
MIRCEA MALIȚA

SECOLUL MEU

SCURT

TOATE IMPERIILE DIN JUR I-AU AJUTAT PE ROMÂNII DE-A LUNGUL
ISTORIEI LOR SĂ SE ELIBEREZE DE UN JUG ȘI I-AU ÎNTINS CU SENINĂTATE
IMPERIALĂ UN ALTUL.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MALIȚA, MIRCEA

Secolul meu scurt / Mircea Malita. - București : Editura RAO, 2015

ISBN 978-606-609-832-8

821.135.1-31

Editura RAO

Str. Bărgăului, nr. 9-11, sector 1, București, România

www.raobooks.com

www.rao.ro

MIRCEA MALIȚA

Secolul meu scurt

Copyright © Editura RAO, 2015

Toate drepturile rezervate

2015

ISBN 978-606-609-832-8

MOTTO

Acestor vremuri aspre, cântarea le-o ascult.

ANATOL E. BACONSKY

Se anunțau vremuri haotice, dar noi aveam
certitudinea că le vom răzbi cu bine.

LUCIAN BLAGA

CUPRINS

I. POALA MUMII	11
Aripa morții.....	13
Identitatea	13
Cei șapte înțelepți	14
Cetatea	40
Biserici	54
Otomanii și Austria	62
II. PATRU LICEE, PATRU DICTATURI	72
Oradea	72
Făgăraș	86
Beiuș	97
București	114
III. STUDENȚIA	127
Vremuri grele.....	127
Ferestre deschise	130
O iluzie pierdută	146
Urmări și ecouri	182
IV. BIBLIOTECA ȘI UCENICIA LA ONU	191
Bibliotecar al Academiei	191
Trei stele	230
Familia	233
Philadelphia	237
Hammarskjöld și Mexic	240
Maurer	243
Bandung și lumea a treia	246
Nasser și criza Suezului	249
Criza ungară	253
Hrușciov în criza Berlinului	257
Ambasador estival	260
Summit și Dej	263

V. DIPLOMAȚIA	267
Din nou acasă	267
Kennedy	270
Criza rachetelor	273
De Gaulle și criza europeană	295
Harriman	298
Votul disident	315
Înmormântarea lui Kennedy	331
Geneva, 1964	335
Rezoluția europeană	351
Lagărul socialist	369
Criza Orientului Mijlociu	388
Praga 1968, văzută de la București	401
Vietnam și China	417
VI. CĂLĂTORII ȘI CĂRȚI	432
ADIRI și masteratul	432
Revolta studenților	441
Învățământul	447
Doamna Thatcher	451
Familia și Vălenii	461
Grigore C. Moisil	464
Consilierul călător	470
Orientul Mijlociu și Golf	473
Clubul de la Roma. Aurelio Peccei	488
Salzburg	490
Călător în Mexic	496
Prospectiva și modelele	499
CEPES	502
Conferințe și visuri deșarte	513
VII. ELVEȚIA	517
Cei șapte	517
Berna și Graubünden	520
Geneva	523
Enescu și Menuhin	526
În Bermude	535
Jacques Freymond, Denis de Rougemont	537
Titulescu și Elveția	541
Arghezi la Palatul Națiunilor. Sala de negocieri	551
Mental elvet	562
Brâncuși și Max Bill	564
Cantoane, civilizație și culturi	570

VIII. WASHINGTON, SUA, 1982–1984	576
Intermezzo	576
Ambasador la Washington, D.C. Acreditarea	579
Lovitura	582
Clauza	584
Cursa cu obstacole	587
Congresul	592
Coșmarul clauzei	595
Viața la ambasadă	598
Roza vânturilor	601
Universități și personalități	619
Europa	625
America Latină	627
Olimpiada	627
Adversități și rechemare	630
IX. CINCI ANI FURAȚI	636
Exil intern	636
Canale albe	640
Ograda și lumea largă	644
Pădurea cenzuraților	650
Ursu	652
Cândea	656
Marin Sorescu	660
Gogu Rădulescu	665
Mia Groza	668
Liviu Bota	670
Ilya Prigogine	671
Thor Heyerdahl	673
Harlan Cleveland	674
Yehudi Menuhin	676
Pamela Aall	678
Ernst Ulrich von Weizsäcker	679
Elisabeth Mann-Borgese	681
Eleonora Masini	682
Jean d'Ormesson	684
Rei Shiratori	685
Roseann Runte	687
Pentti Malaska	689
Serghei Kapița	690
Saburo Okita	692

Johan Galtung	693
Paul-Marc Henry	696
Jacques Freymond	699
China	701
Înțelepții	708
Familia	715
Cade cortina	716
X. TRANZIȚIA	720
Thatcher, Londra	720
Praga	724
Moscova	728
Elveția și SUA	732
Turcia	735
Hawaii	741
Doamna Bhutto	744
Revoluție sau restituție	750
Vestul stinge luminile	753
Obstrucție	757
Profesorul	760
Scrieri	763
Ghighi	765
Marea Neagră	770
Millennium III	774
Scurtă cronologie	778
Glosar de nume	779
Lista cărților publicate în limba română	798
Lista cărților publicate în limbi străine	800

I. POALA MUMII

Mama a spus: „E Puiu“. Și pui am rămas.

Era într-o duminică dimineată de februarie rece când am apărut în lume, în orașul Oradea, când vizavi de casa noastră băteau clopotele la o biserică de rit catolic. Ce am reconstituit din cursul acestui eveniment cardinal al vieții mele? Că m-am născut acasă, cu ajutorul unei moașe, care s-a plâns de greutatea pe care i le-am produs, obligând-o să recurgă la un clește medical și la eforturi mari. Eram mare, categoria grea. Cap rotund, ca o minge tare. Dar, în fine, eram acolo, cu buricul tăiat și plângând de mama focului. În privința nașterii propriu-zise, mă situam mai aproape de tradiția țărănească. Părinții mei se născuseră și crescuseră la țară. Constituiam o noutate în tabloul genealogic. Primul copil al familiei născut la oraș. Dar după obiceiuri străvechi. Nici doctor alături, nici sală de spital bine dotată, nici dulăpioarele cu medicamente și instrumente.

Reconstitui apoi primele zile și luni din fotografii și povești. Imaginea predominantă a începuturilor este, firește, aceea a mamei. Din ea eram desprins și, atunci, primul gest era încercarea de a mă asigura că se afla lângă mine. Un poet, voind să enunțe vocația lui totală pentru poezie, a spus: „Mă țin de tine poezie, ca un copil de poala mumii“. O mulțime de pânze albe, brodate de mama. O trăsuroică neagră cu acoperiș de ploaie, destul de grea. Stăteam la etaj, într-un bloc și nu știu cum ajungea în jos pe scări. Am avut încăpățănarea, după ce am crescut, să păstrez memoria unei scene din vremea prunciei. Vedeam o masă, pe care mă rostogoleam gângurind, ca să fiu prins și cufundat într-o căldare cu apă caldă, care fusese instalată drept mini-baie pe aceeași masă. Această scenă preistorică, dacă ne gândim și la simplitatea obiectelor de decor, ar fi putut însă proveni și din povestiri anterioare care mi s-au fixat în memorie. Un folclorist bihorean¹, povestindu-și viața, afirma că

¹ Ion Pop Reteganul, *Povestiri ardelenesti*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2007 (n.a.)

tot ce s-a întâmplat a aflat din spusa părinților lui: „Eu, firește, n-am de unde ști și timpul, și locul nașterii mele, că eram mic când m-am născut“.

Mai târziu, când mintea mea a deprins obiceiuri de analiză rațională, cercetam factorii prezenți în orice moment al vieții omului. Cine a mai fost în afara părinților și a moașei la nașterea mea? Au venit sau nu ursitoarele? Pe cele din folclor nu le prețuiam excesiv. Se zice că umblau cu firul lung pe ghem, una îl ținea, alta îl derula și a treia îl tăia cu foarfeca după o anumită lungime. Scena aceasta clasică aducea a croitorie. La mine au apărut ca ursitori, care reprezintă factori importanți în viața mea, trei bărbați profetici. În primul rând venea Necesarul, urmat de Probabilul și al treilea era Convenționalul. Primul arăta aspru și dictatorial, se exprima cu „trebuie“ și scotea dispozițiile din legile nestrămutate ale vieții și biologiei. Deci, în nașterea mea, Necesarul era prezent. Urma un personaj al întâmplării, vioi, neastâmpărat, cu o figură zămbitoare și zăngănind niște zaruri. În ceea ce mă privește, nu jucam și eu un joc cu probabilități minime de a fi născut în acest an, în această localitate și în această familie, unde voi avea limba română ca limbă maternă? Cel din urmă era personajul Convențional, îngâmfat, rigid, purtând melon și cu nasul pe sus. Nu era nici total necesar, nici total probabil, ci menit să respecte statute și norme și să introducă interdicții. Cum m-am născut, mi-a dat nume, adresă și cetățenie. Cei trei ursitori aveau limbaje ușor diferite. Primul insista pe DA, al doilea pe POATE și al treilea pe NU.

Și apoi a urmat botezul. Primeam un nume convențional și într-o solemnitate convențională eram inclus în rândurile unei religii, creștin-ortodoxă în speță. Din nou apă sfințită și cu busuioc, pe fondul unei sacralități melodioase.

Cine putea bănuși că botezul meu a fost cu cântec? La naștere nu aveam numele de azi. Mă numeam Augustin, fiindcă fratele mare al mamei, unchiul meu, Augustin, era suprema autoritate pentru mama în familie. Tatăl meu era, mai degrabă, deranjat de acest rol, care i s-ar fi cuvenit. Îl accepta totuși, în relațiile adulților. Cu Gusti nu se contrazicea ușor. Era și șeful lui ierarhic la prefectura județului Bihor. Dar să boteze copilul lui Pavelea cu numele lui propriu era prea mult. Până aici! Și tatăl meu a năvălit în sală către cei ce redactaseră certificatul și a adăugat Mircea la Augustin, cu liniuță. Nici numele Malița nu era fără poveste. Cum litera ț nu exista în Ardeal, curentul latinizant propusese ț pentru ț. Deci, și tata, și eu eram trecuți în scripte Malitia, așa cum Bărnuț, un erou al istoriei ardelenilor, se scria Barnutiu. Litigiul fiind lichidat, îmi venea identitatea legalizată ca fiind cetățeanul Augustin-Mircea Malitia. Tatăl meu a continuat lupta onomastică,

nu mi-a zis decât Mircea, așa m-a înscris la toate școlile, înregistrând unde putea victorii antiaugustine.

Aripa morții

Ignoram aceste hărțuiri și mă dezvoltam robust, rotund și bine dispus, într-un climat blând și zâmbitor. Împlinisem necesarul și acceptasem convenționalul, dar nu știam că mă păștea un pericol imens. Era un lucru greu de acceptat, ca peste decorul idilic să zboare brusc pasărea cea neagră. Din senin, m-am îmbolnăvit grav. Făcusem, probabil dintr-o zgârietură, un erizipel, maladie fără remediu la acea vreme, când nu erau cunoscute antibioticele. O pată mare roșie apare brusc și se întinde pe tot corpul. Afectează pieptul, ajunge la inimă și o oprește, pur și simplu. Urgență, medici, consulturi. Pata creștea și când s-a generalizat, medicii au schimbat tonul și au început să predice curajul cu care trebuie înfruntată soarta. A urmat o noapte de groază pentru părinții mei. După vreo două zile de degradare continuă a situației, nu mai puteam scoate niciun sunet. Mama a plâns toată noaptea, așteptând momentul fatal prevăzut pentru dimineață. Tata a îngenucheat și s-a rugat așa până în zori. A trecut moartea pe la noi, dar s-a răzgândit. Dimineață miracolul unei schimbări în bine și apoi retragerea continuă a petei roșii. Tatăl meu a atribuit minunea intervenției divinității căreia i se adresase. Mai târziu, amintindu-mi numeroasele povestiri pe care le-am auzit despre copilul din cărucior, mi-am zis că a fost o încăpățănare a țăranului din mine. Și, poate, jocul greu previzibil al hazardului care saltă în sus miraculos, improbabilul.

Identitatea

Eram, așadar, o existență confirmată de împrejurări prietenoase sau ostile, un om cu acte în regulă. Aveam identitate proprie, scrisă negru pe alb. Nu știam atunci că mă angajam într-o îndeletnicire continuă. Luasem un mosor în mână și începusem să derulez din el un fir al identităților pe care le voi îmbrățișa. Pe cea de la început scria român și ortodox, dar era repede urmată de cele geografice. Eram orădean, bihorean și crișean, după orașul și județul în care m-am născut și malul râului care trecea prin ele. Voi fi și carpatin când voi identifica strămoșii. Voi fi școlar și apoi licean. Gojdist la început, după numele faimosului liceu Gojdu. Am vrut să fiu și violonist, dar

am eşuat după cinci ani de încercări. Una dintre cele mai importante descoperiri pe care le-am făcut la vârsta adultă a fost aceea a identității pe care ți-o dă profesiunea principală. Am rafinat această observare când am constatat că există două feluri de identități: una care provine din cultură și o alta care provine din civilizație. Am descoperit distincția între civilizație – care este universală, și deci unică, și culturi – care sunt specifice și localizate, și deci întotdeauna plurale. Ei bine, cultura dă statut și civilizația, roluri. Înclinarea spre filosofie, umanități și literatură îți poate oferi un statut în măsura în care crezi ceva în ele. Științele, diplomația și educația țineau, prin caracterul lor universal, de civilizație. Poți avea roluri în ele în măsura în care reușești să produci ceva. Dacă te faci medic sau inginer, rolurile primite le poți juca oriunde, din Japonia până în Argentina. Mașinile, telefoanele, centralele, iluminatul se produc și se folosesc după reguli identice de-a lungul meridianelor. Dar poziția omului în societate provine din statutele pe care i le dă cultura. Cultura conferă unei națiuni întregi statut distinct. Este formidabil acest rol al culturilor care mențin întreaga omenire într-o permanentă diversitate. Deci, în realitate, depănăm două fire de culori diferite. Unul se referă la cunoștințele și vocațiile de tip universal și celălalt ține de specificitatea limbii și culturii proprii. De aceea omul are statut la el acasă și rol în lumea largă.

Identitățile mai stabile și rolurile mai schimbătoare le-am cunoscut după aceea în întreaga viață. Dar am mai constatat un lucru încă de mic. Binele și răul, frumosul și urâtul, adevărul și falsul nu sunt separate, așa cum le folosim noi, ci apar mereu împreună, ca și cum nu s-ar putea despărți. Viziunea aceasta dihotomică face casă bună cu mintea transilvanului în care soarta a fost deopotrivă vitregă și prielnică, putând-o domina pe una sau pe alta, în lungi perioade de timp, dar neputând să se instaleze permanent niciodată. Identitățile multiple ale regiunii în care m-am născut și care m-a găzduit au dus și la o mentalitate și un comportament care se integrează bine în istoria transilvană. Acest mental avea drept axiome diversitatea imensă a culturilor și perechile inseparabile ale opusilor. Rezultatul poate fi enunțat pe scurt. Ceea ce contează este cuminența.

Cei șapte înțelepți

Bunicul (Popa satului). Popa Chirilă din Tilecuș era mic de statură, brunet, cu barbă îngrijită care îmi amintea de portretele voievozilor. Purta, ca ei, cizme. Îl puteai găsi la o biserică sau pe câmp unde supraveghea aratul, însămânțările și seceratul. Stătea mai puțin în casă și mai mult în șură,

grajduri și grădini. Purta cizme bune și pe drumuri, și pe arături. Vorbea puțin. Câte o zicală, două. Una mi-a rămas în timpul unei mese, când era atent să nu aibă firimituri în barbă. Spunea: „Iepure în pădure, părinte! Cinci copoi după el, pruncul meu” și își plimba degetele să le prindă.

Era un adevărat preot de sat. Fără studii teologice lungi, doar cu o școală gimnazială pentru preoți la Arad. Știa să citească texte chirilice, avea o voce frumoasă și liniștitoare, ținea predici scurte și simple. Era însă căpetenia necontestată a satului. Oameni cu carte mai erau doar primarul, cunoscut ca birăul satului, și învățătorul, unul singur pentru toate clasele și materiile. Dar ei nu erau tratați cu afecțiunea și respectul cu care era tratat preotul. Termenul popă nu avea nimic peiorativ. Popa nost', ziceau cu dragoste sătenii despre parohul lor, căruia îi mai spuneau și părinte. Când i se aduce lui Mihai Viteazul capul dușmanului său, Andrei Báthory, voievodul spune: „Sărmanul popă” și nu se referă nici la episcop, nici la prinț. Familia Chirilească și-o iubea mult. Dar respecta strict supremația soției sale, preoteasa.

Pe mine mă lua bunicul cu el ori la biserică, ori la câmp. Biserica era o minune a arhitecturii tradiționale. Era toată din lemn pe dinăuntru și pe dinafară, cu turnul din lemn prelung, ascuțit și dominant. Fusesse construită în 1785, anul execuției pe roată a lui Horea și Cloșca și al sinuciderii în închisoare a lui Crișan. De aici legenda pe care o auzisem eu. Biserica ar fi fost ridicată de oamenii lui Horea în memoria lui, după moartea care zguduise tot Ardealul. Dar iată că bunicul îmi citește o inscripție în chirilică, pe care scrie: „Această biserică cu hramul «Mihail și Gavril» s-a făcut din cheltuiala răposatului român Filimon Gligor, ctitor”. Cum s-au petrecut lucrurile? Acest Filimon Gligor era un subofițer habsburgic, care fusese repartizat pe frontiera transilvană. Având neînțelegeri cu stăpânirea, fuge și găsește refugiu la tilecușeni. Aceștia îi dau adăpost și hrană într-o biserică veche și pustie, unde nu l-ar fi căutat nimeni. Izbucnind răscoala lui Horea, Gligor i se alătură și pleacă, lăsând tilecușenilor drept recunoștință o sumă mare de bani (se pare că o sută de florini) pentru a-și ridica o biserică. Deci, legătura între biserică din lemn și Horea există, dar în termeni diferiți. Izbucnirea răscoalei, plecarea lui Gligor și construcția sunt legate și se petrec în același an. Rețin această versiune, mai ales că o altă inscripție face elogiul constructorilor locali în frunte cu preotul, birăul și cu „meșteri mari”. Dacă n-ar fi decât această biserică istorică, ar fi de ajuns ca măiestria ei artistică să pună Tilecușul pe harta culturii românești. Îmi plăcea mult să intru în ea și să gust unicul ei spațiu, calm și cald, cu puținele sale podoabe, cu icoanele afumate de lumânări și vreme, cu aurul puțin strălucitor al iconostasului și cu grinzile ei puternice din stejar.

Aveam vreo zece ani când unchiul Gusti, aflat în plină înflorire a autorității lui pe plan județean, hotărăște să facă un gest de sprijin pentru satul său, construind o biserică mare și impozantă. Micuța bijuterie din lemn începuse, într-adevăr, să aibă neplăcerile bătrâneții. Apa de pe șindrila găurită se scurgea pe pereți, deteriorând zestrea modestă a icoanelor. Cu toate acestea, când l-am văzut pe constructorul-pictor cu nume austriac și am observat dimensiunea sfidătoare a noii construcții proiectate, mi s-a părut că se comitea un sacrilegiu, punând alături de comoara tradiției un stil orășenesc cu toate pretențiile absurde ale modernității.

Treptat însă, am văzut că m-am înșelat. Noua biserică era cu cinci turnuri, bolta mare și patru străjeri la colțuri, în stil bizantin deci. „E o mică Sfânta Sofia“, a zis cineva la inaugurare. Bogăție de culori în interior: nașterea, botezul, răstignirea, înălțarea la cer, în format mare și ambițios. Elemente de stil roman nu lipseau. Iar o expresie orientală și românească era prezentă. Și iat-o pe această mini-catedrală mărinind prestigiul Tilecușului.

Episcopul Oradei era un sibian cult și ambițios, prieten cu Gusti. A ținut și el să fie la curent cu ridicarea noii biserici și și-a anunțat vizita care l-a intimidat pe bunicul meu în cel mai mare grad. „Auzi, preasfințitul în persoană!“ În întreaga istorie a Tilecușului nu s-a înregistrat o asemenea față „sus-pusă“. Gusti l-a sfătuit pe tatăl lui să rostească un scurt cuvânt de bun venit la sosirea episcopului. Și-a notat câteva cuvinte pe o hârtie. A venit și momentul în care, stând în colțul de peste drum de biserică, bunicul urma să-l întâmpine pe episcop. A încercat să învețe pe de rost textul. Îmi dăduse mie hârtia și făceam repetițiile împreună, eu verificând în ce măsură își însușise formula de întâmpinare. Timpul trecea și anxietatea popii Chirilă creștea. În fine, iată frumoasa limuzină a episcopiei. Înaltul oaspete coboară, bătrânul se apropie și începe: „Preasfințite“. Și apoi se oprește. Blocarea momentană a fost un șoc pentru mine și nu știam dacă trebuia să-i suflu sau nu în continuare, dar episcopul a înțeles cât de stingherit era bătrânelul paroh din fața lui și a zâmbit îmbrățișându-l. Bunicului i-a revenit glasul în conversația cu episcopul care se interesa îndeaproape de vechea și de noua biserică și de lucrările în curs. Urmăream de la distanță și vizita. Bineînțeles că n-am suflat o vorbă despre eșecul retoric al bunicului. Simpatia mea față de el crescuse în această împrejurare, care explica lumea simplă, nesofisticată și netulburată de formalism în care trăia ca stil propriu de viață.

Tilecușul era considerat un sat sărac și periferic. Era însă nedrept să se ignore momentele lui de glorie. Într-o zi, îl întreb pe bunicul dacă numele meu se înrudește cu melița, un instrument din lemn destul de banal, cu care se toacă, de obicei, cânepa. Bunicul zâmbește și spune: „Haide să-ți

arăt una“. Eram pe drumul spre cimitir, cu câteva case mai sărăcăcioase la ieșire din sat. Bunicul dă binețe peste gard și întreabă: „Aveți o meliță?“ „Sigur că avem“, răspunde o femeie. Și de pe pridvor arată melița: un șanț din lemn cu o tocătoare de mână prinsă la un capăt. „Ce faceți cu ea?“ „Ca tot omul: melițăm cânepă și in.“ „Vezi, aici și cei mai săraci au meliță. Au apoi fuior de tors.“ Încerc și eu și merge. Am aflat ulterior că satul cu melițe era altădată faimos în țesături de in și cânepă: sumane, ii, lipidee (adică cearșafuri), fețe de masă, ȋtari și nădragi (adică pantaloni), tot ce poate da în materie de textile o gospodărie țărănească pentru folos propriu sau pentru a fi dus la târg. Dar asta se petrecea de mult, pe la 1500, și așa a ținut vreo două secole. Obiceiurile s-au schimbat însă rapid și sigur. La Tileagd, târgul de peste Criș, a apărut îmbrăcămintea „domnească“. Astăzi, satul industrial este doar o amintire, iar oamenii din sat lucrează, de la 1900 încoace, aproape toți la fabrica de lemn din imediata lor vecinătate. Mai aveam să scotocesc niște date istorice, poate e vechi și important micul sat. Mențione în acte oficiale, 1552, citat în cronici, 1308, o piesă din lemn din industria de țesut numită socală, mișcată de o roată, are pe ea anul 1498. Pe timpul lui Horea, avea 81 de case și 400 de locuitori. Dar să mergem la Menuorut, principele valah al regiunii, cu capitala la Biharea (atestată la 1075) lângă Oradea, vechiul Varadium al romanilor. Sub el se dezvoltă așezări pe Criș în sus. Asta face probabilă o așezare la Tileagd. Poate se numea Tilecuș, sat de români. Totul se schimbă când vin secuii în regiune mai târziu, ungurii care apar în secolul al XII-lea. Localitatea o vor numi Tileagd pe la 1300. Românii fug și se pierd în pădurea din sud. Acolo duc ei Tilecușul care stătuse odată mândru pe Criș, în voievodatul lui Menuorut. Versiunea la care ajunsesem îmi dădea rădăcinile pe care le căutam și clipa de glorie pe care o doream pentru strămoși.

Bunica. Lucreția cobora și ea ca nume din legende romane. Era fata popii de Săcădat, așa că era aproape în firea lucrurilor să se mărite la o vârstă fragedă cu popa de Tilecuș, bunicul meu. Se distingea de toți ai familiei printr-un caracter ce respira siguranță, autoritate, cu gusturi și predilecții ferme și durabile. N-am auzit-o ridicând vocea, nici vorbind prea mult. Îi asculta pe toți, îi cântărea și îi judeca, separându-i, clasificându-i și acordându-le diferite grade de interes sau respingere netă. Nimeni nu ieșea din vorba ei. Conducea cu multă dexteritate întreaga gospodărie. Îndruma și participa la gătitul pe care îl făcea slujnica, așa cum se numeau fără răutate Florica, Măria, Anuța sau altele. Slujnicul sau sluga, cum i se spunea bărbatului ce domnea în curte și grajduri, era tratat omenește. În loc de afecțiune, bunica își trata personalul în spiritul rânduiei ce trebuia să domnească

peste tot. Mai degrabă era suspicioasă față de străinii pe care îi plasa în categoria leneși, necinstiți sau fanfaroni. Eram pentru ea „pruncul fetii mele” și ocupam un loc bun în ierarhia celor acceptați. Mă țineam uneori după ea din dorința de a afla ce făcea tot timpul și ce spunea uneori. Lumea era pentru ea cei patru prunci ai ei. Am simțit că pentru cel mai mic, Lelu, avea o afecțiune specială. Nici nu era greu cu cel mai vesel, simpatic și prietenos din colecția Chirileștilor.

Veneam deseori la sfârșitul săptămânii de la Oradea și petreceam duminica împreună cu bunicii. Pe măsură ce creșteam, eram lăsat mai multe zile în șir sau o vacanță întreagă. Bunica veghea la îndepărtarea primejdiilor care mă pășteau: să nu mă muște câinii, să nu fiu lovit de cai, să nu mă împungă bivolița, să nu cad din căpița de fân, dar mă lăsa să evoluez în spațiile largi ale celor două curți și ale grădinii. Mă țineam de slugi și le ascultam povestirile când aveau un răgaz sau chiar în timpul activității lor. Înțelegeam că prețuiam mâncarea preotesei, dar gândul lor era la lipsurile de acasă, care apăreau în toată goliciunea lor. Aici mâncau carne, care acasă la ei era un lux. Aici era zahăr, la ei nu. Pâinea era aici disponibilă în roți mari, acasă numai în câteva felii. Era ceva nedrept în această situație dură, mai ales într-un sat sărac. Pământul era mai puțin rodnic decât cel de pe Crișuri. La noi în curte fântâna avea cam opt metri adâncime și apa se scotea cu căldarea. Vedeam cum erau coborâte la „frigider”, cu sfoara, alimentele ce trebuiau păstrate la rece.

Tilecușul apăruse demult pe hartă. Era prima stație de popas a drumului ce lega Tileagdul – târgul unguresc cu piață bogată, comerț intens și fabrică de cherestea, de localitățile de pe dealurile sudice, ocupate de țărani români. Pentru tilecușeni, era nimica toată să ajungi în Tileagd, care avea și gară. Cu trenul erai în mai puțin de o oră la Oradea. Dar poziția geografică și ușurința comunicării nu suplineau lipsa apei și sărăcia solului. Poate că vitele să fi ocupat în statistici un loc mai bun. Când ieșea cireada vacilor din sat la păscut și trecea pe lângă casa bunicilor, puteam număra sute de capete. Mergeau la întinsa pășune comună, care începea îndată după cimitir.

Bunica vedea lumea cu simțul realității, și nu al iluziilor. Avea familie mare, dar recoltele erau moderate, deși bunicul avea grâu și porumbul de pe proprietățile proprii, la care se adăugau câteva ce aparțineau bisericii. Era întrecut la suprafața de lucru și recolte de câteva familii prospere. Elita satului avea copii mulți și îi trimitea la Universitatea din Cluj-Napoca sau la Politehnica din Timișoara. Deci, automobilele care soseau în sat nu luau toate direcția familiei Chirilă. Între vârfurile satului exista mai multă competiție decât conlucrare. În ceea ce mă privește, spărgeam răceala maturilor și mă

împrieteneam cu copiii din tot satul, fără să neglijez zona prosperă și, mai ales, fetele lor plăcute. Nu excelam când ele mă invitau la mici serbări cu dansuri și patefoane, dar viziunea mea despre lume și societate se lărgea, fără îndoială. Într-o împrejurare, bunica m-a surprins. Invitasem la o gustare sumară la noi acasă o tânără de aceeași vârstă cu mine. Bunica a făcut din senin niște remarci aspre la adresa mea, defăimându-mă, cum nu o mai făcuse vreodată. Am fost întristat și surprins. Pe urmă, m-am gândit că, prin denigrarea mea, voia să descurajeze această relație, convingând-o pe fată să se îndepărteze, pentru că pe ea nu o agreea, nu pe mine. Această mișcare tactică nu a descurajat admirația cu care o priveam pe bunica.

Ne aflam în bucătărie și bunica pregătea pe o tavă de lemn tăietei pentru supă. Cu sucitorul subția pasta și cu cuțitul o tăia mărunț. Acompania operația cadențată cu un cântec sotto voce, ale cărui versuri, mai ales unul, mi s-au întipărit, ca și melodia, în minte: „*Aste ziduri și palate / Unde zac mii de păcate / Haideți să le dărâmăm*”.

Într-o altă zi, același decor, aceleași operații culinare. Dar versurile și melodia erau altele: „*Arme, arme, arme, / Scumpă Românie, / Dă fiilor tăi / Arme ca să învingă / În marea bătălie / Vitejii flăcăi / Vitejii flăcăi*”. Din când în când, în cursul anilor, re trăiam acele două scene, muzica și cuvintele lor. Nu o întrebasesm de unde le știa și ce voiau să spună. Peste două decenii, la biblioteca Academiei, am reușit să dezleg misterul. Primul cântec era *Marșul revoluționar* al lui Ioan Catina de la 1848. Iată-l: un tânăr pletos de 20 de ani, intonându-l în Piața Palatului Voievodal din București, urcat pe o masă, urmărit de popor. Textul întreg era: „*Aideți, frați, într-o unire / Țara noastră e-n pieire / Aste ziduri și palate / Unde zac mii de păcate / Aideți a le dărâma. / N-auziți în piață larmă? / Dați navală-n mâini cu arma / Că soldatul ne ajunge / Baioneta ne împunge / Dați, de-o vrea și el să dea. / Fraților, să n-aveți milă / Dați în cei ce vă fac silă / Vă iau plugul, arătură / Boul chiar din bătătură / Parc-ar fi un drept al lor. / Toba în piață să răsună / Toți românii să se-adune / Ori pe viață, ori pe moarte / Dulce-i pentru libertate / Un morământ a câștiga*”.

Marșul revoluționar oferă o imagine completă și mai pătrunzătoare a ceea ce a fost 1848 și pașoptiștii săi decât toate textele de studii istorice. Miraculos mi se părea faptul că din capitala Valahiei a ajuns la bunica, la Tilecuș. Și dacă ar fi putut să-i dibuie cuvintele în revistele ardelene românești, de unde știa melodia? Nu putea fi o dovadă mai pertinentă a identității culturale a României de cele două părți ale Carpaților și folosirea ei ca bază a aspirațiilor politice. Versurile cu arme constituiau o altă surpriză. Era tot un marș compus în 1877 pentru soldații ce luptau în Războiul de Independență

în care cucereau Plevna. Am găsit la Academie și notele muzicii care autentificau versurile bunicii.

*

Un alt episod care mi-a dezvelit secretele minții bunicii s-a petrecut în timpul rugăciunii ei cotidiene. Casa avea trei camere. Lângă bucătărie se afla camera cu uz multiplu: masă mare, cu lampă impozantă de petrol, două paturi pentru bunici și un dulap. Din ea se ieșea pe un balcon deschis și apoi în grădina mică. La intrarea din curte, un cais uriaș, accesibil prin cocoțare. Din salonul în care se desfășura viața zilnică se deschidea o cameră de oaspeți. Aici dormeau membrii familiei aflați în vizită și eu, în vacanțe. A treia cameră era un salon mai elegant, curat, avea și un pat pentru musafirii excepționali și era veșnic închisă. Într-un fotoliu, în completă izolare de zgomot și viață domestică, bunica se așeza frumos îmbrăcată și pieptănată și își făcea rugăciunea. Mă strecuram, neobservat, mic și neînsemnat cum eram, mă piteam după alt fotoliu și ascultam cel mai ciudat mod de a i te adresa lui Dumnezeu. Era, de fapt, un monolog cursiv, o conversație neafectată, în care nu se auzea decât vocea ei: „Doamne, începea ea, tu le știi pe toate. Aș vrea totuși să îți vorbesc despre felul în care merge aici viața“. Urma o dare de seamă a recoltei și ce probleme i se puneau. Cum mergea gospodăria. Care era starea sănătății și dacă era îngrijorată de bolile unuia sau altuia. După buletinul agrar, cel sanitar și cel gospodăresc, urma cel politic, local, cu certuri și neînțelegeri în sat. Venea rândul solicitărilor. Domnul era rugat să aibă grijă de fata ei și de „pruncul fetii mele“, de copiii ei, de copiii lui Gusti și de noi, care însemna „eu și popa“. Mai precisă era nevoia de a fi feriți de „jendari și unguri“, de oamenii răi, de hoți și de nebuni, de „căoaci“ (în speță, un potcovar pe care îl suspecta de ostilitate) și de „birtaș“, crășmarul pe care îl detesta. Rugăciunea dura cel puțin o oră.

Urmăream atent locul pe care mi-l rezerva undeva pe la început, dar și omisiunile unor membri ai familiei veniți prin alianță, ca de pildă soția lui Gusti, nora sa. Vedeam ierarhia problemelor ce o frământau și categoriile sociopolitice, mai ales cele detestate. Dar, pentru moment, mirarea vârstei mele se oprea la constatarea că bunicul se ruga lui Dumnezeu îmbrăcat în mantie aurie, cu cădelniță, acompaniat de cantor și făcând sala să stea în genunchi din când în când. Ce diferență față de tonul degajat al bunicii și de conversația sa cu divinitatea în graiul obișnuit de zi cu zi, afectuos, dar demn, fără genuflexiuni. Pentru ea, credința însemna încredere. Mi s-a deschis o temă, care va reapărea în forme din ce în ce mai filosofice în tot restul vieții. După rugăciunea bunicii am făcut legătura cu concepția credinciosului meu tată. Și el considera că, fără intermediar și fără obstacole, avea dreptul și

posibilitatea de a aborda divinitatea. „Am legătură directă, zicea el. Ca la telefonul pe care îl pun în priză (încopcesc) și contactul se stabilește.“ Nu putea fi găsită în familie sau în tot ceea ce vedeam în jur o dedicare mai totală față de Hristos și de apostolii lui. Dimineața, citea în prezența mea în special scrisorile Sfântului Pavel. Repeta mereu ideea de bază: „Credința este iubire“. Timpul și-l împărțea între serviciu și centrele de ajutor social, de caritate creștină sau de întâlniri ale oastei Domnului, lăsând pe ultimul loc propria familie, spre disperarea mamei mele. Neconvenționalismul său era suplinit de invadarea totală a minții. Nu o avusese întotdeauna. Schimbarea s-a produs atunci când, stând într-o tranșee din Primul Război Mondial, în calitate de sublocotenent austriac ce lupta împotriva italienilor în Alpi, un șrapnel a explodat pe bara transversală din beton de deasupra capului său, aruncându-l la pământ. „Domnul m-a salvat“, a spus el. Și a repetat această aserțiune, împreună cu credința pe care i-o datorează ca mulțumire.

Ar mai fi diferența, iarăși izbitoare, între acest mod de a concepe divinitatea la unchiul meu, Gusti. El avea o viziune ținând de sfera bisericii, ca religie instituționalizată. Cea tradițională a tatălui său, dar și cea modernizată de obligațiile urmașilor.

Avusesem parte deci în fragedă pruncie de patru variante de prezentare și de evocare a divinității; ele m-au pregătit să înfrunt altele noi și acestea au urmat în momente în care dispuneam de noi concepte și teorii filosofice.

Când am vizitat în tinerețe Capela Sixtină la Vatican, privind reprezentarea lui Michelangelo a unui Dumnezeu atotputernic, situat în înălțimea bolții, creându-l acolo, sus, pe primul om, m-am întrebat ce ar fi zis bunica. Mi-am dat seama că, dacă recurgeam la Lucian Blaga, înțelegeam mai bine de ce imaginea lui Michelangelo ar fi fost mai apropiată minții unui credincios catolic, în viziunea căruia omul de jos, după ce a căzut păcătuiind, va năzui întotdeauna să se ridice și să-l caute pe Dumnezeu în cer. Iar credinciosul ortodox, celui care îi vorbește un popă de sat, se așteaptă ca Dumnezeu să coboare în mila lui la el, pentru a-l mântui. De unde și stilul gotic, cu turnuri înalte și năzuința spre înălțimi a bisericilor catolice, diferit de stilul bizantin, cu bolți largi, primitoare și ospitaliere, așteptând vizita Domnului, al bisericilor ortodoxe. Înțelegeam că noi eram din partea Sfintei Sofia, și nu a Catedralei de la Chartres.

Pentru bunica, era normal să-l vadă pe Dumnezeu descinzând la ea în casă, unde ea îi va încredința gândurile și durerile.

Mama. Când ieșea pe poartă din curtea casei bătrânești, fetița cu ghiozdan o lua la dreapta, mergea în sus spre biserică, din nou puțin la dreapta și ajungea la școală. Dacă întâlnea oameni mergând la lucru, le dădea binețe,

adică îi saluta. Iar ei își spuneau: „E fata popii“. I se rezervase un nume latinesc, ca la toți ardelenii: Veturia. S-a născut la cotitură de secole. În anul rotund 1900, avea trei ani. Venea pe lume după fratele ei mai mare, Gusti. Într-o familie tradițională, băieții erau mai prețuiți decât fetele. Acestora din urmă trebuia să li se dea zestre. Băieții aduceau zestre când se însurau.

Trăsăturile care o distingeau pe Veturia erau modestia, vorba puțină, seriozitatea și simțul copleșitor al familiei sale. Chirileștii, cu numele slav Chirilă, erau numeroși în Tilecuș, satul ei, și în vecinătatea apropiată, Borșea. Din legendele locului, am reținut că erau iuți la cuțit când un petec de pământ intra în litigiu. În sat, după tată, Veturia avea vreo treizeci de verișori. Mulți și cu relații vagi. Esențial rămânea sâmburele tare al familiei de bază, unde vor mai apărea curând doi feciori, frații mai mici ai Veturiei, Sive, de la Iosif, și Lelu, de la Aurel.

Alte trăsături erau conștiinciozitatea și respectul detaliului. Era perseverentă. Dar mai presus de toate stătea talentul său artistic, mâinile inteligente, diligente, harnice. Cum să nu mă întreb de unde venea mintea bine dotată a mamei mele și în ce mediu avea să îi fie călăuză!

Începutul traseului școlar e lesne de reconstituit. A urmat departe de casă un gimnaziu cu predare în limba maghiară. Au rămas poze. Ținuta era decentă și frumoasă, uniforma era agreabilă și școala, destul de pretențioasă. Zâmbește în pozele care au rămas de atunci. I se spunea cu răsfăț Vetuș. Se descurca bine în limba de predare. „Păcat că e româncă“, ziceau profesorii și încercau să-i maghiarizeze numele: Chirilă devenise Kirilla, Veturia era Viktoria. Și așa figura pe certificatul de absolvire.

Maghiarizare? Dar niciodată conștiința națională a românilor nu fusese mai trează și mai activă.

Veturia citea cu sete această literatură care în casă trecea dintr-o mână în alta. Ea se străduise să învețe limba maghiară, ascultând de acel nescris principiu al comportamentului românesc, aplicabil la toate fenomenele culturii: „Adaptează-te la mediul străin, dar nu-l adoptă“. Chiar atunci când o parte a transilvănenilor a îmbrățișat catolicismul în materie de religie, l-a adoptat parțial și a găsit numeroase puncte de adaptare. Cum să nu înveți bine limba maghiară când deputații tăi la Budapesta trebuiau să țină cuvântări convingătoare în apărarea drepturilor românilor?

Când s-a întors acasă la terminarea gimnaziului, mama era o adolescentă frumoasă și cultivată. „Bună de măritat“, zicea bunica. A început să țese variante și scenarii și le-a tot derulat ani în șir. „Unde să găsești un soț ca lumea?“ Lista bunicii începea cu preoții tineri din regiunea Crișurilor. Apoi s-a extins la tinerii cultivați mai de departe. A venit în vizită și unul care apoi a făcut

carieră frumoasă în lingvistică, elaborând lucrări apreciate de Academia Română. Dar era mic de stat. A devenit un membru al Academiei. Așa l-am cunoscut peste decenii. Dar Veturia era timidă și greu de convins. Războiul cel mare, începând când ea avea 17 ani, a îngreunat programul ce figura în calendarul bunicii. Adaptându-se situației, în fața amenințării de a fi luată în armată, cei trei fii se înscriu toți la teologie, rezervându-și adevăratele opțiuni profesionale pentru vremuri mai bune. Cum s-a terminat războiul au intrat în administrație, medicină și inginerie. Sfârșitul războiului a găsit-o pe Veturia nemăritată la 24 de ani.

În copilăria mea am început să o compar pe mama cu frații săi. Întotdeauna ajungeam la concluzia că era mai dotată decât ei. Era mai talentată, mai dibace, mai controlată, mai amabilă, vorbea mai puțin. „I s-a făcut o nedreptate, îmi spuneam eu. Băieții au făcut studii, ea a fost ținută acasă. Să fi lipsit mijloacele financiare și pentru ea? Efortul de a îi întreține pe cei trei epuiza mijloacele bunicilor de a o ajuta și pe ea? Sau erau dominați de prejudecăți care dădeau întâietate bărbaților?” Știam că merita mai mult și în imaginația mea o vedeam chimistă celebră ca Marie Curie.

Sub diferite forme, am tot rumegat aceste gânduri la diferite vârste și în diferite situații. Psihologia m-a interesat întotdeauna, pentru că voiam să știu cum funcționa mintea. Și am reformulat drama Veturiei în termeni mai clari.

Există în mintea noastră o balanță care își caută echilibrul între ceea ce constituie *potențialul* și ceea ce este *realizarea*. Adică, între ce vrei să faci și ce poți să faci. Când se strică echilibrul în favoarea unui potențial care nu se realizează sau a unei realizări pierdute din carența potențialului, se declanșează o criză. Dacă ea nu e corectată și se fixează, se deteriorează treptat până la invadarea definitivă a minții respective. În momentul în care au ținut-o departe de studii, potențialul remarcabil al Veturiei a rămas fără posibilitate de realizare. A încercat în momente izolate și trecătoare să îi găsească o aplicație în câte un subiect minor. Dar nerealizarea personalității sale a măcinat-o și, în final, a distrus-o.

Țin minte aceste împrejurări trecătoare. Prima ocazie care i-a mobilizat talentele a fost casa. Și-a văzut un vis împlinit. Avea casa ei. O cumpărase, după ce s-a căsătorit cu tata, cu ajutorul nelipsit al fratelui mai mare, Gusti. Pe datorie. Dar era frumoasă, avea două apartamente, curte cu boschete verzi chiar și iarna (le ziceam bucsuși), camere mari. Și-a pus sobe frumoase de teracotă. A făcut la mașina ei de cusut perdele, a mobilat și a decorat neîntrerupt casa ei. A doua pasiune a fost gătitul. Rudele și prietenele i-au semnalat că se deschidea un curs de bucătărie modernă în Oradea. Mama s-a înscris. A revenit îmbujorată, fericită, aplicând rețetele învățate. Să fi durat câteva

săptămâni. La terminarea lor, Veturia își găsise o împlinire. Știa să facă cele mai bune prăjituri posibile. Îi mersese faima. Rudele înmulțeau vizitele, ca să fie tratate cu prăjiturile ei.

Gusti, în drum spre casă de la birou, se oprea la noi. Avea la început o trăsură la dispoziție și mai târziu un automobil. Popasul presupunea și o gustare de bunătăți consumate după o recitare a obligațiilor unui regim alimentar. Mama era fericită.

În fine, a preluat toate obligațiile mele la grădinița de copii, la școala primară și chiar la începutul liceului. Tot ce era desen era opera ei. Temele literare ea le rezolva parțial, iar ortografia mi-o corecta tot timpul. Aș putea zice că a fost deceniul consacrat aproape exclusiv lui Puiu, cu o misiune de înger păzitor. Cele trei împrejurări în care un potențial mare se consuma în teme minore nu au întrerupt distanța între talentele ei și ceea ce ar fi putut să facă.

După ce am plecat de acasă, s-a cufundat în activități domestice repetitive și banale. Îmi trimitea mereu scrisori însoțite de pachete alimentare, când mă aflam la București sau Făgăraș. S-a ivit și o perioadă de trei ani când mamă, tată și fiu s-au reunit la Beiuș între 1942–1944. Acolo urmam liceul. Trăiam în refugiu, în două camere închiriate, o bucătărie și o baie. Apa o pompam, tata și cu mine, la o instalație manuală din bucătărie. Împărțeam cu el datoria de a aduce lemne pentru sobe. Dar fiindcă era lipsă de lemne, încălzeam doar o cameră și lăsam ușa deschisă. Seara puneam la geamuri panouri negre de camuflaj. Ascultam pe rând, la venirea nopții, emisiunile Londrei la vecinul de pe coridor. Supraviețuiam. Mama urmărea cu satisfacție rezultatele mele școlare și trăia intens momentele în care culegeam premii ale liceului și atunci când poștașul aducea lunar revistele de matematici în care numele meu era menționat cu probleme soluționate. Se preocupa să apar curat și bine îmbrăcat în costumul unui unchi transformat pe dimensiunile mele la croitorul din colț.

Încă din anul sosirii mele la Beiuș, unde se instalaseră părinții, pentru că prefectura județului, la care lucra tata, funcționa acolo, războiul luase o turnură favorabilă Alianței. Armata Roșie a întors pagina la Stalingrad și a început marșul care nu s-a oprit până la Berlin. Dar, după 23 august 1944, când voiam să serbăm pacea, aceasta a ocolit Beiușul. Trupele germane l-au ocupat, ca să-și asigure retragerea pe arterele de la nord. Și iată că șederea mea, relativ tihnită și ferită într-o periferie pierdută de județ, se termină printr-o încercare de groază la care a fost supusă familia mea. Eu, mama, tata și bunica, a cărei vârstă depășea șaptezeci de ani, ne-am refugiat în munți, am dormit în pădure, apoi am plecat din nou și am ajuns la o gară. Folosiserăm toate mijloacele de transport pe lângă picioarele proprii: bicicletă (eu), căruțe, automobile

și camioane. La Brad m-am despărțit din nou de ei. Am luat trenul singur spre București, nu fără noi peripeții, cum a fost aceea a mitralierii trenului de un avion german. Am ajuns tot în familie, întrucât unchiul Gusti m-a luat la el. Nu se știa dacă liceul din Beiuș va mai funcționa sau nu în timpul acestor evenimente de final belic. Părinții s-au întors acasă, odată cu prefectura care se reinstala la Oradea. Începeam un nou capitol al vieții mele în tumultuoasa capitală a țării, unde am urmat ultima clasă de liceu.

Tata. Tatăl meu, Pavelea cum i se spunea în familie, era un mare povestitor. Și subiectul preferat când mă avea alături era copilăria lui pe plaiurile Săcădatului. Aer, verdeață, libertate. Cu o ceată de copii, se urca în pomii oamenilor. Fugeau apoi urmăriți de biciul proprietarului, se scăldau în Crișul Repede. Treaba la care era pus de o soră mai mare de care se temea era să pască găștele. Și îndeletnicirea aceasta avea partea ei aventuroasă: când adormea, se mai rătăcea câte-o găscă. Îi cita pe înaintașii lui. Tatăl său, Mihai, a decedat când el era mic. Pe bunic îl chema Vasile, iar pe străbunic, Gliga, zis și Mughi. În felul în care ardelenii își rosteau numele împreună cu al celor din care se trăgeau, tata îmi spunea că eu eram Mircea Pavelii Mihaiului, al lui Vasile și al lui Gliga Mughi. Mi se părea ciudat că eu eram un urmaș al lui Gliga Mughi. Tata avea un frate, tot Vasile. Acesta, mai mare în vârstă, era neliniștit că pământul puțin trebuia împărțit cu fratele lui. I-a venit ideea să-l convingă să plece la o școală la oraș. „Am să-l țin eu acolo, își zicea el. Mai duc gazdei fasole, cartofi și câte o găină și o să se descurce el cu învățarea, și o să-i treacă dorul de sat.” Pavelea a acceptat aventura sa în necunoscut și s-a instalat într-o cameră cu mai mulți copii, printre care au apărut și doi frați Chirilești din satul vecin, Gusti și Sive. Pe micul săcădatan îl aștepta o luptă grea pentru care nu era înarmat cu vreun talent sau ureche muzicală. Învăța cu greu limba maghiară. Citea cu voce tare, recita poezii, se agăța de un cântec. Muncă multă, încăpățănare, dar rezultate slabe. Mi-a povestit următoarea întâmplare. L-a scos profesorul în fața clasei să recite un poem al lui Petőfi, poetul național maghiar. Apăreau în poezie doi cai de culori diferite. Tatăl meu începe, gesticulează, se bate și peste genunchi și spre sfârșit vede uimit că întreaga clasă izbucnise în râs împreună cu profesorul. Nu înțelegea ce s-a întâmplat. Când a ajuns în bancă, a aflat cu lacrimi în ochi că la versul cailor de culori diferite bătuse cu mâna peticele de două culori de pe genunchii pantalonilor săi. Retrăiam, când ascultam povestea, toată tristețea unui copil în petice care se trudea cu faimoșii cai ai poetului. Viața mergea înainte, Vasile aducea alimentele, Pavelea trecea pe ultimele locuri dintr-o clasă în alta, copiii își găseau motive să fie și veseli. Desprind o glumă care suna așa. Nemulțumiți că nu

li se face foc și că e frig în camera lor, copiii găsesc o cale să-i trimită gazdei un ultimatum. Se adună și cu voce tare, ca să audă ea, vorbesc în latinește despre complotul lor: „Si gazdina nostra non facit focum, ardemus totum, gardum et cotețum“. Se pare că gazda s-a speriat și a venit cu butucii.

Următoarea fază pentru Pavelea a fost aceea a liceului Samuil Vulcan din Beiuș, unul dintre puținele licee care predau în limba română, drept câștigat prin faptul că aparținea episcopiei greco-catolice din oraș. Amintirile despre această perioadă se împuținau în raport cu etapa orădeană. Mă uit la poze și văd un tânăr bine făcut, în ținuta solemnă a absolvenților liceului. E sigur că următorul pas a diminuat importanța evenimentelor liceale. Era războiul cel mare.

Pavelea este recrutat în grabă, trimis la o școală rapidă de ofițeri și apoi pleacă pe front ca sublocotenent. De acum înainte, poveștile tatălui meu devin palpitate, vaste, detaliate. Ca pentru toți transilvănenii, deschideau o dilemă grea. Erau chemați să lupte pentru Imperiul Austriac în timp ce România se afla de partea cealaltă a Triplei Antante. Liviu Rebreanu, în romanul *Pădurea spânzuraților*, a prins tragedia sfâșietoare a situației. Pavelea e trimis pe frontul italian. Îmi mărturisese că visul lui era să ajungă prizonierul italienilor și apoi să vadă Roma, vechea mamă a românilor. Luptau în Alpii Tirolezi. „De câte ori ajungeam față în față cu soldați italieni, îmi povestea tata, credeam că a sosit clipa cea mare. Dar ei ridicau mâinile înaintea mea și eram obligat să îi iau eu prizonieri pe ei.“

Capitolul războiului a constituit principala sursă a poveștilor care mă impresionau adânc. Era ca și cum tatăl meu simțea că nu puteai să înțelegi veacul pe care îl trăiam dacă nu știam ce a fost acest război. Cu el de mână, am simțit că trăiam și eu. Nici dacă mi-ar fi descris infernul și mi l-ar fi declamat pe Dante, n-aș fi avut imaginea tranșelor pline cu noroi și apă, frigul și păduchii, exploziile obuzelor, mitralierele și, uneori, lupta corp la corp cu baionetele scoase, foamea, setea și febra, soldați transformați în păpuși murdare, băjbâind în uniforme rupte, trași la față ca niște stafii și asta zi de zi, noapte de noapte.

Tata își amintea și evoca și momentele mai omenești, dar nelipsite de fiurul istoric. Înainte de a merge pe front erau strânși în niște cazărmi cu săli de instruire și popote pentru ofițeri. Instrucția insista asupra jertfirii pentru Imperiu, datoria supremă a unei armate împărătești și regale. K-K îi ziceau românii după numele oficial „kaiserliche und königliche“. Ardelenii erau nemulțumiți că soldații maghiari stăteau în front sub steagul unguresc, probabil, alături de cel imperial. „Noi, românii, nu mergem la moarte ca și ei? De ce să nu avem dreptul la steagul nostru?“ Și convinși de dreptatea cauzei,

au cerut acest lucru de la ofițerii superiori austrieci. Demersul a fost respins fără multă ezitare. „Nu ne dăm bătuți”, au zis tinerii ofițeri români și au pus la cale un boicot simplu și eficient. Când începea masa în sala ofițerilor, se ridicau în picioare și intonau imnul imperial, obligând întreaga asistență să facă la fel. Nimeni nu îndrăznește să întrerupă o acțiune solemnă și chiar sacră. Repetau imnul până când rezistența participanților se epuiza total. Și alte minorități, printre care ofițeri evrei, se alăturaseră complotului. Data plecării pe front se apropia. Să declanșeze măsuri disciplinare erau ultimele lucruri pe care și le doreau generalii. Și, astfel, au sfârșit prin a permite românilor să moară sub steag propriu. În grabă și l-au confecționat și l-au scos în față la primul careu. Ca șef de pluton, tatăl meu l-a păstrat la el. Nu s-a mai despărțit de steag. L-a adus acasă, mi l-a arătat și mie, puțin cam șters și zdrențuit, dar cu cele trei culori vizibile. L-a ținut într-un geamantan, care a ajuns în pod și apoi s-a rătăcit. Cum de nu l-am luat la mine? L-aș fi dat apoi la muzeul liceului sau al orașului cu un text de evocare istorică. Mai târziu nu mi-am iertat că am pierdut din zbor o șansă care trecea pe lângă mine.

Într-o zi mizerabilă de front, s-a petrecut un eveniment miraculos pentru tata. Începuse bombardamentul și n-a mai avut timp să se ascundă. Stătea în tranșee, asurzit de zgomotul exploziilor, sub o bară din beton care lega marginile tranșeei. Un șrapnel șuieră ascuțit și căzu drept pe bară deasupra locului unde se afla capul lui Pavelea. Puterea exploziei îl trânti pe tata în noroi. Zăcuse acolo în nesimțire, apoi se ridică și se pipăi peste tot. Era nevătămat. „O minune”, și-a spus el. Nu e hazard, nu e întâmplare, e destinul în care și-a spus cuvântul divinitatea. „Domnul m-a salvat”, a spus el atunci, iar propoziția o va repeta în tot restul vieții.

Revin puțin la experiențe ulterioare din care mi-am dat seama că cele spuse de tatăl meu nu erau îngroșate de adăugiri și exagerări romantice. Prin anii 1975–1976 eram la o adunare a Clubului de la Roma, ținută în Austria, în localitatea alpină Alpbach. De la Strasbourg, un drum te ducea sus în munți la această stațiune pe care, fiind iarnă, am găsit-o sub zăpadă. Am ajuns acolo înaintea celorlalți delegați care trebuiau să sosească mai târziu în aceeași seară pentru ședința de a doua zi. Am ieșit puțin la aer pe străzile pustii și înzăpezite, am văzut o luminiță undeva și parcă se auzea și muzică. Am tras cu urechea; era o cârciumă. Am intrat ca să iau o băutură întăritoare și m-am așezat la masă. Câțiva locuitori, țărani de munte, stăteau la mesele din jurul meu. Văzându-mă singur și cu o țiucă de-a lor în față, s-au apropiat și m-au întrebat de unde sunt. Când le-am spus România, Transilvania, parcă s-au simțit mai apropiați de mine, continuând să mă întrebe foarte curioși cât stau și de ce am venit în Alpbach. Le-am zis despre

reuniune și despre faptul că ea va fi foarte scurtă. Printre altele, am menționat și că tatăl meu a luptat în Primul Război Mondial pe undeva prin apropiere de locul în care ne aflăm. A fost destul să spun „Isonzo”¹ și interlocutorii mei au rămas uluiți, mai ales de faptul că tatăl meu a scăpat cu viață dintr-unul dintre cele mai mari măceluri ale războiului.

Aflând acestea, au venit și alții la masa noastră. Am fost tratat nu ca un erou, ci precum copilul unui erou, fiindcă ei îi considerau eroi pe toți cei care au murit acolo și asta se răsfrângea și asupra celor care au scăpat și a urmașilor lor. Episodul a fost o verificare extraordinară a acelui element de gravitate copleșitoare care era în povestirile tatălui meu, ca nefiind o ficțiune, ci ca un pumnal adânc în inima lui.

Zguduit de miracolul supraviețuirii lui, și-a revăzut suferințele, a cerut examinare medicală și astfel începe perioada lui spitalicească. Era bănuیت de tuberculoză. Mereu tușea și scuipa sânge. În secret tata știa să-l provoace, apăsând pe gingiile lui bolnave. Evidența sângelui din batistă atrăgea certificate de trimitere de la un spital la altul, din ce în ce mai îndepărtate de frontul la care tata nu mai voia să se întoarcă niciodată. Așa a ajuns să fie îngrijit într-un spital din Serbia, aproape de casă. Războiul era pe sfârșite. Imperiul Austriac la fel. Și tata aștepta momentul final, continuându-și priplul medical. Avea un aer amuzat când se referea la boala lui. Parcă și-ar fi amintit de faimosul soldat Švejk, maestrul ceh al unor farse salvatoare.

Soldații sunt lăsați la vatră. Tata ajunge la Viena aflată într-un haos strigător și apoi se îndreaptă spre casă. Nu am imagini legate de întoarcerea soldatului răătăitor. Cred că de vină e vigoarea următorului capitol eroic care îl așteaptă pe Pavela. Dacă veacul mai are o pagină semnificativă pentru pieșele sale de rezistență, atunci alături de război se află capitolul Unirii în care transilvănenii își îndeplinesc un deziderat, o aspirație și un vis pe care l-au întreținut secole în șir. Tata derulează filmul rapid când se plimbă cu copilul școlar prin oraș, ca să-i cumpere o carte. Mergeam pe jos pe lângă parc. Apoi urcam spre podul peste Criș. Pe urmă prin alea cu bănci care ducea la prefectură. Treceam pe lângă subprefectură și tata se oprea în fața casei de vizavi cu numărul 13. „Aici stătea Lazăr, îmi spunea el. Era avocat. Făcea parte din consiliul format să reprezinte toate năzuințele românilor. În această casă a fost scrisă și adoptată declarația istorică, ce a stat la baza tuturor acțiunilor bine gândite, riguros executate, inclusiv Marea Adunare de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918. Se căutau tineri cu pregătire militară ca să facă parte din Garda civilă, brațul cvasimilitar al organismului politic.” „Lazăr m-a

¹ Bătăliile de la Isonzo au avut loc între 1915–1917 (n.a.)

întrebat dacă am studiat Dreptul și i-am răspuns că nu. N-aveam când, dar doream să-l urmez“, îmi povestea tata. „Apoi m-a numit ofițer al Gărzii, cu grad de locotenent. Evident că nu existau pe atunci uniforme sau instrucțaje speciale și într-o zi, înainte de Alba Iulia, mi-a dat o misiune importantă: «Iei teancul acesta de hârtii. Sunt semnăturile românilor de pe Criș prin care susțin adunarea și hotărârile ei. Le duci cu prudență și atenție la Alba Iulia, ferindu-te de furturi sau de provocări». Zis și făcut. În fine, ajunsesem să contribui la lupta cauzei mele.“

Tata ia trenul, ajunge în gara Arad și, ținând sub braț prețiosul document, caută la căderea nopții trenul spre Deva. Cum stătea singuratic pe peronul întunecat, și-au făcut apariția niște figuri din bandele lui Béla Kun care terorizau populația românească din Transilvania. I-au pus câteva întrebări și au văzut că era vorba despre un român cam ciudat. „Cine ești, unde mergi, unde lucrezi?“ Și pistoalele scoase erau încărcate în vederea unei execuții rapide. Pavelea a înțeles pericolul și în el s-a trezit personajul pe care îl considera demis, acela al unui ofițer în război care știa să comande. „I-am muștrat“, zicea tata, dar am înțeles că striga la ei cu putere. Așa rezulta dintr-un text care suna cam așa: „Vreți să mă omorâți, nenorociților? Trageți! N-am murit atunci când luptam alături de frații voștri pe frontul unde ne-au dus blestemații care ne conduceau. Acum faceți-o voi, că nu știți pe ce lume trăiți“. Descumpăniți de „muștrare“, făcută pe limba lor, au ezitat și unul dintre ei a zis: „Să-l ia dracu'! Să mergem“. Și au plecat.

După ce tatăl meu a ajuns la Alba Iulia a aflat că un tânăr cu o misiune ca a lui fusese executat în noaptea petrecută în tren, când se îndrepta spre Alba Iulia. Deci pericolul fusese real. Contopindu-se cu mulțimea entuziastă printre steaguri cu cântece și hore, încerca a doua zi să ștergă amintirea confruntării nocturne. Și-a îndeplinit mandatul, așa cum i-a cerut Lazăr. Făcea parte dintre tinerii care-i secondau pe bătrânii aflați în sală și cântărind cuvintele manifestului ce va fi adoptat fără obiecții. Nu era singurul din familie care participa la evenimentul istoric de la Alba Iulia. Printre delegați se afla și fratele bunicii mele, Iosif Tărău, care va deveni în scurt timp unul dintre primii deputați transilvăneni ai Parlamentului de la București. Familia mea era, astfel, legată prin mai multe fire de Alba Iulia, iar intensitatea trăirii evenimentului de oamenii de atunci s-a răsfrânt și asupra generațiilor care au urmat. Parcă ar fi fost și ei acolo.

Unchiul Gusti. Singurul frate al mamei, care s-a stabilit aproape de părinții lui, la Oradea, a fost Gusti, cel care deținea titlul de primogenitură. Ceilalți feciori, Sive și Lelu, care studiaseră la București, se așezaseră departe. Pentru mama, era o adevărată fericire. De la Gusti aștepta îndrumări și

sprijin. Avea asupra ei o autoritate și o influență infinit superioare celor de care era capabil soțul ei, Pavelea. Dar și Gusti întreținea o simpatie specială pentru ea, care se extindea și la mine. M-am întrebat uneori dacă interesul pe care mi-l purtau unchii mei nu era și o expresie a vinovăției pentru faptul că mama fusese sacrificată, ținută în gospodăria casei, astfel încât ei să aibă parte de studii superioare.

După cursurile formale de teologie din timpul războiului, care îl scăpau de recrutarea în armată, Gusti a simțit atracția treburilor publice și a ales administrația nou înființată a României Mari, aflată în căutare de tineri energici și dotați. Cu un unchi deputat pe baza meritelor în pregătirea unirii Transilvaniei cu patria-mamă, ușile se deschiseseră primitoare, permițându-i să ocupe un loc bun în prefectura județului Bihor. Apoi a făcut pași mari până la funcția stabilă și prelungită de subprefect. Din capul locului, n-a confundat administrația cu politica. S-a ținut departe de toate partidele politice și s-a dedicat în întregime sarcinii ce s-a numit ulterior „management al bunului public”. A ajuns să cunoască perfect comunele județului, pe care le vizita una câte una. Cunoștea problemele de urbanizare, unitățile administrative, care se numeau „plase”, cu un „notar” în frunte. Era în bune relații cu ungurii, impresionați de perfecta limbă maghiară pe care o vorbea din școală. Cu celelalte comunități la fel. Avea ca preocupare de bază armonia minorităților, care în Bihor excelau prin număr și varietate.

Știam că punctul său tare era cunoașterea oamenilor și capacitatea de a le câștiga încrederea. Nu o dată am asistat, vizitându-l la birou, la conversația cu cei care veneau la el pentru aprobări, ajutor sau sfaturi. Începea invariabil cu propoziția: „Dumneata, domnule (sau doamnă), ești o persoană inteligentă”. Și după alte procedee de a crea o relație bună cu vizitatorul măgulit, analiza atent cazul, pe urmă aproba sau nu cererea. Oamenii îl părăseau întotdeauna cu satisfacția minimă că au fost bine primiți și tratați. Cum și scenele de reproș și dezaprobare începeau prin aceleași scene de deschidere cu cai albi, ca la șah, ca apoi să te pomenesci fără ofițer sau regină, deveneam prudent când mă declara inteligent în discuțiile cu mine.

Unchiul Gusti arăta ca un cetățean din clasa mijlocie, porțiunea superioară, cu ținută impecabilă, întotdeauna cu pălărie și baston galben din bambus, bine pieptănat, cu o mustață tunsă scurt, cu maniere. În oraș l-am însoțit de câteva ori pe Corso, artera principală, plină de lume venită la plimbare. Mulți îl recunoșteau și îl salutau. Le răspundea tacticos, scoțându-și pălăria. Nu există însă maniere rigide care să nu fie pândite de comic. Și l-am surprins odată scoțându-și automat pălăria, când un cerșetor i-o întinsese pe a lui pentru un leu. Dacă identificam rutinele lui, știind după

definiția clasică a comicului, drept „aplicarea mecanicii pe ceva organic“, nu o făceam cu răutate, ci cu o simpatie imensă. Era un domn și „domnul nu trage a somn“ pentru ardeleni.

Casa lui era tot atât de îngrijită ca și costumele albe de vară impecabile. În ea se jucau verii mei mai mici, Alieta și Duțu, ambii simpatici și prietenoși. Îmi plăcea să-i distrez și să-i fac să râdă la ghidușii, glume și farse, ca să-mi dau și mie un rol. Tânăra săsoaică angajată să îi învețe germana, Susie, s-a atașat atât de tare de familie, încât a rămas acolo, nemăritată, cu atribuții de gospodărie mai importante decât limba germană. A învățat perfect românește și altă familie n-a mai avut.

Pe Gusti îl pasionau problemele internaționale. Asculta radioul în limba germană și ungară și nu prea avea cu cine comenta știrile. Ca să afle mai multe despre cum evolua Germania, a înscris familia sa într-un program de schimburi de vacanță între cele două țări ca gazdă pentru un copil german. Cred că se întâmpla prin 1936. Ne-am trezit cu un mic Fritz disciplinat, bine instruit, format, cu hitlerismul în suflet. Tot ceea ce se referea la germană era sacru pentru el. Am jucat ping-pong împreună. Ridica mâna dreaptă și spunea „Germania“. Ca oponent, îl necăjeam și declaram „Anglia“. Se crispa și juca apoi cu înfierbântare și pasiune patriotică. Atunci când era învins la jocuri sau concursuri, își aplica singur pedeapsa, arzându-se cu un chibrit la degete. Nu i-a scăpat unchiului meu să constate că Germania hitleristă a început să producă mici monștri fanatici, buni pentru proiectul de cucerire a lumii. Și pe mine mă speriasă „neamțul“.

Unchiul Gusti mă prevenise. În 1934, la venirea lui Hitler la putere, mi-a ținut o prelegere în vizita obișnuită la noi acasă. „Puiule, tu ești un băiat inteligent. Ne așteaptă vremuri grele.“ Și pe urmă îmi arăta pe puncte consecințele nefaste ale unui regim hitlerist în Germania: militarism, conflicte, rasism. Era tot ce am auzit și am văzut noi până în 1939, când a început războiul, a cărui pregătire a urmărit-o Gusti, pas cu pas. Și înainte de a începe mi-a zis: „În războiul care va izbucni curând, Germania va pierde“. Mi-a cerut un atlas geografic. M-a angajat în demonstrație. „Arată-mi pe ce se bazează Anglia și Vestul. Unde le sunt rezervele?“ Iar eu puneam degetul pe Africa, Orientul Mijlociu, apoi pe Asia fără Japonia și, în final, America Latină. „Acum arată-mi care sunt resursele germanilor.“ Ezitant, puneam palma pe Europa centrală și de sud-est. Acopeream și România, dar nu știam ce să fac cu vasta Rusie. „Înțelegi acum?“ mă întreba el. Cred că nu mi-am scos din cap în tot timpul războiului predicția unchiului Gusti. Și apoi m-a copleșit uimirea să văd că un om dedicat unei administrații locale a devenit capabil de preziceri internaționale împlinite precis și în amănunt.

Pe Gusti îl așteptau încercări grele. În anul următor, în 1940, ungurii au ocupat, după Dictatul de la Viena, Ardealul de Nord, cuprinzând și Oradea. Unchiul Gusti, care se mutase de la prefectură la primărie și câștigase titlul de primar al municipiului, a rămas pe poziție până în ultimul moment. A crezut că era de datoria lui să dea cheia orașului noilor stăpâni. Iar șeful lor, regentul Horthy, dictatorul suprem, urma să o primească de la el. A scris o cuvântare pe care a rostit-o în cea mai bună limbă maghiară. Dar tot de datoria sa considera că trebuia să insereze o referire la populația autohtonă românească. Horthy s-a indignat. Puțin după aceea, Gusti, soția și cei doi copii, Duțu și Alieta, au fost arestați și duși la închisoarea orașului, nu departe de locul unde fusese biroul lui de subprefect. S-au petrecut scene nedemne, rușinoase, intimidatoare, de teroare. Au fost scoși în curte, puși la zid și un pluton de execuție primea comanda de ochire, apoi pe loc și pauză, pentru ca scena să se repete. Până la urmă, la un loc cu români fruntași ai Oradei, inclusiv cu episcopul ortodox, au fost încărcăți în două vagoane și expulzați. Vagoanele, care transportaseră animale, era pecetluite și nu aveau locuri de șezut. Așa au ajuns după două zile la Arad, unde au fost primiți de o manifestație publică largă care le omagia supraviețuirea. Pe urmă și-au reluat viața normală la București. Unchiul meu era bine instalat acolo. Îl dăduse pe Duțu la o școală germană din apropierea casei lui mici, situată vizavi de intrarea la facultatea de medicină. Unul dintre primele gesturi care îi arătau caracterul și convingerile a fost faptul că, în mare secret, a găzduit o cunoștință de-a sa, considerată drept „evreu periculos” de legionari. Căsuța lui avea o pivniță și acolo l-a adăpostit până la trecerea primejdiei.

L-am vizitat pe unchiul meu într-o neobișnuită călătorie de la Beiuș, unde urmam liceul, la București. Cu cine aveam întâlnire de necrezut? Cu Mareșalul Antonescu. Ce se întâmplase? Eram elev în clasa a șaptea, prin 1943. Războiul mergea prost și ardelenii se simțeau trădați de Antonescu, deși el lansase lozincă: „De la Don la Ardeal”. Pentru a-i calma pe ardeleni, se recurgea la gesturi propagandistice și unul dintre ele era invitarea la București, pentru a fi primiți de Antonescu, a elevilor premianți refugiați din Ardealul de Nord. Mă aflam printre ei. Așa că, într-un costum țărănesc cu cizme și ȋtari, căciulă și cojoc, cu toate că era vară, eu și cu câțiva beiușeni am luat trenul și am ajuns la București, unde am fost primiți cu pompă, fotografii și filme, ca o faună exotică.

Primirea la conducător a avut loc la Predeal, în curtea vilei lui. A apărut pe terasa din fața casei și a vorbit felicitându-ne pentru rezultate, apelând la eroismul românilor, emițând cuvinte calde pentru ardeleni, care își vor vedea drepturile restaurate. Îndemnuri și aplauze. Entuziasmul meu era

moderat de o indispoziție stomacală devastatoare, dar și de faptul că, așa cum existase antipatie față de legionari, familia păstra o rezervă totală la adresa dictaturii antonesciene și a aventurii ei războinice. Îl văzusem deci de aproape. Nu avea aureolă eroică. Grupul nostru nu era prea numeros și consta din câteva șiruri ce se nimeriseră acolo. Din nou, mese solemne la București și prezența unor fanfaroni eleganți, funcționari ai puterii. În schimb, ce plăcere să-i regăsesc pe ai mei la București și să ascult expunerea prorocului meu favorit, Gusti! Știa că războiul era pierdut. Dar îl nelinișteau sfârșitul și urmările. Am rămas cu imaginea plăcută a casei cu cinci locatari, unchiul cu mătușa, verii mei și nelipsita Susie, neștiind că mă voi adăuga și eu pe locul șase, când voi fi a doua oară refugiat în viață, alungat din Beiuș de un atac disperat al trupelor germano-maghiare, imediat după 23 august 1944.

Unchiul Sivea. Era așezat, în ordinea vârstelor, între mama și fratele ei mai mic, Lelu. Era, de mic, încăpățânat și serios. Tot ce învăța era *ad litteram*. La religie sfinții erau sfinți, știința conținea adevăruri indiscutabile, conduita personală respecta stric normele moralei și buneicuvințe, din vorba bunicii nu ieșea. Mi s-a povestit că unul dintre copii, vrând să-l tachineze, a spus că „Sfântul Antonie purta pantaloni cu bretele“. Sivea a făcut o criză de plâns și de proteste.

Probabil că trăsăturile acestea îl marginalizau în echipa Chirilească. Se plasa la antipod față de Lelu, emblema veseliei și a nuanței. O viață de constrângeri, care îl aștepta, era sfidată de alta a libertăților și a deliciului. Față de Gusti avea anumite considerații. Îi respecta competența gospodărească și „măsura“ în gândire și în comportament. Era pentru el o variantă ceva mai acceptabilă a seriozității.

Mama, care era sora lui mai mare, era o excepție ce merita stimă. Tăcută, nu necăjea pe nimeni și își iubea frații. Oare funcționa la Sivea muștrarea de conștiință că mama se jertfise pentru studiile fraților ei? În orice caz, mă trata pe mine cu sentimentele pe care i le datora ei. Când venea în concediu la Oradea, de la Făgăraș unde lucra, trăgea la noi, și nu la unchiul Gusti. Iar pentru mine era un adevărat „Moș Crăciun“ cu daruri multe. Își putea permite să fie generos, fiindcă la fabrica privată unde lucra câștiga mai mult de cinci salarii de-ale tatălui meu. Nu era vorba despre jucării. Îmi amintesc că eram măricel. Jucăriile le iubeam, dacă le puteam face singur. În timpul unei îndelungate izolări din cauza scarlatinei, am lucrat la un mini-traforaj, la un câțel care, în final, dădea din urechi și din coadă. Atunci locuiam în apartamentul din curte, cel al grădinii. În față era un chiriaș cu nume vestit, Buzescu, frate al unei artiste de teatru celebre, el însuși judecător, pregătindu-se îndelung

pentru examenul de atestare. „Grea meserie”, ziceam eu, și toți eram obligați să facem liniște, ca să nu-i conturbăm studiile.

La sosirea cu surprize a unchiului Sivea, mă aflu în apartamentul din față în care ne mutasem după plecarea judecătorului. Era mai spațios, dădea la stradă, avea mai multă lumină. Pomul de Crăciun era pus în camera mea. Unchiul Sivea nu scotea din sac jucării banale. El elaborase o strategie de identificare și stimulare a vocațiilor mele. Astăzi, știința educației îi dă dreptate, fiindcă indică exact vârsta cea mai nimerită pentru definirea vocației, ca fiind cea pe care o aveam eu pe atunci, la sfârșitul ciclului de învățământ primar.

Primul experiment conta pe trezirea unei înclinații spre științele naturii. Piese erau cutii frumoase căptușite cu plută, cu capac din sticlă pentru o colecție de fluturi și insecte. O plasă mare împletită îmi asigura prinderea lor. Borcane de laborator ofereau locul de păstrare temporară a capturii. Sticle cu spirt furnizau substanța necesară. Plăci din lemn cu șanțuri erau suportul pregătirii estetice a insectei. Ace subțiri le fixau picioarele și mustățile. Aripile fluturilor erau presate cu benzi de hârtie și păstrate și ele câteva zile, până când aveau ținuta impecabilă a colecției. Nu știu dacă unchiul meu a trezit la mine vreo vocație, dar, neîndoielnic, a activat în el cel mai conștiincios spirit ingineresc. Am lucrat cu pasiune, colectând fluturi și insecte mici, mijlocii și chiar uriașe ca fluturii de noapte și coropișnițele. Cea mai laborioasă acțiune era desfacerea picioarelor și a mustăților ce trebuiau să reprezinte insecta mergând, după ce li se pusese în prealabil, pentru cel puțin o săptămână, ace subțiri în jurul lor. Mă fascinau numele latinești ale insectelor. Dar ce? Prindeam eu „gândaci”? Ei figurau cu titluri nobile, ca *Leptinotarsa decemlineata*. Identificarea se făcea după cărți și enciclopedii cu fotografii în culori. Am umplut câteva cutii. La liceu am produs uimirea profesorului. Le găsea impecabile. Tocmai bune pentru sala muzeală a liceului. M-am despărțit cu greu de ele. Profesorul mă asigura că voi fi trecut cu numele drept cercetător și autor, dar nu cred că s-a ținut de cuvânt.

După un timp, sunt supus de unchiul Sivea celui de-al doilea test. Sosește laboratorul botanic. Două prese grele din lemn, legate de cordoane din piele, hârtie sugativă de aceeași mărime, o colecție de tăiat, săpat sau smuls care ar fi făcut mândria oricărui grădinar de lux. Etichete, benzi adezive, dosare finale. Noi volume de planșe colorate ale lumii vegetale și denumiri latinești.

Latinizarea devenise o aventură mai atractivă. Puneam sub presă frunze de *Quercus* (stejar), *Populus* (plop), *Tilia* (tei), *Abisalba* (brad), *Aesculus Hipocastanum* (castan), flori și frunze de *Aesculus* (liliac), *Rosa* (trandafir), *Tulipa* (lalea), *Crocus* (brândușă) și unele chiar pe românește: *Chrysanthemum*

și *Narcissus*. Botanistul se afla în armonie cu latina învățată în primele clase de liceu, care îi plăcea.

Dar la sfârșitul acestei ere naturaliste și pașnice, a urmat o vacanță petrecută sub teroarea știrilor externe. Eram în 1940, anul sfârșirii României, căreia i s-au răpit trei regiuni.

Mama căuta să ne liniștească. Este singura dată pe care mi-o amintesc, când m-a luat cu ea la un film. L-am reținut, era ecranizarea după cartea *Huckleberry Finn*, a lui Mark Twain. Dar niciun divertisment nu putea șterge strigătul revanșard maghiar „Nem, nem soha” (un fel de „Acum ori nicio-dată”). Teama că vor invada Transilvania era mare. Căpeteniile vieții politice românești, începând cu regele și Iorga, veneau să ne îmbărbăteze la Oradea. Și ce a fost mai rău s-a întâmplat. Prin Dictatul de la Viena (30 august 1940), Ungaria a preluat Ardealul de Nord, incluzând Oradea.

Evenimentul mă leagă de unchiul Sivea. A venit cu un camion al fabricii la care lucra, un Dodge frumos cu șofer, să mă ia la el. Ezitarea părinților se lovea de insistența și decizia inflexibilă a lui Sivea. „Nu-l las aici. Îl iau pe Puiu cu mine.” Era în ajunul intrării maghiarilor în oraș. Funcționarii publici, ca Gusti și Pavelea, nu știau ce se va hotărî în privința lor. Copilul nu trebuie lăsat să trăiască exodul probabil al celor mari. Se făcuse noapte. Ea a rămas în mintea mea ca „noaptea exilului”, atât de cutremurător descrisă de Ovidiu pentru soarta lui: *Cum subit illius tristissima noctis imago* (Când îmi apare imaginea acelei celei mai triste nopți). Părinții au cedat: „E mai prudent așa!” M-am urcat în cabina camionului cu unchiul meu și am pornit în miezul nopții spre șoseaua principală. Era înțesată cu mașini. Se efectua retragerea instalațiilor militare din buncărele defensive ale frontierei de vest. Camion după camion, trăgeau după ele, în șir interminabil, tunurile grele de calibrul 150 care trebuiau să ne apere țara. În mintea mea evocam cu gust amar zădărnicia în care ne scăldam cuprinși de iluzii, copii proști care vindeau de mai bine de un an insigne în forme de arme, pentru dotarea armatei noastre eroice, sau care ascultau copleșiți asigurările oficiale din mitingurile cu steaguri: „Nu vă îngrijorați, sunteți bine apărați”. Mă simțeam înșelat, devastat, lovit. Copilăria mea se încheia cu o cădere de cortină care făcea ca actul teatral trăit să dispară pentru totdeauna. Despărțirea de părinți, părăsirea orașului, schimbarea școlii, o minte care se transforma revizuiind conceptele, deprinderile și convingerile. „Îți iei viața de la capăt”, îmi ziceam eu.

Cu vecinătatea continuă a tunurilor care gemeau și scârțăiau pe șosea în loc să bubue pentru salvarea noastră, nu puteam dormi. Cel mult am moțăit pe fragmente. Și am ajuns dimineata la Cluj. Am făcut un scurt popas și fiindcă o cofetărie ridica storurile, am vrut să luăm o cafea drept mic-dejun.

Am străbătut părculețul din centru. Am trecut pe lângă statuia pe care Mussolini o făcuse cadou municipiului Cluj, ca semn de prietenie istorică: reprezenta doi copii sugând laptele lupoaicei, pe Romulus și Remus, ctitorii Romei, de la care se trage întregul neam roman. Cu uimire am văzut că cineva, indignat de sprijinul dat de Mussolini revanșarzilor maghiari, scrisese cu cretă pe statuia lupoaicei: „Duce, duce / Ia-ți capra ș-o fuce“. Nu se putea exprima amărăciunea românilor trădați și jefuiți în hotărârea de a smulge României nordul Transilvaniei, la care Italia era coautoare, mai concis și mai amar ca în inscripția spontană de pe statuie.

Am reluat drumul, trecând prin Sebeș, unde sașii erau vestiți pentru cei mai buni cârnați din lume, și am ajuns la Făgăraș, unde aceiași sași făceau cele mai bune prăjituri din lume. În spatele porților mari și controlate ale fabricii de explozibili, se afla un mic cartier de vile mici pentru inginerii și maeștrii de bază ai fabricii. Familia unchiului Sivea avea atunci trei persoane. Noua lui soție, Nadia, era medic și avea o fiică, Sanda, dintr-o căsătorie anterioară. Dormitorul și încă un pat erau ocupate, așa că aveam să dorm pe covor în sufragerie, ceea ce se potrivea perfect unui tânăr în pribegie.

Nu știam prea bine ce urma după copilărie. Adolescență? Maturizare? Le simțeam palpitând pe fiecare. Lăsasem prețioasele colecții naturaliste la Oradea. În continuarea lor, aș fi putut iniția o etapă de explorare carpatină de succes. Văzându-mă debusolat, unchiul Sivea s-a gândit să continue explorările vocațiilor mele. Mergând la București cu treburi, s-a întors cu un cadou neașteptat pentru mine. Erau două volume franțuzești de probleme matematice. Cel roșu, gros cât două biblii, era dedicat algebrei. Cel galben, mai subțire, geometriei. Editorii erau călugări misterioși, având inițiale F.G.M. (Frère Gabriel Marie), frații consacrați Arhanghelului Gabriel și Sfintei Maria. Problemele și exercițiile erau completate cu indicații de soluționare. Un caiet mare, legat în negru, aștepta rezultatele mele. Am fost atras de subiect și am început să iau problemele în ordinea lor, una câte una. Erau bine concepute, mai ușoare la început și apoi mai complicate. Culegerile m-au atras și le-am ținut pe masa de lucru în tot restul studiilor liceale. Dar, alături de algebră, apăruse gustul pentru istorie și literatură. Am început cu *Iliada și Odiseea* în traducerea lui Murnu. Homer făcea deja concurență algebrei. Am săltat mult în calificările la școală. La celelalte materii nu vibram. Un oarecare interes aveam pentru limba latină, devenită prietenoasă cu insectele și flora. Biblioteca mare și plină de opere actuale ale unchiului Sivea, mă scutea de alte drumuri în oraș. Dar acolo, într-o librărie, mi-a căzut în mână o carte de istorie a românilor pentru copii care mi-a aprins imaginația în contrast cu repudierea lecțiilor monotone și seci de geografie

și istorie din liceu. Pe Sadoveanu îl studiam cu răbdare, încercând să înțeleg vorbirea lui moldovenească în care apăreau peisajele vânătoarești și faptele eroice. Lui Sivea îi plăceau vânătorile, dar mergea rar spre munte. Își lua totuși arma cu el, când plecam împreună la câte-o plimbare prin împrejurimi. Pentru amuzament, ochea câte o cioară. Lângă poartă ochește cu pușca și trage; ca din pământ răsare directorul grec al fabricii pe care Sivea nu-l înghițea. Strigă și protestează, susținând că glonțul a trecut pe lângă nasul lui. Sivea îi spune calm: „Mă iertați, nu știam că aveți un nas atât de lung“. Știam mai de mult că era deficitar la capitolul relațiilor sociale, iar până la a-și face prieteni era o distanță bună. Unchiul meu fusese atins de un virus în tinerețe, care se instalase și îi provoca astfel crize, de care n-a putut scăpa toată viața. Îmi amintesc de spitalul de la Sibiu, unde căuta remedii și unde l-am vizitat. Vie este și amintirea crizelor prin care trecea.

Moartea lui Lelu. Cel mai mic copil al bunicilor mei se chema Aurel și i se spunea Lelu. Se deosebea de toți ceilalți. Era cel mai frumos, cel mai zâmbitor. Avea părul creț. Se distra tot timpul și îi amuza și pe alții. Aducea cu sine înseninare. Pe ceilalți bunica îi chema pe nume: „Sivea meu“, „Gusti meu“, dar lui îi spunea „Lelu mamii“. Atrăgea simpatia fetelor și se împrietea ușor cu ele, nu ca un Gusti sobru sau un Sivea încăpățânat. Pe mine mă înveselea cu glume și povești.

Cred că a plecat de acasă cu chemarea profesiei. Iubea caii, a urmat studiile veterinare și a ajuns asistent universitar și director al fermei de la Băneasa, cu cai frumoși și animale multe.

Și mie îmi plăceau caii bunicului. Cu un cub de zahăr mi-i făceam prieteni. Erau două iepe care aveau urme nobile. De cea „roșcată“ ziceau că era pur-sânge, iar de cea pestriță că era „lipițană“. Dar acest aport genetic era mai îndepărtat. Un moment dramatic din copilăria rustică de la Tilecuș a fost legat de cai. Se întunecase și bidiviii se întorceau de la păscut pe terenul de la marginea satului, de la Taltiță, unde se afla proprietatea lui Gusti. Când ajung în sat, nu departe de biserică, mă întâlnesc cu o mare turmă de vaci. Înghesuiala a făcut ca o vacă să-l izbească în burtă cu cornul pe un mânz. Lovitura a fost destul de puternică, astfel ca în câteva minute să înceapă să-i curgă măruntaiele prin gaură. Această scenă mi s-a întipărit în minte. Înconjurați de oameni cu câteva făclii, după plecarea animalelor, iapa privea agitată spre mânz care își dădea sfârșitul. Cu ochii o urmărea pe mama lui, cerându-i ajutor. Mânzul, prietenul meu, aștepta să moară în acest decor sinistru: noapte, făclii, durere și neputință. Imaginea este în albumul virtual al copilăriei mele.

Un prilej neașteptat a fost oferit de călătoria familiei mele la mare, cu Gusti președinte de onoare și mama mea șefa gospodăriei. Călătoria s-a făcut

în modul cel mai rural cu putință: lăzi cu veselă, perne de dormit, îmbrăcăminte și încălțăminte pentru toate temperaturile ne transformau într-o comunitate nomadă. Peripețiile și dificultățile traiului într-o casă pescărească închiriată pentru noi pe țărm au fost uitate. La întoarcere a fost vizitarea la București de către noi, degajați de data aceasta de baloturi și bagaje, a tinerei perechi Lelu și Rica, a căror locuință se găsea chiar la Băneasa, în apropierea fermei. Neconformist și spontan cum era, Lelu curtase o „regățeancă” de familie veche. Rica era și ea personificarea veseliei, grăsuță, rotundă, inteligentă, vorbăreată. Toți ai ei erau distinși, eleganți și demni. Și această familie avusese o „mutație” asemănătoare cu cea a lui Lelu la Chirilești.

Se pare că tânărul cuplu și-a dat seama că nu va avea copii. Ei își doreau totuși unul și le-a venit în gând să mă adopte pe mine. Au început să aibă față de Puiu un interes special. Cred că Veturia, fără să aprobe, nu vedea cu ochi răi un trai mai bun și mai prielnic pentru mine. Dar Pavelea n-ar fi admis una ca asta în ruptul capului.

Mă văd plimbat în grajdurile magnifice ale fermei lui dragi. Berbeci și oi, viței minunați, păsări de soiuri bune, ținute într-o formă de sănătate și curățenie neobișnuită, cerută de contribuția lor la crearea de seruri. Apoi, pe o terasă a casei lor, gustam privesă în scaunele din trestie împletită. Unchiul meu, Lelu, își iubise meseria. Învățase bine medicina veterinară. Școala de la București avea renume bun. În Balcani era singurul loc în care se studia acest domeniu al învățământului superior. Numeroșii studenți aflați la studii sau personajele venite în vizite confereau institutului o notă specială de distincție printre universitățile românești. Și-a dat un doctorat apreciat cu subiectul „Turbarea la câini”. Cu o anumită destoinicie ardeleană, făcuse impresie bună profesorilor. Și când a fost numit asistent universitar, conducerea facultății l-a propus în postul de director al fermelor în care erau crescute animalele pentru seruri. În 1934 își avea un nume cunoscut în tagma veterinarilor.

E anul dezastrului. E anul accidentului care i-a curmat viața, în mod neașteptat și nedrept. Iată filmul derulat. Lelu și Rica sosesc în vacanța de vară la Făgăraș, la invitația lui Sive, care lucra la fabrica de explozivi. I-a așteptat în gara Brașov, ca să le arate cu mândrie cum conduce Fiatul cel nou. Era o mașină mică, decapotabilă, cu două scaune, care în loc de cutie de bagaje în spate avea un spațiu care se deschidea, oferind alte două locuri comode de șezut. S-au gândit toți trei să nu stea mult la Făgăraș și să vină împreună cu mașina până la Tilecuș. Reuniune de familie la casa bunicii. Pe drum însă, pe șosea, aproape de intrarea în Făgăraș, o căruță iese de pe linia ei și pentru a nu o lovi, Sivea învârtă volanul și răstoarnă mașina. El și cu Rica scapă cu viață,

loviți, internați în spital, îngrijiți. Capul lui Lelu, proiectat pe marginea șoselei, lovește borna kilometrică și el moare instantaneu fără nicio altă leziune.

Eram acasă la bunica, la Tilecuș, în vacanță. Mișcare, veselie, „vin copii acasă”. Pregătiri. Nu puteam fi de mare ajutor. Mai mutam câte un scaun. Vine, neașteptată, vestea accidentului. E un trăsnet pe cerul senin de vară. Dar e o informație parțială și neclară. Sunt toți răniți și Lelu e cel mai lovit. La al doilea telefon: Lelu e în stare rea și, mai târziu, în cursul zilei: Lelu a murit. Efectul a fost devastator. Bunica și mama mea nu se opreau din plâns. Eu umblam buimac, nepregătit pentru tragedii. Mă mișcam în planul imaginației și nu știam cum să revin pe pământ. Peste o zi a sosit sicriul lui Lelu. Ceilalți rămăseseră în spitale. A fost pregătită înmormântarea. Bunicul stătea lângă sicriu. Îngropase mulți oameni, citise pentru ei rugăciunile cunite, mângâiasse familiile, dar în acele clipe nu mai înțelegea nimic. De ce îi dăduse Dumnezeu pedeapsa de a-l îngropa pe Lelu?

Fusese la băiatul lui în vizită la București. Era copleșit de mulțimile ce forfoteau între blocuri mari. Era în admirație față de ferma pe care o conducea Lelu, în halat alb ca la spitale. Lelu îl dusesese și pe Calea Victoriei, unde refuzase să intre la Capșa și să bea o cafea. Îi plăcea să vadă cum pe stradă Lelu era salutat destul de des de cunoștințe și prieteni. Unul dintre ei se repede la Lelu: „Ce faci amice, unde ai dispărut? Te caut de câteva zile. E ceva important, trebuie să vorbim”. „Nu acum, înțelege”, a răspuns Lelu, prezentându-l în termeni calzi tatălui său. „Fie, atunci mâine îți convine?” „De ce nu. La aceeași oră aici? Perfect.” Bunicul se indispune și cade pe gânduri. Acasă îi mărturisește motivul. „Cum ai putut să-i spui că-l întâlnești mâine-dimineață, când la aceeași oră mi-ai promis că mă duci la gară?” „Lasă, tată, nu-ți fă griji. Merg cu tine, nu la întâlnire, că nici el n-o va face. Îl cunosc.” Dacă bunicul n-ar fi fost uimit de morăvurile regășenilor, nu mi-ar fi povestit ce i s-a întâmplat la București. Ce lume e asta în care a nimerit Lelu? Să spună că vin și ei nu vin.

Mare lucru n-am înregistrat la înmormântare. Știam o poezie, *Moartea lui Gelu*, și mă gândeam că se potrivea cu moartea lui Lelu. Totul s-a șters. Nu-i mai vedeam pe Gusti și elita Oradei, pe preoții și protopopii veniți din vecini, corul școlii sau curtea plină de oameni.

Pecetea adâncă de pe mintea mea a început cu bunica. Ea m-a luat de mână: „Rămâi cu mine”. Ne aflam în așteptarea îngropării, în biserica din lemn mică, alături de un grup compact de femei, cu „chimeși” albe, busuioc în mână, basmale albe pe cap, cusături de zile mari. Ocupaseră partea de lângă ușă, care le era rezervată lor, fiindcă bărbații stăteau în față, aproape de catapeteasmă. Coșciugul cu coroane în jur era la mijloc. Bunica, ținându-mă

de mână, stătea la căpătâiul lui Lelu. Pe fundalul de oftaturi, care foșneau ca grâul la adierile de vânt, glasul ferm al bunicii suna ca în tragediile grecești, transmițând un mesaj către asistență. Vorbea cu tonul măsurat, în care dezvolta confesia ei către divinitate. Se adresa lui Lelu. Îi reproșa că a părăsit-o, mergând pe plaiuri îndepărtate. De ce n-a rămas aproape de ea? De ce s-a înstrăinat? Intram eu în vizor. „Vezi, puiul meu, ce pățesc cei care nu ascultă de părinți?” Urmau femeile. „Mame sunteți și vă doare. În satul ăsta s-a născut și aici a copilărit. Toți îi erau prieteni. Cine îi uită fața veselă și sufletul bun?” Se adresa și ei însăși. „Ce ai făcut de a căzut pe tine nenorocirea? De ce n-ai vegheat asupra pruncului ce ți-a fost drag?” Poate că n-a durat un ceas, dar mie mi s-a părut mai lungă cuvântarea ei decât o slujbă a bunicului. Femeile plângeau cu năframele la gură și bunicii îi curgeau lacrimi pe obraji. Eram atât de intimidat de scena tragică, încât nu-mi venea niciun strop. Mi-era rușine că împietrisem așa. Nu rețin nimic din slujba înmormântării și urmările imediate. Cred că și pe alții șocul îi zdrobise. Dar peste o zi, două, văd mașina mare bucureșteană poposind la noi în curte. Două personaje importante sosiseră cu o coroană imensă de flori. Profesorul Ciucă, al cărui asistent fusese Chirilă, fiind plecat din București, aflase de accident după înmormântarea tânărului său colaborator. Prompt, însoțit de un alt profesor, membru al catedrei, au pus coroana pe mașină și au pornit spre Tilecuș cu harta în mână. Păreau niște piloți de avion rătăciți, când au descins în curte, în halate albe și ochelari groși de soare, așa cum o cerea orice drum lung și prăfos, precum cel până la granița de vest a României. Dar oricât ar fi fost de lung, nu putea măsura sentimentele care îi legau pe profesori de elevul lor. Iar noi înțelegeam mai bine ce reprezenta Lelu în lumea universitară. N-au stat mult, au conversat cu bunicii și cu mama mea, au depănat câteva amintiri legate de Lelu și s-au întors cu micile suvenire încropite de bunica, brânză proaspătă și țuică bihoreană, o pasăre de curte și o ie frumos brodată.

În mormântul cu cruce din marmură din curtea bisericii din lemn, Lelu i-a așteptat pe cei ce vor veni pe rând după el, bunicul și bunica, tatăl și mama mea.

Cetatea

Când am ajuns, pe la mijlocul anilor '30, să merg singur la școală și, apoi, la liceu, între 1935–1940, au început și hoinărelile. Mai mult cu prieteni decât singur. Descopeream că în orice direcție aș fi luat-o în Oradea, dădeam peste un vestigiu istoric, biserică, mormânt, sit arheologic, toate vechi. *Sunt de mult aici.* Fără să știu, exprimam o axiomă a românilor ardeleni. Prin acei

ani, era de mare actualitate. Toate țările învinse în Primul Război Mondial, pe care îl trăise tata, plângeau după teritoriile pierdute. Titulescu lupta la Geneva împotriva foștilor grofi maghiari care își cereau moșiile înapoi. Unchiul Gusti primise dispoziție de la guvern să caute documente vechi, atestând prezența românilor înainte de venirea ungarilor, și nu invers, cum susțineau ei. Istoricii se confruntau. Diplomații la fel.

Ceea ce mă nelămurea în aceste discuții erau secolele. Ceasul istoriei. Înțelegeam că m-am născut în alt secol decât părinții. Când au venit, de fapt, ungurii? Mi se spunea: „În urmă cu o mie de ani“. „Dar cât de mare e această distanță, o mie de ani, când eu n-am nici zece?“ Nu era o figură de stil, hiperbolă sau alegorie. Mileniul era o realitate dură. Transilvănenii au stat sub ocupație maghiară o mie de ani. Și abia la 1918 s-au eliberat. Puține drame istorice au fost atât de îndelungate. Românii de peste Carpați aveau și ei un mileniu al lor. E mia de ani de la plecarea romanilor și până la apariția voievodatelor Valah și Moldovean.

Este mileniul ascunderii și tăcerii, al existenței anonime, al împărțirii în formații mici, pe post de sită a năvălitorilor. A fost un mileniu al potopului demografic. Asia pompa continuu mase de nomazi spre ținuturile opulente ale Europei. Procesul era vechi. Este consemnat în neolitic, când influența în bine evoluția unor paleolitici europeni rămași în urma asiaticilor. Dar în zilele noastre ei erau asociați mai degrabă incendiilor și distrugerilor pe care le provocau. Puțini s-au așezat în regiunea Carpatică, prea împădurită pentru ei. Nu se știa când, unde și câți apăreau, nici cât vor sta. Aveam imaginea țării noastre ca o imensă sită care lasă să se îndepărteze valul.

Unele năvăliri i-au lovit dureros pe transilvăneni. Știm că peste ei au trecut goții, ca și peste Oradea, unde a fost dezgropat un cimitir ostrogot din secolele al III-lea și al IV-lea. Mult mai duri au fost însă hunii, care au lăsat urme și au creat legături în Bazinul Orădean al Crișului Repede. Cel căruia îi displac documentele istorice poate să apeleze la o legendă clasică, inserată în opera medievală *Cântecul Nibelungilor*. Eroii de la Curtea burgunzilor îi numără pe Siegfried și Crimhilda, pe rege și Brumhilda. Cu cine se mărită aceasta când soful ei e omorât? Cu nimeni altul decât Attila, împăratul hunilor. Wagner s-a inspirat din legendă în patru opere ale lui.

Attila, biciul lui Dumnezeu, îngrozise Occidentul, dar după înfrângerea de către romanii aliați cu vizigoții, în anul 451, se îndreaptă spre Roma. Papa îl convinge, într-o întâlnire personală, să nu cucerească orașul sfânt. Pare îmbunat și gata de negocieri, dar moare la Buda, sediul lui, și imperiul său se destramă. Spre surpriza noastră, în cântec este un personaj civilizat și amabil care merge în întâmpinarea Crimhildei cu o gardă impresionantă de supuși

din țările cucerite de el, cu ruși, greci, pecenegi, polonezi și vlahi! Venea pe cai sălbatici, cu șapte sute de ostași, însuși „Ramunc, cneazul, ce avea al său sălaș în țara Valahiei. Zburau sirepii lor“.

După contactele cu hunii au venit vizigoții și apoi gepizii. Gepizii sunt învinși de longobarzi și de avarii care-l așteaptă pe Carol cel Mare să-i distrugă. Întreaga Panonie și vecinătățile ei sunt pline de mormintele avare. În timpul lor, își fac apariția slavii. Vin și în Transilvania în grupări mici, față de valul pe care l-au făcut la sud-est de Dunăre și în tot Balcaniul. Cu localnicii transilvăneni se înțeleg destul de bine.

În explorările mele istorice pietonale, căutam puncte vorbitoare peste timp. În mintea mea conduceam un cârd de școlari sau turiști și le spuneam o poveste. Cel dintâi obiectiv s-a numit Cetatea. Se afla la marginea nord-vestică a orașului, unde începea câmpul cu iarbă. Oradea, care purta deja acest nume, avea ca punct de apărare o cetate din pământ. Toate localitățile mari aveau cetăți. Una sau mai multe. Până și satele aveau. În Transilvania, sașii și-au fortificat bisericile, unde populația se refugia în timp de invazie. Cetatea mea nu purta numele Oradei, ci a Bihorului, regiunea condusă de Ducele acestui ținut. Întreaga Transilvanie se compunea din porțiuni mici ca satele, orașe întărite și regiuni mai mari. Sunt cunoscute din cronici cele trei voievodate sau ducate, cum le numea Occidentul. Crișana sau Bihorul, în frunte cu Menumorut, având scaunul de domn la Oradea. Transilvania era cea mai întinsă dintre toate și se afla sub conducerea lui Gelu (numit de cronici Blahus sau Dux Blacorum, sau Dux Ultrasilvanus). Mai era Banatul, în sud, cu Glad drept căpetenie. Nu sunt consemnate contacte între ele sau eventuala lor cooperare. Deci nu săreau la nevoie în ajutorul uneia dintre ele, dar împărtășeau, după săpături, un stil comun de viață, vorbeau aceeași limbă și aveau o identitate culturală comună în existența lor. Primul vizat de proaspătul regat al ungarilor era Bihorul. Și cum să nu dorească un popor nomad, de curând stabilit în Panonia, altceva decât mai multă iarbă și sare pentru cai, care se spunea că erau abundente în acea regiune a vlahilor.

Ne apropiem în vizita noastră la Cetate de evenimentul cardinal legat de ducele Menumorut. La el sosesc în jurul anului 900 solii regelui ungar Arpad I¹. Acesta este întemeietorul primei dinastii pe care o are statul înfiripat de curând. Au daruri solii, dar și propuneri neliniștitoare. Numele lor este Usubun și Velac. După saluturile prietenoase, solia pretinde un teritoriu transilvan între Someș și Mureș pentru Arpad. Menumorut arată că pământurile pe care ungurii vor să le fie predate de bunăvoie nu vor fi cedate la nimeni cât

¹ Domnește între 889 și 907 (n.a.)

timp el va fi viu și că nu va da nimănui pământurile din sud, nici din prietenie, nici de frică. Menumorut a amintit și despre armata sa, care cuprindea români și slavi. Voievodul a crezut că, în urma fermității lui, ungurii nu vor recurge la violență, ci la o înțelegere pașnică. N-a reușit el să conlucreze cu slavii sau cu secuii? Ei stau bine în Țara Valahilor pe care o conduce el, așa cum se află între Panonia și Munții Apuseni. Dar Arpad a ales războiul. I-a lovit întâi pe someșenii râvniți. E menționată apoi ciocnirea din Sătmar (Satu-Mare), unde ungurii au cucerit o fortăreață după patru zile. Menumorut a început să se întărească pe Criș. Ungurii controlează mai întâi partea de nord și forțează apoi Crișul. La început, într-un mod ineficace și apoi masiv. Cetatea Bihorului cade după ce Menumorut fuge din ea. Cad și altele din jur. Într-una dintre ele, numită Beland, se baricadează voievodul, cu familia, într-un codru des, dar cei doi „generali” ai armatei maghiare, prezenți peste tot, foștii soli Usubun și Velac, ajung și acolo. Și iată-l pe un Menumorut disperat, cerând să se comunice regelui maghiar că vrea pace și că în semn de prietenie o dă pe fata sa fiului lui Arpad, Zult, care va moșteni și titlul, și țara. Propunerea este aprobată și liniștea se restaurează.

E un act în aparență insignifiant. Dar în substanță e oribil. El declară deschisă poarta Transilvaniei pentru invadatorul maghiar și instaurarea unei suferințe milenare pentru transilvăneni. Niciodată în mileniul început astfel nu s-a acordat dreptul de națiune egală cu celelalte trei existente în Transilvania, românii alegându-se cu un statut numit în zilele noastre apartheid, practicat în coloniile africane.

Un istoric francez încerca să își explice secretul supraviețuirii lor: „E o țară, spunea el, mult timp călcată în picioare. O țară de multe ori sacrificată. Țară victimă a mai multor barbarii și încă amenințată. Dar care, prin *insecuritatea* ei, din reacția defensivă împotriva pericolului de invazie, trage reguli pentru viața sa: definiția României va ține, poate, de aceste câteva cuvinte. În orice caz, din ele decurg principiile esențiale ale politicii și ale mentalului său”.

Metoda aplicată de puterea dominantă merită să fie studiată în cazul transilvan. O regăsim în politica imperială, în construirea sistemului colonial și, uneori, în practica țărilor mijlocii față de cele mai mici decât ele. Astăzi, rafinată de civilizația networkului, metoda se numește soft, adică blând, ceea ce înlocuiește hardul, adică forța. Constă în: 1) ignorarea stărilor de jos ale țăranilor, sărăcimii sau dezavantajărilor și 2) atragerea și răsfățarea stratului de sus, în speță, nobilime și, mai târziu, „pătura înstărită”.

S-a început cu maghiarizarea numelor căpeteniilor de orașe și regiuni, mai mici decât ducii, numiți cneji, lăsați în drepturi. Căsătorii mixte cu duiumul. După ce își pierdeau numele, mulți își pierdeau averea. Cei mai

puternici și destoinici erau adoptați cu nume cu tot. Corvineștii au devenit regi. Un Olah ajunge consilierul ficei lui Carol Quintul și umanist de marcă. Să nu fie transilvănenii mândri de ei? Unele regiuni erau date principilor valahi pe latura de sus a Carpaților, la Făgăraș sau Brașov. O parte a populației, trecută la un catolicism naturalizat, care putea fi și patriotic, avea șanse sporite, mai ales după ce Ungaria devenise parte a Imperiului Habsburgic.

Oradea mea, la bine și la rău. După pactul Menumorut–Arpad, avântul cuceritorilor a scăzut. În secolele care au urmat, fiindcă au fost vreo patru la număr, vecinii noștri au fost absorbiți de treburile interne și de necazuri. Mai întâi, s-au creștinat sub Ștefan cel Sfânt. Apoi au creat instituții. Unele erau administrative și aveau în frunte comitele civile, altele erau biserici și erau conduse de episcop. Justiția trebuia organizată și ordinea cerea birocrație cu hârtie și ștampile. Au rămas urme și mi-am propus să le caut. Acum, că mă deprinsesem să trag lanțul secolelor după mine, îmi era ușor să scotocesc patru secole la rând. Deoarece atâtea au fost până când ungurii au avut dinastii noi și ambiții mai mari. În secolul al XI-lea sau al XII-lea totul se desfășura relativ normal. Am ales țintă Mănăstirea din Deal.

Dealul Pisicii. Îl vedeam de pe stradă, ieșind din casă, uitându-mă spre nord, sus, cum se ridica destul de abrupt. Casa noastră se afla puțin peste malul Crișului. Un delușor de lângă ea mă înălța la nivelul orașului și al școlii. Iar de pe acestea puteam porni spre deal. Pe ungurește i se spunea Dealul Pisicii, dar apare peste tot ca Dealul Oradei. Dispăruse sanctitatea inițială. La începuturi era o cruce în vârf și un drum șerpuit până sus, cu opriri, icoane și flori, căruia i se spunea drumul Golgotei. În vârf fusese mănăstirea Sfântul Ștefan. Dar tot pe deal, sunt citate mănăstirile Sfântul Petru și Sfântul Martin. Mănăstirea Sfântul Ștefan era importantă pentru că servea drept *convent*. Această instituție juridică se ocupa cu păstrarea documentelor pentru comitatul Bihor, acte de familie, de proprietate, de naștere și de morți, plângeri, procese și hotărâri judecătorești. Era un fel de notariat, arhivă și registru-cronică de evenimente. Șeful era un personaj religios: protopopul bisericii Sfântul Ștefan din Dealul Oradei. Când capitolul orădean judeca un proces, delegatul conventului era prezent, ca un notar. Era ținut în mare stimă: transcria din ordinul regelui „cuvânt cu cuvânt cuprinsul amintitului privilegiu al principelui Ladislau, cercetat și citit de noi cu băgare de seamă, fără ștersături, fără răsătoare și fără vătămare”. Câtă migală și ce disciplină birocratică inspiră acest text! Se pare că prin el se întrevede disciplina Uniunii Europene.

Venețienii. Mă îndrept acum în direcția contrară. Merg, după ce trec Crișul, în sud-est, spre cartierul Velența. E o periferie acum, dar și-a păstrat secole de-a rândul o personalitate aparte. Cea mai veche atestare documentară

ente Vico Venetis și, de asemenea, Venecys. 1291: Velența, deci Veneția. Spre dezamăgirea mea, numele nu a fost dat din pricina comerțului cu venețienii, deși aceasta era îndeletnicirea lor principală. Fuseseră aduși împreună cu alți italieni care și-au lăsat numele cartierului cel mai mare al Oradei. E Olosigul de peste Criș. „Olassi“ înseamnă italieni pe ungurește. Construcțiile erau la ordinea zilei de câte ori domnea pacea, iar venețian însemna arhitect specializat în construcții mari, biserici sau castele.

Velența era integrată inițial în satul Seleuș, care aparține Oradei, ținând de instituțiile ei, episcopie și capitol. O poveste tristă este legată de aceste locuri. Un rege arpadian, Ladislav IV Cumanul (1272–1290), avea o mamă cumană. Își însușise și obiceiuri cumane. Își alesese Seleușul drept reședință. Avea mulți dușmani și se simțea mai ocrotit între agricultori, crescători de animale și de albine. În timpul lui, era anarhie în societatea fracturată între moșierii în expansiune și oamenii de rând. O mână dușmănoasă l-a ucis totuși pe rege.

Pe ce plan a cunoscut, apoi, Veneția bihoreană o înflorire? În primul rând, pe plan religios. Devine, cu atâția italieni și venețieni, stâlp al catolicismului, cu o mănăstire de maici și cu o biserică Sfânta Ana. A fost dotată cu două mori, două pive (piva fiind moara specială de pregătire a țesăturilor de lână), terenuri agricole și vii, ca să aibă măicuțele din ce trăi și cu ce să îngrijească bunurile. Fiind traversată de Peța, un râu pe care curgea permanent apă caldă, lucru rar întâlnit în geografia lumii, călugărițele au fost inspirate, deschizând o baie caldă pentru bolnavi, pe care o găsim solicitată des în secolul al XII-lea. Religia, talentele și meșteșugurile au trăit bine împreună în Veneția Oradei. Când eu o vizitam, respectul istoric se manifesta în faptul că trenurile se opreau înainte de a intra în Oradea, în gara Velenței.

Cumani, pecenegi și mongoli. Nu doar venețienii și italienii fac parte din umbrele dispărute ale trecutului. Există populații venite în număr mare care au lăsat urme cu diferite tonalități. Vremurile bune și rele se succed regulat ca anotimpurile. Într-o lume cu o viață economică și socială de un nivel mult mai ridicat decât cel al nomazilor, s-au instalat popoare turcice încă de la începutul secolului al XI-lea. Trăind în corturi, întreprindeau incursiuni de pradă. Se apucau și de activități pașnice. Se spune că s-au așezat în regiunea cu viță-de-vie a Seleușului, dându-i numele Boabă, din cuvântul unguresc de origine turcă „szöllő“. Chiar și originea lui Ladislav Cumanul arată că se stabilise o coabitare a cumanilor cu populația locală. Există un document care atestă măsurile luate de Ladislav pentru a-i integra. „Nu stați risipiți, așezați-vă în teritoriile ce vă sunt desemnate; în loc de corturi: case și sate; radeți-vă barba, scurtați-vă părul; schimbați-vă portul; adoptați creștinismul; nu comiteți crime; dacă aveți nobili, ei vor primi dotări și se vor

așeza lângă Vodă în războaie.“ Dar papa n-a agreat prea mult relațiile lui Ladislau cu păgânii, iar păgânii au început să se răscoale.

Nenorocirea n-a venit de la ei, ci de la un eveniment catastrofic. Are loc invazia mongolă. Prin folclorul popular și confuzia istoricilor i s-a spus „năvala tătarilor“. Dar tătarii nu erau decât niște mercenari angajați de mongoli să îi însoțească și să îi servească, având nevoie de soldați în marele lor proiect de a cucerii Europa. Ei nu aveau o armată organizată în termeni militari, cu generali, comandanți și strategie proprie. Tătarii le completeau rândurile luptătorilor, simple formații de soldați executanți¹. Când cronicarii vremii, ca Rogerius, confundă mongolii cu tătarii, aceștia comit o eroare monumentală. Spunând că în fruntea năvălitorilor se afla „generalul tătar Subutai“, Rogerius se referea la un personaj din ierarhia mongolă, cunoscut și apreciat ca atare. Când el vorbea, apoi, de invazia „tătarilor“ în Ungaria, spunând că „tătarii au distrus acest stat“, nu știa că atât Subutai, cât și Batu Khan, care conducea expediția, erau mongoli.

Mongolii au invadat mai multe teritorii, atât Ungaria, cât și Transilvania. În *Cronica* lui Magister Rogerius se spune: „Au ajuns curând [tătarii] prin păduri și dumbrăvi, prin stânci și pretipișuri, aproape de Cetatea Oradea. Și fiindcă în Ungaria această cetate era foarte vestită, se strânseseră aici numeroase femei nobile, atât doamne, cât și femei din popor. Și cu toate că episcopul se retrăsese de aici împreună cu câțiva canonici, eu eram cu cei ce mai rămăseseră. Și când am observat că fortăreața era dărâmată, ne-am pus să o reparăm cu un zid gros; dacă n-am fi putut să rezistăm în cetate, să avem un refugiu în fortăreață“. Dar, după ce va reuși să o repare, fuge „într-o pădure în care am stat ascuns mai mult timp“. Ei însă, după ce au cucerit cetatea, „pe rezezeală i-au dat foc în mare parte. În cele din urmă, n-au lăsat în genere nimic, în afară de zidurile fortăreței; după ce au ridicat prăzile, i-au omorât atât pe bărbați, cât și pe femei, mai mari și mai mici, pe străzi, în case și în câmpuri, ce să mai spun, n-au cruțat nici sexul și nici vârsta“.

Faza următoare a fost cucerirea fortăreței și uciderea celor ce au fost în ea. Femeile se refugiaseră în catedrală. Dar „i-au pus foc și a ars tot ce era în biserică“. Urmează grozăviile, răscolirea mormintelor, siluirea femeilor. „Băgau în biserici, de-a valma, bărbați și femei și după ce abuzau de ei în mod rușinos, îi ucideau acolo.“ În relatarea lui, spune cum este luat prizonier, dar scapă și ajunge din nou în pădure. „Episcopul fugise, trecând Dunărea.“ Tătarii au lăsat într-un an și jumătate de jaf și ocupație o Transilvanie devastată,

¹ Ei nici nu erau înrudiți cu mongolii, făcând parte din larga și variata familie a turcilor (n.a.)

aidoma pustiirii de la Oradea. Perioada de refacere a durat decenii. Efectele au fost teribile și s-au repercutat asupra autorităților locale, ce s-au dizolvat, asupra nobililor răsculați împotriva regelui, asupra poporului revoltat împotriva tuturor, a drumurilor devenite nesigure, a orașelor ajunse de nelocuit. Reținem însă din descrierea autorului cărții *Carmen Miserabile*, Rogerius de Apulia, că se ocupa cu predilecție de locul în care va reînvia patru secole după aceea una dintre cele mai puternice fortificații ale Transilvaniei. Turcii o vor stăpâni în secolul al XVII-lea. Chiar până la tătari, evenimentele menționate de cronici se refereau la o Cetate a Oradei. Este cea care a intrat în atenția lumii.

Suntem în Evul Mediu și bisericile primează. Grija cea mare era de a le apăra și aceasta însemna să le ocrotești prin fortificații și de aici până la apariția cetăților în jurul episcopilor, și nu a prinților absenți, nu a mai fost decât un pas. La sfârșitul secolului al XIII-lea, se anunța ridicarea unei cetăți din piatră în formă heptagonală și străjuită de turnuri. Inițiativa se atribuie regelui Ungariei, Ladislau I, de a dota Episcopia de rit greco-catolic cu un sediu mai puternic și somptuos decât ceea ce vechea Cetate Biharia, mult încercată în evenimentele din secolul al XI-lea, oferise bisericii. Locul destinat era o insulă între brațele Crișului Repede și pâraul Peța. Regele a murit în 1095, după ce își exprimase dorința de a fi îngropat la Oradea. Trupul lui a fost adus aici. În 1373, sub episcopul Dominic Bebek, s-ar fi înlocuit într-un stil mai nou decât cel romanic vechiul palat episcopal, iar în jurul anului 1407, un episcop, Andrei Báthory, termina o catedrală gotică în centrul cetății.

În 1412, regele împărat Sigismund de Luxemburg și împăratul Poloniei vin la sărbătorile de Paști la Oradea și timp de două săptămâni se află în cetate. În timpul lui Sigismund se leagă prima atestare a numelui românesc Oradea. Un episcop important de la mijlocul secolului al XV-lea, care continuă să păstorească episcopia din imperiul-cetate, Ioan Viteaz de Zdrena, pune Oradea pe harta culturală europeană, prin legătura sa cu centrele umaniste, prin înființarea unei biblioteci mari și prin instalarea în cetate a unui observator astronomic, înzestrat cu una dintre primele lunete după crearea lor de către Galilei. În 1468, vine la Oradea regele Matia Corvin, pentru a face pregătiri militare în vederea sprijinirii lui Ștefan cel Mare în luptele cu turcii.

Ca să nu mai amintim de evenimentele care atestau rolul Oradei și al cetății sale în viața continentului. Dar și nenorocirile care s-au abătut asupra ei. În 1474, turcii atacă Oradea și o devastează. Cetatea rezistă și furia invadatorilor se revarsă în incendierea clădirilor. După triumful turcilor de la Mohács (1526), unde alături de Ludovic al II-lea moare și episcopul Oradei, începe conflictul dintre împăratul austriac de Habsburg și rege al

Ungariei și Ioan Zápolya, între 1529 și 1538. Apoi ei se împacă și semnează Pacea de la Oradea, conform căreia Zápolya devine rege al Ungariei și stăpân al Transilvaniei. O regină, după moartea soțului ei, Ioan Sigismund, se refugiază la Oradea.

Aproape toți regii și principii transilvăneni s-au ocupat de consolidarea cetății și a bastioanelor sale: Ioan Sigismund (1569–1570); Ștefan, Cristofor și Sigismund Báthory (1572–1584); Gabriel Bethlen (1618) și Gheorghe Rákóczi I (1630–1648). Între 1598 și 1692, cetatea a fost asediată de cinci ori, rezistând în trei cazuri. În perioada suzeranității habsburgice (1598–1606), Oradea făcând față pericolului turcesc, a ezitat între împărat și transilvăneanul Sigismund, dar l-a ales pe primul. Când turcii s-au apropiat de oraș, salvarea s-a datorat celor 1 500 de călăreți trimiși de Mihai Viteazul. Un tun din dotarea cetății purta numele „Tunul lui Mihai”. Cunoscând intențiile împăratului care o revendica, la 1600 el declară că vrea să ocrotească Oradea, „să o ocupe și să reia hotarele ce sunt ale Transilvaniei”.

După Mirăslău, pierde această șansă. În călătoria pe care o întreprinde apoi, după trecerea prin Beiuș, se oprește la Oradea, unde este bine primit. După moartea lui, posesiunea imperială a cneazului continuă, dar transilvănenii intră în conflict cu austriecii. La asediarea orașului Oradea, sub conducerea principelui disident Ștefan Bocskai, transilvănenii ies victorioși în confruntarea cu imperialii, cu care încheie, în fine, o pace. Oradea revine Transilvaniei, în 1606.

Începe un nou secol care găsește Oradea în poziția ei de centru râvnit, pentru care se duc războaie. Strălucește prin două calități esențiale: catolicismul și poziția strategică. Este situată în mijlocul unui cerc de confruntări și lupte, de ambiții politice și ciocniri violente.

Dacă până atunci predomina semnificația ei religioasă, prin episcopi, la sfârșitul secolului ce s-a închis, apare o instituție militară, cea a căpitaniei. În fruntea orașului este instalat Căpitanul Cetății Oradea. El își extinde atribuțiile și în calitate de comite al Comitatului Bihor. În atribuțiile lui intrau și justiția, și urmărirea răufăcătorilor. Dar marii căpitani ajunseseră să se considere echivalenții unor principii. În 1657, principele Transilvaniei îi cere căpitanului de Oradea să depună jurământ de credință, dar acesta refuză. Totuși, perioada căpitanescă încetează în 1660, când cetatea este cucerită de turci. Trupele lor fuseseră conduse de Ali, pașa de Timișoara. Toată perioada finală decurge ca o pasionantă dramă în care faimosul principe Gheorghe Rákóczi al II-lea este un erou principal. Ea se încheie cu transformarea Oradei în pașalâc turcesc. După vizita lui la Oradea, cronicarul Miron Costin nota: „Oradiia cu oamenii lui Racoții aședzată, pre atuncea o bătea Ali-pașea,

care au și luat-o, ieșind o famăie den cetate și arătându turcilor apa de unde venia, de-ncungiura cetatea. Acéia apă abătându-o turcii de la cetate în laturi, au luat-o, vestită între cetățile Ardealului“.

Vremurile se schimbă, însă visul de supremație europeană al turcilor se destramă când în asediul Vienei din 1689 eșuează și sunt obligați să se retragă. Sunt urmăriți de trupele austriece, dar continuă să reziste cu încăpățănare, în lungul periplu până a ajunge acasă. În 1686, sunt deja în Bihor, iar asediul Oradei începe în toamna anului 1691. Luptele au fost grele și lungi. Primul a căzut în mâna austrieilor Olosigul de lângă oraș, dar principalul obiectiv era cetatea în care se refugiaseră turcii. Austrieii au adus din alte locuri muncitori pentru săparea șanțurilor. A venit iarna și blocada cetății a continuat, dar ambele armate duceau lipsă de aprovizionare. Populația părăsea orașul. În primăvara anului 1692, atacul a reînceput prin bombardarea cetății și minarea bastioanelor. La sfârșitul lunii mai, turcii au capitulat. Li se permite să se retragă. Cererile generalului austriac erau: deschiderea porților cetății în care vor intra 600 de soldați imperiali, predarea întregului arsenal de tunuri, identificarea minelor, evacuarea a încă două cetăți bihorene. Orașul a mai cunoscut un atac al unui grup tătar, angajat de turci, în frunte cu un mare vizir. Numai prin 1695 s-au liniștit lucrurile, până în 1703, când, la Oradea, garnizoana austriacă rezistă atacurilor transilvănenilor conduși de Francisc Rákóczi al II-lea, inamic al imperiului. Acesta revine în anii următori, în încercări fără succes. La încheierea luptelor, împăratul Carol al VI-lea recunoaște la 1712, prin decret, meritele orădenilor și le confirmă statutul de oraș liber regal. Episcopia romano-catolică a Oradei obiectează și cere anularea decretului. Împăratul îl menține, dar presiunile continue și conflictul durează până prin 1716, când Oradea rămâne cu Capitolul, iar episcopia dobândește autoritatea în Olosig și Velența.

Oradea își câștigă o altă calitate care îi crește faima: devine oraș comercial. Consecințele erau mari pentru promovarea intereselor românilor. Aceștia devin comercianți buni și prosperi. Își găsesc parteneri în negustori greci, ortodocși și ei. Reușesc să ridice și ei o biserică de-a lor, Biserica cu Lună, după globul care se rotea în turnul ei, în funcție de fazele Lunii. Când traversam în anii copilăriei Piața Primăriei, plină de biserici și de clădiri baroce, vedeam și admiram globul aurit al Lunii, cu un diametru de trei metri, care îi câștigase prestigiul și atracția.

Dar ceea ce interesează în istoria luptei românilor pentru înlăturarea jugului străin maghiar sau habsburgic este faptul că, începând cu secolul al XVIII-lea, a avut bărbați de vază care au devenit cu timpul acea echipă cu o forță diplomatică remarcabilă. În Oradea, în frunte cu dr. Aurel Lazăr, a

fost proiectată și organizată Marea Adunare de la Alba Iulia, din 1918, care a declarat independența Transilvaniei și unirea cu patria-mamă, România.

Apa caldă și izvoarele reci. Din vremuri străvechi, Oradea era cunoscută drept locul cu apă caldă. Incredibilul se produsese. Un râu mic curgea prin oraș, purtând apă caldă, pe nume Peța. Permanent și fără toane, vară și iarnă. Nu cred că formula are multe ediții prin alte părți. Este miraculos să vezi un râu încăpățânat de apă caldă.

Peța este citată mereu în duet cu Crișul. Vine de jos, merge paralel cu Crișul puțin concav, se apropie convex de el și apoi iar o ia în jos, ca să se verse în final în Criș. Peța este mărunță, dar este caldă. Nu este de mirare că la începutul mileniului trecut devine punct de referință geografic și militar pentru oraș, ridicându-se la valoarea Crișului, care curge sus, în timp ce Peța se situează chiar la limita de jos a orașului. „Cetatea Bihor este cea de pe Criș și Peța.” Și ce e mai frumos în oraș se află între Criș și Peța. Adică cetatea actuală, parcuri și străzi largi.

Evl Mediu plasează pe malul Peței aproape toate instalațiile mari ale orașului ca movilele, pivele, tuicăriile, berăriile, topitoriile de cânepă și in, tăbăcăriile și harnicii membri ai breslelor de meseriași. Venețienii s-au instalat aici. Pe malul Peței s-a format și dezvoltat conventul Sfânta Ana din Veneția, cu dotație și activitate în jurul băii calde, numită „thermis seu stuba balnearia”. Deasupra și de-a lungul râului erau cetăți.

Lăsăm la o parte comorile subterane scoase la iveală pe malurile Peței. Vase ceramice din neolitic, de pildă. Nici Crișul nu se lasă mai jos, arheologic vorbind. Este vorba despre „cultura Criș” cu o ceramică dacică pictată. Monedele romane au fost o atracție pentru săpături.

Peța, cu toată istoria ei bogată, nu este decât un eșantion al unei comori mai vaste. Sub ea și mai ales înapoia ei se întinde subteran un rezervor mare de apă caldă. El iese la lumină sub forma a două băi calde, frecventate intens de familia mea care mă includea și pe mine și de un nesfârșit șir de turiști străini. Una se numea Băile Felix și a doua, Băile 1 Mai. Ultimele se pare că erau mai cunoscute și mai vechi, numele lor schimbându-se deseori în decursul istoriei. În majoritatea documentelor medievale, Băile 1 Mai apar cu numele *Thermae Varadienses*. S-au mai numit apoi, pe rând, Băile Sfântului Ladislau, Băile Haieului și Băile Episcopoești. Ele au fastuoase bazine deschise de apă caldă și altele sub acoperiș, hoteluri, restaurante, grădini. N-am să uit orele când pe malul lacului admiram nuferii albi, cu frunze late ce acopereau aproape toată apa, calmul și liniștea pe care le degajau.

Mă nemulțumeau datele de începuturi târzii pe care le dădeau ghidurile, ce păleau în contrast cu istoria îndepărtată a Peței. Începusem în copilărie să

caut „vechimi“, cel puțin romane și dacice, ca punct de plecare a desfășurării firului meu de secole valahice. Nu se poate ca romanii să fi ignorat un asemenea loc, știută fiind obsesia lor constând în băi climaterice, mai ales calde.

Am tot împins anii până am ajuns în prima jumătate a secolului al XIII-lea, după tătari. Regele Bela al IV-lea îl răsplătește în 1249 pe un comite ce a luptat împotriva tătarilor cu un sat puternic în sudul Orăzii numit Haieu. Numele lui vine de la „héviyö“, adică ape calde. Într-adevăr, de la Haieu la băile vecine nu e decât creasta unui deal. Deci, băile nu erau străine de faima apei calde. Haieul apare apoi ca posesiune și centru catolic important. Apare aici și congregația „sacerdos de villa Heviö“ și se pun bazele mănăstirii Sfântul Martin, cu sarcini misionare. Băile vor fi uneori numite Băile de la Sînmartin. Sînmartin, pe vremea mea, era o localitate pe drumul către băi. Dar numirile, nobilii și episcopii unguri nu erau decât inserțiuni punctuale în masa de țărani valahi.

În copilărie, Felixul și Episcopalele constituiau cea mai frumoasă evadare din oraș, moment trăit în familie cu mama, tata sau bunica, toți înregistrați în albumul mental în ținutele pitorești, semidezbrăcați, uneori în halate și cu bonete. Nu era o simplă excursie, ci o cufundare în natura calmă și bună, florală și mângâietoare, o alungare a necazurilor și problemelor casnice și un triumf pe termen scurt al serenității.

Cea de-a doua ieșire din monotonia citadină viza un loc îndepărtat, ascuns în munții Bihorului, foarte apropiat de județul Cluj. Era Stâna de Vale. Este suficient să-mi amintesc drumul până la Stână, pe care l-am făcut de câteva ori în copilărie, ca să înțeleg de ce aveam sentimentul că mă aflu pe altă planetă. Mergeam cu trenul până la Valea Crișului, ultima stație din județ înainte de intrarea pe teritoriul Clujului. De acolo cred că luam un alt tren care mergea în sud, intra în zona muntoasă, trecea prin Bulz și cobora la Remetei. De aici ne însciriam pe Valea Iadului, până la Stâna de Vale. Nu poate fi un nume mai potrivit pentru amețeala care ne apărea când priveam de pe îngustul drum lipit de munte, jos în vale. Într-un loc, Valea Iadului se lărgea, apoi se strâmta din nou. Toponimia era în continuare adecvată. La stânga aveam Cascada Iadolinei. Ghidul turistic ne avertiza cu un ton prudent, dar obscur: „Valea Iadului are o serie de largiri ce adăpostesc așezări închise prin sectoare de defileu, datorate prezenței calcarelor și uneori a șisturilor cristaline care introduc o notă de sălbăticie“. Ieșeam din iad printr-o subită, neașteptată și reconfortantă imagine a unei căldări largi între munți, verde și brăzdată de drumuri și cărări, cu un șir de hoteluri și clădiri elegante pe dealul din stânga. Are o altitudine de 1 100 m. Ce ușurare și ce destindere

se producea în salonul primitiv al restaurantului și în camera de hotel comodă, cu privire spre întreaga Stână.

Pe locuri străvechi, Stâna pare o descoperire târzie. În 1879, episcopul greco-catolic Mihail Pavel face o excursie în Apuseni și ajunge la groapa verde dintre munți cu un izvor alături. Îi vine ideea creării unei stațiuni de cură climatică și obține permisiunea autorităților de a o înființa și organiza sub egida episcopiei sale. În revista românească *Familia* condusă de Iosif Vulcan, ce apărea atunci la Oradea, se anunța știrea: „S-a descoperit o baie nouă”. Aceeași revistă a publicat neconținut până la sfârșitul secolului noutățile despre rapida și spectaculoasă dezvoltare a Stânei de Vale. În 1892, public numeros și oficialități inaugurează Moara Dracului, descoperită între timp. În 1895, stațiunea are linie telefonică. În 1888, Iosif Vulcan scrie despre ea la fața locului, din vila Arcadia, și enumeră celelalte vile și hoteluri care funcționau, pe lângă Residenția cea mare: Margareta, Aurora. (Știu că la prima mare vizită după 1933 erau mai mult de o duzină.)

La începuturi, în secolul al XVIII-lea, se vorbea de sute de vizitatori ai localității. În veacul următor, ei se numărau în mii. Stațiunea avusese un ecou european și întâlneam pe lângă meseriași maghiari, elvețieni, germani, francezi și balcanici.

Episcopul a continuat să patroneze stațiunea. Familia mea și cu mine, precum și un prieten, elev ca și mine (care a devenit ulterior un faimos fiziician, respectiv academicianul Marius Peculea), împreună cu familia lui, l-am vizitat pe terasă, ne-a binecuvântat și celor mai mici le-a dat câte o iconiță de buzunar.

Am început să explorez cele mai apropiate locuri cu faimă. Lângă hotel este Clubul turistic, un teren de tenis și o popicărie. Aceeași alee ne duce la o deschidere în brădet. Pe stânga crestei apare un izvor care formează o cascadă. Se numește Izvorul Minunilor. De aici începe un urcuș. Dau de o cruce în Valea Drăganului și apoi de o casă de adăpost pentru schiori și după vreo jumătate de kilometru ajungem sub piscul Cicleului, în locul numit Aria Vulturului, o poiană la 1 330 metri altitudine pe Munții Muncei. Este o regiune de pășuni alpine. Suntem răsplătiți de decorul cu brazi și flori al poienei care îți destinde mintea, îndemnându-te la lectură sau reflecție. Ai vrea să iei cu tine pacea aceasta și s-o duci jos. Încă un efort cu altă sută de metri urcată și ajung la Muncei, un vârf de munte care, în loc de stânci, are oi la pășunat. Ce m-a impresionat a fost vederea care se deschidea spre răsărit, cu cel mai înalt munte din preajmă, Buteasa, la aproape 1 800 de metri, prelungită în Stânișoara. Între atâtea locuri calme și pașnice apare o cascadă, într-o prăpastie care se numește Moara Dracului. Dar ne revenim dacă ne îndreptăm

spre Drăgan și admirăm din nou priveliștile din Valea Drăganului. Ne întorcem de la Aria Vulturului și coborâm la Stână.

Eram în aceste urcușuri de unul singur, fiindcă însoțitori în familie sau în stație nu prea găseam. Odată mi-am zis că cei 1 400 de metri ai Munceiului nu mă clasau suficient de bine între alpiniști. Atunci am întreprins cu un băiat ceva mai mare o excursie mai lungă, la peste 1 600 de metri, pe Vârful Poienii. Se pleacă din Izvorul Eremitului, lângă Stână. Valea Eremitului începe tot în raza Izvorului Minunilor, dar are un alt traseu plin de izvoare. Izvorul Clocotitor, Izvorul Păcii, Izvorul Profetului și Izvorul Narcisului; în fine, Izvorul Eremitului. Ne întâlnim pe drum cu un fenomen nou: Izvorul Profetului, de pildă, dispare în pământ, apa revine energic, apoi este tras în pământ din nou de un sorb care mănâncă pâraie. Să fi făcut un kilometru și ceva. Mai avem cinci până la Vârful Poienii. Trecem pe lângă văi și izvoare cu nume de cerbi și vulturi, dar și o Baie a Popii și ajungem în pisc. Efortul este răsplătit cu vârf și îndesat. Priveliștea este uluitoare. O panoramă mai întinsă nu ne puteam imagina. Vedem la nord-vest Stâna, Aria Vulturului, Muncei, Drăgan. Față de ce știam, apar locuri noi: Poala Calului, Pârâul Vulturilor, Băița, Dealul Mare, Muntele Vlădeasa. De pe o altă stâncă vedem Valea Aleului, Vârful Cornului și Bihorul Mare (Curcubata Mare) de 1 850 m, muntele surpat Ruginoasa cu piscul Țapului. Într-un cor de nume străvechi și pitorești se înscriu acum cele biblice: Golgota, Goliat, Betleem și descopăr o cascadă, Marele Phaethon. (O fi cel din mitologia greacă sau o simplă șaradă?) Ce impresionează însă este lărgimea vederii, care bate valea Crișului Negru și întrezărește Beiușul și Vașcăul.

Gândurile și senzațiile munților cu izvoare reci sunt altele decât cele ce se imprimă în băile cu apă caldă. Acolo fugi și uiți de greutate, aici le sfidezi și înveți să le învingi; acolo desfătare, aici efort; acolo plutești în bazin, aici încordezi mușchii. Nu le opun, deoarece oamenii au nevoie de ambele. Cu toate acestea, puterea de a supraviețui se deprinde în mod ideal în decor de stânci și izvoare. La bazin vezi siluete frumoase. Aici ai viziuni. Vezi de sus și de departe, totul este imens și greu de surprins, ca istoria omului și viața lui plină de obstacole și ostilități. Ai memorie mai bună, păstrezi tradiții.

De fapt, din cine se trag păstorii și oamenii din Carpații Apuseni care cuprind și Munții Bihorului? Începem cu ceea ce știm. Erau la început daci. Dar aveau o trăsătură specială. Romanii nu-i înglobaseră în Dacia lor. Au fost numiți *dacii liberi* de pe Crișuri. Dar înainte și după anul 1000 vorbeau daco-romana întregii regiuni. Să nu fi beneficiat ei de contactul direct cu romanii, ori să fi venit treptat ca o populație daco-romană care s-a refugiat în munți?

În timpul copilăriei mele, într-o bună zi, unchiul Gusti mă ia cu el pentru o vacanță la munte. Nu mergem la Stâna din Vale, ca de obicei, ci într-un sat apropiat, pe nume Pietroasa. Ajungi la el prin Beiuș, din care se desprind două drumuri importante: spre Stâna de Vale și în sud, spre Vășcani. Dar la mică distanță de primul drum spre est, sub el, șerpuiește în paralel drumul spre Pietroasa. Localitatea este situată pe Crișul Pietros, un afluent al celui Negru. Munții Bihorului se înalță puțin mai la răsărit. Dar regiunea lor se numește Padiș și are cinci stele în ghiduri. Nu atât înălțimile ei, ca Măgura Vânăta, Biserica Moșului și Găvoaia sunt atracția, ci o creație fantastică a naturii care se numește Cetățile Ponorului. E un monument carstic trecut în lista turismului european, constând dintr-o depresiune împădurită în care se înscriu trei pânii, o peșteră, un izbuc și un tunel subteran prin care curge un râu care leagă mai multe lacuri. Căldări uriașe cu pereți înalți prăpăstioși comunică între ele cu părți și tunele sub pământ.

Micul nostru trib al familiei unchiului Gusti, instalat la o gazdă, nu se cățăra pe munți. Dar unchiul meu mă lua, drept copilul cel mai mare, la plimbări în pădure și pe cărări cu urcușuri blânde. Într-o zi, în pădure, auzind un pârâu, ne abatem să-l vedem. Dăm peste un țăran bătrân care stătea concentrat asupra apei cu un băț în mână. Pârâul în amonte era destul de spumos și agitat, dar în locul în care stătea bătrânul părea că vârtejul devenea mai liniștit, probabil, înclinat de o groapă. „Ce faci, bade?“, îl întreabă prietenos unchiul. „Iaca, fu răspunsul, mai prind și eu câte un păstrăv.“ „Sunt păstrăvi aici?“ „Mai vine câte unul de sus.“ „Dar cu ce-l prinzi?“ „Cu hasta“, răspunde pescarul. Noi am înțeles „asta“. „Bine, bine, dar cum îi zice?“ „Hasta, n-am spus o dată?“, zice moșul puțin iritat și ne arată bățul nu prea gros care se termină printr-un vârf metalic ascuțit, subțire și greu de remarcat. Mulțumește unchiul, plecăm și îi cer lămuriri. „De fapt, ce-a spus de bățul lui?“ „I-a zis numele latinesc. A vorbit ca romanii, care ziceau țepușei «hasta». Vine păstrăvul, încetinește, el țintește, îl străpunge și îl omoară ca romanii.“ Am admirat metoda, mi-a plăcut bătrânul, dar ceea ce m-a fascinat a fost că strămoșii lui au persistat în istorie, purtând cu ei o moștenire romană certă.

Biserici

Nu era greu să-mi dau seama că atracția și autoritatea Oradei avea temeii religioase. Biserica și nobilimea erau cei doi stâlpi ai conducerii. Era o rivalitate surdă între ele, dar uneori un conflict deschis. Biserica a câștigat supremația, mai ales după ce dinastia ungară a devenit fervent catolică, la ordinul papei

care a încoronat-o. Zelul creștin al primilor regi – care nu trecuseră la creștinism pe vremea când Menumorut construia biserici – s-a ascuțit pe tărâmul vlah, deoarece catolicismul reprezenta cel mai promițător vehicul al maghiarității. Cu nobilii, era simplu; prin adoptare, ei ajungeau treptat și sigur la catolicism. Dar cu orașele era mai greu. Au construit în ritm viu biserici.

Când mergeam la primăria cu turn baroc condusă de unchiul Gusti, drept în fața primăriei se înălța vechea biserică Sfântul Ladislau.

Însemnătatea Oradei catolice în ochii regilor maghiari se poate vedea din faptul că patru dintre ei au fost înmormântați la Oradea. Cei patru aparțin primei perioade de dominație, între 1100 și 1300. Lista începe cu Ladislau cel Sfânt, singurul canonizat după Ștefan cel Sfânt, cel care îi creștinase pe maghiari. Ladislau a fost un model de valoare și caracter. Al doilea, Ștefan al II-lea (1116–1131) este mai obscur. Pe locul trei, Andrei al II-lea (1205–1235), care a fost faimos pentru că a trecut printr-un conflict cu nobilimea, care a dus la adoptarea unei Bule de Aur, considerată de unguri ca o Magna Carta engleză a lor (1222), dar care, în mod contrar aceleia, întărește puterea regilor, în loc să o scadă. În fine, ultimul este Ladislau al IV-lea Cumanul, pe care îl cunoaștem din relațiile cu cumanii. Nici reginele nu lipseau. Soția regelui Carol Robert, Beatrix; Maria, regentă a Ungariei (1457–1482), Elisabeta, soția ducelui Ladislau de Opulia, palatinul Ungariei, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab. Toate cele trei morminte monumentale au dispărut, fiind distruse de invadatori, dintre care unii arată spre turci.

Biserica era condusă de Episcopia catolică, o instituție instalată într-un castel și un spațiu larg, în afara orașului, în apropierea Cetății Biharia. Episcopul se considera un părinte al catolicilor, care era pentru ei și un ministru al Culturii și Educației. A fi episcop însemna să joci un rol politic. Când devine rege, Zápolya își numește ca principe al Transilvaniei pe episcopul de Bihor, Martinuzzi. A fost o alegere care l-a costat în popularitate, pentru că episcopul era un om dur și neiubit de supușii lui.

Școli trebuiau construite, manuscrise pictate, urmate de cărțile primilor tipografi din jurul anilor 1500. Pentru a estima eforturile în acomodarea la ritmurile rapide ale inovațiilor, se citează faptul că episcopul din Oradea avea una dintre primele lunete astronomice inventate de Galileo Galilei în prima decadă după 1600.

Catedrala romano-catolică se numește Înălțarea Fecioarei Maria (1751–1780). Mai veche decât ea este Biserica romano-catolică Sfântul Ladislau, din fața primăriei. În acea vreme s-a ridicat pomposul Palat episcopal romano-catolic, una dintre cele mai mari clădiri din oraș. Mai există și Biserica Maica Îndurerată, a Ordinului Premonstratens, lângă fosta ei clădire

(1760–1819), devenită sediu de educație liceală și superioară (Drept), mănăstirea și Biserica Ursulinelor, Biserica romano-catolică Sfânta Ana, Mănăstirea Ordinului Mizericordian. Și alte credințe sunt respectate, ca, de exemplu, Biserica reformată. Evreii aveau două sinagogi impunătoare de la Olosig. Românii frecventau bisericile ortodoxe și pe cele greco-catolice, precum cea a Seminarului greco-catolic. Vechimea lui este remarcabilă. Autoritatea religioasă aparține mitropoliților Transilvaniei, care aveau titlul de „luminat mitropolit din tot ținutul Ardealului și Oradei” (1581). Sub ocupația turcă se deschide o fereastră și legătura cu Patriarhia din Constantinopol devine posibilă. Dar tot atât de ciudat este faptul că interlocutorii nu sunt orădenii, ci locuitorii Velenței, devenită mai târziu cartier al Oradei. Iar această așezare, pe atunci localitate cu o identitate proprie, avea cea mai veche biserică ortodoxă din Oradea, unde era instalată vechea reședință episcopală. La început, episcopii erau sârbi. Erau înconjurați de protopopi (vicari). Unul dintre aceștia este un cărturar activ în timpul căruia este construită o biserică din lemn, iar pe locul ei s-a ridicat apoi o alta, măreață, din zid. Velența reprezintă interesele românilor, fiind activă în toate inițiativele care le promovau. Ea își joacă deplin rolul „orădean“, ceea ce era normal, întrucât episcopul orașului mare se afla în altă localitate. Sub austrieci se apelează la ajutorul lui Iosif al II-lea și se invocă Edictul de Toleranță din 1781. O luptă mare se dădea pentru construirea Bisericii cu Lună și aprobarea se dă în 1784. Guvernul se opune, dar împăratul menține hotărârea. Din 1759, orădenii obținuseră și dreptul ortodocșilor de a avea o parohie independentă de Velența. Dar autoritatea ei nu slăbește. Leopold, împăratul, constituie la Velența un consistoriu ortodox, în frunte cu un arhimandrit, ce va ține însă de Episcopia Aradului. Consistoriul este condus de protopopul Teodor Arsici, care are susținerea populației ortodoxe, întrucât îl consideră conducătorul vieții religioase din întregul Bihor.

Confruntarea ortodoxiei cu catolicismul a intrat într-o formulă nouă după 1500. Apare Reforma, iar adepții ei la Oradea și în Transilvania sunt numeroși.

Lupta cea mare se dă acum între biserica catolică și partizanii lui Luther și Calvin. O bună parte a populației îngroașă numărul celor din urmă. De aceea, Oradea va deveni un oraș al celor trei religii creștine și va avea biserici și personaje mari de la fiecare.

După 1500, ortodocșii erau asaltați din două părți. Fiecare din ele se temea de o trecere masivă a populației vlahilor de partea cealaltă. Se poate spune că protestantismul avea atracțiile lui pentru ortodocși. De pildă, slujbele în limba proprie, și nu în latină. Mai era și dreptul de a se căsători al preoților.

În 1600, când realizează acel moment scurt și fulgerător care a rămas viu în amintirea populațiilor și în politicile celor trei mari principate, Mihai Viteazul acționează în cel mai echitabil mod. Declară trei biserici valabile și recunoscute: catolicii, ortodocșii și biserica luterană. Nu uită de religia lui. Obținuse de la principele transilvan Sigismund Báthory, îngăduința să ridice biserica ortodoxă Sfânta Treime lângă Alba Iulia. Nu uită nici faptul că este aliatul unui împărat catolic, Báthory. Ecoul acestor atitudini înțelepte în problema spinoasă a certurilor bisericești îl găsesc la împăratul austriac Leopold I, care dezrobește Ungaria și Transilvania de otomani. În decretul lui din 1692, el prevede pentru preoții și credincioșii Bisericii Răsăritului aceleași drepturi și sentințe ca și preoților și credincioșilor catolici. Pentru țărani, care trec la Unire, spune într-un decret din 1703 că vor fi socotiți ca și ceilalți fii ai țării, și nu doar tolerați.

Între 1697 și 1700, se simt urmările Unirii prin trecerea unei părți a populației ortodoxe din Transilvania la catolicism, prin acel compromis care-l constituia greco-catolicismul. Se crease o spărtură între românii transilvăneni. Ortodocșii și, mai ales, preoții lor nu se sfiau să-i denunțe pe uniții „trădători”. După unele confruntări, dintre care unele violente, s-a creat un fel de armistițiu, întrucât uniții obțineau avantaje pe care românii nu le avuseseră. Mergeau la Roma și își regăseau leagănul. Ei au dat naștere la „școala latinistă”, cu puternice influențe în formarea limbii și a profilului cultural. Ei găsesc în secolul luminilor (al XVIII-lea) ideea pe care o transformă în strategie politică: emanciparea prin cultură. Episcopul greco-catolic al Bihorului reușește să înființeze în 1827 un liceu în limba română, încadrat ca școală catolică, aparținând episcopiei. Într-o autobiografie, Petru Groza, viitorul prim-ministru al României, povestea cu mândrie originea lui ca descendent al unor familii de preoți ortodocși, din care popa Groza, în 1848, s-a distins drept cel mai apropiat om de Avram Iancu, lângă mormântul căruia este îngropat. Ca și la toți antecesorii, sentimentul de ostilitate față de uniți nu a încetat la el. Familia a preferat să-l dea la licee protestante în limba maghiară, evitând cele două licee în limba română ce funcționau la uniții din Beiuș și Blaj. Inamiciția politică a lui Groza față de liderul țărâniștilor, Iuliu Maniu, tot așa poate fi explicată. Acesta era un ardelean unit.

Ceea ce am văzut și simțit în anii copilăriei școlare și ai liceelor m-au convins că ambele grupuri de credință susțineau cu perseverență cauza independenței transilvane. Era o diferență de stil și mijloace, nu de scopuri și obiective. Ortodocșii erau mai radicali, militanți și ofensivi. Greco-catolicii erau mai prudenți, mai răbdători, înclinați spre negocieri și mijloace pașnice. Împreună au pregătit și creat actul Unirii de la Alba Iulia, în 1918.

Principatul Transilvaniei. Știam că eram bihorean și transilvănean în același timp. După o vreme am aflat că Bihorul numai geograficește aparține de Transilvania, dar ca statut politic a fost complet separat de Transilvania de la începuturi, din anul 900, până când s-a semnat pacea de la Karlowitz între Imperiul Habsburgic și cel otoman, la înfrângerea ultimului, în 1699, deci după 800 de ani. Frontiera statului maghiar care cuprindea și Crișana era formată la marginea țării printr-o mare barieră de copaci, ai unei păduri special plantate, iar după ea se deschidea aria numită „dincolo de pădure“, adică pe latinește Transilvania și în limba maghiară Erdély. Maghiarii n-au putut înainta cu succes în ea decât la sfârșitul secolului al XI-lea, când erau deplin ancorati pe Crișuri. Au trebuit să învingă puterea pecenegilor și au ajuns pe Someș și Târnave de-abia în secolul al XII-lea. Regii maghiari încercau să aducă, de fapt, coloniști maghiari, secui și apoi cavaleri teutoni, expulzați ulterior în 1225, ca să se asigure de controlul populației indigene.

În aceste două secole se dezvoltă o structură medievală de așezări și instituții. Cea care aparține lui Gelu se extinsese și cuprindea orașe (*urbs*), cetăți, linii de comunicație între regiunile numite Țara Bârsei, Țara Făgărașului, Țara Hațegului, Țara Severinului, Țara Oașului și Țara Maramureșului. Erau, de fapt, vechile unități romane, ca alianțe de sate. Se aplica un sistem juridic bazat pe bătrâni înțelepți care alături de judecători și cnezi aplicau un drept vechi tradițional numit „*jus valachicum*“. Se extindea însă și puterea regală, reprezentând fortărețe (*castrum regale*), curți (*curia*) și mine bogate în aur, argint și minereuri. Sub structura nobiliară se aflau iobagii de diferite categorii, din ce în ce mai numeroși ca urmare a faptului că țărani își pierdeau pământurile. Au apărut și activele episcopii catolice. Dacă populația majoritară și de bază o formau românii, restul populației oferea un spectru larg și diversificat de populații cu limbi, credințe și obiceiuri proprii.

Bine organizată și cu o dezvoltare continuă și tenace, Transilvania își întărește autonomia și treptat ajunge la rang de principat autonom. În 1526, profilul regiunii se schimbă, fiindcă Ungaria, înfrântă la Mohacs, intră sub dominație și gestiune în Imperiul Otoman. Șeful suprem la Buda este un pașă, deoarece țara este un pașalâc, categorie de care românii de peste Carpați au reușit să scape. În 1566, sub otomani, Transilvania devine principat autonom. Prin definiție, se afla în tabăra inamică față de Imperiul Austriac cu sediul la Viena, la care aparținuseră ungurii. Acest imperiu era în mână casei de Habsburg, cea mai longevivă dinastie din lume, în extindere necontenită provenită din alianțe matrimoniale. De aici dictonul: „De războaie se ocupă alții, tu, fericită Austrie, căsătorește-te“ (*Bella gerant alii, tu felix Austria nube*). După Carol Quintul, habsburgii își arogaseră rolul de principali

apărători ai catolicismului. Erau eminamente nemulțumiți de vocația reformistă a ungarilor și a transilvănenilor, încercând să-i oprească. De aici și riposta lor violentă prin șirul neîntrerupt de conflicte imperio-regale, stimulat și de prezența turcilor, pentru care cucerirea Vienei reprezenta supremul obiectiv. De ea se apropiau cucerind Ungaria și controlând Transilvania. Conflictele continue ungaro-austriece erau însă războaie religioase înrudite cu Războiul de 30 de ani, între 1618 și 1648.

Simpla enumerare a patru principii ai Transilvaniei care poartă războaie cu împărații de la Viena ilustrează pasiunea cu care era trăită cauza libertății religioase, pe măsura fanatismului celor ce o înăbușeau. Toți aparțin familiei Rákóczi și se succed în perfectă ordine.

Primul este Gheorghe Rákóczi I între 1630 și 1648. Se aliază cu Suedia împotriva împăratului austriac Ferdinand al III-lea (1644) și în pacea din anul următor câștigă libertatea religioasă a protestanților din Ungaria. Capitala lui a fost Alba Iulia, care devine un mare centru protestant. E urmat de Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1660), care stabilește alianțe cu Moldova și Valahia. Se amestecă într-o acțiune de sprijin al unui rege polonez și își atrage nemulțumirea turcilor, care dau ordine Dietei transilvane să-l demită. Când a fost reinstalat, în 1658, turcii au declanșat o ofensivă în care a fost cucerită Oradea, în 1660, an în care Rákóczi al II-lea a murit într-o luptă.

Ajung la Ferentz Rákóczi I, care rămâne toată viața un veleitar ce nu reușește să devină voievod, deși fusese desemnat de tatăl lui, Gheorghe Rákóczi al II-lea. Are parte de aventuri nefericite, revine la catolicism, intră într-o conspirație antihabsburgică a croaților, care eșuează. În fine, iată că cel de-al patrulea Rákóczi, Ferentz al II-lea, este omul pe care-l caut din motive strict personale. Știam doar că a existat un Malitza în timpul lui Rákóczi. Ferentz Rákóczi al II-lea a crescut în colegii vieneze. Îmbrățișează apoi cauza nobililor unguri, este arestat și închis, dar scapă și fuge în Polonia. Vine în Transilvania și se așază în fruntea kuruților, o mișcare de revoltă antiimperială (1703). Transilvănenii îl aleg în anul următor și continuă până la sfârșitul domniei sale, în 1711, lupta cu imperialii. După ce toate apelurile de ajutor adresate francezilor și rușilor eșuează, neizbutind nici măcar să se refugieze la ei, nimerește la Constantinopol, unde sultanul voia să-l ajute în lupta cu austrieicii. Dar încheie pace cu aceștia, și apoi tăcere. Știm că a murit în 1735.

Principele kuruților, Rákóczi, e înscris ca un erou în istoria Ungariei. În 1809 este compus un imn în cinstea lui, de Ion Bihari. E folosit apoi de Berlioz în *Damnațiunea lui Faust* și de Liszt în *Rapsodia Maghiară nr. 15*.

Întâmplarea care se povestește despre strămoșul meu se desfășura, în tradiția folclorică, pe vremea lui Rákóczi, în timpul războiului între „kuruți

și labanți“. Deci, kuruții aparțineau principelui transilvan și labanții (nume înrudit cu dorobanții) erau ai împăratului. Din aceeași sursă a Malițeștilor, care formează o numeroasă tagmă onomastică în Bihor, am aflat în ce a constat evenimentul.

Doi ciobani, dintre care unul pe nume Malița, se aflau cu oile sus pe plai, în vârf de munte. Văd ei că undeva jos se mișcă două siluete întunecate în direcția lor. Mai deslușesc că au băte lungi cu ei. „Au puști, zice unul. Deci sunt soldați. Ce pot să caute aici?“ „Pe noi, spune celălalt, că oi au destule mai jos.“ „Ce să facă, oare, cu noi? Bani păstorii n-au. Înseamnă că vor să ne ia la armată.“ „Să știi că asta caută, soldați. Să-i primim bine și să aflăm ce vor.“ Și, într-adevăr, cei doi soldați cu puști sosesc obosiți și asudați de urcuș. „Fiți bine veniți, zice unul dintre oieri. Trageți-vă sufletul, gustați cu noi o bucată de brânză și liniștiți-vă cu o pălincă bună.“ Zis și făcut. Puștile sunt rezemate de perete, chipiele, puse pe o laviță și cei doi mănâncă pâine cu brânză și beau țuică, și licoarea le place. Își mai revin, dar oboseala nu dispare. „Întindeți-vă puțin și hodiniți-vă“, au zis gazdele, aruncând câte o pătură împlănită pe jos. Când i-au văzut adormiți buștean, păstorii gând la gând au luat câte un pocal cu apă și l-au turnat pe țevile puștilor. Le-au pus la loc și au așteptat redeșteptarea soldaților. Aceștia și-au revenit după câteva ceasuri și au zis: „S-a dus soarele-n jos, plecăm cât e lumină“. Și-au aranjat ținuta, și-au pus șepcile pe cap și au spus: „Plecăm. Veniți cu noi“. „No, că n-om mere“, au zis păstorii. „Ba veniți, că așa spunem noi.“ În timp ce ei își ridicau puștile, păstorii au luat niște bastoane lungi cu care mânau oile. Văzându-i, soldații s-au înspăimântat și au apăsât pe trăgaci. Clic! Nimic. A doua oară la fel. Atunci au înțeles că au căzut în capcană și au luat-o la fugă, fără puști, cu chipiele luate de vânt, până au dispărut în pădure.

Întâmplarea au savurat-o apoi cei de jos și mereu era povestită la noii-veniți, în serile cu brânză și țuică ale ciobanilor obosiți de la Roșia.

M-am întrebat cui aparțineau soldații. Erau kuruți ai lui Rákóczi sau labanți ai împăratului? De cine s-a descotorosit Malița? Roșia și Bihorul se aflau în zona ungară pe care o controla împăratul. Și oamenii lui căutau forțe noi, culegându-le din sfera sa. Pe de altă parte, ipoteza că erau kuruți nu are bună susținere. Rákóczi se afla dincolo de păduri, în Transilvania. În plus, el era popular și țărani se înscriau în rândurile kuruților. În acest sprijin popular se alăturau și românii din Satu-Mare, Maramureș, Arad și Bihor. Principele le-a încredințat roluri însemnate. Comandau regimente întregi, cu titluri de colonei sau căpitani (Hațeganu, Ciurilă, Balica, Surdiceanu, Drăgulea). Printre ei, era și faimosul haiduc Pinteza Viteazul (Grigore Pinteza).

Acesta a murit în fruntea cetei lui care a intrat în rândul kurușilor în bătălia dată pentru orașul Baia-Mare.

În balada populară *Pintea Viteazul*, eroul își descrie moartea care îl aștepta, rezumând-o astfel: „Trei grăunțe de secară / Trei de grâu de primăvară / La Pintea la subsuoară / Și-un plumbuț mândru-de-argint / La Pintea fără de rând“.

Mai importantă este întrebarea: ce se știe despre alți Malițești ai aceleiași epoci? Undeva a existat o vale cu acest nume. Se spune că pe drumul ei se instalaseră haiduci care se ocupau cu „vămuirea“ celor ce o tranzitau, interesați mai mult de caleștile bogate ale nobililor sau moșierilor. Haiducii sunt citați de folclor ca personaje pozitive care lucrau în favoarea celor oropsiți. Dar o notă chestionabilă intervine. Metodele lor nu erau, oare, violente?

Oricum, bănuim că au existat Malița deveniți bogați pe diferite căi și care au decis să părăsească modul lor muntenesc de viață și să coboare la șes, în agricultură. Folclorul din Săcădat, satul tatălui meu, redă o întâmplare a unui om cu acest nume, coborât din munți și căutând un loc cu pământ bun pentru porumb și grâu. Se plimba în islazul satului, unde pășunau vacile. Avea un suman pe umeri, cu mânecile cusute, fiindcă în ele ținea aurul. Un taur s-a luat după el și l-a gonit. Sumanul a căzut și omul și-a pierdut averea. Neplăcerea mea provenea din faptul că era bogat și bine intenționat, dar nu și prudent sau deștept, după ce părăsise pădurile.

Uit de toate războaiele imperiilor, de luptele religioase, de invadatori și nenorociri, de orice eroism sau orice bună strategie de supraviețuire de care amintește istoria, pentru a mă legăna în calmul regiunii Roșia, devenită centru turistic, și de minunile naturii ce o înconjoară.

Roșia m-a izbit prin numele Malița ce apare insistent pe firme de restaurant, hoteluri, case de închiriat, pe străzi și, mai ales, pe artera principală. Nu mai sunt pe Crișul Repede de la Oradea, ci în aria Crișului Negru și mă aflu în josul Munților Pădurea Craiului. Ascult cu plăcere temele specifice cu care se mândresc localnicii. Partea de sus se numește a ștezelor, care erau pive de băut postav, apoi morile de apă din josul localității. Pe urmă cu industria casnică de postav și dexteritățile oamenilor în materie de țesături populare, lăzi ornamentale, „cojocul de Roșia“, dansurile și folclorul. Nu voi descrie decât două dintre drumurile mele spre Valea Sohodolului. Nu m-am oprit la peșterile numeroase care purtau nume sonore: a Vacii, a Podului Vacii, a Valăului (igheabul cu apă pentru animale), Urăcioșii, a Babei, a Crucii – accesibilă pe parcursul a șase kilometri – și, în fine, Peștera Sohodol. Am căutat peștera mare a Bihorului, cea a Meziadului, aflată între râulețele Sohodol și Meziad. Pe malul drept al celui din urmă dăm de un drum care în

amonte ne duce la o peșteră. Are aproape cinci kilometri lungime, șaisprezece metri înălțime și zece metri lățime. Pentru galeriile sale, sălile impunătoare, stalactitele și stalagmitele, toate cu nume vechi românești, își merită calitatea ce i s-a dat oficial, de monument al naturii.

O altă surpriză pe care o menționez am avut-o pe Valea Gruieț, în care se află o peșteră, cu două etaje, purtând acest nume. Dar nu ea în sine constituie surpriza, ci un biet izvor de stâncă. Apa lui vine dintr-o peșteră situată la mai mulți kilometri. Și când iese la lumină într-o fundătură stâncoasă, nu curge continuu, ci intermitent. Surpriza este că intervalele sunt cronometric reglate de un mecanism ascuns. De aceea apa se numește *izbuc*. Este vorba despre izbucul Roșia, fiindcă mai există ape cu ceasornic asemănător în regiune.

Otomanii și Austria

Imperiile sunt o specie politică și militară diferită de cea a țărilor mici. Ele sunt conduse de un singur principiu, o singură strategie: extinderea continuă, foamea de teritorii, obsesia supremației și a dominației asupra a tot ce le stă în cale. Habsburgii aveau chiar o lozincă a dominației lumii cunoscută după literele AEIOU, ceea ce însemna *Austriae Est Imperare Orbi Universo*.

Crișana, Transilvania și Banatul au avut la început doar vecini cu o putere mai mare decât a lor, dar nu era covârșitoare. Ungaria îi viza doar pe vecini. În spatele ei stătea însă un imperiu format pe structura medievală a fostului Imperiu Creștin German, devenit Imperiul Austriac sau Habsburgic de la Viena. El se preocupa de un cerc mai larg de influență ce cuprindea nordul Italiei și Balcanii. La orizont apăruseră însă otomanii. După ce au cucerit Constantinopolul în 1453, aceștia constituiau o amenințare considerabilă, care îi preocupa. Susține strategia papilor de a cuceri prin cruciade „țările sfinte” pentru creștini, o aventură uriașă și pierzătoare al cărei rezultat sigur a fost slăbirea și dispariția Bizanțului. Turcii au găsit acolo un punct ocupat și slăbit anterior de cruciați.

Turcii otomani erau călăuziți de strategiile pe termen lung și pe suprafețe largi, bine elaborate de sultanii lor. Și-au gustat victoria începând a se extinde în sud-estul Europei și Mediterană, alungându-i pe venețieni și distrugând fotele puterilor europene, ceea ce le-a permis lichidarea concurenților lor, în est. După ce au curățat Anatolia de safevizii persani și Egiptul de mameluci, sub sultanul Selim, care dublează aria otomană ajungând până în Mesopotamia, imperiul se îndreaptă din nou înspre Europa. Sub Suleiman I este cucerit Belgradul, în 1521, iar în 1526 se produce evenimentul care schimbă radical

situația Transilvaniei. În bătălia de la Mohacs, armata ungară e înfrântă și Ungaria devine pașalâc. Între 1528 și 1640, principele antihabsburgic Ioan Zápolya este lăsat să conducă Transilvania sub suzeranitatea sultanului. În 1526, sprijiniți de Zápolya, turcii încercuiesc Viena, dar nu o pot cucerii. Moartea lui Zápolya îl încurajează pe Ferdinand al Austriei să-și asume moștenirea Transilvaniei, dar Suleiman se supără, invadează și anexează Ungaria în 1541. Suleiman este ocupat cu Mediterana, unde flota lui distruge flota europeană în 1538.

Suleiman este considerat cel mai important sultan al otomanilor și este numit Magnificul. Domnește între 1520 și 1566, când moare. Nu se ocupă doar de războaie, ci și de diplomatie. Deschide o nouă pagină în diplomația europeană, împrietenindu-se cu regele Franței, Francisc I (1515–1547). Gestul acestuia se datora inamiciției cu habsburgii. Când aceștia îl fac prizonier, sultanul îi trimite în închisoare scrisori de încurajare. Împreună semnează apoi un acord numit al Capitulațiilor, prin care dădea francezilor privilegii comerciale și libertatea de mișcare și protecție în teritorii otomane. Instituția capitulațiilor a fost apoi imitată mai târziu de acordurile cu alte țări europene interesate în extinderea comerțului lor.

Tot de numele lui Suleiman se leagă introducerea de legi, crearea de școli și reforme militare, dar și patronarea literaturii și a artelor.

Urmașul lui, Selim al II-lea (1566–1574), poreclit „bețivul“, lasă treburile în mâna marelui vizir. În 1574, flota turcească este scufundată de europeni la Lepanto (1571). Murad al III-lea urmează (1574–1595), dar pe el îl domină mai puțin vizirii și mai mult haremul. Mehmed al III-lea (1595–1603) nu este capabil să facă față în Ungaria. Ahmed I (1603–1617) confirmă declinul și sub el habsburgii, ca regi ai Ungariei, nu mai plătesc tribut la sultan, iar Transilvania este recunoscută ca independentă. Mustafa I (cu intermitențe până în 1623) este considerat incompetent și înlocuit de Murad al IV-lea (până în 1640), devenit celebru prin ordinul dat pe patul de moarte, de executare a fratelui său debil mintal, ordin care nu a fost însă niciodată îndeplinit.

Ne oprim cu lista sultanilor decadenți, care amintește de lista împăraților romani inepti, înainte de căderea Romei. Este o lege care trebuie observată. Imperiile nu mor brusc, ci după pregătiri lungi de dezagregare. Sistemul de succesiune otoman era extrem de fragil și riscant. Toți fiii sultanului care așteptau în harem alături de mamele lor momentul chemării la tron erau îndreptățiți să-l ocupe. Intrigile haremului țineau loc de decizie rațională. Una dintre femei câștiga bătălia, fiul ei era ales sultan, iar toți ceilalți candidați erau decapitați. Ce contrast cu succesiunea automată, fixă și de neclintit, a Imperiului creștin, unde împărații se succedau automat din tată în fiu.

Kara Mustafa, acest strateg eșuat, asediază Viena și agonizează la poalele ei. Polonezul Sobieski îi risipește pe asediați și salvează orașul. Solidaritatea europenilor era cultivată de Liga Sfântă, care patrona și succesele, ca victoria de la Lepanto (1571).

De la Viena din 1683 începe lunga retragere a turcilor din Europa, încheiată abia la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cantemir o prezisese în *Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman*. Începe în paralel și creșterea Imperiului Habsburgic, care devine o mare putere a Europei și rămâne în această poziție până în secolul al XIX-lea, când la sfârșitul Primului Război Mondial, data dispariției sale, lasă în urmă o mică și slabă Austrie.

Iată-l însă pe triumfătorul împărat habsburg Leopold. Acesta urmărește cu grijă refluxul otoman alături de generalul lui, care va continua să-i bată pe otomani la eliberarea Belgradului (1688) și în bătălia de la Zenta (1697). Pregătește Tratatul de pace de la Karlowitz (1699), un mic oraș sârb. Îl semnează turcii, Imperiul Austriac, Polonia și Venetia. Întreaga Ungarie – incluzând Transilvania, dar nu și Banatul Timișoarei –, Croația, Slovacia reveneau împăratului. Are grijă ca Principatul Transilvaniei să nu fie inclus în Ungaria, ci să-i aparțină lui. Și principatele românești sunt afectate. La începutul domniei sale, Brâncoveanu (1688–1714) vede că armatele lui Leopold au intrat în țară și s-au apucat de rechiziții de hrană și furaje. Când vin tătarii peste ele, se retrag în Transilvania, urmărite de ei și de oștile muntene, care în 1690 îi înving pe austrieci undeva între Zărnești și Tohan. Generalul austriac Donat Heissler e făcut prizonier. Dar talentul diplomatic care face gloria lui Brâncoveanu repară relațiile cu austriei, până la punctul amical în care e făcut „Principe al Sfântului Imperiu“.

Relațiile cu turcii care-l unseseră domn rămân bune, dovadă că Brâncoveanu primește de la sultan domnia pe viață în anul în care se încheie pacea de la Karlowitz. Boierii lui îl denunță la Poartă pentru relațiile sale cu puterile creștine. În 1703, este chemat și tras la răspundere. Îl atrage cu sume mari pe marele vizir și izbutește să scape, și începe cea mai lungă și fecundă domnie care ne lasă moștenire „stilul brâncovenesc“, dar și istețimea minții lui diplomatice. În 1714, încercările de a se dezvinovăți de acuzațiile boierilor nu-l mai conving pe sultan, care îl ucide împreună cu întreaga familie.

De la Brâncoveanu a rămas în mintea românilor faptul că o țară mică trebuie să aibă o strategie specială de a se apăra de statele mari sau de imperii. El a reușit să dezvolte relații bune cu trei imperii înconjurătoare, asigurându-se de toleranță, dacă nu și de prietenia lor. Tot de la el știm că un imperiu poate să devină eliberatorul unui stat mic, pentru a deveni după aceea noul său stăpân. El știa ce însemna să schimbi „un jug de fier“ pe „un jug de lemn“. În

același timp nu se poate conta pe prietenia imperiilor. Ele sunt străine de orice sentiment, afecțiune și umanitate. A îndepărta un personaj inconvenient însemna a-l ucide.

Românii au observat cum aceste caracteristici erau comune tuturor imperiilor care îi înconjurau. Să-i consideri pe austrieci ca pe un aliat sau ca pe un eliberator? Cine din prieten devenea incomod pentru turci era omorât ca și Brâncoveanu. Cine din aliat devenea incomod pentru austrieci era asasinat ca Mihai Viteazul. Cine conta pe turci ca protecție își vedea înstrăinate teritoriile ca despăgubire pentru pierderea unui război. Cine își punea speranța în Austria ca salvarea de turci o vedea ocupându-i teritoriile. Războiul între turci și austrieci se termină cu victoria austrieșilor și cu pacea de la Passarowitz (1718).

Turcii cedează Banatul și Oltenia austrieșilor. Aceștia ocupă și administrează singuri Oltenia timp de 21 de ani. Alt război pe care îl pierde restitute Oltenia muntenilor din Imperiul Otoman (pacea de la Belgrad). Austria se instalează în condiții identice în Bucovina (în slavă, pădure de fag), cuprinzând Codrii Cosminului, unde-i găsește secolul al XIX-lea și apoi secolul al XX-lea (1919). Toate imperiile din jur i-au ajutat pe români de-a lungul istoriei lor să se elibereze de un jug și i-au întins cu seninătate imperială un altul.

Există un moment în care cei mici, având același statut și aceleași speranțe, se consfătuiesc cum să procedeze. Este un moment al anilor 1660 care merită un studiu special. Astfel, *turcii ocupă Oradea în 1660 și rămân acolo până în 1692*. Și începutul, și sfârșitul prezenței lor în Oradea sunt însoțite de lupte. Aveau totuși exercițiul instalării lor în orașele mari. Ocupaseră Buda la 1541, în Belgrad oastea lui Suleiman intrase în 1521 odată cu înfrângerea Ungariei, în timp ce Timișoara avea să capituleze în fața turcilor în 1552. Românii pot afirma că în istoria lor nu au avut în teritoriile închinete otomanilor orașe sau teritorii administrate de aceștia, adică pașalâcuri cu pași în frunte. Dar pe margini, Timișoara și Oradea, ca și Brăila de altfel, făceau excepții.

Înainte de cucerire să amintim de faimosul Köprülü Mehmed Pașa, devenit mare vizir, care conduce campanii militare chiar sub sultanul Mehmed al IV-lea. Îi bate pe venețieni în Dardanele și apoi se ocupă de Transilvania, unde îl înlocuiește pe Gheorghe Rákóczi (1658) cu un prinț local și în paralel anexează Yanova și Oradea în 1660. Vor urma vreo patru decenii de perpetue confruntări habsburgo-otomane. Köprülü Mehmed Pașa moare la Adrianopol în 1661. Trupele lui deci au intrat în orașul de pe Criș.

În afară de devastările de război, ocupația a încercat să restaureze normalitatea în oraș, mai ales că principii transilvăneni din vecini erau dușmanii

dușmanilor lor. Orașul trebuia să aducă bani și aceștia veneau din comerțul cu îndeletnicirile în care excelau localnicii de mai multe origini, printre care se numărau, alături de unguri, grecii, sașii și vlahii. Evident, administrația otomană nu era una indulgentă. Dar sunt dovezi că, în materie de religie și limbă, cultură și tradiții, nu făcea caz de specificul local.

Cum se îmbina politețea cu violența o arată această legendă locală. Odată, pașa Oradei a vrut să afle personal cum arată oamenii mai distinși și mai avuți ai orașului. După ce a avut o listă de peste zece persoane, le-a invitat la un prânz oferit în sala principală a reședinței lui. Orădenii, nu fără teamă, au primit invitația lui și s-au prezentat în ținută duminicală. Au intrat în sala de mese, încurajându-se din ochi unii pe alții, și au luat loc la masă pe scaunele indicate. Cu o oarecare neliniște, au văzut că în spatele fiecărui scaun stătea un ienicer cu sabie, nemișcat. Apoi au fost aduse bucatele gustoase, bune, cam turcești după gustul lor, dar toți dădeau din cap, apreciau și zâmbeau. Când mai multe feluri au fost aduse pe tăvi mari, musafirii au respirat ușurați și s-au ridicat, dând să plece. Dar pașa le-a făcut un semn să se așeze la loc: „Nu s-a terminat, nu a fost servită cafeaua neagră“. A venit și aceea, fierbinte. Musafirii s-au minunat și au început să o soarbă. Când ceștile au fost golite, fiecare ienicer a scos iataganul și a tăiat capul musafirului din fața sa. De atunci, s-a introdus o zicală pentru o situație de necaz al unui om: „Nu zice că s-a terminat, greul abia acum urmează“. Ea poartă numele „Povestea cafelei negre“.

În acea perioadă, Imperiul, alarmat de înaintarea otomanilor, își caută prieteni în Transilvania. Aici, între 1661–1690, principe este Mihai Apafi I, care constată că alianța cu Ludovic al XIV-lea al Franței nu l-a ajutat în niciun fel în acțiunile lui antihabsburgice. Astfel, începe să studieze posibilitatea de a dezvolta relații bune cu Imperiul.

Apafi I întreține relații bune și cu Ștefan Cantacuzino (1678–1688), principele Valahiei, care susține aceeași soluție de a scăpa de jugul turcesc. Ultimul are ideea să discute cu Apafi I posibilitatea urmăririi împreună a unei soluții. „Dacă am avea o alianță prealabilă între Transilvania și Valahia, ne va fi mai ușor să negociem cu Imperiul și să obținem condiții mai bune de alipire la el.“ Era o propunere de o anumită finețe și înțelepciune pe care Cantacuzinii, inclusiv Brâncoveanu, erau capabili s-o conceapă. Dar Apafi I nu o agreează și, sigur de sine, abordează singur negocierile transilvano-imperiale. Care a fost rezultatul abordării de unul singur? Alianța Transilvaniei se realizează la început cu Ungaria, ca prim pas spre Imperiu. Apafi I rămâne în scaun. Dar apoi împăratul învingător de la Viena nu mai lasă Transilvania la cheremul Ungariei și o ia pentru el. Fixează în 1691 regulile de organizare

ale Transilvaniei. Când Apafi I moare în 1690, în locul fiului acestuia, Dieta îl alege drept succesor în Transilvania pe Imre Thököly.

Prietenul valah al lui Apafi I, Ștefan Cantacuzino, a continuat cu strășnicie idealul alianței cu Imperiul, adică intrarea Munteniei sub scutul său. În zadar încearcă Stolnicul Cantacuzino și Brâncoveanu să amâne decizia. Formează cortegiul și pleacă în Transilvania. Moare în condiții misterioase pe drum și dosarul aderării la Imperiu se amână *sine die*.

Relațiile Transilvaniei cu Muntenia și Moldova aveau în spatele lor, fără îndoială, anii lui Mihai Viteazul, când, *pentru un scurt moment strălucitor, cele trei principate au fost unite* în corpul unei singure entități politice. Dar și alte momente mai vechi sunt concludente.

Zápolya, prințul de seamă cu care începe confruntarea cu habsburgii, pentru a ajunge rege al Ungariei, a căutat alianțe care să îl susțină într-o concurență inegală cu împăratul însuși, Ferdinand de Habsburg, care voia același teren. Unii, precum polonezii, refuzaseră, dar turcii acceptă și Zápolya se înțelege cu sultanul Suleiman în 1528, iar în 1529 devine rege. Imperialii caută adepți în nobilimea transilvană și îl curtează pe voievodul Moldovei, Petru Rareș, care alege însă partida lui Zápolya. Ferdinand este învins în 1529 la Feldioara și iată-l pe Rareș al Moldovei arbitrând situația din Transilvania, care îl răsplătește cu o fortăreață din Ciceu cu 60 de sate, alta cu 30 de sate și Valea Bistriței și Rodnei cu 23 de sate cu mine de aur și minereuri. Pionii își schimbă pozițiile pe tabla alianțelor și Rareș se alătură lui Ferdinand împotriva turcilor, iar în 1538 la Oradea, Zápolya și împăratul semnează un tratat de pace, conform căruia Zápolya acceptă ca, după moartea lui, Transilvania și partea din Ungaria pe care o controla să revină habsburgilor. În același an Rareș își pierde tronul în lupta cu turcii și polonezii. Zápolya moare, austriei pretind Transilvania, dar Suleiman se supără, ocupă Buda și face din Ungaria acel pașalâc care ține 150 de ani.

Valahii și regele Carol Robert. Începutul secolului al XIV-lea aduce schimbări pentru valahii transilvăneni și cei de la sud de Carpați. Dinastia arpadienilor se stinge cu Andrei al III-lea în 1301, fiind urmată de un interregnum și de o mare dezordine. Papa Bonifaciu al VIII-lea deplânge situația de vrajbă, decadența și vătămarea bisericii în Ungaria. Profită de situație pentru a îndrepta balanța între rege și puterea bisericii catolice, înclinată de partea regelui. Se adresează puternicei familii dinastice a casei de Anjou, care a dat regi Siciliei, Franței și Angliei. Îl propune apoi pe Charles Robert de Anjou, ca rege al Ungariei. Nobilimea se opune, papa insistă, manevrează și îl încoronează în 1308. Ca rege eficient, face ordine, e ambițios și se impune. Între timp, statutul Transilvaniei evoluase în direcția unei mai

mari autonomii. Conducătorii ei adevărați erau voievozii, și nu regii maghiari. În acea perioadă, locul de conducere îl ocupa voievodul Ladislau în fortăreața de la Deva. Condiționează acceptarea noului rege de libertatea lui viitoare de acțiune. În 1288, exista o Dietă ungară în Transilvania, unde, în 1291 și 1355, sunt și reprezentanți români. Poziția aceasta autonomă s-a consolidat cu timpul și Dieta a supraviețuit până în 1541, când Transilvania s-a transformat în principat independent.

Cu toată autoritatea lui Ladislau, Carol Robert a continuat să influențeze puternic viața transilvană prin sistemul juridic și administrativ pe care îl elaborează și conducea la nivelul întregii Ungarii. Iată evenimentul care îl leagă de soarta valahilor. Prin anii 1227–1228, în timpul constituirii unor episcopate cumane, se formează o regiune a Banatului, de Severin, avându-i pe Tihomir și fiul lui, Basarab, oameni de frunte. Carol Robert cere restituirea către el a posesiunii bănățene și plata tributului. Șocat de refuzul ordinului său, Carol Robert pornește împotriva lui. Cetatea Severinului cade. Tihomir îi propune, după spusele unei cronici maghiare, pace, plata tributului, despăgubiri și chiar trimiterea fiului său drept gaj al credinței față de rege. Carol Robert respinge cu mândrie formula de pace. Spune că Basarab e păstorul oilor sale și că-l va scoate de barbă din ascunzișurile lui. Pornește mai departe, sub Carpați, și ajunge la Cetatea de Argeș. Dar tot traseul său fusese pustiit, conform tacticilor de uzură pe care le practicau valahii. Această strategie cuprinde și atragerea armatei dușmane într-un loc în care inamicul nu-și poate folosi forțele, nemalezistând unei lovituri de surpriză. În drumul lui, după ce hotărâse să se retragă flămând și hărțuit, Carol Robert ajunge într-o posadă, nume dat trecătorilor din munți sau punctului de strajă pentru aceste locuri strategice. Nu putea fi unul mai ostil pentru armata invadatoare, după cum relatează *Chronicon pictum Vindobonense* (*Cronica pictată de la Viena*), un izvor contemporan, numit astfel din cauza miniaturilor care-i împodobesc textul, înfrângerea ungurilor: „Mulțimea nenumărată a românilor, sus pe râpi, alergând din toate părțile, arunca săgeți asupra oastei ungurești care era în fundul văii, pe drum, care însă nici nu ar fi trebuit numit drum, ci mai curând un fel de corabie, strâmtă, unde, din pricina înghesuiei, cei mai sprinteni cai și ostași cădeau în luptă, pentru că din pricina urcușului prăpăstios... nu se puteau sui împotriva românilor pe niciuna din râpile de pe cele două laturi ale drumului, nici nu puteau merge înainte, nici nu aveau loc să fugă, fiind șanțurile săpate acolo, ci ostașii regelui erau cu totul prinși, ca niște pești în vârstă sau în mreajă. Au căzut tineri și bătrâni, principi și nobili, fără nicio deosebire. Căci această tristă întâmplare a ținut mult, din ziua a șasea a săptămânii până în ziua a doua a săptămânii viitoare (adică de sâmbătă până

marți – n.a.), în care zilele ostașii alesi așa se izbeau unii de alții precum în leagăn se leagănă și se scutură pruncii sau ca niște trestii bătute de vânt. Uciderea cea mai cumplită – căci a căzut mulțime de ostași, principi și nobili și numărul lor nu se poate socoti – a fost în ziua a șasea, în preseara Sfântului Martin, și, după aceea, în ziua următoare (adică în zilele de 9 și 10 noiembrie; Sfântul Martin e în 11 noiembrie – n.a.). Acolo au murit și trei prepoziți (administratori bisericești) anume: magistrul Andrei, prepozitul bisericii albense, bărbat foarte venerabil, vicedcancelarul Maiestății Sale Regale; fiind el acolo, a pierit cu sigiliul regelui; mai departe, Mihai, prepozitul din Poszega, și Nicolae, prepozitul din Alba transilvană; după aceea, Andrei plebanul din Sarus și monahul Petre din Ordinul Predicatorilor, bărbat onest, acolo a primit paharul morții crâncene, pentru că în creierii capului... le-au bătut cuie de lemn. Și unii preoți, care erau capelanii regelui, fură uciși. A căzut, în sfârșit, și o mulțime nenumărată de cumani. Trupurile tuturor, atât ale fețelor bisericești, cât și ale nobililor laici, acolo, pe locul luptei, așteaptă timpul învierii de apoi. Nici cei mai de aproape ai lor nu putură să găsească pe iubiții lor ca să-i îngroape, din cauza năvălirii dușmanilor. Și românii au dus mulți prinși cu sine, atât răniți, cât și nevătămați, și au luat foarte multe arme și hainele prețioase ale tuturor celor căzuți; și bani în aur și în argint, și vase prețioase, și cingători de sabie, și multe pungi cu groșițe late (cu bani), și mulți cai cu șei și frăie, ce toate le-au luat și le-au dus la Barasab voievod. Iar regele și-a schimbat însemnele armelor sale, cu care a îmbrăcat pe Desev, fiul lui Dionisie, pe care, crezându-l a fi însuși regele, românii cu cruzime l-au omorât. Și regele abia a scăpat cu câțiva inși, căci au stat împrejurul lui, ca niște ziduri de piatră, Danciul cu fiul său, Ladislav, și alți ostași, care erau în serviciul personal al regelui, și magistrul Martin, fiul lui Berend; aceștia toate loviturile de săbii și de săgeți le-au primit asupra lor, ca niște stropi de ploaie torențială, ca să scape viața regelui de lovitura morții¹.

Merită remarcată inducerea în eroare a inamicului prin comunicarea continuă a dorinței „de a cădea la înțelegere”, un mesaj ce întărea în tabăra maghiară falsă percepție a unui inamic slab și panicat. Cronica nota că ungurii, „sumețindu-se, au fost pedepsiți pentru îngâmfarea lor de mai înainte”.

În conventul de pe dealul Oradei există un document în care se poate citi următoarea frază, în care se spune că episcopul de Oradea a fost chemat acolo să semneze între „venerabili” un act în care este vorba despre „Basarab schismaticul, fiu al lui Tihomir, ... necredinciosul nostru român”. Cred că menționarea asta, care vorbește de la sine, este suficientă pentru cei care l-ar fi considerat pe Basarab un personaj pur legendar¹.

¹ Documente C. Transilvania, anul 1332, noiembrie 26, numărul 123, pagina 286 (n.a.)

Ulterior, printre principii transilvani cu origine valahă îi găsim pe Bartolomeu Dragfi, descendent din Drag de Maramureș, principe între 1493–1499, Ștefan Mailat, membru a unei familii românești, devenit nobil maghiar, voievod al Transilvaniei între anii 1534–1541, Gheorghe Bánffy, conte și guvernator al Transilvaniei între 1691–1708, Nicolae Csáki între 1401–1403 (prima oară) și 1415–1426 (a doua oară) și fiul său, Ladislau al IV-lea Csaki, voievod al Transilvaniei între 1426 și 1435.

Cele mai ilustre dintre aceste mlădițe valahe au fost Corvineștii. Regele face din Voicu de Hunedoara „oștean al Curții” și îi dă un vast domeniu al Hunedoarei, cu ape, păduri și arături. Fiul lui, Iancu de Hunedoara, devine un expert al armelor, ce se perfectează în Italia și apoi îl slujește pe rege și devine Ban de Severin în 1438 și pe urmă voievod al Transilvaniei între 1441–1456. Când regele moare în bătălia de la Varna, devine regent al Ungariei (1446), funcție pe care și-o păstrează până în 1452.

Întâlnim și alți transilvani de seamă în această perioadă, precum Nicolaus Olahus (1493–1568), care își pusese originea în nume. A fost unul dintre marii umaniști ai vremii aflați în corespondență cu Erasmus. A avut parte de roluri însemnate: secretar al regelui Ludovic al II-lea, consilier al văduvei acestuia, regina Maria de Habsburg, pe care a însoțit-o în Țările de Jos, guvernate de ea. Urmează apoi o carieră bisericească: este episcop de Zagreb, apoi arhiepiscop de Strigonium și primat al Ungariei. La un moment dat, în 1562, este regent (locțiitor al regelui).

În *Hungaria*, cartea lui din 1536, se ocupă și de români în termeni clari și bine cântăriți: „Limba lor (moldovenii) și a celorlalți români a fost odinioară romană, ca unii care sunt coloni ai romanilor”. În Transilvania, scria el, „trăiau patru națiuni de neam deosebit: ungurii, secuii, sașii și românii”. „Românii sunt încredințați că sunt coloni romani. Dovada acestui lucru este faptul că au multe în comun cu limba romană și se găsesc în acest loc multe monede ale acestui popor, fără îndoială, indicii puternice ale vechimii stăpânirii romane pe aici.”

Familiar cu Transilvania (într-o biografie a lui se scrie că s-a născut la Sibiu și în alta, că a deprins latina și greaca în școlile de la Oradea), este aproape sigur că Olahus cunoștea și comunica astfel cu reprezentanții umanismului transilvan, aflați într-un curent puternic și creator. Episcopul Ioan Vitez din Oradea este cel care înființează observatorul astronomic, istoricul Johannes Honterus se ocupă de organizarea școlilor și este interesat în descrierea lumii. Apar în latină, germană și maghiară cărți de drept, gramatică greacă, medicină. Este de remarcat dorința de a inova și inventa. În sud-estul Europei se introduce pentru prima oară o „matricolă” școlară. Cel

Secolul meu scurt

mai citat exemplul de anticipație științifică este cel al sibianului Conrad Haas, care lasă posterității însemnări și schițe (1529 și 1555) despre rachete simple, multiple, cu trepte și despre racheta-baterie.

Dansul secolelor. Ce se întâmplă după șirul nostru de principii transilvăneni? Istoria se împarte în bucăți distincte, numite când ere, când epoci, precum cea de bronz sau de fier, dar mai des și mai comod secole. Cauți strămoși, vrei rădăcini, iei lanțul secolelor și-l parcurgi, începând cât de departe poți. Menumorut este în secolul al X-lea. Este un secol al Evului Mediu. Nobilime și episcopi, figuri-cheie. S-au trezit imperiile după Carol cel Mare. Diferența între mare și mic crește. Micile formații, ca românii, luptă pentru supraviețuire. Năvălirile barbare se apropie de sfârșit și odată cu ele încetinește și frământarea aluatului care a creat națiuni și state noi, de la 500 la 1 000, întruna. Schimbarea la față se produce în 1500 cu Renașterea. Dar și cu Reforma. Secolul al XVI-lea aduce războaie mici, pericole noi prin otomani. Secolul al XVII-lea, război religios continental și conflicte deschise peste tot. Transilvania le trăiește din plin cu consecințe importante pentru români. Doi dintre marii lor suzerani se ceartă, iar ei sunt pentru moment mai importanți în balanță.

Secolul al XVIII-lea, care va urma, va aduce schimbări mari. Un curent nou de gândire. Este ceea ce numim „secolul luminilor“, care încurajează revoluția franceză și îi învață pe românii transilvăneni o nouă metodă de luptă: emanciparea prin cultură.

Secolul al XIX-lea, al modernizării, îi găsește ~~mai culti, mai bine înarmați~~ juridicește, mai doritori de schimbări și înnoiri. Și așa ajung la secolul următor care le-a împlinit visul. Dar în alte privințe a reușit să fie rău și detestabil.

II. PATRU LICEE, PATRU DICTATURI

Oradea

Liceul Gojdu în care am devenit elev în 1937, la vârsta de 10 ani, purta un mare nume, al fondatorului și donatorului său, Emanuil Gojdu (1802–1870), om prosper în Imperiul Habsburgic, care s-a mutat de la Oradea la Budapesta, unde a continuat să se îmbogățească și să devină un și mai generos mecena al dezvoltării școlii românești.

Împăratul Franz Josef al Austriei, care a domnit neobișnuit de mult între 1848 și 1916, a imprimat politicii lui economice un ton de avânt care îl făcea să facă abstracție de naționalitatea celor cu succese. Românii au înțeles că, pe lângă emanciparea iluministă prin educație, mai exista și un alt coridor nou de propășire. Au început să dea atenție comerțului și industriei, care le furnizau și resurse mai multe pentru școală și afirmare. Numele lui Gojdu trădează originea lui macedoneană. Românii de la sud de Dunăre sunt mai isteți în tranzacții și comerț decât cei de peste Dunăre, cu mai multă vocație în negocieri și politică.

Se povestea că într-unul dintre micile orașe ale Transilvaniei, ca Lugojul, un român, Sălăjan/Silaghi sau Sabău/Szabo, avea rezultate nemaiauzite în comerț și afaceri. Regula în Austro-Ungaria era ca asemenea oameni să fie promovați și încurajați. Așa că pe nepusă masă Sabău primește o scrisoare oficială cu pecete prin care este numit Consilier Imperial. Mare zarvă în oraș. Surprinsului personaj, care nu înțelege ce obligații aduce cu sine un asemenea titlu, i se dă o masă somptuoasă cu autoritățile și prieteni, pentru a sărbători evenimentul. După multe toasturi și cuvântări, la sfârșit se ridică un prieten al eroului zilei și-i spune: „Frate Sabău, atâtea cuvinte frumoase ți s-au zis, că eu nu găsesc altele. Numai atâta îți spun: Să trăiești tu atâta, până când Împăratul o să-ți ceară ție un sfat“.

Desigur că era în obiceiul transilvănean să consume orice noutate cu un grăunte de sare (*cum grano salis*, pe latinește). Fapt este că înainte de 1900, românii din Bihor își întăriră formațiile, completându-le cu ajutorul școlii, bisericii ortodoxe, comerțului și mecenajilor.

Câteva momente de îmbinare a eforturilor acestor sfere se cer evocate. În 1848, membrii comunității ortodoxe a Bisericii cu Lună sunt îndemnați de prietenii arădeni să participe la o adunare de la Pesta (în mai) în casa lui Emanuil Gojdu. Ideea era ca românii să continue acea poziție de afirmare națională, care voia să arate că se solidarizează cu ungurii împotriva Vienei.

Formarea la Oradea a unui centru puternic ortodox se îmbină cu marea operă a lui Andrei Șaguna (1808–1873), care a făcut din Sibiu un centru al ortodoxiei militante, patriotice, respectate. Nu corespundea el cu împărăteasa Maria Tereza? Nu a fost el primul președinte al ASTREI (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român), o fortăreață a luptei pentru emancipare pe un front care trecea prin locuințele ale aproape tuturor învățătorilor și preoților din Ardeal și Banat? Gojdu era în relații bune cu Șaguna, cam de o vârstă cu el, doritor de fapte tot atât de rodnice ca și ale mitropolitului de Sibiu. Liceele din Oradea și Sibiu le poartă și acum numele.

Pășeam în liceul lui Gojdu, în clădirea lui Gojdu, pe malul Crișului Repede, ca într-un sanctuar prețios al operei secolului trecut, care a pregătit fără să mai asiste la Unirea de la Alba Iulia din 1918. Acest eveniment permite unei noi generații să deschidă un liceu la nivelul european, după cum se vede din activitatea liceului real în limba română apărut în 1919. Francezii își manifestau solidaritatea, trimițând profesori ca Pascal Zigliara, urmat de Jean Boutière și apoi de Iosif Linard. Iar Iulian Pelér aducea cu sine ceea ce studiasse la Geneva.

Un nume e legat de liceu încă de la începuturi. Îl pronunțam cu aceeași reverență cu care mă refeream la Gojdu. Era numele lui Teodor Neș, care va deveni directorul liceului și va rămâne întotdeauna un stâlp și un reprezentant al său. Din biografia lui, se desprinde un fapt grăitor. Studiază la Universitatea din Budapesta și devine un tânăr asistent promițător. Face parte dintr-o expediție științifică de măsurări geofizice, magnetice și gravitaționale, organizate de un savant maghiar de renume: Eötvös Loránd. Renunță la perspectivele universitare ce i se deschid și revine la Oradea pentru a ajuta lansarea liceului Gojdu. Țineam mult la Teodor Neș, care făcea parte din aceeași generație cu unchiul Gusti și cu tatăl meu. Întreținea cu ei relații amicale. Ele îmi măreau sentimentele pe care le aveam pentru vechiul și istoricul liceu.

Simțeam importanța liniei de demarcație între un stadiu școlar și o fază liceală. După ce contempłam stele ca Gojdu și Neș, coboram între pedestri.

Profesorii nu mă fascinau. Erau destul de experimentați și își exersau cu conștiinciozitate autoritatea ce le revenea prin rolul jucat. Dar undeva era vorba de un grup omogen, fără scripuri personale; purtau o uniformă nevăzută a breslei cu un iz de provincialism. Nu-i puteam acuza de anonimitate sau mediocritate. Se distingea profesorul de geografie Ioan Cotruș, cu fiul căruia mă împrietenisem, al cărui frate, celebrul poetul Aron Cotruș, era iubit în special de ardeleni. Profesorul de muzică era Hâncu, la gimnastică era Lehoczky, care mă teroriza pentru faptul că nu puteam face roata cu mâinile pe jos și picioarele în aer. Aveam să aflu mai târziu că Teller era frate cu marele fizician care a lucrat la bomba atomică; Ovidiu Papadina și George Sofronie, plecat apoi la Universitatea din Cluj, aveau cărți publicate. Îmi plăcea Arente Țăranu, la limba latină, care la mână își numea dușmanul „porc de câine și mișel”, și apoi Augustin Cosma la limba română, care, prin revista *Țara visurilor noastre*, m-a ajutat să-mi creionez și eu un vis.

Stăteam mai bine în relațiile cu elevii din cursul superior, care puteau fi modele pentru cei din primele clase. În mod neașteptat m-am apropiat de unii dintre ei și am stabilit legături ce s-au dovedit durabile. Ovidiu Drimba, de pildă, a devenit cel mai bun italianist în literatură și autorul istoriei lumii cu multe volume. Andrei Voinea va fi medic ortoped apreciat la București. Mai era și un Vasile Malița, din ramura tatălui meu, care s-a făcut preot. Carieră universitară au făcut Gheorghe Bulgăr, iar Emil Filip a devenit solist la Opera Metropolitană din New York. Dar figurile cărora voiam să le fiu emul s-au făcut de pomană într-o întâmplare. Director proaspăt al liceului devenise preotul cu doctorat în ortodoxie Mauriciu Catana, originar din Bucovina. Este considerat de profesorii de la Gojdu ca „ambitios și impulsiv”. Aceste trăsături l-au împins la un caz disciplinar pe care-l considera grav. Câțiva elevi din clasele superioare au fost denunțați pentru faptul că au frecventat un bordel al Oradei. Cum scria Molière: „Quelle crime abominable!”¹ Catana nu numai că i-a pedepsit cu eliminări de toate gradele, dar a convocat întregul liceu în curtea mare, în care elevii așezați ca soldații în careu ascultau înfierarea abaterii de la morală și pedeapsa exemplară a câtorva elevi din clasele mari, aliniați ca la tribunal când se citeau sentințele. Reacția celor mari a fost de solidaritate cu făptașii, iar cei mici, deși speriați, doreau să știe mai clar ce au căutat ei la locul blestemat de Catana.

Singurele ocazii în care îl vedeam pe Catana de aproape erau diminețile în care elevii intrau în curtea școlii pe poarta destinată lor, una laterală și veche, ce contrasta cu treptele din marmură ale intrării profesorilor, pe latura de pe

¹ Ce crimă îngrozitoare! (în limba franceză) (n.red.)

Crișul Repede. Directorul ortodox instalat la poartă îi controla pe elevi dacă erau îmbrăcați sau nu în ținuta corespunzătoare, aveau unghiile tăiate, părul scurt și dacă nu cumva aveau materiale pirotehnice în genți. Copiii nu se distrau însă cu focuri de artificii. Recurgeau la alte distracții cum ar fi confecționarea unor mici parașute cu care aruncau pisici de la ultimul etaj în curte.

Nu participam la jocuri extravagante sau violente. Adoptasem câteva reguli personale care mă ghidau. Acceptam obedient autoritatea profesorilor în materie de cursuri sau cataloage cu note. Mai mult decât atât, îi priveam atent cu un aer de interes și apreciere, ceea ce le plăcea celor de la catedră. Aveam tot timpul note bune și premii. Cu colegii, nicio ceartă, nicio bătaie cu pumnii. Ținuta era corectă, dar uniformele nu-mi veneau bine, părinții mei luând numere mai mari de pantaloni sau tricouri, cu ideea anticipativă că eu creșteam mereu.

Școala nu era singura noastră ocupație. Elevii erau în același timp străjeri. Era o calitate a întregului tineret școlar și liceal. Uniforma ne transforma într-o masă care topea personalitatea proprie, imaginea noastră unică fiind compusă identic de la basca albă, fulare roșii, bluze albe și pantaloni albaștri; capul, pieptul și mânecile erau acoperite cu insigne brodate sau metalice, dominate de stema țării care era pusă ca o șampilă pe cap, umăr și piept. Adunări mari care umpleau piața principală a orașului, nu departe de liceu, dominată de tribune pline de persoane adulte cu aceeași uniformă, ne transformau într-o masă compactă, un singur obiect. Multe regimuri, mai ales orientale iubeau spectacolele de acest gen. Uniforma era peste tot iubită și introdusă de dictatori. Era pentru ideea că tot restul populației reprezenta un singur obiect manevrabil și care încăpea într-un buzunar al stăpânului absolut.

Dictatura regală. A început în 1936. În 1937 și 1938, când eram în clasa I și a II-a, o vedeam desfășurându-se prin etalarea bunului plac al regelui. Lui i se atribuiau spectacolele străjeriei la care participam, ca un semn că dictatura asta constituia imaginea premergătoare a unei noi ere, a unui carnaval perpetuu și de masă. Cel mai potrivit termen era acela de vodevil, o mascaradă. El satisfăcea gustul de pompă, de uniforme și defilări al actorului principal care era regele Carol al II-lea. În 1938, dictatura este formal acreditată. Partidele politice se retrag, parlamentul se închide, o singură forță ocupă pozițiile-cheie. Se formează un front al patriei și toți funcționarii statului sunt îmbrăcați în uniforme ca ale străjerilor. Uluire și costuri mari în familia mea. Tatăl meu își comandă și el ținuta cvasimilitară. Circula o explicație simplă. Camarila regală controla fabricile de țesături și de producere în serie a uniformelor, făcând profituri uriașe din comenzile solicitate de decretele regale, cu sute de mii de clienți obligați de stăpânire. Era vodevil național în toată regula.

Sub acest val de amuzament teatral se ascundeau nemulțumirea unei populații care resimțea efectele risipei și ale abuzurilor clicii conducătoare, precum și crizele acute care izbucniseră.

Pe plan intern, cea mai gravă problemă nerezolvată era cea a ascensiunii mișcării legionare. Născută din Legiunea Arhanghelul Mihail la 1927, după 1930 se numea Garda de Fier, apoi Totul pentru țară. Îmbina două extreme, unul etnic și altul religios, o combinație de două ori explozivă. Mai târziu, la sfârșitul secolului, se va constata că toate conflictele deschise între țări sau înăuntrul lor vor fi de natură etnică sau religioasă, foarte rar combinate. În Orient, ele aveau sorginte religioasă, iar în restul lumii, pe cea etnică sau rasială, de naționalism exacerbat. Legionarii urmau modelul etnic al fascismului, dar îl împleteau cu fanatismul ortodox. Era cel mai neașteptat și trist derapaj al unei atitudini tradiționale, care cultiva toleranța și căile pașnice de rezolvare a litigiilor. Mulți tineri loviți de șomajul care urma crizei mondiale s-au lăsat antrenați de acest curent. În materie de metode, recurgea la asasinat, una dintre victime fiind prim-ministrul Ion Gheorghe Duca, ucis de ei în gara de la Sinaia, în 1933. Ținta lor principală o constituia regele, pe care-l puneau și drept cauză principală a destrămării țării, folosind copios viața lui aventuroasă pe toate planurile.

Îi vedeam peste tot. Popularitatea lor în rândurile tinerilor era în creștere la Oradea, unde făcuseră manifestații zgomotoase cu zece ani în urmă, când apăruseră. În familia mea, fiicele fratelui buncii mele aveau legături de logodnă sau căsătorie cu aderenți ai mișcării, aparent inofensivi.

Atitudinea mea se baza pe filosofia unchiului Gusti. Neamestec și rezervă în tot ce privește politica. El era administrator, și nu politician.

După noi asasinat, regele, care le declarase război după o scurtă perioadă de menajare, ordonă represalii severe și spectaculoase. L-am văzut pe unchiul meu îngrijorat și tulburat. Mi-a povestit că venise ordin de execuție a unui tânăr legionar ales de autoritățile locale și expunerea cadavrului într-un loc public, într-o piață oarecare. Nu intra în atribuțiile primarului Oradei să se implice în aplicarea deciziei, dar unchiul meu era copleșit de oroarea metodei și de sfidarea atmosferei de pace și înțelegere pentru care lucrase neîncetat. Am fost și eu zguduit de replica regală și m-am ferit de locul odios în care a fost aplicată.

Ascensiunea legionară producea neliniște și nesiguranță în comunitatea evreiască din oraș. Nu se știa de crimele fasciste la acea dată, dar doctrina supremației etnice era mereu repetată în discursurile pe care populația le urmărea la știrile de la cinematografe, unde se vedeau și uriașele adunări

publice la care Führerul vorbea amenințător pentru toate popoarele lumii, urmate de ovațiile unei mulțimi manipulate și intoxicate.

Ascensiunea Germaniei naziste, cel de-al treilea Imperiu german, urmărește hegemonia în Europa prin ceea ce s-a numit „războiul lui Hitler“ și apoi o supremație în lume, întemeiată pe „superioritatea rasială“ a germanilor. Religia nu figura la un loc important; germanii înviau în formă barbară definiția lor a națiunii prin „sânge și pământ“, ce aparținea secolului anterior. Căutând germani în Europa, anexează în 1936 Austria. Demonstrația puterii lor o făcuseră în 1936, ocupând regiunea Rinului demilitarizat, care le aparținuse. Urmează în 1939 Cehoslovacia pentru regiunea cu germani a sudetilor și apoi în întregime. Nu trebuia să fii proroc ca unchiul meu ca să vezi că șirul evenimentelor de pe cursul crescător la care asistam ducea spre un război european de proporții. Eram la Oradea când acest război a fost declarat. Atacarea Poloniei în același an pusese capăt iluziei puterilor occidentale de a rezolva problema prin concesii parțiale. Imperiile vor totul sau nimic. Când în septembrie 1939 Germania invadează Polonia, urmată la scurt timp de Uniunea Sovietică dornică să-și ia partea ei din trupul polonez sfărțecă în două, se declanșează și războaiele Germaniei cu Franța și Anglia. Când mergeam la liceu, unde se reluau cursurile după vacanța de vară, în Europa trăgeau tunurile și cădeau bombele peste orașe.

Cum aveau atlase geografice la îndemână, elevii puteau urmări evenimentele și bătăliile. Dacă se uitau mai la sud și-i căutau pe italieni, îi găseau instalați în Abisinia, după războiul italo-etioopian din 1935–1936. Întorceau mai multe pagini și aflau că japonezii ocupaseră Manciuria din nordul Chinei în 1932, pe care aveau să o atace în 1937. Deci, iată cum frații din Axa Berlin–Roma–Tokio făcuseră primii pași de a dezechilibra sistemul mondial al Ligii Națiunilor și, așadar, de a incendia globul începând cu focuri aprinse pe alte continente.

Ceea ce îi alarma pe orădeni și pe transilvăneni în primul rând și imediat era o altă ascensiune, la frontierele lor, a „revanșismului“, curent împărțit total de Germania, ca și de toate țările care se simțeau neîndreptățite după Pacea de la Paris, la sfârșitul Primului Război Mondial. Nemulțumirea lor și-au manifestat-o mocnind și încercând să își vindece rănila timp de un deceniu, dar după 1930 voiau, pur și simplu, să se răzbune. Pentru români, preocupant era revanșismul maghiar, din ce în ce mai deschis și vocal. Cereau „restituirea“ Transilvaniei, regiune pe care o dominaseră secole de-a rândul. Fusesse a lor, o voiau înapoi. Orădenii erau direct panicați. Venea războiul. Vor veni și ungurii? Măsuram gradul de tensiune în familia mea. Cea mai sensibilă se dovedea a fi mama. Calmul tatălui meu se datora când

credinței în minunile creștine, când fatalismului religios, iar unchiul Gusti era absorbit de urmărirea în detaliu a evenimentelor care îi confirmau ideile și previziunile. „Vin unгурii, ce ne-om face?“, spunea mama.

Evident că întrebarea era valabilă într-o formă mai cuprinzătoare. Vine războiul, ce va face România? De partea cui se va alătura? Pe ce se bazează ca putere militară? Care îi sunt strategiile? Răspunsul nu îl putea da nimeni, pentru că nu exista nicio politică externă valabilă. Formal, eram aliații Franței și Angliei, care și ele își doreau relații bune cu Rusia, dar garanții noștri erau atât de vulnerabili în fața mașinii de război germane, încât această poziție nu ne putea reconforta. De ce nu aveam o politică fermă și coerentă? Întrucât nu mai exista un Titulescu. Cel mai mare diplomat al țării fusese scos brutal din funcția de ministru de Externe de către rege în 1936, an în care spera să ducă la capăt proiectul pe care-l concepușe împreună cu omologul lui din Uniunea Sovietică, cu care România stabilise relații diplomatice în 1934. Căuta ca, printr-un simplu pact de asistență mutuală între România și URSS, să obțină de la aceasta recunoașterea *de facto* a apartenenței Basarabiei la România, un stat cu frontiere clare și nediscutabile. Faima pe plan extern al lui Titulescu îl jena enorm pe ambițiosul Carol al II-lea; în plus, presupunea că un gest de înțelegere cu Rusia i-ar putea deranja pe occidentali, argument neîntemeiat, întrucât atât Franța, cât și Anglia își doreau relații bune cu Rusia, la care îi împinseseră ambițiile germane.

Titulescu iese din scenă și, odată cu el, dosarul Basarabiei este aruncat la coș. Ultima lui acțiune a rămas mult timp (și nici azi nu este elucidată complet) necunoscută. În 1936, în ultimele zile ale mandatului său pe care îl știa periclitat, Titulescu, aflat la Conferința de la Montreux în care se discuta statutul Mării Negre, a avut discuții importante cu ministrul de Externe al Turciei, Tefvik Rüştü Aras, în doi și cu o discreție totală. Turcii trăiau dilema ce se deschidea în ipoteza războiului pentru Turcia. În Primul Război Mondial fusese aliată Germaniei, pierduse toate teritoriile asiatice ale marelui imperiu și era la acea vreme o Anatolie modestă și nostalgică. Era curtată de englezi și de germani cu insistență. Sfatul lui Titulescu era util și apreciat. Titulescu, se pare, a schițat pentru Turcia strategia pe care și-a dorit-o pentru țara sa. „Nu te lăsa cuprins de un război distrugător care îți va aduce suferințe și pierderi, precum și un sfârșit care ți-ar putea afecta, în caz de pierdere, chiar supraviețuirea.“ Turcul știa bine că nu numai imperiul său se prăbușise la finele Primului Război Mondial, ci și Imperiul Habsburgic. „Neutralitate deci, cea mai prudentă mișcare. Pace cu cei mari, începând cu rușii. Cu ei vă puteți împrieteni acum, cerându-le să sprijine cu voi o formulă pe care o voi promova și eu, Marea Neagră ca statut riveran, aparținând în primul rând celor

de la țărmurile ei. Preluați ca neutri și riverani cheile Bosforului. Împreună cu voi am să mă opun formulei Marea Neagră, mare internațională, mare deschisă, cum vor englezii în spiritul libertății de navigație. Scoateți și Marea Neagră din încheștare. O vreți ca teren de război între puterile navale ale lumii?" Cine citește atent ceea ce se scrie despre Montreux, 1936, simte că scenariul nu este doar plauzibil și credibil, dar și lămuritor pentru cele ce au urmat. Statutul Mării Negre a fost cel căutat de turci și români, Marea Neagră nu a fost teatru de război, Istanbulul a controlat Bosforul, Titulescu și-a atras o mânia a Marii Britanii, care pune capăt unei prietenii vechi cu fostul ambasador român la Londra, în timp ce mânia regelui României se materializa prin excluderea lui din guvern, imediat după conferință. Omul politic și diplomatul prin excelență al României căutase în Franța un azil în care își trata maladiile și își scria reflecțiile, gândindu-se tot timpul la cum trebuie să se pregătească țara ca să iasă întreagă din sala viitoare Conferințe a păcii și cum să își pună în cumpănă măsura, poziția, faptele și alianțele.

Ardelenii îl iubeau și îl respectau pe Titulescu, pe care l-au urmărit în polemicile duse de la Geneva, unde Liga Națiunilor analiza plângerea Ungariei care cerea drepturi pentru foștii grofi latifundiați din Transilvania. Iar rezoluția favorabilă României a atras pentru el aplauzele lor. Circulau povestiri care scoteau în evidență istețimea minții de care diplomații ar trebui să dea dovadă, dar și arta lor de a ieși din încurcături.

Când Benito Mussolini atacase Etiopia, Liga Națiunilor a simțit că sistemul său se clătina. Ca o instituție a păcii, nu putea consfinți o agresiune. Împăratul Haile Selassie a fost invitat la Ligă ca să-și pledeze cauza. Astfel ajunge în marea sală a Palatului Națiunilor din Geneva. Era în prima parte a invaziei italiene și a războiului (1935–1936). Când își începe discursul, ziariștii italieni din boxa presei se ridică în picioare strigând și protestând, ca să-l împiedice pe împărat să vorbească. În primele rânduri se afla și Nicolae Titulescu, de două ori președinte al Adunării Generale a Ligii. Sare indignat de pe scaunul lui și îi cere președintelui să-i dea afară pe ziariștii „sălbatici". Președintele face semn și aceștia sunt îndepărtați de gardienii de ordine, iar Selassie își poate ține discursul. A doua zi, ziarele italiene sunt în delir. Atacarea reprezentanților presei italiene la Ligă, ofensă adusă de ministrul Titulescu personal, rușine, se pretind scuze. Ministrul de Externe protestează oficial la București, iar regele este acoperit de reproșuri. Cum putea o țară amică precum Italia să fie tratată astfel? Titulescu, care nu dorea să strice relațiile româno-italiene prin comportamentul lui, a găsit o soluție. Purtătorul său de cuvânt a ținut o conferință de presă la Geneva în care a declarat: „Totul provine dintr-o neînțelegere. Era atâta zgomot, încât nu s-au auzit corect

cuvintele pronunțate de ministrul Titulescu. El nu a spus așa cum s-a presupus greșit, adresându-se președintelui ședinței: «Monsieur le Président, je vous prie de faire sortir ces sauvages», ci «Monsieur le Président, je vous prie de faire cesser ce tapage». Adică: nu-i scoateți pe sălbatici, ci opriți zgomotul“. Ascultătorii nu rețineau că Titulescu a retractat, ci că a negat în mod elegant că ar fi afirmat ce i se atribuia cu rea-voință.

Între 1937 și 1940, nu întâlneam niciun nume de personalitate politică în România care să aibă o viziune clară sau o strategie viabilă pentru țara noastră pusă în situația de a trece prin infern spre a ajunge la o judecată care să îi decidă soarta pe timp îndelungat. Vocația vodevilului și a corupției, cunoscută pe scară largă, nu îi asigurau regelui credibilitatea unui conducător înțelept și viteaz. Nici anii următori nu au fost mai rodnici. Cum am învățat de la Ion Barbu mai târziu despre soarta ca vrăjitoare: „Aruncai și cu păsat, / Păclă deasă s-a lăsat“. Drumul care mă aștepta era prin război și ceață.

Dar până a izbucni războiul și ceața soarta era doar parțială, viața de toate zilele se scurgea sub un cer pe jumătate senin. Calmul și dramul de normalitate se aflau în liceu și învățătură, mai ales în familie, dar și în ieșirile la Stână sau Băi, în lecturi și prietenii.

În casă, autoritatea lui Gusti, primarul Oradei, era totală. Venea des la noi cu automobilul pe care cetățenii începeau să-l recunoască. Se dedica unei gestiuni corecte și productive, nu intra în niciun partid politic, era în relație de prietenie cu episcopul ortodox, dar și cu șefii tuturor comunităților religioase, etnice, lingvistice. Avea un subprimar maghiar, în chestiunile economice îi prețuia pe evrei. Opera de la Oradea avea un repertoriu bogat, iar Clujul ne trimitea soliști de marcă și opere faimoase. A fost singura perioadă din viață în care educația mea muzicală s-a produs cu efecte durabile. Muzica clasică m-a mângâiat apoi, în rarele momente de destindere pe care mi le-au oferit profesiunile. Vioara, după ani de încercare insistentă a părinților, am uitat-o undeva la prima mutare, pentru că o detestam, ca și pe instructorul angajat de ai mei. Din puținul pe care-l aveau părinții, mi-au asigurat un profesor de limba germană, dar și pe acesta l-am privit cu scepticism profund și astfel germana se prindea greu de mine.

În acești ani liceeni de la Oradea am început reflecții amare asupra persoanei care se forma din copilăria ce se apropia de sfârșit. Eram plin de îndoieli și de îngrijorare. „De ce nu mi se trezește niciun talent, nicio pasiune, nicio chemare?“ Scormoneam toate domeniile și nu găseam ceva care să-mi și placă: arte, limbi străine, sporturi (dragostea de bicicleta primită de la unchiul Sivea nu compensa lipsa înotului sau nemanevrarea instrumentelor din sala liceului). Nicio materie nu mă cucerea cu predilecție. Notele se bazau

pe pregătiri grăbite și neaprofundate. Mai mult improvizam decât știam. Unde erau talentele mamei mele? Ce am moștenit de la ea? Nici cu tatăl meu nu semănam, lipsit de credințe de orice fel, nici măcar superstiții. Nu aflasem de codul genetic al lui Watson și Crick care descoperiseră în ADN baza eredității, ca să formulez mai bine neliniștea mea: s-a închis, oare, bine și complet fermoarul genelor de la mama și tata? Sau s-a încurcat pe alocuri?

Chiar și activitatea intensă de strângere de frunze și flori, de insecte și fluturi – cu operațiile migăloase ale așezării lor în casetele din lemn cu ferestre mari ale unchiului Sivea – nu avea atracția de la început. Nu puteam spune că științele naturii erau tărâmul pe care urma să mă așez.

Priveam în jur și eram martorul unor apariții neobișnuite de talent artistic. Un coleg, Ghiță Tobiasș, devenit Tobias (personaj biblic), era desenator perfect și poet veritabil. Venea dintr-o familie săracă, de la marginea orașului. Mă împrietenisem cu el. Într-o zi mi-a spus că părinții îl vor retrace de la liceu, fiindcă nu aveau mijloace de a-l ține acolo. Plănuiseră să-l dea ucenic la un atelier al armatei. „Imposibil, mi-am zis eu. Tobi la ciocan și strunguri?” Nu obișnuiam să-i formulez cereri unchiului Gusti, dar mi-am luat inima-n dinți și l-am rugat să intervină la internatul ortodox Jiga și să-i dea o bursă de elev acolo, ceea ce însemna întreținerea asigurată pe mai mulți ani. Gusti a telefonat și totul s-a aranjat. Ca răsplată, Tobi îmi dădea poeziile lui ca prim-cititor și evaluator, precum și desenele. Nu aspiram în niciun fel să desenez sau să scriu poezii, dar Tobi avea și o pasiune literară mai largă. Citea mult și peste nivelul manualelor noastre. Lectura îmi zâmbea și mie. Profesorul de română ne-a dibuit și i-a cerut lui poezii, iar mie, eseuri scurte pe care le numea „compoziții”. Le-a dat spre publicare revistei pe care o păstorea, *Țara visurilor noastre*, iar aceasta le-a publicat. Tobias, mai multe, eu vreo două.

Mi-a rămas în bibliotecă un număr din sept.-oct. 1939, care este închinat memoriei prim-ministrului Armand Călinescu. Directorul Catană scria apoi despre noul an școlar: „Străjeri! Deschidem acest an școlar în împrejurări cu totul excepționale... Evenimentele din urmă au produs goluri în cadrele corpului didactic, pe care cei rămași sunt chemați să le astupe”. El nu spunea că respectivele goluri proveneau din arestarea sau eliminarea unor profesori legionari. Aducea în continuare elogii la adresa străjeriei și Marelui Străjer care „veghează asupra destinelor neamului nostru” și încheia printr-un „Trăiască Regele, marele voievod de Alba Iulia”. Întreg numărul era plin de retorica goală consacrată bisericii, familiei și străjeriei. Nu toate numerele aveau aceste sforăieli, deși numărul următor, care publica un poem al lui Tobias, al treilea, intitulat *Cosașii*, începea și el cu „Voievodul nostru” (decembrie-ianuarie 1940).

N-am fost chiar mulțumit de eseurile mele. Erau scurte. Unul conținea descrieri poetice ale iernii care a venit; al doilea, o aventură de pilot de avion angajat în lupte eroice, probabil, inspirată din știrile despre confruntarea germano-engleză. Cea din urmă bănuisem că a fost teribilă, dar atunci nu puteam să ne dăm seama ce l-a determinat pe Hitler să părăsească pentru moment Vestul și să se îndrepte spre Est. Eseu înseamnă încercare și asta făcusem. Dar a-ți vedea numele alături de elevii mari, ucenicii lui Cosma, care scoteau revista și erau într-o redacție formată numai din ei, îmi indica posibilitatea unei anumite înclinări spre scris. Flacăra nu s-a reaprins decât după ce am terminat liceul. Eram mulțumit că deschideam mai multe cărți, conversam cu Tobi și cu profesorul care voia să ne facă patrioți prin evocarea geniilor noastre naționale.

În familie lucrurile decurgeau mulțumitor. Aveam camera mea, unde țineam și laboratorul naturalist. Încropisem o bibliotecă modestă și primeam vizite de la colegi. Observam ceva neobișnuit. Probabil că toți oamenii în condiții de stres, iar noi eram cufundați bine în criza ce bântuia ca o molimă, își caută refugiu într-o activitate cât mai absorbantă. Tatăl meu lipsea mult de acasă. Frecventa sediile Oastei Domnului și instituțiile de binefaceri, cânta cu ei imnuri religioase și ascultau poeziile lui Traian Dorz, țăranul „cu har divin” pe care îl găsisese el. Mama nu se mai ridica de la masă unde țesea o față de masă, lucrând cu acul de cusut, ca o culme a minuțiozității, răbdării și perseverenței.

Reconfortante pentru toți erau ieșirile la băi (mai rare) și la Stână (și mai rare). În timpul liceului mergeam deseori la sfârșit de săptămână și în vacanțe la Tilecuș. Și acolo erau schimbări. Bunica, lovită crunt de moartea lui Lelu, se închisese un timp în ea însăși, și apoi, încet-încet, a găsit un subiect de preocupare. Tânăra Rica, scăpată cu viață din accidentul care îi ucisese soțul, a început să iubească tot ce îi putea aminti de el. Și primul lucru a fost mama lui, bunica mea. Scrisori după scrisori, grijă pentru sănătatea ei, mici atenții, apoi, desigur, dorința de a veni la mormântul lui. Bunica a primit-o cu brațele deschise. Mai mult decât atât, s-a atașat de ea ca de un copil al ei. Ea, care fusese rezervată prin definiție la tot ce nu era ardelenesc și nu avea construcția, graiul și stilul fetelor de pe Criș, nemaivorbind de neîncrederea în „regățeni”, era la vremea aceea Rica-n sus, Rica-n jos, cum se zicea în satul ei. A făcut-o să se simtă la Tilecuș precum acasă. Ca întotdeauna, bunicul, tăcut, impresionat și el, aproba totul. Urmările sunt și mai interesante. Bunica a făcut-o să se mărite, i-a cerut să-și trăiască o viață frumoasă. Până la urmă, Rica și-a găsit un ardelen, bine situat, lucrând la o bancă, mai în vârstă ca ea, dar care avea trăsăturile pe care le aprecia ea: era veșnic binedispus, zâmbea continuu, era bun și

prietenos. Buțu, cum se numea el, a fost adus de Rica la bunica, să vadă ce pîrere avea. Totul a fost bine. Venea nunta. Bunica nu știa care să fie cadoul ei. După multe reflecții și avându-l pe bunicul făptaș, i-a dăruit dintre bunurile ei, mai mult limitate decât abundente, o mică trăsură cu doi cai. Nu știu cum au dus-o la București, nici ce uz i-au dat. Au fost uimiți și fericiți.

La Tilecuș duceam altă viață decât cea de copil. Eram un tânăr pus pe fapte mari. Mergeam la câmp cu carul, luam parte la cosit mai puțin, la cules mai mult, la încărcatul carului de fân sau grâu așijderea, mâncam cu țărani și mă întorceam seara, triumfător, cocoțat pe carul încărcat cu recoltă. Îi cunoșteam mai bine, le vorbeam graiul, îmi făceau confesiuni care mă duceau în lumea lor, unde traiul le era sărăcăcios, resemnat și demn. Completam experiența căutării mele de rădăcini, trăind-o și înțelegând-o pe viu. Mă întorceam apoi cu ea la Oradea, unde intram în altă lume, tumultoasă și plină de angoasă și temeri.

Știind cât de agitați erau ardelenii, mai marii țării au descins să ne îmbărbăteze. Primul a fost Iorga, patriarhul istoriei noastre. În mintea mea apare gara Oradei, nu peronul și nici sala mare, ci bulevardul larg care trecea prin fața intrării principale. Totul era acoperit cu uniforme străjerești, profesori, autorități, popor și doamne cu pălării, cu o vârstă de la medie în sus, spre senectute, organizate în Asociația femeilor ortodoxe. Erau severe și mândre, demne și responsabile. Înconjurate de străjerii încărcăți cu buchete mari de flori, cele exotice, mai scumpe, și mici revenindu-le lor, ele formau principalul front al primirii „apostolului neamului“, cum îi plăcea să fie numit profesorul Iorga.

Freamătul se liniștește, toți ochii îl caută și îl găsesc iute, fiind cu un cap mai mare decât toți, plus pălăria neagră. Și chiar înainte de a începe cuvântările de bun venit ale autorităților civile sau bisericești, se întâmplă ceva ciudat. O fetiță, ținând în mâini un buchet măricel, încerca să-și facă drum printre șirurile de organizatori care-l blocau pe profesor. Insistând, ajunge lângă el și se străduiește să-și spună textul învățat. Emoționată, se bâlbăie și nu se face înțeleasă. Plecându-se spre ea, profesorul îi spune: „Ce-i cu tine, fetițo?“ Iar ea îi răspunde: „Aș vrea să vă sărut și nu ajung“. Amuzat, Iorga îi răspunde: „Sărută, dragă, unde ajungi“. Profesoarele ortodoxe din linia întâi au crezut că visau. „Asta a spus? Nu se poate.“ Cu batistele la gură, uluite, insultate, vexate, au înghețat cum se spune, coborând brusc temperatura și solemnitatea întâlnirii cu Iorga. Povestea s-a răspândit repede, ajungând și la rândurile băieților mai mari din spate, care o savurau deplin. Oraș măricel Oradea, dar știrile circulau ca pe Crișul Repede. Așa că mult așteptata conferință de la Teatrul Național a avut în tonul său un bemol ce ar fi putut fi

detectat. Iar valul de patriotism istoric, neștirbit, sigur de sine și de destinul intangibil, nealterabil de dușmani, oriunde și oricâți ar fi, nu a făcut să crească încrederea în orădeni. Temerile lor sporeau cu fiecare știre despre derularea războiului izbucnit.

Anul 1941 începe în ianuarie cu vizita regelui în persoană, pe care o înscrie în jurnalul său. Merge întâi la fortificațiile prezentate nouă ca pavază de nepătruns pe granița de vest. Își pune cască militară, se pozează alături de soldații care ne slujeau drept strajă. Apoi a venit în oraș, primit cu alai, steaguri și străjeri, între care se numărau și liceenii.

Unchiul Gusti era primar. Conștiincios, a făcut programul și l-a informat pe rege, sperând că va fi interesat de starea de lucruri economică, morală și de instituțiile de cultură. Dar nicio aluzie la ele. Singurul lucru de care s-a interesat în mari detalii a fost un subiect uluitor pentru unchiul meu. Regele voia să știe cum și din ce fonduri a făcut orașul drept cadou unui englez de marcă, un lord se pare, un suman țărănesc. Cât a costat, cum s-a făcut rost de el? Gusti își amintea de vizită, una pe care o clasase drept „vizită importantă” dacă privea personalități a căror prietenie era utilă țării noastre. Anglia, o țară în care propaganda revanșardă maghiară era în toi, era din cauza asta „importantă” pentru arădeni și lordul trebuia să fie bine primit. Iar cadoul era, ca preț, nesemnificativ și simbolic, luat, probabil, dintr-un dulap cu cadouri, de obicei de artă populară. După ce a ascultat explicațiile la ploaia de întrebări regale, suveranul a plecat fără să tragă concluzii sau să emită o părere.

Povestindu-mi întrevederea, unchiul meu părea siderat de întâmplare. Cum poate un rege, simbol al risipei, al fastului, al decorațiilor și coifurilor cu pene, să se ocupe în detaliu de un amărât de suman de serie, cu cea mai neînsemnată valoare de piață? Cum funcționează această minte care este nevoită să găsească soluțiile la toate problemele națiunii, pe care și le preluase personal, în absolutismul cel mai total care se poate imagina?

Dar cea mai mare deziluzie față de regele Carol era ignorarea totală a primejdiei care păștea țara și incapacitatea maladivă de a simți procesul de dezagregare inevitabilă care îl înconjura. Mergea cu spatele spre prăpastie, dansând lugubru și scoțând sunete triumfale. Deși era zgârcit în expresii și comentarii, eu reconstruiam astfel gândurile primarului Oradei.

Cum a venit regele, așa a și plecat din Oradea. Nu trebuia decât să ascuți aparatele de radio, frecvente în oraș, ca să știi că s-a parcurs încă o etapă și încă una. Cădeau țările una după alta. Danemarca, Olanda, Belgia. Și apoi Franța. De data aceasta, știrea a zguduit puternic orașul. Prietena României, patroana ei în istorie, modelul ei în cultură, țara apărută de linia invizibilă din beton și tunuri Maginot, cedase.

Suntem în 1940, anul dezastrului final. An de schimbări și cotituri, fiindcă încheia procesele de distrugere. Nu numai războiul îl moștenisem din 1939, dar și pregătiri de lărgire a sferei lui. Fusese semnat la 23 august pactul germano-sovietic Molotov-Ribbentrop, de fapt, înțelegerea lui Hitler cu Stalin. Pactul era însoțit de un protocol confidențial, cu detalii privind împărțirea Poloniei între cei doi prădători și permisiunea Uniunii Sovietice de a avea Bucovina de Nord și Basarabia de la români și de a primi Finlanda și țările baltice ca aparținând zonei proprii. La o săptămână după pact, Polonia este invadată. Sovieticii sunt ocupați și amână invazia Finlandei spre iarnă. Rușii se simțeau favorizați de iarnă și zăpadă, dar uită cât de nordici sunt finlandezii. Invadarea Poloniei pusese România într-o dilemă. Aliata ei, Polonia, cu care stătea sub umbrela asigurărilor puterilor occidentale, dispărea. Un puhoi de oameni și de oficialități căuta refugiu în România, care l-a primit cu sentimente prietenești. De aici ei s-au îndreptat spre Anglia, unde au creat formațiuni militare puse în slujba noilor gazde și comunități influente. Cine ar fi spus că românii vor avea peste un an refugiații lor, între care mă voi număra și eu?

Erau și știri bune. Cade Franța, dar Anglia se trezește. Vine Churchill în aceeași perioadă și câștigă spectacular confruntarea aviației germane cu cea engleză (Bătălia pentru Anglia). Este momentul eroic și salvator pentru englezi. Reușesc să încropească o divizie puternică aeriană compusă din piloți care abia își încheiaseră pregătirea, capabili să reziste marii flotele aviației germane pe care Hitler și Hermann Göring o considerau inexpugnabilă.

Pierderile germane deasupra Angliei au fost de asemenea proporții și i-au produs un asemenea șoc lui Hitler, încât acesta a decis să schimbe liniile strategiei sale. Va lăsa deocamdată Anglia în pace și se va îndrepta spre Est. Îl nemulțumise pactul germano-rus, ca și soarta protejatei sale Polonii. Dar Anglia este salvată. Întărește alianțele sale și creează Axa: Berlin-Roma-Tokio. „Drang nach Osten”¹ fusese o veche ambiție germană.

Hitler este crud și nemilos. În vară începe dezmembrarea României. Aceasta este obligată de germani să accepte un complet internațional de judecată, convocat la Viena, pentru a decide în privința revendicărilor maghiare. Dictatul de la Viena va rupe din Transilvania ceea ce s-a numit Ardealul de Nord, cam o treime din Transilvania. Oradea și Clujul erau incluse. Granița era pe Crișuri și trecea prin pământul bunicului. Tilecușul deci scăpase. N-am avut timpul și puterea să reacționez în vreun fel, dar m-am dus cu gândul la imaginea casei mici a lui Lazăr, unde în 1918 se întâlneau bătrânii

¹ Drumul spre Est, sau atac, presiune asupra Estului, expresie ce caracterizează politica agresivă a germanilor feudali și mai târziu a burgheziei și a imperialismului german cu respect față de Europa Centrală, de Est și de Sud (n.red.)

transilvăneni ai rezistenței, ca să încheie coșmarul milenar, când se împlinea mia de ani de la Menumorut, cu o victorie definitivă: răsturnarea jugului, câștigarea independenței și afirmarea, pe baza ei, a voinței de unire cu românii care aveau deja regatul lor. Totul se destrăma. Pierdeam din nou.

Făgăraș

În camionul unchiului Sivea, care ne ducea noaptea de la Oradea la Făgăraș, aveam timp nu numai să contemplu rușinoasa retragere a tunurilor de la frontiera impenetrabilă a României, ci și să reflectez asupra sortii mele. Schimbam adresa, liceul, familia. Puteam, oare, să mă adaptez și să găsesc compensări pentru loviturile primite?

Dar ceea ce nu se putea vindeca era faptul că pierdusem o țară. România era ceea ce rămăsese după trei înstrăinări succesive de teritorii mari. La ce asistasem până la călătoria mea spre Făgăraș, în august? La înfrângerea Franței în iunie; în aceeași lună se petrece dislocarea teritoriului dintre Prut și Nistru, precum și partea de nord a Bucovinei și intrarea lor în componența Uniunii Sovietice. Era ceea ce figurase în protocolul sovieto-german din 1939. Probabil că războiul cu Finlanda i-a întârziat pe ruși să îl aplice mai devreme. Ea urma cedării către Bulgaria a unui teritoriu mai mic format din două județe din sudul Dobrogei, ce includeau Balcicul. A treia sfârșiere privea pământul pe care călcam și pe care mă născusem. La sfârșitul unui proces de neîntreruptă decădere la care asistam, glorioasa noastră conducere ne asigura o lovitură în moalele capului. Prin Dictatul de la Viena, germanii și aliații lor obligau România să cedeze Ungariei un teritoriu de 42 243 km², cuprinzând Maramureșul, Crișana și nordul Ardealului, capitala culturală a Transilvaniei, Clujul.

Abia ajuns la Făgăraș și la început de septembrie 1940, văd că nu doar țara are un alt profil teritorial, dar și că regimul se schimbă drastic. Dispare regele. Lovitura de stat aparține generalului Antonescu. Nu doar un nou regim, ci o nouă dictatură. Antonescu se proclamă „conducător“, „Führer“ pe nemțește, ca și Hitler. Dictatura este militaro-fascistă pentru că o instaurează cu cei care l-au ajutat, respectiv legionarii. Timp de cinci luni cât ține alianța lui Antonescu cu legionarii, de la liceul meu n-am trăit direct, ca martor sau victimă, decât dictatura legionară, a doua după cea carlistă cunoscută la Oradea.

La scurt timp după sosirea mea la Făgăraș, am făcut cunoștință cu liceul Radu Negru. Numele lui a fost atrăgător pentru mine. Îmi inspira reluarea firului istoric derulat în copilărie pentru perioada rădăcinilor care se opreau la

Începutul Principatelor. După ce îl văzusem pe Basarab plecând din Banat și întemeind Valahia, iată că liceul Radu Negru propune o altă variantă. Conform ei, Radu Negru este adevăratul întemeietor al principatului românesc de la sud de Carpați, care ar fi plecat din Făgăraș. Legenda sa a dăinuit peste secole – pe vremea lui Mihai Viteazul aceasta circula și era credibilă –, fiind și astăzi o temă de controversă între istorici. Se știe că Negru Vodă face parte din marea familie a Basarabilor, fiind cel care a început construcția mănăstirii Tlaman. Unele surse îi mai atribuie ctitorirea bisericii domnești de la Argeș. Altele îl plasează ca predecesor al lui Litovoi, cu intenții ambițioase de unire a tuturor valahilor într-un nou cnezat și care își luase numele de la vulturii negri din Sohodol. În orice caz, tradiția istorică a Țării Românești îl leagă pe Negru Vodă de Făgăraș, de unde „și-a mutat scaunul”. De aici numele liceului meu.

Făgărașul este vechi. Mircea cel Bătrân (1386–1418) îl enumeră printre teritoriile sale în *Ungrovlahia de peste munți*, fiind astfel feudă valahă, așa cum îl stăpânește și Mihai Viteazul. Mai mult decât atât, eroul Unirii din 1600 a celor trei principate românești era foarte atașat de el și îl frecventa.

Prima mea incursiune în istorie o fac când explorez orașul și caut Cetatea. Este în centrul orașului. Cetatea își are începuturile în secolul al XII-lea. Era la origini o cetate din lemn înconjurată de un val din pământ și de un șanț cu apă. Destul ca să dovedească prezența unor formațiuni voievodale în Țara Făgărașului. Este distrusă de un incendiu în secolul următor. În secolul al XV-lea este semnalată din nou și pare măreață, cu piatră, cărămidă, turnuri la colțuri și unul de veghe. Era solidă, menită să reziste la atacurile turcilor sau tătarilor.

În 1526, îl vedem pe voievodul Ștefan Mailat care o transformă în castel fortificat și instalează la intrare stemele sculptate ale Casei lui nobile. Urmează seria cunoscută a principilor Transilvaniei independente. Gabriel Bethlen (1613–1629) aduce arhitecți italieni ai Renașterii pentru decorare, dar și pentru stilul nou al bastioanelor-cazematate. Iar Gheorghe Rákóczi I dublează zidurile, punând pământ între ele (este greu să treci printr-un zid de opt metri grosime!), adaugă clădiri pentru gardă și aduce mari cantități de apă din Olt. În secolul al XVIII-lea, este unul dintre locurile princiare ale epocii.

De ce conducătorii Transilvaniei își alegeau acest punct îndepărtat al regiunii, lângă munți, lângă vecini? Oare estetica și decorarea îi preocupau? Din ce știm despre conflictele religioase ale acestei epoci și despre violența răscolă împotriva împăratului, teama îi îndemna pe acești capi ai unui principat mic să își asigure un loc sigur și inexpugnabil de retragere și de salvare.

În afara mâniei celor mari, era și nevoia de a te apăra de șirul nesfârșit al prădătorilor din regiune sau din afara ei. Sașii, de pildă, erau obișnuiți cu

asemenea incursiuni, încât fiecare sat, pentru a se apăra, își construia propria cetate. Soluția cea mai puțin costisitoare era fortificarea bisericilor. Așa a apărut generația arhitectonică a „bisericilor-cetăți” transilvane, dintre care se păstrează intacte mai multe. Se poate vizita cea care se mândrește prin felul în care femeile satului au apărut cetatea-biserică de turci. Un detașament răătăcit al armatei turcești s-a oprit aici ca să prade satul. Dar oamenii se mutaseră cu tot ce aveau de preț în interiorul zidului care apăra biserica. Neputându-l dărâma, otomanii au vrut să-i înfometeze pe sași, stând și așteptând zile întregi ca ei să cedeze. Într-adevăr, și de o parte, și de alta rezervele de hrană s-au epuizat. În ziua în care sacii erau aproape goi, femeile au pregătit din rămășițe pachete de hrană și le-au aruncat peste zid strigând turcilor: „Vă vedem că muriți de foame, mâncați să vă reveniți”. Se pare că, după ce au îmbucat câte ceva, turcii au strâns corturile și au plecat. Povestea ne vorbește de insecuritatea în care se trăia în Transilvania, în castele sau la țară.

Cetatea din Făgăraș este restaurată și poate fi vizitată ca muzeu. Sunt și piese de epocă și urme vizibile a unei reședințe princiare. Mă uluiește „fecioara de fier”, o cutie din oțel cu forme omeneste, cu o ușă care se deschide în față, acoperind un interior care putea cuprinde un om, ce urma să fie străpuns de zeci de pumnale ascuțite. Unul dintre instrumentele îngrozitoare de tortură ale lumii medievale. Nu cred că Mihai Viteazul folosea asemenea unelte. Însă probabil că orice castel al vremii lui care se respecta nu se putea lipsi de o „fecioară de fier”.

Încerc să stabilesc datele în care Mihai se afla sau trecea prin cetatea lui făgărașeană. În timpul anilor lui de domnie (1593–1601), totul se petrece sub semnul rapidității. În 1594, scutură jugul turcesc. În 1595, otomanii invadează Muntenia pentru a-l pedepsi. Îl bate pe Sinan Pașa la Călugăreni și apoi la Giurgiu. În prima parte a războiului, un efectiv transilvan trimis de principele Sigismund Báthory i se alătură, iar în a doua, mai multe forțe conduse de Báthory îl sprijină. În 1596, se luptă pe Dunăre, dar în 1597 se rupe de Báthory și se împacă apoi cu turcii, care îi trimit steag de domn. În 1598, face o înțelegere cu împăratul; acesta îi cere să-l elimine pe principele Báthory al Transilvaniei care își declarase independența. Mihai intră în Transilvania pe la Buzău. În 1599, Mihai ocupă Cetatea Făgăraș și o dă doamnei Stanca. Îl înfrânge pe episcopul Báthory în același an, 1599, la Șelimbăr, lângă Sibiu. Se îndreaptă spre Alba Iulia, unde se va proclama principe în Transilvania cu celebra formulă: „Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu, Domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată Țara Moldovei”.

Observăm că, în afara divinității, Mihai nu enumeră niciun alt mandatar și for tutelar. Moldova o câștigase în ceea ce a fost numită „campania fulgerătoare”

Împotriva Movileștilor sprijiniți de polonezi în 1600. Cu acest rapid traseu în triunghi, între toamna anului 1599 și cea din 1600 împăratul îl consideră drept căpitan general și consilier, loctiitor (în Transilvania). Dar această ultimă toamnă îi aduce o înfrângere uneltită și organizată de nobilimea maghiară, de cercurile imperiale îngrijorate de ascensiunea lor și de polonezi. E bătut la Mirăslău în Alba. Este posibil să se fi adăpostit la Făgăraș. Aici întreprinde lunga călătorie pentru a ajunge la împărat și a-și pleda cauza. Starea lui de spirit o arată trimișilor lui Rudolf: „Am luat Transilvania punând în joc viața mea; am crezut că împăratul nu-mi va trimite numai laude deșarte, ci steagul împărătesc și scrisoarea lui cu pecetea. Așadar, vrea să mă alunge din Ardeal cum se aruncă o desfrânată. Asta n-o va îngădui Dumnezeu, nu voi îngădui eu să fiu alungat, chiar de-ar fi să-mi las capul, căci am cuprins țara cu sabia mea“.

Trece, în mod sigur, prin Beiuș și Oradea, unde i se înregistrase prezența. Împăratul Rudolf al II-lea, îngrijorat de infidelitatea lui Sigismund, îl primește. Iar după toate datele, conversația a fost cordială. Vedem în două exemple rezultatul demersului diplomatic al lui Mihai Viteazul, cunoscut doar prin bătălii câștigate în lupte în care a combinat vitejia cu istețimea strategiilor. Un tablou¹ îl reprezintă pe Rudolf care, pe lângă pasiunea alchimistilor, o avea și pe cea a artelor, prezentându-și bogata colecție de tablouri și bijuterii prințului muntean cu cușma lui caracteristică. Al doilea este ce a rezultat din întrevvedere. Însărcinarea generalului Basta, învingătorul de la Mirăslău, să se alăture lui Mihai și să-l bată pe Sigismund, ceea ce se întâmplă la Gorăslău, ultima luptă câștigată a lui Mihai. Stătea după aceea în cortul lui, nebănuitor și mulțumit, când oamenii lui Basta au venit și l-au străpuns cu sulița. Istoricii spun că înainte de aceasta, Mihai, satisfăcut de mandatul dat de împărat și de restabilirea inerentă a drepturilor lui, dorea să meargă la Făgăraș, unde îl așteptau soția și copiii².

¹ O copie a tabloului intitulat *Cresus își arată bogățiile lui Solon*, pictat de Frans Franken cel Tânăr, se găsește la Academia Română (n.a.)

² Acest exercițiu de reconstrucție istorică început la vizita cetății din Făgăraș, unde voiam să-l întâlnesc pe voievod, m-a urmărit în viață, mai ales în studiile consacrate diplomației și conflictelor. De faptul că împărații și toate imperiile nu considerau respectarea acordurilor ca pe un obstacol în satisfacerea interesele lor și adesea bunului plac nu trebuie să se îndoiască nimeni. Se pare că, în relațiile cu românii, habsburgii au excelat în acest gen de comportament. A se vedea Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu și Mircea Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, Editura politică, București, 1966, capitolul *Banul Mihalcea la curtea lui Rudolf al II-lea* (Mircea Malița). Pentru strategiile lui Mihai Viteazul, vezi studiul Mircea Malița, *A Model of Michael the Brave's Decision in 1595*, *Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences*, Edinburgh University Press, 1971, pp. 515-523 (n.a.)

A te afla într-un oraș în care dăinuia o cetate a lui Mihai Viteazul mi se părea mai mult decât mândria de a fi născut într-un oraș unde au fost înmormântați patru regi străini. Interesul pentru studiul trecutului se maturizase în raport cu căutările rădăcinilor mele. În acest punct se iveau și o surpriză față de ceea ce știam despre purtătorul numelui meu în Apuseni. Am găsit un atlas vechi la biblioteca liceului în care apare în sudul Munților Făgărașului, pe versantul muntean, muntele Malița. Nu am obținut nicio informație privind-l. E, fără îndoială, și el un oier. Iar păstorii noștri de oi sunt cunoscuți pentru vastele distanțe ce le parcurg la noi și dincolo de Dunăre sau mai la nord înspre Polonia. Am adăugat încă un rând, două la CV-ul meu genealogic, cu o bucurie înnoită după ce, în vârstă fiind, am văzut muntele Malița cu ochii, privind o imagine pe internet cu ajutorul unei lunete din cosmos.

La Făgăraș nu simți multă ferveare religioasă. Cu toate acestea, bisericile ne vorbesc în diversitatea lor despre viața unui oraș care se găsește la intersecții de drumuri.

Biserica Evanghelică este poziționată în Piața Centrală. Actuala biserică a fost ridicată în anii 1842–1843, după ce edificiile anterioare au fost distruse rând pe rând. Inițiativa construirii ei îi aparține lui Andreas Wellmann, participant la revoluția burghezo-democratică de la 1848–1849. Adevăratul ctitor, sub aspectul contribuției materiale, este Carl Brukenthal. Monumentul este conceput în stil neoclasic. Două pietre funerare aflate aici aduc mărturie despre existența la Făgăraș în prima jumătate a secolului trecut a unor bresle ale rotarilor și pietrarilor, o a treia fiind pusă în memoria unui farmacist. După ce în 1753 a ars vechea biserică, în locul ei avea să se ridice un alt edificiu din cărămidă, unde s-a descoperit ulterior o foarte valoroasă Biblie tipărită în limba germană (1544), păstrată și astăzi. Biserica este prevăzută cu o orgă.

Biserica Sfânta Treime se afla pe strada Ion Codru Drăgușan. După ce, în anul 1723, li s-a răpit biserica, o ctitorie brâncovenească, românii ortodocși făgărașeni s-au văzut nevoiți să își ridice alta. Începută în anul 1782, noua biserică a fost terminată un an mai târziu, iar turnul acesteia, abia în 1791. Documentele zidirii bisericii, găsite cu ocazia reparărilor efectuate în 1896, atestau că meșterii zidari fuseseră brașoveni. Biserica este păstrătoarea unor valori artistice, între care amintim două icoane pictate în ulei în 1725. Existența bisericii a fost foarte mult legată de negustorii români din Făgăraș care au susținut-o cu fonduri, dar și de numele unor intelectuali, inițiatori ai proiectului de înființare la Făgăraș a unei instituții școlare românești; această școală, înființată în 1869, a funcționat pe lângă biserică doar până în 1873.

Construită în anul 1712 (după ce vechea biserică, aflată în perimetrul actualului centru al orașului, a fost distrusă), biserica reformată adăpostește,

chiar la intrare, două valoroase coloane; în interior se găsesc un amvon cu o frumoasă decorație sculptată în piatră și o orgă veche. Mănăstirea franciscanilor și biserica romano-catolică sunt situate pe strada Vasile Alecsandri, numărul 1; încă din secolul al XV-lea a existat în Făgăraș o mănăstire cu biserică romano-catolică, aflată pe actuala stradă Doamna Stanca. În data de 22 aprilie 1737, încep construcțiile pentru înălțarea noii biserici și mănăstiri. Construcția bisericii se finalizează în 1742, iar parterul mănăstirii, în 1752; în incendiul din 31 mai 1760, când a ars aproape întregul oraș, acoperișul bisericii a fost distrus. În anul următor reîncep lucrările la noua construcție în stil rococo, lucrări care țin până în 1782. În 26 septembrie 1782, este sfințită biserica și închinată Sfintei Treimi.

Biserica Sfântul Nicolae, ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu, se află pe strada Tudor Vladimirescu. A fost înălțată cu daniile domnitorului și ale soției sale, Doamna Marica, după cum arată inscripția de la intrare, între 17 iunie 1697 și 30 septembrie 1698. Pictura din naos și altar a fost făcută de Preda Zugravul din Câmpulung. Pronaosul a fost pictat pe cheltuiala jupânului Nitu Pătrașcu, „cinstit meșter bătrân” din breasla timarilor. Din anul 1721 păstrează în interior frumoase picturi murale. Biserica are un plan dreptunghiular alungit cu pridvor, pronaos și naos, încheiat cu absida semicirculară în interior, poligonală în exterior. Deasupra pronaosului se ridică turnul clopotniței. Pridvorul, absida altarului, precum și toate încăperile sunt prevăzute cu cupole. Ușa splendid sculptată are deasupra pisania, în mijlocul căreia se află stema Țării Românești. Ferestrele sunt împodobite cu sculpturi în piatră. Cornișa de sub acoperiș și stâlpii octogonali din tindă aparțin stilului brâncovenesc. Iconostasul din lemn, cu porțiuni poleite cu aur, este împodobit cu sculpturi și picturi. Modelul acestei biserici este capela Palatului Brâncovenesc de la Mogoșoaia ridicată în 1688. La rândul ei, biserica din Făgăraș a fost modelul după care meșterii din satele din jur s-au inspirat la ridicarea multor monumente în satele făgărășene. Biserica a fost renovată între 1921–1922 și în prezent este declarată monument de arhitectură.

Când am cunoscut un Făgăraș atât de bogat în evocări istorice, lângă un lanț de munți, cei mai ridicați din Carpații noștri, l-am simțit mai prietenos decât atunci când am venit și m-am cazat în afara lui, la un complex industrial arid și rece și într-un nou mediu de familie destul de crispat. Nesocotim comorile lui și îl priveam doar ca pe vecinul de mijloc a două centre mari: Sibiul tot pe Olt și Brașovul tot cu munți. Cetatea nu numai că m-a ajutat să-l îndrăgesc, dar mi-a dat și un surplus de energie și forță de care aveam nevoie ca să înfrunt necazurile care mă așteptau.

Nu mai trăiam în România Mare și întreagă în care mă născusem, ci într-una ciuntită și disperată. Nu mai avea aceeași conducere și același sistem politic și, în curând, nici aceleași poziții în sistemul european. La începutul lunii septembrie, cu un rege detronat, Ion Antonescu și legionarii impun o dictatură nouă, răzbunătoare și sângeroasă.

Urmărim emisiunile de radio, Sivea, Nadia, eu și cu Sanda, mai mică decât mine, consternați și înspăimântați de tonul amenințător al noii doctrine. Legionarii cuprinși de o mistică profundă se închinau în genunchi la intrarea în biserici, cu facile arzând și jurăminte care îi făceau prieteni ai morții. Se adresau cu legăminte de sacrificiu suprem. Dictatura aceasta mă muta în alt decor fantastic: bluzele nu mai erau albe, ci verzi, și vocabularul negru, de la farsa bucuriei și a vodevilului, intra în farsa negurii și a spectacolului macabru. Isteria crește treptat și se exprimă în pogromuri în care seucid evrei și în pedepsirea prin asasinare a personalităților politice.

Cutremurul de la începutul lunii noiembrie zguduie întreaga țară. Clădirile surpate au ucis mii de oameni. Numai la blocul Carlton din capitală au pierit vreo trei sute. Dar parcă ar fi trezit mânia legionară, care a produs un cutremur nenatural, sinistru. În timp ce lumea încerca să curețe orașul de dărâmături, la Jilava erau ucise într-o noapte 67 de persoane, printre care Victor Iamandi, generalul Gheorghe Argeșanu, Gabriel Marinescu, foști magistrați și mulți militari. Economistul și omul de prestigiu Virgil Madgearu a fost luat de acasă și asasinat într-o pădure. Și în aceeași zi, Iorga este smuls din locuința lui de la Sinaia unde lucra și împușcat în marginea unei comune lângă Ploiești.

În acest răstimp, eu urmam pașnic cursurile de la liceu. Dar familia a intrat în bucluc. Sivea era acuzat că primea reviste franțuzești de stânga (era o simplă revistă nepolitică ilustrată prezentă în toate chioșcurile franceze) și ceea ce era mai grav, era căsătorit cu o basarabeancă, deci comunistă (la așa ceva nici nu se gândise vreodată). Dar treaba legionarilor era să întocmească liste cu persoane periculoase de lichidat sau cel puțin de evacuat din pozițiile lor. Li se făceau amândurora viața imposibilă la serviciile unde lucrau. Medicii erau mai răi cu Nadia decât erau cu unchiul meu muncitorii disciplinați ca un regiment de la fabrica de explozibili. Dar și la el apăreau în cameră șefi de echipă verzi, care îi creau probleme.

Încercam la școală să rezist și să supraviețuiesc. Suplineam lipsa de satisfacții din clasă prin faptul că unchiul meu îmi dăduse o salopetă de muncitor și îmi trasase sarcini tehnice într-una dintre secțiile fabricii. Aveam în răspundere un cuptor electric în care se introduceau mostrele de sârmă câptușită, care se legau pe mâner, de locul său ocrotit și de punctul în care întâlnea

explozibilul. Ca să se evite accidentele, se măsura pe mostre, cu cronometrul în mână, cât timp se scurgea de la flacără până la explozie, înainte de împachetarea și expedierea lor la minele subterane. Eram controlat cu severitate dacă în timpul lucrului cronometram bine și corect, erorile nefiind admisibile în acest domeniu.

În afara orelor de „muncă industrială”, îmi rămâneau destule pentru a mă juca în curtea vilei cu copiii din vecini. Simpatia mea mergea spre o „săsoaică” de vârsta mea, fiica unui maistru în fabrică. Era vioaie, veselă, cu un zâmbet perpetuu. O evoc cu inima strânsă, pentru tragica și scurtă sa viață. După război, când mă aflam la București, am aflat că a fost luată prizonieră împreună cu alți sași și dusă în Rusia, unde a fost dată la minele de cărbuni. Bolnavă, abuzată, trecută prin toate nenorocirile posibile, a fost eliberată la un moment dat. A revenit la Făgăraș pentru a mai privi o dată munții și locurile natale și a murit într-un scurt răstimp.

Nimeni în familia mea restrânsă nu avea nicio simpatie în trecut pentru legionari sau pentru dictatura militară. Cei dintâi își arătaseră adevărata față criminală. Partea doctrinară a mișcării legionare era misticismul ei și paroxismul ortodox-etnic, o fațadă pentru instincte primare de omor și distrugere. De la tatăl meu înțelesesem că esența creștinismului este iubirea aproapelui. Cum poate un steag pretins creștin să fluture pentru asasinat, persecuție și crimă? Deci funciarmente eram antilegionari. Sentimentele mele, trecând prin frică și groază, s-au dezvoltat la liceul meu, Radu Negru. Legionari erau peste tot în liceu: profesori și apoi elevi. Profesorii au aflat din listele de indezirabili care circulau că eram nepotul unchiului meu de pe listă. Și, ca urmare, am primit de două ori nota doi în catalog după niște întrebări vagi și derutante. Profesorul de geografie-geologie a făcut asta. Nu coborâsem în anii liceali mai jos de nota opt. Era un șoc deci. Trebuia să accept și să rețin. Nu toți profesorii l-au urmat pe acest fruntaș în mișcarea lui. Unul mai în vârstă m-a chemat prietenos la el și m-a rugat să-i transmit unchiului meu că ar avea nevoie de un butoi solid din lemn, ușor de realizat în atelierele lui din fabrică. Elevii însă au aflat și ei că aveau în clasă un pui de dușman ascuns. Încercarea cea mare am avut-o după o convocare de a veni noaptea la reuniunea lor dintr-o pădure apropiată, unde într-o atmosferă mistică întărită de focuri de lemne și făclii, genuflexiuni și jurăminte, urma ca toți cei prezenți să își asume solemn apartenența necondiționată și gata de jertfă Gărzii și Căpitanului. Sive, căruia îi relataseam evenimentul și invitația, mi-a spus că nici vorbă să particip la primejdioasa mascaradă și că trebuie să găsesc o scuză politicoasă a absenței prin boală și amețeli. Nu a fost acceptată absența, considerată o dovadă a inamiciției mele și am încasat

într-o pauză, tot în premieră, prima și singura bătaie din cariera mea liceală. Autorul era chiar șeful clasei, bun la note de altfel, care mi-a ars o palmă și mi-a dat câțiva pumni, la care, firește, n-am ripostat. N-am fost trântit pe jos, nu a fost o dramă. Am absorbit incidentul ca și dușmănia profesorului. Am procedat prin acea aparentă resemnare temporară care respiră din cuvintele țăranului ardelean în conversația cu groful lui care îl acoperă de critici și invective: „Mărirea ta Ilustră (în ungurește titlurile cu care te adresai nobililor erau de o mare varietate – n.a.), cum spui tu așa fac“; dar în gândul lui și pentru sine adăuga: „Înjură-mă cât vrei, că tot eu te-oi îngropa“.

Era în perioada de dictatură pură și necontrolată a legionarilor, când Antonescu, din ce în ce mai indispus de ei, își manifesta nemulțumirea. Se simțea asta în cercurile făgărășene. Erau două săbii în aceeași teacă. Fiecare îl pândeau pe celălalt la strâmtoare. Săbiile s-au tot încrucișat până la cutremur și asasinarea lui Iorga.

Ce însemna să pronunți numele lui Iorga la noi în casă? Cam cea ce mai toți intelectualii sau tinerii studioși știau și credeau despre el. Era un geniu național, fără nicio obiecție posibilă. Parcă ilustrează vorba cronicarului din Moldova lui dragă: „Se nasc și în Moldova oameni mari“. El se născuse cu o minte excepțională, rar întâlnită nu numai la noi, ci pe o arie mult mai mare. Ce era deosebit în mintea aceasta era capacitatea memoriei de cuprindere și înregistrare. În orice ocazie, lectură normală, sistematică, întâmplătoare, până și în răsfoirea cărților din bibliotecă, reținea totul și reproducea cuvânt cu cuvânt. Se spune că atunci când răsfoia cărțile netăiate din librării care îl interesau, desfăcea paginile pe laturile nelipite și aruncând o privire în interiorul deschizăturii, o fotografia mintal și o folosea apoi când era cazul. A încercat capacitatea sa de memorare cercetând arhivele vechi europene, inclusiv pe cea din Dubrovnik în Croația, fosta Ragusa cu clădiri din secolele al VII și al VIII-lea. Când a plecat, era convins că pe cheiul din Ragusa se vorbea încă înainte de această dată o limbă apropiată sau similară cu a daco-romanilor. Contribuția lui la crearea României de după Primul Război Mondial a fost imensă. Pentru un istoric care ținea cursuri la Sorbona cu regularitate și care era nelipsit din referințele bibliografice, ecoul internațional era câștigat ca simbol al României. Memoria îl plimba și în orizontul istoric al altor țări. Se povestește că la sfârșitul Primului Război Mondial, reprezentanții albanezi căutau să se prezinte la Conferința păcii cu date despre ei, de unde provin, ce li s-a întâmplat, pe ce se bazează ca stat nou. Cerând ajutorul lui Iorga, el le-a scris într-o noapte prima istorie a Albaniei, în forma de carte.

Producția de cărți și studii elaborate de Iorga este un alt record mondial: cuprinde peste 5 000 de articole. Cărțile se află într-o listă bibliografică

formată din două volume: Barbu Theodorescu, *Bibliografia istorică și literară a lui N. Iorga (1890–1934)*, cu peste 1 000 de titluri.

Iorga, acest bărbat neobișnuit, nu era scutit de lipsuri. Era sensibil la admirație și elogiare. Mulți învățaseră să i se adreseze ca unui „apostol al neamului”. În vorbă și scris a dat patriotismului său o notă de naționalism etnic. Lucrările sunt populate de nume de persoane și de locuri, de date și de întâmplări, într-un șuvoi de cuvinte care, după opoziții lui, cere în mijlocul paginilor un agent de circulație ca să fie descifrate. Există un folclor bogat și nu totdeauna favorabil lui. Faptul că s-a amestecat în politică și că a întemeiat chiar un partid al lui explică multe dintre aceste critici. Dar folclorul și chiar legendele despre el nu îi micșorează statura, făcându-l și mai uman pe omul care nu doar a produs cuvinte și scrieri, ci a îmbogățit prin idei și fapte istoria și cultura țării. La uciderea lui, în casa noastră s-a plâns.

Luând și pulsul opiniei publice indignate de asasinatul legionare, Antonescu se hotărăște să preia comanda. O discuție cu Hitler între patru ochi în noiembrie 1940 îi dă frâu liber. Procedase simplu, solidărește. Vreți o țară cu o armată de care să vă puteți folosi, vreți surse de petrol asigurate sau vreți dezordine provocată de tineri inconștienți și iresponsabili? Pe Hitler îl interesa petrolul și contribuția militară la apropiatul conflict cu Rusia. Deci a trecut peste solidaritatea doctrinară cu copiii români ai fascismului și l-a ales pe Antonescu ca partener. După aceea, în ianuarie viitor, am trecut printr-un schimb de dictaturi. O dictatură legionară de patru luni va fi înlocuită de o dictatură antonesciană de patru ani.

Constatam ca tânăr elev, întrucât din clasa a IV-a mă consideram evoluat față de anii copilăriei naive și stupide, că mai presus de ascensiunea legionară se afla ascensiunea germană care o inspira și patrona. Or, aceasta se numea hitlerism sau fascism, aceea care pentru unchiul Gusti constituia primejdia principală încă din 1934. Începeam să pun firele cap la cap. Vasăzică, eram antifasciști tăcuți, în afara oricăror alieri și reuniuni teoretice practice. Cu acești ochi priveam lumea și cu această idee a minții reacționam.

Brusc, Antonescu pune capăt alianței cu puterile occidentale, Anglia și Franța, și se îndreaptă spre Germania. Fusese un act hotărât și nenegociat. La întâlnirea lui cu Hitler, Carol al II-lea încercase să negocieze o apropiere de Germania în dorința de a identifica astfel ce putea să ofere ca să fie lăsat în pace pe planul intern. Dar lui Hitler nu i-a inspirat încredere. Acest avorton regesc disperat și mincinos caută o ieșire ca un șobolan. Când l-a avut pe Antonescu drept interlocutor, vedea un soldat ferm, cu angajamente sigure și devotat. România devine, practic, dominion german. Era, ca și în spusele

lui Brâncoveanu: „Dau jugul de lemn, pe unul de fier“, eterna dilemă a românilor, eliberați de un imperiu pentru a fi înghițiți de altul.

Nu se instalase Antonescu bine și dăduse *feu-vert*¹ pe toate liniile germane, și eu, ca elev la Făgăraș, vedeam prezența lor militară. Era unul dintre primele detașamente apărute la noi. Defila cu fanfară în centrul orașului, eu strecurându-mă printre gură-cască. Nu văzusem și nu îmi imaginasem o asemenea ordine. Păleau toate defilările din străjerie și orice manifestare a armatei române. Sub ochii mei defila nu un detașament militar, ci o mașină. Și, într-adevăr, era un avanpost al celei mai teribile mașini de război din lume, armata lui Hitler.

Cu acest prilej, îmi cunoșteam mai bine colegii mei sași. Nu aveau niciun motiv să nu se apropie de mine. Eram în termeni buni, nu deveniseră legionari. Unul mai răsărit dintre ei îmi povestea viața de familie și descopeream un stil „sas“ de a vedea lumea. Se implicau greu și când trebuiau să aplice ceva la insistențele vreunui pretendent valah care le căuta sprijinul, alegeau calea greșită. Când sunt de partea unui dușman al lui Vlad Țepeș, acesta trimite ostași care-i trage în țeapă. Erau atât de legați de Valahia din sud, încât în istorie colaborarea lor are multe pagini valabile. Dar, la defilare, constatam că în sași se trezea un apel ancestral. După război, aceștia fuseseră dușmani învinși și deveniseră periculoși în anii în care se destrăma Liga Națiunilor. La izbucnirea războiului erau de cealaltă parte în raport cu alianța cu România. Și iată-o prietenă din nou, victorioasă în Europa, puternică, bine organizată, cu marșuri impecabile ale mării familii germanice.

După defilare, a urmat altă scenă la care m-au dus colegii sași. Era primul avion de vânătoare german care a aterizat la Făgăraș, dar unde – neexistând aeroport și piste – s-a înfundat în noroi. Tot orașul și în primul rând tinerii sași veniseră să admire „pasărea“ germană și să vadă eforturile de a o scoate din nămol. Colegii mei sași străluceau de mulțumire.

În scurt timp s-a înțeles faptul că Antonescu deschisese ușile și ferestrele germanilor, pentru că se aliaseră propriu-zis cu el. România a devenit principala sursă de petrol a nemților, orice produs le stăteau la dispoziție, ce lua plăteau la prețurile fixate de ei și iată că pe plan economic alianța funcționa. Dar în acest prim an, i 1940, Germania era și aliata Uniunii Sovietice, legată de ea de acel pact care ne lipsise de Basarabia. Astfel că întreaga ciuntire a României i se datora lui Hitler. De el legase Antonescu România, cu toate frânghiile. În primăvara anului următor pe la noi au trecut regimentele blindate și tunurile germane în drum spre noile destinații ale expansiunii germane, Iugoslavia și Grecia. La 1 ianuarie 1941, în țara noastră erau

¹ Undă verde (fr.) (n.red.)

o jumătate de milion de militari germani. Încă puțin și huruie alte care blindate și camioane cu soldați, care pregăteau războiul cu Uniunea Sovietică. Alianța ruso-germană s-a rupt brusc la 22 iunie când Germania declară război Uniunii Sovietice.

Antonescu, pe baza înțelegerilor lui cu Hitler, i se alătură imediat și România, cu șase luni în urmă aliată a vesticilor, se află în stare de război cu Anglia. SUA vor declara război Germaniei și aliaților săi, la sfârșitul anului. „Ostași, vă ordon, treceți Prutul!”, a spus Antonescu cetățenilor care în genunchi pe străzi îi ascultau mesajul.

Restul anului l-am petrecut citind ziare și ascultând știri, toate aberante. Recăștigarea Basarabiei, trupele germane ale lui Rommel descinse în Africa aveau victorii, trupele sovietice ocupau oraș după oraș, cele românești, omagiate de presă, în sudul Rusiei, dar cititorii numărau tot mai multe anunțuri mortuare în chenare în ultimele pagini ale jurnalelor.

Am petrecut prima jumătate a anului meu școlar urmărind ascensiunea Germaniei și a lui Antonescu și evenimentele petrecute în pregătirea stării de război în care trăiam și în prima din lunga serie de schimbări de decor ce mă aștepta.

Se produsese o anumită relaxare în climatul public la căderea legionarismului. Începuse faza persecutării și a urmăririi lor. Profesorii legionari fuseseră dați afară. „Pasul de la măreție la cădere, îmi ziceam eu, se face la marginea prăpastiei pe care nu vrei s-o privești.” Românii aveau o experiență de schimbare de tirani și în acele zile asistasem la a doua, lucru care le mărea scepticismul și fatalismul. Atmosfera se calmase, cămășile nu mai erau verzi, profesorii deveniseră mai blânzi cu noi. Tot ce învățam avea un grad redus de interes și atenție din partea mea. Consumam literatura din biblioteca unchiului meu. Se întetise corespondența cu părinții care mă așteptau la Beiuș, la ei. Și cum a venit vara, am plecat spre ei. Curiozitatea pentru noul mediu mai periferic decât Făgărașul, deși nu era umbrit de niciun municipiu vecin, era mai mare decât regretul de a părăsi Făgărașul. Fusesse însă punctul de observare a unor mari schimbări și mă obligase să-mi pun întrebări privitoare la curgerea istoriei, care semăna și aici cu un râu. Atât că eram aproape de Olt, și nu de Criș.

Beiuș

Am ajuns la Beiuș în vacanța de vară a anului 1941. Deși departe de frontul în care începuseră să moară românii, ecoul ajungea și în acest oraș ce părea a fi la periferia nu numai a Bihorului, nici la periferia țării, ci la periferia lumii. Totuși, avea calități care mi-l făceau acceptabil și chiar familiar. Era

poziționat pe un Criș, altul decât cel Repede, dar Crișul Negru era tot Criș. Carpații Apuseni pe care îi bătusem îi vedeai ca la o aruncătură de băț. Drum bun până la apropiata Stână de Vale. Clima bună de la Făgăraș.

Istorie avea cât cuprinde. Ce frumos sunau denumirile sale vechi: Benenus, Belynes, Belenjes! Cele mai bogate capitale aparțin secolului al XIX-lea, când își asumă un rol cultural de eminență în viața transilvănenilor. Un astfel de eveniment fusese întemeierea liceului Samuil Vulcan, în 1828, pe care urma să-l frecventez timp de trei ani.

Românii transilvăneni erau supuși a doi stăpâni: unul la Viena, împăratul, și cel de la Buda, regele maghiar, și erau afectați de relațiile celor doi în acest triumphi. Trecuseră prin faza neașteptată când cei doi se certaseră și Transilvania a devenit principat independent, când cu turci, când fără ei. Oricum, ca independenți aveau trambulina lor spre Vestul mult visat. Când otomanii au fost înfrânți, împăratul austriac Leopold I nu recunoaște statutul vechi al suveranității ungare asupra Transilvaniei, ci o ia la început de secol XVIII sub brațul lui, preluând controlul ei direct. Românii în sânul cărora se produsese trecerea la greco-catolicism (1697) își vedeau deschise noi căi de acțiune. Îi va ajuta, oare, împăratul să-și îmbunătățească statutul mai mult decât maghiarii? O pauză în aceste ezitări o reprezintă răscoala antiimperială a lui Francisc Rákóczi al II-lea (1703–1711), care se termină prin restabilirea dominației habsburgice în Transilvania. Românii intră astfel într-un secol numit al „absolutismului” și au încercat, folosind și noua identitate, să obțină bunăvoința împăratului.

Curentul iluminist avea un asemenea auditor în rândurile regilor și al împăraților, încât habsburgii pretindeau că îmbrățișau un absolutism nou – „absolutismul luminat”. Împărăteasa Maria Tereza (1740–1780) și fiul său, Iosif al II-lea (1765–1790, iar între 1765–1780, coregent al mamei sale), au dorit să intre în această ultimă categorie. Au emis legi pentru ușurarea stării iobagilor și limitarea abuzurilor nobiliare, au plecat urechea la revendicările naționalităților din imperiu. Un gest al lui Iosif aprinde speranțele românilor din Transilvania. Vizitează regiunea și se adresează prietenos „olahilor”, îi consideră descendenți ai Romei și botează patru sate românești în trecerea lui.

Iată ce spunea Iosif al II-lea despre ei: „Dacă limba cea mai răspândită în Transilvania ar fi maghiara, atunci am putea folosi această limbă în mod util pentru afacerile publice. Însă maghiara nu e vorbită decât de o minoritate a populației, căci limbile cele mai răspândite sunt germana, româna și sârba”.

Iată și un pasaj revelator pentru opiniile lui: „Acești bieți supuși români, care, fără îndoială, sunt cei mai vechi și mai numeroși locuitori ai Transilvaniei, sunt într-o astfel de măsură de torturați de toată lumea,

unguri și sași, și copleșiți de nedreptăți, încât starea lor, într-adevăr, dacă e să o examinezi bine, este de plâns, și e uimitor că mai sunt încă atâția și nu au fugit cu toții“. „Nu mă mir că câmpurile lor sunt rău lucrate, căci cum ar putea fi altfel când omul nu e sigur, de pe o zi pe alta, de dreptul lui de a avea ceva, când, în fiecare zi și în fiecare oră, el trebuie să fie folosit doar de trebuirile stăpânului și totuși să i se arate zelos? Altfel această națiune e, de fapt, inteligentă și instabilitatea sa provine, desigur, din nenorocirea care o oprimă, așa că trebuie să se ocupe mai mult cu creșterea vitelor, ca la nevoie, când starea devine netolerabilă, să fugă mai ușor în altă țară.“

Tot iluminist era și episcopul greco-catolic Inocențiu Micu-Klein, între 1729–1751. La ora aceea, clerul, dascălii și negustorii români transilvăneni oscilau în materie de metode și de strategii pentru îmbunătățirea stării lor. Energic, se purta chiar violent în școala revoluționară, în timp ce în școala pașnică promova negocierea, politica și justiția. Ambele școli știau că, într-adevăr, accesul la cultură și educație reprezenta cheia, dar școala pașnică își concentra eforturile în scrieri, publicații, traduceri.

Inocențiu Micu-Klein și nepotul lui, Samuil Micu, le-au îmbinat pe amândouă. Micu-Klein este în primul rând un militant. În numele bisericii pe care o conduce luptă pentru cauzele esențiale ale românilor, începând cu încetarea situației de a fi „toleranți“ și ținută în afara dreptului de a fi considerați națiune politică, în rândul celorlalte trei. Își întemeiază cererea și pe argumente istorice. Solicită ca românii să fie reprezentați în guvern, instituții și Dietă. Nu scapă niciun domeniu în care ei sunt discriminați: meserii și școli. Invocă un concept de „națiune“ care-i include pe cei aserviți, cum sunt tobagii. Scrie memorii, cere audiențe la foruri de conducere. Redactează o petiție completă și bine argumentată pe care o intitulează *Supplex Libellus* și o poartă cu sine. Provoacă nemulțumirea nobilimii maghiare care îl consideră „agitator al maselor populare“ și îl denunță la Viena. Este chemat pentru o anchetă în 1744, dar ia pe furiș drumul Romei, ca să se destăinuie papei. A trebuit, până la urmă, să abdice (1751), rămânând până la moarte un promeris singuratic, credincios crezului de emancipare a națiunii lui.

Samuil, urmașul său, preia ștafeta. Își construiește mai întâi o autoritate culturală în cercetări și publicații. Samuil scrie în latinește o gramatică intitulată *Elemente ale limbii daco-romane sau valahe*, în colaborare cu Gheorghe Șincai. Este prima gramatică a limbii române. În *Carte de rogacioni pentru evlavlia homului chreștin* utilizează alfabetul latin în istoria tiparului românesc. Redactează un dicționar român-latin, traduce și prelucrează lucrări logice, filosofice și de politică pe care le numește *Loghica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei sau Legile firei, ithica și politica sau filosofia cea lucrătoare*.

Dar cea mai însemnată operă a lui este reluarea lucrării *Supplex Libellus* a lui Micu-Klein, pe care o completează și o tipărește după 50 de ani, în 1791, cu titlul *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae*. Prezintă memoriul la Curtea împăratului Leopold al II-lea, care îl trimite Dietei Transilvaniei. În el se afirma: „Națiunea română este cu mult cea mai veche dintre toate națiunile Transilvaniei din vremea noastră, întrucât este lucru sigur și dovedit, pe temeiul mărturiilor istorice, al unei tradiții niciodată întrerupte, al asemănării datinilor și obiceiurilor, că ea se trage de la coloniile romane aduse la începutul secolului al II-lea de către Împăratul Traian“.

Supplexul avea 6 puncte:

1. Să nu li se mai spună românilor tolerați; națiunii lor să i se dea toate drepturile civile și politice.
2. Să aibă deci locul între celelalte națiuni, loc avut înainte de 1437, când s-a creat Unio Trium Nationum (nobili, sași și secui).
3. Clerul, nobilimea și țărâניה română să se bucure de aceleași drepturi și avantaje ca și cele trei națiuni.
4. Prezența în funcții publice și în Dietă proporțională cu numărul locuitorilor.
5. În toponime, alături de numiri ungurești și germane, să fie și numiri românești.
6. Congres național românesc pentru a-și alege reprezentanți unde va fi necesar.

Dieta a respins petiția. Dar ea rămâne un document istoric impresionant prin claritatea și coerența lui.

Ca elev al liceului din Beiuș, împărtășeam respectul ce-l inspira vechimea lui ca lăcaș de educație în limba populației majoritare din Transilvania. Nu era nevoie de elogii ale calității sale, dacă citeam biografia unui profesor al liceului din epoca începuturilor, Alexandru Roman (1826–1897). Anul 1848 îl găsește profesor la liceu. Pe atunci, limba de predare era latina. Forurile maghiare erau deranjate de această situație, încercările lor urmărind maghiarizarea în educație. În 1841, se introduce limba maghiară pentru istorie și geografie, iar în anul școlar 1843–1844, este cerută pentru toate materiile. Rezistența profesorilor îi face să revină la latină. Iar la revoluția din 1848, în timp ce Avram Iancu se afla în Munții Apuseni, se adoptă definitiv limba română care rezistă până la pragul Unirii.

Alexandru Roman era un bun lingvist și traducător, pe lângă activitățile de ziarist și om al școlii. Studiase la Viena filosofia, matematica și teologia. Urcă treptele continuu: din 1850 este profesor la liceul Premonstratens din Oradea și la Academia de Drept Orădeană. În 1862, predă limba română la

Universitatea din Budapesta, unde devine profesor titular definitiv. Iar în 1866, Academia Română din București îl alege membru al său. Iată deci un strămoș al liceului meu care devine profesor universitar și academician.

Cu aceiași pași mari este ales membru al Parlamentului, fiindcă anul revoluțiilor a fost urmat de cel al dualismului austro-ungar (1867). În acest an, Alexandru Roman tipărește ziarul său, *Federațiunea*. În anul următor, publicația reproduce *Pronunțamentul de la Blaj*. Directorii ziarelor care l-au publicat sunt dați însă în judecată pentru agitație. Iar lui Roman i se impută și alte articole politice care se referă la cerințele respinse ale românilor. Deși colegii lui îl apără, Parlamentul îi ridică imunitatea lui Roman, iar Curtea cu jurați din Budapesta îl condamnă la un an de închisoare și 500 de zloți amendă. O aureolă de martir a fost împletită pentru el în anul petrecut la închisoarea din Vaț (ianuarie 1870 – ianuarie 1871). Iosif Vulcan scrie versuri pentru el, care după aceea circulă pe scară largă: „Plânge mierla prin păduri, / Robu-i Roman la unguri“.

Ceea ce a impresionat în stilul lui de neînfricăată apărare a drepturilor românilor este maturitatea, claritatea și durabilitatea observărilor sale. „Naționalizarea este o realitate trăită de români și lămurită în cumplite asuprii.“ Nu se îngrijorează de pieirea națiunii române. „Ea posedă puterea de viață, particulară gintei la care aparține și pe fruntea ei poartă caracterul vitalității dovedite în cursul a 17 secole.“ Când constată că justiția este folosită abuziv împotriva poporului, scria (în 1869): „Am făcut constatarea că edificiul nostru constituțional pe dinafară e mânjit de-a-grosul cu spoială, iar la grajdul lui Augias de dinăuntru nu ne gândim să-l curățim cu energie de cuprinsul infect, ci credem că dacă propagăm cu glas tare principii mari ca «libertate», «egalitate cetățenească», «libertate religioasă» și altele, dacă «trigăm tare și prin aceasta aruncăm praf în ochii Europei, am făcut destul și nu ne gândim că realitatea ne face de minciună la tot pasul și fără cruțare“.

Ce a însemnat Beiușul între 1905 și 1918, considerată de Teodor Neșca fiind perioada naționalismului intransigent? Evocăm un eveniment întâmplat în 1907, și anume alegerea unui deputat, iar candidatul era liderul naționaliștilor români, Vasile Lucaciu¹. Românii candidaseră și în 1906,

¹ Doina lui Lucaciu oglindește sentimentele populare pentru el: „Cântă mierla prin păduri, of, of, of, / Robu-i Lucaciu la unguri / Pentru sfânta libertate / De care noi n-avem parte, / Pentru sfânta libertate / De care noi n-avem parte. / Nu fi mierlă supărată, of, of, of, / Nu-i robia ne-ncetată, / Vine dalba primăvară / Fi-va Lucaciu liber iară, / Vine dalba primăvară / Fi-va Lucaciu liber iară. / Nu suspina în zadar, of, of, of, / Du-mi-te pân-la Sătmar, / Unde-i Lucaciu la-nchisoare, / Nu vede nici cer, nici soare, / Unde-i Lucaciu la-nchisoare, / Nu vede nici cer, nici soare. / Vântul bate, frunza pică, of, of, of, / Inima mi se despică, / De durere și de chin / Că-i Lucaciu la Seghedin, / De durere și de

ceea ce trezise îngrijorările guvernului maghiar. Iar protestele acestora față de legea lui Apponyi, care lovea în limba, cultura și școala românească, anunțase o situație încordată. Ziarele au declanșat lupta. Ziarul *Nagyvárad* din Oradea scria: „De ce l-au candidat românii pe cel mai ticălos dintre ei, pe vrăjmașul poporului maghiar, al ideii de stat, al constituției maghiare? Numele lui evocă sânge și moarte. Vrea Beiușul să fie reprezentat printr-un trădător? Vrea un scandal mondial? Vrea jertfe de sânge?”

Tribuna din Arad scria: „Al Beiușului e meritul de a-l fi readus pe Lucaciu în scenă... El duce în cercul Beiușului, nu steagul de simplu candidat al unui cerc electoral, ci steagul nostru, al tuturor, steagul care înobilează trecutul, prezentul și viitorul nostru național...”

La Budapesta, oficialitățile considerau că „opinia țării nu trebuie să vadă în alegerea de la Beiuș o simplă luptă de partid și să treacă ușor peste ea, ci ea trebuie să se miște și să-i pună pe linia de bătaie pe toți soldații maghiari-mii...” Într-adevăr, soldații au apărut cu sutele: husari, jandarmi. Susținătorii români veneau și ei în pâlcuri din tot județul.

A doua zi după vot, dimineța, se anunță oficial rezultatele: Părintele Vasile Lucaciu a întrunit 1 718 voturi, iar Árpád Kardos (director de bancă la Budapesta, oponentul lui), 914 voturi. Biruința lui Vasile Lucaciu a cuprins inimile românilor din toate colțurile.

Nicolae Iorga scria în *Neamul Românesc* articolul „Alegerea de la Beiuș și părintele Lucaciu”, afirmând că „românii au câștigat o luptă politică în părțile Beiușului”. Iar despre cel ales, că „s-a impus de la început prin frumusețea feței sale romane, din rotunjimea frazei sale și puțința de a vorbi curgător și înflorit asupra chestiunilor generale...”

Ziarul *Lupta* aprecia că „biriința de la Beiuș a șters rușinea ce zăcea asupra Bihorului”. „Bihorul, sărac și înapoiat, Bihorul huiduit, prigunit de dușmani și hulit de ei, s-a înălțat prin simțirea năvalnică a iubirii de neam.”

La Budapesta, un corespondent relata lucruri ce nu se pot descrie. „Într-o parte era armata adunată cu forța, desfășurată, zbierând, în dispoziție de a ucide, răsculată în numele lui Kardos, plătită, beată. La vederea acestui tablou mi s-a roșit fața și m-am rușinat că sunt ungar.” Iar în *Viena Deutsches Volksblatt* îi felicita pe bihoreni pentru strălucita afirmare de conștiință națională.

Nu cred că sunt momente care să pună Beiușul în lumina atâtor centre de observare și comentariu.

chin / Că-i Lucaciu la Seghedin. / Seghedine, Seghedine, of, of, of, / Dumnezeu cum te mai ține? / Mureș, Tisa până când / Te mai ține pe pământ? / Mureș, Tisa până când / Te mai ține pe pământ?” (n.a.)

Mă întrebam de ce Beiușul, al doilea centru greco-catolic important, după Blaj, era mai puțin citat în istoria luptelor românilor decât Blajul și alte orașe, ca Sibiu de pildă. Explicația este destul de simplă. Episcopul greco-catolic Boc decisese să rămână distant de această temă. Nici vorbă de luptă, pașnică sau energică. Dar românii nu vedeau cu ochi buni această poziție, pe care nu o considerau neutralitatea prudentă, ci trădare. Celelalte două metode se confruntau, dar nu până la a uita obiectivul comun. Care este metoda care a câștigat competiția? În atmosfera revoluționară a secolului al XIX-lea, când s-au petrecut evenimentele zguduitoare de la 1848, această înclinare spre „soluții pașnice” părea paradoxală. Dar dacă o analizăm bine, ea nu e renunțare la acțiune. Românii transilvăneni cunoșteau bine dictonul latin: „Gutta cavat lapidem, non vis sed saepe cadendo” (Picătura nu sapă piatra prin putere, ci căzând mereu). Iar în secolul Luminilor puteau constata că nu au distrus piatra, ci doar au reușit să producă o fisură subțire în ea. N-aveau decât să o lărgască mereu până la punctul spargerii și prăbușirii. O mie de ani sapă cu conștiinciozitate și perseverență.

La Beiuș întâlnești lupta sub toate formele. Liceul produce oameni educați, bine pregătiți care intră în activitatea politică. Devin deputați români fie în Dieta transilvană, fie în cea imperială. La Beiuș se afirmă avocații, cei care studiază științele juridice. Devin oratori și promotori ai drepturilor națiunilor. Urmăresc strategia în faza finală. Primul Război Mondial se încheie. Imperiul se clatină și dă să cadă. În Ungaria, puterea este luată de comuniști în frunte cu Béla Kun. Ungurii transilvăneni sunt în derută. Acum, că nu mai există imperiu, Transilvania n-ar putea fi independentă? Se pare că asta ar vrea să facă și românii. Ce-ar fi să ne înțelegem cu ei?

În timp ce mă lansasem în lecturi istorice în vacanța de la Beiuș, am îmbrățișat decizia părinților mei de a nu ne despărți din nou și de a rămâne la Beiuș, ce avea un liceu bun. Aveam statut oficial de „refugiat din Ardealul de Nord” într-un carnet cu poză de elev cu șapcă și ștampilă. Locuința părinților mei, refugiați la Beiuș împreună cu prefectura județului care funcționa aici, era mult mai modestă decât cele în care trăisem până atunci. Două camere, una cu vedere la stradă, cu un balcon interior acoperit, împărțit cu vecinul nostru, funcționar și el, cu o curte cu o căsuță care mai găzduia o familie. Casa nu avea apă curentă. Cealaltă cameră mai mică, fără geamuri, dădea într-o bucătărie, unde era instalată o pompă manuală de apă. Mi-am înțeles imediat una dintre ocupațiile casnice la care voi fi antrenat, înlocuindu-l pe tata, aceea de „pompișt de apă potabilă”. Sărăcia decorului nu mă descuraja. Era normală pentru un migrator ca mine. Ieșeam pe stradă, o luam la stânga, treceam pe lângă piață și intram în liceul cu aspect modest și

cenușiu în exterior, dar cu o curte uriașă și luminoasă spre care priveau toate ferestrele sălilor de clasă.

Părinții îmi lăsaseră pentru studiu și dormit camera cea mare, iar ei dormeau în cea mică. Iarna, din economie, făceam focul doar în camera mea și lăsau apoi ușa deschisă. De lemne, în principal, se ocupa tatăl meu, dar dădeam și eu o mână de ajutor. Eram un fel de „Jack of all trades, master of none”¹, bun la toate, și am învățat să gătesc singur, dar asta îmi folosea rar, când părinții plecau la Tilecuș fără mine. Tilecușul, această dimensiune a vieții mele inexistentă în Făgăraș, era atunci reală, cu posibilități răsplătitoare să o văd pe „bunica cea neagră”, cum îi ziceam noi.

Cum poate fi liceul meu atât de vechi? Are aproximativ vârsta învățământului în limba română introdus de Gheorghe Lazăr la București cu liceul Sfântul Sava. Cum reușiseră transilvănenii să învingă interdicția educației în limba lor în Imperiul Austro-maghiar? Stratagema nu era complicată. Trecearea la greco-catolicism a unora dintre ei deschisese fereastra pentru educația clerului pe care o organiza episcopul lor. Și acesta spusese: „Fac școala pentru catolicii mei”, lărgind pe nesimțite aria de aplicare a legii. De la educarea slujbașilor bisericii s-a trecut la enoriași. Liceul aparținea în întregime Episcopiei, iar profesorii erau toți preoți. În 1941, regulile erau aceleași. Patronul nostru suprem era episcopul greco-catolic, iar profesorii noștri erau preoți sau călugări, toți îmbrăcați cu togă neagră și guler alb, tare. Inclusiv cel de gimnastică. Formau un cortegiu pitoresc și neașteptat pentru mine. Dar prețuiam o reverendă neagră mai mult decât oricâte cămăși verzi.

Ce era bun la acest liceu catolic era că îi trata pe ortodocși fără discriminare. Era greu să fie altfel când satele din jur rămăseseră atașate bisericii lor vechi. Iar în acest război, numărul elevilor ortodocși crescuse, prin venirea roiului de refugiați din nord. Liceul avea în nume pe antecesorul lui, Iosif Vulcan (1841–1917), scriitor, publicist, director-fondator al *Familiei* și membru al Academiei Române.

În sprijinul acestor elevi ortodocși din Beiușul greco-catolic le vine în ajutor Episcopia ortodoxă din Oradea. Aceași fundație Nicolae Jiga – Jiga fiind, ca și Gojdu, un macedonean înstărit care a creat la Oradea Internatul de elevi Jiga – a finanțat un internat identic la Beiuș. Într-o declarație solemnă și scrisă în care spunea că „doresc a crește patriei cetățeni buni”, Jiga anunța gospodărește „valoarea, capitalizarea și fructificarea unei averi fundamentale” pentru internat. Actul este datat în 1878, dar aprobarea autorităților vine doar în 1885. Internatul ia ființă, se dezvoltă, ajunge în 1913/1914

¹ Se referă la o persoană competentă și cu multe abilități, dar fără să se distingă neapărat prin una anume (n.red.)

la peste o duzină de stipendiști (bursieri) din 50–60 de elevi și, spre marea mea surpriză și satisfacție, îl găsesc pe tatăl meu bursier (340 de coroane din fond Jiga) în 1913/1914 și la fel în 1914/1915. În ultimul an, Pavelea termină liceul (cu 8 clase) și este înscris aproape automat într-o școală militară de ofițeri și trimis apoi pe front.

Tatăl meu îmi vorbea mai mult despre copilăria lui și despre război și mai puțin despre faza lui liceală la Beiuș, dar din calitatea de stipendist se deduce că a fost harnic și a avut note care l-au îndreptățit la bursă. Apoi, văzându-mă că îi păseam pe urme, mă simțeam și mai confortabil în noul mediu beiușean.

Bunica mea de la Tilecuș își simțea fata, Veturia, mai aproape decât fiii ei aflați în Făgăraș și București. Voia mereu să ne întâlnească. Mergeam cu trenul până la Holod, unde se născuse patronul meu, Iosif Vulcan, apoi schimbam trenul către Tășad, unde ne aștepta trăsura cu cai ai bunicii. Îmi amintesc acest drum într-o iarnă grea, pe ninsoare. Nu se distingea nimic în jur. Înveliți în haine groase și pături, ne lăsam în voia sortii și a cailor. Numai în filmele rusești am văzut asemenea aventuri. Ajungeam la timp ca să serbăm Crăciunul cu bunica. De Paști era totul verde și înflorit. Iar vara se ajungea relativ repede, în mai puțin de jumătate de zi. Atunci intram în rolul unui tânăr care putea ajuta la treburile familiei.

Mă izbeau schimbările intervenite în sat după cedarea Oradei. Frontiera tăia pământurile bunicilor și oamenii mergeau la lucru peste granițe. În Tilecuș se instituise pichet de frontieră cu sergent șef și cu soldați. Sergentul se căsătorise cu fata primarului și era de-al casei. De la pământ ei făceau un salt până în Tileagdul cu târg bine aprovizionat și cumpărau lucruri care nu se găseau în sat, rezolvând inclusiv unele comenzi ale bunicii. Seara, peste drum de casa ei, unde funcționa pichetul, aveam parte de un spectacol neobișnuit de aducere a unor achiziții omenеști: erau evreii orădeni deghizați în țărani. Își dezbrăcau cămășile țărănești, își reluau hainele și bunurile și așteptau să fie arestați cu o formalitate și o bunăvoință vizibile, pentru trecerea ilegală a frontierei. Același proces-verbal se reproducea de zeci de ori, seară de seară. După aceea erau duși sub escortă până la Beiuș sau alte localități și lăsați liberi, cu obligația de a se înregistra cu adresa la care locuiau.

Ungaria începuse arestarea și deportarea evreilor în lagărele de exterminare. Au pierit mulți. Tratamentul lor de către români era salvator și deși părea strict și nu admitea obiecții, le dădea șansa unei vieți cât de cât normale.

Pe unii dintre cei de o vârstă cu mine îi găseam în piața din Beiuș. Vindeau coșuri, obiecte din lemn prelucrate în ateliere improvizate, haine ieftine și cusături. Într-o seară, tata mi-a zis să vin cu el la lăsarea nopții. Ducea într-un sacou alimente diverse, zahăr, ulei, pâine. Nu mi-a spus la început

unde mergeam, dar pe drum s-a referit la o cunoștință de-a lui din Oradea, aflat cu soția în arest la domiciliu, care-l împiedica să-și asigure traiul. A bătut discret la ușă, persoana a deschis și a închis-o repede, temătoare, ne-a privit cu lacrimi în ochi. Tata l-a încurajat, n-am stat mult și am plecat pe furiș. M-am întrebat de ce m-o fi luat și pe mine. Dar explicația exista: cu un băiat de mână, nu trezea suspiciuni. Pe urmă, mă învăța și pe mine ceea ce el considera un simplu act creștinesc.

Priveam cu o adevărată oroare programul antisemit. Cu atât mai mult cu cât aflasem că, la Oradea, colegul meu de școală, fiul doctorul care mă îngrijise, a fost deportat cu întreaga familie. La Beiuș am făcut un pas în cunoașterea celor asupriți în maniera noastră românească. În piață observasem că unul dintre tinerii vânzători umbla cu o carte în mână, care era chiar manualul nostru de algebră. Am intrat în vorbă cu el și am aflat că era, într-adevăr, un coleg de-al meu care nu putea urma liceul cu noi din cauza legilor antisemite, dar făcea cursuri fără frecvență la un liceu privat al comunității, unde dădea examene normale și trecea dintr-o clasă în alta. Din vorbă în vorbă, ne-am împrietenit și l-am căutat și în alte dăți. Îl chema Gutman. Odată mi-a spus că nu puteam vorbi ca lumea în zgomotul pieței și că ne-am putea întâlni seara pe o stradă pe unde locuiam și eu. Nu-mi părea prea atractivă confidențialitatea și nici furișatul prin noapte, dar am acceptat și ne-am întâlnit. Am colindat mai multe seri, văzând că aflam de la el lucruri inedite. A început să-mi explice simpatia lui pentru adevărații prieteni ai evreilor, comuniștii, singurii care l-ar putea distruge pe Hitler, salvându-i. La antihitlerism eram receptiv. La războiul sovieto-german lucrurile nu erau deocamdată clare, germanii afirmând zgomotos că erau învingători. De la ruși ajungeam la Marx. Un geniu al omenirii. El a găsit de unde venea exploatarea omului de către om. Comunismul era capabil să-i salveze pe toți cei oprimați. Ce auzeam că au scris Marx și Engels, cu care nu mă întâlnisem încă, părea logic și rațional. În final mi-a mărturisit că era sionist și că voia să se întoarcă în țara lui.

Nu mult după aceea mă convoacă profesorul de istorie, care ne era diriginte. Între patru ochi și cam pe șoptite, mă întreabă dacă am umblat noaptea pe străzi cu persoane suspecte. Deduc că cineva ne văzuse și semnalase la liceu să se ia măsuri. „Sub observare și denunțat; frumos bilanț“, mi-am zis eu. Întrucât mă aflam în termeni buni cu profesorul de istorie și eram deja cunoscut pentru randamentul meu în matematici, a ascultat explicațiile mele despre conversațiile cu cineva care face aceeași clasă și cere sfaturi la chestiuni școlare fără alte substraturi. A spus că vrea să închidă chestiunea, cu condiția că nu voi repeta contactele cu persoana în cauză. Și ca să-mi

Întărească poziția patriotică, mi-a cerut să scriu la istorie un fel de extemporal despre români și eliberarea Basarabiei.

Nu m-am mai întâlnit cu Gutman, conștient că relația noastră ar putea atrage atenția asupra lui și cercetări aprofundase care i-ar putea aduce prejudicii.

În 1941, cât și în întregul an 1942, știrile externe nu vorbesc decât despre marșul victorios al germanilor și aliaților săi. Rommel în Africa, Germania în Balcani. Dar la sfârșitul anului japonezii bombardează flota americană la Pearl Harbor și astfel SUA intră în război. Este o schimbare înviorătoare a aliaților. Balanța puterii se schimbă, iar avantajul de care se bucurau nemții devine problematic. Și el dispare în iarna lui '41-'42, când armata germană, după ce cucerește Sevastopolul, se îndreaptă spre Stalingrad. Un asediu organizat se termină cu înfrângerea lor și pierderea unei armate întregi. „Napoleon n-a murit pe o insulă, ci la Moscova, îmi ziceam eu. Hitler a murit la Stalingrad.“

În vara anului 1942, la Tilecuș, aflu că pruncul Micului s-a întors de la război, de unde zice că a scăpat ca prin minune și o povestește celor care vor să-l asculte. Îl caut și eu. Un flăcău bine făcut, clar la minte, nu părea mincinos. Îmi spune pe îndelete cum unitatea sa a trebuit să-i sprijine pe nemți, asediați în orașul pârjolit și în mine. Rușii veneau însă valuri, valuri, de peste tot. Unitatea lui se retrăgea în mare grabă, fugind de iad. Vrea și el să scape și să fugă. Pe lângă el goneau tanchetele românești. Nimeni nu oprește pentru a-l salva. Se consideră pierdut. Și deodată e trântit la pământ și smuls cu putere de pe jos. Ce se întâmplase? O tanchetă n-avusese timp să-și adune un lanț terminat cu un cârlig și acest cârlig ce atârna i-a prins cureaua militară și tancheta l-a tras câțiva kilometri buni după ea, pe câmpul mare din apropierea orașului. Avea răni și lovituri peste tot, coaste rupte. S-a pomenit între sanitariii români din unitatea lui care se retrăgea la un loc cu toate unitățile românești. Și de atunci s-au retras mereu, pentru că rușii veneau întruna.

Ultima propoziție suna ca o premoniție. Așa a fost. Rușii nu s-au mai oprit din urmărirea germanilor care s-au retras timp de doi ani și jumătate. Stăteam seara, după ce puneam obloanele cu hârtie neagră la toate geamurile, înghesuiți în camera vecinului ca să ascultăm radio Londra. Gustam toate victoriile aliaților, ofensiva lui Rommel oprită de Montgomery în Egipt, debarcarea americanilor în Africa de Nord, debarcarea în Sicilia, victoria din Tunisia, americanii recuceresc insulele din Pacific de la japonezi. Și apoi ziua mare a debarcării în Normandia (6 iunie 1944). Sovieticii îi alungă pe germani din preajma Leningradului și se îndreaptă spre Țările Baltice și cele răsăritene. Ne uitam pe hartă și ne așteptam ceasul.

Nu aveam cui să spun comentariile mele referitoare la strategia adulților din cele două familii vecine, care se întâlneau în mare secret. Trăgeam cu urechea la conversații ale generației „mature și instituționalizate”, profesori sau colegi de-ai tatălui meu. Cine pe cine? Unii susțineau că americanii au salvat Rusia, alții că sovieticii îl ajutau pe Roosevelt. De fapt, toți aveau dreptate. Dar remarcam puterea de rezistență a Rusiei. Auzisem de zece ori că Germania intra în Moscova sau în Leningrad. Dar n-au intrat niciodată. Două metropole flămânzite care nu au cedat niciodată. Era evident că, exasperați, germanii au zis ca Hitler când aviația lui ieșea mototolită deasupra Angliei: „Îi lăsăm deocamdată, ne urmărim agenda și revenim la timpul potrivit”. În momentele din 1941, de la Moscova, a fost timpul să-și dea seama că subestimau puterea inamicului și că au intrat într-o capcană de unde se va ieși pe brânci.

În ceea ce-i privește pe strategii români, le dădeam nota 4. Lui Antonescu, ca și lui Carol al II-lea. Primul dezamăgise mai mult decât regele. Era profesionist, trebuia să știe. Se ascundea după „onoarea care-l obliga să-și respecte angajamentele”. I-a promis lui Hitler ceva, trebuia să se țină de cuvânt. De aceea s-a aliat cu el, de aceea a intrat în război pentru Basarabia, de aceea a mers și la Don, care nu interesa pe niciun cetățean român.

Într-o bună zi din 1943, vara, sunt convocat la director și mi se spune să mă pregătesc urgent de plecare la București, unde sunt convocați la Mareșal elevii premianți din liceele transilvănene. Voi primi pe loc ținuta prevăzută de protocol: costum național cu căciulă. Intram fără voie într-o mascaradă de mari proporții și de nivel înalt. Totul a decurs repede. Aveam și colegi din liceu. În tren ne asociem premianților din alte județe. Sumanul și nădrăgii bihoreni erau diferiți de ale altora.

La București ne-au luat în primire echipe ale „patronajului”, un soi de asistență în care intrau și refugiații, tineri și tinere amabili, guralivi, cam nesiguri în privința programului, care ne hrăneau și ne cazau, ca niște musafiri importanți. În fine, s-a fixat ora, ziua și locul primirii. Era vila din Sinaia a Conducătorului. Totul ar fi fost bine și merita să trăiești un eveniment ca ăsta, dacă nu ar fi fost un deranj uriaș de stomac care m-a cuprins. Mai era și blestemata de îmbrăcăminte complicată în care asudam masiv, în cizme și cu căciulă.

Puterea mea de percepție a scăzut mult și nu rețin decât fragmente de imagini și bucăți de discurs. Evident, iubirea de țară și de destinul ei măreț, asigurarea că ne vom vedea visurile realizate, Ardealul este și va fi al nostru, dușmanii vor fi învinși, cauza noastră va fi triumfătoare. Plecarea cu autobuzele, cererea mea să fiu luat de unchiul Gusti la București, care mă va trata și pune pe picioare.

Vizita în căsuța ce privea spre Facultatea de Medicină și întâlnirea cu verii mei mi-au făcut bine. Din copioasa colecție de medicamente a unchiului Gusti, am primit pilule destul de eficiente. M-am întreținut cu veselii mei veri, cu Alieta cea simpatică și cu Duțu veșnic pregătit cu o replică. Nu m-am atins de niciun aliment și am băut întruna ceaiuri de mentă. Aveam mare nevoie de comentariile oracolului meu Gusti despre unde mergea țara, unde mergeam noi. „Zile grele ne așteaptă, spunea el. Germania pierde războiul și noi cu ea. N-o să ne ierte nimeni, va fi greu. Nimeni nu se pregătește pentru asta. Cei ce ar putea face ceva nu sunt ascultați. Dar noi credem în miracole, nu?” Nu era reconfortant pentru mine, dar mă pregătea pentru cele ce aveau să urmeze. Vedeam că se repeta zicala de pe vremea regalității: „Țara arde și baba se piaptănă”. Totuși, Gusti nu zisese că cei care ar putea face ceva nu mișcă, ci că nu sunt ascultați. Știa el ceva.

Întrebat acasă la Beiuș despre colegi și despre cum a fost la București, mormăiam, fără să descriu nimic, cuvinte ca: formidabil, grozav, nemaipomenit și foarte cald, mai ales.

Caut un nume pe care să-l pun pe frontispiciul celor trei ani de liceu bihorean și găsesc, clar și definitiv, unul sigur: Ștefan Musta. Este profesorul de matematică. În reverendă ca și ceilalți, desigur, cu păr rar și cu ochi pătrunzători sub ochelari. Are o istorie complicată. Așa cum spune și numele, este de origine româno-macedoneană. A fost strălucit în domeniul lui și a ajuns asistent al unui profesor al Universității din Cluj. Legenda spune că s-a îndrăgostit de o tânără care a pus drept condiție a căsătoriei cu el trecerea de la ortodoxism la greco-catolicism și, mai mult decât atât, preoțirea și venirea la liceul din Beiuș. În orice caz, știm că din poziție universitară ajunge într-una liceală, dintr-un centru științific mare la un post în provincie. Nu am idee să fi continuat cercetări în matematici, dar s-a consacrat învățării lor cu un zel și o pricepere cum n-am văzut în niciun alt loc pe care să-l fi cunoscut în cariera mea. Rezultatele au fost remarcate și recunoscute nu după mult timp. Elevii lui intrau fără probleme în Politehnica din Timișoara, care trecea drept excelentă după ce fusese creată de Traian Lalescu în 1920. Revistele cu „rezolvitori” de probleme îi aveau ca rubrică permanentă pe elevii din Beiuș. Tinerii noștri erau întrebați în alte locuri: „Vii din Beiuș? De la Musta?”

Când am venit de la Făgăraș, aduceam *FGM*-ul cu mine și caietele în care lucram. *FGM*-ul a fost Biblia vieții mele în timpul liceului, între 1940 și 1944, din clasa a IV-a și până în clasa a VIII-a. Cinci ani buni. Culegerea purta numele a trei călugări francezi care o întocmiseră și care conțineau peste 1 000 de probleme de matematică, fiecare cu indicații asupra soluției. Am umplut caiete numeroase în care treceam soluțiile complete. Mi-am

găsit, în fine, o vocație – respinsă la sporturi, muzică și literatură – și anume aceea de „a rezolva probleme matematice“. În mai puțin de un an puteam trimite probleme rezolvate la *Revista matematică* ce apărea la București. Așa încât, în acești ani, satisfacția mea cea mare era să primesc revista lunară, ca să mă văd citat în ea. Am început cu dreptul, răspunzând prompt, lucrând bine la tablă, făcând cu regularitate temele. În primul trimestru, mă așezase în mintea lui în fruntea clasei și am devenit „elevul care promite“. Reciproc, m-am agățat de pulpana lui. Îi ceream îndrumări, clarificări în problemele grele pe care le întâlneam în revistele de matematici din București și Timișoara la care mă abonasem.

Cum problemele lui Musta date elevilor spre rezolvare până la lecția următoare nu erau simple, colegii mei m-au antrenat într-un joc ce funcționa satisfăcător. Cei de la internatul ortodox trimiteau la ore stabilite un delegat ca să preia soluțiile problemelor, urmat de delegatul celor de la internatul greco-catolic, iar cei aflați în gazdă în oraș veneau singuri sau trimiteau elevi mai mici care îi ajutau. Părinții mei urmăreau uimiți perindarea lor în acest ritual ciudat. Ceea ce relata uneori Musta despre rezultatele mele colegilor săi îmi aducea și o bunăvoință specială din partea lor.

Am păstrat integral părerea pe care mi-o formasem atunci despre mine. Deși ușurința de a rezolva probleme trecea drept dovadă de inteligență, nu aveam această părere. Era, pur și simplu, o dexteritate pe care o au și bunii meseriași prin repetiție și încăpățănare. Mă interesa foarte puțin latura teoretică. O presupuneam cunoscută, odată ce-i aplicam metodele. Nu disprețuiam efectele, dar nu devenisem îngâmfat în niciun fel. Continuam să fiu modest, timid și copleșit de întrebări și curiozități.

Ușurat de povara matematicii, puteam citi mai mult. L-am descoperit pe Voltaire, prin Tobias care umbla la bibliotecă. Père Nicolas, călugărul de la franceză, îi trata pe dușmanii religiei cu ură și cu înverșunare. Când vorbea despre Voltaire, nu ezita să spună că a murit „mâncându-și excrementele“. Nu știa cum să-l înfiezeze mai urât. Dar pe mine mă făcea să-l caut și să-l citesc. Am sorbit povestea lui Candide, din romanul cu același nume și mă simțeam încurajat că, după ce cunoaște toate încercările și nenorocirile posibile, ajunge să-și cultive grădina. Era îndemnul lui Voltaire adresat oamenilor: „Nu vă bateți, nu vă certați, nenorociților! cultivați-vă grădina!“

În paralel mi-am găsit o slăbiciune în citirea de versuri. Apăruse într-o cărțuie pentru elevi o culegere de poezii din literatura franceză. Dar și din cărți, unde îl iubeam pe Anatole France. Cu dicționar și cu ce știam de la școală, am învățat unele pe de rost. Apoi plăcerea cea mare era ca atunci când eram dezorientat să spun: „Quelle est cette langueur. / Qui pénètre

mon coeur?“¹ (Paul Verlaine). Iar când eram disperat rosteam: „J'ai perdu ma force et ma vie, / Et mes amis, et ma gaîté; / J'ai perdu jusqu'à la fierté / Qui faisait croire à mon génie“² (Alfred de Musset). Dar toamna în parcul Luxemburg: „...les feuilles tombent une à une sur les blanches épaules des statues“³ (Anatole France). Sau un îndemn la stoicism: „Je ne danserai pas sur ton tréteau banal / Avec tes histrions et tes prostituées“⁴ (Charles-Marie Leconte de Lisle).

Nu doar literatura a fost o noutate, ci și sportul. Am făcut schi pe dealul vecin cu cimitirul și catedrala ortodoxă. Știam că oamenii din atelierele tehnice sau științifice aveau nevoie de inspirații culturale.

Nu mă sustrăgeam unor obligații de natură religioasă. Aveam prieteni și colegi la internatul ortodox, o instituție în toată regula. Cântam în corul ei bisericesc la sărbători, credeam că puteam fi un bariton frumos, dar experiența nu-mi confirma speranța. Asistam uneori în sărbătoare la slujba bisericești din curtea internatului, unde oficia însuși directorul său, un preot tânăr și prosper, căsătorit în familia episcopului. El ținea liturghia, noi, un mic grup, ne căzneau cu replicile corale. Le considera slabe și, apropiindu-se de noi cu cădelnița în mână, ne șoptea printre dinți: „Cântați, mă, ce dracu!“

Se pare că relațiile băieților cu fetele ar fi fost descurajate de morala strictă a liceului religios și de caracterul strict masculin al liceului, elevi și profesori deopotrivă. Dar nu se întâmpla așa. În Beiuș funcționau două școli de fete cu internatele lor bine cotate și populate: un liceu și o școală normală. Circulau neconținut mesajele între licee și internatele noastre și ale lor. Se stabileau pe tăcute întâlniri, pe malul râului, în parcuri și în casele colegilor localnici. Un loc frecventat era cu totul pitoresc: cimitirul bine îngrijit din dealul pe care se afla catedrala ortodoxă. Tinerii veneau cu cărți sub braț, ca și cum s-ar fi îndreptat spre o sală de lectură. Iar apoi își întâlneau iubitele și conversau pe marginea din piatră a vreunui mormânt sau pe băncile memoriale. Această abordare practică și literară nu era pe placul tuturor. Aveam drept coleg un promotor al metodei pur erotice, directe și efective, fără multe dulcegării. Se pare că stilul lui atrăgea și-i făcea faimă în rândurile feminității. În curând devenise chiar legendar. Îi spuneam amical

¹ Ce-i tristețea aceasta grea/Răul ce inima-i ia? – traducere de Lucian Blaga, în *Antologia poeziei franceze de la Rimbaud până azi*, Ed. Minerva, București, 1974 (în fr., în orig.) (n.red.)

² Mi-am pierdut forța și viața./Și prietenii, și veselia;/Mi-am pierdut până și încrederea/În care credea geniuul meu (în fr., în orig.) (n.red.)

³ ...frunzele cad una câte una pe umerii albi ai statuiilor (în fr., în orig.) (n.red.)

⁴ Și n-aș dansa nicidecum pe scena ta vulgară/Cu histrionii și prostituatele tale (în fr., în orig.) (n.red.)

cu un cuvânt latinesc: Timus. Dar semăna și cu Timur, tătarul învingător. I se atribuiău aventuri direct fantastice, cum a fost, de pildă, surprins noaptea de directoarea internatului de fete și cum a scăpat de urmărirea ei, fiind ascuns de fete într-un pat din dormitorul lor. Uneori ne povestea el însuși aventurile, dar numai prietenilor le descria personajele, între care se numărau nu doar eleve, ci și pedagoge și, într-un caz, o profesoară de limba italiană, cea care tot promitea elevilor că va organiza pentru ei o călătorie de studiu în Italia, prietena României. Noi îl mai luam peste picior, dar ne amuzam copios. Unul îi reproșa: „Mă, Timus, tu iei fetele la rând, de parcă-ai fi un bețiv ce destupă sticle, una după alta“. Devenit om matur și cu răspunderi, bun în profesiunea lui, a rămas, pare-se, credincios doctrinei și comportamentului său din liceu.

Uniformele negre ale profesorilor mai ascundeau o mare diversitate pitorească. Evident, Musta era deasupra și în afara unui asemenea cenacul. Nouă, liceenilor, ne produceau un divertisment perpetuu. Caricaturizarea lor nu urmărea înjosirea, ci, dimpotrivă, ni-i apropia mai mult pe plan omnesc. Un șir cu aparențe identice conținea personalitățile total diferite. Un profesor de științe naturale cu fața cam roșie apărea în povestirile noastre ca un om care bea în laboratorul lui „spirtul după vipere“. O poză într-un ziar reprezentându-l pe un episcop slovac din timpul nemților, care îi semăna, ne-a făcut să răspândim zvonul că ziarul a publicat din greșeală imaginea profesorului nostru. Un alt profesor era celebrat pentru că deținea un car cu boi pe care era instalat un motor și o roată-ferăstrău pentru tăiat lemne. Noi susțineam că profesorul însuși mânia boii prin oraș și că el ridica butucii de pe jos. Cel de muzică se numea ca și muzeul din Sibiu, Brukenthal, și chiar probabil că se trăgea din prințul sas. Nu era învinuit decât de faptul că se cânta fals în corul lui. Puțini profesori erau iubiți pentru o activitate de merit. Cel de latină, în secția științifică paralelă cu cea umanistă, convinsese tinerii să cânte versurile latinești pe care le predă. Astfel că pe coridoare puteai auzi liceeni murmurând din Ovidiu: „Cum subit illius tristissima noctis imago...“¹, care pe mine m-a urmărit întreaga viață plină de exiluri. Numai directorul, care predă limba germană și căruia i se spunea „Hera“, era tratat cu respect, ceea ce nu însemna și simpatie.

A venit și ziua încheierii războiului. În 23 august, Mareșalul este invitat la Palatul Regal. Regele îi cere să-și dea demisia, el nu vrea și atunci este arestat. Se proclamă noua stare de armistițiu cu sovieticii, se anunță guvern provizoriu și se afirmă autoritatea tânărului rege. Pace, pace, se dansa pe străzile

¹ Când îmi răsare-n minte imaginea cea tristă..., vers din ciclul *Tristele*, în care poetul descria durerea pe care o resimțea după despărțirea de Roma (în lat., în orig.) (n.red.)

Beiușului. Îmi pusesem costumul cel bun, celebram din toată inima. Ca a doua zi să intrăm în stare de alarmă. Trupele germane și maghiare înaintează spre Beiuș. Armata română luată prin surprindere nu le poate opri. „Plecăm imediat, spune tatăl meu. Mircea e în primejdie.“ Aveam șaptesprezece ani impliniți și deci recrutabil sau lichidabil. Vreau să mă refugiez cu colegii mei care merg spre Vașcău. „Nu!“ Rareori un ton atât de ferm la tata. „Noi luăm altă direcție.“ Mergem cu o căruță cu cai. Aici independența mea tresare: eu merg cu bicicleta. Era unul dintre rarele momente când bunica se afla la noi. Tot în vacanță la Beiuș se găsea verișoara mea, Sanda, de la Făgăraș. Deci ea, mama și cu tata în căruță și eu pe bicicletă, în drum spre Hinčiriș, unde tata îl cunoștea pe primar. Suntem invitați la masă, primim sfaturi pentru drumul ce-l vom urma. Înțeleg că trecem munții, ca să coborâm în județul vecin la Moneasa. O privesc cu îngrijorare pe bunica. „Vin și eu“, zice ea. Se făcuse seară, înnoptăm la primar. Dimineața noutăți. Trupele germane și maghiare au ajuns la Beiuș. Nu par interesate de oraș. Se crede că e doar o strategie de asigurare a retragerii trupelor germane pe șoseaua care trece prin Oradea. Dar nu se știe cât va dura această operație. O știre dureroasă. Pe colegii mei îi surprinsese bombardarea gării din Vașcău, unde se aflau, de un avion german în picaj. Scăpaseră, dar Hodișan, colegul meu și rudă din Săcădat cu familia tatălui meu, fusese lovit în stomac și transportat la spital. A murit acolo.

Iată-ne în căruță, întârziați de comentarea știrilor, duși până unde mergea drumul și unde începea pădurea, hotărâți de a ieși din aria ucigătoare și susceptibilă de noi riscuri. Urcușul pe cărări vizibile a fost parcurs de acest grup, la care se mai adăugaseră câțiva băieți tineri, încet și cu grijă. Obosiți, ne-am oprit înainte de a atinge vârful, am făcut un foc ca să ne încălzim și ne-am culcat pentru noapte cum s-a nimerit, pe un pled, cu capul pe un bagaj, sau înveliti în palton. Nu adormisem toți și se aud pași călcând crengi și chiar voci. Ne îngheață sângele în vene. Apar soldați români cu puști. Nu sunt prietenoși și ne întreabă ce căutăm aici și cine suntem. Înțelegem repede, noi, că ei sunt dezertori, iar ei, că noi ne refugiem în munți. Au tăcut, s-au învârtit puțin printre noi și au plecat. Dacă nici pădurea nu ne dă pace, ce ne așteaptă jos?

Îmi amintesc că peste munte, prin Codru-Moma, am ajuns la Moneasa în județul vecin, Arad. Am dat de camioane românești ale armatei. Tatăl meu s-a rugat de șefii grupului să ne ia pe toți până la Brad, unde știam că se putea lua trenul. Degeaba. Nu iau civili. „Eu sunt ofițer în rezervă“, îi asigura tata și spunea că fusese chemat la un curs de confirmare a gradului, ceea ce era adevărat, dar se întâmplase mai demult, când eram la Oradea. În fine, au cedat. E seară când ajungem la Brad, în alt județ apropiat, Hunedoara. Tata cere sprijin la primărie pentru înnoptare și ni se acordă sediul primăriei.

Dorm pe podea, cu capul pe un braț de dosare. Nu știu ce telefoane dau ai mei din nou și iau decizia. Eu plec cu trenul spre București, la Gusti, ei stau și așteaptă un semnal să revină în Beiuș, pe un itinerar posibil, chiar dacă e mai complicat decât al nostru.

Sunt în tren, singur, despărțit de ai mei, cu bunica și mama în lacrimi. Mă întreb dacă până la destinație voi mai avea de sărit o bară în această cursă de obstacole pe care o parcurg de când a izbucnit pacea. Nu găsesc răspuns și încerc să adorm. Dar nu! Un huruit teribil, zgomot, frână bruscă a trenului, alarmă. Nu venise cafeaua neagră încă. Asupra noastră, destul de jos, zboară avioane inamice care par pregătite să bombardeze trenul. „Toți pasagerii să iasă urgent și să se risipească pe câmp.” Cum sărim din tren, auzim împușcături. Un avion mitraliază trenul. Mă arunc pe jos în câmp, fără să știu dacă se recomandă. Alte rafale și apoi avioanele se îndepărtează. Când s-au convins ai noștri, locomotiva fluieră și ne reluăm locurile.

La București nu știu dacă familia mă mai recunoștea în acest personaj mizerabil, tras la față, flămând și mitraliat, cu un fel de sac în spate purtând toată averea lui, legat cu o sfoară care-i lăsase pe umăr o dâră groasă violetă.

Și așa a luat sfârșit viața ce părea acceptabilă și stabilă, în cel de-al treilea liceu și a treia dictatură.

București

Când terminasem clasa a VII-a la liceul din Beiuș, nu aveam îndoială că întreg ciclul superior al liceului îl voi face până la sfârșit ca un beiușean ce eram. N-a fost să fie așa. După frenezia actului de la 23 august și căderea dictaturii antonesciene, pentru mine a început un nou exil, alungat de trupele germane și maghiare care au cucerit Beiușul. Și iată-mă, după o aventuroasă călătorie de o săptămână, la București. Unchiul meu mă adoptau oricând apăream în pragul casei lor. La fel ca Iosif la Făgăraș, în 1940, în 1944, unchiul Gusti m-a primit în casa lui din vecinătatea facultății de medicină. Era cam strâmtă și înghesuită. Gusti și Silvia, Alieta și Duțu, Suzi, eterna guvernantă. Nu știu cum s-a făcut un loc suplimentar. Dar era un culcuș cald, de familie, cu mese regulate și culcarea de seară timpurie și precisă.

Ideea de a mă reîntoarce la Beiuș a fost respinsă. Se știa doar că nu va începe la timp anul școlar. Plutea o incertitudine asupra revenirii la normal. Iar părinții contemplau perspectiva și ea nesigură a reîntoarcerii la Oradea. Unde mă voi înscrie eu, târziu, când locurile la liceu fuseseră deja distribuite? Unchiul Gusti a rezolvat problema. Un liceu din apropiere era Gheorghe Lazăr. Mergeam pe bulevard până la piață și de acolo încă pe atâta până la

Lazăr. Refuz la prima încercare. Dar prietenul vechi al unchiului meu, faimosul întemeietor și director al liceului Gojdu din Oradea, Teodor Neș, era inspector important în minister. I-a dat unchiului meu o bucată de hârtie pe care a scris cu mâna: „Se înscrie elevul M. Malița în clasa a VIII-a la Gheorghe Lazăr“ și a semnat T. Neș. Hârtia a fost citită cu mirare, apoi dată directorului care a aplicat-o fără ezitare.

Reușesc astfel să prind prima zi de școală, copleșit de noul mediu înconjurător și de bucuria zgomotoasă a elevilor mai vechi de a se regăsi la școală. Au apărut profesorii, în straie normale, după ce trei ani, când ziceam profesor, vedeam o reverendă neagră. Aflasem că era un liceu vechi și chiar istoric și mă mândream că purta numele unui ardelean care a creat învățământul superior în România, la începutul secolului al XIX-lea, cam la aceeași dată când s-a înființat liceul meu din Beiuș. „Cum se articulează istoria“, îmi ziceam eu. Dar îmi plăcea să mă aflu din nou pe fundații iluministe.

Profesorii mă interesau mai puțin decât colegii. Într-un liceu vechi profesorii simt atracția monotoniei și a standardelor. Îmi plăcea mai mult profesorul Stoenescu de matematică, pentru că iubeam materia în cauză. Era și director al liceului și locuia ca și mine în Cotroceni. Nu era volubil, ci doar riguros în demonstrații. Simțeam că nivelul atins la Beiuș în rezolvarea de probleme depășea tot ce se putea vedea în jur și Musta avea o aureolă inegalabilă. Am câștigat repede încrederea noului profesor și notele de 10 curgeau la catalog în dreptul meu. Uneori simțeam atracția unor teme noi. Am rezolvat o problemă de mecanică pe care mi-o pusesem singur: în ce punct al unei sfere care ține un tablou pe perete, tabloul poate fi înclinat parțial pentru a fi privit mai bine de jos, într-o poziție stabilă? În funcție de date, precum greutatea tabloului, am găsit soluția cam la un sfert de sferă în partea din dreptul agățătorii și la trei pătrimi de celălalt capăt. Am scris enunțul și rezolvarea și le-am dat profesorului care nu văzuse problema printre cele din manuale.

Nu mă simțeam la fel de confortabil la limbi străine, ca franceza, la care unii elevi bucureșteni se simțeau precum acasă, și nici la materiile care se adresau memoriei: istorie și geografie, de pildă. Așa că, până la urmă, am avut o medie de 9, fiind distanțat de șeful de clasă (10 curat), care avea o droaie de preparatori în jur. Foarte delicat și firav, cred că nu stătea bine cu sănătatea. A intrat la Politehnică fără griji, dar i-au lipsit vigoarea și energia de a o termina în același ritm. Mi-am zis întotdeauna că educația, în ciuda orologiului și a exigențelor imediate, este un proces de durată, când îți pregătești mijloacele care te vor ajuta să parcurgi viitorul.

Cum directorul stătea în cartierul nostru, fata lui, pe care deja o identificasem, pleca de la școală cu același autobuz ca și mine. Tot călătorind împreună,

m-am prezentat ca elev al liceului de sub bagheta tatălui ei. A fost amabilă, dar puțin comunicativă, fiind mai timidă chiar decât mine.

N-a fost greu să formezi prietenii cu colegii mei. Am rămas cu unii dintre ei în contact și după absolvire, mai puțin în studenție și mai mult în viața adultă. Val Munteanu a devenit maestru în desen și mi-a făcut coperta la cele trei volume ale *Aurului cenușiu*, făcându-l pe autor să invidieze măiestria desenatorului. La fel cu copertele celor două volume *Idei în Mers*, apărute tot în anii '70.

Enescu a devenit medic foarte apreciat și am rămas în relații amicale, aproape vecini de casă. Valeriu Neșțianu conducea la Craiova facultatea de medicină care se crease când lucram la Ministerul Educației. Cu Papadopol, organizam plimbări duminicale prin Cișmigiu, dar mai târziu am primit veste de la el din Grecia, unde se stabilise. Hondor făcea parte dintr-o familie distinsă. Eram prieteni, neștiind că mai târziu bunica lui se va apropia de familia mea. Este un caz ciudat pentru că l-am evocat pe Hondor care a răposat în același timp cu bunica lui devenită centenară. Manciu era de bună stare și am menținut cu el un contact legat de inițiativele lui în materie de studiu al climei. Buimovici, recent ieșit din situația de exil educativ, îmi povestea drama la care fusese supus, având totuși seninătatea unor perspective de normalizare, pe care nu le-a mai văzut, murind subit când făcea o injecție antitetanos. Un alt „exilat” mă iniția în politică și mă ducea cu el la o ședință ARLUS (Asociația de prietenie cu URSS). Cu Mircea Georgescu, m-am revăzut în probleme spitalicești, după ce devenise un medic în toată firea.

De fapt, clasa se împărțea în vechii elevi și nou-veniți, îndeosebi refugiați ardeleni și proscrisii vechii dictaturi fasciste. Ogindirea tranzițiilor vremii și noua societate care se închea.

Nucleul bucureștean avea deprinderea „ceaiurilor”, partide de dans, prietenie, voie bună, formarea de cupluri îndrăznețe. Fetele erau lipsite de șifală și băieții, de scrupule. Nu-mi găseam un loc potrivit în climatul nou, neputându-mă debarasa de moderație și de suspiciunea modelor.

În schimb, ieșeam des din casă și cutreieram orașul. Primul obiectiv erau librăriile. Nu mă mai săturam de titluri noi, de literatură și filosofie vestică, înainte neaccesibilă, de eseuri îndrăznețe contemporane, necenzurate.

Pe străzi, afișe mari purtau portretele lui Stalin, Roosevelt și Churchill, cei mari care începuseră să se întâlnească din nou după Teheranul din toamna anului 1943, când îi urmărisem pe undele radio, de la Beiuș. Atunci puseseră la cale loviturile finale pentru a-l zdrobi pe Hitler, tema abordată fiind, la Yalta, februarie 1945, cum va fi împărțită Germania și organizată pacea. „Se schimbă lumea”, îmi ziceam eu. Am venit la București pentru un liceu nou și

am nimerit la nașterea unei lumi noi. Acele afișe îmi spuneau că o mare nouătate era aceea a unei țări aflate la sfârșitul multor dictaturi parcurse. Învia-
 voră partidele politice și izbucnise cursa concurenței între ele. Alt liceu, altă
 țară, altă lume: „Voi rămâne, oare, eu același?”

Până una-alta, mă atrăgeau apelurile și reuniunile frecvente. Erau întruniri deschise care se țineau în săli de cinematograf sau teatre. Îmi amintesc cum sub terasa de la Cercul Militar, era o sală de cinematograf în care era anunțat părintele și scriitorul Gala Galaction. Am intrat, fascinat de aparența unui Tolstoi român, cu barba albă și cu cizme negre. În cuvântarea lui în care se auzia prozatorul de faimă, Gala Galaction anunța intenția de a forma un partid creștin-democrat. Era o noutate pentru România, care avea atunci partidele comuniste și socialiste ce se înfruntau cu partidele vechi, țărănești și liberale. Ecoul public al chemării lui a fost redus. S-a vorbit puțin despre el și, descurajat, Gala Galaction a abandonat proiectul.

Îi vizitam și pe socialiști. Afirmau că nu erau un partid nou, ci unul cu tradiție, jucând un rol important înainte de Primul Război Mondial. Ca la toate partidele, cuvântul-cheie era „democrația”. Programele lor vizau mai insistent decât alții progresul social și interesul public. Înceau din răspuțeri să țină piept rivalității cu Partidul comunist, cu care împărtășeau multe idei.

La mitingurile mult mai disciplinate și sobre ale comuniștilor, nota antifascistă era exploatată din plin – fasciștii supraviețuiau și sub ruine și înfrângeri. Se cita rezistența comuniștilor ilegali și prizoniți, inclusiv în țara noastră, și se proclama un viitor al oamenilor muncii care vor distruge jugul exploatării. Nota dominantă era prietenia și alianța noastră cu URSS. Îmi amintesc că mi-au făcut o impresie mai bună decât socialiștii, prin coerență și energie. Am citit în acele zile *Manifestul comunist*, publicat, al lui Marx și Engels și am fost impresionat de un document caracterizat de logică strânsă și de argumente clare.

Am participat și la ședința ARLUS, cu lume multă în casa ce le-a devenit apoi sediu permanent. Din nou istoria cu paginile de colaborare și apropiere de care nu duce lipsă, uitând de cele de ciocnire și încordare. Și unele, și altele sunt valabile. Nu se poate uita că unul dintre bulevardele mari ale Bucureștiului s-a numit, fără a fi schimbat sub vreo cârmuire, Kiseleff, generalul puterii ocupante din 1830, care a elaborat prima Constituție și a luat măsuri modernizatoare pentru români.

La partidele istorice am pășit cu un oarecare scepticism. Partidul liberal avea o tentă de elitism și-l făcusem în trecut vinovat pentru slăbiciunea manifestată în marile dezechilibrări prin care trecuse țara noastră în anii antebelici. Cel țărănesc era cel susținut de ardeleni, nefiind decât o nouă ediție a vechiului

lor Partid Național, care obținuse alipirea Transilvaniei la țara-mamă în 1918. Ambele erau populate de marii afaceriști și avuseseră scandaluri de corupție. Iar în acea vreme erau mai puțin preocupate de viitor și de schimbările necesare și mai mult cuprinse de o pasiune nouă a combaterii primejdiei venite de la comuniști și de afirmare a unui patriotism zgomotos. Lozinca lor era: „Regele și patria“. Aveam numai prețuire pentru regele Mihai, care era în ochii mei un erou al eliminării dictaturii antonesciene. Mi se părea abuzivă folosirea lui ca un simbol al conservatorilor, care trădaseră democrația și nu puteau s-o înfiripeze într-un avânt de unitate și înțelegere.

Spectacolul diviziunii totale, al certurilor între partide, al fărâmițării țării mă indigna. Întreg anul meu liceal de la București a avut ca un fundal un război la care România participa intens, jertfind tot atâția tineri câți fuseseră sacrificați în aventura pro-nazistă. Trupele românești luptau alături de cele sovietice în eliberarea teritoriilor din Europa Centrală. Ungaria și Cehoslovacia au astăzi mari cimitire ale soldaților români căzuți pentru salvarea țării lor de ocupația nazistă.

În familia mea exista o ramură arădeană din partea bunicii. O familie de avocat înstărit avea doi fii care îmi erau veri la a doua treaptă. Unul era student la Politehnică, Todoraș, și a scăpat astfel de recrutare. Cel mai în vârstă decât el fusese încorporat. A luptat și s-a întors rănit. L-am vizitat la spital și de pe patul unde zăcea bandajat mi-a povestit despre ororile prin care trecuse. Ritmurile rapide ale înaintării sovietice spre Berlin erau imprimate și aliaților lor. Atacurile lor se duceau cu o îndârjire care nu ținea prea mult seama de numărul soldaților lor uciși. Era un uriaș tăvălug care mătura o rezistență la fel de încăpățanată.

Curgea sânge fără oprire în timp ce stăteam pe băncile școlii. Mi se părea că luptele doctrinare care sfâșiau viața politică a României erau indecente.

Eram în al doilea semestru școlar, intrați calendaristic în anul 1945. Inițiat astfel în climatul bucureștean și introdus în mulțimea reuniunilor, conferințelor libere, urmărirea ziarelor și a radioului, observam scena mare a războiului și pe cea locală a politicii. Pedagogul meu cel mai calificat era unchiul Gusti. Era cu harta lumii în mână. Nota mersul războiului în Europa, pe când ne apropiam de ziua V. Cu aceeași inspirație și viziune cu care prezisese venirea lui Hitler, începerea războiului și câștigarea lui, se situa calm pe traseele armatelor în Europa sau în insulele Pacificului, dar mai ales se preocupa de planul intern, compara probabilitățile drumurilor, aproape toate spinoase, care-i așteptau pe români.

Cele două valuri de atac al aliaților, cel rusesc pornit la Stalingrad în noiembrie 1942 și cel început de aliați în Normandia în 1944, au crescut

neconținut în mărime, putere și viteză, au făcut ca armatele Vestului și Estului să se întâlnească pe Elba, în aprilie 1945. Este și luna morții lui Hitler. Capitularea Germaniei și sfârșitul războiului sunt legate de data istorică 8 mai. Apoi, cu pași mari până la sfârșitul verii, se înscrie victoria la cealaltă jumătate a planetei. Altă zi istorică: prima bombă atomică își certifică puterea gigantică de distrugere la 6 august în bombardarea de către americani a orașului japonez Hiroshima, urmată de o explozie similară la Nagasaki. Japonia capitulează peste opt zile, sunt eliberate Indonezia, Indochina și Laosul și devin independente, Birmania și Malaysia scapă de sub jugul japonez.

În luna precedentă, marile puteri se reîntâlnesc scurt timp după Yalta, la Potsdam, cu ochii pe lumea ce va intra în era postbelică. Nimeni nu prevedea că doi dintre eroii conducători ai victoriei vor dispărea. În vară, în SUA, moare F.D. Roosevelt și în Anglia este înlocuit de laburiști Winston Churchill. Doi dintre cei trei, pentru că rămănea, cu autoritate sporită, Stalin.

Situația de după război îmi apărea ca o problemă cu mai multe ecuații și mai multe necunoscute. Când unchiul Gusti îmi comenta crearea în vară a Organizației Națiunilor Unite, îmi spunea, amintindu-și de încrederea dimințită de evenimente a lui Titulescu în Liga Națiunilor Unite: „Sper că va fi mai eficientă ca Liga“. Nici prin cap nu-mi trecea că peste zece ani îmi voi lega soarta, adică traseul profesional sub semnul acestei organizații, la sediul său.

Pe harta lumii apăreau state noi, precum cele devenite independente în Asia. Timp de trei decenii lista a crescut, depășind suta. „Bine, ne ziceam, ele devin independente, dar pe noi ce ne așteaptă?“ O întrebare justificată, pentru că era posibil să devenim „dependenți“, așa cum evenimentele lăsau să se înțeleagă pe plan intern. Yalta și Potsdam-ul ne preveniseră că nu noi vom decide, o problemă care și-o rezervă pentru grupul lor marile puteri.

În țară lupta, partidelor pentru putere politică se întetise și se polarizase. La început, în 1944, se schițaseră două forțe principale: un Front Național Democrat, de stânga, și partide istorice de alta. Regele consulta partidele și îl numea pe prim-ministru. O comisie de armistițiu mixtă a marilor puteri era prezentă și observa atent mișcările. Fusese prezidată la început de A. Harriman și Sir Archibald Clark Kerr, dar imediat după ei se afla un foarte activ general sovietic.

Sovieticii nu acționau insistent în 1944 în privința candidaturii la postul de prim-ministru, dat fiind și prestigiul de care regele, decorat de ei, îl avea și pentru că interesele lor vizau angajarea cât mai mare a armatei române pe frontul de Vest. Așa că noi eram conduși de generali numiți de rege. La început Sănătescu, apoi Rădescu.

Între timp, situația se schimbă. Transilvania fusese eliberată, dar nu trecuse la o administrație civilă. Tot la începutul anului 1945, Stalin se pronunță

în competiția Gheorghiu-Dej versus Ana Pauker, în favoarea primului, deși sarcina legăturii curente cu Moscova se realiza de către grupul cominternist al Anei Pauker, care conducea Ministerul de Afaceri Externe. Va începe campania politică hotărâtoare dorită de Stalin, care știa că poza lui Dej era mai credibilă decât a unui alt comunist pe panourile alegerilor.

Cum vedea Ana Pauker poziția comuniștilor? Vorbind ca dintr-un manual marxist, considera în 1945 că „23 august i-a îndemnat pe români să rupă cu Germania“ din „grija ca să scape reacțiunea română... de ridicarea maselor, ca urmare a venirii Armatei Roșii“.

Ieșirea din starea de observator al sovieticilor și asumarea directă și aspră a rolului de actor dominant se produce prin apariția lui A.I. Vișinski, cunoscutul și temutul ministru de Externe al URSS, la București, după formarea celui de-al doilea guvern Sănătescu. Este suficient pentru cititorul român de ziare să vadă de câte ori apare la București acest om cu răspunderi la ONU și în starea lumii sau cât de lungi puteau fi unele dintre șederile lui, ca să-și dea seama că URSS acorda o atenție specială României, pe care o voia neapărat alături.

În cercurile politice se știau lucruri care nu ajunseseră la noi. Unei delegații titoiste la Moscova, Stalin îi spusese în aprilie 1945 că „în acest război... oricine ocupă un teritoriu impune și propriul său sistem social. Fiecare impune propriul său sistem social, până unde înaintează armata lui“. Mai era și împărțirea țărilor, începând cu Germania și fixarea frontierelor lor. Împărțirea însemna „desemnarea celui care va controla un teritoriu ocupat“ sau, mai eufemistic spus, „în ce zonă de influență a cărei mari puteri va intra o anumită țară“.

Înainte de Yalta, Churchill i-a arătat lui Stalin, pe o hârtie pe care i-a lăsat-o, schema de distribuire a țărilor după gradul de influență a Occidentului și Estului în această privință. Astfel, Ungaria și Bulgaria erau lăsate deschise relațiilor cu apusenii și sovieticii, în proporții egale (50%-50%). Erau izbitoare cifrele care descriau soarta Greciei (90%-10%) în favoarea Vestului și la antipod România (10%-90%) în favoarea sovieticilor predominanți. Desigur, autorul trăda obsesia lui de a obține o supremație privind Grecia, justificând într-un schimb invers interesele pentru România.

Respingând orice bănuială că Occidentul, în negocierile lui, va acorda Uniunii Sovietice dreptul de a tutela România, partidele istorice se bazau în primul rând pe SUA. De aici certitudinea lozincii: „Vin americanii! Lasă-l pe Vișinski, gândește-te că vin americanii!“

În această turbulență, am petrecut ultimul meu an de liceu la București. Eram copleșit de faptul că eram un martor favorizat a cel puțin două tranziții uriașe. O lume veche era înlocuită de una nouă, țara mea făcând trecerea

de la dictatură la democrație. Și eu parcursesem un traseu mic: de la provincie la centru.

În anii care au urmat mi-am dat seama că iluziile pe care le nutresc cei maturi înșală mai ales mințile celor tineri. Se putea întrezări și apoi constata că lumea nouă era plină de păcatele celor vechi și că semăna cu o asiduă fabrică de repetat erori, în timp ce, în materie de democrație, România cunoaștea o incertă oligarhie care ducea drept la instaurarea unei dictaturi durabile.

Nu am dibuit pe loc aceste adevăruri ale secolului meu, ci în perioada care a urmat după bacalaureat și la începutul studiilor universitare.

Odată cu formarea guvernului Groza și cu aducerea înapoi a Ardealului de Nord și instalarea la Oradea a părinților mei în casa pe care o părăsiseră, toată fervoarea temelor politice se potolește și schimbă direcția. Devine actual apropiatul bacalaureat. Nu mi-a părut mult de cursurile liceului, dar în acele momente îmi bătea inima. Știam câte materii tratasem cu ușurință și mă timorau valul de probe scrise și orale și formalismul solemn pe care îl aduceau profesorii tipicari. Tot ceea ce necesita memorie îmi crea probleme: geografia cu nume de localități, istoria cu nume și date. Repetam cu un rezultat nesatisfăcător numele tuturor voievozilor munteni și moldoveni, ce lupte au dat și ce mănăstiri au construit, și când s-a întâmplat asta.

M-am ținut de carte mai mult și mai intens în această perioadă ca în restul anului. Examinarea în scris mergea cum mergea, dar cea orală era plină de surprize. Aveam un coleg de origine greacă – a și plecat mai târziu în Grecia – cu care mă împrietenisem.

Dacă am repetat unele plimbări prin Cișmigiu, nu era ca să ne uităm după fete, ci ca să ne punem unul altuia întrebări recapitulative. La ce e bun un asemenea examen pretențios, solemn, rigid și răspânditor de teamă, de ce studii pe care ți le vei aminti cu plăcere se termină într-un stres inutil? Mult mai târziu, când mă ocupam de educația națională, ideea bacalaureatului nu-mi inspira simpatie. În unele țări nici nu există, cum ar fi SUA. În Franța însă are o sacralitate de cult religios. Și noi de la francezi ne-am inspirat.

Îmbrăcați frumos și pieptănați, ne prezentăm în sălile de probe scrise, pentru proba de matematică. Un profesor din liceu, pe care îl știam din vedere, scrie pe tablă problemele de rezolvat și dă startul după ce ne numără și ne identifică. Termin mai repede decât alții, pun tocul pe masă. Încet începe un zumzet și clasa pare a fi împotmolită. La una dintre probleme nu știau cum să găsească soluția. Profesorul înțelege viesparul. Și lui problema i se păruse complicată și întreabă: „A terminat cineva?” Pe urmă mă întreabă: „Cum te-ai descurcat?” și făcându-se că nu vede, îmi permite să merg la tablă și să scriu câteva formule-cheie din problema care cerea un truc relativ

simplic pentru „rezolvatorii“ de probleme. M-am dus repede la loc și am simțit că o undă de solidaritate și prețuire mă atingea din partea colegilor. Cât de sever era examenul și ici-colo lăsa loc pentru micile fraude care nu reprezentau sfârșitul lumii la elevii de pretutindeni. Puteau să jure că nu au copiat de la vecinul lor și că nu au trimis și primit bilețele.

Am intrat și la probele orale, dar nu rețin decât ceea ce avea să constituie un eveniment al vieții mele. Eram la examenul de istorie. Profesorul era venit de la universitate, un istoric activ și cunoscut pe plan intelectual. Sub privirile reci ale membrilor comisiei formate din cinci, șase persoane ce stăteau la o catedră prelungită într-o sală mare de școală, trag biletul cu subiectul: „Matei Basarab și Vasile Lupu“. Am înghețat. În lungile lor domnii, nesfârșita dușmănie a dus la un număr mare de lupte, care făceau o listă lungă. Concuraseră cu aceeași ardoare la cursa construirii de mănăstiri, încât acestea formau o listă la fel de greu de memorat. Cu toate încercările mele, eșuasem în încercarea de a le învăța, iar în acele clipe pe ecranul minții mele se încrucișau și se mișcau neconținut nume de războaie și de citorii. Brusc, am evocat amintirea unei cărți citite demult, de istorie română pentru tineret, în care cei doi domnitori erau prezentați pe larg. M-am agățat de acest colac de salvare și am început în a spune că „înainte de a enumera numeroasele lor ciocniri militare și faptele cu care se întreceau pentru gloria culturală, este util să examinăm profilul acestor personalități atât de diferite și să găsim sursa unei competiții voievodale unice în istoria românilor“.

M-am ocupat apoi, lungind răspunsul cât de mult posibil, de portretele celor doi protagoniști, așa cum apăruseră din vechea mea lectură. Ce-i făcea atât de diferiți? Matei Basarab era un înțelept și un moderat, în contrast cu ambițiosul Vasile Lupu, îndrăzneț în găsirea de misiuni care să-i aducă măreția. Primul, cu o cultură tradițională, cu scrieri slavone, al doilea grec, cu limbă, cultură și inițiative grecești, cum a fost școala domnească în Moldova, cu profesori greci. Deși erau antiotomani în sufletul lor, metoda de a-și câștiga prieteni și roluri în Balcani era diferită. Unul vedea interese politice și economice, celălalt voia să ajute ortodoxia și Patriarhia greacă de la Constantinopol. Nu știu dacă am vorbit exact în acești termeni, în orice caz, erau idei spuse mai popular și mai colorat.

Expunerea mea a trecut de timpul rezervat unui răspuns, așa că am fost întrerupt înainte de a ajunge la enumerările de date de care mă temeam.

Se întâmplă ceva ciudat. Profesorul mă întreabă: „Ce vrei să urmezi după liceu?“ Răspund fără ezitare: „Politehnica“. De fapt, cam la aceasta visau toți cei ce nu se temeau de matematică. Și el spune: „Mai gândește-te. Ai putea mai bine să alegi istoria, pentru care ai putea avea o chemare“. Și, spre uimirea mea, se ridică să-mi strângă mâna și face semn membrilor comisiei să se ridice și ei.

Mi s-a părut că nu meritam o asemenea demnitate. Cum zic francezii: „Ni cet excès d'honneur, ni cette indignité”¹. Eu aşteptasem o degradare şi am avut parte de un „exces de onoare”. Nu cred că alte momente în care mi s-a conferat titluri au avut intensitatea întâmplării de la bacalaureat.

M-am întrebat mereu ce l-a îndemnat pe profesor să remarce expunerea mea. Ştiam că era un istoric cu prestigiu. Nu se poate să nu fi cunoscut de multe ori rigoarea apăsătoare a documentului scris, fără de care evenimentul n-ar avea dreptul de a fi confirmat. Câte lucruri nu apar în moştenirea scrisă şi în mărturiile orale? Şi ceea ce este mai grav, câte dintre ele nu conţin falsuri sau sunt informaţii eronate, câte nu sunt decât fructul unor stări emotive, ură, duşmănie, rivalitate, adulaţie mai ales? Nu există istoric bun care ar vrea mai mult să răspundă la întrebarea: „De ce s-a întâmplat?” în locul celei frecvente: „Cum s-a întâmplat?” Probabil că la bacul nostru aceste gânduri s-au activat când un candidat a vrut să eludeze o listă de date, mutând problema pe planul psihologic şi al comportamentului omenesc.

Şi cum avem două creiere, unul conştient, al doilea subconştient, în cazuri de emoţii speciale, cel din urmă înregistrează evenimentul şi-l păstrează în frigider. Au trecut trei decenii până când a reapărut un fapt asemănător, ce împlinea prezicerea profesorului meu. Lucram intens la elaborarea de modele matematice în studiul relaţiilor internaţionale: conflicte, negocieri, acorduri, coalitii. Mi-am zis atunci că erau fenomene ce cădeau în câmpul de interogaţii ale istoricului. Am schiţat atunci şi am publicat o schiţă a unui capitol neabordat încă: istoria văzută prin prisma metodelor matematice, pe care l-am intitulat *Cliomatematica*, în cazul ăsta Clio fiind muza istoriei. Au mai trecut trei decenii şi de data aceasta gestul profesorului nu se pierdea în zadar. Am scris o istorie informală a poporului român în lumina luptei lui de supravieţuire, îndepărtându-mă de canoanele documentare şi plasându-mă în mintea celor care au câştigat-o. Am continuat apoi cu o suită de evocări ale marilor evenimente din istoria relaţiilor internaţionale, adoptând total şi fără rezerve un stil narativ, povestind întâmplări memorabile la care fusesem martor.

S-a închis bacul, cu un rezultat care prelungea starea clasificării din liceu: 10 are premiantul „în titlu” şi urmez eu, cu ceva peste 9.

M-am desprins de Bucureşti fără nicio întârziere, neîncercat de vreun ataşament sentimental. Ca dintr-o aruncătură de băţ, am ajuns la Oradea. Nu eram însă mânat de vreun dor, dorinţa de a-mi vedea părinţii, grădina cu tufe numite „buxus” şi regăsirea bicicletei. Un val de reînnoire mă copleşea, la început difuz. Dar conţinea o respingere totală a trecutului, o neîncredere în generaţia „adultă şi manufacturată”, cum o numea Jacques Prévert, o încântare la

¹ Nici excesul acesta de onoare, nici lipsa asta de demnitate (fr.) (n.red.)

întrebări de căutare de scopuri, ca tânărul Descartes care scria pe un carnet de școală: „Ce drum al vieții voi urma?” (pe latinește, „Quod vitae sectabor iter”). Totul se concentra asupra lumii în care voi trăi, dar și cum era întrevăzută ea de filosofi, cărturari, scriitori, savanți. Ceea ce însemna că-i căutam cu ardoare. O sete de lectură cum nu mai avusesem m-a cuprins. Nu-mi vine să cred, răsfoind carnetul meu de lectură din acele trei luni de vacanță, că am parcurs un volum ce se compara cu toate cărțile citite în anii de liceu.

Unul dintre autorii favoriți a fost Anatole France, cu amestecul lui de înțelepciune dulce, realism cu accente amare și totul aseasonat în umor. Îi notam reflecțiile, care, de fapt, s-au înscris adânc și în memoria mea: „La société repose sur la resignation des pauvres” („Societatea se bazează pe resemnarea celor săraci”) sau „Il y a des heures aimables et des moments exquis; je ne le nie point. Mais ce sont des perles et des pierreries clairsemées sur la trame rude et sombre des jours” („Există o plăcere și momente încântătoare; nu neg deloc acest lucru. Dar ele sunt perle și pietricele răsfirate pe urzeala aspră și sumbră a zilelor”). După el veneau romanele istorice și biografice, în care Stefan Zweig era maestru, *Geneva* lui Calvin era mai mult decât o povestire colorată, era pulsul unei ere, căreia nu degeaba i s-a atribuit titlul de a inspira nașterea capitalismului. Prin Zweig, îi descopeream pe marii gânditori și scriitori. Așa erau cărțile lui Tolstoi sau Friedrich Nietzsche. Scriam în carnetul meu și ceea ce spuneau ei în cuvinte pătrunzătoare. Ca de exemplu: „Singurul mijloc de a scăpa de deznădejdea vieții este proiectarea propriului eu în lumea întreagă” (Tolstoi). Sau: „Numai durerea cea mare este liberatorul suprem al spiritului. Numai ea ne învață să pătrundem în adâncurile noastre din lume” (Nietzsche). Marile adevăruri pe care le căutam și eu nu erau răsplătite doar de vederi atât de dramatice. Mai găseam și aforisme interesante: „Șarpele care nu poate năpârli pier” (Nietzsche). Analizele lui filosofice m-au dus la Freud și la comentatorii săi.

Dar de cine nu mă interesam? Parcă aș fi parcurs o enciclopedie. Îi găseam pe Emerson, Hegel („Bufnița Minerva nu pornește după pradă decât la căderea serii”), Marx, Engels, Dobrogeanu-Gherea, Radu Rosetti, Cardinalul de Retz, André Gide, Luigi Pirandello, Proust, Jules Renard. De la ultimul am reținut ceea ce mi-a răsunat în minte de câte ori începeam să scriu: „Cel mai greu este să iei penița, s-o înmoi în cerneală și s-o ții ferm deasupra hârtiei”. Mi-au plăcut mult din gândirea românească Mihail Ralea și, mai ales, Lucian Blaga, pe care l-am considerat întotdeauna un ghid filosofic și un balsam poetic. Ceea ce noi numim citate scoase din textele lungi ale scriitorilor formează un gen aparte, fiind capsule de idei ce se imprimă ușor. Un simplu citat din elvețianul Jung m-a făcut în materie de filosofie să mut acul balanței de la teorie la experiență. Iată-l: „Cele mai frumoase adevăruri ale

lumii nu servesc la nimic atât timp cât deținătorul lor n-a devenit pentru fiecare dintre ele o experiență interioară originală“.

Literatura nu era neglijată în atacul meu livresc, trilogia lui Eugene O'Neill, *Din jale se intrupează Electra*, mi-a venit în minte când vizitam ruinele Micenei în Grecia¹. André Malraux și Ibsen, Antoine de Saint-Exupéry, André Maurois, Alain-Fournier, Marcel Brion, Émile Faguet cu a lui captivantă și actuală *L'art de lire*, sau clasici ca Voltaire sau Molière.

Văd că literatura franceză predomină, bine prezentată cititorilor români, printre care mă înscrim, de Alice Voinescu sau Ion Biberi.

În retrospectiva pe care o fac există o oarecare mirare de ce atunci mă mișcam atât de liber în limba germană. Se vede din citatele pe care nu simțeam nevoia să le traduc. Dar și mai ciudată mi se pare îndrăzneala de a începe să citesc *Faust*, al lui Goethe, în limba germană, cu un dicționar alături.

Am reținut un vers din *Faust* pe care visam să-l dezleg. „Nu mă iubești pe mine, ci imaginea ta despre mine.“ Oare așa să fie cu acest sentiment crescut de poeți în grădini de trandafiri și de inimi deschise ce se citesc pe fețe sincere și zâmbitoare? Eram timid și puțin edificat în jocul în care bărbații și femeile se căutau perpetuu. În goana după cărți observam că nu căutam informație, ci sens. Nu voiam să fiu doct, ci să înțeleg lumea, ce gândeau și făceau oamenii, cum era secolul meu atunci la răscruce, cu înnoiri pe toate planurile. Iar băieții și fetele din jur se căutau febril. Îmi ziceam: „De ce să se creadă că bărbații caută femeile și nu invers? Ele sunt mai viioale și fluide, ei mai înceteți și uneori timizi ca mine“.

În acea vară am avut parte de întâmplări neașteptate și edificatoare. Nu eram deci pierdut în întreprinderi intelectuale, cufundat în cărți și rupt de realități.

Prima s-a petrecut într-o călătorie cu autobuzul. Vizitasem aproape de Hula-Mare o mină de cărbuni și coborâsem ca Dante în infern. Am fost copleșit de truda și riscurile vieții de miner, undeva în străfunduri. Aveam în cap un reportaj care, într-adevăr, puțin după aceea a deschis vocația mea pentru jurnalism. Cu gândul la viitoarele mele articole, călătoream cu autobuzul spre Hula-Mare, unde un unchi, fiul surorii bunicii mele, era prefect temporar după moșirea administrației românești. Față în față cu mine se afla o tânără frumoasă și civilizată cu care am început o convorbire. Mi-a spus că venea din străinătate ca să-l întâlnească pe omul cu care se căsătorea peste câteva zile. Nu știu cum m-a înfiripat o anumită intimitate între noi. Dar la despărțire mi-a strâns mâna

¹ În *Zidul și Iedera*, Cartea Românească, București, 1977, 478 pag., care cuprinde călătoriile lui M. Malița în jurul lumii, la *Repere mediteraneene* figurează „Din jale se intrupează Micena“ (n.a.)

și mi-a șoptit: „Caută-mă urgent peste o oră, fără întârziere, la hotel (a cărui adresă o cunoșteam). Te aștept acolo“. Luat prin surprindere, mă gândeam totuși că nu mă chema să-mi arate rochia de nuntă. M-am dus la hotel. Totul s-a petrecut aproape fără cuvinte. Nu ne știam nici numele. M-a luat în brațe și apoi a ars ca o flacără vie. Am plecat pe urmă repede. Se grăbea să intre în circuitul vieții ei. De unde impulsul acestui intermezzo, mai scurt decât un vis?

Eram atât de uluit, încât i-am povestit incredibila întâmplare unchiului meu, care, om de lume, s-a amuzat copios.

A doua poveste este legată de un personaj, mult mai sincer, mult mai puțin grăbit și chiar ușor melancolic. Am întâlnit-o la verișoara mea care mă invita în cercul ei de prieteni. S-a uitat lung la mine și m-a ales. Avea ceva mai mulți ani decât cei 18 ai mei. Era divorțată. A urmat un lanț de întâlniri tot la câteva zile distanță pe parcursul verii mele în care mă emancipam pe toate căile. Simțeam că se atașase de tânărul ei prieten. Nu agreea, desigur, singurătatea și poate că o încerca un sentiment de răzbunare pentru cine știe ce dezamăgiri. I-am arătat și păstrat afecțiunea, care a dăinuit și după reîntoarcerea fiecăruia în viața proprie.

Un adept al lui Freud mi-ar fi spus, dacă ar fi știut de întâmplările mele, că maturizarea mea rapidă care a avut loc în câteva luni de vacanță nu s-a datorat cărților, ci femeilor care mi-au oferit prietenia lor. Se poate. A fost însă transformarea totală a minții din cutia proprie. Aceasta privea comportamentul, decizii, noi obișnuințe. Am șters orice atașament față de cei vechi și demodați. Nu-mi ascultam decât propriul glas de răzvrătit.

Am schimbat fără reproș toate flamurile vechi. Nu voi mai da examen de admitere la Politehnică. Aleg alt drum. Mă voi înscrie la Matematică la Universitatea din București și voi alege o îndeletnicire umanistă și aceea va fi Filosofia la aceeași facultate. Dacă întreaga lume se schimbă, o fac și eu. Ceea ce s-a întâmplat în toamna și iarna anului 1950, anul bacalaureatului. Ce vacanță purificatoare!

În privința schimbării lumii mă înșelam însă. În același an începea Războiul Rece, care m-a urmărit vreo patru decenii. Țara mea și-a pierdut independența, fiind atribuită de concertul marilor puteri Uniunii Sovietice. N-a mai avut libertatea de a-și urmări aspirațiile și interesele, ci a trăit tot atâtea decenii, legată de mâini și de picioare, în lagărul estic. Eu n-am trăit cu grija să-mi urmăresc vreun ideal, ci să micșorez pierderile și să evit capcanele ce duceau la o stingere prematură. Dar dacă ai înțeles ceva într-o vacanță de vară, îl duci cu tine într-un spațiu rezervat al memoriei, „for future use“¹, cum zicea un poet american.

¹ În beneficiul viitorului (engl.) (n.red.)

III. STUDENȚIA

Vremuri grele

După ce odată cu anul 1945 începuse o eră nouă în sistemul internațional (Yalta, Potsdam, sfârșitul războiului în Europa prin înfrângerea celui de-al III-lea Reich hitlerist, moartea lui Roosevelt și înfrângerea în alegeri a lui Churchill, bombe atomice asupra Japoniei și capitularea ei, sfârșitul dominației coloniale franceze în Indochina și Carta Națiunilor Unite), în afara câtorva știri răsunătoare, a urmat un an care părea destul de tern. Semne neli-niștitoare erau totuși: începutul războiului din China sau venirea unui regim totalitar în Argentina al lui Juan Domingo Perón. „Justițianismul“ lui menți-nea pe pereți lozincile fasciste. Iar în Grecia făcea ravagii războiul civil. Pen-tru tumultul subiacent al vremii, nu aveam antene exersate. Nu urmăream cu atenție degradarea relațiilor sovieto-americe, întrucât le mai vedeam în funcțiune la pregătirea și derularea tratatelor de pace din 1946–1947.

În estul Europei se întăreau „republicile populare“ sub tutelă sovietică. Iar în România simțeam ca și restul populației vântul rece și mâna neagră pe care le atribuiam prezenței armatei sovietice, ce părea definitivă. Vom aștepta doi-sprezece ani ca ea să fie retrasă.

Se afla, din om în om, că în închisori se comiteau grozăvii, torturi și crime și că oamenii presupuși „dușmani“ dispăreau fără urme de la casele lor. Atribuiam totul ocupației militare sovietice care nu ascundea obiectivul de a curăța teritoriile cucerite de fasciști sau dușmani învederați ai rușilor și al sistemului lor de guvernare.

Atât timp cât armata română jucase un rol remarcabil plătit cu multe jertfe în alianța antigermană în care intrase, Armata Roșie nu fusese învinu-ită decât de furturi de ceasuri. Dar ulterior, cu ajutorul unor români sau ruși, trecuse la acțiuni dure.

În 1946, asistam și la o înăsprire a situației și a poziției Partidului comunist. Se ținea procesul lui Antonescu și al principalilor lui colaboratori: generalul Constantin Vasiliu, premierul Mihai Antonescu și Gheorghe Alexianu, în care aceștia au fost condamnați la moarte și executați.

Un tânăr pe care-l întâlnisem la Frontul tineretului mi-a povestit că a fost de față la execuție. O rudă mai influentă de la Armată sau Justiție l-a dus la fața locului. Îi văzuse pe cei condamnați escortați de soldați și așezați în șir cu spatele la zid. Li s-a citit sentința și decizia execuției. Antonescu a rămas calm, ținând în mână cartea despre realizările lui. Mihai Antonescu, fostul premier, plângea și cerea îndurare. Se ruga să nu fie executat. Iar ceilalți doi păreau împietriți și resemnați. Se pare că Antonescu a cerut soldaților să tragă, dar zgomotul îi acoperise ordinul. Antonescu, ca și Hitler, modelul lui, era un dictator pasionat de dramatism mareț în fața mulțimilor, stăpânind mecanismele manipulării de masă. Numai că Adolf fusese isteric, în timp ce Antonescu, „Führerul” României, marele conducător, ținea la demnitatea unui mareșal. Nu ceruse el ca întreaga populație să îngenuncheze și să jure la ordinul „Ostași, vă ordon, treceți Prutul!”? Își mai amintea el în momentele finale că la un ordin al lui au pierit sute de mii de soldați tineri ai României, iar la altul au fost masacrați 350 000 de civili din Ucraina și Basarabia? Pot patru oameni din fața plutonului să ștergă durerea românilor sau incriminările pe care le-au suferit până departe în secolul ce urma?

Ceea ce ținea de logica războiului nu putea fi un obiect serios de consternare. Dar introducerea în luptele politice și în concurența partidelor a metodelor de intimidare și pedepsire prin procese publice însemna a aplica un stil propriu stalinismului, străin tradițiilor noastre.

Apăruse o tensiune alimentată de rege, care se opunea unor măsuri de acest gen. Regele devenise un simbol al oponenților regimului. Acuzat că se opunea procesului de transformare revoluționară a țării, a fost silit să abdice la sfârșitul anului următor (30 decembrie 1947). Nu eram regalist și nu aprobam implicarea lui în politică. Și cu decorația primită de la Uniunea Sovietică pentru meritele de la 23 august, mă gândeam că ar putea sta pe tron fără să devină combatant în înfruntarea politică în scopul susținerii părții fatal pierzătoare. Orice om realist care ar fi examinat cine se confrunta cu cine, nu putea să se îndoiască de cine va învinge și cine va fi înfrânt. Fără să aprob în sinea mea metodele abuzive și, după mine, nici măcar necesare pe care înțelegea să le folosească puterea ocupantă, credeam că eram înscrisi definitiv în cursul unui destin ineluctabil.

În afara problemelor țării mele sau ale secolului meu, viața mea era trăită pe două direcții. Una era studentească și alta matematico-filosofică.

Dădeam prioritate celei studențești. Timpul și energia mergeau cu precădere către prima. Cea ce-a doua, deși consuma mai puține ore, era reprezentată mai puțin prin unul dintre cursurile anului III început în 1946, cât prin exercitarea funcției de preparator, ca membru al Catedrei lui Miron Nicolescu. Aveam însărcinări de începător la seminariile organizate și pentru facultatea de fizică.

La capitolul activității studențești nu existau evenimente zguduitoare. În ceea ce mă privește, implicarea sânguincioasă îmi era răsplătită în pași mari prin responsabilități crescânde. Din responsabil sau șef pe linia Frontului studentesc, pentru anul parcurs mereu alături de colegi, am devenit șef sau președinte pentru întreaga facultate, apoi pentru universitate și în 1947-1948 pentru întreaga capitală.

Duceam însă o viață de student mai nesigură și precară decât cea de elev, consumată în familie fie cu părinți, fie cu unchi binevoitori. Locația mea era schimbătoare, precum aceea a chiriașului călător care își părăsea un domiciliu fredonând: „Rămâi sănătoasă cucoană / Îmi iau geamantanul și plec”. După găzduirea doamnei Cutrupi, am petrecut mai bine de un an într-un apartament cu o cameră nu departe de Calea Victoriei, în zona Academiei, de la „cucurigu” unui bloc, adică la etajul cel mai înalt. Am împărțit locuința cu vechiul meu prieten de la Făgăraș, Relu (Aurelian Iănăsescu), care făcuse anul I la Matematică, după ce eșuase la Arhitectură, dar în 1946 reușise să intre la facultatea dorită. N-a fost rău. Ne pregăteam mâncarea și întrețineam curățenia ca doi burlaci. Ne și amuzam putând vedea în clădirea vecină ce făceau în pat, cu lampa aprinsă, doi tineri căsătorii. Probabil că inspirat de ei, Relu a cules într-o zi de la gară o femeie ce căuta clienți și, ca rezultat, s-a ales cu o boală rușinoasă care l-a necăjit un an întreg. Relațiile cu colegul meu de liceu și de matematică, înscris apoi la arhitectură, s-au răcit cu timpul. Umblase în caietele mele de notițe personale și dăduse de pasaje pe care le-a considerat jignitoare pentru el.

Ce imprudență în acea vreme de a-ți așterne gândurile pe hârtie! Era direct periculos. Mai târziu, l-am întrebat pe fiul lui Groza de ce nu răspundea la scrisori și mi-a răspuns: „Eu să scriu o scrisoare? Doamne ferește! Un prieten a făcut asta și a luat cinci ani”. De închisoare, adică. Practica este veche. Richelieu, când era în culmea puterii sub Ludovic al XIII-lea, spunea: „Dați-mi cinci cuvinte, n-are importanță despre ce, ale unui om și îl arestez imediat”. Cred că dându-mi seama de greșeala mea, am încetat să scriu pe hârtie ceea ce gândeam cu capul sau vreo experiență personală de viață.

M-am mutat din apartamentul împărțit cu Relu când am fost ales președinte al studenților din București și am acceptat cu plăcere invitația unui

cămin al ASE-ului de a sta într-o cameră pentru o singură persoană pe care mi-o punea la dispoziție. Cred că am păstrat-o până la ivirea unei noi răspunderi care să-mi dea drept la locuință, probabil în 1948.

Cu hrana, situația era și mai aleatoare. Primeam pachete cu mâncare de la părinții din Oradea, când găseam ocazii potrivite ale călătoriilor unor cunoscuți. Luam, de obicei, masa la cantine subvenționate de stat sau de instituții private. Dar statul primea ajutoare postbelice încă valabile din Occident. O firmă petrolieră cu capital străin organizase mese pentru studenți undeva în centrul Bucureștiului cu mâncare mai bună. Acolo am cunoscut un alt student care desenase noua stemă a României ce a apărut pe steag.

Nu mai vorbesc de costumele mele care au început să mă intereseze când treptele ascendente ale obligațiilor sociale mă forțau să le iau în calcul. Nu mi-a convenit și nu m-a satisfăcut această improvizație continuă a bazei materiale a existenței mele. Și nu vedeam la orizont nicio sursă ca să o dreg. Drept rezultat, eram un tânăr brunet, mai degrabă palid decât rumen, slab și deloc viguros, care păstra totuși o seninătate și o bunăvoință – probabil moștenite –, întâmpinându-i cu un zâmbet pe toți interlocutorii lui.

Ferestre deschise

Departa de a vizita nenumăratele reuniuni distractive cu dans și băutură, mă răsplăteam, nu prea des, cu câte un film, concert sau spectacol de teatru.

Frecventam Biblioteca Universitară, unde am văzut într-o zi un afiș anunțând un ciclu de conferințe organizate și patronate de Moisiș și prietenii lui, Alexandru Mironescu și Anton Dumitriu. Temele aparțineau celor două facultăți pe care le urmam, matematică și filosofie, cu multă logică aparținând ambelor. Am luat loc în amfiteatrul Bibliotecii Universitare și am sorbit din cupa cu „punch” a lecțiilor lor excepționale fără a sări vreuna. Moisiș, un matematician de frunte și maestrul logicilor, domina cu măiestrie inegalabilă, în raport cu cursurile de catedră.

Dacă luam în socoteală și literatura, situația devenea și mai bună. O altă stea a culturii române ținea cursuri în amfiteatrul de la Litere, tot atât de căutate și gustate; era George Călinescu. Dacă citeam ceva cu regularitate, era ziarul lui, unde aborda teme politice, fără să neglijez revista de idei a filosofului Petre Negulescu. Cartea acestuia, *Destinul omenirii*, va deveni pentru mine un document de referință.

Cu o vădită detașare nu numai de politică, ci și de orice temă care nu ținea de cele mai recente progrese în sfera gândirii științifice, conferințele

lui Moisi! au pus în geanta preocupărilor mele un obiect de studiu de care am rămas atașat: logicile polivalente care ieșeau din făgașul gândirii binare clasice. În îndeletnicirile viitoare care vor include diplomația, voi folosi mereu deviza: „NU pentru Da sau Nu; DA pentru Da și Nu“. Dacă n-ar fi existat această deschidere a conferințelor de la Biblioteca Universitară, probabil că, mai târziu, discursul meu de primire la Academie n-ar fi purtat titlul *Opuși inseparabili în gândirea românească*. În fond, tot o ceartă cu dualismul tradițional.

Chiar dacă îmi oprisem elanul spre filosofii consacrate, mă îndreptam cu ardoare spre cele cu tangențe științifice în curs de a fi elaborate sub ochii mei. În materie de lecturi mențineam preferința pentru eseuri, întrucât înauși numele lor, însemnând „încercări“, oglindeau străduințele mele.

Eram călăuzit de un resort nu atât al cunoașterii, cât al dorinței de a înțelege ce se petrecea în străfunduri, ce forțe puneau în mișcare mintea românească. În Goethe întâlneam un vers edificator în *Faust*: „Lăuntric să cunosc prin ce se ține universul. / Să văd puterile. Semințele a toate să le știu. / Să nu-mi încurc printre cuvinte mersul“. Puteai urmări un astfel de țel fără să devii faustic, un stil de gândire nervoasă și îndrăzneță, opus liniștitelor abordări apolonice și înruditându-se astfel – în parte – cu verva dionisiacă. Un apolonism puțin condimentat și energizant mă atrăgea mai mult. Era pe măsura unor „încercări“ calme. Împietind, desigur, virtualitatea matematicii cu realitatea faptei. La câte visuri nu îndeamnă tinerețea și cu câtă dezinvoltură se plimbă ea pe aleile gânditorilor maturi.

În sfera mea universitară găseam ferestre de respirație intelectuală ce încurajau acțiunea. Este adevărat, de asemenea, că în activitatea studentescă, în afara acțiunilor încă vii ale „opozității reacționare“, organismele democratice funcționau în termenii persuasiunii și nu ai presiunilor. Studenții democrați erau îndrumați de doi activiști de grad superior, rezonabili și clari la minte, Brătescu și Bogdan, dar cu ei n-am avut de-a face decât atunci când în primăvara anului 1948 am fost ales președinte al Centrului Universitar București.

Vânturi aspre. Întrebându-mă unde sufla vântul pe un plan mai larg, înregistram un curent îngrijorător la nivel internațional. Relațiile Est-Vest, începând cu legăturile celor două superputeri, SUA și URSS, se deteriorau mereu și declarațiile oficiale deveneau mai aspre. Nu peste mult timp ele vor duce la o rupere totală și gravă a Europei în două părți opuse și ostile: Occident versus Est.

Conferința păcii din 1946–1947 consfințea apartenența noastră totală și definitivă în ultimul grup, sub dominația Moscovei. Îndată după această

încorporare legalizată a devenit vizibilă și brutală uneori dirijarea de către sovietici, în toate sferele, a treburilor interne ale României.

Știam că țara noastră trecea printr-un statut de țară ocupată. Acesta înseamnă de când lumea independență doar pe hartă. După ce pecetea oficialității se pusese pe acordurile internaționale, sovieticii nu mai procedau cu mânuși în raport cu noi. Trecuseră vremurile când după 1944 armata noastră lupta alături de aliați intens și cu imense jertfe, împotriva muribun-dei Germanii hitleriste.

Știam bine că discursurile politicianilor, ca și articolele presei vorbeau numai despre ceea ce trebuia și putea să se audă. Ceea ce prețuiam în aflarea unor lucruri reale și petrecute erau povestirile celor cu care legam conversații, mai mult din întâmplare. Descopeream că, în afara lucrurilor care voiam să fie reamintite, erau altele incriminatorii. Cunoșteam câte ceva despre prezența armatei române peste Nistru, doar fărâme de informații neclare și sporadice, ca, de pildă, faptul că Antonescu a cerut să fie aspru pedepsiți cei care au ofensat armata României. S-ar putea crede că sute de mii de oameni n-au avut altceva în comportamentul lor decât adresarea de ofense armatei cuceritoare. O persoană care se nimerise între funcționarii administrației teritoriilor ocupate de armata română mi-a relatat înființarea de către noi în Transnistria a „lagărelor de femei“, culese din casele lor sau de pe stradă. Ce motive strategice le-ar fi putut justifica? Mi-a spus că erau mai multe lagăre ce numărau fiecare zeci de mii de victime, dacă nu sute. Nu știa care a fost soarta lor. Dar văzuse cu ochii lui cum personajele mari sau mici ale administrației aveau dreptul să viziteze lagărele de femei și să le „interogheze“. De fapt, le alegeau pe cele mai tinere și arătoase și le scoteau pentru o zi sau o noapte din lagăr, ca să le cunoască mai de aproape. Unii erau atât de mulțumiți de „cuceririle“ lor, încât le scoteau complet din lagăr și le angajau într-un post auxiliar, neavând altă obligație decât a răspunde la chemarea șefului. Cele mai cultivate puteau deveni secretare perpetue chiar. Unii le luau cu ei în țară. Abia în acele momente îmi dădeam seama cine era „rusoaica“ sosită dincolo de Nistru, care închiriasse un apartament la doamna Cutrupi, și acesta nu se compara cu mizera cameră de serviciu pe care o ocupam eu. Nimerisem acolo pentru că doamna Cutrupi moștenise un mare apartament din blocul de vizavi de locuința unchiului Gusti, amfitrionul meu anterior. Rusoaica era ca și inexistentă. Fusese adusă de protectorul ei de peste Nistru, care rămăsese singurul ei ocrotitor în România. În mai bine de un an nu i-am văzut pe niciunul la față. Singuri își deschideau și închideau ușile, astfel că doamna Cutrupi nu-i vedea sau auzea nici ea. Poate rareori, la plata regulată a chiriei.

În acele zile, reprezentanții rușilor băteau cu pumnul în masă la ședințele comisiei de armistițiu, unde se fixau marile sume reprezentând „despăgubirile” de război. Pe lângă acestea, țara fusese împânzită de firme mixte în toate domeniile-cheie ale economiei. Se numeau sovromuri, care, în număr de 17, au funcționat neîntrerupt timp de peste un deceniu. Eram și învinși, și cu banii luați. Sărăcia era agravată și de seceta Moldovei din vara anului 1946.

Ce cuvânt aveau oamenii politici români, pe care istoria îi consideră responsabili pentru starea proastă a economiei și înfometarea populației? Următoarea întâmplare a fost relevantă pentru mine. Cunoscusem un ardelean, Nonu, care s-a remarcat în anii '30 ca un colaborator apropiat a lui Titulescu. Era o sarcină grea de a-i fi consilier sau secretar și de aceea nu durase mult. În anii '40 lucrase ca jurist la Ministerul Economiei. Ministrul era Gheorghiu-Dej, care îl desemnase ca membru al Comisiei de armistițiu, unde se analiza modul în care România își va achita despăgubirile provenite din războiul cu aliații sovieto-americani. Mult mai târziu, Nonu mi-a povestit ce i s-a întâmplat în acele momente postbelice. Îl ținea pe ministrul lui la curent cu ce avea loc în ședințele de armistițiu. Într-o zi, când îi dădea raportul lui Dej, acesta l-a ascultat atent și trist și, în final, i-a spus: „Te afli într-o încurcătură. Nu știu ce ai zis în ședințe, dar sovieticii s-au supărat. Ei au decis să fii arestat. Nu pot să fac nimic pentru tine. Vezi tu dacă mai poți să-i îmblânzești”. M-a zguduit relatarea lui Nonu pe care o bănuiam sinceră. Vasăzică, membrul guvernului român nu dispunea de niciun mijloc și nu avea autoritatea de a interveni în destinul colaboratorului său, croit de ocupații străini.

În rândul tendințelor observabile în țara noastră, se vedeau în 1947 un recul al opoziției și o consolidare a puterii partidului ce guverna. Înainte deciziile aparțineau forțelor oculte dirijate direct de ocupații sovietici. Pe urmă, instituțiile noastre, simțindu-se mai consolidate, își propuneau să facă ele însele ordine. Legi aprobate în acest sens le dădeau puterea să desființeze organizațiile de tip fascist, profascist sau terorist, să-i urmărească pe cei vinovați de crime de război sau umanitare și să curme evaziunea fiscală a sectorului economiei private. Termenii erau suficient de vagi ca să cuprindă orice oponent al „schimbărilor revoluționare” din România. Puterea efectivă era însă a partidului, nu a parlamentului sau guvernului.

Trecuse vremea lui Petru Groza. Ultima lui sarcină grea a fost aceea de a negocia în 1947 cu regele Mihai demiterea sau demisia sa. Liberalii sau țărăniștii îl încurajau pe suveran să nu cedeze. Dar la urmă el a înțeles că URSS, care ne-a preluat ca protector suprem, nu-și putea realiza planul de control al Țării cu „regate”, ci doar cu „democrații populare” republicane. Și că, într-un fel sau altul, își va pierde locul. Într-adevăr, o strângere a rândurilor

„statelor democratice“ estice se vedea în crearea Cominformului, care publica un periodic în toate limbile acestor state.

Ceea ce ieșea din culisele secretelor politice și devenea mai vizibilă era o fisură în conducerea partidului. Hotărârile le lua Ana Pauker, și nu Dej. Ana Pauker aparținea formației Cominternului creat de Stalin pentru legăturile sale cu partidele comuniste din lume. Aici se formau și cadrele de rezervă ce cunoșteau limbile țărilor în problemele în care erau specializați.

Cominternul a fost desființat în timpul războiului, fiind jenant pentru climatul alianței, dar activiștii săi au rămas cu aceleași atribuții în expectativă. O fostă cominternistă asigura un regim cominformist.

Mai târziu, cu totul întâmplător, aflându-mă la Moscova, l-am întâlnit la o recepție dată de ambasadă pe faimosul Mark Mitin, ce conducea la București revista Cominformului. Acesta, înviorat de un pahar, mi-a spus viori și amical că îi trezeam amintiri frumoase din timpul șederii lui în România. Și drept ilustrare mi-a povestit o întâmplare în termenii următori: „Mă înțelegeam bine cu Dej. El îmi spune într-o zi că îmi cere un sfat, dacă nu și sprijin. Pe ordinea de zi a Biroului politic, Ana Pauker pusese punctul intitulat Demolarea Arcului de Triumf. Dej nu agreea această măsură aberantă. Dar nu știa cum putea contracara adoptarea ei, pentru că cei care o luau o ascultau pe ea“. Mitin i-a zis lui Dej că înțelege problema și va căuta să-i fie de folos. În calitatea lui la revistă de șef de instituție politică regională, era invitat ca observator la reuniunile importante ale conducerii de partid din România. „Știi ce-am făcut? m-a întrebat Mitin. M-am îmbătat.“ Apoi a continuat: „Puțin agitat și roșu la față, m-am așezat pe scaunul meu la ședința Biroului de partid. Când s-a propus ordinea de zi, am izbucnit în râs și am fluturat hârtia. Extraordinar, am zis eu. Uite de ce se ocupă românii. Au atâtea pe cap de rezolvat și ei dărâmă un monument istoric. Las la o parte că se află pe șoseaua Kiseleff, stradă purtând numele unui rus, pe care se află și ambasada noastră. Dar pe cine deranjează? Și Ana Pauker s-a grăbit să spună că nu s-a luat nicio hotărâre. Era o simplă idee neanalizată care a ajuns pe ordinea de zi din greșeală. Și cu asta, ați rămas cu Arcul vostru de Triumf“, a încheiat Mitin râzând.

Mark Borisovici Mitin era un personaj cu notorietate în sistemul sovietic. Era filosof și academician acoperit cu decorații și titluri, iar scrierile de filosofie și marxism aveau circulație. Înființarea Cominformului în 1947 îl aduce la Belgrad, unde se stabilise sediul. Dar cum acesta e mutat la București, în 1948, el vine la noi în țară și pregătește aici a doua Conferință a Cominformului. Conduce și revista *Pentru pace trainică, pentru democrația populară*, un titlu lung ce va atrage lectori puțini. În 1949, revista era

Încă în viață, deci plasez întâmplarea povestită de el între 1947 și 1949, ultimii mei ani de studenție. De ce nu-și folosea autoritatea politică pentru a schimba intențiile Anei Pauker? Cred că pentru un motiv simplu: nu voia să o contrazică pe plan politic și să facă „din fânțar armăsar“, ci să o combată printr-un jovial bun-simț.

Două facultăți. Eram în anul III de facultate când am început să schițez reflecții mai coerente. Peste un an aveam să părăsesc lăcașele familiare de la Științe și Literatură. Ele îmi provocau o notă de îndoială. Mai mult întrebări decât răspunsuri.

Filosofia punea cele mai multe probleme. Țineam cu orice preț să mă agăț de un curent respectat, de la antici la umaniști, apoi la moderni și la contemporani. Și nu reușeam. Că filosofia nu era știință era pe înțelesul tuturor. Dar atunci ea ce era? Cu mirare, aflu că în istoria culturii chineze, filosofia și filosofii ei lipseau. Acolo eroii gândirii erau înțelepții. Un termen considerat aproape divin la greci (cei șapte înțelepți). Filosofii erau simpli „iubitori de înțelepciune“ ce ilustrau lipirea iubirii (*fila*) de înțelepciune (*sofia*). Sofiștii procedau abuziv când arătau că prin cuvinte potrivite demonstrezi orice vrei. Filosofii aveau școli, iar înțelepții chinezi, adepți.

Lectura mea, destul de haotică, îi cerceta pe filosofii noi și vechi aproape la întâmplare. Aveam doar un curs nu prea convingător de istoria filosofiei. Urmam lecțiile lui Florian, care era un critic necruțător. Dintre antici, îi admiram pe stoici, la care descifram un sens valabil și pentru mine. Întăreau rezistența oamenilor la încercări, suferințe și sfidări exterioare. Rămăneau neatinși. În zadar „soarta încerca să-i muște ca un șarpe dintr-o bilă de fildeș“. Cicero, Seneca, Epictet și Marc Aureliu se exprimau frumos și convingător. Cu aceste preferințe pentru stoici, rămâneam pe viață un dușman al hedonismului.

La medievali, componenta religioasă era privită cu scepticismul pe care nu-l putea deține decât un tânăr supus de-a lungul unor ani fără număr unei educații religioase, având un tată cu texte permanente ale Sfântului Pavel în mână, fiind îndemnat să citească literatură biblică și urmând liceul catolic, cu profesori de gramatică în reverendă, ca la Beiuș. Aristotel însă, stimat în Evul Mediu, era preferabil lui Platon, deși îi găseam lucruri bune când îl invoca pe Socrate.

În modernitate eram materialist și contra-idealist, pentru că în ochii mei adevărul științific era superior credinței subiective. Aveam însă îndoieli în privința viabilității acestor categorii. Fizica modernă lucra cu unde nemateriale și în matematică totul era simbol abstract. Prefiguram viitoarea mea diferență recunoscută între real și virtual, care nu le împiedica împletirea

continuă în mintea omului. Mă uitam fix la acel număr $i = \sqrt{-1}$ care nu există în ceea ce numim „real“, dar fără de care n-ar exista cursul meu de „analiză complexă“ și nici avioanele moderne în zbor. De câte ori arătam preferința mea pentru realism și materialism, matematica mă trăgea de mânecă.

Culmea este că nu respingeam cu obiecții sistemele filosofice unul după altul. Problema era că găseam în fiecare câte o teză valabilă. Toate păcătuiau însă prin monismul lor. Luau câte un termen-cheie: materie, voință, rațiune, viață și multe altele, le înfigeau în pământ ca stâlpi fundamentali în jurul cărora ridicau monumente și cultivau grădini. Iar istoria filosofiei era o ceartă permanentă pentru supremație și deținere a adevărului.

În privința științelor sociale și umane, în psihologie, pedagogie sau teoria cunoașterii, mi se părea greu să pronunți lucruri definitive atât timp cât ignorăm procesele care au loc în mintea noastră, în cutia ce o purtăm pe umeri. Ce face mintea unui copil care învață? Cum se explică faptul că memoria lui înregistrează cunoștințe? Ce se mai cere acestei minți în afară de talent înăscut ca în măiestria artelor? Ce mă făcuse pe mine să devin fruntaș în anii liceelor în rezolvarea de probleme matematice? Un har special nu aveam. O vocație distinctă nu moștenisem. Mi-am zis că din străfunduri inconștiente răbufnise o înclinare spre trudă, o încăpățănare, să-i zicem perseverență și, poate, o ambiție temperată de un strat gros de modestie și moderație, venite de departe prin procese pe care numai știința secolului viitor le va lămuri.

O împrejurare specială împiedica apelul la biologie care se impunea. Domina o restricție, larg împărtășită, ce considera biologia o știință suspectă. Doctrina fascistă abuzase de ea pentru a-și întemeia vederile și acțiunile rasiste. Argumente savante fuseseră invocate în exterminarea evreilor și în pretențiile unor smintiți de a domina Europa și globul. Biologia ieșise din război în postură falsificată și abuzată. Nimeni nu o mai chema să ajute la deschiderea cutiei noastre miraculoase.

Dacă în materie de filosofie am refuzat un sistem dintre cele existente, rămâneam disponibil pentru toate achizițiile noi pe care le speram. Am rămas un „pluralist“ relativist și sceptic.

În materie de matematică nu era loc pentru îndoieli, dar mă rodeau totuși unele nelămuriri. Există o distincție netă între algebră și analiză, mai exact, calculul diferențial și integral. Prima lucra cu simboluri discontinue, cu numere naturale sau cu un număr finit de zecimale, pe când în a doua variabilele erau numere continue. Ce avantaje uriașe oferea analiza care măsura mișcarea, viteza și accelerația, desenând curbe care urcă și coboară, mai iute sau mai încet, cu curburi ce merg în jos, în sus sau stagnează! Dar

acestea erau cunoștințe care au apărut spre sfârșitul liceului, după ce dexteritățile mi se formaseră în faza algebrică.

În ceea ce mă privește, eram un copil al algebrei și parțial al geometriei, bazată pe reprezentări continue închise, precum cercul sau elipsa, sau deschise, ca în procesele activităților omenești, în economie sau tehnică. Dintre mii de probleme pe care le-am rezolvat, cele mai multe fuseseră algebrice. Este o direcție în care priceperile se dezvoltă mai ușor, în timp ce cunoștințele analizei se fac în față cu baza de date a experiențelor întreprinse sau a tendințelor identificate. Crește sau nu producția, se modifică sau nu intensitatea sau durata curentului electric și acel „în sus sau în jos” atât de propriu întregii vieți a omului.

Prin voia sortii (zarurile mele care se rostogoleau mereu), am fost cooptat de o catedră de analiză, și nu de una de algebră, prima fiind mai departe decât a doua de formația mea de bază.

Încercam să-mi fac datoria la conducerea unor seminarii sau lecții facultative care mi se încredințaseră. Nu era simplu. Mi se dădea planul de la *Complemente de matematici superioare* pentru anul I de la fizică, asigurat de catedra noastră. Calcul vectorial, produs scalar și vectorial, studiul vectorial al curbelor plane, geometria curbilor, curbe plane, curbe strâmbe, tangente la curbe, curbura și torsiune, suprafețe, linii parametrice și unghiuri. Asiguram realizarea planului la seminarii și chiar cursuri, ceea ce presupunea o stăpânire fermă a materiei.

Rețineam ideea că analiza crea modele matematice pentru fenomenele din câmpul tehnic și cel economic. De ce n-ar putea și algebra face acest lucru cu mijloacele ei? Este ceea ce îl preocupa pe maestrul meu, Moisiil. Aveam să scriu, la îndemnul lui, prima mea comunicare în revistele Academiei, care consta în folosirea algebrei pentru studiul structurii unui sistem de ecuații diferențiale.

La filosofie mi se ceruse o contribuție personală într-un studiu cu subiect la alegere. Am ales o temă care să îmbine filosofia, istoria și matematica: *Evoluția conceptului de număr*. Cu efort și conștiințiozitate, am construit un eseu de vreo 20 de pagini, care m-a obligat să întreprind lecturi noi multidisciplinare. Era străbătut de o idee simplă: conceptul trebuie „salvat” din domeniul metafizic în care filosofi îl țin de la numerele sacre ale lui Pitagora.

Peste ani voi avea prilejul să aflu cât de mare era fascinația lui Pitagora. În vizită la un ambasador la ONU distins și cultivat din Ghana, am văzut în spatele scaunului său o bibliotecă bogată și, interesat de preocupările lui, am deschis o discuție amicală. Mi-a mărturisit că viziunea lui despre lume venea de la apartenența sa la Societatea pitagoricienilor, ce era un fel de

sectă, o mișcare semisecretă, cu membri selecți și instruiți, care ofereau membrilor săi, alături de convingeri și cunoștințe, tipare de comportament diferite de cele ale civilizației noi contemporane.

Pentru mine, tradiția lui Pitagora a însemnat preeminența apelului la metafizică pentru a explica „numărul”. Problema trebuia încredințată științei și, mai ales, studiului evoluției omenirii, într-un efort pluridisciplinar. Această perspectivă mă ducea la studiile etologice care au descoperit că și animalele pot distinge între mulțimi de obiecte sau ființe după numărul lor: găina până la doi și corbul până la zece. Apoi venea antropologia pentru situarea omului primitiv în procesele omului. Nu era chiar greu pentru hominizii cu zece degete. Aristotel făcea legătura între numere și degetele oamenilor. Era tratat și sistemul „răbojului”. Cu primele așezări stabile și triumful omului care cultiva cereale, îmblânzea animale și ridica orașe, în Mesopotamia, constatăm azi, se observa o întâietate a Orientului în dezvoltarea ideii de număr. În Babilon se va naște și se va practica, odată cu scrierea, o aritmetică necesară comerțului. India furnizează sistemul numeric pe care îl folosim noi. Torța este ridicată de arabi, de la care vine numele algebrei. Ea este dusă în Europa Evului Mediu, pentru ca apoi să înflorească și să producă miracolul revoluției științifice. Cu Galileo, Newton, Leibniz, limbajul științei este acela al simbolurilor abstracte inspirate de măsura numerică a fenomenelor universale.

Urmăream o singură idee: contingentele empirice, preeminența experiențelor care îmbunătățeau atât starea fizică, dar și cea mentală. Știința, evoluția speciei omenirii risipeau necunoscutul pe care îl menținea metafizica. Nu era chiar simplu când trebuia să mă despart de un filosof ca Edmund Husserl. Referințele mele și studiile consultate se adăugau numelor cercetătorilor care se pronunțaseră în materie de număr, Louis Couturat, Henri Wallon și, în final, Giuseppe Peano. Formaliștii și numeroși alții mă purtaseră într-o problemă plină de învățăminte. Nu foloseau un discurs marxist, deși dialectica transformării achizițiilor empirice în salturi ale cunoașterii era bine oglindită, precum și săgeata necesității reale către „soluții teoretice” și nu invers, era mereu urmărită.

Textul predat la facultate cred că s-a pierdut, ca de obicei. Eu l-am folosit de două ori. Am ținut o conferință pe acest subiect la sesiunea de filosofie științei a studenților și apoi l-am prezentat în *Studentul român*, ca prima mea contribuție la revistă.

Anul 1948. Nu aduce deceniul câte aduce anul. În 1948, s-au petrecut evenimente care schimbau cu o rapiditate pe care nu o cunoscusem până atunci statutul meu în mișcarea studențească. În martie sunt instalat ca

președinte al Centrului Universitar București. În aprilie este creată într-un Congres Național la Iași Uniunea Națională a Studenților din România și mi se dă rolul de a citi Raportul la Statutul UNSR-ului. Iar în final, sunt ales președinte al noii organizații.

Nu mă gândeam că aș putea fi ales în acest rol și nici nu aspiram să-l joc. Calătoream într-un tren cu cea mai mare delegație din România, aceea a Bucureștiului, la care se vor alătura, în mod colegial, cele venite din centrele universitare din țară, care numărau și institutele pedagogice de studii postliceale. Îi cunoșteam pe unii delegați ai capitalei, dar în tren îmi făcusem noi prieteni, într-o societate amicală, jovială și entuziastă. Din partea Partidului, veneau aceiași îndrumători care pregătiseră Congresul, Brătescu și Bogdan, el veghind asupra desfășurării lui. Drept candidat la președinție, era circulat numele unui distins student de la medicină, foarte potrivit după părerea mea. Numai că medicinistul Brătescu nu-l agreea, așa cum, îmi ziceam eu, se întâmplă între medici, unde este frecventă rivalitatea (*invidia medicorum pessima*¹). Cert este că mi se dădeau în cursul lucrărilor sarcini din ce în ce mai serioase și active pe scena principală. Erau și reprezentanți străini importanți, în frunte cu un indian, brahmanist după unii, Adisheshia, foarte înalt și în straie pitorești tradiționale.

Nu știu dacă cei doi responsabili au înlocuit un candidat de vârsta lor și mai matur cu un tânăr mai puțin experimentat ca mine. Citau merite ca ale unui premiant de excepție, care, poate, mi se potriveau în primii doi ani de studenție, dar nu și mai recent, când m-a atras magnetul activităților și mișcarea studenților.

În orice caz, felul în care cei doi au conceput noua organizație era aproape fără cusur. Modelul, departe de a fi unul sovietic, fiindcă așa ceva nu exista la ruși, era luat de la Occident, unde funcționau „uniuni naționale”, și de la alți membri ai Uniunii Internaționale a Studenților de la Praga. UNSR-ul se părea că arăta mai degrabă ca un sindicat decât ca o organizație cu spirit politic și revoluționar. Insista asupra drepturilor și răspunderilor studenților și pleda pentru unitatea lor. Am acceptat cu plăcere noile mele obligații, nu fără o oarecare teamă și prudență.

Organizatorii, prin cele propuse superiorilor lor, obținuseră și mijloacele puse la dispoziția UNSR. Ne aștepta în capitală un sediu spațios și frumos mobilat, într-un bloc cu mai multe etaje, vizavi de Teatrul Bulandra și aproape de liceul Gheorghe Lazăr. Aveam birou propriu și secretară și eram încadrat ca salariat într-un buget care ne asigura o existență comodă, cu

¹ Invidia medicală este cea mai rea (în lat., în orig.) (n.red.)

mai mulți studenți remunerați pentru munca lor, la care se adăugau mulți voluntari pricepuți.

Un student de la Drept pe care îl cunoșteam foarte puțin fusese ales secretar general. Cred că cineva îl instruisese la un nivel mai înalt, pentru că m-am trezit, fără să fiu întrebat, că și-a revendicat rolul de principal gestionar al Uniunii, care controla dimensiunea ei politică și pe cea economică. Văzând cât de rapid se constituie structura organizației, am anunțat că doresc să mă ocup direct de două sectoare: probleme de învățământ și problemele internaționale. Nu m-am înșelat în privința celei de-a doua direcții, care se bucura și de marea atenție a îndrumătorilor mei. Nici n-am demarat bine activitatea, că au și început să ne vină oaspeții și să plecăm noi pe alte meleaguri. Prima temă însă a fost foarte grea. Începuse reforma învățământului, ai cărei arhitecți refuzau orice model occidental internațional și se cantonau în cel sovietic, reprodus după placul numeroșilor experți sovietici aflați lângă ei sau chiar pe lângă școli.

Parisul. Participam în Franța cu delegația română la ședința Consiliului Uniunii Internaționale a Studenților. Eram oaspeții organizației lor studențești care inspirase și numele nostru: Uniunea Națională a Studenților Francezi. Veneau reprezentanți din toate colțurile lumii, de data aceasta Africa fiind bine reprezentată. Dar se putea observa că fierăstraiele care tăiaseră Europa în două, Apusul și Răsăritul, nu atinseseră și domeniul nostru. Deși Cortina de fier a lui Churchill și clivajul adânc săpat între Washington și Moscova generau teama sau suspectarea unui posibil Război Rece, ele nu păreau a avea un ecou la cei care creaseră la Londra în 1945 o Uniune Internațională a Studenților, găzduită atunci la Praga. De aceea aveam plăcutul sentiment al unei mari familii solidare.

Fiind președinte al UNSR, colegii mei mai vârstnici m-au încredințat cu ținerea discursului României, după ce îl citiseră, corectaseră și completaseră cu atenție. Mi-am dus sarcina la îndeplinire, dar aceasta era doar partea de rutină cvasiformală. Ceea ce era de prețuit era atmosfera amicală și bucuria pe care o manifestau toți, cred că fără excepție.

Era, într-adevăr, plăcut să vezi, ca român, cum își revenea în ritm accelerat o țară ca Franța, bântuită de război și care cunoscuse o etapă dură a pedepsirii colaboraționiștilor și a refacerii normalității vieții politice. Francezii erau mândri să se bucure de revenirea la traiul lor ce se distinsese în istorie prin abundență și finețe. Nu ezitau să remarce că în Anglia se foloseau în continuare cartele de procurare a alimentelor. În sala de mese eram copleșit de numărul și varietatea sorturilor de brânză, de baghete calde, fripturi și legume.

Îmi făceam prieteni în țări noi, puțin accesibile pentru mine, reprezentanți din nord și din Mediterană, din Africa franceză. Cu câte unul porneam, luând metroul, la vizite în Paris, mai ales în marginile lui pitorești. Mi s-a fixat în memorie scena de la Piața Bastiliei. Ajunsesem acolo ca să vedem locurile istorice ale Revoluției Franceze. Ne-am așezat apoi într-un bistrou plin cu muncitori și oameni ai stratului de jos, ceea ce numim pătură mijlocie, cu haine mai ponosite, dar cu o bună dispoziție contaminabilă. Pe un podium cântau acordeoanele câtorva muzicanți. Persoanele din sală erau îndemnate să urce pe podium și să-și încerce vocea. Niște părinți au convins-o pe fata lor să-și arate talentele muzicale. Când aceasta s-a poticnit la un moment dat, neluând sunetele potrivite și s-a oprit, în loc de fluierături, sala a izbucnit în aplauze strigând: „Mai încearcă o dată“. Nu găseai nicăieri o demonstrație atât de bună ca la Bastilia a unei lumi trezite la pace, libertate și aflate la începutul unei bunăstări răsplătitoare. Îmi amintesc și de spectacolul teatral în care am fost răpit de geniul lui Molière.

Îmi șlefuiam limba mea franceză, învățată la liceu, dar o distracție nouă a mea, de a citi versuri, devenise pentru mine cheia la o poezie bogată a Franței. Învățam pe de rost versuri, proverbe și citate din autorii clasici și moderni, la care recurgeam mereu, ca la o melodie interioară. Nici germana și nici engleza, pe care le voi frecventa, rar prima, foarte des a doua, nu-mi vor însoți și sprijini gândurile. Nu bănuiam că franceza va deveni în mod obligatoriu și oficial limba de lucru ca diplomat, peste șapte ani.

Am ridicat în această vizită admirația mea veche față de francezi, atât de puțin apreciați în afara granițelor mai largi ale latinității, unde Franța este o normă a noastră. Francezii sunt creatori de civilizație mereu reînnoită. La ei sfera civilizației este mai cuprinzătoare decât cea a culturii, în timp ce germanii introduc civilizația în raiul culturii, iar anglo-saxonii le echivalează total, confundându-le. Francezul René Maheu, pe care l-am cunoscut îndepărate, devenit directorul general al UNESCO, organizația de cultură și știință a Națiunilor Unite, a ales drept titlu al cărții lui *La Civilisation de l'universel*. După o meditație ce a durat decenii am ajuns la concluzia că civilizația și cultura sunt diferite ca structură și mijloace, unite însă inseparabil de scopul progresului și al emancipării omului.

Am luat trenul și am venit acasă îmbogățit. Nu era vorba de mica diurnă primită cu care mi-am procurat un pardesiu și bocanci de iarnă. Importam mai multă seninătate și capacitate de a parcurge drumul sinuos și plin de încercări al secolului meu.

Praga. Anul 1948 părea destul de lung ca să facă loc pentru vizitarea altor țări. Cehoslovacia era prima la rând. Acolo se afla instituția internațională

din care făcea parte și UNSR-ul pe care îl tutela, într-un fel. În Cehia toate lucrurile păreau bine gospodărite. Uniunea Internațională a Studenților era și o mândrie a ei. Un organism postbelic cu speranța păcii și a colaborării fusese plasat la Praga, singurul în estul Europei, schimbând răspunderea pe care o aveau în virtute. Uniunea avea o activitate intensă. Delegații din alte țări se perindau la sediul ei, iar reuniunile pe care le organiza, precum cea de la Paris, se țineau lanț.

Președintele, Jiri Grohman, un ceh, era un ins simpatic, un „bărbat bine“, zâmbitor și amabil, înzestrat cu darul de a-și face prieteni repede și peste tot. Fetele întorceau capul după el, dar soția lui impozantă și puternică stătea de veghe. Îi cunoștea pe Brătescu și pe Bogdan, dar de data aceasta mergeam fără ei, cu câțiva colaboratori de la proaspăta noastră Uniune. Grohman și-a spus gândurile și intențiile deschis ca în fața unor vechi cunoștințe și a unor parteneri de încredere. La invitația noastră de a ne vizita la București cu întreg stafful lui și cu membri ai consiliului său, a răspuns afirmativ și prompt.

Mi-a rămas timp și pentru a cunoaște Praga. Ca și la Paris, pe Sena, îmi plăcea să caut locuri ce deveniseră simboluri istorice. Monumentele, dacă simt interesul tău motivat de lecturi și de imaginație, încep să-ți șoptească povești și să învie imagini. La un moment dat eram pe Vistula. Fluviul cu podurile sale faimoase murmură și el amintiri. Două sute de ani la rând au durat războaiele „husite“, numite așa după numele sectei cehe care se opunea catolicilor germani.

La Hraciani vedeai cum de la înălțimea palatului, din geamurile late, erau aruncați husiții opozanți, eveniment atât de zguduitor, încât, sub apelațiunea „defenestrării“, este socotit drept flacăra care a aprins Europa în 1618 și lungul său război religios. Dar și Rudolf, împăratul iubitor de tablouri și de practici miraculoase, apărea în mintea mea într-un tablou faimos în care era reprezentat primindu-l în 1601 ca oaspete pe Mihai Viteazul. Îi arăta acestuia colecția lui bogată de tablouri, sculpturi, giuvaieruri. Bietul principe s-a ales cu promisiuni care nu l-au scutit de apropiata lui ucidere comisă de un general imperial.

Așteptam cu nerăbdare să merg pe Ulița alchimiștilor, care păstrează casele pitice și înfundate în pământ cu forma lor de pe la 1600. În interiorul lor vezi cuptorul, sculele și sacii încărcăți cu fier și alte substanțe menite să se transforme în aur. Aproape că uitam în fața lor că am venit la Praga pentru probleme ce vizau secolul meu, și nu un trecut consumat de multe veacuri.

Grohman s-a ținut de cuvânt și a venit la București cu toți colaboratorii lui de bază. S-a bucurat de o primire atât de fastuoasă, încât părea un miting.

Au început ședințele de lucru ale grupului praghez, cu participarea noastră. Era instructiv să vezi de aproape cum lucrau resorturile intime ale unui organism mondial. Un vicepreședinte englez, distins, degajat și sportiv, o membră sovietică, zâmbitoare și cordială, un chinez a cărui prezență era mereu sărbătorită la fiecare victorie a armatei lui Mao Zedong care-l gonea pe Chiang Kai-Shek. Nanking-ul cade în 1949, noi ciocnim pahare. Ambasada franceză la București, știind că Parisul găzduise Uniunea, ne invită la o recepție în cinstea oaspeților. Ne anunță și disponibilitatea de a dăruia din partea francezilor cărți, manuale și cursuri tipărite pentru studenții din universitățile românești. Duc vestea cea bună la ministerul nostru, mă primește Gheorghe Vasilichi, un vechi comunist din ilegalitate. Acesta îmi spune că nu putem accepta donația de „materiale capitaliste” și că trebuie să evităm să mai discutăm problema cu francezii. Încep să înțeleg că vântul de colaborare care mai suflă în Uniunea Internațională a Studenților se lovește la noi de un zid politic al separării Europei în două părți opuse și ostile, ca în textul lui Churchill. Mai mult decât opoziția lui Vasilichi, înregistrăm și o șicană mizerabilă. Cineva recurge la program. Invitaților noștri li se anunță calendarul zilei cu o oră peste cea menționată de ambasada franceză, obligată astfel să stea intrigată în așteptarea noastră.

Vedeam cum știrile comunicau noi tăieturi în corpul Europei, ca intrarea în vigoare a Planului Marshall sau Uniunea Europeană (vestică) cerută de Churchill în Congresul de la Haga. Fiecare gest de separare a Occidentului era urmat de o ripostă a Moscovei, care, de fapt, o adâncea prin crearea unei instituții estice echivalente.

Cortina cruța pentru moment sfera internațională studențească. O ignoram sperând că nu va fi instalată și în teritoriul nostru de Vasilichi și ai lui. Programul praghezilor prevedea vizitarea unei mine de cărbune. Am ajuns la Târgu-Jiu, unde am poposit și ne-am odihnit. Îmi amintesc că am rămas peste noapte acolo. Dimineața, deschizând o ușă în căutarea unui oaspete, îl zăresc pe chinez închinându-se și rugându-se. „Vezi budistul”, mi-am zis eu. Relatând întâmplarea unui alt oaspete, acesta mi-a răspuns: „Nu e budist, ci un chinez creștin”. Religia nu-i stânjenea convingerile revoluționare.

În mină Brătescu a ținut discursul de prezentare a României muncitoare și a minerilor. A făcut-o magistral. M-am convins că pe lângă un bun politician mai era și un retor remarcabil.

Oricâte momente serioase și grave ar avea un program al studenților, ele nu pot afecta atmosfera destinată, animată și amuzantă pe care ei, cu tinerețea lor, o întrețin. Așa că vizita praghezilor s-a sfârșit cu noi prietenii, noi experiențe de viață și de cunoaștere a diversității omenești, cu noi idei și proiecte.

Sofia. Pe vecinii de la sud îi respectam încă din copilărie. Ca mai în toate orașele țării, îi întâlneai la Oradea pe bulgari, excelând în cultivarea legumelor și a fructelor, nelipsiți din piețe, prezenți în hrana populației. Harnici și migăloși, perseverenți până la încăpățănare, artiști în meseria lor, bulgarii oglindeau mai puțin cearta permanentă a balcanicilor și înclinarea lor spre stări conflictuale. Școala care le-a dezvoltat tăria de caracter și capacitatea de a dăinui în condiții neprielnice, aspre și dureroase a fost ocupația turcilor care îi trata cu sabia scoasă.

Colegii mei bulgari de la reuniunea cu invitați din alte țări, chiar îndepărtate, ne-au dus să vizităm o biserică martiră. Era o replică fidelă a unei construcții vechi cu o istorie de groază. Construită sub pământ, fiindcă înălțimea nu putea depăși limita fixată de turci, avea doar un turn miniatural care ieșea dintr-o sală subterană căptușită cu lemn în contrast cu minaretele aflate peste tot, cu siluete înalte și balcoane, cu pardoseli și pereți cu mozaicuri scumpe ale puterii otomane. Când s-a produs o revoltă a bulgarilor ce nu mai puteau răbda abuzurile la care erau supuși, turcii au vrut să-i învețe minte printr-un act barbar și crud. Când în bisericuță se desfășura o slujbă pentru asistența ce umplea localul, ei au înfundat poarta de ieșire, condamându-i pe credincioși la sufocare. I-au ținut așa până când ei nu mai aveau aer să respire și atunci au dat foc întregului așezământ din lemn, care a ars împreună cu adulții și copiii până n-a rămas din ei decât scrum.

O populație cu o asemenea istorie poartă în memoria ei colectivă nu numai ura față de otomani, ci și puterea de a supraviețui într-o soartă adversă. În cursul șederii am avut parte de multe imagini reconfortante și pline de viață. Câmpuri de trandafiri din care se făcea parfum, culturi de pepeni și legume, catedrale bizantine dintr-o perioadă aflată în jurul anului 1200, în care bulgarii au trăit pe plan cultural o renaștere care premergea celei europene.

Dacă bulgarilor li se strângea mâna pentru epoca pre-renaștere pe care au avut-o, eu îi îmbrățișam chiar. Ea coincidea în timp cu perioada imperiului vlaho-bulgar, care a durat între 1187–1241. Sunt chiar anii marii înfloriri care include cultura. Frații Petru și Asan, de origine românească, au condus răscoala din 1185 împotriva dominației Bizanțului, care a durat aproape două veacuri. Bulgarii avuseseră timp să se familiarizeze cu tradiția bizantină. Cu această moștenire au obținut eliberarea lor politică. Asan al II-lea, între 1214 și 1241, este cel asociat erei faste. Sub Asan se produce miracolul de coloratură bizantină a unei renașteri premergătoare celei ce va cuprinde întreaga Europă peste două veacuri. Papei de la Roma i se cere să i se acorde titlul de împărat, dar acesta nu acceptă decât gradul regal.

Am fost dus la poalele muntelui care poartă stâncă pe care tronează Cavalerul scit, o piesă antică ce amintea de perioada celor care conviețuiau de o parte și de alta a Dunării.

Ceea ce ne lega în mișcarea studențească era plăcerea de a percepe posibilitatea că, în ciuda apartenenței la un bloc estic moscovit și în contrast cu tăieturile separatiste care împărțeau Europa, ne aflam sub semnul „Internaționalității“.

Studentul român. Ucenicia mea de scriitor cu reportaje sau articole pentru ziare sau reviste s-a desfășurat în perioada studenției și mai precis în 1948, care a săpat izvorul în piatră. Mai scrisesem două articole când absolvim liceul, în urma vizitării unei mine din regiunea Baia Mare. Au apărut sub titlurile: „În mina Herja“ și „Din durerile lumii“, în *Crișana*, la Oradea. Am avut o producție mai susținută în 1948, pentru simplul motiv că studenții de care mă ocupam aveau de mai mulți ani organul lor de presă, *Studentul român*, cu redacția în casa de cultură de pe strada Plevnei.

După primul articol care nu era decât rezumatul lucrării prezentate la facultatea de filosofie, consacrat numerelor, a urmat un eseu referitor la unealtă și evoluție. Curând, articolele erau legate de viața studențească. Raportul la Statut de la înființarea UNSR a apărut în aprilie 1948, ca apoi, în iulie, să mă refer la acțiunile pe plan internațional sub egida Uniunii de la Praga. Este cazul articolelor: „Pentru unitatea internațională a studenților“ (în luna mai), „Consiliul Uniunii Internaționale“ (septembrie), „Aspecte din Paris“ (octombrie). Nu știu cum găseam răgazul pentru atâtea scrieri în mijlocul călătoriilor și al problemelor intricate.

Se poate detecta o notă de politică internă ocazionată de „Tradiția revoluționară a lui '48“, în care mesajul constă în ideea că „revoluția“ face parte integrantă din istoria românilor. Iar astăzi „luăm parte la restabilirea unei tradiții de luptă consecventă pentru cele mai înaintate principii sociale“. Bălcescu, pe care îl elogiam, trăise momente intense în Paris, unde știa că rupsese și el o bucată din învelitoarea tronului unui rege alungat. Îl citam pe Catina, mai radical. Spuneam: „Abia astăzi înțelegem conținutul mișcării din '48, cuvântul poporului spre libertate, dorința lui de descătușare; astăzi putem pătrunde stilul și îndrăzneala epocii“. Tâlcul pe care îl dădeam unei faze ca „Bălcescu poate fi înțeles astăzi“ era o reacție la obsedanta insistență pe care o observam asupra modelelor din afara țării noastre, ca și cum n-am avea tradițiile proprii.

Poate că articolul meu din *Studentul Român*, „Avertisment pretensei neutralități“, ar putea fi asemuit peste 60 de ani curentului indignaților susținuți de Stephan Estel, un mare apărător al drepturilor omului, și considerăm

că „masele populare caută să instaureze, odată cu o nouă orânduire socială, satisfacerea drepturilor lor elementare“. Îl citam pe Anatole France: „Ceea ce era mai trist pentru oamenii de bine era aspectul acelor fățarnici care, de frica loviturilor, se țineau la distanță egală de cele două câmpuri“.

O întâmplare în acel an productiv face ca unchiul meu, Gusti, devenit subprefect de Ilfov și aderent neentuziast la Partidul neo-liberal care susținea guvernul democrației populare, să fie solicitat, ca ardelean, să scrie un articol la aniversarea zilei de 1 decembrie. El mă roagă pe mine să-l scriu și am făcut-o în limbajul lui și cu opiniile ce îi aparțineau. Când dă articolul însă, ezită să semneze și mă pune, fără să știu, ca autor. În articolul „O pagină de istorie: 1 decembrie 1918“, citam pasaje ale președintelui SUA, Wilson, ca de pildă: „Trebuie să se procure tuturor națiunilor mari și mici, în mod egal, garanții mutuale de independență politică și integritate teritorială“ sau „Nu mai poate fi vorba de a preda popoarele de la unul la altul printr-o simplă conferință internațională sau printr-un acord între rivali și antagoniști“. N-aș fi făcut-o în articolele mele, dar mi-am liniștit conștiința, zicând că era un reproș adus americanilor de azi, care nu au aplicat ideile lui Wilson, deși făceau parte din partidul său.

Încercând mai târziu să descifrez profilul studentului care milita atunci pentru o cauză, căutam să văd dacă găseam naivitate în speranța unui viitor mai bun sau teama că idealurile sale vor fi zădărnice în locul nepropice în care ne-au așezat marii actori ai secolului.

O iluzie pierdută

Nu am încheiat bine anul 1948 plin de noutăți promițătoare, de călătorii și de răspunderi noi, de orizonturi și de proiecte deschise, și totul s-a prăbușit într-o cotitură drastică. Uniunea Națională a Studenților Români a durat un an, chiar mai puțin de un an. Studenții au încetat să vorbească în nume propriu bucurându-se de o identitate distinctă și relativ autonomă. Eram, în 1949, contopiți cu întregul tineret muncitoresc sau școlar, într-o mare organizație a tineretului muncitor. O schemă cu asemuiuri în planul internațional era înlocuită cu alta pur sovietică, total politizată, membră cu un grad mai mic a Partidului comunist.

Tranziția s-a făcut în felul următor. Secretarului nostru general, Mironescu, i se comunicase oficial – în contactele frecvente la partid, unde mândria personală îl făcea să adopte un ton familiar ca de la egal la egal – că s-a hotărât ca la congresul ce vine să se creeze o singură organizație a întregului tineret

În care să funcționeze o secție pentru problemele studenților. UNSR-ul era deosebit de înflăcărat. Furat de propriile miraje, Mironescu a început să formuleze obiective și să-și exprime dezacordul. După aceea am fost întrebat și eu. Nu mi-a trebuit timp să înțeleg că hotărârea făcea parte din categoria celor pe care nu le puteai influența sau schimba și m-am condus după vechiul dicton ardeleanesc: „Nu duci războaie pe care nu le poți câștiga“. Am spus deci că vom respecta hotărârile partidului și ale congresului. Peste noapte, Mironescu a ieșit din joc și a fost îndepărtat, iar mie mi s-a dat sarcina să susțin schimbarea în fața studenților. Mi s-a comunicat că, fără să cer acest lucru, voi conduce viitoarea secție a studenților. Și așa a apărut în *Studentul Român* o amplă pledoarie de șase pagini în favoarea noilor măsuri. Nu știu câte dintre cele șase pagini mi-au aparținut și ce schimbări sau adăugări au fost operate de activiștii de la Comitetul Central.

Soarta colegului meu „politic“ și atotputernic în Uniunea noastră mi-a arătat ce însemna să nu înțelegi, dintr-un exces de orgoliu, dintr-un defect de raționalitate sau dintr-o eclipsă a realismului ce puteai sau nu să faci. Soarta lui a fost tristă. După ce a fost îndepărtat de la studenți și-a găsit un post la Securitate. Caracterul dificil l-a marginalizat acolo și a ajuns comentator și ziarist sportiv. Ici și colo numele lui a mai apărut la știrile de meciuri de fotbal. Și apoi nimic. Am auzit că a fost bolnav și că a pierit.

Cu un aer calm, mi-am luat locul la secția creată, unde am funcționat foarte puțin timp. Președinte era un fost muncitor cu răspunderi în industria tiparului. Secretar general, un asistent universitar talentat și cult de la Litere, era legătura mea curentă pe care o trata cu bunăvoință. Președintele mă chema rar și mai ales să-i dau cărți ajutătoare de matematică pentru fiica lui, elevă. Cu secretarul general, mă sfătuiam deoarece cunoștea infinit mai bine roțile instituției și ale secțiilor ei. Nu mi-am ales colaboratori numiți de partid și care veneau din toate direcțiile: armată, partid, producție, precum și câțiva studenți. Sediul era în fosta casă a lui Take Ionescu, cea bombardată sau batjocorită de nemți în Primul Război Mondial. Nu prea mare, dacă nu țineai seama de clădirile din curtea spațioasă.

Îndrumătorii superiori cu care mă obișnuisem dispăruseră din orizont. Fuseseră încadrați în Ministerul de Externe și se aflau în instituția Anei Pauker.

Dar cine îndruma organizația de tineret? Pe cine aveau deasupra lor președintele și secretarul general? Aflasem că doi membri marcanți care conduceau în Comitetul Central problemele de securitate (Drăghici) sau puternica secție organizatorică (Ceașescu) năzuiau fiecare și în concurență încordată

să se ocupe de problemele tineretului. Drăghici câștigase cumva, dar la nivelul meu, nu avusesem prilejul să-i întâlnesc pe niciunul.

În trecerea mea rapidă pe la Secția de studenți, am văzut frământările și controversele create de marea reformă a educației începută în 1948. Deși Gheorghe Vasilichi avea state de ilegalist mai puternice, tovarășa Mezincescu era, ca și soțul său, legată de Ana Pauker și avea un cuvânt mai greu. De unde o rigiditate mai mare și un zel sporit față de modelul și interesele sovietice. Ca ministru adjunct la Externe, Eduard Mezincescu a predat Moscovei o bucată din teritoriul României, mică, dar cu implicații strategice și economice semnificative. Cine știa în Comitetul Central că Insula Albă, îndrăgită în Antichitate, cu un faimos templu roman dedicat lui Apollo, era unul dintre simbolurile de referință pentru Marea Neagră și legendele ei? Și, totodată, un capitol prestigios de introducere în istoria poporului român. O simplă semnătură depusă pe o hârtie de Mezincescu a făcut ca operația comisă pe furiș și pe tăcute să decurgă fără dezbateri la nivel înalt sau în forurile de guvernare.

Cele două școli. După vacanța de avânt și maturizare de la Oradea mă reinstalez la București, hotărât să-mi pun în aplicare noile formule de viață. Mă înscriu la Universitatea din București, intrând la două facultăți: Științe (Matematică), Litere și filosofie (Filosofie). Iau contact cu regulile învățământului superior, mult diferit de cel liceal. Totul începea și sfârșea cu profesorii.

La Matematică erau numai celebrități. Oameni care își făcuseră studiile în Occident, în special în Franța, Germania și Italia și care reușiseră să se afirme în domeniile lor. Îl aveau model pe bătrânul Dimitrie D. Pompeiu, cunoscut prin teorema lui Pompeiu, aflată în toate manualele de analiză matematică din lume. Erau și ei autori de propoziții noi, curente chiar, bucurându-se de un prestigiu ce ieșea din granițele țării noastre: Simion Stoilov în teoria funcțiilor complexe, Octav Onicescu în probabilități, Gheorghe Vrâncianu în geometrie, Miron Nicolescu în analiză, Grigore Moisil în algebră, Constantin Drâmba în astronomie.

În întreg anul I am fost harnic și disciplinat. Peste tot înghesuială. În tramvaie aceasta era atât de mare (prețul unei călătorii însuma câteva mii de lei, ca urmare a inflației), încât mi s-a prins la spate de palton un mic sac cu cartofi și așa mi-am făcut apariția în amfiteatru. Nu s-a observat prea mult, fiindcă și amfiteatrul nostru avea peste o sută de studenți pe câteva zeci de luni. Ce se întâmplase? Facultatea, care nu era prea căutată, nu a organizat în 1945 examen de admitere și toți cei care căzuseră la alte facultăți s-au îmbulzit aici. Matematicile nu o interesau pe această majoritate accidentală. Cei care voiau să le studieze formau un nucleu de cel mult trei rânduri de scaune.

Primul care m-a cucerit a fost Miron Nicolescu. După ce absolvise Școala Normală Superioară din Paris și fusese profesor la Cernăuți, care ne aparținea în anii războiului, a venit la București. Făcea parte din Partidul Socialist, care îl făcuse ministru adjunct la Educație în anii coalezării cu comuniștii, ca partid separat de aceștia. Era caracterizat de claritate, precizie și eleganță. Acente trăsături îi vizează pe unii matematicieni, mai adepți ai formalismului. Și el a observat că eram activ la seminarul lui, condus de un om valoros care avea ghinionul, cocoșat fiind, să fie asistentul unui profesor cu însușiri fizice de om frumos.

Onicescu, mai în vârstă, avea și el maniere distinse în cursul lui de algebră, dar nu și claritatea cuceritoare a lui Miron Nicolescu. Din nucleul de studenți de vocație, desprinși din masa cea pestriță, am ieșit prin notele noastre finale, trei deținători ai calificării maxime: Cabiria Andreian Cazacu, Solomon Marcus și cu mine. Nu se distingea un singur șef al clasei, ci un triumf al celor mai harnici. A fost destul ca să fiu bine văzut de profesori. Miron Nicolescu m-a numit în anul următor preparator, funcție neremunerată, mai joasă decât asistentul, dar care te făcea membru al catedrei. Iar Onicescu mi-a dat manuscrisul cursului său, ca să mă ocup de baterea la mașină și de asigurarea multiplicării la șapirograf.

La Filosofie căutam să asist la cât mai multe cursuri. Aveam șansa să ascult ultimele expuneri ale lui Dimitrie Gusti. Cu o mustăcioară înălbită, fondatorul Școlii sociologice din București arăta, într-adevăr, ca un șef adevărat de curent de gândire, cu ecouri neegale de alți citori de la noi pe plan internațional, dovadă fiind popularitatea de care s-a bucurat în SUA și în America Latină. Nimeni nu avusese atâția elevi, nu în școli, ci în sfera marii lui rețele de studii sociologice de teren în satele românești.

Editase *Enciclopedia României* și întemeiase Muzeul Satului, iar atunci lucra încă, în relativă retragere, la Institutul Social Român. Începea să convingă un auditoriu sesizat din plin de actualitatea marxismului că sistemul său, strict științific, nu concurează, ci este compatibil cu alte doctrine sociale care se dezvoltă pe arena politică.

L-am auzit și pe eminentul profesor de filosofie Mircea Florian. Din păcate, expunerile lui riguroase și precise erau ca o lecție din curs, seacă și lipsită de imaginație. Mai târziu, citindu-l cu atenție, îl voi redescoperi. Am dobândit de la el o prețioasă argumentare care mă ajuta în unele lucrări proprii, ca de pildă teoria „opușilor inseparabili”. Și el dorea să se integreze în tematica actualității, scriind un volum intitulat *Dialectica – sistem și metodă de la Platon la Lenin*. L-am luat mai târziu drept ghid pentru pledoaria lui în favoarea realismului și pentru critica iraționalismului la care aderam.

La aceste cursuri care îmi lărgeau orizontul se adăuga și un eveniment de senzație. Erau lecțiile de literatură ale lui George Călinescu. Profesorul, după ce publicase volumul uriaș de *Istorie a literaturii române*, era considerat un monument al culturii noastre. Îi urmăream cu ardoare articolele din presă și îi gustam poeziile. Le-am citat pe tot parcursul vieții. Odată, spunea el, se plimba în Iași, prin Copou. A trecut pe lângă o bancă pe care stăteau două tinere. Una i-a dat cot celeilalte: „Ăsta e Călinescu“. Dar nu are nicio reacție la remarca asta, care îi demonstra popularitatea: „Căci eheu, eheu / Nu aveam veleități de eu“. Când se afla că își ținea cursul, amfiteatrul forfotea de lume: studenți, admiratori, cititori. Erau atât de numeroși, încât, după ce umpluseră toate scaunele și spațiile laterale, mulțimea avansa spre catedră, pe care studenții o înconjurau așezați pe jos. Și acum aud vocea lui cam ascuțită, pe măsură ce parcurgea niște însemnări de pe hârtiuțe mici, la care își arunca ochii, vorbind despre imaginea femeii în romantism și citând numele Berthei, cea cu picioare mari.

Aer de munte. Cum anul universitar s-a terminat cu un bilanț mulțumitor, m-am folosit de invitația unchiului meu, Sive, pentru a petrece vacanța la el. Era atunci directorul unei fabrici ce aparținea Brătienilor, la Zărnești. Celuloza și hârtia țineau deci de domeniul lui. După Făgăraș, de unde plecase trântind ușa, a acceptat să lucreze, tot în privat, la Bacău și Zărnești, unde erau vechile fabrici înființate de Ion Brătianu. Deși încărcătura anului 1945 era una a luptelor și a transformărilor politice cu ținuta unui stat socialist ce desființa sectorul privat, mai puteam arunca o privire la cei care ar fi putut deveni în curând fantome. Cum invitația se extindea („cu un prieten dacă vrei“), l-am ales în grabă pe Tobi, vechiul meu prieten și coleg din perioada orădeană, student la arte. Casa era imensă și primitoare, cu legende de lorzi invitați de Brătieni la vânătoare, petrecând noaptea pe terasă și bând scotch.

Într-adevăr, dacă o lume nouă apărea la orizont, nimic nu o ilustra pe cea veche mai bine decât cea din sejurul meu. Un Brătianu, actual proprietar, și-a făcut apariția bine dotat cu puști și carabine pentru vânătorile aflate pe agenda lui. Un om tăcut, politicos, simpatic, care își încrucișa drumurile cu ale mele în casa de oaspeți și locuință a unchiului meu cu un minim de conversație. Nu am auzit un cuvânt din vocabularul politic, general sau local, nici vreo undă de îngrijorare sau de notificare a faptului că Bucureștiul bubuia de zgomotul ciocnirilor, conflictelor și al înfruntării pe viață și pe moarte. Interesul care mă atrăgea era și el legat de natură, dar nu de păduri, ci de stânci. În apropiere se înălța Piatra Craiului, la poalele căreia se afla orașul Zărnești, cu industriile sale. Urcai la peste 2 200 de metri și respirai aer pentru mai mulți ani de studii și viață. Visasem însă și la o încercare a puterilor mele, exersate

În Apuseni. Eram avertizat că sus cărarea se îngusta de nu putea trece decât un om pe ea. „De ce n-aș trece și eu proba? Îmi trebuie forță să răzbat prin meandrele umede și unsuroase ale vieții din metropolă.“ Zis și făcut. Echipa era compusă din tineri, dar avea un ghid cunoscător al locurilor. Elevi și studenți, fete frumoase, băieți ambițioși, toți veseli. Am ajuns în vârf și m-am strecurat pe pârția îngustă, am obosit cu sentimentul de a fi câștigat un trofeu mai greu decât cel de la maraton. Te puteai bine reculege și odihni în casa aflată mult mai aproape de pădure și mai departe de industriile fumegânde.

Îmi amintesc că observam ceva ciudat la Tobias. Gata să facă din câteva linii un portret al interlocutorului, Tobias nu desena decât băieți. El nu manifesta interes pentru o remarcabilă feminitate de care era înconjurat. Nu știu ce se întâmpla în viața acestui grup de tineri, dar la suprafață totul era hilaritate și amuzament.

La plecare, aflând că și eu merg la București, Brătianu mă invită să mă ia cu mașina. Și iată-ne pe înserat pornind la drum, eu în spate, el în față lângă șofer, într-o tăcere întreruptă de mici observări convenționale ale climei și naturii. Brusc, la un moment dat, el cere șoferului să se oprească, îl pune să lumineze cu farurile marginea unei păduri, montează rapid pușca, trage și tepurele cade. Satisfăcut, dar tot tăcut, îl examinează victorios. Nu știam cui să atribui melancolia lui comică: bolii rele de care suferea soția sa, nostalgiei provocate de apartenența lui ca vlăstar al unei familii istorice care a condus la independența și modernizarea României sau unei premoniții vagi a schimbărilor. În curând vor începe pierderea averii și a influenței, partea finală a declinului.

Cu acest episod, se încheie contactul meu temporar cu lumea veche. Nu o plângeam, fiindcă mai păstram în mine aerul tare al munților.

Răscruce de vânturi. Cum citeam ziarele și revistele de la *Națiunea* lui Călinescu la *Democrația* lui P.P. Negulescu, eram la curent cu evenimentele de pe mapamond. Rareori se concentrează atâtea întâmplări cruciale ca în anul 1945. Debutează cu întâlnirea celor mari la Yalta și începusem să înțeleg cine hotărăște soarta lumii. Mussolini e spânzurat. Pe Elba se întâlnesc armatele vestice cu Armata Roșie. Hitler se sinucide. Capitulara fără condiții a Germaniei. Pace și aruncare a pălăriilor în aer pe străzi și în piețe. Moare Roosevelt. Apare Truman. Cade Churchill. Vine Attlee. Exploziile nucleare deasupra Japoniei deschid era nucleară. Din nou se întâlnesc superputerile, la Potsdam, cu noul președinte al Americii, Truman, și pe scaunul Angliei întâi Churchill și mai apoi Attlee. Este eliberată China de Japonia, dar începe războiul comuniștilor cu francezii. Ho Chi Minh declară independența Vietnamului. Este semnată Carta ONU. Mai aveam nevoie de vreo

demonstrație a faptului că istoria a întors o pagină și chiar mai multe, a pus un volum în raft și a deschis unul nou? Doritor de înnoire eram și eu.

Apare Frontul. În 1945, primăvara, s-a putut întrevedea cine câștiga teren pe plan național. Un Front Național Democrat (FND), o alianță a partidelor de stânga, inclusiv Partidul Plugarilor al lui Petru Groza, ce cuprindea și personalități din trecut precum Tătărăscu, fostul premier sub rege. Frontul se opunea partidelor istorice, țărănesc sau liberal, într-o cursă pentru putere care a început tacit în 1944. În acea primăvară, competiția devenise zgomotoasă și chiar violentă. Premierii, numiți de rege din rândul generalilor, se succedau – Rădescu după Sănătescu – fără a putea evita noi crize. Când la mitingul FND din Piața Palatului, la începutul anului, în februarie (nu mă aflu acolo) s-a tras în mulțime de către armată, sovieticii invocă dezordinea internă și îl trimit la București pe cunoscutul și temutul ministru de Externe, Andrei Ianuarievici Vișinski, trei zile după miting. Acesta nu s-a mai desprins de „problema română” până când nu a rezolvat-o, trecând peste toate regulile de protocol, făcând presiuni asupra regelui și trântindu-i cu zgomot ușa la palat.

Frontul Național l-a propus pe Petru Groza drept premier, iar Moscova considera că el era cel mai potrivit candidat: nu era comunist, ci un avocat burghez de stânga, era șef de partid, era activ în coaliție. Iar Occidentul nu putea să respingă un asemenea candidat care nu avea nicio asemănare cu un comunist militant. Ca orădean care voia ca familia lui să revină acasă și ca Ardealul să se realipească României, îl sprijineam cu ardoare pe omul politic care nu ținea niciun discurs și nu făcea nicio declarație fără a arăta că idealul acesta era chiar obiectivul lui principal. Petru Groza mergea până la a promite cetățenilor că va realiza imperativul reunificării țării, ștergând rușinea Dictatului de la Viena.

Eram deci susținătorul lui Groza în orice împrejurare în care se ivea un prilej. Îmi admiram fermitatea și tenacitatea, care inspirau încredere. Nu am știut atunci ce se petrecea dincolo de aparențe. Mai târziu, după ce am avut prilejul să-l întâlnesc, fie ca președinte al studenților, fie ca director al Bibliotecii Academiei, am putut să confirm calitățile indiscutabile ale personalității lui. Am legat relații amicale apoi cu cei doi fii ai săi, ingineri amândoi, deveniți buni diplomați – unul dintre ei a fost ministrul Energiei – și cu fiica sa, Mia Groza, colega mea în delegațiile la sesiunile anuale ale ONU, dar și cu fostul lui secretar personal, Pamfil Ripoșanu, aflat lângă el în acele momente din martie 1945.

Câștigă Groza. Își dăduseră acordul, pentru ca el să devină premier, întreg Frontul Național, în frunte cu comuniștii: Stalin, care îl găsisese un om

Interesant și agreabil, fiindcă Groza a făcut o glumă ca membru al unei delegații oficiale românești la care generalisimul a râs cu poftă; Vișinski, care venise la București pentru realizarea acestui pas; Comisia de armistițiu cu consimțământul puterilor occidentale. Și, spre uimirea tuturor, Groza a spus că nu poate accepta decât condiționat. Iar condiția era ca Stalin, personal, la telefon, să-i confirme că Transilvania va reveni integral României. În zadar Vișinski îi dădea asigurările cerute. Groza le voia de la Stalin. Și s-a închis în cameră și a așteptat telefonul timp de două zile. În fine, îl sună secretarul lui Stalin, care îi spune că Stalin i-a dat dispoziții să-i comunice lui Groza din partea lui un mesaj: „Uniunea Sovietică va susține clar și complet ca Ardealul să revină în întregime României și vă transmite salutul său“.

Fără întârziere, Groza a comunicat tuturor celor care așteptau cu înfrigurare acceptarea candidaturii. Datele exacte nu mi-au fost precizate, dar s-a știut că la 2 martie era exprimat în Comisia de armistițiu acceptul SUA și al Angliei și că regele îl autoriza în seara zilei pe Groza să înceapă consultările pentru formarea guvernului său.

Câteva zile durează formarea guvernului, consultările nefiind simple, dar știrea că Groza „vine la putere“ a străpuns deja cortina confidențialității și publicul – eu aparținând acestei categorii – era la curent.

Apoi evenimentele se precipită. În 6 martie 1945, se formează guvernul Groza. În 7 și 8, au loc schimburi de telegrame Stalin–Groza. În 13 martie, se produce instalarea administrației românești la Cluj. Vișinski participă și el la marea reuniune oficială și se declară încântat de faptul că, după discursul lui Groza în limba română și maghiară, coloane de unguri au defilat strigând: „Trăiască Groza“. „Ești un supraom“, i-ar fi spus Vișinski admirativ lui Groza.

Premierul și Partidul. Funcția de premier și-a menținut-o Groza timp de peste șapte ani, ceea ce este o longevitate rar întâlnită în posturile de mare răspundere guvernatorială la români, mai ales că încă șapte a fost șeful statului, ca președinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale. Mia Groza mi-a povestit multe întâmplări revelante despre faza de început a noii sale cariere. A observat repede că sforile erau trase de Ana Pauker și de tutorii de la Moscova, și nu de Gheorghiu-Dej, în ciuda faptului că era secretarul general al PCR. Nu s-a amestecat în niciun conflict privind alte partide, decât ale plugarilor săi, dar simpatia a mers spre Dej. Îl simțea stânjenit în ceremonialele în care trebuia să participe. Cu prietenie, Groza îl ajuta să se deprindă cu smochingul și cu aranjarea cravatelor. Groza considera că i-a salvat viața lui Dej. Împrejurarea era următoarea. Dej fusese invitat la Moscova ca să participe la un eveniment care reunea șefii partidelor comuniste. Groza l-a convins pe Dej să nu participe la acest eveniment. „De ce?“, l-a întrebat Dej.

Groza avea o premoniție pe care nu și-o explica, dar a inserat problemele ei în discuție și în climatul politic. Dej a ascultat sfatul și l-a trimis pe Preoteasa, fostul ministru de Externe, care tocmai predase rolul lui Maurer, devenind secretar al PCR. Avionul sovietic care transporta delegația română s-a prăbușit în apropierea Moscovei. Deși răniți, delegații români au scăpat cu răni mai grave sau mai ușoare, fiindcă stăteau pe scaune, dar Preoteasa, care se afla pe culoarul avionului, și-a pierdut viața.

Groza a înțeles că grupul cominternist nu dorea să-l implice în procesele de decizie și a văzut limitele rolului său. Dar nu l-a redus la un simplu ceremonial, ci a fost activ în contactele cu cetățenii. Îi primea masiv pe solicitanții care se considerau neîndreptățiți sau loviți de abuzurile regimului. În oraș circula parola celor persecutați: „Trebuie să ajungi la Groza”. Popularitatea nu și-a pierdut-o niciodată. Și nu se supăra când folclorul nu-l cruța pentru o slăbiciune sau alta.

Cu toată admirația pe care i-am păstrat-o lui Groza, de care m-a legat apartenența comună la marea familie ardeleană, n-am uitat niciodată că țineam de origini diferite. El e transilvan, dincolo de pădure, eu sunt crișean, dincolo de ea și de Carpații noștri apuseni. Cele două ramuri au avut experiențe istorice diferite. Nu opuse, ci complementare. Cei din Transilvania au fost întotdeauna îndreptați spre acțiune, militantism, forță, fermitate. Iar cei de pe Crișuri sau regiunile învecinate – sus Maramureș, jos Banat –, au recurs mai mult la diplomație, moderație și concesii, chiar compromisuri.

Bunicul lui Groza a fost preot apropiat de Avram Iancu și de moșii lui războinici. Sunt înmormântați unul lângă altul. A moștenit de la linia de preoți ortodocși ai familiei sale o atitudine de inamiciție față de papistași, adică romano-catolici. De aici neprietenia cu Maniu. Ca să evite confuzia între partidul său țărănesc și Partidul Național-Țărănesc al lui Maniu, a creat un partid rival numit al Plugarilor, iar la Alba Iulia și a înfrânt cu greu dorința de a denunța greșelile lui Maniu, unul dintre corifeii Adunării. O asemenea poziție n-o găsești la Crișuri. Și totuși, dacă aptitudinea lui Groza de a nutri convingeri pasionate și-a găsit vad în „obsesia transilvană” și a condus la realizarea scopului urmărit, nu vom găsi niciun argument diminutiv al forței acestui important personaj istoric.

Îndată după 23 august 1944 și, mai ales, în perioada în care România se considera aliata Vestului, SUA fiind principala superputere, se lansează o lozincă menită să contrabalanseze dominația sovietică abia instalată: „Vin americanii”. Ea avusese o circulație extrem de largă, dar principalii ei susținători erau oponenții Frontului Național, până târziu chiar după instalarea guvernului Groza. Acasă, unde luam în serios opiniile unchiului Gusti, nu se dădea crezare în intervenția SUA în treburile noastre. Comisia de arbitraj

de la București, formată din reprezentanți ai marilor puteri, era, evident, dominată de delegatul URSS. Nu-și dăduse consimțământul la numirea lui Groza ca premier? Și nu luase nicio poziție împotriva presiunilor exercitate la lumina zilei de Vișinski? Împărtășeam părerea lui Gusti și nu vedeam americanii la orizont.

Vin americanii. Refuzul lui Maniu ca partidul lui să facă parte din guvernul Groza se baza pe credința totală în venirea americanilor. În anii studenției mele, cele două tabere opuse ale studențimii erau definite perfect după cum își imaginau grija pe care ne-ar fi purtat-o americanii.

Reprezentantul SUA în acea perioadă era Averell Harriman, diplomatul american foarte apropiat de Roosevelt, care îl lua cu el la toate întâlnirile de vârf ale Aliatilor și îi încredința probleme spinoase, precum aprovizionarea continuă a URSS-ului cu armament american și alte ajutoare.

Intrucât, peste 17 ani, ca diplomat român, l-am întâlnit într-una dintre cele mai dificile și importante misiuni pe care mi-a dat-o Dej (1963), am păstrat toată viața o apreciere fără rezerve acestei mari personalități. Prin 1956, deci cam la zece ani de la studenție, începusem cariera diplomatică la ONU. La New York, unde am cunoscut-o pe doamna Roosevelt, am aflat că Harriman ar fi putut deveni președintele SUA dacă Partidul Democrat l-ar fi ales candidat. Dar doamna Roosevelt ~~l-a preferat pe Stevenson, un om~~ inteligent și cult, clar pierzător. Despre el, un american ar fi spus: „Este prea intelectual pentru gustul nostru“. Harriman era căsătorit cu fosta soție a fiului lui Churchill și ziarele nu au neglijat acest subiect monden. După ce a fost un timp guvernatorul statului New York, a rămas atașat de secretarul de Stat, ca sfetnic din „artileria grea“.

Unchiul Gusti nu credea că veneau americanii. Eu îl secondam, văzând diferența izbitoare între prezența sovietică și cvasiindiferența americanilor vizavi de noi, în acele zile de cumpănă. Erau și oameni politici vechi care nu credeau. Fostul ministru Tătăreanu, de pildă, care s-a alăturat Frontului Democrat. Povestea circula în rândurile ardelenilor, dar eu am aflat-o mai târziu, chiar de la o sursă sigură. Mi-a povestit-o fostul secretar personal al lui Groza.

La Externe, unde nu se instalase Ana Pauker, personaj important era luptătorul pentru Unirea din 1918, Vasile Stoica, un abil și credincios colaborator al lui Titulescu. Era intrigat de faptul că Maniu, din partidul căruia făcuse parte ca mulți alți ardeleni, considera lozinca venirii americanilor ca principală premisă a poziției lui politice și asigurare solidă a planurilor de viitor. Pentru a încerca să se lămurească de valoarea acestei credințe, a imaginat o mică stratagemă. Harriman era la București în acea vreme și participa la

recepțiile care se țineau lanț la sfârșitul războiului cel mare. Erau două surori elegante și frumoase din lumea avută, mereu invitate la asemenea recepții. Stoica a chemat-o la el pe una dintre ele și i-a spus pe ardelenește: „Drăguță, ești inteligentă și o să mă înțelegi. Ar fi de mare folos să cauți o ocazie, cu muzică și dans, ca să vorbești sau să dansezi cu Harriman. Ai putea să-l întrebi ce sfat îți dă acum, când nu știi dacă e bine să stai în România sau să pleci în Occident. Răspunsul la întrebare mi-l spui apoi mie. Aș vrea să știu ce zice“. Persoana a zâmbit, s-a conformat, a dansat cu Harriman, apoi i-a pus întrebarea, a primit răspunsul și l-a adus lui Stoica. „Harriman s-a uitat lung la mine și mi-a zis că n-ar vrea să dea vreun sfat, fiindcă nu știa bine situația și gândurile mele. După ce am insistat, precizându-i că sunt o tânără cu viața în fața mea și nu știu ce decizie să iau, el, după încă câteva replici, a zis: «Dacă aș fi în situația dumitale, aș pleca.»“ „Mulțam, i-a replicat Stoica. M-am lămurit.“ Maniu ar trebui să fie mai înțelept și să nu repete atâtea că vin americanii, a fost concluzia pe care o căuta. Dar Maniu n-a renunțat la lozinca lui.

În copilărie, numele lui Maniu era des citat de fratele bunicii mele, dar și acela al lui Groza cu care fusese coleg în parlamentul de după 1920. Pentru mine la București, Groza a devenit personajul principal pe care îl urmărisem cu simpatie, fiindcă avea cele mai frecvente referiri la intrarea în drep-turi a României și reîntoarcerea Ardealului furat în 1940, la locul lui. Ceea ce însemna și reîntoarcerea familiei mele la casa ei din Oradea.

Petru Groza își urmează după Alba Iulia vocația politică la București, unde devine deputat în parlament, sub Averescu. În 1933, întemeiază Partidul plugarilor. După 1944, alătură partidul său Uniunii Patriotice Antifasciste. Pe lângă partidele mai mari, comunist și socialist, mai era un Partid Socialist Țărănist condus de Ralea. După unele schimbări de titlu, Uniunea devine Front Național Democrat. Groza, ca șef de partid, devine vicepreședinte al guvernului Sănătescu. Acest post îl deține și sub Rădescu. Toate acestea erau observabile cu ochiul liber.

Dar în culise, care fierbea și după vizita lui Dej la Moscova, devenise actuală lupta pentru câștigarea șefiei guvernului. Se vedea cu claritate că sovieticii nu agreau guvernele numite de rege și că, în aceste condiții, nu se putea obține de la ei rezolvarea unor probleme, cum ar fi introducerea administrației din Transilvania ocupată de armata rusă.

Groza, aflat într-o delegație română la Moscova, a fost primit de Stalin și, spre deosebire de atâția oameni care tremurau în fața lui, Stalin a văzut un personaj degajat, sigur de sine și care spunea chiar și glume. Iar siguranța cu care vorbea făcea mai credibile declarațiile de admirație pentru Stalin și de prietenie pentru URSS. „Este un om interesant, a spus Stalin. Ar fi bun de

prim-ministru.“ A fost de ajuns ca Vișinski să înceapă seria lui de vizite la București, unde a început să se pronunțe despre necesitatea schimbării guvernului. El și-a atenuat tonul în relațiile cu regele și este cunoscută scena cu trântirea mânioasă a ușii la încheierea unei vizite la Palat. După ce conștientizăm că deznodământul regal părea asigurat, mai rămânea să se pronunțe candidatul.

Or, Groza punea condiții. Nu va accepta să fie prim-ministru decât dacă URSS ne va garanta că Ardealul va reveni în întregime României. În zadar îl asigură Vișinski că asta era poziția sovietică. Groza insistă ca Stalin să i-o confirme personal. „Dacă îmi dă telefon și spune asta, totul e în regulă.“ Pirește, cortine groase ne despărțeau pe noi în public de aceste întâmplări, care nu depășeau sfera câtorva personaje. Plauzibil era, pentru că Groza își legase toate declarațiile de deznodământul privind Transilvania.

După ani și ani, la New York, am aflat întreaga istorie. Îl întâlnisem pe Pamfil Ripoșanu, fost secretar personal al lui Groza și mai apoi secretar general al prim-ministrului. Ne-am văzut deseori și am petrecut ore de conversații în timpul Adunărilor Generale ONU (din 1956 până în 1970) și în perioada după 1982 când am fost ambasadorul României la Washington.

Am fost numai urechi când Ripoșanu mi-a relatat cele întâmplate în martie 1945. Ripoșanu se afla lângă Groza atunci. Se închisese în casă și refuza să răspundă celor care voiau să-l determine să-și dea acordul. „Nu vorbesc cu nimeni, nu răspund la apeluri. Aștept angajamentul lui Stalin în privința Transilvaniei. Când mă sună el, totul va fi clar: da sau nu.“ Pentru Ripoșanu, așteptarea a fost greu de suportat, fiindcă a durat câteva zile, în care Groza era de neclintit. La un moment dat, Moscova pe fir. Nu era chiar Stalin, ceea ce era greu de conceput, ci secretarul lui, care i-a spus lui Groza că Stalin i-a cerut să comunice din partea lui următorul mesaj: „Uniunea Sovietică va susține clar și complet ca Ardealul de Nord să revină în întregime României. Vă transmite salutul său“. De îndată, înseninat, Groza a comunicat oficial Frontului candidatura sa.

Nu eram sigur dacă povestitorul, care ținea mult la ceea ce aflate, nu adăugase de la el detalii pentru a face relatarea mai atrăgătoare. Dar fiind un prieten al lui Stoica, și cum acesta îl cunoștea și pe Harriman, i-am dat crezare.

Dar Maniu, căruia Stoica i-a povestit întâmplarea, a rămas de piatră. Pentru Stoica, lucrările Conferinței de la Paris dezvăluiseră tuturor celor care aveau urechi să audă crudul adevăr: „Nu vin americanii“. În cotlonul meu studentesc nu aveam acces la aceste dedesubturi, dar culegeam destulă evidență ca să îmi folosesc intuiția.

A doua scenă povestită de secretarul lui a avut ceva din tragediile grecești și din înfruntarea oamenilor cu destinul. I-a solicitat lui Maniu o întrevedere

în care i-a cerut să i se alătore cu partidul lui în formarea noului guvern. Chiar dacă nu avea cele mai bune păreri despre Maniu, guvernul trebuia să fie „de largă concentrare democratică”. Puterile occidentale din comisia de armistițiu și regele își dăduseră acordul pentru Groza, cu condiția să formeze un guvern cu toate partidele care vor acest lucru. După ce i-a explicat lui Maniu situația și demersul său, Maniu i-ar fi răspuns în termenii următori: „Nu pot să fac ca tine. Nu vreau ca urmașii mei să mă blesteme pentru că m-am alăturat comuniștilor”. Iar răspunsul lui Groza a fost: „Dacă prin gestul meu Transilvania furată revine României, nu-mi pasă dacă neam de neamul meu și toți care vin după mine mă vor blestema sau nu”.

Perioada începutului lunii martie a fost marcată până la 6 martie de o succesiune rapidă de reuniuni, întâlniri, audiențe la rege, sfaturi în sânul partidelor, sesiunile comisiei, care concureau toate la soluția Groza, amendată, îmbogățită sau împinsă la toleranță și democrație. Poziția oficială a URSS e transmisă de Vișinski regelui la 2 martie, după ce-l vizitase de trei ori.

Nu a trecut decât o săptămână până când s-a petrecut evenimentul de la Cluj din 13 martie. Este instalată administrația românească în Ardealul de Nord. Un miting imens. Groza vorbește în limba română și maghiară. Vișinski îi stă alături și apoi îl felicită pe Groza, ca pe un supraom, pentru că vede coloane de maghiari defilând entuziasmat și strigând „Trăiască Groza!”

Petru Groza va rămâne premier până în 1952. A fost deci un longeviv în politica de vârf a țării. Aveam să-l întâlnesc și să am prilejul unor conversații în care eram mai mult auditorul povestirilor sau al dispozițiilor sale și să rămân cu imaginea unui om devotat, nu doar cu energie și perseverență, ci și cu trăsături profund omenești.

Dar nu a avut satisfacții egale cu cele din primul an în ceea ce a urmat după 1945. Situația s-a schimbat treptat, partide și personalități acceptate inițial ca „tovarăși de drum” au dispărut, toleranța nu era bine privită și Occidentul așijderea, în locul unei cooperări largi a apărut regimul monocolor în care factorii de bază erau comuniștii de la fața locului și sovieticii de peste graniță, un București condus de Moscova.

Un diplomat care analizează această perioadă este înclinat să creadă că URSS tratase România într-o manieră „cu mânuși” înainte de Conferința de pace, și apoi cu pumnul strâns. În anumite scrieri ale autorilor care folosesc exclusiv retrospectiva de condamnare a comunismului, se pierd unele aspecte și nuanțe. Nu e totuna să te impui prin forță sau cu mijloace diplomatice.

Armata sovietică se găsea în România, dar nu scotea în evidență faptul că era învingătoare în România pierzătoare. O folosea pentru sfârșitul războiului sub forma unei ambigue „alianțe”. Avea însă obiectivul la care atășa

Importanță, de a domina în perioada postbelică o Românie total subordonată ei, militar, politic, doctrinar și ca organizare internă, cu o politică externă dictată în detaliu de Kremlin.

Imediat după război, când marile puteri discutau sferile de influență ale viitorului, nu putea realiza acest obiectiv. Iar tactica urmată era aceea a unei indiferențe față de soarta României, care își desemna singură și autonom alegerile. Această atitudine nu acoperea și atitudinea față de fasciștii încă în libertate, categorie în care au intrat și dușmanii URSS.

Iată de ce în 1945 viața era în continuare acceptabilă, părerile erau vocale și diverse, cu ideea că dacă stânga simpatiza cu sovieticii, dreapta avea prieteni occidentali. Diversitatea și toleranța nu își pierduseră încă locurile în câmpul competiției partidelor sau al opiniilor societății.

Un front mai tânăr. În planul intern, schimbările erau nu numai citate în zăre, ci trăite în studențime. Se formase Frontul Democrat al Studenților. M-am înscris și eu. Dar Frontul a fost catalogat de oponenți drept inamic, influențat de stânga și suportor al Moscovei. Îi vedeam în jumătatea a doua a amfiteatrului cu insignele regelui pe piept și strigând de câte ori aveau prilejul: „Regele și Patria“. După ce i-au identificat pe cei din Front, s-au apucat să îi terorizeze. Personal, am găsit pe locul meu un bilețel scris cu litere mari, amenințându-mă cu moartea. S-a întâmplat de două ori. Nu produceau intimidare, ci indignare. Cu și mai multă străduință participam la reuniunile unde eram invitat. Mergeam și la partide, dar numai la socialiști sau comuniști. Erau singurii antifasciști autentici, iar tema principală era democratizarea unei societăți ce trecuse prin patru dictaturi.

FDU (Frontul Democrat Universitar) înființase centre pe universități și pe facultăți, care aveau mare libertate de a acționa ținând cont de specificul local. Cele mai puternice erau Politehnica și Medicina, urmate de toate domeniile științei, în timp ce Umanistii, Literații și Artele sau Dreptul erau înclinate să susțină ceea ce noi numeam „reacțiunea“. Dar Frontul se afla peste tot, chiar și la teologie. Președinte pe țară era Mihai Gafița, un nume ce rima cu al meu. Va deveni în viață un bun ziarist. Ne înțelegeam bine și puneam facultatea noastră pe locul întâi în lupta pentru democrație.

După o nouă vacanță la Oradea, care nu semăna cu cea din anul trecut, a schimbărilor, îmi rămânea doar datoria de a face noi pași pe drumul ales. Eram membru al unui Front Democratic al Studenților. „De ce n-aș avea inițiative și aici la Oradea, unde studenții români și maghiari petrec timpul ca într-o recreație uriașă, cu familia și prietenii?“ Ideea era la îndemână. Am întâlnit un coleg maghiar cu care conversasem și i-am propus să organizăm o reuniune studențească româno-maghiară. Să țină câte o expunere

scurtă și amicală fiecare, în română și maghiară, să fie un mic program muzical, urmat de dans. De asemenea, să includă un bufet substanțial. Și ca să fie și mai grăitoare pentru apropierea celor două părți, cea majoritară este de acord ca ea să aibă loc într-un local ales de minoritari. Și prietenul meu a ales Casa de cultură maghiară. „Ne invităm și familiile“, a spus el. Perfect. Am pregătit terenul. Nu avea coloratură politică, ci culturală. Tineretul avea chef de muzică și dans, să se relaxeze. Nu știam că va veni atâta lume. Îmi amintesc ce încărcată era sala.

Am vorbit noi doi, lumea s-a simțit bine și eram mulțumiți că studenții, în ciuda vocației lor de zgomot și furie, puteau fi și factori de armonie într-un oraș mult încercat de istoria secolelor, de la tătari și turci, până la fasciști și imperii care se băteau precum cornutele.

Altă temă a fost situația Casei episcopale catolice maghiare, care avusese și un muzeu vechi. Atunci era în paragină. Cum l-am putea aduce la zi, ca muzeu municipal, deschis tuturor, fără patronaj religios sau politic? Studenții români și maghiari au fost atrași de proiect și, în curând, s-a format un grup competent de voluntari. Numai unul era muzeograf, ceilalți aparțineau artelor și istoriei, dar veneau din toate direcțiile. Primăria și-a arătat interesul. Îmi amintesc cu câtă pasiune am discutat între noi urmele omului primitiv pe meleagurile noastre, despre ce oase, cranii, oale, unelte rudimentare dispuneam.

Un pas în politică. Și iată-mă intrat în toamnă în amfiteatrul matematicienilor, cu un număr mult redus de studenți. Intraseră la alte facultăți. Evoluția mea pe tărâm politic își urma cursul.

Eram din ce în ce mai convins că sovieticii își vor menține supremația asupra noastră și că vom fi nevoiți să cântăm pe muzica lor. Vedeam în același timp că oricât de apreciate au fost acțiunile mele în Frontul studențesc și oricâtă libertate mi se acorda, partidul avea controlul și decizia. Iar oamenii cu care lucra se împărțeau în membrii săi și în „tovarășii de drum“, vizibili temporari și ocazionali. Aceștia executau, dar nu dispuneau. „Cât am să mai întârzi și în loc de a privi în jur să mă uit ce este sus?“ Mai era și criteriul „orei potrivite“. Partidul avea mare nevoie de cadre și voia să îmbunătățească astfel componența cadrelor existente. Grupa de partid a studenților de la matematică era compusă din tinerii evrei cărora școlarizarea publică le fusese interzisă ani în șir.

Ceea ce m-a împins cu adevărat spre intrarea în partid a fost o șoaptă a inconștientului care deținea mărturii îndepărtate pe care le scotea la momente potrivite. Știam bine din explorarea rădăcinilor mele că eram crișean și nu transilvan, în sensul strict. Și mentalul crișenilor se formase altfel

În experiențele istorice prin care trecuseră. Transilvănenii erau îndrăzneți, hotărâți, puși pe fapte și acțiuni. Crișenilor li se spune și „ungureni“. După ce încercaseră să joace cartea apropierei de Imperiul austriac, împotriva ungarilor, fiind dezamăgiți de vienezi, au inițiat strategia apropierei de maghiarii ocupanți, colaborând cu ei de câte ori era posibil. Greco-catolicii, care obținuseră pe plan religios mai multe drepturi, îi inspirau și pe ortodocși. Și astfel, la întretăierea secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea apare învățământul de limbă română, la început în câteva locuri și apoi extinzându-se lent și pe tăcute.

Greco-catolicii și ungurenii au fost acuzați de ortodocși și transilvăneni că sunt trădători, lași și, mai blând, oameni ai compromisului. S-au convins însă la întretăierea secolelor al XIX-lea și al XX-lea că primii urmăresc exact aceleași obiective ca și ei, dar o fac pe termen lung, sesizând orice prilej de a-și avansa emanciparea. Și, în final, s-a petrecut un lucru neobișnuit. Transilvănenii îi roagă pe ungureni să se ocupe ei de organizarea Adunării de la Alba Iulia. Într-adevăr, aceasta este pregătită în exclusivitate la Oradea și Arad, în stilul ungurenilor, discret, nezugomotos și apreciat de toți pentru finețea și eficiența lui.

„Uită-te la viața ta și la supraviețuire pe termen lung“, îmi spunea memoria mea profundă. În anul 1946, m-am înscris în partid, fără ezitare. Îmi amintesc că în acea perioadă m-au vizitat trei studenți, prieteni de la Beiuș sau Oradea. Unul era un văr din Săcădat, fiul fratelui tatălui meu, ținând de Politehnica din Timișoara. Altul era de la aceeași Politehnică, înrudit cu Țilică (Ilea, coleg de clasă și amic), și al treilea, un văr mai îndepărtat care urma Institutul teologic, vrând să devină preot. Mi-au spus că vor să-mi cunoască părerea în privința schimbărilor politice din România. Și mai ales să afle de la mine ce m-a îndemnat să mă apropiu de comuniști.

Le-am explicat pe îndelete, străduindu-mă să mă fac înțeles, de ce am simțit că sunt la încrucișare de drumuri. Un argument este acela al protestului în numele unui idealism național și tradițional larg răspândit în rândurile noastre. Al doilea este cel de acomodare și realism. Alegerea mea se bazează pe evenimente trăite și altele care ne așteaptă. Țara noastră va rămâne sub control sovietic. Regimul acceptat de ei va fi după tiparul lor. Această situație va fi, desigur, temporară. Dar putem să ne așteptăm că va dura 40 de ani. Să spunem că aleg prima cale ce pare eroică și nobilă. Protestez, intru în opoziție. Trebuie să mă aștept să mi se refuze roluri, funcții și chiar slujbe. Într-un caz mai grav, să sufăr condamnări și să-mi pierd libertatea.

În al doilea caz, accept inevitabilul și colaborez cu regimul. Caut să-mi găsec o ocupație și un rol care să îmi permită să mă instruiesc și să fiu util

în atâtea direcții câte se deschid oamenilor interesați în profesie, dincolo de orice politică. Am ales această cale. Vreau să-mi termin studiile și să fiu calificat pentru îndeletniciri rodnice și utile.

Cei trei prieteni au ascultat în tăcere. Nu se poate să nu fi fost impresionați, chiar moderat, de argumentele mele. Dar nu m-au ascultat. Au ales calea eroică. Au participat la reuniuni considerate drept subversive. Nu știu dacă aveau etichetă legionară sau religioasă. Am aflat că au fost arestați, judecați și condamnați la ani mulți de închisoare. Vărul meu și-a pierdut un plămân în detenție și a murit la scurt timp după ieșire. Celălalt politehnician a ieșit și și-a încheiat studiile, dar nu a putut șterge niciodată amprenta de durată a închisorii. Al treilea, preotul, probabil mai rezistent, a avut după eliberare o viață preotească normală și pașnică.

M-am tot întrebat de unde au ieșit cei 40 de ani citați de mine, aproape profetic, care m-au urmărit apoi stăruitor în toate încercările mele anticipative. Am aflat ca diplomat că, într-adevăr, 40 de ani este unitatea de timp semnificativă pe care o folosesc, ca pe un ceas istoric, japonezii. E atât de înrădăcinată în mentalul lor, încât diplomații japonezi trebuie să termine orice raport mai important pe care îl trimit ministerului cu un paragraf dedicat întrebării cum va arăta această problemă peste 40 de ani. Am aflat că unitatea timpului de previziune la chinezi este puțin mai mare, definită prin perioada de 50 de ani.

Activitățile mele studențești, cursuri, seminarii, lucrări, decurgeau la fel de angajant ca în primul an și nu erau afectate de schimbarea intervenită pe planul politic. Am avut chiar rezultate răsplătitoare.

Un matematician poet. Urmam cursul de algebră axiomatică al lui Dan Barbilian. Profesorul nu era altul decât poetul care se semna Ion Barbu, creator al unui stil propriu și împrăștiat pentru litera română. Îl citeam și citam cu admirație. N-am uitat pe tot parcursul vieții mele versuri care se imprimaseră nu doar prin rimă, ci prin puterea ritmului. „Lir-liu-gean, lir-liu-gean / Ca trei pietre date dura / Pe dulci lespezi de mărgean“ a fost pentru mine un motto pentru a recunoaște rolul hazardului, adică al zarurilor ce se învârt în viața omului. Iar „Ai crezut că plouă soare / C-a dat iarba pe răzoare / Că alunul e un cântec... / – Astea-s vorbe și descântec! / [...] Dar porniși cu cornul stâng / Melc nătâng, / Melc nătâng!“ se adresa erorilor pe care le comiteam. Altele, mai profunde, erau filosofice: „Castelul tău de gheață l-am cunoscut, Gândire / Sub tristețe-i arcade mult timp am rătăcit“. Sau erau vrăjitoarești, bune pentru confuzia care cuprindea mase colective: „Aruncai și cu păsat / Păclă deasă s-a lăsat; / Presărai atunci mălai / Și tot cerul îl spălăi“. Chiar și Bucureștiului i se potrivește un vers: „Fii un târg,

temut, hilar / Și balcan-peninsular“. Era conștient de valoarea poeziei sale. Nu-i plăceau concurenții. De Arghezi spunea sec: „Nu e vizitat de idee“.

Nu doar versurile mă fascinau la Ion Barbu, ci și cursurile lui. Cam chel, cu ochii bulbucați și cu mustața teutonică groasă, scria formule lungi algebrice pe tablă, uneori improvizând soluții ce îi veneau în minte. Odată l-am văzut oprindu-se încurcat și strigând: „Eroare, suntem în eroare. Ștergeți tot“.

La cursul lui am avut marea șansă să formulez prima mea contribuție teoretică mai rășărită. Matematica abstractă lucrează cu grupuri considerate obiecte, care au în comun respectarea unor reguli ce se deduc dintr-un mic șir de axiome ca adevăruri de bază. Orice altă propoziție privind grupul se deduce din axiome. Dar acest grup generativ pune drept condiție sacră ca axiomele sale să fie independente, adică să nu poată fi deduse una din cealaltă.

Stând în față cu o tabelă de axiome din cursul lui, la capitolul teoria idealurilor, o numire poetică ce, probabil, l-a atras pe Barbilian, inspirându-i și lui numiri bizare, m-am întrebat dacă ele erau, într-adevăr, independente. Am făcut zeci de combinații între ele ca să rezulte una, pe care o suspectam că era deductibilă din surorile ei. Și umplând multe pagini și întârziind noaptea cu calculele, am reușit să demonstrez că faimosul tablou intangibil și solemn nu satisfacea cerința independenței axiomelor. Dar așa scria în cursul lui Barbilian. Mi-am permis să-i fac remarca mea umilă într-o pauză, ținând în mână cele trei pagini pline de formule. Și el a răspuns: „Cred că ai greșit undeva. Dă-i-le lui Halanay – asistentul său – ca să verifice“. La scurt timp după aceea m-a invitat la el acasă. Locuia într-o casă joasă cu curte în față, undeva în Elefterie. Mi-a spus că dorește să mă cunoască mai bine. Asistentul verificase atent calculele mele și le găsisese corecte. Dar reușise să scurteze demonstrația. Făcusem câteva ocolișuri de care s-a dispensat. Pe Ion Barbu îl tulburase stricarea independenței mai mult decât arăta. M-a întrebat cum am avut această idee și cât am lucrat la ea. Poate voia să afle dacă nu mi-a căzut în mână vreo carte de algebră în altă limbă, din care m-am inspirat. El credea că preluasem un sistem prezentat de unul dintre matematicienii germani pe care se baza. Când s-a clarificat, a procedat cu grijă să nu dea amploare erorii sale. În cursul multiplicat ulterior a reprodus din nou tabla veche, dar în dreptul axiomei poznașe a făcut un semn, explicând că s-a dovedit a fi necesară. A spus însă că tabloul nou era formulat de mine și apoi l-a citat pe Halanay pentru o altă contribuție inspirată din acest caz, dar privind alte sisteme. Eram fericit pentru ceea ce reușisem să demonstrez și de a fi citat pe Barbilian în cursul lui.

Barbilian era o personalitate inovatoare, dincolo de algebra și de poezia lui. Dovedise că matematica și poezia sunt legate de fire nevăzute odată

ce coalizează într-o minte strălucită. Mai târziu, colegul meu de facultate, academicianul Solomon Marcus, a scris o carte de răsunset, *Poetica matematică*. Pe seama profesorului circulau multe glume care îi transformau slăbiciunile în amuzamente mai puțin vinovate. Era un bărbat iubăreț și pătimaș. Din folclorul erotic al studenților, unul poate fi citat în scris. Se povestea că o tânără admiratoare îi spune într-o zi: „De ce nu-mi faci o vizită? Îți pregătesc o surpriză!”, și se înțeleg în privința unei seri potrivite. Cu un mare buchet de flori, el se prezintă la ușă. Tânăra deschide și-l lasă în antreu spunând: „Și acum surpriza”. Apoi intră în salon, închizând ușa. Profesorul este emoționat și se pregătește, lăsându-și toate hainele în cuier. Cu florile în mână și gol-pușcă, își face apariția în salonul unde i se pregătise o imensă surpriză: era așteptat de o duzină de admiratori ai lui, prieteni ai frumoasei sale, fericiți că îl vor cunoaște pe poet.

Alte istorii evocau tot cu umor trecutul lui legionar. Se spune că, la rebeliune, toți aderenții Gărzii de fier au fost mobilizați și trimiși pe străzi în București ca să le inspecteze și să anunțe lucrurile grave. Îmbrăcat într-o cămașă verde, umflată de o blană care o dubla pe dedesubt, Ion Barbu se plimba undeva între Capșa și Universitate, tremurând de frig. Un ziarist îl recunoaște și îl întreabă pe autorul celebru al versurilor din *Joc secund*: „Ce faceți, maestre? Ați pus cojoc secund?”

Bolnavul imaginar și alegerile. Cu toate bunele performanțe ale studentului diligent, părăsesc brusc Bucureștiul și mă îndrept spre Oradea, cu obsesia unei boli pulmonare. Știam că în ramura tatălui toți aveau plămâni slabi – bunicul murise de pneumonie într-o vară – și mi-am zis că venise rândul meu. Doctori și analize speciale. Era doar o bronșită mai rea. M-am tratat, m-am odihnit în grădina noastră verde și m-am refăcut. A fost prima dată când am scos din buzunar carnetul de partid. Mă dusesem la Comitetul orădean al PC-ului și mi-am semnalat prezența în oraș. Nu am ezitat nicio clipă și m-au rugat să îi ajut la alegerile care se apropiau. Nu aveau cadrele necesare. Interlocutorul meu era un tânăr din Beiuș și purta numele unui martir al luptei ardelenilor pentru libertate. Fusesse legionar și iată-l umplând și el locul cadrelor absente. Era o noutate să constat că foștii rebeli ai dreptei deșănțate se aflau în serviciul comunist. Un cântec zeflemist al acelor zile spunea: „Căpitane, nu fi trist! / Garda merge înainte / Cu partidul comunist”.

Sarcina mea nu era aceea a unui agent electoral care mergea din casă în casă. Mi se cereau texte de afișe și de discursuri, manifeste, articole care nu îmi creau probleme. Îl susțineam pe Groza ca și anul trecut, ca prim-ministru. De data aceasta avea nevoie de confirmarea votului popular. S-ar fi

părut că la Oradea și în Ardealul care cunoștea eforturile lui pentru obținerea Transilvaniei și susținerea sovietică, votarea lui de către populație nu constituia o problemă. Dar din discuțiile cu membrii familiei mele, cu Illecușeanii și cu foștii colegi, rezulta că existau destule voci contra lui Groza și multe altele indecise.

Îmi amintesc că printre discursurile pe care le redactam pentru alții se afla și acela al unui protopop rudă cu noi, care locuia în parc. Îi murise soția. Avea o țiitoare și două fete, Țițila și Tulica, și ele se considerau verișoarele mele. Deci și în biserici se făcea propagandă pro-grozistă. Dacă votanții români ezitau, exista cineva mai interesat de rezultatul alegerilor și acesta era Vișinski, De fapt, sovieticii. Au falsificat, oare, alegerile în favoarea lui Groza? Sincer să fiu, n-am observat nicio mișcare de acest gen. Există studii amănunțite, cum este cartea lui Dinu C. Giurescu, în care se arată că alegerile au fost măsluite. Tot ce este posibil. Pentru sovietici, aceste alegeri trebuiau să fie câștigate de regimul întronat de ei. Nu doar cu o margine umilă, ci cu o majoritate substanțială. Stalin spusese odată: „Nu contează cine și cum votează, ci cine numără voturile“. Iar Vișinski îi zisese lui Harriman la lucrările Comisiei tripartite că, la viitoarele alegeri, alianța partidelor alături de comuniști va avea circa 70% din voturi. În final, rezultatele oficiale au fost de 68,7% în favoarea Blocului Partidelor Democratice (BPD).

Iluzii și dezamăgiri. Nu din pricina alegerilor anul 1946 a fost pentru mine unul al trezirii lucidității și a spiritului critic, cu jertfirea multor naive iluzii, ci din pricina Conferinței de Pace de la Paris, începută în 1946 și încheiată prin semnarea Tratatelor de Pace în 1947. Se petrecea actul frivol al unui proces declanșat în momentul victoriei Alianților în cel de-al Doilea Război Mondial, constând din schițarea perioadei postbelice. Dar ea poate fi descrisă în termeni mai puțin diplomatici: împărțirea prăzii între puterile câștigătoare. Stalin, având premoniția unor conflicte între sovietici și occidentali, dorea ca împărțirea să decurgă în bună înțelegere, elegant și fără certuri.

Nimic nou sub soare: imperiile și marile puteri au decis soarta celor mici. Ele caută să își asigure supremația și controlul asupra câtor mai mulți dintre cei mici. Nu e deci neobișnuit că Anglia, încă un imperiu, care se va dizolva rapid după război, a fost prima care a schițat o soluție. Churchill scria că într-o vizită la Moscova în 1944 i-a propus lui Stalin: „Să ne rezolvăm afacerile noastre în Balcani. Armatele noastre se găsesc în România și Bulgaria. Avem interese, misiuni și agenți în aceste țări. Să evităm să ne ciocnim pentru chestiuni care nu merită“. Îi întinde o foaie de hârtie pe care Stalin o citește, ia creionul și bifează, dându-și aprobarea. Iată faimosul document care arată procentele de interes ale URSS și Marii Britanii în cinci țări:

	URSS	Marea Britanie
România	90%	10%
Grecia	10%	90%
Bulgaria	75%	25%
Ungaria și Iugoslavia	50%	50%

Churchill a arătat formula lui americanilor, care nu au agreat-o. Temându-se că o va invoca totuși în plen, Harriman l-a prevenit că SUA nu ar putea aproba așa ceva. Astfel că, la Yalta, care e considerată de comentatori și opinia publică drept locul unde s-a împărțit lumea, au fost amânate pentru mai târziu formulele partiției. Hârtia lui Churchill dezvăluia poftele Angliei în special față de Grecia, dar prea arăta o târguire grosolană și cinică.

Stalin a reținut însă că, pentru România, Anglia era dispusă să o ofere în întregime sovieticilor. Ceea ce l-a întărit în dorința de a o obține deplin. El a rezolvat fără bilețele, în mod abil, schema pe care și-o dorea. Obținuse la Potsdam soluția ca fiecare putere să exercite în continuare controlul pe aria în care încetarea războiului i-a găsit trupele. Așa s-a trasat o linie despărțitoare a statelor care trecea prin Germania și cobora până în Balcani, lăsând România în sfera Moscovei. Sunt cunoscute evenimentele prin care am trecut în acei ani: războiul civil în Grecia, desprinderea din blocul estic a Iugoslaviei, regimul ambiguu al Berlinului, pus sub supravegherea a patru puteri. Neclaritățile de atunci au dus peste câțiva ani la marea criză a Berlinului.

Situația României se preta la interpretări diferite. Deși trupele sovietice se aflau în momentul păcii pe teritoriul ei, erau acolo în alianță cu România care se alăturase Alianței antihitleriste. Dacă n-ar fi fost un 23 august, sovieticii ar fi învins-o și cucerit-o, dar în calitate de țară aliată a putut să i se aplice același regim ca Ungariei sau Bulgariei, de pildă.

Se poate reconstrui schema lui Stalin pentru România. 1) Controlul ei de către Moscova era un obiectiv ferm. 2) Contribuția ei la cauza aliată a fost strict conjuncturală, ea trebuie uitată, iar România trebuie să nu se bucure de avantajul beligeranței. I se va refuza acest statut. 3) Intrarea ei în blocul sovietic trebuie să nu stârnească discuții și diviziuni. Ea trebuie să se facă deci cu acte în regulă, prin hotărâri comune și consfințirea calmă a Conferinței de Pace.

Îmi pusesem atâtea speranțe în această conferință și o vedeam ca o confirmare a drepturilor României, cum ar fi în cazul Transilvaniei, dar și intrarea ei cu demnitate într-o lume pașnică, ce ar putea aduce contribuții proprii. De aceea, șocul lucidității amare s-a produs la știrea în care era

descrișă poziția României la conferință. Nu i se recunoscuse beligeranța și aportul ei cu acte de vitejie și 350 de mii de vieți jertfite. Stătea, condusă de Tătărașcu, pe scaunele rezervate inamicilor, începând cu Germania. Până și Italia fusese acceptată drept cobeligerantă.

Oamenii de pe aceste scaune nu aveau dreptul de a decide, dar nici măcar de a vorbi la conferință. Trebuia consimțământul reprezentantului unui stat recunoscut ca beligerant pentru a-și exprima poziția. Puteam să îmi imaginez sentimentele lui Groza care și-a făcut cunoscută declarația pentru că l-a ajutat Jan Masaryk, reprezentantul Cehoslovaciei, țară eliberată cu participarea armatei române.

Sovieticii schimbaseră și ei tonul în relațiile cu noi. Știam că problema Transilvaniei depindea de ei și exagerau rolul susținerii lor. Noi ar fi trebuit să știm că arbitrajul de la Viena fusese invalidat de către aliații care anulară toate deciziile internaționale cu participare inamică.

Molotov, care în calitate de premier conducea delegația sovietică, a convocat doi reprezentanți români, pe Maurer și pe Bârlădeanu, și le-a comunicat să înceteze contactele cu delegații occidentali, mai ales cu SUA și Anglia, fără aprobarea sovietică, ce trebuia cerută în asemenea cazuri.

Trecuse vremea în care Vișinski căuta prietenia lui Groza. La conferință, acesta suferea o imensă înfrângere. Umiliți prin statut și supuși la condiții nedemne, cu ștergerea deplină a unor merite trăite de întreaga populație în 1944 și 1945. Atunci, comunicatele de pe front și presa străină subliniau eroismul armatei române, dar și speranțele că relațiile cu Rusia vor avea forma unui parteneriat și nu a unei subjugări. Se adăuga asprimea crescută a despăgubirilor ce ni se impuneau, peste nivelul fixat de Comisiile de armistițiu. Nedreptății politice i se adăugau penalități economice.

Deși crezusem că penitența noastră postbelică a șters vinovăția și erorile dictaturii lui Antonescu, ne înșelasem. Iar conferințele de pace sunt cel mai dificil examen în urma unui război. Românii ar fi trebuit să știe acest lucru. Cel care le-o spusese era cel mai mare diplomat al lor. După demiterea în 1936 și exilul din anii care au urmat, Nicolae Titulescu se ocupa de viitorul politicii externe a României. Ideea de bază era simplă și limpede: cum se va prezenta România la Conferința de Pace de după război? Fără să insiste asupra a ce trebuia să facă, se axa pe erorile și raționamentul greșit care trebuiau evitate, dacă voiam să obținem satisfacerea intereselor ei de bază. Citești acele pagini antebelice și ești uluit de viziunea acestui om și capacitatea lui de anticipație. Spicuiesc însemnările lui. Mai întâi era greșeala de a nu folosi prilejul creat prin discuțiile lui cu ministrul de Externe, Litvinov, de a stabili cu Uniunea Sovietică relații de bună vecinătate și înțelegere, care implică

conțineau respectarea stării de fapt a apartenenței Basarabiei la România. Urma greșeala de a crede că vreo putere europeană ar ridica un deget în favoarea noastră. Dar cea mai gravă ar putea fi ideea că, trecând de partea Germaniei, i-am ataca pe ruși. „Atunci vor suna clopotele pentru România.“ La Conferința de la Paris din 1946 se mai puteau încă auzi clopotele.

Cu Sadoveanu la Congresul păcii. Preambul și călătorie. În 1949, se anunțase un mare eveniment pe plan internațional: convocarea unui Congres mondial al partizanilor păcii, ce urma să se țină la Paris. Din titlu se citea caracterul militant al partizanilor chemați la luptă pentru pace, desprins din vocabularul sovietic. Într-adevăr, Uniunea Sovietică era din umbră inițiator și patron. Ea se biza pe influența remarcabilă a partidelor comuniste din Europa în anii postbelici, care urmau să mobilizeze cercurile largi ale societății și, în principal, intelectualitatea. Atașamentul lor la ideea păcii era întărit de teama izbucnirii unui nou război, întreținută de evenimente vizibile și lipsite de ambiguitate. Unsprezece țări europene și SUA formaseră o alianță militară sub titlul Pactul Atlanticului de Nord. Germania occidentală se constituia în stat separat. Solidaritatea exclusivistă a Vestului se manifesta în crearea unui Consiliu al Europei occidentale. Iar Planul Marshall de redresare postbelică pe plan economic și industrial era un nou gest de adâncire a unui clivaj Est-Vest. Aspirația și dorința păcii era dintotdeauna o vocație populară.

Ca în multe alte țări, în România au început pregătirile. S-a format o delegație mare de 40 de persoane, reprezentând o mare varietate de profesii și activități. Tineretul nu lipsea și în primul rând studențimea. Cum în 1949 conduceam secția de studenți a organizației tineretului muncitor, am fost inclus și eu pe listă. În 1948, fusesem președinte al Uniunii Naționale a Studenților din România, dar această formulă mai largă, inspirată de Uniunea Națională a Studenților Francezi, n-a durat mult și a fost înlocuită de una cu caracter politic mai pronunțat. Nu eram pradă niciunei emoții. Fusesem în Franța în 1948 ca oaspete al colegilor mei francezi, iar într-o delegație atât de mare nu se întrevedeau nicio sarcină sau obligație specială.

Peste câteva zile, o știre fulger schimbă complet situația. Francezii refuză să primească o delegație atât de mare și fixează numărul maxim al delegațiilor români la opt. Ca și în cazul altor țări, jignite și frustrate, nu rămânea decât soluția repelierii. Congresul se va ține la Paris și la Praga. Delegațiile se mențin, opt pentru Paris și celelalte pentru Praga. Mi se părea improbabil să aparțin delegației restrânse și credeam că voi figura în cea mare. Dar, spre surprinderea mea, după dezbaterile din areopagul politic, am fost inclus ca al optulea membru al delegației. Ea urma să fie condusă de Mihail

Sadoveanu și să-i cuprindă pe președintele Uniunii Scriitorilor, Zaharia Stancu, un simplu adjunct de la Educație, doamna Mezincescu, un președinte de sindicat și un reprezentant al Ambasadei Române la Paris, iar personajele politice sub titlul unor profesori erau Leonte Răutu și Mihail Roller, membri importanți în Comitetul Central al Partidului.

Personalitatea-cheie a delegației era una singură, copleșitoare, aceea a celui mai mare scriitor, care își menținea prestigiul și autoritatea neștirbite indiferent de cine deținea puterea politică în România. În acea perioadă, activitatea sa ca președinte de parlament era un punct de mândrie și de sprijin al regimului. Am aflat că înainte de plecare Chișinevschi le-a dat dispoziții severe lui Răutu și lui Roller, să vegheze ca sub nicio formă maestrul să nu aibă prilej de a fi nemulțumit. Deși exercitau funcția de conducere practică a delegației, rezolvând toate problemele care se puteau ivi, cei doi R aveau grijă perpetuă ca Sadoveanu să nu simtă că ei l-ar controla și influența, lăsându-i totală libertate de a decide singur. Rămânea totuși o problemă practică. Președintele nu avea un secretar pentru treburile mărunte ale mișcărilor și activităților sale. Ce-ar fi ca reprezentantul cel mai tânăr din delegație să îi ofere serviciile lui? Așa că m-au abordat și m-au sfătuit (nu ca o sarcină încredințată) ca eu să îl întreb, cu caracter strict personal, dacă nu i-aș putea fi de folos. Am găsit absolut normală ideea, dar o îmbrățișam cu o emoție și sfială provenite din admirația pe care o aveam din copilărie pentru Sadoveanu, citindu-i roman după roman.

Delegația a urcat în avion cu destinația Praga, de unde urma să ia apoi direcția Parisului. După ce a început zborul, mi-am luat inima în dinți și am mers pe coridor de la ultimul rând pe care ședeam la primul rând rezervat lui Sadoveanu. Mi-am cerut scuze că îl deranjez și m-am prezentat ca student în matematici și fost președinte al studenților anul trecut, sarcină ce îmi revenea în cadrul organizației de tineret. I-am spus că, fiind cel mai tânăr din delegație, sunt dator a-l întreba dacă pot să îl ajut când s-ar ivi cazul în cursul conferinței. Sadoveanu vorbea puțin, așa că a dat ușor din cap că a înregistrat mesajul meu. În același timp mă examina prelung, probabil căutând un răspuns la întrebarea: „Cine-i acest tânăr? L-a pus cineva să mă asiste sau să mă controleze, sau să mă părăscă? E din garda însoțitorilor? E, poate, mâna lui Răutu?” Deci a mai dat o dată din cap și am înțeles că pot să mă retrag.

Dar zarurile, cum numesc eu hazardul, fac ca nu mult după ce am revenit pe scaunul meu să apară nori de furtună care au zguduit nemilos avionul. Nepregătit în alte puține zboruri, fiindcă preferasem trenul în deplasările mele, mi s-a făcut rău, așa zice foarte rău. Am vărsat în punga de salvare și

apoi, amorțit, cu capul pe spate, palid ca soldatul rănit din șanț, ofeream un spectacol trist. Deschid ochii și-l văd pe Sadoveanu pe coridor, lângă scaunul meu și cu mirare aud că-mi vorbește. „Mă întreb, zice el, dacă nu îți pot fi de folos.“ Am răspuns mai mult cu gesturi. Cu mâna am îndepărtat această idee: „Nu e nevoie“. Mâna pe piept însemna că îmi revin singur și mâna în sus voia să spună că ce e greu a trecut. Mi s-a părut că Sadoveanu zâmbea ușor. Folosise chiar expresia mea, „dacă pot să vă fiu de folos“; deci cu un oarecare amuzament răsturna o situație pe dos. Sadoveanu a continuat să se plimbe pe coridor, cu o carte poștală pe care scria notițe infinitezimale. Am aflat apoi că încerca să își amintească proverbe și zicale vechi, cimilituri sau strigături de horă.

Ajunși la Praga, în afara primirii cordiale de către gazde, ne aștepta o surpriză. Delegația sovietică era prezentă în aeroport, așteptând același avion. Era condusă de Ilia Grigorievici Ehrenburg, marele scriitor, și cum el și Sadoveanu se cunoșteau din trecut, întâlnirea s-a transformat în conversația celor doi prieteni iluștri. Se cunoșteau din 1945, când Ehrenburg vizitase România. Fusese asaltat de public, căruia i s-a adresat la Ateneul din București. Sadoveanu regretase că oaspetele atât de solicitat nu a avut timp să viziteze locurile unde l-ar fi condus acesta: „Aș fi dorit ca Ilia Ehrenburg să cunoască și această lume necăjită a plugarilor și păstorilor noștri, a păstrătorilor de datini, în care mai subzistă vestigii ale unei vechi civilizații“. El ar fi putut să vadă că „oamenii aceștia au păstrat în ei un depozit sacru pe care furii nu îl răpesc și rugina nu îl distruge“. Prietenia consta, după maestrul, nu să-l introduci pe interlocutor în colecția de imagini ale persoanei tale, ci în lumea în care trăiești și pe care o iubești.

Cu toate acestea, în memoriile lui, Ehrenburg a schițat un tablou al prietenului său român: „Avea un cap mare, de leu bătrân, dar o inimă foarte bună. Era cu zece ani mai în vârstă decât mine și ca formație intelectuală aparținea secolului trecut. În sufletul acestui om era o îmbinare rară de trăsături autentice populare și rafinament artistic. Era foarte cunoscut și aceasta l-a ajutat, probabil, în perioada grea de la sfârșitul deceniului cinci. Oamenii care nu înțelegeau arta și nici n-o iubeau se intimidau în fața blajinului Sadoveanu – fiindcă își aduceau aminte că era un clasic. Sadoveanu însă nu era o firmă, ci o fire de artist autentic care putea iubi în artă și în ceea ce părea a fi străin spiritului său“.

În timp ce fața lui Sadoveanu era radioasă, figura lui Ehrenburg era crispată și tristă. Acasă trecea prin momente grele. Mai târziu explicația o voi găsi în memoriile lui. Un prieten bun suferea în valul de mânie al lui Stalin, privind un presupus complot al evreilor împotriva sa. Despre starea de

Atunci el scria: „Mă simțeam într-o condiție fizică proastă, nu puteam munci. Într-o bună zi am fost anunțat că trebuia să plec la Paris ca să iau parte la Congresul partizanilor păcii. Apărarea păcii mi se părea un lucru minunat, dar simțeam că îmi lipseau forțele necesare. În halul în care eram, o ședere în străinătate mi se părea o adevărată tortură. Am fost rugat să scriu textul discursului și să-l dau la vizat. Când m-am aflat în fața foi albe de hârtie, am așternut în ea tot ce mă preocupa. În discursul meu erau gânduri precum acestea: nu există nimic mai respingător decât înfumurarea rasială și națională. Cultura universală are vase sanguine care nu pot fi tăiate fără repercusiuni tragice. Popoarele au învățat unul de la altul. Cred că putem respecta specificul național, respingând izolarea națională“. Și pentru a nu lăsa nicio îndoială asupra stării lui din aprilie 1949, când îl vedeam la Praga, afirma cu claritate: „Treceam prin vremea cea mai dureroasă pentru mine“. Se pare că și trimiterea lui Ehrenburg într-o misiune de răspundere cum era Conferința de la Paris se făcuse după ezitări și discuții îndelungate. Deci scriitorul se trezise smuls din situații complicate și adverse și fusese proiectat pe o scenă mondială. Cu faima lui peste hotare, nu îi era greu să își îndeplinească misiunea, deși era flancat de un alt scriitor agreat de stăpânire.

În așteptare, cei doi își povesteau experiențele și expectațiile, membrii celor două delegații stabileau noi cunoștințe și se foiau prin culoarele și magazinele aeroportului. Eu eram mulțumit să-mi revin din proba zborului, sperând că cel care urma va fi mai clement cu mine. Nu am reținut mare lucru din felul în care a decurs. E cert că nu l-am căutat pe maestru și probabil că am căzut într-un somn recuperator.

Suntem cazați la un hotel, nu modern și comod, ci mic, vechi și istoric, aflat în imediata vecinătate a ambasadei. Nu știu cum s-au petrecut lucrurile. Dacă delegația s-a deplasat imediat la ambasadă sau a amânat pe a doua zi. Cert este că s-a produs un moment semnificativ pentru soarta mea. M-a chemat maestrul și mi-a spus că ar fi bine să văd ce pregătiri se fac: unde este sala, ce program se schițează și, mai ales, cine participă din alte țări. Nu era nevoie de nicio altă explicație a rolului pe care mi-l atribuia și care se cerea împlinit și pe parcursul conferinței.

Am plecat la locul cu pricina, ajutat de cei de la ambasadă. Într-un vacarm greu de închipuit – se muta încă mobila, se aduceau baloturi din hârtie și mașini de scris pentru secretariat – nu se știa cine de ce răspundea. M-am strecurat printre personaje și obiecte și am cules esențialul. O ediție încă provizorie a programului, o alta tot provizorie a participanților, câteva lucruri sigure referitoare la cine deschidea lucrările și cine conducea

ședințele. Lucruri pe care, destul de prompt, am reușit apoi să i le comunic lui Sadoveanu la hotel.

Locul: Sala Pleyel, largă și cu renume în lumea științei și a culturii, ale căror mari reuniuni le găzduise. Președinte: Jean Frédéric Joliot-Curie, secondat de soția sa, Irène Joliot-Curie, fata celebrei chimiste Marie Curie, laureată a Premiului Nobel, fondatoare a științei radioactivității. Durata: patru zile, 20–23 aprilie. Paris și Praga reprezintă la un loc vreo 2 200 de delegați din 72 de țări. Delegațiile sunt conduse îndeosebi de personaje prominente. Senzație va crea apariția unor personalități care nu sunt trecute pe liste, precum Picasso, fostul președinte al Mexicului sau poetul latino-american Pablo Neruda.

Am înțeles bine că rolul meu ținea de informație curentă. Maestrul nu avea nevoie de consilieri pentru toate, de promotori de imagine sau intermediari în relații. Era destul ca el să apară în sală sau pe coridor și lumea se oprea fie să îl salute, fie să îl observe de aproape. Părea un leu printre creaturi modeste și șterse.

Constelația din Sala Pleyel. Cum s-a instalat la scaunul lui, s-a format o coadă a celor veniți să-și prezinte omagiile, admirația sau prietenia. Relațiile și le forma sau reînvia singur. Dacă ulterior dorea să se întâlnească pentru un dialog mai substanțial cu vreun coleg de breaslă sau vechi prieten, îmi cerea să fac cele necesare: data, ora și locul. Știam că largile coridoare și sălile conexe aveau mese adecvate pentru un dialog improvizat. Treburile de protocol, pregătirea unor întâlniri, ținerea la zi a programului de lucru, chiar și fixarea zilei în care Sadoveanu se va adresa adunării din partea României nu mă opreau de la examinarea și prețuirea experienței de viață pe care congresul mi-o oferea la vârsta de 22 de ani. În primul rând, șansa unică de a mă afla în preajma unui titan ca Sadoveanu, pe care cu cât îl cunoșteam mai bine, cu atât vedeam ce om mare era. În al doilea rând, evenimentul se putea concentra în trei propoziții scurte: lumea elitelor culturii globului văzută de aproape, nevoia de a înțelege ce se întâmpla sub aparențe și discursuri în istoria mijlocului de secol în care mă situam. Cine era în sală? Renunț la lista oficială și mă bazez pe ceea ce s-a fixat în mintea mea. Când ieșeam de la mitingul mare organizat pentru contactul cu publicul larg, unde retorica unor oameni politici, foști miniștri și conducători de partide, precum Pietro Nenni din Italia și Konni Zilliacus din Anglia, era răsplătită cu aplauze și urale, s-a produs o înghesuială. M-am pomenit luat puțin de valul mulțimii și m-am trezit alături de Frédéric Joliot-Curie – creatorul primei pile atomice franceze, care încă mai era comisar al energiei atomice – și Irène Joliot-Curie, ambii deținători ai Premiului Nobel, care

poposise într-o întreagă familie. Erau însă aproape anodini, două personaje îmbrăcate în gri, tăcute și modeste. Păreau obosiți de suprasolicitarea reflectoarelor și dimensiunea sălii pe care o prezidau, cu nenumărate obligații față de participanți și conștiinți de mediul politic ostil și de primejdiile și rupturile în sistemul internațional. Am avut senzația că cei mai expuși oameni din scena publică se simt singuri și că în raport cu problemele complicate ale științelor în care reușesc să dezlege mistere, cele politice și sociale ating grade de complexitate greu de descifrat.

Tot la capitolul științei mă bucuram că l-am văzut pe John Bernal al Angliei, pe care îl știam din lectura cărții lui clasice, *Funcția socială a științei*. Filosofii erau prezenți prin Georg Lukács și prin americanul W.E.B. Du Bois, care reprezenta și intelectualitatea afro-americanilor. Literatura era ilustrată de Jorge Amado, romancierul brazilian pe care voi avea cinstea de a-l însoți în vizita lui în România, sau de Ilya Ehrenburg, tradus în mai toate țările. În fruntea delegației daneze se afla Martin Andersen Nexø, prietenul tuturor copiilor, care era înzestrat, ca și Sadoveanu, cu o înfățișare leonină.

Poeții erau cei mai numeroși. Louis Aragon al Franței conducea și delegația țării lui. Era mereu însoțit de Elsa Triolet. Era unul dintre creatorii literaturii moderniste, care își îngăduia posturi neconvenționale. Se spunea că la o recepție unde a mers cu Elsa Triolet, scria în registrul în care semnav participanții: Elsa Triolet și amantul ei. Paul Éluard era alt poet de marcă al școlilor înnoitoare, cel care scrisese versul de neuitat „Libertate (...) scriu numele tău”, și îl scria pe tot ce îi venea la îndemână, inclusiv pe laba câinelui său. Când a recitat poemul său faimos, *Bolivar*, poetul Americii Latine, Pablo Neruda, care s-a bucurat de un Premiu Nobel, sala congresului l-a ovaționat prelung.

Muzica a depășit efectele poeziei. Cel mai mare cântăreț negru al Americii, Paul Robeson, a înflăcărat mințile și a stors lacrimi. O voce de bas a răscolit străfundurile. Cântecul păstrau marea tradiție a folclorului negrilor. M-a mișcat îndeosebi *Fit the Battle of Jericho*, unde zidurile s-au prăbușit după ce trâmbițele au răsunat în jurul cetății. Zidurile discriminării vor cădea și pentru ei, când vocile omenirii vor fi mai puternice. Era un cântec al speranței. Iar piesa de rezistență a cântăreților a fost *Ol' Man River*, intrată în circuitul universal. Nota de energie și de acțiune n-a mai luat-o din folclorul lui, ci din istoria europeană și, mai precis, din războiul spaniol. Se numea *The Four Insurgent Generals* și avea un ritm vioi și rapid. Ne spuneam că America era prezentă la conferință cu ce avea mai valoros în arta sa și cu ideile irezistibile ale emancipării societăților.

Personalitățile picturii au fost numeroase la congres. Dar efectul covârșitor și rolul preponderent în desfășurarea conferinței l-a avut Picasso. Pentru

congres, Picasso a pictat un porumbel al păcii. Nu înaripat și coborând ca Sfântul Duh, ci mic, așezat în palmă, privindu-te prietenește, în linii de o simplitate uluitoare. A devenit emblema congresului. Știam că Picasso nu putea trece prin sală fără a fi înconjurat imediat de straturi groase de admiratori care fluturau carnețele pe care solicitau o semnătură. Operație aproape imposibilă în vârtoarea creată. Organizatorii i-au pus la dispoziție o masă și un scaun în mijlocul hall-ului. Picasso se așeza acolo, dar nu semna convențional dedicații, ci desena câte un porumbel al păcii, mereu identic, din câteva trăsături ferme. Mi-am făcut loc și m-am strecurat până în apropierea mesei, de unde l-am putut observa.

Găseam fascinantă privirea unor ochi ageri și tineri. Era binedispus. Găsea cunoștințe și prieteni în congres. Dar cel mai mare eveniment al lui, care îl făcea fericit, era nașterea unui nou copil din cea mai recentă căsătorie. Avea 68 de ani, dar ca imagine nu-i arăta, în ciuda unei chelii ce lua locul frezei brunete. Era omul mereu glorios la orice vârstă, tot timpul creator și neîntrerupt, imaginativ și inventiv. Reținusem din istoria lui un fapt care îl deosebea de alți moderniști. Aceștia devin neconvenționali din prima atingere a penelului. Dar Picasso, la vârsta de 20 de ani, mai aparține școlii perfect clasice, cu o măiestrie de perfecționism realist. Abia atunci ia contact direct la Paris cu școlile protestare și neconformiste. Și, în fine, când împlinește 26 de ani, pune baza curentului cubist împreună cu Braque. În opera lui se înscrie principala lucrare inspirată din războiul Spaniei, *Guernica*, expusă publicului la expoziția din 1937 de la Paris. El devine atunci cel mai dedicat și convingător promotor al păcii, prin dura expunere a crimelor războiului, o aderare anticipativă la țelurile congresului care se desfășura sub porumbelul său.

Furat de gânduri, am ratat ocazia de a fi și eu posesorul unui porumbel. Când am ajuns lângă masa lui, în fața mea fiind doar una sau două persoane, Picasso terminase stocul de cartonașe albe pe care desena porumbei și se ridică să plece, ca un semn amical de adio către admiratorii săi. Rămăsesem fără porumbel. Când am povestit întâmplarea prietenilor și familiei mele, am fost blamat, criticat, disprețuit pentru pierderea unei șanse unice. Toți erau frustrați că nu-și vor trăi viața cu un Picasso pe perete.

În compoziția congresului figurau doi factori noi remarcabili: China și Africa. Anul congresului este anul nașterii noului stat chinez, condus de Mao Zedong, care, deși nu e proclamat oficial decât în septembrie, se afla în aprilie, practic, în control și-l putea trimite la congres, ca reprezentant al noii Chine cu vechea ei cultură, pe Guo Moruo, el numărându-se printre personalitățile reuniunii.

În anii de studenție în timpul războiului neterminat cu Japonia și cu Kuomintangul, aveam printre noi reprezentanți chinezi și celebram împreună victoriile, cum era, de pildă, cucerirea Nankingului. Ne apropiam deci de victoria finală din 1949, ținând harta în mână și urmărind parcursul unui proces istoric.

În ceea ce privește Africa, nu numai că ea era în sală, dar era și în președiu. Secretarul general al conferinței era Gabriel d'Arboussier din Senegal. Poziția lui era întărită de faptul că era membru al Parlamentului franco-african, creat de Franța în dorința de a-și apropia teritoriile coloniale de peste mări. D'Arboussier era fiul unui francez cu vechime nobiliară, căsătorit cu o senegaleză. Era un om cu o inteligență remarcabilă, avea o cultură largă, la care adăuga un caracter plăcut și amiabil. Eram nevoit să-l conturb și să-i cer informații și sfaturi referitoare la desfășurarea și implicațiile pentru delegați. A fost binevoitor. Nu bănuiam atunci că era omul cu care urma să leg o prietenie, care s-a prelungit în întâlnirile noastre pe aceleași terenuri, fie la Consiliul Mondial al Păcii, fie la ONU și organisme ale lui, până la vizita din 1974 pe care i-am făcut-o la el acasă, în Senegal. Congresul din 1949 îmi făcuse un dar.

Numărul atât de mare de personalități din toate părțile globului nu putea fi cuprins în fotografia de grup care s-a făcut la sfârșitul reuniunilor. Voi lua cu mine ca amintire un film înregistrat în memorie. Dar cum îl voi intitula? Principiul diversității era respectat. Fiecare era reprezentant al unei țări distincte, al unei culturi specifice sau al unei vocații bine definite. Dar aveau toți ceva în comun, pe lângă tema congresului, care îi unea și îi făcea nu doar colegi, dar și prieteni sau parteneri. Cum să le spun? Nu-mi plăcea elită, pentru că termenul separa o pătură privilegiată de o categorie discriminată. Toți produceau creații noi, inovau și inventau. „Creatori“ nu li se putea spune. Bărbați de Stat nu, fiindcă erau și femei. Am căutat atunci un liant pentru rolurile lor. Nu erau doar inteligenți, ci mai ales înțelepți. Știam că mulți șefi de state își formează un grup de înțelepți cu rolul de a le fi consilieri. Formula era bună, dar ducea la Grecia antică.

M-am apropiat de o formulă mai acceptabilă. Toți contribuiau la supraviețuirea țărilor și a societăților lor. Nu căutau în acea primăvară să supraviețuiască toți, prin întărirea păcii? Dacă militau pentru un interes al țării, erau patrioți. Patrioții păcii nu mergea. Și iată la ce etichetă am ajuns: *erau oameni dedicați bunului public, chemare pentru care îl jertfeau pe cel personal*. Într-adevăr, acești oameni nu erau artiști de cinema sau cuceritori ai puterii în larmă de trompete și tobe, ci persoane tăcute și modeste, moderate, altruiste. Formau o constelație de înțelepți care avea în plus priceperea organizării

eficiente a societății și a intereselor ei. Sau, pur și simplu, oameni înzestrați cu calități de excepție, pe care le puneau în serviciul emancipării societății.

Congresul se desfășura din plin, cu evenimente noi, cu discursuri interesante alternând cu poezii și melodii, dând prilejul unor dialoguri pline de idei și proiecte, mărintră solidaritatea participanților și dorința lor de a acționa împreună și după încheierea lucrărilor. Sadoveanu se mișca în această vastă rețea, calm, interesat în ceea ce se petrecea și activ. Și-a ținut discursul în a treia zi, la 22 aprilie. L-a scris el, în stilul lui, moderat și limpede, cu un mesaj scurt, dar demn și elocvent. Într-un moment în care pe plan internațional diviziunea și confruntarea precumpănneau în raport cu înțelegerea, el enunța chemarea: „Oameni ai păcii din toate țările, uniți-vă!” Se arăta preocupat de continuitatea necesară și posibilă a eforturilor congresului. Cum se va manifesta ea în România? Cel puțin o nouă instituție sau asociație sau chiar ambele. Nu bănuiam că voi fi implicat și eu din prima zi.

Sadoveanu își înnodea singur relații vechi și noi, ieșind din sală împreună cu colegi de-ai lui. Uneori îmi cerea mie să organizez o întrevedere. Una dintre ele l-a vizat pe scriitorul Tristan Tzara, părintele dadaismului. Ce trezea interesul lui Sadoveanu? Cred că se gândea că Tzara s-a născut în România, în Moldova, undeva aproape de marginea Siretului, apă care conducea moara lui Sadoveanu. Tânărul în care se treziseră vocațiile literare părăsește țara. Ambii trăiesc vârtejul Primului Război Mondial. Sadoveanu, în uniformă, va vorbi de durerile războiului în *File însângerate* sau *Strada Lăpușneanu*, iar Tzara va protesta împotriva absurdității războiului în cercuri de refugiați la Zürich. În timp ce Sadoveanu își construiește, cărămidă cu cărămidă, falnica lui construcție de romane și povești, Tzara, un tânăr de 20 de ani, lansează la Zürich un nou curent ce va face ecoul lumii. Împreună cu pictorul alsacian Jean Arp și cu alți prieteni precum scriitorul german Hugo Ball, vor să pornească o mișcare de protest față de război și față de toate formulele solemne și găunoase care i-au dat naștere. Este contestată întreaga cultură oficială și toate sensurile false pretinse de ea. Tinerii căutau dinamită curată. Nu știau încă ce nume să-i dea. Tzara a deschis la întâmplare un dicționar, a pus degetul pe cuvântul dada și a propus drept nume dadaismul. N-avea niciun sens și tocmai asta le trebuia. Nimic n-avea sens în jurul lor. Era bine că suna infantil, dar așa arăta lumea: sub masca gravității zăcea infantilismul omenirii. Dadaismul a fost iute aprobat de pictori. La expozițiile dadaiste au participat întemeietorii artei moderniste: Arp, Giorgio de Chirico, Max Ernst, Paul Klee, Vasili Kandinski. Centrul dadaistilor se mută la Paris. Dar locul nu este bine ales, pentru că îi așteaptă acolo rivalități puternice. André Breton lansează în 1924 manifestul

suprarealiștilor, care devine rapid noua religie a culturii șocului. La el se atașează în prima linie Paul Éluard și Louis Aragon. Tristan Tzara, dadaistul, se alătură și el suprarealismului. Dar pe aceștia îi regăsim printre inițiatorii Congresului păcii. Deci, aici Tristan Tzara își găsește colegii de breaslă.

Se impune constatarea că în suprarealism Tristan Tzara a găsit un prilej de reînnoire a poziției lui. Iar în locul absurdului pur și gratuității apare o chemare a activismului cerut de realitate. E un nou mod de a corecta acțiunea poetică și acțiunea socială. Iată ce va spune Tzara: „Poezia e acțiune și dacă ea nu e chemată să servească omul și nu-l ajută să se elibereze de constrângerile interioare de ordin moral și de cele exterioare de ordin social, ea nu este altceva decât obiect de plăcere, simplu amuzament“.

În timp ce Tzara străbătea neliniștit curentele moderniste, dadaism, suprarealism și cubism, Sadoveanu avea un parcurs cu totul diferit. Imun la chemările modernismului sub orice formă, în opinia lui „elucubrație“, „jalnice și ridicole răătăciri“, el frecventa cercurile culturale ale semănătorismului sau poporanismului. Departate de a fi omul complicat al lui Tzara, strivit de excesul de cultură înșelătoare ce invită la revoltă, personajul lui rămânea omul umil, simplu și necăjit care avea nevoie de simpatie și lumină. O oarecare apropiere între cei doi se făcuse: odată ce adoptase „preocuparea socială“, Tzara nu era prea îndepărtat de acțiunea socială a poporaniștilor sadovenieni.

Și, mai mult, evenimentele îi găsesc pe poziții comune. Ambii sunt antifasciști. În cursul celui de-al Doilea Război Mondial, Tzara devine luptător în Rezistență, în timp ce Sadoveanu își afirmă perpetuu crezul lui democratic.

Iată-i împreună într-un salon al congresului, cufundați zâmbitori în două fotolii. Era datoria lui Sadoveanu de a deschide discuția, dar el era, prin excelență, un om tăcut. Iar Tzara nu găsea, probabil, cuvinte potrivite. S-a așternut tăcerea. Nu știam dacă se cădea să spun eu ceva, despre conferință sau despre vreme, pentru a o întrerupe. Am tușit, mi-am schimbat scaunul, nimic. Și astfel a avut loc dialogul, cu cea mai largă tăcere pe care mi-o puteam imagina. Cred că până la urmă au fost încercări ineficiente: „Ce mai faceți?“ „Bine.“ „Mă bucur.“ La urmă de tot, a mai fost o intervenție. „Sper să ne mai întâlnim.“ „Și eu.“ Și-au zâmbit și și-au strâns mâinile.

Am încercat să explic misterul evenimentului la care am asistat. Am ajuns la concluzia că totuși s-au bucurat fiecare de prezența celuilalt. A fost util să se vadă, pentru că ambii au declanșat un film care începe cu imagini moldovene comune, până la punctul în care un erou este neam de viță boierească, trăind în conacul unei moșii, iar celălalt se află pe străzile unei mahalale de la marginea unui târg mizer. După aceea nimic nu poate fi mai diferit decât un biet elvețian alături de câțiva tineri revoluționari nihilști care vor să distrugă sau

cel puțin să epateze lumea falsificatorilor de culturi și doctrine, pe de o parte, iar pe de altă parte, viața tăcută a unui scriitor ce reînvie tradiții vechi și stări apuse, avându-i ca eroi pe cei obidiți și săraci. Prăpastia e și mai mare când unul produce și schimbă școli și doctrine zgomotoase și radicale, în timp ce celălalt adoptă un tradiționalism sfătos și blând. Ambii intră cu titluri diferite pe scena mondială, ca apoi să se reunească sub semnul păcii și al porumbelului care a câștigat în fața revoluționarului nomad și a răzeșului sedentar.

Tăcerea aparținea sistemului mintal al lui Sadoveanu, ca principiu călăuzitor. La foarte mulți creatori, organul comunicării se confundă cu instrumentul muzical, cu pensula de pictat sau tocul de scris. Împuținarea cuvintelor le mărește capacitatea de a înregistra cu acuitate semnalele ambianței. Ei iubesc liniștea și evită zgomotul.

O ziaristă cunoscută i-a cerut lui Sadoveanu, prin mine, să-i acorde un interviu. Asistam și eu, urmărind răspunsurile concise, sobre, reținute. Titlul sub care a apărut în presă interviul a fost: „Cel mai mare povestitor al României, un taciturn“.

La această trăsătură a tăcerii se adaugă lipsa de interes pentru publicitatea pe care o cultivă autorii de cărți. Aceștia căutau interpreți și comentatori pentru a câștiga publicul străin, dacă nu reușeau prin eforturi proprii. Mă întrebam de ce această atitudine o aveau mulți dintre autorii care meritau și ei să spargă granițele, începând cu Arghezi, pe care l-am întrebat în Elveția de ce nu încerca să-și traducă poezia. „Operele bune își croiesc singure drum“, mi-a răspuns el. O atitudine asemănătoare se întâlnea și la George Călinescu, Ion Barbu și Lucian Blaga.

O delegație activă. În capitala Franței văzusem că în materie de cultură domina o altă idee, împinsă chiar la extrem: oricât ar fi de evoluată o cultură, ea trebuie afirmată și circulată cu tehnici speciale. Era o adevărată competiție în Franța a altor culturi pentru a fi recunoscute. Dar Franța însăși lucra asiduu pentru prezența ei în lume, odată cu promovarea deschisă și instituționalizată a limbii franceze pe mapamond, în cadrul „francofoniei“ ridicate la rang de prioritate pentru politică și diplomatie.

Pe lângă delegația noastră, francezii desemnaseră ca însoțitoare o persoană de origine română, sora istoricului Barbu Cămpina, căsătorită cu istoricul francez Albert Marius Soboul. Ea îmi reproșa mereu lipsa „resortului de iradiere“ la delegația română, dar și la producția noastră intelectuală, în general.

În delegație se afla președintele scriitorilor români, Zaharia Stancu. Împrejurări speciale îl legau de Sadoveanu, care îl aprecia. Înainte de război,

Sadoveanu fusese ținta unei campanii vehemente de contestare și denigrare, muștinută de extremiștii zilei. Intelectualii, printre care și Stancu, au semnat o declarație de sprijin pentru Sadoveanu. Era un om plăcut, care a întreținut cu mine conversații și schimburi de idei cu multă prietenie și cultură. Își lubea mult fiul cam de vârsta mea. Se povestește că un tânăr i-a cerut lui Stancu să-l sprijine să se afirme și să promoveze. „Dar cum s-o fac?“, a întrebat Stancu. Iar tânărul a răspuns succint: „Înfiază-mă“.

Zaharia știa cum să-și prezinte cărțile pe plan intern. Și se străduia cu mai puțin succes și pe plan extern. Dar ceea ce îi lipsea era cunoașterea gustului și limbajului cititorului străin.

Esențial pentru dialog este să cunoști forma mentală a preopinentalului. Teatrele de prezentare a operelor românești, chiar și când acestea erau redactate, nu țineau seama de întrebarea esențială pe care și-o pune cititorul străin: ce înseamnă asta pentru mine?

Zaharia nu cunoștea mentalitatea franceză. Am văzut acest lucru la adunarea organizată de ambasadă pentru românii din Paris. Au venit în număr mare, se încheiase congresul. Eram în 26 aprilie. Sadoveanu a acceptat să fie în prezidiu, dar ca vorbitor l-a desemnat pe Stancu. Erau prezenți și membri ai delegației franceze ca să-i prezinte publicului parizian pe colegii români. Erau de față personaje de renume în Franța și în exterior, cum ar fi actrița Michele Morgan sau scriitorul Aimé Césaire.

Limbajul lui Stancu a fost corect și bine intenționat, dar ignora total stilul, sensibilitățile și așteptările asistenței. Aceasta era binevoitoare României și se străduia să înțeleagă mesajul vorbitorului cu multă bunăvoință. Când tineri regaliști din sud au încercat să perturbe adunarea strigând „Trăiască Regele!“ sau denunțând vinovăția exilării lui, oamenii din sală i-au dat afară spontan, în pumni aproape. Totul s-a terminat cu bine, numai că textul vorbitorului putea fi bun dacă ar fi ținut seama de urechile care îl înregistrau.

Sadoveanu la Paris putea fi pentru necunoscătorii lui o contradicție în termeni. Ei ar putea fi înclinați să îl vadă coborând pe plută pe Bistrița, pesucind în bălți sau stând la foc în casele pădurarilor. Sadoveanu era însă familiarizat cu capitala Franței din călătorii anterioare (1938). Deși nu manifesta zel în a se deplasa în căldura neobișnuită a acelei primăveri, observa amuzat moravurile, epoca, oamenii. La un restaurant unde se oferea ca supliment un French Cancan cam lăbărțat, comenta surâzând: „La Paris într-o boată / Stătea mânza-mpiedică“.

Știa, de asemenea, ce trebuia să caute la Paris, pentru că nu găsea ce îi trebuia în țară. Una dintre puținele sarcini personale pe care mi le-a dat a fost să cumpăr medicamente de la farmacie. „Caută-le pe cele cu cruce

albastră, mi-a spus el, sunt homeopatice.“ Farmacistul s-a mirat de mărirea listei, iar eu de cost.

Lumi paralele. Tăcerea lui, fuga de senzațional, oroarea de etalare, rezerva față de alte moduri de viață ne-ar îndemna să credem că viața lui Sadoveanu a fost o lume închisă. Satul, obștea, pădurea sunt exemple de sisteme cvasiînchise. Dar la o atentă examinare, lumea lui Sadoveanu este în comunicare permanentă cu alte lumi paralele. Mai mult decât atât, ea dă și ia, împrumută de la ea și primește. Se adaptează, dar nu se lasă adoptată. Până și în vremurile cele mai îndepărtate, un Kesarion Breb, desemnat să devină al 33-lea mare preot al lui Zamolxis, întreprinde o călătorie inițiatică în Bizanțul Împărătesei Irina. De acolo aduce un panteism care se armonizează cu vechea credință, păstrându-și o demnitate ce vorbește cu vocea norilor, a izvoarelor și a munților. Când Ștefan cel Mare primește soli, vorbește cu prestanță bizantină, fiindcă a băut din aceeași fântână răsăriteană din care s-a adăpat Apusul, iar Sadoveanu îl prezintă ca un perfect cunoscător al geopoliticii europene. În povestirile lui istorice, tabloul Moldovei este mereu completat cu viața popoarelor din jur, de la poloni la tătari.

Zodia Cancerului este o fermecătoare carte în întregime închinată unei lumi paralele și confruntării civilizației noastre străvechi cu Occidentul. Abatele de Marenne, un francez descins direct de la Curtea Regelui Soare, descoperă cu ochi uimiți natura, oamenii și mentalitatea țării sub Duca Vodă. În Sala Pleyel, un personaj influent și popular era abatele Jean Boulrier. Iată, ziceau unii, după aproape trei veacuri, stau abatele și Alecu Ruset din nou împreună, mânați de un zel egal pentru cauza păcii.

Aș fi vrut ca după călătoria la Paris, Sadoveanu să-și dezvăluie impresiile așa cum a făcut în notele de drum în Olanda. Călătoria aceea și-a pregătit-o printr-o excursie în munții noștri. În mijlocul frumuseților lor inegalabile, nota pentru confruntarea cu Țările de Jos: „Acestea stau în veci; acelea sunt jucării minunate. Acestea sunt ale întunecoaselor stihii; acelea sunt ale fratelui meu slab și nemernic – așa de slab prin natura vremelnică și așa tare prin stăruință și inteligență“.

Cu toată balanța înclinată spre stihiiile noastre, buna rânduială olandeză îi place. Ordinea și rigiditatea au în ele răceală, dar și ceva măreț, ca toate câte sunt așezate, statornic și tare, pe tradiții, datini și seriozitate. Face comparații cu realitatea noastră: la noi acestea sunt caracteristici ale satelor românești, „temeinic și tare așezate pe tradiție și rânduială“, deoarece orașele sunt „noi, factice și balcanice“, „un tumult balcanic și oriental“. Avea accente de prețuire a caracterului și a mentalităților olandezilor. Le exprimă în formule laconice: „Civilizația lor a ieșit din disciplina durerii“. Simpatia devine

¶ mai mare când le observă tăcerea: „Toți vorbesc; pe când aici în Olanda toți tac, ca să se audă zvonul etern al mării“. Nu-i scăpau observațiile critice, dar le atenua. „Olandezul n-are un grad de generalizare și sinteză, care la latini e caracteristic, (dar e) capabil să se concentreze îndelung asupra unei chestii unice și să se specializeze.“ În altă parte spunea: „Acest om nu prea scânteie de inteligență, însă-i cuminte, ceea ce e cu mult mai bine“.

La Paris, o capitală neolatină a elocinței și a exersării infinite a cuvântului și a inteligenței, Sadoveanu nu avea impulsurile de simpatie din peregrinarea lui între flamanzi.

Nu găsești urme de exclusivism în pasiunea lui nemișcată pentru tot ce ține de pământul românesc și de cultura lui. Scria și gândea în limba pe care a iubit-o și îmbogățit-o neîncetat. Dar când Panait Istrati a fost contestat la noi de cei ce îi reproșau atât poziția politică, dar și ideile, neuitând acuzarea că era înstrăinat prin faptul că scria franțuzește, Sadoveanu a spus: „Eu totuși îl voi revendica pe Panait Istrati ca pe un frate al meu și fiu al acestui pământ“. Lumea lui Sadoveanu nu era închisă. Când din cuprinsul ei privea în afară, era tolerant și înțelegător.

Îl observam atent la cel mai mic gest al său, ca un ucenic și un admirator. Sentimentele mele erau formate încă din școală, unde îl întâlnisem când învățam abecedarul. Era printre pilonii care susțineau cultura și limba națiunii. Și cu cât creșteam, cu atât cărțile și poveștile lui mă obligau să caut în dicționare cuvinte noi din domeniul naturii, vânătorilor, pescăriei, plimbărilor prin păduri sau al navigărilor pe râuri. Experiența descoperirii autorului în original însemna pentru mine un eveniment rar și înnoitor.

Auzisem critici și reproșuri de la oameni care l-au cunoscut, precum fostul lui colaborator la cărți școlare, Stan, sau ca Geo Bogza, care povestea cum l-au vizitat la moșie. Interesul redus pentru interlocutor era luat drept egoism atroce, semn de umanism șubred, dotare afectivă redusă și absență a empatiei. Dacă îl vedeai de aproape, puteai găsi destule confirmări ale acestor bănuieli. Nu l-am auzit spunând „te rog“ sau „mulțumesc“, „ia loc“. Satisfacțiile, ca și nemulțumirea erau exprimate prin simple mișcări ale capului său leonin. Am înțeles însă repede că omul acesta trăia intens în lumea creației lui, că în capul său mișunau eroii întâmplărilor istorice, se perindau fantomele legendelor, se conturau neconținut idei noi și, mai ales, curgea înlănțuirea de întâmplări imaginare care apoi se așternea pe hârtia albă. Nesocotirea prezenței celor din jur, inclusiv a propriei familii, cu soții numeroase și copii cu nume greu de reținut, putea conduce la ipoteza unui individ antisocial și fără morală. Mi-am dat seama că era doar un perpetuu absent. Sadoveanu își apăra prin instinct singurătatea, mediul în care funcționau din

plin motoarele creației lui uriașe. Împrejurări speciale îl scoteau din această stare. Războaiele îi spărgeau geamurile ocrotitoare. Evenimentele îi aduceau sarcini politice și poziții sociale care îi apăreau sub forma interesului național sau a culturii, pe care nu le putea refuza sau ocoli. Dar acest lucru viza conceptele mari ale existenței, idei ce își căutau expresia și aplicarea și nu banalele contacte cu oamenii vastei sfere de interese ce îi înconjurau existența. Respectam întru totul locul pe care mi-l rezervase și rolul așteptat de el.

Numai după terminarea congresului am putut înțelege că Sadoveanu, fără a spune un cuvânt în acest sens, manifesta interes pentru soarta oamenilor cu care colaborase. Îmi reprezentam ideea unei puteri superioare care poate avea grijă de oameni, protejându-i sau îndrumându-i sub forma unor îngeri cu aripi mari. Într-o veche biserică de rit creștin din nordul Sudanului, pe lungimea unui perete era reprezentat un astfel de înger, cu aripi atât de lungi și de grele, încât pictorul le-a pictat de fiecare parte, cu un rând de propetele din lemn. Iată cine-i poate ajuta pe oameni. După ce am ajuns acasă am văzut că un asemenea înger bătuse din aripi pentru mine, tăcut, neexplicit, discret, poate nerostindu-mi numele. Când am intrat în anul următor, aveam o slujbă de răspundere; devenisem directorul Bibliotecii Academiei, funcție de gestionar șef al unei bogății cu milioane de piese, ajutat de vreo 300 de oameni. Nu întorceam o simplă pagină din viața mea, ci schimbam totul, începând cu carnetul și condeiul și, mai ales, schemele minții care dictează comportament, atitudini și reflecție rațională.

Urmări și ecouri

În timpul congresului, participanții antamaseră problema viitorului. Căzuseră de acord asupra unui principiu al continuității. Vor înființa și menține structuri solide pentru apărarea păcii și câștigarea unui suport popular. Vor exista Comitete naționale pentru pace în toate țările participante și vor fi atrase și alte țări pentru a îngroșa și strânge rândurile unei mișcări internaționale viguroase. Creșteau amenințările militaristilor la adresa păcii? Omenirea, prin partizanii păcii, va ridica stavile de netrecut în calea lor. La Paris va rămâne un centru de coordonare, condus de un consiliu internațional care va armoniza și facilita contactele între țări, pentru a menține în funcțiune un congres în perpetuă sesiune.

Nu am ajuns bine la București și am fost solicitat să vorbesc despre congres în instituții, școli, reuniuni sau să scriu despre el în presă. Nu era chiar ușor, dar o consideram o datorie de onoare. Începeam să împart timpul

Istoric în jumătăți de veac, o măsură la dimensiunile mele. Cele cinci decenii se verificau și în copilăria și tinerețea mea. Pasul chinezesc de 50 de ani nu mă ducea departe, deși antenele mele primeau mesaje de lungimea japoneză a celor 40 de ani.

Era un an de răscruce acesta, 1950. Mă găseam deci implicat în activitatea Consiliului Național al Păcii, ce se constituise cu Sadoveanu ca președinte. Primisem la începutul aceluiași an misiunea oficială de a conduce ca director Biblioteca Academiei, având un academician, Barbu Lăzăreanu, drept președinte. El a rămas în această poziție onorifică în tot restul vieții sale. Iar eu am rămas director, cu o întrerupere, până în 1955.

Atât timp au durat și obligațiile mele ca slujitor al ideii de pace, când sub bagheta maestrului, când lângă el. În tot acest interval am simțit că aripa lui mi-a facilitat munca și a îndepărtat obstacolele care mi se ridicaseră în cale. Cu titlul funcției publice deținute la Academie și continuând să fiu tânăr, eram tocmai bun pentru a-i însoți pe oaspeții Consiliului Român al Păcii. În 1950, primul a fost chiar secretarul general de la Paris, Gabriel d'Arboussier, de care mă apropiasem la congres.

Consideram că mai presus de aceste urmări asupra carierei și vieții mele era o frământare a minții mele în legătură cu ceea ce vedeam și auzeam în Sala Pleyel. Totul pornise de la o întrebare: de ce discursurile politicianilor – în special europeni – au alt ton decât cele ale oamenilor de cultură? Primele erau triste, defetiste, sceptice. Ultimele se distingeau prin optimism, încredere și efuziune, la un loc cu mesajele poeziei și ale muzicii. Încercând să aflu detalii, am văzut că aproape toți politicienii avuseseră poziții înalte, pe care le pierduseră de curând. În ce a constatat furtuna care i-a eliminat? A doua întrebare se referea la Războiul Rece. Deși Churchill spusese că o Cortină de fier desparte Vestul de Est, nimeni nu recunoștea de o parte sau alta că Războiul Rece ar fi început. Dar faptul că Franța interzicea unei țări din Est să trimită mai mult de opt persoane la congres nu era un semn suficient de strigător că două tabere se ciocneau într-un conflict în plină desfășurare?

Să descriu pe scurt urmările participării la Congresul păcii asupra mea. După plecare s-a dat ordinul din partea ministrului de Interne francez să se interzică tuturor participanților la congres intrarea în Franța, sub orice motiv ar fi cerută. Această interdicție mi s-a aplicat în anii '50 când eram reprezentant al țării la ONU, după 1960 când eram director la Ministerul de Externe și apoi când devenisem ministru adjunct al aceluiași minister. Încercasem să rezolv problema pe cale diplomatică. Dar Ambasada Franței dădea din umeri, fiindcă vizele nu țineau de resortul ei. În cazul în care călătoream la New York trecând prin Paris, trebuia să stau în aeroport sub

observație până la zborul meu. Ministrul de Interne, Jules Moch cel crunt, s-a nimerit peste ani, când nu mai era ministru, să reprezinte Franța la o conferință prelungită de dezarmare la care mă aflam ca delegat al țării mele. În calitate de coleg am intrat în dialog și consultare reciprocă pe problemele dezarmării cu el. Nu ne întâlnisem și numele meu nu îi spunea nimic. După mai multe conversații în care era urban și amical chiar, i-am zis în treacăt că iubesc de mic copil Franța, dar, din nefericire, nu pot să mă opresc în ea în drumurile mele. „Cum așa?“, a întrebat el. „Nu mi se dă viză, i-am răspuns eu. De mulți ani încoace.“ „Nu se poate“, a zis el. „Ba da, fiindcă un ordin vechi interzice acest lucru timp de mai bine de un deceniu, pentru simplul fapt că am fost la Congresul Păcii din '49.“ Om mai încurcat și jenat n-am întâlnit. Peste o zi sau două m-a înștiințat: „Știi, a fost o eroare birocratică. Însă ea a fost corectată, nu mai aveți probleme“. Și iată cum o parte neagră din urmările congresului era ștersă cu buretele.

Revin la efectele bune ale congresului, ca urmare a întrebărilor mele. De la întrebări am trecut la căutări. La început cronologie simplă. Ce s-a întâmplat în anii studenției mele? Dar și care au fost doctrinele dominante, declarațiile politice, alianțele, certurile și așa se adunau piese izolate ca niște pietre colorate. Apoi treceam la construirea mozaicului. Care piesă se potrivește mai bine cu o alta? Mi s-a spus că vreau să devin cercetător în analiza relațiilor internaționale. Cercetător da, dar nu cu uneltele teoreticienilor, laboratoarelor, școlilor de gândire, nici cu stilul lor. Îmi continuam doar vechea pasiune a școlii, aceea de rezolvare de probleme. Acestea nu erau matematice, deși admiteam că puteau exista modele matematice utile la rezolvarea lor. „Mai târziu, am zis eu. Deocamdată procedez empiric și deși este disprețuită de teoreticieni, metoda va fi cea clasică: încercare și eroare.“

Europa este ruptă înainte de 1949. Cu aceste instrumente aparent rudimentare, am început să cercetez ce se întâmplase deosebit în intervalul anterior conferinței, începând cu sfârșitul războiului: 1945–1949. Relevantă este poziția oficială și deschisă a SUA. Președinte va fi tot timpul Harry Truman. În 1945, reprezintă America la summitul de la Potsdam. Este în logica războaielor imperiale să se împartă prada între cei ce au câștigat. Este acceptată soluția propusă de Stalin: fiecare putere a Alianței își menține prezența – prin trupe de ocupație – acolo unde le găsește armistițiul. Fiind vorba de Germania și de extinderile ei, este vizată Europa, care se rupe în bucăți. Este și o sentință a neînțelegerii și crizei Berlinului, ocupat simultan de toate puterile și care izbucnește la intervale până după 1960. În 1946, se semnează Tratatul de pace. România și țările din Est sunt incluse în zona sovietică, formal și definitiv. Ce fel de zonă? Militară pentru început, de subordonare totală, după

aceea ca regim intern și politică externă. Apare dilema americană. Armata SUA a eliberat teritoriul, dar mai mult de jumătate din populație își manifestă simpatii de stânga și partidele cele mai puternice sunt constituite de foștii partizani comuniști care continuă să se bucure de prestigiu.

În cercurile strategice din jurul președintelui este formulat un singur obiectiv major care le depășește în importanță pe toate celelalte: supremație americană în Europa de Vest. A o obține ca putere militară este de neconceput; rămâne lupta politică, alianțele posibile, dominarea economică.

La aceste concluzii ajungi când parcurgi listele de acțiuni și declarații politice americane de până în 1949. Trăsătura lor comună este de a promova obiectul supremației fără a-l exprima explicit și ascunzându-l sub o susținere doctrinară, politică și diplomatică, plină de umanism, generozitate, ocrotire și sprijin al celor amenințați, apărare a democrației și libertății. Limbajul oficial trebuia ales cu grijă.

Este o veche preocupare a politiciii americane încă de sub Roosevelt de a nu folosi termenii teoriilor englezilor, o putere colonială în ochii lor, cum ar fi balanța puterii și echilibrul ei tradițional în istoria engleză. Reprezentantul american la NATO spunea în 1949: „Bătrânul veteran, balanța puterii, a fost „blue discharged“¹ când s-a format ONU. Eforturile comune și măsurile colective (...) au introdus formal elementul preponderenței puterii pentru pace. Și dusă a fost balanța de putere a omului vechi“.

Era o operație grea, care nu se putea face dacă nu se excludea orice posibilitate de interferență, amestec și influență a Uniunii Sovietice. Îndepărtarea ei de audiența europeană s-a făcut printr-o vastă campanie publicistică de acuzare, defăimare a Uniunii Sovietice și a regimului său dictatorial și opresiv, care sufoca libertatea și distrugea drepturile, încorporând-o într-un odios monstru al istoriei. Dovada cea mai bună a acuzațiilor a fost soarta nefericită a țărilor din est care au încăput pe mâna lor. Nu politicienii Vestului, care formal și cu semnătură oferiseră aceste regiuni drept compensație de război sovieticilor, ci presa, presa liberă care nu putea fi oprită.

Nu era nevoie de prea multă propagandă a presei occidentale ca omul de rând să nu abhoreze, condamne și să combată dictaturile distrugătoare, ceea ce revoluția franceză înscrisese deja în mentalul european, „Libertatea, egalitatea și fraternitatea“, din care prima era cea mai prețioasă. Un minim de normalitate și umanitate era necesar ca jugul pus populației în spațiul sovietic, metodele abuzive ce mergeau până la crimă în masă, ștergerea libertăților vitale de gândire și expresie, urmate de cele de credință și întreținere,

¹ A fost concediat (în engl.) (n.red.)

suprimarea dreptului de proprietate să fie abandonate. Cineva întreg la minte nu suporta ca societatea să semene cu un stup de albine și, mai ales, cu unul care în loc de a produce miere își ascute țepii pentru invazii.

Chiar și gesturile lui Hrușciov ce puteau trezi speranțe, precum dezvăluirile lui din 1956, îl criticau pe Stalin, dar nu și sistemul. Ori acesta era principalul vinovat, pentru că el era pata neagră, maladia și aberația istoriei. Occidentul știa că boala nu poate fi lecută curând și pentru moment măsura de a ține departe sistemul otrăvit printr-un regim de cvasiizolare numit „containment” – sau prevenire – părea rațională și justificată.

Guvernul proceda cu grijă. Dorea să evite primejdia unui conflict armat cu Uniunea Sovietică. Treptat însă, Truman a vrut să arate că SUA nu rămân indiferente când sovieticii vor încerca sistemul lor în alte părți ale lumii. Au ridicat prin Doctrina Truman (1947) la rang de principiu apărarea democrației amenințate, au dispus în anul următor (1948) ajutarea Turciei și Greciei, împotriva poziției Uniunii Sovietice. În fine, au creat în 1949 Tratatul Atlanticului de Nord (NATO), fără o opoziție internă, care număra alături 11 state europene.

Când și-a anunțat doctrina, Truman a vorbit despre două moduri de viață: „Unul este bazat pe voința majorității și se distinge prin instituții libere, guvern reprezentativ, alegeri libere, garantarea libertății individuale, libertatea de expresie și a religiei și eliberarea de opresia politică. Al doilea mod de viață este bazat pe voința unei minorități impuse cu forța majorității. Se bazează pe teroare și opresiune, radio și presă controlate, alegeri măsluite și suprimarea libertăților individuale”.

Până la a ajunge la diviziunea Europei prin alianțele militare, strategii căutau să dea o formă coerentă politicii față de URSS. O telegramă devenită celebră a diplomatului George Kennan, din 1946, a furnizat punctul de plecare a unei doctrine. Nu avea nimic agresiv și amenințător în ea. Purta un titlu prudent, neostil, aproape defensiv: „Politica de prevenire”, deși sensul cuvântului „containment” este mai bogat. Sensul ar fi „a ține pe cineva departe” sau „stai la locul tău”. Că tot ce se producea la Washington în acești ani însemna că diviziunea Europei era consumată. SUA își vor rezolva problemele în Vest în stilul lor, așa cum Uniunea Sovietică a procedat, în maniera ei, în Est. Limbajul doctrinar era diferit de cel al presei, obsedată de atacuri, polemici și incriminări.

Lunga telegramă făcea un portret nemilos Uniunii Sovietice. „La baza concepției nevrotice a supraproblemelor lumii a Kremlinului stă tradiționalul și instinctivul sens al insecurității. (Rușii) au învățat să caute securitatea

În pacienta, dar mortală luptă pentru distrugerea puterii rivale, niciodată în înțelegere și compromisuri cu ea.“

Departa de a adopta pentru doctrina reținerii un ton defensiv, Kennan credea că era zadarnic să te aștepti că ei singuri, membrii Partidului Comunist Sovietic, să își schimbe vederile, formați fiind în „exercițiul practicilor de disciplină și obediență, și nu în arta compromisului și a acomodării“. O schimbare putea fi posibilă doar prin „destrămarea unității și eficacității Partidului ca instrument politic“.

Mai rămânea de vizitat culoarul economic. Secretarul de stat din 1947, Marshall, a umplut în mod ingenios acest gol. El a lansat Planul Marshall, cum a fost numit și cunoscut apoi pentru o reabilitare cu efect a economiilor vest-europene marcate de războiul pustiitor care le sărăcise și le flămânzise. A avut tactul să formuleze planul în așa fel, încât ideea americanizării, termen folosit din când în când în public, să fie minimală și totul să ~~pară o ini-~~tiativă și o gestiune a europenilor. A avut și grija să o ofere și Estului, unde Stalin a izgonit-o printr-un gest al mâinii lui atotputernice.

În septembrie, Andrei Jdanov, o vreme un apropiat al lui Stalin, identifica în Europa o zonă din est ca fiind antifront al Europei. S-a format și Cominformul care reunea noile democrații, în ideea că și altele mai vechi ar putea face parte din el. În același an, Stalin îi oferea lui Marshall într-un acces de cooperare promisiunea că, dacă Vestul ar constitui un front al democrațiilor, Uniunea Sovietică ar putea lucra cu el în negocieri asupra soluțiilor comune. Marshall considera însă că „redresarea Europei a fost până acum mult prea înceată decât se aștepta. Forțe dezintegratoare devin vizibile. Pacientul se scufundă în timp ce doctorii deliberază. Cred că putem acționa fără să așteptăm ca demersul acesta să cunoască astfel compromiterea prin epuizare“.

Mai rămânea Germania. Era divizată între cea estică și cea vestică, dar definitivarea și oficializarea – care trebuia acceptată și de numeroși antifasciști aflați la veghe – au cerut timp și au fost lăsate la sfârșit în 1949. Ca toate actele importante pe plan politic, economic și militar, însemna același lucru ca și ele. Un comentator spunea în 1950: „Acum este clar că, desemnând o linie de frontieră în mijlocul Germaniei, asta a confirmat, de asemenea, împărțirea Europei“.

Kissinger dorea să scoată în evidență preocupările etice și umaniste ale SUA. „America, afirma el, ca lider al Alianței, a fost un garant ca noua ordine internațională să fie justificată în termeni morali, uneori chiar mesianici. Liderii americii făceau eforturi și sacrificii fără precedent în coaliții în timp de pace în numele unor valori fundamentale și cuprinzătoare, în locul calculelor de securitate națională și echilibru care caracterizau diplomația europeană.“

Unii s-au referit la cinismul acestei retorici morale. „Dar niciun om care să-l fi cunoscut pe autorii politici de «containment» n-ar fi putut să se îndoiască de sinceritatea lor.”

„O democrație, se aventura autorul, constă în gradul ridicat al valorilor morale în documentele cele mai importante, clasificate în modul cel mai strict și necomunicate publicului larg.” Aici Kissinger se înșela. Secretele din timpul și după război au văzut, într-adevăr, lumina scrutinului public mai târziu. Dar, departe de a găsi termeni morali și valori fundamentale cuprinzătoare, descoperim metode și procedee ascunse care sfidează Dreptul internațional sau principiile de independență, suveranitatea și neamestecul în treburile interne ale statelor. Este cazul unei instituții noi, create în cadrul campaniei de fixare a Europei occidentale în sfera controlată de SUA, numită „armata secretă”. Începând cu Italia și Franța, considerate a fi cele mai expuse unor orientări pro-comuniste, în aproape toate statele vest-europene au fost întrebuițate aceste arme noi. În Italia, armata secretă se numea Gladio (1951) și a devenit un model pentru celelalte țări. Spre deosebire de metodele clasice ale dialogului și persuasiunii, armata secretă mânua procedee din afara legii: corupția, șantajul, coerciția, amenințarea. Unul dintre obiectivele sale principale a fost câștigarea alegerilor din 1948 de către Partidul Democrat Creștin înființat și controlat de SUA, cel care l-a îndepărtat pe Pietro Nenni și pe socialiștii săi de la putere. Peste tot pe unde s-au înființat, în Franța, Olanda, Belgia, Norvegia, Danemarca, armatele secrete aveau ca obiectiv îndepărtarea partidelor dușmane de la guvernare. Evident că ele aveau nevoie de baza și forțele țării în care acționau. Dar, prin înțelegeri și acelea scurte, își luau drept parteneri serviciile secrete ale țării și apoi persoane din cercuri influente din armată, poliție, politică, din rândul organizațiilor neguvernamentale. Ele deveneau astfel semioficiale. Ceea ce ar fi putut trece drept niște birouri mixte de coordonare la Interne sau Poliție se distingea în acea perioadă prin proporțiile uriașe. Sedii puternice cu închisori proprii în Sardinia pentru Gladio, înarmări cu arme moderne, instruire pe teren propriu sau în alte țări și, în fine, numărul membrilor lor. Francezii anunțau CIA la un moment dat că îi puneau la dispoziție 10 000 de oameni instruiți și înarmați pentru un război scurt în cazul în care comuniștii ar reveni la putere. Faptul că aveau ca scop contracararea preluării puterii printr-o lovitură de stat făcea ca armatele secrete să pregătească asemenea lovituri, luând-o înaintea altora.

Au fost momente în care parlamentarii care nu auziseră până atunci de ele au întreprins anchete și au provocat dezbateri ce deschideau dosarele armatelor secrete. În 1960, lumea afla cu stupeoare despre ele și cu ce se

ocupau. Practica lor a prins rădăcini. În 1961, rămășițele armatei secrete franceze se regroupează cu noi aderenți într-o armată cu titlul OAS împotriva lui de Gaulle, pe tema Algeriei. Acesta reușește s-o distrugă și apoi în 1962 urmează Acordul de Pace cu Algeria la Evian. Dar un asasin din OAS stăruia în obiectivul de Gaulle. Și a încercat să îl omoare pe o șosea, în mașină. De Gaulle a scăpat cu viață și remarca lui a circulat: „Auzi, să mă asasineze împreună cu soția“.

Când supremația SUA a fost asigurată în Europa de Vest, rezultatul trebuia perpetuat în timp și transformat în formă perpetuă. Așa s-a născut Războiul Rece, nume care a desemnat starea Europei în următoarele patru decenii. Ea are în spate o abilitate, pacientă și obsedantă pregătire de 40 de ani.

Războiul Rece. Războiul Rece a fost un motor în doi timpi. Opera cu două grupări de state cu sisteme și filosofii diferite. Era vegheat de două mari puteri. Dacă îl privim de la distanță, constatăm că între ele domnea pacea, ca și pentru întregul continent. Ar fi putut fi intitulat la fel de bine și o pace confrunțățională. Trăsăturile pe care și le-a consacrat și perfectat în timp au apărut sub forma unei convenții nescrise, a unui acord tacit, recunoscut și aplicat de cele două mari puteri rivale: 1. Niciun recurs la armele atomice echivalând cu un fel de zonă denuclearizată a Europei; 2. Niciun conflict militar convențional, pentru că l-ar putea declanșa pe cel nuclear; 3. Schimburi economice posibile; 4. Conlucrări în domenii comune, fizică de pildă sau spații cosmice; 5. Dialoguri și negocieri de dezarmare; 6. Dezacorduri clare în materie doctrinară și filosofice; 7. Libera exprimare, oricât de polemică, a presei unuia față de celălalt; 8. Libera competiție, fără conflicte între cele două superputeri, în lumea a treia.

Întrebat de oamenii de rând dacă au fost consultați vreodată asupra acestui acord a cărui existență nu rezultă pentru ei decât din observarea liberă a tuturor evenimentelor și atitudinilor dominante în timp ale ambelor părți, instituțiile Occidentului ar răspunde că într-un regim democratic nu se lucrează decât pe această bază, iar cele estice, că nimic nu se întreprinde decât în numele și pentru interesele maselor populare. Iar pe unii presupuși critici i-ar întreba la rândul lor: „Sunteți nemulțumiți că ați trăit în pace, că v-am ocrotit cu scutul nostru nuclear, că v-am creat forme noi de a conlucra între voi sau de a avea inițiative de integrare a regiunii voastre europene, că v-am lăsat libertatea de a vă pronunța fiecare împotriva părții celeilalte (în cazul estic) sau în general (în cazul vestic)?“

De fapt, pacea aceasta a fost presărată de crize. Ele proveneau toate din neînțelegerea regulilor care fuseseră uitate să fie pomenite. De pildă, interdicția hărțuiei reciproce. Era interzisă la un rând cu conflictele sau permisă

ca și presa sau ciocnirile ideologice? Hrușciov, care își dobândise un merit în ochii lumii prin denunțarea abuzurilor și crimelor lui Stalin, după moartea acestuia, rămăsese lipit de două axiome ale politicii externe postbelice ale Moscovei: paritate și parteneriat în relațiile cu SUA. Gromîko, cât a trăit, nu s-a desprins de ele. Iar, practic, acțiunile pe marginea poziției Moscovei, mai ales în cazul problemei dezarmării, au ilustrat această abordare.

Întrucât hărțuiala nu era acceptată ca principiu permanent de către americani, ea îl făcea pe Hrușciov, cu o minte șireată a unui tip descris de Gogol, să creadă că avea mijloace de a-i pedepsi pe americani, provocând crize care nu le conveneau. Era convins, ca și partenerul său, de altfel, că partea opusă nu înțelegea decât un limbaj forte și dur. El spunea în chip popular și cinic că știa părțile slabe ale Occidentului și nu avea decât să le atingă, ca pe niște organe sensibile pe care nu ezita să le numească în diferite moduri, cel mai blând fiind piciorul cu bătătura pe care trebuie să calci. Hrușciov a reînnoit criza perenă a Berlinului și a declanșat-o pe cea gravă și periculoasă a rachetelor din Cuba. Iar omenirea a simțit și a văzut că nu era pace sub măslini.

Oricâte merite și-ar revendica Estul și Vestul în Războiul Rece, nu poate fi uitată marea pierzătoare și victimă: Europa. Ea este un continent mereu fărâmițat de apetituri imperialiste și rivalități ambițioase. Dar așa cum s-au dezvoltat la scara lor și cum le respectam și noi: America Latină, Africa, Asia cu diviziunile ei. Solidaritățile continentelor sau marilor regiuni ale lumii le-am creat mereu destine comune. Mica Europă, chiar unită, nu rivalizează cu ele în întindere și populație. Doar în disensiuni și conflicte care i-au risipit resursele din cuprinsul ei pare a fi mai rodnică. Există și o Europă centrală pe deasupra, care leagă Estul de Vest. Modelul de civilizație a fost, în linii mari, tradițional, același. Nu există loc european care să nu fi beneficiat de experiența și realizările celorlalți, vestici, centrali sau estici. Cele două superputeri au confiscat dreptul și aspirația europenilor de a dispune de continentul lor. Ei au impus un Război Rece între două jumătăți care coabitează, ca și familiile de pe două etaje, convenind să nu se bată, fiindcă doar certurile neviolente sunt permise.

IV. BIBLIOTECA ȘI UCENICIA LA ONU

Bibliotecar al Academiei

Anul 1950 mă găsește instalat în calitate de director al Bibliotecii Academiei Române. Clădirea în care lucram era o piesă arhitecturală a perioadei antebelice și se afla la capătul grădinii cu arbori bătrâni ai Academiei Române, de pe Calea Victoriei. Era o veche donație a lui Bellu, cel care dăruise terenul pentru cimitirul cu același nume din București, astfel încât academicienii aveau de două ori de-a face cu el.

Biblioteca purta cu mândrie titlul celei mai vechi și mai mari bibliotecii din țară. A fost înființată în 1867, odată cu Societatea Academică Română, dar rolul de bibliotecă națională nu a început să-l joace decât între anii 1880 și 1890. În 1884, este promulgată legea depozitului legal, care asigură creșterea sistematică a fondului publicațiilor din țară: cărți și periodice. Cărturarii ai vremii, precum Alexandru Odobescu, Bogdan Petriceicu Hasdeu și Ion Ghica, au contribuit la dezvoltarea ei. În 1901, Biblioteca Centrală a Statului, înființată în 1838 prin Regulamentul Organic, este integrată în colecțiile sale. Era o valoroasă creștere, fiindcă Biblioteca Centrală aducea cu ea Biblioteca Colegiului Sava, cuprinzând mii de volume din secolele al XV-lea și al XIX-lea. Se puteau găsi între ele cărți care proveneau din biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino sau a lui Dimitrie Cantemir, în care își desăvârșiseră cultura cei din generația pașoptiștilor, în frunte cu Bălcescu.

O mențiune este necesară în materie de vechime. Un voievod fanariot, Mavrocordat, avea o bibliotecă de mare valoare, cu cărți și manuscrise de la Bizanț încoace. Faima ei a trecut și peste hotare și a ajuns la Regele Soare al Franței. Acesta era patronul bibliotecii sale, cu care se mândrea. De aceea, a dat sarcină ambasadorului francez în Imperiul Otoman să întreprindă toate diligențele pentru a obține biblioteca lui Mavrocordat. Cu insistență, ambasadorul a încercat să îl convingă pe acesta din urmă. Indiferent de ce i se promitea

în schimb, ca, de pildă, sală cu numele lui la Biblioteca Regală sau faimă perpetuă în Europa, Mavrocordat refuza „să înstrăineze” biblioteca lui. Au trecut anii, Mavrocordat a pierdut domnia și, odată cu ea, și biblioteca. Astfel că faimoasele cărți au ajuns să fie vândute în piețele Istanbulului.

În privința mărimii, Biblioteca Academiei era impresionantă. În 1901, biblioteca avea 136 000 de volume; în 1946, 760 000 și la plecarea mea, în 1955, o uriașă expansiune cu 3 150 000 de volume. Creșterile se datorau unui corp profesional muncitor, disciplinat și cult, în tradiția lui Ioan Bianu, directorul ei cel mai strict, longeviv și gospodăr, rămas în memoria colectivă a bibliotecarilor Academiei.

Aveam colaboratori merituosi și experimentați. Ei conduceau secțiile grupate pe natura colecțiilor. La Cataloage, Popovici, la Bibliografie, Băncilă, la Stampe, Remus Niculescu, la Documente, viitorul academician Gavril Strempel, la Manuscrise, Alexandru Elian, la Numismatică, academicianul Moisiș și la Relații Internaționale, bibliotecara poliglotă Alice Sterescu. Secțiile se ocupau, în primul rând, de conservarea și siguranța unor comori greu de prețuit, apoi de creșterea lor și, una nu mai puțin importantă, de consultarea lor de către publicul larg. Cartea de împrumut se acorda cu parcimonie și grijă, cu motivație de profesioniști și cercetători, dar și cu deschidere spre tână generație.

Mă bazam pe cultura și hărnicia viitorului academician Virgil Căndea, un tânăr de 23 de ani, ca și mine, cu care am rămas prieten până când s-a stins din viață, în anul 2007.

Știam că simpla mea iubire de carte nu ajunge pentru a asigura buna funcționare a uriașei instituții a Academiei. Prin ce să-mi asigur autoritatea față de un asemenea grup de specialiști? Am zis: „Este vorba totuși despre gestiune, management. Dirijorul este un altfel de muzician decât cei din orchestră. La matematici, dobândești priceperi utile: de a gândi riguros, de a fi precis, de a fi coerent, de a ști cum arată «modelele matematice ale deciziei și strategiei»”. Încurajându-mă astfel, am schițat câteva linii directoare. 1) Sporirea colecțiilor. 2) Creșterea calității serviciilor de servire a cercetătorilor și cititorilor. 3) Consolidarea capacității bibliotecarilor de a fi ei înșiși cercetători – nu este bibliologia și ea o știință? 4) Colaborări internaționale, contacte cu bibliotecile din alte țări. 5) Servirea conștiincioasă a institutelor Academiei, ale căror biblioteci aparțineau sferei noastre, inclusiv a Centrelor Academiei din alte orașe. 6) Atragerea membrilor Academiei în colaborări, incluzând expozițiile de carte, aniversări de personalități, evenimente și altele.

Aveam obligații speciale față de directorul general, academicianul Barbu Lăzăreanu, și față de conducerea Academiei, președintele Traian

Săvulescu și secretarul general, Gheorghe Nicolau, care era superiorul meu și mă îndruma.

Barbu Lăzăreanu se distingea în această societate prin calmul lui și zâmbetul perpetuu, prin bunăvoința nedezmințită. Era mic și adus de spate, împovărat de griji și durerile vieții sale. Arăta mai bătrân decât cei 64 de ani ai lui. Petreceam multe ore în biroul său. Cu reviste socialiste vechi, depăna amintiri din trecutul lui ca socialist. Deoarece participase la activitățile mișcării, fusese expulzat de toate liceele din țară. După aceea, a fost mâna dreaptă a liderului socialist Ion Costache Frimu. A înființat o universitate muncitorească pe care, mai târziu, în 1948, când a devenit academician, o conducea. Găsise o chemare pentru literatura și limba română. Scria câte o broșură într-o lungă serie de studii, pe care o tipărea prin prieteni tipografi. Mi-l imaginam pe tânărul Barbu Lăzăreanu, în primele decade al secolului nostru, vânzând broșurile lui elevilor. Nu erau de popularizare, ci de cercetare, întrucât profesorii și savanții apelau la ele, pentru că deseori corectau versiunile oficiale anterioare, cu date mai precise și cu documente noi, clarificatoare. Era un cercetător competent. Studiile lui, risipite în diverse publicații, au fost strânse și republicate, cu cinstea cuvenită, după 1960. Citez *Glose și comentarii de istoriografie literară; Cu privire la: meșteșugarii cuvintelor; Lespezi și moloz din templul lui Epidaur; Bogdan Petriceicu Hasdeu: umorul, farsele și poezia lui; Cu privire la: Creangă și altele.*

Îmi făcea plăcere să îi ascult amintirile, cu vechile ziare în față, în camera frumoasă de la bibliotecă, flancată de cărți. Uneori, mă chema să asist la discuțiile lui cu academicienii (Gala Galaction, în mod frecvent și Mihai Ralea, mai rar).

Academicienii. Făcusem cunoștință cu Academia în mai 1945, după victoria împotriva Germaniei și înainte de bacalaureatul meu, dintr-o întâmplare. Aveam un prieten care studia teologia și simpatiza cu regele. Eram colegi de liceu și țineam legătura cu bihoreni ai aflați în pribegie. „Vino cu mine, mi-a spus el, e un eveniment extraordinar, te duc la Academie. Îl face pe episcopul Colan al Clujului academician.” Curios și încântat, am acceptat invitația.

Mi-a dat întâlnire în curtea Academiei împreună cu studenții meniți să umple spațiul lateral al Aulei. Atunci mi-a șoptit un secret: „Vine regele”. Am intrat sfios în Academie. Sub cupolă, academicienii erau îmbrăcați în fracurile lor colorate cu model decorativ cu săbiuțe ca în Franța. Spectacolul era ieșit din comun: să vezi floarea literaturii și științei românești, toată, în sedință solemnă.

Atmosfera era ciudată, aproape conspirativă, misterioasă. De undeva din ultimul rând încercam să îi identific pe academicienii prezenți. Primul l-am

văzut pe Sadoveanu, pe care îl puteam recunoaște dintr-o mie de oameni. Înalt, puternic, Ceahlăul literaturii, pe care îl citisem în toată copilăria mea, era acolo și, cu gesturi distinse și degajate, oferea binețe celor mulți care veneau să îl salute. Apoi încercam să-i identific pe Ion Agârbiceanu, Victor Eftimiu, Onisifor Ghibu, Alexandru Marcu, George Oprescu, Florian Ștefănescu-Goangă, Alexandru Tzigara-Samurcaș, Nicolae Ionescu-Șisești, Petre Sergescu, Octav Onicescu, Victor Vâlcovici, Gala Galaction, Ion Pillat. Pe mulți îi recunoșteam din poze. Fotografiele unora ajungeau și la elevi.

Președintele Academiei, Dimitrie Gusti, îl introduce în sală pe regele Mihai și îl duce la tribună, se face liniște, suveranului i se oferă președinția ședinței. Gusti îl salută pe rege, îl omagiază pentru actul de la 23 august care a însemnat, spunea el, readucerea Ardealului la patria-mamă. Îi mai spune cât de fericit este că idealurile majestății sale sunt și ale Academiei și îi mulțumește pentru sprijin. Apoi regele preia conducerea ședinței. Un detaliu mi s-a întipărit în minte: un aghiotant i-a adus suveranului, pe o tavă din argint, cuvântarea pe care urma să o citească. Gestul mi s-a părut ca făcând parte dintr-un protocol fantastic. A citit un text scurt, ce-i omagia pe soldații căzuți în războiul care abia se încheiase și care exprima bucuria de a vedea un ardelean și spiritualitatea românească prezenți la Academie, precum și încrederea în viitor. Totul a fost frumos. După aceasta, episcopul Colan – care fusese în anii '30 ministru al Educației și Culturii, a ținut disertația sa despre *Biserica neamului și unitatea limbii românești*.

Observam că vorbitorii utilizaseră noțiuni diferite. Gusti vorbise în numele societății românești, regele în numele poporului român și episcopul în numele neamului.

Impresia a fost tulburătoare. Pentru mine, Academia română reprezenta glorie, în întregime după modelul franțuzesc, și nu loc al elitelor. Mai târziu, când spuneam Academie, revedeam mereu ședința aceasta solemnă și interesantă, cu Sadoveanu în centru. Pentru mine, era suficient ca Sadoveanu să fie în sală, ca să fie acolo și cultura română, și literatura română, și limba română, și Academia, și elitele neamului, poporului și societății.

Academicienii noștri, adică cei implicați în funcționarea Bibliotecii, formau o categorie specială. În fruntea lor stătea oficial directorul nostru general, Lăzăreanu. Se mai regăsea și Moisil, bătrânul. I se spunea așa pentru a-l distinge de fiul său, matematician, academician și el, dar și pentru pașii mărunți și lenți cu care parcurgea grădina Academiei ca să vină zilnic la slujbă. I se oferise, în calitate de șef al secției de Numismatică, o cameră pe care scria „Laborator“, dar nu avea decât un asistent la această secție. Ne vedeam aproape zilnic, lucrând pe același coridor la etaj.

Alți doi academicieni ne vizitau din când în când: Călinescu și George Oprescu. Făceau parte din Comisia de achiziții a Bibliotecii. Existau fonduri pentru îmbogățirea colecțiilor noastre cu piese valoroase, dar se cerea o bună drămuire și, mai ales, verificarea autenticității lor. Multe ne veneau de la anticari, mai iuți decât noi în găsirea deținătorilor lor, dar și ei erau supuși erorii.

Călinescu ne ajuta în domeniul literaturii, iar Oprescu, în cel al artelor. Amândoi își luau sarcinile în serios, examinând piesele oferite pentru cumpărare. Călinescu lua o carte franceză veche, fără coperte, o întorcea pe toate părțile ca să vadă de cine a fost scrisă și, după ce citea câteva pasaje, se pronunța: „Alfred de Musset“. Oprescu ridica un tablou semnat de un artist celebru, îl examina, folosea și o lupă, îl ducea la fereastră pentru mai multă lumină și decreta: „Este un fals“.

Călinescu și Oprescu aveau temperamente diferite. Spre deosebire de Oprescu, mai vârstnic, calm, dar nu lipsit de o permanentă acreală și chiar „maliție“, cum îi ziceam eu răutății, Călinescu era extravertit, zgomotos și iritat. Irascibilitatea lui Călinescu provenea dintr-o amărăciune. Deși cu ziarul lui, *Națiunea*, adoptase o poziție favorabilă puterii actuale și manifesta detașare și repulsie față de vechea orânduire, fusese îndepărtat de la catedra universitară. Era atașat de ea, de amfiteatrele arhipline, de istoria literaturii pe care o povestea, cu ecouri mai vizibile decât cea pe care o scria. Credea că nu a dat niciun motiv loviturii nedrepte ce a suferit-o. Conducea, ce e drept, Institutul de Literatură al Academiei, dar acela era mai degrabă un laborator închis și tăcut.

Călinescu era nemulțumit și agitat. Se purta în contradicție vizibilă cu inscripția pe care o pusese pe frontispiciul cărții lui despre China:

„Înțeleptul șade senin și netulburat / Lovitură de gong / Înțeleptul șade senin și netulburat / Gong formidabil“.

Într-o zi, în 1956 poate, am fost invitat să asist la o ședință de prezidiu la Academie, unde directorii de la Bibliotecă și de la Editură erau uneori chemați.

Traian Săvulescu, un emerit savant în problemele bolilor de plante, care ținea cursul de fitopatologie la Academia de Științe Agricole, în calitatea lui de președinte al Academiei, vizitase Uniunea Sovietică, împreună cu o delegație din care făcuse parte și Mihai Roller. Ținea ca să informeze prezidiul și directorii de institute despre ce a văzut și la ce a reflectat. Desigur, lecția sovietică trebuie învățată, conducerea Academiei să fie mai fermă, să ceară producție utilă țării, să fie îndreptată spre nevoile poporului, să nu fie ruptă de realități, să termine cu cetatea de fildeș. Era adevărat că mulți din societatea românească de atunci priveau la Academie ca la o oază, dacă nu ca la o cetate.

Călinescu, scos de la universitate, se consacră pe atunci Institutului de Literatură. Se pare că scria *Bietul Ioanide*, romanul apărut mai târziu, în 1953.

Săvulescu sosește la sedință având în minte directive pline de energie și de conducerea justă a Academiei și începe să spună: „La noi lumea se ocupă de probleme care sunt străine intereselor societății”. Și, din nefericire, dă exemplul Institutului de Literatură al lui Călinescu. Acesta era uimit; i se părea că nu auzea bine. El lucra la viața și opera lui Antioh Cantemir, care în momentul acela nu era un subiect de „arzătoare actualitate”. Și, cum era nervos, îi răspunde lui Săvulescu cam în aceiași termeni: „Eu mă mir că se pot face afirmații de genul acesta într-o Academie. Păi, noi facem știință, lucrăm la subiectele veritabile ale istoriei literaturii; acum ni se spune că ele sunt fleacuri; nu poate afirma așa ceva decât cineva care nu înțelege cercetarea academică”, făcând, astfel, aluzie la ignoranța umanistă și culturală a președintelui. Acesta ținea foarte mult ca pe lângă faptul că era fitopatolog să fie remarcat și pentru cunoașterea istoriei și culturii. Mă primise odată la el în birou, cu *Cântarea României* în mână, un gest care să arate interesul lui pentru ele.

Este rândul lui Săvulescu, care era și el sensibil, să se enerveze. Se înroșește la față, ridică tonul și spune: „Dar cum se poate afirma că noi, cei care lucrăm în știință, nu înțelegem ce este o cercetare academică?” El considera acele acuzații drept insultătoare, pronunțând cuvântul „iresponsabilitate”. În acel moment, lui Călinescu îi sare țandăra. Începe să țipe că este inacceptabilă o asemenea abordare, un asemenea stil care nu are nimic cu Academia. Se ridică și pleacă, trântind ușa, iar noi, rămași într-o tăcere totală, îl auzim de pe coridor: „Asta-i mahala, nu Academie! Asta-i mahala”. Lucru nemaipomenit.

Probabil că, ulterior, conflictul s-a mai aplanat și protagoniștii s-au împăcat, ca după un accident. Dar ieșise la iveală faptul că încercările de ghidare ideologică se izbeau de rezistență și provocau tensiune. Oază, oază, dar Academia, care se considera autonomă, nu era lipsită de raiduri de hărțuială din partea doctrinei dominante. Regretam profund că ele l-au atins pe unul dintre mentorii Bibliotecii.

Celălalt, George Oprescu, se pare că era ferit de asemenea conflicte. Era o autoritate aproape neegalată a istoriei artei românești și a celei universale, cu școală mare, cu elevi și discipoli.

Venea des la Secția de Stampe, unde se înțelegea bine cu tânărul nostru as, Remus Niclescu. Și cu mine se purta prietenos. Întârzia în biroul meu, povestind amintiri din viața lui. Prin anii '30, Titulescu, care era foarte legat de soarta Ligii Națiunilor, ar fi dorit ca ea să își dezvolte și alte dimensiuni pe lângă cele politice. Pe atunci nu exista ceva asemănător cu UNESCO,

organizația pentru cultură și știință a ONU-ului. El s-a luptat pentru înființarea unui centru de cooperare intelectuală. Și când acesta a fost creat, a dorit ca România să fie prezentă prin ocuparea unor posturi nou apărute. Și, astfel, a adus ca funcționari pe durate mai lungi doi profesori de marcă, unul de la Arte, Oprescu, și altul de la Medicină, Constantin Ionescu-Mihăiești. Titulescu ținea cu ei ședințe de instruire și îndrumare. Ședință la generosul Titulescu însemna o excursie în Alpi. Și acolo, pe terasa unui hotel elegant, admirând splendide priveliști, Titulescu le dădea sfaturi strategice. Nu munca de birou e importantă, le spunea el. Relațiile sunt totul. E prilejul vostru de a contacta marile personalități ale lumii. Creați oportunități de a le fi de folos. Cine să le invite la o reuniune a Palatului Națiunilor, pe temele lor, firește, cine să le trimită bilete de călătorie și cine să le asigure șederea genoveză. Mai devreme sau mai târziu, vor ști că unui român trebuie să îi spună „mersi”.

„Am făcut cum a spus Titulescu și am cules roade, povestea Oprescu. Am organizat reuniuni și am convocat personalități cu care făceam corespondență pentru a le pune în temă.” „V-am dat la documente la Bibliotecă... zicea el, scrisoarea de mulțumire primită de la Einstein.” „Îl văzusem cam necăjit și neajutorat și m-am gândit să-l înșeninez, făcându-i cadou personal două gravuri ale lui Albrecht Dürer, de epocă, din colecția mea.” Oprescu avea o colecție mare și prețioasă de picturi și, mai ales, de desene și gravuri. Era un om singuratic, fără familie, care își dădea toți banii pentru mărirea muzeului său. Se spunea că era misogin. Cu studentele de la facultate se purta aspru și pentru un răspuns greșit dădea sentința nemiloasă: „La cratiță, la cratiță”.

Se mai zicea că era și un zgârcit legendar. Odată, holteiul s-a decis să își invite prietenii la el și în această rară împrejurare a deschis o cutie cu bomboane de ciocolată. A plimbat-o personal, spunând: „Servește o bomboană”. La un moment dat, în ocolul pe care îl făcea în sală, dă de o persoană căreia îi întinde cutia, ca mai apoi să o retragă, zicând: „Dumneata ai mai luat”. Să zicem că povestea este inventată de un răutăcios.

Dar iată că sunt alte întâmplări care țin de realitate. Uneori, se întâlnea la Geneva cu colegul lui, doctorul căsătorit, care l-a invitat seara la masă. Din amabilitate, soția lui Ionescu-Mihăiești îi spune la sfârșit: „Te știm singur; mai vino pe la noi; te așteptăm oricând”. Oprescu a luat de bună invitația și s-a prezentat în fiecare seară a șederii lor la Ligă. Mai mult decât atât, la București, el a continuat să ia masa la Mihăiești, chiar după ce acesta murise și văduva nu anulasе invitația geneveză.

După ce a studiat bine Biblioteca și Secția de Stampe, spre sfârșitul mandatului meu, mi-a spus că a luat hotărârea de a lăsa Bibliotecii colecția

lui, prin testament. Am fost impresionat de gest, care dovedea că la noi găsisse o familie.

În anii '60, când îmi încheiasem stagiul meu de cinci ani la Națiunile Unite, la New York, m-a vizitat acasă. I-am arătat pe un perete icoanele pe sticlă pe care le-am achiziționat în timpul excursiilor mele ardelen. Mi-a dat notă de trecere. Mi-a spus că erau bine alese. Dar, văzându-mă înconjurat de cele trei fiice ale mele, mi-a șoptit la plecare: „Nu le lăsa lor icoanele, că se risipesc. Există atâtea muzee bune și mai este și Biblioteca“.

Ceasul rău. Eram deci la Biblioteca. Nu mă șterseseră însă din forul de conducere a studenților. M-am pomenit invitat să fac parte din delegația care mergea la Praga, la un congres. „De ce nu? mi-am spus eu. Câteva zile... și Praga e frumoasă.“ Îmi amintesc cum, în tren, cu frunțașii bucureșteni, am povestit întâmplări de la Academie și ce făceam la Biblioteca. Eram în bună dispoziție. Încep să-mi exprim rezerve față de ce se întâmplă la Uniunea internațională. Aflasem că studenții iugoslavi fuseseră excluși după ruptura lui Tito. Ce vină au ei? Și de ce plătesc acte politice pe care nu le făcuseră ei? Cum să ne jucăm cu ei precum cu o minge de ping-pong? Erai aici, acum nu mai ești. Colegii mei nu se gândeau să mă aprobe și se uitau cu oarecare îngrijorare la mine. Nu cumva sunt inclinat să ies de pe linie?

Totul părea normal la început. Studenții din Occident veniseră ca de obicei. Dar pe măsură ce vorbeau cei din Răsărit, vedeam că tonul se înăsprește, America este denunțată în termeni nimicitori și complotul imperialist este incriminat. Războiul Coreei de Nord începuse și se afirma ca o datorie a tuturor studenților să îl susțină. Cei din Vest se foiau pe scaune, se sfătuiau între ei. Când încercau să atenueze, de la tribună, gravitatea situației, erau trimiși la locul lor, cu reproșuri și noi confirmări ale stării de criză.

Evident, războiul coreean schimbase radical toate resorturile sistemului internațional. Între Est și Vest nu mai erau diferențe, ci prăpăstii. Linia de fractură trecea și printre noi, la congres. Cei din Vest vedeau cum se topea vechea solidaritate studentască ce îi ținuse alături de noi atâtea vreme. Dar atunci, începeau să se resemneze și să se supună noului curs implacabil.

În ultimele zile ale congresului, s-a produs un eveniment care i-a zguduit. Organizatorii distribuiseră tuturor participanților o revistă pe a cărei întreagă copertă se afla portretul lui Stalin. La un discurs mai violent din partea Estică, participanții blocului Răsăritean se ridicaseră în picioare și țineau sus chipul lui Stalin, ca un stindard. Auzeam clinchetul aparatelor de fotografiat. M-am uitat la delegația din Vest și am văzut o studentă din Anglia plângând. În pauză, m-am apropiat de ea și am întrebat-o de ce a fost afectată atât de mult? „Afectată? mi-a răspuns ea. Distrusă, vrei să zici. Ce

am să fac, când colegii sau chiar profesorii mei îmi vor arăta poza cu Stalin și mă vor întreba dacă ăsta este congresul la care am participat? Nu aveți idee ce se spune și se crede despre el și cât de mizerabili sunt cei care îl adoră.”

Întreg evenimentul și efectele lui mi-au lăsat un gust amar. Toate meritele organizației care, în titlul său, „Uniune”, rezuma mesajul său, dispăreau, iar studenții jertfeau vocația universalității pentru apartenența la blocuri schizoidale ce se luau în coarne ca boii de pe câmp. Clocotul nu se stinsese în mine și cu el am luat parte, când am ajuns acasă, la ședința forumului tineretului, din care mai făceam parte. Nu s-a stins nici când am vorbit și m-am referit la faptul că n-am făcut la congres ce trebuia, când am provocat ieșirea definitivă a colegilor din alte țări. A fost de ajuns ca unii, care fuseseră martori ai evenimentului de la Praga, să se ridice, întâi mai liniștiți, împotriva mea, acuzându-mă că nu înțeleg situația și datoriile noastre. Apoi au devenit din ce în ce mai aspri, spunând că „Tovarășul a adoptat o poziție proprie, și nu cea a delegației”, mergând până la condamnarea fermă a mea, pentru că m-am simțit stingherit de chipul luminos al tovarășului Stalin, despărțindu-mă de atitudinile întregii delegații și de toate normele care conduc Partidul.

Am început să văd că îmi săpasem o groapă și că am căzut în ea. Au fost și vorbitori mai calmi. În pauză, Cornea mi-a spus: „Dacă tăceai, filosof rămâneai”. În zilele următoare am simțit gravele consecințe ale gestului meu. „Auzi, plânge o studentă și ți se înmoaie picioarele?” Mi-era teamă că în zilele acelea conducerea examina și recomanda o pedeapsă aspră în cazul meu. „Prostule, mi-am zis eu. Ai uitat brusc de toate învățămintele vieții tale de ardelean, pe care le-ai respectat până acum. Nu da războaie pe care nu le poți câștiga și nu te băga în probleme pe care nu le poți dezlega. Unde ți-a fost mintea? Ai ajuns la un pas de a fi dat afară din partid, pentru că ai oferit toate motivele posibile, ca un somnambul.”

S-a întâmplat ceva în răstimpul de două zile. Responsabil de organizația tineretului era în conducerea partidului Teohari Georgescu, ministrul de Interne. Nu era bucuros că apăreau complicații și devieri în sfera lui pentru niște cuvinte spuse aiurea. Aceeași grijă de a nu atrage UTM-ul în acuzații grave, dintr-o cauză minoră, o avea Paul Cornea, aflat în cabinetul ministrului ca să examineze situația. Și ambii s-au pus de acord. „Ce s-a întâmplat?” „Niște aiureli iresponsabile, care l-au cuprins pe unul din delegație.” „Ei și? Îl întrebăm dacă și-a revenit și închidem dosarul.”

Și așa, am fost chemat de Cornea, care m-a întrebat dacă îmi dădeam seama că am provocat cu câteva cuvinte necugetate o zarvă mai mare decât trebuia și dacă simțeam dezacordul, nemulțumirea și musturarea tovarășilor din conducere. Iar el spera că mi-am revenit.

Am scăpat ca prin minune deci. Coșmarul se terminase. Mi-am plătit eroarea privind în adâncul prăpastiei și analizându-mă cu asprime. „Nu voi mai păși pragul tău, politică, mi-am jurat eu. Mi s-a dat șansa să am o profesiune pe care trebuie s-o onorez. Bibliotecar și atât.”

D'Arboussier și Amado. Unul dintre primii oaspeți ai mișcării păcii la noi a fost Gabriel D'Arboussier, în 1950. După Congresul de la Paris devenise secretar general al Consiliului Mondial al Păcii. Am fost chemat de Răutu ca să-mi spună că îl voi însoți pe D'Arboussier în sejurul lui în țara noastră. (Nu primeam sarcina de la Roller, care se ocupa de Academie, pentru că, atunci, Pacea depindea de Răutu.) I se va da și o traducătoare. Aceasta era fiica unui mare pictor, prieten al său. Am sesizat pe loc faptul că principalele informații le va culege de la ea, și nu de la mine. Dar, în orice condiții, îl prețuiam pe D'Arboussier, pe care îl cunoscusem la Paris. Deschis și amabil, acesta s-a arătat interesat de țara noastră. Aveam să-l scot din București și să petrecem o zi la Predeal.

O zi frumoasă și caldă ne aștepta. În mașină stăteam în față, în timp ce D'Arboussier și traducătoarea se aflau în spate. Dădusem drumul la radio și ascultam știrile. „Ce spune, ce spune?“, a întrebat el. La știrile de ultimă oră se anunța începutul războiului între cele două Corei, de Nord și de Sud. Nordul, aflat în lagărul socialist, condus de Moscova, atacase Sudul, care se afla în sfera americanilor. Am reprodus știrea și evenimentul alarmant. D'Arboussier și-a pus mâinile pe față și a coborât capul, spunând: „S-a terminat, s-a terminat“. Înțelegeam că vorbea de pace, și nu de războiul care abia începuse.

Era ceva mai mult decât atât, un eveniment care anunța Războiul Rece, considerat ca noua stare a întregii omeniri. Din polaritatea geografică și locală Nord-Sud, conflictul devenise un clivaj adânc între Est și Vest. A căpătat dimensiuni globale la scurt timp după izbucnire. La prima lovitură, Nordul învinsese Sudul, care se retrăgea. Americanii au decis să intervină în ajutorul lor. Nu era bine s-o facă direct, pentru opinia publică a țărilor și a sistemului internațional. Au folosit cu dibăcie absența delegatului sovietic din Consiliul de Securitate, când acesta, sub formă de protest pentru neadmiterea Chinei populare la ONU, boicota prin gestul lui lucrările. Propunerea americană de a implica ONU-ul în rezolvarea conflictului n-ar fi putut fi luată în prezența votului sovietic, care ar fi împiedicat Consiliul să o adopte. Dar cu locul unei mari puteri vacant, nimeni nu s-a opus ca ONU să-și cheme membrii și să reprime agresiunea, mobilizând forțe sub stindardul organizației. Astfel că trupele americane au debarcat în Coreea și i-au împins pe nordici înapoi, intrând ele pe teritoriul lor, deci o răsturnare a forțelor. Coreea de Nord se apropia repede de dezastru. Dar China îi sare

În ajutor și, cu un milion de soldați, răstoarnă situația, împingând Sudul înapoi și invadându-i teritoriul.

Americanii intră în panică. Generalii sugerează folosirea bombei atomice, dar președintele Truman respinge propunerea. În schimb, își întăresc forțele, dau bătălii norocoase și iată cele două părți față în față, pe linia vechii frontiere. Un meci nul, urmărit pe toată întinderea planetei, dar care schimbase în mod radical climatul internațional. Furtuna se terminase, lăsând însă o stare de vreme urâtă, intensă și dușmănoasă.

D'Arboussier era frământat de problemele prezentului și, mai ales, ale viitorului apropiat. Vedea că războiul se afirmase ca stare dominantă și perpetuă. Pacea era legată de un pom, disprețuită și biciuită. Vorbe contra gloanțe. Problema devenise nu a promovării ei, ci a salvării ei. A convinge oamenii nu mai era o întreprindere atât de prielnică. Occidentul pusese la bătaie resurse imense ale comunicării, presei și mijloacelor de mass-media. Apăruseră și televizoarele. Scenele de groază erau atribuite sălbăticiiei și urii celor din Est.

Rusia nu intervenise direct în conflict. Dădea, desigur, arme Coreii de Nord. Toate țările socialiste își manifestau solidaritatea cu tovarășii lor. Un medic, prieten de-al meu, lucra în spitalele din Nord care primeau răniții lor. Era în specialitatea lui să repare fețe distruse și răni de piele. A făcut atâtea operații, încât a devenit un mare specialist în materie. El confirma ceea ce bănuisem. Nu numai că nu a fost un război simplu, ci un măcel.

Stalin stătea detașat și cântărea ceea ce adusesse războiul pentru el, fiindcă nu putuse fi pornit fără știrea și hotărârea lui. Îl concepuse, oare, ca pe o pedeapsă pentru americani și ca o răzbunare pentru câștigarea supremației Vestului european și îndepărtarea lui din acel prețios spațiu la care râvnise?

D'Arboussier dorea să comenteze cu mine evenimentele de sub ochii lui și ce se poate prevedea. Mă alesese interlocutor. De la el aflam lucruri inedite și neobservate din culisele Congresului de la Paris. Comenta politicile uneori perfide ale unor țări, inclusiv Franța, care îl numise membru al Parlamentului franco-african. Se ocupa mai mult de Africa lui și îmi dădeam seama cât se senegalez rămăsese. Considera procesul decolonizării ca fiind început și în curs de desfășurare. Mă bucura sinceritatea lui. Știam că între cordialitatea colegială și prietenie exista un prag. Eram fericit că, în cazul lui, depășisem pragul.

Ulterior, în viață, evenimentele ne-au adus mereu împreună și revederile au fost, după ani, acelea ale unor prieteni vechi.

Mi se încredințase același tip de misiune, de a acompania vizitatori ai Consiliului păcii, prin care mi se lărgea considerabil, pe lângă orizontul politic, și cel literar. Marele scriitor brazilian Amado a venit la noi cu soția. De

data aceasta, făceam cunoștință cu un nou continent și cu imensa sa țară de limbă portugheză, o fruntașă a Americii Latine. Nu o descriesese nimeni mai bine ca Amado și nimeni nu pătrunsese atât de adânc în tradiția și specificul mentalității locuitorilor ei. Alesese ca regiune preferată Maranhão, din nord, cu câmpiile sale, mai jos de fluviul Amazon și departe de capitala Rio, în sud.

Pentru Amado, pacea visată nu era legată atât de războaie, cât de militari. Pe ei îi vedea mereu la putere, ca dictatori. Pe ei îi considera vinovați de înapoierea în care erau ținute masele de agricultori, îngrijitori de vite și pescari. Lor și lăcomiei lor li se datorau sărăcia și stagnarea unei țări bogate în resurse. Scriitorul avea un ton moderat și ușor cântat al limbii portugheze, precum și dragostea care îl lega de compatrioții lui oropsiți. Îi făcea să trăiască în romanele sale, unde le dădea speranțe, ce câștigau simpatia cititorilor din lumea largă.

Moisil și tezaurul. Activitățile mele în domeniul păcii erau scurte paranteze în treburile Bibliotecii, care mă absorbeau. Iar biblioteca avea multe fețe, dintre care una era, în mod neașteptat, aceea de a păstra și îngriji comori. Numismatica era cea care se ocupa de ele. Iar ea era condusă de Moisil.

Academicianul Constantin Moisil era un bărbat distins la cei 80 de ani de care se apropia. Vorba puțin, precum înțelepții. Tonul era lent și paternal în conversații. Avea în spate o istorie personală care rivaliza cu un roman fascinant. Era născut în ținutul Năsăudului, regiune românească în permanentă strădanie de a slăbi apăsarea regimului maghiar și de a milita pentru unitatea și emanciparea românilor. Moisil era o familie nobilă, recunoscută prin 1470 de Matei Corvin, cu diplome reînnoite de Maria Tereza. Sub influența curentului latinist, preoți și arhidiaconi își schimbă numele în Moisil. Iar prenumele este când Constantin, când Grigore, așa cum apar la Academie, un Grigore Constantin Moisil, fiul lui Constantin Moisil, la rândul său fiul lui Grigore Moisil. În vremea lui C. Moisil, rolul familiei în mișcare se activează și mai mult. De tânăr, Constantin Moisil este membru al societății școlarilor Virtus Romana Rediviva. Susține la acea vârstă fragedă lupta Partidului Național Român și unificarea cu bănățenii (1881). Iar acesta formulează și înaintează Împăratului, în 1892, actul istoric care este *Memorandumul*. Urmează procesul memoranzilor, care inspiră noi acțiuni viguroase ale românilor transilvăneni. Odobescu, care vine la băi în regiunea Năsăudului, îl remarcă pe tânăr și îl aduce la studii superioare la București, unde se specializează în istorie, avându-i pe Tocilescu, Iorga, Urechia și Dimitrie Onciul drept sprijinitori ai Bibliotecii Academiei aflată în plină dezvoltare.

Constantin devine apoi profesor la liceul din Focșani și pe urmă la Tulcea. Se dedică cercetărilor de numismatică și arheologie și publică articole

În reviste începând cu 1904. În 1906, se descoperă în județul Tulcea un tezaur de monede pe care Moisil le studiază cu migală, fie că erau antice, fie că erau bătute de Mircea cel Bătrân și alți domnitori români. Aici apare în destinul profesorului din Tulcea un mare personaj al liberalilor, Dimitrie A. Sturdza, academician, pe atunci prim-ministru și ministru de Externe. Sturdza era pasionat de monede istorice pe care le colecționa. El îl roagă pe C. Moisil să cumpere pentru Academie câteva mii de monede din tezaurul de la Bădila. La Academie, la propunerea lui Bianu, se înființase un cabinet numismatic, condus nominal de D.A. Sturdza și efectiv de Mihail C. Șuțu. Prin publicarea în *Convorbiri literare* a două studii despre Bădila (1906 și 1908), C. Moisil devine candidatul cel mai potrivit de a intra în compoziția cabinetului de la Academie. Aceasta se întâmplă în 1911, când Sturdza și Bianu propun aducerea lui ca profesor la liceul Matei Basarab din București. Tot ei îl numesc pe C. Moisil numismat-ajutor la cabinetul Academiei. În 1914, când Sturdza moare, Șuțu îi ia locul, iar când Șuțu moare în 1933, Moisil preia direcția cabinetului și o menține până la moartea lui.

Nu puteam să mă apropiu de acest bătrân cu trăsături senioriale fără să cunosc ce drum al vieții l-a adus cu patruzeci de ani în urmă pe scaunul ce se afla pe coridorul pe care îl parcurgeam zi de zi amândoi. Și cu cât săpam mai mult, cu atât efigia chipului său strălucea mai puternic.

Poate că l-am dezamăgit spunându-i că nu am nicio competență în domeniul său și că nu-l voi deranja cu nimic. Nu am pasiunea monedelor, nu sunt colecționar, dar respect calitatea lor de bun național. Mi-a zis cu blândețe că, în ciuda acestor lucruri, am anumite obligații și că trebuie să colaborăm strâns în unele cazuri. Mi-a mai spus că mă așteaptă o cheie secretă a seifului, în care cabinetul păstrează piesele care peste valoare istorică o au și pe aceea a aurului sau argintului lor. Seiful este o cameră blindată care, conform regulilor Academiei, nu poate fi deschisă decât cu două chei simultan, una a directorului și a doua a lui. Trebuia deci să fim împreună ori de câte ori cercetările cereau deschiderea seifului de comori.

Ajunsesem după câteva luni să mă familiarizez cu problemele Bibliotecii. Dialogam și conlucram cu colaboratorii. La un moment dat, Moisil vrea să-mi comunice ceva important. Îl vizitez în cabinetul lui și convorbirea devine un seminar educativ pentru mine. La prima întâlnire, când vorbise despre seif, menționase despre existența unui tezaur Orghidan de mare preț. Dar nu cunoșteam în ce constă și ce probleme are. Așa am aflat dosarul uluitor și soarta, în acele zile amenințătoare, a acestui tezaur.

Tezaurul Orghidan este, într-adevăr, o comoară de valoare neegalată la noi în țară, dar și una dintre cele mai importante pe plan internațional.

Este ceea ce unul dintre magnații industriei românești, inginerul Constantin Orghidan, cam de o vârstă cu Moșil, a acumulat cu pasiunea unui bun cunoscător, o viață întreagă. A fost un stâlp al Societății Numismatice Române trei decenii la rând. Când un proiect de cultură avea nevoie de sprijin, cum a fost cazul celor patru volume ale *Enciclopediei României*, coordonată de Dimitrie Gusti, Orghidan era prezent ca sponsor. Academia a beneficiat tot timpul. L-a ales membru de onoare în mai 1942. Înainte cu câteva luni de a muri, în august 1944, lasă întreaga lui colecție Academiei Române. Soția lui a suferit un șoc imens. Nicio piesă nu-i revenea. Dar se alegea cu alte bunuri, clădiri, proprietăți și bani. Neresemnată, a dat în judecată Academia, revendicând dreptul ei de proprietate. Instanțele au confirmat în repetate rânduri autenticitatea actului de donație și a respins cererile consoartei. Obținuse dreptul de a lua cunoștință de inventarul tezaurului și, pe această cale, să-și facă o idee despre valoarea avuției pierdute.

Academiei și lui Moșil le reveneau sarcina întocmirii unui proces-verbal oficial al inventarului și, de aceea, academicianul pregătea operația. Ea urma să se desfășoare la fața locului, unde era ocrotit tezaurul, în seiful Bibliotecii. Deschiderea lui depindea de cele două chei și deci și de prezența mea. Ca reprezentant al instituției, trebuia, în plus, să asist la inventariere și să semnez procesele-verbale ale fiecărei ședințe.

Când am aflat de la Moșil în ce constă tezaurul, am înțeles că intrasem într-un labirint a cărui ieșire n-o puteam întrezări.

În linii mari, tezaurul era uriaș. Consta în peste 10 000 de piese. 8 000 dintre ele erau monede grecești, romane, bizantine, moderne și contemporane, medalii, sigilii, camee, pietre gravate, obiecte arheologice. Cele mai multe erau din aur și argint. Era una dintre cele mai mari colecții de medalii și monede bizantine din câte existau. Existau și sigilii asiriene și babiloniene, precum și scarabei egipteni. Cercetările începute de Moșil sunt continuate până astăzi de Academie. În cadrul colecției, strălucea una dintre cele mai mari piese, Cameea Orghidan.

Posesorul avusese intenția unui catalog, chiar mai sumar și selectiv. Angajase un călugăr francez ca să-l întocmească. Și astfel, în limba franceză, a apărut o carte, care a lărgit aria de admiratori colecționari și istorici din străinătate.

A venit și ziua în care am deschis seiful. Moșil s-a așezat, cu lupa și hârțiile, la masa de lucru, iar eu am luat loc pe scaun, mai departe, ca să nu-l stânjenesc. Pe alt scaun s-a instalat văduva Orghidan, o persoană vizibil dezagreabilă, care nu saluta pe nimeni și, sub o pălărie cu boruri imense, era un observator al întregii lucrări. Mi s-a întipărit în memorie următoarea scenă.

Academicianul lua dintr-un coș dinainte pregătit câte o piesă pentru examinare. Desfăcea hârtia în care era învelită, scotea obiectul în așa fel, încât să îl poată vedea toți spectatorii, îl cerceta cu lupa și îl identifica. Suna ca o sentință imbatabilă: monedă bizantină, efigie a Împăratului Iustinian, aur, secolul al VI-lea. În tăcerea ce urma se auzea un oftat prelung. Văduva auzise cuvântul aur.

Cu o monotonie rară, scena s-a repetat de atâtea ori, neschimbată, încât mă simțeam supus la cazne, ca în epocile evocate, în care erau pedepsiți des iubitorii de manuscrise și simboluri interzise. Când biroul mă reclama de urgență, mă prefăceam că ieșeam să iau puțin aer curat și, în grabă, îmi făceam temele. Dar semnam cu conștiinciozitate procesele-verbale și mă prezentam cu cheia la ora precisă, când deschideam poarta comorii.

Maurer și institutele. Înscriesem în temele mele pentru Bibliotecă problemele bibliotecilor care țineau de noi, dar își desfășurau activitatea în sediile institutelor de cercetări ale Academiei și ale filialelor de la Cluj, Iași și Timișoara. Taman deci o rețea considerabilă, cu fonduri de carte bogate și cu cercetători numeroși. Dar relațiile cu Biblioteca centrală întrețineau un dialog precar. Fiecare lucra de capul lui, cu metode improvizate. Le-am luat pe rând și cu un birou special de îndrumare a lor și chiar de control, le-am adus la un numitor comun în privința organizării, cataloagelor și servirea adecvată a cercetătorilor din institute. Îi vizitam pe directorii institutelor și le notam cerințele și dezideratele. Știam prea bine ce însemna o bibliotecă bună pentru un matematician, ca și pentru un lingvist.

Chestiunea mai delicată era procurarea cărților și revistelor din alte țări. Bugetul nu făcea față. De aceea, consolidam serviciul nostru de schimburi cu străinătatea prin care, oferind publicațiile numeroase ale Academiei, le obțineam pe cele ce apăreau în alte țări. Iar serviciul, condus de o bibliotecară cultă, isteată și ambițioasă, mergea ca pe roate. Chiar dacă înfăptuiam ce ne-am propus, un alt obstacol mai mare și mai greu ne-a ieșit în cale. Roller veghea asupra cercetătorilor Academiei din orice sferă ca ei să nu dezvolte relații prea strânse cu Occidentul. Trebuia chiar să fie feriți de orice atracții și să aibă un acces moderat și controlabil la producția științifică din Vest. În zadar încercam să-l conving că niciun considerent politic nu stă în dorința unui cercetător de a vedea ce rezultate obțin colegii săi de pretutindeni. Altfel e în stare să anunțe un succes ușor de stins dacă el e realizat anterior în altă parte. Nimic nu-l oprea pe Roller să-și joace rolul de paznic al purității ideologice și de dușman al deviatorilor. Evident, nimeni nu îl deranja pe Carafoli pentru ecuațiile sale de aerodinamică. Dar în științele omului, în istorie sau filosofie, restricțiile erau stricte.

La matematici, de pildă, Moisi, care predă logica formală, s-a pomenit acuzat principal de un val ideologic care denunța formalismul. Moisi a renunțat să-și continue cercetările de logică formală, ca să nu aibă de-a face cu ideologii și cu partidul. Și s-a îndreptat spre o altă temă în ceea ce s-a numit *Răzbunarea lui Moisi*. A trecut la „baza logică a problemelor de automatică și informatică, și cu aplicații certe în industrie și tehnică“.

Perturbat de incursiuni din afară era și Stoilov, directorul Institutului de matematică de la Academie. Iritarea lui venea de la solicitarea politică de a da afară un colaborator, care scrisese un memoriu, un protest candid al unor lucruri care se petreceau în societatea românească. Am asistat și la o ședință în care Stoilov a fost încolțit cu asprime de Roller. Îl acuza răstit că ținea legătura cu Occidentul, și nu cu Răsăritul, cu dușmanii și nu cu prietenii noștri.

Nu era ușor să fii condus, aproape direct, peste forurile Academiei, de Roller. Suferea de diabet, bea întruna apă și avea accese isterice. Plimba sticla din care bea direct, în timp ce vorbea cu interlocutorii și, uneori, o spargea cu zgomot, ca să-și imprime opinia. Odată i-am provocat mânia fără să îmi dau seama. Era ziua lui Stalin și în toate instituțiile statului se expunea imaginea lui cu decor floral opulent. M-am gândit că ar fi bine să producem un album cu aspecte din activitatea Bibliotecii, care să poarte pe prima pagină fotografia lui Stalin și dedicația omagială. Când i-am arătat albumul, l-a frunzărit și a avut una dintre izbucnirile lui de spaimă și de mânie. „Ce-i cu asta? a întrebat el. În ce situație ne bagi? De unde știm noi cine sunt ăștia?“ Era vorba despre bibliotecari ai noștri tineri, la mesele de lucru, sau în sălile de lectură. „Dacă se ascunde un dușman între ei, care ne va târi astfel în catastrofă?“

Ce calme și constructive erau dialogurile mele cu frunzașii institutelor și ce mândru eram când se declarau mulțumiți de sprijinul dat de Bibliotecă! Institutele erau centrele de știință productivă ale Academiei. Este suficient să-l menționăm pe Elie Carafoli în fruntea cercetărilor din sfera aerodinamicii, cu mari ecouri pe plan internațional.

Omul care a sosit, cam odată cu mine, la Academie a fost noul director al Institutului de Științe Juridice, Ion Gheorghe Maurer. Avea înfățișarea unei persoane ce ieșea din comun. Nu avea cap leonin ca Sadoveanu, dar îl asemănam marelui actor francez de film, Jean Gabin, care împlotea subtilul cu fermitatea ce însoțeau farmecul exprimării.

Se știa că a jucat din 1944 în multe roluri importante în partid și stat. De asemenea, că era apropiat susținător al lui Dej. Dar de ce a fost trimis subit în lumea nepolitică a științei? Să fi intervenit un conflict între el și Dej? Aveam un dialog agreabil și senin cu el. Era complet absorbit de noua lui îndeletnicire, pentru care avea, de fapt, pregătirea unui avocat cunoscut

Îl informam. Legăturile lui cu miniștrii erau din timpul proceselor acestora, când îl solicitaseră ca avocat. Iar cu Dej, de când îl scosese pe acesta din închisoarea în care zăcuse 10 ani și îl dusese la loc sigur în timpul evenimentelor din 1944. Niciun cuvânt sau gest nu lăsau să apară vreo legătură cu acesta sau cu partidul când discutam problemele bibliotecii institutului și cererile lui de cărți și reviste străine.

Nu mă puteam liniști cu aceste speranțe și simțeam că în spatele lor se ascundeau realități pline de sens și de mare actualitate. Cum în Bibliotecă, pe coridoarele ei și pe aleile din parc, o lume destul de informată schimba idei și informații, puteai auzi și cuvinte ca: „Dar ăștia doi, Dej și Maurer, nu s-au certat niciodată” sau „Sunt prieteni și acum, dar nu vor s-o arate”.

Nu știam cât de adevărată era ultima frază. Ce am reconstituit mai târziu o confirma. Mi-am dat seama că ce s-a întâmplat între anii mei de bibliotecă (1950–1952) a schimbat complet situația țării în tot cuprinsul deceniului. Prima mișcare a făcut-o Dej. Se vedea că disputa lui cu Ana Pauker luase proporții neliniștitoare. Era informat că ea lucra intens la detronarea lui. I-a chemat pe Maurer și i-a spus: „Au decis să mă lovească. Dar primul pas va fi să-ți faci proces și să te lichideze ca dușman, pregătind terenul pentru când îmi vine mie rândul. Cel mai bun lucru este să dispari de aici și să te cantonezi într-un loc departe de politică, unde oamenii au îndeletniciri respectabile și utile, cum ar fi știința. Vezi dacă Academia n-ar fi un loc bun”. Și, peste noapte, Maurer reușește să devină directorul unui institut legat de legislație și avocatură.

Relațiile lor fiind menținute în secret, într-o zi e rândul lui Maurer să-i dea sfaturi lui Dej. „Acum e momentul, când la Kremlin se manifestă nemulțumirea lui Stalin față de garda lui proprie; întreprinde schimbări. Totul depinde de el. Te duci la Moscova, îl cauți și îi ceri sfaturi pentru o situație care te tulbură.” Și așa a fost. Iar Ana Pauker a fost scoasă de pe rol. Așa s-a declanșat procesul Anei Pauker, în 1952, încheiat cu ieșirea ei din scena politică.

Libanul. Pe linia consiliului lui Sadoveanu îmi reveneau, de obicei, misiuni scurte și locale și de aceea am fost surprins când pe neașteptate a apărut o călătorie în locuri exotice și o misiune în larg. Cuvântul „larg” se potrivește, pentru că mă îmbarcam pe un vapor românesc, legat total de operațiunea care mă aștepta. Tema era următoarea: partizani libanezi ai păcii fuseseră invitați la unul dintre congresele ce se țineau în Europa. Obstacolul era dublu: sub un regim inamical, nu primeam aprobările necesare și deci nu se puteau îmbarca pe vasul pus la dispoziție de români. Un aer de mister și de primejdie caracteriza misiunea mea.

Mă aflu, așadar, la bordul unui vas de pasageri care aparținuse în trecut regelui Carol al II-lea. Pe această navă și-a luat cu el iubita, Elena, și cu ocazia misiunii mele, se părea că mi se rezervase dormitorul regal. Ambarcațiunea îl dusesse pe rege în multe călătorii pe Marea Neagră sau în afara ei, ca divertisment și recreație. A fost dată în grija armatei și păstrată în bune condiții. Se apela la ea în exercițiile navale, pentru personalitățile politice sau musafirii străini.

Un căpitan de vas, secundul lui și câțiva marinari formau echipajul. Și cum căpitanul ținea mereu aproape de el o pipă și sticle cu alcooluri tari, la cârmă se afla mai tot timpul secundul. Pe vas se urcase și un medic tânăr, dintr-o familie orădeană cunoscută în copilărie. Aveam parte de un interlocutor amabil și experimentat, fiindcă avusese grijă și în alte țări de călători maritimi.

Înțelegeam din cele spuse la instruirea mea de la București că erau șanse ca îmbarcarea libanezilor să se facă în discreție totală, pe baza unor relații amicale cu unele persoane din autoritatea portuară, dar că prezența mea nu era de dorit și că voi rămâne, mai degrabă, ancorat pe navă. Ce îmi rămăsese ca obiectiv de observare era doar călătoria pe mare, cu ținta atrăgătoare de a evoca istoria malurilor și țărmurilor pe care le vedeam destul de bine cu un binoclu marinăresc.

Când am revenit în țară, am fost invitat să povestesc ceva despre Libanul în care nu pusese decât sumar piciorul. Am schimbat titlul expunerii în *Drumul spre Liban*. Aveam nenumărate lucruri de spus.

Primul contact cu istoria l-a prilejuit Bosforul. Suntem avertizați de cartul de comandă că ajungem în el în zorii zilei. Ne-am trezit la patru dimineața, am văzut cele două faruri ce clipeau de pe continente diferite în locul unde Europa întâlnește Asia. În legendele grecești primii care au ajuns în Pont (Pontul Euxin, adică Marea Neagră) au fost argonauții, care au trimis un porumbel să zboare printre stâncile strâmtorii. Erau în domeniul unui rege chinuit de Harpii și care nu putea să fie iertat de zei decât atunci când o corabie grecească ajungea în Pont. Reușesc și eu să pătrund în strâmtoare, venind din Pont. Precauția mărită a marinarilor de pe vasul nostru în strâmtoarea devenită din ce în ce mai adâncă era justificată prin faptul că un baraj de mine fusese instalat în timpul războiului și rămăsese în continuare acolo.

Soarele s-a ridicat. Vedeam stațiuni de odihnă, ambasade elegante și ruine de palate vechi, dar dacă închideai ochii, îți puteai imagina cruciați și bizantini care rezistau barbarilor și cedau apoi în fața turcilor. Balta Liman nu e, oare, locul unde s-a semnat pactul ruso-turc din 1849? Iată și cetatea

Rumeli Hisari construită de mahomedani înainte de a lansa atacul asupra Constantinopolului.

Îndată ce se deschidea Cornul de Aur, cu podurile care leagă Galata de Istanbul, începeam să distingem Sfânta Sofia și Moscheea lui Suleiman, mai nouă cu o mie de ani. L-am și văzut pe Mahomed Cuceritorul intrând călare în mândria Bizanțului.

Lângă zidul ce înconjură orașul, sfârșind în Marea Marmara, erau Cele Șapte Turnuri (Yedikule), din care au rămas patru, unde a fost întemnițat Brâncoveanu și ai săi și tăiat împreună cu întreaga familie în fața mulțimii adunate lângă Galata. Era o zi pentru care pregătise serbări fastuoase de aniversare a 60 de ani din viață și a 26 de ani de domnie. Ceva mai încolo, pe țărmul Cornului de Aur, se afla Fanarul, de care ne lega un secol de robie, din cele patru cât am aparținut otomanilor.

După apele Mării Marmara urmau Dardanelele, vechiul Helespont. Strâmtoarea se strânge, apoi se lărgeste și intrăm în domeniul Iliadei. Pe stânga, la vărsarea unui râu s-a adăpostit flota lui Agamemnon. Peste dealuri, pe înălțimea Hissarlık se ridicau zidurile Troiei. Iar închizi ochii și vezi sfatul bătrânilor răpiți de frumusețea Elenei.

Continuăm apoi în Marea Egee, unde pe țărmuri au înflorit cetăți grecești cu comerț intens și școli filosofice și științifice. La Milet, pe țărmul asiatic a trăit Thales, cu teorema de asemănare a triunghiurilor învățată de copil, iar înainte de Milet fusese Samosul, insula unde s-a născut Pitagora. În Chios au trăit Hipocrate și Oenopides, geometrii.

Festivalul nu s-a terminat. Dezvoltasem cu prietenul meu, doctorul, gustul observărilor istorice, folosindu-ne din plin de hărțile și ghidurile de călătorii de care dispuneam. Plus ocheanele, deoarece făcusem rost de două.

În sudul insulei Chios ne amuzam cu capul ce purta numele Mastichochoria. Aici se producea de mai bine de un secol faimoasa băutură din fistic, masticul, care contribuise la asigurarea independenței față de turci. În urma vânzării masticului, se câștigau bani care erau vărsați drept tribut. O criză de producție a produs mai târziu un dezastru financiar și pierderea independenței. În timpul masacrului din Chios, din anul 1822, populația Mastichochoriei a fost cruțată de la moarte de otomani tocmai pentru ca ea să poată produce în continuare masticul solicitat pentru consum de sultan și haremul lui.

Au venit insulele mari la rând. Rodosul a fost prima. Statuia zeului grec al soarelui, Helios, una dintre cele șapte minuni ale lumii considerată a fi fost amplasată pe insulă, era uriașă. Corăbiile intrau în port printre picioarele statuii.

A urmat Ciprul, o insulă mare, a treia din Mediterană, ocupată de englezi. Vapoarele ieșeau din port încărcate cu portocale de la Famagusta, citricele fiind, alături de vin și măslina, principalele sale produse.

În fine, în a patra zi a călătoriei, nava românească s-a îndreptat spre ținta noastră, Beirutul. De pe vas întrezărisem în zare liniile palide ale unor nori care erau, de fapt, munții Libanului. Dar, pe măsură ce înaintam, cu soarele în spate și fața spre munți, ei apăreau falnici, scăldați în lumină. Când am văzut bine Beirutul, acesta a apărut ca un oraș cufundat în mare, situat drept sub înălțimi, la poalele lor, parcă strivit de imensa lor greutate.

Ne-au întâmpinat și ne-au ghidat șalupe experimentate libaneze. Acos-tăm la un chei pe care sunt descărcate cu zgomot asurzitor tuburi ce par a servi transportului de petrol. Într-adevăr, două conducte mari care se termină în porturi libaneze aduc petrol, una din Arabia și alta din Irak.

Frumusețea naturii cedează locul considerentelor economice. Este, într-adevăr, într-o țară a comerțului. Îl practică intens cu vecinii ei din Iordania, fără acces la mare, și cu Siria, unde portul nu este legat prin cale ferată de capitală. Avantajele geografice și economice ale Libanului au făcut ca în 1936 mandatul francez să-i acorde ființă de sine stătătoare. Vocația comercială se poate recunoaște în trepidația și zgomotul din port și din mulțimea vapoarelor acostate.

Ne strecurăm în afara vasului, în ciuda avertismentelor de acasă, și întreprindem scurte și prudente incursiuni în oraș. Pe străzile de lângă port, oamenii ies din casă sau prăvălii și se așază pe scaune, unde fumează narghi-lea, cu recipientul cu apă parfumată prin care trece fumul ce iese dintr-o țevă flexibilă și beau arak¹.

În centru vedem peste tot simbolul venerat al libanezilor, cedrul. Ne întrebăm unde crește și pentru ce este vestit. De la templul lui Solomon se știu că toate clădirile monumentale ale Antichității îl căutau. Întâlnim o persoană care ne spune că la vreo 60 de km în afara localității se află o pădure de cedru înconjurată de ziduri. Cedrul este longeviv. Copacii din pădurea respectivă au între 500 și 1 000 de ani. În picioare au rămas 12 exemplare dintre cei mai vechi de 1 500 de ani.

În moschei nu intrăm, dar ne oprim în piața pitorească a tunurilor, din care se deschid ușile bazarului. Aici îți dai seama de trăsătura profund comercială a libanezilor. Ei sunt căutați de multe țări, unde joacă un rol atât de mare, încât în Brazilia, când ești trimis la prăvălie, ți se spune: „Du-te la

¹ Un fel de rachiu preparat din orez sau dintr-o plantă numită Kasava, fermentate (n.red.)

libanez și cumpără“. Prețurile nu sunt aici fixe și negocierea lor ia timp. Ieși și revii de vreo cinci ori în magazin ca să obții prețul dorit. Circulația pe străzi și drumuri este haotică și periculoasă.

Beirutul era agitat în acele zile. Izbucnise o grevă a salariaților, contabililor și personalului ajutător pe tema salariilor care nu le asigurau un minim de trai. În același timp, se anunța vizita de prietenie a președintelui Celâl Bayar. „Nu se poate să îmi faceți una ca asta chiar în momentul vizitei turcești“, le spunea ministrul de Finanțe greviștilor, cerându-le să renunțe la violență. În 6 iunie, când președintele sosește, greva continuă. Populația nu manifestă simpatie față de ilustrul oaspete. Intențiile lui sunt suspectate și au tot temeiu. Sub egida engleză se încerca o alianță arabă începută cu axa turco-irakiană, iar participarea Libanului, cu poziția sa strategică, ar fi completat-o în mod fericit. Era o perioadă în care alianțele erau la modă în Occident și în Războiul Rece. Când cei mari se ceartă, cei mici devin prudenți și temători să nu fie atrași în conflicte ce nu-i privesc. Libanezii simțeau că pactele și blocurile militare le amenințau independența, atât de greu obținută. Ziarele publicau fotografii ale spânzurătorilor ridicate de turci în orașele libaneze. Își mai aminteau de foametea care i-a decimat pe timpul turcilor.

A venit și momentul îmbarcării luptătorilor pentru pace. N-au fost probleme în țara în care șefia portului era ușor de convins. Iată-ne împreună pe vas, cu o duzină de tineri vioi și simpatici, departe de imaginea sumbră a islamiştilor îndoctrinați. Libanul ocupa în Orient o poziție neutră, greu de reprodus în alte țări. Jumătate islamici, jumătate creștini. Pe paritatea aceasta își construiau și instituțiile. Președintele de o religie, prim-ministrul de cealaltă. Evitau cu strășnicie ținerea unui recensământ, care ar fi putut strica echilibrul.

Viața pe vapor la întoarcere arăta altfel ca la venire. Trepidație, zgomot, mișcare. Risipiți pe punte, cei doi români și arabii jucau table așezați pe jos, turcește, cu câte un pahar de arak tare, care arăta ca un pahar nevino-vat cu lapte.

Mai presus decât distracțiile erau pentru noi poveștile sincere și autentice ale tinerilor, care ne făceau să înțelegem mentalitățile libanezilor, cum gândeau și cum trăiau, cum erau familiile lor, ce rol aveau grupările sectare care apăreau peste tot și cum influențau ele politica, sau cum încercau să-și asigure libanezii o importanță majoră în comerțul întregului Orient și să stea în frunte în lumea afacerilor. A fost un adevărat seminar spontan de politică internațională care ne-a întărit prețuirea unei populații ce fusese soră cu românii pe vremea când trăiam și unii, și alții în același imperiu, suferind aceeași opresiune, aceleași abuzuri și aceeași stare mizeră.

Intermezzo. Eram mulțumit de realizările Bibliotecii din primul an al prezenței mele acolo. Colecțiile creșteau în ritm accelerat. Introdusesem o nouă strategie. De ce să depindem de intermediari și anticari și să nu mergem noi la surse? Începutul a fost identificarea unor castele și case boierești părăsite după reforma agrară. Unele arseseră, dar altele zăceau fără uși și ferestre, iar în camere se mai aflau cărți și obiecte istorice, fără interes pentru jefuitori. Am identificat câteva de genul acesta în câmpia munteană și am trimis camioane la fața locului. Spre surprinderea noastră, ele s-au întors de câteva ori destul de încărcate. Bibliotecarii culegeau documente cu peceti mari, roșii, de atestare, acte comerciale vechi, hotărâri ale scaunului domnesc, rezolvare de litigii. O pecete frumoasă folosită după jaf ca scrumieră, dar curățată, a intrat în colecție. Acțiunea a ajuns la urechea celor de la Ministerul de Interne, care a trimis la rândul său camioane în interesul Arhivelor Statului. Iată-ne cu concurenți puternici. Compensam în domeniul achizițiilor, deoarece Academia ne asigura fonduri rezonabile pentru sărăcia care cuprindea țara noastră în anii '50.

O mare satisfacție îmi dădea râvna și priceperea tineretului atras între bibliotecari. În afară de priceperea lor sporită în administrarea și creșterea fondurilor, fuseseră electrizati de ideea că pot și trebuie să întreprindă cercetări și studii. Eram mândru de vocația și de performanțele lor și îi consideram autorii bunei desfășurări a activității bibliotecii.

Nu aceleași sentimente față de ei animau secția de cadre a Academiei, funcționând în sediul principal, și pe șeful ei, pe care îl numeam Țepușul. Era un semidocht ambițios care încerca să obțină aprecierea superiorilor lui prin zelul de a semnala elementele „periculoase” care s-au „strecurat” în personalul Academiei. Întepa dosarele ca să vadă ce obținea ca date incriminatorii. Din punctul lui de vedere, tinerii de la Biblioteca Academiei aveau dosare pline de indicii nefavorabile, ca de exemplu originea lor socială, mic și chiar mare burgheză, istoria familiei, chiar mai departe decât bunicii, mărturii culese de la colegii lor invidioși față de rezultatele bune la studii, pe care aproape toți le aveau, relații și contacte cu oameni suspecti, critici sau dușmani ai regimului și altele.

Mă chema mereu ca să îmi arate cât de nepotriviți erau ei pentru a lucra în cadrul Academiei. Nu înțelegea ce m-a îndemnat să apelez la ei. De fapt, ignora total cu ce se îndeletnicea și ce era un bibliotecar, altceva decât un ins cu un trecut suspect și cu contacte largi și neclare cu cititorii atât de pestriți din sălile noastre. Era o primejdie pe care mi-o repeta până la saturație. Îi apăram pe bibliotecari cu explicații de domeniul culturii, citând ce responsabilitate aveau în apărarea și folosirea unui tezaur istoric aparținând poporului

muncitor. Precum și efortul de a ne face cunoscuți și apreciați în țările lagărului socialist, în frunte cu URSS, atât de prezent în munca lor. Niciun rezultat. Țepușul, atât de străin de apelul la raționament, continua să decline cuvântul de referință „dosar” și altele de ordin politic primitiv: dușman, primejdie, vigilență. Cu relațiile bune pe care le aveam cu conducerea Academiei, unde „calificarea superioară” conta, iar rezultatele ei erau apreciate, reușeam să contracarez încercările Țepușului de a-mi îndepărta colaboratorii.

Bănuiam că împunea și dosarul meu și că străngea opinii nefavorabile mie, îngroșându-l. Dar nu știam cât de perfid era.

Am văzut cât de mult lucrase la dosar abia atunci când, adus la zi și asezonat pe gustul lui, l-a folosit din plin împotriva mea. Momentul pe care l-a găsit propice a fost legat de îndepărtarea Anei Pauker din conducerea partidului, de combaterea „Devierii de Dreapta” și de scoaterea din funcțiile lor a celor care au susținut-o, cât și de o altă măsură mai dură, care era excluderea din partid. Se formase pe plan central o comisie de analiză a cadrelor, cu subcomisii în toate domeniile.

„Acum e momentul”, și-a zis Țepușul. Și a prezentat comisiei dosarul meu, adus la zi cu „date recente de încredere care îl consideră ca pe un om devotat Anei Pauker și care a făcut parte din cercul ei apropiat”. Fără multă dezbateră s-a decis scoaterea mea din funcție, după doi ani plini, timp în care pătrusesem secretele meseriei și aplicasem învățămintele de a folosi din plin talentele celor mai vechi și ale generației tinere, cu rezultate care se bucurau de aprecierea membrilor și a conducerii Academiei și de satisfacția pe care o simțeam.

„Ce e cu aceste dosare sinistre și falsificatoare care ne însoțesc peste tot ca niște umbre cenușii?” Trecusem de nenumărate verificări și analize de către partid, cu multe întrebări și puține obiecții și ieșisem confirmat din toate. Evident că din CV-ul meu puteau fi citate: bunicul preot, cu unchi primar de municipiul sub Carol al II-lea, alt unchi cu cont la bancă, tată aderent la Oastea Domnului, proprietari agricole și gospodărie chibaburească. Dar unii rețineau altceva: veche familie care a dat luptători pentru scuturarea jugului străin în Ardeal, cu doi reprezentanți la Adunarea Unirii de la Blaj, în 1914, unul fiind tatăl meu, complet apolitică, străină de lupta partidelor și profund antifascistă, cu unchiul de la municipiul orădean expulzat cu familia în vagon de vite de Horthy și primit ca erou la Arad, oameni de cinste exemplară, muncind continuu. Iar urmașul lor milita pentru noul regim democratic, cu răspunderi încă din studenția lui. Ce alegea Țepușul din biografia mea?

Eram pus pe drumuri subit și fără a fi presimțit ceva. Adio loc de muncă, adio înlesniri și salariu, aproape nicio perspectivă.

Îmi rămânea totuși apartamentul pe care îl promisem de la Capitală, în urma demersului Academiei. Ieșisem în 1950 din cămăruța de cămin studențesc și mă bucuram de facilități, chiar și imperfecte. Mi se atribuisese calitatea de chiriaș peste două camere de la etaj, cu o cămară și baie. Nu și bucătărie. Se afla pe Bulevardul Ghica Tei. Casa făcea parte din cartierul locuințelor ieftine, căutate de pătura mijlocie. Stan, proprietarul, fusese un distins învățător, autor de manuale, dintre care unele le semna împreună cu Sadoveanu. Nu voia chiriași, dar i se impuneau. El și cu soția m-au primit cu răceală, dar văzând ce schimbări puține aduceam și ce cereri modeste formulam, s-au îmbunat. Fiul lor, un romancier al vremii, a murit cu zile, când era un tânăr de succes. Probabil că și amintirea lui mă făcea mai acceptabil. În curând ascultam povești din trecutul gazdei și numeroase întâmplări legate de Sadoveanu.

În 1952, nu mai eram singur în Tei. Venise persoana cu care mă voi căsători. A fost șocată când a aflat că soțul ei nu mai era personajul de la Academie, ci un necăjit semișomer. Era specialistă în limbi străine, franceză, engleză și rusă, într-un stagiul la Universitatea din București. În 1952, era asistentă de rusă la Institutul Maxim Gorki și lucra în paralel la Editura Științifică.

O cunoșteam de la prietena sa, Roxana Georgescu, care lucrase cu mine la BUNSR. Aceasta era o persoană cultă și distinsă și nu s-a mai recăsătorit după ce fusese măritată cu un cunoscut cercetător în științe juridice. Prietenia a rămas intactă în tot cuprinsul vieții noastre. A fost cea mai devotată asistentă a mea, în descifrarea scrisului meu și în traduceri în franceză sau engleză. Nu am vreo carte publicată fără să fi trecut pe la ea.

Tatiana, soția mea, mă impresionase la început prin paralelismul vieții noastre. Ambii ne părăsisem locurile natale și devenisem itineranți, eu ca refugiat din Ardeal, prin venirea ungarilor, și ea din Basarabia, prin venirea rușilor. A susținut mai târziu un doctorat care îmbina două culturi care îi erau familiare: rusă și americană. O zicală ardelenescă spunea că e mai bine să îți iei nevastă din regiuni mai îndepărtate. Felul în care m-a ajutat să trec peste încercările din 1952 s-a transmis cu același calm și aceeași devoțiune tuturor obstacolelor care au apărut în calea noastră, periodic, uneori la rang de dezastru major.

Nu eram descurajat în 1952. Licența în matematici, mereu amânată după absolvire, fusese susținută în 1950. Eram în 1952 asistent universitar la facultate. Am încercat și am obținut un post de cercetător la Institutul de Matematică al Academiei, grație lui Stoilov. Dar și cu cele două salarii împreună, venitul meu era sub așteptările unui cap de familie.

În acele momente sună goarna armatei. Tinerele cadre de la matematici care nu făcuseră armata erau chemate la un stagiul de instruire, după care deveneau sublocotenenți în rezervă. Nicio scăpare. Mă văd îmbrăcat soldă-țește în școala militară, departe de București, șlefuid pardoselile marelui dormitor plin de paturi, trezit de trompeta, mâncând la mesele colective și ascultând disciplinați instrucțiunile unui plutonier.

Îmi reținuse atenția modul în care ne prezenta artileria antiaeriană. „Acesta este tunul. El se compune din...” și urma prezentarea pieselor desfăcute și înșirate în fața noastră, bucată cu bucată. Totul era descriptiv, nimic nu era funcțional. Mai cu peripeții, mai cu divertismente, trăiam și această nouă experiență de viață, pe care o găseam „îmbărbătoare” la propriu și la figurat. Ziceam că o perioadă de disciplină n-ar face rău în viața unui tânăr.

Înainte de a încheia stagiul, am fost chemat la comandant, care primise ordin „de sus” să întrerupă stagiul și să îmi dea drumul, fiindcă eram chemat la Consiliul Național al Păcii, pentru a participa la o acțiune urgentă. Cu regret, mi-a spus că în aceste condiții nu îmi poate acorda gradul de sublocotenent.

Într-adevăr, Consiliul pregătea noi congrese ce reluau misiunile Parisului. Urmau Viena, Varșovia, delegațiile trebuiau pregătite, să li se spună cum a fost în 1949. „Unde-i Malița?”, a întrebat Sadoveanu. Și iată-mă în Tei, la București. Și a doua zi la vechile îndeletniciri. Țineam expuneri, povesteam despre Sala Pleyel și rolul României, cum funcționează Consiliul condus de Sadoveanu.

M-a chemat Maestrul la el. „Nu ai vrea să lucrezi aici, la sediu și să mă ajuți?” Iată-mă numit consilier. Era și o palmă dată celor de la Academie. Ca răspundere politică, eram antrenat într-o activitate aflată în subordinea Comitetului Central, în treburi importante pentru România, mai ales în relațiile cu lumea largă. Anul 1953 mă găsește instalat la Consiliu.

Aripa lui Sadoveanu se plimba din nou pe deasupra mea.

Din nou Sadoveanu. Ca pentru o instituție pașnică, sediul Consiliului de pe Strada Polonă era liniștit, departe de frământări și griji. Aveam din nou mijloace de a-mi întreține familia, mai ales că în acel an, 1953, în toamnă, se năștea prima mea fetiță. Traiul nu era însă dependent numai de bani, ci și de piață. O sărăcie cumplită. Lipseau alimentele, magazinele se goliseră. Bucureștiul nu-mi păruse niciodată mai deprimant. Aveam acces din nou la Casa oamenilor de știință și la bucătăria sa și reușeam să strecor în geanta mare franțuzească, învelite în șervețele, câte ceva de-ale gurii, transportabile. Mă privea suspicios și tăcut de la masa lui un pictor care chema chelnerii în franțuzește.

Erau plăcute însă preocupările de la sediu. Din când în când, Sadoveanu îi convoca pe membrii consiliului pe care îl prezida pentru a lua împreună

hotărâri, precum viitoarele congrese în străinătate, informări de la cele la care fusesem reprezentat, care nu luau mult timp. Dar la aceste reuniuni se dădea prilejul asistenților să ia cuvântul și să exprime opinii. Venea Constantinescu-Iași, atunci ministrul al Cultelor, care avea pentru Sadoveanu sentimente de invidie. Îl cunoșteam de la Paris. Mă lua de o parte și mă întreba: „Tu ce crezi, cine e mai mare, un maestru sau un ministru?”

Veneau, de asemenea, mai-marii literaturii și artelor. Stăteam lângă regina teatrului nostru, doamna Lucia Sturdza-Bulandra. Voia să ia cuvântul și simțeam că era mai emoționată decât pe scenă. A vorbit frumos și fluent, exprimând coerent adeziunea artiștilor la cauza păcii. După ce a încheiat, o văd cotrobăind în geantă și citind o bucată de hârtie, scoasă pe jumătate. Era textul pe care îl învățase pe dinafară și îl controla ca să vadă dacă nu a sărit ceva. O admiram ca toată suflarea populară. Circulau glume la adresa încăpățânării ei de a-și ascunde vârsta, acceptând că era matură și nu bătrână. Se spunea că, vrând să coboare dintr-un autobuz, și-a croit drum spre ușa din față. În preajma ei, un individ care nu-i acorda trecerea o întreabă cu reproș: „Vă dați jos la Bălcescu?” Și ea i-a răspuns: „Pardon, domnule, el s-a dat la mine”.

Camil Petrescu, cunoscutul autor de romane, prezent în librării cu noua lui producție despre Bălcescu, întotdeauna cam agitat și îngrijorat, vorbea și privea calm. Se zice că era mereu bântuit de neliniști și că noaptea își scutura soția ce dormea, întrebând-o aspru: „Mă înșeli, nu-i așa?”

Era o societate de talente, în permanentă competiție și căutare de glorie, care nu pregeta să povestească pe furiș lucruri ce-i puneau pe ceilalți într-o postură hilară sau compromițătoare. Culegeam și eu câte ceva din ele, în convorbirile care țineau de manifestările păcii.

Un lucru nou intervenise în calmul zilelor. Se ținea la București Festivalul mondial al tineretului. Aceștia veneau din toate țările lumii, cântând, împrietenindu-se, uitând de necazurile de acasă, și de ce le-am fi menținut noi? Așa că și publicul românesc se simțea antrenat că, în fine, era martor la un eveniment de talie mondială.

Organizatorii, Ministerele de Cultură și Externe, Tineretul, Educația, Artele, ceruseră sprijin de la toate asociațiile care aveau o tangență cu subiectul, ca să le dea o mână de ajutor. Iar Consiliul Păcii mă desemnase pe mine. Transferat provizoriu la activitatea festivalului, am fost inclus într-un mic grup care se ocupa de „personalități”, invitații de marcă ai festivalului. În grup se aflau un bulgar, Bașev, și un german, Fischer, ambii fruntași ai mișcărilor de tineret din țările lor socialiste. Nu bănuiam atunci că, peste câțiva ani, ambii vor fi personalități, miniștri de Externe în țările lor.

Ceea ce mă deranja era prezența agasantă a unor tineri români care făceau parte din serviciile speciale pentru depistarea dușmanilor intrați în țară, folo-
 and prilejul festivalului. Era greu, desigur, să-i descoperi în masa aceea mul-
 ticoloră. Veneau la noi în ideea că, în contactele noastre, am putea întâlni
 oameni care să stârnească suspiciuni. Le explicam că personalitățile de care se
 ocupau unii dintre noi nu erau cea mai potrivită categorie de a fi bănuită. Ei
 insistau și înainte de a pleca, după conversații care aduceau a interogatorii,
 făceau gesturi ciudate. De exemplu, dădeau un ziar împăturit unuia dintre
 noi, spunându-i acestuia din urmă să se semneze pe hârtia cotidianului.
 Colegul nostru întreba neliniștit: „Dar de ce ai nevoie de semnătura mea?”
 Răspuns: „Ca să arăt că ne ajuți”. Îngrijorarea creștea la unii dintre noi. Nu
 cumva, cu semnătura aceea vor face formele unei adeziuni și, în loc să prindă
 spioni, vor recruta contraspioni? Festivalul cel mare surprindea toate institu-
 țiile nepregătite. Era un an de tensiune și de haos. De sărăcie, mai ales.

Cu toate acestea, la Externe se lucra cu râvnă pentru un obiectiv de seamă:
 admiterea României ca membră a ONU. Se vedea cu ochiul liber o schimbare
 de ton, mai puțin arțăgos. În locul apartenenței exclusive la blocul sovietic, se
 întindea mâna tuturor țărilor și se anunța dispoziția noastră de a se lucra în
 proiecte comune. Să fi trezit festivalul vocația noastră universalistă?

În primele zile de lucru alături de colegii mei de la „personalități”, aceștia
 îmi propun să fie invitată o personalitate din afara țării, legată totuși de ea.
 Mi s-a indicat chiar numele lui Enescu, aflat la Paris. „Nu îi era Sadoveanu
 prieten? m-au întrebat ei? Nu l-ar putea invita chiar el?” L-am informat pe
 Sadoveanu, care după ce s-a gândit puțin mi-a spus două cuvinte: „Pregătește
 scrisoarea”. O sarcină mai complicată nu puteam primi. Cum se adresa unul
 celuilalt? Trebuia să zic domnule, prietene, să invoc colegialitatea, trecutul și
 altele? Dar tonul limbajului? Sec, protocolar, cald, amical? În fine, după ce am
 cercetat bibliotecile, cărțile de memorii și istorie națională, am redactat un
 text și i l-am adus. Sadoveanu a luat hârtia, a citit-o, a căzut pe gânduri și apoi
 mi-a spus tot câteva cuvinte scurte: „Cu î din î”. Greșisem la ortografia pe
 care o adoptase, dar aprobase scrisoarea. De ajuns ca să fiu direct fericit.

Enescu n-a venit, festivalul s-a terminat, entuziasmul gazdelor s-a putut
 vedea în mulțimea copiilor negri care s-au născut după aceea și totul a reve-
 nit la realitatea sumbră a zilelor.

Biblioteca, faza a doua. Montevideo. La începutul anului 1954, exilul
 academic a încetat brusc. Am fost chemat la Roller, care m-a așteptat cu încă
 vreo două persoane pe care nu le cunoșteam. Mi-a spus că absența mea a fost
 regretată de academicieni și cititori și că ar fi bine să îmi reiau postul de
 director al Bibliotecii Academiei. Replica mea neîntârziată a fost că mi-am

jurat să nu mai calc într-un loc din care am fost azvârlit fără motiv. Nu, nu e bine. A fost, poate, o eroare, se mai întâmplă. Acum, revenirea este cerută și de faptul că se solicită de la Externe (poate de acolo erau cei doi indivizi) să includem în delegația română ce se pregătește pentru Montevideo un reprezentant al Bibliotecii, cunoscută pentru relațiile sale internaționale, schimburile de carte, adică. Mai ales că organizatorul conferinței respective este UNESCO. La început am crezut că a vorbit despre Monte Carlo, dar, ulterior, am înțeles că era vorba despre America Latină. Am fost atras instantaneu. Și am cerut timp de reflecție.

Îată-mă a doua zi, reînstatat la Biblioteca Academiei, primit de foștii colegi cu cordialitate și prietenie. Minus o mână de retractori. Nu mi-a luat mult timp să preiau frăiele conducerii și să anulez măsuri aberante, venite din partea unor impostori. Incapacitatea lor fusese înregistrată de academicieni și institute, care și-au manifestat protestul. Deci, din nou pace sub maslini. Eram altul decât cel cu doi ani în urmă. Mă înăsprise experiența trăită, eram mai ferm, mai autoritar și mai prompt în decizii. Voi trece, așadar, la proiectul cel mare. Voi transforma Biblioteca în Institut științific, voi încuraja studiile de specialitate și voi ridica rangul și salariile bibliotecarilor la nivelul existent în cercetare. Voi folosi fără ezitare călătorii în străinătate.

Am aflat că Ministerul de Externe, în explorarea tuturor ocaziilor de a ne apropia de ONU, a înregistrat un succes. Puteam fi primiți într-o agenție specială a ONU, cum era UNESCO pentru cultură și știință la Paris. Într-adevăr, Consiliul Economic și Social al ONU recomandase primirea României în UNESCO. Iar conferința de la Montevideo trebuia să se pronunțe în privința acestei propuneri. Deci nu Academia mă readusese în familia ei, ci Externele mă împinseseră acolo.

Se spune că într-o călătorie copilul vede plecarea, omul matur călătoria și bătrânii reîntoarcerea. Eram matur și, de data aceasta, călătoria a lăsat peceți adânci pe memoria mea.

Luasem împreună cu Lăzăreanu, directorul de la MAE, avionul cu un itinerariu pe care numai el avea puterea să îl aleagă: prima oprire și o zi de reculegere la Bruxelles, la Roma două zile și apoi drumul spre America Latină. Îi permitea și lui să mai controleze ambasade. Delectare și conversații plăcute pe drum. La Roma nu găsim două locuri împreună spre Brazilia și apoi Uruguay. El își ia bilet, iar eu mai rămân două zile. Îmi spune că duce cu el banii pentru cheltuieli ai delegației și crede că e prudent să-i împărțim în două și să ducem fiecare câte un plic mare sigilat. „De ce nu?“, mi-am zis eu, și am luat cu mine unul dintre ele. Compensația întârzierii mele a produs-o Vaticanul. Nu mai ieșeam din sala unde Michelangelo pictase creația omului

de către Dumnezeu prin atingerea degetelor. În jurul meu, japonezii, cu aparate foto, având permisiunea excepțională de a face fotografii, fiindcă niponii subvenționaseră acțiunea de refacere postbelică a sălii, nu-și luau ochii de pe lentile. Începeam să văd aspectele negative ale tehniciării. Să nu admiri originalul cu ochii tăi și să-i lași pe copii să te admire pe tine că ai fost acolo.

Apoi începe drama. Avionul care avea destinația Rio de Janeiro era o aeronavă militară, cu patru motoare, a armatei americane, recondiționată pentru transport civil după război. Am făcut o escală în Senegal, unde dacă cereai la teigheea o lămurire, ea venea cu o întârziere greu de suportat și dacă repetai încă o dată cererea, comentariul interlocutorului era: „Dar cât de grăbit sunteți!” Am străbătut apoi Atlanticul. Trecusem de jumătate de drum. O voce îngrijorată a stewardesei ne roagă să ne păstrăm calmul. Un motor s-a oprit și se fac toate eforturile de a îl repune în funcțiune. Nu trece mult, zborul pare normal, când, cu o voce și mai sugrumată, stewardesa ne anunță că s-a mai oprit un motor. De data aceasta ne-am alarmat. Cum o să ne ducă la destinație un avion ciuntit pe jumătate? O nouă culme a fost atinsă când am fost anunțați că al treilea motor nu mai mergea. De data aceasta am simțit aripa morții. O prăbușire în Atlantic și sfârșitul. Nu puteam concepe că nici cea mai genială măiestrie a piloților să mai poată corecta un dezastru tehnic de asemenea proporții. Mulți pasageri erau emigranți din Orientul Mijlociu, libanezi. Într-o mare tăcere și resemnare, au scos cărțulia cu citate coranice și au început să se roage. În mâinile celorlalți apăruseră Biblii sau cărți de rugăciuni. Voiam să scriu câteva cuvinte soției și fetei mele și să le strecor hârtia într-o sticlă cu apă minerală, doar o vor duce valurile la țarm. Muți de spaimă și resemnați de soartă, așteptam. Și, într-un târziu, auzim anunțul: piloții încearcă o aterizare pe coasta Braziliei, în Recife. Și miracolul incredibil s-a produs. Am ajuns pe pământ ferm.

Restul evenimentelor le-am trăit coborând încet din cealaltă lume în care mă oprisem la poartă. Cursă specială pentru Rio. Am ajuns noaptea. Legătura cu Montevideo pleca a doua zi dimineață. Cei care o așteptau sunt îndrumați spre un hotel. Zis și făcut. Cu bagajele după mine, am luat taxiul, care a pornit-o pe marginea oceanului, înspre faimoasa Copacabana, cu vile luxuriante pe dreapta și plaje splendide pe stânga. Păruse un drum nesfârșit când am oprit la hotel. M-am baricadat în cameră, cu plicul prețios la mine și, în zori, am făcut drumul în direcție inversă. De data aceasta, vedeam la stânga mea că vilele superbe erau la poalele unui munte, cu o mare pantă stâncoasă, plină ochi cu căsuțe minuscule și străbătută de cărări în zigzag. Cu greu mă dezmeticesc: sunt colibe pitice, case improvizate, unele îmbrăcate în reclame de tablă pentru Coca-Cola. „E o lume de miracole, mi-am

zis eu. Nu se poate trăi pe acest povârniș, în asemenea adăposturi.“ „Este cartierul sărăcimii, mi-a precizat șoferul. E o *favela*. Lux flamboiant jos, mizerie indescifrabilă deasupra. Contrastele se atrag și se măresc.“

Eram absorbit în meditația socio-mondială, când soldatul de la intrare îmi controlează pașaportul și mă chestionează în privința lipsei de viză. „Ați intrat în Brazilia în mod ilegal“, îmi spune el. Asta îmi mai trebuia. Îi cer să-l văd pe funcționarul aeroportului, la teigheaua lui. Acesta ridică din umeri, speriat de soldat și declinându-și competența, uitând că serviciul lui mă trimisese noaptea la hotel. Din nou, miracol. Se face loc pentru că trece spre avion delegația oficială a UNESCO. Zboară spre Montevideo. Rup rândurile și mă reped la unul din șirul privilegiat și îi spun: „Sunt delegat la conferință. Mi se fac greutăți aici la aeroport cu plecarea“. „Ce țară?“, întreabă el. „România“, răspund eu și el confirmă: „Da, vă așteptam. Veniți cu noi“.

Din acel moment am strigat după bagaj și m-am îndreptat spre avionul special care-i transporta pe mai-marii organizației mondiale. Am făcut cunoștință cu ei, am fost prezentat directorului general al UNESCO și m-am împrietenit aproape cu cel care mă salvase. În anul conferinței mi-a dat ajutor și sfaturi. Iar soarta ne va aduce în viață de vreo trei ori împreună, la New York, la Paris și la București.

La conferință nu eram bibliotecar, ci diplomat. Practicam tot arsenalul de metode ale diplomației: negocieri, persuasiune, interese comune, tradiții de cooperare și altele. Conferința urma să voteze propunerea ONU de a deveni membri UNESCO. Căutam să obținem un vot în favoarea noastră. Amabilitate peste tot, dar și ezitare în luarea unui angajament ferm. Undeva problema era discutată între americani și directorul general, înclinat să asculte de ei. Iar americanii, în termeni amabili, ne spuneau că exista un impediment formal. La ONU se discuta, oricum, admiterea României, care atrăgea automat prezența ei în toate agențiile speciale ale organizației, inclusiv UNESCO. La ce îi mai trebuia României o intrare într-una dintre ele și nu mai aștepta puțin ca să facă parte din tot sistemul? O umbră plutea asupra obiectivului nostru, care până la urmă s-a dovedit fatală. N-am întrunit votul necesar. Dar luptasem cu strășnicie și ne făcusem prieteni în țările mici și mijlocii, chiar dacă nu putusem schimba atitudinea supraputerii, de către toți ascultată.

Nu suportam ideea unui nou zbor cu avionul și am cerut permisiunea de a mă întoarce cu vaporul. Profesorul și doctorul Arthur Kreindler, un distins savant din școala lui Gheorghe Marinescu, membru al delegației noastre, mi s-a alăturat și astfel, împreună, ne-am imbarcat pe un vas francez la bordul căruia am navigat nouă zile. Totul a fost splendid, minus o

furtună spre sfârșit care ne-a ținut la pat. Am ajuns în Insulele Canare, cele cunoscute în încercările de a lămuri existența Atlantidei. În insula centrală, Gran Canaria, în portul Las Palmas, am coborât de pe vas și am intrat în tratative cu vânzătorii de suvenire. Am ales o păpușă mare din lemn care, manevrată cu mână, mergea.

Plecasem la începutul verii și sosisem în iarnă. Am trecut și prin insulele primăverii veșnice ale Atlanticului, dar pășind pe pământul friguros al Europei, eram bucuroși că mergeam acasă. Fiica mea împlinise un an, fără mine. Iar atunci mă privea cu o oarecare suspiciune. Și păpușa n-a avut efectul scontat. Mihaela s-a speriat de păpușa mai mare decât ea și a început să plângă.

Intra în obiceiurile mele să mă uit la drum mai mult decât la locul sosirii. Cerându-mi-se o expunere despre Montevideo și conferință, i-am pus titlul *Trecerea oceanului*.

Blaga. Cea mai valoroasă bibliotecă ce se număra în frunzișul celor care țineau de centrul de la București era cea a Filialei Academiei de la Cluj. Aveam datoria să o vizitez și să îi cunosc problemele. Pe post de bibliotecar simplu, lucra la această bibliotecă Lucian Blaga. Pe nemeritate și comițându-se o mare eroare, fusese despuat de catedră la universitate și de titlu la Academie. Nu cred că salariul actual îl supăra atât de mult, întrucât avea comenzi nenumărate de cărți și traduceri (Goethe – *Faust*, de pildă), la care lucra nestingherit de nimeni. Colegii îl respectau, îl iubeau și, în consecință, îl cruțau de birocrăția fișelor și, de fapt, nu-i cereau nimic în afara unor sfaturi și consultări strict științifice. Mă simțeam jenat să stau ierarhic mai sus de el, un tânăr începător, cu două, trei comunicări și articole mărunte și convenționale, lângă un gigant al filosofiei și literaturii. Îl apreciam mult, în special pe linia poetică și literară. Îi știam unele versuri pe de rost și mă pomeneam citând: „În pădure, pe un pom / Toate păsările dorm / Numai una n-are somn / Vrea ca să se facă om”. Sau: „Aș juca să joc cum niciodată n-am jucat / Să nu se simtă Dumnezeu din mine / În lanț încătușat”. Nu știam dacă le reproduceam corect, dar ecou aveau.

Ajung la Cluj, mă primește directorul Bibliotecii, un profesor respectabil. Discutam, căutam soluții la probleme de spațiu, personal, proiecte. Colecțiile atinseseră proporții uriașe. Toate bibliotecile vechi, valoroase, risipite în orașe fuseseră aduse la Cluj. Multe erau maghiare, fruct al unei bogate vieți științifice – vezi Bolyai în matematici – și religioase, întrucât catolicii și protestanții își disputau întâietatea pe planul cultural. Transferul acestor biblioteci a produs nemulțumirea în cercurile maghiare cu care au avut loc discuții dificile. Argumentele oficialităților de la București și Cluj erau clare: lucrările risipite și fără stăpân, bisericile nefiind în măsură să le ocrotească, se expun

degradării și pieirii. Colecțiile vechi trebuie să stea aproape de cei ce le pun în valoare, profesori, experți și cercetători. Academia este patronul cel mai nimerit. În plus, vor fi alături de o universitate cu secție maghiară de studii, purtând cu mândrie și numele Bolyai. Guvernul a acordat multă atenție problemelor politice ce le presupunea transferul. Premierul Groza mă întrebase: „Cum merg bibliotecile transferate la Cluj?”

După ce am terminat *inspecția* de tip administrativ și de organizare, l-am căutat pe Blaga. L-am găsit, spre surpriza mea, nu într-o încăpere mică și ferită, oarecare, ci într-o sală enormă, căptușită pe toți pereții, de jos și până în tavan, cu cărți, la balcoanele aflate de jur împrejur putând ajunge folosind o scară. Mi se explică faptul că în ea este ocrotită și intens studiată Biblioteca de Blaj, ce păstra cărți și manuscrise ale școlii latine a transilvănenilor și operele lui Inocențiu Micu-Klein.

În mijlocul sălii, la o masă mare și rotundă, stătea Blaga. M-am prezentat politicos, i-am mulțumit că mă primește și că îi vorbesc doar ca vechi admirator și cititor. Cum se simte în această sală mare, cu atâtea colecții de valoare? Mi-a spus că îi place să lucreze aici. E liniște mare. Nu este deschisă publicului. Nu îl caută multă lume, iar bibliotecarii sunt plini de bunăvoință la adresa lui. Nu dă glas niciunui regret, niciunei plângeri. Și începe să povestească despre școala latină și viața corifeilor săi, câte lucruri noi și surprize îi mai așteptau pe cercetători, a căror strădanie și pricepere le aprecia. Îl întreb ce pășuri are, ce probleme de rezolvat. „Niciuna, spune el și face un gest larg spre sală. Cât timp nu e zgomet, pot lucra.” Rezumatul lui: „Liniște și pana scrie”. Înțeleg că mintea lui lucrează ca întotdeauna, deci geniul nu s-a stins în împrejurări inamicale și perverse. I-am mulțumit, onorat de această întâlnire. Ne-am despărțit.

Nu pentru multă vreme însă. Căutând un restaurant mai rapid și fără pretenții, am intrat într-unul simplu, dietetic, vegetal, cu lapte, brânzeturi și legume în toate formele. Mă așez la o masă și, spre marea mea surpriză, îl văd pe Blaga la alta. Îl salut din nou și mă invită la masa lui, să luăm prânzul împreună.

De data aceasta, Blaga nu mai vedea bibliotecarul din mine, ci se întâlnea cu un tânăr. Nu știam cât de mult ținea la fata lui, pe care o considera lumina ochilor. A început să vorbească despre ea, de faptul că, la adolescență, i-a umplut casa cu prietene și prieteni, înseninând-o. Nu mă așteptam la această efuziune și interes pentru familie. Gurile rele mi-l prezentaseră ca pe un solitar cu nenumărate aventuri cu femei. Se spunea că era adevărat că ele îl căutau și nu el pe ele. Le accepta cu blândețe și chiar dovedea uneori fidelități mai lungi. Vorbindu-mi, nu a pomenit de soția lui. Se pare că avea o

minte vizitată periodic de năluci. În afară de familie, amintirile pe care îmi le-am trezit erau din trecutul lui diplomatic. Îmi spuseseam pe scurt că avusesem un contact cu diplomația la UNESCO și cum am ajuns la sesiunea din Montevideo cu un avion care a aterizat forțat pe coasta braziliană. Atunci mi-a dezvăluit că nu doar la Berna a fost diplomat, ci și în Portugalia.

Mi-a povestit o întâmplare, nu lipsită de culoare filosofică sau literară. Se afla la post la Lisabona, când la legăție s-a prezentat un bărbat ce dorea sprijin. Blaga îi ascultă păsul și viața ieșite din comun. Omul era român, emigrase în Brazilia și își găsisse loc de muncă doar departe pe Amazon, unde puțini exploratori ajungeau. Obținuse acolo acceptare și sprijin din partea unui trib înapoiat, complet rupt de restul lumii, dar care decisese că intrușii nu erau vătămători. Omul nostru se apropiase de trib și, fiind tâmplar și meseriaș, îi mai ajuta să ridice un cort ca lumea, să-și facă fântână bună și alte acareturi. S-a atașat atât de mult de ei, încât când expediția s-a întors la bază, el a rămas cu tribul. Și-a găsit soție, și-a construit o așezare satisfăcătoare și s-a dedicat lucrărilor care făceau trebuință noii lui societăți. Era răsplătit cu ceea ce avea ei mai bun. Mai exact, cu pietre de minereuri, care conțineau bucăți din aur. Și așa el îl strângea și la mari intervale de timp ieșea pe fluviu cu o barcă până când, după zile întregi, găsea o așezare a coloniștilor. Vindea aurul, cumpăra unelte, îmbrăcăminte și medicamente și se reîntorcea acasă. L-a apucat însă dorul de țară și a plecat definitiv din junglă, pentru a se întoarce în satul lui natal. Blaga i-a promis ajutor și omul a zis că revine peste câteva zile. La a doua întâlnire, când Blaga se pregătea să-i dea actele necesare, omul a mărturisit că s-a gândit mai bine, că renunță la călătoria în țara lui și că se întoarce la soție, familie și la tribul care-l adoptase.

Bruxelles. Trei mari organizații mondiale ale documentariștilor și ale bibliotecilor muzicale convocaseră la Bruxelles un Congres internațional al bibliotecarilor. În sală vedeam reprezentanți din Vest și din Est, fără cortine și ziduri despărțitoare. Când am ascultat cuvântul de deschidere al lui Pierre Bourgeois și primele discursuri, mi-am amintit un mesaj pe care l-am iubit – și apoi l-am pierdut – din viața studenților: să ne unim eforturile, să intensificăm schimburile de idei, persoane și publicații din toate țările, să promovăm pacea, să colaborăm și să fim solidari în apărarea unor interese comune, mai ales în fața instituțiilor publice, ultimul fiind chiar subiect preferat al dezbaterilor. M-am simțit recompensat și încurajat. Bibliotecarii, cînstele lor, au știut să scape de ferăstrăul diviziunii Europei și a lumii.

Colegii mei din delegația română aveau intervenții bine primite, vorbind și de experiențe mai recente ale Bibliotecii Academiei. Mă simțeam mândru că erau tratați amical de bibliotecari din alte țări, la curent cu schimburile de

publicații. Apăruseră primele exemplare ale revistei noastre, *Studii și cercetări de bibliologie*. Le-am luat cu mine la congres. Se bazau pe documentări întreprinse de Biblioteca Academiei. Fusesse și pentru mine prilejul publicării unor analize pe care le întreprinsesem. Erau intitulate *Manuscrisele tezei de doctorat a lui Spiru Haret, la Paris, în 1878*. Am avut șansa să aflu că în colecțiile noastre se află manuscrisele acestei teze. Spre uimirea mea, descopeream că erau două manuscrise care difereau printr-un cuvânt – „conține” și „nu conține”. Haret își propusese să completeze lucrările lui Lagrange și Poisson, referitoare la stabilitatea sistemului solar. Primul demonstrase că, dacă luăm în considerare numai puterea întâi a maselor în expresia matematică a semiaxei mari, acolo nu vor apărea termeni seculari, adică t , care reprezintă timpul. Deci axele nu se schimbă cu timpul (Lagrange). Dar nici dacă luăm puterea a doua a maselor (Poisson). Haret se ocupa de puterea a treia a maselor, sperând că nici în acest caz factorul t nu intervine. Haret termină teza, crezând că a obținut rezultatul dorit: nu există termeni seculari. Dar, în exces de conștiinciozitate, după terminarea primei forme a tezei, întreprinde calculele pentru cazul puterii a patra și găsește acești termeni seculari. Se infirmă teza invariabilității axelor și deci a sistemului planetar. În noua ediție a tezei, se șterge cuvântul „nu” (există) și se lasă loc afirmației.

Desigur, exprimăm esența unor fapte mai complexe. În explicațiile lui, Haret precizează că termenii seculari au fost găsiți în dezvoltările de ordinul patru. Dar rezultatul ducea tot la aceeași concluzie generală pentru astronomie: se infirmă variabilitatea axelor și deci stabilitatea sistemului solar.

Teza este retipărită în 1883. Generalizând rezultatul lui Haret, Poincaré câștigă în 1889 medalia de aur a concursului de la Stockholm. Teza lui Haret intră în tratatele de mecanică cerească. Ea constituie modelul unei opere în care eforturi laborioase de calcul – cu formule lungi ce ocupau fiecare câteva pagini – risipesc presupunerile nefondate ce dominaseră timp de decenii într-o problemă fundamentală a științei.

Nu voiam să diminuez munca și meritele uriașe ale lui Haret, cât faptul că în procesul cunoașterii intervin factori perturbatori și aleatori ce sporesc valoarea perseverenței și a probității. De Haret m-am ocupat mai târziu, atât pentru istorica lui contribuție la ridicarea școlii românești, cât și vizavi de pionieratul lui în utilizarea modelului matematic în sociologie.

Fusesse a doua mea comunicare în forul Academiei, după ce, în 1952, apăruse studiul unor ecuații din fizica matematică prin metoda lui Moisiil.

În convorbirile mele cu membrii congresului, arătam sau dădeam cu dedicație exemplare din revistă. Când a văzut-o Julien Cain, directorul general al Bibliotecii Naționale din Paris, m-a întrebat dacă nu aș vrea să îl

vizitez după terminarea lucrărilor, pentru a-mi arăta biblioteca lui. Am acceptat cu plăcere.

Cunoștințele și prietenii le stabileam nu numai în pauzele lucrărilor, dar și în excursiile pe care mi le pregăteau gazdele belgiene. Luam același autobuz ce ne ducea la Liège, oraș la sud-est de Bruxelles, pe Meuse, cu catedrale din secolele al X-lea și al XI-lea și cu Universitate de la 1815.

Mergeam la o seară de muzică medievală, cu instrumente din epocă, în sala gotică a primăriei din Bruxelles. Admiram peisajul flamand pe un vaporuș la Anvers, vizitam tipografia Plantin, căreia întemeietorul său îi pusese bazele în secolul al XVI-lea. Evocatoare era și o ședere în piața primăriei, unde fuseseră decapitați de spanioli eroii rezistenței Țărilor de Jos.

Cele mai frumoase prelungiri ale ședințelor Congresului bibliotecarilor au fost vizitarea casei lui Erasmus din Anderlecht și a lui Rubens din Anvers. Admiram arta discretă a ospitalității gazdelor de a demonstra că profesia noastră e aceea a cărții, opera scrisă aparține culturii, iar aceasta reprezintă artele, literatura și mințile oamenilor.

Pe Erasmus îl plasam în linia întâi a genilor. Ca umanist, era neîntrecut în a scoate Antichitatea din zona istoriei și filosofiei și de a o dăruî lecturii celei mai inspiratoare. Petrecea timpul în tipografiile mari ale vremii, Aldus la Veneția și Frobenius la Basel. Trăiește toată drama Reformei și aspra diviziune a protestanților și catolicilor. Înțeleptul stă la mijloc. Nu intră în polemică și lupte. Dar este acuzat și de o parte, și de cealaltă. Când catolicii din Leuven s-au năpustit asupra lui, s-a retras la Anderlecht, o mică localitate de lângă Bruxelles. Îi vizitam casa tăcuți și pătrunși de evlavie cărturărească.

Anderlecht-ul merită să fie vizitat pentru pitorescul său. Specialitatea sunt caii. Dar nu cei obișnuiți, ci cei mari și grei, de tracțiune. Patron este sfântul cailor, Saint-Guidon. La procesiuni lumea vine ca să-și binecuvânteze panglicile de la hamuri. Mai este și o casă de femei în vârstă care părăsesc familia pentru a trăi în colectiv, comunitatea lor fiind ceva intermediar între o mănăstire și un club select. Se numește Béguinage, dar răutăcioșii îi ziceau „Casa trăncănelilor“.

Casa lui Erasmus este plină cu documente, gravuri, tablouri, cărți legate de viața lui. Mai multe picturi erau ale lui Hans Holbein. Rețin imaginea – din studiul lui Holbein – a mâinilor fine ale lui Erasmus, așezate pe filele manuscrisului de pe pupitru. Parcă îl auzai pe Seneca: „Oricare va fi culoarea vieții, voi scrie“.

Erasmus venise aici în 1521. În 1512 scrisese *Querela Pacis*. Apărarea păcii, credea el, trebuie să fie vocația prinților, nu războiul ca la Machiavelli. Pe aceștia îi atacă nemilos: „Poporul întemeiază și înfrumusețează orașe, nebunia

prinților le distruge". Îi descrie ca fiind „vulturi siniștri, cu gheare încovoiate, păsări carnivore, vrăjmași ai păcii, ai liniștii, născuți pentru lupte, jafuri și prădări". Să te mai miri apoi că Erasmus își găsește greu locurile de refugiu. Și totuși a avut un protector din cercurile imperiale. El se numea Nicolae Valahul, un om învățat și el, consilierul surorii lui Carol Quintul, care îl reprezenta în Țările de Jos. Pe Valah îl știam bine, fiindcă studiasse la școlile din Oradea, orașul meu natal. Valahul interzice catolicilor să-l atace pe Erasmus, obține o pensie pentru el și încearcă să-l aducă înapoi din Elveția, unde plecase inițial după Anderlecht. Cât de mișcat eram de durerea lui Erasmus, de a-l vedea murind pe eșafod, în 1535, pe prietenul său, Thomas Morus, autorul *Utopiei*, prietenul care-i inspirase *Lauda nebuniei*. În 1536 moare și el.

De la Brabant, la flamanzi. Îl vizităm pe Rubens. Din capul locului mă impresionează profunzimea, magnificența, belșugul pe care îl reprezintă. Era chiar perioada recompensei la sfârșitul ocupației spaniole. Și casa lui inspiră aceleași atribute. Portic baroc, grădină cu statui. Sălile de lucru sunt pline cu piese de epocă, iar o sală mare este rezervată pânzelor uriașe. La etaj, o cameră mică, un scaun. Această geografie ne dezvăluie felul în care se lucra aici. Sus, schițele și modelele maestrului, jos, zecile de discipoli care pictau, în timp ce Rubens trecea de la unul la altul, corecta, completa, schimba culorile. Opera era a lui, dar nu făcea față comenzilor și nici inspirației lui debordante. A lăsat 2 000 de tablouri și gravuri. Cine a văzut *Bacanalele*, *Răpirea fetelor lui Leucip*, *Silenul beat* își dă seama că un întreg popor exprima prin Rubens setea lui neostoită de viață și sentimentul atavic al naturii. După o tragedie a veacului al XVI-lea, Flandra reînvia senină și fericită.

Mai mulți critici au remarcat că Rubens nu este atras de lumea florală, ci de fructe și rod. „Pânzele lui Rubens sunt o adevărată cămară", spunea Romain Rolland. Este de aceea surprinzător când pictorul senzualității naturii și pulsării energiei a fost, de fapt, un stoic sobru. După fierbințeala Renașterii, venise cumpătarea și sobrietatea umaniștilor. Află că mânca puțin, lucra cu măsură, călărea puțin în chip de sport. Pare exaltat doar atunci când, la vârsta de 57 de ani, se căsătorește cu frumoasa Hélène Fourment, care nu avea decât 16 ani.

Meditam încă o dată la ideea gazdelor că bibliotecarii nu sunt simpli colecționari ai produselor culturii, așezându-le ordonat în rafturi. Nu este destul să pui mâna pe rezultatul creației, ci să simți și geneza, și pulsul acesteia. Mă îndreptam spre Paris, să fac vizita la directorul Universității Naționale. Instituția era foarte veche, constituind obiectul mândriei regilor. Pe clădirea ei stătuse scris atunci Bibliothèque royale. Peste tot Revoluția a înlocuit „regal" cu „național". Nu era însă cu nimic mai puțin somptuoasă și

solemnă. Directorul m-a primit în biroul lui, unde, surprins, am văzut mulți bibliotecari convocați de el. Luând în mână volumul gros al revistei noastre, le-a spus: „V-am chemat să vă arăt ce fac românii“. Totul a decurs apoi în deplină amicitie și sinceritate.

Pentru mine, cuvintele lui reprezentau încheierea a câțiva ani de trudă, printr-un act care pune pe capul bibliotecii noastre o cunună de crini. Nu mai făceam niciun bilanț cifric, nu număram colecțiile, ci mă gândeam că eram, în fine, înconjurat de bibliotecari ce își primiseră de la stat gradul de cercetători. Așa erau priviți și la Paris. Mă simțeam cu conștiința împăcată.

Cu Joja la ONU. La sfârșitul anului 1955, la 14 decembrie, Consiliul de Securitate aprobă și apoi trimite Adunării Generale decizia sa de a primi 16 state în ONU, iar Adunarea spune un unanim „DA“. Între aceste state se numără și România și vechiul său vis, ca și demersurile ei insistente din ultimii ani se văd împlinite.

Au fost repede trecute cu vederea împrejurările ciudate și complicate ale găsirii unei soluții acceptabile în problema admiterii de noi membri. De mai mulți ani, propunerile Vestului de a admite țări cu trecut profascist precum Spania erau zădărnice de veto-ul sovietic, în timp ce cele patru țări estice susținute de sovietici (Albania, Bulgaria, România și Ungaria) erau respinse de veto-ul american. Cel mai activ căutător al unei formule de împăcare era ambasadorul peruvian José García Belaúnde, un om cu experiențe vechi din timpul Ligii Națiunilor. Până la urmă, eforturile lui de a găsi formula salvatoare, constând dintr-un coș uriaș care să satisfacă în bloc toate așteptările, au fost încununate de succes și acceptate de o Adunare Generală extenuată și cu bagajele de plecare pregătite în ajun de Crăciun. Iar cei în cauză erau prea bucuroși ca să mai evoce faptul că au sosit la ONU în „coșul“ lui Belaúnde, parașutat în ultimul moment.

Fără întârziere, încep la București pregătirile și aflăm că pentru postul de reprezentant al României la New York sortii cad pe un academician, Joja. Am fost încântat de alegere: un academician, logician, vorbitor de franceză, distins și chiar elegant. Îl cunoșteam de la un examen de doctorat. Mă înscrisesem după pățaniile mele din 1952–1953 la un doctorat de matematici, avându-l ca îndrumător pe Miron Nicolescu. Trebuia să studiez o familie de funcții, legată de preocupările lui. Regulamentul cerea și un examen de marxism-leninism și iată-mă în fața filosofului Joja, în clădirea impozantă a Facultății de Drept. Nu a fost un interogator sever ca și teorie obligatorie, ci o conversație plăcută, privind logica dialectică și legătura cu matematicile.

Lui Joja i se repartizase un prim colaborator din partea Comitetului Central, un activist fără studii, Gherman, și ministrul de Externe s-a pronunțat

în privința unor tineri, dintre care unii făcuseră studii în URSS. Joja nu era încântat de o formulă în care nu avea niciun om cu care să stea de vorbă și a spus: „Dacă a fost ales primul consilier pentru probleme politice, să fie și un consilier pentru probleme sociale, culturale și economice, care se dezbate și ele la ONU“. Și astfel, probabil în schimbul de idei pe care îl avea cu Lăzăreanu, zarurile s-au oprit la mine. Nu eram pregătit pentru o știre ca asta. Însemna, pur și simplu, a doua mare mutație, după cea de la numirea la Biblioteca Academiei. Radicală, fiindcă presupunea un adio Bucureștiului, familiei și prietenilor, adio meseriei pe care o practicasem, luarea soției și fiicei și un nou domiciliu pe un nou continent.

Pregătirile au durat două luni. Zburăm cu avionul Joja și cu mine și poposim la sosire la hotelul Barbizon Plaza ce privește spre Central Park din New York. În primele zile sunt singura persoană, factotum. Cumpăr din banii mei o mașină de scris portabilă. Merg să ne anunț la sediul ONU. Încep să primesc corespondență la hotel. Bat răspunsurile în franceză. Delegația sosește cu vaporul în 20 martie, se cazează la alt hotel, apoi se mută cu noi. Urmează căutări febrile de sediu permanent și, în fine, la sfârșitul lunii aprilie, se cumpără un local reprezentabil, cu poartă mare și apoi scări din marmură spre salonul cu mese rotunde, cu apartamentul lui Joja la etaj. Închiriez un apartament la etaj, într-un bloc de pe strada East 79. Străzile erau numărate de la 1 la peste 200 și se numeau East dacă erau pe acea parte din Manhattan vecină cu East River și West dacă priveau spre fluviul Hudson. Încep deci cariera diplomatică luând lecții de urbanism.

Nu apreciasem la justa valoare calitățile lui Joja de a-și face prieteni, sociabilitatea lui vivace. Din primul moment, stabilește relații cu Christian Palamas, ambasadorul Greciei, cu care se întreține în limba greacă, apoi cu Omar Lufti al Egiptului, cu care lua cafeaua la un bar de lângă parc, cu Hervé Alphand, ambasadorul Franței, precum și cu ambasadorii țărilor estice, începând cu sovieticul Arkadi Alexandrovici Sobolev și cu Jerzy Michalowski al Poloniei, țară în care, pentru scurt timp, Joja fusese ambasador al țării noastre. Zona lui de acțiune era cea a țărilor francofone.

Cum în personalul primit din țară exista și un bucătar, Joja a început să transmită invitații la masa de seară, mergând până la 12 invitați aleși dintre colegii săi. La cea dintâi masă, domnea de la început buna dispoziție și prietenia celor prezenți. Unul dintre ei a avut chiar ideea unui concurs între doi ambasadori: gazda și grecul. Întrucât se știa că ambii vorbeau greaca nouă și aveau cunoștințe și de cea antică, el îl propunea ca drept câștigător pe acela care va rosti pe de rost cel mai lung pasaj din Homer. Lumea s-a înveselit, iar ce doi, după o oarecare ezitare, au acceptat. Am fost toți surprinși de lungimea

versurilor citate. Spre surpriza generală, argentinianul ales ca arbitru imparțial a anunțat că Joja l-a întrecut pe Palamas. Amuzament, aplauze.

La București, Joja avea mai mulți dușmani decât prieteni. Peste noi veghea Mezincescu, ministru adjunct, care dorise să fie el numit ambasador la ONU. Ca și el, directorul de la Organizații internaționale îi va fi ostil lui Joja. De aceea, oricâte rezultate bune înscrisa Joja, tot atâtea erori îi erau imputate.

O discuție pe care o avusese Joja cu Alphand al Franței este un asemenea caz. Aceasta a cuprins, printre altele, expresia de simpatie față de țările de limbi neo-latine și nevinovata constatare că, în ciuda numărului lor mare și a răspândirii lor pe două continente, n-au un grup al lor, o asociere mai vocală și stimată. Nu trebuia să fie maestru în arta detractorilor ca să sesizeze partidul că sovieticii erau îngrijorați de o posibilă acțiune franco-română de a crea un bloc neo-latin la ONU, în rivalitate cu cel existent. Telegrama, întrebări, critici, avertismente. Ancorat în marile filosofii care îl pasionau, Joja găsea forța necesară de a trece peste intrigi.

Al doilea caz mă privea pe mine, personal. Sosește o telegramă, după ce ministerul se asigurase că sunt încă la locul de muncă, în care i se solicită urgent lui Joja să-mi ceară o luare neîntârziată de cuvânt la ONU și de a trimite știrea acasă, ca ea să combată astfel zvonul care s-a răspândit cum că aş fi rămas în SUA. Joja este tulburat. Îi vine greu să creadă că ar putea fi compatibil comportamentul meu cu o asemenea idee. Trebuie să spun că pentru mine nu exista o asemenea posibilitate. Nu am avut de decis între DA și NU într-o frământare a conștiinței mele. Pur și simplu, problema nu putea fi abordată. De aceea, n-am simțit nicio neliniște, nicio indignare. Am căutat rapid un subiect pentru sesiunea Consiliului economic și social care nu se terminase și unde România era prezentă ca observator. Am luat cuvântul despre inechitatea prețurilor între produsele finite și cele ale materiilor prime, care dezavantajează țările în curs de dezvoltare. Articolul a fost trimis ministerului și tot atât de prompt *Scânteia* a informat asupra intervenției românești la ECOSOC, la sediul ONU din New York. Chestiunea ar fi putut fi considerată închisă, după ce ministerul se asigura că eram încă la post, dar „intriganții” marcaseră un punct de suspiciune împotriva mea, cu care a trebuit să lupt de câteva ori în cei cinci ani cât am fost consilierul ambasadei la ONU.

Aceleași cercuri nu-l cruțau pe Joja. Mai ales în timpul sesiunilor, Brucan și Mezincescu se considerau adevărații stăpâni ai luării de cuvânt de către membrii delegației române, dirijau, ordonau, muștrău continuu. N-au avut încotro și, la problema Ciprului de limbă greacă, l-au lăsat pe Joja să vorbească. El a scris discursul și nu i-a consultat de fel. Esența dezbaterii era aplicarea principiului de autodeterminare a populației aflate sub

administrație britanică. Președintele Comitetului politic era Victor Andrés Belaúnde din Peru și vicepreședinte, Sir Senerat Gunewardene (Ceylon). Ne aflam în februarie 1957, pentru că, în mod excepțional, sesiunea din 1956 se prelungise. Sala Comitetului era plină. Tot așa balconul pentru public, unde erau, desigur, mulți partizani ai independenței Ciprului. Deși aplauzele nu erau îngrădite, după discursul lui Joja, galeria s-a ridicat în picioare și l-a ovaționat pe vorbitor. A doua zi sosea telegrama viitorului președinte Makarios, care îl felicita și îi mulțumea cu căldură.

Cred că a fost o lecție pentru toți diplomații. Discursul politic nu este străin de principiile filosofiei și nici de lecțiile de istorie. Joja a vorbit ca un diplomat, filosof și istoric. Poporul cipriot nu reprezintă numeric decât o populație de 500 000 de oameni. Dar acest popor întruchipează astăzi, ca și alte popoare, lupta eroică pentru libertate și independență. Noi nu puteam să jignim spiritul de dreptate și să decepționăm milioane de oameni care își îndreaptă privirile și speranțele către ONU. Ciprioții apără eroic un principiu care este înscris cu litere de foc în conștiința omenirii, cu aceeași vitejie de neuitat cu care strămoșii lor și-au apărât libertatea și independența împotriva lui Alexandru. Și totuși Alexandru întruchipa, poate, mersul memorabil al istoriei, rațiunea obiectivă de care vorbea Hegel. Sir John Harding, guvernatorul englez și cauza pe care o reprezintă, este tocmai contrariul rațiunii obiective care a condamnat definitiv colonialismul și agresiunea. Poporul englez, care a atins una dintre cele mai remarcabile culmi ale istoriei și care dă o înaltă prețuire umanismului clasic, poporul lui Byron condamnă el însuși ocuparea colonialistă a lui Zenon din Kition. ONU nu poate să nu-și unească glasul cu vocea rațiunii și a istoriei.

În sală erau mulți oameni culți și instruiți care înțelegeau ce forțe puteau fi declanșate cu mijloacele nebănuite ale filosofilor și istoricilor. Dar erau alții, pe jumătate docti, uimiți și diminuați de un asemenea discurs, care le-a suspendat spiritul negativist și complotist. Îi știam prea bine și mă bucuram că li s-a administrat o corecție meritată.

Trei stele

Ne aflam în formula minimală, Joja și cu mine, înainte de structura marelui colectiv, cu sporadice contacte cu sediul ONU. Primisem o invitație adresată reprezentantului României de a participa la ridicarea steagurilor celor 16 state nou admise în ONU, în centrul Rockefeller, într-o zi apropiată, în cursul dimineții, urmată de o masă oferită de gazdă. Semnată de

Rockefeller. Credeam că Joja se va bucura ca un om care apreciază noile realități. Dar nu ținusem seama că el e logician, care respectă normele, cu tot formalismul care caracterizează logica matematică. Joja îmi explică de ce nu poate participa la reuniune. El nu este încă reprezentantul oficial al României și nu va fi decât după ce își prezintă scrisorile de acreditare secretarului general. Încercam să îi explic faptul că regula asta aparține diplomației bilaterale, pe care o cunoștea ca fost ambasador în Polonia. În cazul organismelor internaționale nu există cutuma de a-l accepta sau respinge pe trimisul unui stat care îl numește, iar acesta își ia automat locul fără ca secretarul general să îl acrediteze sau nu. Într-o discuție, la primul contact, el ia notă de hotărârea unei țări. Joja, nu și nu, el are scrisoare de acreditare pe care trebuie să o prezinte secretarului general. Nu mai insist, nu mai spun că poate s-o trimită prin poștă și nu mai formulez alte argumente. Joja mă delegă pe mine să merg la ridicarea steagurilor.

Centrul Rockefeller era după colț de hotelul nostru, nu departe pe bulevard. Accesul se făcea printr-un coridor între blocuri, cu magazine, printre care și librăria franceză care ducea la un spațiu mare tot între blocuri. Avea în centrul său un patinoar, pe marginea căruia se aflau de jur împrejur steagurile țărilor membre ale ONU. Era o dimineață de primăvară răcoroasă. Îmbrăcasem pardesiul și luasem o pălărie. Am găsit locul și am observat că pe marginea patinoarului era ridicată o tribună destul de spațioasă. „Era acolo dinainte sau au montat-o special pentru evenimentul nostru?“, mă întrebam eu căutând o intrare de acces printr-un gard de sârmă. Lume adunată în jur, ajung la o mică poartă unde mă întâmpină un domn în costum maroniu, cu capul descoperit, relaxat, care văzându-mă băjbâind, mă întreabă: „Veniți pentru ridicarea steagurilor?“ „Da“, răspund eu. Mă întreabă iar: „Ce țară sunteți?“ „România.“ Zâmbește cordial, îmi dă mâna și apoi mă conduce la tribună. „Urcăți câteva trepte, vă găsiți locul marcat, luați loc, deschiderea sesiunii se face în curând.“

Scaunul este ușor de dibuit. Văd litera R lângă S, adică ambasadorul Sudanului, pentru steagul său. E mai în vârstă decât mine; mă așteptam să fie negru, dar era arab. Îl văd pe ghidul meu conducând-o la locul ei în prezidiu pe o doamnă în vârstă, cu o pălărioară mică. Îl întreb pe ambasadorul Sudanului cine e domnul care m-a ghidat și pe mine la locul meu. „E Rockefeller“, spune el. „Dar doamna?“ „E Eleanor Roosevelt“, răspunde sudanezul. Rămăsesem mut în surpriza mea. Adică două personaje, care la prima vedere, după costumele lor, par a fi un ghid la sălile de spectacole și, respectiv, o vânzătoare la librăria franceză, sunt, de fapt, copiii celor mai mari familii ale Americii, ai celor mai bogate, ai celor mai puternice pe

planul politic, ai celor mai cunoscute pe planul social. Când am observat că lângă doamna Roosevelt și Rockefeller se așază și secretarul general al ONU, suedezul Hammarskjöld, mi-am zis: „Sunt în nori și văd trei stele“.

Doamna Roosevelt era prima prezență covârșitoare. A fost soția celui mai mare președinte al SUA, după Lincoln. Un om cu ambele picioare paralizate, muncind, vorbind, scriind într-un cărucior. Ea era alături. A fost „ochii și urechile“ președintelui. Deviza acestuia era: „Singurul lucru de care trebuie să ne temem este teama însăși“. Un citat din Eleanor: „Câștigi putere, tărie, curaj și încredere prin fiecare experiență în care realmente încetezi să privești frica în față“. Se completeau, se inspirau reciproc. La ședințele Cabinetului, Franklin Delano spunea că ceva trebuie întreprins „pentru că soția mi-a spus astfel“.

Văzusem fotografia mărită a doamnei Roosevelt ținând în mână Carta Universală a Drepturilor Omului, elaborată de ea și de un prestigios colectiv de juriști, la ONU. Prin aceasta, rămânea un simbol al puternicului curent al drepturilor omului ce se va afirma în restul secolului. În mintea ei i-au revenit cele patru libertăți fundamentale din textul președintelui din 1941: „Privim înainte la o lume bazată pe patru libertăți omenești esențiale: libertatea cuvântului și a expresiei, libertatea fiecărei persoane de a-l venera pe Dumnezeu în felul propriu, a treia este eliberarea de lipsuri și a patra este libertatea de frică“. Adăugase la fiecare un laitmotiv: „Peste tot în lume“. După șapte ani, Eleanor îi transformase mesajul într-un document universal.

În vara aceleiași an o revedeam din nou, la Hyde Park, în casa familiei. Dădea o masă tinerilor diplomați de la ONU. Din nou lecția simplității. Mă aflam între diplomați, care se perindau cu o farfurie din carton în mână pe la masa lungă unde doamna Roosevelt era asistată de nepoți. Primul ne punea o chiflă în farfurie. Doamna punea pe ea o pereche de crenvurști, la care un copil adăuga o frunză de salată și o linguriță de muștar. Nu insist asupra peripețiilor care m-au urmărit. Așezat pe o bancă în grădină, am pus sandviciul deoparte, ca să continui o discuție începută în autobuz cu un coleg latino-american. Când să încep masa, crenvurștii dispăruseră și nu departe de mine un câine dădea fericit din coadă.

Mă întrebam la New York la prima întâlnire: „De ce oamenii mari și puternici adoptă stilul simplității extreme? De ce erau toți tăcuți, lăsându-i pe alții să vorbească?“ Politețea lor consta în ascultarea atentă și binevoitoare a interlocutorilor. Este, oare, o poză sau o trăsătură adânc asumată? Nu era poză, ci o calitate definitorie, intrată în caracterul lor. Un fel de geografie a înălțimilor cu vârfuli golașe din piatră pură.

M-am prezentat la prima întâlnire doamnei Roosevelt și mi-a întins o mână amabilă. Era tăcută, retrasă și participa discret și familiar în adunarea plină de diversitate a națiunii omenirii.

În șirul care ne conducea pe jos spre clădirea unde se pune masa – toate clădirile zonei între două bulevarde, terminându-se cu o mare sală cinematografică, aparțineau lui Rockefeller – am ajuns în linie cu Dag Hammarskjöld, care mi-a întins mâna. Nici el nu era prieten al retoricii nestăvilite, caracteristică a multor diplomați. M-a întrebat cum mă simt la New York. „La poalele atâtor blocuri, mă simt ca în fundul unei văi, cum zicea Voltaire într-o epigramă.“ Și i-am și citat-o: „L'autre jour, au fond d'un vallon, – Un serpent piqua Jean Fréron. – Que pensez-vous qu'il arriva? – Ce fut le serpent qui creva“.¹

Masa a fost cordială, nu prea animată. Iar platourile nu dezmințeau filosofia austerității.

Pătrunsesem din întâmplare într-o lume aparte. Esențial era că marile decizii care priveau soarta Americii și a întregului mapamond, ca și secvența și natura evenimentelor, se luau în această lume și nu în cea a pietonilor, a auditoriului și a cititorilor de ziare.

Familia

La scurt timp după ocuparea apartamentului și dotarea lui s-a produs și întregirea familiei. Tatiana și fiica noastră, Mihaela, s-au imbarcat pe nava *Queen Mary* și au ajuns cu bine. E un fel de a zice, după ce le-a zguduit o furtună teribilă care dezmințea anunțul inițial al unui drum liniștit și calm.

Fiica mea era slabă cum nu se mai poate. Își formase în primii ei trei ani (îi va împlini la New York în toamnă) o viziune sceptică asupra lumii înconjurătoare, care mă viza și pe mine. Eram fermecat de procesul cucririi limbii vorbite în această etapă fragedă. Stătea bine cu sintaxa, dar nu era prea sigură în materie de lexic. Trebuia să dezleg probleme ca la cuvintele încrucișate. Să înțeleg că atunci când îmi spunea la telefon că nu puteam vorbi cu mama, pentru că „era cu cineva pe covor“, era vorba nu de „cineva“, ci de „ceva“, care nu era decât aspiratorul cumpărat de mine pentru venirea lor și care, într-adevăr, curăța covoare. Mă ținea strâns de mână când intram la muzeu în sala dinozaurului de 20 de metri, cu capul

¹ În altă zi, pe fundul unei văi/Un șarpe îl mușcă de Jean Féron/Ce credeți că se va întâmpla?/Șarpele va fi cel ce va crăpa (în lb. fr.) (n.red.)

și dinții sus de tot, amenințători și spunea: „Ăsta a fost rău când a fost sănătos“. Îi simțeam neîncrederea în mine când ne urcam în autobuz și mi se atârna de haină, dacă mâna mea era ocupată, de teamă că voi pleca și o voi lăsa singură. Încet, axioma suspiciunii s-a retras. Am ajuns să și râdem împreună, când cocoțată pe un scaun în bar, își bea cu paiul oranjada. Un mare „hop“ a trebuit să fie trecut atunci când am dat-o peste un an la grădinița de copii pentru diplomații și funcționarii de la ONU. Adaptarea nu a fost ușoară. Ca să-i alunge mania părăsirii, în prima săptămână mama ei rămânea în zonă – cam departe de noi – și apărea la intervale strategice de circa 2–3 ore.

Familia, în această perioadă a „cincinalului“ new-yorkez, a mai crescut. A apărut a doua fetiță, Maria Gabriela, dar cunoscută mai ales cu numele „Ghighi“, primul ei mesaj vorbit. Și apoi a treia fetiță, Elena Mioara. Dacă prima era slabă, a doua era solidă și voluminoasă, a treia tocmai cum trebuia. Cu această „triadă“, cei trei bucureșteni se completaseră cu două new-yorkeze. În acest fel, adaptarea noastră la mediul social crescuse. Spitale, Batlin, doctorița familiei și prietenii. La acest punct o voi remarca pe profesoara mea de engleză, doamna Bradley. O apreciam și pentru poveștile din viața ei. Elvețiană, care în semn protest a părăsit o familie avută și a venit în America, unde a ajuns profesoară de franceză la Universitatea Columbia, din New York. Pentru vederi de stânga, și-a pierdut postul și a început să dea ore private în oricare dintre cele trei limbi pe care le vorbește un elvețian. Era tobă de carte. Mi l-a semnalat pe Friedrich Dürrenmatt, un scriitor tânăr care promitea. Mai târziu în viață aveam să-l cunosc personal și să confirm aprecierea „geniului“ de care îmi vorbea Bradley. Un alt prilej de a cunoaște cum trăiau americanii mi-l dădeau o pictoriță și soțul ei, care nu conteneau să povestească despre copiii lor adolescenți. Am observat că americanii sunt mult mai prietenoși decât europenii. Primii sunt deschiși, te acceptă la prima vedere, sunt dispuși să-ți acorde încrederea. Te invită la ei acasă dacă te simt nesofisticat și sincer. Europenii își țin nasul pe sus. Te întâmpină cu suspiciune, te țin la distanță.

O întâmplare este elocventă. Cunoscusem la ONU un ziarist american și schimbasesm idei despre ONU, despre lume, despre țara mea. La sfârșit îmi zice: „Nu vrei să-mi faci o vizită? Locuiesc în Connecticut“. „De ce nu?“, am zis eu. Mi-a dat adresa, ziua, să fie masa de prânz. Soția și cu mine ne pregătim. Pun cravată, cumpăr flori. Venim cu mașina. O parchez. Ne prezentăm apoi la adresa indicată. Sunăm. Nu răspunde. Încerc ușa. Deschisă. Avansez cu prudență spunând „Hello“ și tușind. Nicio reacție. Casa goală. Observăm ușa deschisă spre grădină. Întălmim și ce vedem? În bazin

Înotau două perechi vesele, cu căști pe cap și pe urechi. Facem semne, un bărbat răspunde. Este gazda mea. Îmi strigă din apă: „Nu vrei să înotai cu noi?” Dăm din cap, regretăm, dar nu suntem echipați. „Atunci, spune el, venim și noi îndată. Simțiți-vă bine. Vedeți că în frigider sunt sandviciuri și este bere.” Am revenit în casă, am deschis frigiderul, dar n-am găsit nimic. Mi-am scos cravata, am rămas în cămașă și m-am cufundat într-un fotoliu, în față cu soția mea, care se debarasase de toate ornamentele.

Masa a fost cordială. Nu s-a servit decât un singur fel. Fiecare a primit un crab uriaș roșu, care trebuia crăpat și supt după o rețetă pe care o deprindeam pe parcurs. Prietenul gazdei era un coleg de breaslă. Îmi spun că lucrează amândoi în echipa publicistică a lui Kennedy. La sfârșitul luptei cu crabii oceanici, gazdele îmi zic cu candoare: „Noi trebuie să ne retragem să lucrăm; avem de redactat o schiță a programului Partidului Democrat. Dacă vrei să asisti, te invităm cu plăcere”. Dar europeanul prudent din mine se întreba: „Ce mă fac cu un articol de ziar republican, care dezvăluie că democrații cer sfaturi Estului comunist?” Am mulțumit și am declinat că și eu aveam de scris ceva pentru ONU. „Thank you” cu căldură și asta a fost.

Am urmărit traseul politic al gazdei mele. După alegerea lui Kennedy ca președinte, a fost numit ambasador într-o țară africană. Acolo s-a îmbolnăvit, s-a întors acasă paralizat de picioare, cu cariera întreruptă de acest dezastru.

America în acei ani trecea printr-o perioadă postbelică nu de bogăție, ci de opulență. Magazine de toate rangurile și prețurile, începutul televiziunii de masă, al aparatelor muzicale, al automobilelor cu conducere automată. Tehnologizarea în toate domeniile era la ordinea zilei, înprospătându-se continuu. Pentru cineva care venea din România, ca noi, primul lucru care impresiona era hrana. Trecusem prin anii mizeriei, ai secetei, ai magazinelor goale și brusc ne trezeam în fața unei vitrine pline ochi, bogate, estetice, precum cea a măcelăriei unui german din apropiere, cu toate soiurile de cârnați posibili. În cealaltă direcție, o minusculă prăvălie de brânzeturi așezate în rafturi până în tavan avea toate soiurile faimoasei producții franțuzești.

Stilul de viață se schimbase. La modă era familia cu mulți copii. Poate ne-a contaminat și pe noi. Mașinile nu corespundeau nevoilor și americanii circulau cu o mașină model jeep, spațioasă pentru a servi o familie numeroasă și cărucioarele de cumpărături pe care le făceau pentru casă.

Se părea că noul climat socio-economic nu mă deranja. Îmi cumpărasem o mașină personală, cu două, trei sute de dolari, veche. S-a oprit când am ajuns acasă. Dar șoferii de la ambasadă au redresat-o. Am învățat să conduc, am primit carnetul pentru că la o trecere de pietoni am lăsat o bătrână să

treacă bulevardul. Diplomații români, ca și cei din Est, nu puteau părăsi orașul dincolo de anumite cercuri. Dacă voiai să călătorești, cereai aprobarea pe cale diplomatică. Nu numai că eram limitați, ci și controlați. Într-o zi, cu Tania în mașină, ies în întregime din oraș în limitele permise, ca să-i demonstrez la ce performanțe am ajuns. Intrând pe șosea, ca să fac o buclă, mă rătăcesc și nu mai găsesc drumul. O mașină se oprește lângă mine și un personaj civil coboară binevoitor: „Ați greșit ieșirea, domnule, e cu una mai încolo. Ca să reveniți, procedați așa și așa“. „Ce țară ospitalieră, mi-am zis eu. Te ajută să nu te rătăcești și mai mult decât atât, știe ce intenții ai putea avea.“

Vorbesc despre americanii cu ochii pe diplomații din Est. Soția mea e întrebată de o doamnă la o recepție: „Din ce țară veniți?“ „România.“ „Sunteți un satelit.“ Orice făceam, satelit rămâneam.

La o observare riguroasă ne supunea și patria-mamă. La un moment dat, când un prieten mai vechi, Jeannot, medic, s-a refugiat în Vest, cineva, cunoscându-ne relația bună, a propus să fiu controlat. Se ivește un medic, amic al amândurora, care vine într-o vizită privată la New York. Îmi dă telefon să mă vadă și mă roagă să-i permit să stea la mine două, trei zile, hotelul fiind cam scump pentru el. „De ce nu?“, mi-am zis eu. Era în perioada de început, când casa era locuită numai de noi cu o fetiță. Se instalează amical, binevoitor, citând colaborări între noi, în studenție. Și la o masă – dormea și mânca la noi – vorbește despre Jeannot și ce uluire a produs fuga lui peste hotare. Se uita la mine fix, să-mi studieze reacțiile. I-am spus că am auzit despre acest lucru, incredibil pentru mine și că l-am luat drept zvon răuvoitor. Și văd că, într-adevăr, s-a produs ceva de nebănuit, inadmisibil. Deci nu mă contactase? „Cum adică, e aici la New York?“, știind bine că era în America Latină. În fine, cred că raportul către autorități al prietenului meu a precizat că nu a identificat niciun indiciu al legăturilor mele cu „trădarea“ petrecută. Dar undeva în hârtii, asocierea mea cu el în studenție a rămas un „memento“, trezit din când în când din dosar.

În blocul nostru mai erau în calitate de chiriași doi diplomați români, unul cu soția. Consoartele între ele se vedeau zilnic, ne ajutam reciproc și cred că nimeni nu se întreba dacă vreunul „alege calea libertății“.

În acea perioadă eram prea absorbit de maturizarea mea ca tată de familie și satisfacțiile pe care le atrăgea, ca să mai fiu preocupat de fluctuațiile și de moravurile ce bântuiau în orice profesiune. Când am luat vaporul spre casă în iarna lui 1957/1958, în prima și singura vacanță din „cincinal“, lumea întorcea capul la ivirea celor trei ursuleți albi ce se țineau de mână. Erau cele trei fiice îmbrăcate la fel și care păreau, așa tăcute, ca niște poze dintr-un album. În fond, depuneau mărturie pentru cea mai mare realizare a mea. Nu

ptu dacă era egalată de progresele ucenicului în diplomatie, dar acestea stăteau, oricum, în planul al doilea.

Philadelphia

La mică distanță de New York se află Philadelphia, orașul iubirii. Numele l-a dat William Penn, un englez impresionat de mișcarea religioasă a quakerilor supuși persecuției. El are ideea unui guvern liber, dincolo de ocean și pe la 1680 o pune în practică în ceea ce va fi statul purtând-i numele: Pennsylvania. Devenită o sectă respectabilă, mișcarea quakerilor se distinge prin combaterea războiului și promovarea păcii, prin norme de viață sobre, cu oameni jertfindu-se uneori în zelul de a-și susține principiile. În vremea noastră, un grup de quakeri s-a expus radiațiilor pentru a arăta răul produs de experiențele nucleare.

La ONU erau reprezentați de un om cultivat, autor de cărți axate pe relațiile internaționale, cu care am purtat într-o zi o conversație amicală. Nu peste mult timp primesc de la un quaker din Philadelphia invitația de a le face o vizită cu familia, într-o duminică. Împreună cu soția și cu fiica mea, Mihaela, în vârstă de patru sau cinci ani, am luat mașina și am ajuns la adresa din Philadelphia care mi s-a dat.

Gazda m-a primit cu amabilitate, i-am cunoscut familia, am stat peste noapte și a doua zi, la micul dejun, m-a întrebat dacă doresc să vin cu el la reuniunea religioasă. Am acceptat cu plăcere și în curând mi-am dat seama că „slujba religioasă” are aici o formulă ieșită din comun. O sală mare cu scaune, fără tribună, cu nicio icoană pe perete, de o mare simplitate. Ai fi zis că ține de primărie. Ne-am așezat pe scaune și voiam să-l întreb când începe. Mi-a făcut semn să aștept în tăcere. Am tot așteptat și deodată un om se ridică și începe să povestească faptul că de curând a fost plecat în Vest și a fost prost impresionat de viața dezordonată și plină de păcate a oamenilor. Se așază. Din nou tăcere. Se ridică doi de data aceasta și unul dintre ei relatează întâmplări recente din viața lui, tot cu o tentă morală. Și așa, vorbitorii tot mai numeroși care se ridicau nu recurgeau la nicio rugăciune, la niciun sfânt, ci vădit înșirau spontan ce le trecea prin minte.

Misterul s-a risipit. Am înțeles următoarele: quakerii vorbesc numai când simt că a coborât inspirația asupra lor. Ei se simt urmașii aceluia moment când, reînviat după crucificare, Hristos a apărut între discipolii săi. Și le-a dat harul limbilor străine pentru a-i duce învățătura în lumea largă. Creștinii sărbătoresc ziua asta de sărbătoarea Cincizecimii sau Rusalii, iar în icoanele care o reprezintă, discipolii au deasupra capului flăcări și inspirații

divine. Quakerii cred că nu au doar harul inspirației, ci și obligația de a fi misionari peste tot în lume.

La ieșirea din sală, din învălmășeală se desprinde un om înalt și zămbitor care se apropie de mine. „Am auzit, zice el, că veniți din România. Ce frumoasă țară, ce mult mi-a plăcut! Făceam parte din escadrila de avioane care a bombardat Bucureștiul și Ploieștiul și apoi s-a retras spre munți. Când ne-am apropiat, pe vârful unei înălțimi complet verzi, se ridica o casă mică albă, albă. Și-mi ziceam: acolo aș vrea să fiu.“

I-am mulțumit pentru frumoasele și sincerele lui cuvinte și mi-am urmat gazda. Aveam multe de văzut și de aceea în restul șederii m-am lăsat inspirat de un singur nume: Franklin. Mă găseam chiar pe bulevardul cu acest nume. Poate că l-am ales și pentru faptul că fusese diplomat. Am trecut cu mașina prin fața clădirii istorice în care al doilea Congres american, în 1775, pregătește și decide independența Statelor Unite. Turnul în care au bătut clopoțele este încă prezent ca un martor credincios. Îmi dau seama că trebuie să revin la Philadelphia. Văd peste tot indicatoarele care trimit spre muzee și nume de artiști celebri date străzilor și îmi vine în minte că am auzit despre Brâncuși, prezent și iubit în colecțiile din Philadelphia. Îmi mai dau seama că și iubesc acest oraș.

Eroul meu este pentru moment Franklin. Trăiește 84 de ani. Este bostonian, dar își alege meseria de tipograf la Philadelphia, unde locuiește până la moarte. Intră în marea familie de ctitori ai Statelor Unite și este cunoscută casa unde prânzea cu Washington, Adams și La Fayette. Se cunoaște și casa cu poarta de la care a folosit cheia pentru a face acea experiență faimoasă de captare a electricității atmosferice cu un zmeu de copii. Așa a fost inventat paratrăsnetul.

La cimitirul unde este îngropat se găsește inscripția care îi rezumă viața: „He tore from the skies the lightning and from tyrants the scepter“ („A smuls cerului fulgerul, iar tiranilor, sceptrul“).

Lui Franklin i se dă o misiune grea. Să fie „ambasador“ *avant la lettre*¹ la regele Franței, unde să-i convingă pe francezii nobili să ajute un regim revoluționar antinobiliar. Și paradoxal s-a rezolvat prin faptul că ambele părți întrețineau aceeași ură și dușmănie față de Anglia. După independența câștigată cu ajutorul francezilor, Franklin pleacă în Franța cu rang oficial de data aceasta, unde mai stă zece ani.

Îl aleg ca punct de referință pentru faptul că pe lângă celelalte lucruri care l-au făcut celebru, mai este unul de remarcat. Franklin este un prototip

¹ Expresie care înseamnă „înaintea existenței termenului utilizat astăzi“ și se folosește pentru a desemna o idee, un concept (n.red.)

pentru caracterul americanilor, lansând un model cu ecou în posteritate. Este harnic, întreprinzător, *self-made*, adică s-a făurit singur, iubitor al libertății și devotat cauzei comune. A interogat legile naturii și pe cele ale societății. Nu credea în dogme și teorii. S-a bazat pe experiență, de unde pragmatismul american.

A lăsat ca moștenire imaginea demnitarului care iese cu o mătură în stradă și face curățenie în fața casei, a diplomatului cu mânecile sumese. Nu este prețios și complicat în expresie, fiindcă vorbește în proza comună cu o autentică simplitate și cu o candidă puritate. În el găsești spiritul unui secol înclinat spre experiment și anunțul trăsăturilor care vor defini și pune în valoare mentalitatea americană.

Am revenit pe autostrada largă și rapidă în prima zi liberă la Philadelphia cu o țintă precisă: întâi Brâncuși și apoi artele. La capătul bulevardului Franklin se ridică o impozantă clădire care este Muzeul de Artă, reprezentând pentru Philadelphia ceea ce este Metropolitan Museum pentru new-yorkezi. Găzduiește în săli mari numeroase colecții valoroase, tezaure medievale, o mănăstire din secolul al XI-lea, artă japoneză, piese precolumbiene și impresionisti. Pânzele lui Renoir, Manet și Matisse stau sub tăblița pe care scrie „Colecția Johnson” și tot așa stau și cei moderni, sub numele donatorului sau al provenienței. Aflu din broșura-ghid că favoritele publicului sunt: *Nud coborând o scară*, a lui Duchamp, *Floarea-soarelui*, a lui Van Gogh, *Marii scăldători*, de Cézanne, *Trei muzicieni*, de Picasso, *Pasărea și Sărutul*, ale lui Brâncuși. E deci printre cei mari și admirați. Teama de a-l căuta sub numele colecționarului s-a risipit când am aflat că Brâncuși are o cameră separată cu eticheta numelui său.

Nu mă știu cotropit de emoție, de felul meu mai sec și rațional. Dar trebuie să recunosc că de data aceasta am fost copleșit de ea. Așezarea sculpturilor era bine aleasă. Același geniu face să vorbească materia, sub formă de bronz, marmură, piatră sau lemn pe temele fundamentale ale omenirii care o lansează în sus, mai ales copii, păsări, istorie. O nepotică de-ale mele, de câte ori este emoționată, spune: „Îmi vine să plâng”. Să nu se mire cei ce-l privesc pe Brâncuși că au ochii ficși și umeziți.

Iată ce am văzut: *Prometeu* din marmură, o *Domnișoară Pogany* din bronz, mai mare decât cea de la Muzeul Storck din București, *Pasărea*, *Trei pinguini*, *Noul născut*, *Sculptură pentru orbi*, *Pește*, *Sărutul* (toate bronz), *Tors de băiat*, *Fiul risipitor*, *Himeră* (în lemn). Nu mai văzusem atâția Brâncuși la un loc. Unsprezece piese de prin rang.

Nu pot să spun că muzeul bogat Rodin nu a fost o experiență remarcabilă pentru mine sau alte locuri de sărbătorire a artei. Rodin îi propusese lui

Brâncuși să vină să lucreze la el. Dar artistul din Hobita a refuzat politicos. Așa cum a făcut ori de câte ori un curent artistic sau o școală modernistă l-au invitat să li se alăture. Brâncuși a fost pătruns de puterea originalității lui.

Dintre cei care au înscris pe glob capacitatea românilor ca deschizători de drumuri, el ocupă primul loc, urmat de aproape de Enescu. Culturile se construiesc cu stâlpi înalți adânc înfiți în glie, iar în cazul României, Brâncuși a dat culturii sale unul miraculos intitulat *Coloana infinitului*.

Mai târziu, aveam să-l întâlnesc în cele mai neașteptate locuri. La Zürich, în Elveția, trăia una dintre personalitățile artei elvețiene, Max Bill, desenator, sculptor și arhitect care construia piețe principale pentru mai multe capitale europene. Într-o reuniune la UNESCO la Paris și apoi în casa lui în care m-a invitat în 1982, mi-a spus că în viața și creația lui nu citează decât un nume: Brâncuși.

Hammar skjöld și Mexic

Secretarul general al ONU se bucura de autoritate, dar era una în stil nordic, sobră și austeră. Hammar skjöld, suedezul, vorbea puțin și aproape cifrat. Singuratic, fără familie, în jurul lui plutea o aureolă de mister. Dar exigența față de funcționari și disciplina pe care o introdusese făceau ca organismul acesta greoi și susceptibil la birocrație să meargă ca un ceas.

Joja era neliniștit în privința întâlnirii cu el. Știa că atunci când Hammar skjöld lucra la Ministerul suedez de Externe avusese o problemă cu guvernul român. Cu ani în urmă, când se începuse naționalizarea unor bunuri private, o vilă de la Predeal pe care ambasada suedeză din București o închiria iarna pentru schi și vara pentru răcoare fusese inclusă în lista de preluare de către stat. Ambasada intervenise ca să-i păstreze în continuare statutul și disponibilitatea de a-i servi pe suedezi. Demersul a fost fără efect și chiar intervenția ministerului suedez nu a dat roade. Hammar skjöld păstrase ranchiună față de români. Cum să-i câștigi, așadar, simpatia și colaborarea?

Mergând mereu la biblioteca franceză din apropiere, am venit într-o zi cu un volum de versuri ale lui Saint-John Perse, un fost diplomat francez care se stabilise după război în Washington. Scria în introducere că fuseseră traduse în suedeză de Hammar skjöld. Iată o apropiere normală la doi ermetici. Când s-a dus la secretarul general pentru „acreditare”, Joja, în stilul său filosofico-literar, a adus vorba despre poemele lui Saint-John Perse. Hammar skjöld s-a luminat la față, plăcut surprins să stabilească un punct comun de interes cu interlocutorul său. Povestindu-mi întâmplarea, Joja a

oftat ușurat. În numeroasele ocazii de a se întâlni la recepții și reuniuni, cordialitatea lui a fost menținută.

În ceea ce mă privește, întregul meu stagiul până în 1960 a decurs sub nemnul „regimului” său. Vedeam cum încerca să domine procese uriașe care se declanșaseră, noile state și dezvoltarea, vechile imperii și decolonizarea, conflictele în curs, Războiul Rece. Era de fiecare dată de partea viitorului și a dreptății. Dar își atrăgea și fulgerele celor păgubiți.

Se povestea cum în vizita lui în URSS, într-o barcă în care se afla el, Hrușciov și câțiva asistenți, parte din programul de divertisment, liderul rus i-a propus „amical” să accepte o nouă formulă de conducere a ONU, cu trei secretari generali în loc de unul. Est, Vest și restul lumii. Hammarškjöld, în același stil, i-a explicat de ce „triada” nu este o soluție viabilă și eficientă și ar duce la paralizia organizației. Puțin după aceea, Hrușciov îl critică vehement, public și chiar la ONU pe secretarul general, copleșindu-l cu injurii.

Multă nemulțumire la marile puteri colonialiste în curs de prăbușire. Iar lupta pentru independență a țărilor noi avea tribună deschisă pentru ele la ONU, care le ajuta și încuraja, în frunte cu secretarul general. Să aducă nordicul acesta atâta prejudiciu Vestului până ieri dominant?

I se reproșa de către Israel că simpatizează cu arabii, deși aceștia nu se bucurau de alte poziții favorizate decât de cele obținute, prin numărul lor ridicat, de țările în curs de dezvoltare. SUA observau cu îngrijorare că în Adunarea Generală în care vocea lor conta atât de mult se forma o majoritate nouă pe care nu o puteau manevra.

ONU-ul devenise laboratorul principal al noii configurații de putere în lume. Și responsabil principal era secretarul său general. L-am văzut pe Hammarškjöld încolțit din toate părțile. Criza din Congo a ridicat temperatura cel mai mult. Hammarškjöld s-a dus la fața locului. Și avionul lui a fost doborât undeva în apropiere de Africa de Sud. „Un accident de aviație” a fost numit atacul unor avioane al acestui bastion al segregăției, apatridului și colonialismului deșănțat. Hammarškjöld a murit ca un martir, un erou nerecunoscut, în 1961.

După întâlnirea lui Joja cu secretarul general, el și-a mărit ritmul stabilirii de noi prietenii în rândul colegilor lui. Cu ambasadorul Braziliei, Cyro de Freitas Valle, nu a fost greu. Acesta fusese în România, de unde păstra amintiri frumoase, ce includeau un copil din flori, între timp o tânără fată. Cu Rafael de la Colina Riquelme, ambasadorul Mexicului, pe teme de cultură și filosofie se crease o atmosferă atât de caldă, încât acesta simpatizează cu ideea lui Joja de restabilire a relațiilor diplomatice, întrerupte în timpul războiului. Ministerul nostru e încântat și-i dă însărcinare de a întreprinde o

călătorie în Mexic pentru a explora cu autoritățile de resort reluarea relațiilor diplomatice. Iar Joja mă ia cu el.

Cu aversiunea lui față de avioane, luăm trenul. Călătoria a durat trei zile. Am străbătut o mulțime de state, începând cu Pennsylvania și terminând cu Texasul. Am trecut frontiera la Laredo, unde locomotiva s-a oprit. „Ce este?“, am întrebat eu. Răspunsul a fost uluitor: „Descompuesto“. S-a descompus, adică. Nu, doar s-a stricat, că asta este sensul cuvântului spaniol.

Schimbările din peisajul american oferiseră prilejul unor analize socio-economice ale lui Joja, care afirma că existența industriilor semnalează prezența unui număr mai mare de imigranți, spre deosebire de fermele agricole în care vei găsi localnicii tradiționaliști și bigoți.

În peisajul mexican, când străbăteam câmpiile din Monterrey, cu munți la dreapta și golf la stânga, făceam cunoștință cu câmpurile de cactuși mari. Vom bea tequila; este din agavă; o fi pe câmp? Aici, cactușii cu țepi nu sunt decorurile exotice din lumea euro-americană, ci surse de produse farmaceutice, alimentare, alcoolice. Ei, ca și porumbul, sunt simboluri pentru Mexic. Porumbul din această zonă a fost planta cu ecou universal.

A fost cel mai lung dialog pe care l-am dus fără să ațipesc. Joja era bine-dispus. Îi plăcea să aleagă subiecte în care mă suspecta de „deviere intelectuală“. Mă văzuse citind la New York o carte a lui Bertrand Russell. „Ce e cu matematicienii ăștia?, își zicea el. Un «pozitivist» e preferat logicii dialectice! Dar de ce spui școli matematice românești în loc de «școala matematică»? Nu e câte o școală pentru o singură disciplină?“ Încercam să-i explic că atunci când se întâlnește un analist cu un probabilist, sau un algebrist cu un geometru se privesc unul pe altul ca făcând parte din familii diferite. Logic, nu e bine și nici ca prestigiu exterior. Școala și domeniul ei. Completam formularele de intrare în Mexic. „Ce ai scris la religie?“, mă întreba el. „Încă nimic“, ziceam eu. „Păi, pune creștin, în orice caz, asta e o țară catolică.“ Susțineam conversația vie. „Pe mexicani îi știam de azteci și pistolari, spuneam eu. Nu dau un ban pe viața omului, ca strămoșii care smulgeau inimile de la cei jertfiți la ceremonii.“ „Ai să vezi singur“, zicea Joja. Avea dreptate. În scurtul timp al șederii noastre, am intrat într-o catedrală. Spre mirarea mea, sub o icoană se întindea un câmp ce sclipea. Erau obiecte de toate dimensiunile din ofrande ale credincioșilor, pe care-i vedeam îngenunchați pe marmura bisericii. Recunoștință, cereri de sprijin, credințe pure și interese personale și de familie, cu alte cuvinte, azteci profund catolici care și-au transformat zeii sângeroși în divinitate iubitoare de oameni, ocrotitoare. O singură altă vizită ne-a ajutat să vedem cum trăiau aztecii. Era un restaurant cu grădină, cu lume de toate felurile. Nu departe de noi, o

masă oferită de un bărbat, cu o femeie tăcută, cu câteva rude, se părea, și cu mai mulți copii. Ascultau muzica nemișcați pe scaunele lor, ca la o aniversare tristă. Aflăm de la chelneri că omul fusese căsătorit cu mai multe femei, care-i dăduseră fiecare copii ei. Din când în când se simțea obligat față de una dintre cele părăsite să îi ofere ei și copiilor o masă la restaurant.

O întâmplare neașteptată a întrerupt călătoria noastră mexicană. Joja venise singur la New York. Știam că soția lui era bolnavă. Apoi primise o telegramă că boala s-a agravat brusc și că prezența lui în București era necesară. Joja făcuse o vizită prealabilă la minister și urma să fie primit de ministru. A anulat întâlnirile și am renunțat la monumentele istorice care ne așteptau. De data aceasta, Joja a acceptat să ia avionul. În linia de îmbarcare unde așteptam la aeroport, avem parte de o scenă de groază. Pe lângă noi, niște civili târau un om legat, care se zbătea, dând din picioare și urlând. L-au tras după ei, l-au băgat în avion cu forța, iar când am intrat să ne ocupăm locurile, nu rămăsese urmă de el. Probabil, i s-a dat un somnifer și a fost închis într-un dulap oarecare. Am încercat să aflăm ce se petrecuse. Ni s-a explicat că era o expulzare, cerută de americani, pentru un traficant de droguri, dacă nu pentru vreo crimă, iar în SUA era pasibil de pedeapsă cu moartea. Realități tulburătoare pentru un om ca Joja, deja deprimat și îngrijorat de ce se întâmpla la București cu soția lui. Reîntors la New York, mă consolez că marile descoperiri pe care aveam să le facem în Mexic se compensează prin imaginile culese în călătoria cu trenul, mai lungă ca șederea.

Maurer

Adunările Generale atrăgeau delegații reprezentative din țările membre. Erau conduse de miniștri de Externe care plecau după ce își rosteau cuvântarea de la tribuna din sala mare și în urma întâlnirilor cu colegii lor din alte țări. Era din acest punct de vedere o ocazie propice negocierii și rezolvării unor probleme bilaterale. Iar pentru țara noastră, o șansă de a face noi pași în perioada de normalizare prin care treceam. Cam așa sunt clasate fazele unor relații interstatuale: inițiere, negociere, normalizare și inovare. Dacă anii '50 au fost pentru România, care căuta contacte și parteneri, o fază de normalizare, anii '60 vor fi în mod definitiv cotați drept anii deschiderii, o mare inovație în raport cu anii '40 și '50.

În 1956, la prima Adunare Generală a României, primită în ajun ca membră a ONU, delegația a fost condusă de ministrul de Externe, Grigore Preoteasa. Pe plan național, era cunoscut ca ziarist de frunte, redactor al ziarului *România liberă*. A devenit ministru de Externe în 1956, dar nu-și

uitase colegii de profesiune, fiindcă în delegația pe care o conducea la ONU apărea și George Ivașcu, editorul *Contemporanului*.

Preoteasa era un om pasionat în ceea ce întreprindea. Iar ambiția lui era de a construi pentru România o platformă de recunoaștere internațională, prin inițiative chibzuite și câștigare de prieteni. În special considera ONU un asemenea loc propice de afirmare.

Mi-a părut rău să-l dezamăgesc în cursul unei discuții neformale într-o împrejurare anume. Discutând cu el idei și cărți interesante, i-am citat un panseu cules din lecturile mele de literatură franceză. Suna așa: „Cea mai gravă dereglare a minții este de a crede în lucruri pentru că tu le-ai vrea așa“. I-a plăcut și m-a întrebat cine era autorul. Am promis că-l aduc, dar nu eram sigur unde l-am întâlnit. Bănuiam că era dintr-un compendiu de citate și l-am răsfoit o noapte întreagă. A doua zi n-am putut procura un autor cu certitudine. Preoteasa a spus că nu face nimic, tot nu știe cum l-ar fi putut intercala în discursul său ce polemiza cu anumite erori ale Vestului.

În delegație se afla Ion Gheorghe Maurer, pe care îl cunoscusem la Academie. Știam că era membru al Biroului Politic al Partidului și că întreținea relații strânse cu Gheorghiu-Dej. Bănuiam că era un fel de consilier special al său, așa cum întrezărisem în cazul îndepărtării Anei Pauker. În delegație nu juca, practic, niciun rol.

Adoptase o poziție de atent observator. Se ținea la curent cu evenimentele, se interesa de felul cum funcționa ambasada, cum decurgeau relațiile diplomaților cu ambasadorul Joja, pe care-l aprecia. Cum eram mai puțin ocupat ca șeful meu, iar Maurer voia să vadă nu numai ONU, ci și orașul, mă lua cu el în plimbările lui și mă chestiona în privința activităților și, mai ales, a relațiilor mele. Îmi acorda anumită încredere când făcea propriile comentarii asupra politicii internaționale, cu un simț critic ascuțit. Judeca erorile pe care le făceau puterile mari și avea accente crude când atingea tema „prostiei“.

Văzându-l singur și desprins de restul delegației, am îndrăznit să-l invit, după ce mi-am consultat soția, la o masă, seara, la noi acasă. A primit fără ifose, încântat chiar că vedea pe viu cum se trăia în America. Soția s-a ocupat cu grija de pregătirea mesei și m-a surprins chiar văzându-i imaginația și gătitul. L-am invitat și pe Ivașcu, cu care Maurer discuta mai des decât cu alții.

La ora convenită, șoferul l-a condus la apartamentul meu modest, dar curat. Masa era în coridorul larg care despărțea salonul de restul locuinței, cele două camere, baia și o bucătărie miniaturală. Maurer era binedispus și, după un aperitiv, pe masă a fost așezat un pește alb mare, foarte gustos, care a trecut drept nisetru, deși soția mea nu era sigură. Conversația a fost vioaie. Dar Maurer îl descurajase pe Ivașcu să-și povestească viața în închisoarea

din care ieșise nu de mult și pe care ținea s-o descrie cu detalii tuturor interlocutorilor lui. Primejdia de a deveni lugubri a fost îndepărtată.

După aceea a urmat rața friptă, care i-a trezit la Maurer vocația de vânător înrăit. Nu știu cum a intrat această rață, care îndeplinea toate condițiile ideale de temperatură de cuptor, în memoria tuturor comensalilor, drept „rața doamnei Malița”. Se pare că simpatia pe care mi-a arătat-o Maurer după aceea avea drept simbol o rață.

În anul următor, 1957, Maurer a revenit la ONU în noua lui calitate de ministru de Externe. Preoteasa a murit în acel an, în accidentul de avion, în cursa care ducea o delegație română la un congres din Moscova. Gheorghiu-Dej hotărâse în ultimul moment să nu conducă delegația, renunțând la sfatul lui Petru Groza, îndemn care a trecut apoi drept premoniție salvatoare.

Maurer a condus în noua lui calitate delegația la Adunarea Generală cu mult calm și detașare, cu deplină cunoaștere a problemelor, dar și cu exigență privind textele și claritatea ideilor. Dădea o mare atenție convorbirilor cu colegii lui de peste hotare și stabilea relații. În contact cu ei era de o curtoazie, eleganță și finețe pe care nu i le întrezărisem în comportamentul mai degrabă distant cu compatrioții lui.

În 1958, în al treilea an de la venirea mea la New York iau, în fine, vacanță și sosesc cu familia de patru persoane la București, în primăvară. Părinții ne așteaptă în Eminescu 14, unde aveam casă cu curte și un strop de grădină. Copiii trec sub jurisdicția lor, iar eu și cu soția ne lăsăm duși de o sarabandă de întâlniri, concerte, mese, audiții muzicale, cu toți prietenii uitați și reînviați. Era Căndea care mă pune la curent cu lumea culturală și bibliotecărească. Erau vechii colegi de la Academie, matematicienii, cu politica pusă deoparte și amânată fără dată.

Inamicii inveterați nu priveau cu ochi buni fericirea noastră. Și au reînceput campania perversă cu tema că americanizat cum sunt, am decis să rămânem în America și ceea ce făceam atunci nu era decât o sărbătoare de adio. Am simțit că mi se coace o surpriză neplăcută și când a venit timpul reîntoarcerii la slujbă, mi se spune că data plecării mele s-a amânat și că trebuie să mai aștept. O dată, de două ori și am înțeles că a apărut în calea mea un adevărat obstacol.

În această situație m-a surprins un telefon de la cabinetul lui I. Gh. Maurer, care mă invita la el. Deținea în 1958 postul de președinte al Marii Adunări Naționale, o poziție care îl situa în calitatea de șef al statului, organismul în speță neavând un președinte propriu-zis.

Discuția este binevoitoare și amicală. Mă întreabă cum stau lucrurile la New York, la ambasada noastră. Americanii cum se poartă, dar românii care

sunt pe acolo? Îi întâlnesc? Mi s-a făcut lumină. Aflase că ministerul intenționa să mă rețină în țară, pentru că am stabilit legături dubioase cu fugarii din România. I-am povestit că, într-adevăr, întâlnisem o familie de doi români trimiși la studiu, hotărâți să rămână în SUA, și că am încercat să descifrez atitudinea lor. Erau zero la capitolul politică, nu manifestau nicio atitudine negativă față de țară, unde rămăseseră părinții lor și toate rudele, și că gestul era justificat de o pură motivație profesională. Sinceritatea mărturiei mele cu nume și descrieri amănunțite l-a convins pe Maurer că nu aveam intenții de a-i imita și că îmi era străin acest gând. Ca să-și arate încrederea, mi-a dat o sarcină. M-a rugat să cumpăr câteva cărți pentru Joja, care avea o bună impresie despre mine și se plângea mereu că-i lipsea literatura occidentală. Mi-a dat 200 de dolari în acest scop. L-am întrebat dacă există o listă a cărților pe care le dorește Joja și mi-a răspuns că nu este nevoie, întrucât îi cunosc preocupările. Am bănuat că recursese la această însărcinare a mea cu dorința de a spune: „Am încredere în tine, fii atent și vezi-ți de treabă. Și nu mai cădea în cursule unor împrejurări utilizate împotriva ta. Fii mai prudent“.

I-am fost recunoscător. A doua zi am primit știrea reîntoarcerii la post. Telefonul președintelui fusese decisiv. Din felul în care m-a tratat, mi-am dat seama că de la Sadoveanu încoace nu mai avusesem tutore protector și aripi de arhangheli ocrotitori. Mi-am zis: „Voi proceda întotdeauna ca un emul al lui“.

Aceasta s-a petrecut la scurt timp după aceea, în 1960, la reîntoarcerea în România și, mai ales, în 1962 și ulterior. Dacă eu m-am declarat discipolul lui, el a fost modelul meu nedeazămințit de conducător al politicii externe românești și un inovator de frunte în teoria și practica diplomației, în lunga lui răspundere de prim-ministru cu un record de longevitate între 1961 și 1974. „Deceniul deschiderii“ care a urmat și a adus țării un spor de independență și capacitatea de a ne defini și urmări interesele naționale îi aparțin. Mult mai târziu am demonstrat acest merit într-o carte despre deceniul deschiderii, cu titlul *Triunghiurile lui Maurer*, unde am arătat că el era un părinte al școlii de gândire bazate pe reconciliere, ale cărei principii și metode le-a rafinat, dezvoltat și aplicat în relațiile interstatale.

Bandung și lumea a treia

Furat de convenționalismul ce însoțea actul nostru de intrare în ONU, de deprinderea regulilor sale scrise și nescrise, mintea mea avea ca punct de referință bilateralismul Războiului Rece. Două lumi bine definite, două blocuri, două superputeri împărțeau globul, iar noi ne aflam definitiv

repartizați în lumea estică, sub tutela Uniunii Sovietice. N-am acordat în primăvara anului 1955, ca bibliotecar ocupat cu propria cochilie – „Ai crezut că plouă soare / C-a dat iarba pe răzoare / Că alunul e un cântec... / – Astea-s vorbe și descântec! / [...] Dar porniși cu cornul stâng / Melc nătâng, / Melc nătâng!“ –, suficientă atenție faptului că lumea binară s-a dus. Intram la ONU, ca sistem internațional cu trei componente. În 1955, la Bandung, s-a constituit și s-a structurat lumea a treia.

La invitarea lui Achmed Sukarno, președintele Indoneziei, s-a reunit o Conferință a țărilor afro-asiatice. S-au prezentat 23 de state independente din Asia, patru din Africa și încă două, Coasta de Aur (Ghana) și Sudanul, pe punctul de a-și obține independența. Două personalități de mare calibru erau Jawaharlal Nehru al Indiei și Ciu Enlai al Chinei. La invitația lui Sukarno veniseră alte nume de răsunet sau jucând roluri importante: U Nu (Birmania), Norodom Sihanouk (Cambodgia), Muhammad Ali (Pakistan), Kwame Nkrumah (Ghana), Arhiepiscopul Macarie (Cipru), un american din Congo (Adam Clayton Powell) și Muftiul din Ierusalim.

Sukarno era îndrituit să inițieze și să conducă o asemenea reuniune. Era cel care elaborase cele cinci principii fundamentale (*pancasila*): naționalism, umanitarism, democrație, prosperitate socială, credința în Dumnezeu. Dacă un teoretician al secolului nostru ar căuta un părinte al curentului „conceptualist“, l-ar putea desemna pe Sukarno, care făcuse o pasiune pentru „concepte“ pe care le puneau peste tot: ajutor mutual, democrație ghidată, identitatea țării, reprezentare funcțională, neo-colonialism, iar într-un loc special plasa: „Revoluția, socialismul indonezian și conducerea naturală“, drept un concept triadic.

La deschidere, deplin conștient de semnificația adâncă a conferinței, spunea: „Este prima conferință intercontinentală a popoarelor de culoare în istoria omenirii. Frați și surori, zicea el, ce dinamică terifiantă are vremea noastră... Națiuni și state s-au trezit din somnul lor de veacuri“. Trăgea o linie a istoriei la încheierea dominației omului alb, care a bântuit planeta cu războaiele lui și anunța o eră a frăției multo-rasială. „Noi, popoarele din Asia și Africa, numărând mai mult de jumătate din populația lumii, putem mobiliza ceea ce eu numesc violența morală a națiunilor în favoarea păcii“.

Ceea ce Bandungul a însemnat drept cotitură în istoria sfârșitului de secol depășește însă chiar imaginația înfierbântată a lui Sukarno. Efectele deveneau vizibile pentru mine în lucrările de la ONU și în suita de crize, care toate erau spărturi adânci ale sistemului bipolar.

1) În primul rând, încurajarea și grăbirea procesului de decolonizare.

2) În al doilea rând, și legat de primul, era câștigarea independenței unui număr crescător de state.

3) În al treilea rând, era introducerea demografiei în ecuația puterii. Cei slab înarmați erau mulți, formau majoritatea pe planetă. De ce nu și la ONU?

4) Constelația puterii pe glob se schimba. Pe harta lumii cu cele două blocuri, roșu și albastru, apăreau petele mari de roz, o culoare a speranței.

5) Solidaritatea celor două continente se extindea și în alte continente, pe teme neaprofundate, dar detectate la Bandung. Solidaritatea țărilor din toate continentele, care erau în curs de dezvoltare, în contrast cu țările celor două blocuri clasice, ce se considerau ambele „dezvoltate“.

6) Consecințe mari la ONU, care formează în curând mișcarea „celor 77 de țări“ și vor ajunge în deceniul următor să depășească 100.

7) În principiile Bandungului intra „neapartenența la alianțe militare“. Nordul Europei găsește un punct de atracție și o nouă perspectivă pentru neutralitatea lui. Apare și se face simțită „mișcarea nealiniaților“.

8) Dar urmarea cea mai adânc vătămătoare pentru Vest erau revoluțiile „copiilor de la Bandung“. Este suficient să spunem că Nasser participase la lucrări. Noua generație era impacientă și nu voia să întârzie pe o arenă a toleranței. Iar Algeria se revoltase împotriva Franței și își transformase revoluția în „război de independență“.

Ce ziceau blocurile vechi? mă întrebam eu. Cum suportau noua constelație? Erau indispușe, pentru a folosi un eufemism. URSS constata că departe de a fi o mișcare marxist-leninistă, lumea a treia își croia o doctrină, nici capitalistă, nici socialistă. America, marea putere „a ușilor deschise“, simțea cum ușile lumii a treia se închideau pentru ea cu violență sau fără zgomot. Pe de altă parte, fiecare spera că va obține favorurile unui anumit parteneriat cu noile state. De unde a apărut un contencios între ele. Resemnate să rivalizeze, în sferile lor bine definite, în acea perioadă apărea la orizont dorința de a câștiga fiecare noi prieteni din lumea a treia.

Pe viu, am vizionat la ONU cum, în prezența unei revoluții în lumea a treia împotriva Vestului, URSS devenea rapid prietenul celor revoltați și marca un punct în favoarea sa, față de Occident.

Pentru acesta, rămăneau câteva metode de a întârzia consolidarea celor din lumea a treia, oferind parteneriate prin alianțe atrăgătoare. Era posibilă, de asemenea, încurajarea conflictelor între ele. Puteau fi și presiuni sau interese economice. Oamenii din țări sărace erau apti de a fi corupți. Și iată cum lumea a treia putea deveni dintr-o familie solidară, un teren vizitat de spectrul conflictelor absorbante și al luptelor intestinale pentru acapărarea puterii.

Cât de puțin pregătite erau multe dintre aceste țări se putea vedea în comportamentul seniorial al unor delegații africane care veneau însoțite de o suită mai numeroasă decât delegația propriu-zisă, de consilieri, însoțitori,

traducători, tineri și tinere, de limbă franceză. Naivitatea unor delegați și lipsa de înțelegere a regulilor diplomatice le-am constatat în întrebarea unui delegat african: „Voi n-aveți nevoie de un om de încredere, care să vă țină la curent și să vă servească atunci când doriți în țara mea?” Auzise și el că unii câștigau bani pe această cale. Auzeam, de asemenea, că primul gest al unui nou președinte african a fost să-și procure un pat din aur masiv pentru dormitorul lui. Iar în multe locuri, oamenii de valoare care conduseseră lupta de independență fuseseră îndepărtați de clii oportuniste și ignorante.

Îmi amintesc de cartea unui francez intitulată *L'Afrique noire est mal partie*. Într-adevăr, pășise strâmb.

Scârțâiala și inadecvarea începuturilor nu stingeau însă faptul că în multe locuri se făceau progrese reale. Dar și oameni mai responsabili n-au scăpat de lipsa de realism, combinată cu o infatuare nejustificată. Când lumea a treia a câștigat bătălia demografică „a numerelor”, a formulat obiectivul unei „noi ordini mondiale” care, ca o nălucă, i-a creat amăgiri pe termen lung.

Dar această lume a avut parte și de tragedii neîntrevăzute la Bandung. Victima a fost chiar Sukarno, aflat pe culmea puterii și – credea el – a opiniei generale. La zece ani după Bandung, generalul Suharto îl îndepărtează printr-o lovitură de stat. Ținând să-i distrugă pe cât mai mulți dintre susținătorii predecesorului său, declanșează un masacru în care îi atrage pe locuitori, sat de sat. S-a scris despre el: „A fost unul dintre cele mai sistematice măceluri ale secolului XX, epocă a măcelului”. Deși autoritățile au recunoscut că au existat circa 250 000 victime, observatorii străini au ridicat cifra la un milion de oameni.

Lumea a treia nu și-a putut controla membrii. Colonialismul practicase rivalitatea tribală sau neînțelegeri cu vecinii. O specialitate în această materie deținea Anglia, care își schimbase deviza „Divide și domnește”, atunci când trebuia să cedeze o colonie a sa, în „Divide și pleacă”.

Nasser și criza Suezului

„E mare frământare la egipteni, îmi spune Joja. Nu mai vorbesc decât despre ce face Nasser la știri.” Revolta ofițerilor desființase regalitatea în 1952 și se proclamase regimul republican. Conducătorul ei, un ofițer înalt, atent, politicos, cultivat, Nasser, devenise președinte în 1954 și începuse o serie de reforme care întăreau poziția statului prin reducerea influențelor străine, dezvoltarea economică și socială. Naționalismul lui era arab și viza întărirea solidarității cu statele arabe. Spiritul lui revoluționar îl făcea nemulțumit de ritmurile lente ale ameliorării stării moștenite de la un regat

corupt, slab și înapoiat. Era dezamăgit de asistența minoră și de promisiunile ce îi veneau din Vest. În 1955, semnase un acord cu Cehoslovacia, pentru achiziționare de arme. Urmează un duet Nasser–John Foster Dulles, secretarul american de Stat. SUA sunt îngrijorate de alunecarea lui Nasser spre blocul estic. Încearcă să-l atragă pe Nasser, promițându-i sprijin. Un proiect prioritar al lui Nasser era construirea pe Nil a digului de la Assuan. Dulles se angajează să finanțeze operația. Nasser retrage între timp recunoașterea Chinei lui Chiang Kai-Shek și, protejat de SUA și Dulles, anulează promisiunea sprijinirii digului. Nasser se adresează sovieticilor, care promit că finanțează ei digul.

Dar momentul culminant al acestui joc în trei a fost hotărârea lui Nasser de a naționaliza Canalul de Suez. Această știre, la 26 iulie 1956, circulă ca un fulger în toate cancelariile lumii. Evenimentul este luat drept începutul „crizei Suezului”. Gravitatea venea din însemnătatea economică și strategică a Canalului de Suez. Încă de la construcția lui, în 1869, legată de numele francezului Ferdinand de Lesseps, era privit ca o realizare remarcabilă. Pe o lungime de 161 km, el lega Mediterana de Marea Roșie. Compania canalului intră în 1875 sub controlul Angliei, care devine principalul ei acționar.

De ce Anglia considera controlul canalului ca un punct cardinal în politica sa externă? Deoarece, cu timpul, el își arătase semnificația strategică. El constituia baza militară pentru apărarea și consolidarea intereselor Angliei în întregul Orient Mijlociu. Prin el, treceau toate drumurile esențiale, terestre, maritime sau aeriene. Aici se întretaiau două mari linii: Africa–Asia și Mediterana–Oceanul Indian.

Suezul devenise un simbol prețios, cum era diamantul Indiei și Coroana Reginei, pentru poziția Angliei în lume.

Iată delegația română descinsă la ONU, fiind întâmpinată de noutăți. În locul a două lumi distincte Est–Vest, găsea trei prin apariția lumii a treia. În ce privește climatul politic, o întâmpina o criză internațională.

Încercam să înțeleg mai bine conceptul criză. Aveam să fac cunoștință cu încă trei crize numai în 1956. Criza era în viața curentă un rău medical, criză de nervi, de ficat și de orice organ care își părăsește cursul normal. Starea normală este sfidată de una ieșită de pe făgaș. În politică este ceartă, neînțelegere, conflict, terminând aproape întotdeauna în război. Este ruptură mai ales sau cel puțin tulburare. Deci Războiul Rece și perpetua competiție și ostilitate a două blocuri erau o criză continuă. Să fie secolul nostru, al XX-lea, veac al crizelor, cu două războaie mondiale și unul rece?

Criza Suezului a durat din iulie până în noiembrie 1956, un lung interval în care a întins nervii întregului sistem internațional. Ea a avut patru

faze: conferința de la Londra a utilizatorilor canalului, misiunea la Cairo a unei delegații a conferinței, planul lui Dulles, ONU și conflictul militar.

Din start, se vedea că eroii acestei crize nu investeau în ea același grad de gravitate. De o parte, Nasser și sprijinitorul lui, Hrușciov, erau unanimi în efortul maximal și hotărât de a nu ceda nimic din primele succese. De cealaltă parte, o Anglie înclinată spre măsuri radicale și de forță era secundată de Franța, dar se izbea de o Americă reticentă și dezaprobatore a recurgerii la forță.

Cele patru faze nu au dus la o poziție comună a alianțelor occidentale. Dimpotrivă, deosebirile de abordare se măreau.

Conferința de la Londra a început la 16 august. Au participat 22 de țări. Se zvonise că Anglia și Franța nu doreau de la ea decât o confirmare a poziției militante anglo-franceze. Nasser se asigurase că traficul pe canal decurgea normal și că mai mult de jumătate din taxe erau plătite Companiei canalului din Londra. Propunerea lui Dulles a fost susținută de 18 dintre cei prezenți, ceea ce însemna o tratare pe linie diplomatică, potrivit vederilor americane. Ea prevedea formarea unei delegații care să meargă la Nasser cu un plan de rezolvare.

Între 3 și 9 septembrie, delegația se află la Cairo, unde Nasser explică prin argumente rațiunea și dreptul naționalizării canalului, atrage atenția asupra faptului că a asigurat circulația navelor normală, eficientă și cu taxe rezonabile și că își dă acceptul în privința unei conferințe pentru un nou acord bazat pe proprietatea egipteană a canalului. Îndată după conferință, Egiptul propune ca o conferință să instituie „un corp de negociere” privind libera trecere, dezvoltarea și taxele canalului. După cum se vede, „utilizatorii” deveniseră actori principali ai dramei.

Are loc apoi o nouă tentativă. Este creată o nouă organizație cu numele SCUA (Asociația Utilizatorilor Canalului de Suez), pe care Sir Anthony Eden o anunță în parlament ca urmând un plan americano-anglo-francez: Anglia era fericită că antrenează de partea ei America, iar aceasta era doritoare să tempereze prin SCUA ardoarea belicoasă a Angliei. Din ce în ce mai deschis, Dulles spunea că SUA nu or să-și croiască drum prin canal și spera că nici alții nu o vor face. De asemenea, că se opuneau războiului economic sau militar.

La 23 septembrie când Adunarea Generală se întrunise, SCUA, în lipsă de progrese, se adresează Consiliului de Securitate. Sesiunea s-a ținut cu ușile închise. După tratative și discuții lungi între 5–15 octombrie, cu Mahmoud Fawzi, ministrul egiptean prezent, o rezoluție care venea în sprijinul controlului internațional a fost respinsă prin vetoul Uniunii Sovietice.

În regiune se produc tulburări și raiduri reciproce între Israel și Iordania, aflate apoi pe picior de război.

La 29 octombrie, Israelul atacă Egiptul și Consiliul de Securitate este sesizat de rezoluția americană care îi cere Israelului să se retragă imediat. Dar tot în această zi Anglia și Franța adresează un ultimatum Israelului și Egiptului să se retragă la 10 mile de la canal, altfel ei vor ocupa Port Said, Ismailia și Suezul. Termen 12 ore. Criza se transformase în război deschis.

Statele Unite cer convocarea de urgență a Adunării Generale, care la 1 noiembrie și în primele ore ale zilei de 2 noiembrie votează cu 64 de voturi contra 5. Ea cere retragerea imediată a trupelor israeliene și egiptene în frontierele lor, instituie un embargo general al introducerii de arme în serie și redeschiderea imediată a canalului. Cu aceasta, războiul încetează. Anglia și Franța, umilite, anunță peste două zile acceptarea. Dar pentru a-și salva fața cât de cât, cereau ca o forță ONU să fie trimisă pentru menținerea păcii, până când conflictul arabo-israelian va fi rezolvat. O activitate febrilă s-a declanșat la sediul ONU, unde Adunarea Generală ținea ședințe, iar Consiliul de Securitate era mereu solicitat.

Ca tânăr diplomat al unei țări noi admise, urmăream totul cu atenție. Nu bănuisem faptul că mă așteptau nu numai zile pe băncile observatorilor, dar și nopți întregi nedormite. Ziua era prezent și Joja, dar noaptea mi-o ceda mie. Mi s-au întipărit în minte cum Adunarea Generală aștepta hotărârile Consiliului de Securitate și lucrările prealabile ale unei noi instituții: Forțele de menținere a păcii ale ONU (UNEF).

Îl vedeam agitându-se pe Pearson, ministrul de Externe al Canadei, în ciuda faptului că avusese un accident. Avea o mână ruptă în eșarfă. Întrebare ce a pățit, a răspuns: „Mi-au strâns americanii mâna”. El era neliniștit de vătămarea relațiilor americano-engleze pentru poziția Canadei de „pod” între aceste două puteri. Pe de altă parte, era interesat, conform unei vocații pe care și-a menținut-o, de formarea forțelor ONU, pe care le vedea veghind pentru multă vreme în Orientul Mijlociu.

Dacă Nasser era figura în geneza crizei, unei personalități de frunte a Occidentului îi revenea total meritul încheierii crizei, prin oprirea intervenției militare a triumphiului Anglia-Franța-Israel. Este generalul Dwight David Eisenhower, un militar de carieră care parcurge toate rangurile militare. Comandă armatele în Africa de Nord și, după lansarea campaniei în Italia, este numit comandant suprem al forțelor de invazie în nord-vestul Europei. Cu faima câștigată în obținerea victoriei, se retrăsese la un loc pașnic de președinte de universitate. Dar republicanii, preocupați de câștigarea postului de președinte ocupat până atunci de democrați, au ideea inspirată de a-l alege pe Eisenhower candidat. A acceptat și a câștigat alegerile. Moderația și corectitudinea lui l-au făcut să le câștige și pe cele următoare. Eram la

New York când în 1956 vedeam peste tot afișele „I like Ike” și popularitatea de care se bucura. Ca diplomat străin, am trăit tot timpul într-o țară-gază prezidată de el. Desprinsesem chiar o trăsătură care îi era proprie. Era tolerant chiar pentru acțiuni controversate, așteptând să se stingă singure. Dar dacă depășeau o anumită limită și deveneau excesive, intervenea hotărât și cu toată autoritatea. Așa s-a întâmplat cu mișcarea extremiștilor anticomuniști care urmăreau personalități din toate domeniile suspectate de simpatia față de comunism, scoțându-le din funcții și persecutându-le. A fost un adevărat val de „vânătoare de vrăjitoare” care cuprinsese America. Fusesse lansat în 1952 de senatorul republican Joseph McCarthy, când a fluturat la o reu-nire lista cu 205 de funcționari de la Departamentul de Stat, catalogați comuniști. Influența lui și „mc-carthismul” au fost în continuă creștere, până când, în 1954, a avut nefericita idee de a ataca și armata. Era un lucru intolerabil pentru președintele Eisenhower. Discreditarea conducerii armatei provoacă o anchetă lui McCarthy de către Senat, care îl condamnă cu 67 de voturi pentru și 22 contra.

Un alt moment de acțiune promptă a lui Eisenhower a fost când legislația împotriva discriminărilor rasiale deschidea accesul tinerilor de culoare la învățământul superior, în statul Arkansas, din sudul care se opunea măsurilor antirasiste, începând cu guvernatorul lui. Unor tineri de culoare li se refuză intrarea în colegiu. Eisenhower se sesizează și trimite armata, care formează două șiruri proteguitoare printre care studenții s-au prezentat la poarta ce li se deschisese.

Vedeam din nou acest comportament de lider la Eisenhower. Tolerase încercările de a legitima utilizarea forței în criza Suezului, manifestate de Anglia și Franța, și încerca să le dilueze asperitatea. Când s-a recurs la forță, generalul care condusesese toate trupele alianței, inclusiv cele engleze, a spus „până aici” și le-a interzis aventura.

Nu era omul care să creeze o criză internă a alianței occidentale. A căutat să faciliteze cât mai repede revenirea la normalitate și să șteargă disensiunea pe care o creaseră aliații lui ca un vis urât.

Criza ungară

Imediat după sosirea la New York în 1956, i-am vizitat pe colegii mei din țările socialiste, inclusiv Iugoslavia, pentru ca după aceea să deschid larg acordeonul în direcția lumii a treia și a apusului. Iugoslavii s-au dovedit a fi cei mai primitivi. Au cedat din locurile lor în diferite comisii în favoarea

noastră. Iar consilierul maghiar s-a remarcat prin deschidere și amicitie. Ne-am cunoscut și în familie, soția lui fiind o distinsă cercetătoare, care mai târziu va lucra la Agenția atomică. Relațiile bune cu Ungaria se vedeau și în alte împrejurări.

Spre sfârșitul anului se deschide însă criza maghiară, care merită acest nume pentru că a vizat desprinderea de blocul sovietic, a făcut uz de violență și a fost stinsă cu mijloace militare în văzul întregii lumi, care a urmărit-o din octombrie până în decembrie.

Sucesiunea evenimentelor, cu dese schimbări de decor, a fost în linii mari următoarea:

21 octombrie. Hrușciiov închide litigiul cu Polonia, acceptându-l pe Władysław Gomułka, un fost deținut politic, ca prim-secretar al Partidului Comunist Polonez.

23 octombrie. Populația din Budapesta și din întreaga Ungarie demonstrează cu fervoare, celebrând victoria lui Gomułka. Treptat, demonstrația se transformă în susținerea unei acțiuni similare în Ungaria. 100 000 de manifestanți se îndreaptă spre locuința lui Imre Nagy, un fost prim-ministru, pe care îl privesc ca pe un Gomułka al Ungariei.

24 octombrie. Mișcarea devine revoluție. Se dă foc unor tancuri sovietice, sunt ocupate ministere. Nagy devine prim-ministru. Sosesc trimișii Moscovei, Anastas Mikoian și Mihail Suslov, să analizeze situația la fața locului.

25 octombrie. János Kádár devine prim-secretar al Partidului Comunist.

27 octombrie. SUA cer Consiliului de Securitate să examineze situația creată prin „acțiunea forțelor militare în Ungaria“, dar nu insistă pentru un vot imediat.

Tot în 27 octombrie, în timp ce trupe sovietice păreau că părăsesc Budapesta, Dulles a precizat poziția SUA: „Nu avem scopul de a dori independența țărilor satelite și nu căutăm aliați militari potențiali, dar orice țară care o rupe cu Moscova poate conta pe ajutorul american, indiferent de forma de societate pe care și-o alege“. Eisenhower confirmă tonul conciliator spunând că „deși SUA ar spera la sfârșitul dominației URSS în Europa de Est, n-am putea, desigur, duce o politică de recurgere la forță“.

28 octombrie. Se încearcă o formulă de înțelegere pașnică, la care concură și delegații Kremlinului.

30 octombrie. Nagy renunță la guvernul monopartinic și numește guvern de coaliție, în care include un partid mic burghez și îl eliberează pe Cardinalul József Mindszenty, un simbol al rezistenței anticomuniste. În aceeași zi revoluționarii ocupă sediul partidului și execută ocupanți.

31 octombrie. O declarație sovietică, potrivit căreia „staționarea trupelor străine în țările comuniste presupune aprobarea țării-gazdă și a întregului Pact de la Varșovia“, este bine primită la Washington.

1 noiembrie. Nagy declară neutralitatea Ungariei și retragerea din Pactul de la Varșovia. Face deci pasul ireversibil și fatal, duce criza la maximum ei de clivaj total.

4 noiembrie. Tancurile sovietice care se adunaseră pe teritoriul ungar în zilele anterioare lovesc capitala, suprimă revoluția. Nagy dispare.

Am urmărit cu sufletul la gură, ca și întreaga ambasadă, filmul crizei și distilam știrile de la București înainte ca poziția noastră să fie definitiv enunțată.

Un factor nou s-a impus în formarea unei atitudini proprii. Pentru mine, el s-a semnalat în următoarea împrejurare: ieșisem din sediul ONU, mă urcasem în mașina care mă aștepta și ieșeam din curte. Pe stradă, o manifestație maghiară a ungarilor din New York, care susțineau revoluția cu vehemență, pancarte și lozinci. Văzând pe numărul automobilului oficial semnul României, scoțând strigăte barbare, s-au repezit la mașină ca să mă scoată din ea și să mă linșeze (îmi întrevedeam astfel soarta). Noroc că șoferul blocașe ușile și ei nu izbuteau să le deschidă, furibunzi cum erau. Poliția apare, își face loc, ne scoate din capcană și respirăm liniștiți. Ce au cu noi? Îmi ziceam eu. Și explicația era simplă. Revoluția ungară profund naționalistă de la Budapesta scosese din naftalină pretențiile revanșarde de a-și recăștiga Ardealul lor pierdut. Deci nu voiau să înlăture un asupritor, ci doi. Era suficient un mic scandal din partea lor, astfel încât cei din străinătate, inclusiv America, să se trezească la acțiuni antiromânești.

Gheorghiu-Dej, care încercase după moartea lui Stalin în 1953 să aplice unele măsuri de destindere în 1955, vede cu neliniște și chiar îngrijorare că evenimentele de la Budapesta activează nostalgia din România și că maghiarii transilvăneni împărtășesc lozincile revoluției din vecini, începând să spună „și noi am avea nevoie de înnoiri“.

Dej, mai bun în apărare decât în atac, ia măsuri de rigoare pentru zăgăzuirea oricărei tentative de revoltă sau protest pe plan național și, în același timp, aderă la orice măsură care ar înăbuși revoluția maghiară, ce ne devenise inamică, inclusiv metodele de mână forte ale Moscovei. Hrușciov înregistrase îngrijorările lui Dej și i-a cerut sprijinul necesar, mai ales în perioada normalizării situației după lichidarea rebeliunii.

La 25 noiembrie, Gheorghiu-Dej cu o delegație guvernamentală și de partid vizitează Budapesta, unde Kádár îl primește în fruntea unei delegații asemănătoare. După schimbul de păreri privind situația Ungariei în prezent și a problemelor internaționale, cele două părți își exprimă „hotărârea de

neclintit de a adânci și dezvolta relațiile de prietenie și de colaborare frățească“. Guvernul ungar mulțumește pentru sprijinul politic și moral și pentru ajutorul material acordat de români Ungariei, care „trece prin grave dificultăți economice“.

Încercam și noi în diplomatie să restabilim cu colegii maghiari tonul dinainte de revoluția cea plină de idei perverse. Țin minte cum la Comisia III (socială) a Adunării Generale, unde participam ca reprezentant al României, colegul meu era un episcop – foarte civil în politică. Ne-am apropiat și am decis amândoi, ca țări estice, să felicităm în cadrul lucrărilor delegația sovietică pentru lansarea Sputnik-ului, în octombrie 1957.

Pentru Dej, anul începuse destul de prost. Împotriva lui se urzise un complot condus de Chișinevschi și Miron Constantinescu, care au vrut să întrebuițeze condamnarea „cultului personalității“ de către Hrușciov în acuzarea lui Gheorghiu-Dej ca promotorul și mănuiitorul acestui cult în România. Acestea s-au petrecut în prima jumătate a lunii aprilie 1956. Dej a fost susținut de Biroul Politic și tentativa de a-l răsturna a fost dejucată. În cursul anului, cei doi complici sunt scoși din funcții. Cu aceasta Dej, care scăpase de Ana Pauker în 1952, îl elimină și pe ultimul și cel mai perfid om din familia cominterniștilor în 1957.

Cu casa curată și cu încrederea lui Hrușciov câștigată, Dej transformă anul lui într-unul rodnic. În iunie, vizita lui Tito în România este semnul unei relații prietenești între cele două țări, care decid construirea în colaborare a unei centrale electrice la Porțile de Fier, pe Dunăre.

Procesul de normalizare a relațiilor cu alte țări funcționează din plin. Arieratele, cum se numesc sumele datorate de România unor țări pentru naționalizarea bunurilor lor, sunt plătite pe rând. În 1956, prima e Grecia. Legațiile de peste hotare încep să se transforme în ambasade. Relații noi se stabilesc cu țările lumii a treia. Tot ce este pârâu devine râu, iar peste tot se caută izvoare. Este un deceniu dificil, dar care acumulează experiențe utile pentru „deceniul deschiderii“ care va înscrie o Românie demnă și cu capul sus în circuitul internațional.

Cele patru crize: Suez, Ungaria, Congo și Berlin stau mărturie a dificultăților țărilor mici, ca România, de a-și croi un drum salvator și cât de cât răsplătitor.

Deși criza ungară a avut un ecou mai mare în Europa, Suezul a absorbit mai mult atenția marilor puteri, începând cu SUA. Dar pe când Franța și Anglia erau actori nefericiți, SUA erau arbitrul final. Au avut meritul să le modereze sau chiar să le închidă. Nu puteam din punctul meu de observare

■ nu constat că în politică „omul face locul” și că față de ceilalți politicieni ai vremii, americanul Eisenhower putea fi greu egalat.

Exista în firea lui o înclinație spre „drumul de mijloc”, spre aspectele omenеști ale unei probleme, spre moderație, consens și echilibru, care amintea de modelul clasic al înțelepților. În muzica asurzitoare a deceniului cu crize, el introduce „bemolul”. Peste tot a încurajat cooperarea și echilibrul opușilor, un om care a condus războaie și în mandatul lui cultiva pacea.

Hrușcirov în criza Berlinului

La numai trei ani după moartea lui Stalin, Hrușcirov, care preluase conducerea într-o troică avându-i pe Gheorghe Malenkov și Nikolai Bulganin alături, uimește toată suflarea țării sale și tot restul omenirii cu distrugerea mitului lui Stalin. Îl atacă la congresul partidului pentru denaturarea și atingera principiilor de partid și a legalității revoluționare, pentru cultul personalității, obsesia bolnăvicioasă a dușmanilor și îl făcea responsabil de arestarea, torturarea și moartea a 70% din membrii Comitetului Central, în perioada „mariei epurări”. Lipsa cuvântul „crimă”, dar se subînțelegea. Discursul anunța sfârșitul terorii staliniste. Mii de deținuți politici erau eliberați, iar „destalinizarea” s-a bucurat de un nume promițător: „Dezghetul”.

L-am urmărit în toți anii șederii mele la New York, l-am văzut în vizita făcută în SUA în 1959 și l-am întâlnit personal în anul următor, în 1960. Tabloul s-a precizat cu timpul și, într-adevăr, avea o personalitate remarcabilă, bine conturată și uneori atrăgătoare, dar nu aceea a unui om politic, cu o minte capabilă să rezolve probleme vitale ale țării lui sau să reducă asprimea Războiului Rece. Secretul „geniului” său ni-l dezvăluie acel personaj al lui Gogol, care, țăran simplu, avea o istețime ieșită din comun, reușind să păcălească pe oricine, chiar pe dracul care-i pusese gând rău. Era popular, iubit de toți pentru că spunea povești și glume hazlii.

Sunt chiar trăsăturile descoperite de Stalin ca amuzante, care l-au făcut să-l țină lângă el, ani în șir. Hrușcirov a încercat să facă față acestui rol nu prea onorabil de „bufon al regelui” care trebuia să danseze, să cadă, să spună lucruri bătărane ce produceau haz. A acumulat cu vremea o ură împotriva lui Stalin, care a durat până când l-a văzut mort, fiindcă era de față când acesta s-a prăbușit în 1953. A reușit cu istețime să scape de rivali și când s-a văzut sigur pe poziția lui, a simțit că a venit clipa răzbunării: distrugerea mitului lui Stalin. Era o răfuială personală, nu destalinizare. S-a comportat ca și Stalin, când sub ochii noștri, în 1957, reprima revoluția ungară.

Avea însă intactă plăcerea de a-i surprinde pe alții, de a-i păcăli, de a le găsi punctele slabe ca să-i lovească exact acolo, de a produce senzație și le-a tradus în acte politice care explicau aproape toate crizele din agenda Națiunilor Unite. Continua, astfel, vechea durere postbelică a Uniunii Sovietice, de a-și vedea încălcat principiul „parității și egalității”, pe care și-l câștigase în cel de-al Doilea Război Mondial, cu multă trudă, sânge și jertfe. Într-un fel, Războiul Rece respecta paritatea: două zone, dintre care una era sub controlul lor. Dar pentru restul problemelor și, mai ales, când apăruse lumea a treia, SUA și Vestul nu-și ascundeau veleitățile de supremație. De aceea Hrușciiov stătea de veghe, găsea momentele potrivite, ochea cu atenție punctul în care lovea și căuta să antreneze Vestul în crize mici și mari.

Nu era în vederile politicii românești să critice sau să sancționeze negativ vreă acțiune întreprinsă de Hrușciiov. Dimpotrivă, se depunea un efort perseverent de a întreține cele mai bune relații cu el. În anii mei de ONU, am putut vedea că atitudinea asta l-a convins pe Hrușciiov că putea avea încredere în români și, în consecință, să decidă retragerea trupelor de ocupație din România și chiar și a consilierilor sovietici, în 1958. Ieșită de sub regimul unei țări ocupate și membră a comunității internaționale a ONU, țara noastră putea să se ocupe atent de faza de normalizare pe care și-o dorea, ținându-se cât mai departe de crizele ce se țineau lanț.

Erau momente în care Hrușciiov câștiga pe merit simpatia asistenței. În timpul unui discurs destul de tăios la adresa imperialismului, pe care-l ținea în sala mare a ONU, este întrerupt de un punct de ordine al ambasadorului american, aflat cu delegația lui în rândurile asistenței. Hrușciiov nu cunoștea rigorile procedurale, dar mirat fiind, s-a oprit din expunere la cererea președintelui și s-a așezat pe un scaun din vecinătatea tribunei. Și-a primit și și-a montat casca, pentru a înțelege ce voia americanul. Oratorul a protestat împotriva afirmațiilor nedrepte și eronate ale lui Hrușciiov, angajându-se într-o fermă luare de poziție și apărare a țării lui calomniate. După ce acesta a încheiat, Hrușciiov, cu mult calm, și-a reluat cuvântul. „Dați-mi voie să vă vorbesc despre o întâmplare petrecută în țara mea, care mi-a venit în minte ascultând persoana care m-a întrerupt. Se petrecea cu puțin timp înainte de revoluție, când autoritățile țariste căutau peste tot oameni ostili, dușmani. Într-un tren, ei dau buzna peste un grup de țărani, se uită la unul dintre ei și-i spun: «Ești arestat». «De ce? întrebă acela. N-am făcut nimic rău.» «Ba da, zice soldatul. L-ai insultat pe țar.» «Eu? Doamne ferește.» «Ba da, ai zis că țarul e tâmpit.» Țăranul replică: «Da, așa am zis, dar am vorbit de țarul nemților». «Nu, insistă soldatul, dacă e tâmpit, e al nostru.» Domnilor, în expunerea mea am vorbit despre imperialism, nu m-am legat de America. După

cum vedeți, vorbitorul american a înțeles că dacă e imperialism, acesta e american.“ Audiența s-a amuzat nespus, l-a aplaudat pe orator și vedeam cum reprezentanții lumii a treia băteau palmele sus, deasupra capului.

Hrușcirov nu glumea în uneltirile lui împotriva Americii și a Vestului. Astfel că, la numai trei ani de la destalinizare, în 1958, deschide dosarul Berlinului și reia acțiunea abordată atunci de Stalin. În memoriile lui va dezvălui motivul: „S-o spunem direct: piciorul Americii în Europa avea o bățatură usturătoare pe el. De câte ori voiam să călcăm pe ea și să facem să-l doară, tot ce aveam de făcut era să blocăm comunicările vestului cu orașul prin teritoriul Republicii Democrate Germane“.

Impulsul său venea și din gloria câștigată prin lansarea Sputnik-ului, satelit artificial, pe o orbită, în 1957. Apoi își scotea colții printr-un discurs la începutul lunii noiembrie, anunțând intenția de a preda controlul liniilor de acces RDG-ului. Să discute cu ea țările occidentale, care nu o recunoscuseră, dacă sunt interesate în chestiunea Berlinului. Iar la sfârșitul lunii, înștiințează SUA, Anglia și Franța că declară nulă înțelegerea postbelică a celor patru țări privind Berlinul, pe care îl gestionau împreună. Cerea ca Berlinul de Vest să devină „oraș liber“ demilitarizat. Dacă în curs de șase luni nu se obține acordul lor, Uniunea Sovietică va semna tratat de pace cu RDG, îi va ceda ei drepturile de ocupație și accesul drumurilor spre ea. Această scrisoare a fost citată mai apoi ca „ultimatum“ dat de Hrușcirov Vestului.

Luați prin surprindere de somația severă a lui Hrușcirov, după ce cu o lună înainte el voia „destinderea“ relațiilor cu ele, țările vestice se aflau în situația de a nu-și fi pregătit o poziție comună. Reacțiile lor erau diferite și chiar contradictorii.

Englezii și prim-ministrul Harold Macmillan erau cei mai puțin doritori de a-și risca pielea în conflicte. Cei mai pragmatici dintre ei rezumaseră situația la o problemă a „stampilei“: cine aprobă un tranzit printr-o hârtie de trecere? Nu-i interesau prea mult nici problemele Germaniei de Vest, în căutare de personalitate proprie, înnoită și dedicată alianței occidentale.

Americanii erau ocupați cu alegerile care se apropiau. SUA sesizaseră că „represaliile masive“ nu erau concepute pentru mărunțișuri. Eisenhower, având în spate o strategie bazată pe puterea nucleară, a constatat că „nu știi cum poți dezlega orice cu arme nucleare“. În cazul Berlinului era circumspect. Reacționa sfidării sovietice cu prudență și cu speranța că Hrușcirov va reveni la o coexistență pașnică.

Adenauer, pe de altă parte, nu împărtășea reacția blândă și slabă a Americii și Angliei, în credința că scopul principal al lui Hrușcirov era izolarea Germaniei, care nu putea renunța la visul ei de unificare: „Dacă o

Germanie desfăcută va fi creată în mijlocul Europei, va însemna să faci jocul Estului în dauna Vestului“. De aici o încercare disperată a Germaniei de Vest de a-i trezi pe americani și englezi din moleșeala lor pierzătoare.

Vocea lui Adenauer ar fi răsunat în deșert dacă nu ar fi găsit un dedicat sprijin venit din partea Franței, exprimat de noul său președinte, de Gaulle. Cu proaspătă energie, el a criticat poziția americanilor și a englezilor, respingând strategia negocierii lor formale. În analiza lui, criza declanșată de Hrușciiov era expresia lacunelor sistemului pe care-l reprezenta, a eșecurilor, a opresiunii inumane.

Filosofia politică a lui de Gaulle avea la bază vechea „națiune a statului“. El întrevedea o Europă de state. O Germanie frustrată va fi un izvor continuu de tensiune și conflicte. O Germanie unită cu sprijinul aliaților săi va putea juca un rol pozitiv și de aceea el întorcea pagina tradiției antigermane a francezilor și se etala ca prietenul și protectorul ei.

Pentru moment, Hrușciiov se declara mulțumit de deruta inamicilor lui declarați. Veneau alegerile în America și deocamdată criza se consuma în consfătuiri sporadice și neproductive.

Ambasador estival

În cursul verilor se deschidea pentru mine „o fereastră de oportunitate“. Ambasadorii plecau în concedii și rămânea un „ambasador interim de vară“, preluând răspunderea întregii misiuni. La ONU lumea pleca în vacanță, așa că „Delegates Lounge“ era aproape gol. Câte o deplasare acolo și câteva ore la birou îmi lăsau un larg spațiu de inițiativă personală. Țara se normalizează și eu mă maturizez. Învăț de zor în ce lume trăiesc, în ce țară domiciliesc și care sunt tendințele și mentalitățile, încotro bate vântul.

O primă idee a fost să urmez cursuri de vară universitare, cea mai bună cale de a cunoaște cum funcționau aceste instituții în comparație cu cele pe care le frecventasem acasă. Mă interesau, în primul rând, matematicile. Trebuia să cer aprobarea de la minister, dar dacă mă refeream la formația mea de bază, cadrele vor fi suspicioase: ce gânduri am de mă apuc de meseria care ar putea să-mi asigure existența și în alte locuri? De aceea am rugat să mi se permită să îmi perfecționez limba engleză și cunoștințele legate de relațiile diplomatice, cum ar fi un curs de Drept internațional. Aprobarea a venit și m-am înscris la Universitatea din New York, mai mică și mai modestă decât Columbia, ce funcționa în orașul de jos (*downtown*), cum ziceau cei din ambasadă, care mergeau în tam-tam la cumpărături.

M-am înscris la două cursuri, la facultăți diferite, unul de Drept internațional și altul de Matematică.

La primul nu cred că am învățat mare lucru. Dar mi-am dat seama de uriașa diferență dintre abordarea americană și cea europeană. Mă așteptam ca să înceapă cu bazele teoretice și metodele disciplinei. Când colo, cursul începe brusc cu tratarea unui caz, cum o corabie străină, pe la 1800, a avut probleme într-un port american. Cazurile urmau în gloată, fără să apară vreun principiu de Drept. M-am mulțumit cu învățarea acestei caracteristici a gândirii juridice, dar și a științelor sociale-americane, constând dintr-un amestec al empirismului englez cu utilitarismul de pe noul continent. Un strănepot al Dreptului napoleonian și al celui roman clasic nu putea fi decât uluit când parcurgea aici alte căi, cu alte încălțăminte.

În ce privește cursul de Matematici, cel abordabil se ocupa de ecuațiile diferențiale, un capitol al analizei la care funcționasem ca asistent. Profesorul era un german adus, probabil, de război în America, un eminent specialist în materie, dar care vorbea un fel de grai germano-american cu accente care îl făceau impropriu pentru orice progres urmărit de mine în perfecționarea limbii engleze. Și la el am fost șocat de supremația aplicațiilor asupra teoriei. Cursul se baza pe probleme, puține rezolvate de el, iar multe altele date nouă ca să muncim acasă.

Zis și făcut. În zona New York, clima devine greu suportabilă vara, nu atât din cauza temperaturii ridicate, ci a amestecului ei cu o umezeală mare provocată de vecinătatea oceanului. Am primit aprobarea să închiriez un apartament într-un loc răcoros. Se născuse a doua fiică. Iată-ne instalați pe malul Hudsonului, în localitatea Irvington, pe un deal împădurit, unde Ghighi în cărucior, sub un copac, putea fi observată din casă. Soseam spre seară, luam masa, venea ora culcării, rămâneam singur pe o terasă cu gard ocrotitor din sârmă deasă. Afară era un decor în totalitate negru, nepătat, fără nicio lumină sau mișcare. Deschideam geanta și mă apucam să rezolv problemele diferențiate cerute de profesor. Era un lucru amuzant, antrenant și recreator.

Când scăpam mai repede de la sediul din New York, luam familia în mașină și coboram la vale, până la fluviu. Locul era celebru și figura în istoria culturală a Americii. Vizitam casa lui Washington Irving, de unde și numele localității de azi, cu camera de lucru de la parter, unde Irving stătea serile și scria, ceea ce părea pentru mine un obicei contagios pe Hudson. Fusese ambasador în Spania, alt motiv de a-l îndrăgi, și pe masă era un pumnal maur și volumele care au stat la baza cărților lui despre Alhambra și Grenada. Îl cunoșteam din poveștile sale devenite clasice, cum ar fi legenda *Călărețul fără cap*. Inspirația care-l animă are ca sursă principală

folclorul imigranților olandezi din care el se trage. Numise casa „Cocoșul”, de la zicala olandeză „Lust in rust” („Plăcere în odihnă”), apoi i-a spus „Sunnyside” („Loc însorit”). O visase îngropată în copaci.

Ne-am simțit bine la Sunnyside, i-am recitat poveștile lui Washington Irving și am repetat cu plăcere vizita la ceea ce numeam „micul nostru muzeu”.

Exercițiile matematice s-au extins în domeniul captivant al informaticii, intrată în era marilor computere. În fruntea deschizătorului de drum era IBM. Dar firma avea nevoie de personal instruit și angajase un întreprinzător ca să organizeze o școală de programatori cu acces la problematica și funcționarea computerelor. M-am înscris fără dificultăți, plătind taxa de rigoare.

Programarea automată era încă în fază de studiu, așa că ceea ce făceam era considerată programare manuală sau pe obiect. Nu ideile erau complicate, ci aplicarea lor, care constituia un proces migălos și lung, greu de suportat. Cuvintele și numerele se aflau în căsuțe de memorie, numerotate. Numărul 5 se afla în căsuța a, numărul 3 în b. Ca să le aduni, trebuia să le scoți prin program din căsuțele lor și să le muți într-o nouă căsuță c, unde le aplicai operația +. Deci orice program consta într-un joc lung, pe pagini întregi, de căsuțe cu personalitate proprie. Era nevoie de abilitatea fină a broderiilor cu acul, o muncă de concentrare, dar și răbdare și epuizare. Am învățat să „țes” programe pentru operațiuni matematice mai complexe.

Deprinderea câștigată m-a îndemnat la o nouă aventură. Într-un magazin american care vindea aparate sub formă de piese, componente și de scheme de construcție, de la lămpi simple la aparate de radio, am găsit și o mașină de calcul, sub forma bucăților componente. Dar operațiile cerute mergeau până la construirea de circuite imprimate, pentru care se ofereau simple foi din aramă, pe care le transformai în rețea de comunicare electronică. Avea și un telefon obișnuit pentru comenzi. Când am desfăcut lada acasă, camera mea s-a transformat într-un adevărat atelier.

Familia se mărise. Nu mai încăpeam în apartamentul de pe 79 Street East și ne-am mutat de cealaltă parte a Parcului Central pe Central Park West Street, într-un bloc vechi și în stil vetust, care compensa prin numărul mare de camere pierderea eleganței și a modernității părăsite. Am construit până la capăt mașina, neglijând jocul cu copiii, care își făceau semne de tăcere, pentru „a nu-l deranja pe tata”, care lucrează. La București, la reîntoarcere, am făcut cadou minicalculatorul înjghebat Centrului de calcul al universității, care l-a cercetat și studiat ca pe un obiect miraculos și improbabil.

Vara anului 1960 n-a semănat cu cele din ultimii patru ani. S-a terminat cu jocurile mele de lărgire a orizontului. Reveneam la uneltele mele. O nouă criză izbucnise, Criza Congoului. Șederea mea la New York adăuga trăirea

■ Încă unei crize ce părea că nu respecta concediile convenționale. Ce se întâmplase? După alegerile din Congo din mai 1960, acceptate de ocupantul belgian, acesta e forțat de împrejurări să recunoască *de facto* independența țării în luna iunie. Alegerile sunt câștigate de Patrice Lumumba, lider al Mișcării Național Congoleze care lupta pentru independență. Lumumba devine prim-ministru. El are însă dușmani puternici, ce lucrează mână în mână cu coloniștii. Ei reprezintă triburi ale regiunilor Kasai și Katanga. Inamici principali sunt Joseph Kasa-Vubu, președintele agreat de belgieni, și Mobutu Sese Seko, un colonel din armată.

Lumumba, premierul primului stat liber ce se numește Republica Congo, constată, în iunie, că nu dispune de forța necesară de a-i învinge pe contestarii lui și încearcă să obțină ajutor din afară. Vine deci la New York, la ONU, Consiliul de Securitate se sesizează de problema Congo și decide ca forțele ONU să ia măsuri pentru a preveni războiul, dar formalitățile și birocrăția întârzie acțiunea pe care Lumumba o cerea cu urgență maximă.

Primesc instrucțiuni de la București să-l caut și să-l asigur de solidaritatea și sprijinul României. Un om înalt, subțire și trist îmi mulțumește și îmi strânge mâna. El era în curs de a definitiva obținerea de ajutor sovietic. Într-adevăr, ambasada sovietică e pe jar. Vasili Kuznețov, care întotdeauna era prezent în cazurile urgente și grave, mă roagă să caut imediat un traducător de rusă și franceză. Spun că soția mea predă aceste limbi la București. O chem cu maximă urgență de la mare, unde era cu copiii, trei la număr, și intră imediat în pline negocieri congo-sovietice.

Sovieticii sunt prea departe și intervin prea târziu cu armele și consilierii lor. La reîntoarcerea acasă, Lumumba este debarcat de dușmanii lui, care îl transportă în Katanga controlată de Moïse Tshombe și îl ucid în ianuarie 1961.

Asasinarea lui a făcut ocolul lumii și a stârnit oprobriu. Strânsesem mâna unui erou și a unui martir. Așa se termina criza Congo numărul unu, pentru că, în continuare, crizele cu acest nume au reapărut cu încăpățănare pe agenda internațională.

Summit și Dej

Anul merge prost în relațiile americano-sovietice. Hrușciov dăduse în martie un răspuns pozitiv la mai vechea propunere americană de a se interzice experiențele nucleare, dar cu condiționare de posibilitatea de a le face în subteran, de putere mai mică. În mai el anunță că a doborât un avion U2 care era în misiune de spionaj deasupra teritoriului sovietic. Statele Unite

recunosc că avionul le aparținea și că era în misiune de spionaj. Dar tot în mai era programată întâlnirea Eisenhower-Hrușciov la Paris. Ca urmare a declarației lui Eisenhower că fusese la curent cu misiunea de recunoaștere, Hrușciov, aflat la Paris, părăsește capitala franceză și conferința s-a amânat *sine die*.

În septembrie are loc la New York Adunarea Generală a ONU, care, aniversând 15 ani de la crearea organizației, îi invită la festivitate pe toți șefii de state. Sesizând ocazia de a atrage atenția asupra lui, Hrușciov are ideea sosirii fastuoase la New York, cu vaporul pe care chemase toate căpeteniile statelor din blocul sovietic. Aceștia, neputând să-l contrazică, au acceptat invitația. Printre ei, se afla și Gheorghiu-Dej. Mă aflu în port, unde vaporul special ancorase, nu atât la primirea oficială, ci să-i ajut pe însoțitorii lui Dej să debarce și să ia geamantanele. Dej rămâne la Misiune, marea parte a delegației, la un hotel apropiat.

Ambasador era Brucan. Încerca să se afle cât mai mult în preajma lui Dej, organizase masa în salonul de jos, rezervată acestuia și unui număr mic de delegați, între care se număra și Răutu. Un alt activist de frunte de la CC, Manea Mănescu, lua masa la subsol, lângă bucătărie. Ca și mine, de altfel. Îmi văd de treburi, fac ce mi se cere, până când, curând după sosirea delegației, mă caută un aghiotant al lui Dej, care îmi spune: „Vă caută tovarășul. Vrea să-l ajutați la traducerea filmului pe care îl urmărește“. Mă conformez. Filmul fiind un „western“ de aventuri, era vorbit în varianta texană, nu prea inteligibilă, dar m-am descurcat cu promptitudine. După film, aghiotantul îmi zice: „Tovarășul e mulțumit; ce tot spunea Brucan că nu știți englezește?“

M-am interesat discret în dreapta și stânga, până când am aflat că, întrebat fiind cum lucrează oamenii ambasadei, Brucan a răspuns că ar fi bine să fiu chemat acasă, că nu vorbesc bine engleza, n-am relații, am capul în nori.

Îmi făcusem o idee, vorbind cu cei care ne-au vizitat în ultimii ani, că Dej avea un mod propriu de a conduce. Cei zece ani de detenție îl făcuseră prudent și suspicios. Reținea ce i se spunea și apoi verifica dacă erau adevăruri sau nu. I se propunea ceva, supunea zile întregi chestiunea unei analize atente, printre care și ședințele de discuții cu membrii biroului.

Deci asta a fost. Dej a vrut să știe dacă era adevărat ce spunea Brucan despre mine. Urmau la cenzură și celelalte alegeri. La ONU, după ce se termină ședința și întâlnirile lui Dej cu șefii unor alte delegații, el îmi spune: „Te-am văzut vorbind mai mult cu un om, cine era?“ I-am răspuns: „Da, e un consilier olandez, foarte influent în comisia unde se va vota o propunere de-a noastră. E binevoitor și ne ajută“. Înseamnă că și la capitolul relații trecusem examinarea. Și aflu că am fost chemat la masa lui, cu dispoziția să

mănânc în continuare acolo. Mi-am închipuit ce fețe făcea Brucan la aceste schimbări de decor.

Dej a început să-mi ceară părerea referitoare la românii de acolo: Titus Podea, de pildă. A acceptat și invitația acestuia la masă și apoi l-a chemat la București. „Dar studenți avem aici?” I-am vorbit despre Ursu, profesorul fizician de la Cluj cu care mă împrietenisem. Era un ardelean modest, cinstit și talentat, care făcea un stagiu de studii la universitate. Venea la mine în weekend, ca să-mi vadă copiii ce-i aminteau de ai lui. I-am spus lui Dej că în scurt timp de la sosire a făcut o experiență și o comunicare împreună cu profesorul american. Mi-a cerut să-l vadă. Și i l-am prezentat lui Dej, care l-a urmărit atent în țară, încurajând răspunderile crescânde ale lui Ursu în cercetările fizicii moderne. A devenit în scurt timp mâna dreaptă a profesorului Hulubei.

La masă îl observam cu atenție pe Dej. În mână ținea un strugure pe care-l contempla îndelung. „Strugurele acesta n-are sâmburi, a spus el. Cum am putea să-i cultivăm și noi?” Mi se părea că prin aceasta dovedea înrudirea cu pragmatismul american. Experiențele îl interesau mai mult decât teoriile. Și nu comenta prea mult problemele internaționale. Când Răutu încearcă să vorbească despre probleme dezbătute în ziare, Dej îi curmă printr-un gest inițiativa. Se simțea că nu-l agreea. Probabil că îl adusese din pricina vaporului rusesc cu care străbătuse Atlanticul. Niciun sentiment nu era manifestat față de marii noștri prieteni.

Se știa însă că era indispus față de manifestările zgomotoase și neprotocolare ale lui Hrușciov. Acesta încercase să saboteze discursul lui Macmillan, premierul britanic, dând cu pumnii în masă. Cei ce ocupau scaunele de lângă el îl secondau cu intensitate descrescândă, până la ultimul dintre ei, Gromîko, ce mima ridicarea pumnilor fără să atingă masa. Când îl înconjoară ziariștii după ședință, cerându-i explicații asupra comportamentului neobișnuit al lui Hrușciov prin baterea cu pumnii în masă, Gromîko răspunde: „E un vechi obicei al parlamentului britanic”.

Aceasta s-a întâmplat în septembrie. Dar în octombrie a produs o și mai mare senzație, scoțându-și de două ori pantoful și bătând cu el în masă. La prezidiu, fața președintelui irlandez, roșie de obicei, devenise stacojie, încercând zadarnic să întrerupă harababura cu ciocanul lui.

Om serios, sobru și chibzuit, Gheorghiu-Dej nu putea privi nepăsător cum discuții grave erau transformate în circ. Nu emitea nicio apreciere, nicio condamnare. Era omul care acționa numai atunci când venea clipa potrivită. Pentru moment, își examina cu grijă planurile pe care le formula în colaborare cu Maurer. Îl va convinge pe acesta să devină prim-ministru, ca împreună să producă unele schimbări în viața politică și, mai ales, în cea socială și, poate,

pe primul loc, pe planul economic. Schițase un început cu construcțiile de locuințe. Numai cine a trăit într-un apartament împărțit în comun cu una sau două familii poate să înțeleagă ce înseamnă un cartier nou de blocuri în orașele românilor. La Marea Neagră se construiau hoteluri. Se reparau șosele. Politica lui Dej viza nu ideologia, ci acțiuni vizibile și palpabile care vindecau o moștenire tristă de sărăcie și lipsuri. Armata sovietică plecase și urma un pas nou, mai hotărât, mai amplu, mai eficace. „Să lucrăm cu forțe proprii, spunea el, dar de oriunde l-am putea primi, să căutăm ajutorul.“

La apropierea sfârșitului lucrărilor plenarei Adunării Generale, conducătorii delegațiilor naționale au început să plece. La despărțire li se ofereau recepții. Iar Dej a dat una pentru Hrușciov și delegația lui, invitând și alți membri ai blocului. Îmi revenea o sarcină protocolară. La poartă începea scara din marmură ce ducea la nivelul principal al salonului, în care se intra printr-o ușă. Personalitățile marcante trebuiau întovărășite de jos până în salon, de cine altcineva decât numărul doi al ambasadei gazdă, care eram eu. Așa că am așteptat la poartă și l-am însoțit pe Hrușciov și alți miniștri sau ambasadori importanți. Era o masă mare bufet, de unde își alegeau singuri, dar asistați de ambasador, de traducători sau de alți membri români mai tineri și dezghețați. Hrușciov părea vesel, încântat de propriile jocuri eractice. Voia să mute munții din loc și îi cădeau mereu stânci în cap. Dar nu obosea niciodată. A băut, a mâncat ceva, a adus vorba de mămăligă. După străngerile de mâini și salutările tovarășești și fraterne, a pornit spre ușă și l-am însoțit.

Când să intre în mașină, peste drum, la o distanță mică, strada cu numărul 90 fiind îngustă, în balconul de la etajul unu al clădirii de vizavi, lângă un steag american, un om în vârstă, cu șapca de combatant, cu insigne și panglică de fost ostaș și de patriot, cânta imnul american, exprimându-și astfel nemulțumirea de a vedea comuniști reuniți și celebrând.

Hrușciov se oprește uimit și reacționează prompt. Începe cu brațul îndoit să-l dirijeze pe cântăreț care, uluit la rândul lui și încercând să digere situația, a trecut de la muzică la niște falseturi. Văzându-l încurcat, Hrușciov, zâmbind vesel, i-a mai transmis cu mâna un adio și s-a urcat în mașină. I-am povestit lui Dej întâmplarea și s-a amuzat.

Înainte de a pleca și el, Gheorghiu-Dej m-a întrebat ce vreau să fac după sesiune. I-am răspuns imediat că doresc să revin acasă. „Am stat aici cinci ani și cred că e destul.“ „Dar ce vrei să lucrezi?“, m-a întrebat el. Am răspuns: „Orice, oriunde se consideră că aș fi util, diplomatie sau matematici, la universitatea unde am lucrat“. A zâmbit și a zis: „Vedem“. La plecare, fiica mea, care avea șapte ani, i-a dat un buchet de flori și el a îmbrățișat-o zâmbind. Înțelegem că undeva, pe carnetul lui de studii și examinări, figura și numele meu.

V. DIPLOMAȚIA

Din nou acasă

Anul 1961 mă găsește reinstalat în domiciliul meu din strada Eminescu, cu familia cea mare: doi + trei + doi bunici. Sunt perfect mulțumit. Simt că cei cinci ani new-yorkezi mi-au îmbogățit traista de experiențe, mi-au pironit țăruii de referință și mi-au clarificat mintea. În afară de matematică și diplomatie, se conturează o chemare nouă, istorie, cultură și viziunea despre lume, care diferă de la un popor la altul. Notele de drum din anii precedenți îmi par simple reportaje. Mă văd apelând din nou la ele, de data aceasta cu reflecții și substanță. Începusem să public câteva articole la *Contemporanul*. În acel an visam la o cronică săptămânală.

Cele patru cărți care vor începe noua mea îndeletnicire arată un anumit echilibru în preocupări între 1966 și 1969: o carte de matematică, una de diplomatie și două de eseuri și călătorii.

Reiau orele de la matematici. Adusesem cu mine lecturi pe teme noi. Nu voiam să mă consacru laturii teoretice a matematicii, ci celei aplicate. Cursul era de cercetări operaționale, cuprinzând problema optimizării soluțiilor din programarea matematică, diferită de cea din informatică. Noul meu maestru era profesorul Moisil, care treptat m-a asociat la îndrăzneța lui inițiativă de a încerca să-i matematizeze pe români și să-i învețe noua metodă de a recurge la calculator. „Calcalemus!”, spusese un promotor clasic al calculelor.

Noua mea funcție o preluasem la Ministerul de Externe. Eram numit director al Direcției Culturale, tocmai subiectul care mă atrăgea. Direcția avea un picior în diplomatie și un altul în problemele culturale în relațiile cu străinătatea. Se bucura de o atenție mai redusă față de celelalte probleme politice și economice și acorda astfel un ritm mai liniștit colectivului său. Aveam totuși senzația că am rămas sub vizorul superior. „Cum se descurcă în noua sa funcție?”

Confirmarea am avut-o când am primit sarcina de a negocia la Budapesta un nou acord de colaborare în domeniul cultural. Ca ardelean, știam prea bine ce sensibil era acest subiect în dialogul cu Ungaria, care cerea și primea școli în limba maghiară, edituri, teatru și tradiții ungurești. Și oricâte gesturi de înțelegere veneau din partea română, ele erau considerate drept insuficiente de organizațiile maghiare de la noi sau de la Budapesta.

Gazdele au fixat locul de întâlnire pe malul lacului Balaton. Un cadru plăcut și care ne dădea posibilitatea ca, față de negocierile mai dificile de la masa verde, să folosim pentru contacte personale și mai puțin formale plimbările în jurul lacului sau chiar pe lac. Întreaga generație a bunicilor sau a părinților mei vorbea perfect maghiara, învățată în școlile ungurești. Eu o pricepeam destul de bine. Ca să nu înțeleg eu, unchiul meu se adresa mamei mele în ungurește, ținând mâna pe gâtul meu ca să vadă dacă eram sau nu bolnav: „Lazoș à fiú“. Are temperatură copilul. Deși înțelegeam despre ce era vorba în conversații și aveam numeroși prieteni maghiari, nu vorbeam ungurește în afara unor versuri sau fragmente de cântece și a unor expresii banale, sau a unor înjurături care dețineau un record de lungime: o duzină de cuvinte exprimau o indignare sau un blestem.

Am încercat cu colegii mei de negocieri să utilizez un stil orădean, de prietenie și încredere. Este interesant că am găsit la ei înțelegerea necesară pentru formule acceptabile de ambele părți. Așadar, acordul a ieșit la timp, guvernele au răsuflat ușurate, iar la semnarea lui, delegația română era condusă de un Maurer satisfăcut.

Fostul nostru ambasador în Ungaria, Corneliu Mănescu, se afla la București, unde era noul ministru de Externe. Dej îl trimisese acolo un an, pentru a se convinge că avea calitățile atribuite lui de Emil Bodnăraș, care îl propusese. Examenul a fost luat, misiunea lui în diplomatie a avut un parcurs netulburat de intemperii și ulterior a primit o misiune grea pe care o va îndeplini timp de mai bine de un deceniu. Acesta era corolarul unei decizii mult studiate: odată luată, dura timp îndelungat.

Corneliu Mănescu era un bărbat înalt, frumos și impozant, care ținea mult la părerile lui, după ce însă le chibzuise și studiasse înainte de a și le însuși. Era ploieștean, ceea ce îl făcea – conform folclorului nostru – un încăpățânat, după cum se spunea, unul care trece strada cu ideea că mașinile trebuie să se oprească, indiferent dacă semaforul arată verde sau roșu.

Nici nu am apucat să îi judec stilul și modul de a conduce o instituție cu sute de diplomați și personal ajutător și mă cheamă la el ca să îmi spună că mă ia cu el în delegația de la Adunarea Generală ONU din acel an (1961), dat fiind că am asistat la cele precedente.

Mă aflu într-o situație dificilă. La venirea în țară cumpărasem un Moskvici, cu care dusesem familia la mare. Nu apreciasem bine diferențele față de Chevroletul de care mă despărțisem la New York. Chemat la București de urgență, am luat mașina și, grăbit și neatent, m-am răsturnat într-un șanț, în iarbă, la o cotitură mare. Fractură de claviculă, lovituri la picioare, dar viu. Cules de o altă mașină, urmează spital la București, unde mă aleg cu pieptul în fașă tare și cu mâna stângă legată cu un pansament de gât. În anumite momente mă vizitau niște amețeli.

Când am apărut astfel în fața ministrului, i-am explicat dificultatea de a mă deplasa în starea dată. „Nu face nimic, a spus el, scrii, evident, cu dreapta.“ Și iată-mă spunând că, spre deosebire de el, care a ieșit din teste, eu mai trebuie să mă dovedesc apt de a lucra sub dispozițiile lui. Deci tot la probă sunt.

La sesiune l-a luat și pe ministrul adjunct pentru problemele ONU, Mezincescu, omul de tristă amintire pentru mine. Regăsesc New York-ul, sala mare și „Delegates Lounge“, colegi vechi, prieteni, fețe cunoscute și, curând, sunt pus la treabă. Mănescu îi ceruse lui Mezincescu un text de bază pentru discursul principal. Mi-l dă mie și mă întreabă: „Tu ce crezi?“ Iau documentul, îl citesc și observ lucruri confuze, întortocheate, cu prețiozități și sonorități inutile. Am răspuns că mai bine îl scriu eu de la început până la capăt. I-am dat deci ministrului o versiune alternativă, le-a comparat, i-a înapoiat textul lui Mezincescu și l-a acceptat pe al meu. Cred că personajul a întrevăzut evenimente și mai grave, care s-au întâmplat în anul următor, când i-am luat locul și gradul în minister.

Lucrurile s-au întâmplat astfel: în 1962, Mănescu m-a luat cu el la Conferința de dezarmare de la Geneva. A făcut deplasarea cât mai plăcută, intercalând între ședințe o excursie cu toată delegația în Alpi. „Titulescu redivivus“, mi-am spus eu, cu gesturi de patron generos. În cursul șederii la Geneva, în luna aprilie, primesc un telefon de la profesorul Grigore Geamănu, principalul responsabil cu probleme juridice de pe lângă Gheorghiu-Dej, pe care îl cunoscusem și îl apreciam. El îmi zice scurt și fără explicații: „Te felicit, vreau să fiu printre primii care o fac, ai să vezi de ce, n-am ce să-ți mai spun mai mult“. Apoi îmi închide. „O fi vreun 1 aprilie întârziat“, m-am gândit eu. Ca în aceeași zi, Mănescu să convoace delegația și personalul ambasadei și să anunțe că am fost numit ministru adjunct la Externe, cu problemele ONU. Acesta era deci capătul lungului examen declanșat la New York. Îl trecusem și mi-am amintit de el, în tot cursul celor opt ani cât mi-am păstrat scaunul, conform legilor numerelor mari aplicate la numirile cântărite cu răbdare ani de-a rândul.

La minister am aflat că răspunderea adjunctului cu ONU însemna și controlul, și îndrumarea pe lângă Direcția de Organizații Internaționale și alte trei direcții: economică, juridică și consulară. Nu îmi era teamă de munca pe care o cerea această listă. Prin natura lucrurilor, în funcționarea ministerelor apăruseră rutinele salvatoare, iar scrierea rapoartelor, a notelor de propuneri sau a corespondenței își aveau tipicul lor. Este greu până ce te obișnuiești cu ele.

Sfidările veneau din altă parte. Pe harta politică a lumii apăruseră schimbări, care nu erau deloc triviale. Am urmărit alegerea lui Kennedy în SUA, o personalitate inteligentă, cu intenții mari de inovații în sistemul intern și, mai ales, în cel internațional. S-a văzut cu Hrușciiov în 1961. Cu ce impresii și idei diferă unul de celălalt? După unele semne, criza Berlinului s-a ascuțit. După două luni, est-germanii încep să construiască Zidul Berlinului și închid frontiera între cele două zone din oraș. Nori negri apar la orizont prin debarcarea în Golful Porcilor din Cuba a unor atacanți anti-Castro, înarmați și pregătiți în SUA. Președintele francez de Gaulle își întărește poziția, câștigând referendumul pentru recunoașterea dreptului de autodeterminare al Algeriei. Secretarul general al ONU, Hammarskjöld, moare într-un accident de avion (nu e accident, spunea lumea, e asasinat!) și U Thant al Birmaniei îi preia postul. Ce ne așteaptă la aceste pagini care se întorc, devenind din ce în ce mai sumbre? Pot trezi în mine încă o vocație necultivată, aceea a analistului și a prognozei ca să înțeleg cum este lumea și încotro o ia?

Kennedy

Am început să-l observ cu simpatie la New York, lipit de televizor, ca să urmăresc confruntările lui John Fitzgerald cu Richard Nixon, în lupta pentru președinția SUA. Sondajele le dădeau șanse egale și când era unul mai sus, când celălalt, în preferințele opiniei publice. Ca fost vicepreședinte de două ori al lui Eisenhower și puternicii mașini republicane, deci după opt ani de expunere publică, Nixon își avea avantajele de care era sigur. Kennedy își număra slăbiciunile: un catolic în țară protestantă, fiul unui personaj cu probleme, după ambasada sa la Londra și o ceartă cu Roosevelt, o sănătate șubredă. Încearca să le compenseze prin titlul de erou în război, rănit și decorat, și, în rest, farmec personal și cuvântări pline de savoare.

Întotdeauna alegerile de președinție în America sunt unul dintre evenimentele care întrec în atracția lor marile competiții sportive. Meciul fiind atât de strâns și rezultatul atât de incert, era în atenția întregii populații și contamina și sursele de știri din alte țări.

Am avut în față imaginea unui tânăr simpatic, cu mintea rapidă, cuvintele bine alese, respirând încredere și voință, care se confruntă cu un om brădat de griji, nesigur pe el, cu limbajul de lemn al activistului politic și cu rețeta unor lozinci ruginite, și am ales. Simpatia mea a mers spre Kennedy și i-am dat votul meu virtual. Am și pariat că va câștiga, pe o sticlă de whisky, cu un coleg. Mi-am adus aminte de un autor care numără în virtuțile cerute de autoritate un factor nou numit *charismă*, pe românește har.

Toate intervențiile lui din perioada alegerilor aveau ceva înrudit cu ele. Citează, de pildă, ce a spus un contemporan despre Jefferson, unul dintre părinții fondatori ai Americii: „E un gentleman de 32 de ani, care poate să pună la cale o eclipsă, să sape un câmp, să facă planul unui edificiu, să călărească un cal, să cânte la vioară, să danseze un menuet“. Nu întreabă audiența dacă seamănă cu el, ci „ce are acest om în comun cu Nixon?“ Iar lumea răspundea în cor: „Nimic“.

La confruntările cu Nixon, a început să se distanțeze de acesta, luând mai multe puncte din *survey-uri*¹ decât el.

Cât de strâns a fost votul final se vede în statistici. Total votanți: 68 450 990. Republicanii: 34 107 646, democrații: 34 227 096. Deci Kennedy câștigă cursa cu 50% din votanți, în timp ce Nixon înregistrează un sprijin de 49,83%. Acel 0,17% se datorează unui efort imens, la care s-a adăugat o picătură de *charismă*, absentă la oponent. În preziua alegerilor, 7 noiembrie, Kennedy parcursese 65 500 de mile în 188 de localități, ținuse 150 de cuvântări majore și a avut contact vizual cu 10 milioane de oameni.

Primul act de afirmare a lui Kennedy a fost victoria din 1960. A doua realizare memorabilă este discursul său de recepție, din 1961. L-am citit în timpul prezenței mele la sesiunea ONU. L-am citit și recitit pentru că l-am considerat cel mai bun discurs politic auzit vreodată. Entuziast, îl vedeam introdus ca lectură obligatorie în toate facultățile de științe politice și diplomatie.

Câteva exemple ilustrează arta și știința vorbitorului: „Lăsați să meargă vorba de la acest moment și loc, la prieten și dușman la fel, că torța a fost trecută unei noi generații de americani – născuți în această țară, temperați în război, disciplinați de o dură și amară pace“. „Lăsați fiecare națiune să știe, de ne vrea binele sau răul, că vom plăti orice preț, vom duce orice povară, vom întâmpina orice dificultate, vom sprijini orice prieten, ne vom opune oricărui dușman ca să asigurăm supraviețuirea și succesul libertății.“ „Și astfel, concetățenii mei americani, nu întrebați ce poate să facă țara pentru voi, întrebați ce puteți voi să faceți pentru țara voastră.“ Problemele sociale nu

¹ Sondaje de opinie (engl.) (n.red.)

erau uitate: „Dacă o țară nu poate să-i ajute pe cei mulți care sunt săraci, nu-i poate salva pe cei puțini care sunt bogați“. Nici cele rasiale: „Nimeni nu a fost împiedicat pe baza rasei sale să lupte și să moară pentru America, nu sunt semnele alb sau colorat pe crucile sau mormintele unei bătălii“.

Cele două triumfuri din 1960 și 1961 au fost urmate, din păcate, de erori, judecăți greșite și eșecuri. În viața lui a apărut subit ursitoarea cea rea. Un șir neprevăzut de obstacole s-a ținut lanț de el.

Are o întâlnire cu Hrușciov, la Viena, în 1961. Nu îl convinge pe acesta să atenueze criza Berlinului, ci dimpotrivă, îl întărește și mai mult. Peste două luni se închide frontiera între Berlinul de Est și cel de Vest și începe construirea Zidului Berlinului.

Face primii pași de implicare în Vietnam, ascultând de sfaturile lui Johnson, Walt Whitman Rostow și Maxwell Taylor. Organizează comanda-mentul din Saigon și trimite soldați și avioane în Laos.

Înăsprește relațiile cu statul Cuba și acceptă ca agențiile americane secrete să sprijine un atac atribuit exilaților cubanezi, constând în debarcarea eșuată în Golful Porcilor.

Lansează un proiect bine intenționat în America Latină, Alianța pentru Progres, care nu se bucură de succesul scontat.

Nu se poate omite șirul de evenimente care a marcat rezultate pentru americani, ca de pildă înființarea Corpului păcii sau intensificarea cercetărilor și a unor pași chiar în domeniul spațiului cosmic, deși sovieticii continuă predominanța, prin plasarea lui Gagarin pe o orbită circumterestră. Kennedy anunță că, până la sfârșitul deceniului, americanii vor pași pe Lună.

Cine analizează evenimentele acestei scurte perioade de mai puțin de doi ani, până la izbucnirea Crizei rachetelor, poate decela o prea mare încredere acordată unor sfătuitori presupuși a avea o experiență mai bogată decât a lui. Se poate constata și o grabă de a se angaja în proiecte insuficient studiate în prealabil.

Oare nu ideea destinului unei vieți scurte, provocată de boala lui, îl făcea pe Kennedy să se grăbească? Nu îl avertiza intensă terapie medicală a bolilor sale de un sfârșit apropiat? Ținea pe noptieră poemul cavalerilor sfântului pocal, cu expresia „Don't let it be forgot/That once there was a spot,/For one brief shining moment,/That was known as Camelot“.¹ Nu este și existența lui menită să se reducă la un scurt moment strălucitor?

În ceea ce a urmat în criza izbucnită în octombrie 1962 și terminată în pragul anului 1963, îl întâlnim pe Kennedy în cea mai bună ipostază a unui

¹ Nu lăsați să fie uitat/A fost odată un loc./Care a strălucit, pentru scurt răgaz,/ Acesta a fost castelul Camelot (în engl.) (n.red.)

om politic. Calm, stăpân pe sine, profund rațional, calculându-și șansele și ascultându-și intuiția, Kennedy are meritul de a fi stins criza cotelă ca fiind cea mai primejdioasă și riscantă din istoria Războiului Rece.

Cum prima mea experiență, legată de o răspundere diplomatică crescută, în materie de politică internațională, începe cu criza, a ști ce gândea și ce va face Kennedy au fost printre datoriile mele ca direct participant al urmăririi ei la ONU.

În ceea ce a survenit, indirect am intrat în coada cometei trasată de el. A reușit să propună și să facă aprobat Tratatul de interdicere a experiențelor nucleare. Am fost însărcinat să îl semnez din partea României la Washington, în timp ce ministrul și un alt adjunct coleg îl semnau concomitent la Moscova și Londra. După semnare am îndeplinit prima sarcină mare, dată discret de Dej personal, de a duce tratative cu Harriman privind relațiile româno-americe. Harriman era consilierul lui Kennedy și parteneriatul care s-a creat atunci poartă aprobarea și pecetea lui (august 1963).

În același an (noiembrie), Kennedy este asasinat la Dallas. Ultimul meu omagiu față de o personalitate de care mă legau evenimente mari și semnificative l-am adus la înmormântarea lui, unde îmi reprezentam țara.

Criza rachetelor

În septembrie 1962, am participat la Sesiunea a 17-a a Adunării Generale a ONU, la New York. Era pentru mine a 7-a sesiune la rând: cinci petrecute în calitate de consilier la Misiunea Permanentă a României la ONU, de la înființarea ei în 1956 și până în 1960, când avusese loc faimoasa reuniune a șefilor de state, printre care și Hrușciiov, Castro și conducătorul român Gheorghiu-Dej; și din nou în 1961, ca director al Relațiilor Culturale în Ministerul Afacerilor Externe.

Mă simțeam astfel destul de familiarizat cu mediul ONU și cu problemele în discuție, care se repetau de la o sesiune la alta. În privința rolului pe care îl jucam în 1962, mă preocupa felul în care îmi voi duce prima misiune importantă la capăt. Fusesem numit, în primăvara anului 1962, adjunct al ministrului afacerilor Externe însărcinat cu problemele organizațiilor internaționale, începând cu ONU. Aveam 35 de ani și aproape toată experiența mea diplomatică se desfășurase la ONU, pe care o consideram cu prețuire „suprema academie”. Ministrul de Externe, Corneliu Mănescu, care conducea în mod normal delegația la Adunarea Generală anuală, s-a văzut brusc nevoit să-l însoțească pe Gheorghiu-Dej și pe Ion Gh. Maurer, președintele

Consiliului de Miniștri, într-o vizită oficială în Indonezia, India și Birmania (3–24 octombrie 1962).

Astfel, sarcina de a conduce delegația îmi revenea mie. În plus, în 1962, România deținea, în rotația regională, postul de vicepreședinte al Adunării Generale. Iată-mă proiectat într-o misiune în care partea protocolară sărise câteva trepte în sus; aveam de prezidat și o ședință plenară a Adunării Generale și urma să fac parte din cercul mai îngust (Biroul) al celor ce organizau lucrările, bine puse la punct, de altfel, de mecanismul secretariatului. Nu vedeam însă obstacole la orizont, agenda fiind mai degrabă de rutină.

După ce își anunță numele și profesiunea și explică ce caută la locul dramei, martorul e invitat să treacă la subiect. Când și-a dat seama de criză? Aș putea spune că pe cer se vedeau nori. O problemă cubaneză exista.

În 1961, SUA încercaseră să-l răstoarne pe Castro prin invazia unei forțe neoficiale, ce se terminase cu bătălia de la Baya de los Cochinos (Bay of Pigs – Golful Porcilor), unde mercenarii cubanezi fuseseră înfrânți. Această aventură era indiciul unei intoleranțe a SUA față de un regim neprietenos în Caraibe, la 30 de mile de țărmul american. Șicanele continuau, actele de sabotaj se perpetuau, o nouă lovitură era în pregătire. Cuba se vedea amenințată, își lua măsuri de apărare și formula plângeri precum cele de pe agenda Consiliului de Securitate. Cu o lună în urmă, reprezentantul României în Consiliul de Securitate, Mihail Hașeganu, a apărut Cuba în cadrul Consiliului și a denunțat intențiile agresive ale SUA față de ea; presa română avea același ton, relatând pe larg solidaritatea lumii a treia cu un membru amenințat al familiei. Numai latino-americanii, legați de o rezoluție veche a Organizației Statelor Americane, care respingea comunismul pe continent (1954), se îndepărtau de Cuba pe măsura apropierei lui Castro de pozițiile prosovietice și de concepțiile economico-sociale ale URSS.

N-ar fi trebuit să fim deci complet surprinși de criza cubaneză. Numai că pe agenda internațională mai figurau și alte litigii care ascundeau conflicte potențiale. Criza Berlinului era nerezolvată. Iar Hrușciuv, alarmat de scurgerea de persoane către vest și de influența enclavei Berlinului occidental de pe solul RDG, angajat în căutarea unei noi reglementări a statutului ei, spunea că a găsit o parte slabă a Occidentului și că înțelegea să o consolideze, întărind intenția sa cu un gest semnificativ al pumnului care strângea nemilos. Berlinul era mai actual decât Cuba în relația celor două coalitii: NATO și Pactul de la Varșovia. Și nu reieșea clar care situație era mai aproape de explozie.

Ambele crize aveau loc pe fundalul unui sistem internațional care parcurgea perioada Războiului Rece între cele două mari puteri și aliații lor. Politica SUA era în continuare aceea de menținere la locul lui (*containment*)

a blocului răsăritean, iar a URSS, aceea de a-și consolida poziția și de a obține rangul paritar cu cealaltă putere mondială, vechiul obiectiv neschimbat de la sfârșitul celui de al Doilea Război Mondial. Aceasta se vedea, astfel, îndreptățită să procedeze la fel ca SUA în situațiile internaționale. Ambele părți căutau să producă deci cât mai multe neplăceri și motive de îngrijorare celeilalte părți într-o largă arie deschisă competiției și fricțiunilor. Există însă o sferă restrânsă, unde cele două mari puteri se înțelegeau și cooperau intens. Ea era reglementată de un mecanism nou care reprezenta cheia de boltă a sistemului bipolar. Ambele puteri vegheau la funcționarea perfectă a balanței terorii, cum se numea echilibrul nuclear. Primejdii existau, balanța se putea strica oricând, antrenând o catastrofă nucleară. Tema ei era restrânsă: să evite schimburi de lovituri care ar putea produce pierderi inadmisibile și irecuperabile pentru actorii principali. Menținerea balanței atomice reclama eforturi speciale, o negociere permanentă, elaborarea în comun a regulilor de joc, verificarea constantă a înțelegerii, respectării și aplicării lor de către parteneri. Situația în acest domeniu era complet diferită de manifestările retorice ale Războiului Rece, de articolele din presa mondială, de discursurile de la tribuna ONU și mai ales de asprimea războiului ideologic, în care cele două părți își anunțaseră reciproc înfrângerea și pieirea.

Participasem în primăvara anului 1962 la Geneva la ședințele Comitetului celor 18 țări pentru Dezarmare. Văzusem cu ochii mei unul dintre atelierele semioficiale, unde experții lucrau la menținerea balanței. De două ori pe săptămână, aveau loc ședințe în care se țineau discursuri convenționale. În ele, discuțiile erau, practic, inexistente și schimbul de opinii, minimal. În contactele neoficiale, ele erau însă în floare, iar cele care se distingueau prin discreția și seriozitatea lor erau cele sovieto-americane. Nu erau doar conversațiile unor funcționari sus-puși și influenți, ci exista un dialog cu baze teoretice, susținut între specialiști ai teoriei riscului, teoriei jocurilor, ai modelelor matematice pentru decizii și strategii. Cartea lui Schelling, apărută în 1960, *Strategia conflictului*, figura în bibliografia de referință. Acesta este autorul care a spus că în condiții de descurajare reciprocă, ceea ce contează nu este raportul numeric, ci stabilitatea balanței, care, foarte simplu spus, e asigurată atunci când nicio parte nu poate fi sigură că, aplicând prima lovitură, distruge abilitatea celeilalte de a riposta. Iată de ce antenele sensibile ale delegaților de la Geneva vibrau la termeni legați de amenințarea balanței cum ar fi accident tehnic, eroare, greșeală de calcul și încercau chiar să codifice măsurile de a le evita și chiar pe cele de interzicere a primei lovituri. Concluziile lor erau verificate pe nenumărate canale de comunicare între oamenii de știință (mișcarea Pugwash, de pildă), canale personale, informale și confidentiale.

Geneva era altă scenă decât cea de la New York. Acolo, la Geneva, adversarii deveniseră parteneri în proiectul comun al menținerii balanței stabile, ceea ce presupunea multă încredere și înțelegere reciprocă. Printre lucrurile admise de regulile invizibile și în parte nescrise ale balanței terorii, erau demonstrațiile de forță la care asista o omenire întreagă, ce protesta înspăimântată, și care constau în experiențele nucleare în subteran, pe sol, în aer și sub apă. Altă demonstrație paralelă, mai puțin periculoasă, dar mai spectaculară, era cursa în cucerirea cosmosului. Cine explodează cea mai puternică bombă? Cine va fi primul pe Lună?

Hrușciov, fiindcă el a inițiat seria de evenimente numite *criza rachetelor din Cuba*, era unul care trebuia să cunoască regulile balanței. Dacă știa că stabilitatea ei ținea de altceva decât de numărul de focoașe, n-ar fi trebuit să fie atât de îngrijorat de inferioritatea propriului arsenal față de americani și deci nici atât de obsedat de realizarea parității, încât să vrea să plaseze rachete în vecinătatea imediată a Americii. Această motivație i se atribuia atunci și i se pune în cărcă și astăzi. Evident că el câștiga un avantaj strategic, dar aceasta să fi fost motivația principală? Vestea venită dintr-un cer relativ senin la 22 octombrie a fost următoarea: sovieticii instalaseră în 1962 rachete balistice cu încărcături nucleare în Cuba, iar Kennedy, în discursul lui de audiență universală din seara acelei zile, îi cere să le scoată. Altfel, riscuri grave, inclusiv un conflict nuclear posibil.

Americanii au detectat rachetele, iar Moscova neagă existența oricărui armament ofensiv. În lumina Genevei și a balanței, instalarea lor mi se părea un lucru absurd, o gravă conturbare a situației printr-un act de surpriză. Dialogul celor mari a fost zile în șir: „Ia-ți rachetele înapoi”. „Nu sunt rachete.” (În echipa noastră de la New York, ne aminteam gluma ce se povestea despre Hrușciov la vânătoarea de tigri: „După ce invitatul își cerea insistent trofeul împușcat, gazda răspundea prin repetarea unei nedumeriri: «Care tigru?»”). Mai degrabă decât de realizarea parității, credeam atunci că mintea lui era preocupată de o analogie. „Dacă americanii au rachete la granița mea cu Turcia, eu de ce să nu le am pe ale mele la granița lor?” De aici încolțea și ideea unui compromis posibil: „Le retrag pe ale mele, dacă ți le retragi și tu”.

Toată lumea și mai ales americanii știau câtă greutate avea pentru Hrușciov reglementarea problemei Berlinului. De aici, o altă ipoteză în explorarea motivațiilor posibile: Hrușciov creează o situație de criză în Caraibe, ca să smulgă concesii la Berlin. Vasta literatură închinată subiectului e împărțită între partizanii unei teze sau alta. Mi s-a părut neglijată și atunci, și acum relația cu China. Pentru orice om politic, mai neliniștitoare decât situațiile create

de tine și în care mai ai un cuvânt de spus sunt cele create de alții care te țin sub focul lor și pe care nu le poți controla. Hrușcirov era stegarul unei ideologii, conducătorul plutonului de vârf al marii mișcări marxist-leniniste. Dar uriașa Chină, membră a familiei, îl acuza de trădarea doctrinei, părăsirea spiritului revoluționar și de nesprijinirea celor oprimați de imperialism.

La București, unde la o Conferință din 1960 a putut fi percepută schisma, se știa cât de dureroasă era fronda chineză pentru Hrușcirov. În cazul Cubei, el putea să demonstreze injustețea acuzației: era revoluționar consecvent și îi susținea pe cei amenințați. Vitalitatea comunismului era în joc, prestigiul URSS în lumea a treia în care apăreau tot mai mulți revoluționari de stânga trebuia salvat. A fost analiza care m-a obligat să conclud că în politica internațională nu există acțiune sau decizie care să se bazeze pe o singură cauză explicativă: există o duzină de cauze care dansează dezordonat, până se încing într-o singură mișcare. Pentru analist, o duzină de motive e o cifră bună, în niciun caz mai puțin de 7. Unele nu se vedeau ușor în cazul decidentului Hrușcirov, cum erau relațiile lui cu partidul, cu armata, cu membrii Politbiroului. Între cele pe care le puteam număra, nu figura însă intenția declanșării unui conflict nuclear. Aceasta mă făcea mai încrezător că totul se va sfârși cu bine și lucrurile se vor liniști. Alți diplomați erau cuprinși de panică. Familiile lor părăseau New York-ul, considerat țintă privilegiată.

La ideile ce pot motiva un om se adaugă profilul lui psihologic. Avusem ocazia să-l studiez pe Hrușcirov în neuitatele lui apariții la Adunarea Generală din 1960, cu mișcări neașteptate, interviuri date din balcoane, vizitarea lui Castro în hotelul din Harlem, unde acesta găsisese loc de găzduire, după ce voise să-și pună corturile de partizan în parcul ONU. Un om de o mare spontaneitate, iubind efectele, gustând uimirea și hazul audienței. Pentru mine, Hrușcirov era mai degrabă un personaj folcloric desprins din povestirile cu țărani și rețeti ale lui Gogol.

Astfel, în cântărirea primejdiilor crizei, nu cădeam în panică și întrețineam speranța unei rezolvări. Aceasta nu însemna că subestimam gravitatea situației. Era o situație limită când forțele se aflau față în față și nimeni nu putea ști dacă era vorba despre un accident, o eroare sau un calcul greșit, ca ideea că o acțiune militară cu scop local nu se va extinde, că dacă un vas nu va fi scufundat sau un submarin cu arme nucleare cu focosul pus nu va recurge la un act fatal. Mărturisesc că, în tabloul meu din ceea ce știam, era vorba doar de câteva rachete. Nu știu la ce concluzie aș fi ajuns dacă aș fi fost în posesia datelor de mai târziu. Acum, sunt cunoscute cifrele: planul ministrului sovietic Malinowski cuprindea nu mai puțin de cinci regimente de rachete nucleare (medii și intermediare). Două regimente de rachete de

croazieră și ele cu ogive nucleare, arme tactice de câte 2 kilotone, pe lângă alte forțe al căror total ar fi depășit 50 000 de soldați sovietici. Dacă ar fi fost chiar o demonstrație, era una uriașă. (Americanii au subestimat ei înșiși armamentul instalat sau pe cale de a fi montat. Arthur Schlesinger spunea că la Conferința din 1992, la Havana, unde s-a discutat criza, Robert McNamara, fostul secretar al Apărării în SUA în 1962, era să cadă de pe scaun când a auzit cifrele date de un fost general sovietic prezent la reuniune.)

Mai urgent pentru mine decât evaluarea situației era *discursul*. Evenimentele se precipitau în Caraibe, dar și la ONU. România era membră a Consiliului de Securitate și trebuia să se pronunțe. În 22 octombrie seara, Kennedy și-a ținut discursul, iar a doua zi, Consiliul de Securitate, sesizat de SUA, URSS și Cuba, a început să dezbată situația. Problema mea cea mare era cum să prezentăm poziția oficială a României? Răspunsul normal pentru asemenea situații era: conform instrucțiunilor. Dar acestea lipseau, din cauza deplasării întregii conduceri care se putea pronunța: Gheorghiu-Dej, Maurer și Mănescu și a negăsirii niciunui factor de decizie în București care să-și ia răspunderea unei indicații. Reprezentantul nostru în Consiliu era ambasadorul la ONU, Mihail Hașeganu. Dar acesta, un personaj altminteri pitoresc, poreclit de colaboratori Mr. Daiquiri (un cocktail cu rom și suc de lămâie) pentru deseale frecventări ale barului din marele *hall* al delegaților (*the lounge*), părea tuturor depășit de o asemenea problemă. Motiv pentru care, îngrijorați de posibila lui prestație, centrala l-a înlocuit temporar cu șeful delegației la Adunarea Generală, ceea ce puneă răspunderea pe umerii mei.

Primul reflex al reprezentantului unei țări socialiste din bloc sau lagăr, cum era numit fără nicio sensibilitate față de echivocul denumirii, la apariția unei probleme, era să-l consulte pe *prietenul cel mare*. Chiar la unele întrebări puse ministerului se dădea, cifrat, indicația prețioasă: „Adresați-vă prietenilor“. Sau: „Ce spun prietenii despre acest lucru, care e poziția lor“ sau „Susțineți poziția prietenilor“.

În 1962, nu era niciun semn vizibil sau explicit pentru ca vreun membru din serviciul diplomatic românesc să pună la îndoială justetea unui asemenea procedeu. Nimic mai normal deci decât să ne consultăm cu prietenii. Ambasadorul sovietic era Valerian Zorin, un reprezentant tenace și stâncos al diplomației Moscovei, mult mai asemănător șefului său, Gromîko, o ade-vărată piesă imperturbabilă a unei politici începute în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, decât lui Anatoli Dobrînin, ambasadorul sovietic la Washington, un om mai elastic, cultivat și afabil. Interlocutorii obișnuiți ai lui Zorin erau membrii familiei socialiste, ai lui Dobrînin, personalitățile americane de vârf. Zorin a fost clar cu mine: nu există rachete, afirmația e o

provocare americană la care nu putem ceda. Trebuie să fim solidari, să susținem teza justă și adevărată, să ne sfătuim continuu, ca singurele țări socialiste din Consiliu.

Întâlnirile reprezentanților socialiști aveau loc la Misiunea sovietică la ONU de pe Park Avenue. Când erau mai informale se țineau la Glenkov, o dacea sovietică în Long Island, unde erau invitate și familiile. Caracterul neobișnuit al reuniunilor grave a mutat sediul reuniunilor din salonul elegant și tapisat, într-o sală mică la etaj, complet albă, cu pereți speciali antifonici. Ne înghesuiam în jurul unei singure mese, iar unii dintre colaboratorii noștri rămâneau și în picioare. Ca întotdeauna, agenda consta în expunerea prietenului mare asupra situației, urmată de eventuale întrebări sau scurte declarații de solidaritate, de unde nu lipsea ambasadorul bulgar Tarabanov, la acea dată prim-adjunct al ministrului de Externe. În timpul sesiunii asistau și miniștrii veterani, ca Václav David (Cehoslovacia), sau mai noi, ca episcopul Janos Peter (Ungaria). Dar la sfârșitul lunii octombrie, cei mai mulți plecaseră după terminarea discursurilor din Adunarea generală.

De la începutul crizei poziția „prietenului” era fermă. URSS nu a plasat rachete în Cuba, SUA amenință Cuba și pacea, noi susținem Cuba și condamnăm agresiunea. Zorin nu pierdea niciun prilej să-mi amintească datoria mea, ca reprezentant al singurei țări socialiste în Consiliu, de a combate afirmația americană și de a declara cu convingere că nu erau amplasate rachete în Cuba. Am convocat delegația și i-am descris situația în care ne aflam. *Nu pot să fac ce-mi cere Zorin. N-am instrucțiuni, n-am informații. Americanii spun că le-au detectat, iar rușii, că ele nu există. De unde să știm noi ce se întâmplă? Dar nici SUA nu sunt imaculate în privința Cubei. Au întreprins invazia ratată de la Golful Porcilor, iar Castro se teme de repetarea ei, ceea ce nu e exclus. Să criticăm SUA într-un punct slab. De pildă, instalarea blocadei pe mare.*

A fost de-ajuns ca juriștii din delegație, în frunte cu profesorul Glaser, să elaboreze o argumentare juridică impecabilă: blocada e interzisă în Dreptul internațional. În treacăt fie spus, Glaser, care ne reprezenta în comisia juridică, vedea Dreptul într-o manieră elastică: *Nu-mi cere să-ți spun ce poziție trebuie să ai, spune-mi ce vrei să susții și eu îți dau argumentele.*

O noapte nedormită. Cuvântarea a fost ținută fără vreo aluzie la rachete, ceea ce l-a indispus rău pe Zorin. Dar, a doua zi, când fotografiile rachetelor au fost expuse de ambasadorul Adlai Stevenson fără posibilitatea vreunei replici, noi am oftat ușurați și demni. Faptul că fusese atacată problema blocadei i-a indispus atât de tare pe americani, încât presa s-a referit la ea, omițând să precizeze că nu susținuserăm poziția URSS. Câteva zile mai târziu apărea în ziarele americane ampla susținere a blocadei semnată de juriștii

americani. Între timp, la București se vorbea despre susținerea fermă a Cubei de către delegația română în Consiliul de Securitate¹.

În retrospectivă, nu pot să atribui decizia de a omite rachetele din discurs unei inspirații fericite sau unei intuiții merituoase, deoarece găsesc explicații suficiente. Ele sunt bazate pe experiențe directe. La București, nu mai era prețuită imitarea necritică a prietenului mare. Una era consultarea și alta subordonarea servilă. Fostul deținător al postului pe care-l ocupam, Eduard Mezincescu, fusese dezavuat tacit și apoi demis, din mai multe motive, între care și faptul că la sesiunea din 1960, unde Hrușciiov bătuse cu pantoful în bancă (vechi obicei parlamentar englez, după părerea lui Gromiko, ce încerca să-l scuze), ceruse un punct de ordine sub președinția irlandezului Boland în Adunarea Generală, întărit prin lovituri cu pumnul în pupitrul oratorului, care dezafectase instalația microfonului. Hrușciiov l-a felicitat public într-o cuvântare după plecarea lui de la New York ca pe un emul merituos, dar nu și autoritățile românești. Știam, de asemenea, din 1960, că Gheorghiu-Dej nu avea o părere bună despre Hrușciiov. În al treilea rând, noul ministru, Corneliu Mănescu, își alcătuia treptat o echipă din care lipseau cadrele vechi ale anilor '50 cu afiliație sovietică notorie. Formarea noilor diplomați era axată pe tradițiile școlii diplomatice românești, principiul „interesului național” începuse să aibă circulație, iar „poziția României” în afacerile internaționale era un subiect cercetat cu atenție.

U Thant. Secretarul general al ONU, a fost pentru mine în perioada crizei personajul de referință. Timp de o săptămână l-am văzut zilnic, începând

¹ Mai târziu am avut satisfacția să văd că fructul acelei nopți a intrat în analele relațiilor internaționale. Într-o carte (William P. Gerberding – *International Law and Political Crisis. Analytic Casebook*, Lawrence Scheinman, David A. Wilkinson (ed.), Little, Brown and Company, Boston, 1968) – a cărei introducere era semnată de Stanley Hoffmann, eminentul șef de școală politică americană –, autorul scria despre ședința Consiliului: „România a fost cea care a marcat, probabil, cel mai distinct și mai stânenitor – pentru SUA – punct dintre toate. Cuba reamintise o convenție din 1928, dar relevanța ei în criză era discutabilă [...]. România a avut însă prezența de spirit să reamintească acea Conferință a Națiunilor Unite pentru Dreptul Mării care se ținuse în 1958 și unde câteva convenții fuseseră adoptate. Din mai multe motive, acesta era, poate, sub aspectul Dreptului internațional, cel mai important punct din întreaga dezbatere”. În câteva pagini citează și discută discursul. După ce amintește în treacăt că reprezentantul român a mustrat Anglia pentru „subita ei nepăsare la libertatea mărilor”, Gerberding observă că „în ceea ce putea fi cea mai dură lovitură a unui reprezentant al unui mic guvern comunist, care, cum se vedea, cuprindea minunați juriști de Drept internațional, [acesta] a declarat că [...] blocada militară este o formă a opresiunii”. Și, după un larg extras din discurs, nota: „Dacă România a furnizat cea mai tulburătoare și erudită condamnare a blocadei, răspunsul Bulgariei a fost, poate, cel mai plin de umor” (n.a.)

cu 22 seara, când îl întâlnisem la o recepție de unde se grăbea să ajungă la sediu pentru a asculta declarația lui Kennedy. Era un om amabil, zămbitor, senin. După moartea în condiții misterioase a lui Hammarskjöld în cursul vizitei lui în Congo în 1961, mișcarea de nealinieri care se constituise la Bandung în 1955 îl adusese în fruntea organizației. Primii secretari generali ai ONU fuseseră nordici europeni și venea rândul Asiei să ocupe această importantă poziție în sistemul internațional. Îl cunoșteam pe U Thant de când era ambasadorul Birmaniei la ONU, țară respectată în rândul neutrilor. După 1962, apropierea mea de el a fost și mai pronunțată. În decursul anilor '60, am luat dejunul în apartamentul lui, unde mi-a arătat pe șemineu statuia lui Buddha, în fața căreia își petrecea zilnic meditația matinală între orele șase și șapte. Dar cel mai bine am putut să-l observ și să-l studiez în octombrie 1962. Neliniștea lui era profundă și autentică. Spunea că n-a auzit o declarație mai gravă de la războiul mondial încoace ca declarația lui Kennedy, fiindcă ea enunța fără echivoc decizia unei riposte care ar fi putut incendia globul. Ceea ce îl îngrijora era faptul că John Kennedy, după părerea lui, îl pune la zid pe oponent. U Thant era încă sub impresia plângerilor oficiale ale Cubei la Consiliul de Securitate și la Curtea internațională de Justiție, toate fără urmări, în timp ce în SUA declarațiile anticubaneze se multiplicaseră. Era un cerc vicios: în vreme ce Cuba, exasperată, denunța primejdia unui nou atac după *The Bay of Pigs* și se vedea îndreptățită să se bazeze pe URSS, care îi trimitea armament și experți, SUA considerau pregătirile acestea ca niște acte ostile. În atitudinea lui U Thant se citea o înțelegere a situației disperate a Cubei care se bucura de simpatie în lumea a treia. Dar rezervele lui față de răspunsul dur american la mișcarea lui Hrușciov nu-l scuteau pe acesta în ochii lui U Thant de vina unei mișcări de surpriză, cu efecte ce zguduiau lumea. Poziția lui U Thant nu putea fi decât echidistantă, neutră și obiectivă.

Examinarea calendarului activității Consiliului de Securitate din acele zile este edificatoare pentru rolul ONU în criză. După seara zilei de 22 octombrie (discursul lui Kennedy), au urmat trei zile de ședințe: 23, 24, 25. Prima zi a fost consacrată declarațiilor ample ale URSS, SUA și Cubei, primele două prezentând proiecte de rezoluție. Mi-a rămas în minte vie ziua de 24 pentru că era ziua de maximă nedeterminare și de creștere a riscului, în mijlocul căreia era rostit discursul românesc, dar mai ales pentru o conversație mai puțin obișnuită.

Înainte de ședința de după-amiază, în sala Consiliului, mergând spre locul lui, U Thant s-a oprit și mi-a spus că intenționează să facă un apel conducătorilor celor două puteri de a opri escaladarea primejdioasă a crizei, înghețând

acțiunile în curs: transporturi, instalații și carantină, și să acorde un răgaz de vreo două-trei săptămâni pentru negocieri și căutarea unei soluții pașnice. „M-am frământat mult în ultimele zile și nopți, a zis el, întrebându-mă ce pot să fac și ce ar fi făcut Hammarskjöld în locul meu. Mi-am zis că el ar fi considerat că ONU cuprinde și țări care nu fac parte din acest joc de putere și că ele au dreptul la pace.“ I-am răspuns spontan și fără rezerve: „E o inițiativă mai mult decât fericită, e necesară“. Din completarea lui, am înțeles că nu era vorba de o consultare de care să depindă decizia lui, cât de un test de opinie: „Îmi pare bine că spui asta, fiindcă Tarabanov m-a sfătuit să nu lansez apelul: crede că e greșit să-l pui pe cel care are dreptate (URSS) la un loc cu cel vinovat (SUA), iar Zorin e complet împotriva“. Consultarea esențială o făcuse deja U Thant cu țările neangajate, categorie nouă și nedefinită clar, cuprinzând 30–40 de state. În numele lor înțelegea U Thant să acționeze. Mai târziu, m-am gândit că Hammarskjöld ar fi acționat la fel ca U Thant, dar în numele organizației și nu al unui grup specific, oricât de important ar fi fost.

Ziua de 24 octombrie era ziua Națiunilor Unite și, ca de obicei, a fost celebrată seara printr-un concert. Nu putea fi un contrast mai mare între reculegerea din sala mare a Adunării Generale și zbuciumul din Consiliul de Securitate. Mesajul păcii și al coexistenței era adus în chip paradoxal de Orchestra Filarmonică din Leningrad. Cu toate acestea, Ceaikovski și Beethoven au făcut bine minților noastre fierbinți și au încurajat sămânța de speranță care apăruse în acea zi.

În 25 octombrie, zi de cumpănă, a avut loc mult mediatizatul discurs al lui Adlai Stevenson, reprezentantul permanent al SUA la ONU, cu proiectarea fotografiilor aeriene ale rachetelor și ale bazelor de lansare din Cuba. Înainte de a-l începe, a avut loc un dialog tăios în care Stevenson îl soma pe Zorin să răspundă prin *da* sau *nu* dacă erau rachete sovietice în Cuba și în care acesta a replicat că nu se afla în fața unei instanțe americane, ca să fie apostrofat astfel. M-am întrebat cu groază în ce situație m-ar fi pus susținerea în discursul rostit cu o zi înainte, la 24 octombrie, a tezei lui Zorin. Dar această zi a adus și o înseninare prin apariția la orizont a unei soluții a crizei: SUA (cu nuanțe) și URSS au anunțat răspunsurile favorabile ale șefilor lor de state la apelul lui U Thant. A fost momentul culminant al rolului ONU și al lui U Thant. După trei zile de ședințe n-a urmat nimic. Stop cadru: ședințe amânate *sine die*. Restul lunii octombrie și toată luna noiembrie, nicio reuniune. Membrii Consiliului s-au întâlnit neoficial, au avut convorbiri personale, i-au văzut pe cei mari, au pregătit noi rezoluții, au dezbătut soluții, dar niciun semn de convocare. În această perioadă, l-am întâlnit mereu pe U Thant. El era, de fapt, secretar general interimar, dar candida pentru definitivarea pe

post la alegerile care urmau să aibă loc în 1962. Ca membră a Consiliului de Securitate și a Biroului Adunării Generale, România s-a pronunțat de la început în favoarea lui și a votat pentru el, în ambele instanțe. Până la 30 octombrie, când și-a început vizita în Cuba, a fost încrezător în rolul pe care organizația avea să-l joace. Dar, după aceea, a fost martorul neputincios al scoaterii ei din joc. Niciun document și nicio sau înțelegere între SUA și URSS nu au fost prezentate, nici măcar de formă, la Consiliul de Securitate. Acesta a fost doar o scenă tranzitorie, fapt plin de învățăminte.

Adlai Stevenson ajunsese ambasador la ONU, după ce Kennedy, care nu îl agreea, nu l-a vrut secretar de stat, dându-i acest rol lui Dean Rusk. Avea ținuta unui distins intelectual. Este trăsătura care l-a îndepărtat de președinția Statelor Unite, la care candidase din partea Partidului Democrat în 1952, pierzând cursa în favoarea lui Eisenhower. „E prea cultivat pentru noi, îmi explicase un american, și deci nu e reprezentativ.“ Politețea lui corectă nu însemna că-și distanța interlocutorul, fiindcă am constatat că purta discuții sincere și amănunțite. Se deosebea net de stilul de conversație ce domnea în „Delegates Lounge“, unde diplomații amestecau informațiile serioase cu supozițiile cele mai ciudate, iar la ora închiderii, în sită nu rămâneau decât câteva pietricele. Nu era greu să vezi că reprezenta un om al soluțiilor pașnice. Am aflat că Stevenson l-a încurajat pe U Thant să inițieze apelul, iar mai târziu, că n-a încetat o clipă să introducă în marele proces al deciziei de la Washington soluții pașnice care ofereau un loc amplu organizației. În ședința din 25 octombrie, el arătase public doar fața intransigentă a poziției oficiale.

În afara măsurilor imediate de îndepărtare a surselor fizice de conflict, pluteau în aer soluții de lungă durată cu implicarea ONU. Citez doar proiectul unei zone denuclearizate a Americii Latine în cadrul căreia Cuba nu ar fi putut adăposti arme nucleare, proiect susținut de Brazilia, și altul al unui regim internațional special pentru Cuba ca țară neutră și eventual demilitarizată.

Pentru înțelegerea soluției imediate și a rapidului acord schițat la 26 octombrie și apoi aplicat în teren la 28 octombrie, mă ghidam după o simplă analiză pe care o consider și azi valabilă. Din punctul de vedere al Dreptului internațional și al Cartei, Hrușciov nu putea fi acuzat. În niciun text normativ nu se interzicea unei țări să instaleze în alte părți rachete, fie ele și nucleare (SUA tocmai făcuseră acest lucru cu Jupiter în Anglia și Turcia), și nici ca o țară să le primească, invocând autoapărarea. Dar aceleași instanțe considerau ilegală instituirea unilaterală de către SUA a blocadei, interzisă expres ca un act agresiv. Când trecem însă la balanța strategică ce reglementa relațiile celor două puteri, URSS era în culpă. În lumina balanței,

surprizele sunt delictе majore; ca ea să funcționeze, comportamentul fiecărei părți trebuie să fie previzibil. SUA aveau dreptate să acuze URSS de încercarea unilaterală de a modifica în secret o balanță care constituia obiectul unei elaborări minuțioase, bazată pe încredere reciprocă. Relațiile internaționale stăteau cu mult mai mult sub semnul balanței și menținerii ei decât sub semnul unui Drept internațional declarativ și ineficient.

Meritul lui Kennedy a constat, în această lumină, în încrederea acordată posibilității balanței de a rezista la zguduire. La surpriza lui Hrușciov, a oferit propria surpriză. Avea posibilitatea să-i spună lui Gromîko la 18 octombrie ce intenționa. Dar nu i-a spus nimic, fiindcă a vrut să-i aplice și el o terapie de șoc. Înainte ca operațiunea de instalare a noului armament să se încheie, a instaurat, fără ezitare, blocada, care să împiedice aprovizionarea Cubei în continuare și terminarea instalării armamentului, cu un risc calculat. „Continui, te opresc; le lași, le distrug.“ Era și greu să procedeze mai puțin energic, într-un moment în care militarii (nu și șeful Pentagonului, McNamara) îi cereau intervenția imediată de distrugere a instalațiilor din Cuba, și când opoziția îl acuza în plină campanie a alegerilor pentru Congres (din noiembrie 1962) de lipsă de nerv în combaterea dușmanului, după umilința invaziei ratate din 1961 sau după sfidarea de la Berlin începută în '60. Dar acest ultimatum al lui Kennedy a fost dus la îndeplinire în așa fel ca să se evite războiul prin accident, eroare, calcul greșit, primejdii care îl obsedau. De fapt, ambele părți împărțăseau convingerea că fiecare voia să evite războiul nuclear. În momentul în care fiecare lider a aflat că celălalt s-a speriat (astăzi putem plasa acest moment când Hrușciov a citit conversația lui Dobrînin cu Robert Kennedy și când președintele Kennedy a citit scrisoarea lui Hrușciov), dezescaladarea conflictului a început să se producă. Nu e un joc de copii care vrea să fie „scary“¹, ci filosofia esențială a balanței înconjurată cu o linie roșie de siguranță, a cărei transgresiune este inadmisibilă.

Ceea ce s-a văzut în cursul derulării crizei și mai ales după apariția cărții fratelui lui Kennedy, Robert, unul dintre principalii lui sfătuitoari, a fost grija președintelui de a „nu-l pune pe Hrușciov la zid“, de a-i lăsa loc de întoarcere și de a reciproca orice semn de destindere printr-unul analog. Este interesant de notat că, în scurta istorie a blocadei, un vas petrolier numit *București* a ajuns la linia fixată pentru carantină și a fost lăsat să treacă din ordinul lui Kennedy. Robert Kennedy face elogiul acestei trășături în deciziile fratelui său. Inflexibilitatea de care se temea U Thant nu s-a produs. Au mai fost și alte elemente remarcabile ale unui proces de decizie căruia i se consacră azi tomuri întregi.

¹ Fioros (engl.) (n.red.)

În vâltoarea evenimentelor direct sesizabile, nu erau uitate relațiile SUA cu alte țări. Imediat după discursul lui Kennedy, trimișii lui se asigurau la Paris de aprobarea și solidaritatea lui de Gaulle, iar la Londra, de a lui Macmillan. Grijă sa de a menține solidaritatea latino-americană cu poziția SUA era prioritară. McNamara nu obosea să reamintească în echipa lui Kennedy necesitatea de a evita posibilele diviziuni în alianță (știm aceasta acum, din înregistrările discuțiilor din sala cabinetului prezidențial).

În timp ce Consiliul de Securitate șoma, între 25 și 28 octombrie, au fost elaborați între cele două superputeri termenii generali ai unui acord și au fost analizate dificilele măsuri de punere în practică a acestuia prin mesaje reciproce, transmise, pentru siguranță, prin canale multiple. Credeam încă în rolul decisiv al ONU pentru simplul fapt că primul semn al unei dezescaladări fusese dat de Hrușciiov prin răspunsul către U Thant din 25 octombrie. Numai peste o zi, la 26 octombrie, el îi scria direct lui Kennedy despre acceptul retragerii rachetelor, confirmat de scrisoarea lui Hrușciiov din 27 octombrie în care, pe lângă cerința neinvadării Cubei, se mai adăugau condiții, ca retragerea rachetelor de rază intermediară din Turcia. Dar în acele zile, vasele sovietice se apropiau îngrijorător de linia de demarcație a blocadei. Aici s-a văzut din nou rolul ONU. Americanii îl roagă pe U Thant să intervină pe lângă Hrușciiov ca să oprească navele sovietice înainte de a ajunge la linia de interceptie, ceea ce Hrușciiov acceptă ca măsură pur temporară. Tot prin U Thant ajung la sovietici datele exacte ale acestei linii.

Aceste fapte dovedeau că partea americană a făcut apel, în faza critică a primei săptămâni, la resursele ONU, deși nu întreținea niciun entuziasm pentru o organizație în a cărei Adunare Generală nu dispunea de un vot majoritar sigur, după intrarea masivă a noilor state. Supărarea lui U Thant, repetată adesea, că rolul ONU în criza rachetelor a fost ignorat sau distorsionat de mass-media și de publicul larg, este întemeiată. Acest tratament s-a repercutat și în literatura politică dedicată crizei. Dar vina revine și birocrăției ONU, care neglija noile cerințe ale comunicării de masă. Dincolo de discreție, era o nepricepere. De ce nu au apărut la ONU titluri uriașe: „Primul semn de destindere. Hrușciiov îi răspunde afirmativ lui U Thant“ sau „Lumea izbăvită de dezastrul nuclear“?

Deși în istoria Războiului Rece, criza va fi plasată într-o poziție centrală prin gravitatea, intensitatea și primejdiile apocalipsei pe care le-a dezlegat, fiind dezbătută de școli teoretice cu explicații și interpretări diverse, care continuă și astăzi, rolul ONU în soluționarea ei nu se bucură de atenția cuvenită. N-am deslușit motivele pentru care Henry Kissinger, în monumentală lui carte, *Diplomația*, acordă doar câteva paragrafe crizei rachetelor, după ce

alocă zeci de pagini fiecărei crize trăite de SUA în Războiul Rece. Mai mult decât atât, consideră ONU ineficientă în cursul Războiului Rece și repetă acuzația că „a fost irelevantă în criza cubaneză a rachetelor până când cele două superputeri au agreeat să o rezolve”. Dar se simte faptul că ele au comunicat acordul lor prin răspunsul la apelul lui U Thant, transmis în absența acordului și în niciun alt act anterior.

Știrile dezescaladării crizei au făcut valuri abia după corespondența directă dintre cei doi mari. De fapt, Washingtonul a trăit clipe de încordare până la 28 octombrie; vasele sovietice înaintau, construcțiile bazelor din Cuba nu încetaseră. Abia în acea zi, oprirea navei *Grozy* înainte de linia de demarcație a blocadei și o nouă scrisoare a lui Hrușciiov încheie săptămâna agoniei: „Dacă provocatorii, scria el în scrisoare, ar dezlănțui un război, nu ar scăpa de gravele consecințe ale unui asemenea război. Totuși suntem încrezători că rațiunea va triumfa”. Aceasta se putea citi astfel: Să revenim deci la balanță și să o reparăm. În plus, „demontăm armele pe care le descrieți drept *ofensive* și rampele lor și le aducem înapoi în URSS”.

Castro conducea Cuba de mai puțin de patru ani în 1962. Deși în joc erau evenimente care se petreceau pe solul insulei lor, deoarece acolo erau instalate rachetele ce intrau prin porturi cubaneze, în timpul crizei, cubanezii au ieșit treptat din lumina reflectoarelor concentrate pe ciocnirea sovieto-americană. Încercasem să înțeleg cu simpatie cultura și politica latino-americană, îndemnat de un mare scriitor columbian, German Arciniegas, refugiat politic în anii '50 la New York. El era autorul unei cărți remarcabile, *Douăzeci de țări între frică și libertate*, cuprinzând dramaticele experiențe ale latino-americanilor, total diferite de istoria europeană sau de cea nord-americană.

Greșeala de a nu-i lua în calcul a fost scump plătită. Conducătorii cubanezi aparțineau unei alte logici, lucrau cu alte concepte, aveau alte viziuni decât mânuitorii balanței strategice. Erau revoluționari care nu-și putuseră gusta din plin victoria. La mai puțin de un an după răsturnarea lui Batista, într-o vizită în SUA a lui Castro, care menținuse ipoteza unei conlucrări cu americanii la reconstrucția economică a Cubei, acesta spunea, referindu-se și la sovietici: „Abia am cucerit puterea, cum s-o cedăm altora?” Și iată că, în 1962, Cuba se afla din nou pe picior de război. Cunoscându-l ceva mai târziu pe Che Guevara la Geneva (1964) și apoi pe Castro, mi-am dat seama că pentru ei, revoluția era totul. În 1959, au exclus în numele acestei revoluții ce trebuia să fie un model pentru toate țările latino-americane, cooperarea cu SUA, iar în 1962 au zădărnicit toate formulele politice care le-ar fi putut slăbi suveranitatea. Concesii în acest domeniu le-ar fi asigurat un viitor sigur și prosper, dar zelul revoluționar nu putea fi convertit în energii

de bunăstare, și viziunea unei Elveții a Caraibelor, a toleranței, deschiderii și neutralității nu avea nicio priză pentru ei. Când l-am văzut pe Castro, prin anii '70, pasionat de reforma agrară, de educație și de turism, m-am întrebat dacă morbul revoluției permanente nu venise de la Che Guevara.

Contestarea cubaneză a acordurilor a fost vehementă. Castro a fost indignat să vadă propunerile, soluțiile, scrisorile zburând peste capul lui. Ceea ce începuse cu o grijă pentru soarta Cubei devenise un joc strategic între actorii principali. Nu numai că nu a luat parte la discuția neoficială a niciunei soluții de perspectivă pentru Cuba, care astfel s-au topit în neant, dar printr-un simplu gest a anulat rolul ulterior al ONU. Lucrurile s-au întâmplat astfel: secretarul general pleacă invitat la Havana în 30 octombrie. Ia cu el vreo 20 de persoane, pe care U Thant le considera cu anticipație nucleul viitorului corp de inspectori ai ONU, însoțiți de pachete grele de aparatură și comunicații. Aplicarea acordului, retragerea de armament, încărcarea și transportul lui presupuneau un observator terț care să confirme punerea lui în practică și acesta nu putea fi decât ONU. Castro a fost indignat de această apariție. Ce-i cu aceștia? Ambasadorul cubanez, Mario Garcia-Inchaustegui, un bun și alert diplomat, a fost rechemat pentru că a admis o delegație atât de mare, ce venise pentru o operație de control pe care el nu o aprobase. U Thant a fost primit cu răceală. Propunerile lui au fost respinse.

Având deja semne despre starea de spirit a lui Castro, Hrușciiov a trimis la New York artilerie grea: Anastasi Mikoian, vicepreședinte al guvernului sovietic, și Vasili Kuznețov, șeful delegației de la negocierile de dezarmare de la Geneva, prim adjunct al lui Gromîko. Primul a participat la consfăturile grupului socialist de la New York, în drum spre Havana și la revenire. Examinam cu atenție această figură istorică: de la Revoluția sovietică, rezistase tuturor schimbărilor de echipe, datorită, se spunea, inteligenței sale ieșite din comun. Știa că îl aștepta o sarcină dificilă. Mikoian îl cunoștea pe Castro dintr-o vizită anterioară, prima a unui înalt reprezentant sovietic în Cuba. Am fost mișcat de marea probă de devotament pentru misiunea sa: soția îi murise în timpul absenței lui și el nu s-a înapoiat pentru funeralii, ci a rămas la datorie. Mikoian a stat mai mult decât își propusese în Cuba. La întoarcere l-a vizitat și pe Kennedy.

Venirea lui Kuznețov, care prin amabilitatea lui contrasta cu Zorin, aducea o atmosferă nouă, destinsă în contactele de la New York. Îl cunoșteam de la Geneva și îi apreciam calitățile de măsură și tact. A abordat tema dificilă care îi era familiară de la dezarmare: controlul, cel mai serios obstacol în calea măsurilor de dezarmare. În cazul Cubei, controlul avea o țintă imediată: se

retrag sau nu rachetele, și alta pe termen lung: cum se va ști dacă nu rămân altele în Cuba sau dacă nu vor fi introduse din nou?

Desprind din această perioadă agitată în care lucrau maestrul implementării acordurilor discuția cu Kuznețov, din care am înțeles preocupările pentru scoaterea situației din impas. Există un text cuprinzând cele cinci revendicări ale lui Castro: încetarea blocadei, a acțiunilor subversive, a atacurilor piraterești, a violării spațiului aerian și maritim și retragerea SUA din baza de la Guantanamo. Sovieticii au promis sprijin pentru aceste cereri și încercau să repare relațiile bilaterale cu Cuba prin știri și comentarii asupra eforturilor întreprinse de ei în susținerea celor cinci puncte. Primele patru erau legitime și intrau sub eticheta asigurărilor pe care SUA intenționau, în principiu, să le dea; de Guantanamo nici nu putea fi vorba.

Criza continua să treneze. Faza ei de absorbție era mult mai lungă decât timpul cerut de realizarea acordului asupra măsurilor. Blocada a fost formal ridicată la 3 noiembrie. În 2 noiembrie, U Thant începe consultarea individuală cu membrii Consiliului de Securitate, ca substitut pentru ședința care se îndepărtează ca Fata Morgana. La balul anual al presei de pe 2 noiembrie am fost așezat lângă Adlai Stevenson, iar conversația mi-a întărit stima pentru el. Mi-a povestit întâlnirea cu Mikoian în ajun, care a durat patru ore. El spunea că SUA „au acceptat inspecția de către Crucea Roșie propusă de URSS, dar văd că au respins-o cubanezii” (Zorin nega vehement că propunerea Crucii Roșii ar fi fost făcută de sovietici. În 11 noiembrie, Crucea Roșie a declinat și ea intenția de a efectua inspecția). În privința înțelegerii de bază: „Luați rachetele, ridicăm blocada”, ne apropiem de sfârșit, zicea Stevenson. Credea că sovieticii lucrau la dezinstalarea bazelor și „păreau mai grăbiți chiar decât noi”. La capitolul „asigurări”, n-a utilizat termenul. „Nu invadăm Cuba, am desființat bazele de antrenament împotriva ei și am arestat un vapor ce pornise din proprie inițiativă de la noi spre Cuba.” Nu i-a plăcut discursul lui Mikoian la plecarea lui spre Cuba. Stevenson a mutat apoi discuția la Asia. „Ce ar fi să discutăm în Consiliul de Securitate situația de la granița indo-chineză?” „Cu cine să discutăm, am zis eu, că tocmai ai respins din nou Republica Chineză de la ONU?” „Ce să facem cu ei, sunt agresivi, creează probleme și pe urmă avem un membru (Taiwan) pe care nu-l putem alunga”, a spus Stevenson. Mikoian i-a vorbit de relațiile cu chinezii. „Românii ce poziție au?” (Interesul în SUA pentru această poziție a țării noastre avea să crească neîntrerupt timp de un deceniu și jumătate). I-am spus că raporturile româno-chineze sunt bune, neafectate de niciuna dintre disputele în care sunt implicați chinezii și am insistat asupra motivelor pentru care România crede că ar fi spre binele *tuturor* ca, *de facto*, China

să-și ocupe locul de drept la ONU. Spre surpriza mea, am aflat că Stevenson, ca tânăr reporter, vizitase România în anii '25 sau '26.

În 5 noiembrie, U Thant, care îi chema la el pe rând pe membrii Consiliului, ne înștiințează că partea cubaneză insistă să fie auzită la ONU. Raul Roa, ministrul de Externe, cere reuniunea Consiliului de Securitate. Cu greu, U Thant l-a făcut să-și amâne vizita. U Thant își rezuma bilanțul. A cerut sovieticilor să suspende transportul rachetelor, și s-a realizat? Da. A cerut să suspende și construcțiile bazelor, și s-a făcut? Da. Mai mult decât atât, ele sunt demontate. A cerut americanilor anularea blocadei? Da, cu o condiție: să existe control. Ar fi o soluție prin Crucea Roșie. El îi roagă pe americani să nu insiste în privința controlului. Situația de fapt confirmă situația de drept dorită. Îl așteaptă pe Mikoian, să vadă cum se descurcă el cu Castro, după ce U Thant i-a predat ștafeta (și Kuznețov spunea: să vedem ce face Mikoian la Havana). De fapt, U Thant nu-și revenea din sfidarea arătată de Castro, care l-a scos, de fapt, din joc, odată cu rolul posibil al ONU.

La 7 noiembrie: discuție nouă cu Kuznețov. Rachetele sunt încărcate, nouă vase au plecat, iar ei îi lasă pe americani să se apropie și să se convingă, prelatele de pe rachete fiind ridicate. I-a spus lui McCloy și Stevenson (John McCloy, consilierul președintelui pentru dezarmare, fusese trimis de Kennedy să-l ajute pe Stevenson) la întâlnirile din 5 și 6 noiembrie: „Noi ne-am făcut datoria, acum e rândul vostru”. Complicații: „Dar unde sunt focoasele, că nu se văd? În plus, ce e cu flota de avioane IL-28 dată de sovietici cubanezilor?” Kuznețov: „Nu sunt bune, nu sunt în uz, sunt vechi, în niciun caz ofensive”. (Când argumentul nu i-a convins pe americani, a fost folosit să-i consoleze pe cubanezi: „Nu pierdeți nimic serios când le luăm înapoi”). La cererile de control, sovieticii replică invocând reciprocitatea. „Vor fi inspecții și în Florida?” Dar esența consta în faptul că s-a preîntâmpinat războiul și Cuba a fost salvată; așa conchidea Kuznețov.

La mijlocul lunii noiembrie, un nou document destinat Consiliului de Securitate înlocuia în discuțiile care vărsau nisip dintr-o găleată în alta cele cinci puncte cubaneze. Era un proiect cubanezo-sovietic, descriind soluția și desemnând obligațiile fiecărei părți: SUA, 7 obligații, URSS, 2, iar Cuba, 3. Ultimul articol îi cerea un plan concret lui U Thant de aplicare a acestui protocol de înțelegere. Concesie: dacă SUA nu vor protocol, să fie declarație. Stevenson: un **nu** pe toată linia, textul reflectă poziția cubaneză, la care s-a răspuns deja.

Toată această mișcare de propoziții și documente pe scena publică a ONU era un simulacru de negocieri. Cele reale se duceau și erau aproape de

sfârșit pe scena confidențială a balanței de securitate, între SUA și URSS, cei doi mari protagoniști.

Mikoian revine din vizita în Cuba, care durase mai mult de trei săptămâni, dezamăgit, dar nu și înfrânt. Dorește să spună șefilor delegațiilor socialiste, la 28 noiembrie, ce a făcut și „să reitereze relațiile bune între Hrușciov și Castro”. La sosirea sa la Havana, îl ajutase declarația lui de la plecarea din New York (cea care-l indispusese pe Stevenson; evident, nu fusese adresată acestuia, ci cubanezilor). E bine, ne-a zis el, că și Castro a vorbit înainte de sosirea lui, ca să evite acuzația că el e acolo pentru instrucțiuni. Discuțiile au fost dificile din cauza sensibilității excesive a cubanezilor și a împrejurărilor. Sunt tineri, lipsiți de experiență, se aprind repede. Mereu citează jignirea inacceptabilă a demnității lor naționale. Resentimentele cubaneze: de ce nu au fost anunțați înainte de 28 octombrie? De ce s-au luat deciziile fără a fi înștiințați? Asta ar mai merge, sunt treburi între sovietici și americani. Dar de ce au promis control pe teritoriu cubanez? Mikoian ar fi invocat, printre altele, lipsa de timp, derularea rapidă a evenimentelor și operații militare iminente. A povestit și scena când, în sfidarea poziției sale, Castro a dat ordin să se tragă în orice avion dușman. Mikoian i-ar fi precizat: „Sunt negocieri, ar putea să aibă efecte grave; dacă nu poți contramanda ordinul, amână aplicarea lui”. Despre IL-28 vechi: „Noi zicem că nu sunt ofensive, dar, conform clasificării, sunt. Le lăsăm cubanezilor altele, mai bune, precum și vase cu rachete obișnuite. Mai au și baterii antiaeriene”. Cubanezii, se pare, au fost de acord. „Nu e adevărat că numai noi am făcut concesii, a spus Mikoian. Și americanii au făcut: au recunoscut retragerea fără control efectiv, nu au abordat vasele, au ridicat blocada fără îndeplinirea condițiilor inițiale.” Cu McCloy și Stevenson (primul îl impresionase mai bine pe Mikoian decât al doilea), s-a înțeles să se evite polemicile, deci fără dezbateri la Consiliul de Securitate, eventual doar consacrarea acordului acolo. Mikoian a relatat că, la întâlnirea cu Kennedy, va aborda și chestiunea Berlinului și RDG-ului.

Am reflectat la cele spuse de Mikoian și mi s-a făcut lumină. Nu mai discutăm la ONU criza nici în Consiliu, nici în variantele lui Zorin, în Adunarea Generală sau în Comitetul politic, nu pentru că s-ar ivi polemici nedorite, nici pentru că tinerii pro-Castro și anti-Castro se pot încăiera, așa cum au făcut-o deja în galeria sălii Consiliului. Nu ne mai întrunim pentru că *nu vor exista documente, acte finale sau acorduri scrise*. Această criză se termină prin *înțelegeri verbale*, prin acțiuni desfășurate conform unui cuvânt de onoare. În scris, nu rămâne decât corespondența celor doi mari. Asta înseamnă că onoarea oponentilor, terfelită reciproc câteva zile la rând în declarații publice, nu mai e pusă la îndoială și că încrederea reciprocă a actorilor

balanței strategice e reparată. Stabilitatea balanței nu e bazată pe nimic scris, ci pe un cuvânt dat, care face cât o garanție. Ca o dovadă a acestei situații, stau concesiile americane privind controlul. Ele au fost mult mai mari decât a spus Mikoian. Numărarea rachetelor de pe punțile vaselor era, de fapt, neconcludentă, dar ca spectacol era bună pentru ambele părți. Cum rămânea însă cu capetele nucleare, care nu se vedeau, nu se numărau, cum rămânea cu armele nucleare tactice, de zece ori mai numeroase decât rachetele de rază medie? În logica restabilită a Genevei și a balanței, a fost de ajuns angajamentul sovietic că le vor scoate și pe acestea, ceea ce s-a și întâmplat.

Controlul respins de Castro pe teritoriul Cubei nu avea mare însemnătate, dar pentru americani era un splendid pretext de a evita angajamentele formale în privința asigurărilor cerute de Cuba. Declarațiile de acest gen nu erau dorite pe plan politic de Kennedy. Pe de altă parte, dacă ele nu erau deloc date, sovieticii nu puteau invoca niciun succes. Și aceștia s-au mulțumit cu un cuvânt dat al partenerilor lor de joc strategic: nu vom ataca statul Cuba.

S-ar fi părut că prin această întâlnire cu Mikoian de la sfârșitul lunii noiembrie se încheia pentru mine criza cubaneză. Zilele următoare au fost ocupate de alegerea lui U Thant ca secretar general, la propunerea formală a Ghanei, Egiptului (RAU), Chile, Irlandei, României și Venezuelei. În 29 noiembrie, U Thant mi-a comunicat oficial că va veni în România în aprilie 1963, la invitația noastră, o vizită care se va dovedi semnificativă pentru politica țării. Am vorbit, după alegere, în numele țărilor socialiste, la propunerea lui Zorin. Acesta era mai amabil decât în timpul discursului din octombrie. Aflând că voi merge la Washington, mi-a spus, cu o zi înainte, să folosesc prilejul întâlnirii cu Dean Rusk pentru a insista în privința grăbirii acordurilor, astfel încât Consiliul de Securitate să se poată întruni. Nimic nu îl abătea de la ideea readucerii dosarului la ONU.

Într-adevăr, l-am întâlnit pe secretarul de stat ca invitat de onoare la concertul dat de o formație folclorică românească în 8 decembrie în Constitutional Hall din Washington. Am stat alături în lojă împreună cu ministrul Petre Bălăceanu, și am conversat înainte, după concert și în pauză. Dean Rusk mi-a apărut ca un personaj amabil și serios. E slăbiciunea mea pentru oamenii politici care ies din universități și nu din tranșeele de luptă militară sau ideologică. Undeva în conversație, am citat și experiența mea din Consiliul de Securitate, dar am fost întâmpinat cu un zâmbet. „Treburile merg bine și criza e aproape închisă”, spunea el. Privirea lui era îndreptată spre viitor și mă bucuram să-l văd făcând un gest favorabil relațiilor cu România, care era subiectul meu principal.

România intenționa să îmbunătățească legăturile cu SUA. Peste câteva luni, după criza rachetelor, se va face un pas important în această direcție. Iar criza cubaneză a influențat mult politica externă a României în restul deceniului. Iată cum s-au întâmplat lucrurile: Delegația cu Gheorghiu-Dej, Maurer și Mănescu și-a încheiat vizita cea mare în Asia în 23 octombrie, când pe ruta întoarcerii s-a oprit la Moscova. Primirea a fost cordială. O așteptau, din partea prezidiului sovietic, Brejnev, Kozlov, Kosîghin. Un incident conturbase starea de spirit a delegației în cursul călătoriei. Avionul sovietic cu care zbura trebuia să treacă peste China, iar autorizația de survol urma să fie cerută de autoritățile sovietice, care au comunicat avionului că era OK. Dar pe drum au constatat că autoritățile chineze nu știau de zbor și nu aprobaseră niciun survol. Cui îi convenea ca delegația română să fie dată jos de partea chineză? Cele mai rele presupuneri treceau prin capul oaspeților români. Au uitat repede de ele, când au aflat că erau în plină criză mondială, ca oaspeți de onoare la un spectacol la Teatrul Mare din Moscova cu opera *Boris Godunov*. Participau Hrușciov, Mikoian, Polanski, Grișin și cei de la întâmpinarea pe aeroport. Cam tot Biroul Politic, s-ar zice. Hrușciov, în memorii, vorbește pe larg despre decizia de a merge în formație impresionantă la operă, fără să indice ziua și faptul că prilejul îl oferea prezența românilor. „Voiam, scria el, ca lumea să creadă că nu era nimic grav dacă Hrușciov mergea la operă.” „Ce sezon muzical!” mi-am zis eu. În pauză, după ce au ieșit din loja în care au stat împreună, Hrușciov s-a lansat în fața delegației române într-o diatribă războinică, influențată de tonul violent și intransigent în care condamnase acțiunea americană, în aceeași zi. Cred că fețele interlocutorilor români exprimau orice în afară de aprobare. Mai târziu, premierul Maurer mi-a povestit, într-o călătorie în care l-am însoțit, că după ce Hrușciov se urcase pe caii cei mari, rămânând singur cu Gheorghiu-Dej, i-a spus acestuia: „I-ai văzut și auzit; ăștia nu sunt în toate mințile; într-o zi vei citi în ziare că te afli în stare de război cu America”.

În afara scopurilor mărturisite de Hrușciov, privind seara de operă, mai era și interesul lui de a cunoaște reacția partenerilor români, întrucât, spre deosebire de americani, uitase să-și consulte aliații. „Să fie oboseala călătoriei care îi face triști sau ceva nu le place?” Delegația își arătase dezaprobarea în diferite moduri. Astfel, povestea Mănescu, Maurer îi vorbea lui Kosîghin despre acuzațiile aduse Moscovei de presa internațională: „Aceștia vă cred nebuni, doar nebuni să fi fost să fi făcut așa ceva...” Când Kuznețov, în prima noastră întâlnire la New York după sosirea lui de la Moscova, la 30 octombrie, mi-a mărturisit că întâlnirea de la Moscova între Hrușciov și Gheorghiu-Dej a fost un moment important, care a condus la luarea unei

decizii profund chibzuite, m-am întrebat dacă făcea o afirmație convențională sau partea sovietică a înregistrat cu atenție rezervele românești exprimate prin consternare. În ceea ce ne privește, chiar dacă existau germeii unei politici mai independente față de Moscova, cred că vizita la Moscova a fost momentul care a decis un curs politic nou pentru România, dificil, complicat, cu declarații explicite de independență în domeniul economic, cu voturi diferite la ONU în domeniul politic (1963) sau în strategia noii ordini economice (1964). În 1963, Gheorghiu-Dej comenta astfel experiența crizei în fața conducerii politice: „Sunt situații în care nu pot interveni, pentru că, intervenind, înseamnă un război mondial, un război pentru a apăra Cuba... Hrușciiov spune: «Uite, am mers la aventură!» Bine, poți merge la orice, dar la aventură nu poți merge, pentru că noi nu suntem aventurieri“.

Corneliu Mănescu mai amintea public că după reîntoarcerea în țară, Gheorghiu-Dej i-a dat instrucțiuni să-i scrie o scrisoare lui Rusk prin care să-i comunice că România nu are niciun amestec în evenimente, e străină de instalarea rachetelor de care nu fusese anunțată, n-are arme nucleare pe teritoriul propriu și nu vrea să fie amestecată în această afacere. Nu eram la București când s-a trimis scrisoarea. Dar ea reprezenta o clară dezangajare, doi pași înapoi de la fidelitatea aliată. Ce se citește nu e ce se aude în politică. Așa că în ziarele românești, la sosirea delegației, apărea Declarația de condamnare a acțiunilor imperialiste împotriva Cubei.

Sfârșitul crizei. În timpul ei împărțeam personajele în două categorii: oamenii Cartei și ai documentelor, pe de o parte, oamenii balanței și ai procedurilor subiacente, de cealaltă parte. Primii erau încordați și uneori dramatici. Ceilalți erau tăcuți și optimiști. În prima categorie intrau U Thant, Stevenson și aproape toți ambasadorii de la New York. În a doua, Kuznețov, McCloy și aproape toți ambasadorii de la Geneva. Zorin puneă o problemă pentru clasificarea mea, deoarece împreună cu McCloy elaborase, când era adjunct de ministru la Moscova, o declarație de dezarmare care apoi le-a purtat numele. Dar până la urmă, aceasta se situa tot printre documentele discutate într-o sală cu fresce; în timp ce balanța era examinată într-un loc virtual, secret și greu accesibil, ca delicatele pendule ce înregistrau exploziile nucleare în subsolurile universității de la Uppsala.

După criză, cei din prima categorie erau triști, dezamăgiți și gravi, iar cei din a doua, senini și relaxați.

Într-o scrisoare trimisă lui U Thant prin ianuarie 1963, ce sună ca un *faire-part*¹ postum, Stevenson și Kuznețov exprimau consolator, în numele

¹ Mărturisire (fr.) (n.red.)

guvernelor lor, aprecierea pentru eforturile lui în „asistarea” acestor guverne de a îndepărta o primejdie serioasă la adresa păcii. Ei „nu cred că mai e necesar ca subiectul să ocupe atenția Consiliului de Securitate, date fiind gradul de înțelegere atins între ei în rezolvarea crizei și dimensiunea progresului în aplicarea înțelegerii”. Mai mult decât atât, „acțiunile luate vor conduce spre ajustarea altor diferende între ele”.

La începutul anului, fiind din nou la negocierile de dezarmare de la Geneva, am constatat că referirile la criza cubaneză erau aproape inexistente. Care criză? Trecea drept un accident de parcurs care a zguduit mecanismul balanței fără să o dărâme. Politicienii, la fel, nu o mai citau. Se lucra serios la destindere și coexistență pașnică. Teoreticienii însă și-au dat seama ce caz plin de învățăminte aveau la îndemână și au început să studieze ceea ce spăr-tura momentană permisesse să se vadă în subsolurile sistemului interna-țional. Dar cum să prinzi într-un model teoretic de teoria deciziei faptul că președintele Kennedy fusese impresionat cu puțin timp înainte de criză de lectura cărții Barbarei Tuchman, *Tunurile din August*, în care autoarea descria împrejurările de confuzie, eroare și prostie care au dus la începerea Primului Război Mondial? „Nu voi urma nicio cale care să dea cuiva ocazia să scrie o carte comparabilă cu aceasta și care s-ar chema *Rachetele din Octombrie*”, îi spusese președintele fratelui său, Robert.

Altă problemă a teoreticienilor era să țină seama de intensă disparitate a puterii, mai întâi între țări, unde câteva dispuneau de soarta lumii, și apoi între persoane, câteva având o autoritate uriașă în luarea deciziilor. Criza a arătat că atât Kennedy, cât și Hrușciov dețineau mai multă putere decât avu-sese Cezar în culmea gloriei lui. Din fericire, spre deosebire de Cezar, care trecuse Rubiconul zicând „zarurile sunt aruncate”, cei doi s-au oprit la timp din jocul de hazard și au trecut la mișcări raționale de șah. Din nou, teoria jocurilor, managementul crizelor, teoria deciziei, bipolarismul, neangajații care voiau să așeze sistemul internațional pe trei picioare, toate temele au fost reluate cu energie.

Până azi, criza a rămas un caz revelator, un punct de referință. Bilanțul ei nu e de neglijat. Pentru americani, victoria fermității, iar criza berlineză absorbită. Pentru sovietici, Cuba nu va fi atacată, conform angajamentului neoficializat, dar va trăi sub embargo. Castro va rămâne liderul ei, după ce toți ceilalți vor dispărea. Kennedy va fi asasinat peste un an, iar Hrușciov, debarcat peste doi. Ambii în împrejurări legate implicit sau explicit de pro-blema rachetelor. ONU și-a văzut de treaba ei cu sârg în toate subiectele pe care cei doi mari nu le găseau controversate, a urmărit cu relativă indiferență cazurile în care competiția celor doi era deschisă pentru cucerirea de poziții

în lumea a treia și a fost temporar vocală în situațiile în care fiecare dintre ei făcea ordine în propria sferă, conform regulilor tacite ale balanței. Aceasta a funcționat bine peste patru decenii și al Treilea Război Mondial nu a avut loc.

De Gaulle și criza europeană

Anii '60 aduc în arenă bărbați de stat puternici și alături de Kennedy pentru America, pentru Europa este de Gaulle. Numele lui este cunoscut din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Denunță armistițiul cu Germania, se împotrivesc lui Philippe Pétain, mareșalul colaboraționist, și pleacă în Anglia, de unde conduce rezistența împotriva ocupantului german. Cu alura lui de om înalt și veșnic drept, avea un aer dominator și semeț. Afirma că dacă a pierdut o luptă, va câștiga, în schimb, războiul. „Eu sunt Franța!“, obișnuia el să le spună englezilor, care îi satisfăceau cererile și îi răbdau insolența. Churchill, întrebând ce i-a fost mai greu în timpul războiului, a răspuns: „Crucea de Lorena“, făcând referire la de Gaulle. În 1944, generalul reușește să creeze un guvern provizoriu și să deschidă drumul spre normalizare, dar dificultățile economice și rezistența unor comentatori care nu acceptau ideea unui șef unic l-a făcut să demisioneze în 1946, ca apoi să se retragă în 1953 din viața politică pe o durată de cinci ani. În 1958 revine, devenind președinte. Revolta și războiul pentru independența Algeriei sunt subiectele principale, pe care le rezolvă în 1961, când de Gaulle câștigă referendumul pentru recunoașterea dreptului Algeriei la autodeterminare. Concomitent, Kennedy își preia atribuțiile de președinte.

Patriotismul lui de Gaulle era prin natura lui opus pozițiilor de supremație și control pe care le aplicase Anglia în mod tradițional, iar mai recent, începând cu 1953, și le însușiseră americanii. În 1965, el îi spune lui Willy Brandt că hegemonia americană „sufocă Europa și îi împiedică pe europeni să fie ei înșiși“.

Avem de-a face cu trei viziuni diferite asupra Europei, aparținând SUA (Kennedy), Angliei (Macmillan) și Franței (de Gaulle). Dacă ele ar fi rămas teoretice și orientative, termenul criză a Vestului nu ar fi fost justificat. Dar în momentul în care s-au produs rupturi dureroase și răni greu de vindecat, când dezacordul s-a transformat în ostilitate, putem să-i spunem „criză“.

În ceea ce privește America, John Kennedy lansase ceea ce urma să fie numit „The Great Design“, Marele Proiect. El nu se adresa direct Europei, ci avea ca idee de bază o asociație atlantică. Respectiva asociație, spunea el, este „viitorul Occidentului“. „Se va ajunge prin măsuri concrete la rezolvarea

problemelor cu care ne confruntăm toți: militare, economice și politice. Asociația nu este o atitudine, ci un mijloc.“

Kennedy considera că era nevoie „de o politică agricolă și industrială comună, de o parte și de cealaltă a Atlanticului, pentru a da un nou avânt dezvoltării economice“. Propunea în același timp stabilizarea prețurilor și o reformă monetară atlantică. „Marile țări ale lumii libere trebuie să ia în mâna lor controlul problemelor militare, dacă nu vrem ca problemele acestea să ne imprime legea lor.“

Inițiativa europenilor de a-și crea o organizație proprie era, oare, în armonie cu vederile americanilor, care nu făceau parte din ea? Da, răspundea Kennedy. „Noi avem în vedere cu plăcere o Europă unită și puternică... o putere mondială capabilă să înfrunte problemele lumii ca partener egal și total... o Europă bine sudată care să ne protejeze împotriva fragmentării alianței noastre. Numai cu o astfel de Europă se pot face concesiile reciproce între egale și se pot împărți în mod egal responsabilitatea și sacrificiile... Ține de europeni să-și urmeze calea care să îi conducă la unitatea Europei. Dar... trebuie să știți că noua mare Europă nu va fi pentru Statele Unite ale Americii un obiect de teamă, ci o sursă de vigoare.“

Poziția de bază a Angliei în 1960 era să sprijine marele plan atlantic al lui Kennedy, întrucât presupunea și facilita intrarea sa în Grupul celor 6, cum se numea forul politic centralizat al noii Europe. Întreaga construcție atlantică depindea de faptul dacă Anglia se afla sau nu în Europa. Dosarul acestei probleme era o colecție de erori, stângăcii și judecăți greșite ale Angliei. Deci ea intra în discuție pătată de un trecut pierzător. Se spune că „a greși este omenesc, dar a persevera în greșeală este diabolic“. Ceea ce rezultă dintr-o sumară trecere în revistă a evenimentelor dovedește că până în ultimul moment al dramei, Anglia a perseverat în eroare.

În 1960, de Gaulle, aflat în Anglia, îl întreabă pe Macmillan: „De ce nu vă alăturați Pieței Comune?“, iar acesta îi răspunde: „Este de negândit“.

Totuși, în 1961, se răzgândește și cei șase, incluzându-l pe de Gaulle, se arată gata să înceapă negocieri în acest sens. Într-un discurs, afirma: „Este necesar ca Anglia să intre în Piața Comună, dar fără să pună condiții“. Până la urmă, negocierile se deschid la Paris. Între timp, Macmillan ceruse avizul americanilor, care le-a răspuns: „Da, desigur“. Macmillan i-a vorbit despre problemele ce apăreau pentru Anglia din acel an, iar Kennedy i-a spus: „Vă vom ajuta“. El știa că fără Anglia în Europa, Alianța Atlantică nu mai avea sens.

Între timp, în 1962, apar elemente care tulbură climatul general. Ceartă între francezi și olandezi privind unele propuneri ale lui de Gaulle, iar acesta

crede că olandezii sunt manevrați de englezi. Când Anglia și SUA vor ca NATO să aibă o nouă orientare în politica atomică, Franța se opune, văzând că nu mai poate conta pe angajamentul Americii de a apăra Europa prin arme atomice, în caz de nevoie.

În două domenii mari, comerțul și securitatea, încep discuții interminabile pe parcursul anului 1962. Se spunea că englezii ar fi putut închide problema în octombrie 1962, când se terminase conferința Commonwealthului și a Partidului Conservator, care mărise autoritatea lui Macmillan. În loc de aceasta, englezii se țineau fățiș de o chestiune secundară, blocând orice progres pentru restul anului. Și de Gaulle avusese nevoie de întărirea poziției lui interne în urma unor neînțelegeri cu opozanții lui. Și el amânase luări de poziție ferme.

Dar la 14 ianuarie 1963, trage linia și închide doi ani de tratative pe tema Angliei, printr-un act decisiv: se respinge intrarea Angliei în Europa celor șase. Gestul era neașteptat, pentru că atât americanii, cât și englezii mai credeau că negocierile mergeau bine. Cu câteva zile înainte, ziarele semnalau că de Gaulle avea sentimentul că Anglia ar juca rolul calului troian pentru America, dacă ar fi admisă în Piața Comună.

Cine însă urmărise constanța poziției lui de Gaulle în punctele cardinale ale dezbaterilor și negocierilor și nu în tactica curentă și mărunță în care dovedea mereu că era adaptabil observa că vetoul francez reprezenta o concluzie logică a unei concepții bine încheiate și fine.

Mai întâi era convingerea că SUA continuau să promoveze vechiul obiectiv: supremația asupra Europei. O câștigaseră în anii '50 și o mențineau ulterior prin Marele Proiect al Alianței Atlantice. Cuvântul „Atlantic“ reprezenta forma specific americană de a intra și a conduce o organizație vitală ca NATO. De NATO s-a folosit America pentru a pune Europa de Vest sub conducerea ei.

Încercarea Angliei de a intra în Europa constituia parte din această strategie. O Anglie europeană era o condiție *sine qua non* a formării alianței atlantice. America era scutul și protectorul continuu al Angliei, iar în acei ani ea a devenit pentru America o piesă necesară esențial. Odată cu calitatea de membră a Europei politice, militare și economice, o putea aduce ca pe tavă la cherețul Americii.

Esența politicii însemna pentru de Gaulle statul independent. Nimic din ceea ce era suprastatal nu era admisibil. Accepta piața comună și orice forme de asociere, atât timp cât nu puteau dicta sau da niciun sfat, alianțe care cereau simplă ascultare. O Europă putea și trebuia să fie unită prin interesele comune de bunăstare și securitate a statelor ei membre, în armonie și cooperare.

Anglia a fost din vremuri străvechi maestra intrigilor care întrețineau confuzia și ostilitatea între țările europene, pentru a o controla din exterior. „Perfidul Albion” stătea și se uita cu ocheanul peste Canalul Mânecii dacă se respecta echilibrul pe continent și să intervină când era necesară punerea la punct a unei puteri prea ambițioase.

Avea zicale hazlii când observa o tendință de a exagera rolul unor organizații, chiar și cea europeană, de a trece peste voința statelor. I se părea ridicol ca Europa să fie concepută ca o soluție la toate problemele ce aparțineau statelor. În 1965, generalul spunea în cadrul campaniei prezidențiale: „Trebuie să luăm lucrurile așa cum sunt, politica se face numai pe realități. Bineînțeles, poți sări ca un ied pe scaunul tău, strigând: Europa! Europa! Europa! Numai că asta nu duce la nimic și nu înseamnă nimic”. Dar nici pentru ONU nu era mai tolerant: „Drăcia asta care se numește ONU” („Ce machin qu'on appelle l'ONU”).

Vetoul lui de Gaulle avea efectele pe care numai o criză veritabilă le putea dezlănțui. Prin el, se năruia un mare proiect atlantic menit să schimbe lumea, imaginat și sperat de J.F. Kennedy. Se ducea pe apa sâmbetei mândria Angliei de a juca un rol european, altul atlantic și de ce nu și în lume, unde mai exista un Commonwealth britanic. Toate țările europene își calmaseră conflictele și veleitățile, intrate în concertul european aflat sub bagheta lui de Gaulle. Gestul lui nu producea nicio spărtură în corpul Europei. El avea efecte în afară. Zidul creat se afla pe țărmul mării pentru a ține departe pericolul atlantic.

Harriman

În vara anului 1963, părea că toată energia diplomației mondiale eliberată de spaima și consternare odată cu sfârșitul Crizei rachetelor din Cuba, din octombrie 1962, se revărsa în agenda statelor. În coada cometei de criză depășită stăteau marile înțelegeri sovieto-americane. Cea mai spectaculoasă era cuprinsă în proiectul noului tratat de interzicere a experiențelor nucleare în cele trei medii (spațiu, apă și atmosferă), lăsându-le pe cele subterane în continuare libere. Din 1961, experții se luptau pentru un tratat cuprinzător, în toate mediile, dar obstacolul consta în chestiunea inspecțiilor și a numărului lor (suficient de mare pentru SUA, strictul necesar mic pentru URSS). În 1962, Adunarea Generală votează cu o mare majoritate „condamnarea tuturor experiențelor cu arme nucleare”. Țările nenucleare cereau „încetarea tuturor exploziilor experimentale ale armelor nucleare pentru totdeauna”.

Kennedy ridicase problema la rang prioritar: voia să se prezinte la viitoarele alegeri cu satisfacerea cerinței din ce în ce mai presante și mai largi a oamenilor de a nu mai fi expuși la radiațiile produse de exploziile experimentale cu putere uriașă. Rareori se distinge un curent de opinie atât de categoric, iar despre Kennedy se spunea că: „La fel ca Wilson și Roosevelt, consider opinia publică drept un constituent de bază al puterii“. Comitetul de dezarmare de la Geneva, al cărui membru eram și eu, care cântărea asiduu formulele de compromis privind inspecțiile, crezând că se apropia de o soluție, a văzut uluit că cele două superputeri mutau negocierile din cadrul multilateral genevez pe o scenă bilaterală la Moscova. După ce constatasem în Consiliul de Securitate că discuția soluției la criza rachetelor începută de noi în public era mutată într-un cadru confidențial sovieto-american, nu mă miram că istoria se repeta. Kennedy îl trimitea la Moscova pe Harriman, la acea oră subsecretar la Departamentul de Stat, dar care fusese o eminentă cenușie a lui Roosevelt în timpul războiului, iar în 1962 se ocupa de cazurile sensibile care îl interesau pe Kennedy.

Harriman a stat 12 zile la Moscova. Negocierile au început la 15 iulie 1963 și sunt astăzi cunoscute în detaliu. Hrușciov a fost prezent la prima zi a negocierilor și a început în stilul lui glumeț: „De ce n-avem un tratat de interzicere? De ce nu-l semnăm întâi și apoi experții să elaboreze detaliile?“ La care Harriman i-a dat o foaie albă și a spus: „Semnați dumneavoastră întâi, domnule Hrușciov, și eu semnez dedesubt“. Discuțiile n-au fost simple. Kennedy trimitea frecvent instrucțiuni personale. Mai erau și scrisori directe către Hrușciov. Până la urmă, dificultățile se risipesc și negocierile se încheie spre satisfacția celor doi mari. În special pentru Kennedy, e o victorie.

Fără întârziere, acordul de interzicere a experiențelor nucleare în trei medii (atmosferă, spațiu extraatmosferic și sub apă, fără subteran) e semnat de către cele trei puteri la 5 august și deschis spre semnare de către alte state în trei capitale: Moscova, Londra și Washington, unde ceremonia va fi prezidată de Harriman. Data era fixată pentru 8 august. Numele semnatarilor trebuiau anunțate și pregătirile făcute rapid. Țara noastră urma să semneze aderarea prin C. Mănescu la Moscova, G. Macovescu, adjunct la Externe, la Londra, iar eu la Washington.

Aici intervine ceea ce a rămas pentru mine începutul celui de al doilea moment diplomatic semnificativ din activitatea mea, prin misiunea primită de la Gheorghe Gheorghiu-Dej. Acesta m-a chemat la el și mi-a spus că s-a luat hotărârea semnării, cine merge unde și că eu sunt desemnat pentru Washington. „Îl vei întâlni acolo, probabil, pe Harriman, a spus el. El s-a ocupat de tratat. Caută să-l întâlnești. Cunoști poziția noastră. Suntem interesați

în obținerea de licențe industriale care ne-au fost refuzate. Am vrea să știm dacă putem conta pe o schimbare în acest sens. Ar trebui să înțeleagă ce înseamnă pentru noi acordarea unui sprijin în proiectele pe care le avem. Avem destul necaz cu cei care vor să ne îndrume într-o direcție din care România nu se alege cu nimic. Am aprecia acest sprijin și nu-l vom uita. Cred că și ei ar putea fi interesați să vadă că avem o politică externă independentă și că gândim cu capul nostru. Nu presăm, e o politică de durată. Iei o listă de cereri mai urgente pentru industria petrochimică. Ne interesează să știm cât ne putem baza pe ei în viitor. Iar ei ar trebui să știe că ne ținem cuvântul.“

Pe litoral, unde se aflau Gheorghiu-Dej și Maurer, și unde se țineau toate ședințele de decizie în problemele-cheie și dădeau instrucțiunile cele mai importante, tema care stătea în centrul atenției în acel moment era vizita primului membru al guvernului american în România, Orville Freeman, ministrul Agriculturii. Acesta a venit însoțit de un grup de experți pentru două zile. A vizitat unități agricole, experții au discutat chestiuni bilaterale. Știam, pe canale diplomatice, că, dacă exista perspectiva unor schimburi cu SUA în vreun domeniu, agricultura se înscria printre primele. Atașatul român pentru agricultură de la Washington nu prididea cu vizitele, înțelegerile, achizițiile de mașini agricole, acordurile pentru semințe de calitate și altele.

Îmi era greu să concep ce s-ar mai putea face când acordurile cu Cyrus Eaton și cu Garst se desfășurau în mod eficient. Dar Dej avea intenția să discute cu guvernul american nu numai despre agricultură, ci despre întreg comerțul cu SUA. Am fost inclus din partea Externelor în delegația română care îi cuprindea pe: Maurer, Alexandru Moghioroș, Gaston-Marin (vicepreședinte al guvernului).

Cu gândul ancorat la misiunea mea, am fost numai urechi la cuvântul lui Dej la întâlnirea cu Freeman. Am sărit peste cifrele care arătau dinamismul economiei românești. Americanii știau că ritmul de creștere industrială era de 15% pe an între 1960–1962, că am fost eminamente agrari înainte de război (80%), iarăși se știa. Dar ceea ce părea nou era afirmația că în acea perioadă productivitatea crescută a agriculturii ne permitea să câștigăm dolari și să-i investim în fabrici. Intenționam să construim, de pildă, o fabrică de cauciuc sintetic; am găsit și firme americane interesate, dar neobținerea licențelor le-a descurajat. Președintele american avea latitudinea să decidă. El ar fi trebuit să afle (prin Freeman) că România era gata să cumpere din SUA și va găsi banii să plătească. Nu cerea nici ajutoare, nici credite. În privința independenței, aceasta era reafirmată în termeni care nu se abăteau mult de la declarațiile oficiale de independență, suveranitate și inviolabilitate, „ca principii ale oricărei politici socialiste care se respectă“.

Că România „își urmează drumul propriu“ nu putea stârni un protest al lui Hrușciiov. Nici CAER-ul (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc) nu era considerat un obstacol. A vrea să dezvolți comerțul venea în sprijinul coexistenței și colaborării internaționale. Am înțeles de la Dej că prudența exprimării era primordială. Eram sigur că între patru ochi cu Freeman, după dineu, a pus câteva accente suplimentare.

Nimic nu mi se părea dificil în misiunea mea la Washington. Semnarea Tratatului era un eveniment protocolar, acompaniată de o scurtă declarație. Să-l prinzi pe Harriman liber în învălmășeala primirii delegațiilor și a agendei sale încărcate era însă mult mai greu. Dacă asta se va realiza, totul va depinde de zaruri: care va fi poziția lui, care era contextul politicii americane, atenția de care se putea bucura România în strategia Americii, axată după cum se vedea pe refacerea încrederii între cele două superputeri.

Ceea ce m-a pus pe gânduri și m-a făcut să analizez mai atent misiunea mea a fost o neașteptată punere în gardă de către Dej, la despărțire. „Nu vorbești cu nimeni despre chestia cu Harriman.“ Am zis: „Bineînțeles, îl informez pe ministru și atât“. „Nu, a spus Dej. N-ai înțeles, nu vorbești cu nimeni înseamnă că nici cu el.“ Reieșea că Dej se temea că demersul ăsta, chiar îmbrăcat în termeni inofensivi și cvasipublici, putea să fie zădărnicit de interferențe exterioare sau, poate, chiar interne.

Aceasta lămurea doar o parte din înțelegerea mandatului. Secretul cerut putea să însemne: facem demersul cât mai discret cu putință; nu vreau să aflu nici cei din afară, dar nici cei din interior ce răspuns aduci; numai după aceea vom vedea cum trebuie el tratat, fie în caz pozitiv, fie în caz negativ. Dar ce aștepta Dej de la această întâlnire?

Conversațiile cu Maurer din acea lună m-au ajutat să completez tabloul. Nu a comentat întâlnirea cu Harriman, dar a vorbit pe larg despre tratat și despre relațiile României cu ONU, de care mă ocupam la minister.

Maurer era autorul strategiei de independență a României sub urmașii lui Stalin. Aparent simplă (Maurer era partizanul ideilor clare ale lui Descartes, pe care le numea limpezi), strategia însemna crearea colectivă a unui cadru bazat pe principii, care să favorizeze aspirațiile României. Faza 1963 era aceea a independenței economice. Nu comerțul era cuvântul-cheie, ci puterea economică exprimată în industrie. Lagărul socialist desemna România un loc de dependență permanentă și de inferioritate perpetuă. Cei doi credeau că în câțiva ani buni, și dacă erau lăsați în pace, până la sfârșitul deceniului, distanța putea fi recuperată. Nicio provocare inutilă, nicio ieșire temperamentală (Maurer se conducea după primordialitatea rațiunii în raport cu sentimentele), niciun cuvânt jignitor.

În virtutea vechii cunoștințe și a întâlnirii de la sesiunea ONU din 1957, Maurer era deosebit de deschis cu mine. Am auzit de la el următoarea frază memorabilă: „Vezi, suveranitatea e un lucru atât de puternic și important, încât când o ai poți și să renunți la ea. Dar dacă te decizi să o împarți cu cineva, totul depinde de cine te asociezi, deoarece aceștia (blocul socialist) nu merită“.

Mi se contura astfel mai bine ce se aștepta de la Harriman. Dar așa văzute lucrurile, era vorba de un adevărat parteneriat strategic nescris, suficient de solid și de durabil. Mă gândeam la ceea ce Maurer cita des „quid pro quo“. Vedeam o balanță: pe un taler, tehnică și credite (comerț, desigur), pe cealaltă ce puneam noi? Ieșirea din lagăr, denunțarea acordurilor, ieșirea din organisme militare sau economice? Exclus. Independența de gândire și acțiune, decizii proprii, nu era de ajuns. Perspectiva folosirii ei în momente de cumpănă, poate. Încurajarea activă a destinderii și ilustrarea ei prin gesturi ar putea conta. Nu puteam vorbi despre reciproca noastră altfel decât era în instrucțiuni, dar puteam stimula reflecția activă a interlocutorului. „Gândim cu capul nostru.“

O împrejurare neașteptată m-a ajutat în conturarea mandatului și în pregătirea vizitei. În delegația americană care-l însoțea pe O. Freeman era și ministrul SUA la București, Crawford (în acel moment reprezentanțele celor două țări erau legații, nu ambasade, în aceeași situație fiind în Răsărit doar Ungaria, Bulgaria și România).

Ne-am întâlnit și am început conversația, comentând rezultatele vizitei lui Freeman, pe care ambii o consideram fructuoasă. Din câte am aflat, Crawford fusese chemat la Washington pentru audiere la Congres pe tema relațiilor cu țările est-europene. Ca orice diplomat care-și înțelege misiunea, el era favorabil dezvoltării relațiilor româno-americane. Mi-a spus că îi servesc toate gesturile românești, actele ei de politică externă, contactele care se înmulțesc. Dar sunt și lucruri care nu merg, în ciuda insistențelor lui. Probleme consulare de emigrație, de reuniuni de familie, dar mai ales regimul de anunțare prealabilă a deplasărilor diplomaților acreditați în cele două țări, care le consuma o groază de timp. Convinși că e bine ca ministrul SUA să citeze o măsura palpabilă, am depus degrabă toate diligențele pentru obținerea aprobării desființării reciproce a sistemului notificării mișcării diplomaților și Crawford a avut răspunsul pozitiv la plecarea lui la Washington, măsura începând să intre în vigoare din 20 august. Am aflat că pleca în aceeași zi cu mine și ne-am promis că ne vom povesti păsurile pe drum. Aveam de gând să-l fac să mă ajute în întâlnirea cu Harriman și să ne susțină cât mai mult.

Cu Crawford, nu am avut o discuție sistematică, ci o conversație colegială. I-am povestit că, plimbându-mă pe cheiurile de la Santos, Buenos sau Montevideo, vedeam pe macaralele mari și vechi ce încărcau vapoarele marca „made in England” și înțelegeam mai mult despre influența Angliei în America Latină decât s-ar putea crede despre o regiune aflată sub ocrotirea doctrinei Monroe. Dar la noi în țară, un „made in Germany sau Austria” de pe furnale și motoare nu ne vorbește despre cine a ajutat prima industrializare a țării? Dar marca de pe echipamentul petrolier american?

Nu era nevoie să insist. Crawford vibra singur la ideea aceasta. „Nu știu ce e cu noi, zicea el. Trecem drept o națiune de businessmeni și noi la ambasadă ne ocupăm de acțiuni culturale.” I-am spus că cel puțin acestea sunt bune și de nivel înalt. Iahtul doamnei Graham, influența proprietară a lui *Washington Post*, pleca în croazieră spre România cu publicistul și autorul Drew Pearson și cu alți invitați de seamă ca președintele Curții Supreme. Chiar și Harriman fusese invitat, dar îl furase Tratatul și Moscova. Nu se șoma în relațiile bilaterale. „Da, zicea Crawford, dar el asistă neputincios la agresivitatea firmelor occidentale care vând instalații bazate pe patente americane, cum s-a întâmplat cu italienii și oțelul.” El mi-a explicat de ce nu era de ajuns să discutăm despre comerț, ~~fără să analizăm atent problemele finanțării.~~ Dacă vânzătorul european va avea garanție bancară mai bună și mai sigură decât cea obținută de vânzătorul american, ia el afacerea. Nu ne ocupăm destul de acest aspect.

Două lucruri mi s-au părut revelatoare: greutatea pe care le întâmpină el din partea instituțiilor americane în promovarea relațiilor cu noi, indicând, în primul rând, Ministerul Comerțului și apoi de la kongresmenii a căror atitudine depinde de cele mai multe ori de cum s-a rezolvat o viză sau o plecare. De asemenea, dificultatea de a înțelege ce se întâmplă în CAER, de pildă.

Crawford mi-a mai spus că a citit cu atenție poziția română privind Tratatul asupra testelor nucleare și a fost surprins că tonul obișnuit, care era moderat față de China, conținea o punere aspră la punct. Nu părea însă nemulțumit din cauza asta. Știa prea bine că nu numai chinezii considerau tratatul o „trădare”, ci și complexul militaro-industrial din SUA, care îl estima opus imperativului de a perfectă armele nucleare. Fizicianul Teller, creatorul bombei cu hidrogen, nu utiliza acest limbaj, dar în final asta spunea, criticându-l.

Nu puteam avea un interlocutor mai bun și mai eficient. Sub aspectul modest și tăcut, se ascundea un diplomat de clasă. Era în relații bune cu Harriman și m-a secondat în mod ideal. După ce m-am întors, el a continuat campania, mergând la președintele Kennedy, bătându-se cu ministerele și

insistând în fața Congresului. El este autorul expresiei: „O treime din negocieri le port cu cei din afară, două treimi cu ai mei, acasă“.

A doua zi după călătoria la Washington și după schimbul de vederi avut în avion cu Crawford, la 8 august 1963 m-am prezentat, însoțit de ministrul Bălăceanu, la Departamentul de Stat. Aveam cu mine împuternicirea de a semna tratatul de interdicere a experiențelor nucleare în cele trei medii, ce va intra în istorie ca „The Partial Test Ban Treaty“, și declarația pe care o făceam în numele guvernului român, scurtă de altfel, și mesajul președintelui Consiliului de Stat și al președintelui Consiliului de Miniștri. Pe fundalul de steaguri era o masă cu un scaun pentru semnatori, în fața lui microfoane, și în sală blițurile presei. Zece minute dura câte o semnare, când reprezentanții statelor se perindau pe scaun. Nu aveam nici cea mai mică emoție. Dar faptul că la dreapta mea va sta Harriman mă făcea conștient de valoarea istorică a momentului.

Înalt, distins, sigur de sine, gustând împlinirea eforturilor sale, el oferea președintelui Kennedy cadoul dorit, tratatul. În timp ce eram în așteptare, iese din sala unde se desfășura protocolul semnării, întâmpină delegația română cu amabilitate și ne conduce într-o altă sală. Se simțea că a vorbit cu Crawford. Există în viața diplomatică oameni care zâmbesc în timpul unei conversații tot timpul, orice s-ar întâmpla. Reagan de pildă. Rusk, alt exemplu. Harriman era de o seriozitate blândă și prevenitoare. Voia să te facă să te simți în largul tău și să-ți dezlegi curelele de la parașută. Gata, ai aterizat! „Am auzit că v-ați interesat de programul meu“, a spus el. „Timpul e limitat și am un program foarte încărcat. Ce-ar fi să rămâneți la mine și să dejunăm împreună?“, a întrebat Harriman. „Lumina verde“, mi-am zis eu, binecuvântându-l în gând pe Crawford.

Pentru diplomați, Harriman era o figură legendară. Un uriaș care ieșea din sală, trecea prin acoperiș și se transformă în statuie pe clădirea Departamentului de Stat. Roosevelt l-a luat în cercul lui cel mic de oameni de încredere. Descindea din aristocrația financiară a New Yorkului, în care numele Harriman stătea alături de Morgan, Carnegie, Rockefeller, Gould. Marii industriași și bancheri nu se îmbulzeau însă la democratul Roosevelt, care le tăia calea prin programele sociale și simpatia față de cei dezmoșteniți. Așa că un Harriman rupea rândurile elitei financiare la a doua generație, alăturându-se lui Roosevelt. După activități în cadrul reformelor rooseveltiene, tânărul Harriman, care câștigase încrederea președintelui, a intrat în diplomatie. A fost mai întâi șeful programelor celebre de asistență militară (Lend-Lease), acordată de SUA Rusiei și Angliei, și apoi ambasador la Moscova și ambasador la Londra în timpul celui de-al Doilea Război

Mondial. Prin el, Roosevelt comunica astfel cu Churchill și cu Stalin. La reuniunile lor de vârf, el mergea de la unul la altul, redactând acorduri, fiindcă nu existau procese-verbale și înregistrări, și transmitând comunicări urgente și opinii nuanțate sau definitive. În foarte multe cazuri i se cerea lui o formulă care circula rapid și întrunea consens. Ce resorturi intelectuale și psihologice, ce comportament care se situa între rigiditatea formală și intimitatea nepermisă, ce nevoi și ce capacitate de adaptare la personalități aflate la distanțe mintale atât de mari trebuia să aibă acest Harriman!

Cariera politică a lui Harriman s-a rezumat la postul de guvernator ales al statului New York (1954–1958), de unde se trăgea și titlul „governor Harriman” care i se adresa și atunci. Când s-a creat ONU, copilul drag al lui Roosevelt, a cărui naștere s-a aprobat la Yalta, Harriman a fost cel care circula hârtiile. La ceremoniile ONU însă, de mai târziu, doamna Roosevelt apărea flancată nu de Harriman, ci de Nelson Rockefeller. Pe scurt, cariera ulterioară a lui Harriman nu a fost la înălțimea performanțelor belice. Iar când Kennedy și-a format echipa, l-a numit pentru resursele sale de competență la sectorul Extrem Orient. După ce a negociat și a adus textul Tratatului de la Moscova, președintele, mai mult decât încântat, îi atribuia în 1963 lui Harriman un rol mai vizibil: subsecretar pentru problemele politice.

Nu cred că pe Harriman îl mai interesau titlurile. Nu era vanitos. Avea 72 de ani și în loc să-și guste retragerea scriind memorii, se bucura că era implicat în problemele speciale și grele. Era solicitat în decizii complicate de politică externă și asta era de ajuns. Romanii ziceau: *De minimis non curat praetor* (Pretorul nu se ocupă de chestiuni mici). Faptul că Harriman examina un dosar al României îmi dădea mari speranțe.

Ritualul semnării programate pentru România la ora 13 n-a luat mult timp. Eu am citit textul șezând și observând că Harriman s-a aplecat puțin în dreapta mea ca și cum ar fi vrut să vadă cum arăta mesajul președintelui, cu antet sau fără? Harriman a răspuns oficial, în termeni apreciativi față de gestul României și față de declarația acesteia. Apoi ne-a condus prin clădire și ne-a arătat, într-un fel de tur al gazdei, biroul lui Rusk și sculpturile ce-l împodobeau, sala cu galerii de portrete ale secretarilor de Stat și, în sfârșit, biroul lui tot atât de confortabil precum cel al lui Rusk. Alături, era pregătită o masă pentru șase persoane. Harriman adusese pentru cei trei români invitați (eu, ministrul și consilierul), doi colaboratori, pe Crawford și pe Vedeler, care se ocupa în Departamentul de Stat de relațiile cu România.

Mă gândeam că un punct era câștigat. Din zeci de delegații prezente, una singură dejuna cu Harriman și aceea era a noastră. Al doilea punct era buna dispoziție a lui Harriman. Ea s-a manifestat în povestirea unor amintiri

personale. Unele erau recente. Îl impresionase Rusia lui Hrușciiov, în cele 12 zile petrecute pentru negocierea Tratatului la Moscova. Sub Stalin nu-și putea imagina că va reveni într-un climat atât de destins, spunea el.

Harriman mi-a arătat fotografia lui cu Hrușciiov din revista *Life*. A povestit cum după o ședință a străbătut curtea Kremlinului în drumul spre dineul din palatul Ecaterinei, împreună cu Hrușciiov. Acesta s-a oprit și a strâns mâna vizitatorilor. Le-a spus: „Acesta este Gospodin Garriman. Am semnat cu el tratatul de încetare a experiențelor și l-am invitat la masă. Credeți că merită?” Lumea a râs și a aplaudat. „Ce diferență față de epoca lui Stalin!”, exclama Harriman. El era sensibil și la autoritatea de care se bucura în ochii sovieticilor (mai târziu am citit în cartea lui Arthur Schlesinger că Hrușciiov ar fi spus: „Dacă-l trimite pe Harriman pentru tratat, înseamnă că e ceva serios”). Dincolo de aspectele de climat, Harriman reținea un fapt mai important: exista mai multă flexibilitate în politica externă sovietică, ceea ce-i invita pe americani la reciprocitate.

Al doilea val de amintiri privea România după 23 august. A spus că a văzut cu ochii lui lumea aplaudându-i pe americani și s-a convins de sentimentele de prietenie ale românilor față de America. A elogiat rolul regelui Mihai la 23 august. A fost invitat de suveran la Sinaia, unde s-a dus însoțit de fiica lui, în 1946. Avea amintiri plăcute, ținea minte că a jucat tenis cu Petru Groza și cum arăta Bucureștiul la sfârșitul războiului, când era pavoazat de patru portrete: Stalin, Churchill, Roosevelt și de Gaulle.

Harriman și-a mai amintit că la Conferința de Pace din 1947 de la Paris, în cadrul căreia s-a hotărât realipirea întregii Transilvanii la România, a fost membru al Comisiei pentru țara noastră. Știa că și Dej fusese în delegație? N-a menționat acest lucru.

Mi-era teamă că dacă exploram în continuare istoria, nu-mi rămânea decât puțin timp pentru tema mea principală. Eram conștient că tot ce spuneam era pentru audiențe multiple: Harriman, funcționarii lui, arhivele Departamentului de Stat, Dej, susținătorii lui și inamicii, instituțiile românești și străine, în fine, Moscova. Dar esența era: ce înțelegea și accepta Harriman, ce va transmite explicit sau implicit Bucureștiului?

Punctul de plecare a fost vizita recentă în România a ministrului american al Agriculturii, Freeman. Eveniment important, a spus Harriman, util și clarificator. În curând Freeman va raporta oral președintelui Kennedy (deci încă nu o făcuse). „Cum merg schimburile cu România?”, m-a întrebat el. „Descrăștere și dificultăți”, am zis eu, descriindu-le. „Ce puteți vinde?”, a întrebat el. „I-am spus lui Hrușciiov despre caviarul românesc care e mai bun decât cel rusesc, dar n-a fost de acord.” Discuția a ajuns apoi la mobilă,

sticlă, carne. „Tarifele discriminatorii ne stau în cale, am afirmat eu. Ni se cer chimicale, vapoare întregi și multă mobilă.“ „Dar ce este cu instalațiile acestea de cauciuc?“, a întrebat Harriman, fiind, evident, la curent cu cerințele noastre pentru industria petrochimică. Am răspuns că interesul pentru aceste instalații era generat de intenția de a valorifica resursele proprii, care la noi indica posibilitatea dezvoltării industriei chimice. Am încercat achiziționarea de tehnologie din SUA, dar ne-am izbit de refuzul licențelor, dar și de termeni neconvenabili în privința livrării și instalării. Din Occident am putut însă cumpăra unele instalații, fără aceste obstacole. Harriman a făcut observarea că pe lângă licențe există problema plăților. A urmat o conversație în privința creditelor tehnice asigurate de statul român și, am susținut eu, sistemul funcționa cu alții fără probleme, spre satisfacția reciprocă, România fiind privită ca un partener serios și solvabil. La acest punct Harriman, a emis prima lui opinie interesantă: **Există bunăvoință în cercurile oficiale în privința îmbunătățirii relațiilor cu România.** Măsurile vor fi studiate cu atenție, chiar dacă schimbarea nu se va produce dintr-odată. Sunt obstacole cunoscute, ca legislația, Congresul. Ar putea fi examinate acțiuni în condițiile existente, fără Clauza națiunii celei mai favorizate. M-am legat de acest lucru și am apăsat pe pedală: îmbunătățirea generală politică poate că cere timp, dar sunt afaceri ce ar putea fi discutate de specialiști și tratate expeditiv. De ce nu s-ar întâlni experții? Harriman i-a întrebat pe Vedeler și Crawford: „Voi ce părere aveți, pregătiți vreo propunere?“ Vedeler a răspuns fără entuziasm că propunerile sunt în curs de elaborare. Lui Crawford, Harriman i-a adresat cererea să-l pună la curent și să-i comunice părerea Legației. Pe mine m-a întrebat în glumă: „Ce părere aveți de el la București, se poartă bine, aveți plângeri împotriva lui? Apoi a adăugat: Crawford e un prieten vechi de-al meu“.

De la sfera economică, discuțiile au trecut la cea politică. De fapt, ele s-au întretăiat, dar când am pus la un loc toate întrebările de baraj presărate în conversație ale lui Harriman privind Albania, China și CAER, am înțeles că el își construia evaluarea hotărâtoare.

„Aveți ambasador la Tirana?“ Faptul că Albania era în conflict ideologic cu toate țările socialiste, în afară de China, era cunoscut, iar România începea să se distingă printr-o poziție aparte. Am răspuns că toate țările socialiste au relații cu Albania (pe linie de stat), că relațiile noastre sunt normale și că ambasadorul nostru s-a întors acolo după concediu. Semnul trebuia să fie clar: nu suntem în aceeași oală cu Albania, nu suntem un disident zgomotos și violent al lagărului, nu ținem partea nimănui. În privința Chinei, nu a cerut explicații, dar a vrut să vadă dacă interpretarea lui era bună: atitudinea României față de China, credea el, era mai mult un prilej de a sublinia

modul independent de a acționa al României. Perfect, nici în sfera Chinei nu era cazul să fim înglobați. Despre presă el a spus, zâmbind, că ea caută subiecte senzaționale. Harriman a trecut la CAER: Cum a fost ultima sesiune? Ne-a dat satisfacție în privința perspectivelor de industrializare și care e poziția actuală? Din nou am pus în relief abordarea noastră: România a subscris la rezultate, comunicatul a fost unanim, după noi CAER-ul e democratic când hotărârile se iau în asentimentul tuturor membrilor, în respectarea reciprocă a intereselor. Iar în materie de industrializare, România e profund angajată să o realizeze cu consecvență până la capăt, depășind orice obstacol. Ultimul punct de clarificat a fost independența. În trecut România, a spus Harriman, a fost considerată ca având o politică dominată de Moscova. Independența pe care o afirmă ea a creat o atmosferă favorabilă în SUA, unde presa se ocupă de ea pe larg în ultimul timp. Aici am enunțat cât mai exact cele spuse de Dej. Ca țară socialistă, politica noastră e orientată spre rezolvarea intereselor vitale ale țării în cadrul unei politici în care independența este un principiu ferm. Deși presa se orientează spre ele, nu sunt lucruri spectaculoase în atitudinea României. A urmat răspunsul lui Harriman, care putea să reprezinte pentru mine încheierea misiunii: înțelegeam că ceea ce face România nu e de dragul americanilor sau al altcuiva, dar trebuie să constate că unul dintre efecte este o mai bună atmosferă în SUA. **Momentul trebuie folosit pentru îmbunătățirea relațiilor, în special în domeniul economic. SUA privește cu simpatie eforturile României în domeniul economic și este dornică să ne ajute.** Am exprimat întreg acordul cu această idee, adăugând că problemele litigioase cu SUA au fost rezolvate; arieratele financiare, de pildă. Dl Crawford poate să confirme că și în altă materie partea română dovedește solicitudine totală, iar pe plan cultural schimburile sunt active.

Aș fi putut să mă declar satisfăcut, dacă nu m-ar fi ros o întrebare pe care și-o pun americanii când încheie o înțelegere: „It's a deal?“ Cum ar fi: „Batem palma, s-a făcut, ne-am înțeles?“ Au văzut americanii, într-adevăr, că se deschidea pentru ei discret și normal o poartă și că ei puteau intra pe ea fără tam-tam sau acorduri solemne și fără a pune condiții (*no strings attached*) în calea acestei înțelegeri?

Ca și cum mi-ar fi citit gândurile, Harriman a adăugat brusc: *Spune-i domnului Gheorghiu-Dej din partea mea că americanii nu au consimțit niciodată ceea ce se numește împărțirea de la Yalta. Eu am fost acolo. Pentru noi, procente lui Churchill nu au fost valabile. În înțelesul americanilor, acordul trebuia să fie fifty-fifty! Niciodată nu ne-am schimbat părerea. Alții s-au abătut de la înțelegere, așa cum am văzut-o noi. Am fost uluit de acest mesaj neașteptat, la care aveam să meditez timp îndelungat.*

Probabil că amintirile lui Harriman despre România anilor 1945–1946 erau mult mai cuprinzătoare decât cele din evocările de la masă. Nu este exclus să nu fi reflectat la acea suită de evenimente, la sfârșitul cărora America era scoasă din schema politică a unei Româнии dominate exclusiv de Stalin și de URSS?

În plină cordialitate, masa a luat sfârșit. Era joi, 8 august și timpul trebuia folosit. Am primit o indicație de la București să cer audiență la Rusk, dar față de îndoiala mea că ea ar fi utilă, mi s-a dat dezlegarea să „procedez cum e mai bine“. Deci vineri am luat masa în oraș cu Crawford și cu omologul lui român, Bălăceanu. Cu acest prilej, am avut un nou „insight“, adică un fel de „privire înăuntru“. Departamentul Comerțului nu a aprobat lista licențelor, cu o singură excepție, și am înțeles că avea în continuare o atitudine refractară – ne-a spus Crawford. Licențele sunt interzise pe motive strategice. E adevărat că tranșează președintele, dar acesta ține seama de Senat. Se cere timp, răbdare și multă grijă. Convorbirea cu Harriman pe care o considera esențială a pus Departamentul de Stat la lucru. Se deschid dosare, se fac referate. A fost bine primită ridicarea restricțiilor pentru diplomați și deci ne poate da vestea că a fost aprobată reciproca din partea americană.

Bate fierul cât e cald, mi-am zis eu. Am cerut să fiu primit din nou de Harriman pentru că aveam de transmis precizări și completări. Răspunsul a fost prompt: întâlnirea va avea loc a doua zi, sâmbătă, la ora 11.30. Am mers cu Bălăceanu, dar la 10, fiindcă se schimbase ora. Vedeler era acolo, dar Crawford nu. Motivul: n-a mai putut fi anunțat de modificarea orei, care se datora chemării lui Harriman mai târziu la Senat. Nu era o întâmplare absența lui Crawford. Față de propunerile în care Crawford era pozitiv și îndrăzneț în raporturile cu România, funcționarul de la biroul (*desk-ul*) României era rezervat și neîncrezător. Observam că în resorturile administrației se întâmpla ceva ce nu ne favoriza, la Departamentul Comerțului, dar și la Departamentul de Stat. Nemaivorbind de Congres, unde existau cercuri direct ostile, așa cum arăta declarația din aceeași lună, august, privind Săptămâna națiunilor captive, care se adresa și României, declarație care a produs cea mai mare indignare la București. O preocupare oficială, confirmată de texte ce au ieșit la iveală ulterior, era „crearea de tulburări în țările satelit“ (ale Moscovei).

„Nu vă supărați, a zis Harriman, fug la Congres. Se va vota în curând Tratatul. Există voturi, va trece, dar administrația e interesată să obțină cât mai multe voturi peste majoritate.“ Știind că nu aveam timp prea mult la dispoziție, am dat un ton mai oficial și mai precis cererilor noastre: instalații, mașini, brevete, licențe. Domenii clare: chimie, petrol, celuloză, hârtie, cauciuc,

radio și televiziune. Am înmănat din nou o listă refăcută și completată la plecarea din București. Propunem primirea unei delegații economice competente, condusă de vicepreședintele guvernului, Gaston Marin, care e și șeful planificării, precum și discuții serioase care să conducă la soluții – am zis eu, în timp ce Vedeler lua note amănunțite și Harriman era atent. Harriman a repetat reacția de bunăvoință pentru îmbunătățirea relațiilor cu România. Așadar, Administrația a pus în studiu măsuri de îmbunătățire cu toate țările socialiste. Noi vrem relații bune cu toți și în special cu România.

Din spusele lui, am înțeles că demersul nostru are de trecut obstacole birocratice considerabile: cine te scoate din pachetul de măsuri și îți acordă statut special? Nu vor spune toți „să așteptăm până se schimbă politica față de întreg Răsăritul”? Dar Harriman a avut o atitudine pozitivă față de venirea delegației după ce a cerut detalii referitoare la șeful și compunerea ei. L-a întrebat pe Vedeler ce părere avea despre venirea delegației, iar acesta a răspuns printr-o gesticulație de indecizie. „Trebuie să fim pregătiți să discutăm cu ea, ea trebuie să găsească uși deschise” (vezi comerțul și instituțiile vizate). Cu gândul că ar putea determina un răspuns grabnic, a întrebat când se reîntoarce Crawford la București. La 16 august, i s-a răspuns. Eram sigur că cei doi se vor întâlni fără Vedeler în acest răstimp.

Mai rămăsese ziua de sâmbătă, 10 august. Am folosit-o pentru întâlnirea cu Davis, care a venit la Bălăceanu acasă împreună cu Crawford. Davis, director al relațiilor cu țările răsăritene, fusese plecat cu Rusk la Moscova. Era deja la curent cu conversațiile cu Harriman și se declara optimist. „Nu uităm că americanii au promovat în lume spiritul afacerilor”, spunea el (ca și Crawford anterior). A făcut un tablou al propunerilor interne. A vorbit mult despre Congres și despre disputa deschisă dintre Congres și președinte în legătură cu Clauza națiunii celei mai favorizate. „Nu o cerem acum, am spus eu, va veni timpul când tendințele de liberalizare a comerțului cu SUA vor prevala.” Știam că Rusk a cerut sugestii ambasadurilor lui pentru creșterea exportului SUA și pregăteam în acest sens date despre interesul pe care-l prezenta piața românească. „Vreți delegația în acest an?”, a întrebat Davis. „Da, am răspuns eu. Cu cât mai repede, cu atât mai bine.”

Cu acest prilej, Crawford mi-a rezumat situația: „Nu are atâta importanță cât timp va cere răspunsul, important este că problema României e introdusă ferm pe agendă, e înțeleasă și tratată de persoane cu greutate, ca Harriman. Mai mult decât atât, el o abordează pozitiv, fiindu-vă favorabil”.

Când m-am reîntors la București din călătoria de la Washington, Emil Bodnăraș, personal, m-a întrebat dacă am sosit cu bine și m-a anunțat că sunt chemat fără întârziere la mare pentru raport.

La Eforie, cancelaria era instalată în apropierea mării. Gheorghiu-Dej și Chivu Stoica se plimbau pe plajă. După-amiaza era în avans și căldura era mai suportabilă. La secretariat mi s-a cerut raportul așa cum era și mi s-a spus că manuscrisul rămâne acolo. După un timp, cei doi și-au făcut apariția și am intrat cu ei într-o sală, unde s-a instalat și stenografa.

Observam că Gheorghiu-Dej părea relaxat și binedispus. A fost informat deja, mi-am spus eu, și cel puțin în linii mari e mulțumit, dar așteaptă detalii. Am împărțit expunerea în cinci părți corespunzând celor cinci întâlniri semnificative: Crawford – pe drum, două discuții cu Harriman, întâlnirea cu funcționarii superiori din Washington și cea cu U Thant, secretarul general ONU, care m-a primit la reîntoarcerea prin New York.

Desele întreruperi ale lui Gheorghiu-Dej și dezvoltarea de către el, pe larg, a ideilor în cauză erau un semn evident că vorbea ca pentru a-și explica și fixa ideile. Relatarea despre conversația cu Crawford a declanșat din partea lui toate gândurile despre CAER și despre relațiile economice cu SUA. „E deștept Crawford“, zicea el în legătură cu remarca ministrului că, în final, comunicatul CAER nu stipula nimic despre „organul unic de planificare, de uniunile pe ramuri, de întreprinderile comune“, în timp ce întreaga presă a țărilor prietene scria mult despre asta. Gheorghiu-Dej îmi dădea chiar o dezlegare retroactivă: „...ai putut să te referi la asta fiind la curent“. La plecare, Gheorghiu-Dej îmi vorbise de comerț și de tehnologii, mai puțin de finanțare. Suntem solvabili și atât. Îi dădea dreptate lui Crawford că se preocupa de plăți. „Uite, polonezii au primit un credit de 500 milioane de dolari, spunea Gheorghiu-Dej. E drept că pentru surplusurile americane de alimente și nu pentru industrializare. Ce bine ar fi să obținem și noi un credit, dar pentru instalații industriale și fără condiții politice, desigur.“ Până și dobânda era analizată: „6% ar fi cam mult, dar 3–4% ar fi acceptabil, cu 2% nu ne dă nimeni“.

Am relatat istoria cu plasarea șuncii poloneze pe piața americană, treabă de care s-a ocupat acea bancă ce acordase creditul. Confirmând valoarea analogiei în gândirea politică, Gheorghiu-Dej a găsit exemplul cu șunca foarte instructiv. „Dacă am da și noi de o asemenea bancă, ar fi ceva. Acum ne ținem de mărunțișuri. Polonezii au ajuns la un miracol comercial cu SUA, circa 40 milioane de dolari anual cu produsele lor“, a spus el. Cu claritate, mi-a dat sarcina să discut atragerea de parteneri americani cu orice om legat de afaceri, finanțe, industrie „cu titlu personal, fără niciun angajament“.

Chestiunea obținerii de sediu pentru ambasadă, la Washington, nu l-a interesat prea mult pe Gheorghiu-Dej. În schimb, Crawford a mai primit o notă bună: „Are dreptate, ce bine apreciază!“, când am relatat comentariul lui Crawford la comunicatele noastre privind China.

Discuțiile cu Harriman au constituit partea centrală a raportului meu către Gheorghiu-Dej, căruia i-am citit declarația lui Harriman ca răspuns la mesajul său la semnarea tratatului. „Foarte frumos“, a comentat Gheorghiu-Dej, dar a întrebat: „Ce s-a publicat în presă?“ I-am răspuns că ceremonia a fost mult mediatizată, dar despre întâlnirile noastre nu s-a scris nimic. „Probabil că ei se gândesc să nu ne creeze nouă dificultăți și lor. Se gândesc la ceva mai serios.“ La discuțiile despre dezvoltarea comerțului româno-american, iarăși a remarcat: „Se vede că și din partea lor au studiat“.

După ce am reprodus spusele lui Harriman că „România a fost considerată în trecut ca având o politică total dominată de Moscova“ și că „independența manifestată de ea i-a creat o atmosferă favorabilă în SUA“, Gheorghiu-Dej a făcut o lungă expunere. Era plină de reproșuri la adresa Occidentului, în ea citindu-se toată supărarea de a fi tratați ca sateliți în perioada de când el considera că luase puterea efectivă, în 1952. „America, zicea el, ar fi așteptat de la noi gesturi deschise împotriva Uniunii Sovietice, de genul Iugoslaviei, să zicem. Întrucât de gesturile actuale ale Chinei se tem.“ „Chiar dacă am fi spus că suntem independenți, nu ne-ar fi crezut.“ „Ei ar fi vrut schimbarea stărilor de lucruri, dar roata istoriei nu poate fi întoarsă. Avem același steag: marxism-leninismul, însă aplicarea în practică este în funcție de factorii interni. Sunt neînțelegeri, divergențe, dar am reușit să ne impunem punctul de vedere. Noi știm ce sunt acelea sovromuri («o frână, o trăsătură negativă în relațiile cu URSS»). Nu mai vrem întreprinderi comune și uniuni de ramuri. Hrușciov ne-a mulțumit pentru sinceritate.“

Gheorghiu-Dej căuta să scoată în evidență că momentul Harriman lasă în urmă o neînțelegere care a umbrit relațiile româno-americane. Înainte, erau luate în considerare de către vestici doar actele de desprindere din sistemul estic, gesturi spectaculare, gălăgioase, de încordare. „Noi am fost tot timpul reținuți, nu am vrut să ne ciocnim public, am căutat să reglementăm lucrurile întâlnindu-ne, văzând și făcând și, sigur, am avut dreptate.“ Sensul era: acum se pare că suntem înțeleși, că vrem să ne conducem după capul nostru, fără să părăsim solidaritatea și legăturile cu țările socialiste sau să ne schimbăm sistemul politic, economic și social și fără să fim obiect de zarvă internațională. Când Harriman constata că era un moment prielnic ce nu trebuia pierdut, în substrat se întrevedea și o altă coincidență de poziții. Harriman nu dorea nici el varianta atât de neacceptabilă pentru partea română: ca România să adopte poziții antisovietice sonore și o desprindere spectaculoasă de restul lagărului estic. Politica de destindere la care lucra Kennedy nu conținea afronturi de acest fel la adresa URSS.

A fost rândul meu, după Crawford, să primesc calificative bune: „Te-ai orientat bine în discuția cu dâșii. Când ai prilejul, să nu obosești în a sublinia că România a avut poziția ei întotdeauna“. Sau: „Foarte frumos“.

La declarația lui Harriman, reprodusă de mine, că „înțelege că ceea ce face nu este de dragul americanilor sau a altora“, că „o mai bună atmosferă în Statele Unite e un moment ce trebuie folosit pentru îmbunătățirea relațiilor cu SUA, mai ales în domeniul economic“, și că „SUA privește cu simpatie eforturile în domeniul economic și că este dornică să ne ajute“, a exclamat: „Este un lucru extraordinar pe care noi trebuie să-l folosim ori de câte ori vom avea prilejul. Să spunem că afirmația asta a fost primită la București de cercurile conducătoare cu mare satisfacție“.

Ajuns la momentul, după mine neașteptat, când Harriman îmi ceruse să-i transmit lui Gheorghiu-Dej din partea lui frazele privind acordul de la Yalta, efectul a fost imediat. „Ce-a zis? Mai spune o dată.“ Am reluat: „Harriman vrea să știți că americanii nu au fost parte la împărțirea sferelor ce se atribuie Conferinței de la Yalta; știe, pentru că a fost acolo. Ei nu au recunoscut procentele lui Churchill. Americanii au fost de părere că situația trebuie citită: jumătate-jumătate, și nu și-au schimbat părerea. Alții s-au abătut de la înțelegere“.

S-a așternut o tăcere, în timp ce Gheorghiu-Dej procesa în mintea lui acest mesaj. În mod sigur, era la curent cu ceea ce istoria numește „bucata de hârtie dată de Churchill lui Stalin“, una dintre cele mai cunoscute întâmplări din cursul celui de-al Doilea Război Mondial și căreia i se atribuie soarta pe care au avut-o numeroase popoare enumerate în bilet. Literatura politică a întors pe o față și pe alta acest moment, dezvăluit chiar de eroul ei principal. În cursul anilor, memoria mea asupra misiunii la Harriman a așezat la un loc special referința la Yalta. Citeam tot ce întâlneam referitor la această perioadă. Am fost și mai intrigat de rolul și sensul referinței lui Harriman, când am văzut că dintre cele două documente ce se referă la discuțiile avute cu el (una americană bazată pe biblioteca și arhiva lui în cartea lui Harrington și Courtney și a doua din arhivele românești, unde există stenograma raportului de la Eforie), remarca referitoare la Yalta lipsește, fiind deliberat omisă sau ștersă. Cu atât mai mult am vrut să aflăm ce s-a întâmplat la Yalta.

Churchill scria că fiind în vizită la Stalin, la Moscova, i-a spus acestuia, la 9 octombrie 1944: „Să ne rezolvăm afacerile noastre în Balcani. Armatele voastre se găsesc în România și Bulgaria. Avem interese, misiuni și agenți în aceste țări. Să evităm să ne ciocnim pentru chestiuni care nu merită“.

Îi întinde apoi foaia de hârtie pe care scrie:

	URSS	Marea Britanie
România	90%	10%
Grecia	10%	90%
Bulgaria	75%	25%
Ungaria și Iugoslavia	50%	50%

Stalin citește, ia creionul și bifează: e în regulă.

Scriindu-i lui Eden, Churchill nuanțează motivele acțiunii sale: „Bineînțeles, am studiat pe larg și atent chestiunea și nu ne ocupăm decât de acordurile privind perioada războiului“. La Moscova fusese o întâlnire bilaterală, iar decizii se luau de către cei trei mari, care s-au întâlnit la Yalta, patru luni mai târziu (4–11 februarie 1945). Nu rezultă de nicăieri că în cadrul reuniunii, această problemă s-ar fi discutat, dar când istoricii citează „împărțirea de la Yalta“ se referă întotdeauna la bucata de hârtie a lui Churchill, discutată cu Stalin cu câteva luni mai înainte, la Moscova.

Au știut americanii de ea? Da, cu atât mai mult cu cât Harriman era ambasador la Moscova, în timpul vizitei lui Churchill.

Într-un interviu publicat în *Lectures pour tous*, la Paris, în 1968, Harriman răspundea:

Harriman: *Nu s-a făcut nicio aluzie la aceasta la Yalta. Când Churchill a venit la Moscova, în octombrie 1944, l-am prevenit deschis că Statele Unite vor respinge toate aceste procente.*

P. Winkler: *Ați fost prezent când Churchill și Stalin au mâzgălit aceste cifre pe bucăți de hârtie?*

Harriman: *Nu, dar Churchill mi-a istorisit despre asta. Iar eu i-am spus: „Președintele va respinge asta și eu cred că faceți o eroare“. De altfel, nu cred că Stalin a luat această afacere prea în serios.*

Protestul lui Harriman e valabil, dacă facem distincția între aprobare și achiesare. Odată cu Războiul Rece și revenirea la limbajul conceptual realist al politicii de forță, sferile marilor puteri au devenit realități tangibile sau mutual acceptate, concomitent cu dreptul fiecăreia de a interveni în sfera sa. Mă mirasem nespun că Harriman își înfrânge repulsia față de procente și le utilizează: fifty-fifty. La Eforie, văzând reacția lui Gheorghiu Dej, începeam să înțeleg. Mesajul lui Harriman ar putea să fie tradus astfel: „Noi, americanii, nu am acceptat ca țările să fie obiect de împărțală. Dacă spun fifty-fifty, nu înseamnă decât că voiam să avem șanse egale cu alții și eventual tratament egal. Nu scrie nicăieri ca influența să fie monopolizată de cineva, în

virtutea unor împrejurări sau abuzuri din trecut. Nu am considerat nici atunci, nici acum că circumstanțele se transformă în situații fatale“.

Iar Gheorghiu-Dej l-ar fi putut interpreta astfel: „Văd că nu-mi cereți să anulez influența cuiva, nici s-o înlocuiesc cu alta, ci să accept o relație bazată pe interese reciproce cu voi. Românii încep să aibă relații echivalente față de două mari puteri socialiste care se ceartă între ele. Așa cum îmi spune Maurer, în virtutea independenței pe care o dorim, de ce n-am putea stabili relații rezonabile și cu marile puteri occidentale și de ce nu i-am putea considera pe ruși drept partener major?“

Când a fost dezgropată din arhive stenograma fidelă a ședinței în care i-am raportat lui Dej călătoria la Washington, am descoperit că singura parte care fusese omisă – adică scoasă de Dej din text – era cea referitoare la mesajul personal primit de la Harriman privind procentele lui Churchill. Gheorghiu-Dej considerase că mențiunea fifty-fifty ar putea atrage mari neplăceri pentru el, dacă ar ajunge sub ochii unui cititor care ar comenta-o ca pe o trădare a lagărului socialist (un prosovietic înrăit, de pildă).

În mai puțin de un an, după criza rachetelor, asistam încă la un acord nescris în care părțile își luau angajamente semnificative. Consideram că ieșisem prin „momentul Harriman“ din tiparele Războiului Rece și din nomenclatura sateliților, obținând din partea SUA acceptarea și aprecierea unei politici independente și promisiunea unei asistențe tehnice și a unor schimburi economice avantajoase. Se putea numi asta un parteneriat? Post-scriptumul la filmul de scurt metraj Eforie-Washington-Eforie este găitor.

Politica externă a României și-a manifestat neconținut independența de gândire și acțiune în parametrii scenei mondiale, europene și a țărilor propriului sistem. Pot să confirm autenticitatea lor ca martor activ la pozițiile și voturile delegației române la ONU.

Pe măsură ce profilul politicii externe românești se contura în sistemul internațional, căpătând credibilitate, interesul partenerului american creștea. Cooperarea se extindea la problemele globale în care SUA era vital interesată. Acestea erau încheierea războiului din Vietnam, relațiile cu China, evoluția europeană și Orientul Mijlociu.

Votul disident

Depășirea crizei rachetelor din Cuba din 1962 a produs în relațiile și conduita marilor puteri schimbări evidente. Ele se resimțeau din plin în negocierea soluțiilor privind controlul armamentelor, în special al celui

nuclear. De fapt, anul 1963 fusese cel mai activ pentru laboratorul discret al dezarmării instalat la Geneva. Dacă nu aş fi pendulat între cele două sedii, al negocierilor propriu-zise (Geneva) şi al confruntărilor retorice (New York), aş fi fost mai puţin pregătit pentru înţelegerea a ceea ce se întâmpla în acest subiect, aflat în inima Războiului Rece, subiect esenţial pentru supravieţuirea lumii în care trăiam. După ce negociatorii de la Geneva, mai mult consternaţi decât înfricoşaţi de criza rachetelor şi de anunţata iminenţă a unui conflict nuclear, şi-au revenit, ei au descoperit un climat mai favorabil decât cel din '62; cele două superputeri îşi întindeau de data aceasta mâinile. Au reluat agenda din anul precedent, dar de data aceasta au fost mai selectivi şi mai realişti.

În dezbateri se afla Proiectul de Tratat al Dezarmării Generale şi Complete. În ambele proiecte, unul al URSS şi al doilea al SUA, se prevedeau trei stadii de aplicare a tratatului. Amândouă aveau obiective radicale: „Toate forţele armate, armamentul şi uzinele de producere a armelor vor fi eliminate, cu excepţia cerută de păstrarea ordinii interne“. Al doilea obiectiv comun: ordinea mondială va fi păzită de o forţă a Naţiunilor Unite întărită până la punctul „ca niciun stat să nu o poată sfida“. Obiectivele erau de o îndrăzneală stupefiantă.

După această înţelegere comună a scopului dezarmării generale şi complete ce urma să fie marea premieră în istoria omenirii prin stingerea războaielor, urmau diferenţele de punere în practică şi procedură. Faţă de măreţia scopului de realizat în maximum 10 ani, detaliile păreau insignifiante.

Erau şi diferenţe de abordare. Sovieticii păreau mai grăbiţi, americanii, mai prudenţi. Faza întâi ar fi durat 18 luni după URSS, trei ani după SUA, iar a doua, 24 luni după URSS, trei ani după SUA. Sovieticii aveau repulsia controlului, dar SUA afirmau că până la realizarea verificată a obligaţiilor nu se va trece de la o fază la alta. Exista şi o bătălie mai puţin importantă a procentelor. La forţele convenţionale, sovieticii cereau o reducere de 35% în faza a doua, iar americanii de 50%, dar pentru faza întâia era deja armonie: reducere 30%. La nivelul forţelor armate, cifra sovietică pentru reduceri în faza întâi era de 1,9 milioane, iar pentru americani, de 2,1 milioane.

În Comitetul de dezarmare de la Geneva, vecina mea (ţările erau aşezate după alfabetul francez) era Alva Myrdal, reprezentând Suedia, o ţară influentă în mişcarea ţărilor nealiniat. Cunoaşterea problemei era impecabilă la doamna Myrdal, tactul şi modestia perfecte, tăria convingerilor, neştirbită. În convorbirile dese, vederile ei despre aceste negocieri îmi deveniseră familiare. Nu ştiam atunci că va scrie mai târziu cartea *Jocul dezarmării*, apărută în 1976 şi răsplătită cu Premiul Nobel pentru Pace. Eram, într-adevăr, antrenati

într-un joc. Din cauza unor procente puțin semnificative și a lungimii unor intervale de aplicare, Tratatul se afla la Capitolul 1 și acolo zăcea. Au trecut cei zece ani prevăzuți pentru dezarmarea reală a lumii și textul Tratatului era tot înghețat la primele articole. Nu era în spate un acord de a fi în dezacord al superputerilor? Lansăm, ziceau ele, un proiect care îl va umili pe cel mai pretențios pacifist, liniștim opinia publică terorizată de emanațiile provenite de la experiențele cu arme nucleare, aflată în acei ani în stare de veritabil protest, și așteptăm momente mai potrivite: acesta era raționamentul marilor puteri. Un membru al delegației sovietice îmi povestea că, fiind la Moscova în concediu, l-a vizitat pe Molotov, marea figură a politicii externe staliniste, atunci pensionar. Acesta l-ar fi întrebat pe tânărul diplomat: „Unde ești acum și ce faci?” Acesta i-ar fi povestit despre negocierile asupra unui Tratat de dezarmare generală și completă. Molotov a râs și i-a spus: „Chiar crezi asta?”

Ei bine, nici participanții la ENDC, așa cum se numea Comitetul de Dezarmare al celor 18 țări de la Geneva, nu mai credeau. Dintre cei 18, țările celor două alianțe aveau zece reprezentanți, iar grupul nealiniaților, opt (Brazilia, Birmania, Etiopia, India, Mexic, Nigeria, Suedia și Egipt). Deci n-aș afirma că în 1963 cei mari au desfășurat aici bătălia adevărată a dezarmării. Prioritatea era dată, de fapt, de opinia mondială. Manifestații de pace ale studenților, cărțile și scrisorile lui Linus Pauling și Bertrand Russel, mișcarea Pugwash și elita științifică, mișcările religioase erau largi și active (quakerii se deplasau la locul experiențelor marine ca să demonstreze prin jertfa personală efectele letale ale radiațiilor): lumea cerea încetarea experiențelor cu arme nucleare.

În 1962 și 1963, cu insistența nealiniaților, la Geneva s-a discutat un tratat de oprire a testelor nucleare. El era „comprehensiv”: se referea la toate mediile în care experiențele puteau fi efectuate: sol, apă, aer și subteran. În aprilie 1962, cei opt neutri au elaborat un memorandum care propunea un sistem de control mai simplu și eficace. Doamna Myrdal scosese la iveală miile de stațiuni meteorologice și vasele capabile să semnaleze explozii și, în plus, apăruseră sateliții meteorologici. Până și SUA, care insistau pentru un control eficace, spuneau prin președintele Kennedy în august 1962: „Noi aprecieri tehnice promit că putem lucra spre un sistem supravegheat internațional de detecție și verificare a experiențelor subterane”, mai simplu și mai economic decât cele avute în vedere anterior.

Când se părea că mărul discordiei era îndepărtat și că lucrările Comitetului progresau în direcția interzicerii comprehensive, brusc și fără preaviz, problema s-a mutat la Moscova, unde o conferință tripartită a puterilor nucleare: SUA, Anglia și URSS, a decis asupra unui tratat de încetare

parțială a experiențelor nucleare, doar în primele trei medii, lăsându-l pe cel subteran permis în continuare. Evident, era un pas înainte ce nu putea fi ignorat. O sută de țări se înscriu la semnarea în cele trei capitale (Washington, Londra și Moscova), eveniment care mă duce pe mine la Washington, unde, cu prilejul semnării tratatului, încep convorbirile bilaterale cu Harriman.

Felul în care lucrările Comitetului și opinia nealiniaților au fost desconsiderate a avut un efect negativ și de descurajare. Alva Myrdal a citat această experiență „dramatică și revelatoare“, care a „trezit-o brutal la sumbra realitate“.

Evoc acest episod al nașterii Tratatului celor trei medii pentru relevanța lui în crearea inițiativei țărilor latino-americeane. Dacă puterile nucleare mențineau activă posibilitatea legală de a perfecta armele nucleare, invocând motive ce ar fi putut fi depășite, nu trebuia ca și celelalte țări să-și asigure viitorul pe căi permise de sistemul internațional?

Pentru mine, cazul tratatului de interdicție a experiențelor nucleare deschidea o nouă fereastră prin care se putea vedea mecanismul de bază al Războiului Rece. Acesta a fost și este prezentat în termenii confruntării între cele două superputeri și între alianțele opuse pe care le-au creat pe plan militar și politic. În centrul Războiului Rece, funcționa însă un acord de mari proporții: acela de a nu recurge la arme nucleare. A funcționat patru decenii și lumea nu a avut un cataclism nuclear echivalent în consecințe cu izbirea Terrei de un meteorit uriaș.

În primul rând, fusese elaborat un mecanism de veghe a acestei înțelegeri tacite, care presupunea o încredere reciprocă de care niciun tratat contemporan nu avea nevoie ca să fie valid. Geneva era parte din acest mecanism. Mă gândeam uneori că în pivnițele Palatului Națiunilor există o balanță extrem de fină, balanța nucleară sau a terorii, la care au acces doar câteva personaje lucide, de ambele părți, mai solidari și tăcuți decât cavalerii Sfântul Graal.

În jurul acestui punct sacru, se deschideau cercuri de noi acorduri. Primul cerc era acela al respectării reciproce a zonelor de influență sau de alianță. Nu doar grija pentru prieteni dicta asigurarea flancurilor, dar și teama că un acroșaj între acestea ar putea antrena uzul armelor nucleare și deci prăbușirea mecanismului central. Alt cerc era al lumii a treia, privită cu scepticism comun față de „cea de-a treia cale“ pe plan doctrinar și oferind libertatea de acțiune în privința câștigării de noi adepți sau aliați. El era mult mai vag definit, dar și cel mai susceptibil de interpretări diverse. Există acord privind decolonizarea. Așa au dispărut în sistemul internațional imperiile coloniale englez, francez, portughez, spaniol, olandez, după ce cel de-al Doilea Război Mondial desființase odată cu puterile axei și coloniile lor. Din

această zonă, conflictele locale erau scoase pentru puterile dominante chiar de sub titlul „război“. Au înflorit pe acest teren intervențiile unilaterale puse sub forma asistenței posibile pentru una sau alta dintre părțile angajate în conflicte locale (Vietnam, Angola, Afganistan, Nicaragua, Chile și altele), cu durate lungi, erori imense și devastări uriașe. Bizară este apariția, alături de acest sistem de acorduri între cei doi stâlpi ai bipolarității, a acordului de a avea și menține dezacorduri: în luptele ideologice, doctrinare, mass-media, conferințele internaționale, în declarațiile oficiale, în organismele internaționale și în sistemul ONU, de a practica lovituri sub centură și de a se concura în atragerea clientelară a noilor state, mai mult de teama de a nu le vedea intrând în zona de influență sau dominație a celeilalte superputeri.

Inițiativa latino-americană. Pe acest fundal apărea conceptul zonă denuclearizată, care este strâns legat de structura și funcționarea Războiului Rece. Acesta era conceput ca un sistem bazat pe balanța nucleară care presupunea că alături de teritoriile superputerilor erau excluse din aria de folosire a armelor nucleare și zonele aflate sub scutul lor nuclear, membrii celor două alianțe în primul rând și în mod explicit. Ce garanții aveau însă țările care intrau cu claritate în această categorie? Anxietatea lor s-a transformat în dorința de a ieși de sub incidența primejdiei războiului nuclear prin crearea de zone denuclearizate. Începeau prin renunțarea fabricării sau stocării armelor nucleare și cereau apoi asigurarea că armele existente nu vor fi îndreptate împotriva lor. Folosind antecedentele rămase fără urmări, ele au lansat cu seriozitate și tenacitate inițiativa creării propriei zone denuclearizate, sustrasă pe această cale din riscurile Războiului Rece.

Cel care a adus și susținut problema denuclearizării Americii Latine la sesiunea a XVIII-a a Adunării Generale la New York a fost ambasadorul mexican Alfonso Garcia Robles, colegul nostru de la Comitetul de dezarmare de la Geneva. Inteligent, dedicat, discret, se distingea prin precizia și claritatea intervențiilor, foarte îndepărtate de stilul flamboiant al retoricii latino-americane. O cultură pragmatică anglo-saxonă se detecta la mulți diplomați din generația lui. Nu și-a asumat ideea zonei denuclearizate, lansată de reprezentantul Braziliei la Adunarea Generală precedentă, dar a luat în mâini acțiunea în 1963 și n-a părăsit-o până când n-a realizat-o, timp de patru ani, din 1963 până în 1967.

Robles a fost unul dintre părinții Cartei ONU. Ca membru al delegației Mexicului la Conferința de la San Francisco din 1945, a participat la redactarea actului fundamental. Mai mult, de zece ani, este directorul Diviziei de Afaceri Politice a Secretariatului ONU, din 1946 până în 1957, când revine în minister și ocupă posturi ambasadoriale. Începând cu acest an, nu lipsește

de la nicio sesiune a Adunării Generale. Publică lucrări de Relații și Drept internațional. Ține prelegeri în universitățile din cele două Americi și din Europa. Dezarmarea este o temă căreia îi dedică eforturi speciale și care face din el unul dintre cei mai competenți membri ai Comitetului de la Geneva.

Premisa politică generală a denuclearizării zonei consta în teama țărilor latino-americane de a vedea continentul lor transformat în teatru de conflict nuclear, trăită în timpul crizei rachetelor nucleare. S-a întâmplat în cazul Cubei, ar putea să se repete pentru alte țări, și primejdia trebuia preîntâmpinată. Propunerea braziliană din 1962 izvorăște, fără putință de tăgadă, din această preocupare. Dar mai erau și alți factori. Existau presupuneri că Argentina ar avea un proiect național de producere a bombei atomice. Brazilia era și ea suspectată. Ele erau menționate în toate textele problemei N, cum era numită neproliferarea armelor nucleare, N fiind cifra necunoscută a țărilor care o pot deține. Prin denuclearizare, s-ar fi evitat, de asemenea, o cursă ambițioasă și costisitoare, dar și plină de riscuri, în care ar fi putut fi antrenate țările cu un anumit potențial tehnic, financiar și științific ale regiunii. Existau și factori favorizanți ai stadiului actual al negocierilor de control al armamentului și situația actuală a Americii Latine: era o arie suficient de solidară, nu avea probleme de balanță a puterii, nu era antrenată în conflictul blocurilor Est-Vest și nu avea baze nucleare pe solul său. Excepție temporară fusese Cuba, de unde URSS retrăsese focoasele nucleare la aplanarea crizei din 1962. O altă trăsătură a Americii Latine era prioritatea acordată problemelor dezvoltării economice și sociale, căreia trebuiau să-i fie închinete resursele materiale și omenești ce ar fi putut fi deviate de programe de înarmare. Abordarea tradițională a problemelor internaționale a latino-americanilor era impregnată cu stilul juridic, legalist. De aceea, soluția normală era elaborarea unui tratat, obținut prin negocieri.

Robles a înțeles imperativul momentului, dominat în materie de dezarmare nucleară de bilateralismul marilor puteri care ofereau mereu soluții parțiale pe măsura intereselor lor strategice, la care celelalte țări încercau să adauge inițiative proprii, desprinse de considerentele superputerilor. Nu era chiar un afront, dar ele arătau că nu erau condamnate la pasivitate. Pentru a nu păși strâmb, Robles știa că trebuia să aibă sprijin inițial suficient de larg și că Adunarea Generală a ONU era locul cel mai potrivit.

De fapt, la ONU se păstrase neștirbită preocuparea de eliminare a armelor nucleare. Prima rezoluție în această privință va fi adoptată de Adunarea Generală la sesiunea a IX-a în 1954. Ea prevedea „interzicerea totală a utilizării și fabricării armelor nucleare și a armelor de distrugere în masă de orice fel, împreună cu conversiunea stocurilor existente de arme nucleare pentru

scopuri pașnice“. Deși rezoluțiile aveau doar o forță simbolică, fiind mai degrabă recomandări, ideea era mereu reluată în noi rezoluții și trecea ca un fir roșu prin documentele ONU.

Dar mai înainte de antrenarea forumului mondial, era nevoie de un consens al țărilor latino-americane. Robles îl convinge pe președintele Mexicului, Adolfo Lopez Mateo, să trimită scrisori la președinții a patru țări: Bolivia, Brazilia, Chile și Ecuador, state coautoare a unui proiect de rezoluție la sesiunea din 1962 a Adunării Generale, proiect rămas nedefinitivat. Lopez Mateo le propunea să dea o declarație comună anunțând că erau gata să semneze cu alte țări din America Latină un acord multilateral „prin care să se angajeze că nu vor fabrica, primi, stoca sau experimenta arme nucleare sau dispozitive de a lansa asemenea arme“.

Evident, era de explicat motivul pentru care Mexicul se credea îndreptățit să acționeze, în timp ce propunerea la sesiunea precedentă fusese enunțată de Brazilia. A fost astfel amintit faptul care stabilea o întâietate pentru Mexic, că ministrul mexican de Externe, Manuel Tello, prezentase în fața Comitetului de dezarmare de la Geneva la 22 martie 1962 o asemenea declarație din partea țării sale, și inițiativa reluată nu făcea decât să-i îndemne și pe alții. Timp de o lună sosesc răspunsurile favorabile și chiar entuziaste ale celor patru țări la scrisoarea mexicană. Astfel că Lopez Mateo consideră la 29 aprilie 1963 că declarația comună a celor cinci țări a fost realizată și că va fi urmată de demersuri către celelalte state latino-americane.

Președintele Mexicului preciza cu acel prilej scopurile inițiativei: „În circumstanțele prezente ale Războiului Rece, când grupurile marilor puteri se confruntă una cu alta de pe pozițiile respective de forță, rolul țării noastre este de a exercita o influență moderatoare. Mai mult, devotamentul poporului mexican pentru pace cere ca Mexicul să-și unească eforturile cu cele ale altor state dispuse în mod similar. Prin exemplul lor, marile puteri vor fi încurajate să persiste în căutarea de către ei a formulelor ce vor duce la dezarmarea generală și completă... Din diferite motive cunoscute de toți, Comitetul celor 18 a fost până acum împiedicat să realizeze nobilul său scop, dezarmarea generală și totală. Evident, așteptând un acord global, o încercare trebuie făcută de a denucleariza largi arii geografice prin decizia suverană a statelor ce le compun. America Latină, care s-a distins pentru contribuția ei valoroasă la dezvoltarea marilor principii de lege și justiție, este într-o poziție ideală să fie una din aceste regiuni“.

În aceste rânduri, deslușim însă, pe lângă „influența moderatoare“ a Mexicului, și „influența stimulatorie“ a lui Garcia Robles. Nu trece o săptămână de la mesajul președintelui mexican, și Comitetul celor 18 de la

Geneva este sesizat de Declarația oficială a celor cinci state. O dezbatere este angajată, declarații de sprijin sau satisfacție sunt exprimate, chiar dacă unele țări nucleare care manifestă „simpatie sau mult interes” promit cu precauție că o vor studia.

Secretarul general al ONU nu ezită să afirme că ideea zonelor denuclearizate e întâmpinată favorabil la ONU, că „atitudinea din partea unui număr crescând de membri ai ONU trebuie salutată” și că, după el, „orice zonă denuclearizată este un fel de dezarmare teritorială”.

Cu asemenea pregătiri, problema este aptă de a fi introdusă pe agenda sesiunii a XVIII-a a Adunării Generale. Punctul a fost propus formal de către Brazilia, cu argumentul că proiectul său de rezoluție pe acest subiect a fost amânat de la sesiunea anterioară. Tema este repartizată Primei Comisii, numite și Comisia Politică.

În cursul anului 1963, am observat de aproape evoluția problemei, iar Garcia Robles nu a ezitat să-mi detalieze programul său la Comitetul celor 18 de la Geneva, unde eram cu intermitențe colegi. Era o adevărată performanță de diplomatie multilaterală, care își avea mecanismele ei, puțin știute și mai puțin aplicate. O tehnică și o artă specială, iar Robles era maestru. Să repetăm: 1. Preia pentru țara sa din mâna altui stat (Brazilia) o inițiativă demnă de interes și actuală. Nu neapărat din spirit de competiție sau invidie, ci din convingerea că Mexicul era mai bine plasat să o promoveze. Brazilia era cunoscută pentru posibila intenție de a produce arma nucleară, cerută de cercuri tehnice și militare. Istoria ei era presărată de lovituri și regimuri militare, în contrast cu guvernarea civilă a Mexicului modern. 2. Consensul regional e abordat cu grijă. Se face apel la cei care se angajaseră în proiectul de rezoluție din 1962 în favoarea ideii și sunt invitați în calitate de copatroni. 3. Poziția lor e transformată în Declarația celor cinci, considerată drept angajament oficial și solemn ce anticipează Actul continental vizat. 4. Se face repetiție generală a discuțiilor la Geneva în Comitetul de dezarmare, culegându-se declarații de sprijin. 5. Se obține o declarație favorabilă a Secretarului general al ONU. 6. Prin demersuri active, se încerca astfel câștigarea acceptului puterilor nucleare, explicit sau cel puțin neabordarea de către ele a unei poziții negative sau ostile. 7. Grupul de inițiativă e invitat să solicite prin Brazilia punctul de pe ordinea de zi la Adunarea Generală din septembrie.

Urma astfel pasul decisiv la ONU. Era urmărită o rezoluție, care nu era greu de obținut, din cauza majorității țărilor în curs de dezvoltare sau nealiniat, familie din care latino-americanii făceau parte. Obiectivul era să se mențină coeziunea grupului latino-american, să se lărgască aria de

sprijin în rândul celor două grupuri și să se creeze o bază pentru faza finală de implementare.

Această fază post-ONU era bine conturată în mintea arhitectului principal. Reuniune preliminară și Comisie pregătitoare (cu reguli de procedură), având sesiuni periodice în Mexico City, contacte cu statele-cheie și, în sfârșit, tratatul final. Dacă diplomația abilă era factorul principal până și la Adunarea Generală din 1963, perseverența și meticulozitatea juridică reprezentau trăsăturile determinante pentru ultima parte a procesului.

Viața internațională era plină de inițiative care ignorau tehnicile puse în mișcare de denuclearizarea Americii Latine. Cele mai multe rămâneau în stare de enunț. Foloseau doar ca dovezi de bune intenții în retorica generală. Puține intrau în stadiul de aplicare, acțiune sau instrumentare. Acest lucru s-a petrecut și în istoria încercărilor de a crea zone denuclearizate. Inițiativele României pentru Balcani, ale Poloniei pentru Europa Centrală circulară în cancelariile diplomatice, nesustținute de consolidări prin documente coerente, reuniuni sau acțiuni perseverente. Ideea era însă atrăgătoare. URSS a propus SUA crearea unei zone denuclearizate a Mediteranei, la 13 mai 1963, la o săptămână după dezbaterile punctajului latino-american din 6 mai în Comitetul de la Geneva, pe care l-a informat asupra inițiativei sale. Argumentul era formulat după tiparul discuțiilor bilaterale, axat pe motive de corectare a echilibrului strategic, pe care SUA nu intenționau să-l modifice. În iunie, Etiopia, Nigeria și Egiptul (RAU) supuneau summitului african o rezoluție în care se cerea „acțiune concertată în scopul de a face din Africa o zonă denuclearizată”. Au trecut 32 de ani (1995) până când actul de la Pelindaba a consfințit această aspirație africană.

Iată deci punctul denuclearizării Americii Latine, înscris fără probleme pe ordinea de zi a sesiunii a XVIII-a și repartizat Comisiei 1. În afară de sala principală maiestuoasă a plenarelor, existau sălile de lucru ale Comisiilor, mai înghesuite, cu mai puține scaune. Spre deosebire de Consiliul de Securitate aflat la nivelul Adunării Generale, Comisia 1 se afla la demisol, despărțit de plenară doar de două scări rulante. Majoritatea reprezentanților permanenți circula între plenară și Comitetul 1, unde se discutau problemele politice și ale dezarmării. Președintele Adunării Generale era în acel an ministrul venezuelan Carlos Sosa Rodriguez, iar Comisia 1 era prezidată de ambasadorul Olandei, Shürmann. Delegația noastră era, după plecarea ministrului de Externe, C. Mănescu, condusă de mine și îi avea ca membri pe ambasadorii Mihail Hașeganu, reprezentatul permanent, care era ocupat în 1963 cu prezidarea Comisiei politice speciale, și Ion Georgescu, pe juristul

Traian Ionașcu și economistul Titus Cristureanu, Maria Groza, pe consilierii Ion Datcu, Aurel Cristescu și alții.

La Comisia 1 veneau toate problemele ridicate la Comitetul de dezarmare de la Geneva și, în acel an, Adunarea Generală înregistra cu satisfacție, dar și cu critici, evenimentele anului: Tratatul de interzicere parțială a experiențelor nucleare, ca și stabilirea unui fir roșu direct între Moscova și Washington pentru preîntâmpinarea accidentelor sau erorilor, propus de SUA după criza cubaneză. Mai figura și subiectul armelor nucleare în spațiul cosmic, introdus de 17 state membre ale Comitetului de la Geneva, care, salutând acordul între SUA și URSS, propunea ca Adunarea Generală să ceară tuturor statelor să se angajeze să nu plaseze arme nucleare pe corpurile cerești, ceea ce s-a aprobat în unanimitate. Scoaterea spațiului cosmic din cursa înarmărilor nucleare îi permitea lui Garcia Robles să amintească faptul că, după denuclearizarea oceanului și a spațiului cosmic, zone nelocuite, a venit momentul să se întreprindă ceva asemănător și pentru arii populate ale planetei.

Dar în acest domeniu, părerile erau împărțite. Cuba avea obiecții în privința denuclearizării Americii Latine. În principiu, nu se opunea, dar critica inițiativa și proiectul de rezoluție, care nu prevedea garanții de securitate. Denuclearizarea continentului va fi reală, susținea ea, numai când SUA ar da asigurări privind denuclearizarea zonei Canalului Panama și a Puerto Rico și dacă și-ar retrace bazele din zonă și trupele din Guantanamo. URSS și alte state socialiste ale Europei de Est erau înclinate să sprijine poziția Cubei.

Această situație crea o dilemă grea pentru cele două țări din blocul sovietic, Polonia și România, autoare a două propuneri de zone denuclearizate în Europa centrală (Polonia) și Balcanii (România). Ce s-ar fi ales de credibilitatea lor dacă nu ar fi susținut inițiativa latino-americană înrudită, care privea, ca și ele, o zonă distinctă a lumii? Și în ce măsură disciplina de grup și unitatea de acțiune neștirbite până atunci în materie politică și strategică le permiteau un gest normal și logic de solidaritate cu latino-americanii?

Dintr-odată, o sesiune, în linii mari calmă și fără probleme, puneă aceste două țări în fața unei alegeri dramatice. Discuțiile subiectului în Comisia 1 nu s-au transformat într-o confruntare aspră. Votul exprimat însă devenea pentru România și Polonia un test politic fără precedent.

Cum s-au derulat lucrurile?

Pe masă se găsea proiectul de rezoluție prezentat de 11 țări latino-americe. La cei cinci inițiatori se adăugaseră: Costa Rica, El Salvador, Haiti, Honduras, Panama și Uruguay. După un lung preambul, partea operativă: 1. saluta declarația statelor latino-americe de la 29 aprilie; 2. exprima speranța că statele Americii Latine vor iniția studii corespunzătoare și vor

recurge la canalele pe care le vor considera potrivite privind măsurile de a realiza obiectivele acestei declarații; 3. afirma încrederea că la momentul potrivit, după un acord satisfăcător, toate statele vor coopera pentru realizarea scopurilor urmărite; 4. cerea secretarului general să acorde facilitățile necesare.

Foarte prudenți termeni și greu de respins. Chiar și așa, discuția a alunecat spre considerații de detaliu, unde rezervele puteau fi afirmate. Reprezentantul Australiei vedea că patru condiții erau necesare pentru crearea unei zone denuclearizate: unanimitatea, balanța, verificarea și absența obiectivelor nucleare dintr-o arie bine definită. El regreta că pentru Asia și Pacific aceste cerințe nu erau îndeplinite, dar era gata să susțină încercările în alte zone care le satisfăceau. India insista asupra faptului că nu exista o singură formulă și condițiile difereau de la un caz la altul. Japonia definea patru condiții indispensabile, trei dintre ele fiind strategice. Noua Zeelandă cerea neapărat consimțământul unanim al celor din zona denuclearizată, ca și angajarea puterilor nucleare că vor respecta statutul zonei.

Latino-americanii au intervenit pentru clarificarea scopurilor imediate. În esență, spuneau: „Stați puțin, nu discutăm aici structura unei zone denuclearizate, ci luăm notă de o inițiativă de a începe discuțiile respective. Ține de membrii unei zone să o definească și să-i elaboreze regulile“. În contrast cu discuțiile de fond, reprezentanții statelor Peru și Chile afirmau că rezoluția propusă era „una de procedură“. După Panama și Uruguay, revenea exclusiv țărilor latino-americane de a studia, negocia și construi zona. Ele nu au de cerut permisiunea niciunei puteri exterioare pentru decizia de a interzice armele nucleare pe teritoriul lor. Reprezentantul Ecuadorului a fost și mai clar: „Capacitatea de a semna acorduri bilaterale sau multilaterale aparține exclusiv statelor. Singura limitare e impusă de art. 103 din Cartă. ONU n-are putere tutelară asupra statelor; mai degrabă are obligația morală de a asista statele în a împlini scopurile și principiile Cartei, recomandarea oricărui acord care ar putea slăbi tensiunile internaționale și evita pericolul lărgirii conflictelor“.

Tonul ambasadorului Braziliei de la Comitetul celor 18, Araujo Castro, a fost tranșant: Delegația sa a înscris un punct pe ordinea de zi „nu pentru a propune ca America Latină să fie declarată de Adunarea generală zonă denuclearizată; noi propunem ca țările latino-americane, ca națiuni suverane, să considere posibilitatea prin căile cele mai potrivite să încheie un tratat prin care ele însele să se oblighe să nu producă, să nu instaleze, să nu primească, și să nu testeze arme nucleare“.

Alfonso Garcia Robles a ținut un discurs bine întocmit. A făcut istoricul inițiativei și a susținut autoritatea morală a Mexicului oglindită de decizia

unilaterală de a nu poseda sau admite pe solul său arme nucleare. A subliniat apoi caracterul devenit colectiv prin alăturarea pozițiilor a încă patru state latino-americane și dezbaterea Comitetului de la Geneva, ca și simpatia sau sprijinul arătat acolo de țări ca Birmania, SUA, India, Etiopia, Anglia, URSS. A citat Polonia care manifestase interes și simpatie, spera că va duce la extinderea principiului denuclearizării în întreaga regiune a Americii Latine. A citat România „care e în favoarea creării de zone denuclearizate în toate regiunile” și care „salută orice inițiativă de acest gen”.

A enumerat baza juridică formată din rezoluțiile Adunării Generale, înscriind problema în obiectivele larg susținute în materie de dezarmare. Robles nu a uitat să sublinieze locul pe care Carta ONU, semnată la San Francisco, îl rezervă „acordurilor regionale”, recunoscând libertatea regiunilor de a întreprinde acțiuni internaționale atât timp cât nu contravin principiilor Cartei. După explicarea detaliată a termenilor rezoluției, exemplară a fost și o analiză făcută conceptelor „denuclearizare” și „zone”.

Și el se alătura abordării punctului în spiritul celorlalți latino-americani: „Singurul scop al proiectului de rezoluție este ca Adunarea Generală să dea încurajarea morală pentru studiile de stabilire a unui «club ne-nuclear» regional (*nuclear-free club*) care ar putea pava drumul spre «clubul ne-nuclear mondial», întrevăzut și dorit și în alte locuri”.

Pentru două țări, Polonia și România, votarea rezoluției era o problemă de semnificație mai largă. Orice atitudine ar fi adoptat, ea avea din punct de vedere politic implicații pentru politica lor externă.

Polonia lansase în 1957 un proiect de denuclearizare a Europei Centrale numit planul Rapacki, după autorul principal, ministrul de Externe, Rapacki. Planul acesta avea consecințe importante pentru Europa. El viza următoarele țări: Polonia, Cehoslovacia, Germania de Est și de Vest și Austria. Pentru URSS și Pactul de la Varșovia, proiectul însemna denuclearizarea Germaniei. Sovieticii se străduiseră să reducă sau să anuleze acțiunile occidentale care gradual înarmau Germania de Vest: intrarea în NATO, refacerea armatei, dotarea cu armament modern, plasarea pe solul ei de armament nuclear. URSS, care făcea același lucru în Germania de Est, propunea o „neutralizare” a celor două Germanii, adică retragerea lor simultană din alianțele din care făceau parte (NATO, respectiv Pactul de la Varșovia) și adoptarea unei politici de țară neangajată. În loc să fie avanposturile a două blocuri militare, cele două Germanii ar fi devenit o zonă tampon între cele două blocuri. Atât URSS, cât și Occidentul nu stinseseră teama de reînvierea militarismului german, mult mai vie, de altfel, în amintirea sovieticilor. Atât de mult

ținea URSS la acest proiect, încât promisesse în schimbul neutralității celor două Germanii acceptarea reunificării lor într-un singur stat.

Problema viitorului Germaniei a ocupat locul de frunte în agenda politică a Războiului Rece. Crizele alternau cu soluțiile propuse. Nu era o temă oarecare. Kissinger considera că de la înființarea NATO și negocierile pentru Actul final de la Helsinki din 1975, singurele negocieri au fost declanșate de ultimaturile sovietice cu privire la Berlin. După moartea lui Stalin „spiritul Genevei” produs la Conferința de vârf din 1955 a mărit receptivitatea occidentală față de formulele Estului. Până și Dulles detecta un început de toleranță în politica sovietică. Planul Rapacki apărut în acest context în 1957 nu a fost tratat cu indiferență. Până și George Kennan, autorul conceptului și politicii de restrângere (*containment*) argumenta meritele unei scheme de dezangajare și menținere a Germaniei la nivelul armamentului convențional, prin acceptarea planului Rapacki pentru Europa Centrală. Cursul acestei politici s-a oprit după intrarea deceniului în crizele Suezului și Ungariei. În 1961, Hrușciov ridică zidul Berlinului, care, practic, încheie disputa teritorială, și planul Rapacki este depus la arhive.

În timp ce mă pregăteam pentru încheierea dezbaterii planului latino-american, nu puteam să nu reflectez la diferențele acestuia cu tentativele Poloniei și României. Inițiativa latino-americană se distanțase total de orice strategie nucleară a marilor puteri. Nu le leza interesele. După 1962, era greu de conceput că sovieticii ar mai aduce rachete în regiune, iar americanii erau satisfăcuți că zona, aflată oricum și prin tradiție sub aripa doctrinei Monroe, îndepărtează de conflicte globale, putând fi apărută oricând de umbrela nucleară americană, pe care n-ar mai sfida-o prin veleități proprii.

Planul Rapacki și planul românesc nu se bucurau de un context asemănător. Ele au fost citite în termenii opoziției de alianță și ai repercusiunilor asupra acestora. Planul Rapacki devenise mult mai cunoscut decât cel românesc și fusese luat în considerare și discutat chiar cu firave semne de acceptare, prin apropierea lui de inima convulsiilor politice privind Europa. Dar chiar această conexiune i-a fost fatală, când Germania de Vest a fost integrată complet și fără alternative în alianța occidentală. Din acest punct de vedere, planul pentru Balcani nu avusese o respingere clară și păstra o alură de posibilitate vagă.

Dar credibilitatea lui fusese grav avariata de numeroasele suprapuneri cu inițiativele fără viitor ale Uniunii Sovietice.

România propusese, tot în 1957, crearea unei „zone de pace în Balcani, lipsită de baze militare străine”. În 1959, documentele sale de politică externă considerau peninsula balcanică drept o regiune posibilă de pace, fără rachete

sau arme nucleare. Sovieticii n-au privit rău această inițiativă, pe care, dacă nu chiar au inspirat-o, au încurajat-o. E greu de crezut ca în acei ani România să fi generat independent idei cu bătaie internațională. În 1959, România propunea oficial crearea unei zone denuclearizate cuprinzând Balcanii și Adriatica. Efectele propunerii erau cam cele care ar fi decurs din planul Rapacki, dar pentru o regiune mai periferică. Securitatea pentru URSS creștea: la flancul sudic nu ar mai fi fost instalat armament nuclear, iar primejdia unei escaladări a unor conflicte la nivelul nuclear ar fi fost mult redusă. Două țări din NATO, Grecia și Turcia, erau puse pe balanță cu două țări din Pactul din Varșovia, Bulgaria și România. Relațiile proaste cu blocul sovietic ale Iugoslaviei și apoi cu Albania au complicat situația și au redus șansele discuțiilor serioase a planului. Iugoslavia își consuma energia în favoarea păcii pe continentele în curs de dezvoltare mai degrabă decât în imediata vecinătate (la ONU, ea figura în Grupul celor 77, fiind adoptată de latino-americieni).

În zadar cele două țări continuau să insiste asupra propunerii lor în conferințele europene. Actul final de la Helsinki nu are nicio recomandare privind dezarmarea sau denuclearizarea Europei. Iar tema zonelor denuclearizate nu va fi luată în considerare de discuțiile de la Viena privind reducerile reciproce ale forțelor celor două alianțe (MBFR).

Tot așa cum erau două țări prinse în dilema votului rezoluției latino-americeane, la Adunarea Generală erau doi diplomați care așteptau tensionați instrucțiuni de la guvernele lor: Manfred Lachs, din delegația poloneză, și cu mine, din delegația română.

Manfred Lachs era un bun jurist. La ONU era în mod constant reprezentantul Poloniei în Comisia 6 sau Comisia juridică, ce lucra în timpul Adunării Generale. Juriștii au fost întotdeauna un grup special la ONU. Ei erau antrenați într-un proiect uriaș: codificarea Dreptului internațional. Era osatura juridică ce ținea sistemul internațional centrat pe statele membre ale ONU. Mai mult decât atât, exista chiar o teorie a relațiilor internaționale opusă teoriei realiste, numită juridică sau legalistă, sau liberală. Titulescu fusese un adept al ei și prin tradiție diplomații români i se alăturau. Lachs aparținea acestui club și a parcurs în cursul carierei toate treptele care se deschideau unui jurist la ONU: membru al Comisiei de Drept Internațional, organism specializat cu sesiuni frecvente și agendă vastă, membru al Curții Internaționale de la Haga și, în fine, președintele Curții. În 1963, era un membru respectat al delegației poloneze, însărcinat cu problema denuclearizării din Comisia 1.

Lachs a devenit astfel principalul meu interlocutor în chestiunea votului. Numeroasele noastre discuții căpătaseră o anumită structură. Amândoi

eram însărcinați să informăm guvernele asupra problemei și atitudinii diferitelor țări. Ambii eram conștienți de faptul că, în calitate de autoare de planuri de denuclearizare regională, țările noastre erau principial și logic în favoarea unor planuri asemănătoare în alte regiuni ale lumii. Amândoi eram înclinați spre adoptarea unei poziții favorabile inițiativei latino-americe. Amândoi eram conștienți că, printr-o atitudine favorabilă față de inițiativa latino-americană, chiar dacă nu puteam crea premise favorabile propriilor planuri de denuclearizare a unor zone ale Europei, susținerea sau nesusținerea latino-americanilor conta ca un test de legitimare a intenției țărilor noastre de a promova soluții utile și de a contribui astfel la securitatea continentului, independent de strategiile mari care le-au obliterated mereu în spațiul negocierilor politice.

Mai mult decât atât, știam că și în Polonia, și în România, decizia nu era simplă și că existau ezitări, cât și persoane importante care pledau pentru și împotriva unui vot pozitiv care să exprime interesul propriu, diferit de votul solidar al țărilor socialiste estice, ce se schița a fi o abținere.

Participam, Lachs și cu mine, la desele ședințe de grup, o consultare menită să ducă la o poziție comună, care, nedezmățit, era cea hotărâtă de delegația sovietică. Nu manifestam deschis acolo nicio preferință; menționam doar că problema era în studiu în capitalele noastre și că așteptam instrucțiuni.

În telegramele mele către București, informam că Lachs se aștepta ca Polonia să voteze pentru și simțeam că el scria același lucru despre mine. Nu prezentam niciodată o propunere fermă proprie, dar relatam pe larg ce afirmam latino-americanii și ce aștepta de la noi și bănuiam că Lachs urma o cale similară.

Constatam că instrucțiunile în privința votului întârziu și intensificam informările despre situația de la fața locului.

Am trăit una dintre cele mai interesante perioade de acțiune diplomatică. Lachs și cu mine eram convinși că un vot pozitiv ar fi pus într-o lumină favorabilă inițiativele pe care ambele țări nu încetau să le citeze drept acțiuni proprii, rezultat al eforturilor unor diplomații în căutare de statut autonom. Sfatul nostru era îndreptat spre forurile proprii de decizie, care țineau o balanță ce fluctua între două alternative: respectarea solidarității de bloc sau reliefaarea unui raționament propriu, bazat pe o „tradiție” cu greu întreținută.

Rezultatul a fost un acord tacit: fiecare vorbea despre necesitatea celei de-a doua soluții, constând în vot favorabil, independent de poziția de „abținere” determinată de Cuba și URSS pentru ceilalți membri ai grupului estic. Ne exprimam convingerea că el va fi rezultatul analizei ce devenea „acută”. Transmiteam apoi în telegrame fiecare dintre argumentele și înclinarea spre

votul favorabil al celuilalt, îmbinate cu expectațiunea altor delegații care urmăreau desfășurarea discuțiilor. Cred că în urma conversațiilor dese, telegramele noastre ajunseseră să semene foarte mult. Nu stabiliserăm explicit această conveniență în tactica noastră, dar mutuala ei însușire nu scăpa niciunuia. După ce fusesem martor la atâtea ciudățenii ale Războiului Rece în care, în acorduri vitale, negocierile se terminau fără documente scrise, ceea ce nu le diminuau durabilitatea, după ce văzusem ilustrări ale diplomației implicite în relațiile bilaterale, de ce să nu fie acceptată o formă benignă de cooperare tacită între doi diplomați, mânați de aceeași dorință de a promova fiecare interesul național?

A sosit și momentul votării la 19 noiembrie. În ultima clipă, am primit instrucțiuni să votez pentru. Înțelegeam greutatea acestei decizii care însemna, nici mai mult, nici mai puțin, că România vota pentru prima dată în mod diferit de URSS și celelalte țări ale grupului estic într-o problemă politică. Am aflat ulterior că Gheorghiu-Dej și câțiva membri ai Biroului politic se aflau într-o deplasare cu trenul în țară. Cineva i-a atras atenția că cei de la ONU așteptau disperați instrucțiuni pentru votul pe care îl cunoșteau din câteva explorări prealabile. Dej a oprit trenul și a convocat ședința în care s-a discutat din nou diferența între „abținere” și „da”. După o nouă chibzuire, rezultatul a fost „da”. Era o premieră pentru comportamentul oricărui membru al blocului. Când s-a produs votul nominal, și am spus „da”, președintele olandez a ridicat ochii mirat și a zis: „România, rog repetați (*please repeat*)”. Am spus din nou „da”, în rumoarea generală. Un ziarist american mai emotiv și-a intitulat articolul a doua zi: „Independența României”.

Lachs, care aștepta și el cu sufletul la gură instrucțiunile lui, m-a întâmpinat pe culoarele Comisiei 1 înainte de ședință palid și dezamăgit, spunându-mi că va vota ca restul grupului nostru: abținere. Dar diferența se atenua prin faptul că mie mi se cerea de la București o explicare de vot care să arate susținerea argumentelor și a rezervelor manifestate de Cuba și aliații săi, iar Lachs primise instrucțiunea de la Varșovia de a face o declarație la explicarea de vot, plină de simpatie și susținere a inițiativei, obiectivelor și argumentelor latino-americane. Ne-am conformat amândoi, dar situația paradoxală n-a scăpat delegaților din Comisie, care ne-au spus, amuzându-se, că li s-a părut că Lachs și cu mine am citit fiecare o explicație de vot care se potrivea votului celuilalt: România a zis „da”, dar s-a alăturat argumentelor Cubei, iar Polonia s-a abținut, susținând argumentele grupului latino-american.

Votul, ca și întregul proces de a ajunge la el, continuarea dezbaterilor de la Comitetul de dezarmare genevez și cele din Adunarea Generală a ONU fuseseră pentru mine surse de familiarizare cu o problemă vitală a sistemului

internațional. La Geneva cunoscusem și discutasem, colaborând chiar cu protagoniști ai domeniului dezarmării: doamna Myrdal și ambasadorul Robles, ambii laureați ai Premiului Nobel pentru Pace. Făcuseră pentru România un act de încredere și apreciere, invitându-mă la ședințele grupului țărilor membre, primul delegat estic care se bucura de acest gest. Ei au deschis pentru mine cutia proceselor neexprimate sau necunoscute în dezbaterile oficiale din sala ședințelor și, mai ales, diferența între interesele marilor puteri și ale celor mai mici și mai slabi. Aveam să fac uz de ideile neutrilor, pe tot parcursul anilor următori.

Înmormântarea lui Kennedy

Mă aflam la Națiunile Unite, ca reprezentant al României la sesiunea Adunării Generale din 1963. Luam parte la masa oferită într-un salon al restaurantului ONU, de ministrul de Externe din Chile, care condusese delegația țării sale la sesiune, împreună cu colegi sau ambasadori. Era ziua de 22 noiembrie și în capul meu se învâртеau gânduri în jurul primului vot politic care nu era acela al Blocului estic. Cum fusese dat pe o rezoluție a latino-americanilor, România era întâmpinată peste tot cu prietenie de către ei. Conversațiile decurg protocolar și amical la masă, când spre sfârșitul ei un cap apare în ușa, încercând să mă localizeze. Este corespondentul de presă al României la Adunarea Generală. Mă găsește, crapă ușa, rămâne în prag și îmi face semn să vin urgent. Mă conformez și îmi spune agitat: „A fost asasinat Kennedy“. Nu cer niciun detaliu. Mă așez la masă și mă pregătesc să anunț colegii, când secretarul ministrului intră și el agitat și îi șoptește la ureche știrea. Ministrul se ridică, îi anunță pe invitații săi tragedia și grupul se răsfiră, alergând spre ascensoare.

În „Delegates Lounge“, salonul cel spațios, o mare de oameni mișună ca furnicile, căutând să verifice știrea, să îi afle detaliile și să se gândească la ce urmează, știut fiind că asasinarea șefului unei superputeri poate declanșa războaie. Din conversație aflu că locul este Dallas, Texas, și că președintele american a fost împușcat în mașina deschisă cu escortă, când se afla în vizită oficială acolo.

Fug la ambasadă, fac legătura cu Bucureștiul care era informat și primesc instrucțiuni. Până când se formează delegația română care va participa la înmormântare, întrucât fac parte din ea, să merg imediat la Washington și să aștept delegația de la București acolo, încercând să acopăr provizoriu obligații care i-ar reveni ei.

Am luat de îndată măsuri de plecare, dar m-am informat în prealabil de la Protocolul american care era ținută vestimentară a participanților. Aflând răspunsul, frac cu coadă, pantaloni reiați și joben înalt, am fugit la un magazin care închiria fracuri și am luat unul pe măsura mea. Ce precauție justificată! Când Mikoian, venind de la Moscova, a vrut să facă același lucru, n-a găsit decât un frac cu mâneci lungi, care îi ajungea până la degete.

Descind la un hotel de lângă ambasada noastră, șifonată pentru faptul de a nu fi implicată, și apoi deschid televizorul, ca să mai respir. Se vedea blocul de unde se trăsesse în jos, în ceafa lui Kennedy. Era prezentată arma. Îi vedeam poza. Se anunța că peste câteva minute va apărea criminalul, la ieșirea de la închisoare, mergând arestat spre judecătorie. Se arăta închisoarea: porți și apoi coridoare. Ciudat: lume în interior, lipită de pereți. De ce se bucura o simplă deplasare într-o închisoare de largă publicitate?

Văd că participanții se agită, culoarul se deschide și, însoțit de polițiști, apare Lee Harvey Oswald. Un tânăr liniștit, cu o expresie de uimire, aproape zâmbind, înaintează spre ieșire. Un bărbat voinic cu pălărie, Jack Ruby, iese în față, scoate un pistol și îl împușcă pe Oswald. Acesta se clatină, poliția dă alarma, îl arestează pe pistolar, spectatorii sunt expulzați în stare de panică.

Nu îmi vine să cred. Un asasinat pe viu al unui om păzit și în cătușe, într-un decor sinistru și întunecat al unei închisori, instituție și ea sub pază, este o întâmplare improbabilă, greu de imaginat.

În acel moment, milioane de oameni înțeleg că, de fapt, acuzatul inițial a fost ucis nu ca pedeapsă pentru ce a făcut, ci pentru ca să fie redus la tăcere. Cei ce au văzut la TV scena știau deci că erau mai multe persoane implicate și atunci, dacă a fost complot, cine a făcut parte din el? Autoritățile ajung la concluzia că pentru a îndepărta rumorile și ipotezele, trebuie să întreprindă o anchetă de nivel înalt și încredințează această sarcină judecătorului Earl Warren. Comisia Warren se pronunță în curând: asasinul a fost cel identificat, acțiunea a comis-o singur și fără colaboratori sau îndrumători.

Nu mă las convins că așa s-au întâmplat lucrurile. Vedeam cum autoritățile americane, inclusiv președintele, doreau o închidere rapidă a cazului, urmată de o revenire neîntârziată la normal. De aceea, dosarul asasinării trebuia închis și considerat concludent și bifat. Buletinul medical după autopsie este validat.

Urmează ceremoniile de înmormântare. În ziua ei, reprezentanții străini sunt convocați dimineața la Departamentul de Stat, într-o sală mare. Se vedea că cei de la protocol erau nepregătiți să rezolve probleme de acest ordin numeric și de rang regal, prezidențial și guvernamental. Una dintre „protocoliste“

își face curaj și începe prin a striga delegațiile alfabetic, pe țări, pentru ca șefii de delegații să răspundă, ridicând mâna ca la școală: „Prezent!”

Între ei se aflau regi ca Baudouin I al Belgiei, prinți și prințese ca Bernhard of Lippe-Biesterfeld și Beatrix Joseph Luns ai Olandei, duci precum Ducele de Edinburgh, consortul reginei, șefi de guverne ca Alfons Gorbach al Austriei, Hayato Ikeda al Japoniei, Ludwig Erhard al Germaniei, İsmet İnönü al Turciei, miniștri și oameni de Stat, ca Abdelaziz Bouteflika al Algeriei, João Augusto de Araújo Castro al Braziliei, Jean Monnet al Europei, U Thant al ONU, Anastas Mikoian al Uniunii Sovietice, Zulfikar Ali Bhutto al Pakistanului, Olof Palme al Suediei, Mahmoud Fawzi al Egiptului, Koča Popović al Iugoslaviei și alții, cu care mă familiarizasem în contacte personale sau prin lecturi frecvente.

În fine, odată ce am fost constituiți în bloc oficial, ne-am îndreptat spre catedrala catolică și ne-am așezat în bănci. Cei mai remarcați din asistență, de Gaulle și împăratul Etiopiei, stăteau într-o bancă îngustă de două persoane. De Gaulle – înalt și dominant, împăratul – mic de statură și retras din fire. Necazul era că etiopianul avea o sabie lungă care se agăța mereu de pantalonii lui de Gaulle. Simțeam că făceam o impietate ca în momente dramatice să recurg la observări amuzante, minore și stupide. Dar, poate, constituia o metodă de echilibrare a tragismului situației și de a rezista la apăsătoarea lui greutate.

Serviciul era condus de un cardinal de origine irlandeză, cu un accent puternic propriu acelei țări. Dar suficient de clar ca să ne cuprindă tristețea imensă a psalmului care în câteva rânduri arată cum se schimbă destinul oamenilor: „1. Pentru orice lucru, este o clipă prielnică și o vreme pentru orice mișcare de sub cer: 2. O vreme este să te naști și o vreme să mori, o vreme este să sădești și o vreme să smulgi ce-ai sădit: 3. O vreme este să ucizi și o vreme să vindeci, o vreme este să dărâmi și o vreme să zidești; 4. O vreme este să râzi și o vreme să plângi, o vreme este să te tângui și o vreme să joci; 5. O vreme este să azvârli pietre și o vreme să strângi pietre, o vreme este să îmbrățișezi și o vreme să fugi de orice îmbrățișare; 6. O vreme este să cauți și o vreme să pierzi, o vreme este să păstrezi și o vreme să arunci; 7. O vreme este să deșiri și o vreme să coși, o vreme este să taci și o vreme să vorbești; 8. O vreme este să iubești și o vreme să urăști, o vreme este pentru război și o vreme pentru pace”. Cert e că punctele în speță rezumau bine viața lui Kennedy, care era o perpetuă confruntare a dualităților opuse.

Participanții ieșeau profund emoționați de la ceremonia catolică, somptuoasă și înălțătoare. Se așezau în șir pentru a forma cortegiul. A apărut Jacqueline Kennedy cu copiii, ținând fetița de mână și băiatul în față, ca

desprinși din tragediile grecești. După dorința ei, drumul spre mormânt avea ca model înmormântarea lui Lincoln: afet de tun pentru sicriu, un cal negru ținut de frâu de un soldat.

În convoi am ales, conform statutului meu de locțiitor al delegației oficiale, un loc înspre coadă, unde am văzut că s-a retras și marea personalitate Paul-Henri Spaak, belgianul, care știa că regele lui se afla în primele rânduri. Dar tot lângă noi am văzut un om în vârstă, bătrân, dus de doi aghiotanți la stânga și la dreapta, și aflui că era omul care a fost mâna dreaptă a lui Mustafa Kemal Atatürk. „Nu scap eu ocazia“, mi-am spus eu. M-am apropiat de el și l-am salutat. S-a oprit să mă vadă. I-am zis: „Vă aduc omagiul cel mai cald al țării lui Titulescu“. A răspuns nostalgic și mișcat, strângându-mi mâna: „Titulescu, Titulescu“. Mi-a fost de ajuns. I-am mulțumit și mi-am reluat locul în rândul meu, ca să nu-i întrerup înaintarea dificilă în pasul convoiului. Știam că îl cunoscuse pe Titulescu și îi apreciasse sprijinul din 1936, când Titulescu dădea sfaturi turcilor la Montreux, la Conferința Mării Negre, cum să-și apere interesele și să-și elaboreze strategia de viitor.

N-am avut alte dialoguri cu delegații, care cu toții au păstrat o distanță față de mormântul unde era depus Kennedy, lăsând spațiul liber pentru familie și autorități americane.

Ne-am reîntâlnit toți la Casa Albă, unde Jacqueline spunea adio delegaților. Stăteam într-un salon cu mese rotunde cu fursecuri. De pe o scară internă a acestui apartament, care înțelegeam că era cel prezidențial, a coborât Jacqueline cu cei doi frați ai lui J.F. Kennedy, Robert și Edward. Apoi cei trei au strâns mâna delegaților, mulțumindu-le pentru prezența la înmormântare. Observam cu mirare că gazda rostea fiecăruia o propoziție șablon, însoțită de un zâmbet de prietenie: „So nice of you to come“ („Ce frumos din partea ta să vii“). Se purta ca la toate evenimentele unde era patroană. Cineva mi-a șoptit: „A luat ceva, un calmant sau un drog, ca să facă din reuniune un ultim omagiu adus soțului ei“. Am înțeles prea bine: dacă rămânea ancorată în realități, ar fi auzit camioanele care îi cărau bunurile și cele care aduceau lucrurile noului președinte, ar fi fost conștientă că părăsea Casa Albă împreună cu noi și să vadă vâlul negru ce o aștepta după ce soțul ei plecase în lințoliul alb.

Cei doi frați, când ne strângeau mâna, se purtau bărbătește, ne priveau în ochi, pentru a transmite angajamentul lor de a se răzbuna și de a-l face pe autor să plătească scump crima comisă. După cinci ani, Robert este asasinat după ce a ținut discursul la nominalizarea lui drept candidat al democraților la președinție.

Ultimul act al acestei zile este recepția dată la sediul secretariatului de stat, de noul președinte Johnson Baines Lyndon, texanul. Lângă el se afla

secretarul de Stat, Dean Rusk, ce provenea din statul Georgia. Stabilise relații amicale cu Mănescu și avusesem și eu conversații cu el. Sub chelia mare a lui Lyndon și ochelarii cu ramă groasă, apărea o față mereu zâmbitoare, pașnică și deschisă. Din primul moment al preluării răspunderii lui și a jurământului depus în avionul care îl ducea de la Dallas, Johnson, ajutat de Rusk, a intrat într-o febrilă campanie de normalizare a situației post-Kennedy, alungând primejdia crizelor, liniștind populația, calmând celelalte țări și continente, luând iute frâiele de comandă în mână.

Recepția pe care o dădea era mai puțin închinată memoriei lui Kennedy, cât viitorului relațiilor Americii cu restul lumii, întinderea unei mâini de cooperare, armonie și îndepărtarea de crize. Participanții la înmormântare simțeau nevoia unei respirații aducătoare de încredere, în acele momente, în final. Mi-am permis ca în linia de primire să exprim președintelui întreaga admirație pentru felul în care a știut să stăpânească o situație ce putea să deraieze, punând-o pe un fâgaș stabil și promițător. Mă uitam la Rusk, care mă asculta zâmbind și aprobând ușor cu capul. De fapt, ce am spus se adresa în cea mai mare parte lui.

Un de Gaulle viguros și volubil îl căuta pe cancelarul german ca să-i spună ceva. Împărțea saluturile în toate direcțiile și se simțea în largul lui. Zisese, se pare, cuiva: „Ce au americanii ăștia de își ucid președinții?“, uitând, probabil, că a scăpat el însuși ca prin minune, în Franța sa iubită, de încercările de asasinare. În fine, fără să participe la niciun moment al ceremoniei de înmormântare, a apărut la acest ultim eveniment comemorator după o uluitoare întârziere tipic balcanică și delegația României.

Numărul de conversații, schimburile de idei, creionarea de proiecte comune de la recepția finală au pus-o pe aceasta în familia expresiei vechi: „A murit regele, trăiască regele!“

Geneva, 1964

Mult așteptata Conferință pentru Comerț și Dezvoltare (UNCTAD) s-a întrunit la Palatul Națiunilor la Geneva în 23 martie 1964. După Decolonizare, al cărei proces se desfășurase în bună parte cu rezultate considerabile și în timp ce Dezarmarea se afla în plină efervescență, cu scopurile ei vaste și măsurile parțiale, un al treilea D anunța problema cea mai arzătoare pentru majoritatea statelor, și anume Dezvoltarea. ONU număra, la finele anului 1963, 113 țări membre față de cele 50 care semnaseră Carta de constituire și

față de 82 membri în 1957. Al patrulea D însemna Drepturile Omului introduse de doamna Roosevelt îndată după crearea ONU.

Tema dezvoltării avea și ea rădăcini vechi. Dar, deși Carta rezervase un loc important promovării „unor standarde mai ridicate de viață, folosirea deplină a mâinii de lucru și condiții de progres și dezvoltare economică și socială”, creând alături de Consiliul de Securitate un Consiliu Economic și Social, precum și patru Comisii economice regionale, în primii ani problema dezvoltării nu intrase pe agendă decât indirect, prin nemulțumirea creată de inechitatea schimburilor comerciale. Țările dezvoltate excelau în produse finite, iar cele slab dezvoltate, în materii prime. Prețul primelor creștea mereu, în timp ce categoria a doua se ieftinea fără încetare. Cererea țărilor în curs de dezvoltare (noul nume pentru țările subdezvoltate) era deci inițial una comercială: stabilirea de termeni echitabili în schimburile dintre produsele finite și materiile prime. În anii '50, țările răsăritene încercaseră fără succes să convoace o Conferință privind comerțul internațional, mai ales pentru a pune capăt excluderii lor din GATT. Dar iată că țările noi, înțelegând că dezvoltarea lor este împiedicată de mecanismele comerțului mondial, obțin în 1961 o rezoluție a Adunării Generale care se referea la comerț ca un „important instrument pentru dezvoltarea economică” și solicita secretarului general să ceară părerea statelor privind „oportunitatea ținerii unei conferințe internaționale pe probleme ale comerțului internațional și vizând în special piețele materiilor prime”. Țările răspund pozitiv, avalanșa se pornește. ECOSOC-ul decide convocarea, iar Adunarea Generală o confirmă.

Preludiul are loc la sesiunea a XVIII-a a Adunării Generale a ONU din 1963, unde dominau problemele dezarmării și ale securității nucleare. Grupul afro-asiatic era mai degrabă cu ochii pe apropiata conferință care se numea încă tot de comerț. Dacă înainte problema acestei conferințe se discuta în termenii relației Est-Vest, țările lumii terțe introduc o perspectivă nouă. În primul rând, 75 de state în curs de dezvoltare supun o Declarație comună, în care afirmă poziția lor în materie. Ceea ce este semnificativ este că ideea de dezvoltare („dezvoltarea accelerată a părților lumii rămase în urmă”) câștigă teren. Grupul acesta va rămâne în ființă decenii la rând. Va adăuga încă doi membri și se va numi Grupul celor 77. Va mai crește cu peste 50 de membri (va număra 120 în anii '70), dar se va intitula tot Grupul celor 77.

În materie de comerț, acest grup critica ambele preocupări dominante: aplicarea necondiționată a clauzei națiunii celei mai favorizate (URSS) și reducerea tarifelor (SUA). Cu această îndepărtare de cele două blocuri Est și Vest, și situarea lor în problematica economică și socială la distanță relativ egală de cele două grupuri consacrate, cei 77 se anunțau ca un bloc

nou, dominant în votul Adunării Generale, unde dețineau o majoritate. Spre deosebire de grupul nealiniaților sau al neutrilor, mai mic și mai prudent, această „lume a treia” devenise largă și îndrăzneată. Geografia politică a lumii în timpul Războiului Rece se schimbase: diviziunea politică și strategică Est/Vest fusese completată de un clivaj Nord/Sud. Confruntarea strategică și politică era lăsată pe seama Nordului, în timp ce Sudul, relativ neutru în cearta celor două blocuri, își constituia un bloc propriu, vocal și revendicativ, care cerea instituții noi, potrivite pentru sprijinul solicitărilor lui.

Conferința de la Geneva s-a desfășurat în plenare și în cinci Comitete care oglindeau problemele cele mai arzătoare pentru Grupul 77: 1) Materii prime; 2) Produse manufacturate sau semimanufacturate; 3) Finanțarea expansiunii comerțului internațional și comerțul invizibil; 4) Aranjamente instituționale; 5) Expansiunea Comerțului Internațional și Implicații pentru Grupările Economice Regionale.

Nu mă simțeam bine pregătit pentru acest uriaș exercițiu al diplomației economice. Prima mea intervenție în calitate de proaspăt consilier la reprezentanța României după admiterea ei în ONU avusese loc în 1956 în cadrul unei sesiuni ECOSOC, la sediul din NY. Ambasadorul Joja, înscris ca observator, mi-a dat sarcina să iau cuvântul la un punct economic care reprezenta tocmai problema echității în schimburile comerciale între produsele prime și manufacturate. Învățasem mult dintr-un sector vecin al problemelor sociale, fiind cinci ani la rând delegat în cursul Adunării Generale la Comisia a III-a dedicată problemelor sociale, umanitare și culturale. Dar vedeam că în domeniul economic, comercial și financiar se practica un alt vocabular; existau alte concepte, alt fel de negocieri și acorduri. Statele erau reprezentate de alt gen de oameni, de alte formații și cu alte profesii.

Delegația română era condusă cu competență de ministrul Comerțului, Gogu Rădulescu, și era formată din experți în comerț, finanțe, industrie, agricultură. El a considerat util ca dimensiunea diplomatică a lucrărilor să fie acoperită de un reprezentant al Externelor, care a acceptat deplasarea mea pe tot cursul conferinței (trei luni), în cabinete, ca adjunct al lui sau locțiitor. Gogu Rădulescu stabilise relații bune și prietenești în cooperarea româno-egipteană cu Abdel Moneim Kaissouni, ministrul egiptean al Economiei, asistat de secretarul ei general, economistul argentinian Raúl Prebisch. Kaissouni este ales președintele Conferinței de la Geneva. Reprezentantii Argentinei, Indiei, Iugoslaviei, Nigeriei și Australiei ocupau posturile de președinți ai Comitetelor. O imensă și variată activitate a fost reflectată în Actul Final adoptat la a 35-a plenară în 15 iunie 1964 (aproape 350 de pagini), publicat într-un volum și în încă șapte volume de documente.

Nu era greu de înțeles temele Primului Comitet. Țările în curs de dezvoltare depindeau de exporturi în proporție de 80% din resursele lor, iar mai mult de 90% din acestea erau materii prime. Specializarea era ridicată: exportul unora depindea în proporție de 70% de trei articole. Prețurile la export scăzuseră și la import crescuseră. Valoarea totală sporise timp de zece ani, dar de trei ori mai puțin decât exporturile țărilor dezvoltate și de cinci ori mai puțin ca a țărilor cu economie planificată. Exemplele vizând deteriorarea termenilor de schimb între materiile prime și cele manufacturate abundau. Marocul exporta 200 de tone de fosfat ca să poată cumpăra un camion în 1956, iar în 1963 exporta 318 tone pentru același camion.

Țările dezvoltate opuneau măsurilor de redresare cerute filosofia pieței libere și puneau răspunderea în întregime pe incapacitatea țărilor în curs de dezvoltare. În același timp, țările socialiste atribuiău „vina istorică” pentru situația exploatării coloniale de către țările dezvoltate și dădeau cererilor țărilor în curs de dezvoltare caracterul unor „reparații” ce li se cuveneau.

Folosind argumentul pieței libere, aceste țări au dobândit la conferință sprijin pentru înlăturarea obstacolelor care le întâmpinau prin protecționismul practicat de țările dezvoltate (cote, tarife, taxe vamale, restricții sau subsidii interne), sarcină pe care o avea, în principiu, organizația GATT.

Grupul 77 nu recunoștea fatalitatea unei diviziuni a muncii în care țările lui să furnizeze *materii prime*, iar țările dezvoltate să dețină monopolul exporturilor de *produse finite*. Aceasta însemna, în fond, să se angajeze într-un proces de industrializare. La ONU exista deja un centru de industrializare, pe care Grupul îl voia transformat într-o Agenție specială, ceea ce s-a și întâmplat. Aspirația țărilor în curs de dezvoltare la structurarea armonioasă a economiilor lor a fost, în principiu, acceptată. Când însă grupul a cerut la conferință „tratament preferențial” pentru produsele lor (mai ales industrie ușoară) și pentru tânăra lor industrie din partea țărilor dezvoltate, fără reciprocitate, s-a izbit de obiecțiile SUA. Europeanii care acordaseră preferințe fostelor colonii erau mai nuanțați. Chestiunea a rămas în studiu.

Finanțarea era și ea o problemă spinoasă. Obiectivul fixat de ONU, faimosul 1% din PIB-ul țărilor dezvoltate ce urma să fie acordat ca asistență țărilor subdezvoltate, nu fusese atins. În 1950, era 0,3%, iar în 1960, 0,7%. Dar înghețaseră acolo în 1961, 1962, 1963. La Conferință s-a reafirmat obiectivul de 1% net. Precizarea cifrei nete era dictată de faptul că multe țări contabilizau sub totalul asistenței tot soiul de ajutoare bilaterale, multe dintre ele nefinanciare.

Trei sferturi din asistența țărilor în curs de dezvoltare se efectua pe plan bilateral. Cât de puțin s-a realizat de atunci și până azi din acest angajament

modest, dar semnificativ, al unor țări dezvoltate pentru micșorarea prăpastiei între țările dezvoltate și cele în curs de dezvoltare o arată statisticile din 2003 publicate de OECD privind proporția contribuției față de PIB-ul lor: singura țară care a atins 0,92% este Norvegia în capul listei, urmată de trei țări (Danemarca 0,84%, Luxemburg 0,81%, Olanda 0,8%) și Suedia 0,79%. Belgia e singura cu 0,6%. Cinci țări se situează apoi (Franța, Irlanda, Elveția, Finlanda și Anglia) între 0,4% și 0,34%, iar alte 10 între 0,28% și 0,17%. SUA ating doar 0,15%. Totalul pe cele 22 de țări OECD examinate reprezintă 0,25%, un sfert din nivelul fixat și consfințit. Iată deci o temă înghețată timp de decenii pe agenda ONU.

În obținerea asistenței existau disparități considerabile. Cea mai mare parte a fondurilor primite de țările în curs de dezvoltare continua să fie din surse bilaterale guvernamentale, împrumuturi și donații. Fondurile nete din capitalul privat (60% spre America Latină) care se conduceau după criterii comerciale și nu politice reprezentau o cincime. Urma o favorizare geografică. Două treimi din total era direcționat spre 15 țări, iar o treime, spre cinci țări.

Afirmarea suveranității fiecărei țări asupra resurselor sale naturale nu era pe placul investitorilor străini, dar ECOSOC-ul se străduise să explice legislația și condițiile care ar fi promovat fluxul de capital privat. Conferința a încercat să elaboreze propuneri noi de reducere a taxelor pentru aceste surse, să obțină garanții și să arate dezirabilitatea reinvestirii profiturilor de către firmele străine, care până la urmă au dus la adoptarea unor „linii directe pentru cooperarea financiară internațională”, prezentate de SUA și de un grup de țări în curs de dezvoltare. A fost reținută și inclusă în unele texte ideea delegației române de a plăti creditele pentru echipamente, capital și cooperarea tehnică prin bunuri produse de unitățile beneficiare sau în alte produse ale țărilor în curs de dezvoltare. Desigur, barterul era o formulă mai primitivă decât cea preferată în comerțul internațional cu plăți în valută, dar în cazul țărilor în curs de dezvoltare putea să dea roade, așa cum putea să confirme experiența României.

În lucrările Conferinței, rolul organismelor internaționale, al Băncii Mondiale și instituțiilor ei afiliate, în primul rând, IDA (Asociația de Dezvoltare Internațională) și IFC (Corporația Financiară Internațională) a fost mărit.

La fel și rolul băncilor regionale. Țările în curs de dezvoltare urmăreau realizarea unui climat favorabil și a unor mecanisme corespunzătoare care să le permită accesul mai facil la mijloace financiare. Formule mai bune de finanțare, plata parțială în valuta locală, termene mai lungi și perioade de grație, dobânzi reduse, renegocieri ale împrumuturilor existente erau parte

din cererile lor. Iată două deziderate adresate țărilor dezvoltate și organismelor internaționale: promovarea în condiții corespunzătoare și de garanții a reeșalonării și consolidării datoriilor externe ale țărilor individuale în curs de dezvoltare; perioade apropiate de grație și amortizare și rate rezonabile de dobânzi.

Nu numai asistența țărilor sărace de către cele bogate a înghețat, dar nici aceste cereri rezonabile n-au intrat în practica internațională, iar distanțele între cele două categorii de state s-au mărit în loc să se micșoreze. Ochii țărilor în curs de dezvoltare erau îndreptați spre o sursă majoră de asistență provenită din resursele eliberate prin dezarmare. Or, dezarmarea generală și completă era pe agendă și ideea ca o parte din resurse să fie alocată dezvoltării fusese, în principiu, admisă în numeroase studii asupra consecințelor economice ale dezarmării. Dar un atac frontal la această sursă la Conferință nu a reușit. El viza „porțiuni semnificative ale resurselor eliberate în stagiile succesive“ ale acordului de dezarmare, ceea ce țările dezvoltate nu au agreat. Până la urmă, problema s-a încheiat printr-o rezoluție sovieto-americană ca ONU să studieze în mod continuu și concertat cum să rezolve problemele reconversiei și în ce mod un eventual ajutor ar putea fi alocat.

Lucrările Conferinței construiau sub ochii noștri un nou grup în relațiile internaționale. Cei 77 lucrau solidar și cu o mare disciplină. Grupul lor se demarca net de grupările țărilor dezvoltate din vest și est. La Conferință exista un abecedar respectat și o identitate de grup: A (țări dezvoltate din Occident), B (țări dezvoltate socialiste), C (Grupul celor 77) și D (latino-americanii). O țară socialistă, dar neangajată, Iugoslavia, care se declara în curs de dezvoltare, nu participa la B, ci la D, unde i se oferise găzduire. Ședințele de grup se țineau regulat și încercau să stabilească o platformă și o poziție comună, inclusiv comportamentul la vot. Unitatea de acțiune a celor 77 (C și D) inspira și celorlalte grupuri un spirit de coeziune crescut, deși practica reuniunilor consultative și informale pe grupuri regionale exista și la ONU.

Grupul celor 77, mai larg decât al neangajaților (sau neutrilor) pe plan politic, avea să se afirme mai bine de două decenii, timp în care a atins dimensiunea de 120 state dintre cele 159 membre ale ONU. El a adus o nouă geografie a relațiilor internaționale în Războiul Rece.

„Înainte de Conferință, Nordul și Sudul nu reușeau să se distingă unul de altul în forumurile noastre economice, va spune U Thant, așa cum Estul și Vestul puteau să se diferențieze în unele teme politice majore. Acum, știm că Sudul poate fi identificat ca un mare grup cu mai mult de 75 de state, atunci când ține să se afirme el însuși.“

Pentru a menține această unitate și a se afirma ca un actor nou în relațiile internaționale, era nevoie de o doctrină, de un cuvânt de ordine și de o revendicare majoră. Predominanța subiectelor tehnice și a cererilor punctuale care caracterizase pregătirea și o parte din lucrările Conferinței nu era de ajuns. Lucrările confirmau capacitatea celor 77 de a susține prin experți și persoane calificate negocieri în materie de comerț, prețuri, finanțe, obținerea de facilități și chiar preferințe și de a-și ameliora astfel baza necesară unei politici de dezvoltare internă. Mai arătau și faptul că în chestiuni concrete, abordate pragmatic, în care își vedeau satisfăcute unele interese proprii pe termen lung, țările dezvoltate își arătau disponibilitatea de a satisface revendicări limitate ale țărilor în curs de dezvoltare.

Dar cei 77 considerau aceste gesturi prea mici și prea lente. Prebisch semnalase că neajunsurile țărilor în curs de dezvoltare se datorau unei structuri părtinitoare, unei așezări strâmbe a relațiilor economice mondiale, care asigura în mod permanent o poziție avantajoasă și dominantă a țărilor dezvoltate. Toate tendințele din domeniul mâinii de lucru, al productivității, al progresului tehnologic anunțau deteriorări ale termenilor de schimb pentru țările în curs de dezvoltare. Prebisch considera că nu puteam progresa în logica „vechii ordini a secolului al XIX-lea, când dezvoltarea exporturilor de hrană și materii prime la centrele industriale acționa ca un catalizator al dezvoltării spontane în țările periferice“. În perioada despre care vorbim exista necesitatea unei „noi forme de producție și comerț“ cu asistență specială și protecție față de țările periferice, a căror dezvoltare va contribui și la creșterea economică a țărilor industriale. La această afirmație, economiștii occidentali replicau că nu era vorba de o chestiune de „sistem“, ci pur și simplu, de incapacitatea țărilor în curs de dezvoltare de a răspunde, efectiv, la schimbările pieței internaționale prin instituții proprii, aduse la zi, și o flexibilitate adecvată. De schimbarea sistemului pieței capitaliste nu putea fi în niciun fel vorba. Atitudinea față de GATT a celor două grupuri era semnificativă. GATT lucra, după Prebisch, pe baza conceptului clasic al jocului liber al forțelor economice internaționale, concept contestat de țările „a căror structură este total diferită de aceea a țărilor avansate pe plan industrial“, țări care cer „o nouă politică pentru dezvoltare“.

Conferința manifesta deci, odată cu întărirea unității de acțiune a celor 77, și o nouă înclinare spre poziții radicale. Discuta probleme specifice, cu speranțe limitate și cu ideea că nevoile lor erau prea mari și răul prea adânc, ca să nu fie nevoie de o schimbare a sistemului. Această poziție se încorporează în doctrina „noii ordini economice internaționale“.

Alături de problemele specifice au apărut pe agendă, la cererea celor 77, *principiile* care să „guverneze relațiile internaționale de comerț și politicile de comerț apte să conducă la dezvoltare“. Aceste principii au divizat Conferința în măsură mult mai mare decât negocierile de măsuri concrete aparținând unor domenii precise. Au fost discutate 15 principii generale și 13 principii speciale, plus opt principii necontestate, analizate anterior, privind tranzitul comercial în țările fără acces la mare.

Delegatul algerian Jazairi mi-a dezvăluit toată strategia introducerii și dezbaterii acestui capitol special al principiilor, a cărui semnificație o înțelegeam și o aprobam ca reprezentant al unei țări ce invoca principiile internaționale la fiecare pas al politicii sale externe. România a fost aleasă, cu sprijinul lui Jazairi, și în grupul de lucru al Comisiei a 5-a și chiar în grupul de redactare, la care am participat.

De fapt, nu era o inovație prea mare față de rezoluțiile AG care proclamau suveranitatea, autodeterminarea și neintervenția, nediscriminarea, comerțul ca factor de dezvoltare, asistență și condiții favorabile, aranjamente de plăți, colaborarea țărilor în curs de dezvoltare, o viziune echitabilă a muncii pe plan internațional, folosirea fondurilor ce vor rezulta din dezarmarea generală și completă etc. Se sublinia și interesul reciproc. Dar ceea ce antagoniza cel mai mult țările dezvoltate occidentale era afirmarea suveranității asupra resurselor proprii, libera dispoziție a resurselor, preferințe speciale acordate nu de la caz la caz, ci prin acorduri generale, corectarea tendințelor ce lucrau în defavoarea țărilor sărace. Principalul oponent au fost SUA. Reprezentantul american a votat de 10 ori împotriva și de două ori s-a abținut la principiile fundamentale care erau aprobate cu o majoritate mergând de la 80 la peste 100 de țări. La principiile speciale, poziția SUA a fost similară cu trei excepții, când principiile au întrunit unanimitate (industrializare, politicile de substituție, accesul la tehnologie). La acest capitol se discutau enunțuri privind protecția industriilor noi, prețurile materiilor prime, stocurile și surplusurile, dumpingul, accesul la tehnologie, transporturi, plăți etc.

Principiile fixau, de fapt, punct cu punct exigențele și ghidau programul revendicativ al Noii Ordini Economice. La Conferință s-a văzut cine le susținea, cine le respingea, cine le accepta parțial.

Este demn de remarcat că Noua Ordine Economică nu a fost, din motive de principiu, acceptată de SUA (noua ordine există și e capitalismul!) și de către URSS (noua ordine există și e socialismul!). Am auzit cu urechile mele aceste două rezumate succinte ale poziției celor două blocuri fondate în conversații personale. Cu toate acestea, parțial și circumstanțial, sovieticii

au susținut multe dintre cerințele țărilor în curs de dezvoltare, care constituiau pentru ei o prețioasă contestare a politicii occidentale.

Noua ordine economică internațională găsisese un suport neașteptat pe planul teoretic din partea curentului care se numea în studiul relațiilor internaționale *școala dependenței*. Conceptul de bază era denunțarea sistemului internațional format dintr-un centru dominator și înconjurat de cercuri cu diferite grade de dependență, cu o soartă de perpetuă exploatare a zonei periferice de către centru. Larg răspândită în America Latină, teoria înflorea și în SUA și Europa, Immanuel Wallerstein fiind unul dintre doctrinarii ei cei mai cunoscuți. Era o critică adresată hegemoniei clasice, cu denunțări aspre ale imperialismului, neocolonialismului, ale ierarhiei internaționale de tip feudal și ale neglijării bunului public și interesului comun. Rădăcinile marxiste erau vizibile, dar era vorba de un neomarxism. Marx nu critica astfel „centrul” pentru exploatarea teritoriilor neeuropene, întrucât capitalismul era considerat ca promotor al bogăției. Dar școala dependenței susținea sus și tare că dezvoltarea centrului are ca forță contrară regresul periferiei. În 1957, teoreticieni ca Baran declarau deja că țările în curs de dezvoltare trebuie să aibă un curs diferit de cel parcurs în secolul al XIX-lea de țările industrializate. Pentru o unică bogăție a lumii, există o luptă de împărțire și astfel săracii și bogații sunt prinși într-un joc de sumă nulă. Iată cum vedea mai târziu această școală Holsti: „În lucrările lui Frost, Amin, Galtung, Wallerstein și alții, diferențele calitative între centru și periferie au devenit încryptate drept piatră fundamentală în imaginile lor în lume. A și C nu pot fi niciodată egali, pentru că ei performează funcțiuni fundamental diferite în sistemul mondial capitalist, unul crescând, inovând tehnologic și exploataând, celălalt stagnând, nedevelopându-se ca rezultat al cursului înspre exterior al capitalului său și procurând materii prime ieftine pentru centru. Nu poate fi justiție sau egalitate în lume, cu atât mai puțin dezvoltare economică semnificativă în periferiile unui astfel de sistem global cu asemenea reguli și structuri fixe.”

Nu încapă îndoială că lucrările școlii dependenței s-au aflat pe mesele teoreticienilor noii ordini economice și că primele le-au alimentat copios pe cele din urmă.

Am întrevăzut atunci că săgeata Conferinței care arăta spre radicalism și confruntare, pregătind angajarea de bătălii de distribuție ca în jocul cu sumă nulă, va duce la lupte, în care dezechilibrul de putere va dezavantaja grav țările în curs de dezvoltare. Întrețineam ideea din studiul relațiilor internaționale că nu există probleme mai grele decât cele de distribuție și nici situații mai periculoase decât cele de sumă nulă.

Evoluția ulterioară a procesului început la Geneva arată că noua ordine a rămas literă moartă; nu a fost acceptată și nu s-a materializat în acțiuni și fapte. Am auzit odată un dialog la o sesiune din cadrul UNCTAD între un olandez și un mexican: „Vreți transfer tehnologic, vreți să vă dăm licențe pe gratis, vreți know-how-ul țărilor industrializate? Ei bine, tehnologia e singurul lucru pe care îl posedăm. N-avem bogății naturale și nici surse de energie în subsol. Sunteți gata să ni le dați fără costuri?”

Vestul se poate mândri că a câștigat partida și înverșunata luptă cu Noua Ordine. Dar a fost o victorie à la Pyrrhus. A menținut controlul economiei mondiale și structura de dominație: prăpastia între țările dezvoltate și țările în curs de dezvoltare s-a agravat în mod dramatic. Dar după trei decenii, frustrarea celor din urmă a declanșat cel mai violent atac bazat pe ură și frustrare. În fond, cele două tabere fiind interdependente, se aflau într-un joc cu sumă nenulă. În asemenea jocuri, părțile pot pierde simultan.

Iar Sudul nu poate găsi consolare în învinovățirea unor oponenți viguroși. E vina lui că a fost slab. A greșit când a introdus ideologii și doctrine identitare care l-au izolat, a greșit când a înlocuit gestiunea bună cu retorica demografică, când s-a politizat în loc să se profesionalizeze, când a aplicat strategia de a încerca să câștige din competiția ideologică și economică a celor două blocuri, în loc să conveargă spre sine orice element de orice proveniență. Mai târziu, tigrii asiatici au demonstrat că pot îmbina deschiderea economiei cu obsesia interesului național și libertatea întreprinzătorului cu respectarea autorității și normelor de coeziune socială. Și peste toate aceste experiențe va urma cazul Chinei, în care cu pârgheii comuniste ferme se realizează proiectul gigantic al introducerii capitalismului cu mai multă eficiență decât cea înregistrată în planurile cincinale. Ordinea economică mondială trebuia constituită pe proiecte comune și nu pe doctrine opuse, pe interese și nu pe valori, în modul cel mai pragmatic cu putință. Iată la ce reflectam pe marginea declinului și al eșecului total al noii ordini economice mondiale.

România a început în anii '60 să dezvolte un interes față de țările în curs de dezvoltare și să întrevadă avantajele legăturilor economice cu ele. Anul 1962, în care s-a desfășurat vizita conducerii de partid și de stat, în frunte cu Gheorghiu-Dej și Maurer, în India, Indonezia și Birmania, poate fi considerat un an de cotitură. Prin noile relații, România putea să demonstreze că avea ceva de oferit: o uzină de rafinare a petrolului a fost construită de specialiști români, pe baza unui acord bilateral, în India. Propria capacitate de rafinare creștea pe solul României și asigurarea surselor de aprovizionare continuă se impunea. Existau comenzi într-un spectru larg: irigații, ferme agricole în țările arabe, construcții civile (universități în

Algeria), drumuri, șosele, uzine electrice, dar și cereale, ulei, zahăr. Era o agendă atrăgătoare pentru cei care se ocupau de dezvoltarea industrială la noi, ca M. Florescu și Gaston Marin, și de cea comercială, ca Bârlădeanu și Gogu Rădulescu.

Ultimul făcuse o vizită în Egipt și stabilise relații personale bune cu Kaissouni. Acesta era președintele Conferinței, iar Gogu Rădulescu, vicepreședinte și șeful delegației române. Delegația era formată în majoritate din economiști și finanțiști, cu diplomați puțini. Specialiștii săi nu uitau că ea oferea ocazia contactului cu mulți oameni influenți din ministerele de resort ale lumii a treia, stabileau vizite și întâlniri, schițau acorduri bilaterale. Dezvoltarea economică era la ordinea zilei în România și atunci când ea câștiga audiență pe glob, fenomenul era salutat cu sinceritate.

Ca să ajungă aici, un întreg proces pe plan politic avusese loc. România apăraseră cu îndârjire în fața lui Hrușciov dreptul să-și aleagă calea proprie de dezvoltare și opțiunea pentru industrie, în fața vocației agricole ce-i fusese trasată. Tezele din 1964 fuseseră prelucrate în toate organizațiile de partid. Se saluta considerabila ușurare a strânsorii economice care împiedicase inițiative de dezvoltare românești. Era un argument în plus pentru a sprijini la Conferință legitimitatea cererilor țărilor în curs de dezvoltare. Eram convins că mandatul de susținere a propunerilor țărilor în curs de dezvoltare era suficient de general și nedetaliat în instrucțiunile oficiale, ca să permită la Conferință gesturi care continuau votul privind denuclearizarea Americii Latine din sesiunea trecută a Adunării Generale (1963), când ne-am aflat pe poziții diferite de blocul socialist.

Mai exista o împrejurare specială care ținea direct de activitatea mea. Funcționam în MAE ca ministru adjunct pentru problemele Națiunilor Unite – de fapt, diplomația multilaterală – și coordonam direcțiile: Organizații internaționale, Economică și a Tratatelor. Cât am fost consilier al Misiunii României la ONU în anii '50, încercasem să promovez ideea că țara noastră ar putea cere și obține asistență tehnică din partea ONU pentru proiecte de dezvoltare. Cunoscusem și stabilisem relații bune cu adjunctul Fondului Special al ONU, ambasadorul francez Paul-Marc Henry, autor de cărți, ca *Forța celor slabi*, și de a cărui prietenie am beneficiat o viață întreagă. Fondul fusese condus inițial de Paul Hoffman, unul dintre oamenii de bază ai lui Franklin Roosevelt în anii New Deal-ului. În 1963, avea aprobate peste 300 de proiecte în valoare de peste 600 milioane de dolari. În țară, ministrul adjunct Eduard Mezincescu se opusese total ideii ca România să solicite asistență. „Suntem o țară socialistă, dezvoltată, nu stăm la coada pomenilor.” Din 1962, luându-i locul în minister, am redeschis chestiunea. În cursul

vizitei lui U Thant în România, m-am asigurat de înțelegerea necesară și de promisiunea lui de a deschide în România un centru de informare ONU și un birou al asistenței tehnice.

În anii '60, o bună parte a activității mele a fost închinată proiectelor de asistență tehnică. Prin marea bunăvoință a lui Paul-Marc Henry, care luase în stafful său ca director un foarte promițător tânăr diplomat român din „echipa ONU” a ministerului (Bogdan Baltazar), și cu sprijinul directorului BIT (Biroul Internațional al Muncii) de la Geneva, a americanului Morse (adjunctul fiind Blanchard, amic al lui Paul-Marc Henry) și a lui Eschatz (spaniol basc ce simțea înrudiri cu dacia), au fost scrise și pregătite proiecte detaliate care au obținut aprobarea Fondului. Voi cita: stația experimentală de la Băneasa (fermă) privind sisteme de irigații, radarul meteorologic de la Băneasa (Institut), Centru de calculatoare la Politehnica din București, Instalația de selectare a semințelor de la Fundulea. Dar coroana acestor programe a fost realizată prin BIT: un hotel nou, devenit hotel-școală de turism deschis sistemului internațional (țări în curs de dezvoltare) și CEPECA, Centrul internațional de pregătire a cadrelor în management. CEPECA, condus de la înființare de un eminent specialist român, Ion A. Niculescu, a obținut de la ONU, în scopuri didactice și de cercetare, primul computer mare, al cărui export în țările socialiste nu era permis.

Diplomația internă nu era lipsită de greutate. În timp ce miniștrii muncii, agriculturii și educației se dovedeau interesați, alte figuri întunecau peisajul și zădărniceau eforturile. Îl voi cita pe adjunctul de la agricultură, Barbu, care, în ciuda eforturilor specialiștilor în irigații de a recomanda sisteme puțin consumatoare de energie, a determinat alegerea nefericită al celui mai energofag sistem. Cu CEPECA, timpul nu s-a dovedit prietenos. Înființat cu statut internațional în 1967, el a trecut peste câțiva ani la Școala de Partid Ștefan Gheorghiu, unde treptat a cunoscut decăderea și decesul.

Delegația română se afla astfel, la Geneva, la primul UNCTAD cu următoarele atuuri: suplicantă la asistența tehnică a ONU pentru dezvoltarea sa, cu simpatie față de cauza țărilor în curs de dezvoltare ale căror cerințe le sprijinea, cu interese bine definite pentru cooperarea acestor țări și cu adevărate proaspătă la principiul suveranității asupra resurselor sale și al liberei decizii de folosire a lor. Mai lipsea o manifestare deschisă și elocventă a acestei apropieri, care urma să se exprime prin vot.

În declarația finală la semnarea actului final, aveam să rezum poziția României: „Delegația țării noastre a venit la conferință animată de dorința de a contribui la eforturile comune în vederea promovării unor relații economice stabile și echitabile, de natură să creeze condiții favorabile

progresului economic al tuturor țărilor în curs de dezvoltare, să consolideze independența lor economică, să asigure lărgirea cooperării între state independente, suverane și egale în drepturi. De pe această poziție, noi am susținut întotdeauna acele propuneri menite să accelereze dezvoltarea economică a acestor țări, să elimine obstacolele și practicile discriminatorii în comerțul internațional, să asigure mijloace de finanțare adecvată a comerțului și dezvoltării“.

Delegația română a votat „pentru“ în următoarele situații în mod diferit de URSS și blocul sovietic, care vota abținere:

1. Principalul Principiu general nr. 12: Utilizarea pentru dezvoltare a fondurilor care ar rezulta din dezarmarea generală și completă. Principiul a fost adoptat cu 83 voturi pentru, 1 împotrivă (SUA) și 30 abțineri (țări dezvoltate din Vest și Est).

2. Principiul special nr. 7: Stabilirea prețurilor la materiile prime prin aranjamente echitabile și universale. Adoptat cu 85 voturi pentru, 13 voturi contra (SUA și 12 țări dezvoltate) și 18 abțineri (printre care URSS și șapte țări socialiste).

3. Recomandarea privind transformarea graduală a Fondului Special într-un Fond ONU pentru dezvoltare. Adoptată cu 89 voturi pentru, 5 contra și 22 abțineri, printre care URSS și grupul estic.

4. Recomandarea privind crearea fondurilor regionale. A fost adoptată cu 89 pentru, 5 contra, 22 abțineri, printre care aceleași 8 țări socialiste.

5. Recomandarea privind schemele de facilitare a creditelor și sprijin financiar și studiul privind sistemul creditelor compensatoare. A fost adoptată cu 82 pentru, 8 negative, 25 abțineri cuprinzând voturile grupului socialist.

6. Recomandarea Comitetului doi privind dezvoltarea industrială și crearea unei agenții ONU cu acest obiectiv. În această problemă a existat o propunere a țărilor dezvoltate, la care grupul socialist s-a abținut, iar România a votat contra, împreună cu țările în curs de dezvoltare. Propunerea a fost respinsă cu 22 pentru, 38 contra, 19 abțineri.

Aceste șase voturi nominale și înregistrate astfel în actul final au făcut ca poziția României să fie larg dezbătută în discuțiile interne ale Conferinței și să fie comentată de presa mondială. Voturile diferite de poziția de grup erau suficient de numeroase pentru a defini o poziție specială de apropiere de țările în curs de dezvoltare. Dar ele nu s-au făcut automat, ci selectiv. Atunci când era vorba de relațiile țărilor în curs de dezvoltare cu țările cu economie planificată și se formulau cerințe prea mari, România vota ca țările din grupul ei, așa cum s-a întâmplat la abținerea acestuia în documentul întocmit de Comitetul al II-lea la capitolul „Îndepărtarea obstacolelor și tratament preferențial“.

Au mai existat câteva cazuri în Comitete, unde nu s-a cerut vot nominal, în care România a votat altfel decât grupul din care făcea parte și astfel la sfârșitul Conferinței vorbeam ca și presa de „cele 9 voturi disidente” ale României.

La Conferință am legat un dialog cu reprezentantul GATT (Acordul General de Tarife și Comerț) care conducea organizația cu sediul la Geneva, W. White. Era un englez, mic și îndesat, în vârstă și experimentat, cu o notabilă neglijență față de ținuta vestimentară. Era unul dintre acei englezi care la coatele mânecilor pun petice frumoase din piele. Un om profund dedicat meseriei și rolului său.

GATT-ul era organizația care se ocupa de reduceri de tarife și de îndepărtarea altor obstacole din calea comerțului internațional. La început țările dezvoltate îl luaseră drept argument împotriva încercărilor celor 77 de a forma o nouă organizație internațională de comerț legată de obiectivele dezvoltării. Filosofia unică a GATT-ului era liberalizarea schimburilor, principiul călăuzitor pentru țările dezvoltate. Nu era o contradicție veritabilă între cele două demersuri. Multe țări în curs de dezvoltare făceau parte din GATT și reducerile de tarife ajutau exporturile acestora. Țările cu economie planificată nu erau membre. Atitudinea României nu era contrară. Eram convins că intrarea țării noastre în familia de organisme ale ONU, printre care Banca Mondială, FMI și GATT, nu putea aduce decât beneficii, fără să implice obligații prea mari.

Spre surpriza mea, White, care stabilise bune legături cu reprezentantul României la Geneva, Nicolae Ecobescu, s-a arătat interesat de intrarea României în GATT, afirmând că aderarea țării noastre ar deschide și poarta Băncii Mondiale pentru ea. Convorbirile total neoficiale și informale aveau loc la mese de prânz, luate în restaurante discrete, pentru a ne feri de comentarii publice. Pentru mine, discuțiile cu White erau o adevărată fereastră către cunoașterea mai bună a funcționării mecanismelor economice existente. Țineam la curent ministerul și mai ales pe Gogu Rădulescu cu aceste conversații. Pe măsură ce ele aveau loc (au fost câteva în șir), șeful GATT era tot mai pozitiv, mergând până la afirmația că va contribui la succesul unei posibile aderări a României. Am avut discuții și cu reprezentantul Băncii Mondiale, unde lucrurile nu au mers atât de departe, dar unde am putut înregistra un interes încurajator.

Pasul cu semnificație grea ținea însă de relațiile cu lumea a treia. Se dezvoltaseră la sesiune până la punctul unei cotituri. Momentul adevărului sosise. Era România sau nu o țară în curs de dezvoltare? Factorii economici

și politici care îi ghidau atitudinea la Conferință și comportamentul manifestat în voturile principalelor ei propoziții și idei pledau spre un răspuns afirmativ. Am fost de aceea încurajat de atitudinea grupului celor 77, ai căror reprezentanți au răspuns tatonărilor mele într-un mod mai ferm decât mă așteptam: Grupul este pregătit să primească România ca membră, ținând seama de poziția consecventă demonstrată în lucrări, la Geneva, cât și la ONU.

Conferința se apropia de sfârșit. Șeful delegației noastre nu a revenit la lucrările de închidere, așa cum au făcut miniștrii altor țări și astfel am fost împuternicit să semnez actul final din partea României. Am transmis în țară poziția față de noi a celor 77 și am pledat pentru intrarea formală în grup. Am propus să răspundem pozitiv la invitația grupului 77 de a adera. Mi se părea a fi pasul normal ce a apărut la orizont. Încrederea mea într-un răspuns favorabil mersese până la invitarea Comitetului celor 12 care coordona acțiunea celor 77 la un restaurant de pe malul lacului Léman, pentru a sărbători evenimentul și consolidarea relațiilor. Mizam pe faptul că aprobarea va veni la timp.

A urmat ceea ce pentru mine a fost un deznodământ dramatic. Răspunsul a fost negativ. Nu este cazul să intrăm în Grupul celor 77! Celelalte inițiative se izbeau de o cenzură asemănătoare. Nu este cazul să dezvoltăm acum interesul pentru GATT și pentru Bancă. E adevărat că nu eram admonestat pentru pașii făcuți; opiniile tuturor și atitudinea Grupului 77 și a GATT-ului fuseseră înregistrate, dar ne oprim aici. Am încercat să îmi ascund amărăciunea la dineu, unde am vorbit demn și pozitiv de consolidarea relațiilor noastre, de asigurarea sprijinului în continuare, exprimând în plus satisfacția față de notabilele succese ale Conferinței și aprecierea față de opera istorică a celor 77.

Am reflectat mult asupra eșecului pe care îl consideram personal. Îmi spusese de multe ori că cel ce suferă înfrângeri sau eșecuri trebuie să și le atribuie înainte de toate sieși. La întoarcerea în țară, am plecat pe munte câteva zile să absorb șocul. În misiunile anterioare din 1963 reușisem să mă concentrez asupra demonstrațiilor și argumentelor ce trebuie oferite propriei părți; să obțin dezlegările necesare și ducerea misiunii la capăt. Mă bazasem pe rolul lui Gogu Rădulescu de a convinge „conducerea”. Dar el fusese absent de la Geneva în faza finală și-mi lăsase sarcina semnării Actului final și cuvântului din partea României. Nu examinase împreună în detaliu soarta celorlalte inițiative. Explicația pe care mi-a dat-o la sosire a fost succintă: „Nu s-a considerat că a fost momentul potrivit”. Neglijasem

însă sarcina oricărui negociator de a asigura spatele. Teoria negocierilor nu omite să recomande negociatorului să nu uite că, de fapt, duce două negocieri simultane: una cu oponentul, alta cu forurile proprii de decizie. Japonezii, am aflat ulterior, mergeau până la ridicarea la rang prioritar a celei de-a doua negocieri, căreia îi dedicau tot efortul pentru a realiza „consensul intern“.

Dar neglijasem și contextul. În aprilie s-a ținut la București Plenara lărgită a CC al PMR, care a adoptat Declarația din aprilie, prelucrată în toate organizațiile partidului până jos, la bază. Era, în fond, o declarație de independență pe plan politic, cu urmări și pentru politica internă, unde deținuții politici au fost eliberați prin amnistia din 1964. Existau însă în același an alte confruntări cu Moscova, mai dificile, pentru că aveau ca temă conlucrarea din cadrul Tratatului de la Varșovia, față de care România contesta drepturile pe care și le aroga Comandamentul Forțelor Armate Unite. Știam cât de vitală după 1962 era preocuparea politicii externe pentru a evita antrenarea automată a României în conflictele în care ar fi putut intra blocul sovietic din motive străine de interesele sale. Este mai mult decât probabil că Gheorghiu-Dej, cu toată simpatia pe care și-o câștigase în vizitele lui în țările Asiei față de cei 77, nu voia să „forțeze nota“ sau să „întindă prea mult coarda“. Deci, România nu era pregătită pentru intrare într-un nou grup de alianță și solidaritate economică ce ar fi putut fi interpretat ca un nou afront, o nouă slăbire a legăturilor sale în alianța strategică și economică din care făcea parte.

Dar nu era mai puțin adevărat că o splendidă ocazie fusese pierdută. Aceasta s-a înțeles abia în anii următori, când ideea a fost reexaminată și acceptată, odată cu încercarea de a o relua. Au trebuit să treacă 12 ani pentru ca România să fie admisă în Grupul celor 77. Abia la cea de-a IV-a sesiune UNCTAD, ținută la Manila în 1976, România participă ca membru al grupului.

Aceleași întârzieri s-au produs la intrarea României în GATT (1971) și la Banca Mondială (1972).

Dificultățile întâmpinate în următorul interval au făcut să se regrete pierderea prilejului din 1964. Am auzit că un membru al Biroului Politic s-ar fi pronunțat astfel despre propunerea mea din acel an: „Păcat că nu l-am lăsat să decidă singur, l-am fi sancționat pentru că a acționat fără instrucțiuni, ar fi pierdut funcțiile și ar fi stat doi ani așa, ca să fie reprimat după aceea“.

Dar primirea României în Grupul celor 77, așa cum am menționat, se realizează abia după 12 ani (1976). România era în fine și în mod oficial o țară în curs de dezvoltare. Ce lungă așteptare după ce nu intrase pe poarta deschisă în primăvara geneveză în 1964! Dar și ce experiențe prețioase

pentru o diplomatie economică nevoită, ca și cea politică, să-și evalueze corect și la timp șansele în spațiul pe care Războiul Rece îl declarase deschis ciocnirilor și competiției.

Rezoluția europeană

Ajunsesem la ideea că dimensiunile politicii externe ale României erau cuprinse în caracterizarea ei ca țară socialistă, europeană și în curs de dezvoltare. Pe plan politic și în domeniul economic, făcea parte dintr-un bloc sau lagăr, cum în mod sinistru se numea lagărul socialist sau blocul sovietic, iar cu o terminologie mai blândă și geografică, Europa de Est. Înțelegeam că o temă centrală a acestei politici externe era slăbirea constrângerilor de apartenență de bloc. O cale era susținerea unui dialog pe problemele globale ca dezarmarea (1963) sau dezvoltarea (1964) atât de independent cât permiteau condițiile istorice. De Gaulle avea o vorbă potrivită pe care o repeta des: „Date fiind circumstanțele...”, pe care o înțelegeam prea bine. Dimensiunea europeană nu fusese explorată îndeajuns. Fusesem impresionat de rolul pe care România a demonstrat că îl poate juca într-un organism european economic al ONU, Comisia Economică pentru Europa, la Geneva în anul ce se scursese.

De fapt, scena cea mare unde veneau toate punctele perene ale frământărilor noastre, subiectele care interesau în mod special România, era ONU. Aici trebuia să ne afirmăm „în circumstanțele date” o oarecare libertate de inițiativă, capacitatea de a gândi cu propriul cap, mâna întinsă spre prieteni, parteneri sau interlocutori din toate orizonturile. În 1965, la Comisia a III-a, Maria Groza va lupta pentru adoptarea Declarației cu privire la promovarea în rândurile tineretului a idealurilor de pace, respect reciproc și înțelegere între popoare, care stătea în gestație de cinci ani. Cariera mea la ONU începuse în această Comisie și doi ani la rând făcusem cu acest punct pași înainte. La această sesiune, Declarația a fost adoptată grație și președintelui Comisiei, Francisco Cuevas Cancino (Mexic), și vicepreședintei Halima Warzazi (Maroc), cu care stabilisem bune și amicale relații. La plenară se discuta ocuparea de către RP Chineză a locului pe care era instalat abuziv Taiwanul. Grea problemă de a apăra o țară care se afla în conflict deschis cu URSS și care mai era și bântuită de o revoluție internă radicală pe plan ideologic. Făceam parte dintr-un grup care iniția rezoluția de restabilire a drepturilor RPC, singurul european în afară de Albania, grup care număra

încă șase țări africane, una latino-americană și una asiatică. Mă înțelegeam cel mai bine cu algerianul, dotat cu o minte strategică.

Ce mă aștepta deci la această sesiune întinsă pe toată lungimea toamnei? Să circul fără ținte majore între Comisia a III-a, să văd cum progresează acolo „tineretul”, și plenară, unde se discuta problema Chinei, sau în Comisia a I-a care examina neproliferarea și activitatea Comitetului de dezarmare de la Geneva, ce devenise pentru mine „un fel de specialitate a casei”.

Dar dacă rutina dispersa atenția delegaților, era loc totuși și pentru o inițiativă. Exista pe ordinea de zi unul dintre acele subiecte introduse de România în 1960 la Sesiunea a XV-a, aproape cu un deceniu în urmă, cu titlul baroc „Acțiuni pe plan regional în vederea îmbunătățirii relațiilor de bună vecinătate între state europene aparținând unor sisteme social-politice diferite”. De atunci, tema era circulată de ONU pentru culegerea opiniilor statelor (dacă și cum aplică această politică), spre disperarea funcționarilor din ministere care întocmeau răspunsuri șablon. Nimeni nu dădea atenție acestui punct, îmbrățișat inițial în consfăturile grupului socialist, cu intenția să promoveze „coexistența” după revoluția ungară din 1956, într-o perioadă de reparare a relațiilor deteriorate cu Vestul.

O încercare de resuscitare a punctului fusese întreprinsă de delegația română în 1963, cu gândul că discuția în paralel a propunerii latino-americane de denuclearizare regională s-ar putea răsfrânge și asupra Balcanilor. S-a considerat potrivit să amintim că și România lansase un asemenea proiect în 1957 și 1959 și să constatăm cu voce tare că „în ultimii ani, ideea înțelegerii regionale sub diferite aspecte a câștigat tot mai mult sprijin”. Se face un pas mic înainte, problema fiind transmisă Comitetului politic, care se ocupa de teme importante. N-a rămas timp pentru ea și a fost amânată pentru 1964, cu sesiunea lui scurtată de criza cotizațiilor.

Am propus ministrului Corneliu Mănescu să încercăm să facem din acest punct în 1965 un exercițiu de conlucrare activă cu Vestul Europei. Într-un cuier vechi atârnăm un palton nou. Față de retorica vizavi de coexistență, aveam o rezervă care s-a agravat cu timpul. Așa cum era formulată, coexistența ascundea primejdia segregării, suprima interdependența, consolida blocurile care coexistau în izolare, suspiciune și dispreț. Îl auzisem pe Maurer vorbind în același sens într-un cerc restrâns. În anii următori, modelul matematic inspirat de Silviu Găiașu și publicat împreună cu el m-a convins că pacea înseamnă „interacțiune pașnică”, și când ea e complet absentă, începe războiul. Dar nu afirmația unor principii era obiectivul nostru, doar le afirmam până la sațietate. Important era cine prezenta rezoluția. Aveam o singură problemă: să ne asigurăm de coautori. I-am prezentat compoziția

posibilă: trei estici, trei vestici, trei neutri. Ar putea fi rezoluția celor nouă țări europene. Am spus că am și un plan de bătaie promițător. C. Mănescu a fost în favoarea ideii. Îi oferea un prilej de consultare și conlucrare cu colegii lui europeni. Dar peste câteva zile, s-a reîntors de la „conducere“, spunând-mi că membrii ei nu înțeleg bine ce dorim să facem. A urmat o prezentare mai coerentă, în vocabularul actualității politice. Accentul va fi pus pe dinamismul coexistenței și pe cooperare. Va fi o rezoluție a țărilor mici, niciun co-sponsor dintre țările mari. Corecție: dar toți cei mici au probleme cu cei mari, clar? Pe urmă, ce e cu diviziunea Est-Vest, blocuri militare, când avem neangajați în nord, sud și centru? Un prilej să vorbească împreună. După explicații suplimentare, s-a primit „de sus“ un „feu vert“ fără entuziasm, de genul „rău nu poate să facă, să vedem ce iese“. Se exprimaseră îndoieli că vom reuși să formăm acest „trifoi politic“.

Am făcut apel la toate relațiile pe care le aveam. Începutul era destinat țărilor neutre. Nu era o sarcină ușoară, dar datorită personalităților implicate, devenea agreabilă și atractivă. Țările vizate în primul rând erau Austria, Suedia și Finlanda.

Lăsasem zonele denuclearizate la o parte și nu pomeneam de probleme ale securității. Reluam în fel și chip ceea ce Mănescu enunțase în discursul lui la Adunarea Generală a ONU din 1964: „România acordă noțiunii coexistență un sens activ. Noi înțelegem coexistența pașnică nu ca o așezare simultană pe harta lumii a unor entități care se ignoră reciproc. Fiecare stat, ținând seama de ceea ce este specific fizionomiei sale, poate avea de dat și de primit în cadrul unei circulații continue de valori materiale și spirituale“.

Îl cunoșteam pe ambasadorul Austriei la ONU, Kurt Waldheim, încă din 1956, când fusesem amândoi consilieri ai primelor misiuni permanente la ONU, Austria și România fiind primite simultan, în decembrie 1955. Știam că era metodic și ambițios. Într-adevăr, ambasada de la ONU era o trambulină, așa cum s-a văzut, pentru funcțiile crescătoare pe care le-a avut Waldheim: ministru al Afacerilor Externe, secretar general al ONU și președinte al Austriei; această ascensiune s-a terminat, din păcate, cu un scandal politic ținând de trecutul lui din perioada ocupației germane. Dar în 1965 Waldheim era însetat de proiecte noi și de roluri care să consolideze poziția Austriei și a devenit un partizan activ al inițiativei noastre. Nu voi uita niciodată cum, la întâlnirile de grup ale autorilor, cerea să se repete ideile pe care nu le auzise bine, întrucât lua notițe complete.

Ambasadorul Sverker Åström era un eminent reprezentant la ONU al Suediei. Înalt, distins, singuratic, dar veșnic zâmbitor, avea o propensiune specială pentru acțiuni neconvenționale și inițiative noi. În anii următori și

mai ales în 1967, în timpul războiului din Orientul Mijlociu, ne-am împrietenit și mai mult. Îl găseam lucrând și îl întrebam ce pregătește. Era Conferința mediului care se va ține la Stockholm abia în 1972. Nu am să uit lecția „termenului lung”, în care adevăratul diplomat trebuie să lucreze. După ce a fost ambasador mai târziu, la Paris, unde l-am vizitat prin anii '90, a devenit consilier de politică externă la Parlament. Fără greutate, Åström a devenit un avocat al rezoluției tripartite.

Un alt remarcabil diplomat reprezenta Finlanda la ONU. Era Max Jakobson, un autor cunoscut de cărți și studii internaționale și unul dintre stâlpii „conceptuali” ai neutralității țării. Discret și tăcut, avea totuși o disponibilitate uriașă pentru dialog, mai ales când el era „cu sens”. După ce a candidat fără izbândă la postul de secretar general al ONU, el a devenit șeful patronatului finlandez și a jucat un rol important în lansarea a ceea ce este astăzi „splendidul model economic” finlandez, bazat pe investiții în educație și știință. L-am vizitat în această calitate în anii '90 la Helsinki, iar atitudinea lui amicală se vede și în faptul că a acceptat să fie membru al Consiliului Științific al Universității Mării Negre.

După acest triumphi neutru urmau țările alianței vestice. Demersurile s-au făcut pe lângă membri ai NATO, Belgia și Danemarca, tot țări mici.

Ambasadorul Danemarcei era Tabor și, așa cum finlandezii se distingeau prin vorbă puțină, danezii printre nordici treceau drept cei mai plini de umor și de spirit meridional. Tabor, după misiunea lui la New York, a devenit ministru și politician activ. Deschis pentru dialog, avea încă ochii ațintiți spre ce făceau scandinavii, dar și vecinii membri ai NATO. Disciplina de grup exista nu numai în blocul estic, era intensă și în grupul occidental. Însă când o chestiune nu ținea de strategie, ci mai degrabă de sfera economică sau culturală, latitudinea de care se bucura o țară sau alta era destul de mare. Poziția danezilor a fost influențată de ce făcea Belgia, dar și de faptul că în toamnă prim-ministrul și ministrul afacerilor externe au efectuat vizite oficiale în țările răsăritene.

Ambasadorul Belgiei era Constant Schuurmans, situat în tradiția belgiană a lui Paul-Henri Spaak, cel care ceruse ca principiul coexistenței să fie interpretat în sens pozitiv, ca o cooperare activă și nu doar ca o declarație de neostilitate. La cârma ministerului venise Harmel, un ministru aparte cu valențe intelectuale. El a introdus prima rezoluție prin care cerea ONU să ajute la intensificarea studiilor de relații internaționale. Institutul Regal de la Bruxelles era activ în acest sens. Harmel a dezvoltat relații personale cu omologul lui român. Nu venea la New York niciodată fără să-i ofere lui C. Mănescu o masă la luxosul restaurant Bruxelles, unde convorbirile erau

mai libere și informale. Era însoțit de contele Davignon, un tânăr competent care îi slujea ca director de cabinet și consilier. Comunitatea europeană folosea metoda rapoartelor încredințate unor personalități, care studiau atent o problemă și propuneau soluții. În istoria Comunității Europene, găsim la cotituri și date diferite raportul Harmel și raportul Davignon, emulul său. Aș putea spune asta, privind în urmă: colegialitatea amicală a celor doi miniștri a fost importantă pentru inițiativa României. Ea se răsfrângea și asupra mea, dovadă ușile deschise la Bruxelles pentru mine, când treceam pe acolo.

Ne înțelesesem ca, în calitate de sponsori estici, să invităm vecinii, fără vecinul mare, ca să nu stricăm profilul inițiativei. Astfel că ne-am adresat Bulgariei, Ungariei și Iugoslaviei. Delegația Bulgariei era condusă de vechiul meu coleg, Tarabanov. Avea calitatea perseverenței și a ubicuității. Veșnic prezent, în orice grup, mare sau mic, de orice culoare, pe orice temă. A primit cu seriozitate și interes propunerea și a fost activ. Treptat însă s-a distanțat de idee, spunând că era acoperită de pași mai importanți ai politicii de grup.

P. Mod, reprezentantul Ungariei la sesiune, prim adjunct al ministrului, era departe de calitățile tumultuoase ale lui Tarabanov. Aducea modestia și moderația în grup. Mobil, activ și ambițios era însă ambasadorul maghiar la ONU, Csatorday, care compensa încetineala lui Mod. De fapt, Ungaria făcea tot ce se poate să iasă din moratoriul tacit în care o aruncaseră evenimentele din 1956. Efecte în această direcție avea mai ales ministrul de externe, reverendul reformat din Debrecen, Peter Ianos, pe care îl cunoșteam din anii în care eram amândoi delegați la Comisia socială. Inteligența, măsura, corectitudinea erau calități pe care i le atribuiam cu o mare stimă colegială. Astfel, Ungaria s-a adăugat la grup.

Ambasadorul Lekić al Iugoslaviei era câștigat de la bun început. Relațiile cu România erau bune și se dezvoltau. Proiectul comun al barajului de pe Dunăre reprezenta un exemplu grandios de conlucrare. Iugoslavia se simțea fericită că era primită la Comitetul de dezarmare de la Geneva și bucuroasă să fie activă și pe tema sugerată de noi. Iugoslavia ne aducea implicit asentiamentul țărilor în curs de dezvoltare, al căror vot masiv era esențial.

Este adevărat că prezența Iugoslaviei în grupul nostru strica oarecum regula de trei adoptată. Dacă o socoteam nealiniată, erau patru neutri, și nu trei, dacă o scoteam socialistă, erau esticii patru, în loc de trei. Oricum, vestici de tip NATO nu erau decât doi, ceea ce iar nu satisfăcea simetria dorită.

Un lobby serios includea însă câștigarea unei poziții de bunăvoință sau cel puțin de acceptare din partea celor două mari puteri, care erau puse în fața unei rezoluții care le omitea și aborda tema coexistenței, considerată de ei teren propriu vegheat din înălțimea sistemului bipolar.

Reprezentantul sovietic nu mai era Zorin, simbolul inflexibilității și al stilului confrunțătorist. Hrușciov îl numise pe Fedorenko, mai tânăr, distins și cultivat, de specialitate sinolog. El introdusese o notă de diplomat destins, modern, comunicativ. Ne-am înțeles bine, era un om de dialog, l-am invitat pentru o vacanță în România, unde a venit cu soția. Am încercat, cu toate argumentele, să-l conving că nu era vorba de un gest ostil, ci, dimpotrivă, de unul care dădea substanță „coexistenței”.

Dar relațiile sovieto-române nu erau în cea mai bună formă. După moartea lui Gheorghiu-Dej în 1965, succesorul său, Nicolae Ceaușescu, întreprinde o vizită la Moscova, între 3–11 septembrie, prima vizită după Congresul al IX-lea al PCR, care îi consolidase viguros proaspătul mandat. Fusesse o vizită test, din care urma să se vadă ce curs vor lua relațiile româno-sovietice după Hrușciov. Secretarii generali ai celor două partide erau oameni noi. Delegația română încerca să obțină un gest de prietenie din partea URSS: ridica problema tezaurului. Adusese cu sine o documentație impresionantă ce stătea în burdufuri mari și roșii din piele. Deși fusese întocmită în altă parte, la Banca Națională și la Finanțe, iar tema fusese dată lui Bârlădeanu, ca specialist și rusofon, stăteam în rezervă pentru discutarea subiectului, Tratatetele se aflau la minister în răspunderea mea. Mă aflam pe sală la Kremlin, cu ochii pe valize, așteptând să fiu chemat înăuntru. Dar delegațiile restrânse nu dădeau semne că ajungeau la această fază avansată a discuției și, într-adevăr, nu am intrat în ședința delegațiilor nici eu, nici burdufurile. Semn rău, mi-am zis eu. Eram ocupat cu redactarea comunicatului, pe care cei doi conducători îl așteptau de la cei doi miniștri de Externe, care la rândul lor își pusese adjuncții la treabă. Aveam să descopăr rigiditatea gazdelor, care erau rebarbativi la orice formulă ce favoriza independența și propuneau limbajul coercitiv al unității. După ce ne certam noi, duceam rezultatele la miniștri. Puteam să constat că Gromîko era mai dificil și mai intransigent ca oricând. Întreaga vizită s-a terminat prost. Sentimentele gazdelor s-au văzut în gestul simbolic al decorațiilor. În locul marilor ordine și al titlurilor eroice care ar fi putut ajunge pe pieptul lui Ceaușescu, o simplă medalie comemorativă a celor douăzeci de ani de la victoria în cel de-al Doilea Război Mondial a fost înmănată tuturor membrilor delegației, începând cu conducerea. Eram inclus și eu. Oficierea ceremoniei s-a făcut de către Anastase Mikoian, supraviețuitorul indestructibil al tuturor schimbărilor și epurărilor sovietice. Și Gromîko supraviețuise. Hrușciov îl pusese pe lista de disponibilizări și l-a pregătit în locul lui Gromîko pe propriul ginere. Fedorenko fusese numit de Hrușciov și nu era favoritul lui Gromîko. Mă

așteptam astfel, la sesiunea ONU, printr-un silogism simplu, la surprize din partea unui ambasador care citea atent și prudent instrucțiunile ministrului.

Nu a fost ușoară nici îndepărtarea suspiciunilor SUA. Erau puține documente inițiate în comun de experții celor două tabere. Când erau subiecte susceptibile de acord, apăreau sub egida celor două mari puteri, ca în dezarmare, de pildă. Am văzut aceasta când i-am vorbit lui Stevenson, pe care îl cunoșteam din 1962, despre intențiile și semnificația rezoluției „europene“, și el m-a ascultat gânditor și atent. Nu era un moment de destindere în relațiile SUA cu URSS. Atmosfera fusese descrisă de prim-ministrul britanic drept „sumbră“.

În schimb, relațiile SUA cu România intraseră pe un nou făgaș în 1963, consolidat în 1964 și 1965.

Deschid aici o paranteză. În anul 1964, sesiunea Adunării Generale și-a amânat deschiderea cu o lună, din cauza crizei financiare a Organizației. Delegații abia sosiseră și se pregăteau de reîntoarcere. În acel moment, Dean Rusk l-a invitat pe Corneliu Mănescu să folosească pauza neprevăzută pentru o vizită în SUA, care să-l familiarizeze cu această țară. Mănescu a acceptat și și-a format o mică delegație de trei persoane, între care figuram și eu. Organizarea a fost impecabilă. Un traseu ce cuprindea San Francisco și Stanford, Tennessee cu marile baraje construite în timpul New Deal-ului de către Roosevelt, o zonă de continuă administrare de stat a unui proiect energetic, Atlanta, Virginia și Georgetown, întâlniri cu autoritățile locale și cu personalități, ca istoricul Arthur Schlesinger. Vizita s-a încheiat printr-un dejun intim la Departamentul de Stat, la Washington. Am rămas cu ochii pe o sticlă cu vin roșu care urma să fie servită. Am recunoscut marca vinului californian pe care americanii îl serviseră la o gustare, invitându-l pe ministrul Mănescu venit dintr-o țară a vinului să-l aprecieze. Rareori am văzut o atenție protocolară mai grăitoare. Deci Mănescu era primit cu o cordialitate remarcabilă. A încălzit el însuși atmosfera întâlnirii cu Rusk, povestind ce i s-a întâmplat la Atlanta. „Malița mi-a împuiat capul cu un român care a fost acolo ca general al lui Lincoln, Pomuț. Primit de comunitatea orașului, m-am mândrit și eu cu acest personaj. Dar toate fețele au înghețat. N-am înțeles și am întrebat: «Nu-l cunoașteți?» «Îl cunoaștem prea bine, a răspuns unul, el ne-a incendiat orașul.»“ Desigur că-i vorbisem despre Pomuț, dar și despre ororile războiului civil, dar nu am vrut să-l corectez, întrucât întâmplarea amendată era amuzantă, ca și subtitlul ei: „Iată ce feste îmi joacă sfetnicii mei“. Dean Rusk a răs copios.

Mă întrebam ce pregătea acea atmosferă amicală? Răspunsul nu a întârziat: Rusk voia să știe părerea colegului său în privința războiului din Vietnam.

Americanii escaladaseră operațiile și nu erau siguri nici de contextul, nici de eficiența lor. Aveau nevoie de opiniile celor care cunoșteau mai bine dosarul.

O nouă verigă a conlucrării se adăuga la lanțul economic început în 1963. Nu cred că opiniile deschise ale lui C. Mănescu au modificat deciziile la Washington privind Vietnamul, dar Rusk auzea pentru prima dată estimări asupra realei configurații a forțelor pe care avea să le cunoască mai apoi cu amărăciune. Premisele lor și obsesia „dominoului” care va induce o pierdere după alta nu au fost confirmate de evenimente. Nu era ușor să-i miști pe americani din cadrul lor mental axiomatic. Ei vedeau lumea tăiată în două, și dincolo de sfera lor se făceau comploturi continue de extindere și de uzurpare a influenței americanilor. Încadrau orice eveniment în strategia globală a dușmanului văzut generic, comunismul mondial dirijat de Moscova. Vietnamezii erau pentru ei primul înaintaș al jucătorilor care stăteau în umbră: Rusia și China. Nu erau sensibili la niciun fapt sau argument contrar. Nu înțelegeau că vietnamezii își duceau lupta lor de eliberare, care se încadra în decolonizarea ce se producea peste tot în lume. Sau că ideea de bloc era nepotrivită, într-un moment în care Rusia și China erau în stare de acut conflict ideologic. Nu citeau declarațiile belicoase ale acestora decât ca fiindu-le adresate lor, când, de fapt, cele două puteri socialiste se întreceau pentru titlul „adevărat apărător al celor atacați de imperialism”. Fiecare voia să fie fratele cel mare al celor mici, deținătorul formulelor corecte, și competiția era acerbă. Când te lași prins de raționamentul strict al strategiei militare, nu vezi decât două posibilități: Cine e acolo? Cine e în control? Iar americanii erau convinși, în mod fals, că dacă pierdeau poziția în Vietnam, toate celelalte poziții se vor prăbuși, ca piesele de domino.

În orice caz, cu România, dialogul politic sub Johnson și Rusk s-a dezvoltat, ceea ce explica și acceptarea ideii că inițiativele României nu era un complot răsăritean.

Pentru rezoluția noastră, rămăneau ceilalți mari. Demersurile făcute pe lângă francezi și italieni au fost sincere și amicale, reprezentanții fiind colegi de dată veche: Roger Seydoux, ambasadorul Franței, și Pierro Vinci, cel al Italiei. Închideam astfel cercul: operația „preliminari” se încheiase. Îi repartizasem subiectul lui Hașeganu la Comisia I, unde vorbeau mulți dintre colegii lui, deși nu participase nici la negocierea textului, nici la alcătuirea grupului de coautori care au dat forma finală. Îl ținusem la curent zilnic pe ministru în timpul prezenței lui la sesiune, iar el folosea fiecare prilej de conversație cu omologii săi pentru a consolida terenul.

În Comisia politică a Adunării Generale a apărut însă un element perturbator. Fedorenko, vorbind printre primii, după două pagini de coexistență

„à la russe”¹, nelipsită de amenințarea războiului nuclear ce plana peste europeni, încadra inițiativa României fără apreciere în șirul de inițiative ale țărilor socialiste, ca Polonia și Bulgaria, sau ale URSS, care ceruse un Pact de neagresiune între NATO și Tratatul de la Varșovia. După aceea, urmau mai bine de două pagini de denunțare a forțelor care nu voiau îmbunătățirea relațiilor de bună vecinătate, ca de exemplu militarității și revanșarzii de la Bonn. Urma atacul contra acestor revanșarzi, în frunte cu politicienii Germaniei, care amenința direct securitatea europeană, revizuirea acordurilor de la Potsdam privind eliminarea militarismului și nazismului de pe pământul german. Dar în ciuda acestor provocări, Uniunea Sovietică practica – spunea el – o politică bazată pe principiile coexistenței și dezvolta schimburi cu țările scandinave și cu Franța. Cooperarea era un lucru bun și URSS a votat favorabil.

Luate pe nepregătite, țările occidentale nu au lăsat fără răspuns acest discurs al lui Fedorenko. Delegatul englez a spus: „Acuzațiile de acest fel nu sunt conforme cu spiritul în care această problemă ne-a fost supusă spre examinare, nici cu ceea ce ar trebui să fie obiectivul nostru”. Reprezentantul SUA a zis, după vot, că toți „am fost martorii unei încercări a reprezentantului Uniunii sovietice de a provoca o dezbatere de Război Rece”, ridicând probleme fără bază sau deplasate. Regretă „diatribele sovietice împotriva RFG, care ni s-au părut o încercare deliberată de a deforma problema adusă în fața Adunării Generale de către delegația României”. Într-adevăr, occidentalii nu s-au lăsat antrenați în disputele fără ieșire ale Războiului Rece și au considerat intervenția lui Fedorenko drept o nemulțumire față de această inițiativă.

Unanimitatea votului a fost cea mai bună expresie a reușitei, iar efectele sale, peste așteptări.

Dezbaterea rezoluției și-a revenit repede la normal și a fost încununată de un vot unanim. Ea însăși constituia un rezultat mai important decât aprobarea ei fără fisuri. Nu era însă de ajuns pentru noi ca rezoluția să treacă fără obiecții, așa cum, de altfel, a fost concepută, și cu un buchet de idei pozitive exprimate în Comisia politică. Ce se întâmpla cu mesajul ei pe viitor și în ce măsură a declanșat un curs semnificativ de acțiune? Pentru a vedea acest lucru, trebuiau deciptate intervențiile de la Comisia I în legătură cu punctul românesc. Ce puteau aduce ideile florale?

Waldheim a procedat metodic. A arătat în detaliu cum funcționa „doctrina Kreisky” – un remarcabil om politic, în a cărui viziune țările continentului european căutau stabilitate politică, iar „țările neutre jucau în acest sens un rol catalizator” – (o fi rezoluția propusă de România, dar catalizatorii tot

¹ Tipic rusească (n.red.)

neutri sunt). A început cu relațiile economice și acordurile pe care Austria le-a semnat cu toate țările Europei răsăritene. A trecut la relații culturale și juridice; cu iugoslavii, au fost suprimate vizele. Turismul ajută la înțelegerea reciprocă și la cultivarea încrederii. Austria a încercat să „treacă dincolo de limitele de demarcație ale ideologiei“. A citat conferința ministrului de Externe al Austriei la București, la Facultatea de Drept, unde acesta a putut să-și prezinte și să-și dezvolte ideile fără nicio restricție. A menționat și vizita lui C. Mănescu la Viena. Schimb de vizite, deci contacte, dialog. „Înțelegem, spunea Waldheim, că țările mici nu pot aduce decât o contribuție mică la soluționarea «marilor probleme», dar noi putem juca un rol și demonstra sinceritatea intențiilor noastre, acționând așa cum trebuie în toate domeniile unde este posibil.“ Voia ca regiunea în care se afla Austria – Europa Centrală, Răsăriteană și de sud-est – să devină „o zonă a păcii și stabilității“.

Delegatul belgian a mers drept în inima problemei. A început cu coexistența pașnică, un concept care și-a croit drum în câțiva ani în Europa. „În ceea ce îl privește, guvernul belgian a insistat de la început asupra importanței de a se da acestei noțiuni un conținut, după părerea sa, esențialmente pozitiv. Ministrul afacerilor Externe, dl Paul-Henri Spaak, a pledat cauza unei cooperări active între țări cu regimuri politice, economice și sociale diferite: o asemenea formulare i se pare în același timp „mai exactă și mai fecundă decât o simplă declarație de bună vecinătate sau de neostilitate“. Înmulțirea relațiilor comerciale, culturale și întâlnirile între conducători au contribuit la înlăturarea prejudecăților: „Nu este exagerat să afirmăm că în Europa, între Est și Vest, s-a produs un adevărat dezechet. Mai multe țări din Europa au dorit să se asocieze și la proiectul de rezoluție la care, ca și Belgia, nu au ezitat să-și ofere garanția lor tocmai prin această profesiune de credință în beneficiul unei dezvoltări progresive și armonioase a raporturilor dintre ele“.

După părerea mea, nu se putea face un rezumat mai bun al pasului făcut de rezoluție. Ea venise exact la momentul când agenda statelor din Est și din Vest cuprindea contacte și cooperări. Exprimând curentul, îl consolida și îi dădea o consfințire la ONU.

Delegatul danez a spus, în esență, că Danemarca tocmai asta face, și anume ceea ce se stipulează în rezoluție. Și că schimbul liber de mărfuri și de cunoștințe favorizează înțelegerea între popoare. „Luăm act de îmbunătățirea relațiilor și de o anumită destindere în această parte a lumii atât de dezbinate în trecut, dar enunțăm și convingerea fermă că evenimentele acestea vor putea fi și vor fi împinse mai departe.“

Åström, delegatul suedez, a afirmat că, deși vorbim despre o regiune, este vorba de pacea lumii. Ea este în pericol când relațiile regionale sunt

slabe și se rup. Nu propunem inovații instituționale. Dar o cooperare practică poate să ducă la ideea că ea poate promova încrederea reciprocă. El a arătat meritul Comisiei Economice pentru Europa la ONU, cu sediul la Geneva, care are noțiunea „Europa” în denumire și acoperă aproape întregul continent. Mai sunt și alte organizații europene în domeniile științific, tehnic, juridic, cultural și altele.

Max Jakobson, vorbind pentru Finlanda, după ce a descris politica de bună vecinătate a țării sale, a spus că ea se conduce după principiile afirmate de rezoluție, nu pentru un motiv doctrinar sau teoretic, ci datorită faptului că vede în ele promovarea propriului interes național. „Noi înțelegem prin coexistență ceva mai mult decât o simplă absență a folosirii forței în raporturile dintre state; noi vedem în ea o cooperare activă și amicală bazată pe respectul și toleranța reciprocă.” De două ori a amintit că relațiile acestea traversează frontierele ideologice sau că trec peste ele.

Åström și Jakobson au salutat sau subliniat meritul inițiativei românești. Alții au remarcat acțiunea coautorilor. Nu era important să numărăm elogiile. Esențial era să intre în rol cei nouă coautori ai rezoluției și s-o promoveze ca pe propria creație.

Dintre vecinii noștri, iugoslavul Lekić a evocat relațiile „foarte amicale care se extind continuu asupra unor noi domenii”, ca și meritele rezoluției propuse de țara vecină, la care s-a alăturat. Iugoslavia, a spus el, își bazează politica pe „principiile coexistenței active și pașnice și pe nealiniere la vreoaianță militară”. Interesant era faptul că toți vorbitorii căutau „întărirea încrederii sau risipirea neîncrederii”, dar unii erau mai expliciti, precum Jakobson, ce formula ca obiectiv: „Eliminarea neîncrederii reciproce, a suspiciunilor și temerilor care constituie cauzele profunde ale tensiunilor și conflictelor”.

Coautorii din grupul estic au vrut să împace „și capra, și varza”. Toți au elogiat contactele, relațiile, buna vecinătate, dar fiecare, ca să facă pe plac lui Fedorenko, a citat tensiunile existente sau au demască Germania de Vest, ca focar de primejdie. Delegatul maghiar, Peter Mod, de pildă, într-o lungă intervenție, descria poziția ungară deschisă schimburilor cu vecinii, mergând până la acordul său cu Austriacul Waldheim (trebuie să avem schimburi de idei nu numai asupra problemelor care fac ușor obiectul unei înțelegeri, dar și asupra problemelor în care punctele de vedere sunt greu de reconciliat). În același timp, el critica politicile occidentale care vor să dea arma atomică unui stat (neprecizat) revizionist, să schimbe realitățile stabilite și, în fine, să încurajeze expansionismul german. Dar concluzia era că totuși consolidarea păcii și a securității în Europa reprezintă o garanție pentru pacea mondială. Milko Tarabanov evoca îmbunătățirea relațiilor

Bulgariei cu Turcia și Grecia, ca și cu celelalte țări europene, „care în epoca noastră de dezvoltare a mijloacelor de comunicație devin, aproape toate, vecine“. Dar, se întreba el, cum putem trece cu vederea factorii negativi care se opun obiectivelor propuse de România împreună cu alți coautori? Cum să nu ne opunem unor doctrine ca „Hallstein“, cursei înarmărilor și pregătirilor de război? Divergențele europene provin din influențele din afară și, „cu regret trebuie să spun, de peste Atlantic“. „Ar trebui ca statele europene, care au avut mult de suferit, să fie lăsate să-și organizeze singure acțiunile lor și colaborarea dintre ele.“ Enunțul lui Tarabanov ar fi avut valoare dacă ar fi vizat și alte influențe decât cele transatlantice.

Și alți membri ai grupului socialist, ca Bielorusia și Ucraina, au avut largi pasagii de denunțare a reînvierii militarismului german și a revanșarzilor de la Bonn, cursa înarmărilor și cererea germanilor de a avea acces la arma nucleară. Ceea ce aveau în comun aceste declarații era pasarea problemei noastre în contextul securității europene și al coexistenței marilor sisteme nucleare, menite să o asigure. Dar niciuna nu se opunea măsurilor de cooperare și ambele delegații promiteau votul lor favorabil.

Reprezentantul Angliei, Hoyer, a vorbit din partea unei țări care se consideră o parte a Europei și care a regretat întotdeauna „barierele și influențele“ ce despart țările. El susține o tendință de apropiere tot mai pronunțată, care va duce la un moment dat la dispariția numelui „Europă Occidentală“ pe măsura strângerii legăturilor pe continent. Se întrevedea la orator amărăciunea neapartenenței la Comunitatea Europeană, necompensată de prezența engleză în Asociația Europeană a Liberului Schimb. El evidenția activitatea intensă de schimburi a Angliei cu Europa Orientală. „Comerțul, cultura și turismul pot să învingă divergențele de vederi politice sau ideologice.“ Totodată, el observa că „autorii acestei inițiative împărtășesc vederile noastre“ și de aceea o salută și o sprijină.

Ambasadorul francez Roger Seydoux se simțea și mai îndreptățit să susțină proiectul. A existat o unitate veche a Europei, bazată pe valori comune și exprimată într-o minunată înflorire culturală și artistică, înainte de a se scufunda în oroarea certurilor religioase și a luptelor pentru supremația continentală. Acum statele europene au dorința unei noi forme de unitate, iar lista de coautori la inițiativa României stă mărturie, întrucât ea arată o convergență de interese naționale și de curențe ideologice foarte diferite, mergând de la est la vest și din Scandinavia în Balcani. A citat experiența recentă a stabilirii unor relații strânse între Franța și Germania. Citatele din de Gaulle se potriveau foarte bine spiritului în care lucram: „Liniștirea bătrânului nostru continent sfâșiat, cooperarea pentru propria dezvoltare și

pentru dezvoltarea celorlalte, apropierea de toate popoarele care-l locuiesc constituie țelurile esențiale, fie și pe termen lung, ale politicii franceze". Seydoux îl cita și pe Couve de Murville, ministrul său de Externe: „Se pune problema să stabilim cu estul european relații de așa natură, încât, încetul cu încetul, indiferent de regimurile lor politice, să ajungem la o situație normală". Vizita președintelui Consiliului de Miniștri al României, Ion Gheorghe Maurer, la Paris în 1964 era prezentată de Seydoux ca un rezultat pe măsura prieteniei tradiționale între țările noastre și a colaborării pe care ambele noastre guverne le așteaptă. El amintea că tendința de normalizare a relațiilor dintre estul și vestul Europei fusese salutăată în 1965 de comunicatul comun al lui Couve de Murville și Gromiko, la Moscova. Seydoux a terminat patetic: va sprijini acest proiect de rezoluție care sosește la timp cu convingerea că el arată țărilor europene calea, singura care poate conduce Europa să joace din nou, într-o lume transformată, un rol pe măsura trecutului său.

Și italianul Vinci a citat din prim-ministrul său, Aldo Moro: „Înainte de a ne lansa în vastul domeniu al scenei internaționale, trebuie să depunem toate eforturile noastre pentru a intensifica raporturile de colaborare între țările vecine care, se înțelege, sunt prietene prin acest fapt". Vinci a ilustrat politica Italiei prin problemele practice și concrete. A reamintit că, între occidentali, Italia ocupă primul sau al doilea loc în schimburile economice cu toate țările răsăritene. Cultura, comunicarea, vizitele reciproce erau cultivate. Sperăm, spunea el, că anumite note discordante auzite la această ședință nu constituie manifestarea unor rezerve. Felicita delegația română, a cărei „inițiativă merită toate laudele". „Când citesc acest proiect de rezoluție, nu numai că nu găsesc nicio concepție care ar putea suscita obiecțiuni, dar constat că el conține idei pe care noi toți ne simțim gata să le acceptăm din toată inima."

Cu declarațiile Franței și Italiei, lungi, detaliate și cordiale, vedeam îndepărtată primejdia ca Occidentul angajat în integrarea sa să formuleze rezerve față de acțiuni europene paralele.

Interesantă a fost și poziția țărilor din afara Europei. Etiopianul Gebre Egzi spunea că restul lumii ar trebui să imite măsurile propuse, care vor fi folositoare tuturor. I-a plăcut atât de mult proiectul, încât ar fi vrut să fie coautor. Al-Pachachi, ministrul de Externe al Irakului, la un moment dat președinte al Adunării Generale, iar după 2003, unul dintre liderii noului Irak, a anunțat că, în istorie, „poporul arab a fost chemat să mențină flacăra civilizației clasice și să o transmită Europei prin Spania", continent pe care a locuit timp de opt secole. Dar astăzi, destinele sunt inversate „și noi luăm de la Europa învățătura, știința și tehnica sa". Din partea Siriei, ambasadorul Sadek mergea până la a afirma că inițiativa aceasta deschide o eră nouă în

relațiile naționale și internaționale, o eră de înțelegere și adevărată pace universală“. Reprezentantul Pakistanului spunea că „este semnificativ că tocmai România a cerut înscrierea acestei probleme pe ordinea noastră de zi“. Descria relațiile sale cu marii vecini, și dacă estima că sunt rezultate în bunele relații ale țării sale cu URSS, același scop e urmărit și în relațiile cu India „în ciuda unor obstacole temporare“. Libianul Shallouf considera că rezoluția este în măsură să îndemne și alte state să se angajeze pe aceeași cale. Încă un personaj cunoscut al ONU, în calitate de președinte al uneia dintre sesiunile Adunările Generale, Rahman Pazhwak, se pronunța din partea Afganistanului în favoarea rezoluției, iar reprezentantul Ghanei declara că României îi revine să avanseze „multă cinste pentru eforturile persistente“, în vreme ce africanii se simt inspirați de ideile rezoluției atunci când se străduiesc spre o unitate mai puternică pe continentul lor.

Judecând după aceste reacții inițiale, se vedea că mesajul fusese înregistrat, acceptat, rotunjit, formulat, subscris și transmis. Dar rezultatul inițiativelor nu se putea mărgini la aceasta.

Fără îndoială, fusese o premieră, nu atât prin ceea ce a afirmat, ci prin grupul trilateral din Europa divizată pe care l-a întrunit. Rezoluția răspundea unei practici de cooperare ce se dezvolta dincolo de granițele ideologice, dar de acum încolo această realitate putea invoca omologarea ei la ONU și recunoașterea semnificației ei mondiale. Coexistența ursuză, suspicioasă și separatistă, care îmbina un armistițiu strategic vital cu o sfadă perpetuă în materie de ideologie și cu o confruntare subterană admisă, făcuse loc unei coexistențe active, dinamice și bazate pe încrederea reciprocă. La aceasta aveau toți europenii, din toate ariile lor geografice și politice. Nu se putea să rămână fără urmări și să nu consolideze creditul dobândit de România.

Anul 1966 care a urmat adoptării rezoluției propuse de România confirmă acest proces. Coautorii au rămas solidari și în faza următoare.

Primul exemplu e dat de iugoslavi, care au invitat la ei parlamentari din cele nouă țări ce deveneau pe această cale membrii unui grup de inițiativă; ele, citând rezoluția ONU, „au reafirmat acordul de a continua eforturile în vederea aplicării concrete a principiilor acestei rezoluții“. În această lumină au apreciat că ar fi utilă o conferință a delegaților parlamentari europeni.

Cea mai fertilă acțiune s-a produs la UNESCO. Cele nouă țări au propus la conferința UNESCO din 1966 un proiect de rezoluție bazat pe textul rezoluției Adunării Generale ONU 2129(XX), care invită statele europene să dezvolte cooperarea în domeniul cultural și științific, dar mai ales cere directorului general să dezvolte programele la scară europeană și să caute proiecte noi de anvergură europeană pentru exercițiul următor (69–70). Cu

larga înțelegere a lui René Maheu, directorul general UNESCO, dimensiunea europeană a multor proiecte a crescut, iar prin insistența și solidaritatea celor nouă, aceste preocupări au fost urmărite pas cu pas. Prin autoritatea pe care și-a câștigat-o grație „proiectelor de anvergură europeană”, România a obținut ca sediul noului Centru european de învățământ superior (CEPES) să fie stabilit la București (1972).

La sesiunea a XXI-a a Adunării Generale care a urmat în 1966, C. Mănescu lansează ideea unei întâlniri a miniștrilor de Externe ai celor nouă țări europene la New York pentru consultări oficiale. L-a rugat pe ministrul de Externe austriac, Tončić-Sorinj, să conducă lucrările. A fost o întrunire serioasă, cu *aide-mémoire*-uri¹ pregătite din timp, cu luări de cuvânt semnificative și cu concluzii finale. Reuniunea de la 4 octombrie a fost, de fapt, o miniconferință a coautorilor care manifestau intenția de a se constitui în grup permanent.

Au participat, pe lângă C. Mănescu, miniștrii de Externe ai Finlandei, Ahti Karjalainen, Suediei, Torsten Nilsson, Iugoslaviei, Nikezic, Ianos, Ungariei, Tončić-Sorinj, al Austriei, iar celelalte țări, în lipsa miniștrilor lor, au fost reprezentate de ambasadorii acreditați la ONU: Tabor (Danemarca), Schuurmans (Belgia) și Tarabanov (Bulgaria).

Participanții au exprimat satisfacții față de ecoul rezoluției și acțiunile întreprinse la UNESCO și pe plan parlamentar. Au venit cu sugestii noi: de ce nu și în alte organisme mari ca FAO, OMS, dar și la GATT sau în Consiliul Europei? Întărirea Comisiei Economice pentru Europa o aveau toți în vedere. Se pune în evidență rolul contactelor personale, al turismului (1967 era anul internațional al turismului), al mijloacelor de comunicare. Toți agreau ideea lui C. Mănescu ca peste un an să se țină o nouă întâlnire a celor nouă. Exista ideea lărgirii contactelor: să fie antrenați și alți miniștri și funcționari superiori și experți, o „largă rețea de eforturi de cooperare în spiritul rezoluției” (Nilsson). Danemarca a venit cu o listă de măsuri pe plan bilateral și multilateral în care enumera și problema consulatelor și a observatorilor militari. Grupul celor nouă state ar trebui să rămână un for deschis la care să se poată alătura și alte state europene (Nikezic și Tarabanov). Belgianul susținea ideea, propunând chiar includerea Olandei „în mișcarea noastră”. Fuseseră primite semnale de interes activ din partea Ministerelor de Externe din Grecia și Turcia. Se dorea un program comun (Tončić-Sorinj), o ordine de zi pentru conferința următoare a miniștrilor (Ungaria).

Consultările oficiale ale miniștrilor degajau astfel, pe baza unui entuziasm încă incipient, perspectiva dezvoltării inițiativei, lărgirea ei cu alte state,

¹ Schițe (scrise) prezentând elementele esențiale ale unei discuții (n.red.)

o nouă întâlnire a miniștrilor de Externe. Dar combinată cu lărgirea aceasta ar fi putut fi organizată prima conferință la nivel ministerial a tuturor țărilor Europei. A o convoca pe baza formulei tripartite era o sfidare enormă a rolului blocurilor care-și asumaseră dezbaterea securității, o lovitură dată bipolarismului și o emancipare a țărilor din cadrul său strâmt și restrictiv. În *aide-mémoire*-ul iugoslav trimis după reuniune, guvernul „nu întrevide viitorul Europei în cadrul blocurilor și a altor forme de împărțire, ci într-o cooperare pe toate planurile și condiții de egalitate între state independente”. Iugoslavia considera că o nouă întâlnire consultativă ar fi indicat să aibă participarea altor țări europene care ar dori acest lucru.

Tarabanov ne avertiza însă: există o platformă nouă a Tratatului de la Varșovia, întrunit la București în vara anului 1966, conținând „proponeri concrete pentru garantarea păcii și a securității în Europa și pentru dezvoltarea relațiilor care s-au stabilit”.

Platformă nouă însemna situație nouă și reacții noi din partea confrăților socialiști. Cuvintele lui Tarabanov sunau ca un „început al sfârșitului”. De acum înainte, coautorii din bloc, vecinii, vor invoca noua situație care însemna o închidere a începutului de consolidare a formulei tripartite și o mobilizare a forțelor pentru dialogul Est-Vest, cu alte accente și priorități, militaro-strategice în speță, lansat la București de statele membre ale Tratatului de la Varșovia, în vara anului 1966.

Dar interesul occidentalilor, angajați și mai ales neutri rămăsese intact. Știam că demersul era o noutate în logica Războiului Rece, bipolar și confrunțational prin excelență. Cei nouă sfidaseră niște reguli, dar erau pragmatici și-și vedeau de interese. Pe plan economic apăreau oportunități noi. Li se promitea, ca factori favorizanți, încredere și destindere. Ei continuau în toamna aceluiași an să caute căi de întărire a cooperării sub egida grupului tripartit care prinsese viață. Motivele pe care le înțelegeam din ce în ce mai bine reieșeau din discuțiile cu reprezentanții Belgiei, țară care era un adevărat stâlp al integrării vest-europene. Șocul administrat de generalul de Gaulle Comunității europene se adresa nu doar tendințelor supranaționale, ci și orientării internaționale. Afirmarea unei poziții independente a Europei în construcție era ilustrată de atitudinea lui de Gaulle față de Anglia, ținută la distanță încă din 1963 și mai apoi respinsă net în 1967 „ca un cal troian al Statelor Unite”. Erau deci ani de criză și de căutări. Europa fusese construită ca un proiect de civilizație a unor țări care voiau să șteargă urmele războiului mondial, să evite unul nou și să guste din binefacerile unui reviriment economic. Îl citeam pe Schuman descoperind mai mult „interese” decât „valori”, în ciuda apartenenței lui explicite la o doctrină creștin-democrată. Rezoluția

celor nouă inspira pace și cooperare. Nu atingea însă securitatea, care însemna umbrela nucleară a SUA și alianța militară NATO. Aceasta era o temă pe care nu o puteau discuta singuri, deși erau interesați de ea. Mai mult decât atât: erau suspicioși față de pașii întreprinși de cele două superputeri în controlul armamentelor și de unele măsuri de securitate decise bilateral. Am citat mai târziu o frază a lui Harlan Cleveland, fost ambasador al SUA la NATO, important personaj în Departamentul de Stat în criza din 1962 (și apoi președinte al Academiei Mondiale de Artă și Știință, unde l-am cunoscut): „E natural la americani să insiste pentru măsuri efective, adică pe scară largă, de folosire a armelor nucleare... Dar asta evocă europenilor imaginea unei Europe devastate, în timp ce SUA și Uniunea Sovietică rămân intacte“. De Gaulle părea a spune unor europeni îngrijorați: „Fiți atenți, aceștia se înțeleg peste capul vostru“. În orice caz, rezoluția și firavul grup ce se constituise se inscriau în logica intereselor și a preocupărilor legitime ale europenilor occidentali.

Miniștrii ceruseră la 4 octombrie ambasadorilor să discute atent pregătirea unei noi întâlniri în cursul aceleiași sesiuni. Ei s-au întrunit la 2 noiembrie sub bagheta lui Waldheim, care avea pregătit un plan de lucru: centralizarea la el până la 10 noiembrie a textelor propunerilor formulate în 4 octombrie, o nouă reuniune a ambasadorilor în 15 noiembrie să convină asupra unui compendiu ce va fi trimis ministerelor, convocarea unei reuniuni în 2 sau 5 decembrie anul viitor. Metodic și organizat, Waldheim a pus la încercare flexibilitatea pe care o doreau nordicii. Iar Tarabanov și Csatorday n-au participat, scuizându-se apoi că a fost o neînțelegere de orar.

În 16 noiembrie: întâlnire din nou. Se discută *aide-mémoire*-ul Austriac, care iarăși inspiră rezerve de redactare. Am participat și eu, ca și alți membri ai delegațiilor la sesiune. Important, am zis eu, nu e sub ce formă (compendiu, memorandum, proces-verbal) prezentăm ideile ce s-au degajat. Important este ca ele să fie cele convenabile pentru a sluji colaborarea europeană. Știam că în umbra considerentelor de redactare se ascundeau obiecții de fond. Într-adevăr, la ședința din 8 decembrie, la care nu am participat, ambasadorul Ungariei, Csatorday, a formulat șase amendamente. Tarabanov a precizat că „indiferent dacă are numai consensul unui document de lucru neoficial, aceasta ar putea fi interpretată ca un semn al evoluției grupului celor nouă coautori spre o formă instituționalizată“. Era al doilea semnal antigrup, anticontinuitate. El a continuat în lunile următoare să aibă rezerve față de orice proiect pus în discuție.

În 2 martie 1967, ambasadorii continuau să dezbată încă soarta unei note informative a unei întâlniri oficiale, dar trăgănarea absurdă trebuia să înceteze. Atunci era în discuție redactarea unui *aide-mémoire*. Csatorday

regreta micile neînțelegeri, dar discuțiile au fost după el utile, fiindcă au dus la o mai bună cunoaștere a pozițiilor. Este clar că „țările coautoare nu sunt o organizație aparte, nu au un statut, nu adoptă declarații sau alte documente-program comune“. Acesta făcea obiecția explicită. Nu există grup, n-are statut, n-are atribuții, nu poate emite acte și nici întreprinde acțiuni.

Într-adevăr, lecția existase. Rezoluția și ecoul ei fuseseră atent studiate de sovietici. O tactică simplă încercase să erodeze cât mai mult rezultatul inițial, să oprească formarea unui curent care ar fi dus la cristalizarea unei noi forme de asociere europeană, dăunătoare pozițiilor de forță și diviziunii în blocuri, să tempereze entuziasmul grupului inițiator. Cred că cel mai grav lucru observat de ei era inițiativa posibilă a unei reuniuni paneuropene la nivel de miniștri de Externe care ieșea din tiparele convenționale ale Războiului Rece.

Dar platforma creată și rezoluția adoptată erau pentru România câștiguri ferme. Acasă semnificația rezoluției fusese deplin percepută. Dezvoltând ideile politicii externe române, mizând pe eforturile celor mici și ale celor mari, „respectarea necondiționată a dreptului inalienabil al fiecărui popor de a-și hotărî singur soarta“, Gh. Maurer afirmase în octombrie că „noi acordăm o mare însemnătate aplicării în viață a rezoluției adoptate de ONU la propunerea a nouă țări, printre care și România“.

La două luni după rezoluție, în februarie 1966, Corneliu Mănescu ținea o expunere la Institutul Regal de Relații Internaționale din Bruxelles. Invitațiile curgeau de peste tot. La București, vizitele demnitarilor europeni și ai organismelor internaționale se țineau lanț. Rezoluția fusese nu doar o carte de vizită pentru România, ci și un pașaport universal pentru ministrul său de Externe.

În cadrul răspunderilor mele în MAE, care țineau de treburile ONU și ale organizațiilor internaționale, întocmisem un studiu asupra prezenței reprezentanților români în structurile internaționale și inclusesem perspectiva favorabilă a ocupării postului de președinte al sesiunii Adunării Generale XXII (1967) de către ministrul de Externe al României. Printre alte consecințe favorabile României, rezoluția europeană i-a creat lui C. Mănescu o platformă personală extrem de favorabilă. Ocazia nu trebuia pierdută. În mod neașteptat, am întâmpinat rezistență chiar în sectorul pe care îl conduceam. Directorul tratatelor susținea că „nu avem șanse“ și că e mai bine să evităm un eșec. Bănuiam că în spatele acestuia se găseau alte persoane cu răspunderi mai mari, care erau de aceeași părere din motive de rivalitate sau invidie personală. În orice caz, o rezervă se manifestase la nivel înalt, dar ideea a fost acceptată ca și în cazul rezoluției din 1965 cu tonul „să încercăm și vom vedea“.

Corneliu Mănescu nu s-a dat bătut și nici echipa lui. Pe lângă europeni vestici care îi erau favorabili, au fost atrase și alte grupuri, precum cel al

latino-americanilor, mai ales după vizitele pe care le-a întreprins C. Mănescu pe continentul lor. În general, țările în curs de dezvoltare care formau celelalte continente – Asia și Africa după Conferința UNCTAD din 1964 – considerau România ca un stat prieten. Rămăsese grupul propriu, a cărui voce era decisivă, candidații la președinție fiind propuși de propriile grupuri geografice. A apărut brusc candidatura ambasadorului maghiar la ONU, Csatorday, iar sovieticii, nevoind să formuleze o obiecție frontală față de candidatul român, adoptau formula: „Lămuriți-vă între voi“, înainte de a ne putea pronunța. În întâmpinarea sesiunilor Adunării Generale de la ONU se țineau consfătuiri anuale ale țărilor socialiste la nivelul adjunctilor de miniștri. De data aceasta, capitala gazdă era Budapesta. În ședință, problema candidaturii rămăsese în suspensie. La recepția finală oferită de ministrul de Externe, Peter Ianos, în stațiunea vinicolă de la Eger a faimosului vin „Sânge de taur“, în timp ce delegații erau ocupați cu evaluarea produselor, am reușit să am o întrevedere între patru ochi cu Peter Ianos, în curtea stațiunii, la lumina stelelor. Știam că raporturile lui cu Csatorday nu erau excelente și că temperamentul cumpănit al ministrului nu se împăca deloc cu cel temerar al lui Csatorday (ani după aceea Csatorday a murit, prăbușindu-se cu planorul, când practica sportul ăsta îndrăzneț). Am dezvoltat în mod amical toate ideile care puteau pleda în favoarea candidatului român, am descris progresul acceptării lui în toate grupurile de țări și am semnalat primejdia de a avea o ceartă româno-maghiară pe această temă ca la ușa cortului. Episcopul Peter a fost înțelegător și a acceptat analiza. În orice caz, a doua zi am avut răspunsul oficial: Ungaria nu va candida. Drumul era deschis și alegerile au decurs perfect. Sesiunea prezidată de C. Mănescu a fost una dintre cele mai fructuoase. Nu puteam neglija faptul că alături de alți factori și de străduințe, unda rezoluției europene din '65 l-a urcat pe scaunul prezidențial doi ani după ce Adunarea Generală îi dăduse un vot unanim. România era prima țară din Estul Europei căreia i se încredința prin vot președinția Adunării Generale. Candidase ca țară europeană, geograficește estică și economicește socialistă în curs de dezvoltare. Culegeam primul fruct al unui arbore sădit și îngrijit.

Lagărul socialist

Crize și tensiuni europene. Tratatul de la Varșovia fusese creat în 1955 și număra opt țări, dar prin retragerea Albaniei rămăsese în șapte: Bulgaria, Cehoslovacia, RDG, Polonia, România, Ungaria și URSS. Numele lui era Tratat de prietenie, colaborare și asistență mutuală. Era o contrapartidă la

NATO, Organizația Tratatului Atlanticului de Nord. Cele două blocuri stăteau față în față. În ambele funcționa o activitate de integrare a forțelor militare pregătite pentru o eventuală confruntare. Ambele proclamau scopuri defensive. Fiecare dintre ele nu uita că instrumentele acestea constituiau importante mijloace de control ale propriilor aliați. Înființat în 1949, NATO înglobase și RFG-ul.

Tratatul de la Varșovia funcționa după un calendar precis și respectat. Anual aproape se țineau Consfăturile la nivelul șefilor de state, iar miniștrii de Externe și cei ai Apărării se întruneau cu aceeași regularitate, de obicei înaintea consfăturilor mari. Comunicatele reuniunilor de vârf erau, de regulă, pregătite de miniștrii de Externe, care la rândul lor formau grupuri de redactare formate din adjuncții lor. Nu mă ocupam în minister de relațiile cu țările socialiste, dar, coordonând în calitate de adjunct în perioada 1962–1970 Direcția Tratatelor, îmi revenea sarcina să particip la cele trei nivele ale acestor consfătuiri. Comunicatele erau texte prolixе și convenționale, cu două rubrici nelipsite: prima critica și denunța politica lagărului imperialist, a doua afirma voința de pace a propriului grup și ilustra prin inițiative politice și de securitate, care se refereau, desigur, în principal, conform statutului, la aria Europei divizate.

Anii '60 începuseră cu două crize. Criza cubaneză zguduise balanța strategică, amenințând pacea mondială cu un conflict nuclear. Balanța a rezistat, criza a fost depășită. Cealaltă criză era pe teren european și izbucnise în regiunile delicate, unde demarcația între blocuri nu era bine reglementată. Berlinul, situat pe teritoriul RDG, era tăiat în două: o parte era capitala RDG, cealaltă era Berlinul occidental, aflat sub control cvadripartit (deci inclusiv sovietic), ca urmare a celui de-al Doilea Război Mondial.

Îndreptându-mă spre Moscova în iunie 1966 pentru a participa la reuniunea miniștrilor de Externe care pregăteau noua Conferință a Tratatului de la Varșovia și la redactarea documentului politic cu care urma să se încheie, mă întrebam ce s-a ales din criza declanșată de Hrușciiov, această criză de politică europeană?

Spre deosebire de ceilalți lideri care își cântăreau coerent opțiunile, comportamentul politic al lui Hrușciiov a fost sinusoidal și inconsistent. Amenința și reitera ultimatumuri, după care examina soluții posibile. Cred că ar fi avut câștig de cauză dacă ar fi urmărit consecvent soluția negocierilor. Însăși acceptarea lor de către occidentali și formula ce se pregătea îi confirmau inițiativa și îl făceau singurul câștigător al tăierii nodului. Totuși, cu acest temperament impetuos și imprevizibil, face două gesturi care închid calea care se deschisese. Construiește la Berlin, în 1961, întâi sârma

ghimpată, apoi zidul ce despărțea dramatic și dureros orașul și două populații, pentru a opri un exod de fugari ce dovedea succesul implacabil și atracția economică a Vestului, zid ce va dura 28 de ani.

A doua mișcare a lui Hrușciiov este orientarea spre Cuba, pe care vrea s-o salveze de amenințările americane, prin instalarea pe teritoriul ei de rachete nucleare. Criza care a urmat a fost de altă natură decât aceea a Berlinului. De data aceasta, armele atomice erau puse în joc și recurgerea la ele devenise plauzibilă.

Cele două crize provocate de Hrușciiov s-au încheiat simultan. În cea cubaneză tot a obținut ceva, dar în cea berlineză, în afară de Zid, s-a retras cu mâna goală, deși împinsese lucrurile în zona unei reușite posibile. Iată-mă din nou întrebându-mă: Ce a fost Războiul Rece? Nu puteai să întrevezi mecanismele lui decât prin crizele care deschideau fisuri prin care se putea privi. Nu era un exercițiu teoretic, ci unul care-mi putea arăta unde se situa România și în ce cadru lucra un diplomat al ei, pus de soartă să trăiască întreaga lui carieră în acest Război Rece?

Simplu spus: pe plan global și strategic, cele două mari puteri căzuseră de acord să nu recurgă la arma nucleară. Este marele rezultat al istoriei omenirii timp de patru decenii. Au căzut de acord să nu se amestece niciunul în zona controlată de celălalt, numite eufemistic zone de influență, și fiecare să facă în ograda proprie ordinea pe care o consideră necesară. A funcționat cu durere pentru cei în comă: Guatemala, El Salvador, Republica Dominicană, Haiti, Panama, Nicaragua, în sfera americană; RDG (1953), Ungaria (1956), Cehoslovacia (1968), apoi Polonia în anii '80, în sfera sovietică. Rămăneau zonele de frontieră neclare, de unde crize. E Cuba în lagărul socialist sau republică în Caraibe? Ține Berlinul occidental de resortul occidental sau de cel al țării socialiste în care e situat? Crize grave, dar rezolvabile.

Urma, ca în cercurile Infernului lui Dante, lumea a treia, cea teoretic neutră și în curs de dezvoltare. Dar și aici existau cercuri: unele aveau puncte strategice, deci erau subiect de geopolitică; altele aveau resurse naturale importante, deci geoeconomie; unele cochetau cu socialismul, deci subiect de atracție sau îngrijorare; altele erau, pur și simplu, tiranice și ucigașe, deci subiect de repulsie internațională. Lumea terță s-a transformat nu în câmp de confruntare directă între deținătorii balanței, ci într-o devastatoare bătălie prin interpuși sau forțe sub acoperire: Angola, Vietnam, Afganistan, precum și turbulentul Orient Mijlociu, de la Egipt și Libia până la Irak și Afganistan. „Nu e pace sub măslini“ spune un cântec grecesc. Îmi repetam mereu aceste cercuri infernale.

Unde era România în 1966? În zona sovietică, fără apel. Avea aceleași țeluri și aceeași structură politică și economică. De ce Brejnev se arătase indispus de România la întâlnirea cu liderii români în 1965 la Moscova? Fiindcă de trei ani de zile vorbea de „dreptul fiecărei țări de a dispune de soarta ei“, „de a decide singură conform intereselor“, lozincă direct contestată. Și o arăta în diferite circumstanțe: la ONU și conferințe, în contacte, în legături economice și verbal, cu măsură. Adică nicio ofensă, nimănui.

Tot la Moscova avusese loc o ședință a miniștrilor Apărării și a ofițerilor lor superiori în cadrul Tratatului, cu propunerea sovietică de a se modifica statutul Comandamentului Unit. Începuse în februarie la nivel de Stat Major. Separarea între departamente fiind etanșă, nu cunoșteam la Externe documentele discutate și nici detalii privind lucrările. Știam doar că existau divergențe. Dar de la generalul Ion Gheorghe, șeful Statului Major, care fusese colegul meu la UTM, aflasem că se practica un stil dur din partea sovieticilor. Problema consta în dorința acestora de a mări atribuțiile Comandamentului Unit. Organul superior rămânea Comitetul Politic Consultativ al Tratatului, dar românii subliniau că organismul în speță, fiind consultativ, nu putea lua decizii obligatorii pentru statele membre. Comandamentul Unit nu implica unirea armatelor și punerea lor la dispoziția Tratatului. Sovieticii concepeau un Comitet militar care, supus Comitetului politic, introducea un nou sistem de decizie. Pentru partea română, el însemna, practic, „scoaterea forțelor armate naționale de sub conducerea organelor constituționale ale fiecărei țări“. Aplicațiile militare intrau în atribuțiile Statului Major al Forțelor Armate Unite, iarăși un domeniu în care România avea o poziție separată, neparticipând cu trupe, ci doar cu ofițeri de Stat Major. Alt motiv de dezacord: Comandamentul Unit voia să aibă reprezentanți proprii, de regulă sovietici, în forțele armate ale statelor membre, care trimiteau informațiile lor direct Comandamentului. Ce rămânea din rolul armatelor, care asigurau ele însele cooperarea? Și iată că la Moscova protocolul se semnează la sfârșitul lunii mai cu o anexă care conține „Părerea diferită a delegației române“. Ideea fixă a poziției române consta în refuzul de a se lăsa antrenată automat în conflictele decise peste capul ei de alianța militară, situate total în afara intereselor politicii sale.

Procedura divergenței de opinie nu era însă aplicabilă la redactarea documentului politic, care, fără consensul părților, nu se putea adresa opiniei publice mondiale. Acesta era cazul unei reuniuni a Pactului de la Varșovia, care urma să elaboreze o strategie comună pentru viitorul apropiat. Miniștrii de Externe au fost reuniți la Moscova tocmai pentru a redacta

un asemenea document unanim. Iar ei au format un comitet de redactare compus din miniștrii adjuncți, printre care mă număram și eu.

La ședința miniștrilor, Gromîko a spus că era vorba de un document deosebit de important. El urma să lanseze proiectul unei Conferințe europene de securitate care să îndepărteze toate neclaritățile și sursele de neînțelegere din Europa, transformând-o într-un continent al păcii. Prima mea reacție a fost să mă întreb: „Ce mai rămâne din posibilitatea unei conferințe europene a miniștrilor bazată pe filosofia rezoluției noastre de la ONU, care tocmai se întrezărise?” Cea propusă de sovietici, având în centrul ei grija securității și concepută la un nivel superior al tuturor guvernelor, punea în umbră rezoluția care se usca întocmai unui pom tânăr în preajma unui stejar. Dar, oare, nu îi împinsese pe sovietici rezoluția noastră să ia această inițiativă majoră, studiindu-i ecoul și văzând primejdia unei astfel de conferințe, sub o egidă tripartită, stranie și nedorită de ei?

În orice caz, România, autoarea rezoluției la ONU privind cooperarea europeană, nu putea decât să salute proiectul unei conferințe europene cu o agendă completă și cu o bătaie mai largă. Cu atât mai mult cu cât declarația urma să fie adoptată la București, gazda întrunirii la vârf, în iulie. Textul distribuit ca formă propusă pentru Comunicatul final punea multe probleme de fond și mai ales de redactare. Avea peste 20 de pagini și se compunea din trei părți: introducere (scurt tablou politic), o analiză a răspunderilor pentru situația actuală (meritele lagărului socialist și vinovăția cercurilor imperialiste) și propunerile (convocarea Conferinței europene, problemele și sarcinile ei).

Chestiunea dificilă era că URSS propunea, ca punct de plecare, momentul și acordurile sfârșitului celui de-al Doilea Război Mondial. Avea aerul de a spune: „Ne-am înțeles la Yalta și la Potsdam cum să arate Europa eliberată de noi de flagelul fascist, nu v-ați îndeplinit obligațiile asumate, ați avut acte ostile față de aliatul vostru, ați întreținut focare de încadrare. Să dregem ce putem și să lămurim ce trebuie. E un moment potrivit”. Axioma, adică dreptul celor victorioși, era amintită în proiectul de comunicat prin dese referiri la acordurile din 1945. Yalta era menționată, iar Potsdamul abunda.

În materie de stil, acesta era unul „tăios”, împărțind adjective denunțatoare și uneori insultătoare. Nu era chiar limbajul unor acuzații anterioare. La Varșovia, în 1961, un paragraf al Comitetului Politic Consultativ începea cu „statele imperialiste membre ale NATO și ale altor grupări militare agresive continuă cursa înarmărilor” etc. Dar documentul de lucru care ne era propus nu avea încă tonul unei invitații la cooperare.

S-a ținut ședința miniștrilor care au făcut cunoștință cu textul. A început discuția asupra lui și munca de redactare „la nivel de adjuncți”. Conduceam

o delegație de experți în care figurau directorii tratatelor și ai zonei socialiste, buni traducători și câțiva diplomați tineri. Presimțeam că vor fi dificultăți în redactarea unui text acceptabil, dar personal nu-mi dădeam seama că voi trăi cea mai lungă și dură negociere din întreaga mea carieră diplomatică.

Moscova. Am înțeles că sarcina de a ameliora proiectul sovietic nu poate începe prin luări de cuvânt „abrazive”, ci de pe poziții de bunăvoință și colegialitate. După ce am subscris la recunoașterea importanței inițiativei, a reuniunii noastre, a textului, ne-am ferit să introducem toate amendamentele în bloc și am propus o tehnică de redactare constând din parcurgerea textului și punerea în paranteză a cuvintelor sau propozițiilor susceptibile de ameliorări. Procedul a fost acceptat imediat, mai ales că evita posibilitatea să rămânem blocați la primele pagini, din cauza unui dezacord. Apăreau o expresie sau un paragraf care nu erau potrivite poziției românești, se și ivea o paranteză, cu o scurtă discuție pro și contra. La început, parantezele românești au fost întâmpinate cu calm, dar pe măsură ce se multiplicau, iritarea sovietică sporea. Și când s-a încheiat parcurgerea textului, cel nou distribuit conținea nu mai puțin de 20 de paranteze.

Pentru a ilustra în ce constau diferențele de abordare, mă voi referi la Potsdam. Citarea Potsdam-ului era vânată de noi cu stăruință. Nu credeam că era bine să continuăm cel de-al Doilea Război Mondial dintr-un punct în care o alianță victorioasă se adresa unei Germanii îngenuncheate.

Potsdamul avusese loc între 17 iulie și 2 august 1945. Locul lui Roosevelt îl luase atunci Truman. Churchill venise la reuniune, dar a plecat când se numărau voturile de la alegeri la britanici, fără să se întoarcă, fiindcă le pierduse, prin urmare, acordul a fost semnat în locul lui de Attlee, noul premier laburist. Soarta Germaniei s-a decis mai ușor, dar spinoasă era convenirea despăgubirilor de război pe care URSS le aștepta cu nerăbdare. Sovieticii formulau pretenții față de propria zonă de ocupație, dar și un procent din zonele celelalte. Despre Germania se spunea în deplin consens: „Poporul german a început (sub ocupația întregii Germanii de către aliați) să ispășească pentru teribilele crime comise sub conducerea celor pe care, în orele succesului lor, i-a aprobat deschis și i-a urmat orbește”. Mai departe: „Militarismul german și nazismul vor fi extirpate și aliații vor lua de comun acord, acum și în viitor, alte măsuri necesare să asigure că Germania nicio-dată de acum înainte nu-și va amenința vecinii sau pacea lumii”. Spunând că aliații n-au intenția să distrugă sau să subjuge poporul german, se afirma intenția aliaților „de a-i oferi șansa să-și reconstruiască în cele din urmă viața pe o bază democratică și pașnică”. Urmau sarcinile celor patru membri, incluzând Franța, care formau Consiliul de Control, privind dezarmarea,

demilitarizarea, distrugerea Partidului Nazist, abolirea legilor rasiste ale regimului, arestarea și judecarea șefilor naștiți, a criminalilor de război. Alte prevederi vizau reforma administrativă, descentralizată (fără guvern central în acel moment), controlul strict al economiei, având „prim accent pe dezvoltarea agriculturii și a industriilor domestic pašnice“. Economia era privită ca „o singură unitate“ tocmai pentru că exista o singura Comisie Aliată de Reparații (Despăgubiri).

Față de Germania, consensul la Potsdam nu a fost dificil. Planurile anterioare, punitive la exces, cerând, de pildă, împărțirea Germaniei în state distincte, desființarea tuturor industriilor și reducerea economiei la activități agrare, fuseseră retrase. La Potsdam domina ideea: ca să poată plăti daunele, germanii trebuie să aibă cu ce plăti. Probabil că pe acest considerent planurile extreme de extirpare a nazismului prin epurarea drastică a economiei și a administrației, care au intrat în impas, au fost reajustate, în Vest și în Est.

Scoaterea referințelor la documentele aliaților din momentul victoriei era greu de susținut pentru delegația noastră. ~~Micșorări sau neglijări rolul URSS în distrugerea fascismului?~~ Nesocotiți jertfele aduse de popoarele sovietice? ni se spunea. De aceea susțineam că era vorba de stil și tactică. În ce mod să stabilizezi o situație în care țările înclină spre cooperare, căutând premisele în situații de maximă diviziune? Nu pe ideea de vină istorică sau obligație moștenită se câștigă un partener la negocieri constructive, spunem noi cu insistență. Situația era diferit schimbată față de 1945, când existau două state germane, actori funcționali, prezenți în Europa și în lume. La fel și față de Yalta în 1945. După lungi discuții, până la urmă Yalta n-a mai figurat în baza conceptuală a textului, iar Potsdam-ul a fost citat o singură dată (concesia noastră).

Într-o chestiune de fond, mai mult decât de stil, încercam să punem accentul pe „principiile suveranității și independenței naționale, egalității în drepturi și a neamestecului în treburile interne“. Enunța textul că „relațiile între state pornesc de la renunțarea la amenințarea cu forța și folosirea forței, de la necesitatea de a rezolva litigiile internaționale numai prin mijloace pašnice“, adică un principiu de securitate? De acord, dar pe baza principiilor de mai sus. Acestea au ajuns să fie repetate în fiecare capitol și peste tot unde se putea, ca de pildă la „idealul țărilor europene de destindere a încordării“, „pentru relații reciproc avantajoase și fără discriminări“, „pentru deplina independență a țărilor lor și pentru păstrarea de către acestea a personalității lor naționale“.

Am încercat să stabilesc relații cât mai apropiate cu Semionov, șeful delegației sovietice. Era adjunct al ministrului de Externe și un diplomat

experimentat. Fusese consilier la Stockholm în timpul războiului, pe durata mandatului ambasadoarei Alexandra Kollontai. Cita cu plăcere în conversații perioada în care lucrase în organele comune ale aliaților în Germania și considera că în această experiență dobândise o cunoaștere adâncă a problemelor germane. Avea o soție mult mai tânără și o secretă pasiune pentru impresionismul rus (deținea în apartamentul lui o colecție de Kandinski, Chagall și mulți artiști moderni din generația sovietică), evident, nelegitim oficial de școală în vogă a realismului socialist. Se referea totuși cu plăcere la slăbiciunea lui, care arăta că nu era un dogmatic rămas în urmă. Am ajuns să luăm de mai multe ori masa în doi și nu pot să spun că nu am fost surprins de ceea ce mi-a spus.

Semionov m-a ajutat să înțeleg ce însemna, de fapt, inițiativa convocării unei conferințe europene. Sovieticii au fost dezamăgiți de eșecurile diplomației lui Hrușciov. Îi reproșau nu atât gestiunea crizei cubaneze, cât mai ales a celei berlineze. Europa, afirma Semionov, este problema centrală a URSS, iar în centrul Europei se află Germania. Pentru URSS, nu va fi liniște, atât timp cât Vestul și-a omologat propriul stat german și îl respinge și îl supune contestației pe cel înființat de ruși. Armata germană a fost admisă în NATO. Atunci și din această cauză a fost creat Tratatul de la Varșovia. Acum înarmează Germania și mai mult. S-au schimbat însă datele problemei. Politica lor obsedată de unitate a Germaniei a obosit lumea. Era momentul să fie reluat programul lui Hrușciov pe alte baze. Trăiam deci criza Berlinului în costumăție pașnică, îmi ziceam eu. Dar scopul era același. Consfințirea diviziunii Germaniei, recunoașterea deplină a RDG, normalizarea relațiilor dintre cele două jumătăți. Cu alte cuvinte, îmi apărea clar: URSS intră de mână cu RDG nu în comitetul mixt creat cu Occidentul pentru administrarea Berlinului occidental, ci în plenara conferinței europene urma să traseze liniile de evoluție viitoare a continentului.

Revelatoare erau și afirmațiile lui Semionov privind-i pe socialiștii germani. Schmidt, zicea el, un om realist, inteligent. Deci el avea contacte cu liderii socialiști germani, cunoștea (sau întreținea, sau chiar inspira) planurile de Ostpolitik, noua politică față de Răsărit ce va fi inaugurată de Brandt, când a fost ales cancelar. Semionov avea aerul că-mi spunea: „Nu mă învăța pe mine cum să vorbesc cu germanii; dacă-l zgudui pe Adenauer, opoziția nu vede nimic rău în asta” (Semionov vorbea fluent limba germană). Argumentul avea temei și, într-un fel, strategia descrisă de Semionov s-a dovedit productivă din punctul lui de vedere. Revăd acum calendarul de evenimente: în 1964, primarul Berlinului de Vest, Willy Brandt, este ales președintele partidului (SPD), în 1966, se formează Coaliția între Creștin-Democrați și

Social-Democrați și Brandt devine ministru de Externe și vicecancelar, în 1969, câștigă alegerile și devine cancelar până în 1974. Din 1968, Helmut Schmidt este vicepreședinte SPD și va urma lui Brandt. Ostpolitik dă roade: se semnează tratatul cu Polonia care stabilește frontiera Oder-Neisse. În 1974, se ajunge la un acord privind Statutul Berlinului Occidental, iar în 1972, încep pregătirile efective ale Conferinței de la Helsinki.

Semionov s-a arătat înțeleghător în legătură cu propunerile noastre de a proteja masiv în text mesajul cooperării, strivit de considerațiile referitoare la securitate. Invocam experiența noastră din 1965, când coautorii noștri nu vibrau decât la limbajul reducerii tensiunii și a neîncrederii. Este semnificativ cum „încrederea” era un termen absent din vocabularul politic sovietic, care nu depășea „slăbirea încordării”.

Două teme au fost, deși edificatoare, neliniștitoare pentru mine, așa cum le-a dezvoltat Semionov în conversațiile personale.

Una a fost susținerea tezei că nu era vorba doar de două state germane, ci de două națiuni germane. Germanii de o parte și de alta a demarcației desemnate de război nu mai erau o singură națiune, deși vorbesc o limbă comună și au aceleași antecedente istorice. Era o propoziție de sociopolitologie aberantă, care arăta cât de departe a mers obsesia diviziunii și separării: ai altă ideologie, devii altă națiune. Cu atât mai puțin puteau moldovenii să se considere români; altă structură politică le dăduse o identitate nouă.

Al doilea tablou sumbru era acela al viitorului ce ne era hărăzit. Comunitatea statelor sovietice socialiste tindea spre o contopire treptată, după părerea lui. Familia sovietică lărgită număra deja state cu depline libertăți: idealul era reprezentat de Ucraina; cine ar putea visa la un statut mai perfect ca al ei, care-i dădea și mândria unică de a fi membră a Uniunii Sovietice? Mă întrebam dacă Semionov vorbea serios atunci când mă privea drept un viitor cetățean sovietic împreună cu concetățenii mei? Sau să fi fost o figură de stil intimidatoare?

La ședințe, delegația noastră era singura care producea și susținea paranteze. Ceilalți reprezentanți ai „țărilor frățești” erau fericiți cu textul propus. Nu mă puteam împiedica să observ că ne invidiau pentru libertatea cu care vorbeam și pentru argumentele care le păreau raționale. Știam prea bine că fiecare țară socialistă încerca în felul ei să ușureze strânsoarea și limitele impuse de solidaritatea jurată cu URSS. Ungurii cultivau economia „pieței mici” de meșteșuguri și comerț, precum și consumul individual, fără asceza sau penuria celorlalți. Cehii și slovacii dezvoltaseră gustul pentru revoluția tehnico-științifică și pentru cibernetică, admise teoretic în Uniunea Sovietică, și voiau să devină un centru tehnic al „lagărului”. Bulgarii erau pe

punctul de a descoperi că, de fapt, ei nu erau slavi, ci traci. RDG-ul cerea tratament special, fiind vitrina noastră spre Occident, în plină și pierzătoare competiție cu afluența vest-germană. La toți, opinia tineretului se alienase, orizontul oamenilor, ca și apetitul lor, se lărgise, televiziunea începuse opera de educație a populației în direcția satisfacțiilor imediate și nu a „zilei triumfale de mâine“. Cine era în stare putea pleca. Izbucnirea „primăverii de la Praga“ era deja în pregătire, se simțea, se înregistra.

În partea finală a negocierilor, am avut parte și de tratament inamical: reproșuri grele (cei ce uită suferințele, meritele și jertfa URSS), amenințări directe (cum se vor prezenta delegații în fața analizei ce li se va face în organizația lor de partid, acasă la ei) sau acuze de obstrucție. Ședințele erau prelungite până după miezul nopții, pentru a ne scoate din uz. Văzând că, în pauzele de cafea, un coleg sovietic lua pastile ca să rămână treaz, i-am cerut să-mi dea și mie una. Surprins, el s-a retras repede spunând că era vorba de un medicament personal. La un moment dat, s-a recurs la o stratagemă: s-a aprobat un text cu câteva paranteze nu foarte importante, care a fost supus miniștrilor (Gromîko și susținătorii), care l-au respins, fiind necorespunzător. Am povestit atunci în culise povestea folclorică fără perdea a grănicerului transilvan și a împărătesei Maria Tereza, care, nedreptățit de contabilitatea pe care augusta persoană o ținea meritelor lui în relația lor intimă, a șters tabloul cu linii de cretă și a spus: „Știți ce? Uităm tot și o luăm de la început“. Munca de redactare a fost reluată, dar combativitatea delegației noastre s-a amplificat. Acum vorbeam noi despre cei ce nu înțeleg lumea care-i înconjoară și nu știu să-și promoveze interesele cum trebuie și într-un limbaj adecvat. Trebuie să spun că între noi, câți eram în delegație, ne înțelegeam perfect. Directorul tratatelor, un bun jurist, Constantin Flitan, era intransigent. Și timpul ne ajuta. Venea reuniunea cea mare la București și lucrările trebuiau încheiate la timp, ceea ce a produs o precipitare a concesiilor reciproce.

București. În fine, un text îmbunătățit, curățat de termeni improprii și concepte perimate, dar cu nimic mai scurt (amplu, cum se mândreau unii), a fost încheiat. Revăzându-l pe Semionov cu alt prilej (la ONU sau în cursul vizitei făcute în România), am fost uimit să-l aud spunându-mi: „Am făcut treabă bună lucrând împreună“. Această declarație nu mi-a șters însă imaginea celei mai grele negocieri în care am fost antrenat vreodată și în care timp de aproape o lună am trecut prin cele mai ciudate variațiuni de limbaj și metode.

Nu puteam fi decât cu o imensă ușurare să văd, în sfârșit, miniștrii de Externe cu textul (lor) în față în sala de jos a MAE, instalat atunci pe Bd. Republicii din București, așteptând reuniunea de vârf. Era o cumplită

iluzie, deoarece greutățile au izbucnit pentru mine întreit în altă direcție neașteptată, departe de documentul final agreeat. Iată problema: secretarul general al Tratatului de la Varșovia a fost întotdeauna un cetățean sovietic. Sediul era la Moscova, el dirija cancelaria și păstra documentele. Se și înfățișase la București. Era Firiubin, adjunct la Externe, soțul unei activiste sovietice mult mai cunoscute decât el și care era ministru al Culturii. Firiubin avea o expresie tristă și nedumerită a feței, ideală pentru un colaborator al lui Gromîko, șeful lui, eminentamente criptic. Partea română, pentru a introduce o notă de democrație în funcționarea Tratatului pe care sovieticii îl voiau ierarhic și dur ca o piramidă, ceruse ca la fiecare sesiune, funcția de secretar general să fie ocupată, prin rotație, de reprezentantul țării-gazdă. Bineînțeles, sovieticii au dat din umeri și au spus că aplică statutul (unde așa ceva nu figura) și cutuma. Întrucât mă ocupam în Externe de tratate și fusesem trimis în negocieri de texte ale Tratatului de la Varșovia, m-am pomenit candidatul pentru această funcție, pe care mi se cerea chiar să o exercit în timpul sesiunii de la București. Conducerea noastră insista asupra principiului ca în timpul întrunirilor Pactului de la Varșovia, secretarul general să fie un cetățean al țării-gazdă. Consideram drept monumentală ironia situației. O veche propensiune pentru pace, educația de la ONU, participarea la primul Congres al Păcii (Paris, Sala Pleyel 1949), stagiul militar neterminat (din școala de ofițeri antiaeriană, pe care o urmasem ca tânăr cadru universitar la matematică, fusesem chemat urgent la București în 1952 ca să ajut la organizarea Congresului Național al Mișcării pentru pace), toate datele mele personale mă făceau cel mai impropriu și contradictoriu personaj în fruntea aparatului unui Tratat de alianță militară ce se considera în alertă perpetuă.

Nu era momentul să discut problema atribuțiilor cu Firiubin, pentru că ședința de vârf bătea la ușă. Documentele trebuiau difuzate, masa și aranjamentul personajelor în sălile Consiliului de Stat de la Palatul Republicii pregătite, traduceri efectuate și multe altele. Deci am pus pe ușile noastre aceeași plăcuță, „Secretariat General“, și am început o conlucrare în care eu eram pentru el un subordonat, iar el pentru mine, cel mult un egal. Organizarea îmi lua atât de mult timp, încât nu mai urmăream întâlnirile, care erau toate bilaterale: cel puțin Brejnev și Ceaușescu, separat, se întrețineau cu toți ceilalți șase lideri.

Dar o scenă „a leului“ m-a izbit și m-a obligat să revizitez culisele. Era într-o pauză sau un început de ședință, când l-am văzut pe Ceaușescu reproșându-i pe un ton ridicat lui Brejnev că într-un moment în care vietnamezii dau bătălia vieții lor împotriva imperialiștilor americani, țările socialiste se mărginesc la declarații și nu întreprind acțiuni concrete de solidaritate

și implicare pe teren. Se îndepărta, evident, de politica și de sistemul diplomației românești. Atunci, Brejnev, ținând în mână telegramele care îl anunțau de un cutremur devastator în republicile Asiei centrale, a izbucnit cu o octavă mai sus, răcnind că are probleme urgente de rezolvat și nicidecum timp să explice situația politică a lumii celor ce nu o pot înțelege. Era „scena leului” care i-a uluit pe cei de față.

În spate, mocnea conflictul între China și URSS. Prima îi acuza pe sovietici că duc o politică de împăcare cu americanii, promovând o coexistență care dăuna luptei de eliberare a popoarelor și de promovare a interesului socialismului în lume. Era bătaia pentru poziția de lider al acestei lumi, uzurpată de sovietici, care nu o mai meritau. Acuzațiile reciproce căpătaseră încă din 1963 forme de ostilitate vădită. „Revizionistii” se confruntau cu „dogmaticii”. Primii erau acuzați de cei din urmă că „încurajează imperialismul să accentueze politica de agresiune și război”. În presa chineză, sovieticii „înșelau popoarele”, „vindeau interesele lor”, erau „revizionistii moderni care se supun la presiunile imperialiste”, ba chiar mai rău: „se aflau pe panta oportunismului, degenerau în naționaliști burghezi, deveneau anexa imperialismului”. Sovieticii nu-i menajau pe albanezi, gândindu-se la China: „Profanează insulte demne de lichele”, dar pe chinezi îi muștrău mai elegant: „Vederi eronate și poziții incorecte”, subestimau primejdia unui război termonuclear, „jucându-se cu destinul a milioane de oameni”, au „cultul personalității”, sunt „propagatori ai ideilor greșite ale lui Stalin”.

Brejnev nu voia să împingă afirmațiile sale de sprijin pentru antiimperialiști dincolo de o zonă verbală, care nu periclita acordurile negociate și pregătite cu americanii sau invitarea europenilor la dialog. Vedea în zelul lui Ceaușescu exact capcana pe care i-o întindeau chinezii: intrarea în conflict și sprijinirea directă a vietnamezilor.

Pe lângă Comunicatul Consfătuirii dedicat problemelor europene, se mai adopta o declarație fermă privind agresiunea SUA în Vietnam, care se apropia de linia critică, fără s-o treacă însă. Condamnarea nu-i menaja verbal pe americani: invadatori, sugrumători ai libertății, comițând barbarii și crime împotriva omenirii într-un război tâlhăresc de agresiune. E adevărat că după cererea de a fi respectate acordurile de la Geneva cu privire la Vietnam și după avertismente hotărâte, promitea „sprijin moral-politic crescând și multilateral”, și ajungea să spună că „statele socialiste sunt gata să ofere voluntarilor posibilitatea de a pleca în Vietnam pentru a ajuta poporul vietnamez”. Dar angajamentul nu era ceva grav; și în Coreea ele trimiseseră medici și personal sanitar, iar vietnamezii nu cereau decât arme.

A venit și semnarea solemnă a documentelor. Fusesem instruit ca, în calitate pe care mi-o atribuisese partea română, să fiu eu cel care prezenta comunicatul și actele finale la semnat. Firiubin afirma că asta era consfințita lui sarcină. Soluția de compromis la care am ajuns a fost să le prezentăm amândoi, dar nu unul în spatele celuilalt, ci concomitent, atacând fiecare câte un capăt al mesei. Cum erau mai multe documente de semnat (fiecare delegație lua cu sine un exemplar), ne-am împărțit munca echitabil. Și, spre uimirea ilustrului conclav, am intrat deodată în scenă. Protocolul avea o dimensiune mecanică, iar râsul era provocat, după Bergson, de „mecanica aplicată viului”. Procedul a produs amuzament celor care cunoșteau tensiunile subliminale. „În sfârșit, le-am descrescit frunțile”, mi-am zis eu. Povestind apoi cum s-au petrecut lucrurile, Honecker pretindea, nu fără malițioasă față de gazde, că, în cursul operației, i-a dispărut stiloul cu care semnase.

Și astfel s-a încheiat lansarea către europeni a invitației la dialog, înecată într-un document stufos, inițial mânios, dar lizibil. Situația internațională le-a surâs. Ideea a prins. Primii care au dezgropat propunerea au fost neutrii. Au urmat și occidentalii. Rezoluția română la ONU fusese un exercițiu bun, în cursul căruia ei înșiși se gândiseră la ceva asemănător. Autorii apelului lăsau la o parte măsurile militare extreme (lichidarea de baze, retragerea de trupe), dar rețineau altele pe care le vor îngloba într-un capitol nou și de viitor: „Măsuri de formare a încrederii”. Scoteau în evidență propunerile de cooperare în care erau puse împreună: economia, tehnica și cultura. În locul pactului de neagresiune între blocurile militare, era afirmată ideea de a le lichida și, dacă nu se putea, cel puțin să-și desființeze latura militară. La orizont: o securitate colectivă. America sub Johnson era ocupată cu războiul din Vietnam și cu protestele din ce în ce mai vehemente împotriva lui. Dar analiștii nu au întârziat în a identifica principalul obiectiv al URSS: inviolabilitatea frontierelor, statornicirea stării actuale, diviziunea clară a două Germanii pe picior de egalitate, într-un acord în care problemele lor formau miezul problemei europene. Occidentalii se întrebau: „Ce se poate obține de la sovietici în schimbul împlinirii acestui deziderat al inviolabilității frontierelor, care nu schimbă situația actuală, ci o achiesează”. Și au găsit un răspuns: „Problema drepturilor omului”.

În retrospectivă, schema sovietică pe care am înțeles-o în cursul negocierilor de la Moscova a fost realizată. Răspunsurile au fost pozitive și, în 1969 (întârzierea era o urmare a evenimentelor din Cehoslovacia, din 1968), Finlanda se oferea să fie gazda Conferinței Europene. În Germania vestică vin la putere social-democrații și Brandt lansează Ostpolitik. Va semna acordul cu Polonia și va accepta formula cvadripartită pentru Berlinul de Vest. Va

folosi la maximum pârghia pe care o avea: economia. Prudent, Occidentul n-a semnat tratate noi pentru Europa la Conferința de la Helsinki, ci doar un act final în 1975. Nu a obținut un act juridic ferm, ci un document care enumera principii și acțiuni agreate în comun. Sovieticii câștigaseră pe termen mediu: frontierele vor fi inviolabile, RDG va deveni membră în ONU alături de RFG. Dar pe termen lung va pierde însăși existența ei. Timp de un deceniu și jumătate, drepturile omului și contactele cu Vestul vor eroda întreg sistemul socialismului estic. URSS va dispărea după fragmentarea în 15 state, democrația vestică va fi proclamată peste tot în Europa.

Am rămas legat de problematica europeană până în ajunul Conferinței de la Helsinki. Ultima mea misiune diplomatică înainte de a trece la Ministerul Educației a fost deplasarea pentru consultări la Helsinki și Stockholm, la începutul anului 1970. Eram bucuros să constat că vederile diplomației române erau luate în serios și analizate cu considerație.

Până la această dată, rememorez trei momente din filele calendaristice.

Varșovia. 1967. Februarie, iarnă varșoviană. Întâlnirea miniștrilor de Externe, de data aceasta. Polonezii erau iritați de stabilirea de către români a relațiilor diplomatice cu RFG. Cum adică, se fac concesii unilaterale de un stat frățesc, când există o politică generală în centrul căruia sunt interesele Poloniei, care are graniță nedefinitivă cu Germania? Dacă sunt pași de făcut, ei trebuie să fie concertați. La cererea lui Gomulka, miniștrii de Externe fuseseră convocați să discute situația, adică abaterea gravă a României. Înțelegând motivul, C. Mănescu s-a eschivat, invocând o călătorie fixată dinainte la Bruxelles. Am fost delegat în locul lui. Stăteam deci în boxa acuzatului, dar nu înțelegeam să accept postura. De aceea, la discursul de fond al lui Gomulka, care, când se înfierbânta, făcea niște clăbuci la gură, în momentul în care s-a lansat în a critica România, am ridicat mâna și am rostit: „Punct de ordine“. Dintre cei de față, doar Gromiko era familiarizat cu această procedură, frecventă la Națiunile Unite. Gomulka s-a oprit uluit, iar eu am făcut o declarație. După ce am citat apreciativ declarații prin care liderul polonez susținea necesitatea unei cotituri în relațiile cu RFG, m-am întrebat cum poate să provoace critici un gest politic care se înscrie perfect în intențiile gazdei și pe care România l-a făcut în exercitarea deplinei ei drepturi. Gomulka a reluat expunerea pe un ton mai potolit, încercând să explice de ce situația trebuia interpretată altfel. În orice caz, criticile n-au mai fost directe, iar Gromiko a înțeles că ceea ce trebuia să obțină de la reuniune era, când paguba fusese comisă, angajamentul celorlalți de a nu aduce ulterior critici României și de a lucra împreună, sub bagheta celor care controlau strategia comună de urmat. La sfârșit, când s-a dat o recepție, ministrul de

Externe, Rapacki, mi-a vorbit prietenos și m-a întrebat dacă nu îmi pot prelungi vizita câteva zile pentru a cunoaște mai bine Polonia. Era și un semnal că dorea ca discuția să nu afecteze relațiile româno-poloneze și o evocare târzie a conlucrării în problema denuclearizării.

Berlin. 1968. Februarie, Berlin, iarna. Consfătuirea adjunctilor de la Externe din țările Tratatului. Cum să fie slăbită încordarea internațională și întărită pacea după Declarația de la București? Măsurile de apărare nu trebuie uitate. Din nou subiectul juridic, în esență militar și strategic al statutului nou al Comandamentului Unit. Mă aflu cu C. Flitan, același bloc de neclintit, de la negocierile din Moscova. Nu cedăm, ne certăm. Nu rezultă niciun acord. Va rezulta doar un comunicat scurt despre „discutarea unor probleme de interes comun”. Ulbricht mă cheamă la el. Nu înțelege poziția românilor. De ce se opun la măsuri care ne privesc pe toți? Evident, pe germani în special. Ei sunt cei mai expuși. Se ridică de pe scaun, mă invită la geam. Dezolanta iarnă berlineză. „Vezi, spune el, acolo sunt ei, atacanții, revanșarzii, imperialiștii. Pot apărea dintr-un moment într-altul. Pentru noi, problema nu e abstractă și îndepărtată ca pentru voi. Dar e vorba și de liniștea, și de salvarea voastră.” Patetism, fixitatea convingerilor, viziuni apocaliptice. Mi-am adus aminte întâmplarea povestită de Maurer în care Ulbricht fusese eroul unei reuniuni de la Moscova. Pentru a-i impresiona pe oaspeți, sovieticii le făcuseră o demonstrație de tehnici noi, inclusiv un tanc mai performant. Toți se uitau la el, unii chiar îi băteau cu pretinsă competență blindajul cu palma. Ulbricht, cuprins de un interes subit, a cerut să vadă tancul pe dinăuntru. A fost coborât pe turelă. Dar readucerea a fost grea și complicată. Râzând cu lacrimi, Maurer spunea: „O jumătate de oră s-au căznit să-l scoată pe Ulbricht din tanc”.

N-am întâlnit niciun lider sau diplomat german, din est sau vest, care să nu fie caracterizat de „gustul pentru metodă”. Nu atât principiile erau predominante pentru ei, ci scrierea de reguli de implementare a unei înțelegeri, fixarea de norme de comportament.

Sofia. 1968, martie. Consfătuire la nivel înalt. Ca de obicei, miniștrii adjuncti plecau cu mult înainte ca să redacteze comunicatele. Această sesiune era, pentru mine, una specială. În primul rând, era convocată la cererea României. În al doilea rând, subiectul unic propus de România era Tratatul de neproliferare, la a cărui pregătire participasem în cadrul Comitetului celor 18 țări la Geneva. Ținea deci de specialitatea mea. În 1967, explicația română era: „Problema e atât de importantă, încât ar trebui să analizăm poziția în reuniunile ce vor urma”. La Geneva nu era cazul, reprezentanții noștri se consultau tot timpul. Acolo se afla laboratorul principal. Dar

Adunarea Generală a înscris, la propunerea Indiei, subiectul neproliferării la sesiunea din 1964. Proiecte de tratat fuseseră supuse separat în 1965 de SUA și URSS. În 1967, cele două superputeri prezentaseră proiecte separate, dar identice. În 1968, ele ajunseseră la proiecte separate, dar similare și revizuite. Era evident că punctul limită a acestui șir negociat îndelung și încercând să corespundă cât mai mult cerințelor țărilor nenucleare era un tratat unic, ceea ce s-a examinat la Geneva între 18 ianuarie și 14 martie. Aceste date sunt importante pentru a situa conferința de la Sofia, acceptată de sovietici în ajunul operațiilor finale pentru adoptarea Tratatului. În 11 martie, SUA și URSS (la patru zile după închiderea Conferinței de la Sofia) prezintă tratatul comun revizuit, care este supus Adunării Generale XXII, reluată, care îl adoptă la 31 mai 1968 cu unele amendamente. Conferința servise doar pentru a arăta că ne-am consultat (praf în ochi), de a lua notă de opiniile fiecăruia, de a înregistra faptul că țările socialiste, exceptând România, se pronunțau în favoarea Tratatului.

Care era fondul discuției? Ce se urmărea prin Tratat? Alva Myrdal spusese cu claritate: „Încrezătoare în puterea lor, SUA și URSS au încercat să păstreze drepturi nelimitate de a poseda, desfășura și dezvolta calitativ și cantitativ arme nucleare, arătând în același timp o copleșitoare desconsiderare față de cele trei puteri nucleare minore și închizând hotărât opțiunile altor țări de a deveni nucleare“. Era o perfectă descriere a logicii Războiului Rece.

De ce se acorda atâta atenție în forurile românești problemei nediseminării armelor nucleare? De ce ea a declanșat una dintre cele mai grave divergențe între România și URSS? În 1967, încercaseră să obțină o ședință la nivel înalt (Comitetul Politic al Tratatului de la Varșovia), dar răspunsul a fost negativ: „Nu dublăm coordonarea noastră de la Geneva“. După ce acolo apăruse un proiect, din nou cererea română se repetă la începutul anului 1968. Așa ajunge tema pe agenda reuniunii de la Sofia la 6 martie. În prealabil avusese loc o plenară a Comitetului Central al Partidului la București, consacrată problemei nediseminării.

Proiectul sovieto-american era „considerat, practic, inacceptabil“, fiindcă ducea la „întărirea și perpetuarea monopolului atomic, și în domeniul militar, și în cel economic, deschidea calea amestecului în treburile interne ale altor state din partea țărilor posesoare de arme nucleare“. Atenția acordată problemei se manifesta în explicitarea amendamentelor pe care România le considera necesare.

Acestea se rezumau la obligația statelor posesoare de armament nuclear să continue eforturile de dezarmare, să acorde garanții că nu vor folosi arma nucleară împotriva celor ce renunță la ea, să analizeze periodic prevederile.

Alte amendamente se refereau la un control axat pe riscul real al folosirii materialelor fisionabile în producerea de arme nucleare și la un control al consiliului de Securitate ca statele nucleare cu baze străine să aibă accesul la arma nucleară prin intermediul lor. Se afirma că țările socialiste consideră că prevederile proiectului Tratatului de neproliferare sunt tot ce se poate obține de la americani și că „ar trebui să fim mulțumiți că le avem și pe acestea“, dar România va prezenta și va susține amendamentele la Geneva și la ONU.

Într-adevăr, la Geneva delegația română la Comitetul de dezarmare introducea amendamente. Era singura din blocul răsăritean care făcea acest lucru, dar se afla în societatea bună a celorlalți nemulțumiți care cereau schimbări ale tratatului: Brazilia, Italia, Nigeria, Suedia, Emiratele Arabe Unite, Birmania, chiar și Anglia.

Agitația în jurul temei mi-a fost explicată de următorul fapt. MAE sovietic acceptase o discuție bilaterală între ministere (după ce avusese rezerve pentru consultarea politică la nivel înalt) și m-am deplasat la Moscova în acest scop. Singura indicație suplimentară, dar esențială, în plus față de susținerea poziției cunoscute, era: „Întreabă dacă ne construiesc uzină“. Scopul schimbului de vederi era să reducă ardoarea conflictului și să tatonăm din nou posibilitatea conlucrării în materie de „atom pentru pace“. Înțelegeam astfel că neliniștea de la București era bazată pe o experiență și pe o frustrare: demersurile ei de a obține de la SUA și URSS echipament pentru o uzină atomo-electrică (obiectiv național prioritar) nu avuseseră rezultate. Impasul confirma temerea că Tratatul urmărea, într-adevăr, „perpetuarea monopolului atomic în domeniul economic“. M-am întors cu mâna goală, după un schimb de idei „sincer, tovărășesc“ (formula de la Sofia). Niciun răspuns și nicio aluzie la tema centralei nucleare. Aceasta s-a realizat totuși, pe schema apei grele, obținute cu o procedură elaborată de fizicieni români, folosind minereu de uraniu propriu și bucurându-se de asistență canadiană. A provocat o adevărată înflorire a spiritului inovativ al cercetătorilor români.

Cunoșteam bine dosarul și argumentele mele în favoarea poziției române pe care le susțineam la Sofia, în grupul de redactare a Comunicatului final, din arsenalul dezbaterilor de la Geneva. Dar mă izbeam de zidul unei tactici comune: nimeni nu angaja discuții de fond, toți acceptau ideea că Tratatul ar putea fi mai bun, dar atât putem obține; nu putem să scăpăm ocazia unui acord a cărui urgență se impune pe plan internațional. Asta este, atât se poate realiza. În sinea, mea mă îndoiam că toată lumea a treia, toți neangajații și toți nenuclearii la un loc vor putea impune un Tratat echitabil, în condițiile unei înțelegeri depline a superputerilor. În ultimă instanță, Maurer mi-a spus: „E un tratat prost, consecințele se vor vedea, îl vom accepta și noi“.

Tratatul a fost acceptat de Adunarea Generală, după smulgerea unei concesi făcute cu abilitate (în preambulul unor formulări care trebuiau să figureze în partea operativă, transmiterea către Consiliul de Securitate a clauzelor ce trebuiau să figureze în Tratat etc.), cu mare majoritate (95 pentru, 4 contra, 21 abțineri), iar la intrarea în vigoare în 1970 era semnat de peste 100 de țări. La fiecare cinci ani, s-a dezbătut stadiul său de aplicare și toate nemulțumirile au răbufnit. Efectele sale au fost incomplete. Trei țări adiționale (India, Pakistan, China) au devenit producătoare oficiale și posesoare de arme nucleare, iar Israelul *de facto*, apetitul altor țări (Coreea de Nord, Iran) nu a fost curmat, reducerile de arme promise nu au fost realizate, controlul are lacune și problema e încă deschisă la început de secol nou.

La Sofia, în comunicatul final s-a stipulat că „a avut loc un schimb temeinic de păreri în problema armelor nucleare”. El confirma: „Însemnătatea deosebită a preîntâmpinării răspândirii armelor nucleare... și și-au expus pozițiile respective în această privință”, într-o atmosferă sinceră, tovarășească.

Sovieticii acceptaseră Conferința care se ținea la Sofia, dar nu cu tema exclusivă a neproliferării, ci cu adăugarea altor două subiecte: problema războiului din Vietnam și chestiuni militare. Situația din Vietnam, de unde războiul se extinsese în Laos și Cambodgia, cerea o declarație aspră ca urmare a extinderii agresiunii americane. Am reușit în comitetul pregătitor să se renunțe la aceste subiecte. Aici redactarea, conform precedentelor, nu pune probleme. Dar chestiunea care îi neliniștea era alta: situația din Cehoslovacia, pe care o tratau cu mână forte. De aceea, problematica europeană și continuarea inițiativei Conferinței cerute de București erau puse în surdină.

Situația relațiilor româno-sovietice era destul de încordată. La Conferința Consultativă a Partidelor Comuniste și Muncitorești de la Budapesta (deschisă în 26 februarie 1968), în fața unor acuzații aduse politicii României, a încercărilor de condamnare a Partidului Comunist Chinez, a vizibilei și inexorabilei intenții sovietice de a deține conducerea mișcării internaționale, delegația română condusă de Paul Niculescu-Mizil a ripostat viguros și până la urmă a părăsit Conferința înainte de închiderea lucrărilor. Sovieticii se temeau ca la Sofia românii să nu repete un gest asemănător.

Lipsa polemicii în negocierile de redactare a comunicatului comun la Sofia mă preocupa. Simțeam că se desfășura „un joc secund”. „Se pregătește o capcană”, mi-am zis eu. Ea a existat și s-a dezvăluit ulterior. Pentru prima dată, a avut loc o reuniune în mod confidențial între ceilalți șase participanți, la care delegația română nu a fost invitată. Tactica era concepută pentru neutralizarea Cehoslovaciei, atrasă între cei șase. Dubček n-a înțeles mișcarea și a acceptat. Au discutat toate subiectele care trenau: CAER, aspectele

militare: comandamentul unic, poziții comune în problemele internaționale. Nu era greu de văzut că aleseseră subiectele în care România își manifestase o poziție aparte. Acolo s-a pus la cale o dezvoltare a acestei proceduri, prin reuniunea de la Dresda. Și, într-adevăr, la Dresda se întâlnesc cei șase, fără România, care protestează și consideră procedeul injust. Dubček s-a dus la Dresda. El nu observa că se viza izolarea României, pentru a nu jena decizii grave privind Cehoslovacia. Când a văzut unde mergeau lucrurile, a refuzat să asiste la reuniunea care urma să analizeze situația ei. Reuniunea celor „cinci” țări, fără Cehoslovacia, a fost formula sub care URSS, Bulgaria, Polonia, Ungaria și RDG se întâlneau în 14 iulie la Varșovia. Într-o întâlnire Dubček-Kádár, ultimul a fost solicitat pentru mediere, dar Kádár s-a derobat. Am notat, în această derulare a evenimentelor, ultragiul resimțit de sovietici prin articolele și emisiunile televizate de la Praga. „Iată platforma pentru contrarevoluție! spuneau ei. Iată complotul intelectualității vândute!” Sovieticii începuseră să reacționeze în lumina presei cehe care îi insulta. A urmat pregătirea intervenției printr-o operație numită „Dunărea” și care era mascată sub forma unor manevre. Convorbiri bilaterale sovieto-cehoslovace, urmate de alte întâlniri bilaterale ale lui Dubček în jur de 1 august și apoi, surprinzător, Tito și Ceaușescu, succesiv la Praga. Ulbricht a apărut și el să repare efectul vizitei celor doi suspectați de solidaritate cu Cehoslovacia, în care se ivise o tabără conservatoare. În 18 august la Moscova, reuniunea în „cinci” autorizează intervenția, care se produce la 21 august cu 29 divizii, 7 500 tancuri și 1 000 de avioane. Iată actele succesive ale unei drame, cu un prolog virtual la Sofia și terminat în dură realitate peste șase luni. Cehoslovacia a fost, în final, readusă în lagăr.

Ca toate consfăturile, aceasta îmi permitea să întregesc profilul conducătorilor principali. Jivkov mi-a dat prilej să completez albumul personal. Știind ce poziție luasem în cursul ședințelor de redactare, când așteptam sosirea delegației române la aeroport, s-a apropiat de mine, m-a atras la o parte și, într-o conversație generală – ce impresii îmi face Bulgaria?, cum au mers treburile? etc. –, mi-a spus: „Este un proverb bulgăresc pe care ar fi bine să îl înregistrezi. Zice așa: «Fiecare broască să orăcăie în balta ei»”. Jivkov ilustra o filosofie pastorală, balcanică, șireată, știind că obediența necondiționată era cea care îi asigura spatele și puterea.

Contrasta cu „rebelul Ceaușescu”, care mi-a părut altfel la masa de seară pe care o lua cu Maurer la Sofia și unde mă chemase să îi raporteze situația discuțiilor, documentele și atmosfera. Pe masă era o sticlă cu vin roșu, solicitată în mod repetat. Ceaușescu se aprinsese și vorbea în termeni nemiloși despre sovietici, despre Brejnev, despre greșelile lor. Maurer încerca să-l

calmeze și îi făcea mereu semne de avertisment privind instalațiile de ascultare. „Lasă-i să audă, răspundea Ceaușescu îmbujorat, pentru ei vorbesc, altfel nu sunt în stare să priceapă.“

Delegația română a detectat primejdia unei crize în relațiile sovieto-cehoslovace. Rușii veniseră cu această temă în minte, pregătindu-se pentru varianta ei extremă, a intervenției violente. Nu voiam ca să-și dea arama pe față la Sofia. Tatonam doar condițiile unei corecții aspre, militare și, ca factor important și nou, colective. De ce să acționeze singuri, și nu cu plenul aliaților lor?

Criza Orientului Mijlociu

Cele patru crize ale Orientului Mijlociu au avut izbucniri vulcanice, câte una pe deceniu, începând cu anii '40. Nu am trăit războiul din 1948 – care a avut loc după împărțirea în două state noi a coloniei engleze Palestina, în 1947, de către Adunarea Generală a ONU –, decât prin lecturi și prin conversațiile cu Ralph Bunche, înaltul diplomat al ONU în acele zile, recompensat pentru efortul lui cu Premiul Nobel pentru Pace. Fără să aibă culoarea abanosului a altor confrăți afro-americani, Bunche mi-a povestit cum era să trăiești în regimul intern de segregare al Statelor Unite dintre cele două războaie și ce intens și greu pas, început sub Eisenhower, s-a făcut sub Kennedy și Johnson.

Era în timpul celei de-a treia crize, când la masa de la restaurantul ONU de la etajul IV, cu vedere splendidă peste East River, Bunche mă ducea de mână prin culoarele istoriei primului război arabo-palestinian. Atunci, secretar general al ONU era norvegianul Trygve Lie. Peste zece ani, sub suedzul Dag Hammarskjöld se produce al doilea mare conflict legat de Suez, tot cu Bunche în fruntea grupului de criză. În 1967, el îmi spunea că, de fapt, nu erau mai multe crize ale Orientului Mijlociu, ci una singură, cu erupții mari recurente, aproape previzibile. „Fii atent când vorbești cu bătrânul Bunche. (Avea și funcția de secretar general al ONU pe problemele politice.) Ține un jurnal și trece în el toată conversația, cuvânt cu cuvânt“, îmi spusese cineva. Mă impresiona calmul suveran cu care trata „criza sa continuă“, siguranța că înfruntările dure vor fi aplanate și că soluția definitivă nu este încă la orizont. Boala e cronică, răul, peren.

Dacă absentasem în anii '40, în schimb, criza Suezului din 1956 m-a găsit la ONU. Cum scria Ovidiu, „*cum subit illius noctis imago*“, am stat literalmente pe locul României în bancă întreaga noapte a soluției stabilite atunci. Așa că am avut privilegiul de a asista în noiembrie 1956 la crearea

primei forțe internaționale a ONU, UNEF, mama absolută a numeroaselor forțe de menținere a păcii, răspândite în toate focarele de conflict. Ca să „menții“ pacea, trebuia să o „faci“ mai întâi sau imediat după oprirea ostilităților, iar după aceea să o consolidezi și să o „construiești“. Dar cel mai ușor este să te așezi între combatanți și să-i determini să nu tragă unul în altul, dacă ei sunt de acord cu aceasta. Iată un obiectiv care a adus multe complicații. „Peace keeping“¹ a intrat în uz, dar celelalte două funcții n-au înflorit la ONU. La „Peace making“², marile puteri sau mediatorii ocazionali erau uneori mai credibili decât organizația internațională. Iar la „Peace building“³, ONU nu avea priceperea necesară. E un subiect care a înflorit mai târziu. Nu se poate spune că, la „construirea“ unei „păci“, secretarii generali ai ONU nu contribuiau sau că la „construirea“ altora ONU nu a încercat să contribuie, ca în cazul regimurilor de tutelă sau în Timor și Cambodgia, mai târziu. Destul de clar conturată în Cartă, activitatea de pace a ONU a fost întotdeauna deficitară, iar cei care au creat instituția în acest scop au lipsit-o de autoritatea necesară.

Naționalizarea Canalului Suez a precipitat un lanț de evenimente a căror surpriză a fost divergența în sânul alianței occidentalilor. De la început, englezii au văzut soluția într-un act de forță și i-au atras și pe francezi.

Calea legală nu se epuizase. S-a recurs la ONU. În Consiliul de Securitate, au fost dezbătute șase principii de soluționare a diferendului, ce au obținut aprobare la 12 octombrie, dar URSS a uzat de dreptul său de veto la aprobarea măsurilor de punere în aplicare a principiilor la 13 octombrie. Franța și Anglia au pus la cale o schemă: Israelul să invadeze Egiptul, iar Franța și Anglia să intervină, cerând retragerea celor doi combatanți de la Canalul Suez. În 29 octombrie, trupele israeliene au invadat Sinaiul. În 30 octombrie, Franța și Anglia au formulat ultimatumul. Dar în aceeași zi, SUA au introdus o rezoluție la Consiliul de Securitate, cerând imediat o încetare a ostilităților. Eisenhower fulmină: „Oricine are dreptul la deciziile și acțiunile lui. Dar acestea sunt eronate. Nu acceptăm folosirea forței ca instrument înțelept și potrivit pentru rezolvarea disputelor internaționale. Dacă Franța și Anglia se vor opune rezoluției, SUA se vor adresa Adunării Generale“.

Ceea ce s-a și întâmplat. În 15 noiembrie, UNEF-ul (United Nations Command for an Emergency International Force) era instalat pe linia internațională din Sinai și pe linia de demarcație din Fâșia Gaza, iar la începutul lunii martie 1957 trupele israeliene, franceze și engleze erau retrase.

¹ Păstrarea păcii (engl.) (n.red.)

² Realizarea păcii (engl.) (n.red.)

³ Construirea păcii (engl.) (n.red.)

S-ar părea că Războiul de șase zile din 1967, cum a fost numit atacul Israelului împotriva vecinilor săi arabi, a lovit ca un fulger din senin și s-a consumat tot atât de neașteptat într-un interval scurt. În literatură nu i se consacră prea multe analize și unii autori sar de la războiul din 1967 direct la cel din 1973. Trebuie să-i cauți dedesubturile, examinându-i pe cei care au fost direct implicați. De pildă, U Thant, învinovătit că a creat premisele acestui război prin retragerea trupelor UNEF din Egipt, a ținut să se disculpe prin etalarea unui dosar complicat al problemei în memoriile lui.

Situația în regiune s-a înrăutățit în anii '60 în mod continuu. În 1966, organizațiile palestiniene de gherilă atacau Israelul, care depunea plângeri la Consiliul de Securitate împotriva incursiunilor armate ale mișcării Al Fatah care veneau din Siria și Iordania, în timp ce guvernele acestor țări negau orice complicitate. În noiembrie 1966, atacurile s-au înmulțit și Israelul a întreprins un raid de represalii împotriva unui oraș și a unor sate iordanene. Este interesant de remarcat că toți membrii Consiliului de Securitate, în afară de SUA și de Noua Zeelandă, se pronunțaseră împotriva Israelului. În cazul în care acțiunea se va repeta, Israelul era avertizat că se vor lua și alte măsuri, conform Cartei. Ripostele unilaterale împotriva provocărilor externe nu erau deci admise, și chiar SUA subscriu la această poziție.

Siria, care și în trecut avusese parte de raidurile israeliene împotriva sateilor de la frontieră, fusese antrenată în august 1966 într-o adevărată luptă aeriană cu Israelul. Acesta acuza Siria nu numai că adăpostise unele grupări ostile, ci și pentru organizarea de formațiuni militare împotriva Israelului și anunța formal că va răspunde în forță. Atmosfera era încinsă în mai 1967, în preajma zilei de aniversare a Israelului proiectată cu paradă militară în Ierusalim, când – boicotând reuniunea – occidentalii și-au manifestat reținererea față de creșterea belicozității în zonă. Dar deja Siria cerea ajutorul țărilor arabe față de un atac iminent, iar trupele egiptene erau puse în alertă.

În 16 mai 1967, se producea un act care sfida înțelegerea rațională a analiștilor de decizii politice. Egiptenii cereau retragerea tuturor trupelor ONU care au instalat posturi de observare de-a lungul frontierelor sale. Ce însemna acest lucru? Că Egiptul considera războiul inevitabil și nu voia să se izbească de cortina virtuală pe care o formau forțele internaționale? Dar cum se împăca poziția asta cu totala surpriză cu care Egiptul a primit atacul fulger al Israelului din 5 iunie? Sau a vrut să dea un semnal de alarmă cercurilor internaționale și ONU pentru indiferența lor față de primejdia pe care o reprezenta amenințările Israelului? Toate acestea indicau o ignorare a stării de spirit a Occidentului, la a cărui bursă de valori politice acțiunile Israelului crescuseră, iar cele ale arabilor erau în coborâre, a contextului

internațional, a preocupărilor prioritare ale marilor puteri, a diferenței de analiză și reacție a unei administrații Eisenhower cu un deceniu mai înainte și a unei administrații Johnson.

Mutarea egipteană a creat o uriașă dilemă la ONU. Pe de o parte, se știa că forțele internaționale intrau și rămăneau pe teritoriul unei țări la cererea sau cu aprobarea acesteia. Principiul suveranității era privit ca intangibil. Pe de altă parte, aceste forțe erau privite drept gardienii unei păci firave: le scoți și conflictul reizbucnește. S-a produs o avalanșă de reuniuni și consultări. Chestiunea era prea gravă ca să se dea curs cererii egiptene fără examinări prealabile. Secretarul general, U Thant, a informat mai întâi cele șapte țări ai căror soldați formau UNEF-ul. Două dintre ele, India și Iugoslavia, credeau că trupele ONU trebuiau retrase. Alții cereau o sesiune a Adunării Generale. Secretarul general trăgea de timp. Cerea egiptenilor clarificări. Reprezentanții Israelului spuneau că era inacceptabil actul unilateral, dar nu admitea nici staționarea trupelor ONU pe partea sa de teritoriu. Cererea egipteană fiind tot mai insistentă, U Thant se afla în consultări permanente cu sfetnicii lui, Bunche și Stavropoulos, directorul departamentului juridic al Secretariatului. În 18 mai, U Thant acceptă retragerea de pe un teritoriu „unde poate rămâne atâta vreme cât consimțământul guvernului există“, dar își pune speranțele în acțiunea Consiliului de Securitate și a Adunării Generale pe care le convoacă, semnalând o situație „mai periculoasă ca oricând din 1956“ în Orientul Mijlociu. În plus, pornește spre Cairo, unde ajunge la 23 mai și are o întrevedere cu Nasser. I se explică faptul că Egiptul a făcut un „pas defensiv“ față de amenințările Israelului de a invada Sinaiul. U Thant reușește să smulgă de la președintele egiptean un moratoriu de două săptămâni, cu condiția ca Israelul să nu utilizeze Canalul în acest interval și să accepte un reprezentant al Consiliului de Securitate pentru întreaga problemă. Israelul nu a acceptat însă condițiile și iată întreaga problemă trimisă „înapoi la căsuța 1“.

Consiliul de Securitate începe dezbaterea. SUA acceptă ideea unui „breathing spell“ (răgaz de respirație) propus de U Thant pentru două-trei săptămâni și propune o rezoluție în acest sens. Dar arabii susțin un proiect prezentat de Egipt (RAU). Pe teren, Nasser era absorbit de consolidarea solidarității arabe și întocmirea de pacte militare între Egipt, Siria, Irak, Iordania, Arabia Saudită, Maroc, amăgit de o falsă idee a inexpugnabilității. Uniunea Sovietică nu aprobă moratoriul. Consiliul de Securitate nu reușește să ia o decizie și consumă timpul, ultima săptămână din mai, prima din iunie. Iar în 5 iunie, după ce la 2 iunie Cairo anunța că va închide Suezul pentru cei ce vor forța blocada din strâmtoarea Tiran, Israelul începe atacul. Consiliul de

Securitate cere solemn părților să înceteze ostilitățile, care nu se întrerup timp de șase zile, până în momentul în care arabii vor fi complet învinși.

De ce este instructiv acest preambul agonizant? Fiindcă el arată cum începe un război, prin eroare, calcul greșit, prin indiferența marilor puteri care n-au emis niciun avertisment de autoritate, prin incapacitatea de acțiune a Consiliului de Securitate și legarea mâinilor secretarului general.

Abia în 17 iunie se întrunește sesiunea extraordinară a Adunării Generale. Dacă ar trebui să judecăm după participanți, ea a fost extraordinară doar parțial. De la sovietici premierul Kosișghin, regele Hussein al Iordaniei, președintele Siriei, prim-miniștrii Poloniei, României, Bulgariei, Cehoslovaciei, Danemarcei, Ungariei, Italiei (Aldo Moro), miniștri cunoscuți ca George Brown (Anglia), Couve de Murville (Franța). Împrecinații erau reprezentați de Fawzi, bătrânul diplomat, atunci vicepreședinte al guvernului (Egipt), și Abba Eban, ministrul de Externe (Israel). Dar niciun șef de stat din blocul Est sau blocul Vest. Războiul Rece nu acorda problemei o importanță ieșită din comun.

Din partea SUA, ambasadorul la ONU, Goldberg (Judge Goldberg, cum era numit datorită funcțiilor anterioare), a cerut delegaților să nu repete experiența Consiliului de Securitate care s-a pierdut în „cuvinte fierbinți, propagandă distructivă, diatribe și dispreț față de fapte”. Dar în lunile iunie și iulie, cu puțin timp înaintea deschiderii sesiunii ordinare din septembrie care avea să fie sub președinția românească, exact același stil denunțat de diplomatul american a caracterizat lucrările. O cascadă de discursuri, recriminări, acuzații reciproce și o nouă falsă și ineficace imagine de solidaritate cu arabii, manifestată de grupul țărilor nealiniat sau în curs de dezvoltare față de Egiptul frate. Între timp, Israelul consolida „faptul împlinit”: instala administrația sa în Fâșia Gaza și în Malul Vestic. Ceea ce a produs cea mai mare reacție a fost însă extinderea autorității israeliene asupra întregului Ierusalim, care fusese din 1948 divizat între Iordania și Israel. Orașul prezenta prin tradiție un punct de interes și atașament afectiv pentru toate religiile și soluția întrevăzută (așa cum stipula și Vaticanul) pentru el era un regim internațional. În acest sens, Adunarea Generală adoptă o rezoluție.

Sosirea lui I. Gh. Maurer, premierul român, a fost pentru delegația noastră un eveniment. În ajunul rostirii discursului său, citește la sediul Misiunii textul pregătit de noi și îl respinge ca fiind necorespunzător. Își formulează obiecțiile și pretențiile în timp ce Mănescu și cu mine stăteam în fața lui ca niște școlari intimidați. Îmi amintesc cum am petrecut toată noaptea lucrând cu un colectiv care avea resurse pe plan juridic și politic, precum și experiență. Dimineața i-am prezentat la hotel, cu temeri, noul text într-o bună

limbă franceză, pe care l-a citit atent în timp ce așteptam verdictul. „Așa da“, a spus Maurer și a dat bun de imprimat, cu câteva observări minore.

Discursul a avut efect și a captat atenția sălii. România nu a rupt relațiile cu Israelul și, mai mult decât atât, a explicat poziția sa, păstrând o distanță relativ egală față de părți, ale căror greșeli le menționa. Mă temeam că întâlnirea lui Maurer cu egipteanul Fawzi va fi furtunoasă, dar a decurs în termeni normali. Fawzi nu a formulat reproșuri, dar a explicat în cuvinte potolite circumstanțele care au împins Egiptul în capcana în care a căzut, dând vina pe agresivitatea Israelului.

Maurer a întreprins o vizită la Johnson, de la care s-a întors binedispus, povestind detaliile în culori pitorești. Președintele american lua cunoștință de o nouă afirmare a independenței de acțiune diplomatică a României, în seria care începuse în 1963 și continua în anii următori. Din 1963, „gândirea proprie“ s-a manifestat în împrejurări nespectaculare. În 1962, în criza din Caraibe, ea se schița doar, însă nu o înregistra nimeni. În 1963, un vot politic a produs o oarecare mirare și în 1964 alte voturi referitoare la noua ordine economică începeau să obișnuiască lumea cu fenomenul românesc. Inițiativa europeană în 1965 îl reliefa mai mult. Dar gestul față de Israel în 1967, în contrast cu toate țările răsăritene, incluzând Iugoslavia, desăvârșea un profil distinct, vizibil și ușor de reținut. Preocupat de Vietnam, Johnson abordase subiectul în speranța unei posibile acțiuni a României. El voia ca românii să-i convingă pe vietnamezi să accepte negocierile propuse de SUA. Aprecia eforturile noastre în procesul dezarmării, însă se vedea că nu dorea ca disidența noastră să se extindă și în acest domeniu, jenând procesul de înțelegere graduală în domeniul nuclear, unde bilateralismul și balanța terorii funcționau între cei doi mari. Pe planul relațiilor cu România, anunța noi gesturi de bunăvoință. Întâlnirea cu Johnson completa pentru Maurer lista persoanelor-cheie din lumea politică, după ce vizita la de Gaulle în 1964 fusese o reușită deplină.

Atenția diplomaților de la New York a fost captată de o altă întâlnire, și anume de vizita lui Kosighin la Johnson. O întreagă tevatură protocolară a precedat-o. S-a văzut din prima clipă că premierul sovietic avea puteri limitate, prins cum era într-o rivalitate abia camuflată cu Brejnev. Acesta accepta greu ca interlocutorul lui Johnson la Moscova, pe telefonul roșu, să fie Kosighin și nu el. Și nu admitea ca vizita să pară cerută de sovietici și nici ca premierul Kosighin să se deplaseze special la Washington. Partea americană a propus astfel ca loc de întâlnire o bază militară la mijloc de drum, între Washington și New York. Nu suna deloc bine în plin război arabo-israelian care situa cele două părți pe poziții opuse. Atunci, s-a ales un colegiu anonim

dintr-un orașel de lângă Philadelphia, Glassboro, al cărui nume a intrat brusc în analele diplomației. Johnson insista să rămână în *tête-à-tête*¹ cu premierul sovietic, așa că transpirau prea puține lucruri în afară. Reconstituită, întâlnirea a fost, în principal, dedicată Vietnamului, dar sovieticii nu-și puteau asuma o influență mai mare decât aveau în realitate. În Orientul Mijlociu, schimb de acuze. Ambele părți nu interveneau direct, dar alimentau masiv cu armament fiecare pe clientul propriu. Sovieticii se simțiseră umiliți de înfrângerea spectaculară a aliatului lor, iar americanii se bucurau de deteriorarea poziției lui Nasser. Cu toate acestea, harta schimbată a regiunii anunța vremuri și mai tulburi pentru toți într-o lume arabă radicalizată.

Glassboro a fost o perfectă ilustrare a Războiului Rece. Reînnoire a asigurărilor că armele nucleare nu vor fi folosite. Nicio putere nu se va implica direct și nu va amenința linia roșie a balanței. Dimpotrivă, în deplin acord, noi eforturi se vor face în privința armelor nucleare și, într-adevăr, în anul următor, în 1968, s-a semnat Tratatul de neproliferare. Bătăia de cap venea din zonele limitrofe ale alianțelor, zone gri și ambigue pentru strategia globală: Vietnam și Orientul Mijlociu, mai deunăzi Cuba și Berlin. În Europa se dezvoltă un climat constructiv, iar propunerea unei Conferințe Europene propulsate de Moscova presupunea o bunăvoință americană pe care Kosișghin nu voia să o îndepărteze la Glassboro. Esența Războiului Rece apărea în toată claritatea: excluderea conflictului între cele două puteri și cele două alianțe, bazată pe nerecurgerea fermă la armele nucleare, autoritate exclusivă în propriile lor zone, competiție măsurată în afara lor, fără implicare directă (oficial, războiul din Vietnam pentru americani nu era decât asistența dată unui stat amenințat din afară și, nefiind război, nu s-a discutat la ONU niciodată), dar și o cursă destul de stăruitoare pentru câștigarea simpatiei țărilor lumii a treia și grija fiecăreia ca ele să nu treacă în tabăra opusă.

Vedeam că nici Adunarea Generală și, mai grav, nici Consiliul de Securitate nu ofereau soluții pentru ieșirea din impasul din Orientul Mijlociu, unde domina opțiunea militară, în timp ce căile pașnice erau nesocotite și disprețuite.

Mă mișcam de la o sală la alta, din Consiliu în Adunarea Generală și în afara procesului continuu în care diplomații se ciocneau ca bilele ca să smulgă o informație nouă (bile cu biți, cum le ziceam eu), creasem o legătură mai stabilă cu doi colegi cu care schimbam idei. Ei erau Sverker Åström (Suedia) și Francisco Cancino (Mexic). Ambii erau ambasadori, reprezentând țări cu autoritate în grupul neangajaților. Faptul că mă acceptau al

¹ Convorbire între patru ochi (fr.) (n.red.)

treilea se baza pe o extrapolare a poziției României, dacă nu neutră, cel puțin egal distanțată în acest conflict. Tema noastră era destul de ambițioasă: ce ar fi dacă secretarul general ar forma o triadă sau o „troică” alcătuită din diplomați ai celor trei țări (nu ne excludeam din rolul posibil), ca reprezentanți speciali pentru contacte cu părțile în conflict, tatonarea de soluții, găsirea formulei pentru armistițiu și aplicarea lui și tot tacâmul unei medieri sub egida ONU? Avantajele triadei ar fi fost câștigarea mai ușoară a încrederii părților, o mobilitate mai mare (de pildă, unul călătorește într-o parte, altul în alta, al treilea se mișcă la terți sau stă la ONU).

Dar ne făceam iluzii. Formula nu s-a bucurat de sprijin de la bun început. „Troica” era un termen suspect, dacă nu repulsiv, după ce Hrușciov o propusese pentru conducerea ONU, ca să submineze autoritatea lui Hammarskjöld în 1960. În al doilea rând, U Thant se baza exclusiv pe Bunche, care fusese reprezentant special unic al ONU în războiul arabo-israelian din 1948 și care era refractar la orice altă formulă. El nu vedea utilă nici măcar dublarea unui reprezentant unic cu ajutoare, asistenți sau subordonați având atribuții cât de cât proeminente. În al treilea rând, Bunche și U Thant aveau deja în vedere un diplomat suedez pentru acest post. În consecință, Åström era mai mult decât prudent în a susține o formulă care să dea Suediei doar o treime din autoritatea medierii. Și astfel, tatonările noastre n-au avut succes. Reprezentantul special al secretarului general pentru criza din Orientul Mijlociu a fost numit ambasadorul suedez Gunnar Jarring.

Îl cunoșteam și îl respectam pe Jarring. Fusese ambasador la ONU și în Uniunea Sovietică; era un senior al diplomației suedeze. Profilul lui era revelator pentru breasla noastră. Pasiunea sa secretă era lingvistica turcă. Dimineața își făcea gimnastica intelectuală cu studii comparative ale limbilor turcomane din Asia Centrală, pentru a intra mai senin și reconfortat după aceea în vâltoarea Salonului delegaților ONU de la etajul unu. Spre surpriza mea, îl cunoștea pe turcologul român Drimba, coleg de liceu cu mine. Jarring era un diplomat tăcut, cu mult tact și multă experiență în privința oamenilor. Iar platforma suedeză era ideală pentru un rol de mediere. Cu toate acestea, a eșuat în final. Deși inițial Abba Eban se arătase receptiv față de alegerea lui de către U Thant, la un moment dat Israelul voia contacte directe cu partea arabă și de aceea evita sau refuza intermediari.

În anul 1978, aflându-mă la Stockholm pentru o dezbatere (un Simpozion Nobel al Academiei suedeze), l-am văzut pe Jarring, care mi-a oferit o masă amicală cu creveți nordici. Am evocat amintiri care îi produceau diploma-tului pensionat, devenit consilier al marelui Trust de oțel al Suediei, un sentiment de regret pentru eșecul misiunii lui din Orientul Mijlociu. Dar își

revenea cu o notă de umor, povestindu-mi vizita sa la împăratul Etiopiei, Haile Selasie, cu câțiva ani în urmă. Acesta, aflând de frustrările ambasadorului, i-a spus răspicat: „Să nu abandonezi niciodată“ („Never give up!“) Dar el, împăratul, a fost detronat și arestat la scurt timp după aceea. Jarring zâmbea la relativismul formulărilor intransigentei.

Cairo. Gogu Rădulescu, ministrul Comerțului exterior, m-a luat cu el la Cairo, unde conducea o delegație economică, la scurt timp după încheierea războiului de șase zile. Lucrasem bine împreună cu el și sub autoritatea lui la Comisia Economică pentru Europa, când fusese ales președinte în 1965, în continuarea bunelor relații stabilite tot la Geneva, la Conferința UNCTAD¹, din 1964. El obișnuia să apeleze la Externe pentru completarea delegațiilor sale cu diplomați, iar atunci știa că, oricâtă importanță avea comerțul, primeau considerațiile politice.

Primirea la Nasser mi-a rămas întipărită în minte. Ne oprisem cu mașina în fața unor baraje de poliție pe o străduță destul de îngustă și am mers pe jos până la vila lui Nasser, o clădire mică și lipsită de fast. Am fost conduși, Gogu Rădulescu și cu mine, în salonul lui Nasser, care nu depășea în strălucire holul unui profesor universitar din Occident. Am avut timp să ne uităm la pozele de pe șemineu, care îl reprezentau în compania unor șefi de state: Nixon, Macmillan, Nehru, Tito, Suharto, dar cred că erau și Ciu Enlai, Brejnev, Castro, Hammarskjöld, U Thant și regele Iordaniei. Nasser a fost un stâlp al mișcării de neangajare și era mândru de acest lucru. El a întârziat la întâlnire, s-au dat explicațiile de rigoare și, deodată, o ușă din sticlă se deschide și apare Nasser. Înalt, robust, elegant, avea o înfățișare neobișnuită. Pe o față de ceară erau broboane de sudoare. Ieșea de sub duș, venea de la tratament? Salutările lui zâmbitoare erau străbătute de un hârșait: h-ul limbii arabe.

Gogu Rădulescu i-a transmis salutul convențional al șefului statului român, a vorbit de colaborarea bună care exista între țările noastre, de rolul lui Kaissouni, prietenul său, în construirea acestor relații. L-a anunțat că guvernul român trimite Egiptului o importantă cantitate de grâu, de care fusese informat că avea nevoie. Nasser a zâmbit și mai mult și a spus: „Câtă bucurie aduce, în sfârșit, o veste bună într-un moment când ai parte doar de știri rele!“ S-a interesat de convorbirile comerciale și din nou a spus că e bine să ai prieteni, mai ales în momente de încercare precum cel de atunci, creat de agresiunea și atacul surpriză ale Israelului.

Dezastrul era total. Sinaiul, Gaza, teritoriile palestiniene controlate de Iordania fuseseră ocupate de Israel, aviația desființată, armistițiul era fragil,

¹ Conferința Națiunilor Unite pentru Comerț și Dezvoltare (n.red.)

marile puteri ocupate cu alte probleme: SUA cu Vietnamul, URSS cu China, China cu revoluția culturală, URSS cu SUA pe tema controlului armamentului, europenii își făceau casă nouă, iar țările arabe se aflau în stare de șoc și de reproșuri reciproce.

După primirea la Nasser, îmi rămânea timp să-mi vizitez prietenii de la Ministerul de Externe. Începute în ședință plenară cu discursuri convenționale, discuțiile economice se desfășuraseră pe specialități și ministere, în care prezența mea nu era cerută. Mă izbise stilul aparte al negocierilor. Delegația română era încărcată cu atenții personale pentru colegii săi egipteni. Vedeam roți mari de cașcaval, cutii cu servicii de ceai, sticlărie, lenjerie. Eram în Orient. „Din păcate, vasul acela frumos s-a ciobit puțin, nu mai ai încă unul?” Totul ca între prieteni buni.

Recapitulam lista diplomaților cu care lucrasem la ONU. Era Riad cel tânăr, era Fahmi, pe vremuri consilieri, la data vizitei mele, directori sau miniștri adjuncți. Dar omologul meu era dr. Zayat, la care mă anunțasem protocolar.

Dr. Zayat făcea parte din școala ministrului de Externe, Fawzi, omul fin și cultivat, agreabil și politicos în discuții. Zayat se ocupa în special de problemele ONU, devenită scena principală de confruntări și negocieri post-conflict. Nu mi-a făcut niciun reproș pentru atitudinea României; celelalte țări socialiste, inclusiv Iugoslavia, spre deosebire de România, au rupt relațiile cu Israelul, urmând fie exemplul Moscovei, fie imperativul solidarității cu țările arabe. Dimpotrivă, se interesa dacă mă reîntorc la lucrări, ce proiecte are România, ce prieteni comuni avem. Știindu-ne în cursa pentru președinția Adunării Generale din toamnă, era mai ales interesat să cunoască felul în care merge campania de alegeri și astfel să vadă ce relații întreținem la ONU. Văzând că am cunoștințe între diplomații egipteni, m-a întrebat dacă putem continua discuția la o masă amicală seara, ceea ce am acceptat cu plăcere.

Restaurantul unui grec, unde se serveau pui fripți apreciați în întreaga capitală, se afla în preajma piramidelor. Este ceva frecvent în orașele arabe să spui: „Vino la greci să mâncăm o friptură” sau „mergem la greci să cumpărăm brânză”. Sub felinarele unei grădini în aer liber, am stat la o masă mare rotundă, unde erau invitați și vechii mei colegi. Deasupra – stelele, lângă noi, silueta piramidelor. Un cadru feeric ne-a îndemnat la schimburi sincere de idei, din care se desprindea încet un rol pentru mine, un proiect ce avea să mă absoarbă pe tot parcursul drumului.

Treptat, Zayat s-a apropiat de propunerea care era, în esență, următoarea: Egiptenii ar fi interesați în crearea unui canal de comunicare cu Israelul, neoficial, discret, personal, pentru o mai bună cunoaștere și înțelegere a

poziției acestuia, examinarea posibilelor soluții la problemele în suspensie, dar și în scopul transmiterii unor idei și tatonării eventualelor reacții. Era o cerere personală, bazată pe contactele și relațiile mele. O formulă Zayat, și nu a Egiptului, nu era adresată către România, ci către un prieten, asta ca să nu fim legați de aprobări (fără îndoială că el le avea), decizii superioare, antrenarea de foruri oficiale. Am răspuns că nu văd dificultăți în a-i ține la curent, dar îmi trebuie timp să analizez cum s-ar putea încheia relațiile și încrederea necesară.

I-am relatat lui Gogu Rădulescu conversația, care a făcut ochii mari. Reîntorși la București, i-a relatat-o lui Ceaușescu, care m-a chemat la el acasă împreună cu G. Rădulescu. Era la sfârșitul unei mese și ne-a oferit în mod neașteptat un pahar cu vin roșu. A ascultat atent, a fost interesat și mi-a dat dezlegările fără de care nu puteam acționa.

Am început prin a căuta modalitățile cele mai potrivite. Am fixat o întâlnire cu E. Doron, ministrul la București al Israelului (pe atunci, Israelul și România erau reprezentate reciproc prin legații), și i-am povestit că, în vizita la Cairo, persoane importante din minister m-au rugat să le țin la curent cu acele vederi ale unor persoane competente din delegația israeliană la ONU care i-ar ajuta să cunoască mai bine poziția israeliană, neoficial și confidențial. Reciproc, israelienii ar putea înțelege mai bine opinii și idei relevante din partea egipteană. Mi-a cerut timp de reflecție (instrucțiuni) și apoi ne-am întâlnit într-o casă de oaspeți pentru o discuție mai detaliată.

Ministrul m-a uimit. A fost aproape liric. A descris un tablou roz al înțelegerii și conviețuirii cu Egiptul în care acesta, ros de probleme economice, ar putea „avea tot ce ar visa”. Israelul dorește raporturi normale și reciproc avantajoase cu Egiptul. Toate problemele ar fi rezolvate pe cale pașnică, direct între ei. În prezent se vede că Egiptul nu-și înțelege interesele. E captivul unei atitudini belicoase care nu duce la nimic. Trebuie să înțeleagă avantajele pe care le oferă relația împăciuitoare cu statul Israel. Tot ce s-a întâmplat (războiul de șase zile) se datorează faptului că Israelul a fost forțat să recurgă la violență, prin acte nechibzuite ale Egiptului.

Mă întrebam dacă el nu adăuga de la sine accentele pacifiste și viziunea idilică a viitorului, față de instrucțiunile primite.

Mă interesa în special modul în care vorbea. Lipsea orice fel de referire de genul: „Te rog, comunică următoarele...” În schimb, abunda ideea: „Ar trebui să știe, să înțeleagă...” Vorbea cu mine doar, și restul mă privea. Dar spunea că ar fi bine să continuăm dialogul.

Inițiativa a venit de la el. Mi-a comunicat peste câțva timp că directorul său general ar vrea să aibă un schimb de idei cu mine. Unde? La București

nu e bine, în Israel nu. Poate la Roma. Aș putea să mă deplasez pentru o zi? Zis și făcut. I-am spus lui Mănescu că în cadrul contactelor cu egiptenii și israelienii ar trebui să întâlnesc pe cineva din ministerul lor la Roma.

Am căutat preopinental la telefonul dat de la București și ne-am întâlnit într-o Romă caldă și primitoare, într-un apartament de bloc. Aducea elogii poziției României, rolului ei la ONU și în relațiile internaționale. Era amical. În minister era directorul problemelor politice. Îmi comunica gândurile lui în legătură cu criza post-conflictuală, cu aceeași viziune ca și ministrul, dar cu mai puțin patetism. Apreciind interesul pe care îl manifestam față de problemă, voi avea deschisă legătura la sesiune cu Abba Eban, ministrul de Externe, în continuarea acestui dialog.

ONU. Sesiunea ordinară a început în septembrie. Președintele Adunării Generale era Corneliu Mănescu. Șef al delegației române rămăsesem eu. Întrucât echipa care îl asista pe președinte era puternică, sarcinile mele țineau de activitatea delegației. Erau de rutină: cine vorbește, la ce Comisie, unde prezentăm rezoluții, menținerea relațiilor pertinente facilitate de un protocol bogat în reuniuni și recepții. Îmi rămânea suficient timp pentru a da curs propunerii egiptene de contacte și reacției favorabile a Israelului.

Ceea ce a urmat a fost o serie de întâlniri, cam zece la număr, care se produceau alternativ. Una la Abba Eban, alta la Mahmoud Riad, șefii celor două delegații, a Israelului și a Egiptului, care de la început s-au dovedit a fi la curent cu preliminarele de la Cairo, București și Roma, primindu-mă fără ezitare și fără întrebări. Întâlnirile aveau loc mai ales seara, după ce recepțiile se încheiau, uneori la ore târzii. Pe Abba Eban, îl vizitam într-un apartament cam strâmt la hotelul mic din Manhattan, ocupat în întregime de delegația sa și de gărzile sale de corp, care ajunseseră să mă cunoască și să-mi dea drumul fără percheziție. Riad mă primea, de regulă, la sediul Reprezentanței permanente a Egiptului, într-un salon elegant.

A fost cea mai neobișnuită misiune diplomatică pe care am îndeplinit-o vreodată. Cei doi interlocutori se purtau în mod ciudat. Niciunul nu pomenea numele celuilalt. Formulele erau: „Ce ai mai aflat? Ce părere au ceilalți?” Niciunul nu spunea: „Transmite următorul lucru, idee sau mesaj”. Fiecare începea descrierea poziției proprii astfel: „Ceilalți ar trebui să știe... sau ceilalți ar trebui să priceapă...” Înțelegeam că își asumaseră personal răspunderea unui contact, cu grija ca el să rămână atât de informal, încât putea fi negat oricând, în fața unor alte foruri din țara lor (parlament, presă etc.), a aliaților proprii sau a opiniei publice. Au avut doar convorbiri normale cu un diplomat român, cu un coleg de la ONU și atâtă tot. Nu era o mediere, nici măcar o acțiune de bune oficii, deși în definiția acestora intră facilitarea

dialogului între părți. Mai mult, *in extremis*, ele nici nu au existat. Se întâmpla ca și în cazul plicului lipit și ștampilat, pe care scria: „Secret absolut. A se arde înainte de a citi“. Probabil că funcționau și alte canale identice, și atunci ceea ce aduceam eu servea la comparație și verificare. Ieșea în evidență principiul cardinal al atitudinii Israelului de a obține contacte directe și deschise cu țările arabe, cu ultimul scop al încetării beligeranței (ele se considerau în stare de război cu Israelul) și de recunoaștere (ele refuzau recunoașterea statului Israel). De aici provenea o rezervă totală față de recurgerea la intermediari, mediatori și terți. La fel, egiptenii se fereau de contacte directe care ar fi fost privite ca o recunoaștere *de facto* a Israelului. Nici *de facto*, nici *de jure* era lozinca încăpățănării arabe. Cu toate acestea, promptitudinea și atenția interlocutorilor trădau un interes real.

Se discuta în această perioadă la Consiliul de Securitate proiectul de rezoluție al cărui maestru era Lord Caradon, care menținea un contact și cu delegația română (nemembră a Consiliului de Securitate), și cu președintele C. Mănescu. Termenii rezoluției erau controversați. Se știe că forma finală de compromis din noiembrie 1967 a conținut prevederea ambiguă ca Israelul „să retragă forțele armate din teritorii ocupate în recentul conflict“, unde cuvântul „teritorii“ nu era articulat, deci nu din „toate teritoriile“. Faimoasa rezoluție 242 dădea satisfacție Egiptului: „Inadmisibilitatea achiziției de teritorii prin război“, retragerea trupelor Israelului din teritorii (iarăși nearticulat) ocupate în recentul conflict, rezolvarea justă a problemelor refugiaților. Ea dădea satisfacție și Israelului: libertatea navigației în zonă; încetarea beligeranței și recunoașterea tuturor statelor și dreptul lor de a trăi neamenințate. Iar secretarul general putea numi un reprezentant special pentru „contacte care să conducă la un acord pașnic și acceptat“.

Deși multe dintre mesajele pe care și le transmiteau prin mine (din când în când apărea expresia: „Ce mai zic prietenii tăi în chestiunea asta?“) vizau tabloul actual al târguielilor la Consiliul de Securitate, unde Uniunea Sovietică putea bloca, la cererea arabilor, orice formulă inacceptabilă pentru ei, discuția noastră ieșea din „imediat“ și se purta în mare măsură asupra perspectivelor pe termen mediu și lung.

Am observat că Abba Eban era mult mai puțin insistent în prezentarea avantajelor pe care le-ar avea Egiptul în cazul unei concilierii decât interlocutorii mei de la București și Roma. Dar le menționa totuși. Acuzele reciproce erau mult sub nivelul cuvântărilor de la ONU: simple afirmații privind disculparea proprie și indicarea responsabilității celuilalt. În niciun caz nu transmiteau o simplă ceartă.

Spre sfârșitul seriei de întrevederi am avut cu Abba Eban o conversație relevantă.

A.E.: El ar trebui să știe și să fie convins că noi nu intenționăm să păstrăm Sinaiul și îl vom restitui.

M.M.: În întregime?

A.E.: În întregime, dar ar mai putea fi retușuri minore în zona Taba.

Urmată de alta cu Mahmoud Riad:

M.M.: Abba Eban spune că ar trebui să fiți convinși că Israelul nu vrea să păstreze Sinaiul și-l va restitui.

M.R.: În întregime?

M.M.: Zice că ar putea fi retușuri minore în zona T.

M.R.(iritat): Retușuri? Vrea modificări ale frontierei? Pretinde teritorii? Ce se ascunde sub pretextul retușurilor minore?

A trebuit să treacă 11 ani până când Sadat va face vizita în Israel și se vor stabili relațiile diplomatice, să mai existe un conflict militar major în 1973, până când acordul să fie realizat și apoi în 1982 trupele israeliene să fie retrase complet din Sinai, cu ajustări minore în zona Taba. Trecerea la o stare de pace a cerut reflecții suplimentare, regroupări politice și de alianțe, eforturi internaționale, dar formulările existau la îndemână în 1967, așa cum putusem constata.

Caracterul anonim și cvasivirtual al rolului meu m-a convins că manualele diplomatice nu acoperă nici pe departe multitudinea de căi practice în prevenirea și stingerea conflictelor și că înainte de negocieri există protonegocieri și chiar gesturi unilaterale care îndeamnă la reciprocitate și că cele mai impenetrabile ziduri ce separă părțile recalcitrante îngăduie relații atât de invizibile, încât pot fi tratate ca inexistente. M-a consolată mai târziu afirmația lui I. Gh. Maurer, care, întrebat fiind de medierea pe care a exercitat-o între China și SUA, răspundea: „Mediere? N-a existat nicio mediere“. În analele diplomației, ea rămâne însă ca atare. În cazul lui, cel puțin, vizitele erau înregistrate oficial, existau, erau menționate în presă și apoi în memoriile diplomaților care relatau ce au aflat prin intermediul lui. Iar ceea ce făcea el se numea conciliere.

Praga 1968, văzută de la București

Prin cele zece zile din octombrie 1968 pe care le parcurg, încerc să ordonez și să dau sens informațiilor de care dispuneam atunci în legătură cu ocuparea Cehoslovaciei de către trupele a cinci țări din Pactul de la Varșovia

(URSS, Polonia, RD Germană, Ungaria și Bulgaria) din poziția pe care o ocupam în sistemul diplomatic românesc și cu datele pe care le-am dobândit ulterior.

20 august 1968 – Normalitate. Preocupările mele din această zi erau consacrate pregătirii delegației române la Adunarea Generală a ONU, care în fiecare an începea în prima jumătate a lunii septembrie. Mai era programată o Conferință a țărilor neposesoare de armă nucleară la Geneva. Tratatul de neproliferare era subiectul zilei, fiindcă modul de redactare al acestui proiect SUA–URSS scosese la iveală diferențe de vederi între România și superputerile care îl concepuseră. Europa era și ea un subiect actual, pentru că inițiasem o dezbatere internațională sub egida Asociației de Drept și Relații Internaționale referitoare la posibila Conferință europeană aflată la orizont, dar ea a fost amânată de evenimente în 1969. Nimic dintre acestea nu lăsa loc unor îngrijorări deosebite privind relațiile ceho-sovietice. Aveam în minte Conferința Tratatului de la Varșovia, o întâlnire la vârf care s-a ținut la Sofia în martie 1968, unde tot neproliferarea ocupa spiritele. Relațiile între Brejnev și Dubček păreau normale, deși „primăvara de la Praga” prindea contur. Fusesem contrariat de faptul că Jivkov îmi dăduse personal un sfat în legătură cu amendamentele românești la tratatul de neproliferare: „Fiecare broască trebuie să orăcăie în balta ei”.

În calitate de ministru adjunct la Ministerul Afacerilor Externe mă ocupam de problemele ONU și nu de cele bilaterale în care se încadra vizita recentă a lui Ceaușescu la Praga, dar eram la curent cu atenția acordată evoluției politice din Cehoslovacia. Cum aveam Direcția de Tratatate în subordine, reuniunile Tratatului de la Varșovia mă obligau să particip la pregătiri și să asist la ședințele Consiliului vizând aria juridică și politică, nu și cea militară.

Pentru orizontul meu, evenimentele din noaptea acelei zile în care trupele sovietice au ocupat Cehoslovacia au fost, astfel ca și pentru alții, un fulger coborât nu chiar din senin, dar dintr-un cer întunecat, iar întrebările care mă frământau se axau în primul rând pe explicația acestui act grav pentru întreaga situație internațională, care contrazicea rațional interesele pe care URSS le avea față de problemele în curs: Tratatul neproliferării, Europa, unde prindea ființă inițiativa estică a Conferinței europene, relațiile cu SUA, și în plus pe zdruncinarea din temelii a relațiilor din cadrul blocului sovietic și al Tratatului de la Varșovia folosit de ei în mod abuziv.

Dar mai urgentă decât răspunsul la această întrebare pe care îl voi dobândi într-o oarecare măsură mai târziu era semnificația actului sovietic pentru România.

21 august – Șoc și ripostă. În cursul nopții, conducerea de partid și de stat se întrunește și analizează situația. Ceea ce făcuseră sovieticii era o lovitură dată politicii de independență și suveranitate prin care România căuta de la începutul deceniului să reducă parțial și în limita posibilului constrângerile practicate de URSS în relațiile cu țările care, ca rezultat al celui de-al Doilea Război Mondial și al acordului cu SUA, cădeau în zona sa de influență și dominație. Se adaugă însă un factor nou: afirmarea dreptului hegemonului regional de a interveni brutal și prin forță militară în treburile interne ale statelor din această zonă. Tancurile sovietice erau la Praga. Deși existau mai multe precedente ca evenimentele de la Budapesta din urmă cu 11 ani, de data aceasta nu o răscoală sau o revoluție aduseseră trupele sovietice, ci doar semnele unei reforme „cu față umană”. Pentru însăși existența sa, România nu putea rămâne pasivă la comiterea unui act care putea într-o zi să se repete la adresa ei. În lista „diferențelor de poziții” internaționale se adunaseră destule instanțe care cu aceeași logică puteau fi invocate de URSS ca primejdioase pentru comunitatea socialistă. Deși semnalele inerente ale unui atac împotriva României au apărut prima dată în cursul zilei, un simplu raționament logic includea posibilitatea ca planul sovietic să nu se fi limitat la Cehoslovacia, ci să aibă în continuare Actul 2: România. Riposta drastică a României e cunoscută. Un mare miting la București își exprimă la 21 august indignarea și dezaprobarea față de invazia Cehoslovaciei, sunt organizate gărzi patriotice de voluntari în toate instituțiile și locurile de muncă, se afirmă cu tărie apărarea integrității teritoriale față de orice atac exterior. Opinia internațională salută acest gest. Societatea românească aderă cu un entuziasm sincer. Ce se degaja din această formă a reacției românești echivalentă cu o mobilizare generală? În primul rând, era tratarea cazului cehoslovac ca un caz ce o privea și ca o reacție la ceva ce ni s-ar fi putut întâmpla nouă. Era o expresie de solidaritate maximă cu încercatul popor cehoslovac. Dar în al doilea rând era și un mesaj către sovietici: *Să nu vă imaginați că veți veni la noi ca în plimbare, nu veți fi primiți cu flori* (aluzie la o declarație a unui personaj de la Praga), *ci cu foc*. Sovieticii trebuiau să înțeleagă că pe plan internațional costul unui atac al României va fi mai mare, deoarece ar fi prelungit cu un ecou crescut chiar pentru un timp scurt de război real o criză pe care ei voiau s-o mușamalizeze repede și cu costuri mici.

În aceeași zi este convocat de urgență Consiliul de Securitate. Malik, ambasadorul URSS la New York, atacă în cuvântări prelungite relevanța motivelor invocate și competența CS (Consiliul de Securitate). Se bazează pe faptul că SUA nu vor reacționa într-un mod prea viguros. În această privință sunt instructive memoriile ambasadorului SUA, George Ball. El relatea

chemarea lui la Casa Albă, unde l-a găsit pe președinte – înștiințat de sovietici de intervenția în Cehoslovacia în timpul nopții – „dezamăgit, dar într-o formă de detașare sardonică“. Au discutat, Rusk fiind de față, implicațiile actului pentru relațiile americano-sovietice. În final, președintele i-a spus lui Ball: „George, chestiunea e acum în mâinile tale, fă ce ai de făcut“. Iar Rusk a explicat mandatul dat ambasadorului astfel: „Asta înseamnă să-ți pui ciocul de vultur, să te duci la Consiliul de Securitate și să faci iad pentru ruși“. Era, fără îndoială, vorba de o ripostă limitată care să nu deranjeze negocierile în curs. Președintele era sarcastic și deranjat. Plănuse să anunțe chiar în acea zi că va răspunde invitației sovietice și că va merge la Moscova la începutul lunii octombrie, vizită ce măsoara intensitatea atinsă de negocierile lor bilaterale. Nu încapă nicio îndoială că SUA nu ar fi intervenit mai mult decât verbal la actul sovietic. Ca și în cazurile precedente se aplica înțelegerea SUA-URSS de a nu interveni în treburile zonei celeilalte, de a elimina confruntările între alianțe ca un corolar al pactului tacit de a nu recurge niciuna la armele atomice. Nu întreprinseseră americanii recent o intervenție militară în Republica Dominicană, pentru a impune un regim de dreapta? Nu va include U Thant dezaprobarea sa în raportul lui din 1968 către Adunarea Generală față de ambele intervenții, sovietică și americană, în același paragraf? Cu toate aceste limitări, era util să manifeste o condamnare fermă în ochii opiniei americane și care să nu dea apă la moară la apropierea alegerilor oponentului republican Richard Nixon. Să arate partenerilor săi cât de important este scutul pe care americanii li-l oferă în alianța vestică. Dar și să-i vadă pe sovietici plătind un cost ridicat pe plan politic în sistemul internațional. În CS dezbaterea e aspră. Sovieticii spun că se opun oricărei încercări a imperialiștilor „de a se amesteca în treburile domestice și în relațiile dintre țările socialiste“. Iar americanii, că „sovieticii caută să impună cu forța un sistem represiv odios pentru poporul și conducerea Cehoslovaciei“. În răspuns, Ball citează faptul că printre imperialiștii care se opun și deplâng actul sovieticilor se află papa de la Roma, președintele Iugoslaviei și cel al României și partidele comuniste din Italia și Franța.

22 august – Spre Adunarea Generală. Examinăm ce se întâmplă la ONU, terenul meu preferat de observare. Hájek, pe care îl cunoșteam bine din sesiunile ONU și ca fost ambasador la ONU, ceruse în calitatea lui de ministru de Externe într-o scrisoare către Consiliul de Securitate, în ziua precedentă, încetarea fără întârziere a ocupației ilegale a Cehoslovaciei. Adunarea Națională de la Praga declarase că este violare a Dreptului internațional, a Tratatului de la Varșovia și a egalității între națiuni, iar la ONU Canada prin ambasadorul său, G. Ignatiev, și Anglia prin Lordul Caradon, danezii

prin ambasadorul Borch și ambasadorul francez Bérard anunțau un sprijin activ pentru rezoluția care se pregătea. Îi vedeam în fața ochilor, pentru că îmi erau toți cunoștințe apropiate. Malik imobilizase consiliul timp de trei ore prin dezbaterile cererii de a se permite reprezentantului RDG să ia cuvântul, ceea ce nu se admite. În ședința de noapte, rezoluția întrunește 10 voturi din 12, dar cade prin opoziția URSS care are drept de veto. La ora patru dimineața (23 august) se încheie astfel faza CS a crizei cehoslovace, dar dezbaterile continuă, problema rămânând pe ordinea de zi. Este ziua în care șocul inițial este absorbit și, odată faptul împlinit, toți protagoniștii fac primul bilanț cu privire la viitor. Cel mai categoric răspuns fusese dat de România, iar altul venise dintr-o reacție la ONU mai aspră decât se așteptase Moscova, combinată cu opinia generală exprimată într-o rezoluție susținută ferm de occidentali și de latino-americieni și în mai mică măsură de lumea arabă și de arabii concentrați pe conflictul israelo-arab. Sovieticii înțeleg, desigur, că operația are un cost și daune mai mari pentru ei decât cele estimate inițial.

23 august – Aniversarea României. Ziua națională a României a fost sărbătorită la noi în țară sub semnul inacceptării actului sovietic împotriva Cehoslovaciei, al mobilizării întregii națiuni pentru apărarea patriei și sprijinirea conducerii sale, iar în străinătate, Ciu Enlai participă la recepția României și anunță odată cu condamnarea agresiunii sovietice solidaritatea cu țara noastră și sprijinul Chinei. În aceeași zi, în ziarele americane se face publică știrea – circulată în cercuri restrânse până atunci – a masării de trupe sovietice la frontierele României. Diplomaților români li se cereau clarificări sau confirmări. E adevărat? Vi s-a dat ultimatum pentru schimbarea conducerii? În același timp se înmulțeau sfaturile de a fi prudenți și de a încerca să potolim și să calmăm tensiunea.

Primeam și circulam știrile de la New York, dădeam instrucțiuni diplomaților din sistemul ONU. Tuturor reprezentanților români, conform poziției lui I. Gh. Maurer, li se interzicea referirea în discuțiile oficiale publice la criza cehoslovacă sau comentarea poziției noastre.

La Consiliul de Securitate se discută o nouă rezoluție privind însărcinarea unui reprezentant al secretarului general care să analizeze criza cehoslovacă și să raporteze concluziile lui. Lumea se întreabă dacă va cere cuvântul și reprezentantul României. Reprezentantul iugoslav situat pe o poziție asemănătoare față de Cehoslovacia, ambasadorul Vratușa, luase cuvântul și utilizase termeni tari: agresiune și violarea Dreptului internațional. Consemnul superior la noi era neparticiparea la lucrările Consiliului de Securitate.

Acord astăzi o deosebită importanță acestei zile în evoluția strategiei românești. A fost concepută într-un cerc foarte restrâns de persoane, dar

pașii erau elaborați cu grijă de Maurer și în parte de Bodnăraș. Ei au fost sfetnicii aproape exclusivi ai lui Ceaușescu. Acesta, mai emotiv și mai tânăr decât cei doi bărbați politici, avea un raționament mai puțin nuanțat și prudent decât ei. Cunoscându-l mai bine pe Maurer, autorul strategiei românești de diplomatie în perioada finală a lui Dej și cea incipientă a lui Ceaușescu (1960–1970), îi regăseam gândirea și stilul în tratarea crizei cehoslovace.

A constituit acțiunea sovietică o amenințare la adresa noastră? Desigur. Putea fi concepută ca o demonstrație de forță sau un act de intimidare, putea fi însă o amenințare directă dusă până la pragul executării ei posibile. Și într-un caz, și în altul, o replică fermă era necesară. Ziua de 21 arătase că România nu era înfricoșată de actul sovietic (în primă ipostază), îi convingea pe sovietici că se dovedea o pradă greu de subjugat (a doua ipostază). Era normal ca în a treia zi URSS să fi constatat că reacția asta a complicat schema acțiunii sale, că a scos la iveală urmările ei negative. Nota de plată depășea deja nivelul admis. Dar dacă se adăuga și o săptămână de lupte violente pe teritoriul României, calendarul revenirii la normalitatea cerută de proiectele externe majore ale URSS s-ar fi împotmolit.

Odată ce riposta României anunța virulența amenințării sovietice, s-ar fi putut spune că prima confruntare s-a consumat, fiecare parte utilizând potențialul de care dispunea. Evident, exista o diferență: obiectivele Rusiei Sovietice se exprimau în țări ocupate, iar noi nu puteam decât mări costurile acestei întreprinderi până la niveluri incomode sau chiar prohibitive.

În ce putea să constea pasul 2? Întrucât nu numai noi, ci întreaga comunitate internațională nu putea furniza un ajutor Cehoslovaciei și deoarece aceasta însăși nu dădea semne că îl căuta sau că îl putea folosi, rămânea sarcina de a încerca prin mijloace diplomatice (contacte, convorbiri, negocieri) de a convinge Uniunea Sovietică să renunțe la luarea în calcul a unei acțiuni mai violente față de noi și să enunțe clar acest fapt.

În 23 sosește la New York ministrul de Externe al Cehoslovaciei. Nu merge la sesiunea CS, dar se întâlnește cu ambasadorul român Diaconescu, care-i predă o comunicare venită de la Ota Šik, vicepremierul cehoslovac aflat la București. Îi spune ambasadorului că nu înțelege bine sensul acestui mesaj prin care Svoboda îi cere să desărcineze CS de problema cehoslovacă. Să ceară deci scoaterea problemei din agendă? L-a scris sub presiune? E trimisă de altcineva pentru a-l deruta? Astfel începe o „dramă Hájek“ ce va continua să se desfășoare în zilele următoare.

24 august – Prudența. Confirmarea reluării liniei diplomatice prudente și moderate se produce în aria de care mă ocupam în dimineața zilei când ambasadorul român îi face o vizită la U Thant. Urma să-i înmâneze o

declarație românească oficială asupra crizei. U Thant a întrebat: „Să fie făcută document al CS sau e pentru informarea mea?” „E pentru informarea dumneavoastră”, a spus ambasadorul, anunțându-l astfel pe secretarul general că România nu dorea să întrețină focul dezbaterii publice.

Diplomații români își puseseră antenele la lucru și culegeau reacții și înregistrau atitudini referitoare la criză și la situația României. Toți interlocutorii noștri erau îngrijorați de posibila atacare a României de către sovietici. Ce știam despre ciudatele lor mișcări de trupe în vecinătatea noastră? De la Washington, ambasadorul Cornel Bogdan informase deja asupra convorbirilor cu secretarul de Stat, Charles Bohlen, și cu liderul majorității din Senat, din care desprinsese prioritatea care se acorda în SUA relațiilor cu URSS și plasarea soluției crizei în cadrul celui alt bloc. Ideea unui sprijin direct chiar și declarativ pentru România era încă departe.

Partea română nu avea iluzii privind sprijinul extern dacă evenimentele vor reclama acest lucru. Iar Ceaușescu s-a lămurit deplin asupra acestui fapt la întâlnirea din 24 august cu Tito. Înțelegea și mai bine realismul liniei de conduită pe care i-o schițaseră încă din 22/23 Maurer și Bodnăraș. În relațiile cu Cehoslovacia, Tito juca un rol paralel cu al lui Ceaușescu. Ambii făcuseră vizite în Cehoslovacia în luna august, ambii îl sprijineau pe Dubček, ambii simpatizau (fie și parțial) cu încercările de reformă. La insistențele lui Bodnăraș, care era de față și descria schița unei strategii românești în caz de atac deschis, Tito, după ce enumeră problemele sale, declară clar că în această situație Iugoslavia nu ar putea primi soldați români refugiați pe teritoriul său decât dezarmați complet. În altă ordine de idei, Iugoslavia evită în prezent orice exagerare și atitudine provocatoare la adresa Uniunii Sovietice. Sfatul său era: „Niciun pretext, niciun fel de pretext pentru ca Uniunea Sovietică să ia măsuri militare”. „Noi vrem să avem relații bune cu Uniunea Sovietică”, a spus Tito. Ceaușescu afirmă că acționează deja în acest spirit.

Hájek își ține cuvântarea la Consiliul de Securitate în termeni aspri, rezolvând astfel dilema sa care va reizbucni înainte de sfârșitul zilei. Se anunță că Dubček și Cernik sunt la Moscova, în delegația cehă condusă de Svoboda și că ea, într-o declarație la Moscova, a cerut ca lucrările Consiliului de Securitate să înceteze dezbaterile asupra Cehoslovaciei.

25 august – Fără Adunare Generală. Ceaușescu îl primește pe Basov, ambasadorul URSS, în legătură cu răspunsul Biroului Politic al Partidului Comunist din URSS la scrisoarea părții române. Convoacă imediat Comitetul Executiv, îl informează asupra convorbirii cu Basov și a întâlnirii cu Tito. Ceaușescu se situează pe o poziție de recunoaștere a autorităților legale din Cehoslovacia și afirmă că România nu susține o convocare a Adunării

Generale a ONU decât dacă guvernul legal și președintele cer acest lucru. Comitetul Executiv trebuia să înțeleagă cuvintele de ordine ale strategiei care intrase într-o fază nouă. „Suntem hotărâți să facem totul ca să acționăm să se evite orice încordare, deși într-un șir de probleme avem păreri deosebite inclusiv în problema cehoslovacă, am căutat să punem un accent deosebit tocmai pe relația de prietenie cu Uniunea Sovietică.” Nu am vrut să lăsăm impresia că „trebuie pusă în discuție problema dintre partide și popoarele român și sovietic”.

Corneliu Mănescu este trimis la New York, unde sosește în această zi. El este președinte în exercițiu al Adunării Generale, poziție obținută în precedentă sesiune, dar cu mandat valabil și pentru Adunările generale de urgență care ar fi putut fi convocate. De aceea, prezența lui era privită cu mare interes. Mănescu era un om caracterizat de tenacitate și disciplină. Oricât l-ar fi atras reintrarea în scenă într-o problemă arzătoare, nu s-a abătut de la instrucțiunile lui sau de la politica externă pe care o fixa eșalonul superior. Corneliu Mănescu reușise în cei șapte ani de când era ministru să creeze un corp diplomatic disciplinat, să-l doteze cu o bună pregătire (prin cursurile postuniversitare de la Universitatea din București), cu contacte științifice care-i îmbunătățeau profesionalitatea (prin Asociația de Drept și Relații Internaționale) și să obțină o anumită autonomie față de alte instituții (inclusiv secțiile Comitetului Central). Pentru el, „conducerea” era singura autoritate, iar altor pretendenți li se refuza imixtiunea în treburile ministerului.

Vizita la New York era comentată în mod diferit: venise pentru Adunarea de urgență care ar fi denunțat intervenția sovietică sau pentru conducerea crizei? Venise ca să ceară sprijin pentru România, care avea asupra capului sabia lui Damocles, sau cu scopul de a cere sfaturi? Din ceea ce se vedea din programul lui, un singur obiectiv era valabil: calmarea și normalizarea situației care favorizau obiectivele României în această fază. La plecarea lui Mănescu mi se încredințează sarcina de a-i ține loc ca ministru interimar.

26 august – Mănescu la ONU. Sursele documentare românești și străine plasează unele evenimente citate de noi la date ce diferă între ele cu 1-2 zile, probabil, din confuzia datorată fusului orar și datării succesive a momentului producerii evenimentului, a redactării raportului și a înregistrării la destinație.

Noile răspunderi mă aduceau în inima crizei care nu se încheiase. Politica externă și deci diplomația era condusă de I. Gh. Maurer. El, care introducea măsura și calmul în elaborarea politicii și temperarea ieșirilor pe care Ceaușescu le avea (nu uitasem scena de la Sofia când ti pusese mâna pe braț ca să coboare tonul și să stopeze cuvintele nemiloase la adresa sovieticilor),

era îngrijorat și sever. Veghea cu grijă ca schema lui să se termine cu bine, dar atitudinea sovietică rămăsese incertă și tot așa normalizarea situației în Cehoslovacia ocupată. Raporturile cu el erau clare: nu numai că elabora și explica politica externă, dar o și superviza în materie de acțiuni în detaliu. În atenție aveam evoluția internă a Cehoslovaciei, iar punctele de observare cele mai semnificative pentru depășirea crizei erau SUA și ONU.

Corneliu Mănescu s-a instalat la New York și desfășura un program de întâlniri, cele mai multe dintre ele la sediul Misiunii. Prima întâlnire a avut-o cu Hájek. Acesta i-a înfățișat lui Mănescu problemele și dilemele sale. Fusese instruit inițial de „rezistenții” cehoslovaci din conducere, primise apoi dispoziții contradictorii. A stat în cumpănă cu obiectul inițial, acela de a apăra poziția Cehoslovaciei în Consiliul de Securitate, a ezitat și nu s-a dus direct acolo, a amânat intervenția și, până la urmă, a ținut-o. Mănescu i-a descris concis și clar poziția română care ține seama de organele legale ale Cehoslovaciei. „Au loc «tratative» la Praga, n-are rost să dezbatem în Consiliul de Securitate o situație care se mișcă de la o zi la alta. Tot așa nu are rost să vorbim de Adunare de urgență până nu este cerută de autoritățile legale.” Hájek vedea că lucrurile intraseră într-o fază nouă pe care nu o sesizase la timp. Dar atitudinea lui Mănescu, ca și exprimarea sa continuau să aibă aceleași sentimente de prietenie pentru Hájek și solidaritate cu cauza lui.

A doua persoană a fost ambasadorul Malik, la cererea acestuia. El i-a prezentat pe un ton militant și ofensiv conflictul lui cu imperialiștii din Consiliul de Securitate. C. Mănescu a evitat să polemizeze cu Malik asupra poziției celor două țări și a trecut direct la poziția română în relațiile cu URSS (menținerea prieteniei care nu exclude diferența de păreri) și la rolul ONU în situația creată. În calitatea lui de președinte al Adunării Generale, nu crede că în prezent Adunarea Generală de Urgență ar trebui convocată așa cum unii o cer. Din acel moment, Malik a devenit atent și deosebit de interesat. Puține lucruri erau mai nedorite de URSS ca o nouă sesiune și mai amplă decât a CS care să dezbată criza și să-i cheme la bară pe cei care au cauzat-o. Dar și pentru Mănescu, discuția era importantă: confirmase punctul slab al sovieticilor în această fază. Întrevederea s-a terminat mai cordial decât începuse.

În după-amiaza zilei, Mănescu îl vizitează pe U Thant. Lucraseră cot la cot trei luni în 1967 și se stabilise o relație cordială între ei (cu un bemol introduc dorința lui Mănescu, care se credea îndreptățit de reușita mandatului său de președinte să candideze la postul de secretar general al ONU la următoarele alegeri).

U Thant examina cu interes posibilitatea unei Adunări de Urgență împotriva căreia se pronunțase Mănescu în prezentarea poziției române.

Dar îi dădea dreptate că totul depindea de oficialitățile post-criză de la Praga. U Thant, care din primul moment îi semnalase lui Malik că el considera că intervenția viola Carta Națiunilor și amenința destinderea ce se anunțase (îi mai spusese: „L-ați făcut pe Nixon președinte. Ce se va alege de neproliferare?“), aprecia poziția critică și fermă a României. În cursul acelei zile, Hájek are parte de noi dezvoltări ale situației. Primise de la Svoboda din Moscova, aflat în convorbiri, mesajul că negocierile cu sovieticii continuă și că ar fi important ca Hájek să facă o declarație că dezbaterile din Consiliul de Securitate nu contribuie la reglementarea pașnică a problemei. Hájek i-a cerut imediat sfatul lui U Thant asupra modalităților de a anunța oficial acest lucru. Împreună au căzut de acord că o declarație în acest sens ar putea fi făcută din partea Misiunii Permanente a Cehoslovaciei. Ceea ce s-a întâmplat. S-a anunțat că guvernul cehoslovac consideră că dezbaterile din Consiliu nu contribuie la soluția acestei importante probleme și că cere delegației sale să nu continue participarea la discuții.

Tot în finalul zilei se anunță că tratativele între reprezentanții cehoslovaci (Svoboda, Dubček și alții 15) și sovietici (Brejnev, Kosighin, Podgornyi și alții opt) care începuseră la 23 august s-au încheiat prin semnarea Protocolului de la Moscova. Acesta prevedea în speță oprirea reformelor, întărirea cenzurii și confirmarea staționării trupelor sovietice.

27 august – Calmarea crizei. În acest lanț de întrevederi la New York, importantă este și întâlnirea lui Mănescu cu Ball. Mănescu îl informează asupra poziției românești. În privința poziției americane, Ball comentează faptul că, în cursul evenimentelor, normalizarea a însemnat revenirea lui Dubček și retragerea sovietică. Dacă schimbările impuse Cehoslovaciei vor semnifica înăsprirea regimului, procesul de destindere cu SUA va avea de suferit. Dacă sunt lăsați să vadă că plătesc un preț mic pentru intervenție, sovieticii ar putea trece la România. De aceea, ei au făcut cunoscut acestora că o asemenea acțiune ar fi privită ca foarte serioasă de SUA, ea creând pentru președinte o situație foarte grea. Altfel ce ar putea face SUA? Un ultimatum militar și un nou război mondial atomic? La întrebarea lui Mănescu: „Când le-ați comunicat sovieticilor poziția în privința României?“, Ball a spus: „În urmă cu câteva zile, poate trei“.

Întâlnirea lui Mănescu cu Vratușa, ambasadorul Iugoslaviei la ONU, un diplomat respectat, i-a permis primului să aibă un tablou al opiniei grupului celui mai numeros la ONU, acela al țărilor nealinate. Necesitatea unei Adunări de Urgență în problema cehoslovacă nu era egal împărtășită. Un ambasador arab, relata Vratușa, spunea că „nu e de acord cu URSS, dar ne dă arme“. Latino-americanii erau însă doritori să fie convocată și opinia occidentală îi

era favorabilă. România și Iugoslavia, suspectate de Brejnev ca pregătind împreună cu Cehoslovacia „cârdășia dunăreană“, aveau o bază largă de idei comune în ciuda apartenenței la grupări diferite, fapt reflectat în relațiile lor la ONU. În acele zile, ambele împărtășeau prevalența moderației.

Bérard a fost un alt interlocutor al zilei. Franța devenise, prin vizita lui de Gaulle din 1968, un partener solid al României, iar în politica ei externă, aceasta se bucura de o atenție specială. În memoriile lui, Bérard descrie întâlnirea cu Mănescu și remarcă tonul moderat al acestuia și privirea spre viitor, fără ca inadmisibilitatea intervenției să lipsească. El consideră că strategia României iese din faza demonstrațiilor de forță și intră în aceea a acomodării la realități, punând diplomația în față.

În fine, ultimul pe agenda zilei era cel cu care începuse Mănescu programul lui new-yorkez. După comunicatul de la Moscova, Hájek îi dădea și mai multă dreptate lui Mănescu. Acesta îi sugerează din nou să scoată din calculele sale Consiliul de Securitate și să-i sfătuiască pe alții să nu ceară Adunare Generală de Urgență. Îl îmbărbătează pentru perioada ce îi va crea probleme și îl asigură de sentimentele cordiale ale prietenilor lui români.

În cartea lui de memorii din 1978, U Thant scria despre întâlnirea sa cu Hájek din 26 august și sfârșitul misiunii acestuia. „Un tragic episod în istoria modernă ia sfârșit. Svoboda este încă președinte al Cehoslovaciei, despre Alexander Dubček se spune că face de unul singur grădinărit, iar Jiří Hájek are un post didactic la Universitatea Carol.“ În 1981, l-am reîntâlnit pe Hájek în casa prietenului nostru comun, Jacques Freymond, la Geneva, de față fiind și filosoful Denis de Rougemont. Împreună cu alți profesori și istorici, masa de seară s-a transformat într-un simpozion privind starea lumii. Niciunul nu era însă deținătorul unei experiențe personale mai dramatice ca Jiří Hájek.

28 august – Diplomația sovietică. Mă aflu cufundat în problemele curente și gestiunea ministerului. N-aveam cum să știu că în această zi Rusk îl invită de urgență pe ambasadorul Uniunii Sovietice, Dobrînin, la el. În cartea lui de memorii, Dobrînin scria că a fost întâmpinat de Rusk cu care era obișnuit să trateze amical problemele comune. Dar Rusk, omițând introducerile amiabile, trece subit și preocupat la subiectul care se referea la „mișcările de trupe sovietice de-a lungul frontierelor României în ultimele 24 de ore“. Rusk îi mai ceruse cu câteva zile în urmă, la 23 august, explicații lui Dobrînin privind zvonurile alarmante în ultimele ore – care nu izvorăsc din surse românești – vizând o intervenție în România. Rusk l-a făcut să înțeleagă ce ar însemna o incursiune în România după intervenția în Cehoslovacia. Dar Dobrînin răspunsese că sunt știri fără bază, iar el nu știe nimic despre o presupusă intervenție sovietică. Este de presupus că Ball făcea referire la

această discuție în întâlnirea cu Corneliu Mănescu. Dar Rusk revine la subiect în 28 august cu un zel sporit. „În numele umanității vă cerem să nu invadați România, întrucât consecințele pot fi impredictibile.“ De data aceasta, mesajul era direct. Nu rămânea niciun dubiu că ceea ce ar putea figura printre consecințe erau negocierile care se purtau între SUA și URSS. Cita neliniștea președintelui pus într-o situație dificilă. A cerut răspuns și explicații fără întârziere.

Dobrinin a informat Moscova și a propus calmarea situației printr-o negare oficială a intervenției de a ataca România. Ceea ce s-a și întâmplat. El a primit delegarea și i-a dat un răspuns lui Rusk că URSS nu întreține o asemenea intenție. Este, se pare, prima dată când SUA primesc o asigurare oficială cerută prin insistențe repetate. La ferma lui din Texas, unde se afla în vacanță, președintele Johnson era deranjat în plină campanie electorală în care fantoma lui Nixon creștea în fața votanților și îi strica planurile. Urgența lui Rusk venea din iritația lui de a se izbi de un subiect nedorit ce revenea mereu în presă.

29 august – Diplomația americană. Ambasadorul C. Bogdan e invitat la Rusk. Întâlnirea se înscrie în cursul evenimentelor pe care nu le cunoșteam în detaliu. La cererea lui Rusk, nu consemnează nimic scris. Vine să raporteze ministrului a doua zi înainte de înapoierea acestuia la București. Dubček se reîntoarce la Praga păstrându-și calitatea, ca și Svoboda. La ONU se spunea: „Dubček vine și rușii rămân“. Sunt îndeplinite cerințele minimale menționate de Ball? Jumătate da, iar pentru cealaltă jumătate, se anunța doar începerea demersului cehoslovac pentru retragerea unităților sovietice din centrul Pragăi și din sediile de presă, radio și televiziune. Democrații îl numesc pe Hubert Humphrey candidatul lor la postul de președinte, care va fi înfrânt apoi de Richard Nixon. (Un președinte pe care l-am cunoscut personal înaintea alegerii.)

30 august – Bilanț. În fine, am senzația încheierii crizei. Zece zile din care cinci am stat în scaunul ministerial, o șansă de a mă afla mai aproape de un centru al furtunii. De ce Cehoslovacia, și nu România? Dacă parcurgem lista „abaterilor“ românești care i-au neliniștit și iritat pe sovietici, vedem că era incomparabil mai mare decât cea a cehoslovacilor. Noi votam la ONU uneori diferit de bloc, ei nu. Pozițiile noastre în marile probleme semănau uneori mai mult cu cele ale nealiniatilor, ale lor nu. În CAER nu acceptam formula deciziilor „supranaționale“, ei da. Mențineam relațiile cu Israelul, ei nu, ca întregul bloc. Stabilisem relații diplomatice cu Germania Federală, ei nu, ca întregul bloc. Atunci, prin ce au atras ei mânia hegemonică? Am luat pe rând firele posibile ale dosarului de acuzare așa cum ar fi stat în fața

decidenților. Presa era considerată în Occident ca un element provocator major. Până și U Thant spunea că presa cehoslovacă a declanșat criza. A publicat injurii și ofense adresate sovieticilor și rușilor ca națiune asiatică și inapoiată. Cine cunoaște psihologia rusă va ști că jignirea este intolerabilă. În contrast, nicio insultă nu apărea în presa română la adresa oricărei țări cu care întrețineam relații și în mod special cele ce vizau Uniunea Sovietică sau țările socialiste. În acest ultim caz, criticile se ocupau exclusiv de idei, opinii sau activități. Dar ținând de domeniul psihologiei și al percepției, acest argument al presei nu era suficient de greu.

Mai mult a cântărit ieșirea la iveală a unor atitudini politice. În acordul tacit al superputerilor, fiecare se asigură că în sfera sa de dominație există state prietene. Se presupunea că în acestea domnea o stare de ordine și stabilitate. Haosul și slăbiciunea conducerii în a-l combate constituiau un argument cu greutate. Imposibil de a formula o asemenea acuzație României, care la capitolul autoritate și ordine păcătuia, poate, prin exces. În plus, era legată de aceste trăsături cerința unității, greu de realizat într-un stat federal și sfâșiat de grupări aflate în competiție.

Dar exista vreun alt domeniu care să trezească interesul Uniunii Sovietice? Da, geografia. Cehoslovacia era la granița cu Germania și Austria, un avanpost și chiar un miez al șirului de țări socialiste care coborau una după alta de la granița sovietică la cea iugoslavă. România înconjurată de țări socialiste nu are o locație de interes strategic asemănător. Este știut că pentru marile puteri geopolitica este un ghid de acțiune internațională. Intervine deci factorul militar. Or, militarii sovietici aveau ca obiectiv instalarea în Cehoslovacia a unui important centru de rachete. Existau acorduri comune în acest domeniu de la începutul anilor '60, dar mai aproape, în 1965, un tratat bilateral prevedea ca URSS să depoziteze focoașe nucleare în trei localități cehoslovace. Lucrările au început, au suferit și întreruperi, însă darea în folosință era prevăzută în anul 1969. Militarii sovietici, nerenunțând la avantajele locației, au început să se preocupe de securitatea acestor arme. Subliniau cu orice prilej în cursul manevrelor comune că frontierele vestice ale Cehoslovaciei erau fragile și permeabile. Asigurarea acestor frontiere combinată cu pretenția de a avea parteneră o țară care susținea ordinea constituiau argumentele militarilor. Și dacă este adevărat că în URSS decizia de a ocupa Cehoslovacia se află în cumpănă între două grupări, una moderată și alta partizană a forței, militarii au făcut ca a doua să prevaleze, aruncând sabia lui Brennus pe talgerul balanței.¹

¹ Conducătorul gal care a prădat Roma în anul 390 î.H. După ce aurul răscumpărării a fost cântărit, el ar fi aruncat pe cântar, ca să atârne mai greu, sabia lui, strigând: „Vai de cei învinși!” (n.red.)

Ambasadorul Bogdan îl informează pe ministrul român la New York asupra întrevederii lui cu Rusk, care era în posesia unei dezmințiri clare venite din partea lui Dobrînin a intervenției atribuite sovieticilor de a invada România. Astfel, ministrul care revenea la București deținea un rezultat important pentru conducerea de la București. Deși nu îl obținuse direct, ci prin intermediul ambasadorului său, Mănescu știa că atitudinea lui Rusk se datora și relației personale stabilite cu el la începutul anilor '60 și la numeroasele discuții amicale și sincere pe care le-au avut neîntrerupt după ce Mănescu a fost invitatul lui Rusk la călătoria (în care l-am însoțit) de cunoaștere a SUA în 1964, iar temele lor nu se reduceau la relațiile româno-americane, ci și la marile probleme actuale ce includeau războiul din Vietnam.

Continui încercarea de bilanț a crizei cehoslovace în momentul în care se termină sarcina mea interimară la venirea ministrului (în ziua următoare era la biroul său) și când revin la problemele mele, în special cele legate de începerea sesiunii a XXIV-a a Adunării Generale.

Reflecția mea se oprea la o altă întrebare: „Existau sau nu semne premonitorii ale intervenției din 20 august în Cehoslovacia? Și dacă da, de ce nu le-am decelat?” Retrospectiv și cu o informație împrospătată, constat că ele au existat.

Să începem cu luna august. În 9 august, Tito merge în vizită în Cehoslovacia, iar în 15 august încep consultările Ceaușescu-Dubček. Aflând de această succesiune îngrijorătoare, Ulbricht se intercalează între ele cu scopul de a tulbura „cârdășia dunăreană” și de a marca pregătirile intervenției. De ce au fost invitați Tito și Ceaușescu de către Dubček? Relații bilaterale, desigur, dar mai ales ocazie pentru Dubček de a-i lămuri pe cei ce vor să înțeleagă că socialismul nu e trădat în Cehoslovacia și că el îl apără. Dar, firește, era teama că intensificarea tonului critic la adresa Cehoslovaciei se îndrepta spre un deznodământ tragic: intervenția militară. Creșterea tensiunii putuse fi măsurată de la întrunirile febrile ale celor cinci sau șase țări, cei cinci fără sau cu Cehoslovacia, dar toate ocupându-se exclusiv de ea, plus întâlniri bilaterale. Kádár și Dubček (Komárno, 13 iulie), reuniunea celor cinci (Varșovia, 14 iulie), scrisoare comună a celor cinci către Dubček (15 iulie), cele șase (Čierna nad Tisou, 29 iulie), (Bratislava, 2-3 august), din nou Dubček-Kádár (Komárno, 21 august). Se știe acum că cei cinci (Moscova, 18 august, în continuarea ședinței Biroului Politic sovietic) decid intervenția comună în Cehoslovacia.

Pe linie militară; manevrele Pactului de la Varșovia: Șumava (Cehoslovacia, 20 iunie), din care trupele sovietice nu se retrag la timp, protestul cehoslovac din 15 iulie, manevre prelungite de altele, vara posomorâtă

și apoi „Dunărea”, inițiată la Moscova în 23 iulie, tot pe sol cehoslovac (alerta era programată la 9 iulie, iar desfășurarea, în august). Manevrela „Dunărea” ale Tratatului de la Varșovia începuseră atunci când la intervenția din 20/21 au intrat 29 de divizii, 7 500 de tancuri și 1 000 de avioane, după estimările vremii. La aceste manevre participau toate țările tratatului. Dar România, deși fusese pregătită cu o divizie înscrisă în proiectul inițial, și-a anulat participarea și a trimis obișnuita grupă redusă de ofițeri observatori. Aceștia au aflat – prea târziu – că militarii celorlalte țări fuseseră informați anterior asupra scopului vizat de manevre convertite peste noapte în intervenție armată.

Deci semne fuseseră suficiente și ar fi putut fi citite de cunoscătorii detaliilor mici și grăitoare. Cum urmărirea problemei nu cădea în sarcinile mele directe, găseam o justificare a surprizei mele. Dar nu-mi puteam ierta altă vină, aceea de a nu fi detectat un proces semnificativ început sub ochii noștri la Sofia. Obosiți să tot răspundă românilor în chestiunea neproliferării și văzând că Cehoslovacia nu este încă atrasă spre punctul de vedere românesc, sovieticii au convocat la sfârșitul întâlnirii de vârf de la Sofia o reuniune confidențială a celor șase țări care nu ridicau obiecții la Tratat. Din acest moment, Tratatul a cunoscut o fractură: 6+1 (România). În cursul verii, formula a fost aplicată numeroaselor reuniuni în care cei cinci o chemau la ordine pe a șasea (Cehoslovacia). La un moment dat, care s-a dovedit a fi propice, reuniunile s-au redus la cinci (fără Cehoslovacia). La mijlocul lunii iulie, cei șase devin cinci, iar reuniunile alternează cu cinci și șase și terminând cu intervenția celor cinci în august. Ce elaborată schemă de pregătire, cât de bine gândită schemă de izolare și pedepsire a Cehoslovaciei se desfășoară din martie (Sofia) pe tot parcursul verii până la atingerea unui punct culminant menținut permanent ca obiectiv în față! Câtă stăruință în elaborarea treptată a unei proceduri neconsensuale (de la șapte la cinci), până la a strecura o acțiune fracționară sub titlul unitar al Tratatului de la Varșovia sau al comunității socialiste. Cei cinci formau în limbajul lui Raymond Aron „o Sfântă alianță” a cărei doctrină era bazată pe dreptul „ajutorului dezinteresat” acordat „oricărui guvern comunist amenințat de contrarevoluție”. În fond, doctrina Brejnev de mai târziu.

Toate aceste considerente mă făceau să înțeleg mai bine meritul diplomației românești în acel deceniu, care obținuse o ușurare a constrângerilor ce se exercitau într-un bloc (și apoi într-o alianță) creat și consacrat de hegemonii sistemului binar rezultat din cel de-al Doilea Război Mondial. Chestiunea câștigării unei libertăți mai mari de mișcare, aspirație legitimă din punct de vedere al afirmării demne a identității proprii în sistemul internațional ce privea limba, cultura și valorile, a intereselor economice și a asigurării unui

program propriu de dezvoltare, țineau însă seama de existența limitelor și a liniilor care nu puteau fi transgresate. Erau excluse orice implicație nerealistă a ieșirii din bloc, a părăsirii alianței, așa cum nu putea fi eludată geografia care ne situa într-un spațiu geografic și politic dat. Ca urmare, limbajul nostru oficial și public nu admitea nicio aluzie la „intangibile“, dar nici expresii de dușmănie, denigrare sau injurii la adresa vecinilor noștri. Mai mult decât atât, cunoșteam și aplicam felul în care ne apăram pozițiile proprii diferite de acelea ale blocului nostru. Într-o asemenea situație ne prezentam ideea noastră ca o propunere pentru o acțiune comună, care servea mai bine intereselor tuturor și o încadram în principiile de bază pe care le susțineam toți. Așa procedasem și în cazul votului exprimat la ONU (spre deosebire de ceilalți) în problema denuclearizării Americii Latine sau a voturilor date în favoarea țărilor în curs de dezvoltare (ONU, 1963, Conferințele pentru comerț și dezvoltare, Geneva, 1964, New Delhi, 1968). Susținerea sistematică a suveranității, independenței, neamestecului în treburile interne nu erau o invenție românească, afirmam noi, ci principii ferme ale țărilor socialiste, ce se impuneau mai mult ca oricând în lupta împotriva imperialismului (occidental firește) care le încălca. Iar relațiile pe care le dezvoltam cu țările occidentale pe plan economic le puneam sub semnul coexistenței pașnice, susținută de sovietici.

Intervenția în Cehoslovacia pune la încercare această strategie. Dar ea nu a fost părăsită nici în evenimentele din octombrie 1968.

Critica României se făcea din interiorul unei alianțe pe care nu o denunțam. Obiectam împotriva unei erori a sistemului din care nu intenționam să ieșim. („Mai grav decât o crimă e o eroare“, spunea Talleyrand.) Reacția din 21 octombrie și afirmarea dreptului de apărare pentru orice încălcare a teritoriului aveau trăsături care puteau crea impresia adoptării unei politici noi, militante, dar din 22 încă și sigur din 23 se apelează din nou și se manifestă strategia României care a funcționat în tot cursul Războiului Rece. Eliminarea oricărei provocări, afirmarea apartenenței la o comunitate (din care nu puteam ieși), a unei conduite prescrise de principiile ei fundamentale care ne dădeau dreptul, exersat cu prudență, și la o opinie separată. Acesta mă făcea să consider că strategia diplomatică română a funcționat și în octombrie 1969. Și dacă s-a făcut gestul de fermitate în 21 august, imediat după aceea, cu o promptitudine remarcabilă, s-a trecut la aplicarea strategiei elaborate opt ani în șir. Cu rezultatele care se vedeau pe plan internațional, procesul de normalizare era dorit de toți. Deși criza produsese răni ce se vor vindeca încet, ea conținea învățăminte, experiențe și costuri care vor fi plătite în intervale mai mari de timp și făcea din 20 august un punct de răscruce în

sistemul internațional. Vor trece două decenii pentru ca semnalul primăverii de la Praga să fie preluat în întreaga sferă a unui bloc sau mai degrabă lagăr.

Vietnam și China

Problemele de care mă ocupam în anii de la New York (1956–1960) și cei de la minister (1961–1970) țineau de domeniul diplomației multilaterale (organisme internaționale precum ONU și tratate, convenții, negocieri, conferințe și reuniuni cu mai mulți parteneri). Relațiile bilaterale erau conduse de alți miniștri adjuncți (Macovescu în special). În acest cadru, războiul americano-vietnamez nu figura pe agenda mea de lucru. L-am urmărit însă în măsura în care era prezent la ONU și mai ales în discuțiile cu SUA în care eram frecvent antrenat.

Așa, de pildă, în 1966, în calitate de șef al delegației la sesiunea XXII a Adunării Generale, i-am prezentat lui U Thant, secretarul general al ONU, o scrisoare a guvernului român împreună cu textul programului Frontului Național de Eliberare din Vietnam, pentru a fi difuzat membrilor ONU. Era un program conceput de pe poziția unui stat de sine stătător adus la cunoștința tuturor țărilor. Până atunci vietnamezii nu voiseră să discute chestiunea conflictului la ONU, dar prin acest document semnalau că își schimbau atitudinea.

Știam că în 1963 relațiile lui C. Mănescu cu Rusk au prins viață, ca apoi să se apropie de rangul unei prietenii personale. În 1963, Rusk dădea de înțeles că relația specială pe teme economice între SUA și România se poate extinde în domeniul relațiilor internaționale. „Dacă tot recunoaștem că gândiți cu capul propriu, de ce nu am avea un schimb de păreri privind țările despre care dispunem mai puține informații? Suntem interesați cum vedeți voi lucrurile în Asia, mai ales Vietnamul și China, pe care le frecvențați des”, părea el a-i spune lui Mănescu.

În 1964, Rusk l-a primit pe Mănescu după vizita pe care i-a organizat-o în SUA. La o conversație amicală, Rusk a dat pe față interesul lui cel mai acut: „Ce credeți despre vietnamezi? Ce vor? Cum se poartă în discuțiile cu voi?”

În anii următori, trapezul a fost completat: existau linii Hanoi–București–Washington (și uneori New York – ONU), cu ramificații punctate spre Moscova și Beijing. Maurer fusese autorul acestei scheme. Rămâne până când se consumă, în ultima fază a războiului, în mijlocul lui.

Dar concilierea la care se lucra nu era de forma perfectă a celor viitoare. În acest caz nu exista egalitatea de tratament a celor implicați de către al treilea, deoarece acesta (România în speță) susținea deschis poziția și interesele uneia

dintre părți (Vietnam). În niciun moment susținerea publică a Vietnamului de către România nu a fost mai prejos decât a altor țări din Est sau lumea a treia. Și cu toate acestea, SUA spuneau: *Știm ce poziție aveți, dar ne interesează comentariile voastre*. SUA se găseau în criză de legături concludente pentru problemele Vietnamului și ale conflictului. Încăpățănarea lor de a continua și dezvolta procesul se baza pe două idei ce s-au dovedit lipsite de temei: supremația lor militară și mijloacele și gândirea primitivă a vietnamezilor, plus convingerea că scopul vietnamezilor era de a deschide porțile asiatice pentru instaurarea comunismului într-un efect de joc de domino.

Mesajul românilor contrazicea aceste premise. Românii nu credeau că aplicarea forței militare, oricât de mare ar fi, putea asigura victoria pentru SUA. Interesul celorlalte țări socialiste era de conjunctură: unul dintre ei este amenințat, solidaritatea se impune, dar nicio conspirație continentală și comunizarea regiunii nu sunt în vigoare ca urmare a înfrângerii americanilor.

Mult mai neîncrezători în conversații erau vietnamezii. Dar prietenia cu românii era de lungă dată. Acord de ajutor economic și tehnic în 1956, vizita lui Ho Și Min la București la invitația lui Dej, schimbări și contacte pe linii de partid, o apropiere a ideilor în privința relațiilor între partidele comuniste. Vietnamezii nu voiau ca hegemonul să fie URSS, ci ca ea să împartă rolul cu China; față de Hrușciov aveau rețineri.

În 1966, de Anul Nou, la sărbătoarea Tet, are loc o ofensivă de mari proporții a Vietnamului de Nord și a forțelor antiamericane din sud pentru cucerirea Saigonului. Spre marea surpriză a ocupanților, forțele nordului au ajuns la Saigon și Hue, orașe în care au avut loc lupte sângeroase.

În final, forțele armate mobile, după ce luptaseră mai mult de o lună, se retrag fără să poată declama o victorie. În schimb, americanii, deși anunță înfrângerea Vietnamului, sunt adevărații pierzători. Nu este vorba de atacul violent și neașteptat, obiectivele îndrăznețe, numărul de combatanți, dotarea și pregătirea lor care răsturnau calculele anterioare ale strategilor americani, ci de largile pături de critici ale populației, pe care Tet-ul le-a radicalizat total. Americanul de rând s-a trezit trădat prin comunicatele cu fals optimism ale autorității, prin vulnerabilitatea poziției americane și zădărnicia unui efort care-i costa din ce în ce mai mult. Dezamăgirea cuprinde cercurile politice până la sfârșitul deceniului, Johnson renunță la candidatură, Partidul Republican al lui Nixon câștigă alegerile, o întreagă și lungă supremație a democraților e ștearsă cu buretele.

Deși Johnson confirmă inițial în ianuarie politica americană de a nu se retrage din Vietnam, în lunile următoare funcționari americani din Washington au început să aibă și alte semnale pentru noi. Era vorba de

explorarea și a altor căi decât cele militare. Cea mai clară explicare a fost făcută în conversația lui Rusk cu Cornel Bogdan la Washington. Pe lângă repetarea unor teze vechi ca neacceptarea ca Vietnamul de Sud să fie cucerit de cel din Nord, afirma că SUA nu au pretenții asupra Indochinei sau Vietnamului de Sud, că nu vor să rămână acolo, că ar vrea o soluționare a conflictului politic și dacă Vietnamul de Nord mută accentul de pe latura militară pe cea politică și SUA sunt gata să ia măsuri care să favorizeze începerea negocierilor. Rusk i-a cerut lui Bogdan să-i comunice lui Cornel Mănescu aceste gânduri. Știa, desigur, că le vom trimite și vietnamezilor, în ciuda pretenției constante a României că nu era un mediator și că părțile trebuia să vorbească direct între ele.

Tot în mai 1966, o delegație guvernamentală română cu Bodnăraș și Paul Niculescu-Mizil se deplasează la Hanoi, unde este primită de Ho Și Min. În discuțiile mai detaliate printre multe propoziții cunoscute de fermitate, solidaritate și sprijin, era strecurată ideea că terenul politic și diplomatic nu era suficient explorat și că s-ar putea lucra cu folos pentru crearea unor condiții prielnice unor tratative politice. Vietnamezii au fost de acord cu negocierile, însă doar în cazul încetării acțiunilor agresive. „După război, acum nu e momentul.“ Mai precisă și mai restrânsă era cererea privind încetarea prealabilă a bombardamentelor americane. În orice caz, zarurile erau aruncate și merita să continuăm eforturile.

La întoarcere, delegația se oprește pentru discuții în China (Ciu Enlai) și în URSS (membru al Biroului Politic).

Tot în 1966, mai au loc consfăturile din iulie ale Tratatului de la Varșovia și ale CAER-ului și vizita lui Ciu Enlai în România. Trec trei luni de la vizita lui Bodnăraș la Hanoi și, în septembrie, se decide o nouă vizită de partid și de stat, condusă de Ion Gheorghe Maurer. De data aceasta contactele cu chinezii premere vizitei lui Maurer la Hanoi. Deși era o scurtă oprire în tranzit, Ciu Enlai s-a aflat la aeroport și i-a condus pe români la manifestația de aniversare a revoluției chineze (1 octombrie).

O dare de seamă a acestei vizite este făcută de Paul Niculescu-Mizil la ședința Comitetului Politic Executiv (11 octombrie 1966)¹.

Primire și masă la Ho Și Min. Discuții cu Pham Van Dong. Tezele cunoscute de o parte și de alta. Nuanțe noi în privința aprecierii rolului pe care-l joacă România prin relațiile ei în sistemul internațional. Vor reflecta asupra dezvoltării unei acțiuni politice și diplomatice cum propunem noi. Apare

¹ Niculescu-Mizil, Paul, *România și războiul americano-vietnamez*, Editura Roza Vânturilor, București, 2000 (n.a.)

ciudad faptul că în mai multe puncte ale raportului lui Mizil își fac loc rezerve față de Ion Gh. Maurer. „I. Gh. Maurer a avut impresia că (Ciu Enlai) nu a subliniat relațiile pe linie de partid. Mie nu mi s-a părut marcantă această chestiune.” Se știe că la plecare a intervenit un diferend cauzat de întârzierea la aeroport a lui Mizil, care apoi a susținut că Maurer l-a indus în eroare privind ora plecării. Cred că pentru a nu trebui să-l amintească în raportul lui pe Mizil, Maurer s-a debarasat de întreaga dare de seamă lăsând-o în grija acestuia. Se vede însă că el îl informase în detaliu pe Ceaușescu și pe alți membri ai Biroului ca Bodnăraș. Nu e un lucru nou în galeria de portrete ale conducătorilor politici ai acelei vremi. Nu e nicio noutate că în ochii lui Maurer, Mizil stătea pe lista activiștilor locali și zeloși. Listă de prieteni nu mai avea după moartea lui Dej. Dar tonul lui Mizil și incidentul din 1966 nu l-au împiedicat pe Mizil să-l trateze ulterior cu toată obiectivitatea pe Maurer. El reface în 2008 caracterizarea pe care i-o făcuse anterior (1992, 2003): „Maurer a jucat un rol imens în formularea politicii externe a României, a liniei pe care o numesc națională. Mă refer încă la perioada lui Dej, mă refer la perioada lui Ceaușescu. El a fost *sfetnicul principal* al primului, apoi al celui de-al doilea. Atât timp cât l-a secondat pe Ceaușescu, a contribuit esențial la elaborarea politicii acestuia, a fost unul dintre stâlpii ei de susținere”. Cred că frazele acestea, justificate în ochii celor prezenți la evenimentele pe care se baza Mizil, îi fac cinste.

Într-adevăr, planul lui Maurer era unul cu spor de complexitate. Când făcea un drum în Asia, capitalele vizitate erau Hanoi, Moscova și Beijing. Subiectul era unul singur, dar cei mai mulți se aflau pe poziții adverse și opuse. Și totuși Maurer îi aborda pe partenerii lui de consultări cu aceeași senină claritate și sinceritate, cu aceeași doză de diplomatie fină de care avea atâta nevoie în continentul contrastelor și ciocnirii. Când triunghiul estic e epuizat, îl preia pe cel vestic: ONU, SUA și Paris (U Thant, Johnson și de Gaulle). În ochii fiecărui participant din triunghiuri profilul României era amplificat de experiența contactelor celuiilalt triunghi, nicio scânteie nesemnalandu-se pe parcurs.

Maurer. De data aceasta devin martor. Iunie 1967, ONU. Sosirea lui Maurer la New York, unde se ținea Adunarea Generală Specială pentru Orientul Mijlociu (dezbatută în capitolul anterior) și vizita la Johnson (26 iunie). La vizită l-a însoțit C. Mănescu, mie fiindu-mi destinată activitatea sesiunii în curs. Dar, în 23 iunie, la Waldorf Astoria, la masa dată lui Maurer de Rusk (aflat și el la sesiunea ONU), am fost invitat și eu împreună cu el și Mănescu. A fost o discuție foarte centrată pe subiectele actuale, iar în cele legate de relațiile româno-americane îndeosebi, Maurer se distingea prin fraze

scurte și concise. „România nu vrea ajutor. Vrea comerț normal. În teorie ne-am înțeles bine.“ „În practică au apărut piedici. Cum plătim, ce vrem să cumpărăm?“ „V-ar trebui clauza națiunii celei mai favorizate“, răspundeau americanii. „Încercăm. Dar obstacolele nu provin din cauza României, ci a altora.“ „Credite? Fabrica de sticlă pe care vreți să o cumpărați?“ Maurer se scarpină după ureche. Spune: „Așa fac țărani la noi când nu le place ceva“. „Dar priviți, zice Rusk, comerțul crește între noi.“ „Nu destul“, adaugă Maurer. Secretarul de Stat: „Nu trebuie să trageți concluzii negative din dificultățile noastre actuale legislative“. „Înțelegem, zice Maurer, și sperăm că SUA apreciază ca un element politic pozitiv dorința României de a fi independentă.“

Trecându-se la Vietnam, Rusk a descris situația în care SUA numărau peste 250 000 de oameni morți și răniți în conflicte. „Știm ce înseamnă puterea distructivă în mâini nesigure, iar președinții Kennedy și Johnson și secretarii lor de Stat au explorat fiecare canal posibil de înțelegere șase ani la rând.“ El a menționat neproliferarea, limitarea armelor de distrugere în masă. „Nu e nimeni mai voios la organizarea păcii ca SUA. Nu ne îndoim de interesul veritabil de pace al SUA“, răspunde Maurer. „Dacă n-ar fi așa, n-ar fi utilă o discuție deschisă. Dar România nu aprobă întotdeauna mijloacele prin care SUA își urmărește scopurile. Totuși, unul sau celălalt sau chiar amândouă pot greși în privința mijloacelor.“

La sfârșit, vorbind de exploziva dezvoltare a științei și tehnicii și promisiunile lor pentru producerea de bunuri, Maurer a apreciat că SUA sunt liderul în acest proces.

Nu am rămas cu impresia că Maurer i-a dat cele mai bune note lui Dean Rusk, prietenul lui Corneliu Mănescu. El și-a păstrat bateriile intacte pentru președintele Johnson. Peste trei zile, acesta i-a primit împreună cu Mănescu. Cred că stenograma este o piesă antologică. Maurer afirmă că e mulțumit de discuția cu Rusk în care a constatat o similitudine de păreri ale celor două părți, dar crede că trebuie depuse eforturi pentru pacea în Orientul Mijlociu. Când ajungem la Vietnam, România vrea să explice de ce pentru ea și pentru alte țări mici problema este îngrijorătoare. Situația din Vietnam reprezintă un focar de pericol care ar putea dăuna dorinței României de libertate și independență. Similitudinea opiniilor celor două țări e în această privință mai mică. „*Noi credem că o cale poate fi găsită pentru ca trupele americane să se retragă din Vietnam.*“ Pe urmă a citat capitolul relațiilor economice și dificultățile pe care Rusk le pune pe seama Congresului și legislației. El însă citează cazul relațiilor simple ale unei fabrici de sticlă pe care vrem s-o construim.

În chestiunea Vietnamului, Johnson a adoptat un ton defensiv. „Dacă Vietnamul de Nord se retrage în spatele liniei de demarcare, SUA transformă

lagărele militare din Vietnamul de Sud în spitale și școli și își va retrage trupele în șase luni. Ei au însă obligații de apărare a unui aliat a cărei țară este atacată. Nu suntem noi invadatorii, ci Nordul Vietnamez. Nu încercăm să-i distrugem sau să-i invadăm. Să stea în țara lor, noi în a noastră.”

În privința României, chiar dacă e o țară mică, SUA sunt foarte interesate în relațiile cu ea. Am dori o ameliorare a comerțului și o creștere a bunăstării în România. Vrem să vină o zi când nu vor fi diferențe mari între cele două țări. Așteptăm ca legea Comerțului Est-Vest să fie votată. Congresul nu are vederi atât de liberale ca ale lui, dar dacă l-ar putea asculta pe premierul român, și-ar putea schimba părerile. Știe că Maurer va vizita și alte țări. Poate comenta ce vrea din discuția avută. Aflând că Maurer va fi la Beijing la 3 iulie, s-a grăbit să-i spună că „ar fi o culme a prostiei, ar fi o abordare preistorică, a omului de cavernă, ca SUA să dorească un război cu China”. Nimic nu este mai departe de mintea lui.

Interesante în această conversație sunt, fără îndoială, conținutul și explicația pozițiilor adoptate cu conștiința posibilității lor de a fi circulate în sistemul internațional. Dar importantă pare a fi și ocazia de a preciza situația României. „Ea nu aspiră la un rol important în dezbaterile internaționale. Tot ce vrea România este să fie stăpână la ea acasă”, zicea Maurer. Dar dacă e criză sau tensiune, nu-și realizează acest obiectiv. Apar soluții dictate de alte state și impuse în numele solidarității. De aceea România se implică în probleme și este interesată să fie rezolvate.

Maurer a spus: „Sunt la prima vizită în SUA, dar de când au început ostilitățile în Vietnam, am fost de patru ori acolo. Pornim de la ideea că problemele dificile trebuie rezolvate și președintele crede la fel”. Johnson l-a anunțat că America vrea ca Japonia, Coreea, Filipine și alte țări să fie libere. „Nu vrem să impunem acestora părerile noastre, ci dorim cu onestitate ca ele să decidă viitorul lor. Iar banii cheltuiți pentru armată ar trebui să meargă în zona economică a Deltei Mekongului.” În Grădina Florilor unde s-au fotografiat la ieșire, la mențiunea lui Maurer că Mănescu va fi, probabil, președinte al Adunării Generale ONU, Johnson a replicat că va fi un om bun și că a auzit lucruri bune despre el. De fapt, îi dădea prin aceasta acceptul său.

Revenit la sesiune la ONU, Maurer se arăta încântat de vizita la Johnson și avea cuvinte de apreciere față de el, mai multe decât îi rezervase lui Rusk. Buna dispoziție îl împingea spre vocabularul vânătoresc și povestea pitoresc amănuntele vizitei și trăsăturile oamenilor.

Maurer era îndreptățit să fie mulțumit de întreaga lui vizită ce a cuprins discursul și contactele de la ONU, precum și discuțiile cu președintele, secretarul de Stat și experți de frunte ai politicii externe americane.

Curând după aceea îl va întâlni pe Ciu Enlai la Beijing. Convorbirile din 5-7 iulie 1967 scot în relief o analiză meticuloasă, logică și rațională a situației internaționale făcută de I. Gh. Maurer, având în centru propria experiență recentă. O construcție diplomatică impecabilă. El face referire pe larg la întâlnirea lui cu J.K. Galbraith, economistul de vârf și diplomatul devotat al lui Kennedy, care continua să se bucure de sprijinul unor cercuri economice, financiare și chiar politice. Atât la președinte, cât și la Galbraith s-a exprimat dorința unei normalizări a raporturilor între China și SUA. Mai mult decât atât, americanii s-au interesat de poziția română față de această problemă și în caz pozitiv, eventualul sprijin logistic în orașe ca București sau Constanța, a căror ospitalitate ar ajuta la contactele directe, dar neoficiale, ale reprezentanților chinezi și americani. S-ar putea deplasa profesorul Galbraith sau alte două-trei persoane la Beijing în vederea unor discuții preliminare?

„*Iată, declara Maurer, exprimăm și noi o opinie în această privință.*” Se poate lua în considerare faptul că reluarea relațiilor oficiale între China și SUA ar putea modera anumite tendințe ale imperialismului american. Sunt mulți americani cinstiți care pot cu greu să înțeleagă de ce atunci când America întinde mâna Chinei, ea o refuză. Mai e un argument: atenuarea imperialismului e legată de slăbirea și lichidarea blocurilor militare. Pactele se mai modifică, în cursul timpului se schimbă convențiile, iar metodele evoluează. România e interesată de acest proces. Tratatul de la Varșovia, constituit ca o asociere liberă și o alianță între state libere și suverane, este alterat de convenții care creează organisme suprastatale și care pot duce la hegemonia unui singur stat. Se caută chiar să se ia hotărâri peste capul statelor membre. Iată o declarație sinceră și dură făcută de Maurer în 1967: „Una este alianța dintre state libere și suverane și alta este constituirea unui bloc în care o putere își asumă dreptul de a hotări pentru celelalte țări”. În privința obiectivelor diplomației românești, este o adevărată mărturisire de credință.

Este interesant de a observa că răspunsul lui Ciu Enlai la ampla expunere a lui Maurer nu s-a produs. Că Ciu Enlai tăcea continuu în timpul revoluției culturale, pe care o critica personal sub numele codat al lui Confucius, știa toată lumea. Tot așa era de așteptat ca în acel moment de maximă încordare cu URSS, China să fie încă în expectativă, amânând marile decizii pentru o împrejurare mai prielnică.

Este posibil ca totuși Ciu Enlai să acumuleze date pentru decizia de peste cinci ani de a stabili relațiile oficiale cu SUA și să noteze cu atenție declarațiile făcute de americani românilor. Dar cred că există și o ciocnire de stiluri de gândire, la care Maurer n-a reflectat suficient în impecabila lui structură mentală cu valențe carteziene. Ciu Enlai este un perfect deținător

al tradiției marilor școli de gândire chinezești care toate s-au distins nu prin raționament logic, cel cunoscut în afara Asiei, ci prin unul analogic care pornește de la evenimente, fapte și asemănări.

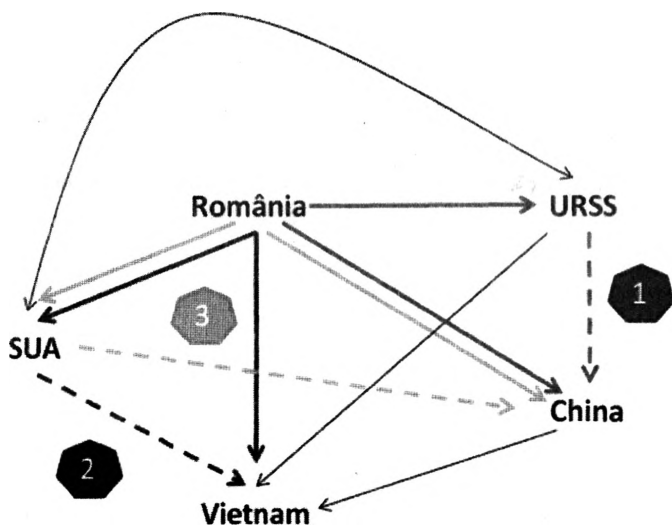
Să luăm următoarele fragmente:

Maurer: „Pe Johnson îl neliniștește această situație în Vietnam“.

Ciu Enlai: „Nici nu poate dormi bine“.

Maurer: „Asta cred că așa este; l-am văzut foarte obosit... războiul se desfășoară cu totul altfel decât prevederile inițiale ale americanilor“.

Ciu Enlai: „Tocmai acesta este lucrul bun“.

În încheiere, Ciu Enlai: „Eu sunt de acord cu ceea ce a spus Ion Gheorghe Maurer în prima zi, și anume că situația internațională este bună. Într-adevăr... este foarte bună... Niciodată în cursul ultimilor douăzeci de ani imperialismul american nu a fost atât de izolat. Poporul din Vietnamul de Sud este convins că îi va învinge pe americani și că ei se vor retrage recunoscându-și înfrângerea... a început sezonul ploios... Este adevărat că Johnson a obosit. Noi cunoaștem că ordonă personal fiecare bombardament în Vietnamul de Nord... Dacă războiul nu se va termina până anul viitor, L. Johnson va eșua, sigur, în alegerile prezidențiale... Problema care se pune nu este aceea ca L. Johnson să găsească o cale de ieșire, ci noi să facem ca el să eșueze. Noi luptăm ca el să-și recunoască eșecul, să termine războiul. Aceasta presupune că va cădea de la putere... Înțelegeți că noi considerăm că nu există posibilitate de unitate de acțiune cu Uniunea Sovietică. Noii conducători sovietici l-ar jigni pe tovarășul Mao Zedong... Dialogul

dintre Vietnam și SUA, acesta ține de suveranitatea poporului vietnamez... noi nu avem dreptul decât să facem propuneri, dar și aceasta numai atunci când ei ne cer... Vietnamul de Nord nu poate fi de acord să nu sprijine Vietnamul de Sud, în timp ce americanii rămân mai departe în Vietnamul de Sud. Așa se întâmplă și cu Taiwanul“.

Nixon. În anul 1967 atât de bogat în evenimente diplomatice pentru România, printre care vizitele lui Maurer în triumghiul Vietnam–China–SUA, președinția lui C. Mănescu la Adunarea Generală a ONU și poziția luată după războiul dintre Israel și arabi au activat un triumghi important de conciliere între SUA și China. Era ca temă și dimensiune cel mai vizibil și semnificativ dintre toate. El a fost declanșat de vizita neașteptată a lui Richard Nixon la București. Fusese vicepreședinte al SUA, guvernator, iar în 1967 se pregătea să candideze (a doua oară, eșuase în 1960) la președinția SUA în alegerile din 1968. Făcea un tur de vizite pentru a se documenta, a se pregăti mai bine și a fi, desigur, în atenția presei. La București se întoarce de la Moscova, unde fusese neglijat și subapreciat. Până și la Operă și-a plătit singur biletele, nemaivorbind de nicio primire la politicienii de vârf.

Conducerea română se sfătuiește cu privire la protocolul de primire. Va fi mai caldă decât primirea de la Moscova, mergând până la a contrasta cu ea. Dar nu atât de fastuoasă, încât să-i indispună pe președintele democrat al SUA și pe alți candidați posibili la alegerile viitoare, unii mai bine situați în pariuri decât Nixon. Să nu fie comunicate guvernamentale, nici miniștri. Primirea la președinte. Însoțitor de la venire la plecare, un ministru adjunct de la Externe, iar sarcina îmi revine mie.

Și iată-mă la Băneasa într-o zi ploioasă întâmpinându-l pe Nixon și echipa lui (un secretar, un ziarist). Prima scenă mi-a dezvăluit cu savoare o trăsătură a lui. În afară de câțiva diplomați de la ambasada americană și din minister, nu era public. Deci nici urale, nici fotografii speciale. Îi expun pe scurt programul. Reține rangul pe care-l aveam și mai ales întâlnirea de nivel înalt și observă diferența față de primirea jalnică de la sovietici. La încheierea vizitei, o femeie din personalul aeroportului care trecea întâmplător pe acolo, văzând mișcarea produsă la plecarea cuiva, face cu mâna un semn amical celui care urca în mașina în care intrase Nixon. Acesta cere șoferului să nu pornească, se dă jos și se îndreaptă spre femeia care se speriasse de efectul gestului ei și intră în vorbă prietenește cu ea, mulțumindu-i în timp ce fotografii său făcea poze. Nimic nu ilustra mai bine vocația popularității ce izbucnea la un politician veritabil, în orice împrejurare.

La masa finală dată de mine, la care invitasem intelectuali de vază, academicieni, scriitori, profesori, am văzut cât de mare era distanța între stilurile

lor de vorbire și schema culturală a unui oaspete american. Le asculta atent referințele docte despre istoria românilor, dar manifesta amabil o reacție total pasivă. Am intrat în discuție spunând că la noi există o bogată varietate de forme culturale prin tradițiile proprii ale regiunilor, care diferă în muzică, dans, costumație și gesturi. A reacționat imediat: „Diversitatea îmbogățește! Notează“, i-a zis el secretarului său.

Altceva însă era important în înțelegerea personajului și a preocupărilor lui. În frânturi de conversație am remarcat că Nixon acorda un loc important chinezilor și că se interesa de relațiile noastre bune cu ei. Am aflat apoi că în întâlnirea la nivel înalt a insistat asupra acestui subiect pe care-l avea în dosarul mental al acțiunilor lui politice. A apreciat enorm ce i s-a spus despre cum arăta China în viziunea și experiența noastră, ce urmărea ea cu adevărat, ce se ascundea sub conduita lor atât de greu de descifrat. Nixon n-a fost însoțit de Kissinger atunci, viitorul lui consilier suprem în materie internațională. Am încercat mai târziu să descifrez dilema: a aparținut ideea recunoașterii Chinei lui Kissinger sau a fost o idee personală? În germen o avea, în orice caz, în timpul primei vizite la București.

Șederea scurtă i-a lăsat o impresie profundă. Ales președinte în anul 1968, întreprinde o vizită în România, o premieră pentru un președinte american aflat în primul an al acestei funcții, în august 1969. Rareori un eveniment politic a fost tratat la noi cu o mai mare atenție. Firavul personaj de la Băneasa se multiplicase în sute de mii de cetățeni care, purtând placarde de prietenie cu SUA și cu președintele, transmiteau ovații și semne de admirație pe traseul parcurs de liderii SUA și ai României în mașini deschise.

În această fază, discuțiile despre China se întetesc și Nixon propune părții române să se implice în relațiile lor cu China facilitând o înțelegere. E o conciliere de proporții și cu șanse bune de reușită. S-au întetit comunicările diplomatice în timpul lui. Evident că răceala chineză se topea și din alte motive. Diferendul cu Uniunea Sovietică atinsese niveluri periculoase. Chiar voia să se asigure că în relațiile americanilor cu URSS aceștia nu vor fi convinși de teza primejdiei chineze pe care o adoptaseră. Americanii erau foarte interesați de conflictul chino-sovietic. Moscova le ceruse explicații și sprijin pentru punerea Chinei la punct. Nixon și Kissinger au crezut că alianța aceasta cu o putere comunistă împotriva alteia creea noi primejdii pentru SUA și trebuia evitată. Numai recunoașterea Chinei ar putea restabili un echilibru și o creștere a influenței sale. De aici contacte diplomatice directe cu chinezii la Varșovia, de aici antrenarea românilor și folosirea bunelor lor relații cu China. Și chiar un comunicat oficial: Nu-i treaba noastră că giganții comuniști se ceartă. Nu vrem să folosim în avantajul nostru ostilitatea lor,

„suntem adânc neliniștiți totuși cu o escaladare a acestei dispute într-o masivă breșă a sistemului internațional de pace și securitate“.

Linia lui Nixon, Washington–București–Pekin, lucrează din plin în urma vizitei lui Nixon și în 1970. În ianuarie 1971, românii comunică Washingtonului că Richard Nixon e invitat să viziteze China. În iulie 1971, Kissinger se deplasează în China, ca să pregătească întrevederea la nivel înalt, și negociază și elaborează cu Ciu Enlai textul Comunicatului de la Shanghai, care va fi semnat apoi în februarie 1972 de Nixon în cursul vizitei lui în China. Conținea normalizarea relațiilor între China și SUA, dorința părților de a reduce primejdia unui conflict militar internațional, niciuna din ele nu va viza hegemonia în regiunea Asia–Pacific și ambele se vor opune eforturilor altor țări sau grupuri de a stabili o asemenea hegemonie, niciuna nu va negocia în numele vreunui terț și nu va intra în acorduri îndreptate împotriva altor state. În cartea lui, *Diplomația*, Kissinger nu citează relațiile lui Nixon cu România și nici vizita sa la noi. Se știe că el deschisese o filieră de comunicații cu China prin Pakistan. Să-i fi comunicat aceștia înaintea noastră lumina verde a Pekinului pentru vizită? Să fi fost prea ocupat cu propria misiune premergătoare? Nixon însă a declarat că „România a deschis uși care, altfel, ar fi rămas totdeauna închise“. L-am vizitat la New York în 1983, în biroul lui de „exil“ după catastrofa eliminare din postul președinzial în urma scandalului Watergate. Nu voia să arate ca un om înfrânt. Îl vedeam răspunzând la telefoane, cu hârtii pe masă și cu manuscrisele cărților pe care le-a scris. Despre România păstra amintiri vii și calde. Este o ironie tristă a istoriei să rețină cu predilecție o eroare devastatoare, mai suculentă și mai pasionată decât un act politic care a marcat pragul între politica „restricției“ și aceea a „destinderii“ (*détente* vs *containment*).

Ceea ce s-a produs, de fapt, a fost o conciliere care depășea ca însemnătate internațională orice altă conciliere postbelică.

*

Nu fusesem implicat în acest proces decât indirect la prima vizită a lui Nixon în 1967. Am participat și eu la vizita sa oficială din 1969 și îmi reamintesc o discuție amicală cu Kissinger pe o temă îndepărtată, dar studiată de el, a diplomației Sfintei Alianțe din 1815 din care voievodul Valahiei nu era străin.

În 1969 toamna, la ONU implicarea mea este însă mai directă. Conducem împreună cu reprezentantul Algeriei un grup de inițiativă care se ocupa de votul Adunării Generale privind restaurarea drepturilor Chinei de a fi parte a Națiunilor Unite. Ne întâlneam cu alte delegații încercând să

obținem o atitudine favorabilă pentru adoptarea rezoluției prezentată de țările noastre. Eram la acel moment singura țară socialistă care milita în favoarea Chinei, deoarece URSS și ceilalți membri ai lagărului își ascundeau atitudinea ostilă sub o rezervă și tăcere totală.

Mi-a rămas în minte întrevăderea cu reprezentantul SUA, venit de la Washington, care se ocupa de subiect și mă invitase în mod puțin obișnuit să discutăm situația rezoluției privind China. Nu eram pe sălile ONU, ci într-un loc iarăși ciudat, hotelul Waldorf Astoria, unde, probabil, trăsesse. Cordial, mă întreabă ce cred despre rezoluție.

Îi răspund și eu în același mod: „Știm că ne aflăm pe poziții opuse, întrucât SUA își mențin poziția veche de a vota contra prezenței Chinei la ONU. Dar grupul nostru de susținători e convins că ceea ce facem este în interesul tuturor, chiar și al SUA“. „Însă știți că nu întruniți majoritatea necesară și rezoluția nu va trece“, a spus el. „Ceea ce este important, am replicat eu, este faptul că numărul celor ce vor vota pentru de această dată va fi mai mare ca anul trecut și va indica o curbă crescătoare care în curând va atinge cota cerută. Și asta contează.“

Am explicat apoi că un motiv superior precumpănește: este nu doar nedrept, ci și străin și inadmisibil rațional ca locul unui stat precum China să fie ocupat în organizația noastră universală de un grup de taiwanezi în virtutea unei simpatii politice inertiiale. Cum poate fi perpetuat un asemenea anacronism? Ceea ce am observat însă cu interes în convorbirea noastră a fost faptul că asculta explicațiile mele fără nicio replică, fără nicio contrazicere. Am bănuț că și la Departamentul de Stat au început să se pună întrebări în chestiunea Chinei. „Sunt norii unei noi politici care se coace“, mi-am zis eu.

Și, într-adevăr, ea s-a produs sub un Nixon ce vizita China în 1971. Nu eram la ONU și nici în diplomatie la acel eveniment. China a fost pusă în drepturi la ONU în 1971 cu majoritate de voturi. M-am smuls din noile mele preocupări de educație națională și am aplaudat virtual și de unul singur. Am aflat ulterior că personajul care voia să-mi știe părerile în 1969 a devenit președintele unei Asociații americane de amicitie cu China.

Dar referințele la China merg mai departe în amintirile mele. La Uniunea Internațională a Studenților în 1948 și 1949, aveam un coleg prieten chinez cu care serbam împreună victoriile Chinei lui Mao împotriva lui Chiang Kai-Shek, căderea Nankingului de pildă.

Am aflat ulterior că era creștin. Nu te apropii de această țară și de oamenii ei fără să afli lucruri nebanuite.

În anul primirii României în ONU avusese loc Conferința de la Bandung (1955) a țărilor nealiniat. Produsese o breșă în lumea bilaterală a puterii

introducând o familie nouă de națiuni. Aflați la New York la înființarea Misiunii noastre, Joja și cu mine comentam ca și alți diplomați principiile din Declarația de la Bandung. Deși se ținuse în Indonezia lui Sukanto, având personalități ca Nehru al Indiei, numele ce apărea cel mai des era al lui Ciu Enlai al Chinei, cel care peste 17 ani va semna cu Nixon declarația de la Shanghai. Aparținea unei culturi care număra mii de ani și avea o infinită răbdare. Când s-a lansat știrea că a fost primită China la ONU, autoritățile au arătat indiferență. „Nu suntem primiți în 1971, pentru că eram acolo din 1945. China este una dintre cele cinci mari state care au creat ONU. Locul era al nostru, vremelnice (26 de ani) ocupat printr-o eroare acum corectată.”

Dar în anii '50 eroarea dura și China era acoperită de perdeaua de bambus dată la o parte de Ciu Enlai. În toate sesiunile la care am asistat între 1956 și 1970 delegația română a susținut drepturile Chinei, a vorbit și a votat în favoarea lor. Am urmărit cu atenție dezvoltarea și înflorirea relațiilor bilaterale, chinezii numărându-ne neschimbat printre prietenii lor. O mare satisfacție aveam când apărea în acest tablou Ciu Enlai, pe care-l consideram una dintre marile figuri ale diplomației mondiale.

Prima dată când am avut prilejul să-l observ în persoană și de aproape a fost în 1965 la înmormântarea lui Gheorghiu-Dej, unde venise cu o delegație chineză. După funeralii a urmat o ședință a Marii Adunări Naționale, pe Dealul Patriarhiei, la care fuseseră invitate delegațiile străine și corpul diplomatic. În loja din mijloc a primului rând de balcoane care străjuiau sala, Ciu Enlai ocupa scaunul principal și aștepta începerea ședinței. Dar noua conducere politică nu terminase de elaborat unele detalii pentru măsurile ce erau supuse atenției parlamentarilor, astfel că prinși în discuții întârziu de la ședință mult mai mult decât sfertul academic. Într-o altă lojă apropiată, pe același palier, destinată unor ambasadori străini la București, mă aflam și eu ca ministru adjunct la Externe, pentru a le ține companie. Lângă Ciu Enlai nu stătea nimeni. Ciu Enlai nu părea deranjat de acest lucru. Observa cu atenție sala. Aparent imobil, cu privirea mătura mereu asistența ca un radar. Mă întrebam ce putea deduce din această observare. Dar uitându-mă din nou jos, am văzut că se puteau desluși lucruri altminteri neglijabile. Toți se așază la locuri și păstrează o tăcere respectuoasă. Un public civilizat. Nu au fețe împietrite de durere inspirată de orice înmormântare. (Oamenii nu au pasiunea suferinței. Iau viața în termeni mai puțin dramatici.) Încep să se miște după cinci minute de așteptare și vorbesc pe șoptite cu vecinii. Încă un sfert de oră și unii se ridică și își caută cunoștințele în sală. Gesticulează amical dacă le găsesc. (Sunt sociabili.) Șoaptele se transformă în zgomete. (Le place conversația, sunt meridionali.) Nu-i

deranjează întârzierea ședinței. (Nu au obișnuința punctualității.) Îi examinează pe străini și încearcă să-i identifice întrebând în dreapta și-n stânga. (Nu sunt xenofobi, ci chiar ospitalieri.) Cu aceste gânduri de fișă caracterologică posibilă întreprinsă de un observator format în tradiția înțelepciunii chinezești (înțeleptul trebuie să vadă dincolo de aparențe), l-am citat în minte pe George Călinescu care arăta în cartea lui, *Șun*: „Înțeleptul șade senin și netulburat. Lovitură de gong. Înțeleptul șade senin și netulburat. Gong formidabil“, rezumând astfel meditația probabilă a lui Ciu Enlai. A început ședința, s-au ținut cuvântări și s-au luat decizii de care Ciu Enlai a luat cunoștință la cască la fel de imposibil.

În anul 1966, Ciu Enlai a făcut o vizită oficială în România. Am avut un nou prilej să-l văd de aproape, dar, deși eram în continuare la Externe, sarcina mea de diplomatie multilaterală nu mă implica în acest eveniment. La recepția oficială citea cu grijă un toast scris care voia să spună: există circumstanțe care mă obligă să mă pronunț conform situației (începuse revoluția culturală care îl privea cu suspiciune la început și cu ostilitate deschisă mai târziu). Părea „senin și netulburat“, dar în spatele scenei vizita declanșase probleme mari atât pentru vizitator, cât și pentru gazde. Maurer era interlocutorul lui. Textele din mandatul lui Ciu Enlai făceau referință la recentul conflict cu URSS și conțineau atacuri la adresa acesteia. România adoptase o poziție neutră în această dispută și nu admitea ca pe teritoriul ei să fie proliferate acuze și critici la adresa niciuneia dintre părți. Ciu Enlai parcă spunea: „Voi m-ați invitat și astfel v-ați asumat răspunderea de a-mi da posibilitatea să înfățișez cum știu poziția proprie“. Remarcam acolo cum de la Confucius citire protocolul era vital în diplomația chineză. Există o deosebire netă între a face o vizită din proprie inițiativă și una la invitația expresă. De pildă, Nixon n-a fost invitat în China, dar i s-a transmis că poate să vină dacă dorește și va fi primit. Este instructiv să consultăm bogatul tom de documente îngrijite de ambasadorul Budura, care publică mesajul acesta al Chinei în cursul vizitei întreprinse de Gogu Rădulescu, în scopuri economice, în China, în 1970. Tot Budura a fost ca interpret martorul tuturor conversațiilor care s-au purtat la București. Nu era greu să vezi că ceva se întâmpla în culise. Întâlnirea de la Palatul din centrul Bucureștiului întârziase două ore în șir. Lucrurile s-au aplanat, dar nu a existat comunicat comun. Prietenia și respectul reciproc au fost afirmate însă cu tărie. Și cu acest prilej, Maurer a putut cunoaște în detaliu modul de a gândi și a negocia al lui Ciu Enlai și de a rafina și mai mult schema gândirii independente pe care o inițiasse sub Gheorghiu-Dej în favoarea României. Vizita a produs clarificări necesare și pentru o parte, și pentru cealaltă.

Observăm că în tradiția gândirii occidentale terțul este exclus în logică, dar și în politică: ori faci ce-ți cer, ori nu faci ce-ți cer. Da sau nu. Schema și/și este proprie gândirii chineze care se ferește de sau/sau. Gândirea chineză nu îl enumeră însă alături de principiul contradicției nici pe cel al cauzalității printre ideile călăuzitoare. Evenimentele nu au niciodată o singură cauză, ele provin dintr-o colecție de împrejurări care formează o configurație. Structuralism ar zice unii; da, dar schemele chinezești se mișcă permanent și astfel apare perspectiva pe termen lung.

Pe termen lung, declara un laureat american al Premiului Nobel, Robert Fogel, China va deține 40% din produsul global al lumii în 2040, la care se va adăuga 26% a opt parteneri asiatici și astfel, în acel an, Asia va reprezenta 66% sau 2/3 din producția și averea totală mondială.

Este fructul unei gândiri strategice care merită să fie studiată și înțeleasă. Nu m-am mirat într-o călătorie la Roma să găsesc un profesor de limbă și civilizație chineză care avea aproape 1 000 de studenți înscriși la cursul lui. E un semn bun pentru urmașii lui Marco Polo cu antene sensibile la viitorul proceselor care au loc în omenire și de ce nu ar avea urmașii lui Mănescu o înclinație asemănătoare?

*

În legătură cu problema chineză am avut, după ce am plecat în 1971 la Ministerul Educației, o amară deziluzie. Cât timp mă ocupasem de acest subiect după vizita lui Nixon, se formase o linie de legătură între SUA și China, pe care o deținea România. E un merit special al unei țări de a juca un asemenea rol într-o operație de conciliere. Observăm că Henry Kissinger se strecurase în joc și își forma o linie a sa ce trecea prin Pakistan. Era dreptul lui de om isteț și băgăreț. Voia, pur și simplu, să ni se substituie în rol și nu-și ascundea ostilitatea față de România. Dar linia noastră rezista și funcționa. Prin urmare, chinezii ne roagă să le spunem americanilor că sunt de acord să-i primească pentru discuții. Telegrama ajunge în mâna lui Macovescu, care se afla la Externe în rolul meu. Ce face el? O ține pe birou, ca să-i anunțe pe superiori. Dacă n-ar fi fost inapt și cap de lemn, ar fi transmis-o la Washington cu viteza luminii. Dar el o tot frământă câteva zile, timp în care partea americană este anunțată de pakistanezii lui Kissinger. Dacă ai vrea cu încăpățănare să faci o gafă mai mare, nu ai putea. Iată cum indolența, nepregătirea lui Mac, cum i se spunea, pune capăt unui rol remarcabil pe care țara începuse a-l practica. Și cel care a plecat pentru convorbiri la chinezi a fost Kissinger, care a rămas lipit toată viața de cazul chinez. La bătrânețe mai scria cărți despre China, ca să rămână în echipa deschizătorilor.

VI. CĂLĂTORII ȘI CĂRȚI

ADIRI și masteratul

În două subiecte aveam să dau lupta între profesionalism și politica-nism. Primul era formarea diplomaților și al doilea, înnoibilarea meseriei lor. Problema mi-a pus-o ministrul meu, în 1962. Vrem să avem diplomați buni, cum îi pregătim? Nu ne trebuie o școală pentru ei? I-am răspuns ministrului că ideea este de stringentă actualitate, dar că metoda utilizată până acum, cu învățământ seral în incinta ministerului, cu expuneri funcționărești și fără orizont, ar trebui înlocuită cu una modernă, practică și în alte țări. Cursuri universitare în afara sediului ministerului, dar în colaborare cu el, doar nouă ne revine uzufructul. Niciun activist de partid n-ar fi spus „da” la o asemenea propunere, dar, spre marea lui merit, Corneliu Mănescu a aprobat-o. „Cunoști universitatea și predai acolo; ocupă-te și vezi să iasă bine.”

Avusesem contact cu juriștii care veneau cu noi la ONU, profesori buni și stimați. M-am sfătuit cu ei. Am formulat împreună obiective, metode, structuri și problematică și rezultatul depășea toate practicile cunoscute la noi. Erau prevăzute cursuri cu scoaterea din producție, cu un curriculum universitar cu o durată de doi ani, cu profesori titrați, cu tineri cu studii universitare aleși prin concurs de admitere, provenind din toate profesiunile, având secții care se intercalau în cursuri comune, însă se distingueau prin obiectivul lor: formarea de diplomați, economiști, ziariști. Anticipam prin structură un masterat multidisciplinar de studii postuniversitare de mai târziu.

Am și demarat cursurile cu aprobarea a doi miniștri (Învățământ și Externe) în același an. Am adunat zelul, competența și seriozitatea profesorilor aleși pe sprânceană. Adăugam personalitățile de autoritate din cele trei direcții. Colegii mei m-au îndemnat, bazându-se pe experiența mea, să predau cursul *Bazele Diplomației*. Ezitând și negăsind alte soluții, am acceptat.

În curând am văzut câtă bătaie de cap mi-a dat această răspundere, mai ales în materie de timp, de ceasuri disponibile. Lucram pe rupte la minister, țineam un curs la matematici și aveam o droaie de manuscrise neterminate pe masă. Am găsit totuși un subterfugiu. Stăteam serile, prelungindu-le până după miezul nopții pentru a culege informația de bază și referințele, sub formă de puncte intrate într-o suită logică. Țineam cursul a doua zi, la prima oră, cu hârtiile în mână. O stenografă în partea din spate a sălii înregistra totul și după câteva zile puteam corecta și completa textul. Bătut la mașină a doua oară, era circulat într-un cerc restrâns de oameni. Ei ar fi putut să se pronunțe și să-mi semnaleze lipsuri. Încet-încet și repetat în anul următor, cursul creștea mereu, având trimiteri subtext aproape la fiecare pagină.

Rezultatul final a fost un tratat de 574 de pagini intitulat *Diplomația*, cu subtitlul *Școli și Instituții*. Era scris viori, cu un istoric interesant al școlilor străine, cu un capitol de istorie a diplomației românești, practica și metodele clasice ale diplomației, cum erau negocierile, misiunile speciale, cu capitole de diplomație economică și culturală. Mai tratam și diplomația în lumea actuală. Prima ediție a ieșit în 1970, iar a doua, în 1975. Cu mare satisfacție, am constatat că *Diplomația* era manualul curent al diplomaților români și că ambasadorii îl țineau la îndemână.

Cursul și cartea au fost cea mai îndrăznească încercare de a pune diplomația pe un soclu profesional, și nu ca un capitol accidental al cursurilor politice de marxism-leninism.

Dar în concurența între profesionalism și politicianism, a câștigat cel din urmă. În 1967, apare hotărârea mutării cursului de formare universitară a diplomaților la Universitatea de Partid. Rezistase cinci ani. Avea absolvenți străluciți care au devenit specialiști în domeniile lor, ca ambasadori sau funcționari internaționali, ca economiști sau ziariști. S-au reîntâlnit să aniverseze, ca oameni împliniți și personalități cu răspundere, 40 de ani de la înființarea cursului.

Fac tabloul eșecurilor altor instituții profesionale pe care le-am creat cu prietenii, colegii și colaboratorii mei.

1. CEPECA, o instituție internațională patronată de Biroul Internațional al Muncii pentru perfecționarea cadrelor de conducere în economie (1967–1971), absorbită, în final, tot de Universitatea de Partid;

2. CEDOR, Centrul European de Studii Demografice (1974–1976), desființat din ordinul Elenei Ceaușescu;

3. Centrele de studii prospective universitare, o inițiativă apreciată în străinătate (anii '70 și apoi dizolvate).

Era totuși o consolare că alte tribune profesionale au rezistat.

1. ADIRI, Asociația de Drept și Relații Internaționale;
2. Proiectul de asistență pentru dezvoltare al ONU, și
3. CEPES, Centrul European pentru Învățământul Superior, înființat în 1972.

Toate aceste instituții sunt legate de numele tinerilor cercetători și savanți care s-au dedicat organizării și dezvoltării lor. Pentru CEPECA, Ion Niculescu, pentru studiile prospective, Mihai Botez, pentru ADIRI, Virgil Căndea, care a condus și Centrul de Studii Sud-Est Europene, pentru organizare și sediul CEPES, profesorul Constantin Tănase-Iamandi.

Printre cele „durabile“, se numără deci la loc de frunte ADIRI. Geneza ei se bazează pe „zaruri“, adică pe probabilitățile din jocuri. Pe Kiseleff 47, fosta casă a lui Titulescu devenise sediul Ambasadei Ghaneze. Eram prieten cu E.K. Dadzie, ambasadorul „negru“, căsătorit cu o suedeză „albă“, de la New York. Atât el, cât și fratele lui aparțineau unei familii bogate care și-a trimis copiii la studii în străinătate. Erau amabili și cultivați. Într-o zi, Dadzie îmi spune că a primit instrucțiuni triste pentru el: se închide ambasada, este rechemat în țară. Motive: lipsa de fonduri. „M-am simțit atât de bine în această casă, îmi mărturisea el. Cine știe ce ambasador se va bucura de ea?“ Am avut o străfulgerare. De ce un ambasador? Pentru motivul că este folosită de minister ca local de închiriat?

Alerg la Maurer și-i semnalez eliberarea casei lui Titulescu, care ar trebui să fie ori moment istoric, ori să aibă o folosință compatibilă cu simbolul tot în cadrul Externelor. Titulescu era reabilitat de conducerea partidului, după o perioadă de ștergere a rușinosului trecut burghez, cu ocazia sosirii împăratului Haile Selassie al Etiopiei la București. Atât de cald îl evocase pe Titulescu și rolul salvator pe care l-a avut în viața lui, încât Dej, ajutat de Maurer, a decis ca simbolul diplomației românești din trecut să fie pus la locul ce i se cuvine, mai ales că fusese o victimă a lui Carol al II-lea și a fasciștilor. „Ce se poate pune în Casa Titulescu?“, a întrebat Maurer. „O asociație de relații internaționale, am răspuns eu și, ca să fac propunerea și mai atrăgătoare, am precizat: o Asociație de Drept Internațional și Relații Internaționale, pe care sunteți cel mai îndreptățit s-o prezidați.“ Maurer nu s-a supărat când a văzut că îi întindeam și curse, în dorința de a avea două probleme rezolvate dintr-o lovitură: Casa Titulescu și asociația. Se gândea la faptul că o diplomatie bună, de care avea nevoie în planurile lui, trebuia să-și întărească autoritatea și planul teoretic al studiilor și luptei doctrinelor. Astfel că hotărârea „de sus“ a venit în curând: casa se renovează, va fi sediul unei Asociații de Drept Internațional și Relații Internaționale (ADIRI), ținând de Ministerul de Externe.

Președinția lui Maurer și aripa Externelor au făcut ca instituția să câștige prestigiu și să fie inalienabilă. N-a luat drumul către instituțiile partidului și, astfel, a marcat un succes al profesionalizării în concurența cu politicianismul.

Ministerul și-a luat sarcina în serios, a restaurat clădirea și a instalat o bucătărie modernă la subsol. De câte ori avea oaspeți străini sau se ocupa de ambasadorii străini la București, ADIRI organiza la etaj expunerile cu public și dădea mesele când era cazul, cu un personal minimal. Un director și o secretară, un bucătar, personaj de îngrijire și pază.

A funcționat așa din plin ani după ani. Depindea mult de ministru și de calitatea lui profesională. Când era numit în acest post un activist politic, acesta putea să înțeleagă mai puțin că era vorba despre o componentă intelectuală a diplomației la care nu se pricepea. Dar în ciuda unor dificultăți de acest gen, la Casa Titulescu veneau miniștri și demnitari străini, se țineau expuneri de nivel ridicat, se purtau tratative care scăpau de lumina scenei deschise și de presă. La seria de comunicări periodice erau atrase cadre universitare, dar și studenți sau doctoranzi.

ADIRI înființează și o publicație periodică științifică, *Revista română de studii internaționale*.

Cea mai importantă și prețioasă acțiune a ADIRI este o organizare a unei reuniuni internaționale cam după cinci ani de la înființarea sa. Datele despre ea și despre ecoul ei pe plan european vorbesc de la sine. Numele ei era *Colocviul European de la București* (1969). Subiectul viza ideea unei Conferințe europene de strategie (CSE), lansată de țările estice, care trezise interesul țărilor neutre și apoi pe cel al celor vestice. Ea se adresa specialiștilor de relații internaționale europeni. A întrunit, într-adevăr, peste orice așteptări, personalități de excepție din rândul analiștilor, profesorilor, teoreticienilor și cercetătorilor în relațiile internaționale. Elementul politic a fost evitat, începând cu omisiunea persoanelor oficiale. Pentru a respecta acest principiu, am făcut doi pași înapoi și i-am predat lui Costin Murgescu, membru al biroului ADIRI, sarcinile de gazdă. Eram, în principal, adjunct al ministrului de Externe, deci legat de o funcție politică și în mod subsidiar secretar general al ADIRI. Aproape toți cei ce veniseră la București se cunoșteau între ei, fie personal, dar în mod sigur prin comunicări și colaborări.

În mod special îi putem cita pe doctorul Bruno Coppieters, director general al Institutului Regal de Relații Internaționale din Bruxelles, ambasadorul George Ignatiev, reprezentantul Canadei în Comitetul de Dezarmare de la Geneva, generalul André Beaufre, director al Institutului Francez de Studii Strategice, Michel Tatu, redactor la *Le Monde*, prof. Pierre Hassner,

ale cărui cărți erau în plină circulație, tot în Paris, Sir Geoffrey de Freitas din Londra, John Campbell, Consiliul pentru Relații Externe, New York, Luca Pavolini, directorul revistei *Rinascita* din Roma, Camille Aboussouan, în curând reprezentantul Libanului la UNESCO, Johan Galtung, director al Institutului de Cercetare a Păcii, Oslo și șef de școală care a atras tineret din toate țările, Lefkos Clerides, directorul Baroului de Avocați și viitor președinte al Ciprului, Jacques Freymond, directorul Institutului de Înalte Studii Internaționale din Geneva, Arthur Schlesinger, New York, consilier al președintelui Kennedy, iar din partea organismelor internaționale, Janez Stanovnik, secretarul general al Comisiei Economice Europene a ONU de la Geneva, directorul general al oficiului ONU Geneva, Francis Blanchard, director general adjunct (și apoi plin) al Biroului Internațional al Muncii.

Din multe țări, au venit directorii institutelor de resort din Austria, Bulgaria, Danemarca, Olanda, Spania, dar și cercetători de frunte din celelalte state reprezentate; în total 20 de țări. Țările din Est, începând cu URSS, au fost reprezentate de profesori de autoritate cum era Tomașevski, de la Institutul de Economie Mondială și Relații Internaționale, un centru important cunoscut de cei prezenți.

În ședința de deschidere a fost citit mesajul secretarului general al ONU. U Thant a amintit colocviului că lucrările sale au un orizont mai larg decât cel regional, deoarece pot contribui la consolidarea unui sistem universal de pace și securitate. El îi saluta pe oamenii de știință adunați la București pentru o discuție cu caracter științific.

Președintele Consiliului de Miniștri, Ion Gheorghe Maurer, a rostit cuvântarea de bun venit la adunarea aflată sub auspiciile ADIRI. După ce a prezentat ideile de bază ale politicii externe a României, neomițând să afirme că „nu sunt de conceput libertate socială și individuală, acolo unde independența și suveranitatea națională nu există sau, într-un fel sau altul, sunt știrbite sau nesocotite“, el s-a referit la tema Colocviului European. A introdus o notă de optimism și încredere spunând că „sunt întrunite condiții favorabile pentru întreprinderea, încă de pe acum, a unor acțiuni concrete, căutându-se să se identifice puncte comune în privința cărora s-ar putea realiza un acord“. Apoi a adăugat cuvintele frumoase și încurajatoare: „Dezbaterile dumneavoastră vor fi nu numai o explicație a ceea ce s-ar putea întreprinde, ci și, într-un anumit fel, o profesiune de credință, deoarece în împletirea dintre aspirație și realitate, în lumina științei, nu există eforturi aducătoare de consecințe binefăcătoare, decât în măsura în care izvorăsc din dorința pasionată de a izbuti“.

Premierul român era bine cunoscut pe plan internațional. Fusese la ONU, ținuse discursuri. Presa îi urmărea traseele de la Beijing la Washington, de acolo în Vietnam, apoi la ruși și la Paris. Mediază între combatanți, scriau ziarele, iar Maurer dezmințea: „Țările mici nu mediază. Marile puteri sunt mediatoare. Noi, cei mici, putem eventual ajuta la concilierea opușilor“. De aici apăreau faimoasele triumphiuri ale lui Maurer. Noi știam, iar în străinătate se bănuia că el era autorul și îndrumătorul procesului de deschidere a României în toate direcțiile geografice și pe toate temele de conlucrare, începând cu cele economice. La Colocviul European era admirat și stimat de participanți, uluiți de amploarea de care se bucura în țară la noi, precum și de atenția și ecoul din țările europene.

Remarcabil a fost contribuția presei române, care de la început detectase prezența unui eveniment „generos“ ca temă și participanți. Ea i-a asaltat pe delegații străini, cerându-le interviuri scurte sau mai lungi, însoțite de fotografia celui chestionat. Ele apăreau sub un titlu care rezuma ideea principală dezvoltată de fiecare dintre invitații străini. În acest fel presa a reușit să dezvolte un colocviu paralel celui din sală, extins în arena largă a publicului.

Jacques Freymond, despre importanța completării securității prin dimensiunea inseparabilă a cooperării, Pavolini, despre națiunile europene, Tomașevski, despre climatul de pace și securitate, Stanovnik, despre încrederea reciprocă, Galtung, despre problemele europene, Hassner, despre interdependență, Coppeters, despre blocuri militare. Astfel, dezbaterile oficiale se prelungeau într-o sferă mai largă, cu opinii ce nu erau de neglijat.

Am ținut și eu o expunere. Fiind cam lungă (21 de pagini), am rezumat-o în ședință, dar am distribuit-o integral. Ca diplomat, m-am prezentat drept un practicant al teoriilor și al ideilor din sfera științei. Am observat, astfel, că în Europa ideea unei politici paneuropene de cooperare și securitate pe tot continentul și-a făcut de mult apariția, dar în prezent ea se conturează cu precizie și claritate, invitând la acțiune. Potențialul omenesc este considerabil în Europa. Iar una dintre premisele esențiale ale securității o reprezintă dezvoltarea relațiilor de *cooperare*.

Am trecut în revistă probleme care, pentru a fi rezolvate, presupuneau un mecanism al cooperării funcțional: lichidarea blocurilor militare, a bazelor militare pe teritorii străine, retragerea tuturor trupelor în limitele frontierelor proprii și, în mod special, dezarmarea. „Securitatea nu este o colecție de formule care să reprezinte doar absența agresiunii și a conflictului. Ea presupune un climat pozitiv profilactic în care germenii unei conflagrații să fie reduși la minimum.“

Tot ceea ce a urmat, mijloace de înfăptuire a cooperării și securității, metode de realizare a cooperării și securității europene, resurse ale cooperării europene, era, de fapt, un imn adus „conceptului cooperare“.

Erau pronunțate în acest cadru și aprecieri la adresa gazdelor. Stanovnik: „Dacă ar exista mai multe acțiuni ca prezentul colocviu, scopurile ONU ar fi servite mai bine“. Schlesinger: „ADIRI merită toată lauda pentru inițiativa sa. Toată lumea a fost impresionată de discursul prim-ministrului, de fermitatea adoptată de România de a duce la această conferință dialogul internațional dincolo de polemicele sterile ale Războiului Rece. Cred că România aduce o contribuție importantă și efectivă bunului simț și rațiunii în lume“. Freymond: „Țara dumneavoastră dă un exemplu de înțelepciune prin modul în care activează în viața internațională. (...) România, întreținând relații bune, normale cu toate statele Europei, și-a atras admirația și simpatia generală a continentului și a contribuit la destindere. Are un rol de prim ordin în dialogul cooperării europene“. Kreisky (Ungaria): „Consider ca foarte fericită inițiativa românească și îmbucurătoare ideea și felul în care a fost realizată. Colocviul s-a desfășurat într-o atmosferă destinsă, propice unui schimb liber de opinii“.

Nu numai presa noastră s-a ocupat de Colocviul european. *Le Monde* la Paris publica în 26 iulie articolul despre Colocviul de la București. De la început remarcă și numește câteva dintre cele 60 de personalități prezente, reprezentând 27 de țări. Consideră „că sovieticii urmăresc consacrarea unui status quo politic“. Dar „românii au o concepție activă destinderii, reclamând nu numai dizolvarea blocurilor, dar de pe acum diversitatea înăuntrul fiecăruia dintre ele. După părerea lor, securitatea trece întâi prin respectul față de independență; o rețea de pacte bilaterale și multilaterale, țesute de la un sistem social la celălalt trebuie să ia locul alianțelor, echilibrul teroarei trebuie să fie înlocuit printr-un sistem de garanții juridice – de pildă, nerecurgerea la forță sau la amenințarea cu forța – care va reduce influența marilor puteri la proporții mai moderate“. În încheiere arată că guvernul român pregătește noi colocvii, nelăsând să „doarmă“ proiectul Conferinței europene, ceea ce este „un aspect al politicii de deschidere la toate azimuturile duse în ultimii ani“.

În ziarul *Le Figaro*, generalul Beaufre publică un articol despre securitatea europeană. El citează lucrările de la București, care îi confirmă necesitatea unei organizații paneuropene a securității în Europa, dorită și așteptată de țările estice.

Un articol despre Colocviul ținut în casa lui Titulescu a apărut în *L'Orient*, la Beirut, dând nume ale personalităților prezente. El precizează

în plus că anunțul vizitei lui Nixon în România a fost ca o bombă între participanți. „Pe măsură ce lucrările se țineau, devenea evident faptul că România, țară cu geniu mediteranean, putea favoriza condițiile mai multor dialoguri.“

Comentarii favorabile au apărut și în presa din Est, din care pot fi citate cea din Cehoslovacia și Iugoslavia.

Opiniile participanților și ecoul în presa noastră și cea internațională răsplăteau cu prisosință eforturile și așteptările celor de la ADIRI, printre care mă număram. În afara unei logistici care cerea rezolvarea problemelor – nu puține – pe parcursul reuniunii, încercam să am conversații cu cei pe care îi consideram personaje-cheie, dată fiind autoritatea de care se bucurau în țările lor și în Europa.

După închiderea lucrărilor, ministrul de Externe, Corneliu Mănescu, și soția au oferit o masă în cinstea delegațiilor străine, la care au invitat și ambasadorii lor de la București, seara, la restaurantul Pădurea Băneasa, de cealaltă parte a lacului Snagov. La pitorescul locului se adăuga și drumul cu barca pe lac pentru cei care nu veneau în automobilele lor. Albumul amintirilor de la București se încheia astfel cu pâlpăirile de lumini, într-un decor negru și plin de mistere, așa cum era, de fapt, situația Europei.

Încă de la conceperea Colocviului îmi spuneam că dacă Bucureștiul adaugă litera „C“ în titlul viitoarei Conferințe europene prezentată drept CSE – S de la securitate –, punându-i emblema de CSCE – ce includea Cooperarea –, efortul lui poate fi considerat ca răsplătit.

Chiar în cursul Colocviului limbajul conferinței s-a modificat ușor, securitatea și cooperarea apărând cot la cot ca parteneri.

Mă consideram deci satisfăcut dacă țineam seama de expectațiile mele. Chiar le consideram depășite și prețioase, când citeam aprecieri care se adresa unui întreg colectiv din care făceam parte. Eram mulțumiți dacă Maurer era recunoscut ca personalitate eminentă și chiar șeful unei școli diplomatice românești. Ne era de ajuns să-l vedem în această postură din care ne instrua, ghida și inspira, pe noi, simpli ucenici, executanți, soldați de trupă. Dar iată ce scria despre noi doctorul Jaroslav Šedivý de la Institutul pentru Politică și Economie Internațională de la Praga: „De multă vreme am fost convins că românii trebuie să aibă un fel de «trust al creierelor» pentru planificarea politicii lor externe. La acest colocviu au participat unii din acest «trust». Sunt specialiști remarcabili. Știu ce prețioase sunt ideile bune și reușesc să meargă după ele. Evident, de aceea au invitat la convorbirile de la București atâția oameni ageri“.

Pe lângă recunoașterea „cooperării“ a existat o altă contribuție, care era mai mult decât un sprijin dat proiectului de Conferință europeană, printr-un

gest „hotărâtor“ în ținerea conferinței. El este legat de numele lui Johan Galtung, unul dintre proeminenții reprezentanți la București.

Johan Galtung este un personaj unic, multidisciplinar, analist și filosof, sociolog și diplomat, om de cultură și scriitor prolific. L-am vizitat la hotel la București, dar m-a întâmpinat cu o scenă pe care nu știam cărei stări a lui să o atribui: capriciu, teatru, oboseală? Stătea în picioare și dansa pe pat, declarând că nu știa unde a venit, ce se întâmpla cu reuniunea, cine participa.

Mi-am dat seama că era extenuat când am văzut programul scris pe cinci luni, din iunie în octombrie, totalizând 24 de deplasări la Londra, Paris, Dortmund, Sandefjord și Oslo, Mexic, București (26–28 iunie), Madrid, Paris din nou, Africa de Vest, Rio de Janeiro, Buenos Aires, Bariloche, Santiago de Chile, urmat de Peru, Bolivia, Venezuela, Panama, Mexic, Cuba, Madrid, Karlovy Vary, Oslo, Londra și Soci. Era o oboseală certificată de zigzagurile lui pe glob.

Galtung își bătea la mașina de scris pe care o purta cu el toate intervențiile, plus articolele cerute în presa timpului. Când auzeam o mașină de scris bătând într-un avion în zbor, știam că numai unul pe lume putea fi: Johan. Avea patru sedii în care întârzia mai mult: unul în Hawaii, altul la Oslo, unul la frontiera între Franța și Elveția (Geneva) și al patrulea în China. Ne-am împrietenit totuși la București, în ciuda scenei de la hotel, și am luat o masă împreună, când am avut o discuție serioasă privind problemele europene, cu desene pe șervețele din când în când.

De la București drumurile noastre s-au încrucișat mereu. L-am invitat în anii '70 la București să țină o serie de lecții timp de o lună, l-am dus la o vânatoare de rațe și am disecat situația internațională. Altă dată, a venit împreună cu editorul lui să lucreze la mine la Vălenii de Munte, unde i-am adăpostit. Prima lui soție, fost ministru al Educației în Finlanda, nu l-a putut urma cu cei doi copii ai lor în acest curs pe mapamond. Despărțindu-se, s-a căsătorit cu o japoneză care îl întovărășea peste tot, preluând o bună parte din treburile lui de administrație, programe și deplasări. O elogia în discuțiile cu mine, enumerând zeci de calități, muncă, pricepere, precizie, conștiință, bucatărie, scrieri și tipărituri, dragoste chiar. Mi-a zis: „Să iei neapărat ca următoare soție (*next wife*) o japoneză ca Fumi“. I-am răspuns: „În altă viață (*next life*)“, obținând pentru această atitudine grațitudinea soției mele.

Trec anii și prietenia se menține. Ajungem la vârste înaintate amândoi. Neputându-mă deplasa la Conferința Forumului de Prospectivă care își sărbătorea 40 de ani de la înființarea lui la București, Galtung m-a vizitat acasă, unde ne-au copleșit amintirile. Mi-a spus: „Trebuie să îți mărturisesc un lucru pe care nu-l cunoști. La București și după aceea am adus un mare

serviciu organizatorilor Conferinței de la Helsinki. L-am sunat pe președintele Finlandei, care se afla în cumpănă în încercarea de a organiza la Helsinki conferința cea mare. Apăruseră îndoieli masive ale unor experți care ziceau că era bună ideea de a discuta securitatea, dar momentul nu era încă potrivit. Cu cele ce am aflat la București și după discuția noastră de la masă cu șervețele pe care făceam desene și subliniam idei, l-am asigurat pe președinte să continue neabătut, pentru că europenii au nevoie de securitate, în noile condiții ale strategiilor nucleare și ale relațiilor sovieto-americane. Mă impresionase ceea ce mi-ai menționat despre studiul de la Dezarmare, care examinase și posibilitatea ca SUA și URSS, cele două superputeri, să recurgă la o primă lovitură și ripostă, care pot avea loc pe un alt teren decât al lor, ca de exemplu în Europa. Președintele a continuat pregătirile, iar nordicii neutri s-au arătat foarte interesați de reușita Conferinței. Mi s-a recunoscut meritul semnalului meu de la București. Sunt bucuros de asta. Dar vreau acum să împărtășim satisfacția de a fi lucrat împreună și de a obține un rezultat al unei colaborări amicale întreprinse la București“.

I-am mulțumit pentru probitatea unei mărturisiri și dezvăluirea unui secret pe care mi-l rezervase. Și m-am gândit mult mai târziu, peste patru decenii și jumătate, că nu știam că la București colocviul a înlăturat un obstacol în calea Conferinței europene. Ceea ce era, poate, mai important decât adăugarea unui „C“ în plus la nume.

Revolta studenților

Pentru a explica stările dominante într-un anumit deceniu, este uneori necesar să întorci filele calendarului înapoi, ca să fie identificată sămânța acestor stări în deceniul anterior. Nimeni nu bănuia că anii '70 în Occident, dar și în alte țări aveau la rădăcină mișcarea revoluționară a studenților. Deceniului șapte i s-ar putea atribui o adevărată criză a societății pe plan cultural și educativ, politic și social. El poartă în spate acest sac greu, plin cu pietre.

În Nanterre, o suburbie pariziană unde funcționa o anexă a Universității din Paris, pe un fond de neliniște din 1967 și printr-o tradiție de dezordine a căminelor studențești și a comportamentului nereglementar sau interzis, cum ar fi drogurile și legăturile nocturne între internatele de băieți și fete, la vizita unui ministru în ianuarie 1968, studentul Daniel Cohn-Bendit este amenințat cu sancțiuni, dar studenții protestează organizând demonstrații și declanșând o mișcare pe plan național. Demonstrațiile s-au întins și au devenit amenințătoare prin străzile baricadate, revendicările pe plan politic,

ocuparea de puncte strategice și sedii de instituții. O grevă de mari proporții paraliza uzine energetice, chimice și de automobile, în ultima categorie incluzându-se Renaultul. Milioanele de greviști dovedeau că la nemulțumirea studenților pentru condițiile lor de activitate, o masă mare de muncitori protesta pentru condițiile grele de viață. Guvernul oscila între reprimarea prin forță a mișcării sau printr-o strategie neviolentă. Prim-ministrul Georges Pompidou și fostul prim-ministru Pierre Mendès France au retras poliția din confruntare și au așteptat epuizarea demonstrațiilor. Când accepta s-au apropiat de apogeu, Mendès France și François Mitterrand au declarat că în Franța nu mai există autoritate și puterea nu mai aparține nimănui. Ideea nihilismului și a haosului i-a speriat pe cetățenii francezi și la 30 mai ei demonstrează cu idei de dreapta, întrunind participanți pe Champs-Élysées mai numeroși decât cei din manifestațiile stângii și ale studenților. Derutați, aceștia nu au încercat să se opună când poliția reocupa toate instituțiile pe care ei le confiscaseră.

În aceeași lună decisivă, între 14 și 18 mai, președintele Franței, Charles de Gaulle, vizita oficial România.

Cum la minister nu mă ocupam de diplomația bilaterală, nu am fost în grupul de organizare. Am asistat la principalele evenimente. De Gaulle, cu cea mai mare detașare de evoluția situației în Franța, își juca impecabil rolul de prieten al României. Erau dezvoltate toate formele de cooperare industrială, energetică, științifică. Biblioteci și centre de documentare erau create pe bază de reciprocitate în Franța și România. În nicio altă țară conceptele politicii lui de Gaulle, independența, suveranitatea, neamestecul în treburile interne, nu găseau un public mai receptiv și vital interesat de ele. Pe ele România își dezvoltă acțiunea de deschidere și de îndepărtare a constrângerilor de bloc estic.

Dar de Gaulle era informat, pas cu pas, de derularea evenimentelor și măsurile luate în Franța. Peste zece zile de la reîntoarcerea lui în Franța, va avea loc sfârșitul crizei. Demisia sa în anul următor poate fi plasată în șirul de evenimente ale revoltei studenților și, mai ales, al efectelor lor pe plan politic.

În Italia, ca un ecou al Nanterre-ului, studenții din Torino s-au opus transferului Facultății de Științe într-o suburbie a orașului. Tot în 1968, Universitatea din Roma se închide din cauza manifestărilor studenților. Din primul moment, lozincile și motivația acestora marchează diferența față de francezi. Mai mult decât revendicările în materie de educație, studenții se simt legați de organizațiile militante ale muncitorilor. Nu numai legătura cu Partidul Comunist Italian era evidentă, dar și influența extremităților din China și a Gărzilor lor Roșii. În publicația *Lotta Continua* ce

apărea în 1969 se regăsea o ținută radicală: „Nu păcii sociale în fabrici!“ „Nu schimba statutul, zdrobește-l“.

Este interesant ce semnala regizorul Pier Paolo Pasolini după ce studenții și poliția s-au bătut la Villa Borghese: „Copiii privilegiați ai burgheziei îi snopeau în bătaie pe gardienii ordinii publice, fii de țărani, acum jandarmi prost plătiți“. Pasajul ne apropie de constatarea valabilă pentru toate mișcările studențești, în care în roluri principale se aflau fiii păturii avute.

Gustul pentru violență s-a perpetuat în anii '70, unde avea ecou prin bombele puse în centre comerciale, bănci, târguri și gări.

Când ajungem la studenții germani vom găsi un mare amestec de motivații ale protestelor lor. Furia era îndreptată spre nerecunoașterea oficială a crimelor naziste și asumarea răspunderii pentru acestea. În al doilea rând, noua generație își acuza părinții că, pe lângă refuzul de a discuta trecutul, se lăsau furați de concepte și obsesii convenabile ca mândria națională, nazism, Est și pace, americanism și democrație. În al treilea rând, denunțau faptul că presa nu era liberă. Patru: la un loc de frunte se afla antimilitarismul îndreptat spre America, dar și spre evitarea stagiului militar. În fine, ultima trăsătură, care prin rolul său poate fi pusă chiar în fruntea listei, era libertatea sexuală. O sectă maoistă a promovat principiul „promiscuității sexuale ca eliberare“ și avea manifeste cu nudități. Unul dintre membrii săi afirma că „orgasmul este mai important decât războiul din Vietnam“.

Au existat și alte momente: în 1967, un student a fost împușcat mortal de poliție în manifestația care protesta împotriva Șahului Iranului. În zilele următoare, peste 100 000 de studenți au manifestat în RFG. În anul următor au fost noi asasinate, demonstrații și chiar proclamarea stării de urgență.

Am avut șansa să aud descrierea veridică a situației din Germania de Vest, din gura rectorului Universității din Hamburg. Era un om serios, adept al rezolvării pașnice a conflictelor, ceea ce nu era de mirare, deoarece era preot protestant. Mi-a povestit că universitatea sa a fost ocupată de studenți, care au trecut la măsuri de „ecarisaj“, alungarea profesorilor indezirabili. Era confruntat cu o dilemă: să ceară intervenția forțelor de ordine ca să elibereze universitatea sau să recurgă la metodele pașnice ale dialogului și persuasiunii? În ziua în care vine la biroul lui de rector – nu se afla printre proscrisi – găsește o tânără dormind pe canapea. O trezește, întreabă cine e. „O studentă“, răspunde ea. „La ce facultate?“ „Ah, nu, spune ea. Vin de la altă universitate, nu din acest oraș.“ „Dar de ce ai venit?“ „Să întăresc rezistența colegilor mei de la această universitate.“ Mi-a spus că a ales calea pașnică. Prin discuții și explicații, a obținut de la studenți ca ei să-i precizeze măsurile pe care le pregătesc, înainte de a le aplica. I-a convins, de asemenea, să reexamineze împreună

situația cursurilor suspendate prin absența profesorilor și care micșorează șansele studenților de a-și trece examenele. Au luat apoi tot împreună măsuri de asigurare a igienei și a curățeniei. În acest timp, forțele de ordine ce înconjurau clădirea așteptau semnalul intervenției, care era amânat de rector de la o zi la alta. Obținuse de la ei să nu oprească libera circulație înăuntrul și în afara clădirii. A ajuns și la ziua în care, văzând cum evolua situația în țară în defavoarea studenților, cei de la universitatea lui au consimțit să ridice ocupația și să se retragă liniștit.

În Anglia iarăși am avut ocazia să observ fenomenul la fața locului. Ca ministru al Educației, eram invitat de ministrul Educației și Științei din Marea Britanie, doamna Thatcher, să întreprind cu câțiva colaboratori o vizită oficială de studiu în Anglia. Cordialitatea ei s-a văzut în numărul ridicat de universități vizitate și al personalităților de frunte ale sistemului educativ și științific întâlnite. Nici doamna Thatcher și nici rectorii nu se refereau la faza revoluționară a studenților, pe care o considerau încheiată ca un vis urât. Dar în două împrejurări i-am văzut prezența și efectele.

Prima era vizitarea unei noi universități din generația celor de urgență ridicate în campania de satisfacere a cerințelor studențești. Proaspăt intrată în funcțiune, era modernă și elegantă. Coridorul ce ducea spre biroul rectorului pe care îl străbăteam avea pluș bogat, de culoare albastră. Iar pe ambele părți ale coridorului erau tolăniți studenți și studente, discutând și somnolând, nu fără a-și marca prezența prin cești răsturnate și pete negre de cafea pe covorul de pluș, scrum de țigară și hârtii rupte. „Suntem încă aici“, păreau ei a-mi spune. Înțelegeam necazurile doamnei Thatcher, care îmi mărturisea că o moștenire tot atât de grea i se părea faptul că profesori și scriitori erau molipsiți în aceeași măsură de mișcarea studenților răzvrățiți, cărora li se alăturaseră ca susținători și prieteni.

A doua împrejurare a fost vizita mea la New College de la Oxford. Îl cunoscusem la Geneva pe un înalt diplomat englez venit să participe sau să inspecteze echipa engleză. Îl invitaseam la o masă colegială ca să schimbăm idei, având aceeași poziție ca ministru adjunct la Externe. Îmi amintesc că am ales un loc select în apropierea Genevei, unde am fost serviți în stilul gastronomic la modă, „noua bucătărie“, în care ornamentarea era mai importantă decât gustul.

Aflându-mă în Anglia la începutul anilor '70, am întrebat de ambasadorul Hayter, știind că era decanul unei facultăți. „Sir William Hayter, am fost corectat eu, este «warden» (mai exact custode sau supraveghetor), la New College în Oxford.“ A fost chemat la telefon și am primit o invitație de a-l vizita. Sir William m-a primit cu soția lui, Iris, și ambii păreau bucuroși de oaspeți care

veneau de departe, în timp și spațiu. Vechimea, tradițiile și clădirile seculare sunt temele îndrăgite ale englezilor. Plimbat prin camerele apartamentului, care la etaj adăpostea locuința decanului, mi s-a arătat „locul secret“, o gaură în zidul unei camere de unde *warden*-ul putea observa în detaliu comportamentul studenților în aulă, notându-i pe cei care produceau zarvă. Cu mândrie, mi se arătau pe pereții camerelor desene. „Sunt ale fiicei noastre“, precizau ei. „Aveți o fată talentată, am spus eu. Unde este acum?“ „La Londra.“ „Urmează artele?“ Cu o mică ezitare, mi s-a răspuns: „Da, le-a urmat cu unele întreruperi“. Amfitrionii erau afabili, binedispuși. Dar deodată văd că încremenesc surprinși. „A venit fiica noastră“, a spus sugrumat Sir William.

Își fac intrarea talentata fiică însoțită de un vlăjgan înalt, neglijent, nebarbierit, cu haine mizerabile crăpate și peticite. „Este prietenul meu“, îl prezintă ea. Costumația ei nu era mai puțin bizară. Fiindcă purta o bluză brodată cu găuri mari, aruncată direct pe piele, fără cămașă. Preia ea conversația, pentru că părinții își pierduseră glasul.

O felicit pentru creația ei artistică și o întreb cum se simte la Londra și cu artele ei. „Acum nu am prea mult timp, deoarece conduc o celulă a organizației noastre. Mă ajută și prietenul meu.“ „Ce organizație?“ am îndrăznit eu să întreb. „Troțkistă, a răspuns ea, noi suntem troțkiști.“ În fine, înțeleg. Troțkiștii înviaseră în timpul mișcărilor studențești, fiind în multe locuri o componentă exaltată și virulentă a lor. În anii '60, ei se reactivaseră cu dogma lor de „război permanent“ și cu obiectivul de a se infiltra în organizațiile de stânga, partide sau sindicate de muncitori sau intelectuali. Un Troțki „redivivus“ al studenților. „Iată, mi-am zis eu, și personajele autentice, și active ale revolte-
lor studențești.“

Mi-am manifestat interesul de a face cunoștință cu militanți convinși ai acestei mișcări, întrebându-mă totodată ce fac ei în celulă. Fără ezitare, mi s-a răspuns: „Ne facem planul de acțiuni, dar și discutăm mult politică internațională, situația în țările comuniste, unde pătrundem mai greu decât în Occident. Iată, de pildă, am discutat și situația din țara voastră. Nu știam dacă disputele cu sovieticii aduc sau nu vreo schimbare a comunismului vostru. Unii au spus că da, se observă ceva. Alții s-au îndoit că ar fi vreo modificare. Deci n-am putut lua o decizie clară în privința atitudinii noastre“.

Bucuros de a vedea țara noastră în atenția și analizele celulei londoneze ocupată de comunism mai mult decât de capitalismul din jurul ei și văzând suferința nevindecată a părinților tăcuți, retrași și umili în colțul camerei, am mulțumit cu căldură tinerilor că mi-au împărtășit atâtea idei noi și gazdelor pentru ospitalitatea lor generoasă și amicală și m-am reîntors la Londra, cu o amintire de neșters.

Am încercat să reiau tema revoluției sau crizei studențești începute în anii '60 și preluată și prelungită în anii '70. Din ce s-a născut? Unii insistă asupra filiațiilor politice și explică totul prin partide politice, doctrine, stânga și dreapta. Sunt uneori importante, alteori ne semnificative. Le găsim în unele țări, mai puțin în altele. Asocierea cu muncitorii există, dar uneori este absentă.

O altă explicație se concentrează pe situația studenților. Într-o perioadă de prețuire supremă a educației în formarea cetățenilor, numărul studenților a crescut considerabil. O universitate italiană precum cea din Bari, care număra în mod tradițional 5 000 de studenți, în 1968 avea peste 30 000. La Napoli, universitatea atinsese 50 000 de studenți, iar la Roma, 60 000. Ce se întâmplase între timp? Ministerul italian desființase examenul de admitere și anulasese limita numărului de studenți. În Germania de Vest, de la 100 000 de studenți în 1950 s-a ajuns la 400 000 la sfârșitul deceniului '60.

Dar această creștere nu ar fi afectat învățământul dacă ar fi fost construite universități noi. Și îngrămădiți în cele vechi, studenții făceau din ele centre super populate, haotice, scăpând oricărui control posibil.

Nu putem însă generaliza aceste împrejurări, pentru că revoltații proveneau și din spații convenabile, și din universități noi.

Rămâne un alt argument de studiat. Este acela al noii culturi care invadase societățile dezvoltate. Apăruse moda hippy, moda pop în muzică, cinematografe și televiziuni invadatoare. Noi nu erau doar discurile, concertele și dansul, dar și îmbrăcămintea, pantofii, coafura, machiajul, pantalonii evazați și cămășile strâmte. Unele modele veneau de la luptătorii de gherilă din lumea a treia, cum ar fi Che Guevara sau de la conducătorii ca Mao Zedong. Mode, cultură, sex sunt trăsături relevante ale mișcării, dar nu complet definitorii.

Ne rămâne un domeniu mult mai convingător. Este ruperea familiilor în două: părinți și copii. O prăpastie între generații. Nu este durere mai mare decât să-ți vezi copiii înstrăinați, pierzându-se anonimi în mulțimi haotice și bizare, pășind orbește spre pierzanie. Uluirea și groaza îi făceau și pe părinți la fel de anormali ca și copiii lor. Risipa aceasta de energie proaspătă condamna direct societatea la stagnare sau regres. Rebeliunea studenților reprezenta clivajul între o generație și cea care o urma.

Cine le-a creat? Răspunsul pare a fi abundența și succesul economic din anii '60, care au permis tuturor părinților să verse asupra copiilor lor „farnientele” pe care ei nu l-au cunoscut, absența efortului, dispariția muncii, inexistența profesiei, confort și lenevie continuă. Săgeata merge de la

opulență la vacanță perpetuă a generației tinere și la intrarea acesteia în jocul primejdios al relațiilor și influențelor patetice, dar pierzătoare.

Învățământul

Când în iarna '69/'70 raportam șefului statului cum a decurs misiunea mea în nordul Europei (Finlanda, Suedia, Norvegia) pentru a schimba vederi asupra problemelor Vechiului Continent, m-a ascultat tăcut și apoi a spus: „Ne-am gândit să fii ministrul Educației“. „E mare pălăria pentru mine“, am replicat eu. „Lasă, ai să te descurci.“ Mai târziu aveam să află că a răsfoit *Cronica anului 2000*, din 1969, cu largi deschideri pentru educație.

Mi-am luat postul în primire, aducând cu mine câteva trăsături proprii Externelor pe care le părăseam. Acolo, ministerul se bucura de multă autonomie, toate comenzile venind „de sus“, iar ministrul, de o autoritate asemănătoare cu cea a generalilor din tagma cărora se trăgea. Niciuna nu se potrivea noului meu loc de muncă, aflat în continuă inspecție de partid, de stat, de instituții ale capitalei, de syndicate, de președinți de comitete și comisii. Știind că după o numire ai parte de oarecare libertate, am căutat să folosesc la maximum faptul că eram lăsat pentru moment în pace.

Moisil mă împinsese să reformez urgent rețeaua matematică și noi discipline privind computerele. Văzând că semnătura mea avea efecte fără să solicit părerea altor foruri, am trecut la alte domenii. Primul a fost acela al limbilor străine. Am înființat și aici, în mare grabă, facultăți suplimentare, catedre și marea inovație în care aveam sprijinul părinților și pe cel al opiniei publice, școli de toate gradele, începând cu unele grădinițe, cu predare în limbi străine, franceză, engleză, germană și italiană. În rusă exista un liceu. De asemenea, în germană. Deschiseseam o adevărată bună cutie a Pandorei, judecând după pasiunea perfecționistă a cadrelor didactice. Un episod a servit drept probă grăitoare. Ne vizita țara prim-ministrul Italiei, Aldo Moro. A cerut să vadă și o școală în limba italiană și l-am însoțit la o grădiniță, unde copiii mici în ținute albe îl așteptau pe ilustrul vizitator, iar când acesta, venind pe o alee, s-a oprit în fața lor, ei au rostit în italianește salutul lor în cor: „Bine ați venit, Excelență!“ Impresia pe care au lăsat-o era aceea a unor îngeri care scuturau clopoței din argint. Am intrat într-o sală, în care Aldo Moro s-a așezat cu greu în banca strâmtă, și a început dialogul profesoarei cu copiii. Alte melodii de argint. Se vedea că oaspetele era adânc mișcat. A rămas așa timp îndelungat, mult peste prevederile protocolului, în vreme ce un aghiotant îi făcea semne disperate că întârzia de la o întâlnire oficială importantă.

Am reținut scena „Aldo Moro și copiii”. Iar când, mai târziu, am aflat de asasinarea lui, am fost nespuns de tulburat de o înzecită nedreptate a sorții.

Școlile în limbi străine au fost singurul lucru care s-a imprimat în memoria colectivă, așa încât peste ani aveam remarci neașteptate de la interlocutori privind momentele din trecut care le-au marcat profesiunea și viața.

Am avansat rapid și la celelalte domenii care așteptau atenție și preocupare. Învățământul managerial era înapoia standardelor internaționale. M-a ajutat în mod decisiv profesorul de la Politehnică, Ion Stăncescu, care lucrase un timp în Germania la un concern important, la Siemens. Un adept al exigenței, preciziei și randamentului ridicat nu putea să nu aibă rezultate. M-am încredințat lui și i-am susținut toate propunerile. Întregul învățământ economic făcea translația de la teorie la experiment și aplicații sub bagheta lui. Un singur lucru nu s-a putut realiza. Titlul occidental al „managementului” nu trecea de opoziția conservatorilor, care au impus titulatura disciplinei ca „știință a organizării”.

Consideram că învățământul românesc suferea de un dezechilibru între teorie și practică, favorizând într-un mod disproporționat teoria. Toate școlile funcționau în matricea culturii generale, cea ce prejudicia științele exacte sau pe cele ale naturii, alt dezechilibru de corectat. Corecturile nu constituiau greutăți de netrecut. Revizia „curriculumului”, numărul de ore alocate, calitatea manualelor, înmulțirea temelor de elaborat și a problemelor de rezolvat „acasă” cereau un efort concertat al cadrelor din minister. Colegii mei, adjunctul de ministru de la învățământul superior, Alecu Popescu, și de la cel profesional, Alexandrescu, erau harnici, cultivați și eficienți. M-am bazat în întregime pe cel de-al doilea, pentru a efectua o reformă adâncă în sectorul profesional, tehnic și vocațional.

Rezultatele de la învățământul „special” au fost unele dintre cele mai rodnice acțiuni avute în tot parcursul celor trei ani de ministeriat la Educație. Școlile respective țineau, de fapt, de ministerele de resort: Industrie, Industrie ușoară, Sănătate, Cultură, dar în privința programelor, a materiilor și a calendarului, răspunderea ne revenea nouă. Alexandrescu avea o dublă sarcină: una a reformei și alta a obținerii acordului și sprijinului altor ministere. S-a achitat pe nesimțite – era cel mai tăcut, calm și discret membru al echipei de conducere a ministerului, atingând cea mai ridicată performanță posibilă. Îmi amintesc de vizita făcută cu ministrul Industriei ușoare la o școală profesională de învățământ mediu pentru țesătoare. Ne-am descălțat la intrarea în clasă, pentru că ținuta obligatorie a elevilor prescria papuci. Curățenia era ireproșabilă. „E necesară și în industrie”, mi-a explicat colegul meu. Știam din vizitarea în Anglia a unei politehnici ce rol era acordat dezvoltării dexterității viitorilor ingineri. O clasă lucra la strung, ca materie obligatorie.

Succes au avut cursurile postliceale pentru categoriile auxiliare, ce se situau la limita dintre profesioniștii cu studii superioare și categoria muncitorilor, cum erau asistentele medicale sau subinginerii. Făceam ca și învățământul vocațional de muzică și arte să marcheze îmbunătățiri, prin formațiile ce-și aveau manifestări publice încă din școală. Sporturile au putut fi încurajate și prin obligativitatea cursurilor și a exercițiilor în toate școlile.

Anii '60 ai deschiderii față de lumea exterioară trăită în țara noastră mi-au lăsat suficiente amintiri ca să încerc să se deruleze activitatea noastră cu ușă primitoare. Pentru început, i-am invitat pe miniștrii de Educație din țările vecine, ale Estului, la o consfătuire colegială la care au participat cu interes. Le-am oferit programe suplimentare de vizite în țară, școli sau puncte turistice atrăgătoare. Am stabilit cu ei și relații bilaterale. Deși nu era membră a blocului politic estic, Iugoslavia era vecină, deci inclusă. La relația bilaterală cu balcanicii am inclus și Turcia. Nota politică o lăsam la o parte și ne lăsam furăți de problemele învățământului, care căutau soluții în toate țările, nicio dată complete sau satisfăcătoare.

Personal, mă bucuram de experiențe noi, fiindcă diplomația multilaterală în care mă specializasem nu favoriza contactele bilaterale. Peste tot gazele deschideau și o fereastră, în limita celor câteva zile disponibile, către un loc memorabil. Bulgarii mă duceau la statuia Călărețului medieval, săpată în munte; polonezii, la Cracovia; turcii, la Marea Marmara.

Nu mă așteptam ca în Uniunea Sovietică vizita să fie atât de cordială și amicală, cum spre surprinderea mea a fost. Ca diplomat, avusesem momente încordate cu colegii sovietici, care mă considerau cam „colțos” sau „cu solzi”, cum zicea Gromîko. Nici vorbă de așa ceva, de la școli și cultură nu ne abăteam. Spuneam ceva admirativ la adresa lui Tolstoi și peste o zi eram invitat la reședința lui la Iasnaia Poliana. Până și în ziare au anunțat vizita mea amicală. Iar distanțele locurilor de vizitat nu contau. În nord, am ajuns în stațiunea „Orașul academic”, unde specialiști de renume, inclusiv în matematici, coborau din mașini elegante, personale. Pitorescul era remarcabil. Pe geamul căsuțelor de oaspeți se scoteau săculețe cu pelmenii (colțunași), apoi aruncate în apă fierbinte. Toată lumea era binedispusă. Am înțeles că orașul fusese construit pentru cercetările de vârf confidențiale, armament sau explorări spațiale, cu laboratoare și industrii aferente. Departe de Moscova viața personală avea mai puține restricții.

Altă direcție era în sud. Zburam în Georgia. Tradiții străvechi introduseseră la mesele ce durau ore nesfârșite obiceiul unui personaj propriu acestor locuri: oratorul de meserie care ținea discursuri introductive, și oamenii nu se așezau pe scaune până când el nu se oprea. La Moscova, state meridionale

ca astea nu erau bine văzute. „Ne mănâncă toate resursele, se plângeau cei de la centru, sunt leneși și petrecăreți.“

În Iugoslavia iarăși vizita a fost prelungită. De la Belgrad am zburat la Dubrovnik, cu vechile sale arhive medievale cercetate de Iorga. A fost o minune că turcii crușaseră localitatea. Vechea Ragusa lăsase clădiri și străzi neschimbate ce pot fi admirate și azi. Pe marginea Adriaticii, în portul ei, se spunea că se vorbea un grai latin, asemănător limbii române. În Macedonia m-am împrietenit cu un membru al Academiei, care mi-a zis să mai trec pe la el. Aici, aromânii erau punctul de atracție. Comunitățile lor erau numeroase și confirmau faptul că românii s-au format și la nord de Dunăre, și în sudul ei. De la aceste regiuni istorice am zburat în nord, în plină civilizație contemporană, în Slovenia, cea mai dezvoltată dintre componentele federației iugoslave, atât de diversă cu cele cinci limbi ale sale, patru culturi și trei religii. Așezată lângă Austria, avea un comerț înfloritor cu ea. Camioanele mergeau și veneau, transportând produse. Dar pe lângă agricultura rodnică, industria nouă conta în economia ei. Vedeam cum căuta „nișe“ în care să se specializeze și una care m-a surprins a fost aceea a protezelor medicale. Buni gospodari, harnici, inventivi, locuitorii erau legătura țării cu centrul Europei.

O invitație neașteptată a lărgit cercul explorărilor mele. În 1970, am fost invitat în Marea Britanie de doamna Margaret Thatcher, ministrul Educației și Științei. Așa cum Rusia fusese cea mai importantă vizită în Est, englezii îmi ofereau o magistrală ocazie de a cunoaște Vestul. Întrucât i-am rezervat o evocare amplă, îmi rămâne să adaug că gazda a avut darul unic de a duce o relație colegială înspre una de prietenie. Doamna Thatcher a examinat atent în vizita ei la București învățământul românesc și i-a dat o notă bună. Ca rezultat, a fost un colocviu româno-englez pentru problemele educației, ținut la invitația ei, la Cambridge.

Colaborarea noastră a durat până în 1974, cât timp s-a ocupat de Educație. Din momentul în care a devenit personaj cu ambiții și activități politice, câștigătoare a celei mai înalte poziții în stat după regină, lucrurile s-au schimbat, comunicarea s-a mărginit la urări de Anul Nou și singurul mijloc de a o urmări a fost presa internațională și evenimente rezonante ca războiul pentru insulele Falkland. Am crezut că m-a uitat cu desăvârșire, dar când încetase să fie prim-ministru și după ce eu cunoscusem cinci ani de „exil intern“, m-a invitat la Londra în 1990. Am fost mișcat de acest gest. Din discuția noastră dominată de politica marilor puteri, Educația ne privea sfioasă dintr-un colț al camerei.

Este un film englezesc intitulat *Uită-te înapoi cu mânie*. Eu mă uit la perioada petrecută la învățământ cu satisfacție și cu tristețe. Satisfacția a durat

exact un an și jumătate. Tot ce am realizat este în acest răstimp. A urmat o perioadă dură în care politica a primat asupra profesionalismului. Ceașescu se întorsese din vizita lui în Asia cu dorința de a face după model chinezesc o „minirevoluție culturală”, cu multe implicații pentru educație, acuzată că s-a îndepărtat de ideologia socialismului triumfător. Un an și jumătate cât am mai fost tolerat la Educație, a trebuit să fac față acuzațiilor de occidentalizare, neprincipialitate și abateri. A fost numit un nou ministru adjunct care se ocupa numai de ținerea liniei drepte și de reideologizarea sistemului educativ. Încercam să apăr pozițiile câștigate în minireforma pe care o efectuasem și, în linii mari, în toate ramurile inovațiile prinseseră rădăcini. După îndepărtarea mea, am constatat că cel care m-a urmat în postul ministerial, Paul Niculescu-Mizil, le-a respectat, cât îi stătea în putere. Iar la ploaia de injurii la adresa mea ce veneau din interiorul ministerului, răspundea: „I le-ați spus și lui?”

Adevărul este că dușmanii mă pândeau de mult. Printre personajele active în denunțarea mea la partid, erau unul dintre miniștrii adjuncți, cel însărcinat cu învățământul primar și secundar, precum și marele intrigant și afacerist cu mască supusă și liniștită care conducea Serviciul de cadre al ministerului. Erau și mulți conservatori și capete pătrate de activiști fanatici, care apărau puritatea doctrinei, respingând uneltirile capitalismului ostil nouă. Dar ei dominau peste tot, în toate ministerele. Birocrația mediocrității și a semidoctismului. În anii '60, se născuse o speranță. Dar la începutul anilor '70, ea se stinge, pe măsura intrării în scenă a Elenei Ceașescu, autoarea minirevoluției care avea să elimine în întregime vechea echipă a oamenilor de Stat, autori de bun-simț ai deschiderii și afirmării României pe plan internațional. Cu Maurer izolat în 1972 și plecat în 1974, dispăre capul diplomației române care se afirmase într-un întreg deceniu.

Ca ultim cuvânt în 1972 la minister, reușesc să văd împlinite câteva vechi deziderate pentru care luptasem: inaugurarea unui Centru European UNESCO pentru învățământul superior și ținerea la București a primului Congres de știința viitorului, din care se va naște Federația Internațională de Studiul Viitorului. Iar „viitorologii” tinerei generații și centrul lor de studii prospective erau activi și plini de vigoare, cu conexiunile și recunoașterea internațională făcute.

Doamna Thatcher

Dintr-o experiență diplomatică de trei decenii, toate plasate în cadrul Războiului Rece, am observat cum se formează și acționează liderii marilor puteri care, dincolo de prietenii și alianțele lor, formează grupări ce pot fi

numite *constelații*. Iarăși, dincolo de politicile pe care le reprezintă, acești lideri introduc în constelația vremii notele distinctive ale personalității lor. Șansa și împrejurările mi-au permis să urmăresc de aproape sau să am conversații mai lungi (rareori) sau mai scurte (uneori) cu unii dintre ei. Din 1955 și până în 1985, am încercat să desenez mental profilul unor lideri ca: Hrușciiov, Brejnev și Gorbaciiov pentru URSS, Mitterrand și Giscard d'Estaing pentru Franța, regele Carlos pentru Spania, Castro pentru Cuba, Indira Gandhi pentru India, regele Hussein pentru Iordania și doamna Thatcher pentru Anglia. Cu o subiectivitate de care nu mă feresc, sunt înclinat să acord celei din urmă un loc de căpătâi în categoria grea de oameni politici ai marilor puteri. Sunt influențat, desigur, de faptul că am întâlnit-o în numeroase prilejuri și că am purtat cele mai multe discuții și schimburi de păreri lipsite de formalismul rigid al contactelor oficiale. Pot fi și le consideram mai degrabă interviuri cu o persoană de la care puteai afla nu doar cum curgea istoria, dar și cum se scria ea. Și, mai ales, deoarece mi-au dat ocazia unui șir de experiențe instructive pentru cunoașterea Angliei, a istoriei sale și a unei politici de mare complexitate.

Anglia, martie 1971. Doamna Thatcher, secretarul de Stat pentru Educație și Știință al Regatului Unit, ministru în limbajul nostru, îmi adresează o invitație, în calitate de ministru al Învățământului din România, de a face o vizită în Anglia. Accept cu entuziasm, mai ales că efectuam călătorii scurte doar în cadrul comunității est-europene, dar și în Iugoslavia și, uneori, UNESCO, la Paris. Vizita aceasta era un adevărat stagiul de studiu, ce dura de la 1 la 10 martie. Când am parcurs proiectul de program, care avea șapte pagini detaliate până la sferturile de oră, cu patru orașe și cu o zi petrecută la Oxford, cu vizite la Parlament și Camera Lorzilor și la forumurile centrale de știință, am fost direct copleșit. Un protocol precis ca un ceas, pedant ca un ceremonial, stufos și festiv ca un buchet, s-a dovedit a fi discret, fără stridențe, cordial. Nicio vizită oficială, de orice nivel la care am participat, nu a atins plenitudinea acesteia.

Sosit la Londra în seara zilei de 1 martie, mă aflu a doua zi în biroul ministrului. Știam despre doamna Thatcher ce scria în biografia ei: absolventă a unui colegiu la Oxford, specializarea chimie, completată apoi prin studii de Drept, o a doua licență, foarte activă în organizațiile conservatoare studențești, activități în domeniul Chimiei și Dreptului, membră a Parlamentului din 1959, ministru al Educației din 1970 ca și mine. După ce parcurgem programul meu pentru care îmi exprim gratitudinea, mă întreabă: „Ai dori să adăugăm ceva?” Am zis: „Poate și Open University?” Răspunsul a fost prompt și m-a mirat: „Nu, nu e necesar”. Aveam o părere bună despre această

universitate pentru educația adulților, cu interesante inovații pedagogice. Interesându-mă după aceea ce reprezenta, de fapt, Open University, am primit o detaliere semnificativă. Era o inițiativă și o instituție a laburiștilor. Mi-am amintit că Harold Nicholson a scris în *Diplomația* sa că gândirea omului politic e diferită de cea a diplomatului sau a negociatorului. Într-adevăr, primul folosește o logică binară cu „da” și „nu”, iar celălalt, o logică incluzând și „probabilul”, și „posibilul”. El se mișcă în zona gri, ferindu-se de alb și negru. Doamna Thatcher era o perfectă politiciană.

Desprind din aceeași zi londoneză, în afară de vizita la Imperial College, masa dată pentru delegația română la Lancaster House (eram însoțit de profesorii Stati, Iamandi, Edmond Nicolau), palatul al cărui nume invocă Războiul Rozelor din secolul al XIV-lea, în care Casa de Lancaster era opusă celei de York. Îmi vine în minte un alt Lancaster, pedagog de pe la 1800 care făcea minunea predând singur la 1 000 de copii, printr-un sistem simplu de a desemna elevi mai mari drept mentori care puteau citi lecții și chiar să-i îndrume pe cei mai mici. În țara noastră, cu număr mare de școli și elevi fără învățători, sistemul „lancasterian” a fost preluat la începutul secolului al XIX-lea, cu nume cu tot, pentru o bună vreme. La masa ministrului, între cei 24 invitați, erau doi lorzi și personalități ca Seton-Watson, fiul celui care a susținut România înainte, în timpul și după Primul Război Mondial prin scrierile lui istorice. Protocol riguros. Fusesem avertizat că vom vorbi, Thatcher și cu mine, 10 minute fiecare. Protocolul era atât de detaliat, că i se aducea doamnei ministru o tăbliță și un ciocan din lemn ca să anunțe expunerile. Încep prin mulțumiri, aduc omagiu sistemului de educație englez și ministrului său, fac apoi elogiul culturii și filosofiei britanice, concentrându-mă asupra lui Bacon. El a pus inducția, pasiunea experienței și vectorul de la cazul particular la generalitate la loc de cinste în gândirea engleză, contrapusă abordării deductive și teoretice de pe continent. Astfel că pentru o țară ca România, care a avut filosofii fie religioase, fie științifice, cum a fost cartezianismul francez, toate mergând de sus în jos (la marxism mă gândeam), nu poate fi decât salutar contactul cu o viziune complementară precum cea engleză ce procedează de jos în sus, lărgindu-i astfel neconținut orizontul. Ciocanul a marcat sfârșitul cuvântului meu și începutul cuvântului gazdei. N-a lipsit cordialitatea pentru oaspeți, iar pentru elogierea culturii și școlii românești, doamna Thatcher l-a evocat pe Gheorghe Lazăr, mânuind uimitor date din începuturile modernizării românești și propulsia ei prin știință. Din nou ciocanul, și apoi fiecare poate să fumeze (Nu dacă vrei, ci dacă e necesar: „If you must”).

Rămân la Londra încă o zi. La Universitatea din Londra vizitez Școala de Studii de Afaceri, iar masa e oferită de președintele Consiliului Director al Școlii Scoțiene de Afaceri, care nu întâmplător e și director al Companiei Shell. Apoi mă întâlnesc cu reprezentantul Consiliului de Cercetări Științifice ce ținea de minister.

Urmează iarăși un punct de vârf: o recepție dată de doamna Thatcher în Camera Lorzilor, cu expunerea mea scurtă (la 18.45 fix) și dineu tot acolo. Îmi amintesc ceva semnificativ din acea zi: într-o pauză cu un ceai, la Clubul Conservator, schimb de vederi cu doamna Thatcher, al cărei scaun avea ca fundal pe perete un portret imens al lui Churchill. Trece ministrul de Externe, ea îl oprește: „Doresc să-l întâlnești pe oaspetele meu din România, pe care-l cunoști, desigur, de la ONU“. „Desigur“, zic eu. „Desigur“, spune el ezitant. Schimbăm câteva păreri și amintiri despre New York. Nimic nu e întâmplător în viața politică. Am aflat între timp că doamna Thatcher nu face parte din cercul restrâns al prim-ministrului și este ținută la distanță în problemele din afara ministerului ei. Cu acest prilej, doamna Thatcher părea să le spună colegilor ei: „Vorbiți despre relațiile cu Răsăritul, eu le practic“.

Urmează zilele universităților. Plec la Birmingham și vizitez Universitatea Aston. Apoi Coventry, orașul martir din cel de-al Doilea Război Mondial, total distrus de nemți ca mărturie a urii lor față de Anglia. Școala comprehensivă pentru băieți și fete, Catedrala, Politehnica din Leicester, vizită la primar. Nu departe sunt primit la Universitatea din Warwick. Mese cordiale date de rectori, cu suite de profesori.

După Birmingham, Coventry și universitățile din inima geografică a Angliei, ajung la Oxford, situat mai jos, dar tot nord-vest față de Londra. E un oraș-universitate presărat cu colegii, cele mai vechi din secolul al XIV-lea, cu un nou val în secolele al XV-lea și al XVI-lea, simboluri de vechime, tradiții și genii. Chiar dacă musafirul doamnei Thatcher citise *Istoria Angliei*, aici avea să o vadă, să pășească pe lespezile ei, să se reculeagă în catedralele cu splendoarea cărora colegiile își măsurau rangul.

Iată Colegiul Oriel, înființat de regele Edward al II-lea la 1326, de care e legat numele lui Thomas More, autorul *Utopiei*, decapitat de Henric al VIII-lea; Colegiul Magdalena, cu turnul cel mare avându-i patroni pe Maria Magdalena și Ioan Botezătorul, sărbătorit anual, iar ca membri distinși pe Bodley (vezi Biblioteca Bodleiană), pe istoricul E. Gibbon, inventatorul Cartwright; Queens College (1341) amintește de John Wycliffe, de astronomul Halley, filosoful utilitarist Jeremy Bentham, poetul Addison; University College (1675, deși a serbat un mileniu de la un hol ridicat de regele Alfred) amintește de chimistul Robert Boyle (legile lui Boyle). New College (Colegiul

Nou, dar fondat în 1379) este asociat romancierului Galsworthy. Christ Church College, cu o catedrală ai cărei stâlpi datează dinainte de 1200, a cărei capelă, din 1525, a fost dată de Henry al VIII-lea Cardinalului Wolsey, colegiul purtându-i numele după aceea, până când regele și l-a însușit în 1532. I-a dat pe John Lock și trei prim-miniștri ai Angliei în secolul al XIX-lea: Gladstone, Lord Salisbury, Lord Rosebery. De menționat All Souls College (1437), unde sunt amintiți Oliver Cromwell, arhitectul Sir Christopher Wren și Lawrence al Arabiei; Balliol College (1263–1268), care i-a dat pe Arnold Toynbee și pe Lordul Curzon, ambii adânc înscriși în istoria relațiilor internaționale.

Vechime, monument, tradiție sunt un suport pentru reprezentanții străluciți ai științei, culturii și politicii, care au făcut faima unui imperiu. Nu puteam răsplăti atenția și cordialitatea de care mă bucuram decât parcurgând, sânguincios și sincer impresionat, drumul lor în istorie. Timp de un secol, cel al modernizării Europei, liderul necontestat a fost Anglia, stăpână a mărilor și a unor colonii întinse pe patru continente. Vizita Oxfordului te duce la urzeala pe care se va țese toga imperială.

Seara, masă dată la St. John's College (1453), unde a studiat în vremea noastră și secretarul de Stat american Dean Rusk, (pe care îl cunoscusem mult mai bine decât pe ministrul englez la ONU). Era oferită de Sir Frederick Daiton, profesor la Oxford și președintele Comitetului de Politică Științei. O masă intimă, cu vreo zece profesori distinși și amabili. Lângă mine, Sir George Pickering, masterul de la colegiul Pembroke (1624). Avea pasiuni fizionomice. „Uită-te la profesorul X, ce frunte mare are“. Mai târziu: „Observi privirea profesorului Y?“ O fi o artă britanică de formare a elitelor? Despre el însuși vorbește cu umor: „Sunt bolnav de gută (cred că i se spune podagră), am fost operat la picioare, mi-au pus fildeș în loc de oase, și tot mă dor“. Am fost fermecat de felul în care se bea vinul roșu de Bourgogne: o cană din cristal era transmisă din mână-n mână, circula ca fiecare să-și umple paharul, într-un ritual de prietenie și de solidaritate. Mi s-a spus că Roger, primul Bacon, „doctorul admirabil“ din secolul al XIII-lea, înainte de Francis Bacon, baron de Verulam de pe vremea Elisabetei la 1600, pe care îl citasem la Lancaster House, a fost primul care a utilizat sintagma *scientia experimentalis*,¹ spunând că matematica e poarta și cheia altor științe. Este și el legat de Oxford. Baronul a stat doar trei zile la închisoare pentru ideile sale, dar primul a fost închis pentru ideile lui timp de 14 ani. La masă domnea o atmosferă destinsă, o generație sigură și netulburată, ducând torța Bacon-ilor mai departe.

¹ Știința experimentală (lat.), termen din filosofia lui Roger Bacon (n.red.)

Înapoi la Londra, încheind cele două zile de universități și Oxford (joi și vineri). Sâmbătă, reîntoarcere degajată cu vizita castelelor Winsdor și Hampton Court. Relaxare. La teatru, condus de secretarul permanent al Departamentului (adjunct al secretarului de Stat) și soția lui, Lady Pile. Piesa: *Vivat, vivat Regina!*, la teatrul Piccadily. Duminică: destindere și reflecție. Tot muzee, începând cu British Museum, unde văd în vitrine piese românești special alese. Întocmirea listei complete a bunurilor culturale românești din colecțiile străine e opera lui Virgil Cândea. Plimbare prin Londra. Vizită la librării. Caut cărți de matematici interesante și noi. Adun vreo trei și vreau să le cumpăr. Secretarul vine și îmi spune să nu mă îngrijesc. Le voi găsi la hotel. Într-adevăr, înainte de plecarea mea spre casă, le-am găsit pe toate cu dedicația doamnei Thatcher, care scria că speră că vizita mi-a plăcut. Apoi Muzeul de Științe și Galeria Națională.

Luni, reiau periplul londonez. Prima jumătate a zilei e ocupată de City University (universitate, nu colegii) și de masa luată cu profesorii ei. A doua jumătate de Școala de Studii Slavone și Est-Europene, unde istoria și problemele române sunt tratate cu atenție și de British Council (Relațiile culturale ale Angliei peste hotare). Mă așteaptă încă un moment festiv. Seara, în smoching, la Opera Regală, în loja centrală, cu doamna Thatcher. Pe afiș: *Lacul lebedelor*. Senzația serii: e ultima apariție a celebrei balerine Dame Margot Fonteyn. În pauză, șampanie roșie.

Din nou vizite, marți: discut problemele formării profesorilor cu președintele comitetului care se ocupă de acest lucru în Departamentul Educației și iau masa cu van Straubenzee, subsecretarul de Stat parlamentar, adjunctul principal al doamnei Thatcher. De la Carlton Club mergem direct la Camera Comunelor. Parlamentul, invenție a englezilor mai veche decât colegiile Oxfordului, era în sesiune de dezbateri. Primesc în scris o descriere amănunțită a temei, ca să înțeleg despre ce se vorbește. După aceea, vine rândul Centrului Marea Britanie – Europa de Est, unde România figura chiar cu o atenție sporită. Vizita se apropie de sfârșit. Seara se încheie cu recepția ambasadorului României. Colegii săi, diplomați pricepuți, m-au asistat permanent și uneori m-au însoțit în această vizită.

Iar miercuri, plecarea, la prânz. Dar numai după o jumătate de oră cu van Straubenzee, urmată de conversația finală cu doamna Thatcher. I-am spus impresiile mele, fără să fac mare caz de situațiile despre care știam că o îngrijorau îndeajuns. Eram însă în buna situație de a-i descrie ce am învățat, lucruri noi și semnificative într-o vizită de excepție. Nu i-am zis în ce măsură am raportat mintal cuvintele ei la proiectul său, atât de bine conturat.

Pasiunea ordinii și a lucrului bine făcut, minuțios și conștiincios executat, pe care o propagă în sistemul ei, cu răspundere.

Dar schițăm, cu linii subțiri, și trăsături ce se vor afirma ulterior: perseverența urmăririi unui scop bine definit, acela de a obține autoritatea politică menită să-i permită realizarea viziunii sale, a unei Anglii demne și eficace în treburile lumii. Ora 14.10: musafirul părăsește suita și se îmbarcă în avion.

București, septembrie 1971. Doamna Thatcher întreprinde cu promptitudine vizita de răspuns în România la invitația noastră, în același an cu vizita mea la Londra. Ne-am străduit să îi alcătuim un program frumos care a decurs bine. Îl voi rezuma. A însoțit-o profesorul Iamandi, care fusese și el la Londra.

Luni, 21 septembrie. O primesc după-amiază la aeroport și o conduc la Athenée Palace. Vizitează Ambasada Angliei, iar seara, dineu dat de ambasadorul Laskey.

Mărți. Convorbiri la minister între 9 și 10.20 (am mers și noi pe minute). Regăsesc aceeași persoană deschisă la dialog și cu judecată clară. Îi dau programul nostru de reformă universitară și unele explicații. Vizitează Universitatea din București și ține o expunere: *Aspecte actuale ale educației britanice*. Îi ofer o masă la Casa Titulescu. Vede Politehnica și Muzeul Satului. Seara, concert în cinstea ei dat de Conservator în amfiteatrul său. Primire caldă prelungită la un cvartet de corzi care însoțește dineul.

Miercuri. Vizită la Consiliul Național de Știință și Tehnologie. Urmează un institut de cercetări și o grădiniță (cu limbă engleză). Masă dată de rectorii universităților la Casa Oamenilor de Știință. Plecare la Suceava.

Joi. Vizitează Institutul Pedagogic și apoi Mănăstirile (masa la Sucevița), până seara.

Vineri. Toată ziua la Iași, gazdă Cristofor Simionescu, universitatea și Institutul de Chimie, „Trei Ierarhi” și monumentele istorice.

Sâmbătă. Reîntoarcere la București și vizită la Academia Română, președinte Miron Nicolescu. Între 12 și 13.20, masă la ambasadorul britanic. Vizita la Guvern, vicepreședinte Leonte Răutu și apoi întâlnire cu presa, radio și televiziunea. Dineu oferit de mine la Athenée Pallace.

Duminică devreme o conduc la aeroport, zborul spre Sofia. În două discuții oficiale și de mai multe ori la mese sau în program (la Conservator am însoțit-o) am schimbat vederi. A apreciat programul, pe care-l numea îndrăzneț, și mi-a urat succes. Catinca Ralea, o persoană cultă și pretențioasă, care o intervievase la TV, mi-a dat telefon spunându-mi: „Această doamnă e o mare personalitate. Nu întâlnești mulți ca ea”. Era la fel ca la Londra, dar la portretul ei adaug arta de a câștiga publicul. Ținea de vocația politică, rămasă intactă.

Dar eu nu mai eram omul sigur pe el, de la începutul anului. Eram bântuit de îndoieli și aveam premoniții sumbre. Avusese loc în iunie vizita cuplului Ceaușescu în China și Coreea de Nord și se contaminaseră cu o febră galbenă. Voiau și ei o „revoluție culturală” (i s-a zis minirevoluția noastră) constând în revenirea fundamentalistă la spirit revoluționar, militant, suspicios față de străini. În iulie, anunțase în Comitetul Executiv campania de reideologizare a țării (echivalentă cu deprofesionalizarea ei), măsuri severe în propagandă și educație. În august și în septembrie se concentrase pe scriitori, care, speriați, promiteau că revin la matcă. După încă un Comitet Executiv, în septembrie, a urmat Plenara Comitetului Central, unde am fost criticat în termeni aspri. Mulți colegi din domenii vizate scăpau mai ușor dacă Educația devenea principalul culpabil. Acuzațiile la adresa mea în presă sau în ședințe se refereau la ploconirea față de Occident, introducerea de practici străine și dăunătoare, liberalism (delict suprem) neluarea în seamă a comitetelor de partid din școli sau județe (omul care discută doar cu directorul și profesorii), formalism, neglijarea și subaprecierea socialismului științific și altele.

Astăzi, retrospectiv, revoluția ideologică a servit ca pretext pentru realizarea unui scop dublu: să instaleze coregența Nicolae–Elena (după modelul visat și reprezentat discret în reședința lor de la Neptun, pe un vitraliu, Justinian și Teodora ai Bizanțului) și să se debaraseze de vechea gardă politică, ostilă unei asemenea formule. Stratagema a reușit: partidul a fost zguduit, de teamă și, dacă nu, de groază, Elena s-a instalat în Cabinetul doi și a preluat controlul unor puncte nevralgice, iar vechea generație a pierdut pozițiile sau a fost total îndepărtată (Maurer, Niculescu-Mizil, Corneliu Mănescu și mulți alții). Cultul personalității a devenit o practică obișnuită și o gardă pretoriană de „lupi tineri” se ocupa de acțiunile concrete.

După un timp, obiectivele fiind atinse, lupta ideologică a pierdut din relevanță. Se discuta Europa (Conferința de la Helsinki) și Ceaușescu voia un rol. Numele câștigat în 1968 (cazul Cehoslovaciei) era încă tratat favorabil și „imaginea” trebuia perpetuată, instituțiile industriale și economice cereau specialiști și nu propagandiști. Astfel că Niculescu-Mizil, care mă înlocuise la minister în 1972, a avut curajul să păstreze și să continue numeroase măsuri de deschidere, deși fundamentalistii doreau ștergerea lor cu buretele.

N-am împărtășit doamnei Thatcher aceste gânduri și încercam să fac o „față bună la jocul prost”. Îi mulțumeam pentru încurajări și îi promiteam că voi merge în interesul nostru la pas cu lumea.

Cambridge, 1974. În cursul vizitei sale la București, doamna Thatcher și cu mine pusesem la cale organizarea unui colocviu româno-englez pe

problemele educației, în viitorul apropiat. Dar, în viitorul apropiat, eu nu mai eram ministru al Învățământului (1972), iar ea nu mai era ministrul Educației (1974). Fusese prima dată fixat pentru primăvara anului 1973, dar fusese amânat cu un an. Cu perseverența ei, l-a scos din planul ministerului pe care nu-l mai conducea și l-a predat lui Sir William Harpham de la Centrul Marea Britanie/Europa de Est, pe care-l vizitasem în 1971. Așa că rămâneam ambii în calitate personală, ea simplă delegată, copreședinte fiind Sir Frederick Daiton, președintele Comitetului de Granturi Universitare. Venisem cu o puternică echipă de profesori și specialiști, iar lista britanică cuprindea 14 personalități, din care inițial făcea parte și înlocuitorul la minister al doamnei Thatcher, John Mackintosh, care nu a mai apărut la Colocvii. Doamna Thatcher a avut grijă ca protocolul să fie la înălțime, activitatea, relevantă și lucrările, de calitate bună.

Și-a făcut apariția în ziua deschiderii și seara a oferit o masă în cinstea delegației române. Eram găzduiți la Colegiul St. Catherine din Cambridge. El are o istorie complicată, ca toate instituțiile englezești, care cresc de jos în sus, prin adăugiri și inovații succesive. La început, Capela devine Colegiul St. Catherine and Jesus, se dezvoltă cu stăruință, e colegiu în toată regula pe la 1547, are un caracter religios pronunțat de Drept, Filosofie și Istorie. Când regina Elisabeta vizitează Cambridge, se oprește la St. Catherine, la 9 august 1564. Colegiul se dezvoltă în acest secol, construiește noi clădiri și devine în 1688 impozantul pătrat cu trei etaje și curte interioară care, după refaceri și multe adăugiri, ajunge la forma de azi. Mă impresionaseră gazonul și cărțile. Cine vrea să vadă o grădină sau o bibliotecă englezească aici să vină. Colegiul are drept simbol roata cu care a fost martirizată Sfânta Ecaterina.

Momentul pe care îl evoc este dineul oferit de doamna Thatcher. Într-o sală mare și istorică, în care lumânările recreau epoca medievală, eram îmbrăcați cu togi verzi și serviți în farfurii din argint și cupe din cristal, scoase din tezaur. Domnea o atmosferă de calm meditativ și comunicare agreabilă. Discurs doamna Thatcher, al meu, răspuns scurt din partea delegației române. Am condus-o apoi pe doamna Thatcher la mașină și i-am urât succes. Din întrevvedere noastră, am dedus că nu era afectată prea mult de schimbare. Se simțea la început de drum nou. Era liberă să urmărească ținte mai mari: cucerirea puterii în partid (a făcut-o peste un an) și apoi la scară națională (a realizat-o peste cinci ani).

Prezența la Cambridge, ca urmare a ocaziei pe care i-o datoram doamnei Thatcher, mi-a permis să vizitez universitatea cu mai puțină grabă ca în vizita la Oxford. Cu bucurie, îl caut pe profesorul Kendall, faimosul probabilist, pe care îl cunoșteam. Participase, ca și mine, în 1971, la Conferința

internațională organizată de el în România cu profesorul Moisi: „Matematica în Arheologie și Științele Istorice“. Era prieten cu profesorul Marius Iosifescu. Mă invită să iau masa cu el la Casa Universitarilor, unde privim lebedele ce aparțin prin tradiție reginei și sunt recenzate anual, plimbându-se pe râul Cam. Aici au loc concursurile pasionate de canotaj între echipajele de la Oxford și Cambridge. O întrecere care reflectă competiția științifică între cele două universități. Ar fi fost știința britanică atât de glorioasă cu un singur pol în loc de doi, legați de o rivalitate seculară tensionată? Kendall mă conduce la laboratorul lui, unde, pe tablă, desenează schema învățământului universitar propriu Angliei, diferită de cea europeană. Anglia își cultivă insularitatea prin instituții cu o funcționare a căror cvasiîncomprehensibilitate o gustă și o cultivă. În colegiu, studenții au casă și masă, dar acolo, cu tutori, se desfășoară educația de bază și se deprind aptitudinile proprii științei: disciplină, efort, probitate și spirit colectiv. Departamentele (catedre la noi) oferă cunoștințe, colegiul călește caractere. Tutorele ține agenda activității studentului, îi îndrumă lecturile, îl ajută, îi măsoară progresele. De aceea, studenții se identifică astfel cu colegiul și invers, colegiul definește elevii săi. La Peterhouse, cel mai vechi colegiu de aici, se păstrează camera în care a locuit Thomas Gray. La Pembroke a studiat William Pitt, devenit prim-ministru la 25 de ani. Poetul Coleridge a studiat la Jesus College. Milton și Darwin țin de Crist College. Poetul Wordsworth a stat la St. John. Masa de lucru a lui Pepys se află la Magdalena College. Newton, Byron și Tennyson sunt legați de Trinity College, iar Oliver Cromwell, de Sidney Sussex College. Erasmus, în trecere, a studiat la Queen's College.

O văd pe Elisabeta I a Angliei la Cambridge, în al treilea an de domnie (din cei 45, cât a fost regină). Cu pălărie mare cu pene, îmbrăcată în catifea neagră și cu perle în păr, e înconjurată de Lord Cecil, Lord Warwick și Robert Dudley, cazați la diferite colegii, în timp ce regina stătea la King's College. A spus că este „încântată de frumusețea capelei, pe care o prețuiește mai mult decât orice în regatul ei“. Avea dreptate, dar vizitatorul mai vede și *Adunarea Magilor*, de Rubens, care a venit mai târziu, alături de vestitele vitralii, de tavan și de orgă, care îl transportă în altă lume.

Adaug la bucuriile estetice, istorice și științifice ale Cambridge-ului o plăcută surpriză venită de la Londra, unde am fost invitat să țin o conferință la Chatham House, care juca rolul de capelă pentru colegiile de studii internaționale de pretutindeni. Nu mai eram educator, veneam în costum diplomatic la colegii mei de breaslă care țineau de Institutul Regal de Afaceri Internaționale. Speram să-l întâlnesc pe Arnold Toynbee, cel mai însemnat și fecund autor de istorie mondială, care își avea biroul la Chatham House,

dar, ghinion, era plecat într-una dintre călătoriile lui dese. Am fost condus însă cu religiozitate în biroul său, tapetat de cărți, și m-am mulțumit cu acest gest. Îl citez mereu ca și cum l-aș fi cunoscut de aproape.

București, septembrie 1975. Doamna Thatcher vine în vizită la București în noua sa calitate de lider al Partidului Conservator Britanic. Stă două zile. Nu mai este sub jurisdicția mea. Citesc ziarele. E oaspete al Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste (Ștefan Voitec și Tamara Dobrin). Discuție cu aceștia și la Ministerul de Externe (G. Macovescu). Vizitează o expoziție de țesături, combinatul de la Brazi, Castelul Peleş și Cota 1 400. Este primită de Elena Ceaușescu la Institutul de Cercetări Chimice, apoi de Ministerul de Comerț Exterior.

O întâlnesc la recepția de încheiere la ambasada engleză, în curte. Vremea e caldă, invitații numeroși. O salut, o felicit pentru noul său rol, citesc pe fața ei satisfacția de a fi realizat ceea ce și-a propus și lasă să înțeleagă că nu e decât primul pas spre rolul cel mare. Știa că era greu pentru o femeie să devină prim-ministru. Dar voia să producă premiera asta pentru Anglia. Avea încredere în capacitatea proprie. „În politică, va declara ea în septembrie 1975, dacă vrei să se spună ceva, adresează-te unui bărbat. Dacă vrei să se facă ceva, adresează-te unei femei.” Mă întreabă cu ce mă ocup și îi răspund pe scurt că m-am dedicat inclusiv Conferinței Mondiale a Populației la București și că, în calitate de consilier la Consiliul de Stat, am avut misiuni diplomatice interesante și instructive. Cam atât. Afabilă și zâmbitoare. Încă o dată, un adevărat talent în relațiile omenești.

Familia și Vălenii

În anii '70, cele trei fete purtând toate inițialele mele, M.M., deveniseră domnișoare. Cea mare, Mihaela, se înscrisese la secția de informatică de la Matematică, în timp ce Mioara, cea mică, urma cursurile Liceului de Informatică. Cea „mai mijlocie“, cum își zicea ea, Maria, căreia toți îi spuneau Ghighi, sfidase tradiția matematică a casei și alesese Artele. Avea, într-adevăr, chemare spre desen și pictură. Constituiau împreună triada mea prețioasă. Erau, ca personalitate, gândire și comportament, trei flori de culori diferite. Mă simțeam vinovat că din cauza absențelor mele ca diplomat itinerant sau a obligațiilor multiple la minister, universitare și, mai nou, cu uneltele de scris, le neglijam. O luam totuși pe câte una, pe rând, în deplasările în țară. Găseau repede ghizi și prieteni și mă lăsau să îmi urmez programul oficial. În cele mai multe drumuri acordam prioritate fiicelor celor mai mari, dar Mioara compensa prin răsfățul bunicilor. Cu Mihaela, am început

să colaborez în momentul în care i s-a deschis gustul cercetării. În afara numeroaselor comunicări făcute împreună, am scos și o carte M&M. Ghighi mă lua ca model pentru pictura ei și m-am pomenit pe perete cu un portret de rege saltimbanc, „circular” cum zicea ea.

Evident că soția mea era mereu aproape de ele. În anii '70, ea predă ca profesoară de limbi străine la Academia Agricolă. A dat un doctorat în care a îmbinat Estul cu Vestul: *Cehov în literatura americană*. A pus multă pasiune în subiectul cu două limbi străine, cu o documentație de mari proporții, așa încât le spuneam fiicelor mele: „Nu faceți gălăgie; e Gogol în vizită la noi”.

Familia mea mai cuprindea generația înțeleaptă a bunicilor harnici, tatăl Tatianeii, părinții mei, iar dintre trei unchi, mai trăia unul, Iosif. Nutream nostalgia câmpenească a micului ardelean și simțeam apăsarea marilor orașe. Visam la un colț de țară. Am găsit un loc atrăgător, nici pe munte, nici la șes, ci pe dealurile de la Vălenii de Munte. Vecin cu apa Teleajănelui, se întindea o jumătate de hectar de vânzare, în centru cu un nuc bătrân. „Aici”, am zis eu înfigând bastonul în iarbă, cum fac cei care dau de petrol sau aur.

Unchiul Sive era vacant. Se certase și se despărțise de soție și de fiica ei, adoptată de el, părăsise Mediașul și trăia singur, fără casă și fără avere. Fusese un om bogat, un inginer specialist bine cotate care lucra la firme particulare, inclusiv la cele ale Brătienilor de la Bacău sau Zărnești. Avea terenuri, i-au fost naționalizate. Avea acțiuni în bancă, au dispărut. Îl rog să preia șefia șantierului, cu ideea că va locui în casa nouă. Începem să discutăm arhitectura și rezultă ceva ciudat, fără acoperiș, tinichea plată înfipită în marginea platoului, cu corpul la nivelul grădinii, dar cu demisolul pe pantă. Un salon mare terminându-se în sufragerie, multe geamuri și lumină, patru camere sus, una la demisol, pereți mari cu rafturi de cărți, bucătărie, baie, cămară. În ciuda inovațiilor la tot pasul, Vălenii noștri trezeau interes și erau ospitalieri.

Tot improvizată era și finanțarea. Ea se făcea exclusiv din drepturile mele de autor. O carte: săpăturile; altă carte: fundamentul de ciment. Este de mirat după vreo cinci decenii cât de răsplătitoare erau drepturile de autor, în raport cu cvasiinexistența lor în secolul următor.

Număr titlurile apărute în deceniul anilor '70: 33, dar multe sunt traduceri în alte limbi. Primeam drepturi de autor și după *Raportul de la Clubul de la Roma*, tradus în 12 limbi. Nu făceau val, dar picurau, cum zice dictonul latin, până ce găureau piatra.

În anii '60, apăruseră *Tratatul de Diplomatie*, *Cronica anilor 2000*, cu șase traduceri în alte limbi, *Istoria diplomatiei române* în trei limbi, seria de eseuri de călătorie și, astfel, fazele construcției țineau pasul cu ieșirea de sub tipar a cărților.

Când totul a fost gata, „ciudățeniile“ construcției au început să fie depășite de acelea ale locatarilor. Mai ales în perioada de vârf, când generația bunicilor și a unchilor era completată cu ajutoarele venite din Bihor. După o primă femeie de la țară, specialistă în plăcinte, a venit o tânără bihoreancă, aparținând unei secte religioase, care se considera călugăriță civilă. Ea ținea casa curată și bucătăria, productivă.

Am folosit „reședința de vară“ ca loc de primire a musafirilor mei străini, știind că vor ieși în proximitatea naturii, vor respira aer curat și vor mânca plăcinte țărănești sub nuc.

Când l-am invitat pe Johan Galtung să vină la Văleni, m-am pomenit cu un miniautobuz în care se aflau copiii lui și editorul cu care definitivă un volum de scrieri. Cartea lui lua formă în grădina mea. A mai venit și Eleonora Masini, care ocupase, ca și Galtung, președinția Federației de Studii ale Viitorului. L-am avut musafir pe unul dintre cei mai buni prieteni, Paul Mark-Henry, care avea titlul de „Ambassadeur de France“, deținut doar de o duzină de oameni. Venise cu un alt prieten, algerian, Abdel Kandel Chanderli, director al Organizației Arabe de Petrol. Toți trei ne cunoșteam de la ONU, unde ultimul fusese observator al țării sale, înainte de independență. Mi-au rămas în minte discuțiile înflăcărâte asupra situației internaționale, în care erau mai mult decât experți, și salvatorul vin roșu care a acompaniat bine bunățile ardelenesti până la căderea nopții. L-am adus apoi cu mașina la București.

Paul Mark-Henry fusese ambasador în Liban în timpul războiului civil. Un tânăr a tras cu pistolul în el, dar nu l-a nimerit. A cerut să-i vorbească arestatului, pe care l-a invitat să ia loc și să-i spună ce l-a îndemnat să încerce să-l asasineze tocmai pe el. A jucat un rol hotărâtor în salvarea populației în războiul dintre India și Pakistanul de Vest. Era un om de mare cultură. A scris cărți, ca *Limita puterii*, și a publicat cărți/albume precum cea despre Africa pe care o cunoștea bine. Puțini îmi dăduseră un ajutor mai mare în cariera diplomatică. A aprobat și condus ajutoarele acordate României în calitatea sa de țară în curs de dezvoltare, materializate în proiecte extrem de utile în irigarea câmpurilor agricole, tehnologii în materie de selectarea semințelor, calculatoare pentru Politehnică și altele. Cu toate hobby-urile lui literare, era un om de acțiune cu o gândire practică, și cu realizări tangibile.

Mă gândeam că atunci când mă voi pensiona să mai construiesc o casă din lemn în curte, cu camere pentru invitații mei, membri ai unui grup mic internațional de reflecție asupra problemelor globale: Cercul de la Văleni.

Deocamdată ocaziile de a-i avea oaspeți erau destul de rare pentru un om ocupat până peste cap.

Vedeam cu plăcere că fiucele mele își invitau colegii și prietenii la Văleni. Viața decurgea lin aici. Dar nu doar arhitectura era ciudată, ci și îndeletnicirile lor. O bunică harnică făcea concurență, prin prăjiturile de la Oradea, plăcintelor sătești. Un unchi ros de o boală veche avea crize din când în când, iar uneori toane. Dar cu pasiune se ocupa de grădinărit. Îmi cerea să-i aduc semințe din Franța, ca apoi să mâncăm „salsifie”, legumă necunoscută la noi, sau „porumb dulce”. Până și pomi meridionali care nu știau ce era iarna încerca să-i pună în loc ferit lângă casă, îmbrăcați cu plase ocrotitoare când veneau zăpezile. Grădina era îngrădită și plină de meri. Din Ardeal, adusesem arbori cu nuci mari și coajă subțire. Tatăl meu avea pasiunea scrisului și când epuiza amintirile din copilărie și războaie, în lipsă de subiecte, copia scrisorile din vasta colecție a casei. Au apărut și cele pe care le adresa mamei mele când îi făcea curte. Obosit de atâta germană și maghiară, căuta în limba română cuvinte mai distinse. Astfel, se adresa fetii popii din Tilecuș, începând scrisoarea cu „Debilă zână”.

Credeam că Vălenii vor fi mereu așa. „Fii un târg temut, hilar. Și balcan – peninsular.” Dar iată că vremea s-a stricat. Sive a avut crize care l-au îndepărtat pe tatăl meu; într-o zi a plecat singur la Oradea. Mama a rămas cu Sive pe care îl tolera din copilărie. Dar un bandit a intrat în acasă într-o noapte, ca să-mi fure „decorațiile” pe care se zicea că le țineam acolo. În întuneric, mama a încercat să vadă ce se întâmpla, iar el, încercând să fugă, a lovit-o și a călcat-o în picioare. I-a rupt un picior. A fost operată, s-a refăcut. „Câine a fost acela, nu om”, spunea ea. Dar în criza postoperatorie, cum se întâmplă deseori, s-a declanșat o boală a creierului care i-a furat mintea. După crima de la Văleni, și scurta ei suferință, mama nu m-a mai recunoscut. Mă întreba, cu grijă, dacă frații mei pe care nu-i aveam erau sănătoși. Încerca să afle prin alte strategii chinuite cine eram eu, de fapt. Este de înțeles ce emoții dure-roase mă încercau atunci și care reveneau când erau amintiți Vălenii.

Grigore C. Moisil

Relațiile mele cu marele matematician și gânditor român Grigore Moisil încep în modul cel mai simplu, ca student care primește de la profesorul lui o temă de cercetare. Se întorsese din Turcia, unde fusese după război reprezentantul diplomației românești, trecând prin Bulgaria, în care ținuse câteva lecții, cu o idee nouă și cu multe aplicații. Simplu vorbind, era studiul algebric al ecuațiilor cu derivate parțiale care putea stabili dacă sunt sau nu axiomele lor, în analiza matematică, dependente unele de altele și care este sistemul coerent minimal de tratare a unui fenomen fizic. Mi s-a sugerat o

asemenea problemă din fizica matematică, am lucrat cu atenție și plăcere și mi-am văzut studiul publicat în revistele Academiei. Era primul pas al unui tânăr înspre marea familie a cercetătorilor. Aparținând unei catedre de analiză, contactele noastre s-au rărit. Îl urmăream însă cu atenție și admirație.

Când m-am întors din SUA în 1960, a aflat că am urmat cursuri acolo de programare a calculatoarelor și că am construit unul miniatural ca exercițiu. Moisil crease la facultate un Centru de calcul, făcând ca Universitatea din București să se înscrie în grupul primelor zece universități din lume care posedau un asemenea laborator. Mi-a cerut informații despre noile achiziții care s-ar putea face pentru Centru și să țin un curs pentru matematicieni de logica programării. Din ucenic al lui, devenisem discipol. Într-adevăr, se putea vorbi de școala lui Moisil. Era autorul și îndrumătorul unui curent foarte larg și ambițios, de a matematiza și informatiza societatea românească și toate ramurile de investigație științifică. În acest scop, a reușit să introducă o serie de cursuri de matematică în aproape toate facultățile, care explicau de ce apelul la matematici putea fi util specialității lor. A ținut el însuși cursurile de acest gen, dar crescând numărul de facultăți interesate, a început să le dea colaboratorilor lui. Am fost inclus în această schemă și am ținut cursurile la Facultatea de Drept, la cea de Sociologie, la Psihologie. Pe lângă onoarea de a sta în preajma maestrului, mă simțeam răsplătit prin lărgirea propriului orizont matematic, filosofic și cultural.

Mărimea unui om, locul pe care îl ocupă într-o cultură sau valoarea contribuției sale pentru știință sunt măsurabile prin gradul de identificare cu o idee dominantă. În fața celor 300 de studii, comunicări, cărți de știință, publicate de Grigore C. Moisil sub frontispiciul celor mai variate discipline ale matematicii (analiză, mecanică, fizică-matematică, analiză funcțională, geometrie diferențială, logică, algebră, teoria mecanismelor automate și lista nu este închisă), criteriul pare inoperant. Și totuși, pe academicianul Moisil nu îl caracteriza – după părerea mea – varietatea, multiplicitatea și numărul contribuțiilor, ci unicitatea ideii sale de bază. Moisil a fost unul dintre cei mai fideli interpreți ai *capacității crescânde a matematicii de a modela fenomenele lumii fizice, sociale și omenești*. Făclia aceasta a purtat-o drept, sigur și sus. A luminat cu ea toate colțurile unde s-ar fi putut ascunde o nouă aplicație a instrumentului matematic. A anunțat cu bucurie, vioiciune și inegalat spirit descoperirile lui tuturor. A vorbit despre ele cu convingere, creând un mare număr de adepți la cauza extensiunii matematicii în cultura contemporană.

Cu ideea modelării fenomenelor, a fost în deplin acord cu cel mai actual curent de gândire în lume și, poate, în avans față de el. Cu această idee, a fost în totală armonie cu nevoile fundamentale ale țării noastre, care, pentru a

deveni o țară industrială, trebuia să își formeze o solidă cultură științifică având la bază matematica. De pe platforma convingerii lui, Moisl a întreținut o vastă corespondență cu savanții de pe tot globul, fiind tradus și publicat în marile limbi de circulație internațională. (Îmi arăta cu neascunsă satisfacție o carte a lui publicată în limba japoneză.) Identificat cu ideea matematicii în mers, a fost, în același timp, cunoscut și iubit de publicul larg, de tineret, de mințile iscoditoare ale liceenilor care l-au luat drept călăuză exigentă și pasionată pe cărările științei.

Activitatea academicianului Moisl se împarte în cicluri compacte. Primul ciclu, care durează șapte ani, explorează aplicațiile analizei matematice în mecanică și fizică-matematică. În această privință a fost elevul școlii lui Pompeiu, finul analist ale cărui cursuri fermecătoare de mecanică au impresionat adânc generația dintre cele două războaie mondiale. Din primul moment, Moisl a arătat o propensiune specială spre nou; Vito Volterra de abia elaborase ideea funcțională și Moisl o aplica în domeniul sistemelor mecanice. Ca și Pompeiu, a fost în această perioadă legat de școala italiană și franceză. Rezultatele lui Pompeiu au fost extinse de Moisl în propoziții noi privind derivata areolară, polinoamele areolare și monogenitatea în sensul lui Pompeiu.

Al doilea ciclu al preocupărilor lui Moisl începe atunci când simte limitele domeniului în care lucra. Logica matematică îi oferea mai multe grade de libertate. Timp de alți șapte ani consecutivi s-a pasionat pentru logicile modele, cu mai multe valori decât logica binară a lui Crissipus. Logicile polivalente sau lucazieviciene, sau nechrysippiene, cum îi plăcea lui Moisl să le numească, sunt una dintre cele mai nuanțate întreprinderi de formalizare ale minții omenești în încercarea de a surprinde în raționamentul nostru logic nu numai adevărul și falsul, dar și diferitele grade de contingent, de posibil și probabil. În această perioadă consacrată și ea matematicilor aplicate, Moisl se leagă de școala poloneză, cea Austriacă și cea anglo-saxonă, care cultivau între cele două războaie mondiale logica matematică. Pentru rezultatele obținute în materie logică trivalentă, este citat alături de cele mai mari nume de logicieni contemporani.

Ciclul al treilea (o coincidență: tot de șapte ani) îl readuce pe profesorul Moisl în ecuațiile fizicii-matematice și, mai ales, în teoria sistemelor de ecuații cu derivate parțiale.

Domeniul nou și solicitat al mecanismelor automate a intrat odată cu calculatoarele, cu automatizarea industriei și cu explozia mijloacelor de comunicații, într-o etapă de intensă actualitate. Este tema pe care Moisl și-o rezervă în al patrulea ciclu al activității sale, cu o pasiune și o perseverență absolut ieșite din comun.

În Uniunea Sovietică a apărut o carte în care școala română de teorie algebrică a mecanismelor automate este considerată a treia în lume după SUA și URSS. Gr. C. Moisil este prin excelență matematicianul fazei noi industriale, în care predomină electronica, automatizarea și mașinile de calcul. Ingineri, economiști, fizicieni îl urmează. În această perioadă, cursurile obișnuite ale facultății devin prea strâmte pentru largul și diversul lui public. Moisil iubește cursurile postuniversitare, se adresează adulților, altor pătri profesionale decât matematicienii, încurajează preocupările de lingvistică matematică, de istorie matematică, de economie matematică, de muzică matematică, de tot ceea ce poate să illustreze mai bine extinderea capacității matematicii de a modela fenomene, de a le exprima mai corect decât prin mijloace verbale, de a le surprinde legile.

Profesorul Moisil a fost unul dintre cei mai buni cunoscători ai mecanismului de muncă și descoperire științifică. A înțeles și aplicat regulile colaborării internaționale indispensabile cercetării și care în domeniul matematicilor își găsesc o adevărată fraternitate prin comunicarea rapidă a rezultatelor, prin contactul și prietenia personală. În ciclurile lui de conferințe ținute în mai toate centrele mari ale Europei, era un ambasador perfect al culturii noastre. Marea lui spontaneitate nu excludea programul riguros, ci îl presupunea. Moisil a început prin a aplica analiza, cel mai subtil instrument al matematicii, în sfera mecanicii clasice și a terminat prin folosirea instrumentului mai vechi și mai puțin spectacular al logicii în domeniul electronic complicat și modern.

Matematica a reușit să capteze prin farmecul și valoarea personalității lui Moisil nenumărați discipoli. Moisil este inseparabil de faza de progres rapid a societății și culturii noastre, de aliniere a ei la ideile secolului și chiar de așezarea ei, printr-un strălucit efort anticipator, sub semnul viitorului.

În 1970, când sunt numit ministrul Educației, Moisil nu se îndoiește că voi folosi ocazia pentru a promova învățământul matematic și, mai ales, noul domeniu al informaticii. Prin noile atribuții, puteam să îl ajut în marea campanie neoficială.

Ușa se deschidea: „A venit profesorul Moisil!“. „Să poftească“, spuneam eu punând hârtiile de pe birou înapoi în dosare. Moisil se instala pe un scaun, constata că era prea cald, își dădea jos haina, scotea puloverul, îl îndoia frumos, îmbrăca din nou vestonul și odată ce aceste gesturi liturgice se consumau, trecea direct la lucru, cu notițele lui pe masă. „Avem nevoie de catedre de informatică.“ „Unde?“, întrebam eu. „Peste tot, răspundea el, dar pentru început la toate marile universități.“

Eram în primul an la Educație și mă bucuram de o trecătoare autoritate. „Se poate face“, spuneam eu, luând notițe. „Nu e de ajuns. Avem nevoie și de facultăți de informatică.“ „Unde?“, voiam să știu eu. „Pentru început, în

patru-cinci universități mari.“ „Cred că este posibil“, răspundeam eu. „Ei bine, nu putem neglija învățământul liceal“, zicea el. „Ce trebuie făcut?“, întrebam eu din nou. „Peste tot cursuri introductive și, pe măsură ce apar mijloace de calcul, materii obligatorii.“ „Nu e greu“, ziceam eu. „Nu am terminat, replica Moisi. Trebuie înființate liceele de informatică.“ „Și câte nume?“ „Pentru început, în marile orașe, spunea academicianul. Cel puțin zece.“

Convorbirea continua pentru a completa cel mai îndrăzneț program de modernizare a învățământului românesc. Îi convocam pe miniștri adjuncți și pe câțiva directori, ne puneam de acord, redactam deciziile ministerului și pe teren instituțiile moisiene apăreau precum ciupercile.

Venit de la Externe, eram obișnuit cu stilul autoritar al unui ministru. Un birocrat sau un activist de partid ar fi procedat altfel în locul meu. Ar fi cerut aprobări de la toate forurile de partid și de stat, guvern și Marea Adunare Națională, proiecte de legi și altele. Dar deciziile clare și hotărâte ale forului profesoral au funcționat și au fost respectate. Aveau și puterea nevăzută a celui mai competent creator din rândul oamenilor de știință.

Văzând că sistemul de autoorganizare funcționa, am trecut degrabă la aplicarea lui în alte trei domenii: învățământul profesional, cel al limbilor străine și cel al managementului. Și acestea au dus la noi instituții, catedre, cursuri, planuri de învățământ, cu mica înlocuire a termenului occidental „management“ cu „organizare științifică“.

Eram tot la minister când Moisi mă anunță și mă invită să particip la o reuniune internațională pe care o organizase la Marea Neagră cu privire la aplicațiile matematicilor în istorie. Explic că sunt în imposibilitatea de a mă deplasa acolo. „Nu-i nimic, zice Moisi. Așterne o comunicare legată de tema conferinței, o aplicație matematică la studiul istoriei.“ Din nou, protestele mele și refuzul lui de a le accepta. Așa că am repetat la urmă acel: „Da, se poate“ pe care îl aștepta. Comunicarea mea a fost prezentată la timp. Se intitula *Decizia lui Mihai Viteazul de a-i ataca pe turci în 1595*. Nu bănuiam că va avea un ecou considerabil. A fost publicată în volumul lucrărilor tipărit la Edinburgh, în Scoția. I-a atras atenția lui Mario Bunge, care a folosit-o ca model în două lucrări de interes actual: *Decizia SUA de a ataca Vietnamul* (istorie deci) și *Alegerile viitoare din Argentina* (prospectivă).

Cel mai important lucru a fost că am reușit să produc modele pentru istorie, care au fost atât de încurajatoare, încât am schițat posibilitatea unei noi științe, „Cliomatematica“, după numele muzei istoriei, constând în aplicarea matematicilor în cercetările istorice. La București s-a format o școală în jurul modelelor, care a organizat reuniuni internaționale în România pe acest subiect. În cadrul ei se distinge un probabilist de mare anvergură, cu calități

speciale de idei noi și muncă perseverentă, Silviu Guiașu. În 1977, s-a ținut conferința internațională „Abordări matematice în relațiile internaționale” și în 1979, „Abordări matematice în organizațiile internaționale”. Iată un lanț de evenimente având ca punct de plecare o inițiativă a lui Moisil.

Mai rămânea un capitol ce se oferea explorării. Era cel al îndeletnicirii mele de decenii, diplomația, în toate problemele ei: conflicte, negocieri, acorduri, alianțe. Din nou, Moisil a procurat o bază conceptuală adecvată. Matematicianul care se pasionase de logicile polivalente, cu mai multe valori decât adevăr sau fals, a reușit să axiomatizeze încă din 1942 algebra corespunzătoare acestor logici, pe care a numit-o algebră Łukasiewicz, după numele logicianului polonez. Dar ea a intrat în literatură ca algebra Łukasiewicz–Moisil. Cu o mare atenție, a urmărit puzderia de logici care au invadat literatura în deceniul următor. În special, a fost atras de logicile fuzzy ale lui Lotfi Zadeh, cele probabiliste ale lui Hugues Leblanc, logicile modale cu Georg Henrik von Wright și Jaakko Hintikka și altele inspirate de progresul informaticii. Ca rezultate, Moisil a reușit să îmbine principalele lor teze cu logicile neclasice a căror teorie o elaborase și și-a publicat lecțiile despre logica raționamentului nuanțat, în 1975, ca prim pas al logicii nuanțate de el însuși.

Interesul meu pentru diplomație mă făcea să măsoar influența uriașă pe care o avea logica nuanțată pentru activitatea unui diplomat. De ce nu învăța diplomații pentru negocierile lor, rezolvarea de conflicte sau scrierea de acorduri alfabetul atât de simplu al acestei logici? NU pentru (DA sau NU), DA pentru (DA și NU). Mi-am zis că diplomații unei țări unde s-a născut logica nuanței nu pot să se folosească de metode vechi și mai puțin eficiente. Nu am dus la capăt un îndrumar practic pentru ei, pe care intenționez să îl scriu. Dar după el m-am ghidat în misiunile mele.

Legat prin corespondență și conlucrări cu reprezentanții școlilor străine de pe tot globul, Moisil era un „diplomat” el însuși, câștigând prieteni și admirație pentru România. Despre autoritatea pe care și-a câștigat-o, pot cita ca instanță vizita lui din SUA, în 1960. L-am întâmpinat pe profesor la New York, unde a venit cu vaporul. În delegația academică, nimeni nu avea un program mai organizat decât al lui: nume de colegi, adrese, telefoane. Moisil a fost invitat să țină o conferință de logică booleană la Institutul de Cercetări al marelui trust IBM. Publicul lui pe Hudson, în statul New York, a constatat din cel mai competent grup de tehnicieni care exista la acea dată în domeniul perfecționării și creării de noi mașini de calcul. A avut un succes desăvârșit.

Prietenii numeroși din societatea românească și-i făcea printr-un contact periodic al presei, unde publica articole. Cronica de la *Contemporanul* pe care o susținea prin articolele lui, numită *Știință și umanism*, era citită de

un larg cerc de intelectuali, de profesori și studenți deopotrivă. În anii '70, mă cita des ca pe unul care se ocupa de modelarea matematică a fenomenelor istoriei. În toate școlile din țară răsună chemarea lui la matematizare, ca sprijin al științei și culturii.

Avea și dușmani proveniți din pătura fanaticilor și exaltaților politici sau doctrinari, care îl luaseră ca simbol al formalismului logic, într-o vreme în care acesta trecea drept un curent burghez, rupt de realitățile practicii și de preocupările industriei și tehnicii din țara noastră. Trecând peste evidența de bun-simț, că orice teorie se bazează pe logică și că matematica este o știință eminentamente formalizată, Moisil și-a ales drept argument împotriva rău-voitorilor lui un lucru la care aceștia nu s-au așteptat. A publicat o serie de articole ireproșabile despre logica tuturor capitolului de inovație din tehnica și industria contemporană. Iată o parafrază a lui: „A face un circuit electronic înseamnă să rezolvi o problemă logică. Vreți tehnică modernă, studiați-i baza logică!”

Grigore C. Moisil a murit în Canada în 1973, la vârsta de 67 de ani. Se afla acolo ca invitat de a conferența la o universitate. Într-o zi, deși obosit după expunere, a dorit să viziteze un muzeu, unde inima lui suferindă s-a oprit. Grupul numeros de discipoli, asistenți, elevi, colaboratori și colegi nu a fost singurul care să fie cuprins de durere și tristețe în societatea românească. În fiecare zi a aniversării nașterii lui, grupul se aduna la o masă comună la Casa Universitarilor din București, la invitația soției sale, care a fost credincioasă și inteligentă lui parteneră, prezentă mereu la evenimentele vieții lui Grigori, cum îi spunea ea lui Moisil. An de an, până la moartea ei după anul 2000, a fost prezentă și a patronat aceste întâlniri, care sunt continuate și astăzi în memoria lui. Pecetea inovației și a creației pe care personalitatea lui a pus-o pe momentele de elan și de afirmare ale științei și culturii române nu se șterge cu vremea. Și e mereu sursă de inspirație și de încredere.

Consilierul călător

Bănuiam că zilele mele erau numărate la Învățăământ. Și într-o bună zi de la sfârșitul anului 1972, Ceaușescu mă cheamă la el. Nu eram în minister și n-am venit la apăsarea pe buton. „Nu te-am găsit, unde ai fost?“, m-a întrebat el. „Eram la o școală, m-am scuzat eu. Aveau o problemă pe care cei de la capitală nu reușiseră să o rezolve, neînțelegeri și abateri; m-am dus, am adunat profesorii și am stins focul, care nu era așa chiar de mare.“ Părea amuzat și își zicea, cred: „Uite și un ministru care merge pe teren și nu face pe birocratul“. S-a uitat lung la mine, așa cum făcea când cumpăna o idee. „Ne-am gândit să punem pe altcineva la Educație. Pe Mizil. Ce ai vrea să faci

În continuare? Ai putea, de pildă, să devii ambasador la Londra. Sau dacă vrei să stai la București, ai putea fi adjunctul lui Mizil pentru învățământul superior.“ După o tăcere adaugă: „Ai putea să vii și aici, să mă ajuți la treburile internaționale“. I-am mulțumit pentru bunele intenții în ce mă privea, dar mi-era greu să mă pronunț în momentul acela. „Aș vrea să consult familia, că trebuie să mă gândesc și la ea.“ „Bine, vino mâine“, a zis el. Am comentat acasă triada misterelor și mi-am zis: „La Londra n-o să fie de acord, așa cum e noua practică, să-mi iau fetele; cu Mizil, nu reîncălesc supa în camera alăturată; dar a treia posibilitate merită atenție. În primul rând, se referă la experiența diplomatică. În al doilea rând, nu vrea s-o folosesc la Externe, ci ajutându-l pe el. Nu se gândește la un fel de Kissinger, pe care îl văzuse ca pe un consilier personal atașat de Nixon? Deci nu e însărcinare instituțională, ci una strict președințială. De ce nu?“

Când, după ce am luat votul casei, i-am arătat că aș fi fericit și onorat să-l ajut în problemele pe care mi le va da, am constatat din tonul și zâmbetul lui rar că acesta era răspunsul pe care îl aștepta. Nu avea încă lista temelor și, deocamdată, voia să sublinieze că îi eram atașat în exclusivitate lui. Au curs toate atențiile: un birou mare și elegant, secretară/dactilografă/stenografă, un director administrativ care încerca să afle ce doream, cărți, radio, birotică. Nicio sarcină specială din partea șefului suprem, ci cererea neașteptată să-l însoțesc într-o ieșire sau vizită, de câteva ori. Începuse să fie deschis, cu observări neconvenționale și amintiri personale. Îmi povestea: „A fost ambasadorul japonez la mine, să-și ia rămas-bun. Pleacă. Auzi ce-mi spune: să am grijă de soția mea, că e bolnavă. Nu e, îi spun eu. Ba da, cu nervii, zice el. Auzi, o face nebună, când el este, într-adevăr, nebun“. Ambasadorul era pentru mulți un om ciudat, dar în niciun caz alienat mintal.

Așa au trecut zece zile – două săptămâni – de apropiere și de încredere personală. După aceea intervine o anumită răceală. Brusc, nu mă mai bucur de regim preferențial. Sunt trimis într-un birou la parter, aproape de ieșirea laterală a CC-ului, instalat în acea vreme în clădirea de vizavi a Palatului Republicii, secretara se menține, dar amenitățile dispar.

Cunoșteam, dar nu în amănunt, nici în dimensiune sau acuitate, starea de tensiune și de vrajbă care domnea atunci în CC. Elena Ceaușescu se instalase în faimosul Cabinet doi, deci distribuția puterii începuse să se schimbe. Crescuse brusc prețul tineretului care forma gruparea „junilor turci“. Dar încă nu se știa rostul lor, constând în demolarea vechii gârzi, a bătrânilor care constituiau centrul de analiză și decizie. Deci intriga era la ordinea zilei. Apariția mea alături de șeful cel mare crease panică noului centru de putere dirijat de „ea“ și nu de „el“. Își mobilizaseră toate forțele,

parcurseseră toate dosarele personale care se deschideau cu imaginea unui preot, bunicul meu, urmată de toată pecinginea anilor postbelici, până la mine, ticălosul, oportunistul, care a știut să se infiltreze și să obțină poziții importante, prefăcându-se ca om cultivat și dezinteresat. Am avut o vagă senzație și probe indirecte ale activității „cadrelor“ de peste tot pe unde am lucrat și ale surselor anonime.

Ceașescu a devenit rece și oficial în relațiile cu mine. Nu m-a îndepărtat de tot. M-a mutat în altă clădire, în cea de vizavi, unde funcționa Consiliul de Stat pe care îl prezida. Îmi dădea studii de redactat, ca de pildă organizarea instituțiilor productive din alte țări. Nu-l interesau atât textele, în schimb, aprecia schemele. Dacă primeam o invitație de la o organizație internațională, de la o universitate străină, pentru un congres sau reuniune, aproba fără multe întrebări. Probabil, nu-i plăcea ca în lista participanților să fie și un consilier al lui.

În orice caz, nu dăduse curs îndemnului de a mă îndepărta din calitatea pe care mi-o atribuiseră și renunșase la ideea că aș putea fi de folos în misiuni diplomatice ad-hoc. Așteptările lui s-au împlinit într-o împrejurare neprevăzută.

Primesc mandatul de a duce un mesaj oral șefilor de state arabe pe care urma să le vizitez, care să îi convingă să nu supună România la boicotul care avea să fie hotărât în curând la o conferință a lor, ca măsură de pedeapsă pentru relațiile strânse cu Israelul. Era un turneu ce viza 14 țări (12 arabe și două musulmane), pe care l-am întreprins și realizat în decembrie și în primele două luni din 1974. Soarta mi-a surâs și nu numai că nu s-a mai vorbit de boicot, dar am adus cu mine propuneri de colaborare cu aceste țări și invitații personale pentru șeful statului român. Dușmanii mei s-au potolit, când Biroul CC-ului a considerat că misiunea mea s-a încheiat cu rezultate bune. În februarie, Ceaușescu vrea să dea de îndată curs invitațiilor și mă ia cu el în delegația oficială. Consoarta lui lipsea, fiind vorba de țări înapoiate în privința rolului femeii în societate. Întreaga acțiune a înscris un capitol de sine stătător în istoria relațiilor României cu Orientul Mijlociu.

Ceea ce observ în privința îndeletnicirilor mele este că o nouă chemare se înscrie în lista mea multidisciplinară. Este cea de călător, aflat mereu pe drumuri, un fiu al Transilvaniei sedentare devenit nomad. Trec în revistă uimit câte călătorii și misiuni am efectuat în cei șapte ani cât am fost consilier al șefului statului: cifra depășește numărul 90. Această mișcare aproape perpetuă pe harta lumii nu se datora decât parțial sarcinilor oficiale. Ea provenea din legăturile pe care le aveam în sistemul internațional sau în rețeaua științifică și teoretică mondială. Primul sistem era cel al Națiunilor Unite.

Înceam parte din comitetele de pregătire a două conferințe mondiale: UNCSTD (știință, tehnologie și dezvoltare), Viena, și Conferința Mondială a Populației (București). Eram membru al Clubului de la Roma care își ținea conferințele anuale în diferite orașe în perioada aceasta, Madrid, Alger, Rio de Janeiro, Berlin. În cadrul COR răspundeam de Raportul privind Educația, lansat la Salzburg. Ca membru, eram invitat la ședințele Academiei Mondiale de Știință, ale Asociației Internaționale de Științe Politice și ale Federației Internaționale a Studiului Viitorului. Toate acestea își alegeau ca locuri de întâlnire orașe mai puțin frecventate, ca Edinburgh, Palermo, Sussex. Contactele rodnice erau aseasonate de pitorescul peisajului.

Fuseam înclinat să consider că cel mai frumos deceniu pentru mine a fost acela al anilor '60, când s-a produs deschiderea politicii românești. Am fost nedrept cu deceniul următor, considerându-l plictisitor și șters. Când îl examinez acum, văd că pe planul relațiilor internaționale a avut un număr crescut de concilieri și închideri de conflicte.

Astfel, se pune capăt războiului din Vietnam, Willy Brandt stabilește relații cu Germania de Est, președintele Nixon vizitează China și instituie relații diplomatice cu ea, la Viena încep convorbiri privind reducerea armamentului, Conferința Europeană de Securitate și Cooperare semnează un act final, Israelul și Egiptul parafează un tratat de pace și altele. Nu îmi ascundeam satisfacția de a vedea că în fiecare act conciliator al acestor ani, diplomația lui Maurer investise efort tenace, idei și acțiuni constructive, înscriind România în năzuințele de pace ale acelui secol bântuit de crize.

Iar pe mine m-a făcut diplomat navetist, care se îndepărta sistematic și arzător de primejdia birocrăției, monotoniei, platitudinii și a delăsării.

Acasă, până în 1975, m-am bucurat de încredere și de recunoaștere. Dar după aceea, Ceaușescu a împărțit puterea în două jumătăți cu soția, așa cum procedase Iustinian în Imperiul Bizantin, ca apoi în anii '80, când România a trecut de la declin la cădere liberă, a cedat Elenei și jumătatea care-i rămăsese.

Orientul Mijlociu și Golf

1973–1975. În anul 1973, sub noul președinte Sadat, instalat după moartea lui Nasser, Egiptul împreună cu Siria atacă Israelul, aflat cufundat în sărbătoarea Yom Kippur. Se desfășura cea de-a treia criză, al patrulea război în toată regula, după 1948, 1956 și 1967. În sesiunile Adunării Generale din 1968 și 1969, ultimele la care am participat din seria neîntreruptă care a început în 1956, putusem asista la deteriorarea continuă a situației după războiul din 1967.

Războiul Yom Kippur din octombrie 1973 a fost în multe privințe ciudat. Dar mai ales pentru felul în care a luat sfârșit. Armatele arabe au produs mari distrugerii obiectivelor israeliene și au luptat mai efectiv decât se credea. Dar Israelul și-a revenit, a trecut Canalul de Suez, a ocupat o bucată din Sinai și, în final, a încercuit o armată egipteană în peninsula Sinai. Ca o condiție a armistițiului, era salvarea acestui important contencios. SUA și URSS au colaborat intens în cursul crizei prin canalul Dobrinin-Kissinger, minimalizând rolul pe care l-ar fi avut ONU. Rezoluțiile agreeate de ei în Consiliul de Securitate erau punctate de demonstrații de forță și de alerte ale superputerilor, dar niciuna nu credea că în faza de destindere, marcată de vizita lui Nixon la Moscova, pericolul unui conflict între ele ar fi real. Armistițiul a fost consemnat, ca jocurile de șah terminate în „pat” și remiză. Însă a lăsat răni adânci și frustrare pe care le voi vedea cu propriii ochi în cursul călătoriei mele. Nu trebuie neglijată nici reflecția mai realistă pe care a inspirat-o în ambele părți.

Îndată după sfârșitul războiului numit Yom Kippur, am fost implicat de o manieră nouă în criză, de data aceasta împins de o situație care viza direct România. Arabii pregăteau o nouă întâlnire la nivel înalt, în care figura pe ordinea de zi luarea de măsuri împotriva României, ca reacție la continuarea relațiilor ei diplomatice cu Israelul ridicate, ca o culme a ceea ce ei considerau a fi o sfidare pentru ei, la rangul de schimb de ambasade. Fuseseră simple legații.

Aveam misiunea de a încerca să previn aceste măsuri de boicot care ar fi afectat grav economia românească ce importa petrol din țările arabe și avea schimburi de un nivel remarcabil cu ele, printr-un mesaj al președintelui României (Ceașescu era ales în această funcție nouă în 1974, dar în anii anteriori era președintele Consiliului de Stat), mesaj de prietenie și bune relații menit să anuleze sau să reducă atitudinea arabă devenită ostilă.

Mesajul verbal era foarte general, iar indicațiile pentru mesager se reduceau la: „Vezi ce poți face, te descurci cum poți”. Turneul meu a cuprins 14 țări: Liban, Siria, Irak, Iordania, cele două Yemenuri, Oman și celelalte țări ale Golfului – Kuwait, Bahrain, Qatar, Emiratele Unite, Libia – și țări musulmane ca Senegalul și Mauritania. Corneliu Mănescu îndeplinea o misiune asemănătoare în Egipt și țările maghrebiene, iar în Israel mergea, din partea președintelui, Vasile Pungan.

Îmi elaboram strategia. După exprimarea mesajului convențional, urma în mod necesar încercarea captării bunăvoinței. Trebuia să obțin o atitudine de generozitate și mai ales de interes, recurgând la cele mai adecvate resurse, din care istoria nu lipsea, economia era prezentă și în special cunoașterea mai profundă a tabloului politic din Israel pe care ne-o permiteau relațiile

diplomatice, unde o tabără social-democrată mai flexibilă era confruntată cu un partid Likud mai intransigent și conservator. Bineînțeles, recursul la colaborarea noastră în sânul țărilor în curs de dezvoltare era util.

În asemenea misiuni, aplicam schema Maurer, rețeta lui nescrisă: „Vorbești în numele României (nici un grup, nici o alianță). Exprimi politica ei independentă, raționamentul ei politic (nici un grup, nici o alianță). Respectăm independența altora (nu ne amestecăm). Vrem relații bune, în special pe plan economic. Exemple concludente. Relațiile diplomatice nu le desființăm (nu scoatem telefoanele, în caz de criză). Aceasta ne permite să-i înțelegem și pe cei cu care nu suntem de acord“. (Aici se trezește interesul arab: despre Israel, ce știți?) Și astfel apare experiența noastră în Orientul Mijlociu (relații, legături, școli de gândire, curente de idei, de soluții etc.). Nu e o mediere, cel mult acea protomediare care apare implicit într-un triumghi în care un vârf e legat de celelalte două, în timp ce acestea sunt legate prin puncte, puncte.

Știam că negocierile constituiau o tehnică bazată pe reguli universale, dar niciodată n-am simțit ca în acel periplu puterea culturii care dădea negocierilor un stil propriu și un vocabular specific. Nu am dus un mesaj, ci 14 mesaje. Ele erau atât de adaptate locului și momentului, încât nu arătau două la fel. O altă greutate provenea din dificultatea de a fi primit de șeful statului și de a trece peste un personal atât de neinstruit, încât în Qatar șeful protocolului era convins, după numele țării și cartea de vizită, că veneam de la Roma. De unde altfel ar fi putut descinde un diplomat român? Se adăuga și lipsa de amabilitate a unor funcționari din ministerele de Externe. Cu stăruință și stratageme, am reușit să înving obstacolele ridicate, mai ales în cel puțin jumătate din capitalele vizitate, unde nu aveam sprijinul unui diplomat rezident.

Îmi ziceam: „N-ai intrat în triadă la ONU, dar ai parte de contacte pe teren, mai pitorești și mai dificile decât ți-ai fi putut imagina“.

Derulând filmul mintal, desprind tablouri grăitoare pentru o misiune într-o regiune absolut diferită de blocurile sobre cenușii, previzibile, încorsate în Războiul Rece. Aici Războiul Rece era ca și clima, înconjurat de un aer fierbinte. Aveam destule dovezi că *forma mentis*¹ a interlocutorilor mei, spre deosebire de europeni și americani, conținea mai mult „legendar“ decât „faptic“ și mai multă imaginație necontrolată de raționament logic, impetuoizitate de cremene aprins și o cultură dominată de ideea, ca și cea medievală, de onoare și strălucire. În treizeci de ani în relațiile cu Israelul, arabii au pornit și pierdut războaie bazate pe iluzii și calcul greșit și s-au amăgit în leagănul unei solidarități retorice. Dar un diplomat care știe asta va include un dram de mitologie, sentiment și admirație chiar în propozițiile lui îndeobște reci.

¹ Starea minții individului (lat.) (n.red.)

În cele mai apropiate țări vizitate, în noiembrie 1973 misiunea a mers mai ușor. La **Beirut** nu începuse războiul civil și președintele Suleiman Frangieh m-a primit cordial. Prin Constituție, președintele și premierul erau unul musulman și celălalt creștin. Detectam o mare îngrijorare, o adevărată premoniție a conflictului intern care va pustii țara. Drumul spre Damasc trebuia parcurs în mașină în timpul nopții. Treceam pe lângă convoaiele trupelor siriene și irakiene care se retrăgeau. Transportoarele lor aveau panglici negre ale celor căzuți în război. Ostași care și în timp de pace țineau degetul pe trăgaci erau într-o stare de imensă iritare. Am avut parte de controale dese pe drumuri muntoase. Vedeam că în lumina unor faruri puternice și în fața patrului, șoferul câteodată trecea, iar altă dată se oprea. L-am întrebat de ce proceda așa? „E simplu, a răspuns el. Când soldatul ține degetul mare în jos mă opresc, că altfel trage, când e în sus, trec, că «e liber».“ Am dedus cu neliniște că soarta mea depindea de corectitudinea percepției în noapte a unui deget la 10–20 metri distanță.

La **Damasc**, după o zi de așteptare împreună cu ambasadorul României, am fost primit la președintele Hafez al-Assad (6 noiembrie 1973), în salonul luminat de sfeșnice, deoarece electricitatea nu funcționa după război. Conversația a fost atât de cordială, datorită solidelor relații bilaterale, încât la sfârșit, întrebându-mă ce prevedea programul meu, i-am răspuns că aveam o întâlnire fixată a doua zi la 10 dimineața la Bagdad, la președintele Irakului. „N-ai cum să ajungi“, mi-a spus el și mi-a dat mașina lui personală, condusă de un șofer cu o mitralieră ce se legăna mereu pe scaunul meu din spate, impunându-mi o intervenție discretă și continuă de îndepărtare.

Am ajuns la timp la **Bagdad** (17 noiembrie) și întâlnirea nu a fost rea. Soldați cu straie tradiționale și cu sulite în ușa. Președintele Bakr, un bătrânel amabil și îngândurat. Din camera de hotel, puteam vedea scene de stradă în care mânia manifestanților contra Israelului îmi confirma faptul că națiunea aceasta se distingea printr-o cruzime babilonică.

În **Iordania** (21 noiembrie), deși am fost primit de prințul Hassan, coregent, m-am încăpățânat să aștept două zile până când urma să se reîntoarcă și regele Hussein din călătorie. Am admirat această personalitate vioaie și inteligentă ce scăpa cu regularitate de tentative de asasinat, reușite în cazul bunicului său. M-am ales cu un portret și cu o dedicație în care mă numea „prieten bun“ și pe care o păstrez cu grijă. În ceea ce îl privește pe prințul Hassan, orice conversație cu el confirma personalitatea unui om cult și erudit, modern, în ciuda arborelui genealogic de secole al familiei, care începea cu profetul Mahomed.

Drumul în aceste țări era bătut de români, dar nu același lucru se întâmpla în Golf, unde nu erau ambasadori și nici relații diplomatice. Existau însă oficii economice care aveau relații bune de afaceri și asta conta.

În convorbiri era importantă deschiderea, ca la șah, ce putea alunga eventual suspiciunea și însenina fețele.

În **Kuwait** (24 noiembrie 1973), faimosul emir Al-Sabah era dornic să-mi explice geopolitica regiunii. Cu ajutorul unei scrumiere de pe măsuta sidefată din salonul păzit la ușă pe dinăuntru de un soldat cu pistol și mitralieră, cu ochii nemișcați de pe mine (îmi repetam în gând: „Nu cauți în buzunar niciun notes, niciun pix!“), îmi indica pe o hartă nevăzută: „Aici e Israelul, aici suntem noi“. Am minimizat mesajul meu, ca să-i las spațiu de exprimare, pe care o urmăream cu o expresie de școlar. Ca rezultat, a fost binedispus.

În **Bahrain**, o insulă mare, acompaniată de vreo 30 de insule mai mici, șeful statului era un șeic: Issa bin Solman Al-Khalifa, din aceea familie Al-Khalifa căreia aparținea și prim-ministrul. În primirea la șeic am simțit un interes sporit pentru interesele economice, bazate preponderent pe petrol, dar având și industrie de aluminiu și ciment. Dar ce mi-a reținut atenția a fost vocația Bahrainului de a deveni un mare centru financiar, despre care mi-a vorbit un ministru al Economiei, probabil tot Al-Khalifa. Cum a devenit Libanul un asemenea centru? De ce băncile și-au găsit cuib pe țărmul Mediteranei, și nu în Golf? Doi ani după aceea, asistând la începerea războiului civil din Liban, m-am gândit că erau rivali în Orientul Mijlociu care își frecau mâinile. Ei erau mai degrabă favorizați de asemenea evenimente. Oare încurajau chiar, finanțând mișcările ce produceau tulburările?

Qatarul, vecinul de la sud al Bahrainului, împărtășește cu acesta multe trăsături comune, dar e peninsulă și nu insulă. Are frontieră comună cu Arabia Saudită, care e despărțită de Bahrain de apele unei strâmțori a Golfului. Pește, perle, nisip și mai ales petrol, cuvinte-cheie în Bahrain, ca și în Qatar. Vecin în sud cu Emiratele Unite, din care face parte, el descoperă cu doi ani în urmă că poate să se dezvolte mai bine cu un statut independent ca al Bahrainului și se desprinde din federație. Cu un an în urmă, prim-ministrul Al-Thani l-a detronat pe vărul său, Al-Thani, și s-a proclamat emir. Găsesc în cartea de telefoane vreo 200 de membri ai puternicului clan Al-Thani. Mă înfățișez la emirul Khalifa bin Hamad Al-Thani și percep o preocupare de dezvoltare economică similară vecinului independent, Bahrain. Există un plan de zece ani, metodă pe care țările în curs de dezvoltare o luaseră de la țările socialiste. Mai puțin prosperă în raport cu alte țări ale Golfului, Qatarul își lua zborul. Cine putea prevedea că va avea un curs perseverent și că, după 2000, noua fază a liberalizării schimburilor mondiale va fi lansată la

Organizația mondială a comerțului la Doha și se va desfășura ani de-a rândul sub numele „runda Doha“?

În **Emiratele Unite** (25 noiembrie), aceeași greutate de a-l găsi pe emirul important, președinte al Federației de șapte emirate. În fine, aflu că Zayed bin Sultan Al-Nahayyan acordă audiențe publice, deschise oricui, conform tradiției arabe. Solicit să merg acolo. Pe pridvorul larg, emirul, înconjurat de sfetnici, toți în robe tradiționale și cu turban, primea oameni cu pășuri, unii alegându-se cu o punguță cu bani. Nu era nicio mirare pentru cei care-și țineră, ca emirul, încasările uriașe de pe urma petrolului literalmente sub pat, convinși cu greu ulterior să-i ducă la bancă. În jur, oameni cu flinte lungi și șoimi pe mână. Emirul pleca la vânătoare. Am închis ochii și mi-am zis: „Unde sunt?“ Mi-am răspuns în sine că mă aflu în balconul de la Mogoșoaia, în jurul anului 1700, un ambasador englez, venind de la Istanbul, care vrea ca, în trecere prin Valahia, să-l salute pe domnitor. Cum l-o fi abordat el? Cu această imagine, am început prin a rosti tare cât de prețuită e faima emirului la noi și înțelepciunea lui de a crește bunăstarea supușilor. Faptul că a întors capul spre demnitari (Vedeți?) m-a încurajat și, în ciuda mediului neprielnic, am izbutit să-i spun esențialul. În anul următor, a stabilit relații cu România.

La celălalt emir proeminent din Federație, emirul din **Dubai**, Rashid bin Said Al-Maktum, plierea mea la ambianță a fost mult încercată. Am așteptat venirea lui stând turcește pe covor într-o sală lipsită de scaune și având ca singur decor un leu împăiat. A început cel mai neobișnuit dialog din viața mea. N-a scos o vorbă. La tot ce spuneam eu, traducătorul său răspundea invariabil: „Înălțimea Sa e bucuroasă să cunoască vederile voastre... Ar vrea să înțeleagă mai bine cum vedeți următoarea problemă...“ După răspunsul meu, tot tălmăciul răspundea: „Înălțimea Sa apreciază explicația dumneavoastră, dar vrea să spună că...“ Toate acestea fără ca bătrânul emir cu nasul coroiat și barba ascuțită să scoată un cuvânt. În gură ținea o pipă cu o gaură minusculă. Am aflat după aceea că, într-adevăr, pipa nu e bună pentru tutun, dar în ea intră perfect un bob de opiu.

Imaginile erau parcă desprinse din *O mie și una de nopți*. Îmi aminteau de poveștile fantastice ale lui Sindbad Marinarul. Mai dădusem două-trei secole înapoi de la Brâncoveanu și trăiam un Ev Mediu legendar. Dar cineva căruia mă destăinuisem mi-a spus: „Nu știi ce minte ascuțită are emirul. Nu numai la politică se pricepe, însă înțelege perfect economia contemporană. A fost ideea lui ca Dubaiul să construiască un doc uscat lung de un kilometru pentru repararea sau curățirea la mijloc de drum a petrolierelor uriașe ce vin din Japonia. A adus bani mulți pentru Dubai“.

Furat de pitorescul inedit al Golfului, eram pe punctul de a pierde un detaliu important. Sub aspectul criptic ori convențional al emirilor se ascundea o inteligență politică remarcabilă. Era o împletire de moștenire beduină, a oamenilor învățați să supraviețuiască în condițiile ostile și hazardate ale deșertului, cu o înzestrare a minții și a caracterului de pescari și cultivatori de perle în apele Golfului. Ca niște albatroși neliniștiți, învecinați cu cuiburile marilor vulturi, Iran peste Golf, Irak deasupra, Arabia Saudită în coasta lor stângă, ei conlucrau, evitau certurile, îi linișteau pe vecini și elaborau pe tăcute strategii viabile de modernizare pentru care dispuneau în mod fericit de resursele uriașe ale petrolului. Aveau marea șansă de a fi desprinși de Războiul Rece. Visul oazei cu apă și curmale al beduinului prindea viață pentru întreaga coastă prosperă a micilor emirate ale Golfului.

Șocul trecerii la altă categorie de țări, copleșite de mizerie și prinse în conflicte perpetue, a marcat și mai mult experiența oazei.

În **Yemenul de Sud**, mizeria la așa-zisul hotel era indescriptibilă. Nu obținem audiență la președintele Salam Ali Rubayyi, mereu absent sau indisponibil. Am aflat că pleacă din Aden și că va fi la aeroport la o anumită oră. Am mers acolo și, în mijlocul solemnităților de plecare, unde cânta o fanfară militară încropită și pestriț înveșmântată (o tobă s-a spart în plin imn național), am reușit să mă apropiu de el și, deși asurzit de zgomot, să pronunț câteva fraze de amicitie, iar el să replice surprins. Starea de înapoiere era direct proporțională cu pătratul implicării în Războiul Rece. Mă aflu în singurul stat al regiunii care se proclamase „republică popular democratică” (RPDY), ca și țările din estul european, îmbrățișând pe față doctrina sovietică. După executarea lui Rubayyi, mai târziu, în 1978, urmașul său, și mai devotat Moscovei, Ali Nasir Mohammad, avea să deschidă Adenul, fostul faimos port britanic, unor forțe permanente sovietice și să semneze un tratat de prietenie pentru douăzeci de ani (1979). Atunci izbucnește și războiul cu Yemenul de Nord, care îi alertează pe americani. Războiul Rece deschide în acea perioadă pagina unei competiții strategice aspre privind viitorul peninsulei Cornului Africii. Este uimitor ce lung interval a rezistat această ficțiune marxist-leninistă în Orientul Mijlociu; doar un război civil cu armele distrugătoare pe care le dobândiseră a reușit în 1986 să întrerupă legăturile sovieto-yemenite.

În **Yemenul de Nord**, vizitat în ultimele zile ale anului 1973, am fost primit la Sanaa de președintele Rahman Iriani. Convorbirea a avut loc în picioare, în curtea în care îl aștepta caravana militară de camioane cu mitraliere, pentru o vizită în interiorul tulbure al țării. Nu m-am mirat de acest protocol, pentru că un alt președinte a sărit în aer deschizând o cutie ce conținea mesajul secret al președintelui din sud, adus chiar de consilierul

acestui. Spre deosebire de sud, unde înapoierea era dezgustătoare, aici era relativ simplă și curată. Mă atrăgeau clădirile cu cinci-șase etaje, clădite cu mijloace tradiționale, din argilă. În fața uneia, încercam să privesc în interior prin deschizătura unei ferestre goale, tăiate în ușă. Am fost terifiat de apariția unui cap monstruos, cu doi ochi uriași cât pumnii. Era un cap de cămilă care se arăta la perioade scurte, pe fondul unui scârțâit continuu. Ghidul meu, cu turban, pușcă și pumnal m-a condus răsând, în interior. Într-o hală întunecată mare, o cămilă mișca roata unei prese de ulei, privind afară de câte ori ajungea în fața ușii. La Aden nu te puteai spăla, din lipsă de prosoape, aici nu era apă curentă în camera de oaspeți, dar sărăcia era curată.

Cu cât mă familiarizam cu realitatea Nordului sau a Sudului, cu atât mai mult mă convingeam de impermeabilitatea locurilor la doctrine străine și abstracte.

Sultanul din **Oman**, Qaboos bin Said, m-a primit în 2 februarie 1974 într-o cetate medievală cu coridoare strâmte, la Salalah, cale lungă de la Maskat din Golful Oman, unde așteptasem în zadar pe marginea Oceanului Indian. Salalah se afla nu departe de granița Republicii Populare Democratice Yemen. Călătorisem cu un avion militar, care mai avea ofițeri pakistanezi și businessmeni japonezi încărcăți cu pachete. Să fi fixat sultanul întâlnirea aici, ca să-mi amintească faptul că el avea ca vecină o republică socialistă, Yemenul de Sud, cu care se afla în stare de război? În decor tradițional, dar stând pe scaune, m-a întâmpinat un om cu ochi negri neobișnuit de mari și cu o față pe care citeai o imensă tristețe. „Dacă încep pe nota asta, s-a terminat“, mi-am zis eu. Și i-am spus că am venit la el cu un sentiment de frică, românii nefiind tămăduiți de teama de sultani. S-a înseninat și a zis: „Aceia erau sultani turci, pe care și arabii din Oman i-au privit drept inamici“.

Într-o conversație mai liberă în care susțineam că cel mai iubit vin al românilor, Muscat, poartă numele capitalei lor (și, într-adevăr, strugurele a fost adus de acolo în Europa de portughezi), ajungând la diferența dintre halvaua semilichidă pe care mi-o servea și halvaua solidă de la noi, și sfaturile pe care ajunsese să mi le dea de a clătina ceșcuța de cafea drept semnal pentru slujitorul cu ibric ca să nu mi-o umple tot timpul, fiind extrem de tare, miezul misiunii a fost acceptat cu mai multă înțelegere. Și spre surpriza mea, la dorința de a avea relații bune, chiar pe plan diplomatic, sultanul a precizat că ideea relațiilor diplomatice e bună și fezabilă. Eu am reluat-o cu viceministrul de Afaceri Externe care fusese de față, propunându-i convorbiri. „Ce să mai vorbim, a spus acela. N-ai auzit că sultanul a aprobat relații diplomatice? Deci le avem.“ „Comunicat comun, publicarea la aceeași dată, detalii“, am insistat eu. „Dacă sultanul a aprobat, a răspuns el, lucrurile sunt făcute. Dă-mi comunicatul și îl semnez.“

Iată o fereastră spre procesul de decizie în relațiile internaționale. Foarte simplu, când ai sultan. Nu excludeam faptul că sultanul a încercat și o satisfacție strecurând încă o pană în mecanismul alianțelor socialiste, dovedind că dacă nu sunt belicoase și înapoiate, ca vecinii săi, Omanul le poate întinde mâna.

Încheiasem runda de crize arabe și mă aflam sub zăpadă la Pădurea Neagră la un colocviiu româno-german. În seara primei zile am vorbit despre Cantemir și Leibniz. După itinerarul oriental, îl găseam pe Cantemir mult mai relevant pentru contemporaneitate. N-am încheiat bine comunicarea, și am fost chemat urgent la București, pentru a merge în **Libia**. Automobilul a gonit pe șoseaua germană, stârnind protestele celorlalți automobiliști. Era de neconceput să nu se respecte viteza redusă în urma „crizei petrolului” care afectase Occidentul.

Fața lui Muammar El Qaddafi, când m-a primit la Tripoli, în 18 decembrie 1973, era acoperită cu o pânză de ostilitate și dispreț, ca măștile pictate uneori pe cortinele teatrelor. Am început să spun pe de rost o frază lungă învățată cu chin în limba arabă. Sfortările și erorile mele au atras mai mult decât un zâmbet, au stârnit un râs la care s-a alăturat și echipa lui. „Dumneata înveți araba?”, m-a întrebat el. „Nu, am răspuns eu, dar ea se învață la Catedra de limbă și cultură arabă de la Universitatea din București și e mult apreciată de studenți.” Puțină istorie (de două ori, țările noastre s-au aflat în interiorul unor Imperii comune – mă gândeam la romani, iar monumentele romane de la Lepsis Magna le găsisem impresionante), mult comerț (Qaddafi era un arab de coastă mediteraneană care prețuia negoțul), respect pentru vederile lui (lucra atunci la *Cărțulia Verde* a unui nou sistem politic) au făcut ca mesajul român să fie primit și reciproc în termeni relativ amicali. Văzând că tato-nează terenul pentru întâlniri de nivel înalt, am afirmat cu convingere, depășindu-mi mandatul, că lucrul acesta e posibil și realizabil.

După Libia, am coborât în Africa occidentală, vizitând **Senegalul** și **Mauritania**. Îl întâlnesc la Dakar pe Gabriel d'Arboussier, o cunoștință veche, fostul director al UN Training and Research Institut, fost deputat în Adunarea Africană constituită de generalul de Gaulle și personalitate importantă de descendență franco-senegaleză. Șocat de insuccesele ocupării postului de director al FAO, d'Arboussier se retrăsese la Dakar. El m-a dus la El Hadj Seydou Nourou Ta, nepotul legendarului șeic Ta, de 110 ani, orb: în ciuda vârstei, exercita o autoritate considerabilă de care orice politician trebuia să țină seama. În familia lui d'Arboussier, unde m-a primit, plutea neli-niștea înclinării tinerei generații spre islamism.

M-am întors din periplul meu copleșit de diversitatea politică și economică a lumii, ce depășea canoanele unei viziuni simpliste. Aveam sentimentul

misiunii îndeplinite, deoarece summitul apropiat n-a decretat boicot pentru România în materie de petrol și relații economice, dar nu știam câtă greutate să atribui demersului diplomatic efectuat. Îmi lărgisem considerabil orizontul. Verificasem regula menționată în vasta literatură a meseriei diplomatice: subevaluarea preopinului e un păcat tot atât de mare ca supraevaluarea proprie.

Imaginea lăsată de Golf era aceea a unor ambarcațiuni mici navigând în căutare de comori mari, fie perle, fie petrol, strecurându-se prudent printre cuirasatele lumii dezvoltate. Vecini mari și primejdioși le aminteau imperativul solidarității și al perseverenței tăcute. Nicio ceartă sau rivalitate nu trebuia furnizată ca pretext pentru intervenții externe. Ele s-au produs totuși, prin invadarea Kuwaitului de către Irak. Lumea le-a sărit în ajutor. Cu instituții firave, cu societăți și obiceiuri medievale, realizează modernizarea în felul lor. Sunt islamiști, dar nu extremiști. Au șiiți și sunniți, dar nu se bat. Când te oprești azi la Dubai sau Abu-Dhabi, dai de o generație nouă de aeroporturi. Latura occidentală a Orientului Apropiat e cufundată în dispute intratabile și nu e capabilă de o federație prosperă precum cea din Golf. Au făcut ca rețelele globalizării să treacă pe la ei. Și lipsa bazei teoretice și practice pentru societatea modernă o suplinesc de câteva decenii bune, cu o inteligență de trib șiret și ingenios, care-și asigură supraviețuirea. Iar celelalte capcane ale Războiului Rece le-au evitat, într-o combinație ciudată de noroc, istețime și circumstanțe favorabile. Când Kissinger amintea soluțiile posibile ale conflictului din 1973, spunea că a eliminat posibilitatea propusă de sovietici de a interveni în colaborare cu SUA, de teamă ca echilibrul global să nu se strice și că „prietenii tradiționali ai SUA printre arabii moderați (printre care cita Golful) vor fi profund deconcertați de faptul evident al unui condominium americano-sovietic“.

Nu încăpea îndoială că Orientul Mijlociu era un tărâm unde legendele domneau, mitul înflorea, dorințele erau luate drept fapte. Dar n-am putut să dau o sentință definitivă când reflectam cât spațiu mai ocupau ele, legendele, miturile și visurile în politica țărilor privity secularizate, laice, realiste și pragmatice, care, reunite în două blocuri opuse, își iroseau energiile și își puneau în pericol existența.

Ultima conciliere și declinul. Ceaușescu și-a organizat îndată după turneul meu vizitele în țările arabe. Erau Libanul, Siria, Irakul și Libia. Cum fusesem în ele ca purtător al mesajului său, am fost chemat pentru pregătiri și apoi în delegația lui. A efectuat vizitele în 1974. Prietenul meu, Virgil Cândea, fusese în Liban și, după obiceiul lui de explorator norocos, vizitând o mănăstire libaneză, a găsit un vechi manuscris arab consacrat țărilor

române. I-am cerut sprijinul și mi-a dat o copie pe care să o folosim în cursul vizitei. Ceaușescu i-a înmănat-o președintelui libanez în semn de prietenie. Ecoul a fost atât de mare, încât președintele Siriei a cerut și el un exemplar, pe motiv că, de fapt, cronica fusese scrisă într-o mănăstire siri-ană. Tot la sugestia lui Cândea, i-am procurat un Coran în limba română apărut la noi, la editura Patriarhiei, prin 1920. La deschiderea convorbirilor cu Gaddafi, Ceaușescu i-a dat Coranul îmbrăcat în piele de culoare verde. Oaspetelui nu-i venea să creadă și, emoționat, a sărutat Coranul primit. Mi-am verificat cunoștințele diplomatice și a trebuit să adaug în teoria negocierilor rolul unor catalizatori simbolici din sfera mai largă a culturii. Ce enzime aduci pentru pregătirea bucatelor?

În Irak, președinte era tot generalul Bakr. Saddam Hussein se afla prin preajmă. Credea că avea să fie chemat și el la conversațiile celor doi șefi de Stat. Dar Ceaușescu iubea *tête-à-tête*-urile. Saddam Hussein a fost obligat să rămână în salonul delegațiilor și astfel am făcut cunoștință cu un om vexat, încruntat, tăcut, care suporta greu să fie menținut în linia a doua, ca vicepreședinte al partidului Ba'ath. Îl va aștepta președinția abia cinci ani mai târziu.

Vizita era, în orice caz, încununată de bune rezultate în promovarea unor interese economice românești. Noi căutam materii prime, iar ei cereau mereu experți și mână de lucru calificată.

Ceaușescu își amintea de maxima lui Maurer bună pentru concilieri între două țări: „Să devii interesant pentru fiecare parte prin ceea ce știi de la cealaltă”. Călăuzit de ea, a intensificat contactele cu israelienii, explorând disponibilitățile lor de a se înțelege cu palestinienii. Arafat avea atunci la București o reprezentanță ce funcționa ca o adevărată ambasadă. Când sosea în vizită la noi, i se dădeau onoruri de nivel înalt și de aceea venea des și cu suită mare.

În Israel, membrii Likudului, de dreapta, se pregăteau pentru alegeri, iar Ceaușescu nu-i neglija, chiar dacă o primea bine pe Golda Meir ca premier al stângii. N-a făcut republicanul Nixon vizita în China cu mai puține obiecții decât ar fi întâmpinat în opinia publică un președinte democrat? Își rezervează acest joc pentru sine și îl ținea în mare secret.

În 1975, îmi cere să-l însoțesc în ceea ce a devenit ultima mea misiune în Orientul Mijlociu, într-o vizită-fulger, neoficială, la Damasc și Cairo. Am stat în avion în fața lui – delegația consta într-o singură persoană – și discuția s-a purtat pe multe teme, inclusiv forma tradițională a satelor românești văzute de sus. Dar nicio vorbă despre motivul călătoriei. „Vreau să vorbesc cu ei”, și atât.

Ședințele s-au ținut în *tête-à-tête*, deci fără mine. Ceaușescu mi-a dat însă o sarcină grea: să negociez cu sirienii și să prezint un comunicat asupra vizitei. Deși era scurtă, trebuia să fie vorba despre păreri comune în chestiunile

arzătoare ale zilei. Am lucrat o noapte întreagă cu consilierul președintelui Hafez al-Assad: din fericire, îl cunoscusem la București, unde venise împreună cu soția lui palestiniană, care avea probleme de sănătate.

La întâlnirea dinaintea plecării, cei doi președinți abia au avut timp să-și arunce ochii pe text și și-au dat rapid acordul, noi imbarcându-ne pentru Cairo. Întâlnirea cu Saddat era prevăzută în prima parte a zilei; după aceea, ne întorceam la București. Sarcină imposibilă. Norocul meu a fost că partenerul nu era altul decât Ismail Fahmi, pe care-l reîntâlnisem, după New York, la Cairo în 1968. „Cum se poate scrie un comunicat în câteva ore?“, a întrebat el. „La Damasc cum ai procedat?“ I-am arătat textul româno-sirian. „Nu e rău, a zis el. Mai schimbăm ceva pe ici, pe acolo.“ A fost treaba lui să facă modificările. Ne-am uitat împreună la ele și, la masă, unde a apărut și Mubarak, dar nu s-au discutat probleme de fond (de fapt, ambii președinți tăceau gânditori), comunicatele de prietenie s-au semnat după ce au fost parcurse sumar.

Marele secret și motivul călătoriei au trecut pe lângă mine fără să mă atingă. Era totuși un subiect important. Ceva ce ei nu știau și erau interesați să afle. Era, de fapt, pregătirea „trocului“ cel mare: recunoașterea Israelului, relații diplomatice versus retragerea din Sinai și contacte normale. Era pasul hotărâtor ce lăsa în urmă o situație despre care Kissinger spunea: „Israelul cerea pace fără să ofere teritorii, iar arabii cereau teritorii fără să definească pacea“.

Ceaușescu a lucrat asiduu la realizarea formulei. I-a invitat pe Begin și pe Saddat în România. A purtat discuțiile la Sinaia – numele unei localități pitorești înrudit cu mult încercatul lor Sinai.

În 1974 și 1975, se produce începutul unui dezgheț. În 1974, Hafez al-Assad negocia cu Israelul acorduri interimare privind retragerea de pe Înălțimile Golan, ocupate, în schimbul unor garanții de securitate, de partea arabă. În 1975, se conturează un acord de dezangajare asemănător între Egipt și Israel.

Dar Saddat produce evenimentul anului 1977, când vizitează Ierusalimul și se adresează Knessetului, Parlamentul israelian.

Cei doi, Begin și Saddat, discută deschis, dar sumar despre rolul hotărâtor al vizitei lor în România, ca invitați ai lui Ceaușescu. Poate că voiau să menajeze sensibilitățile americanilor, care aveau pe agendă medierea între Israel și arabi, dar nu trecuseră de pașii prudenți din „înțelegerile interimare“ și de aceea nu vorbeau mai pe larg despre recunoașterea rolului diplomației românești. Ambii au primit Premiul Nobel pentru Pace în 1978.

Pentru stăruința și felul în care a exersat un proces de conciliere având ca țintă stingerea unui conflict dintre cele mai maligne și complexe, Ceaușescu este îndreptățit să i se recunoască meritele pe deplin. Dar este și ultimul

demers de conciliere pe care îl efectuează. El se încheia în absența lui Maurer, însă cu schema lui, pe fundalul unui deceniu de constant declin.

Anii '70 sunt, într-adevăr, cei ai unei degradări treptate. Ceea ce fusese în diplomatie mișcare fină și dibăcie arăta în acea perioadă rudimentar, necizelat. Acolo unde domnise moderația înțeleaptă era în acei ani lăcomie și exagerare.

Ceaușescu și-a asumat el vizitele la nivel înalt care fuseseră onorate în anii '60 de Maurer. O febră a călătoriilor îl făcea să-i viziteze cu predilecție pe dictatorii cu care se înțelegea bine. Folclorul românesc ținea pasul cu vremea. O poveste despre cuplul prezidențial îi înveselea pe cetățeni. El și cu ea stau în fotolii și urmăresc seara programul televiziunii care îi preamărește. Ea îi zice: „Maiestate!“ El îndepărtează apelațiunea cu un gest al mâinii: „Maiestate! Ți-am spus să nu-mi spui așa“. „Dar, insistă ea, voiam să te întreb dacă mai e state pe care nu le-ai vizitat.“

În acei ani, Ceaușescu făcea – urmând inspirația Elenei – declarații de-a dreptul opuse celor care creaseră inima diplomatiei române. În locul neintervenției venea chemarea către țările socialiste să suprimă mișcarea de protest a muncitorilor polonezi. Atitudinea față de ONU, care ne adusese atâtea beneficii altădată, se năruia prin rechemarea forțată a funcționarilor români cu poziții înalte.

În conferințele europene introdusese practica de veto la măsuri de cooperare. Față de încercările unor țări socialiste de a se reforma, protesta vehement și denunța alterarea spiritului comunist.

Este și locul să explicăm această pantă descendentă a anilor '70. Nu este greu să-i identificăm cauzele, fiindcă, în contrast cu toate curbele care coborau, cea a carierei și a puterii Elenei Ceaușescu se îndrepta vertiginos în sus. Întoarsă din China în 1971, avea în minte cuvintele și exemplul soției lui Mao Zedong, întruchipare a datoriei de consoartă a unui mare conducător. Soțiile trebuiau să-i ferească pe lideri de primejdii, pândiți cum erau de dușmani și de cei care-i abăteau de la drumul drept. Elena Ceaușescu și-a luat rolul în serios. A intrat cu pași repezi în forurile de conducere ale partidului și ale statului, s-a instalat lângă soțul său, devenind ceea ce lumea numea cu teamă Cabinetul doi. S-a asigurat de colaborarea unor tineri ambițioși și devotați și a preluat controlul unor activități sensibile: cadrele și serviciile secrete. Elena Ceaușescu s-a îndreptat spre cel mai ambițios rol posibil: voia să fie partenera egală în drepturi a conducătorului, să exercite împreună cu el domnia unui cuplu suprem.

Printre forțele proaspete pe care conta, se distingea grupul „Junilor turci“. Erau cei care, în timpul lui Dej, fuseseră nemulțumiți de promovarea

lentă și de sarcinile de rutină, deși erau prezenți în domeniul lor, în activitățile de partid, în economie sau în presă, dispunând de abilități peste medie. Grupul nu se dădea înapoi de la nimic din ceea ce putea duce la compromiterea vechilor cadre: dezvăluiri, zvonuri, descrierea lor în note devastatoare, scurmarea vieții lor de familie, orientarea politică greșită și pernicioasă. Se mergea până la a-i trimite în străinătate, pentru a le dibui contacte infamante. Campania s-a intensificat în paralel cu „revoluția culturală”, cum era numită operațiunea menită să asigure primatul ideologic. O analiză mai atentă conduce la concluzia că, de fapt, se copia experiența revoluției culturale chineze, mai puțin prin violența măsurilor și prin anarhia ei, și mai mult pentru atingerea scopului: îndepărtarea vechii generații, considerată depășită și toxică. La noi lista îi cuprindea, pe primele locuri, pe Ion Gheorghe Maurer, Bodnăraș, Mănescu, dar și pe cei care se bucuraseră de încrederea lui Gheorghiu-Dej și ocupaseră poziții importante în economie și în administrația internă, în cultură și, mai ales, în partid. În decurs de trei ani, primii trei au fost lipsiți de orice importanță, iar aproape toți ceilalți, „trimiși la munca de jos”.

Bănuisem mereu că figuram și eu pe listă și observam atitudinea neamicală a „Junilor turci”. Numirea la Învățăământ și apoi la Consiliul de Stat mi-au liniștit aceste temeri. Dar schimbarea s-a produs după 1975. A început prin lipsirea mea de însărcinări semnificative și printr-o retragere treptată din treburile care contau. Păstram însă legătura cu activitatea Națiunilor Unite, pentru care promisem anterior dezlegările convenite. Fusesem membru în comisia de pregătire a Conferinței mondiale a populației (1974) și, după aceea, a unei Conferințe pentru știință și dezvoltare care s-a ținut la Viena în 1979. S-a ivit atunci șansa de a fi numit secretar general adjunct cu treburile științei la ONU. „Bine că pleacă”, au zis vânătorii de capete. „Vrea și el să ajungă mare pe plan internațional”, a spus însă regina. Și ambasadorii români din țările-cheie au început să mă saboteze, iar Waldheim, secretarul general, nu mi-a dat postul promis. Nici nu l-a înființat, de altfel. Îndepărtarea din București s-a produs prin numirea mea ca ambasador la Berna. Atribui această alegere influenței lui Ceaușescu împotriva unor obiecțiuni ale Elenei. În paralel cu Berna a fost și postul de la Geneva, iar în 1982 am fost trimis la Washington. Am simțit tot timpul nu doar atitudinea negativă a Elenei Ceaușescu, ci și încercările ei de a lovi sau distruge orice proiect sau gest care ar fi întărit cooperarea româno-americană în diverse domenii. Mă întrebam cu groază dacă ea voia să fim o nouă Albania sau o nouă Coree de Nord. Lovitura ei era de neevitat, dar întârzia mereu din pricina evenimentelor care se derulau: participarea la Olimpiada de la Los Angeles, câștigarea prin

votul Congresului a prelungirii cu un an a clauzei națiunii celei mai favorizate (al treilea dintr-o serie care îmi cerea o imensă activitate de relații) și, mai ales, faptul că Nicolae Ceaușescu se mândrise altădată cu legătura specială pe care o avea de zece ani cu SUA. În 1984, a căzut însă ghilotina. Am fost rechemat și „pus pe liber“. Nu eram, ca alții, trimis la munca de jos, ci, pur și simplu, în aer, vegheat de „inchiziție“, care-mi indica o listă mare de interdicții. Nu aveam voie să întâlnesc sau să vorbesc cu străinii, să trimit sau să primesc corespondență cu străinătatea, să apar sau să lucrez la ADIRI, adio pașaport, interminabile nedreptăți și șicane pentru familia cu trei fiice, anchetate și pedepsite încontinuu. Ca scut disponibil, rămăseseră doar universitatea și calitățile intangibile de membru al Academiei și de profesor universitar, statut obținut prin concurs – singurele mele drumuri fiind la aceste două instituții. Acest regim al meu post-diplomatic a durat cinci ani. E ciudat, dar mă durea mai mult că regimul special, privilegiat, pe care ni-l acordaseră SUA în 1963 se pierdea prin orbire politică.

Răul a pornit de la izgonirea unei pături de oameni cu experiență, competență și dăruire în serviciul intereselor țării. Standardele noastre au coborât încontinuu în anii '70 și apoi s-au prăbușit vertical în anii '80. Am găsit circumstanțe atenuante pentru Ceaușescu. E vorba de certificatul lui medical. Mai multe boli, printre care diabetul, îi diminuau capacitatea de gândire și acțiune. M-a primit ca ambasador în Cabinetul unu, singur, deși consemnul era să treci întâi pe la Cabinetul doi, unde ți se spunea să nu-l deranjezi pe „Tovarășul“, care nu se simțea bine sau care se alătura audienței. Un câine labrador negru era lângă el și lătra. Ceaușescu a spus: „Simte că vin imperia-liștii“. A întrebat ce e nou pe acolo. Aduceam știri bune, dar el zicea: „Și ei sunt la fel ca rușii, nu e nicio diferență“. Înregistra neatent ce-i spuneam, dar se vedea că aștepta doar o invitație în SUA care nu venea. Omul politic care analiza și chiar se antrena în soluții dispăruse.

Puterea efectivă o exercita coregenta. Cenzura fiecare hârtie sau telegramă care îi era adresată lui, aproba cererile de audiență, se amesteca în luarea deciziilor, descalificând ca „prostii“ propunerile care o contrariau, chiar dacă veneau de la „Tovarășul“. Pentru ea, el nu era bărbat. Un om slab, neputincios. Asocierea ei la conducere devenise stăpânire și control. „Junii turci“ erau aproape scoși din joc. Apăruse, în schimb, „cercul vrăjitoarelor“, un grup de femei-miniștri sau de vârfuri ierarhice care o înconjură pe Elena. Deoarece am dat prioritate examinării minții omenești, trecând-o înainte de comportament și acțiune, am simțit că declinul din anii '80 ieșea din domeniul analizei politice și ținea de psihiatrie. Mințile conducătorilor erau stricate.

Clubul de la Roma. Aurelio Peccei

Nimic nu mi-a deschis un orizont mai bogat de locuri vizitate, contacte și prieteni, teme provocatoare ca respectiva *non-organizație*. Aruncase peste bord orice urmă de formalism și convenționalism din activitatea ei. N-avea regulament sau norme de respectat. Nu erau alegeri de membri. Nu se vota nimic. Nu avea sediu fix, nu dispunea de buget. Singurul punct fix îl reprezenta președintele care a creat Clubul, italianul Aurelio Peccei. Îl cunoscusem în 1972 la Conferința de perspectivă, la care venise cu primii lui membri, printre care și Eleonora Masini. Avea deja scris, dar netipărit, primul Raport către Clubul de la Roma, ce va circula ca o bulă de foc în omenire: *The Limits to Growth*. I-a plăcut ce început promițător avea mica noastră școală de studiu al viitorului. ASE-ul, care-i găzduise pe viitorologi, l-a mai invitat în anul următor să conferențieze la ea și mă introduseseră în program cu o expunere imediat după el. S-a arătat din nou mulțumit. Ne-am întâlnit pentru un schimb de idei. Scurt timp după aceea am fost înștiințat telefonic că am devenit membru al Clubului. La ce dată, unde s-a luat hotărârea și cine a propus-o erau întrebări ce nu se puneau la Club.

Dacă rapoartele asupra unei probleme vitale ale omenirii erau forma noastră de a întreprinde și publica studii, dezbaterea lor și discuții despre starea de lucruri și întrebările ce căutau răspunsuri pe glob se țineau în Adunări generale, organizate în țările care se ofereau ca gazde. Iar după publicarea raportului privind limitele, invitațiile veneau de peste tot. Ideea studiului era simplă și bine argumentată: resursele naturale scad și vor dispărea la un moment dat. Nu putem să susținem ritmurile rapide de dezvoltare în lume, fără a ne izbi la un moment dat de secătuirea materiilor prime. Țările industriale au protestat ca să-și salveze onoarea, țările în curs de dezvoltare și-au manifestat nemulțumirea că programele lor erau amenințate de cei ingrați care, după ce au înflorit, interziceau celor slabi să se emancipeze și ei. Existau destule motive ca lucrarea să se vândă într-un milion de exemplare, bătând recordurile celor mai răspândite cărți.

Dar ideea a prins. Grijă pentru resursele naturale neregenerabile s-a manifestat la ONU, unde a fost proiectată o conferință care se va ține la Stockholm. O nouă agenție specială se va crea în sânul său pe această temă. Se va naște conceptul „dezvoltare durabilă”. „Sustenabilitatea” va fi un nou termen al economiei mondiale. Și iată lista problemelor globale ale omenirii îmbogățită cu o temă permanentă nouă.

Am învățat de la Peccei multe lucruri noi, atât din conversații, cât și observându-i stilul și modelul de lucru. Se baza pe relațiile lui, multiplicat odată cu exemplarele Raportului. Iată mostre din activitatea sa. Premierul

Suediei: „Dragă Aurelio, n-ai vreun subiect pe care l-ai putea discuta la noi? Oferim întreaga asistență, șederea participanților și biletele lor de călătorie“. Și așa ne pomeneam convocați la Uppsala. La telefon, cancelarul Austriei, Bruno Kreisky: „Mă gândesc, dragă Aurelio, că aş putea fi de folos dacă ai organiza o dezbatere aici, revenindu-ne în întregime logistica“. Urma o întâlnire în Alpi, la Alpbach, într-un decor magnific. În acest fel, pe lângă conferințele anuale, eram solicitați în formațiuni mai mici și cu subiecte mai restrânse în diferite locuri. La conferințele mari și la reuniunile tematice, gazdele se străduiau să facem cunoștință, prin excursii scurte, cu istoria, cultura și problemele țării lor.

Construiai pe nesimțite, din experiențe banale, modelul mintal al populațiilor, caracteristici neîntâlnite în țările Europei sau ale Americii de Nord. În Kuala Lumpur, de pildă, capitala Malaysiei, ne aflam în sala mare a hotelului modern Hilton. Pe scena mai înaltă, activitate febrilă pentru decorarea ei adecvată. Se instala ceva, apoi se muta, iar noi ne întrebam pe cine așteptam dintre gazde, privind tronul imens instalat în mijlocul scenei. Vine, oare, președintele? Sau gazdele s-au gândit să-l aducă pe unul dintre cei șase sultani, care, ca și la indieni, jucau un rol istoric decorativ? În fine, în timp ce malaysienii se ridică în picioare, pe tron se urcă reprezentantul țării. E președintele? Nu, e ministrul Economiei. Nu puteai înțelege mai bine rolul decisiv al autorității statului în crearea a ceea ce se va numi „țări emergente“, printre care și Malaysia, și deruta doctrinară a economiștilor Occidentului care confundau autoritatea cu lipsa de democrație. După câte hoteluri moderne am numărat la Kuala Lumpur, nu m-am mirat de succesele acestei țări care a ridicat cele mai înalte construcții din lume.

Cu Clubul, am vizitat și țări latino-americane, unde sufla o briză de avânt economic mai puțin puternic ca în Asia. Adunările noastre s-au ținut la Montevideo (Uruguay), Buenos Aires (Argentina), Rio de Janeiro (Brazilia), care formau MERCOSUR, regiunea inspirată din experiența Pieței Comune europene și stăbilea și ea, în sud, un regim de solidaritate și de cooperare. Este de remarcat că America Latină era, după Europa, regiunea cea mai frecventată de Club. Dar nu toate țările vizitate aveau aceeași apetență pentru rezolvarea problemelor economice și sociale de bază. În Ecuador, de pildă, admirația noastră s-a redus la geografie și la munți.

În America de Nord, cred că numărul de vizite ale Clubului s-a redus la două. În 1976, la bicentenarul sărbătorit de către SUA, am fost invitați la Philadelphia. Se lansa și un raport important al Clubului. A venit și vicepreședintele Rockefeller, care ne-a oferit o recepție, întreținându-se cu noi. I-am amintit că îl întâlnisem ca tânăr diplomat, cu două decenii în urmă, la masa oferită în cinstea noilor state admise în ONU. M-a întrebat cu ce mă ocupam

și despre România de azi și la despărțire mi-a zis: „Take care!“ Această urare este un echivalent al lui „Noroc bun!“, dar eu puteam s-o consider un aver-tisment: „Ai grijă!“, adică „Fii prudent!“ De acest sfat ai oricând nevoie.

Ca orice organism închis și cu un număr mic de membri, cel mult 100 se spunea, stârnea comentarii și bănuieli. Cine e în spatele lui? Cine îl finanțează? Îmbrățișează sau nu doctrine cunoscute sau anonime?

Din câte am văzut și constatat la Club, nu am putut identifica niciun motiv de îngrijorare. Clubul, ca atare, nu avea filiațiuni sau dependențe. Membrii săi puteau aparține, fiecare, la un curent sau altul, la asociații sau societăți diferite și nimeni nu-i întreba ce erau. Proveneau din toate profesiile, erau mulți cercetători în variate discipline, care își legaseră numele de rezultate cunoscute și apreciate. Veneai la Club cu traista proprie.

Președintele trăia în Italia. O întrebare putea fi: cum stă cu papa? Probabil bine, și doamna Masini preda studiile prospective la o Universitate Catolică ce ținea de Suveranul Pontif. Dar legătura cu guvernele? Nu erau acceptați membrii vreunui guvern și dacă un membru era ales în țara lui, intra în vacanță în timpul mandatului. Un fel de neutralitate era întreținută în climatul general, deși nimeni nu era întrebat cum vota acasă.

Cum erau relațiile cu Uniunea Sovietică? Bune. Un om cu autoritate, D.M. Gvișiani, arătase interes pentru COR. Întreținea dialogul cu Peccei. Chiar pusese la cale crearea unui institut internațional de studiu al sistemelor și, după pregătiri, l-au stabilit la Viena.

Influența Clubului se simțea la ONU pe lângă ținerea Conferinței de ocrotirea mediului de la Stockholm, în 1972, și a unei agenții speciale de mediu cu sediul în Africa. Este vorba de recunoașterea problemelor globale, cărora ONU le dedica în acea perioadă conferințe mondiale, una câte una în domenii vitale, ca hrana, apa, comerț și dezvoltare, știință și dezvoltare, populație și altele.

Cu regret spun că, pe măsură ce alții îi preluau temele, gestiunea funcționării COR, după ce fusese asigurată de Alexander King și de prințul Hussein al Iordaniei, a încăput pe mâna unor oameni care inserau sistematic formalismul și birocrăția inexistente la Club. S-au introdus acte constitutive, reguli de funcționare a unei structuri complicate. Am numit această fază „domnia prusacilor“, după genul de ordine germanică instaurat.

Salzburg

Peccei știa cum să mărească ecoul unei Adunări Generale, combinând-o cu o temă de interes a gazdelor. Se pasionează algerienii de Noua Ordine

economică, mergem la Alger. Sunt prezenți și președintele și miniștrii, toată presa se dedică evenimentului. Veneam dintr-o țară care moștenește Noua Ordine dorită de Lumea a treia. Am vorbit și eu, cu președintele de față și a ieșit bine pentru toți, gazdă, COR și țara mea. Legăturile cu Algeria erau bune. Românii construiau o universitate în Algeria, trimiteau apoi profesori, mai făceau și o șosea paralelă cu țărmlul.

Este octombrie 1976. Vreme frumoasă. Suntem găzduiți lângă plajă, într-un centru turistic. Ni se oferă excursii la alegere. Mă atrage ideea unei oaze, ce figura în program. În avionul pus la dispoziție – oaza era departe în deșert – îl văd și pe Peccei, care îmi face semn să mă alătur pe scaunul vecin. Vorbim de toate, cum merge conferința, cât de amabili sunt algerienii, ce se mai întâmplă în lume. Premierul englez demisionează, egiptenii se ceartă cu sovieticii, Reagan cu Ford și altele. Când trebuia să aterizăm, suntem anunțați că e furtună și că așteptăm făcând largi ochuri peste deșert. Acestea s-au lungit ca și convorbirea noastră, care epuizase toate știrile din ziare.

Peccei abordează un subiect serios. „Vreau de mult timp să includem educația în subiectele principale. Să scoatem și un Raport privind educația, după atâtea cărări bătute în economie.“ „Este o idee bună“, spun eu. „Ne-am întâlnit, spune el, când erai ministru la Educație. Te pricepi deci. N-ai vrea să încerci să fii raportorul?“ „E o mare cinste și o apreciez. Dar nu cred că sunt omul potrivit. Nu știu cum vor primi un raport al unui om ce provine, ca și experiența lui, dintr-o țară a Estului socialist.“ „Noi la oameni ne gândim, nu la sistemele politice.“ După reflecție și gândire, căutăm o soluție prin numirea a încă unui raportor. Ar trebui trei: Est, Vest, Lumea a treia. Încercăm împreună să căutăm persoane care ar putea fi antrenate. După un timp se conturează două nume: un marocan care lucrează la UNESCO, Mahdi Elmandjra, și un tânăr american care vine mereu ca observator la adunarea Clubului, căutând să fie de folos cu ceva. Era legat de Harvard, loc prestigios în SUA. Se numea James Botkin. „Încercăm așa?“ „Încercăm.“ Nu cunoșteam la acea dată viteza ridicată de reacție a lui Aurelio. La câteva zile după Alger, mă înștiințează că cei doi au acceptat, lucrul poate începe. Pentru moment, propunere de cuprins și modalități de conlucrare a trei autori din trei continente diferite. Ne-am întâlnit, am stabilit ideile principale. Ne-am propus să formăm în țările noastre grupuri de suport, apte de studii ajutătoare. În primăvara anului următor, organizează o întâlnire la Salzburg (1–3 aprilie 1977), în care să culegem opinii ale unor cercetători familiarizați cu tema educației. Între aceștia se găseau Ervin László, Bogdan Suchodolski, Abdel Aziz Hamed El-Koussy, Ricardo Díez-Hochleitner, Raoul Kneucker, Albert Tévoédjrè, Voneche și Eleonora Masini. Erau fie membri ai COR, fie pedagogi (Voneche

era asistentul lui Jean Piaget), fie activi în organizații internaționale ca Tévoédjre (ILO Geneva). Așteptam idei atât pentru schemă (*synopsis*), cât și pentru metodologii sau surse bibliografice. O altă reuniune de consultanți se repetă la Madrid la sfârșitul anului. Un personaj nou venea de la MIT¹, din SUA, cu noutățile informatice și ale computerelor. Ne aflam la hotelul unde lucram împreună și iată că Peccei intră furtunos în sală și ne spune: „Repede, plecăm, ne așteaptă regele“. În câteva minute am îmbunătățit vestimentația și ne aflam în mașinile care ne duceau la Palat. Credeam că va avea mărimea muzeului din Madrid, muzeul istoric. Sediul, poate locuința regală, era o casă joasă, fără etaj, pe marginea unei grădini. Grupul de mai puțin de zece persoane zăbovește în antreu un minut, două, secretarul deschide ușa și ne conduce la rege, care ne aștepta în picioare într-o ținută obișnuită, de stradă. Peccei face prezentările, suntem invitați să ne așezăm de o parte și de alta a regelui, pentru o fotografie. Luăm apoi loc pe scaune și fotolii, iar regele așezat, zâmbitor și senin ne zice: „Am auzit că lucrați la un proiect privind educația. E un subiect important pentru toate țările. V-aș ruga să-mi spuneți și mie dacă ați dat de idei și de experiențe noi în acest domeniu“. Am fost copleșit de simplitatea, acuratețea și preocupările regelui Spaniei și brusc mi-am potolit pornirile antimonarhice. Avea mintea unui conducător instruit și responsabil. Și această ședere la Madrid a fost instructivă, dar prea scurtă pentru eforturi comune ale autorilor. Trebuia asigurată o muncă în plan colectiv pe intervale mari. Unde să ne întâlnim pe o durată de cel puțin o săptămână, ca să facem și primii pași ai redactării? Tot Peccei a venit cu răspunsul. A aflat că fac parte la ONU din grupul de pregătire a unei conferințe internaționale (era cea de știință, tehnologie și dezvoltare care se va ține la Viena după lansarea raportului nostru). Eram membru al comitetului de pregătire și petreceam deseori timp participând la ședințe, dintre care una peste o lună la New York. Aceasta era soluția. Vă veți întâlni la New York și veți lucra împreună. A venit și el. Ne-a găsit găzduirea într-un apartament de bloc și sală de lucru comodă oferită de o firmă, al cărei întreprinzător îl cunoștea și îl servea pe Peccei. Nu mă mai miram de miraculoasele și deseale lui rezolvări de probleme ce păreau imposibil de soluționate. Totuși nu bănuiam că se mișca la New York cu nonșalanța cu care bătea metropolele europene.

Am avut parte și de surprize neplăcute. După ce au răsturnat pe masă în fața lui maldărul de studii, proiecte, de redactări chiar, primind *The Human Gap*, titlul provizoriu al raportului nostru care nu ne plăcea (gap: deschizătură, dar și prăpastie), completat apoi cu *The Bridge over the Human Gap*

¹Massachusetts Institute of Technology – Institutul de Tehnologie din Massachusetts (n.red.)

(punea peste breșa omenească), s-a uitat la ele, a frunzărit câteva lucrări și ne-a spus calm, dar hotărât: „Regret, dar raportul nu poate arăta așa. Nu e un spectacol sau un joc al teoriilor sau speculațiilor. Este un mesaj. Educația e o problemă a lumii, ubicuă, toate depind de ea. E bine tratată și folosită? Nu. De când știm există o «criză a educației». Putem întreprinde ceva? Da. Proiectul oferă răspunsuri, idei, experiențe semnificative. Are mesaj. Se adresează multora, multor cititori, mai instruiți sau mai puțin cultivați. Toți trebuie să înțeleagă vocea Clubului de la Roma. Uitați de ceea ce ați adunat. Puneți-le deoparte. Luați lucrarea de la început. Aștept să fie mesaj clar, simplu, coerent, convingător, plin de speranțe și îndemnuri. Spor la lucru“. Și ne-a părăsit, muți și surprinși cum eram.

Ne-am apucat de lucru și am încercat noul stil. Ne-am dat seama cât de îndepărtate erau variantele noastre, una de alta. Pentru Mahdi, nu exista decât lumea a treia, disparitățile inechitabile față de celelalte lumi, care numai „modele“ pentru alții nu puteau fi. Deși James ținea de o școală de gândire ilustrată de stimul și răspuns, acuzată că extindea la om procedeele dresajului de animale, el, ca american pragmatic, era cu picioarele pe pământ, plus că avea o scriere clară și plăcută care, în final, ne-a ajutat foarte mult. Și temperamentul eram diferiți. Mahdi, marocanul, se aprindea ușor, se lupta mereu cu cineva, parcă era Marocul în campania de cucerire a Saharei. James era tăcut, măsurat și calm. Putea un estic ca mine să-i împace și să asigure o conclurare armonioasă?

Știam toți că nu ne jucam cu focul și că textul trebuia redactat conform indicațiilor. Căutam imagini ușor de reținut, enunțuri simple și cuprinzătoare. Înzestram educația cu două calități indispensabile: era participativă și anticipativă. Susținem că există și o învățare colectivă. Societățile învață ca și oamenii. Învață și popoarele, așa ne spune istoria, atât din succese, cât și din erori. Restabileam echilibrul între teorie și experiență, știind prea bine cât de inclinată era școala spre teoriile în care se complăceau educatorii și cât de neglijate, practica și aplicațiile. Făceam distincție între învățământul formal de la catedră, cel informal al familiei și activitățile practice și cel neformal, ziare și televiziune. Mă apropiam cât puteam de cerințele unui mesaj care lăsa urme sau pune la gânduri lumea.

Urma curând ziua lansării. Peccei voia să tipărească raportul la Maxwell, de la Oxford. Ca titlu, căutând cu editorul un nume mai puțin prăpăstios, am găsit ceva ce venea în întâmpinarea așteptării Clubului. Titlul era *No Limits to Learning*, ca un fel de replică sau completare la *The Limits to Growth*.

Pentru a măsura puterea imaginației și a inventivității lui Peccei, e suficient cazul Braziliei și felul în care a făcut o țară de dimensiunea acesteia să

conlucreze câteva zile în șir cu Clubul de la Roma. Are legătură cu raportul învățării care era lansat în cursul aceluiași an. Povestea pornește din faptul că Brazilia se afla sub o dictatură militară. Pierzând vizibil sprijinul popular, generalii s-au gândit să facă un gest de liniștire a protestatarilor. Directorul celui mai mare ziar, *Jornal do Brasil*, a sesizat momentul și a găsit o soluție acceptabilă pentru toți. Să ceară unei organizații internaționale de prestigiu, cum ar fi Clubul de la Roma, să organizeze la Rio de Janeiro o conferință cu un subiect suficient de neutru și agreeat de toți, la care să invite mai mulți emigranți politici, aflați în opoziție, cu promisiunea militarilor de a nu le face niciun rău. Un act de conciliere, cum ar fi. Peccei a acceptat ideea, mi-a cerut să fiu prezent și activ, cu textul raportului disponibil, citabil și comunicabil.

Evenimentul a produs un reviriment național. Nu se mai discuta decât despre faptul că personalități braziliene de prestigiu, care căutaseră azil în țările vecine, se întorceau și că guvernul era tolerant la adresa lor. Nemaivorbind de egida Clubului de la Roma, organizația problematicii mondiale. În acele zile nu am prea dormit, pentru că ședințele reuniunii țineau până seara, când se pornea șirul recepțiilor nocturne cu specific latino-american. Atmosfera politică a întregii țări s-a destins, guvernării câștigaseră puncte în sondaje, personalitățile examinau posibilitatea întoarcerii acasă, iar ziarul atinsese tiraje uriașe. Am dat interviuri, au fost reproduse părți din raport, Peccei era un erou al zilei.

Ceea ce a întrecut orice așteptare pentru ecoul raportului a fost Salzburgul, orașul lansării sale, unde punerea în scenă și regizarea de către Peccei a atins culmi de performanță.

Suntem la Salzburg, în Austria, în 6 iunie 1979. În acest oraș istoric, care s-a bucurat de autonomie sub conducerea unui arhiepiscop catolic mai mult de un secol, o clădire imensă, reședința episcopală, Schloss Leopoldskron, este și azi cel mai fastuos loc de găzduire a congreselor și, așadar, și a sălii în care va fi lansat raportul. Cine sunt vorbitorii? În deschidere se perindă la tribună autoritățile locale, primarul și guvernatorul, apoi ministrul de Externe al Austriei, Willibald Pahr, urmat de președintele Republicii, Rudolf Kirchschläger. În încheierea ședinței, Aurelio Peccei.

După-amiază, Ilya Prigogine, marele chimist de la Bruxelles, și Alexander King, de la COR, prezidează ședința în care autorii vorbesc despre raportul lor. Seara este recepția.

A doua zi, se succed trei ateliere conduse de Romesh Tapar (India), Adam Schaff (Polonia) și Mohamed Kassas (Egipt), în care se discută semnificația

Învățării pentru probleme globale, societate și știință, iar după-masă alte trei personalități continuă dezbaterile celor trei ateliere.

La 20.00, recepția președintelui Austriei, Kirchschräger, la Palatul Hellbrunn. Ca să ajungi la palat, treci printr-un imens parc. Verdeță la dreapta și la stânga. Aproape întuneric, cu câteva becuri difuze, atât cât să păstrezi cărarea. Dar în jur, ceea ce întrece imaginația, în iarba deasă apar făclii mici, sclipitoare. Și în raza lor un popor întreg de păpuși automate, venind din adâncul secolelor, de la Renaștere, se îndeletnicesc, mânate de mici mori de apă, cu tot ce face o gospodărie austriacă, mișcând unelte casnice, de la cuțite la linguri și ciocane. Erau cu sutele, pe toată întinderea verdeții. Eram mai mișcat decât la cel mai bun concert posibil. Piticii evocau vechimea, istoria, gloria unui imperiu, puterea unei cetăți și, mai presus de toate, ingeniozitatea și mintea oamenilor.

Peccei și Saburo Okita, viitorul ministru al Japoniei și un timp prim-ministru, închideau plenara, împreună cu doi miniștri austrieci de la Educație și Arte, Știință și Cercetare.

Urmările Salzburgului au fost răsplătitoare pentru eforturile lui Peccei și ale Clubului. Raportul a fost tradus în 12 limbi. Nu a provocat emoția și controversele primului raport al limitelor. Dar se vedea că era citit. Aflam că în Canada, o universitate ținuse subiectul în atenția studenților timp de un semestru întreg, consacrat analizei și discutării lui. Peste doi ani devin ambasador în Elveția, unde mă întrebam dacă cei din Est aveau vreo trecere. Nu mult după sosire, am fost invitat să țin o conferință de deschidere a Congresului profesorilor elvețieni. Și așa, în multe împrejurări, simțeam că raportul ieșea din buzunar și ținea loc de carte de vizită.

Nu-l scoteam din minte pe Peccei. Nu pentru că mă onorase în mod rar și neobișnuit, atunci când am vorbit de la catedră și în prima bancă din față un președinte de republică lua notițe din ceea ce spuneam. Revenea pentru că simțeam că n-am spus tot ceea ce ar fi trebuit să spun. Ca să mă descarc, am scris al doilea raport la Clubul de la Roma împreună cu italianul Orio Giarini. Se numea *Dubla elice a muncii și a învățării*. Ghinion: Clubul dominat de prusaci n-a publicat raportul și acesta a fost tipărit de UNESCO, interesat în problemă. De atunci reflectez la tema învățării, așteptând cu nerăbdare dezvăluirea enigmelor legate de funcționarea minții omenești, a cutiei închise pe care o purtăm pe umeri. Cu cât trece vremea, învățarea devine tot mai absconsă și trădată de instituțiile formale și oficiale. Când se va elibera imensa energie care zace în ea, așa cum a stat ignorată și în atom? Indiferent de domeniul în care nimeresc din cauza multidisciplinarității pe

care am îmbrățișat-o pentru învățare, cu acest subiect dezbătut la Salzburg, sunt întotdeauna gata, cu arma la picior.

Călător în Mexic

Vocația de călător nu mi s-a născut în Europa. Avea tot ce-i trebuie: monumente, istorie bogată, coaste marine de jur împrejur, munți veșnic albi și păduri, varietate culturală și stiluri specifice, ca diamantele pe o broderie, dar totul era prea muzeal. „Dacă decade Europa, îmi ziceam eu, devine un muzeu uriaș, iar locuitorii devin toți specialiști în turism și bunătăți culinare, traducători și ghizi în fața colecțiilor de picturi celebre. Mai adaugă și sporturile, teatrele și concertele și devine un centru căutat al lumii. Lasă știința și tehnologia altora. Chimia, medicina și științele sociale pot fi ocupație glorioasă pentru americani și chinezi, iar africanii pot organiza vizite și vânători ale speciilor rare, câte au mai rămas.” Chemarea mea spre călătorii s-a cristalizat în drumurile în America Latină și Asia.

Încep cu Mexicul, vizitat o dată cu Joja, într-o prea scurtă vizită, și a doua oară cu răgazul de a căuta monumente rare. Am zburat din Golful Mexic, ca să ajung la Oaxaca, orașul zapotecilor. Când au venit spaniolii, Oaxaca era subjugată de aztecii lui Montezuma, dar spre deosebire de aceștia care erau duri și cruzi, zapotecii erau calmi și senini. Este primăvară și odată cu verdețea pinilor și a palmierilor, gust folclorul din piață. Admirăm costume, bluze și pieptare înflorate ale dansatoarelor, care ne oferă o ploscă micuță cu rachiou de cactus, *pulque*, pe care-l bei cu puțină sare. Este un popas înainte de a ajunge la ținta mea: Muntele Alban. Excavații recente au scos la lumină faptul că în centrul Mexicului, pe vârful unui munte, a existat o civilizație indiană în primul mileniu al erei noastre. Mărturie stau pietrele care dansează (*danzantes*) pe clădirea din ancestrala piață. Bărbați goi, făcând grimase și contorsiuni saltă, cu efect de ilaritate. De ce le trebuia zapotecilor un vârf de munte pentru orașul lor? Din simplul motiv că simbolul lor nu era jaguarul sau șarpele cu pene ca la alte populații, ci cerul, iar zeul preferat era cel al văzduhului.

O primă remarcă surprinzătoare. Erau foarte bogați. La Muzeul din Oaxaca am văzut nouă schelete acoperite cu brățări și bijuterii, iar mozaicul podelei era acoperit cu perle și centuri din aur. Preotul purta diademe, un craniu era bătut în turcoaze și o cupă era din cristal de stâncă. Muntele Alban este asociat unei școli de coliere cu multe rânduri, broșe, cercei, tiare, coafuri, inele, piese de jad, turcoaze și ambre.

Oricâtă admirație mi-au smuls bogăția și giuvaierele, ceea ce am imprimat în mintea mea a fost o altă trăsătură, de fapt cea esențială, a Muntelui Alban. Singura clădire rămasă în picioare este aceea a Observatorului astronomic, primul de acest gen de pe continentul american. Zapotecii aveau din vremuri străvechi calendarul mexican găsit de spanioli la azteci. An cu 18 luni, fiecare lună cu 20 de zile. 260 de zile formau o unitate numită *pije*, iar 73 de *pije* egale cu 52 de ani solari marcau un ciclu al vieții pe pământ, urmat de unul nou. Am reținut concepția zapotecilor despre timp. Spre deosebire de timpul nostru liniar și universal, ei descriu evenimentele nu în succesiunea lor temporală, ci intercalând în relatările actuale povestiri vechi de secole. Mai presupun că timpul e reversibil și recurent.

Aici, pe Muntele Alban, unde s-au urcat așezările omenеști pentru a fi mai aproape de stele și de înțelegerea scurgerii vremii, monumentul esențial rămâne Observatorul astronomic. Iar ideea lui de căpătâi este măsura timpului, dimensiune la fel de neliniștitoare pentru omul modern, ca și pentru dansatorii de pe pietrele aztece.

Dar nu peste tot sunt munți care să te apropie de cer. De aceea, în alte locuri ale Mexicului, piramidele au vădit aceeași propulsie obsesivă de a te ridica în nori și dincolo de ei, într-un tărâm inaccesibil.

Cine vizitează capitala Mexicului are șansa de a face cunoștință cu locul unde morții se convertesc în zei, ca piramida soarelui din Teotihuacan, cea mai înaltă din Mexic, apropiată de sora ei egipteană, piramida lui Keops.

Piramidele acestei regiuni au și alte virtuți decât cele onomastice. Grupate în familii, ca la Teotihuacan, ele sunt construite în trepte și poartă în brăurile verticale sculpturi reprezentând capete de balauri, măști de zeițe și scoici uriașe. La Tula, capitala toltecilor, piramida nordică este străjuită de câmpuri cu coloane frânte ca niște oșteni tăcuți. Și ea este împodobită cu jaguari, coioți, vulturi și monștri. Statui imense de luptători, rămase din templul din vârful ei, ne vestesc temele eroice, exaltând pasiunea înclеștării în luptă și a jocului cu moartea. Șerpilor cu clopoței, devorând schelete omenеști pe zidul de lângă piramida de la Tula, reflectă presimțirea tristă a cetății care, apucând drumul violenței, a sfârșit prin a fi distrusă.

O dimensiune nouă apare prin piramidele din locurile unde altădată se înălța orașul lui Montezuma, Tenochtitlan, ducând la paroxism abominabila practică a primelor state ale lumii, constând în sacrificiul de oameni. O imagine cutremurătoare a platformelor de jertfe, cerute de zeul setos de sânge, Huitzilopochtli, îți dezvăluie cortegiul zecilor de mii de prizonieri cărora li se smulgea inima din piept. Cuțitul de sacrificiu cu lamă de calcedonie și cu

mâner incrustat cu turcoază, scoici și malachit, văzut la un muzeu, părea a închide în apele roșiatice ale pietrei legende de groază și de sânge.

Încercam în acele clipe să-mi liniștesc oroarea față de transformarea unor platforme înălțate spre cer, cu vocație astronomică și cosmică, în măcelării pentru semeni, căutând o piramidă normală, cu semnificații omenesti și potolite. Am găsit-o pe un deal, care răsare în palma podișului, deasupra orașelului Cholula. La prima cercetare nu-ți dai seama că dealul nu este un accident de relief, ci o construcție realizată de om. L-a invadat iarba ca o haină largă și a lăsat la vedere un deal în frunte cu o catedrală creștină. Aparențele sunt derutante. Încetul cu încetul afli că dealul nu e deal, ci o piramidă construită de om. Dar ea nu a rămas piramidă, pentru că alta a fost construită peste ea. Iar operația s-a repetat de încă trei ori. Deci pe câmpul întins sunt așezate patru piramide suprapuse.

Numele monumentului precolumbian, unic în felul său, este Teocalli de Cholula, cuvântul însemnând altar sau loc de cult. Străbat culoarele reci și luminate de becuri palide, care conduc la o structură masivă, cu o bază pătrată cu latura de 400 de metri. Ca și cum trunchiul său plin de scări n-ar fi exprimat suficient de bine puterea societății care a creat-o, peste ea s-a construit o a doua, care a săltat înălțarea cu peste 34 de metri, având o bază de 190 de metri și așa mai departe. Există o comunicare între ele. Din tunelul care înconjoară o piramidă, se desprinde un coridor pătrunzând în adâncul său.

În toate piramidele săpăturile au scos la iveală morminte, săli, ornamente, cranii din pământ împodobite. Străbatem această structură complicată pe coridorul arheologilor și o descoperim pe cea mai veche. Este mai mică și situată în inima celorlalte, provenind dintr-o simplă modificare a reliefului natural plat. Dar plăcile colorate de pe latura ei nordică oferă un spectacol mișcător. În culori vii și incredibile de galben, verde, roșu, negru, fresca subterană datând din primii ani ai erei noastre reprezintă imaginea stilizată a unor capete de insecte ce-și îndreaptă antenele spre vizitator. Ornamentația aceasta primitivă a tot evoluat până la balaurii ulteriori de la Teotihuacan.

Revelația gradată a celor patru piramide din dealul de la Cholula are ceva din surpriza jocului păpușilor rusești, care se conțin una în alta. Dar mecanismul ce însuflețește generațiile în efortul neistovit de a se depăși, care ține de istorie și de biologie, nu este complet elucidat. Se pare că în toată cursa progresului oamenilor funcționează cu tărie pornirile instinctuale. Nimic nu putea abate generațiile de la competiția costisitoare și încăpățănată. Triburile de mixteci, tolteci, chichimeci, azteci stau încheștate până la moarte în misiunea lor imprescriptibilă de a dura monumente mereu mai mari și mai impunătoare. Șiruri întregi de oameni au cărat cu încăpățănare

materiale pentru lărgirea monumentului, între cele două recolte de porumb, cartofi și dovleci, cu mijloace rudimentare, din care lipseau roata și orice unealtă de metal și fără animale de tracțiune. O făceau ca să transmită secolilor un mesaj mai elocvent decât acela al vechii piramide.

Ce e însă cu biserica din vârf? Ea ne duce la perioada cuceririi spaniole. Cortez face popas la Cholula, pentru a elabora aici strategia victoriei asupra Imperiului aztec. În vârful piramidei era un templu consacrat șarpelui cu pene, Quetzalcoatl. În el s-a instalat Cortez. Panica se întinde în rândurile aztecilor. De aici el pornește la atac și ucide trei mii de cholulani. După victorie, Cortez deschide capitolul fanatismului spaniol, începând din Cholula. E obsedat de „templele indienilor” și cere ca în locul lor să se ridice biserici catolice. În locul fiecărui altar aztec, începând cu cel din vârful Cholulei, apare o biserică. Deși s-a spus că în orașul „care avea atâtea teocalli câte zile într-un an”, a ridicat șaptezeci de catedrale, în timpul vizitei mele am aflat că ele sunt doar 39. Dintre celelalte biserici mexicane vizitate, am rămas cu impresia că în niciun loc de pe pământ, creștinismul nu absoarbe atâtea obiceiuri, credințe și valori străvechi, ca aici.

Prospectiva și modelele

Una dintre inițiativele de la ministeriatul la Educație a fost crearea unei școli românești de studii prospective. Nici mai mult, nici mai puțin. Am început cu nucleul de bază. L-am rugat pe Onicescu să-mi recomande un probabilist bun și l-a dat pe Mihai Botez. Într-adevăr, era capabil și bine cultivat. L-am numit director al unui centru pe lângă Universitatea din București, care a crescut rapid până la cinci-șase cercetători salariați. Erau atâtea de făcut în acest câmp virgin nevizitat. Mă aflam sub influența cărții lui Kahn, care mi-a inspirat seria de articole din *Contemporanul*, care, strânsă la un loc cu fârașul, a devenit *Cronica anului 2000*. A apărut cu un an înainte de venirea mea la Învățământ, în 1969. Pe urmă a fost tradusă la Bratislava, Varșovia, Buenos Aires și în ediție germană la București.

Una este eseu și alta este tratarea științifică. La centru dezbăteau pe rând școlile teoretice existente. În Europa domnea școala *scenariilor*, explorări libere și imaginative ale mai multor viitori posibili și dezirabili. Rezultatul pluralist putea fi cântărit în sensul probabilității de realizare. Dar nu neapărat, fiindcă ideea este că sunt mai mulți viitori care ne așteaptă.

În țările unde domnea spiritul empiric și utilitarist, versiunea „umanistă” a francezilor nu era agreată. Se urmărea un singur viitor, bine determinat

științific, fruct al raționalității și al experiențelor. Școala americană și cea englezească se numeau ale *tendințelor*. Economisții lucrau de mult la ele. Un proces, al cărui viitor îl urmăream, era reprezentat de o curbă care se forma punct cu punct, măsurare după măsurare și apoi era extrapolare. Cartea mea, deși inspirată de un american, se baza pe scenarii, fără curbe și prelungiri.

În plus, apăruse și o *metodă Delfi*, care convoca un grup de experți și îi cerea părerea, după care se decidea versiunea care prevala în dezbateri.

Discuțiile la centru erau așa de aprinse, bine documentate și atrăgătoare, încât a fost organizat un curs opțional la care veneau studenți de la toate facultățile. A apărut și un manual întocmit de Botez.

Am putut să măsoz efectele cursului în urma unei întâmplări. Mă aflam la Kuala Lumpur, în Malaysia, pe aeroport. Văd că vine cursa de Londra și din avion coboară o tânără mică de statură și firavă, ducând în fiecare mână câte o geantă cât un burduf. Observăm că un personaj malaysian, adus de o mașină lungă și modernă, se îndreaptă spre ea, o ajută la burdufuri. Mă interesez cine este misterioasa călătoare și aflu că lucrează la Commonwealth, secția științifică, ajutând țările membre să-și dezvolte cercetarea, prin materiale, vizite, îndrumări. Iar domnul cu mașina de lux este ministrul Științei din Malaysia.

La ora mesei, mă duc spre ea și o felicit pentru stima cu care este întâmpinată. Îmi răspunde pe românește: „Dar, domnule profesor Malița, ați uitat când am urmat cursurile de prognoză de la Centrul dumneavoastră la București? Eram atunci studentă la Politehnică. Și când am plecat la Londra, nu m-am ocupat de tehnologii, ci de viitorul tehnologiilor. Și acum dau asistență, problema fiind actuală în țările mai puțin dezvoltate“.

Uluitor, mi-am zis eu. Stai în bancă la București și apoi miniștrii din toate continentele iau notițe de la tine cu ce trebuie să întreprindă în țările lor. Ne-am întâlnit pe urmă în reuniunile Clubului de la Roma. Mică și firavă cum era, dispunea de o energie ieșită din comun, veșnic în mișcare, totdeauna activă.

Centrul bucureștean s-a dezvoltat cu pași rapizi. Alături de el și cu regim asemănător, s-a format un Centru de studii ale sistemelor, condus de profesorul Marcus Solomon, un matematician respectat și un creator de școală de lingvistică matematică. Sistemele l-au ajutat să aibă contacte internaționale, cum a fost deplasarea lui la Universitatea ONU din Tokio. Pentru a mări contactul nostru cu lumea, a fost creat și un Centru internațional de studiu al metodologiilor de cercetări prospective, cu sediul la București. Toate centrele para-universitare și cu cursuri ad-hoc erau instalate în clădirea impozantă din apropierea Academiei Române.

Cursurile mele de la Matematici privind aplicațiile în programările de operații și optimizări m-au condus la domeniul modelelor matematice, în toate componentele relațiilor internaționale, decizia, negocierea, alianța, acordul, pace și război. A fost o adevărată cavalcadă în zone mai puțin vizitate, chiar pe plan internațional. Legătura cu universitățile și centrele apusului erau esențiale. Lui Botez îi asigurau o ședință de aproape un an la Centrul Wilson din Washington, lui Silviu Guiașu o bursă de un an la universitatea din Manchester, unde a scris o carte. Am rămas impresionat de capacitatea lui de muncă sistematică, de îndrăzneala unor abordări noi și de vasta cultură probabilistă a acestui tânăr care făcuse liceul la Gojdu, în Oradea. În 1973, apare cartea noastră de jocuri cu trei jucători, *Triade*.

Simțind că în jurul modelelor se formase o școală la București, am avut curajul să convoc la Poiana Brașov două reuniuni internaționale cu tema „Abordări matematice în relațiile și organismele internaționale”. Lucrările au circulat apoi sub coordonarea lui Mario Bunge, Hayward Alker, Johan Galtung și a mea. Pentru a nu cita decât o legătură formată cu acest prilej cu un savant de renume, mă opresc la Mario Bunge. Acest argentinian ce trăia în Canada era considerat un părinte al teoriei sistemelor. I-au plăcut modelele noastre și l-a folosit pe cel al deciziei în două studii, unul legat de decizia SUA de a intra în războiul cu Vietnamul și altul de prognoză a alegerilor din Argentina. În cartea lui, *Știință și filosofie*, ne citează ca pe unul dintre cele trei centre active în modelare matematică, împreună cu SUA și Franța.

Creșterea și descreșterea otomanilor, cartea lui Cantemir, amintește de această pendulare ce intervine peste tot în istorie. În cazul nostru, toate inițiativele în materie de perspectivă și modele s-au stins la sfârșitul deceniului șase. În 1972, ele ating apogeul. La ASE, la București, are loc Reuniunea internațională a științei viitorului, din care se naște Federația Mondială de Studiu al Viitorului. Cele mai distinse nume vin la București ca recunoaștere a existenței și a prestigiului școlii românești. Îi voi cita doar pe Chadwick (Alger), Hayward Alker, Nazli Choucri (SUA), Umberto Gori, Fulvio Attinà, Claudio Cioffi-Revilla (Italia), Vladimir Gantman, V.I. Liubcenko (URSS), Urs Luterbacher (Elveția), Fazlollah Reza (Iran), Gunnar Adler-Karlsson (Suedia).

Apoi nenorocirile apar una câte una. Botez nu a înțeles bine strategia la care aderam. Când nu poți spune lucruri pe față, nu ți-e închisă calea să le menționezi alegoric, citându-i pe alții, ridicându-te în zări abstracte, atâtea moduri de a te feri de lovituri și represalii. Botez a devenit protestator pe față. Declarații în țară și, mai ales, în străinătate. Întârzie în America, invocând și condamnând faptul că soția lui, care lucra la centru, nu avea

libertatea de a veni la el. Sosește totuși, este exilat undeva în țară. Devine erou de rezistență și personaj indezirabil. Târziu, peste două decenii, i se recunosc meritele din rezistență și este numit ambasador în SUA.

Ni se ia sediul, invocându-se că e afectată clădirea de cutremurul din 1977. Ce a mai rămas din echipă se mută în mansardă, la Universitate. Nu pot fi de folos, nu mă ascultă nimeni. Sunt trecut pe lista persoanelor incomode, întocmită și întreținută personal de Elena Ceaușescu. O fereastră se deschide pentru mine în 1980. E aceea a unui post în străinătate, departe de locurile în care pot aduce vătămări sistemului.

CEPES

Când René Maheu, directorul general al UNESCO, a inaugurat UNESCO-CEPES în București, în 1972 și când, în calitate de ministru al Educației în țara-gazdă, l-am invitat să ia cuvântul, nu puteam să las nedeșfășurat în mintea mea lungul curs de memorii care mă legau de el.

Totul începuse în septembrie 1954, pe aeroportul de la Rio de Janeiro, când am străpuns un cordon de poliție în timp ce un grup de membri ai Biroului Executiv al UNESCO se îmbarca într-un zbor special pentru Montevideo, unde Conferința Generală a UNESCO urma să se deschidă. În mijlocul grupului, un proaspăt numit director general adjunct al UNESCO a apărut să supravegheze detaliile plecării. „Vă rog să mă luați și pe mine cu zborul dumneavoastră, i-am spus eu curajos. Sunt unul dintre observatorii la conferință.” Maheu părea ușor surprins de abordarea aceasta a unui tânăr încurcat ce încerca să explice că a petrecut noaptea în Rio de Janeiro, întrucât cu o noapte înainte a pierdut legătura cu Montevideo, din cauza unui accident al Panair do Brasil care venea de la Roma. Incidentul avusese loc deasupra Oceanului Atlantic. Avionul ajunsese doar la Recife. Pe țarm, Maheu a făcut prompt aranjamentele necesare și iată-mă lângă el, într-un avion mic, descriindu-i orele dramatice pe care le-am trăit.

Dar ce căuta România la Conferința generală a unei organizații din care nu făcea parte? Trebuie precizat că, după moartea lui Stalin, în 1953, un vânt ușor a început să sufle în relațiile internaționale. Unii l-a numit „dezgheț”. S-au închis unele dosare „confrunționale”. Un acord s-a realizat privind Austria, în 1955. Au avut loc două conferințe semnificative: la Geneva, Conferința privind Asia de Sud-est (Dien Bien Phu revenind Vietnamului în mai 1954), și Conferința ONU privind Cooperarea Științifică între Est și Vest

(incluzând cooperarea pentru uzul pașnic al energiei nucleare). România și-a reluat acțiunea de a obține intrarea în ONU, dar impasul era în continuare considerabil.

Admiterea la ONU reprezenta o prioritate a Ministerului de Externe. Conform unei scheme dezvoltate de directorul Alexandru Lăzăreanu și de ministrul adjunct Grigore Preoteasa, obstacolele din calea care ducea spre ONU ar fi putut fi îndepărtate prin obținerea prealabilă a calității de membru al UNESCO. Schema a fost parțial reușită. Consiliul Economic și Social al ONU (ECOSOC) a luat o decizie favorabilă și tot așa a făcut și Comitetul Executiv al UNESCO. Iar ulterior, testul decisiv era votul Conferinței generale de la Montevideo.

Ce căutam eu la Conferința generală? Pe scurt, întâmplarea a dus la această decizie. Am observat de multe ori că în viața internațională poți formula modele probabiliste referitoare la evenimentele sale. În acea vreme eram director al Bibliotecii Academiei Române, care avea una dintre cele mai întinse rețele de schimburi internaționale cu peste 600 de instituții. Biblioteca era și un centru de cercetări care publica revista românească de bibliologie. Directorul general era academicianul Barbu Lăzăreanu, tatăl directorului de la Externe, pe care-l întâlneam adeseori. Delegația română la Conferința generală a UNESCO consta din Mihai Roșianu, președintele Institutului Român de Relații Culturale, Constantin Ionescu-Bujor, un profesor universitar de matematici, și academicianul Arthur Kreindler, un distins neurolog. Șeful operațiilor diplomatice era Alexandru Lăzăreanu. Eram propulsat între ei de Academie, unde în cursul vieții mele, aveam să întâlnesc patroni cu mare autoritate. La cei 27 de ani ai mei, eram cel mai tânăr din grup.

Am stat în Montevideo mai mult de o lună. Am avut contacte cu delegațiile, le-am dat date despre România, am câștigat voturi favorabile. Prin natura răspunderilor lui, René Maheu a fost informat de toate activitățile și demersurile noastre și a arătat înțelegere și sprijin pentru delegația română. Conferința se ținea în impunătoarea clădire a Parlamentului, simbolul unei stabile și prospere democrații. Uruguay se privea cu mândrie, ca o „Elveție a Sudului” și intelectualii ei erau legați de UNESCO, similar cu cealaltă așa-zisă „Elveție”, „Elveția Orientului”, adică Libanul. În mai puțin de un sfert de secol, ambele „Elveții” aveau să fie cufundate în războaie civile.

Visurile noastre au fost risipite la Conferință în momentul în care delegația SUA ne-a informat că se opunea și că a îndemnat și delegațiile vestice și pe cele din alte părți să facă la fel, pentru a evita precedente ce ar putea deranja discuțiile politice privind lărgirea ONU. În mai multe conversații

anterioare cu delegația noastră, americanii nu au închis ușa în fața noastră. Cu toate acestea, propunerea de a fi primiți în UNESCO n-a obținut voturile necesare. După un an totuși, România a fost mai întâi primită în ONU împreună cu alți 15 candidați (decembrie 1955) și imediat după în toate agențiile Națiunilor Unite, inclusiv UNESCO.

Amintesc aceste momente și atitudini pentru că au rezistat timpului. Entuziasmul pentru UNESO, care a creat episodul de la Montevideo, a fost transmis de la un an la altul. Intelectualii români, educați în Vest în perioada interbelică, nu se resemnau la izolația și interdicțiile create de frontierele impenetrabile ale blocurilor. Cele mai mici îmbunătățiri ale relațiilor îi încurajau pe intelectuali să caute ferestre și deschideri. Ce putea fi mai promițător decât participarea la reuniuni și stabilirea de contacte în cadrul unei organizații în care funcționa principiul egalității? Entuziasmul intelectualilor români pentru UNESCO s-a manifestat de atunci continuu, timp de decenii. Zece ani mai târziu, când „dezghețul” din anii '50 a fost înlocuit de „destinderea” din anii '60, interesul societății românești în a trăi „o viață internațională normală”, vizibilă prin libertatea de expresie și de opinie în urmărirea intereselor proprii, și-a găsit idealul și rolul fertil în ONU și sistemul său.

E suficient să reamintim numele academicienilor români, ale profesorilor și experților care au urmat, unul după altul, drept capete în Comisia Națională Română pentru UNESCO, pentru a vedea că oricare generație avea de ce să fie mândră de oameni ca: Mihail Ralea, Athanase Joja, Tudor Vianu, Emil Condurachi, Elie Carafoli, Grigore Moisil, Miron Nicolescu, Ștefan-Marius Milcu, Octav Livezeanu, Valentin Lipatti, Traian Ionașcu, Andrei Oțetea, Alexandru Rosetti și Alexandru Balaci. În Montevideo avusesem prilejul de a înțelege bazele strategiilor și tacticilor diplomatice, de a aprecia valoarea personalităților, de a percepe rolul major al marilor puteri în luarea deciziilor, ca și impresionanta interacțiune a competiției și a colaborării diverșilor actori și a personalităților copleșitoare.

*

Nu la mult timp după Montevideo, în 1956, sorții au făcut să-l întâlnesc pe René Maheu în New York, la sediul ONU. Din 1 ianuarie 1956, Maheu a fost desemnat ca reprezentant al UNESCO pe lângă ONU. De fapt, numirea era un exil, rezultat din neînțelegerile lui cu directorul general al UNESCO din acea vreme, Luther Evans, un american. Aveau personalități și stiluri diferite, iar interpretarea răspunderilor directorului general și ale adjunctului său nu coincideau. Putea să existe și o tensiune între viziunile americană

și franceză asupra rolurilor ce le reveneau în UNESCO. La fel, nu trebuie să uităm activul interes al țării-gazdă în faptul că cea mai importantă organizație internațională a ONU are cartierul general la Paris.

În ceea ce mă privește, devenisem membru al primei Reprezentanțe românești la ONU și am ajuns la New York în martie 1956. Fusesem numit datorită experienței câștigate la Montevideo, deși primul rezultat fusese un eșec, și, de asemenea, la cererea expresă a academicianului Athanase Joja, un logician și un specialist în Aristotel, care fusese numit ambasador și șef al Reprezentanței permanente a României. Poziția era aceea de consilier pentru problemele culturale, economice și sociale. Înaintea mea se afla primul consilier, cu care Joja avea prea puține puncte comune, însărcinat cu problemele politice.

Iată-ne față în față: Maheu, un înalt oficial internațional, dezamăgit și scos din rolul lui de la Paris, și un tânăr diplomat pentru care noua sa funcție însemna o ucenicie în sistemul internațional. Îmi amintesc cu claritate frecvențele noastre întâlniri în „Delegates Lounge”, marea sală în care aveau loc discuțiile informale, dar și prezența noastră la lucrările Consiliului Economic și Social (ECOSOC) sau ale Comitetului III al Adunării Generale, unde câteva amintiri comune erau suficiente ca bază a unor relații de înțelegere și încredere reciprocă.

În anii '50, erau puține subiecte de discordie între Națiunile Unite și UNESCO, ultima bucurându-se de o largă autonomie. Sarcina Observatorului Permanent era să comunice la Paris noutăți curente, nespectaculare. În Comitetul III al Adunării Generale, problemele culturale – puține câte erau – interesau însă direct UNESCO.

Am apreciat îndrumările lui René Maheu în susținerea inițiativei României, pe care, în calitate de delegat la Comisie, o prezentasem eu și care a devenit subiect pe agenda Sesiunii generale. Se referea la „măsuri pentru educarea tineretului în spiritul păcii”. René, din sală, îi observa pe tinerii diplomați care susțineau proiectul, remarcându-l printre ei pe marocanul Mahdi Elmandjra. La întoarcerea la Paris, Maheu i-a oferit acestuia un post în secretariatul UNESCO.

În 1956, eram absorbit de crizele politice care se succedau, începând cu cea a Suezului. Urmăream problemele legate de petrol și interese economice, de strategiile blocurilor din Războiul Rece, din lupta pentru putere, supremație și dominație a zonelor de influență. Dar Maheu, credincios principiilor UNESCO și dictonului ei – „Războiul se naște în mințile oamenilor și acolo trebuie eradicat” –, avea rezerve față de școala realistă a puterii care vedea în aceasta inima sistemului internațional.

Mai există un motiv al îndepărtării lui Maheu de afacerile politice și militare ale ONU. Considerându-se omis pe nedrept și în mod arbitrar din sistemul de decizii al UNESCO, dorea să se întoarcă la Paris *en force*¹. Desfășura o activitate intensă în stabilirea de relații și în găsirea de aliați. Deși cu totală discreție, avea o agendă încărcată care îl solicita continuu.

La începutul anului 1958, fără să intre în detaliile întregii lui acțiuni, Maheu mi-a dezvăluit obiectivul său. Când i-am spus că Germán Arciniegas căuta sprijinul Americii Latine pentru candidatura lui la postul de director general al ONU, Maheu s-a făcut palid. M-a șocat reacția sa. Acea candidatură îi strica, se pare, toate planurile. Maheu nu dorea să devină director general în 1958, pentru că asta presupunea o uriașă campanie în Franța. Voia doar să devină, pentru moment, director general adjunct. Este rechemat la Paris, în 30 noiembrie 1958. Curând după aceea, a zecea sesiune a Conferinței UNESCO îl alege director general pe Vittorino Veronese (5 decembrie). Veronese și cu Maheu erau prieteni buni din timpul perioadei Montevideo, unde primul fusese membru al Comitetului Executiv. Îmi amintesc cum, în timpul zborului de la Rio de Janeiro, era mișcat de vizita mea turistică la Vatican, iar la aterizare ținea o carte de rugăciuni în mână. Una dintre primele lui preocupări a fost să-l aibă alături pe Maheu, în ale cărui capacități de organizare ațuia o încredere totală.

Întrucât Veronese avea o sănătate șubredă, Maheu i-a ținut locul din iunie până în septembrie 1959. Lui Maheu i se confirmă în decembrie postul său. În 1961, Comitetul Executiv acceptă cererea lui Veronese de a fi schimbat din funcție, din cauza problemelor lui de sănătate, și îl numește pe Maheu director operativ, pentru ca la 14 noiembrie 1962, să fie ales director general pentru următorii șase ani.

În ceea ce-l privește pe Germán Arciniegas, eminentul scriitor pe care îl cunoscusem în anii precedenți, când era în exil la Universitatea Columbia din New York, el și-a dus inefficient campania. A devenit ambasadorul Columbiei la Sfântul Scaun (1976).

În 1961, la încheierea misiunii mele la New York, am fost numit director al Direcției Culturale în Ministerul de Externe al României. Mă bucuram că legăturile cu UNESCO cădeau în sarcina Direcției Culturale și nu în cea a Direcției pentru Organizațiile Internaționale, unde era conectat restul sistemului Națiunilor Unite. Am apărat această anomalie cu fermitate. Dar am regretat poziția mea, în 1962, când am fost numit ministru adjunct pentru relațiile cu Națiunile Unite și am devenit gelos pe colegul meu, arhitect distins,

¹ În forță (fr.) (n.red.)

om de cultură, Pompiliu Macovei, responsabil pentru menținerea legăturilor cu UNESCO.

Voi face acum un pas de opt ani, spre 1970, când mai lucram la Externe. În toată această perioadă am avut o mare admirație pentru Maheu, pe care îl consideram unul dintre cei mai competenți lideri printre cei care țineau cârma la ONU și organizațiile ei specializate. Conducătorii lor trebuiau să se lupte cu succes cu birocrăția internă, cu gâlceava politică și cu formalismul extern ce le era impus. ONU sub Dag Hammarskjöld și UNESCO sub Maheu sunt bune exemple de astfel de *leadership*.

În timpul celor 12 ani (13 dacă numărăm și provizoratul) de deținere de către Maheu a funcției de director general, UNESCO a înflorit. Este suficient să considerăm activitatea celor șase bienale pe care a administrat-o. În mod diferit de alte sisteme, procedura de lucru a UNESCO se bazează pe proiecte aflate pe lista programului bienal a fiecărei conferințe și este acompaniată de un suport financiar sigur. De aceea, activitatea este ordonată și predictibilă, în timp ce o perspectivă valabilă este introdusă. UNESCO este pe drept unul dintre cele șapte sau opt *think-tank*¹-uri ale lumii.

Rezultatele excepționale ale gospodăririi UNESCO de către René Maheu se datorau nu numai calităților lui manageriale, ci și, în cea mai mare parte, înțelegerii limpezi a lumii contemporane, a istoriei ei și a problematicii mondiale. Poziția luată de UNESCO în această perioadă este reflectată în cartea lui Maheu, *Civilizația universalului* (1966), pe care mulți o iau drept motto al organizației.

Să descifrăm mesajul ei. Masiva expansiune a numărului de state independente în anii '60 a creat un puternic curent de căutare a identității în rădăcinile culturii proprii. Asociindu-se curentului de puternic protest împotriva valorilor tradiționale ale societății vestice și în conjuncție cu demararea economică înceată, curentul a dus la o exacerbare a dimensiunii culturale pe seama dimensiunii științei și a tehnologiei, denunțate ca unelte de supremație vestică, de care țările lumii a treia pot să se apere, revendicând civilizații alternative proprii, adaptate la culturile lor. Maheu a reușit să țină balanța între știința unică, vocația universală și culturile specifice, de o mare diversitate.

Cartea lui René Maheu, ca și reflecțiile provocate de deriva UNESCO după încetarea mandatului său, în 1974, a inspirat cartea mea, apărută mai târziu, în 1998: *Zece mii de culturi, o singură civilizație*.

¹ Termen ce caracterizează o asociație sau o organizare de persoane specializate sau chiar o singură persoană care oferă, de regulă, gratuit informații pentru a crea, diminua, optimiza un anume compartiment funcțional al societății (n.red.)

Să ne întoarcem la 1962, când cu ajutorul lui Maheu și în cooperare cu colegii mei istorici, am organizat o reuniune a țărilor sud-est europene, la care pentru prima oară a venit și Albania. Întâlnirea de la Sinaia, pregătită împreună cu Emil Condurachi și Virgil Căndea, s-a bucurat de un succes deplin. Cu ocazia ei, turcii au anunțat deschiderea arhivelor lor, la care accesul nu fusese permis până atunci. Rezultatul reuniunii a fost crearea Asociației de Studii a Europei de Sud-Est, sub egida UNESCO. Sediul a fost stabilit la București, iar directorii ei consecutivi au fost Condurachi, Căndea și Răzvan Theodorescu. Era prima mea experiență în stabilirea unor organisme internaționale ce activau în România. În timpul activității mele în minister, mi-am fixat obiectivul de a repeta asemenea străduințe. Mai târziu, cu ajutorul lui U Thant, care ne-a vizitat în 1963, au fost create în București Centrul Națiunilor Unite de Informații (1970) și Oficiul UNDP (1972). În 1972, o reprezentanță UNIDO s-a stabilit la București.

Ca și Asociația balcanică, ele sunt active și astăzi. Evident, nu eram singur în aspirațiile mele. Câțiva dintre oamenii de cultură și politică îmbrățișau ideea de a avea cât mai multe steaguri albastre ridicate în București, ca o încurajare tacită pentru o politică independentă a României, care începuse să apară în acei ani, mai ales în 1963 și 1964. Mai mult, în afară de a avea o multitudine de sedii internaționale, se căuta și multiplicarea reuniunilor internaționale. Frecvența și calitatea lor constituia o mărturie a capacității crescânde a României să le găzduiască și să fie cât mai mult ancorată în sistemul mondial. În 1968, Comitetul de coordonare administrativă al ONU și Programul și Comitetul de coordonare al UNESCO s-au întrunit la București, sub președinția lui U Thant. René Maheu s-a distins ca unul care a contribuit la succesul lucrărilor și a ajutat țara-gazdă să își îndeplinească în mod onorabil sarcina.

În anii '60, m-am întâlnit cu Maheu în multe reuniuni internaționale și la Adunările Generale ale ONU. În 1971, ca ministru al Educației, am participat la a 25-a aniversare a UNESCO la Paris. Era o vreme glorioasă pentru UNESCO. Era o organizare respectată internațional. Deschidea centre eficiente și crea rețele instituționale în lume, înlesnind dezbateri semnificative, stabilind standarde pentru managementul cultural al librăriilor, școlilor și muzeelor, conducând campanii de alfabetizare, întărind cooperarea științifică și construind laborios, sub semnul universalității, moștenirea culturală a omenirii.

Propunerea României din anii '60 de a fi gazda permanentă a încă unei instituții din familia Națiunilor Unite a fost bine primită. De data aceasta, răspunsul a venit de la UNESCO, iar domeniul semnalat ca fiind propriu era

educația. Țările avansate se concentrau pe această temă după șocul revolte-
lor studențești, în timp ce țările în curs de dezvoltare făceau eforturi de a-și
crea noi instituții și rețele. Dacă imaginile Sorbonei, în 1968, au impresionat
puternic memoria colectivă, alte scene de universități asediate de studenți,
de profesori sfidați și îndepărtați și demonstrațiile violente de pe toate conti-
nentele aveau efecte durabile. Guvernele care oscilau între măsurile drastice
și cele preventive s-au grăbit să construiască noi campusuri. Anul 1970 era
declarat de ONU ca Anul Internațional al Educației, coordonatoarea diferi-
telor agenții specializate fiind UNESCO.

Conferința Generală cu numărul XVI a UNESCO a examinat activitățile
depușe la nivel mondial în domeniul educației, l-a autorizat pe directorul
general să prezinte un studiu privind importanța conceptului Educație con-
tinuă și să inițieze noi activități pentru dezvoltarea și îmbunătățirea învăță-
mântului. Dezbaterile au fost urmate de ceea ce împlinea visul României:
decizia unanimă și armonioasă de a stabili un Centru European pentru
Educația Superioară la București, CEPES.

A urmat un lung proces de elaborare a proiectului, de documente oficiale
ale guvernului român și UNESCO și de urmărire atentă a acțiunii în ședin-
țele Biroului Executiv al organizației, care a intrat în faza finală între 1968 și
1970. Ultimul este anul în care, devenind ministrul Educației în România,
am putut înscrie în activitatea mea, la un loc de frunte, finalizarea unui pro-
ces atât de lung și laborios.

Roluri importante în desăvârșirea lui au jucat Comisia Națională pentru
UNESCO, prezidată de academicianul Athanase Joja, Ministerul de Externe,
cu profesorul Pompiliu Macovei, viceministru, și Valentin Lipatti, reprezen-
tantul român la UNESCO. Acesta din urmă asigura o legătură permanentă
cu patronul suprem al întregii operații, care și-a exercitat permanent rolul de
sprijin și de ghidare, René Maheu.

Fiind un specialist în limbi străine la Universitatea din București, cu o
franceză impecabilă și o remarcabilă cunoaștere a diplomației multilaterale,
Valentin Lipatti a asigurat o armonioasă conlucrare între București și Paris,
cu o pasiune pe măsura importanței instituției care se crea.

În favoarea hotărârii luate de UNESCO de a alege Bucureștiul ca sediu pen-
tru Centrul european jucau și evenimente legate de inițiativele României la
ONU. În 1965, fusese adoptată o „rezoluție europeană”, în a cărei pregătire fuse-
sem implicat până la cele mai mici amănunte. Sponsorii ei erau opt țări mici
și mijlocii (Austria, Belgia, Bulgaria, Danemarca, Finlanda, Iugoslavia, Turcia,
România). Ideea fundamentală o constituia dezvoltarea relațiilor de bună
vecinătate între țările europene, în spiritul pe care rezoluția îl avea în vedere:

Est, Vest și neutri. Mulți comentatori au făcut remarca potrivit căreia componența celor ce prezintă rezoluția este mai grăitoare decât chiar conținutul ei.

Această „rezoluție europeană” a fost bine primită în sfera ONU și îndeosebi la UNESCO. Țările care au conlucrat la New York au avut inițiativa unei Conferințe Europene a miniștrilor de Educație. Aceste manifestări de solidaritate europeană au încurajat și guvernele să lanseze proiectul Conferinței de la Helsinki, încheiat prin crearea CSCE, organizație consacrată securității și cooperării pe continent.

Primul an în care îndeplineam responsabilitățile de ministru al Educației l-am închinat unor îmbunătățiri urgente de modernizare a sistemului nostru. Au fost introduse și dezvoltate domenii noi, precum acela al informaticii și al managementului, au fost create școli în limbi străine foarte bine primite de populație, aducerea manualelor, dezvoltarea învățământului profesional și vocațional, repunerea experienței și practicii în poziția de echilibru cu teoria și altele. Am avut șansa unei incursiuni minime din partea factorului politic timp de un an și jumătate. Nu slăbisem, în ciuda reformei tacite pe care o realizam, atenția și grija față de proiectul Centrului european, începând cu condițiile de găzduire, cât mai adecvate și reprezentative, pe care trebuia să le asigurăm.

Dar iată că în 1971, în iunie, un eveniment neprevăzut schimba întreaga orientare a țării, cu consecințe imediate pentru activitățile de care răspundeam. Nicolae Ceaușescu, Secretarul general al Partidului Comunist Român, a vizitat cu soția sa, Elena Ceaușescu, țări asiatice cu aceeași orientare: China, Coreea de Nord, Vietnamul de Nord și Mongolia. În cursul vizitei, cuplul prezidențial și-a format ideea oportunității unei minirevoluții în România, impresionați fiind de ceea ce văzuseră în China și Coreea de Nord, care să consolideze bazele socialismului științific, de fapt, marxism-leninismului, să elimine pericolul posibil al unei devieri ideologice, să întărească încrederea țării în forțele proprii, să diminueze contactele cu lumea vestică și să se apere de influența ei.

Din iulie și până în noiembrie, mitinguri, ca parte unei largi campanii ideologice, s-au ținut în lanț, demolând unul câte unul elementele reformei la care visasem. Partizanii minirevoluției obișnuiau să spună: „De ce trebuie să tolerăm disprețul celor care știu limbi străine la adresa celor care nu știu? De ce să avem două facultăți de filosofie: una de Partid și alta de Stat? Să punem capăt ploconirii față de străini, care își face drum! Ministerul Educației trebuie încadrat în activiști de partid, sub conducerea secțiilor Comitetului Central, care să aprobe și curriculum școlar și universitar”. Citatele sunt din Plenara CC al PCR din noiembrie 1971. Eram direct citat în astfel de reuniuni, ca unul care a nesocotit rolul și conducerea partidului. Reproșurile împo-

triva ministerului erau deosebit de aspre, mai ales că secții ideologice ale partidului și alte instituții culturale se simțeau vizate și încercau să mute criticismul revoluționar spre alte țări.

În aceste împrejurări, mă temeam că inaugurarea CEPES putea fi considerată ca o amenințare la adresa ideilor noului curs de gândire. În timpul sărbătoririi celei de-a 25 aniversări a UNESCO, la Paris, i-am mulțumit lui Maheu pentru sprijin și am exprimat speranța instalării cât mai repede posibil a Centrului. Acasă, mereu repetam că inițiativa oficială a României era confirmată legal și trebuia aplicată corect. Luam notă totuși că zeci de inițiative ce fuseseră aprobate anterior se prăbușeau. Încercam să caut alte puncte de sprijin, văzând că orientarea spre deschidere nu mai oferea argumente valide și îi consultam mereu pe colegii de la Externe.

O rază de speranță venea de la Conferința Europeană de la Helsinki, în curs de pregătire și creștere a puterii termenului „european“. Devenise un „concept-cheie“. CEPES-ul ar oferi o modalitate de a ne înscrie în acest curent. Accentul cădea pe calitatea „europeană“ a proiectelor, nu pe UNESCO sau educație.

Clădirea nu era încă terminată. Era vorba de fostul palat Kretzulescu, odată folosit ca Muzeul Artelor Religioase și apoi ca ~~sediu Centrului~~ ~~Sindicatelor~~ din România. Dispuneam pentru restaurare de un arhitect, Mihail Gheorghiu Bujor, și de profesorul de la Facultatea de Construcții, Constantin Tănase Iamandi, șeful proiectului însărcinat de Ministerul Educației. De multe ori mă scotea din minister și mă urca pe schelele noului sediu internațional, pentru a-i admira structura. Am început să-l informez pe prim-ministrul Ion Gheorghe Maurer și pe ministrul de Externe, Corneliu Mănescu, despre progresul lucrărilor, considerându-i suporteri și promotori ai CEPES.

A venit și ziua inaugurării noii instituții europene. Maheu trimisese doi adjuncți ai lui de la UNESCO ca să ne viziteze și să ajute la nevoie, în zilele premergătoare. Ne-am înțeles bine cu ei. În 21 septembrie 1972, Maheu era în București și primul venit la ceremonie. Faptul că își făcea apariția și șeful statului, Ceaușescu, a umplut spațiul străzii cu ofițeri de securitate. Era acompaniat de prim-ministrul Ion Gheorghe Maurer. O audiență distinsă de academicieni, miniștri, ambasadori și reprezentanți ai instituțiilor culturale umplea salonul în care au fost instalate microfoanele. Ca gazdă, am făcut cunoștință unora și altora. O conversație cordială și zâmbitoare a început între Maheu și Maurer, care era francez pe jumătate. Am observat jena lui Ceaușescu, care de curând denunțase falsa superioritate a celor care nu vorbesc limbi străine. Nu se simțea în largul lui și în spatele expresiei de o vagă

neplăcere se întreba, sigur, ce sens avea întregul proiect. O consolare a venit totuși din faptul că toate cuvântările subliniau că singurul Centru European pentru Educație Superioară era amplasat la București, argument la care nu putea rămâne indiferent. În privința cooperării cu alte centre de educație, el era cel care impusese controlul de partid asupra universităților, o decizie ce numai cooperare și contactare nu putea stimula.

În cuvântul meu introductiv am salutat asistența și m-am adresat lui Maheu, cunoscut și mult apreciat în țara noastră, mulțumindu-i pentru constanta solitudine și încredere în crearea acestei noi instituții de cooperare intelectuală europeană. Am spus că instituțiile de învățământ superior sunt în mod activ implicate în cooperarea europeană și că întreaga comunitate academică va da sprijin centrului. Am vorbit despre sistemul nostru educativ, care se bazează pe alianța educației, cercetării și producției. Teza era una oficială la noi. O menționeam în ciuda rezistenței tradiționaliștilor și a umaniștilor, care erau împotriva interferenței educației cu viața economică și productivă a societății.

Ceaușescu, în cuvântul lui către directorul general, ambasadori și tovarăși, a recunoscut „importanța educației superioare în dezvoltarea economică și socială a oricărei națiuni, precum și aceea a schimbului de experiențe”. „În sfârșit”, mi-am zis eu. Ideea unui proiect european a fost un prilej de subliniere a ideii la zi. Rolul centrului va fi „de a uni eforturile universităților și ale educatorilor pentru a realiza securitatea, a clădi o lume mai bună și de a face ca Europa să nu mai aibă parte de războaie, să acționeze pentru dezarmare, să demoleze blocurile militare și să elimine restricțiile de orice fel”.

În cuvântul lui, Maheu a prins magistral mingea și a omagiat vocația europeană a României, plasată la întretăieri de drumuri în Europa, unde civilizații vechii, daci și latini, s-au îmbogățit prin contactele cu slavii și germanii. A avut cuvinte de prețuire pentru guvernul român, un companion al cauzei de cooperare europeană. Sunt însă și alții care concură la acest efort. CEPES-ul se înscrie în seria de întreprinderi ce servesc cooperarea europeană. Cu politete perfectă, el sugera că „toți avem de învățat de la vecinii noștri”, pentru că așa se formează culturile. Principul diversității, pe care îl apăra, scădea, de fapt, valoarea monolitismului politic, iar inovația și schimbarea trebuie să învingă inerția aparatului și încăpățânarea celor care apară un status-quo.

În privința UNESCO, reamintea vocația universală a acțiunilor sale. Dar în privința Europei, organizația ținea seama de faptul că „varietatea culturilor, a regiunilor sociopolitice, a obiceiurilor este, în fond, caracteristica dominantă a acestei regiuni cu o veche civilizație”. Din nou, am admirat subtilitatea și moderația cu care își prezenta acele idei la care nu renunța niciodată.

La sfârșit, un nou dialog între René Maheu și Ion Gheorghe Maurer, bând paharul cu șampanie la încheierea ceremoniei. Când în stradă ei străbăteau dublul șir al populației venite să vadă personalitățile prezente, citeam în ochii oamenilor satisfacția și mândria de a zări pe harta Europei un punct strălucitor la București.

Mă retrăgeam din țesătura complicată a genezei și a derulării proiectului cu satisfacția unui proiect dus la capăt. Nu aveam nicio îndoială că în curând voi fi îndepărtat din funcția de ministru al Educației, pentru că decizia fusese luată în cursul furtunoaselor dezbateri ale anului. Mă bucura ideea că, după toate aparențele, CEPES-ul stimulase vocația europeană a conducătorului politic și, în paralel, o temperase pe cea a ideologului mini-revoluționar. Este ceea ce a putut fi observat în următorii ani. Nu regretam această desprindere. Mai era un eveniment la care lucrasem în anul schimbărilor de decor. Una dintre universitățile noastre bucureștene adăpostise primul Congres al științei viitorului, care va da naștere unei Federații Internaționale de Studiu al Viitorului. Și aceasta va fi o instituție care va dura și oriunde s-ar plimba pe glob nu-și va șterge locul și data nașterii.

Conferințe și visuri deșarte

Una dintre marile conferințe pe teme globale ale omului s-a ținut în România, în 1974. Avea ca temă populația la ONU în anii premergători, dar greul a venit acasă, unde problemele logistice lăsaus de dorit. De congres se ocupa generalul Emil Bodnăraș, vicepreședinte cu probleme sociale al guvernului. Nu avea sarcini prea mari în acest domeniu, unde fusese împins, ca într-un colț nesemnificativ, de Elena Ceaușescu, care îl ura din răspuseri. Ea încurajase atunci un folclor intern al partidului, care descoperise că Bodnăraș fusese omul sovieticilor. Eu îl vedeam ca pe un om dintr-o bucată, pasionat să organizeze grupe de luptă precum cele de la 23 august, apoi ca șef al armatei, regimente și divizii. Avea autoritate, cerea disciplină. Era omenos și soldații îl iubeau. Auzai uneori: „Să trăiască Bodnăraș / Are grijă de ostaș“. Era nemulțumit de gloata de funcționari vestejiți care îl înconjură. Făcea parte dintre activiștii marginali care se ocupau de un fel de asistență socială, cu hârtii și ștampile.

Eram îngrijorat. Nu vedeam unde se vor caza 3 500 de participanți străini, când hotelurile existente aveau cel mult 2 000 de paturi, unde vor mânca, sau cu ce vor străbate orașul, știut fiind că nu existau taxiuri suficiente nici pentru populație. Dar pentru Bodnăraș aceste sfidări și obstacole nu constituiau decât puncte de cucerit printr-o ofensivă militară. În

privința spațiului de asigurat a oprit prin ordin preluarea de cumpărători a apartamentelor din blocurile de la marginea orașului și a dispus mobilarea lor și punerea la dispoziția congresului. N-au fost proteste, pentru că viitorii proprietari vor primi case mobilate, avantaj ce compensa întârzierea suferită. Peste noapte au apărut sute de taxiuri albastre (culoarea ONU), marca Dacia, scoase din lotul de export care mai putea aștepta. Bodnăraș nu propunea și negocia soluțiile, el transmitea ordine lapidare, irezistibile. N-aș fi pariat că în concurența economică a liberalilor cu a socialiștilor, ar fi câștigat cei din urmă, dar în acest caz, al organizării congresului, asemenea minuni realizate peste noapte nu se puteau face decât în țara mea.

Obținusem și eu de la ministere, transmițând „dorințele” lui Bodnăraș, tineri care să-i asiste pe participanți în mișcările lor: centre și puncte de îndrumare, însoțire, traducere. Ei redactau și multiplicau ghidul, harta și listele, făceau de serviciu zi și noapte. Găsiseam și loc pentru ei, fiindcă erau peste 200. Cum delegațiile erau conduse de șefi de state și de guverne sau de soțiile lor care patronau asistența pentru copii și familii, bolnavi, săraci sau cei în vârstă, trebuia să li se dea însoțitori bine pregătiți, vorbitori de limbi străine.

De obicei, președintele este ales din rândurile țării-gază. Bodnăraș se gândise la mine și, pentru a-mi întări „rangul”, a propus să fiu avansat la Consiliul de Stat, de la consilier la ministru fără portofoliu. Se părea că a reușit. Dar a fost suficient pentru Elena ca preferatul să fie ministrul de Externe, George Macovescu. Eram menținut secretar general al Comitetului pregător românesc. Deși nu-l vedeam bine pe Macovescu, care se ocupa în minister de diplomația bilaterală și nu de cea a instituțiilor și a conferințelor internaționale, eșecul lui Bodnăraș era de prevăzut.

Când a început conferința, toate dificultățile și complicațiile organizării au pălit în fața complexității și a varietății totale a poziției reprezentanților țărilor lumii în materie de populație. Se băteau cap în cap recenta formulă lansată de occidentali, a controlului nașterilor, cu tradiționala școală a libertății familiei de a decide, femeia care muncește cu cea care crește copii acasă, lumea dezvoltată cu sporuri unice cu lumea a treia în creștere explozivă, România în favoarea familiei cu vecinii rezervați, Europa în declin cu Asia în expansiune; în plus, fiecare religie prezentă avea doctrina ei proprie, iar problemele financiare și de asistență, cât și de unde proveneau, se aflau la ordinea zilei. Confuzie și dezacord în dezbateri. Dar ce politici sau recomandări vor rezulta din acest vacarm? Ca să ușurez tensiunea, am organizat un colocviu deschis permanent schimburilor de vederi neoficiale și pentru a auzi vocea specialiștilor și a oamenilor de știință. Se ținea în clădirea Facultății de Drept. Am rostit și eu o cuvântare despre rolul bunicilor în demografie.

A venit și ultima zi de lucru. Nu fusese formulată nicio concluzie, nu fusese propusă nicio listă de măsuri. Mi-am spus că existența stare nu e rea: prin faptul că nicio doctrină n-a câștigat cursa, înseamnă că e loc pentru toate. Și, în ultima noapte, am scris vreo trei pagini de concluzii și nu de decizii, descriind punctele de vedere, fiecare cu dreptatea lui, cu avantajul moderației asupra extremismului, ca o îndemnare la conlucrare și înțelegere, atât de necesare în supraviețuirea omenirii. Fără ezitare, a doua zi dis-de-diminează, am dat textul la tradus, multiplicat și difuzat unor delegații extenuate, aflate pe punctul de plecare și care – minune! – au acceptat unanim textul final. Cred că nici Macovescu nu dormise în acea noapte, terorizat de ideea că a lăsat prima conferință mondială suspendată în aer, fără final.

A doua Conferință ONU din seria majoră se referea la Știință, Tehnologie și Dezvoltare. Lungi perioade de organizare la sediul ONU, unde eram membru în comitetul de pregătire. S-a ținut la Viena, în august 1979. Mă simțeam bine. Șeful delegației române era academicianul Ioan Ursu, pe care îl cunoșteam bine de când lucrase un timp la Princeton. Săptămânal își alina dorul de familie, venind în weekend la mine, la New York, cu zece ani în urmă. În acea perioadă îi urmasa lui Hulubei în poziția de șef al Școlii românești de fizică. Iar colegii lui europeni îl aleseseră președinte al lor pentru un mandat. Se bucura peste tot de admirație și de prietenie, pe ultima câștigând-o prin trăsăturile lui de caracter omenos. Ambasadorul român de la Viena era fiul lui Petru Groza, cu care întrețineam relații de amicitie. Secretarul general al ONU era Kurt Waldheim, fost coleg de-al meu în 1957, când în proaspetele noastre reprezentanțe el își ajuta ambasadorul în calitate de ministru, iar eu pe al meu, drept consilier.

Unde mă roteam, întâlneam numai prieteni. La prima reuniune a comitetului de conducere a conferinței, la cele trei secții se adaugă a patra, Secția pentru Viitorul Științei, unde sunt desemnat președinte. În acest climat propice, aveam și mândria unui ardelean care conducea într-o sală a Palatului habsburgic un grup de savanți din toată lumea.

Dar iată că mi s-a rezervat o experiență neplăcută. Extremele erau reprezentate de un ministru adjunct care, prin sarcinile lui de veghe, primise instrucțiuni clare și dure de la Cabinetul doi de a mă urmări cu atenție și de a-mi limita activitățile și relațiile la meritata lor valoare, adică zero. La început, luat prin surprindere, n-a putut contracara ocuparea de către mine a unei poziții în conferință. Dar șicana și eroziunea s-au desfășurat apoi furi-bund, în discuțiile despre perioada post-conferință, când se discutau noile organisme consacrate științei și dezvoltării la ONU. Waldheim mă cheamă la el și îmi spune că ar dori să creeze un post de subsecretar care să se consacre

total subiectului ce merită atenția curentă. Mă întreabă dacă aş vrea să candidez, pentru că ar agreea această soluție.

Prin Ursu, știrea ajunge la București, iar el, ca șef al delegației, întreabă dacă se aprobă soluția sugerată de secretarul general. Spre surpriza mea, răspunsul așteptat vine repede. Se dă dezlegarea necesară și se menționează că la Biroul CC s-a decis eliberarea mea din funcții la București, pentru a candida la un post în ONU. Îi spun, cu mulțumiri lui Waldheim, că mă voi strădui, în cazul numirii, să-i îndeplinesc așteptările. Îmi zice că trebuie să aibă încuviințarea celor patru mari grupe geografice de țări.

De la București, unde ajunsesem cu noua calitate virtuală, urmăresc lanțul formalităților întreprinse, în care nu mai aveam nimic de spus, fiindcă era rândul diplomației să mă susțină.

Este exact ceea ce nu s-a întâmplat. Indicațiile menționau că nu mai era treaba noastră și să nu se abordeze problema. Lucrurile s-au încurcat, pentru că toate grupurile au fost în favoarea candidatului român, minus America Latină, care avea un contracandidat brazilian.

Îl cunoșteam pe acesta, fiindcă era chiar cel însărcinat de ONU să pregătească lucrările Conferinței de la Viena. Cum să dai din mână ceva îți aparținuse ani în șir? Era un poet, cu puțină formație și vocație în diplomatie, cu cele mai vagi contacte cu știința și tehnologia contemporană. Nu bănuiam ce șanse avea, contând pe Waldheim. Un ardelean trebuia să știe ce valoare aveau promisiunile Vienei. Mai târziu, Waldheim mi-a povestit cele întâmplate. Diplomația braziliană s-a ambalat peste tot și, mai ales, la ușa lui, unde stătea din zori până în seară. Nicio mișcare de la ambasadorul României. Contactat de Waldheim, care nu îi înțelegea tăcerea, a spus că nu este informat despre candidatură, nu i s-a dat nicio dispoziție în acest sens și, mai mult decât atât, a înțeles că nu trebuie să se amestece. Iritat de evoluția cazului, Waldheim ar fi renunțat la crearea postului de subsecretar pentru știință, înființând o direcție, la care, exasperat, l-a numit pe brazilian. Vreme rea și drumuri proaste, candidatul român se resemnează, iar camarila își freacă mâinile.

Dar cu inculpatul ce facem? Cabinetul doi: „I-am dat drumul, aici n-are ce să caute. Numiți-l unde vreți, dar să nu-l văd în preajmă”. Și a căutat o țară mică, o ambasadă aproape invizibilă și am ajuns ambasador în Elveția. E aproape indecent să leg soarta mea de intrigi banale, rudimentare, de capricii și ambiții iraționale și să le dedic atâtea amintiri. Dar poate că e o componentă care invadează din când în când, ici și colo, scena istoriei, chiar dacă odată cu trecerea vremii devine rizibilă.

VII. ELVEȚIA

Cei șapte

Sunt la Berna. M-am instalat la sediul ambasadorului român, la Schlössli, castelașul. Am luat în primire ambasada, situată într-o casă în oraș, am făcut cunoștință cu colegii mai tineri specializați în politică, presă, economie, cultură, administrație, destul de mulți pentru o reprezentanță într-o țară mică. Sunt anunțat de prezentarea scrisorilor de acreditare și mi se descrie protocolul. Ca în manualele clasice. Ținută: frac, pantaloni reiați și joben. Transport la Palat: trăsură istorică, medievală, cu cai. Prima lecție: tradiționalism, istorie respectată, demnitate. „Veți fi voi mari, dar aici sunteți pe terenul nostru.“

Ajungem la Palat, gardă de onoare. Sunt condus în sala în care mă așteaptă, tot în ținută oficială, șapte demnitari. Unul se desprinde, mă salută, îmi prezintă miniștrii, citesc textul meu, citește textul lui și ne așezăm comod în fotolii. Schimb de idei, mă prezint pe scurt. Sunt prima dată ambasador în viața mea, onorat că încep în Elveția, în 1980; lucrez de 23 ani în diplomația multilaterală, ONU și alte organizații, am fost ministrul Educației în guvern timp de trei ani. Aflu că de față sunt miniștri ai guvernului. Președinte? Nu există. Fiecare dintre cei șapte devine președinte de guvern și de republică. Conducător suprem este, de fapt, tot guvernul, totalul miniștrilor, cei șapte. Alegerile schimbă guvernul? Nu, pentru că guvernul este compus din reprezentanții a patru partide și, prin înțelegere, trei partide au câte două locuri și un partid, un loc. Aceasta se întâmplă la nivel federal, unde o structură mică este cvasiindependentă. Realitatea politică se consumă la nivelul celor 26 de cantoane. Când ele s-au unit și au format Confederația elvetică, au desemnat funcții minimale pentru cei de la Centru. Elvețienii nu suportă să aibă pe cineva deasupra lor care să le dea ordine. Ei își aleg conducătorii cantoanelor vorbind uneori în piață, ridicând săbii pentru un vot de „da“. Înseamnă că va trebui să ajung la cantoane? Nu neapărat. Nu se ocupă de politica internațională.

Asta este una dintre treburile Federației. Tot a Federației este și armata, singurul loc în care cetățenii sunt toți elvețieni la fel și nu cantoniști. Există o mare varietate a cantoanelor. De aceea, o primă clasificare se face după limba pe care o vorbesc. Sunt patru limbi oficiale: germana, franceza, italiana și romanșa. Dar ultima nu este inclusă în circulația și în activitățile elvețienilor, întrucât are mai multe dialecte. Tradițiile istorice ale cantonului romanș nu sunt însă de neglijat.

Mă întorc la Schlössli, asimilând informațiile inedite și neașteptate. Când le citești din cărți și ghiduri nu înțelegi câtă originalitate conțin și cât de mult diferă Elveția și elvețienii de restul lumii. O caracteristică pe care o cunosc și o respectă cu toții este totala neutralitate a țării. Nu are niciun aliat, ceea ce îi mărește singularitatea. Prin definiție, nu are dușmani, ceea ce îi permite să aibă prieteni oricât de mulți. Are bănci, este specialistă în finanțe, are seifuri pentru toate bogățiile din lume, care caută un loc sigur și discret. Are și cea mai bună ciocolată și cele mai precise ceasuri. Este campioană a vacilor cu cel mai mult lapte și are cei mai frumoși munți ai Europei. Să tot stai să îi admiri și să îi pozezi.

În matematică există o teoremă a punctului fix într-o mulțime dată. Elveția este punctul fix al Europei. Este stabilă și constantă, în timp ce țările continentului se schimbă, fluctuează, urcă sau decad, sunt când prospere, când în criză. Este unică în această privință. Mai găsești neutralitate și stabilitate și la țările nordice, care nu au Alpi, deși au ghețari. Există și acolo sobrietatea și încăpățănarea de a supraviețui. Dar nu au această originalitate greu de înțeles și de explicat, uneori paradoxală și ermetică, a minții elvetice. Dacă punctele fixe sunt rare, punctele de sprijin sunt necesare oricărui diplomat.

Am găsit unul în președinte. Ca profesiune, era istoric, Georges-André Chevallaz. A scris cărțile de istorie a Elveției și era respectat pentru cultura lui. Când m-a primit ca președinte era și ministrul Armatei. Ca după un ceas elvețian, peste zece ani mă voi întâlni cu el, ambii pensionari. Și pe terasa casei lui din Lausanne îmi va vorbi cu multă sinceritate de ce cu zece ani în urmă situația Elveției era mai bună.

Am găsit și alte puncte de sprijin. Pe unii îi cunoașteam, ca Jacques Freymond, genevezul, din stagiile mele de negocieri de dezarmare, și pe Max Bill, întâlnit la UNESCO, locuind în Zürich. Filosoful din Geneva, Denis de Rougemont, se va adăuga prin Freymond și apoi Friedrich Dürrenmatt, prin hazard pur.

Mai aveam un unghi din care se completa rețeaua prieteniei și a surselor de înțelegere a fenomenului elvețian. Erau marii români care își legaseră numele de Elveția, unde se simțeau precum acasă: Enescu, maestrul lui Menuhin, de

pildă, pe care îl găseam pe hartă, la Gstaad. Era Arghezi, legat de Fribourg, unde studiasse, și de Geneva, unde îl întâlnisem în 1962. Putea fi inclus și Brâncuși, care trona ca un geniu protector în casa lui. Dar Lucian Blaga, care a fost diplomat aici la Berna? Iar părintele tagmei noastre diplomatice, Titulescu, era an de an prezent la lucrările Ligii Națiunilor de la Geneva, ale cărei Adunări Generale le prezidase, caz unic, de două ori în viață.

Cum o să mă simt stingherit, singur sau izolat când năluca nepieritoare au trecut prin orașele pe care le vizitez și în care există oameni care prevestesc încă fapte și întâmplări cu acești oameni pe care i-am cunoscut îndeaproape?

Reîntors la ambasadă, încă în ținută de gală, i-am rugat pe colaboratorii mei să mă ajute să lipsesc cât mai mult din biroul meu. Aveam convingerea că pentru a înțelege Elveția, trebuia s-o bați cu piciorul, așa cum fac turiștii cu Alpii. Iar faptul că e mică și ușor de parcurs îmi ușurează sarcina pe care mi-am luat-o. „Să începem“, am zis eu. „Este un meci de fotbal în curând cu România.“ „Luați-mă cu voi, știu că sunteți interesați. Știe cineva ziarul cu al cărui redactor principal a fost prieten Blaga?“ „Da, îmi răspunde consilierul Gârbea. Și astăzi este un ziar mare.“ „Mergem la el ca să-l salut în numele unei amicitii vechi.“ „S-a făcut“, mi-a spus colegul.

Mi-am dat seama că puteam conta pe ajutorul colegilor mei. Toți păreau bine introduși în societate și talentați chiar.

Consilierul economic, Ioan Luca, era familiarizat cu mediul complicat bancaro-comercial și avea o certă vocație culturală în paralel, iar cel mai tânăr atașat era mai activ decât mă așteptam. Încă douăzeci de ani și va conduce o ambasadă importantă în Asia.

Deci tradiții aveam, echipă da, ambasadorul care mă precedase, un medic distins, fusese și el activ. Nu trebuia să fii atât de inovator pe cât crezusem, dar era mult mai ușor să respecti o continuitate, presărând doar amendamente stilistice.

Mă așez la masa de la Schlössli, unde stătuse Blaga. Pe ea, în semn de respect, a fost păstrată mașina lui de scris. Mai încolo, o pianină îmi procură încă un subiect de interes. N-am uitat ceva? Bineînțeles, e marele pianist Lipatti, stabilit în Elveția. Îl cunoscusem pe fratele său în București. Bănuiam că pentru el, nu era ușor să ai ca frate un geniu. Dar inteligența era vizibil un dar al familiei. Am fost mai mult decât norocos. Am făcut cunoștință cu un mare admirator al lui Lipatti. Poseda o colecție bogată de înregistrări ale concertelor lui. Am dus multe tratative ca să-l conving să organizeze o audiție la ambasadă, în casa în care a pășit și Lipatti. Am aflat că obiecțiile veneau de la văduva muzicantului. Întreținea sentimente politice de dezaprobare a regimului existent în România. Explicam, izbindu-mă de încăpățânarea unei

femei care refuza orice comunicare cu mine, că nu omagiem regimul prezent, ci pe Lipatti nemuritor.

În fine, a venit muzicologul, a instalat toate aparatele necesare și, în prezența unor ambasadori, a prietenilor României și a unor admiratori ai lui Lipatti, în același salon în care lucrase Blaga, îl ascultam pe marele pianist român. Trebuie să mărturisesc că de la prima notă, urmată de valul celorlalte, am simțit o emoție profundă și o subită înțelegere a ceea ce este perfecțiunea. La sfârșit, cuvintele sau felicitările erau de prisos, pentru că întregul concert depășise muzica și atinsese sacrul.

Berna și Graubünden

Capitala Elveției, Berna, este situată în inima țării. Se află o idee mai spre nordul germanic decât spre sudul italian, mai la dreapta estului francez decât a vestului austriac. Ce m-a izbit mai mult, mișcându-mă în oraș, era fluviul său, apa și nu munții, cum mi se părea normal în Elveția. Este fluviul Aare, care vine din nord-est, trece prin orașul Aarau, dă numele de canton Argovia regiunii, trece prin Berna și se termină în lacul Thuner. Dar când ajunge în centrul orașului Berna, face un ocol uriaș, care îmbrățișează tot centrul, încheie apoi bucla pe dedesubt și mândru se îndreaptă brusc spre sud, ca și cum și-ar sfârși spectacularul omagiu adus orașului în speță. În interiorul palmei lui strânse sunt situate toate clădirile istorice, catedralele vechi începând cu Rathaus-ul (primăria) de pe Postgasse – străzile sunt „gasse” – și catedrala Münster de pe Müstergasse.

Orașul vechi de pe Marktgasse este animat, plin de magazine și vizitatori. Când treci pe sub Turnul Închisorilor, dai de o fântână a Annei Seiler, care în 1354 a construit primul spital al orașului. După ea, o fântână are în vârful său un urs, simbolul orașului, de la care Berna își trage numele, cu armură și pușcă. O altă fântână are statuia unui căpcăun uriaș care mănâncă un copil mic.

Ajungem, după simbolul orașului, la simbolul Elveției. Este ceasul, obiectul cel mai iscusit specific elvețienilor, și cel mai vechi dacă ținem seama că Turnul Orologiului datează de la sfârșitul secolului al XII-lea și că ceasul următor pictat cu urși mici și înconjurat de clopoței nebunului este din secolul al XVI-lea. Casele vechi, restaurate și îngrijite, înconjoară acest centru istoric, dar cei ce au locuit în epoca noastră în ele nu sunt de nesocotit, Einstein de pildă.

Münsterul merită o vizită detaliată. Piatra de fundament: 1421. Construcția continuă până în 1573, dar turnul nu se termină decât în 1893. Poți să urci în el și să admiri panorama care îți arată în toată măreția lor, în sfârșit, și munții: Alpii Bernezi.

Orașul este plin de muzee: istorie, istorie naturală, belle-arte, poștă și munți. Îmi amintesc cum într-un muzeu al drumurilor era expusă o hartă a regiunilor elvetice în epoca romană uluitoare de densă, dată fiind pasiunea romanilor pentru căile de comunicații bine întreținute. Alături se afla o hartă medievală cu același subiect. Comparată cu cea romană, era un adevărat dezastru. Puține drumuri, altele doar punctate, o imagine a unei stări de fracționare nobiliară, fără urme de disciplină și plan latin.

Berna nu se termină aici, unde am reședința. Nu are vecini apropiați, pare singuratecă. Aarul o trage în jos spre cea mai densă regiune din Elveția, care deține lacurile de mare atracție pentru străini. În acest Oberland Bernez, cu capitala la Interlaken, găsești orașele Grindelwald, Mürren și, aproape de el, Muntele Jungfrau, având o altitudine de 4 158 m.

Capitala domină unul dintre cele mai mari cantoane. Deschidem o fereastră spre înțelegerea caracterului predominant germanic al Elveției. Două criterii concură la această poziție, deși într-o țară atât de egalitară nu există ierarhii sau hegemonii. Dar și ca număr, și ca limbă, elementul german predomină, în raport cu cel francez sau italian.

Când se cercetează germanii din țările înrudite, cum este Austria, se vede că limba vorbită nu este similară cu cea din granițele Germaniei. În cazul Elveției este vorba despre o pronunțată diferență între germană și idiomul german din Elveția, numit chiar: *schwiz*. Deci germanii de aici nu sunt chiar așa germanici. Cei ce vorbesc franceza și italiana în Elveția se deosebesc mai puțin de limba țării-mamă. Ajungem astfel la întrebarea: Știind că ceea ce numim cultură specifică începe cu limba vorbită și că identitatea unei populații este dată de cultură (și nu de civilizația ei transmisibilă până la universalitate), mai putem vorbi despre o cultură elvețiană? Într-adevăr, scriitorii și artiștii par atârnați de cantoane. Când te apropii de o propoziție valabilă în Elveția, fii sigur că vei da și de una contrarie. Dürrenmatt, care va fi unul dintre călăuzii mei, aparține unui canton, Neuchâtel, dar pe care îl urăște și se consideră scriitor elvețian.

Nerăbdător să îmi fac cunoștință cu realitățile, părăsesc în primele zile Geneva și accept o invitație în Cuira (Chur) capitala cantonului Grischun sau Graubünden. Este un canton uriaș, vechi și cu amintiri istorice, străbătut de Rin la nord și mărginit de En (Inn) la sud. Cuira primește omagiul Rinului. Este o capitală care pendulează între germanism și latinism. Rudele mele, romanșii, sunt de aici, adăpostiți în văi adânci.

Iau bisericile la rând. Sfântul Martin ne amintește de episcopatul din acest oraș. Catedrala Notre-Dame este în stil roman și gotic din secolele al XII-lea și al XIII-lea. Ferestre înalte, cam întuneric. Tripticul sculptat în lemn aurit

(secolul al XV-lea) este cel mai mare triptic gotic din Elveția. Statui de apostoli din secolul al XIV-lea. Muzeul rustic îmi atrage atenție. Folclor regional, bijuterii, broderii, costume.

Tot ce văd când plec din Cuira în sud și est pare o replică a unei contra-Sahare, cu munți, ape și văi cu localități mici, semănate rar, ca niște contra-oaze. Dacă o iau spre Reichenau, voi da acolo de confluența Rinului Anterior cu cel Posterior. Mai jos, de notat Via Mala lângă Thusis. Voi merge acolo pentru că mi-a plăcut romanul. La dreapta Davos, voi merge și acolo, doar sunt în permanență congrese. Mai jos de el, St. Moritz și nu departe, Engadina de sus, iar dacă urci pe Inn, lăsând Munții Diavolezza în urmă, dai de Engadin de jos. E altă lume decât cea berneză.

Nu este atât de pustiu cum pare, datorită cascadelor, podurilor înalte, trecătorilor, lacurilor dese. Am luat notițe și m-am dumirit cum dau de vorbitori de română. Dar înainte de toate vreau să înțeleg ce a vrut Iorga cu aceste locuri pentru a face o legătură între patria reșianilor și nașterea daco-romanilor.

La plecarea din București, răsfoind hârtiile care formau documentarul meu despre Elveția, am dat despre un studiu al lui Iorga, pe care nu-l văzusem citat nicăieri, intitulat *Paralele româno-elvete*, publicat în analele Academiei. Fusesse prezentat într-o sesiune de lucru în 1939. Era anul în care începuse războiul în Europa, cu un an înainte de abdicarea regelui și de începutul dictaturii antonesciene. Cine își mai bătea capul cu o lucrare internă a Academiei, care nu a fost scoasă din depozitele Bibliotecii? Acestea nu se vând în librării, lumea nu știa de ele.

Din ce cunoșteam, Iorga se ferea de studii comparative. Și iată un titlu îndrăzneț, care depășește studiile obișnuite, anunțând că autorul stabilește un adevărat paralelism istoric. Se pare că la Zürich, la un Congres internațional de istorici, Iorga a devenit atras de acest subiect.

În esență, iată în ce constă experiența istorică și circumstanțele care i-au permis lui Iorga să afirme paralelismul româno-elvet: și unii, și alții s-au format după plecarea romanilor care ocupau Dacia și teritoriul elvețienilor, prin același proces de coagulare care se produce la sfârșitul unui imperiu precum cel roman. În ambele locuri imperiul suveran se retrage. Localnicii se unesc în formații mici. Într-un loc ei sunt reto-romani, în celălalt, daco-romani. Este o schemă diferită de naștere a altor popoare, ca rezultat, de obicei, al unor războaie, conflicte, noi ocupații și alte proceduri. Iorga continua să numească populația de care se ocupa reșiani, ca și romani. Ei corespund daciilor din schema paralelă. Reșianii trăiau în ceea ce azi este cantonul Graubünden sau Grischun, în jurul Cuirei la care făcea Iorga mereu referință.

Experiența rețianilor de a se aglutina în jurul unei identități născute sub romani este semnificativă pentru formarea cantoanelor. Reția devine, practic, primul canton al Elveției, în această viziune. Iar solidaritatea lui internă se va dezvolta, cum remarca Iorga, prin creștinare și biserică, dovadă autoritatea specială a episcopului grizon.

Istoria românilor confirmă că în mileniul post-roman, Transilvania a fost leagănul unor formațiuni mai mici care conlucrau și coexistau, până la venirea ungarilor, iar aceștia au încercat să îi asimileze într-un proces reușit doar la nivelul de sus al nobilimii. Citindu-l pe Iorga, vedeam „țara” lui Menumorut drept un ducat asemănător unui canton antic. Din aceste bucăți, s-au format uniuni treptate, la ambele popoare, terminând în statele unitare de azi. În timp ce procesul integrării era facilitat la români de limba comună și cu ea cultura și obiceiurile, limbile vorbite pe teritoriul elvețian au constituit adevărate piedici în calea unificării. Și totuși, obstacolul a fost îndepărtat și în era medievală, unificarea s-a făcut începând cu patru cantoane și extinzându-se treptat înzecit.

Este ceva care în forma minții și în circumstanțele istorice i-a determinat pe elvețieni, cu identități la care nu au renunțat niciodată, să își formeze un stat comun. Era în mare măsură imperativul supraviețuirii, urmărit cu mare perseverență, cerând o forță mărită de rezistență într-o lume cu puteri mari, prin alianțe permanente ale celor mici.

Lectura lui Iorga este răsplătitoare. Dar îndeamnă și la găsirea unei explicații. De ce într-un moment de tensiune internă neobișnuită și de izbucnire a unui război, ce va lua proporții mondiale, Iorga se ocupa de elvețieni și sublinia faptul că reprezentau un paralelism cu noi? Probabil, era și un mesaj din partea unui istoric ce fusese și un politician de frunte. Iorga era îngrijorat de ascensiunea legionarilor și de spectrul dominației germane asupra Europei, ceea ce numea „vremea rea ce o parcurgem”. Voia, poate, să arate că elvețienii, în loc să fie buimaci și speriați, păreau a fi o țară calmă care, bazându-se pe neutralitatea ei veche, se ținea departe de toate conflictele, în timp ce alții, ruinați de comploturi și rebeliuni, divizând țara lor în tabere adverse, își săpau singuri groapa.

Geneva

Făceam cunoștință cu Elveția, o țară unde totul era orânduit, definit și stabilit de multă vreme, cu un aer de stabilitate solidă și durabilă. Îmi veneau în minte versurile: „Dans Venise la rouge/ Pas un bateau qui

bouge”.¹ La noi lucrurile se schimbau de la o zi la alta. Credeam că în colțul meu de la Berna puteam să stau o vreme netulburat, cu bucuria de a fi scăpat dintr-un vacarm răutăcios și ostil. Dar iată o comunicare urgentă: „Vă deplasați la Geneva, preluați ambasada de la ONU și relațiile cu organizațiile internaționale cu sediu genevez. Veți fi în continuare și ambasador la Berna. Organizați împreună cu colaboratorii existenți activitatea, în așa fel încât să puteți rezolva probleme de importanță crescândă”.

Agenda pe care o fixasem și o începusem: relații cu autoritățile, vizita în cantoane, expoziția de artă populară în Neuchâtel, prezența la meciul de fotbal româno-elvețian, câștigat de ai noștri, și care mă introdusese în lumea sporturilor, farmecul locurilor istorice și pitorești care mă așteptau, tot programul și visurile se suspendă.

Cunoșteam Geneva foarte bine din zecile de deplasări la Comisia de dezarmare, la Comisia economică europeană sau la reuniuni ad-hoc. Admiram orașul. Scrisesem despre el articole: *Geneva lui Balzac*, *Geneva lui Rousseau*. Problemele nu mă speriau. Voi locui și voi lucra în două orașe, voi pendula între ele, luând mașina sau trenul, poate voi avea mai multe șanse de a vedea în treacăt panorame și orașe și de a ieși din monotonia unui singur decor. Mai era și o satisfacție secretă. Fusesem trimis punitiv, ca să nu am vizibilitate, nici lucruri importante de făcut și brusc aceste considerații sunt anulate și din ascunziș ies la vedere pe o scenă mare. Ce se întâmplase?

Am înțeles că schimbările de acasă se datorau unei furtuni neașteptate. România intrase în criză financiară. Nu își putea plăti datoriile. Adoptase „avant la lettre” ceva cunoscut înspre anul 2000 drept măsuri de „austeritate”. Să plătești un singur funcționar care acoperă două servicii era una dintre ele. Un salariu nu pentru doi ambasadori, ci, de fapt, pentru trei, câți aveau cele mai multe țări la Geneva, întrucât relațiile la ONU erau un lucru diferit de activitatea de la Dezarmare și de legătura cu agențiile specializate dintre care OMS și OIM erau palate cu sute de funcționari.

Aveam șansa de a lucra la Geneva cu colegi bine pregătiți. Se distingea consilierul eminent Teodor Meleșcanu, pe care îl cunoșteam de când urma cursurile masteratului nostru, urmate de doctorantura de la Geneva. M-am sfătuit cu el și am fixat o împărțire a timpului meu: luni, marți și miercuri sunt la Geneva, restul săptămânii îl fac la Berna, cu numai două zile de contacte și evenimente disponibile. „Sâmbătă și duminică într-un loc sau altul, sau în Alpi”, ziceam eu în sinea mea. I-am dat depline puteri și l-am rugat să se considere șeful misiunii destul de numeroase și greu de administrat. Luni

¹ În Veneția cea roșie/Nicio ambarcațiune nu se mișcă (în lb. franceză) (n.red.)

dimineța îmi va arăta programul pe care mi-l propune și prioritățile. Ne-am pus de acord și în alte privințe, de pildă să ținem sus steagul, ieșind din anonim și ocupând-ne de manifestări mai vizibile. La sediul ONU, la Palatul Națiunilor, să facem o expoziție de cărți și imagini consacrată lui Titulescu, lansată solemn. Eu plănuiam o comemorare Arghezi, la universitate, având invitați scriitori din România.

La Geneva locuiam în partea sudică a lacului Léman, în cartierul Florissant. Ambasada se găsea aproape de malul lacului, lângă cheiul Cologny. ONU, de cealaltă parte a lacului, la care ajungeam trecând podul Mont-Blanc, la punctul unde lacul se varsă în fluviul Rhon. Mi s-a făcut lumină. Ca și la Berna, unde Aarul face bucla omagială în centrul orașului, aici un fluviu și un lac conspiră în a saluta Geneva. Legea „salutului apei” se repetă patetic. Este un lac, regele lacurilor alpine, cu adâncimea de peste 300 de metri, o suprafață de 58 000 de hectare și o lungime de 70 de kilometri. Dăruiește riveranilor un climat favorabil. Dar cel mai frumos este toamna, când încep sesiunile de lucru la Palatul Națiunilor.

Zilnic deci de la ambasadă sau de acasă voi face bucla, rămânând pe cheiurile istorice tot timpul, în palma uriașă a capătului de lac. După cheiul Gustave-Ador, voi urca pe cheiul de Mont-Blanc și apoi pe cheiul Wilson, până la Perle du Lac și Mon Repos. Pe acest chei s-a produs tragicul asasinat al împărătesei Austriei, faimoasa Sisi, soția lui Franz Josef, longevivul habsburg. Cred că am rămas obsedat de asocierea apei cu orașele, odată ce am văzut că atunci când părăsește orașul, Rhonul în combinație cu fluviul Aare mai face o buclă de adio.

Faima Genevei nu vine decât parțial de la lacul ei. Gloria i-au adus-o oamenii. Este pe rând Geneva lui Voltaire, pentru că el a trăit aici. Este apoi a lui Rousseau, care s-a născut aici. Dar cu două secole înainte de ei, a fost Geneva lui Calvin. Puteam medita la el la Muntele Reformei și în parcul cu statuile marilor reformiști. Dar prin faptul că, după istoricii economiei, capitalismul s-a născut din calvinism, Geneva lui Calvin, prin sobrietatea moravurilor, munca intensă și fără răgaz, fără așteptarea răsplății și strădania continuă deschide un capitol în evoluția civilizației. Este și Geneva lui Balzac, prin faptul că a venit aici să o întâlnească pe femeia pe care o iubea prin corespondență. Alți literați, ca poetul Byron, și-au legat numele de Chillon lângă Montreux, în celălalt capăt al lacului Léman. Iar la Montreux îl aflăm pe Titulescu, în 1936, la faimoasa Conferință a Mării Negre. Dar asta după ce îl aflăm un deceniu întreg în Palatul Națiunilor din Geneva.

Există și o dimensiune ținând de religii în activitatea Genevei. Elvețienii se împart în mod egal între catolici și protestanți. Este un echilibru prețios

care funcționează tacit. N-am întâlnit elvețian care să pună religia la care aparține în lista factorilor definitorii pentru identitatea lor. Dar intră în preocupările lor de a încuraja înțelegerea între părți care se opun în politică, în conflicte și alte divergențe. Ortodocșii sunt prezenți sub oblăduirea unui ierarh grec, pe care l-am vizitat. Viitorul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române se afla acolo în stagiul. Erau mereu organizate reuniuni de convergență a creștinilor la care participau trimișii Bucureștiului. Mă văd însoțindu-i și oferindu-le o masă la Perle du Lac, la care înregistram satisfacția lor față de vizita în Elveția și climatul armonios al lucrărilor la care au participat.

Mai este un lucru care oferă vizitatorului român prilej de reflecție și mândrie. Legăturile cu elvețienii existau de mult. Numeroși domnitori aveau secretari elvețieni. Mulți boieri angajau profesori elvețieni pentru educarea copiilor lor. Și, într-o formă mai amplă, emigranți elvețieni se stabileau, în grupuri mici, pentru culturile de viță-de-vie și producerea de vinuri.

Dinicu Golescu, în călătoria lui din 1825–1827, ajunge și în Elveția.

Enescu și Menuhin

Un limbaj comun. Trei ani la rând, am fost vecinul comun alfabetic al muzicienei Hephzibah Menuhin la colocviile UNESCO pe teme globale ale omenirii, ținute în 1976, 1977 și 1978. În pauză și în activitățile sociale legate de colocvii ne întâlneam și discutam. Orice român aparținea pentru ea „țării lui Enescu“. Se vedea că pe un ecran mintal proiecta imagini: Sinaia cu pădurile înroșite de toamnă, unde venise la vârsta de șapte ani cu fratele său, Yehudi, cu mama sa și cu sora mai mică. Yehudi continua în 1927 la Sinaia lecțiile de vioară începute cu Enescu la Paris. Apoi, când familia, în urma succeselor lui Yehudi, și-a creat pentru un timp o fericită nișă la Viile d'Avray, între Paris și Versailles, Enescu, ce poposea la Bellevue, a sugerat că Hephzibah trebuie să-și acompanieze fratele la pian, împotriva altor opinii. Astfel a început seria recitalurilor celor doi copii minune, la sfârșitul cărora, copleșită de aplauze, ea se sprijinea de umerii fratelui ei cu patru ani mai în vârstă, ca pentru a cere ocrotire.

Când vorbește de Enescu, adorația lui Hephzibah e dublă. Enescu afirmase și repetase că „sora lui Yehudi, Hephzibah, cântă la pian aproape tot atât de bine ca și fratele său la vioară“. La sentimentele ei se adaugă ceea ce simte Yehudi. Frazele ei încep deseori: „Fratele meu și cu mine...“ În multe privințe, ea e un dublet feminin al lui Yehudi. Același păr blond, aceiași ochi și același zâmbet perpetuu, avangarda personalității lor pornite în dezarmarea răului

din lume. Privind-o, mi se crea impresia fragilității, delicateții, discreției. Ascultând-o, aveam perspectiva proiectelor neistovite, perseverente pe care le urmărea împreună cu soțul ei, sociologul R. Hauser, care o însoțea și la Paris. Casa lor dintr-un cartier al Londrei era un refugiu al năpăstuiților sorții: tineri delincvenți, oameni ieșiți din închisoare, tinere mame rămase pe drumuri. Și cu tot sfârșitul descurajant al unor proiecte, ei continuau și pe scara locală, și pe cea planetară.

Mi-am pus atunci întrebarea: Oare Enescu a dat copiilor Menuhin doar măiestrie instrumentală sau a exercitat asupra lor o influență mai vastă? I-a format ca muzicieni, desigur, dar i-a înzestrat, oare, și cu o viziune asupra locului omului în lume, a demnității sale, a structurii lui morale? Am început să urmăresc intervențiile lui Hephzibah la lumina acestor întrebări. Am continuat exercițiul și în întâlnirile cu Yehudi. Întâmplarea a făcut ca timp de șase ani să pot construi astfel, din piese dispartate, un portret al lui Enescu. Nu-l văzusem decât o dată la Ateneul Român, interpretând și dirijând după război: un om mic de stat, cu părul căzându-i pe frunte, încovoiat, îngândurat. Nu zâmbea ca Menuhinii și nu era antrenat în niciun proiect menit să schimbe soarta omenirii, altfel decât prin muzică. Evita pe cât putea ziaristii, nu se bucura de aplauze, se ferea de mondenitate. Frazele păreau că îl chinuiau: erau un adaus superfluu și stângaci la ceea ce exprimase atât de clar în muzică. Menuhinii vorbesc, militează, fac declarații, prezidează, gustă succesul; atâtea deosebiri care păreau că minau tema mea de la pornire.

Cu toate acestea, când Hephzibah afirma că „nu putem înțelege ce spun alții decât dacă există un limbaj comun“, mă gândesc la Enescu, care a crezut în nevoia unui grai universal cu valori etice, nu numai estetice, și l-a și descoperit în muzică. „Omul e bun, declara Hephzibah la colocvii. Copiii sunt minunați, iar spontaneitatea lor creatoare e prodigioasă. Societatea, puterea, structurile și valorile vicioase îi corup.“ Bunătatea oamenilor era premisă la Enescu. Îi trata cu un respect ieșit din comun. Politețea la el era corolarul convingerii că oamenii merită stimă. Întrebat odată ce e muzica, a răspuns: *e bunătate*. Nu poți medita îndeajuns la acea idee care desparte credințele, doctrinele și teoriile sociale în două: ori e bun omul și atunci merită strădanie și încurajare, ori e funciarmente rău și atunci trebuie zăgăzuit, înfricat și mănuit. „Nu vă temeți, manipularea angoasei e o armă a lumii perimate, declara Hephzibah în intervenții. Spiritele libere trebuie să se pronunțe.“ Dar unde a fost exprimat un mesaj mai puternic, mai elocvent și mai plin de încredere decât în simfonia *Oedip* a lui Enescu? Torturat, batjocorit de zei, strivit de forțele destinului, ieșit parcă dintr-o conflagrație mondială, Oedip răzbate și supraviețuiește, netemător, neînfrânt.

O forță a naturii. Am reîntâlnit-o pe Hephzibah în ianuarie 1979, la New York, unde mă aflam pentru lucrările unui comitet de lucru al Națiunilor Unite. La hotelul de pe Fifth Avenue, unde trăsesse, era înconjurată de colaboratoarele din Liga internațională a femeilor pentru pace și libertate, a cărei președintă fusese aleasă cu doi ani în urmă. Mi-a vorbit cu încântare de primirea în România, unde cântase a treia oară, în 27 septembrie 1978. Fusese un program pur enescian: *Sonata a II-a, Șapte cântece pe versuri*, de Clement Marot, și *Sonata a III-a în caracter popular românesc*, pe care ea și cu Yehudi o interpretaseră de nenumărate ori împreună.

Același zâmbet, dar marcat de o melancolie nesfârșită; aceeași privire, sub care se ascundea de data aceasta un zbucium interior stăpânit. Hauser îmi spusese că Hephzibah suferea de cancer și că sfârșitul ineluctabil nu va întârzia mult. Deplin conștientă, nu trăda prin niciun gest drama ei sfâșietoare. M-a invitat la recitalul de la Carnegie Hall, organizat de Yehudi pentru ea și în care nu s-au produs decât ei doi. Publicul, probabil, știa că era un cântec al lebedei și le răsplăteau nu numai interpretarea, ci și împletita lor poveste muzicală. Atmosfera era încărcată de emoție. La sfârșit, m-a prezentat lui Yehudi, în salonul din spatele scenei, unde se adunau admiratorii. Yehudi i-a lăsat pe alții la o parte și m-a întrebat despre Enescu. Parcă ar fi cerut știri despre un om în viață. Nu spunea: „Ce face Enescu?“, ci „Ce face familia muzicală a lui Enescu“: țara, memoria, muzeul, festivalul, elevii, școala.

O apariție de neuitat, Yehudi. Îl audiasem odată la Națiunile Unite, în concertul dat în anii '60 cu prietenul său, Ravi Shankar, îmbrăcat ca și acesta în cămașă indiană, ca pentru a suprima distanțele între două continente, între două culturi și două feluri de a concepe muzica. Era mai mic decât pe scenă, blond, senin, surâzător. Mi-au venit în minte fotografiile în care Enescu se afla în conversație pe niște trepte cu un adolescent în pantaloni scurți sau în care Enescu, în fotoliu, discuta cu un tânăr cu cravată.

Nu cred să fi fost compozitor, dirijor sau violonist de vază al vremii noastre pe care Yehudi Menuhin să nu-l fi întâlnit în prodigioasa sa carieră și aproape pentru fiecare are un cuvânt de prețuire. Dar Enescu este altceva pentru el: e deasupra tuturor, fiind referința cvasipermanentă la care sunt raportați ceilalți. „Mai presus de orice, Enescu m-a purtat pe piscurile concepției sale despre muzică. Ani și ani de-a rândul îmi răsună în urechi vocea sa... Azi, influența lui directă asupra mea e înrădăcinată în însăși concepția pe care mi-o formez asupra lucrărilor... știu că tot ce fac poartă pecetea sa“, scria el în *Poveste neterminată*. Vorbind despre Casals, spunea: „Cu excepția lui Enescu, nu am cunoscut pe nimeni în viața mea care să inspire mai mult entuziasm pentru muzica de cameră“. Când se referea la Szigeti, începea cu aceleași

cuvinte: „Cu excepția lui Enescu, era cel mai cultivat violonist pe care l-am cunoscut vreodată”. Și continua: „În timp ce Enescu era o forță a naturii...” O forță care pusese între ea și lume un înveliș de omenoasă solitudine.

Amândoi descriu în amintirile lor scena de la Paris, când un băiat de 11 ani insistă să învețe la un maestru care spune că nu dă lecții și apoi cedează. Amândoi evocă întâmplarea care l-a convins pe Menuhin că este în prezența unui monument al naturii. Ravel intră pe neașteptate la o lecție și-l roagă pe Enescu să-i descifreze o sonată. În timp ce Ravel stă la pian, Enescu interpretează la vioară bucata lungă și grea și apoi, când Ravel îi mulțumește, Enescu o reproduce toată fără note, după ce spune „să mai încercăm o dată”, spre uluirea celor de față. În memoria profesorului și a elevului a fost înregistrată scena de la New York, când Enescu, nemulțumit de performanța lui Yehudi, îi anulează toate întâlnirile și petrece toată după-amiaza cu el, repetând concertul de Brahms pe care tânărul îl susținea seara. *Nimic mai prejos de nivelul excelenței*: deviza a deprins-o Menuhin de la Enescu. Dar nu în vederea perfecțiunii tehnice, ci a înțelegerii depline a creației muzicale. Enescu îl subordona pe interpret compozițiilor. „Eu caut doar să luminez aceste comori”, spunea despre violonistul din sine. Pe Menuhin, l-a călăuzit spre înțelegerea celor mari, spre un Brahms, cețos și romantic, un Mozart senin al bucuriei, un Beethoven profund și un Bach al desfășurării gândirii.

Înălțarea prin muzică. În a doua jumătate a anilor '70, canalele de televiziune transmiteau un serial asupra istoriei muzicii în care Menuhin, prezentatorul, dădea întreaga măsură a culturii sale. Îl vedeai în imagini, făcându-și comentariul de pe podețele Veneției, din scaunul lui Mozart, din catedralele gotice. Deodată, dansuri populare românești și evocarea lui Enescu. Pentru tema care mă preocupa, pasajele reproduse în *Muzica omului* erau revelatoare. Menuhin nu se referea la Enescu, omul muzicii, ci la caracterul lui: „Avea un respect înăscut și compasiune pentru viața și strădaniile omului, o iubire nețârmurită și o nesfârșită blândețe”. Nu mai era vorba de violonistul Enescu, ci de mintea lui: „Gândirea lui Enescu trece peste secole. Nu am văzut vreodată o ființă omenească îmbrățișând dimensiuni atât de vaste în timp și în spațiu”. Iată textul pe care îl căutam. În universalitatea elevului, regăsesc universalitatea maestrului. Enescu i-a fost nu numai profesor de vioară, ci și de umanism.

Menuhinii sunt mereu pe drumuri. De unde le vine imperativul autoconsumării perpetue? S-ar putea spune că asta este soarta muzicanților. Dar la ei întâlnești un surplus de nerăbdare, de dorință de a cânta în locuri depărtate, în afara micului circuit de săli consacrate și de a da un sens neașteptat prezenței lor. Din nou, Enescu. *Interviurile* lui publicate în culegerea din 1988 au ca laitmotiv turneele în țară, cele în străinătate, munca, munca de zi și

noapte la compoziții, la *Oedip* și încurajarea muzicii românești care se afirmă. Dar apoi? Apoi îl așteaptă: Belgia, Franța, Algeria, America. În țară știa că șiragul lui de concerte educa publicul, îl înzestra cu o dimensiune nouă, ridicându-l din plan în spațiu. Era profund convins că o cultură includea cu necesitate muzica și că fără ea omul era incomplet. „Cine n-are aripi nu înfrânge gravitația.“

Enescu a fost mândru de sensibilitatea și de cultura muzicală care se dezvoltau la noi și a observat că se situau înaintea altor instituții. Menuhin remarcă: „România era în mod natural țara cea mai muzicală din Europa“ și afirma: „Nicăieri o ședere a mea nu a egalat-o prin continuitate și încântare pe cea din România“. „A fost un adevărat delir Enescu...“, evoca el anul 1946, când îl regăsea după șapte ani de despărțire pe Enescu la București. „Am dat împreună concerte cu repetiții de public, dimineața, timp de vreo două săptămâni, zi de zi, parcurgând o bună parte din literatura de vioară, de fiecare dată alt program.“

Roadele acestea sunt la capătul unei imense munci de educație în care Enescu n-a pregetat niciun efort. Orașelor țării le-a rezervat surprize. În 16 ianuarie 1927, la Oradea prezintă în primă audiție celebra lui *Sonata a III-a* pentru pian și vioară „în caracter popular românesc“. În existența sa, concertele pentru refugiații din Primul Război Mondial, pentru adunarea de fonduri la premiul de compoziție instituit de el, pentru alte cauze obștești se țin lanț. Iar în afară, cultivă și culege simpatie pentru poporul român și creațiile sale. Ne înscrie în muzica lumii pe pagina întâia. E o muncă gigantică, în fața căreia te pleci cu venerație. Maestrul Brediceanu mi-a arătat declarația solemnă a guvernatorului statului New York prin care ziua de naștere a lui Enescu era proclamată zi de comemorare a personalității celui care a avut 15 turnee în SUA, între 1928 și 1950, cele de pe urmă fiind date la o jumătate de secol de la debutul lui, la vârsta de opt ani.

De la Menuhini am auzit ideea că omul trebuie să-și propună mereu sarcini peste puterile lui, totdeauna mari, totdeauna îndrăznețe, chiar când șansa realizării lor pare mică. Dacă Bernard Shaw a spus că sunt două tragedii posibile, aceea de a-ți atinge țelurile (pentru că sunt prea joase) și de a nu ți le atinge (pentru că sunt prea sus), a doua este pentru el preferabilă. Enescu nu și-a ajuns ținta, în ciuda prodigioasei sale activități. *Vox Maris* nu e încheiată. *Meșterul Manole* zace, poate, în însemnări cifrate. Cine îi cunoaște viața nu mai recurge la clișeul muzicii ce consolează, mângâie și îndulcește existența. Muzica îl răscolește, îmboldește și îl susține pe om, în meditație, nu în acțiune. Ea înalță societățile, cuvintele ei cheie fiind aceleași ca pentru orice autodepășire: străduință continuă, muncă, energie pusă la lucru, efort.

Mai tare ca destinul. La sfârșitul anului 1980, după ce fusesem în comunicare telefonică sau epistolară cu Menuhin pe tema centenarului lui Enescu din anul următor, mi-a trimis la Berna o invitație la concertul său de la Zürich. Primul concert al anului din orașul în speță avea prin tradiție un caracter excepțional. Cel din seara de joi, 1 ianuarie 1981, era închinat lui Bach, avându-l ca solist pe Menuhin. Sala mare de la Torhalle era arhiplină cu admiratorii lui Neujahrskonzert și ai interpretului. Orchestra își acordează instrumentele, dar Menuhin nu apare. O întârziere neobișnuită pentru un public crescut în cultul exactității. În sfârșit, iată-l. Anunță auditoriul că a primit de la Londra o telegramă despre moartea surorii lui, Hephzibah. „Voi cânta astă-seară în memoria ei.” Retrăind recitalul lor de la Carnegie Hall, cu un an în urmă, l-am ascultat nu pe Bach, cel asimilat cu jocul rațiunii, ci pe un Bach al succesiunii eterne a vieții și a morții. La recepția care a urmat concertului, Menuhin nu a apărut. Lumea și-a vorbit în șoaptă și s-a dispersat repede, purtând în inimă ecourile unui concert ieșit din comun.

Anul 1981, anul centenarului nașterii lui Enescu, oficial sprijinit de UNESCO pe plan internațional, a fost plin de manifestări care-i erau închinete. Elveția se distingea prin atenția acordată evenimentului. Nu încheiase Enescu *Quatorul* său în si bemol major pe malul lacului Léman la Chatelat-Chamblandes? Nu însemnase cu mâna lui pe partitura *Simfoniei a 4-a* neterminată: „Începută la Lausanne în jur de 28 iulie 1919”? La teatrul Beaulim din Lausanne particip la 22 mai la deschiderea expoziției Enescu în foaier. Iar o săptămână după aceea, Opera din București a interpretat, pentru prima dată la Lausanne, tragedia lirică enesciană *Oedip*. A fost un mare succes muzical, dar și de organizare, partea nevăzută a unui asemenea act cultural fiind vagoanele de decoruri și costume, cazarea sutelor de interpreți, repetițiile, conferințele de presă.

Se apropia luna august în care era și ziua de naștere a lui Enescu. La cel de-al 25-lea festival Menuhin de la Gstaad, compozițiile lui Enescu erau incluse în programele din 7 și 10 august. Ziua de 25 era consacrată în întregime lui Enescu și prevedea un Gedenkkonzert, cu Menuhin la vioară atât în *Sonata a III-a* cât, și în *Octetul op. 7*. Cum să uit acea zi? Plecat din zori de la Berna pe autostrada ce trece prin Fribourg (un gând pentru Argezi), am început să gust de la Bulle încolo bucuriile spectacolului natural oferite de drumul îngust ce coboară prin Gruyeres prin Elveția francofonă, ca apoi să contenească brusc prin Chateau d'Ox și Rougemont, drept în Elveția germanofonă, spre Gstaad. Frumusețea Alpilor bernezi care vin din capitală până aici reprezintă un bun preludiu al zilei Enescu.

În celebra localitate Gstaad se află una dintre locuințele lui Menuhin. Alte nume celebre și-au găsit la Gstaad un loc propice reflecției și creației, ca economistul Galbraith sau pictorul Kokotska. Una dintre școlile de muzică ale lui Menuhin își are sediul aici. Ne-a dus în prima jumătate a zilei la Saanen, unde concertul urma să fie dat seara. Am asistat la repetiție, în biserica istorică de pe colina Saanen, unde se afla o biserică încă din secolul al X-lea. Pe la mijlocul secolului al XV-lea, a fost ridicat un alt edificiu consacrat Sfântului Mauriciu și legiunii tebane (un gând tabloului lui El Greco). În 1940, fulgerul aprinde clădirea; a fost reconstruită în stilul ei vechi, cu turnul ei alb și dominant. Yehudi a intervenit iar la repetiție. Câte o reluare sau un comentariu scurt. Toți instrumentiștii, instructorii școlii, elevii ei, membrii Cameratei din Gstaad erau concentrați, în sală era și Ieremia Menuhin, care își acompaniase la pian tatăl în variațiile lui Mozart, cu câteva zile în urmă.

Cred că pasiunea școlilor de muzică și stilul de predare Menuhin le-a moștenit de la Enescu. Știe ce înseamnă să ai norocul ca la o vârstă fragedă să întâlnești un maestru și să iei din știința lui ca și cum ai turna un lichid miraculos dintr-un vas în altul. Enescu credea în formula uceniciei, dădea puține explicații teoretice, demonstra arta. Era mai aproape de esența procesului de învățare omenească decât orice tratat de pedagogie. Unde a ținut Enescu cursuri de muzică?

Parisul, Academia Chigiana din Siena și universitățile americane sunt doar puncte pe o hartă imensă a lecțiilor care au declanșat vocații.

Invitații veniți din toate orizonturile au luat masa împreună, după repetiție ce anunțase un concert limpede, impecabil. Am ascultat povești despre Enescu, fragmente din folclorul ce-i însoțește pe marii oameni și îi îmbracă în legendă. Descopeream un Enescu plin de umor, amator de vorbe de duh, și lucru incredibil – un Enescu supărat, un dirijor care se lupta cu viteza secolului intrată în stilul interpreților. În conversație, era evocat Ravel, spunând: „George a fost geniul generației noastre” și Casals care i s-a adresat: „Uiți, dragă George, că numai noi doi am supraviețuit de la 1890?” La ora trei după-amiază s-a ținut conferința lui M. Grindea de la Londra despre *Timpul și opera lui George Enescu*, într-o sală de reuniuni parohiale sobră și cu bănci din lemn. Menuhin a vorbit cu căldură la deschidere. M-am scuzat că nu pot asista la concertul de seară, am dat rațiunea plecării, am luat drumul Lucernei, unde ziua Săptămânilor internaționale de muzică aparținea orchestrei românești, ce prezenta *Oedip* în forma semiscenică, de concert. Mă grăbeam să ajung la timp.

De data aceasta, natura elvețiană îmi pregătea trecerea de la Enescu intim, compozitorul muzicii de cameră, la cel furtunos și filosofic. Drumul

străbătea valea Simmen, pe lângă cel mai continuu șirag de lacuri de la Thun și Brienz, până la Lacul celor patru cantoane, prin trecători înalte, prin serpentine și printre stânci. În locul decorului sobru de la Gstaad, mă aștepta marea sală a unui oraș istoric, cu candelabre și public larg. Sub bagheta lui Mihai Brediceanu, *Oedip* a înregistrat un adevărat triumf. Puteai simți tensiunea auditoriului, când Sfinxul întreabă în actul II: „Și acum, răspunde Oedip, dacă îndrăznești; în imensul univers, micșorat de Destin, răspunde, numește pe vreunul sau numește ceva care să fie mai tare ca Destinul?“, la care Oedip răspunde: „Omul! Omul! Omul e mai tare ca Destinul“. Aflasem că jucând această scenă pentru prieteni, complet transfigurat, Enescu îi lăsa îngroziți. La Lucerna, vocile și splendida orchestră produceau un efect similar. La sfârșit s-a aplaudat 26 de minute în șir. Ziarele au fost pline de elogii.

Gigantul. Prin *Oedip*, îl cunoscusem pe Enescu, cel profund, greu de realizat și de montat. Numai școala lui poate să-i mențină opera vie. Memoriile se întrețin. La fiecare generație cărțile sunt reeditate cu noi comentarii. Marii creatori nu sunt veșnici, ci veșnic redescoperiți. La cumpăna veacului au apărut câțiva oameni de statură gigantică dorind să scurteze drumul poporului nostru în epoca modernă. Enescu era tânărul lor, copilul minune. Între cele două războaie, o nouă generație de creatori în literatură, știință și artă ne așezau la zi în cultura omenirii. Enescu era bătrânul lor, modelul minunat. La centenar, îmi apărea drept străbunul oricărei încercări de a atinge perfecțiunea, în orice domeniu ar fi întreprinsă, de la matematică la muzică, pentru că Enescu rămâne pentru fiii culturii române prototipul atingerii valorilor supreme.

A vorbit și a scris puțin. Un discurs scurt de recepție la Academia Română în 1933 mărturisește crezul său despre muzică: „E un grai în care se oglindesc fără posibilitate de prefăcătorie însușirile psihice ale omului, ale popoarelor...“, „e un grai izvorât din inimă și menit să aducă dragoste și înfrățire printre cei pe care îi despart credințe și obiceiuri deosebite“. Muzica nu e un limbaj rival celui poetic, ci pot merge mână în mână. Enescu a ales. „Cred că gândirea, pulsația, viața mi-au fost întotdeauna împletite cu muzica.“ Atunci când a vrut să-și depene amintirile din copilărie a scris o suită de piese pentru vioară și pian: *Impresii din copilărie*. Când a vrut să spună ce crede despre condiția omenească, a compus *Oedip*. Încrederea în virtutea poporului a încorporat-o în *Rapsodii*.

Ca și Brâncuși, Enescu nu și-a explicat arta într-un discurs paralel celui artistic. A creat-o fără comentariu. Alte apropieri se impun. Ca și Brâncuși, Enescu n-a participat la grupări sau curente, ci a fost el însuși. Ca și el, ne-a înscris pe harta culturală a lumii. „Au trecut acești doi uriași ai artei unul pe lângă celălalt fără să se fi întâlnit în niciun fel. Enescu era reprezentantul

genial al unei mari și vechi tradiții, Brâncuși, acela al unei tradiții pe care El o pune la cale" (M. Mihalovici, *Amintiri despre Enescu și Brâncuși*, Ediția lui Valeriu Răpeanu, Ed. Eminescu, 1987). Totuși, creația celor doi giganti are în comun un fond folcloric neîndoielnic, detectabil și prețios, trecut însă prin retortele unei rafinări infinite, transfigurat și sublimat, redat, în final, în limbaje proprii. Există o *Pasăre măiastră* în *Sonata a III-a* după cum la *Poarta sărutului* auzi o simfonie enesciană. Rămâne de discutat chestiunea modernității. Ambii au trăit într-o epocă ce s-a distins prin sfărâmarea de tipare, prin inovații și căutări sfidătoare. În timp ce Brâncuși îmbrățișa modernismul, Enescu îl repudia. Nu însă și țelul acestuia de a lărgi mijloacele de expresie în muzică; în vreme ce alții au procedat prin renegarea căilor tradiționale, Enescu a recurs la adâncirea și extensiunea lor. Sferturile de ton din *Oedip*, crearea de sonorități noi, anticiparea unor teorii intervalice care astăzi își croiesc vad și alte caracteristici fac din Enescu un temerar inovator. A îmbogățit limbajul muzical, înzestrându-l cu puteri noi, așa cum a schimbat felul cuvântului viorii. O frază auzită la Gstaad constituie un titlu de meditație, încă neîncheiată: „După părerea lui Menuhin, opera lui Enescu e destinată să fie una dintre revelațiile secolului al XXI-lea”.

În Elveția, la numai un sfert de veac de la moarte, întâlneam un Enescu transformat în atribut. A fi enescian era un verb conjugat în jurul meu, la Lausane, Gstaad și Lucerna, de oamenii veniți din toate colțurile lumii. Din semințele compacte ale gândirii și ale simțirii lui, se desfăceau idei, proiecte, școli. Din ghemurile nedesfăcute, elevii și ucenicii depăneau în continuare idei generoase, umanitare, proiecte planetare. Mi-au venit în minte cuvintele lui G. Țițeica, marele geometru, secretarul general al Academiei, rostite la primirea lui Enescu în rândurile sale: „D-ta ești în străinătate un strălucit reprezentant al neamului românesc, iar acțiunea d-tale de misionar pentru cunoașterea și înțelegerea țării e sigură și onorabilă”. O apreciere care rezistă timpului.

Enescu îl dezvăluie în imaginea despre sine în primul rând pe compozitor și în al doilea plan pe interpret. La centenar, erau mai aproape de aspirațiile lui cei ce îl celebrau pe creatorul de muzică. În *Amintirile* înregistrate sub formă de interviuri spre sfârșitul vieții, Enescu e aspru cu vioara sub a cărei tiranie a trăit compozitorul. Dar în ultimele clipe l-a chemat pe cel ce-i luase interviurile la radio și i-a spus că a fost nedrept cu ea și a rostit vorbele de domoală cuminenie străveche: „Nu e bine”. Vioara *Guarnerius filius Andrae* care l-a însoțit în faimoasele turnee i-a lăsat-o lui Menuhin, „fiindcă e singurul în care am o încredere deplină”.

L-am văzut pe Enescu răsfrânt în oglinda elevilor lui. Ca și Menuhin, Enescu a avut norocul unor părinți care au avut încredere în talentul lui și au

dăruit totul ca el să se afirme. Dar n-a avut norocul lui Menuhin de a fi înconjurat de echipe organizatorice, formând adevărate instituții care să-l apere și să-l promoveze. Următoarea apreciere a unui muzician e relevantă: „Enescu a fost unul dintre cei mai puțin promovați oameni ai primei jumătăți a secolului”. Personajele care și-ar fi clădit un rol istoric ținându-i corespondența sau copiindu-i notele au fost pentru el un anturaj inept, ineficace și înșelător. O imensă trudă balzaciană s-a irosit fără să i se dea un cadru final mângâietor, calm, răsplătitor. A murit îngrozitor de singur, în lipsuri și tristețe, la Paris. Rodul, care l-a ocolit, al trudei este totuși pe măsura geniului investit în ea. Menuhin îl vedea pe Enescu descinzând din „generații întregi de țărani aspri, dar onești”. Pe ei i-a scos din anonim și i-a purtat în sus și spre viitor. La New York, în anii '60, Planetariul a montat o călătorie imaginară în sistemul solar la care am asistat. Căutând un acompaniament adecvat, l-au ales pe Enescu. Secolul al XXI-lea îl va redescoperi, cu siguranță.

În Bermude

Mă aflu în mai 1981, ca de obicei, între Berna și Geneva. O invitație mă aștepta în calitate mea de ambasador la ONU. Am citit-o de două ori ca să mă conving că nu mi se făcea o farsă. Dimpotrivă, era serioasă și detaliată. Eram invitat la o reuniune internațională pe tema dezarmării, ce se ținea în iunie în Insulele Bermude. Nu oricine își poate permite să asigure călătorii și ședere pentru invitat și soția, undeva în Oceanul Atlantic. Dar dacă inițiatorul este omul de afaceri, atât de opulent, încât înființează o fundație cu numele său, Stanley, consacrată marilor probleme ale omenirii ce se dezbate la ONU, atunci intrăm în normal și explicabil și eliminăm orice îndoială. Fără a nesocoti exotismul locului ales. Un dicționar repede. Caută la B, Bermude, da, lângă Berna în enciclopedie, se spune că este o insulă care aparține din 1684 Coroanei britanice, dar era cunoscută de englezi înainte, când unul a naufragiat aici la 1609, întâmplare care l-a inspirat pe Shakespeare să scrie piesa *Furtuna*. Acum este un loc mult iubit și căutat de turiști. Nu scrie însă ce se știe în folclorul internațional. Că e bântuită de un mister ce nu poate fi elucidat. Mereu cad avioane în zona acestor insule, aparent fără motiv și nelăsând nici urme. Studii, cercetări, expediții: niciun rezultat. Peste câteva luni mai dispare un avion. Îmi întreb soția dacă merită să acceptăm sfidarea și să ne asumăm riscurile. Se pronunță numai când află că drumul trece prin Londra, unde putem întârzia o zi, două, așteptând o legătură aviatică mai bună.

Ministerul aprobă deplasarea, dată fiind tema ONU și participarea experților din 20 de țări, care vor întocmi un studiu ce va fi prezentat celei de-a doua Sesiuni Speciale de Dezarmare. Lucrăm pentru SSOD2 cu gândul salvării omenirii de dezastrul nuclear. Primim documentație amplă, pachete întregi, lucrările de la SSOD1.

Este o zicală care spune că, într-o călătorie, copilul vede plecarea, tânărul, drumul, maturul, sosirea și bătrânul, reîntoarcerea. Ei bine, soția mea nu se încadra nicăieri, pentru că nu vedea decât oprirea la Londra. Era un vis de-al copilăriei ei.

Fiiică de marină, tatăl ei, comandant al vaporului *Regele Lear*, acostat în Constanța, mergea deseori la Londra și apoi povestea despre ea. Vaporul era o navă specială de salvare a vaselor din Marea Neagră și Mediterana eventual, a vapoarelor în suferință, accidente, ciocniri, oprirea motoarelor și altele. El ținea de o firmă engleză de asigurări, la care flotele contribuiau cu taxe pentru a preveni pierderi în sânul lor. Deci Londra, unde căpitanul era chemat deseori pentru litigii, era mereu prezentă în povestirile sale pentru fiica lui care îl aștepta la Constanța. Umblase cu mine prin multe locuri americane și europene, dar Londra rămăsese un basm și o fotografie.

De aceea am dat toată atenția primei escale a călătoriei, parcurgând în viteză palatul regal Buckingham, trasee principale în capitală, dincoace și peste Tamisa, străbătute cu piciorul sau cu autobuzul cu etaj și câteva opriri istorice. Le-am selectat cu grijă, începând cu Muzeul Național. Aici am aplicat regula mea de concentrare pe cinci tablouri, cât poate reține mintea cu siguranță. Apoi ne-am dus la Westminster Abbey, unde sunt îngropați toți regii Angliei, dar după ce dibuisem un colț al poeziilor, am găsit și marmura pe care o uitasem și pe care scria Newton. Istorie, artă, știință, glorie imperială cât se poate și, mai ales, englezi în carne și oase, cu nimic mai prejos de faima, flerul, ciudățeniile și caracterul bine conturat al acestei mari puteri insulare și mondiale totodată.

Șapte ore ne-a luat ca să străbatem oceanul și undeva, departe de Anglia și mult mai aproape de America, am găsit insulele singuratice. Într-adevăr, în preajma tuturor continentelor stau stoluri întregi de insule. Dar Bermudele ce aparțin Angliei sunt solitare. Nu mă mir că le bântuie fantomele. Am ajuns fără peripeții la Hamilton, capitala Bermudei Mari. Mai este vreuna mică? Da, aflu că sunt trei chiar, una botezată după inspiratorul lui Shakespeare.

Căldura ne-a lovit din plin. Cine a scris în reclama către turiști „Climat, priveliști, farmec, vegetație semitropicală” atrăgând călătorii din întreaga lume?

Căldura toridă a rămas cu noi în cele șase zile de ședere. Puteam ieși târziu seara la o briză, ca să întâlnim polițiști în costum britanic: pantaloni

scurți, ciorapi negri până la genunchi, cămașă semitropicală și bastonul englez nelipsit. Mulți cetățeni de culoare, se pare majoritatea. Seara era mai multă lume decât ziua.

Programul nostru de lucru era foarte strict. Ședințe între opt și nouă, între 9 și 12 dimineața și între 3 și 5.30 după-amiază. Soțiile aveau parte de plimbări cu barca pe mare (una cu baza transparentă, pentru a admira claritatea apei și peștii), dar își petreceau aproape întreaga zi pe plajă. Se lucra de zori în sesiunea cu ton oficial, la întrunirea unui studiu/raport sub președinția lui Maxwell Stanley, patronul nostru, după o agendă-tentativă cu șapte capitole și 32 de subiecte, cuprinzătoare cât o enciclopedie sau un tratat. Am abordat cu maximă relaxare acest efort îndârjit, în totală și caricaturală contradicție cu ceea ce însemna la Geneva, în Comisie, negociere, explorare, tentative și luare reciprocă de puls, știind prea bine că doar opinia supraputerilor contează. Evident că orice studiu exterior era total ignorat, cu excepția câtorva teoreticieni citați și comentați sau invitați în delegațiile țărilor lor. De remarcat absența totală a cazurilor, experiențelor, evenimentelor din orizontul celor mai mulți dintre noi. În orice caz, consideram că Bermudele puteau însemna orice pentru mine, în afară de „procesul dezarmării”.

Ranchiuna mea subiectivă pe această temă nu poate întuneca grațitudinea față de cei care mi-au oferit șansa să mă deplasez într-un loc pierdut, dar faimos al planetei și satisfacția de a nu fi afectat de blestemele legendare. Scrie chiar pe cămașa de vară cumpărată de acolo: „Am fost în Bermude și m-am reîntors”.

Jacques Freymond, Denis de Rougemont

La loc de frunte între prietenii mei elvețieni pe care mă bazam în familiarizarea cu o țară pe care voiam s-o cunosc mai bine erau Jacques Freymond și Denis de Rougemont. Pe Freymond îl cunoscusem din vremea când veneam la Geneva pentru Comitetul de Dezarmare al ONU. Îl vizitasem la Institutul Internațional de Înalte Studii Diplomatice pe care îl conducea, m-a chemat la reuniunile pe care le organiza și mă invita să țin conferințe, una dintre ele fiind consacrată teoriei și practicii negocierilor. Oferise burse pentru doctoranzi români, care astfel au pășit în „înaltă” fortificație de studii cu faimă mondială. Îmi povestea cum șahul Iranului îi ceruse locuri pentru cercetătorii tineri din țara sa. Avea prestanță, nume respectat și era un autor neobosit de cărți și articole. O calitate specială îl făcea cunoscut și stimat pe plan local: era colonel în armata elvețiană. Cum ea nu avea generali, colonelul era gradul cel mai mare. Și cei care îl dețineau erau o specie aparte.

Probabil că de aici se trăgea disciplina ce domnea la Institut, exigența și efortul fiind cerințe obligatorii. Iar „colonelul” avea o singură temă centrală: Elveția și relațiile ei cu restul lumii. Mi-a dat să citesc studiul său despre politica externă multilaterală a Elveției, ca să înțeleg rezervele care au ținut-o la distanță de ONU, ca de orice primejdie de a-i atinge neutralitatea și inacceptarea deciziilor exterioare. La crearea organizației mondiale, Elveția a stabilit un birou de legătură și apoi misiune autonomă de observator. Abia în 1965 aceasta devine „observator permanent”, cu un personal minimal. Ajunsesem să fiu în bune relații cu observatorul elvețian, mirat fiind cât de informat era și ce viziune clară asupra activităților își construise cu o formație redusă la câteva persoane. Dar în paralel se desfășurau contacte strânse cu toate organismele specializate ale ONU, dintre care patru la număr își fixaseră sediul la Geneva. Freymond îmi explica într-o zi că de la începuturi și până în prezent întreaga politică exterioară multilaterală (instituții, organizații) se baza pe două principii: descentralizare și diviziunea muncii. De aceea, Elveția era membră în peste 80 de organizații internaționale. Mai important decât orice era însă obiectivul de a aduce cât mai multe dintre ele să-și fixeze sediul permanent în Elveția și ca numărul de reuniuni și conferințe internaționale să fie cât mai ridicat pe tot cuprinsul ei. Magnetul neutralității și al imparțialității era pus la lucru.

Freymond opina că tradiționalistă cum era Elveția, trebuia să urmărească totuși atent schimbările permanente care aveau loc pe plan internațional și să identifice primejdiile unor atitudini inamicale sau chiar ostile. „Iată, spunea el, presa și mass-media au devenit atotputernice și influente. Știrile circulă rapid, pătrund peste tot. Să presupunem că o țară vrea să lovească în alta, care îi strică interesele într-un anumit domeniu politic sau economic. Nu e nevoie să îi declare război. Este îndeajuns să organizeze o campanie de presă denigrantă care să verse asupra dușmanului cantități de defăimări, atacuri și acuzații de o asemenea magnitudine și intensitate, încât țara vizată să nu poată replica suficient de bine, de repede și de convingător. Cum să numim acest fel nou de agresiune care lipsește din repertoriul clasic?” Până la urmă, a scris cartea *Pacea fragilă*, în care își pune probleme de acest fel, de conflicte dese cu arme noi furnizate de progresul tehnic.

Îmi dădeam seama că Freymond aparținea unei generații responsabile care s-a înfruntat cu toate primejdiile războiului mondial, unde a atârnat de un fir de ață soarta țării în fața celui de-al Treilea Reich pofcios. A contat și armata elvețiană, care nu era de neglijat în materie de pricepere și dedicație sau de calitate a armamentului. Cu ceilalți ambasadori, am fost invitați la o demonstrație aeriană a armatei, în zorii unei zile nu prea înnoate. Apoi

duși în munți, într-o vale, pe un pieptiș care ținea loc de loje. Am așteptat un timp și, deodată, am auzit zgomotul unui avion care pătrundea în vale printr-o intrare de sus strâmtă, pe care o străbătea întors cu 90%, cu o aripă în jos. Se repezea apoi spre niște ținte din vale trăgând cu tunul, mitraliera sau racheta. După aceea dispărea, dar altul repeta figura cu strâmtoarea și țintele, până când unitatea aeriană s-a epuizat. Arta lor ne-a lăsat fără cuvinte. Precizie, risc, efecte, mânuirea avioanelor de luptă de ultimă generație ca pe niște jucării. Piloții au reapărut pedestri și normali între noi, pentru a conversa cu diplomații, la un pahar cu ceai cald. I-am felicitat și am spus că se vede cât s-au antrenat și cât de bine. „De câte zile o faceți?” „Asta s-a întâmplat la ultima perioadă de instruire, a spus unul dintre ei, acum venim fiecare de acasă, pentru că ne-au anunțat ieri despre exercițiul de azi.” Aceste explicații ne făceau să ducem uimirea, surpriza și admirația noastră la noi culmi. Ne-au dat și poze ca amintire. Cu diplomații, secretele se tratează altfel decât cu publicul absent de la asemenea manifestări.

Pentru elvețieni, armata cea nevăzută, în care soldații își iau armamentul la domiciliu și se prezintă la termene scurte îmbrăcați și înarmați, este un factor important de asigurare și de garanție a supraviețuirii. Nici diplomația nu lipsește, neutralitatea fiind menținută cu greutate imense la un pas de puterile beligerante, ale căror reprezentanți civili circulă în interiorul țării, informându-se și mirându-se. O poveste surprinde complexitatea acestei situații. Avioanele americane trec peste Elveția, zburând spre Germania, ca s-o bombardeze. De jos ele sunt prevenite: „Sunteți deasupra teritoriului elvețian și vă somăm să vă întoarceți imediat”. „Știm, știm”, se răspundea de la bordul avionului comandantului. „Întrucât ați continuat, vă somăm să aterizați imediat, altfel tragem în voi.” „Știm, știm”, se spunea de sus. „Nu v-ați conformat și suntem obligați să tragem în voi.” Din nou: „Știm, știm”. Avioanele se apropiau deja de frontieră și piloții spuneau elvețienilor: „Ați tras mai jos de noi și în urma noastră”. „Știm, știm”, răspundeau elvețienii.

Pe Denis de Rougemont l-am cunoscut la o masă de seară cu câțiva prieteni de-ai lui Freymond. Printre ei, se afla și un ceh pe care lumea întreagă îl știa din 1968, când invazia sovietică s-a petrecut în timp ce el era ministru de Externe. Cu Hájek, eram cunoștințe vechi și apropiate la ONU. Discuția era plăcută. Diplomații îl apreciau pe Denis de Rougemont, singurul literat-filosof dintre noi; și dacă noi proiectam imagini în alb și negru, ale lui erau colorate. Într-un moment în care ne-am pomenit noi doi cu un pahar în mână, mi-a dezvăluit un secret personal: „Iau pastilele doamnei Aslan, pe furiș”. Erau cunoscute și apreciate pentru că îi învigorau pe oameni, iar el nu mai era la prima tinerețe. I-am promis că voi obține câteva flacoane pentru

el, direct de la sursă. Nu a fost însă tema principală a prieteniei noastre. El m-a ales drept interlocutor în problemele europene care îl frământau. Ca elvețian, credea că deținea el acest „elixir“ căutat de europeni.

Îl citisem. Cartea lui, *La part du Diable*, constituie o alegorie inspirată a problemelor omenirii, construită pe ideea că diavolul este nu numai printre noi, dar pătrunde și în noi înșine. Exersa această viziune tratând cazul lui Hitler, care nu se ridica la demnitatea unui demon, ci reprezenta doar o sinistră unealtă a lui, un cap funest și rătăcit în masa celor intoxicați până la frenezie, exorbitanță și crimă.

Al doilea capitol descrie activitatea dracului în sfera democrației, unde atacă împreună cu toți ai lui. Sunt discutați demonul libertății, al poliției, al ne semnificației (minimizarea răului), al popularității și altele. Urmează depersonalizarea, plictisul ca sentiment modern, pasiunea, sexul și alte componente ale civilizației contemporane, mai înclinată ca oricând de a-și instala un demon în inimă.

M-a amuzat și momentul în care elvețianul se dezvăluia. Denunță gigantismul modern care conduce la dezordine și iresponsabilitate. Nu există ordine solidă și libertate decât în micile comunități, în orașele care mențin măsura umană. Acolo vecinul poate vorbi cu vecinul și individul se poate face auzit. Consecințele acțiunilor sunt vizibile, dragostea și ura sunt tangibile și puterile pot fi controlate și susținute de cetățeni, în cunoștință de cauză și de persoane. „Iată ce vă spun: aceste comunități nu pot subzista decât grupându-se, decât punându-și în comun resursele materiale, ca să-și mențină și să-și dezvolte autonomia spirituală. Vă spun că «utopia» aceasta care se cheamă federalism este singura care îngăduie cuvintelor de libertate, ordine, umanitate și democrație să însemne ceva care să mă miște.“

Cred că autorul nu avea nevoie să explice că asta era tabloul succint al societății elvețiene și că la ea se referea când voia să demonstreze că existau și cazuri în care demonii se țineau în frâu.

Trecând peste acest episod, cartea este literalmente bună și inspirată. Poate este filosoful care scrie în modul cel mai literar și captivant cu putință.

În tema europeană pe care mi-a înfățișat-o cu pasiune, voia să demonstreze că Elveția, țara care a adunat grupuri de o mare diversitate lingvistică și culturală, cu identități diferite, bine conturate, într-o singură republică ce le respectă varietatea și le mărește puterea de a-și realiza interesele comune, furnizează cel mai îndreptățit model, ghid și metodă pentru cei care caută să unifice Europa. „N-ai decât să te uiți la cantoane și la funcționarea lor autonomă, la metodele neconstrângătoare ale asigurării solidarității și stabilității, la luarea deciziilor prin consultare populară, la cadrul pașnic și propice pe

care îl oferă conlucrării internaționale, ca să vezi că nimeni în afară de noi nu poate sprijini și îndruma procesul la care s-a îmbarcat Europa.“

În ceea ce mă privește, nu împărtaşeam entuziasmul lui de Rougemont. Vrea, oare, ca Europa să devină o entitate neutră? După toate aparențele, ea are toate trăsăturile marilor puteri, ambițioase, încântate de supremație, conduse de o filosofie realistă a forței. Într-un timp record a redus la tăcere și neputință singura instituție de pace care a rezultat după război. „Liga“ a agonizat tăcută și resemnată, cu toate planurile splendide ale securității colective păstrate în frigider. Pe urmă, europenii nu sunt tăcuți, modești și pașnici, ca elvețienii, ci gălăgioși, certăreți, trăind din criză în criză, înarmându-se continuu, implicându-se în toate războaiele omenirii, ca parte, nu ca arbitri.

Elvețienii au filosofii de viață și stiluri politice diferite de alții. Le povesteam că preocupările mele privind negocierile și stilurile distincte ale statelor care le practică m-au dus la cazul studiat al unei negocieri economice între un american și un elvețian. Ai zice că cele două mari puteri, din punct de vedere economic (vezi PIB-ul pe cap de locuitor), capitalismul pe care îl reprezintă și gustul pentru puterea financiară a băncilor negociază la fel. Ei bine, nu. Ei diferă la toți parametrii importanți. În primul rând, americanul gândește pe termen scurt, vizând obiective apropiate, iar elvețianul se referă la termenul lung, ținând departe. Americanul admite riscuri mari, elvețianul rămâne în aria riscurilor moderate. Americanul urmărește câștiguri mari, elvețianul se mulțumește cu câștiguri rezonabile. Ce poate fi mai distinct între un om ce vrea mult și repede, neglijând riscurile și timpul, și altul care vrea câștig sigur, chiar mai mic, dar pe o durată mai lungă?

Exemplul invocă un caz americano-elvețian. Dar, oare, europenii nu sunt lacomi și ei? Continentul imperiilor coloniale acum dispărute nu a practicat secole la rând jaful și avantajul imediat, fără grija sfârșitului care poate cădea ca o ghilotină? Pe urmă, unde era asemănarea înțelegerii celor care se unesc prin compararea principiilor fiecăruia și aducerea lor la un numitor comun cu elvețienii? Mai este și metoda brutală ce se oferă noilor veniți: „Aceasta este ce s-a discutat și aplicat (*l'acqui*), semnează!“ Ai văzut elvețienii acceptând vreo normă sau idee formulată de alții în absența lor?

Titulescu și Elveția

Ar fi trebuit să scriu „Geneva lui Titulescu“, pentru că aici a trăit ani buni, dacă punem cap la cap perioadele lungi ale ședințelor, conferințelor și reuniunilor Ligii Națiunilor, al cărei adept convins și actor principal a fost în toată

perioada postbelică. Intrăm la Hotel des Bergues de pe chei și în salon ne putem imagina puzderia de purtători de bagaje care așteaptă apariția ministrului român. El va scoate din buzunare bani mărunți, îi va arunca apoi cu pumnul, iar ei vor striga în cor: „Vive Titulesco, vive la Roumanie!” Sau stăm în holul Palatului Națiunilor, unde e întâmpinat de ziariști, care se luptă între ei pentru a-i smulge câteva cuvinte despre reuniune sau situația internațională, ca să le pună pe prima pagină a ziarului lor. Titulescu era un om ciudat și se comporta ca atare, fără răutate, dispreț sau mândrie personală. Era impetuos, nervos, cu toane. Era ipohondru și uneori stătea în pat zile în șir, indispus fiind. Ce lucruri mărunte intrate în folclor pentru acest geniu al diplomației, acest politician fin și acest patriot pasionat.

Mă las furat de amintiri. Sunt copil în Oradea. Unchiul meu vine de la subprefectura pe care o conducea. Este vesel: „Am găsit câteva piese care îl vor încânta pe Titulescu”. Într-adevăr, se dăduse zvon în Ardeal că Titulescu este la Geneva și că pledează în „procesul optanților”. El îl combate pe contele de Apafi, care susținea pretențiile foștilor latifundiaari mari, grofii cum îi numeam noi, de a fi despăgubiți pentru pierderea moșilor odată cu războiul și fuga lor din Ardeal. „Dacă găsiți documente vechi care atestă prezența unor români proprietari de terenuri agricole, îmi vor fi de folos”, spusese ministrul de Externe. „Uite unul de la 1200, îmi arăta unchiul meu fericit. Mai am câteva de pe la 1300, dar sper să găsesc mai multe dintre cele vechi.”

Mă aflu la Biblioteca Academiei, primind vizita academicianului Oprescu, care se interesa și sprijinea secția noastră de artă. De multe ori îl furau amintirile. De data aceasta îl evoca pe Titulescu. „Știi, îmi spune el, că voia de la bun început să aducă în corpul funcționarilor de la Ligă specialiști din România? Prilejul s-a ivit când proiectul la care lucra și pe care îl încuraja, acela de a crea o dimensiune intelectuală, culturală și științifică a Ligii, a prins viață constituindu-se într-un centru premergător al instituției UNESCO de astăzi. A obținut două locuri pentru România în staff și mi-a propus un post mie și pe celălalt profesorului Constantin Ionescu-Mihăilești. Ne-a plăcut misiunea, ne-am instalat la Geneva, am început să punem baza prin evidențe de persoane, subiecte de dezbătut la Ligă, reuniuni care s-ar putea ține, obiective de urmărit pentru uzul țărilor Ligii și ideile ei de bază. Și iată-ne convocați la o ședință de către Titulescu. Nu o ținea la Geneva, ci după gustul lui, undeva în Alpi, unde vom avea un climat plăcut pentru conversație (așa numea el ședința de instrucțiuni). Ne-am simțit bine, am vorbit de toate: politică mondială și națională, necazurile Ligii, problemele ei. Și deodată spune: «Când organizați ceva, gândiți-vă la România.

Când invitați vreo personalitate, să-i fie clar că scrisoarea vine de la voi și, mai ales, să înțeleagă că voi îi asigurați șederea și călătoria, voi îi achitați biletele de drum, voi îi indicați hotelul care-l așteaptă.» Și după asta, am schimbat subiectul.“

Oprescu mi-a zis apoi că a reflectat la acest sfat uluitor de simplu și de practic. Și că l-a aplicat întocmai într-un program ce apăruse la orizont. Se pregătea o reuniune pe teme știute, care să adune numele savanților celor mai respectați. Oprescu s-a gândit la Einstein. S-a trimis scrisoarea de invitație, cu mențiunea asigurării tuturor condițiilor de călătorie și ședere, și după ce Einstein a acceptat-o, a urmat un schimb din ce în ce mai detaliat, privind programul, călătoria, șederea și alte implicații. La fiecare scrisoare, Einstein îi mulțumea lui Oprescu pentru atenția pe care i-o acorda și, în sfârșit, Einstein sosește la Geneva și parcurge programul conferinței și detaliile șederii. Îl vizitează la sediu pe Oprescu, discuția e plăcută și merge pe teme mai generale: Ligă, politici, inițiative, cum să sprijine știința și altele. „L-am văzut cam necăjit și obosit și mi-am zis să-i fac un mic cadou ca amintire de la mine. Și i-am dat două gravuri din epocă ale lui Albrecht Dürer. A fost copleșit și corespondența noastră a mai continuat o vreme.“

Am rămas atât de impresionat de cele amintite, încât l-am bănuț pe Oprescu că apela la o memorie colorată și de vremea trecută, și de un „imaginar“ puternic precum acela al artiștilor. Dar Oprescu deschide geanta și îmi spune: „Uite, am adus scrisorile pe care le păstram ca amintire personală și le dau Bibliotecii, unde își au, de fapt, locul“. I-am mulțumit verbal, de data aceasta cel emoționat fiind eu, și apoi i-am trimis și o scrisoare oficială cu grațitudinea Bibliotecii.

Alt tablou cu Titulescu. Mă aflu la Geneva, la Comisia de Dezarmare și îl vizitez pe Mihail Ralea la hotel, unde își lua micul dejun. Îl cunoșteam de la Biblioteca Academiei și îl prețuiam ca sociolog, scriitor, diplomat și profesor, cât și pentru vasta lui cultură. Era gurmand și își organiza dejunurile ca pe niște mici liturghii. Ceea ce nu l-a împiedicat să spună că-și amintea de Geneva antebelică, atunci când venea Titulescu la Ligă. „Odată m-a chemat la el. «Vino mâine-dimineață ca să stăm puțin de vorbă», mi-a spus el. M-am dus și l-am găsit bărbierindu-se. «Nu te superi, mi-a zis el. Sunt puțin în întârziere, dar las ușa deschisă la baie. Putem vorbi și așa. Chiar voiam să te întreb ce e nou în psihologie, de ce vorbim atât de mult de dl. Jung toată ziua?» De ce nu, mi-am zis eu? Văd că urmărește mersul ideilor. Și căutând imagini și alegorii ca să fiu mai bine înțeles, evitând orice accente profesoriale, i-am spus cum evoluează psihologia inconștientului, ce concluzii trag nu numai literații din «arhetipuri» și așa până când, grăbit, Titulescu a terminat

ținuta, și-a luat hainele și, mulțumindu-mi cu căldură, mi-a zis că m-a urmărit cu plăcere. «Tocmai dau un dejun diplomatic pentru colegii mei din alte țări. Vino și tu acolo.» Am mers la dejun, a fost plăcut, schimburi de idei și, deodată, Titulescu, care avea cuvântul, atacă problema psihologiei moderne și a implicațiilor ei politice. La Titulescu nu știi niciodată ce e de admirat când vorbește: franceza perfectă, claritatea ideilor, surpriza observațiilor sau substanța și ceea ce trebuie să reținem în gândirea și conduita noastră. Așa că nu m-am mirat de faptul că, picați sub o vrajă, invitații nu și-au ascuns admirația.“

*

Ceea ce reține atenția în biografia lui Titulescu este rapida avansare în funcții politice de stat. Se naște la Craiova în 1882, ia bacalaureatul în 1900, doctoratul în Drept în Franța în 1905, profesor universitar suplinitor în același an la Iași, iar după aceea ritmul se accelerează. În 1908, intră în Partidul Conservator Democrat al lui Take Ionescu și în 1912 este deputat în Parlament. În 1916, România intră în război, în 1917, devine ministru de Finanțe în Guvernul Brătianu-Take Ionescu. În 1918, se semnează Tratatul de pace cu Germania și tot în același an Take Ionescu, cu Vasile Lucaciu, Octavian Goga și alții formează Consiliul Național al Unității Române pentru promovarea intereselor României. În 1919, începe Conferința de Pace de la Paris.

Diplomatul se oprește la acest moment. La Conferință, premierul I.C. Brătianu reprezenta România. El avea sarcina dificilă de a-i aminti lui Clemenceau, șeful delegației franceze și, ca țară-gazdă, al Conferinței de Pace, angajamentul semnat al Antantei câștigătoare, de a asigura unificarea teritoriilor românești, ca preț al aderării României la Antantă. Da, se putea obiecta: dar de ce ați semnat un tratat cu Germania la București? Mai ținea promisiunea în aceste condițiuni? Ambii aparțineau școlii realiste a puterii, bazată pe ideea că războiul nu poate fi evitat și că ceea ce contează sunt statele, balanța puterii, strategia și interesul național.

Dar la Conferință, unii membri ai aceleiași Antante împărtășeau concepția școlii liberale, care bazându-se pe predominanța Dreptului internațional sau a unor organizații ca Liga proiectată, abordau o metodă constructivă și pașnică. Wilson al Americii era reprezentantul lor de frunte.

S-a putut vedea din biografia sumară a lui Titulescu că era discipolul unui jurist, Take Ionescu, și membru al partidului acestuia. Lui Take Ionescu i se spunea cu simpatie: „Tăkiță, gură de orator“, fiind citat drept cel mai bun orator politic. O însușire care l-a atras și pe elevul său. Titulescu aparținea de la început și fără ezitare școlii juridice (sau liberale, dacă termenul n-ar crea confuzie cu partidul advers al lui Brătianu). În paralel cu dialogul

Brătianu–Clemenceau, avea loc la Conferință, tot pentru promovarea obiectivelor românești, un dialog Titulescu–Wilson. Rezonanța pe care urma să o aibă asupra celui din urmă avea să fie faptul că românii transilvăneni au ales prin vot liber independența cu „punctele lui Wilson” în mână, citând dreptul la autodeterminare al acestuia. Așa cum la Iași, în război, conclucrarea Brătianu–Take Ionescu a fost binefăcătoare, la Conferință, complementaritatea a două concepții diplomatice ne era de un real folos.

La Conferință îl situăm definitiv pe Titulescu ca fiind discipol strâns legat de Take Ionescu și membru al școlii diplomatice juridice și pașnice, atașat definitiv Ligii Națiunilor. Dacă nu ar fi fost moartea neașteptată a lui Take Ionescu, în Italia, unde a consumat stridii vătămătoare, viața politică a lui Titulescu ar fi fost mai stabilă, dar și așa i-a continuat opera, adăugându-i-o pe a lui, mai strălucitoare.

După 1920, când devine prim-delegat al României la Conferința de Pace și semnează în numele țării lui Tratatul de la Trianon, îl găsim împărțit între mai multe activități cu teme diferite, dar legate de scopul comun: interesele României în relațiile internaționale ale vremii.

Primul capitol este Liga Națiunilor, unde este delegat al României în 1920 și devine delegat permanent din 1924 până în 1936. Este de două ori președinte, caz unic, al Adunării Generale a Ligii, în 1930 și 1931. În 1921, e numit ministru plenipotențiar la Londra și menține postul până în 1927. În acest an devine ministru de Externe, menținând postul până în 1928. Va mai fi ministru între anii 1932 și 1936. La începuturi, în 1920, fusese ministru de Finanțe în Guvernul Averescu–Take Ionescu.

Problemele care îl preocupă sunt cele ale ușurării obligațiilor României după război, cum ar fi datoriile de război ale României față de SUA, Anglia, Canada, dar și alte interese ce trebuiau apărute în nenumăratele acorduri și tratate internaționale postbelice.

În aceeași perioadă, Titulescu lucrează la marile lui proiecte de acorduri regionale. Mica Înțelegere sau Mica Antantă se formase din convențiile României cu Cehoslovacia (1921) și cu Iugoslavia (1921), care formau un triunghi de state urmărind respectarea tratatelor de după război și respectarea status-quo-ului teritorial. În 1934, o nouă alianță antirevizionistă este semnată de România, Grecia, Turcia și Iugoslavia sub numele Consiliului Permanent al Înțelegerii Balcanice. Mica Înțelegere a fost cea mai activă organizație regională, mereu prezentă în nume comun la lucrările Ligii, în tot ceea ce ar putea descuraja pretențiile mișcării revizioniste. Într-un nou pact, în 1933, cele trei state măresc gradul lor de solidaritate, obligându-se

să nu încheie niciun tratat sau să întreprindă vreo acțiune importantă fără asentimentul celorlalte.

Dacă Liga era paznicul cel mare al păstrării păcii, echipele țărilor mici, vital interesate în această pace, activau sub bagheta lui Titulescu, făcându-se mereu auzite în forul mondial.

Titulescu a fost urmărit de întreaga suflare din România când a luptat în procesul optanților, câștigându-l. Întreaga măsură a puterii lui de persuasiune și a măiestriei sale oratorice s-a confirmat în acest caz istoric.

Titulescu a contribuit la normalizarea relațiilor pe continent și la vindecarea treptată a rănilor după război. În 1926, când Germania a fost primită în Ligă, s-a împrietenit cu ministrul ei de Externe, Gustav Stresemann. Acesta l-a invitat pe Titulescu să țină o cuvântare în fața Parlamentului și a Guvernului german. Titulescu a înțeles că era un gest de excepție și l-a onorat cu un discurs care a rămas ca unul dintre marile sale realizări, intitulat *Dinamica păcii*.

La fel a promovat intrarea Uniunii Sovietice în Ligă. În 1934, România și URSS au stabilit relații diplomatice, iar Moscova a deschis ambasada sa la București. Intrarea în Ligă furniza pentru Titulescu un prilej bun ca să facă din Geneva locul de întâlnire și convorbiri cu Maxim Litvinov, ministrul de Externe al URSS, într-o problemă care îl frământa pe omul politic român în cel mai mare grad. Era vorba despre inițiativa unor țări, începând cu Franța, urmată de Cehoslovacia, de a semna acte de asistență mutuală cu URSS. În 1935, anul acestor acorduri, Titulescu capătă dezlegări de a începe să negocieze un tratat asemănător. Întâmplări neprevăzute întârzie acest lucru. Litvinov nu vrea să ducă tratative cu România, până când Franța nu confirmă actul semnat. Aceasta se întâmpla abia în 1936, în martie, și, în iulie, Litvinov anunță că e gata să înceapă în septembrie negocierile la Geneva cu Titulescu. Dar în august 1936, Titulescu este scos din funcția de ministru.

Succesorul preia, într-adevăr, misiunea unei negocieri, dar urmașul lui, Antonescu, cere ca o condiție a pactului româno-sovietic o recunoaștere *de jure* a apartenenței Basarabiei la România. I-a mai spus că nu va fi un pact de asistență, ci unul de prietenie. Negocierile îngheață, proiectul e paralizat. Titulescu află detaliile în 1937 în întâlnirea de la Talloires, intrată acum în analele diplomației, în care se cristalizează nu numai concepția lui, dar și soluția posibilă. Avem nevoie de pact, ca și Franța și Cehoslovacia, pentru a ne asigura, odată cu el, pentru un viitor primejdios. Pe de altă parte, recunoașterea apartenenței Basarabiei la România va fi implicit făcută de partea sovietică, întrucât va semna Tratatul cu o țară în frontierele sale actuale.

Ne găsim încă în 1936, anul dramei, al ultimei pagini din activitatea unui ministru. Suntem la Conferința Mării Negre la Montreux – și iată de

ce Titulescu aparține Elveției întregi, nu doar Genevei – unde timp de o lună (22 iunie-20 iulie) Titulescu conduce delegația română. A stat, de fapt, în centrul lucrărilor, pe care le-a îndrumat, dirijat și ghidat spre soluție.

Două abordări contrare se ciocneau în privința viitorului statut internațional al Mării Negre: mare deschisă sau o mare a riveranilor ei. Marile puteri doreau o mare deschisă, cu acces liber pentru navele lor, inclusiv cele militare. Țările riverane ar fi dorit să se bucure de ceea ce geografia le-a lăsat ca dar, o mare specială, gătită spre deosebire de alte mări, cu o intrare aparținând unuia dintre statele riverane, cheia având-o Turcia, și cu vechi tradiții de conlucrare: nord Rusia, sud Bizanț sau Turcia, două puteri mari, Turcia și Rusia, mai puțin de zece state mici cu deschidere la mare, uneori independente, dar mereu înghițite de imperii rivale.

„Atențiune, le spunea Titulescu. Războiul bate la ușă. O mare liberă e o mare a ciocnirilor între forțele rivale care vor s-o controleze. O mare a riveranilor este una care decide accesul, interzice militarizarea și războiul.” Iar Turciei îi spunea că se poate salva într-un singur fel: neutralitate. Dificultatea ministrului român consta în faptul că Anglia, purtătorul de cuvânt al deschiderii, era aliată a României, în timp ce Uniunea Sovietică, având statut de țară litorală, își vedea viitorul asigurat. Titulescu n-a ezitat însă: statutul Mării era desemnat pentru viitor, pentru contingente, pentru salvarea riveranilor și nu pentru strategiile marilor puteri care se vor confrunta.

Din descrierile lucrărilor și impresiile culese de participanți, rezultă o imagine plină de sens: Titulescu era veșnic în dialog cu turcii. Știind cât de puțină atenție se dau ideilor sale de către rege și camarila sa, enumera pentru turci, punct cu punct, tot ce și-ar fi dorit pentru țara sa. Să se pregătească deci acum pentru viitoarea conferință de pace care va încheia următorul război mondial ce se anunță (deși mai erau trei ani până la izbucnirea lui). „Neutralitatea înainte de toate. Regim al riveranilor, voi având cheile. Nemilitarizarea mării. Excluse conflictele pe ea sau asupra ei. Enunț patetic de libertate de circulație, atât timp cât voi dați biletul de intrare și luați taxa cerută. Nicio alianță. Relații normale cu toată lumea. Fără asperități cu rușii. Folosiți momentul și dezvoltați economia și comerțul.” Turcii l-au ascultat ca pe un oracol. Până azi, generație după generație, l-au știut pe nume pe Titulescu al României.

Mă aflu la ceremonia de înmormântare a lui J.F. Kennedy, președintele asasinat al Americii, în toamna anului 1963, mergând în șirul persoanelor care-l conduceau de la catedrală la cripta din Arlington. În primele rânduri erau șefii de state, regi, președinți, prim-miniștri. Cum eram un simplu ministru adjunct de Externe din România, al cărei delegații oficiale nu

sosise, rămăsesem în rândurile dinspre sfârșit, notând faptul că Spaak al Belgiei se afla în aceleași rânduri, pentru că regele său era în față. Văd o scenă ciudată. Un bătrân în negru mergea cu oarecare greutate, sprijinit de doi aghiotanți voinici. Întreb: „Cine e domnul?” Mi se răspunde: „Înönü al Turciei”. „Înönü, prietenul, mâna dreaptă a lui Atatürk?” „Da. Mai trăiește. E chiar prim-ministru încă.” „Nu scap eu o asemenea ocazie, mi-am zis. Îl salut și gata.” M-am apropiat, cu pălăria în mână, ca unul care vrea să-l salute. S-a oprit. Iar eu am spus: „Vreau să vă aduc omagiul și admirația țării lui Titulescu”. S-a uitat lung, mi-a întins mâna, a șoptit cu o vizibilă emoție: „Titulescu, Titulescu”, ca și cum ar fi evocat o veche cunoștință și mi-a bătut mâna cu palma, amical. Evident, îl cunoscuse, îi prețuise prietenia și ideile lui. Făceam calcule: Atatürk trăia în 1936, iar Înönü era prim-ministrul său.

În timpul conferinței, Titulescu putea discuta la Montreux pe larg cu Litvinov formula pactului bilateral, șlefuiind expresii, rotunjind enunțuri. Atmosfera era prielnică și propice, pentru că ambii se situau în școala riveranilor.

Nu trece decât o lună după Conferință și în august Titulescu este îndepărtat din guvern. Reacția lui Litvinov este imediată: Proiectul Tratatului româno-sovietic pe care-l parafase la Montreux imediat după încheierea Conferinței, la 21 iulie, nu mai este valabil, întrucât demiterea lui Titulescu reprezintă o „schimbare a politicii externe românești”.

Dacă privim activitatea lui Titulescu în 1937, dăm de un om neobosit și activ, mânat de certitudinea celui ce deținea odată cu răspunderea față de soarta țării și imaginea clară a situației politice.

Putem înțelege deci felul normal în care își aborda interlocutorul din cercul mondial al personalităților de vârf, la care aparținea de la Conferința de la Paris încoace. În primăvara anului 1937, se întâlnește la Cap-Martin în Franța cu foștii prim-miniștri André Tardieu și Pierre-Étienne Flandin, iar după aceea, la Paris, cu președintele Franței, Albert François Lebrun, cu premierul Léon Blum, cu miniștri de la Externe, de la Război, de la Aviație, cu foștii prim-miniștri Pierre Laval, Joseph Paul-Boncour, și alții. Urmează Talloires cu Litvinov, ministrul sovietic. Vine rândul Angliei cu ministrul de Externe, Anthony Eden, cu Winston Churchill, cu lordul Robert Cecil, cu deputați și lideri de partide.

Un singur rival serios al listei de „vârfuri politice” este lista conferințelor sale. La Londra vorbește în Camera Comunelor *Despre metodele practice de a păstra pacea existentă*, la Oxford despre *Situația internațională a Europei*, la laburiști, la Charlton House (Institutul Regal de afaceri Externe) și, în fine, la Comitetul pentru Pace și Apărare prezidat de Winston Churchill. La

Bratislava, unde universitatea îi conferă titlul „doctor honoris causa”, expune situația mondială în cuvântarea *Ordinea în gândire*.

Reîntors în toamnă la București, examinează atunci șansele sale de a juca un rol în viața politică, dar dictatura regală din 1938 îi alungă și cea mai mică iluzie.

Titulescu a început să-și pună în scris ideile și experiențele în caiete și în hârtii dispersate. După mulți ani de căutări și de negocieri cu familia lui, a și fost obținută colecția importantă de note și gânduri, ca după cinci decenii și mai bine, să fie tipărite sub titlul *Politica externă a României*, în 1994. Ministrul de Externe de atunci, Teodor Meleșcanu, începea *Cuvântul înainte* cu inspiratul citat al unui mare ziarist, Raymond Cartier, care rezuma perfect modul în care l-au tratat contemporanii lui: „Ti-tu-les-cu! Cele patru silabe ale numelui său sonor au umplut istoria diplomatică de după război. El a fost unul dintre marii oameni ai României, unul dintre marii oameni ai Micii Înțelegeri, unul dintre marii oameni ai Genevei și pentru toți unul dintre marii oameni ai Europei... El a fost cel mai strălucit și cel mai dinamic dintre toți cei care au vrut să construiască o Europă nouă, bazată pe egalitatea puterilor și respectul tratatelor. Când norii au suit la orizont, el a fost unul dintre primii care a înțeles și primul care a vrut să ridice un dig contra inundației care se anunța”.

Ministrul mai citează un „monstru sacru” al publicisticii secolului nostru, W. Steed, spunând despre Titulescu: „Eu cred că va trece multă vreme până când amintirea lui se va șterge din mintea poporului român, pentru că va veni o vreme când România se va ridica și va avea nevoie de întreg ajutorul pe care i-l pot da fii ei”.

Capitolele lucrării parcurg momentele la care Titulescu a fost participant, autor sau martor, împreună cu drumurile minuțios analizate ale negocierilor diplomatice sau ale acțiunilor politice. Începe cu august 1936, anul eliminării lui din guvern și evocă Mica Înțelegere, Înțelegerea Balcanică, Relațiile cu Polonia, URSS, Germania, Franța, Italia, America de Sud, Marea Britanie, Societatea Națiunilor, Minoritățile, Revizuirea, toate fiind subiecte care i-au angajat eforturile, inteligența și slujirea interesului național.

M-a impresionat puterea de anticipare a lui Titulescu. Avea o viziune clară asupra viitorului. Știa că războiul va izbucni, știa și că Germania va fi învinsă.

În ce privește soarta României, ea va fi decisă la Conferința de Pace. Totul va depinde de ce va întreprinde până atunci. Explica atent și cu răbdare de ce este în favoarea și chiar apărătorul tezei de stabilire de relații amicale cu Uniunea Sovietică. Vecinătatea unui stat mic cu un stat mare impune necesitatea primului să aleagă între doar două variante posibile: o politică ostilă ori una amicală. „Singura noastră politică față de URSS este cea de

prietenie.“ Iar în cadrul ei, România obținea implicit recunoașterea graniței de la Nistru și încheia disputa pentru Basarabia.

Trecând la analiza poziției României față de alte puteri, Titulescu se întreba: „Cine ar dori să devină aliat al României numai pentru apărarea intereselor românești? Să vorbim deschis: Germania? Niciodată. Pentru propriile ei interese, Germania ar putea cere României să ia parte la un război împotriva URSS. Dar, după părerea mea, aceasta ar face să sune clopotul de îngropăciune pentru România“.

Este cea mai explicită și lucidă avertizare a ceea ce nu trebuia să se întâmple și exact ceea ce, din nefericire, s-a întâmplat. Generalul Antonescu se aliază cu Germania hitleristă și spune, îngenunchind în stilul mistic al vremii, împreună cu tot poporul: „Români, vă ordon, treceți Prutul“.

Din acel moment clopotele au sunat întruna pentru România. Au sunat pentru tinerii noștri căzuți în lupte pe frontul de Est, în număr crescând până la durerosul bilanț final al celor 350 000 de victime. Au bătut în continuare pentru încă 350 000 de jertfe pe frontul de Vest. Și au bătut în final la Conferința de pace, unde România a stat pe banca nedemnă a acuzaților, în rândul beligeranților învinși, cu rezultatul final de a fi oferită ca pradă de război Uniunii Sovietice, care o patrona, ghida și controla în blocul estic ce-i aparținea.

Premoniția lui Titulescu nu acoperise doar alianța și războiul, ca erori fundamentale ale politicii românești, dar și situația dezastruoasă a României în Conferința de pace și urmările ei. Am putea spune că fatidicele clopote au bătut și în următoarele patru decenii și mai bine, amintindu-le românilor drama lor de „nație captivă“.

La două luni, când conducătorul (Führer) Antonescu își forma în 1941 noul guvern și noua sa putere pe care n-o mai împărțea cu nimeni, Titulescu moare la Cannes. Se afla în exil în Franța. Avea 59 de ani. Dar mut ceasul istoriei cu 15 ani înainte. Mă aflu la New York, la o masă cu soția mea și cu doamna Bradley, elvețiancă. Ne împrietenisem cu profesoara de franceză la Universitatea americană și își povestea amintirile nostalgice din Elveția ei. Aparținea unei familii înstărite cu multe relații, printre care și un medic de vază. Probabil că am amintit de Titulescu în relația româno-elvetă. Dna Bradley a tresărit: „Doctorul prieten l-a îngrijit pe Titulescu când era în Elveția. El ne-a spus că știa pe dinafară toate problemele medicale ale lui Titulescu, dar nu se putea muri ca urmare a vreuneia dintre ele. Însă schimbând dozele de medicamente și neglijând necesitatea de a le lua într-un anumit fel, puteai produce moartea. Cu ușurință, cineva din interior putea face asta. Întrebându-l dacă s-a referit la o otrăvire, doctorul ne-a spus că înclină să creadă că cineva care-i cunoștea cazul i-a dat doza fatală. Și nici nu e de

mirare, știind că pe vremea aceea nemții erau foarte activi să-și lichideze dușmanii, iar unul dintre ei, periculos, era Titulescu“. O clipă am avut ideea de a încerca să aflu noi detalii, numele doctorului (mai trăia?), despre medicamente și altele, dar treburile m-au furat și m-am îndepărtat de intenția de a studia la distanță și cu pricepere modestă cazul morții lui Titulescu.

Deși stătea în Franța, Titulescu mergea deseori în Elveția. În 1939, toamna, el trimite din Montreux, unde se afla, un memoriu regelui Carol al II-lea privind Basarabia și relațiile româno-sovietice.

În 1936, în discursul de deschidere a Conferinței de la Montreux, elogiase rolul Elveției în relațiile internaționale. El afirmase că: „Pe pământul acestei Elveții, noi, oamenii politici veniți din atâtea țări ale lumii, încercând să construim acea patrie a umanității, în care aceea a fiecăruia dintre noi trebuie să se integreze, fără însă a-și pierde personalitatea, astfel ca să poată fi creată marea armonie universală...“

„Pe pământul acestei Elveții am fost chemați să urmărim, de 16 ani încoace, evenimentele ce pot să pună în pericol pacea lumii, și aceasta într-o astfel de manieră, încât emoțiile politice cele mai puternice ale vieții noastre le-am resimțit în mijlocul Confederației Elvețiene, ceea ce ne califică să ne considerăm cetățenii ei de drept.“

Sunt în aceste fraze simple mai multe mesaje care trezesc interesul cetățeanului român la început de nou secol. Este gratitudinea pentru țara care oferă lumii un loc prielnic de a-i asigura prin instituții, contacte și idei visul de pace și armonie universală. Este elogiul țării care demonstrează că loialitatea internațională este posibilă cu condiția *sine qua non* a păstrării intacte și chiar dezvoltării loialității pentru țara ta proprie.

Modelul acesta l-a reținut Titulescu pentru definirea unei integrări în patria umanității. Admite orice elan în această direcție, orice angajament, o lealitate chiar, o apartenență entuziastă, cu un singur imperativ care le condiționează: personalitatea proprie, patriotismul său. E o lecție dată care studiază la început de secol nou problemele globalității și ale integrării europene sau a alianțelor de orice natură. Admiți orice, în afară de ceea ce este sanctuar intangibil: identitatea și personalitatea proprie.

Arghezi la Palatul Națiunilor. Sala de negocieri

În dimineața unei frumoase zile de toamnă geneveză l-am vizitat pe Tudor Arghezi la hotelul Florissant din orașul vechi, unde trăgea an de an cu predilecție. L-am găsit în holul clasic cu pluș și candelabre, așezat pe

un fotoliu, cu bascul pe cap și cu bărbia rezemată în baston, ca în fotografiile știute. Eram impresionat de faptul că, la vârsta de 82 de ani, poetul acceptase să asiste la o ședință a Comitetului celor 18 țări pentru dezarmare cu un interes alert și cu o bunăvoință generoasă. Mașina a trecut podul care lăsa la stânga, pe o insuliță, statuia vechiului prieten al lui Arghezi, Jean-Jacques Rousseau, și s-a îndreptat pe lângă cheiurile lacului Léman și apoi pe Rue de Lausanne spre Palatul Națiunilor.

Ședințele erau închise publicului. Dar, adeseori, apăreau, împreună cu delegațiile, personalități ale țărilor membre, miniștri, senatori, deputați. Eram mândri că puteam răspunde, colegilor străini care ne întrebau cine era domnul respectabil care stătea alături de noi, că ne simțeam onorați de prezența celui mai mare poet al României moderne.

Ședința din 5 septembrie 1962 nu era obișnuită. Comitetul se pregătea să suspende lucrările pe perioada sesiunii Adunării Generale a ONU, care începea peste zece zile la New York. Printre reprezentanții prezenți, erau brazilianul Araújo Castro (viitorul ministru de Externe), mexicanul Padilla Nervo (fost ministru de Externe), El Zayyat (viitor ministru de Externe al Egiptului), sovieticul Kuznețov (viitor președinte al Sovietului Suprem), canadianul Bums, indianul Arthur Lall (politolog și scriitor), americanul Dean și alții. Lipseau, pentru moment, doi negociatori remarcabili, care au stat ani în șir la lucrările de dezarmare de la Geneva, fiind distinși, mai târziu, cu Premiul Nobel pentru Pace: Alva Myrdal (Suedia) și Garcia Robles (Mexic).

Comitetul, aflat la cea de-a 80-a ședință, discuta cu ardoare proiectul unui Tratat general și complet de dezarmare, dar nu trecuse de preambul și de articolul 1. Toată lumea era în favoarea Tratatului, dar măsurile prevăzute de unele țări în etapa întâi a dezarmării totale erau împinse de altele în etapa a doua și invers. O nobilă idee se îneca în formalism procedural. Cu o mai mare șansă de realizare, era tratată tema încetării experiențelor nucleare, ce se succedau la acea dată într-un ritm îngrijorător. Un proiect de tratat stipula încetarea experiențelor în cele patru medii, în atmosferă, în cosmos, sub apă și subteran, iar alt proiect cerea interzicerea lor numai în primele trei medii, exploziile subterane rămânând admise. (Un an după aceea, în 1962, cel de-al doilea tratat a fost adoptat, iar exploziile subterane au continuat încă 27 de ani; negocierile pentru interzicerea lor se poartă și astăzi.) Un element nou în lucrările Comitetului era activizarea grupului celor opt țări membre neutre, care elaborează recent un memorandum independent de pozițiile marilor puteri.

Președinții permanenți ai Comitetului erau reprezentanți ai SUA și URSS. Președinția ședințelor avea loc prin rotație și zarurile făceau ca, în acea zi, sarcina să-mi revină mie ca reprezentant al României.

Atmosfera nu era încurajatoare. Un avion american de recunoaștere intrase în Extremul Orient deasupra teritoriului sovietic. Lectura notelor de protest și de răspuns, disputa polemică a celor două superputeri au ocupat o bună parte din timp, descurajând discursurile de atașament la cauza dezarmării și perturbându-le. În mod neuzitat, ședința a fost reluată și după-amiază.

Acestea erau negocierile la care asista Tudor Arghezi cu casca la ureche și cu privirea așezată când pe frescele imense, în negru și aur, când pe oratorii ce se succedau la cuvânt.

Alva Myrdal în cartea sa, *Jocul dezarmării* (1976), a descris acel an 1962 drept un an semnificativ, pentru contribuția adusă de experții țării sale la demonstrarea tehnică a posibilității exploziilor subterane. Cartea oglindește însă, ca și titlul ei, dezamăgirea „aproape disperată” a diplomației suedeze, la constatarea că, după mai mult de un deceniu de tratative, continua escaladarea cursei înarmărilor, militarizarea economiei și a vieții naționale în lume. O realitate aspră în raport cu care discursurile asupra „voinei de a dezarma” îi apăreau doamnei Myrdal ca o retorică găunoasă.

Cronicarul. Câteva zile după ce a asistat la reuniuni, Arghezi trimitea la București o cronică scurtă, intitulată *La Palatul Națiunilor Unite*. Textul a fost pentru mine un caz exemplar și revelator pentru filtrul prin care poetul trecea evenimentele trăite. Simte, de la intrarea cu măsuri riguroase de control, suspiciunea care domnește, „văzduhul fiind încărcat de atomi explozivi și de bombe cu plastic”. Frescele nu-l impresionează. „N-am prea priceput de ce pictorii decoratori au ales pentru ilustrarea pereților și a plafonului culoarea de funingini și fum. Dar mi-am zis că fiind atâta mulțime de fum, fără foc, în relațiile internaționale pretutindeni, se cădea să fie tonul respectat.” Intuiția poetului surprindea instantaneu ceea ce alții, ca Alva Myrdal, constatau după decenii de experiență.

Arghezi a fost surprins văzându-mă că declarăm deschisă ședința. „Prezida, într-adevăr, România, în persoana sau, mai exact, în personalitatea, ministrului nostru adjunct, Mircea Malița, șeful delegației românești, pe care l-am cunoscut abia atunci. L-am văzut făcând ordine între neamuri și nații. Cu un ciocan, bătea în catedră, ori de câte ori se ivea momentul confuz. Ciocanul era, probabil, stilizat ca al medicilor neurologi la cercetarea zgârciului de la genunchi. Ciocanul dă o dată și articulația răspunde tresărind. Dacă reacțiunea tace, e de rău. Dacă e prea vorbăreată, tot rău e. Genunchiul normal trebuie să danseze lin.”

Adevărul e că disputa verbală între reprezentanții SUA și URSS amenința să se extindă prea mult. Fiecare dorea să aibă ultimul cuvânt și ultima punere la punct a celuilalt. Am tușit, am dat cu ciocanul, am pus capăt polemicii și

am spus că pozițiile fiind explicate, trecem la ordinea de zi care ne așteaptă. Probabil că Arghezi a fost surprins de această recurgere la autoritate.

Discursurile, după standardele reuniunilor internaționale, au fost dintre cele mai elevate. Dar Arghezi reține în primul rând faptul că vorbitorii, probabil din dorința de a demonstra continuitatea poziției lor, își citau discursurile anterioare. „Oratorii, complăcându-se să se amintească, să se autociteze, afirmau cu demnitate că au mai spus o dată sau de mai multe ori ceea ce vor să spună din nou. Se pare că repetarea monotonă dă argumentelor autoritate și anulează anticipat replicile nedorite să ia expresie sonoră.” Iese la suprafață vechea neîncredere a lui Arghezi în genul de retorică parlamentară pe care îl criticase în trecut. Concluzia lui, după ce a ascultat discursurile „cu două urechi electrice la tâmpile”, nu este favorabilă. În „ședința activă în dezacorduri... păreau de acord în ce privește numai un adjectiv: fiecare dintre ei era «distinsul coleg». Nu păreau deloc grăbiți să realizeze ceva: Oratorii sunt veri buni și cuminți cu eternitatea”.

Atracția lui Arghezi pentru îndeletnicirea diplomatică e inexistentă. „Cu bastonul și pălăria luate din cuier, am mulțumit destinului că nu m-a provocat în arta de ocolire a cuvintelor pe spate a unei diplomații apusene pentru care nu aveam nici stofă și nici stambă măcar. Poate singura bucurie ar fi fost să fiu în loc de Domnule, Tovarășe, Colega – Excelență”, nota Arghezi cu ironie.

În schimb, ochiul cronicarului se oprește cu interes la oameni. E izbit de culorile fețelor ce contrastau cu fumul picturilor, „albul rumen scandinav, negrul african, cafeniul arab”. „Cu un ochi de peisagist, căutam toate nuanțele imaginate.” Iar numele sonore ale țărilor i se par denumiri emoționante „ca de poeme, ca de bomboane, ca de parfume”. Delegații sunt oameni, priviți dincolo de roluri: „Reprezentanții geniului omenesc, făcându-li-se foame, au luat o amânare”.

În câteva linii i-a făcut portretul lui Kuznețov: „Temut în combativitate, atac și apărare. Figură bărbătească francă, de o voință concentrată, efigie de medalie, privire dominantă. Bronz. Însă mâna caldă”. Mai târziu, diplomatul va afla cu plăcută surprindere felul în care l-a văzut Arghezi.

În final, o declarație prin care poetul își manifestă satisfacția de a fi stat în delegația română, cu care venise „sperând că printre străini mă voi simți între ai noștri o zi mai acasă”. „În sfârșit, scria Arghezi, țara noastră se face, fără propaganda trâmbeiei, tobelor, surlor și a tipsiei utilizate pasional de alții, bine cunoscută ignoranței înfiorătoare, geografice și politice, occidentale prin valorile ieșite din ce în ce mai divers la lumină și capătă tot mai multă autoritate și putere morală. Până deunăzi s-a crezut în «cercurile»

competente că românii, cum s-a mai spus, umblă pe la malurile Pontului Euxin în patru labe, sărind din pom în pom, agățați de coadă.“

Cronica este caracteristică pentru Arghezi. Elementul contingent este sacrificat; sunt reținute esențele și omenescul. Aparențele nu-l captează, rezistă la punerea în scenă. Vorbele patetice nu îl conving, scepticismul e suveran. Dar ca român se bucură.

Rousseau. Mai presus de toate se vede în cronica lui Arghezi o neîncredere în instituții. Aceasta este o premisă ce ține de Rousseau. Tudor Vianu observă că, spre deosebire de Rousseau, la care epoca de aur este la început, Arghezi situează punctul de plecare a omenirii în negură. Există totuși o asemănare esențială între ideile lor. Societatea, după Rousseau, e făcută de oameni care, prin înțelegerea avantajelor ce decurg din asociere, creează instituții. Fiind convenționale și contractuale, instituțiile se fac și se desfac după cum interesele o cer. Fetișul instituțiilor n-are cum să încolțească pe solul acestei doctrine atomiste și individualiste. Există și o altă viziune. La Herder și la romanticii germani, omul e rezultatul societății și nu invers. El este corolarul unor principii mari, atotcuprinzătoare, cum este Volksgeistul. Vederea aceasta e holistică și integratoare. După Hegel, instituțiile încorporează rațiunea. Departe de a fi o creație prin consens a indivizilor, ele se și impun, venind de sus, din zonele înalte.

Națiunile Unite erau privite de Arghezi cu ochii doctrinei lui Rousseau. Nimb și aură nu aveau. Erau o creație a oamenilor, supusă slăbiciunilor și erorilor lor. Unde alții vedeau structuri formalizate, Arghezi vedea oameni vii. În mașină, spre palat, Arghezi îmi spunea: „Mai aveți o bandă la Externe“. „Maestre“, protestam eu. „O bandă de magnetofon, pe care sunt imprimate câteva poezii de-ale mele“, continua el, savurând efectul jocului său verbal.

Pe Rousseau, Arghezi l-a frecventat cu o afecțiune rară. „Nu este așa? Ne cunoaștem destul de bine, bunul meu filosof. Înainte de a se fi improvizat în orașul tău de ceasornicar, care te-a refuzat viu și te acaparează în mormânt, mașina de cântat a Ligii Națiunilor, noi am stat de vorbă vreo zece ani: dumneata în bronz și eu în pardesiul, pe un frig apreciabil“ (*Scrieri*, vol. 27).

Cocò la Rousseau mai amintește o vizită comună a lui Rousseau și a poetului care l-a „ridicat de mână de pe scaunul de aramă“, la Ferney, unde îi aștepta Voltaire „aristocratic și avar“. Antipatia față de Voltaire este în contrast cu prietenia lui Arghezi pentru Jean-Jacques. „Ți-am spus, domnule Jean-Jacques, dând grăul la o parte și spintecând cu brațele holda, vino, să-ți arăt țara mea; pe-aci pe dedesubt; mi-e dor de ea. Și am stat acolo amândoi, mirosind țărâna caldă.“

„N-am mai primit, iubite prieten, de la tine, niciun rând, scria Arghezi în *Scrisoare deschisă Jean-Jacques Rousseau*. În optsprezece luni și mai bine, ai fi putut, gândesc, să-ți miști puțin condeiul cu care te-am lăsat în mână și să-mi trimiți măcar o carte poștală, cu vreo vedere a lacului Léman, în fața căruia de atâtea ori am stat amândoi de vorbă.“ Legătura cu Jean-Jacques continuă la București și-l sprijină pe poet în frământările lui. „Răsfoiam *Spovedaniile* și *Contractul social* și-mi aduceam aminte că te lăsasem în insula ta, în mijlocul iernii, sub copacii tăi despuiați, cu o carte pe genunchi...“ „A! dragă Jean-Jacques, tare mi-e lehamite de scriitorime și ce bună era societatea ta, tu ceasornicar și eu nu mai știu ce, în mijlocul lebedelor, al undelor, al rațelor sălbatice!“

O asemenea prietenie ca a lui Arghezi pentru Rousseau nu se clădește decât pe o mare afinitate de idei. Primordială la amândoi era viziunea unei societăți ce creștea de jos în sus, dar mai degrabă orizontal, fără ierarhii strivitoare sub formă de idei și instituții. Amândoi vedeau sub convențiile și jocurile trecătoare un om etern și liber.

Meșteșugarul. Doi ani după vizita sa la Palatul Națiunii din Geneva, Arghezi își dezvăluia sentimentele în *Journal de Geneve* față de țara în care a petrecut primii ani ai tinereții sale. „Fără ajutorul, fără climatul Elveției și, îndeosebi, al Genevei nu m-aș fi găsit pe mine însumi (presupunând că m-am găsit), pe vremea de mult trecută, când tânărul care am fost a cunoscut primele neliniști ale vocației. Fără Elveția și fără Geneva nu aș fi dobândit conștiința intimă și secretă de mine însumi, că sunt făcut pentru a fi scriitor. La Geneva, ca și la Fribourg am deprins acel stil de viață care-i numai al vostru, făcut din eleganță, delicatețe morală, vreau să spun acel sentiment al unei absolute datorii față de aproapele tău, datorie de la care sper să nu mă fi abătut până azi. Astfel, mica republică a devizei *Post tenebras lux*¹ a fost, ca școală, inspiratoarea constantă a întregii mele existențe. Și dacă iubesc atât de intens libertatea, dacă-mi iubesc patria, știu că dragostea aceasta a încolțit lângă Alpii voștri, pe țărmurile frumosului vostru Léman.“

Arghezi, care nu făcea complezențe cu ușurință, mărturisește în această declarație o afinitate cu spiritul „republicii de ceasornicari“. Cheia armoniei minții sale cu spiritul elvețian este, după mine, modelul de meșteșugar drag scriitorului. În locul harului și al inspirației, Arghezi a situat întotdeauna, în primul rând, munca și truda. Poetul s-a văzut lucrând „la bancul meu cu menghină mică“, luând imaginea de la o meserie pe care a și practicat-o în anii de colind european.

¹ După întuneric, luminează (lat.) (n.red.)

Paradigma meșteșugarului pentru creația poetică n-a descoperit-o Arghezi în Elveția, fiindcă o avea de acasă. Dovada este articolul său, *Vers și poezie*, publicat în 1904, cu un an înainte de plecarea din țară. Analogia muncii poetice cu atelierul în care se lucrează metalul apare aici: „Metalul care merge minunat poeziei e versul... Poezia și versul se întrucombinează ca fierul cu focul... Nu versul e defectuos, meșterii care să-l facă broșă de sinteze sentimentale lipsesc, ceea ce nu e tot una“. Toată viața va rămâne credincios acestei imagini. În 1958, se adresa tineretului: „E focul cu care nu trebuie să te joci. Iar slova făurită e ca și potcoava care trebuie bine bătută. Poți însă să te arzi cu el, să te pârliești și chiar să iei foc“.

Meșteșugarul apare cu regularitate în versurile sau proza lui Arghezi: „Evident că în această circulație a torentelor subterane ale limbii prin sedimentele vechi ale vorbelor este nevoie și de puțin meșteșug“ (1922). Poetul e și înconjurat de unelte, ca și meșteșugarul: „Am chei pe toate ușile-ncuiate / Cântare, cumpeni și măsuri / De prețuit, cenușile necercetate / Din sufletul imponderabilei naturi“.

În *Ars poetica*, ulterioară apariției *Cuvintelor potrivite* și criticilor ce se lăsaseră furate de conotația potrivirii facile și meșteșugărești, în loc de a combate acuzațiile, Arghezi își agravează cazul dezvoltând și mai mult ideea meșteșugului: „Însă, căutând cuvinte săritoare și găsind puține am înlocuit materia lor printr-o natură de adaos și m-am apucat să fac resorturi pentru cuvinte ca să poată sări. Jucăria e, de altfel, lesnicioasă de fasonat: constrângi cuvântul să fie strivit între un arc și un capac și, când vrei să sară cuvântul, dai drumul la capac și când vrei să stea, încordat, dai capacul la loc și închizi cârligul. Atâta tot“. Altor cuvinte, ca să fie „stâncoase“, le bate „un cui lung înăuntru“.

„Eu am ivit cuvinte potrivite.“ În spatele a ceea ce pare spontaneitate și aranjament stă o muncă dură, controlată de reguli, încadrată de restricții: „Le-am muncit / Dar nu le-am iscusit / Le-am lucrat, nu le-am făcut / Am fost ca un ostenitor mut / Care-a grăit și nu și-a dat seama / Eu am prins numai războiul și scama.“ Constrângerea majoră vine din realismul corespondenței între cuvinte și lucruri: „E miraculos cuvântul, pentru că la fiecare obiect din natură și închipuire corespunde un cuvânt“. Ca să creezi din materialul cuvintelor „toată natura din nou“, e nevoie de o muncă aspră, precum aceea a muncii pământului, „arat sălbatic și apăsător cu fierul“, „muncit cu dușmănie și cu nădejde“. Pământul este marele învățător al trudei ce dă roade: „Meșteșugarul, tată, e pământul“.

Acuzația profesorului meu de algebră, poetul Ion Barbu, adresată lui Arghezi – „de a nu fi vizitat de idei“ – mi s-a părut nedreaptă. Ideea lui

Arghezi de a vedea în cuvinte „semne” și de a le da un sens modern l-ar putea face un bun prefațator al unui eventual tratat de semiotică: „Dar semnele, doar semne, răzlețe, și-adunate / Nu mai ajung, părute și nici adevărate”. Următorul pasaj din *Scrisoare cu tibișirul* dezvăluie un om care coabitează cu ideile. Rareori s-a scris ceva mai frumos și mai profund despre cuvinte: „Meșteșugarul cuvântului a cernut și cerne fără răgaz lumea și suflul ei – și a dat naștere literaturii și elocvenței. Un cuvânt numește, alt cuvânt îl pune în mișcare, un alt cuvânt îi aduce lumina. Un cuvânt, un miligram, și alt cuvânt poate cântări greutatea muntelui răsturnat din temelii lui și înecat în patru silabe. Cuvinte fulgi, cuvinte metal. Cuvinte întunecate ca grottele și cuvinte limpezi ca izvoarele pornite din ele. Într-un cuvânt se face ziuă și alte cuvinte amurgesc. Cuvintele scapără ca pietrele sau sunt moi ca melcii. Ele te asaltează ca vișpile și te liniștesc ca răcoarea, te otrăvesc ca bureții sau te adapă ca roua trandafirilor. Chimia aplicată la culori și parfume este o copilărie, comparativ cu magiile foarte vechi, pe care le realizează cuvintele, de la primele cântece și basme despre Dumnezeu și om”.

Grija pentru materiale a meșteșugarului îl întovărășește pe poet: „Sunt ca un lăcătuș de aur care vrea să făurească un belciug și ar trebui să strice o trâmbiță sau un chivot ca să facă belciugul pentru staul. Și i-ar trebui fier și are aur și i-ar trebui cuie și are mărgăritare”.

Dacă mai rămâne vreo îndoială a punții care i-a legat pe Arghezi și țara meșteșugarilor elveți, caracterizată de migală, de efort continuu și tăcut și de obsesia perfecțiunii, iată profesia de credință a poetului asupra îndeletnicirii lui: „Niciun meșteșug nu este mai frumos și mai bogat, mai dureros și mai gingaș ca meșteșugul blestemat și fericit al cuvintelor”.

Calvin. Arghezi spunea că, atunci când se întrunește Consiliul genevez ca să rezolve o problemă curentă, jumătate din membrii săi se gândesc la ce ar fi făcut Rousseau într-un caz similar și cealaltă jumătate invocă felul în care ar fi procedat Calvin. Admirația poetului pentru Rousseau este deschisă. Pe Calvin îl citează mai puțin: „În zidul vechei ulițe, un ochi de geam cu stor / De șase veacuri zace cu fiarele-i pătrate, / La singura dugheană din cetate. / Calvin trecea pe-acolo, bolnav, spre Consistor”. Și totuși, cu Jean Calvin, Arghezi a avut de-a face cel puțin în aceeași măsură în care a frecventat ideile lui Jean-Jacques.

Când tânărul Arghezi cerea să plece la studii într-o țară catolică, a ales, în 1905, Elveția. Dar Elveția e pe jumătate catolică, jumătate reformată. Ajunge la Fribourg, important centru catolic, unde stă luni de zile la Mănăstirea Cordelierilor. Mitzura Arghezi evocă în *Reîntoarceri spre Friburg și Geneva*, apărute în numerele *Secolului XX*, consacrate în 1986 de Dan Hăulică Elveției,

acele momente. La Cordelieri era „zilnic asaltat pentru a fi convertit la catolicism“. „Plictisit până la urmă, m-am mutat în oraș“, lucrând multă vreme la Biblioteca Universității. Principala temă a catolicilor din Fribourg era combaterea tezelor lui Luther, care răspundea altfel decât ei la patru întrebări fundamentale. Cum poate fi mântuit omul? Nu prin fapte (posturi, rugăciuni, penitențe, pelerinaj, renunțări monahale), ci prin credință. Cine deține autoritatea religioasă? Nu biserica romană, ci cuvântul biblic. Ce este biserica? Nu o mână de aleși, ci comunitatea credincioșilor. Care este esența vieții creștine? Slujirea lui Dumnezeu prin Beruf, tradusă drept vocație, meserie, profesie. Pentru catolici, vocația înseamnă să trăiești viața religioasă separat de lume, dar pentru reformați ea constă în trăirea vieții lumești în chip religios. Arghezi a întârziat asupra acestei ultime idei. Baza ei se află într-un pasaj mult comentat al Bibliei, și Arghezi își va fi amintit că traducerea veche românească, de la 1688, e mai fidelă originalului decât orice altă tălmăcire: „Crede în Domnul și rămâi în truda ta“. „Când vorbești de «vocație», pierzi sensul cuvântului grecesc «ponos», pe care versiunea românească îl restabilește.“

În 1906, Arghezi se stabilește la Geneva, oraș care pentru catolici era centrul unei satanice conspirații internaționale, locul subversiunii tuturor guvernelor și religiilor (în termenii lui Harris Harbison, *Epoca reformei*, 1959). Aici, calvinismul dăduse o semnificație și mai radicală „vocației“. Fiecare om trebuie să-și consacre forțele în domeniul unde e chemat, aceasta fiind singura datorie față de Dumnezeu. Munca devine riguroasă, severă, precisă, definită spiritual și etic, dincolo de necesități sau rosturi materiale. Nu mai lucrezi nici pentru societate, nici pentru mântuire, „ci pentru gloria Domnului“. Doctrina calvinistă cuprinde o teorie raționalizată a vieții, cu un spirit intensificat al muncii și cu o disciplină cvasiastică. Sunt cele trei elemente în care sociologul Max Weber a văzut sursa unei imense energii eliberate pentru dezvoltarea economiei capitaliste. Teza lui din 1906 asupra legăturii intime între calvinism și capitalism este discutată până în zilele noastre.

Orașul lui Calvin devenise, chiar în acei ani, pentru Arghezi, centrul unei religii a trudei meseriașilor. Dar mai trebuie amintită o temă abordată diferit la Fribourg și la Geneva, și care nu putea fi absentă din lecturile și discuțiile lui Arghezi. Este lupta dintre cele două doctrine: a liberului arbitru și a predestinării. O întâlnim în secolul al V-lea, când Sfântul Augustin susținea că Dumnezeu îi împarte pe oameni în aleși și osândiți, nu după meritele lor, ci arbitrar, într-o judecată secretă, începută de la facerea lumii, în timp ce pelagienii credeau că omul are libertatea de voință și e vinovat sau nu, după cum

și-o exercită. Te afli la curtea Franței în secolul al XI-lea? Se dezbate aceeași problemă. Îi vizitezi pe filosofi care-l înconjurau pe Frederic cel Mare în Secolul Luminilor? Frământau încă subiectul. Îl regăsim, de altfel, în epoca noastră, în economie și genetică. Fapt este că, în timp ce Calvin îmbrățișa teza predestinării („El odată pentru totdeauna a decis și pe cine îi va mântui, și pe cine îi va condamna la distrugere”), iezuiții din Fribourg susțineau libera alegere a omului, născut fără păcat sau virtute, neatins de păcatul originar.

Eliminarea intermediarilor între om și Dumnezeu e totală în calvinism. Omul e izolat, supus unei puteri care reprezintă voința absolută și nescrutabilă. Divinitatea atotputernică e mută, nu lasă să se întrevadă nimic din deciziile ei. Am recitat *Psalmlui* lui Arghezi având în minte tema predestinării și a libertății, cu confruntarea aprigă la care tânărul poet a fost expus. Am regăsit povara păcatului lui Adam: „Osânda nu se schimbă, e pe viață” (*Haruri*); „Sunt vinovat că am râvnit / Mereu numai la bun oprit.” Singurătatea: „Tare sunt singur, Doamne, și pieziș”. Imposibilitatea comunicării: „Încerc de-o viață lungă, să stăm un ceas la sfat / Și te-ai ascuns de mine de cum m-am arătat”. O putere indiferentă: „În rostul meu tu m-ai lăsat uitării / Și mă muncesc din rădăcini și sânge”. O căutare zadarnică: „Pentru credință sau pentru tăgadă / Te caut dârz și fără de folos”. Renunțarea la implorări: „Nu ți-am cerut nimic și nicio dată / Și nu-ți pricep mânia răzbunată”. Zădărnicia revelației pe orice cale: „O mie de neamuri, plecate, domoale / Te caută-n ceruri, în vis, în pământ. / Ascuns te-au găsit în Cuvânt. / Sfărâmă Cuvântul: cuvintele-s goale”.

A ales-o Arghezi din această confruntare de doctrine pe una sau pe alta? Frământarea lor a trăit-o, dar nu și soluția. Se vede totuși că, între predestinare și liber arbitru, Arghezi a ales răzvrătirea omului, imnul forței sale, cântul inteligenței de care e capabil, uimirea sacră în fața marelui solfegiu de simțiri omenești, cu infinitezimale nuanțe.

Centenarul. Trecuse Centenarul nașterii lui Arghezi și diferite obstacole birocratice românești împiedecaseră sărbătorirea poetului programată de scriitori români și elvețieni. Piedicile au fost îndepărtate de-abia la începutul anului 1981 și, astfel, la 25 februarie, a putut avea loc o seară literară festivă la Geneva, unde mă aflam ca ambasador pe lângă ONU. Rectorul universității, Justin Thorens, ne-a dat Aula mare din Rue de Candolle. Președintele Consiliului Republicii și Cantonului Geneva, André Chavanne, a acceptat să patroneze. Din țară au venit Mitzura Arghezi și poeții Aurel Rău și Vasile Nicolescu, invitați de Uniunea Scriitorilor din Elveția, prezidată de doamna Mousse Boulanger. La cuvintele lor s-au adăugat mesajele rostite de Ferdinand Polly, președintele Asociației de prietenie româno-elvețiane, și de editorul Louis Nagel. Soțiile diplomaților români au organizat, cu mijloacele

lor (nu exista buget pentru așa ceva), un cocktail cu vinuri și gustări românești. Când am mulțumit gazdelor geneveze și asistenței, care număra deputați în Parlamentul federal de la Berna, membri ai corpului diplomatic, scriitori, oameni de cultură și artă, nu a fost o simplă formalitate, ci gratuitatea pentru cuvintele emoționante adresate lui Arghezi, devenit o trăsătură de unire între două culturi și două popoare. Toți cunoșteau volumul publicat de Luc-André Marcel în colecția *Poètes d'aujourd'hui*, la Editura „Seghers”.

Pe lângă încercările de a menține prin celebrarea lui legăturile României cu Occidentul pentru care pleda marea tradiție latină și intelectuală, genevezii vorbeau de Arghezi ca de un om care i-a cunoscut și i-a iubit toată viața. El îi prețuise, doar, astfel: „După o absență de mai mulți ani, veneam din Elveția, unde am trăit partea de formație a tinereții mature, în ambianța unei democrații, ideal de liberă, la care m-am spurcat definitiv și iremediabil, între Rousseau și Wilhelm Tell, și în mijlocul a trei milioane de urmași ai lor, deopotrivă de liberi, oameni cu căutătura dreaptă, legată și cu capul sus – a doua patrie, primitoare și curată, a sentimentului de sine”. (*Adevărul*, 1946)

Iar aula cea mare avea și ea tâlcul ei. Arghezi îi audiasc la Universitatea din Geneva pe Richet, Poirier, Claparède. Tânărul neconformist nu avea ambiția diplomelor și, de altfel, n-avea nici mijloace pentru a le obține printr-o frecvență regulată. Dar la universitatea lui Calvin și Bèze își ostioia setea de cultură și își lărgea orizontul în cele mai ciudate direcții. Cancerologul Poirier l-a văzut la cursurile lui și l-a întrebat:

- Studiați medicina?
- Nu, a răspuns poetul.
- Atunci, de ce mă urmăriți cu atâta atenție?
- Pentru că vorbiți foarte frumos.

Acest răspuns l-a uluit pe savant. Dar l-a și cucerit:

- Vreți să-mi faceți o plăcere?
- Desigur, domnule profesor.
- Dacă mai veniți la cursurile mele, vă rog să vă așezați în același loc.

Multe decenii după aceasta, Arghezi își căuta locul de student în Aulă.

Geografia Elveției a fost prezentă în spiritul lui Arghezi, când a spus în 1964: „Sufletul omului e ca și pământul, are munții săi, dar are și văi abrupte. Câteodată te urci pe culmi, altă dată te prăvălești în prăpastie”. Poetul, care nu poate fi prins în formule simple și evaluări succinte, se atașează doar celei mai mari și cuprinzătoare teme: „Poezia mea a devenit poezia omului, acest animal izolat și splendid”.

Când secretarul general al Națiunilor Unite, U Thant, inaugura, la mijlocul anilor '60, în Sala delegaților la sediul ONU din New York, marea creație

a lui Ion Nicodim, tapiseria uriașă ce ocupă un perete întreg, mi-am zis: „Unii reprezentanți ai celor peste o sută de țări își vor șopti în această sală noutăți, zvonuri, planuri, scheme; vor țese, poate, intrigi, vor lucra, poate, pentru pace și împotriva violenței, se vor certa și se vor reconcilia, dar o vor face nu ca la Geneva, sub fresca fumurie a lui José Maria Sert, ci sub un mesaj românesc, reprezentând un om renașcentist înconjurat de creațiile lui, și sub mottoul tapiseriei, aparținând lui Arghezi și scos din *Cântare omului*“.

Mental elvet

Auzisem în diferite contexte europene și americane versiuni nu tocmai favorabile elvețienilor. Elveția apărea multora ca o țară plictisitoare, cu oameni egoiști și zgârciți, care comunică greu sau deloc, cu ceasuri bune și brânzeturi merituoase (adevărat), dar conservatori înrăiți, cu tradiții ciudate, dispreț față de femei, care și-au câștigat dreptul la vot recent, cu un sistem de guvernare neinteligibil și totuși eficace. Un punct fix în mijlocul Europei și acela paradoxal și mai greu de citit decât un joc de cuvinte încrucișate.

Nu am acceptat acest tablou. Zgârcenia nu este decât buna gospodărire a banilor, tradiționalismul este menținerea unei unități greu create, elvețienii diferă între ei, formând cea mai pestriță coaliție de cantoane, cu limbi, obiceiuri și identități distincte, cu diferențe de caracter și comportament vizibile, care au născut un folclor de glume în care unii atribuie celorlalți toate slăbiciunile din lume. La Geneva râzi la poveștile despre Berna și Zürich, iar acolo despre fanteziile italienilor din sud.

Istoria arată că nu din iubire reciprocă s-au unit cantoanele, ci din nevoia imperioasă de a păstra trăsături specifice care îi fac diferiți unul de altul. În fața amenințării marilor țări din jur, în special Austria și Franța, au avut nevoie de un ciment al solidarității pentru a supraviețui și atât. A se întreține între munți și ghețari nu era o sarcină ușoară. Au găsit formula vacilor de lapte, care pot pășuna în zona submontană a dealurilor ce înverzesc o parte din an.

Mă aflu la o fermă care este bine clasată, cu productivitate mare și prosperitate. Gazda îmi dă explicațiile. Are 12 vaci. Fiecare are nume. Toate sunt campioane. Câștigă diplome mereu. Îmi arată dosarul uneia cu campionatele câștigate. Randamente record la lapte. „Văd că iarba e aproape“, observ eu. „Nu, spune elvețianul, e una mai bună mai jos și le ducem zilnic acolo.“ Aflu că sunt transportate într-un cărucior special atașat la un automobil, una câte una, fiecare în taxiul ei. Zilele mari sunt cele ale târgurilor unde se țin concursurile și se dau premiile. Maria, Ioana, Lucia și celelalte stau zi și noapte sub supravegherea atentă a perechii de fermieri. Chiar și în miezul

noptii, dacă una dintre ele dă semne de indispoziție, ei sar din pat să pună la punct necazul. În vizita mea, vacile mi-au dezvăluit starea mentală a elvețienilor. Tipicul acesta minuțios, atent, dedicat și total responsabil îi caracterizează. Se vedea în expunerea detaliată și cu tonul cel mai serios din lume. Mă întrebam dacă era cazul să cer sau nu un pahar cu lapte. Mi-am amintit de istoria care circula. Dumnezeu, într-un moment de remușcare, și-a adus aminte de elvețienii cărora le dăduse mai puține mijloace de a supraviețui decât altora. Munți și stânci, la care mai adăugase câteva vaci la urmă. Îl trimite pe Sfântul Petru să le facă o vizită și să vadă cum se descurcă. Vine Sfântul Petru la un păstor cu un grajd mic și îl întreabă dacă ar putea poposi câteva clipe la el în casă, cam obosit fiind. Păstorul îl însoțește tăcut și fără ifose și conversația începe, întrebările curgeau, dar răspunsurile erau mai scurte. „Ne descurcăm, muncim, avem grijă de vaci, le dăm de mâncare, ele ne dau laptele.“ „E bun laptele?“ „Da, nu vreți să-l gustați?“, și-i aduce un pahar cu lapte. Conversația se reia și la urmă, după ce băuse tot laptele, Sfântul Petru dă să plece, nu înainte de a adresa gazdei apreciere și de încurajare. Aceasta îl oprește și-i spune: „Nu uitați: 1 franc pentru lapte“.

Cred că dincolo de gluma cam răutăcioasă, se poate observa că elvețianul știe să primească și mai puțin să dea. O fi pecetea unor începuturi grele, a foamei și a lipsurilor care l-au încercat?

De la începuturi a observat că poate avea foloase materiale din simpla așezare geografică a Elveției. În Europa, să mergi de la sud la nord și viceversa, de la est la vest și invers, trebuie să străbați șirul ei de munți. Elvețienii s-au făcut vameși cu taxe de intrare, apoi călăuze pentru însoțire. Au văzut că pentru a-și păstra rolul, trebuie să repare punți, poduri, trecători. Și, în fine, au văzut că ușurează tranzitul prin câte un tunel săpat în munte. Au devenit cei mai buni specialiști în tuneluri din Europa și azi spun că nu le e frică de război atomic, fiindcă toată populația intră în subteranele sale devenite adăposturi.

Această căutare necurmată de surse de câștig a dus și la soluții paradoxale. A început să formeze soldați și să-i exporte. Cum a putut patria păcii și înțelegerii să aibă în trecutul său un puseu militarist și războinic? Au văzut, pur și simplu, că toate statele-cetăți, orașele, regiunile Italiei, care-și consumau bogăția construind palate, decorându-le, încurajând artele și poezia, duceau lipsă de apărători. Bani aveau, fiindcă o altă obsesie pașnică era comerțul.

Iată cum ajunge Machiavelli, celebrul diplomat florentin, pe la 1500, scriind o carte despre istoria armatei în Italia, să fie cuprins de o panică subită și scriind negru pe alb că cea mai mare amenințare în fața republicilor italiene este aceea a elvețienilor. Calculase totalul soldaților elvețieni închiriați de cetățile italiene, fiecare pentru uzul propriu și prezenți în nordul Italiei la

acel moment. Rezultase mărimea inegalabilă a unei armate elvețiene posibile, în stare să cucerească toate statele italiene la un loc. E greu de crezut că speculația lui era probabilă și cu atât mai puțin iminentă. Dar când vedem astăzi garda elvețiană a papei în costumul de epocă, avem un indiciu că fenomenul exista și că putea aprinde mintea unui istoric pedant.

Confederația cantoanelor făcuse primul pas, cu patru cantoane germanice, spre apropiere și colaborare, la 1291. Pe la 1500 se adăugaseră încă vreo zece. Deci procesul era în toi, populația creștea, se ducea lipsă de fonduri, dar nu și de imaginația de a le obține.

Analiza mentalului lor colectiv mai stârnește o întrebare: cum se împacă totuși caracterul acestui om nesupus și independent, care respinge orice comandă din exterior, cu spiritul de disciplină pe care-l presupune armata și cu îmbrățișarea efortului colectiv pe care-l conține unificarea?

Profesorul Chevallaz ne vine în ajutor. El ne lămurește că nedumerirea celor din afara Elveției provine din faptul că ei utilizează concepte într-un sens inexistent aici. Ei se miră că un „individualist“ poate fi compatibil cu atât de multă acțiune colectivă. Dar elvețianul nu este individualist, deoarece acesta înseamnă o singularizare personală. Elvețianul este departe de așa ceva. Este, în primul rând, conformist. Este ceea ce a împins micile comunități de la sate la cantoane și să încline spre solidaritatea socială și acceptarea simbiozei politice. Elvețienii se unesc ca să-și apere mai bine diferențele specifice. Chevallaz conclusea: „Elveția este mai puțin o unitate națională, decât o coaliție cordială de rezistențe particulare“. Tot el ne îndeamnă să nu uităm „voința acestei mici țări să rămână ea însăși, să-și salveze particularitățile care constituie libertatea, această hotărâre de a se apăra a acestei țări, care își găsește unitatea cea mai puternică luând forma armatei de miliție, cu tot ce ea presupune ca angajare personală și motivată a cetățeanului-soldat“.

Dacă ne gândim cât de miraculoase par uneori fenomenele istoriei, putem conchide că ciudata și complexa formă a mentalului elvet are o bună doză de miracol, prin originalitatea și, mai ales, prin stabilitatea sa. Iar faptul că a reușit să învingă entropia dizolvantă și să asigure supraviețuirea unui popor în condiții neprielnice sau ostile este încurajator pentru restul lumii.

Brâncuși și Max Bill

Întâlnirea cu Max Bill. Primul lucru pe care Max Bill mi l-a spus la masa rotundă de la sediul UNESCO, la Paris în iunie 1976, a fost „Brâncuși!“ Ținea loc de salut, de identificare a interlocutorului său, de afirmare a simpatiei față

de cultura la care el aparține și de stabilire a bazei posibile de comunicare. La reuniunea a cărei temă era *Cultura, societatea și economia într-o lume nouă*, Max Bill aducea mai multe calități recunoscute: sculptorul, arhitectul și pictorul de la Zürich era îndreptățit să acopere o bună arie din arta modernă. Dintre cei treizeci de participanți, trei erau laureați ai Premiului Nobel pentru Pace: Philip Noel-Baker (1955), Willy Brandt (1971) și Sean Mac Bride (1974), și unul pentru Fizică: Alfred Kastler (1966). De față era și egipteanul Tewfik Al-Hakim, care va deveni peste ani primul om de litere arab distins cu acest premiu. Directorii marilor instituții teatrale și muzicale: Peter Brook (Compania Shakespeare), Paolo Grassi (Scala din Milano), Shuyler Chopin (Opera Metropolitană din New York) se alăturaseră marilor actori (Peter Ustinov), academicienilor (Jean d'Ormesson), gânditorilor (Buckminster Fuller), muzicienilor (Hephzibah Menuhin și Iannis Xenakis), economiștilor (Samir Amin), savanților (Carlos Chagas), istoricilor (Sir Ronald Syme), în ceea ce promitea a fi o dezbatere vie, în ședințe și mai ales în pauzele dintre ele. Max Bill n-a lipsit niciodată, a fost profund interesat de subiect, clar încadrându-se în cunoscuta tradiție elvețiană, a rostit exact două fraze, bătând recordul conciziei, în care l-a urmat istoricul englez Sir Ronald Syme cu cinci fraze. Asta nu însemna că nu aveam să beneficiem de vederile „universalistului elvețian”, cum fusese numit Max Bill, care elaborase conceptul „mediu” (*Umwelt*) înainte ca el să fie la modă și se preocupase timp de decenii de relația tehnică-artă.

Evoc această adunare de minți, pentru că mi-a dat prilejul să constat căte puncte comune puteau să susțină dialogul unui român cu acești reprezentanți de mari școli și curente de gândire. Cu Philip Noel-Baker, vorbeam despre Titulescu la Liga Națiunilor, cu Sir Ronald Syme, despre drumurile lui în Transilvania în căutarea limesului roman, cu Alfred Kastler, despre prietenii lui, fizicienii din România, pe care îi vizitase; Hephzibah Menuhin își amintea lecțiile de muzică ținute cu Enescu, D'Ormesson îl evoca pe unchiul lui, ambasador la București, iar Ustinov pronunța cu satisfacție nume de străzi ale capitalei noastre tezaurizate pentru un nou roman, gustând terminațiile: Tineret-ului, Dorobanți-lor. Dar mai ales simțeam că parola brâncușiană rostită periodic de Bill îmi va deschide calea unei înțelegeri mai bune a marelui nostru sculptor. Îl cunoșteam pe Bill din muzee: *Panglica fără sfârșit* (sau suprafața Möbius cum o numesc matematicienii). Deviza Bauhausului german era: *Să schimbăm viața!* Școala s-a desființat în 1931, dar elevii îi țin treaz apelul. Stabilit la Zürich în 1929, atelierul lui de pictor, sculptor, arhitect și designer nu poate fi înțeles decât în marea tradiție a meseriașului-artist-european, cu rădăcini medievale. Europa era băntuită

la ora aceea de curențe care lansau manifeste, proclamau programe, enunțau doctrine artistice. Bill încearcă să-și teoretizeze opera, să-și delimiteze afinitățile și pe lângă celelalte activități devine scriitor și profesor. Va întemeia și va conduce în continuarea Bauhausului o „Hochschule für Gestaltung“ la Ulm (1951–1956) și va inaugura o catedră de mediu ambiant pentru artiști la Hamburg (1967–1974). Apare deci astfel o deosebire netă: Brâncuși n-a aderat la nicio școală și nu și-a teoretizat lucrările. Nu l-a încorporat niciun *ism* din marea ebuliție și nu și-a explicat filosofia printr-un discurs, altul decât cel artistic. Dar divergența aceasta nu înseamnă că liniile celor doi nu se întretaie din nou într-un mod fundamental. Am învățat de la Bill că ceea ce se numește artă modernă poate fi așezată în două compartimente mari. O premisă este împărtășită de ambele: aparența nu este relevantă pentru realitate și de aceea realitatea vizibilă e abolită ca neconcludentă. Dar la acest punct încep deosebirile. O poziție constă în credința că dincolo de aparențe sunt structuri esențiale care susțin realul vizibil. Bill produce în 1935 *Cinci-sprezece variații pe aceeași temă*. Să ne oprim o clipă la mesajul ei. Ceva din limbajul scurtcircuitat de Bill prin limbajul formelor geometrice se păstrează: un număr finit de elemente generează prin forța nelimitată a combinațiilor variații capabile să redea în nuanțe diversitatea infinită a lumii. Alegerea și decizia între lumile posibile e partea artistului. Opera lui Bill are puține figuri și teme (panglica lui Möbius, pătratul, sfera, rapoartele static-dinamic, finit-infinit). Dar le explorează sistematic prin variații. E antiintuiționist, abhoră arbitrarul, vrea algoritmi de construcție din elemente simple, cu un minim de mijloace, a unor structuri tot atât de obiective ca formulele sau operațiile matematice.

Expresia „solitarul Brâncuși“ nu m-a satisfăcut. Solitarii nu au vibrația epocii și epoca nu se regăsește în ei. Încercând să-l înțeleg pe Bill, am aflat că toți cei ce au căutat structuri în arta modernă l-au considerat pe Brâncuși ca pe unul de al lor. „Caut forme în tot ce fac“, a spus Brâncuși. El a rezumat direcția căutării: reală e numai esența și apropiindu-te de ea, ajungi la simplitate. O artă a adevărului existând în lucruri, de unde e descoperit de artist. O imensă diviziune a artei moderne, având ca izvoare aceleași aspirații, i-a admirat austeritatea, munca grea, căutarea frenetică, descoperirea unui adevăr ce sălășluiește în inima realului.

Explorarea eului. Cealaltă vastă secțiune a artei moderne, despărțitura a doua, după ce abolește realitatea accesibilă prin simțuri și reprezentări clasice, nu mai caută nimic în spatele aparențelor. Luând ca premisă nonsensul total al lumii, se îndreaptă spre subiectivitatea artistului, din care încearcă să scoată fără constrângeri, în deplină libertate și în nestingherită spontaneitate,

mergând până la un automatism total, experiențe și trăiri cât mai autentice. Sonda e aruncată adânc în stratul subconștient. E absentă luciditatea urmăririi unor structuri obiective, după cum a dispărut și idealul de ordine și armonie a lumii. În forme mai prudente ale expresionismului și fauvismului, cu antecedente în simbolism, și apoi în formele extreme ale dadaismului (creat la Zürich de Tristan Tzara descins din Moldova), trecând prin expresionismul abstract, arta POP și procesualității, arta accidentului sau cea psihedelică, toate școlile grupei B de sânge a modernismului se împărtășesc de la premisa sondării eului. Cu cât scoți lucruri mai neașteptate, mai absurde, mai contradictorii, cu atât înseamnă că ai săpat mai bine. E o atitudine de răzbunare la adresa lumii, ce nu merită decât sfidare, epatare și dispreț, ea însăși fiind fără sens, absurdă. Brâncuși n-a fost atras de această orientare. Departajarea școlilor înțeleasă de Bill aruncă o lumină clarificatoare.

Puțini îl întrec pe Bill în fundamentarea și ilustrarea legăturii între matematică și artă. Nu era el însuși o suprafață netedă și șlefuită în care să observă proiecția creației lui Brâncuși, un prilej rar de a-l situa pe Brâncuși mai bine – prin asemănări și contraste – în labirintul secolului nostru? Am ratat prima ocazie. În septembrie 1976, Max Bill a venit la București, la centenarul Brâncuși și a ținut conferința *Ce am învățat din opera lui Brâncuși*. Tema mea latentă era *Ce pot învăța de la Bill despre Brâncuși*. Ne-am încrucișat drumurile în aeroport, el părăsind capitala, eu sosind și regretând neparticiparea la centenar. Dar am preluat proiectul peste ani, când de mai multe ori ne-am reîntâlnit, între 1980 și 1982, la Berna și la Zürich.

Și mai complicată este delimitarea între cele două categorii când vorbim de ecourile sau tangențele operei lui Brâncuși. Unii văd o apropiere de Derain, fauvistul; alții invocă poezia închinată lui Brâncuși de Arp, prietenul lui Dada. De fapt, toți dintr-o tabără sau alta i-au admirat geniul. Ideea lui că materialul (bronz, lemn, piatră) are spirit pe care arta trebuie să-l respecte i-a adus adeziunea tuturor școlilor. Dar Brâncuși are puține puncte comune cu programul nihilist al dadaistilor, cu elucubrațiile suprarealiste și cu exhibiționismul son-dorilor de inconștient. El rămâne autorul *Cumințeniei pământului*.

Arta concretă. Bill a căutat un nume potrivit pentru sistemul său și, după unele ezitări, i-a spus „arta concretă“. Cum adică? Două jumătăți de sferă lipite la polurile lor, un desen intitulat *Construcția formulei $a^2+b^2=c^2$* , o serie de pătrate sub care scrie *Patru zone*, o compoziție numită *Partiție rece* conștând din șapte vârfuri de săgeți intrate într-un pătrat, toată această arie pură și rarefiată de forme poate fi situată în concret? Alungarea oricărui element figurativ nu este proba decisivă a abstractului? Răspunsul lui Bill e edificator: n-am de unde să abstrag și nici ce să abstrag, odată ce nu mă bazez pe natura

sensibilă. Din spațiu, culori, lumină și mișcare Bill vrea să construiască idei noi cu aceleași resurse intelectuale care produc structurile matematice, făcându-le vizibile sub formă concretă. În muzică, ritmurile, liniile melodice, acordurile sunt auzite, iar în pictură și sculptură ne așteptăm să fie văzute. A vizualiza o operație logică (în faza din urmă Bill se raportează mai mult la logică decât la matematică) înseamnă a concretiza gândirea. Obișnuit cum eram să cred că arta modernă a început în linii mari sub semnul abstracționismului, am fost șocat. Dar comparând poziția lui Bill cu cercetările mai recente asupra formării categoriilor (și a structurilor conceptuale) de către Eleanor Rosch și alții, apare îndreptățit să vorbim de *abstracțiune* numai dacă rezultatul ei este ceva comun tuturor elementelor sau proprietăților din care s-a abstras. Nu este cazul nici la multe categorii conceptuale cu care lucrează mintea și cu atât mai puțin la formele pe care le elaborează arta. O cale se deschide pentru mai buna înțelegere a lui Brâncuși. Observarea lui Eugen Ionescu e pertinentă: „În lucrările sale [Brâncuși] s-a preocupat de contururi esențiale, de idei devenite palpabile și de o realitate universală care, de fapt, este antiabstractă. Nimic nu poate fi mai concret decât pasărea sa în zbor; dinamismul devenit palpabil printr-o formă care ea însăși e dinamică”. Pasărea în spațiu, pasărea în zbor, pasărea măiastră nu sunt păsări rezultate din observarea păsărilor de pe lume, din care a fost extrasă esența ornitologică. Ele sunt păsări noi, propuse pentru o lume diferită, aceea a vitezelor mari, a străbaterii spațiului, a înălțării în cosmos. Sunt arhetipuri oferite sensibilității noastre solicitate de o lume viitoare posibilă. Zborul poate fi descris de o ecuație aerodinamică, dar și de o pasăre Brâncuși. Ambele sunt modele de referință pentru experiențe potențiale. Niciun model nu acoperă exact porțiunea de realitate, căreia i se adresează, ci îi ține locul, i se poate substitui, *în anumite privințe*. Ecuația aerodinamică ne asigură că avioanele sau rachetele nu vor cădea. Pasărea Brâncuși dă un sens lărgit zborului, ne familiarizează cu el prin intermediul unei forme. Când Brâncuși spune că-i place să vadă copii jucându-se cu statuile lui (remarci asemănătoare la Bill), enunță una dintre cele mai profunde idei. Civilizația se joacă (la modul convențional și competițional) cu obiectele sale; schimbarea lumii e schimbarea jocului; jocurile noi presupun forme noi așa cum antrenează episteme, teme și paradigme noi în cunoaștere.

Din când în când opera profeților ne înzestrează cu un concept sau o structură, o idee sau o formă, care ne ușurează trecerea dintr-o lume în alta, ascuțind sensibilitatea omenirii și rafinându-i raționamentul. E un utilitarism la scară istorică, practic ca și Bauhausul, dar fiindcă nu se înțelege pe loc și

momentan, riscă să se confunde cu gratuitatea autoproclamată a modernismului din grupa a doua.

De unde a scos Brâncuși formele lui, care în cursul secolului al XX-lea au tot înaintat spre centrul raftului, în timp ce altele cădeau în desuetudine? Nu pot urma de data aceasta ipoteza lui Eugen Ionescu: „În eul său anterior, într-o izolare completă, el și-a descoperit modelele arhitecturale, sculpturile“. Cuvântul *descoperit* e relevant, dar „eul interior“, care rimează cu sondele individuale ale jumătății a doua de modernism, nu se potrivește cu viziunea formelor la Brâncuși. Putem concede că nu extrage din natură, dar adaugă la natură și deci se mișcă în cadrul ei. Atitudinea antinaturală nu e după el decât „o aberație obstinată și inflexibilă în fața marelui ritm al vieții“. Comuniunea cu natura a purtat-o Brâncuși de la Hobița până la Paris. Max Bill ar fi vrut ca formele lui să asculte de legi matematice, așa cum compatriotul său, Piaget, descoperea teoria grupurilor în dezvoltarea minții copilului. Formele lui rămân geometrice, ale lui Brâncuși sunt naturale, purtând denotații de structuri elementare însuflețite.

Două ateliere. „Brâncuși!“, a exclamat Max Bill când am intrat în atelierul lui din Zumikon la Zürich. A arătat spre o bandă în culori cu motive iterate de genul *Studiului său pentru multiplu* sau al *Unității în jur de două centre*, așezată sus, de-a lungul unui perete, ca o friză. „E dedicată lui Brâncuși“, a adăugat el. Mi-a trebuit timp să mă obișnuiesc cu atelierul lui, de fapt, un muzeu, într-o casă construită după principii Bauhaus, plus încadrarea „ecologică“ în grădina și terasele ce privesc spre lac. Mese, rafturi, șevalete; niciun loc neocupat. Măști africane, idoli din Ciclade, simboluri hinduiste, telescoape, cărți poștale, cărți deschise, caleidoscoape, complexe ornamentale mari, statui. Cele instalate în aer liber i-au câștigat faimă: *Coloana cu secțiuni triunghiulare* de la Geneva, *Construcția de treizeci de elemente egale*, *Ritmul în spațiu* în granit roz în orașul Hamburg, despre care se spune că e rudă cu *Sărutul* și altele. Nu știi unde îl poți întâlni pe Max Bill, șansele pentru un punct între Dallas și Montréal sunt tot atât de mari precum cele pentru Zumikon. Și totuși, are răgazul unor lucrări noi, întocmai celor în aramă aurită de pe mesele din atelier: *Conturul trece prin centru*, *Dublă suprafață cu două limite*.

S-a spus că un englez a fost întrebat cum de are un gazon atât de frumos. „Simplu, a spus el, îl uzi, îl tunzi și tot așa vreo trei-patru sute de ani.“ La Max Bill simți în spate câteva veacuri de ceasornicărie și mecanică fină. E o impresie de înaltă tehnicitate cea pe care o lasă atelierul ordonat și cugetat, în ciuda bogatei varietăți. Cel ce a lansat *Die Gute Form* considera tehnica și tot ce ține de ea, inclusiv tehnocrația, ca un factor benefic. A fost privit „cel mai

sigur și cel mai solid dintre elvețienii solizi și siguri“. Doctoranzii stau la coadă să-i comenteze opera în lumina ultimelor teorii structuraliste.

Beabourg. Gândul mă duce la celălalt atelier, ce poate fi vizionat la Paris. Nișa lui Brâncuși e mult mai mică și mai simplă. Câțiva cocoși înalți, suporti cu gipsuri, capete de copii de jos, bronzuri poleite, soba construită de el însuși, unelte ce par rudimentare. Dar mâinile acelea aveau cel puțin de două ori mai multe veacuri în spate, de mănuitori ai bardei și ai daltei, de prieteni ai lemnului transformat în pridvoare și porți. La formele la care laboratorul lui Max Bill ajunge laborios prin algoritmi savanți, atelierul lui Brâncuși ajunge pe căi neexplicate teoretic și trece mai departe. Școlile tehnicizate au suprimat natura, dar au acceptat stațiile intermediare ale teoriei și ale operațiilor logice. Brâncuși nu s-a oprit la stațiile lor, însă a comunicat fără întrerupere cu natura. Tehnica geometrică a produs, cu echerul și compasul, forme simetrice, dar Brâncuși trece printre romburi, paralelipede și trunchiuri și ajunge la rotunjimile nesimetrice de la sursa vieții. La noi, la București, Craiova și în marile muzee de la Philadelphia, Paris, New York, unde am petrecut ceasuri simțindu-mă purtat de Brâncuși în era cosmică, nu am avut, ca în atelierul lui Max Bill, senzația că școli mari și temeinic așezate au rămas față de Brâncuși într-un stadiu mecanic și artificial și că el, cu pasul lui obișnuit cu drumurile lungi ale Europei, e deja departe de secolul al XXI-lea, când miracolul de cucerit nu va fi cosmosul, ci celula, nu universul fizic, ci scânteia vieții.

Prin Bill, am făcut cunoștință la Zürich cu un tablou de școli, curenți și stiluri ale modernismului în artă, împărțit în două încrengături la fel de prolifiche. De o parte stau cei obsedați, ca și Platon, de forme obiective și de căutarea lor aspră și riguroasă, vecină cu demersul matematic, în atmosfera rarefiată a vârfurilor de munte. Iar de cealaltă parte, multiplicitatea derutantă a rezultatelor experiențelor neîngrădite.

Cantoane, civilizație și culturi

Vizitând cantoanele ușor accesibile, toate într-un stat atât de mic, cu șapte milioane de oameni pe o suprafață cât Transilvania, cu 26 de cantoane legate de șosele bune, mi-am dat seama că se poate distinge o diferență între ele. Cele mari și bogate, centre industriale, comerciale și bancare, au privirea îndreptată spre parteneri externi. Ele sunt chiar sedii principale pentru activitățile politice și diplomatice, ca Geneva, industriale ca Basel, comerciale ca Ticino, cu alte cuvinte, cele ce reprezintă civilizația înaintată a Elveției, în contact și colaborare cu toate centrele înscrise în rețeaua internațională. Dar sunt altele, mai

mici, mai puțin cunoscute, în afara interesului turiștilor pentru toate colțurile pitorești ale Elveției și care sunt înclinate spre interior și spre cultura specifică.

Obligațiile mele profesionale, mai ales ca ambasador al unei țări aflate în criză economică, vizau sectorul economic și industrial, ceea ce aducea cu sine vizitarea cantoanelor specializate în aceste domenii. Deplasarea la Basel însemna vizita și aprofundarea relațiilor cu firma Sandoz, specializată în coloranți, farmaceutice, produse agrochimice, vitamine și produse alimentare. Eram impresionat de mărimea și puterea ei. Preluase în SUA o firmă asemănătoare. În interior activau șase centre de producție și în străinătate avea afiliate 90 de companii. Numărul salariaților depășea 35 000 de oameni. Fiind primit cu interes, discuțiile de substanță vizau dezvoltarea comerțului reciproc și chiar a unui grup mixt de conlucrare cu ministerul nostru de Industrie chimică. Al doilea centru de pe lista companiilor mari de la Basel era acela al Ciba-Geigy, cunoscut pentru produsele farmaceutice de circulație mondială, precum și pentru produse agrochimice și mase plastice. Cu România, avea relații de peste 30 de ani, cu o reprezentanță la București și cu o grupă mixtă de lucru. Primire caldă, atitudine amicală și deschisă unor noi dezvoltări.

Alte sectoare de interes pentru economia română erau reprezentate de industria laptelui, care era vizitată la fața locului în cantonul Vaud, al fermelor de vaci, care mă plimba prin Lucerna și Argovia, ambele bogate și populate. Nemaivorbind de Zürich, ca principalul canton de afaceri și bănci.

Dar alături de industrie, agricultură, comerț și finanțe erau și locuri semnificative pentru cultura elvețiană și legăturile acestora cu cea a României. Am ales două cantoane predilecte: Graubünden și Neuchâtel, pentru simplul motiv că în ele am descălecat cu primele vizite și acțiuni culturale. În al doilea rând, că fuseseră mai recent alipite confederației (după 1800), în al treilea rând, deoarece erau ca într-un balansoar la capetele de est și de vest ale Elveției.

Să încep cu Graubünden. Prima vizită m-a familiarizat cu locurile istorice. Dar a doua a fost întâlnirea mea cu comunitatea limbilor romanșe, unde am încercat să vorbesc în românește, folosind cuvinte aflate și în vocabularul lor. Aflasem doar că „cinci nuci” pe românește se spune în mod identic și în romanșă. Cu surpriză am mai aflat, luând în mână și cursul care se studiază la lingvistică la Universitatea din București, că asemănările între cuvintele românești și romanșe sunt numeroase: mamă–*mama*, frate–*frar*, soră–*sour*, om–*hom*, casă–*chasa*, apă–*ana*, un, doi, trei–*un, deios, trais*, șase–*ses*, șapte–*set*, opt–*ot*, nouă–*nouv*, zece–*derch (deș)*, doisprezece–*dudeș*. Mai departe, fructul–*fruits*, corpul–*corps*, muntele–*mnt*, nasul–*nas*, pasul–*pas*,

castelul-*chast*, eu sunt-*eu sun*, tu ești-*tu es*, el e-*el ais*, ce?-*che?*, el face-*el fa*, păstorul-*paster*, ramul-*ram*, muntele-*munt*, haină-*vesti (vestă)*, eu nu sunt, tu nu ești, el nu este-*eu nu sun, tu nun est, el nu aist*, școlarul-*scolat*, școala-*scuela*, a cânta-*chantar*, culoare-*culur*, alb-*alb*, negru-*nair*, fiul, fiica-*figlia*, Elevul bun ajunge la timp la școală-*Il bun scolar arriva a temp a scuola*, eu eram-*eu eira*, el era-*el eira*, mâna-*man*, unghia-*ungle*, vecinul-*vaschin*, vaca-*vacha*, plăcerea-*plascher*, pâinea-*pan*, camera-*chambra*, bine-*bain*, salut-*saliud*, a da-*dar*, răspuns-*respus*, eu vând-*eu vend*, a pierde-*perder*, a oferi-*offrir*, a suferi-*soffrit*, a spera-*sperar*.

Oricât ne-ar satisface lexicul, necazul provine din faptul că nu există o limbă română, ci patru. Ele sunt vorbite de locuitorii diferiți a patru văi distincte, două dintre ele pe Rinul anterior având patru nume proprii: *ladrinul*, *sursilvanul*, *sutsilvanul*, *surmivanul*. Se pare că totalul populației care le vorbește se ridică la 50 000 de elvețieni. Când Mugur Isărescu, un om de cultură și cu pasiune pentru istorie, a întrebat un academician de ce stau românii în văi, i s-a răspuns că s-au ascuns acolo când vremurile nu erau prielnice după romani. Academicianul a spus că dacă formula ascunderii în văi ar fi fost aplicată și de daco-romani, am putea înțelege că dispariția lor din istorie se explică: se refugiaseră în pliurile carpatine.

Elvețienii au trecut peste diferențele idiomurilor și au acceptat prin vot majoritar (570 de mii contra 52 de mii) ca româna să fie recunoscută ca a patra limbă națională a Elveției. Dar „națională” nu era și „oficială”, din motive evidente, practice.

Am spus la urmă: am intrat (*entrar*) în văi (*val*), te-am contemplat (*contelepar*), te-am admirat (*admirer*) și te-am iubit, amice (*amour* și *amib*).

*

Celălalt canton cultural ales de mine era Neuchâtel, cu capitala Neuchâtel și cu lacul pe care era orașul, tot Neuchâtel. Era un canton care se compara cu Graubünden. Ambele intraseră în Confederație după 1800, aveau cam aceeași populație (sub 200 000 de cetățeni), numai că Graubünden, ca întin-dere, era aproape de 10 ori mai mare. Lacul Neuchâtel ocupa un loc de cinste între lacurile care străjuiau orașe, fiind al treilea ca mărime, după Léman și Constance, în Elveția.

În 1981, asistasem la lansarea Muzeului din Neuchâtel renovat. Directorul avea un profesor de *întâlnire a civilizațiilor* care se dedica în special artei populare. La Winterthur, lângă Zürich, cu sprijinul și prezența lui Max Bill, avusem expoziția bine primită a „costumului popular românesc”, cu frumoase expuneri despre legătura între arta populară și cea modernă. Era rândul ca

orașul Chateaufort să ne patroneze. Iar imaginația gazdelor s-a dovedit fertilă. Au ales ca loc pentru o expoziție o veche clădire din mediul rural intitulată Grand-Cachot-de-Vent. Costumele erau, de data aceasta, o componentă a expoziției, care avea iconografie din Transilvania și Oltenia, farfurii și vase pictate, obiecte din lemn cioplite. Până și un muzicant care a cântat cu naiul.

Cred că elvețienii apreciau în arta românească populară pasiunea miniaturizării și a rigorii detaliilor, o caracteristică a constructorilor de ceasuri. Neuchâtelul se afla în inima acestei industrii. Cu învecinatele Chaux-de-Fonds, Bienne și Le Locle, cam jumătate din industria orologieră elvețiană provenea din aceste regiuni. Văd cu plăcere că și romanșii figurează între cei implicați. La muzeul din Neuchâtel am vizitat expoziția păpușilor automate, construite de meșterii ceasornicari. Maestrului Pierre Jaquet-Droz i se datorează începuturile (1774) pe care le admir: *Desenatorul*, copilașul care desenează la o măsuță pe o foaie, *Muzicianul*, o tânără frumoasă care cântă la pian, și *Scriitorul*, un copil mai matur decât desenatorul, dar cu aceleași minuscule mâini miraculoase. S-o fi gândit Droz că anunță viitoarea eră a roboților informatici, prin cei mecanici ai vremii lui?

Trebuie să spun că mi-a plăcut Chateaufort prin arta, cultura, tehnica miniaturală pe care le reprezintă, nefiind de acord cu cel mai ilustru scriitor contemporan, care locuia aici, dar își detesta cantonul și orașul, definitiv și hotărât. Era Friedrich Dürrenmatt. L-am cunoscut la o întâlnire întâmplătoare, la vreo reuniune culturală de aniversări sau lansări de cărți. Aflând cine e, m-am apropiat de el și i-am spus: „În America, unde am fost ca diplomat, am întâlnit o elvețiană stabilită la New York ca profesoară și care mi-a zis că sunteți speranța cea mai mare a literaturii elvețiene“. A zâmbit, mi-a cerut detalii despre ea și mi-a replicat că-l interesează țara mea. „Ștefan cel Mare, mi-a zis el. De acolo vi se trage curajul de a-i sfida pe ruși, el reușind să-i învingă pe turci.“ I-am trimis, ca urmare, volumul lui Iorga dedicat lui Ștefan, în franceză. L-am invitat la o masă diplomatică la noi, la care elvețienii au fost vizibil uimiți. Cum se întâmplă că unul care refuză orice manifestare oficială să apară neapărat la masa ambasadorului român? Acesta era personajul. Un negativist total al oricărui convenționalism, comportament imprevizibil, plin de surprize și paradoxuri.

Faima îi venise în 1956, când filmul *Vizita bătrânei doamne*, după piesa lui, se bucură de un succes mondial. Urmează romanele care îi confirmă talentul și stilul inconfundabil: *Promisiunea*, *Judecătorul și călăul său*, *Grec contra grecoaică*, *Orașul* și altele. Treptat, filosofia pe care și-o construiește ne dezvăluie o neîncredere în lumea contemporană, o lume degradată, plină de falsuri și de vicii.

Rezumatul unui roman arată că aderă totuși la un principiu elvețian: „Nimeni nu-ți face dreptate, singurul ce poate ești tu“. Vezi un personaj care caută de la prima pagină până la ultima să-l găsească pe criminalul care i-a ucis un prieten. Dar nici el, nici alții – și nici cititorul – nu-i cunoaște obiectivul. Călătorește, umblă, adună date care nu se leagă între ele, stăruie calm și tăcut. Ca în ultimele pagini să invite la masă un cunoscut, să-l trateze elegant și amical și, la final, să-i spună calm: „Tu l-ai ucis“. Luat prin surprindere, acesta, prăbușit, recunoaște fapta. Pare roman polițist, dar te întrebi dacă nu e o lucrare de filosofie, psihologie sau analiză socială. Un număr crescând de scrieri atacă, de fapt, această bază metodică, problemele lumii contemporane în derapaj și decădere. Frazele cad uneori ca niște lovituri de ciocan. „Statul n-are funcție religioasă, nici mai mult decât are după părerea mea Biserica.“ „În politică, nimic nu e necesar, totul e arbitrar, totul rezultă din accidente și hazard, deci constelații neprevăzute. De aceea poate că și lumea e atât de compromisă, chiar din punct de vedere economic.“ Despre creștinism: „Istoria ar putea fi simbolizată de o ficțiune, o parodie metafizică: Dumnezeu personifică imperiile, patriile lor până a deveni statul totalitar; Iisus Christos, Biserica, va deveni Biserica totalitară și la limită, Biserica fără Dumnezeu; cât despre Sfântul Duh, porumbel instabil, el începe să provoace erezii, ca apoi să se transforme în spirit pur și simplu, pentru a se totaliza în final în știință“. „Secolul luminilor ne dă frisoane. În locul credinței, a pus, imaginați-vă, rațiunea și rațiunea este un lucru rece.“ „Marxismul este o religie cu același titlu ca și creștinismul și iudaismul.“ „Materialismul dialectic mândru că e o știință, cere să fie crezut și poți afla că oferă o variantă a Trinității creștine, fiindcă el crede în tripletul materiei, societății și al filosofiei.“ Despre conștiință și rațiune: „Tot ce resimțim face parte din existența noastră, fie un element religios, sau instinctiv, atavic, înăscut chiar, dacă nu e decât o umbră crepusculară în noi înșine, un sentiment inconștient, un lucru refulat, inexprimat, niciodată formulat de conștiință. De aceea, în universul nostru politico-rațional, iraționalul, inconștientul, indefinisibilul rămân clar de resortul individului“.

Vedem că toată construcția modernității: state, rațiunile, norme și convenții, conformismul se surpă în mintea de răzvrătit a lui Dürrenmatt, iar principiile ce le găseam în mentalul elvețic nu sunt scutite.

Cu toate acestea, el pleacă la fel ca toți elveții lui de la premisa că nu acceptă ca vreun superior să le dea dispoziții. Această răzvrătire perpetuă i-a făcut pe unii să-l acuze de nihilism. Într-un fel da, spune unul dintre ei, dar pe această alee se deschide alta pe care scrie „conformism“. Poate că, ajungând la acest punct, s-a desprins Dürrenmatt și de conformiști. Nihilismul însă respinge grav și sentențios totul și nu este cazul lui Dürrenmatt, care are mult umor

omenesc. În bună parte el se amuză și gustă jocul cu neprevăzutul și hazardul său. Iar dacă un om îi deschidea perspectiva unui orizont mai exotic și original, în Asia, în Orient sau în Mediterană, deschidea un dialog amical.

E ultima mea zi de ședere în Elveția. Iau mașina și fac ultimul drum la el. De la Berna la Chateaufort nu e mare distanță. Ajung pe malul lacului, urc dealul în vârful căruia sunt cele două case identice, una lângă alta ale lui Dürrenmatt. Nu-mi spusese în care dintre ele mă așteaptă. Sun la prima poartă spre grădină, câinii mă latră, nimeni nu răspunde, merg la cealaltă cu câinii după mine. Sun și îmi deschide, în haină de casă. Văd că e singur și mă invită în salonul cu o masă sub un tablou, nespus de urât, reprezentând un luptător din secta religioasă a Armatei Salvării.

I-am spus că am venit să-i spun rămas bun, pentru că părăsesc Elveția. „Unde te duci?“, întreabă el. „În America“, îi răspund eu. „Ce faci acolo?“ „Diplomat, ca aici.“ „Și cine e președinte?“ „Reagan“, îi reamintesc eu. Izbucnește în râs sincer și spontan și adaugă: „Și noi am avut un actor drept rege, dar l-am spânzurat“. Văzându-mă uimit și căutând repere istorice, îmi explică pe larg cum, după Reformă, s-a format și o sectă extremistă care s-a desprins de restul populației, a ocupat un oraș întreg, l-a declarat regat și a ales un actor drept suveran. Reformiștii de la centru nu au acceptat sfidarea, au atacat orașul, l-au cucerit și l-au spânzurat pe actor în piață.

După aceea, Dürrenmatt iese din cameră, revine cu o carte în germană, în care el prezenta acest episod istoric, și încă una, tradusă în franceză, intitulată *În Israel*, unde își descriesese vizita acolo. Ne așezăm la masa cu pahare pentru băuturi tari. Elvețienii iubesc țiucile de orice fel: măr, pară, strugure, prună, fructe de pădure. Bem țiucă, el povestește. Iubește istoria, mai ales în formele ei iraționale și neprevăzute. Vorbim despre lumea de azi, America, Europa și celelalte. Este, ca de obicei, plăcut și presărând răutățile în toate direcțiile, locale, interne și pe glob.

Uitând de țiuca băută, am condus mașina până la Berna, cu o întrebare stăruitoare. Cum am ajuns eu, funcționar banal și statal, reprezentând un regim neatrăgător pentru el, interlocutor al celui mai mare scriitor elvețian în viață, cu care stau de vorbă, povestesc și beau țiucă ca între prieteni? Probabil că a dat de vreun CV de-al meu în care a găsit o ciudată suită de știință și diplomatie, disciplină profesională și călătorii în jurul lumii, formalism și imaginație. Mi-am zis, el e iubitorul de paradoxuri, pasionatul de jocuri, căutând neprevăzutul și absurdul. E nihilist, dar mai mult teatral și amuzându-se după ce i-a sfidat pe toți, s-a îndreptat spre sine, dar tot elvet rămâne. Iar în jur răspândește scrieri ce fac deliciul țării sale și al prietenilor ei.

VIII. WASHINGTON, SUA, 1982–1984

Intermezzo

Relațiile României cu SUA erau bune în 1975. În iunie, Nicolae Ceaușescu se află la Washington. În iulie, Senatul și Congresul votează recomandarea președintelui SUA, Gerald Ford, privind acordul comercial între cele două state, care prevedea acordarea reciprocă a clauzei națiunii celei mai favorizate în comerțul lor. În august, președintele SUA se află la București în vizită oficială. Acesta mai adaugă România ca țară beneficiară a Regimului Generalizat de Tarife și Comerț.

Dar iată că la sfârșitul anului – începutul lui 1976, mai explicit – apare o doctrină, Sonnenfeldt, după numele unui înalt funcționar al Departamentului de Stat, conform căreia URSS și țările estice se dezvoltă ca o uniune organică. Procesul acesta înseamnă că America acceptă dominația Uniunii Sovietice asupra țărilor răsăritene. Cum această idee apăruse după o doctrină Brejnev, repudiată de români, care, vorbind de suveranitate în 1968, dădeau curs liber integrării mai strânse în jurul Uniunii Sovietice a țărilor „satelit”, îngrijorarea la București era legitimă. Sunt desemnat în primăvara anului 1976 să merg la Washington, unde ambasadorul Bogdan se angajase în lămurirea situației nou create. Nefăcând niciun secret asupra motivelor care stăteau la baza vizitei mele și înțelegând că lucrurile ar putea duce la o dispută în toată regula, americanii s-au ocupat imediat de organizarea vizitei, ca să-și asigure timpul necesar clarificării ei, discret și fără ecou de presă. Astfel că m-am trezit cu un program al unei vizite cu tot dichisul, care prevedea pe o perioadă lungă, între 5 și 18 aprilie, întâlniri cu personalități pe care le cunoșteam.

La 5 aprilie, la New York, unde rămân până la 7 aprilie, însoțit de domnul Frank Tumminia de la Departamentul de Stat. Până în 7 mă întâlnesc cu John Campbell de la Consiliul de Afaceri Externe, cu reprezentanți ai Ford Foundation, dar și ai unor instituții ale ONU. La 8 aprilie, la Syracuse, mă

întâlneam cu profesorul Brediceanu, aflat acolo, și țin o conferință la universitate despre *Modele matematice în relațiile internaționale*.

La 9 aprilie, aveam o întrevedere la Universitatea New Haven din Connecticut cu Bruce Russett de la revista *Conflict Resolution*. Două zile în Boston (10–11) eram oaspetele MIT și al profesorilor Lincoln Bloomfield și W. Griffith, cu întâlniri cu specialiști în relațiile internaționale. Eram lăsat două zile (12–14) să particip la reuniunea Clubului de la Roma, care se ținea – la bicentenarul Statelor Unite – la Philadelphia, unde fusesem invitat și pe altă cale.

Și iată că mă întorceam la Washington (14–18), unde mă așteptau întâlniri la German Marshall Fund, la Woodrow Wilson Institute, la Overseas Development Council, la National Science Foundation și la alte instituții științifice, cu istoricul James Billington sau Lester Brown.

„Dar unde sunt întâlnirile pentru care am venit?” „Da, există toate. Viziunile sunt în curs de confirmare. Vă anunțăm la timp.”

Voi afla mai târziu că, la 12 aprilie, în Subcomitetul pentru Securitatea Internațională, Helmut Sonnenfeldt a fost întrebat ce ar spune Nicolae Ceaușescu despre doctrina sa și acesta a declarat că sprijină promisiunile președintelui Ford, făcute în vizita lui din 1975 în România, care recunosc „suveranitatea națională” a României și necesitatea de a continua „o relație productivă și normală” între România și SUA. Or, asta însemna pentru toți că își repudiază doctrina proprie în ceea ce privește România.

Iată de ce întârzasem într-un program absorbant și îndelungat să mă întâlnesc față în față cu autorul doctrinei incriminate. Ce să mai discutăm, ce să clarificăm, când el o îngropase fără zgomot în ajun?

Și astfel întâlnirea cu distinșii reprezentanți Helmut Sonnenfeldt și Arthur Hartman ai Departamentului de Stat a avut loc în ultima mea zi la Washington. Ea a decurs cu zâmbetul pe buze, cu bunăvoința cea mai mare a gazdelor de a ne răspunde la întrebări. Desigur că nu a mai avut rost să se vorbească despre subiecte precum așa-zisa doctrină, născute din neînțelegeri și erori și care, oricum, au fost lămurite pe parcurs.

Pentru mine, au rămas vii următoarele concluzii pe care le pritoceam în avionul spre București.

Relațiile româno-americane ar fi atins un punct ridicat al dezvoltării lor dacă SUA nu ar fi ezitat să pună la punct o afirmație ce vătăma această evoluție, să o retragă apoi fără zgomot și fără să plătească daune publicitare sau politice. În același timp, câștigarea timpului necesar era asigurată de un program care depășea în dimensiuni și imaginație ceea ce îmi puteam închipui, cu o nonșalanță și seninătate impresionantă, de-a dreptul artistice.

Data îmi spunea multe despre curba de autoritate externă a lui Ceaușescu. Iar declicul se produsese acasă la el. Nu era un secret că în clădirea CC-ului activau două cabinete ce luptau pentru supremație. Cabinetul numărul doi al Elenei Ceaușescu era în plină ascensiune. Se folosea de fiecare eșec pentru a-și copleși soțul cu reproșuri, urmate de extinderea autorității ei. Nu cutremurul de pământ a clătinat scaunul lui Ceaușescu, ci plecarea lui Pacepa în 1978. Cele două fețe trădau vizibil răscolirea interioară. Parcă auzeam dialogul lor, ea acuzându-l: „Uite ce ți-au făcut prietenii cu care te laudai, te-au lucrat americanii, de nu mai ești în stare să spui un cuvânt. Dacă n-aș fi eu, te-ai prăpădi“. Asta însemna că își va asuma complet controlul serviciilor secrete, pe care îl începuse și că va cere să vadă documentele diplomatice, care, altfel, nu-i parveneau decât rar și parțial.

Declinul lui Ceaușescu se produce în pași mărunți în lupta pentru supremație în puterea bicefală.

Nu mult după aceea, la începutul anilor '80, se dezlănțuie criza. Din nefericire pentru el, finanțele erau în resortul său și nu al ei. Dusesse țara la faliment, înconjurându-se de oameni pe care-i alesese fără să o întrebe pe ea, luând decizii de unul singur, orbește, ca în împrumuturile insolvente pe care le-a făcut. Era momentul cel mai potrivit de a câștiga noi zone de control pentru ea, noi pași înapoi pentru președintele care mai dădea și semne de oboseală și boală.

Iată cum ar arăta evoluția unui fenomen de care era legată soarta țării și poziția României pe plan extern. Când Cabinetul doi câștiga, acestea suferau și slăbeau. Tabloul rezumativ arăta înflorire pentru cabinetul cu pricina, declin vizibil în plan intern și extern. Curba mersese în jos pentru situația țării în anii '70, coborând mult în tot deceniul, ca să fie urmată în anii ce mă așteptau, după 1980, de cădere liberă.

Există un curent nou care accelerează pierderea de actori, admis și ascultat în relațiile internaționale. La ordinea zilei erau drepturile omului și libertățile fundamentale. Necunoscând rolul revenit coregentei sale, lumea a început să se îngrijoreze și apoi să-l condamne pe Ceaușescu pentru totalitarism. În 1980, era deja înscris pe lista dictatorilor cei mai primejdioși în lume. Lui i se atribuiă atacurile împotriva acestor „false drepturi“ în familia europeană sau pe plan mai larg la ONU. Nu erau acuzații vagi, ci liste precise de încălcări ale acestor drepturi, cu nume, profesii și date personale ale cetățenilor români și declarațiile acestora la emisiunile radio ale străinătății. Senatorii americani aveau dosarele lor în geantă și manifestațiile publice din Occident puneau numele lor pe pancarte.

„Este începutul sfârșitului“, mi-am zis eu. Acesta mă va găsi în calitate de apărător oficial al numelui și intereselor țării mele. Fusesem desemnat ambasador în America. Și acolo era în pericol clauza națiunii celei mai favorizate, esențială pentru economia noastră.

Ambasador la Washington, D.C. Acreditarea

Descins la Washington și instalat în clădirea unei ambasade vechi, dar bine plasată pe strada care ducea la Dupont Circle, m-am prezentat la Departamentul de Stat, aflat sub conducerea generalului Alexander Haig. M-a primit amabil, dar observam că era un om „muncit“ de o preocupare. Citisem despre scandalul pe care l-a stârnit cu încercarea de asasinare a președintelui Ronald Reagan. Starea acestuia era gravă. Cine îi ține locul? Cine preia comanda? Secretarul de Stat, Haig, primul în ierarhia ministerială, s-a oferit prea repede și prea sigur de sine. Iar colegii au început să îi citească din *Constituție* și i-au amintit cazurile precedente. Iar când starea lui Reagan s-a ameliorat, impulsul lui Haig a apărut și mai deplasat. Țara controversa și articolele nefavorabile ale presei după el.

După aceasta, am așteptat primirea la președinte, care întârzia. Mă vedeam la Casa Albă, în faimosul Birou Oval, cunoscut și vizitat de public. Îmi imaginam ceremonia, prezentarea scrisorilor de acreditare, scurtele discursuri în care doi șefi de state vorbeau între ei, amândoi prin mine. Spre mirarea mea, cum intru pe poartă, aflu că președintele nu e în birou și că lucrează în alt loc, la o cameră obișnuită cu număr dat. Un însoțitor vine cu mine până acolo, deschide ușa, mă împinge înăuntru și pleacă. Sala nu era prea mare, avea ferestre lungi spre curte. La o masă de scris cu calculator lucra o secretară. În lumina venită prin geam distingeam profilul unui bărbat înalt care se uita spre mine.

„El e, mi-am zis eu, după haine, după port, e președintele.“ Mă înclin ușor în direcția lui, iar el îmi face cu mâna și spune: „Îndată, îndată“. Îmi face semn să stau, mă uit în jur și nu văd niciun scaun. Continuă dictarea, citește ce s-a scris, mai face câte un pas, doi. În fine, schițează un semn secretarei să continue, cât timp este ocupat cu altceva.

Văd o față nouă, senină și agreabilă, un zâmbet ușor și un președinte care spune amabil: „Ambasadorul, dumneata ești ambasadorul“. Nu menționează țara. Confirm că sunt eu. „Foarte bine, ești prima dată la Washington?“ I-am explicat că am stat vreo cinci ani la New York, ca diplomat în reprezentanța română la ONU. Văd că discuția este una de rutină. Nu numai

protocolul lipsește sau politica, dar și țările. Cu orașele, este altceva. „La Washington este altfel decât la New York“, spune el, cu un gest care însemna o rivalitate în care New Yorkul pierde. Dar familia mea? Și după ce dialogul socio-familial se epuizează, mă întreabă ce țin în mână, privind faimosul dosar roșu cu scrisoarea de acreditare ce trebuia predată. „Este acreditarea prin care România mă trimite.“ „Aaa, da, le dăm voie.“ Ia dosarul și îl ține invers, cu un gest care minimizează orice importanță s-ar fi atribuit momentului și documentului. Vrea să se uite peste el, descoperă că îl ține strâmb, zâmbește mirat, îl întoarce și închide dosarul. Eu îmi zic: „Am predat, a preluat, s-a terminat“. Dar discuția continuă pe aceleași teme, experiențe, cunoștințe, familie. Nu găsesc cuier de care să atârn formula predării oficiale, așa cum se procedează când un ambasador este „uns“ formal în poziția lui ca legătură între doi șefi de state, reprezentând țări prietene. Discuția se termină fără referire la state, cooperare, politică. „Sper că vei avea o ședere bună, ai să te simți bine“, mi-a zis el, strângându-mi mâna și zâmbind satisfăcut.

Am plecat cu o problemă urgentă. Cum va suna în presă știrea acreditării și unde voi plasa saluturile reciproce, satisfacția, încrederea, prietenia și alte ingrediente obișnuite în asemenea cazuri. Poate voi spune „într-o atmosferă caldă și amicală s-a purtat o discuție care arăta bunele relații întreținute de cele două țări, asigurări, viitor, satisfacție etc.“ Am văzut la ieșire că în curte îl aștepta un elicopter pentru a-l duce pe președinte la Camp David, ca să se recreeze. „A avut o zi grea, mi-a precizat însoțitorul, tocmai l-a schimbat pe Haig din postul lui.“

Puteam să reflectez în liniște și resemnare la cele ce am trăit în camera de lucru, de vorbă cu un președinte cunoscut pe toată rotunjimea globului. Câți ziariști celebri n-ar fi dat orice ca să fie interlocutorii lui Reagan măcar a zecea parte din timpul pe care mi l-a acordat?

Nu puteam uita contrastul strigător între primirea mea la Consiliul celor șapte elvețieni și conversația mea la Casa Albă a Americii. La un pol formalitate, conformism, solemnitate, la celălalt spontaneitate, degajare, empatie. Nu sunt însă acestea din urmă mai aproape de virtutea prieteniei? Începeam să găsesc merite stilului lui Reagan. De fapt, erau două lumi diferite: cea din care plecam și cea la care veneam. Oamenii trăiesc altfel, gândesc altfel și acționează fiecare în felul lui.

În lumea nouă a Americii, viața este mai fluidă. Totul se schimbă, totul este supus inovării. Dimineața erai ministru, după prânz, nu. Mai trebuia să lucrez la forma *mentis* în ediția nouă pe care o cunoșteam.

În ce-l privește Reagan, avusesem confirmarea că este, într-adevăr, un mare actor, care joacă un rol greu de imaginat, rolul președintelui SUA. Nu

este vorba despre orașul lui Dürrenmatt, ci de cel mai puternic stat al lumii, ce deținea în anii '70 și supremația unei jumătăți din omenire. El a văzut repede ce i se cere în momentul alegerilor noului președinte. Tărie de caracter, autoritate absolută, restaurarea virtuților în impas. Președintele democrat anterior avusese ghinionul unui accident în care forțele sale împotriva Iranului fuseseră anihilate la descindere. „Mâna forte a venit“ era mesajul său și cu el a câștigat alegerile.

În acele zile avea nevoie de bani pentru armată. Deci omul forte încordează relațiile cu Moscova, o insultă, o provoacă. Este chiar imperiul răului de care trebuie ferită și apărată America. Sosisem în această fază a lucrurilor. Dacă știa să joace și la o banală acreditare, cum de n-ar juca și în constelația puterii mondiale? Voi pune un bemol la toate mișcările lui, căutând substratul unei atitudini presupus jucate.

Știam că era un dușman, nemimat de data aceasta, al formalismului birocratic. Antecesorul său ducea dosarele cu el acasă, ca să lucreze până târziu. Nu era cazul lui Reagan, pentru că el nu primea hârtii și dacă îi erau totuși aduse, nu le citea. De la ONU aflasem ce s-a întâmplat atunci când i s-a adus spre semnare, după ce fusese înșușit în Congres, textul Tratatului de Dreptul Mării (*Low of the Sea*). Se lucrase la el timp de 13 ani în negocieri internaționale pentru a se ajunge la forma finală, care în mod firesc atinsese prin acumulare continuă un volum record de pagini. De aceea el a intrat în cabinetul președintelui într-un cărucior cu miile lui de pagini și de anexe.

Reagan a întrebat: „Ce este asta?“ I s-a explicat că este textul unui tratat ratificat care are nevoie de semnătura lui. „La ce referă?“, s-a interesat el. „La Dreptul Mării.“ „Și ce spune?“ I se înmânează un rezumat de două-trei pagini, așa cum a cerut. „Este prea lung, spune Reagan. La ce e bun, cine îl aplică?“ „Este opera ONU, i s-a răspuns, și stabilește toate regulile privind coasta mării, rezervele ei, lungimea și adâncimea coastei. S-a creat un institut internațional care girează această bogăție considerată a omenirii întregi și când cineva vrea să întreprindă ceva pe ocean – zăcăminte, de pildă – se adresează institutului.“ „De ce?“, întreabă Reagan. „Pentru aprobare.“ Reagan cade pe gânduri. „Vasăzică, un american care vrea să facă cercetări nu are nevoie de aprobarea noastră, dar cere una de la o instituție creată de ONU? Luați-le de aici. Să nu le mai văd.“

Cum s-a rezolvat, până la urmă, semnătura președintelui nu este important. Dar este edificatoare judecata lui Reagan, care exprimă și filosofia lui economică și politică.

Numele lui este pronunțat deseori împreună cu acela al lui Margaret Thatcher, prim-ministrul Marii Britanii, în sensul unei asemănări și înrudiri

chiar în politicile lor economice. Întrucât ambii sunt în istoria mea personală ca personalități de vârf care m-au învrednicit cu atenția lor binevoitoare și unică în unele privințe, nu am avut în acea perioadă nici cel mai mic motiv să îi dezavuez sau să îi critic. Dar după anul 2000, ceva s-a petrecut în lume, și anume criza economică. Iar în analizele întreprinse, a apărut acuzația care îi plasa pe Reagan și pe Thatcher la originile unui proces nefast pentru economia care s-a sfârșit în criza cea mare. Cum s-a format această idee?

Prin anii '80, un curent economic nou care se numea *neoliberal* era deja adoptat ca o mișcare binevenită în stimularea și ambiția factorilor economici și monetari. Atât Thatcher, care umbla cu Milton Friedman și cu George Joseph Stigler în geantă, cât și Reagan, care îl avea secretar de Stat pe George Schultz, profesor de economie de la Chicago, unde se născuse, de fapt, neoliberalismul, erau favorabili acestui curent. În cazul doamnei Thatcher, poate, mai vizibil și sincer decât în al lui Reagan. Una dintre tezele fundamentale ale neoliberalilor era atacul împotriva statului, până atunci suspect tuturor liberalilor. De data aceasta, scopul era eliminarea lui definitivă, drept un concept depășit, rigid, otrăvitor. Piața face economia, statul o distruge. Cel care a rostit cuvintele de mare circulație ale condamnării statului a fost Reagan: „Statul nu rezolvă problema, statul este problema“.

În analizele noului secol, atitudinea antistatală a dat frâu liber fanteziilor economice care voiau câștiguri mai rapide și mai mari, odată ce nimeni nu le putea controla sau modera. De aici noile note proaste date de noua generație care condamna neoliberalismul lui Reagan și al lui Thatcher, deopotrivă.

Cine a ieșit mai bine din criză decât țările antistatale? Țările cu economii emergente, care au trecut pragul subdezvoltării, emancipându-se și atribuind statului lor meritul de a-i scoate din mizerie. De câte ori însă ei făceau acest lucru, presa neoliberală îi acuza de autoritarism, o boală antidemocratică. Iar emergenții ripostau: filosofii voștri spuneau că autoritatea nu se confunda cu puterea și că autoritatea era cea care atrăgea după ea puterea, în timp ce puterea mima doar autoritatea și înșela lumea.

Lovitura

În zilele în care așteptam primirea la Reagan s-a petrecut la București un eveniment dramatic de genul celor care împart viețile oamenilor în două: „înainte“ și „după“. Într-o ședință cu sala plină a fost discutat cazul fiicei mele, Mihaela, angajata Institutului de Informatică, domeniul în care terminase studiile la Matematică și în care urma să prezinte o teză de doctorat. Era

acuzată de o „abatere gravă“. Asistasem la conferințele unui străin, căruia i se dăduse de către autoritățile Ministerul Educației permisiunea de a face expuneri referitoare la yoga și la doctrinele esoterice ale Orientului. În mod puțin obișnuit, participanții erau apoi invitați să-și dea semnătura pe o listă de prezență. Aceștia, din facultăți diferite, atrași de exotismul subiectului, erau în număr din ce în ce mai mare. Brusc, expunerile sunt oprite și interzise, personajul alungat, iar participanților culeși de pe listele existente li se deschid dosare cu acuzația de a fi participat la acțiuni antipatriotice, antipartinice, de subminare a ideologiei socialiste. Fiica mea, care fusese adusă de un prieten la o ședință, venise din pură curiozitate și cu puțin interes față de subiect.

Adunarea de la Institut (ICI) este condusă de directorul acestuia, care pe un ton grav citește un act de acuzare cu dramatismul și indignarea tratării unui caz de crimă. Membrii de partid își arătau indignarea, cerând o pedeapsă pe măsura incriminării și întreaga ședință arăta ca o liturghie a inchiziției spaniole care era urmată de torturile celor acuzați de a fi pactizat cu demonul. Hotărârea propusă de dirijorul fanatic a fost aspră. Darea afară din institut, deci pierderea slujbei. Darea afară din București, o expulzare deci. Trimiterea ei în provincie, la o fabrică din Giurgiu, desprinsă de mediul științific în care crescuse, deci un gen de degradare socială și, în fine, un act de cruzime totală, interzicerea susținerii finale a tezei și pierderea titlului de doctorat care urma să-i fie acordat.

Măsurile erau incredibil de disproporționate și exorbitante față de ascultarea unei conferințe aprobate de instituțiile statului, încât le consideram că nu aparțineau realității, ci ficțiunii. Înțelegeam că mă vizau și pe mine. Cabinetul doi, nemulțumit de numirea mea în SUA și având, probabil, un alt candidat, a încercat să o anuleze. Dar era prea târziu, fiindcă plecasem deja și acreditarea era în curs. Așa mi s-a explicat mai târziu de către prieteni. În lipsa mea, matematicieni precum Nicolae Cristescu sau Mia Groza au încercat să o ajute pe fiica mea. Prin legăturile lor, schimbaseră fabrica din Giurgiu cu o fabrică din Ploiești.

Mihaela, cea mai mare fiică a mea, era cea mai apropiată preocupărilor mele. Am scris și publicat comunicări împreună și apoi și o carte. Dar comportarea sa în acest moment dramatic a adăugat o adevărată admirație pentru o personalitate puternică. A îndurat totul fără proteste, fără recurs. A făcut zilnic deplasarea cu trenul la Ploiești, la fabrica unde i se dăduse sarcini în domeniul computerelor, timp de aproape doi ani. Am purtat corespondență cu ea. Am încercat obținerea unei burse în străinătate. Dar ea insista să își ducă singură crucea. După Ceaușescu, în 1989, în timp ce celelalte victime ale acțiunii de corecție își făceau un titlu de glorie al rezistențelor care

au suferit, vorbind despre experiențele lor, invocându-le și instalându-se în pozițiile cele mai favorabile în societatea „tranziției”, Mihaela nu a citat nedreptatea care i se făcuse, nu a invocat-o și nici nu a menționat-o. Experiență trăită, consumată și depășită. De pe poziția la universitate și cu doctoratul susținut, a obținut o bursă în SUA și tacit, calm și fără zgomot, a început să țină acolo cursuri informatice la colegii. Ultimele au fost suficient de atractive, iar ea le-a prelungit, până la crearea unei noi cariere cu sediul permanent acolo.

Care a fost reacția mea la lovitura primită? Nu era nici prima și bănuiam că nici ultima. Așa că am ales calea acomodării, pe care nu o confundam cu lașitatea, ci mai degrabă cu un eroism al rezistenței mute, până când răul va pieri în modul cel mai sigur, prin sinuciderea actorilor vinovați. „Toți pier de mâna lor”, îmi ziceam eu. Și contemplam tăcut erorile în care se înglodau.

Mă neliniștea însă tactica aleasă. Dau în cel ce urmează să rezolve o problemă. Înseamnă că nu-i acorzi importanță problemei. „Cabinetul doi nu vrea clauza, mi-am zis eu, odată ce mă împiedică s-o obțin.” Răspund ca Mihaela. Nu reacționez și îmi văd de drum, cu obstacole și cu continue mișcări piezișe și răuvoitoare.

Am luptat pentru clauză ca un apucat. Vizite la Congres fără număr. În final, am văzut că totalizau aproape 250, ceea ce părea puțin pentru sutele de kongresmeni și sute de senatori, dar mult pentru o vară și pentru timpul meu. Apoi contactele cu aliații, prietenii, românii de peste hotare, personalități influente, scrisorile către deputați și senatori, uși deschise pentru prieteni și altele. Nu credeam în miracole, ci doar în încăpățânarea efortului. Cea mai bună apreciere mi-a venit de la biroul pentru România al Secretariatului de Stat: „Ești un sportiv, domnule, și nouă ne plac sportivii”. Știam că nu se referea la fotbal sau handbal, ci la alergători și, într-adevăr, alergam în stilul lor.

Clauza

Puține cuvinte m-au electrizat precum acesta. Era un termen al economiei și al legilor ei. Însemna „clauza națiunii celei mai favorizate”, iar cel care o deținea nu putea fi supus unor taxe sau condiții mai puțin favorabile decât ale altora. Ne aflam în plin Război Rece și vesticii nu se arătau dispuși să încurajeze comerțul cu Estul. Nu le acordau deci ușor clauza și aceștia își plasau mai greu produsele. României i s-a acordat. Dar nu simplu și una permanentă, ci una condiționată. Trebuia să fie reînnoită în fiecare an de votul Congresului. Ce criterii va avea Congresul în decizia sa? Așa-numitul

amendament Jackson-Vanik, care, în esență, stipula: clauza nu va fi acordată țărilor care îngădesc libertatea de emigrare. La început, acest lucru viza emigranții din URSS, dar ulterior ni se aplica și nouă. Cum cele mai multe familii din SUA care voiau să-i aducă pe membrii lor reținuți în „lagărul socialist” erau evrei, comunitatea evreiască din America a organizat o comisie de ținere a evidenței, judecând îndeplinirea cerințelor clauzei după un criteriu numeric: X familii reunite sau Y emigranți sosiți.

În 1982, ajunseseră informații la București că, în acel an, clauza, care fusese acordată în anii precedenți, era în pericol de a nu fi votată. Iată tema majoră care mi se dăduse când am fost transplantat din Elveția în SUA. „Să câștigăm clauza.” Scurt și clar. „Ești diplomat, știi ce să faci și cum. Nu ne interesează decât rezultatul.” Îmi aminteam că așa mi s-a vorbit și cu aproape zece ani în urmă, când trebuia să evităm blocajul punitiv al petrolului din partea țărilor arabe.

Am trecut fără întârziere la întocmirea strategiei.

1. Trebuia să fiu în termeni buni cu Departamentul de Stat, unde funcționa și un birou special pentru România. Orice persoană sau instituție pe care o contactam putea da un telefon acolo ca să vadă „cum stăm” cu România pe planul relațiilor politice și economice. Am avut șansa că subsecretarul care se ocupa de noi era Lawrence Eagleburger, fost ambasador în Iugoslavia, deci cu o experiență în estul Europei. Șeful biroului pentru România era Palmer, un tânăr tăcut, corect, cu documentația bine citită și cu un interes neascuns în ceea ce privește acțiunile mele. M-am înfățișat forurilor diplomației americane, într-un mod total opus unui solicitator de sprijin. Vorbeam ca unul implicat în relația specială care a legat România de SUA în 1963 prin Harriman. Datorită statutului de parteneriat fixat atunci, România a putut să își construiască o politică externă proprie, să aibă contacte și consultații în problemele care-i interesau pe americani, să dezvolte industria sa bazată pe licențe și credite americane și comerțul reciproc avantajos cu SUA. Pe toate acestea le presupuneam cunoscute și, mai ales, în vigoare, aplicându-se deja. Nu ceream nicio favoare, ci invocam doar atitudinea înscrisă într-un acord cu vechime care a funcționat bine și corect sub toți președinții SUA. Probabil că interlocutorii mei mai consultau arhivele și găseau confirmări ale spuselor mele. Bănuiau că aceeași poziție o voi lua în toate contactele mele.

Și, într-adevăr, am ținut capul sus ca un partener de mult verificat al SUA, care nu vrea noi prieteni sau noi favoruri, doar cele ce s-au stabilit, în perfectă înțelegere mutuală.

2. În al doilea rând, l-am căutat pe Vanik, autorul amendamentului „blestemat”. Nu mai era deputat, ci se afla „la pensie”. De origine cehă, era deschis

celor ce veneau din Estul preluat de sovietici. A întrecut toate așteptările mele. Probabil că îl rodea o remușcare pentru câte dificultăți și complicații a creat amendamentul în care îl sprijinise pe Jackson, colegul lui, aparținând, ca și el, Partidului Democrat. Nu numai că mi-a dovedit înțelegere în situația în care mă aflam, dar a devenit „consilier” perpetuu, ducându-mă în regiunile în care se bucura încă de notorietate, Cleveland sau Florida. Îmi stabilea întâlniri utile cu cei pe care îi considera influenți, uneori venea împreună cu mine la ei; într-un cuvânt, ne-am împrietenit; familiile noastre s-au cunoscut, luam masa unii la alții.

3. Urma cu grad de urgență forul care întocmea statisticile pentru emigranții evrei. Conducătorul era însuși președintele, un timp, sau lider distins al formațiunii B'nai B'rith. Știa prea bine că eram interesat în obținerea votului. Avea liste mari ale celor care așteptau emigrarea din România, dar se ghida după procentul celor admiși, așa că la el se anunța cea mai mică mișcare. Îl țineam la curent cu numele celor ce își obțineau viza în România și le nota în lista succeselor lui. Și în acest caz nivelul cooperării noastre a ajuns la limita prieteniei. Dovada nu era doar dialogul nostru în materie de clauză, ci faptul că m-a invitat să îl vizitez la un sediu al său din alt stat și că mi-a dat adrese utile relațiilor mele cu oamenii de știință pe care îi vizitam, ei fiind cunoștințele lui în marele lobby evreiesc din SUA, pe coasta californiană, de pildă. Eram în termeni buni și cu comunitatea evreiască în care rabinul era Arthur Schneier, prietenul României, o personalitate cunoscută și la ONU pentru inițiativele sale de apropiere a religiilor.

4. Comerțul reprezenta ramura cea mai strâns legată de clauză, dar importatorii nu prea săreau într-ajutor. Se putea conta pe un organism de cooperare stabilit între ministerul nostru și marile companii americane. Am avut și vizita ministrului de Comerț în SUA. Atașajii comerciali ai ambasadei aveau o dublă dependență. Pe piața de consum americană se găseau produse românești, în ultima vreme la mare căutare fiind vinul. Mergea bine sectorul industriei ușoare, începând cu tacâmurile de masă. Rețeaua noastră, atașajii și relațiile lor s-au mobilizat. În cinstea partenerilor ofeream recepții la sediul din New York. Colegii mei mă luau cu ei în vizite în care apariția ambasadurului conta, în locuri necunoscute de mine, cartiere comerciale, bănci comerciale, firme en-gros sau la sediul patronilor unor investiții în țara noastră. Obiectivul practic era ca la Congres să depună mărturie un număr cât mai semnificativ de comercianți americani. Ceea ce s-a realizat conform așteptărilor.

5. Industria americană beneficiase de multe comenzi în perioada în care fabricile românești apăreau pe tot cuprinsul țării. Produceam și nave, a căror

cea mai prețioasă parte, motorul greu, trebuia importată. Oricâtă încetinire aducea criza economică prin care trecea țara, clientul potențial rămânea valabil. Și astfel mă aflam în vizite, primit cu toată atenția la minister, secretariatul de resort.

6. Toate aceste pregătiri se făceau cu ușile închise: instituții oficiale, comisi mixte, negocieri, demersuri. În SUA conta mult jocul cu cărțile pe masă. Ce spune presa? Nu aveam un minister al propagandei, cel mult un institut de relații culturale care publica albume de artă și câteva reviste în limbi străine. Cum să ajung la presa americană? Ideea am discutat-o cu colegii și cu colaborarea lor a putut fi realizată. Am organizat un dejun pentru presă, oferit de ambasadă, cu prilejul căruia se vor da răspunsuri și informații oaspeților interesați. Cafea, ceai, biscuiți, sandviciuri cu șuncă și brânzeturi din România. La început au apărut vreo doi ziariști americani, apoi numărul s-a triplat și, în final, veneau 10–12.

Stăteam și eu la masă și dădeam răspunsuri sau întrețineam dialoguri despre relația româno-americană. Le procuram fotografii sau documentație la cerere. Și iată cum apăreau știri scurte, câte un comentariu, câte un interviu, câte o poză.

Un punct de sprijin exista chiar în Washington. Cei dinaintea mea o invitaseră în România pe directoarea și proprietara ziarului principal al capitalei: *Washington Post*. Aceasta acceptase și, într-un tur în Mediterană cu iahtul și invitații săi, personalități precum Chief Justice și ziariști, a trecut Bosforul și s-a oprit pentru o zi, două în România. Am cerut o întrevedere cu ea și a fost mai mult decât amabilă. S-a plimbat cu mine în sălile mari de lucru, cu zeci și zeci de mese, mi-a explicat funcționarea trustului și m-a luminat și cu câteva comentarii politice aspre, *Washington Post* fiind de partea Democraților, și nu a Republicanilor la putere.

Cursa cu obstacole

Nu mi-a trebuit mult timp să văd că viziunea mea simplă și optimistă despre clauză era incompletă și înșelătoare. Ea se reducea la o anumită mobilizare a unor oameni binevoitori, dar neglija complet atitudinea opusă acordării clauzei și activa, mai exact, cu strategii de zădărniciere a mișcărilor pro-clauză. Am intrat în culisele acordării ei în trecut. Clauza nu este un subiect minor, ci unul important, ca un dragon chinezesc cu coadă aspră și scoțând flăcări pe nas, greu de controlat sau de domesticit.

Rezoluția Jackson-Vanik data din 1973. Legea din același an a lui Nixon, „Act de reformă a comerțului”, interzicea extinderea clauzei națiunii celei mai favorizate țărilor fără economie de piață, care practicau restrângeri în privința emigrației. Anii 1971 și 1972, relațiile sovieto-americeane, în perioada Nixon-Brejnev, țineau trează problema clauzei, paralel cu emigrația evreilor din URSS și în mod nelipsit cu o temă adiacentă, aceea a taxei de ieșire (*exit tax*), care se aplica emigranților ca plată a studiilor superioare. În 1972, se pare că situația se clarifică prin Acordul Comercial între URSS și SUA. Neînțelegeri persistă și când Nixon își dă demisia, în 1974, situația se deteriorează și după ce Gerald Ford semnează Legea Comerțului în 1974, încorporând în ea amendamentul Jackson-Vanik. Moscova, frustrată, denunță Acordul său comercial din 1972, care îi acorda clauza.

România nu a fost afectată direct de eșecul înregistrat în relațiile sovieto-americeane. Acest lucru se atribuia faptului că Nixon proclamase principiul „politicii de diferențiere” în relațiile cu țările socialiste europene. Deci, în virtutea acestui principiu, relațiile cu România, care urmărea și ea obținerea clauzei națiunii celei mai favorizate, nu erau afectate. Nimeni nu observa că România beneficia de acest principiu din anul înțelegerii cu Harriman, din 1963, când fusese scoasă din bloc și tratată separat, pe baza unui parteneriat de cursă lungă, încă de atunci, de către SUA.

Zbigniew Brzezinski invocase principiul mereu pentru a asigura Poloniei un culoar de acțiune favorabil în raport cu SUA. Iar subsecretarul pe care-l frecventam, Lawrence Eagleburger, spunea că „încurajează tendințele de schimbare către o mare diversitate și independență națională”. George Bush era și mai aplicat: „SUA se vor angaja în relații politice, economice și culturale mai strânse cu acele state ca Ungaria și România, care dovedesc o mai mare deschidere sau independență”.

În 1973, președintele Nicolae Ceaușescu și președintele Richard Nixon, care sublinia relația amicală cu invitatul său participând – lucru neobișnuit în protocolul practicat – la recepția de la Ambasada României, înființează Comisia Economică Mixtă și un Consiliu Economic al Camerelor de Comerț, care încep lucrul în 1974. Relațiile bune cu președintele care a urmat în același an, Gerald Ford, au încurajat partea română să-și intensifice eforturile de a obține clauza.

Anul 1975 este cel mai activ și cel mai rodnic. Legea Comerțului a lui Ford clarifică prevederile. În primul rând, un fapt încurajator era că singura condiție a acordării ei era politica țării în materie de emigrație. Erau îndepărtate deci obiecțiile celor care dădeau prioritate respectării dreptului omului. În al doilea rând, clauza se acorda țărilor cu care SUA aveau un acord

comercial, iarăși o condiție rezonabilă. În al treilea rând, o idee care complica lucrurile. Clauza se aproba pentru un an, după care Congresul decidea – în funcție de cerințele formulate – să fie prelungită cu încă un an.

În rezumat, Bucureștiul trebuia să negocieze și să semneze Acordul Comercial cu SUA și să se angajeze să respecte cerințele legate de politica de emigrare cuprinse în Amendamentul Jackson-Vanik.

Partea română a început de zor să pregătească Acordul negociat în februarie și martie. Negocierile au avut loc la București. Ele decurgeau bine, până când s-au izbit de o dificultate. Legea americană prevedea ca țara beneficiară să dea asigurări scrise că era în favoarea unei politici de emigrare. Dar Ceaușescu considera că politica asta ținea de atribuțiile statului român, iar guvernul nu putea renunța, din principiu, la atribuțiile lui de bază. Totuși, o recunoaștere a obligațiilor asumate trebuia să-și găsească un loc. S-a convenit de comun acord asupra unei formule ingenioase. Partea română a acceptat prevederile Secțiunii 402, Titlul IV al Legii Comerțului SUA, invocând textul Declarației comune de principii semnate în 5 decembrie 1973 de Nixon și Ceaușescu. În partea a II-a a Declarației se stipulează că cei doi președinți „vor contribui la soluționarea problemelor umanitare, pe baza încrederii reciproce și a bunăvoinței”.

La rândul său, guvernul american a interpretat această declarație că România va respecta, pe viitor, amendamentul Jackson-Vanik.

După Acordul Comercial, evenimentele au început să galopeze, sărind peste etapa de trap agonizant. În aprilie, președintele sesizează Congresul și Senatul pentru a aproba Acordul Comercial. În mai sunt organizate audierile publice. În iunie 1975, în cursul unei vizite în cele două Americi, Nicolae Ceaușescu se oprește la Washington, îl întâlnește pe președintele Ford și vorbește cu o delegație a Congresului SUA și cu liderii unor organizații evreiești.

Când a primit delegația Congresului, care-i cuprindea și pe senatorul Jackson și deputatul Vanik, a avut loc o întâmplare de pomină. Ceaușescu și-a reluat la locul și momentul potrivit vechile lui poziții, spunând că România nu este o țară a emigrării și că datoria cetățenilor ei e de a rămâne în țară și de a contribui la construirea societății românești. Mircea Răceanu, din Ministerul de Externe, care era de față, povestește urmările. Jackson ia cuvântul și spune că, dacă Norvegia s-ar fi condus după aceste idei, părinții lui n-ar fi emigrat în America și el nu ar fi ajuns senator al SUA. Vizibil intrigat de poziția lui Ceaușescu, a adăugat că, dacă guvernul român va aplica politica exprimată de Ceaușescu, el va vota împotriva acordării clauzei și alți senatori îl vor urma. După aceea s-a îndreptat spre ușă, lăsând să înțeleagă că n-are ce căuta la o asemenea întâlnire. Ceaușescu a sărit de la locul

său, l-a prins pe Jackson când puneă mâna pe clanță, l-a luat la braț și l-a adus în asistența uimită. A luat cuvântul și a zis că el l-a ascultat cu atenție pe Jackson și a înțeles mai bine problema emigrării. I-a asigurat pe cei de față că va lua toate măsurile, fără întârziere, pentru ca un număr cât mai mare de solicitanți să fie aprobate. I-a rugat pe cei de față să aducă la cunoștința celor din Cameră și Senat despre angajamentele pe care și le-a luat în fața lor. Știerea a ajuns și în presă, iar lumea putea înregistra creșterile.

Dacă înainte de promisiune cifra era de 29 de aprobări, în luna iulie sărea de 120, iar în august ajunsese la 182. Aprobările pentru plecarea în Israel s-au ridicat de la 50 la 250 în iunie și apoi în luna următoare la 430.

În iulie s-au deschis audierile pentru Acordul Comercial, iar Senatul a semnat recomandarea președintelui cu 88 de voturi pentru și 2 împotriva, în timp ce Congresul, cu 355 de voturi pentru și 41 contra.

Acordul prevedea acordarea reciprocă a clauzei națiunii celei mai favorizate și, astfel, la 28 iulie, clauza era obținută de România.

În august, președintele Gerald Ford face o vizită la București, ca invitat oficial al lui Nicolae Ceaușescu. Ei schimbă într-un moment solemn scrisorile prin care Acordul Comercial intră în vigoare. Pe o tăbliță din centru era textul, care purta deasupra lui, ca o beza ornamentală pe un tort, prețioasa clauză.

Nu cred că un tratat de Drept comercial ar putea defini mai bine însemnătatea conceptului de bază pe care îl constituie clauza, decât lista celor care se bat pentru și împotriva acordării ei, începând cu președinții de țări, guvernele și miniștrii, Camerele de senatori și deputați, firmele și concernele comerciale sau industriale, numărul de martori chemați la consultare, întregul proces ce se declanșează în iunie și se termină în iarnă sau în anul următor. Munții nu se încordează ca să nască un șoarece.

Tabloul genezei clauzei nu era de natură să mă încurajeze. Eram un diplomat simplu, departe de personalitățile politice puternice și influente care intrau în jocul complicat al obținerii ei. „Dar, îmi ziceam eu, nu încape ea mai târziu, în cursul funcționării ei, pe mâna specialiștilor, instituțiilor de stat sau profesionale, nu ajunge la momentul stabilizării ei și îngrijirilor unor oameni, cu pricepere multă, dar faimă mai puțină?”

Trecerea în revistă a anilor următori mă apropiau de un climat de normalitate. Într-adevăr, din 1976 și până în 1981, sub președinți diferiți, Gerald Ford, Jimmy Carter și Ronald Reagan, mecanismul acordării clauzei a funcționat la fel: scrisoarea președintelui către Congres și Senat, votul acestora după audierile publice, aprobarea clauzei. O nouă vizită oficială a lui Ceaușescu în SUA în 1978.

Se observă cu ochiul liber dezvoltarea a două curente nefavorabile României: atacarea pe o scară din ce în ce mai largă a politicii ei interne de reprimare a drepturilor omului și opoziția crescătoare din Congresul și Senatul american.

Știam că în mod direct proporțional, creșterea influenței Cabinetului doi, care s-a produs în această etapă, aducea cu sine tratarea cu dispreț a drepturilor omului („invenție occidentală pentru subminarea regimurilor din Est“) și înăsprirea măsurilor de reprimare a protestatarilor interni. La Washington acest comportament al autorităților nu mai era discutat în mod abstract sau teoretic. Dezbaterea se făcea pe bază de cazuri nominale, fiecare cu un dosar complet de evidențe irefutabile. Pe placardele celor ce manifestau în fața sediului ambasadei nu scria „Vrem respectarea drepturilor omului“, ci „Eliberați pe...“

În curcurele legislative fuseseră create grupuri antiromânești, conduse de persoane extremiste și fanatice, cum era senatorul Jesse Helms, republican din Carolina de Nord. Începând cu 1975, el este un luptător de frunte al acțiunilor împotriva noastră, cum este cazul introducerii de rezoluții pentru neprelungirea clauzei (1976). El nu se mărginea la condițiile de genul Jackson-Vanik, ci la „suferințele unor grupuri religioase din România, discriminarea minorităților maghiare, declinul emigrării în Israel etc.“

În timp ce mă aflu la Washington, reușește să strângă semnăturile a 28 de senatori pe o scrisoare cu acuzațiile de mai sus. Apoi introduce în Senat rezoluția de respingere a clauzei.

În favoarea clauzei vorbeau argumentele economice. Între ambele țări crescuse vizibil comerțul. În numai un an, cel care a urmat după acordarea clauzei, comerțul a crescut de la 322 de milioane de dolari la 448. În 1977, cifra depășise 490 de milioane, iar în 1978, 664 de milioane, din care exporturile României depășeau pentru prima oară importurile din America.

Situația pe care o moștenisem atinsese un zenit economic. Statele Unite deveniseră al treilea partener comercial al României, iar volumul schimburilor bilaterale depășiseră un miliard de dolari (1.115 milioane), în care exporturile României, de circa 611 milioane de dolari, depășeau importurile de 504 milioane. Comisia Economică Mixtă Guvernamentală Româno-Americană ținea cu regularitate adunările sale anuale, ultima, cea din mai 1981, avându-l ca președinte al delegației americane pe secretarul (ministrul) Comerțului.

Aceste date ar fi trebuit să producă satisfacție la București. Dar nu aceasta era situația. Ceaușescu încerca să depășească și să soluționeze criza de plăți în care târâse finanțele țării. O minte simplistă de conducător

totalitar își închipuia că SUA îi vor sări în ajutor. Le-a cerut un miliard de dolari, imaginându-și că-i poate obține prin apăsarea unui buton în sistemul de decizie a unui stat capitalist. Dezamăgirea lui a fost totală. Iar consoarta îl acuza că s-a lăsat înșelat de țara ale cărei bănci conduc lumea. „Mentalul, îmi ziceam eu. Cum funcționează mintea, așa lucrează omul, conducător sau nu.“ Mintea cuplului, deficitară de la început, confundând inteligența cu șiretenia și relațiile cu un concurs de fraudă, nu putea face față unei realități pe care nu o înțelegea. Pe plan european încercau să reziste la acuzația că ar fi dictatori inumani. La consfăturile europene, Ceaușescu continua să citeze lozinci din altă epocă: „Nimeni nu poate să aibă un viitor mai bun decât acasă! Iată de ce noi nu am încurajat tendința unor oameni de a fi ademeniți de promisiuni iluzorii“. (Interviu dat presei străine în 1980!) A concepe tratativele pentru clauză ca un joc ordinar de dat și de luat, un troc banal și nu o temă care ține de concepțiile despre om și societate, este o retragere din realitate în ficțiuni capricioase.

Incapabil de a sesiza procesele care schimbau lumea și relațiile internaționale, cuplul dictatorial intra în deceniul căderii libere.

Ce îmi rămânea de făcut, după ce constatam condițiile improprii și constrângerile abuzive de care mă înconjurm? Nu aveam decât să-mi fac datoria față de interesele reale ale țării pe care o reprezentam, care spera într-o lume mai bună. Când se scutură sita, rămân boabele viabile.

Congresul

Începuse vara. La Washington, din cauza umezelii provocate de oceanul apropiat, căldura era direct insuportabilă. Prima mare tortură în mersul la Congres, unde aveam întâlnirile, era faptul că mașina de acasă (vechea limuzină reprezentativă fusese înlocuită prin decret cu Dacia mea națională) nu avea aer condiționat. Ajungeam la destinație complet ud. Am explicat aceasta într-o telegramă în care detalias de ce nu pot continua contactele cu congresmenii pe tema clauzei. Răspunsul a fost neobișnuit de rapid: primeam un Renault mic, albastru, cu aer condiționat. Marele obstacol fusese înlăturat și vizitele, în prealabil fixate cu secretarii deputaților cu mai multe reveniri la telefon, decurgeau după un standard. Primire, conversație, răspuns și apoi un plus, minus sau semn de întrebare în carnetul meu de notițe.

Nu eram singurul care încerca să pledeze în favoarea noastră. Vanik își anunțase colegii și prietenii care rămăseseră în Congres asupra faptului că susținea clauza pentru România. Românii proeminenți, cum era cazul lui

Podea și a soției sale americance, membră în zeci de organizații feministe, vorbeau despre faptul că la consultațiile publice vor susține clauza cu convingere și făceau și ei turul unor cercuri influente. Evident, rolul cel mai mare îl avea comunitatea evreiască de care se îngrijea Spitzer. Mi-am dat seama că și eu trebuia să mă implic în această zonă, care nu numai că avea sprijinitori în Congres, dar forma și cel mai puternic lobby din America.

Am vizitat ambasada Israelului, unde nici nu era nevoie să amintesc de bunele relații întreținute cu România, singura țară din Est care își păstrase și dezvolta relațiile cu Israelul, după războiul său cu arabii. Am fost primit în calitate de ministru al ambasadei, care conducea, de fapt, ambasada, ajutându-l pe un ambasador, o personalitate de renume, binevoitor, dar mai puțin activ în treburile curente. Ministrul era chiar omul care va deveni mai târziu prim-ministrul Israelului, Beniamin Netanyahu. M-a primit amabil, a spus că țara sprijină România și în acest moment al clauzei, mi-a dat sfaturi cu cine să mai iau legătura și mi-a promis un sprijin colegial și amical. Trebuie să precizez că, ulterior, contactul meu cu un magnat al petrolului, cu un patron al muzicii și apoi cu personalități universitare au făcut ca, împreună cu soția, să fim nelipsiți din manifestările artistice și culturale și de la recepțiile organizate de vârfurile comunității evreiești. Influența asupra unor cercuri ale Congresului și ale Senatului se făcea simțită.

Desprind acum o împrejurare care în materie de influență a sectorului comercial evreiesc vorbește de la sine. Cunoscusem o familie care avea afaceri directe cu România. Conduceau o firmă de produs bocanci. Aleseseră un domeniu în care puteau excela, fabricând pantofii în România prin intermediul unei mici fabrici care lucra aproape exclusiv pentru ei. Pantofarul petrecea o parte din timp la locul fabricației, dând indicații, asigurându-se de anumite calități speciale. Se îmbogățise cu această afacere. Aveau și o vilă în Florida, unde ne-au invitat la o sărbătoare tradițională religioasă și am participat cu boneta pe cap. Soțul era tăcerea însăși, dedicat total meseriei, dar soția, o femeie activă, plină de inițiative, în mod vizibil managerul principal. Îi plăcea să discute cu un „ambassador“. Aflând că eram în căutarea clauzei, s-a oferit să depună mărturia firmei în favoarea noastră. În ce ne mai poate ajuta? Am spus că pentru moment sunt concentrat pe Congres. „Congres? a întrebat ea. Vă însoțesc. Mergem împreună la kongresmenul din sectorul meu de vot.“ Am cedat – omul era deja pe lista mea – și ne-am pomenit așteptând împreună în secretariatul kongresmenului. Partenera mea nu pierde timpul. Scoate câteva bancnote de 10 dolari din geantă și îi dă secretarei. Aceasta mulțumește și îi pune în sertar. Intrăm. Nu mă lasă

prea mult să vorbesc. Preia ea expunerea. Povestește succesul unei întreprinderi datorită comerțului favorabil cu România, cum face bocancii la noi și îi vinde bine în SUA, cât de esențială este clauza pentru ea și alții ca ea. Puțin amuzat de acest demers „diplomatic“, kongresmenul mi-a strâns mâna și a spus că va examina cu atenție cazul.

Am ieșit. „S-a făcut“, a spus ea. „Păi, el a zis că va examina problema.“ „Nu, insistă ea, mi-a făcut mie semn că se rezolvă.“ „Dar cu banii ăia ce a fost?“, am întrebat eu „Nimic special. Deputații au deschisă o linie de contribuție la campania lor și era normal să fac și eu un gest oricât de mic.“ Mă întrebam dacă erau mulți ca ea. Întreprinzători de acest fel ar câștiga orice vot din lume.

A doua întrevvedere a ieșit și ea din vizitele obișnuite. Mă hotărâsem să dau față cu șeful suprem al opoziției, senatorul din Carolina, Jesse Helms. Atinsese culmi de atacuri la adresa României. După ce denunțase tratamentul abuziv al comunităților și al persecuției religiilor, le reunise apoi într-un atac combinat: persecuția religiilor minoritarilor, prin arderea Bibliilor în limba lor. Era prea de tot ca să nu răspund de o manieră ieșită din comun.

Am obținut din țară, prin minister și Patriarhie, exemplare de Biblie în toate limbile diferite de cea română. Culmea e că se găsiseră și îmi fuseseră trimise aproape trei duzini, cert peste două. Le-am pus într-un rucsac de călătorie și am avut întrevvedere cu Helms, într-un subiect în care era vădit interesat. M-a primit în picioare la masa lui de lucru, vizibil răuvoitor și arogant, dar cu ochi suspicioși la ceea ce căram cu mine. Nici bună ziua, nici ia loc. Atunci, în picioare și eu, am spus că am văzut interesul său crescut și, poate, bine intenționat pentru soarta Bibliilor din România. S-a strecurat însă și o informare eronată că ele ar fi fost arse. Ca să-i arat că situația este alta, am reușit cu un prieten de-al meu să găsesc în locuri diverse (librării, biblioteci publice, vânzări libere la chioșcurile bisericilor, biblioteci școlare și multe altele) exemplare disponibile, accesibile oricui și pe care doresc să i le arăt. În timpul discursului meu, scoteam Bibliile, toate cu formate grele și mari, în toate limbile și religiile vecinilor noștri, începând cu cele ungurești, care aveau cel puțin cinci ediții diferite și apoi alți minoritari: sârbi, croați, polonezi, cehi, slovaci și alții. Le puneam pe măsuta din fața biroului, construind acolo o mică catedrală de Biblie nearse.

Helms a rămas mut, stupefiat, nu avea nicio reacție, mormăia tot timpul ceva de genul să vedem, să ne uităm care e situația etc. L-am rugat să păstreze exemplarele pentru un studiu mai detaliat și să mi le înapoieze apoi, după ce își va verifica informațiile pe care le citase în public.

Am fost bucuros să aflu că pe culoarele Senatului circula întrebarea: „Ai văzut ce-a pățit Helms cu Bibliile?” Știam că ridicolul nu poate descuraja un om pătimaș ca Helms, fericit de titlul de campion al antiromânilor, ce împodoba țeasta lui rudimentară.

Coșmarul clauzei

Toate opintirile mele, vizite, atragerea de susținători, îndepărtarea de obstacole, s-au făcut în lunile de după aprilie, când am sosit la Washington și cu intensitate deosebită în cursul verii. Situația părea să se îndrepte, deoarece, conștient de riscurile existente, Bucureștiul a luat măsuri de creștere a aprobării de emigrare. Calendarul evenimentelor este următorul: iunie – președintele Reagan transmite Congresului recomandarea de prelungire cu un an a clauzei; iulie – se țin audierile Comitetului de Comerț; august – audieri la Senat; tot în iulie, Senatul și Camera sunt sesizate de proiecte de respingere a clauzei. August – amână rezoluțiile *sine die* și clauza este acordată.

Între timp, în cursul a șapte luni din 1982, se dublase numărul de aprobări pentru emigrarea în Israel și SUA, față de întreg anul anterior. În iulie, Consiliul de Stat acordă amnistieri și grațieri unor protestatari religioși. Iar eu sunt împuternicit să comunic acceptarea unor discuții cu SUA privind procedurile de plecare definitivă din țară. În acest sens trimit scrisori senatorului Jackson și senatorului Daniel Moynihan la începutul lunii august.

Se putea observa o preocupare vădită a lui Ceaușescu de a nu înregistra o înfrângere. Ceea ce mă îngrijora în sinea mea era faptul că în conversațiile lui cu americanii, formula mereu cereri de asistență economică din partea SUA. Lui Haig, care ne vizitase țara în februarie în calitate de secretar de Stat, îi ceruse un ajutor de un miliard de dolari. Știam că se zbătea încă de a ieși din criză, dar demersul era pur utopic.

Între timp, ceea ce nu pleda în favoarea noastră era înmulțirea protestelor românilor aflați în SUA. La un moment dat, un grup de penticostali manifestă în fața Comisiei și Tom Lantos îmi cere să-i primesc și, într-adevăr, i-a adus chiar el la ambasada noastră. De acasă li se trimit apoi rudele cerute. Știam din istorie că factorul „religie” multiplica asprimea conflictelor și priveam cu supărare perspectiva de a trebui să tratez un pandantiv religios al unei clauze comerciale.

Am respirat ușurat la sfârșitul fericit al etapei anului 1982, dar nu pentru mult timp, pentru că în octombrie explodează o bombă pe acest teren pe care-l consideram curățat.

Ea se numește Decretul Consiliului României de Stat nr. 402. Legea introducea „taxa de școlarizare” pentru emigranți. Principiul „liberei” emigrări în reunirea de familii dispărea prin acest obstacol în calea aprobării. De ani de zile se știa de către toți cei care lucraseră cu rezoluția Jackson-Vanik că „taxa de școlarizare” este cea mai flagrantă sfidare care se putea aduce și nenumărate semnale au fost date României pentru a nu cădea în cursa ei. Spitzer i-o semnalase direct lui Ceaușescu, iar în octombrie, un delegat de la drepturile omului, aflat la București, a tatonat chiar terenul în legătură cu o asemenea intenție de a hărțui și tergiversa plecările din țară.

Decretul 402 a stârnit o furtună de comentarii. La început nu se puneau la îndoială dreptul românilor de a hotărî treburile proprii, dar practica internațională a scos din uz o asemenea idee. În 1972, URSS avusese ceva similar, dar după aceea a renunțat la această măsură. Ei nu spuneau că președintele SUA nu va ține seama de ea, dar, în orice caz, Congresul o va considera incompatibilă cu condițiile clauzei. Toate reacțiile duceau la o singură concluzie: decretul distruge prelungirea clauzei.

Guvernul american îl trimite pe Lawrence Eagleburger la București. Acesta, considerând că România va pierde clauza, încerca să-l asigure pe Ceaușescu că SUA nu consideră că și alte relații ar trebui să fie alterate. Iar dacă România este apăsată încă de criză, poate conlucra cu instituțiile financiare internaționale. Ceaușescu, după ce a justificat taxa și prin pierderile pe care sistemul actual i le impunea, a mărit cererile de a fi asistat economic de către SUA: credite guvernamentale cu un nivel redus al dobânzii, contracte pentru aprovizionarea cu hrană a trupelor americane din Europa.

Eram uluit să constat ceea ce bănuiam: problema clauzei se transforma într-o târguială ordinară, încetând să fie o negociere în termeni juridici care se făcea între autorități politice, fără diplomați, desigur.

O nouă delegație de congresmeni condusă de Tom Lantos află de la Ceaușescu că România „a trăit și poate trăi și fără clauză” și că textul Acordului Comercial existent nu cuprinde nicio menționare a amendamentului Jackson-Vanik.

La radio se anunță că poziția română va duce la retragerea clauzei. În martie, Reagan susține totuși că taxa de școlarizare contrazice legea americană a comerțului și că intenționează să nu prelungească clauza dacă „taxa școlarizării” mai este în vigoare la 30 iunie. Iar Departamentul de Stat modifică ușor termenul, anunțând că până la 3 iunie președintele trebuie să se adreseze Congresului în această problemă.

Simțeam cum se strângea gulerul la gât. Îmi iau inima în dinți și-l caut pe Milton Rosenthal, președintele delegației americane în Consiliul Economic

Româno-American. Îi fac rugămintea să salveze situația din impasul în care se află și să întreprindă o călătorie la București pentru a-l convinge pe Ceaușescu din importanta poziție pe care o ocupă să renunțe la decret. Rosenthal a spus că problema este prea complicată, că este politică pură și nu economie, că nu se simte în stare să contribuie cu ceva. Știu că am insistat și l-am implorat zicând că e ultima speranță. Până la urmă, a plecat la București și a avut două conversații cu Ceaușescu, fiecare de câte cinci ore. La reîntoarcere mi-a relatat că dacă știa că îl va ține cinci ore fără un pahar cu apă, n-ar fi acceptat. Era dezamăgit de rezultat și de încăpățânarea lui Ceaușescu. „I-am explicat că noi avem o lege care nu admite taxa și voi una pe care o introduceți mai târziu. Cum noi nu putem modifica legea, depinde de voi ce vreți, clauză sau taxă și să procedați în consecință cu decretul vostru.“

Timpul trece, încăpățânarea lui Ceaușescu se menține, la fel și aceea a americanilor. Cine va trece pe puntea îngustă? Cerbul cel mare sau țapul cel mic?

Cum pierderea clauzei este iminentă și Ceaușescu nu vrea să o piardă, își amintește că în 1973 semnase cu președintele Nixon o declarație comună și își propune să recurgă la procedeu. Nu va revoca decretul, dar nu-l va aboli. Nu va face declarații publice în acest sens, dar președinții vor semna împreună un act confidențial. Diplomația este chemată să-și joace rolul și sunt împuternicit să negociez la Washington cu americanii în acest sens. Zis și făcut. Se ajunge la o înțelegere: cei doi președinți schimbă scrisori confidențiale asupra problemei. Ministrul de Externe al României să vină la Washington pentru finalizarea textelor. Între 16 și 18, mai e primit de Schultz și de vicepreședintele Bush. Mi-am zis că, poate, „conducerea“ are mai multă încredere în el decât în mine. Spre dezamăgirea mea, nu avea instrucțiuni precise și nici împuterniciri adecvate. Îmi închipuiam în ce condiții de neîncredere generalizată l-au trimis cabinetele pe Ștefan Andrei la Washington. „Sunteți împuternicit să definitivăm textele?“ El răspunde americanilor: „Da, în principiu, dar vor fi aprobate la București“. Vedeam cum în noile convorbiri mă împingea pe mine să vorbesc sau să formulez texte, ca și cum și-ar fi pregătit armura de protecție în cazul în care i s-ar fi făcut reproșuri sus. Când a vorbit cu Helms, s-a pomenit cu dosarul lui Gheorghe Calciu, preotul oprimat, în față, plus alte acuzații pe toate liniile, aprobări de plecare, tratamentul emigranților, persecuțiile religioase, drepturile omului. Andrei mi-a cerut să-i răspund.

La 1 iunie, coșmarul este oprit și „lumina verde“ se aprinde pentru clauză și relațiile noastre. Are loc schimbul de scrisori oficiale ale celor doi președinți, Ceaușescu angajându-se să nu aplice taxa de școlarizare, iar Reagan să reinnoiască statutul clauzei. O creștere masivă în zilele anterioare

a rezolvării cererilor de emigrare și a amnistierii protestatarilor în materie de religie și drepturile omului s-a înscris în noul curent de înseninare a relațiilor româno-americane.

În septembrie 1983 îl însoțesc în avion spre București pe vicepreședintele Bush, care acceptase invitația de a vizita România. L-am putut observa și cunoaște, atât în conversațiile de pe drum, cât și în cursul vizitei lui oficiale, iar imaginea creată era aceea a unui om corect, zâmbitor și amical, exprimându-se cu moderație și îndemn spre colaborare. I-am dat nota cea mai mare în aprecierea mea a seriei de președinți și vicepreședinți pe care i-am cunoscut în ultimii ani. El a declarat că SUA se angajează în relații politice, economice și culturale cu state precum România, care „dovedesc o mai mare deschidere și independență”. Dar el adăuga la criteriul diferențierii pentru cei ce urmăresc politica autonomă, independentă de linia Moscovei și măsura în care ei procură o politică de liberalizare pe plan intern, politic, economic și în materie de drepturile omului.

Viața la ambasadă

Intram pe poarta principală, lăsăm salonul cel mare pentru mese și recepții în dreapta și urcam la biroul meu de la etaj. Clădirea era veche. Fusesse altădată o casă de lux de pe 23rd Street, în colț cu un mic parc prin care trecea strada ce traversa podul, după care sus, pe deal, găzduia Casa Marinei, unde locuia Bush, vicepreședintele. O îngrijeam și reparam cât se putea și subliniam valoarea ei istorică. Birouri comode acomodau o echipă de circa 10 persoane, între care figurau bucătarul și șoferul. Lângă birou funcționa secretariatul, condus de soția consilierului.

La masă coboram, ieșeam pe poartă, înconjuram clădirea și în mica pată de verdeață numită Embassy Row, intram într-o casă lipită de ambasadă, îngustă, cu un etaj, și anume reședința ambasadorului. Soția mea era acolo și schițam planuri să curățăm, să vopsim și să reparăm mobila, ca să facem casa cât de cât ospitalieră.

În fața intrării, pe smocul de iarbă verde, lângă trotuar, era o piatră comemorativă mare. Aici începe povestea unui ambasador chilian care fusese asasinat în dreptul sediului. Povestea lui m-a impresionat. Se numea Orlando Letelier și trăise până în 1970 ca economist și funcționar al unei bănci de dezvoltare inter-americană. În acel an, Salvador Allende, liderul naționalist, câștigă alegerile. Orlando se reîntoarce în țară, dar Allende, numărându-l printre simpatizanții lui, îl numește ambasador în SUA și, astfel, în 1971

prezintă scrisoarea de acreditare lui Nixon și are lungi conversații cu Kissinger. În 1972, este alături de Allende la ONU. În 1973, devine ministru de Externe și apoi ministrul Apărării, în timp ce șef al armatei este generalul Augusto Pinochet. În 1973, în septembrie, acesta dă cu sprijinul americanilor lovitura de stat în care Allende își pierde viața. După trimiterea lui Letelier pe o insulă rece și cu un regim de închisoare care îl slăbesc și îl îmbolnăvesc, un venezuelean, guvernator al Caracasului, obține de la Pinochet eliberarea și expulzarea lui. Îl ia cu el împreună cu soția în Venezuela, de unde pleacă spre Washington la un post de cercetări latino-americane. În 1975, se află acolo, se desparte de soția lui, Isabel, în 1976, și, instalat în noua locuință, primește telefonic amenințarea „Ești un om mort“. Un terorist american de profesie, Michael Townley, devine angajatul serviciului secret DINA din Chile. Din momentul în care Letelier sporește criticile antidictatoriale vizând și Chile, el devine un pericol ce trebuie înlăturat și Townley este însărcinat cu acțiunea eliminării lui. Acesta ajunge la Washington, pune o bombă în mașina lui Letelier, care este ucis împreună cu secretara lui, Ronni Moffitt, când bomba a explodat în Embassy Row. Ceea ce a urmat a fost un scandal internațional cu identificarea autorilor, procese în SUA și Chile, care au dus la totala dezvăluire a unui complot ramificat al unui asasinat politic odios. Rezumam și actualizăm istoria crucii din fața casei mele: „Un diplomat străin lichidat de ai săi“.

Nu ne lăsam descurajați de emblema ușii noastre. Am curățat apartamentul și am făcut din două camere de jos o sală mică de masă. Nu ne paraliza nici lipsa de fonduri de protocol. Îndată după sosire, o organizație de cooperare Est-Vest, condusă de polonezul John Edwin Mroz, în care figuram de câțiva ani ca membru, autorizat oficial, mi-a dat de înțeles că în noua mea calitate ar fi cazul să ofer o masă pentru Comitetul Director, care număra o duzină de „directori“.

Fonduri nu erau și de multă vreme ambasada nu practicase asemenea exerciții sociale. „Încercăm“, am spus eu. Erau câțiva importatori de băuturi pentru care asistarea ambasadei nu constituia o problemă. Unii importau brânzeturi. Dar lipsea totuși felul principal. Ne-a salvat un român care era paznic la terenurile mari de vânătoare ale unei asociații de oameni care își puteau permite un sport pretențios. El a spus că din când în când trebuie să sacrifice câte un animal care își fracturează picioarele. Și ne-a adus o căprioară. Masa avea deci un meniu select și puțin obișnuit. Imaginația colectivului a fost stârnită apoi pentru a oferi soluții amuzante protocolului. Nu se dădea la intrare numărul mesei și al locului, ci fiecare primea o floare care îl puneă să caute floarea identică pusă la vedere pe locul ce îi revenea. Și așa,

cu cheltuieli mici de completare pe care le puteam asigura personal, a ieșit prânzul festiv cu patru mese rotunde pentru câte șase persoane, fără cheltuielile protocolare normale în cazul oricărei ambasade pe glob. Reușita ne-a mărit îndrăzneala de a cere formal aceste fonduri și, spre surprinderea noastră, s-a dat lumină verde în timp foarte scurt.

Astfel, în perioada următoare au putut fi organizate mese cu ocazia vizitelor personalităților din țară, ca ministrul Comerțului sau rabinul Moses, care ne vizitau în momentele critice ale bătăliei pentru clauză. De asemenea, când aveam musafiri americani, nu ne deranja să înregistrăm prețuirea ca gazde, de la câte un senator sau deputat.

Un caz ilustrativ pentru intrarea micului salonaș al ambasadorului în funcțiune a fost invitarea congresmenului Tom Lantos cu soția. Acesta era unul dintre vocalii critici ai României. Ca evreu maghiar, tema de atac era îndeosebi legată de tratamentul minorităților în România. În primele contacte, în care mă mărgineam să-i povestesc din copilăria mea într-un oraș ardelenesc, Oradea, caracterizată de multiplicitatea etniilor, i-am relatat și aspecte din activitatea mea care în mandatul meu de ambasador se concentraseră pe rezolvarea cererilor de emigrare din țara mea. L-a interesat acest capitol și mi-a cerut detalii. Ajunsesem la o relație de dialog în care nu ceream niciun sprijin, nici schimbări de atitudine. I-am spus că sunt bucuros să văd că multe cereri pe care le semnez aici sunt rezolvate pozitiv la fața locului. M-a întrebat atunci: cum ar putea el ușura cererea unei familii din circumscripția lui electorală de a-și aduce unii membri aflați în România? „De ce nu procedăm ca și în alte cazuri“, am replicat eu. După ce mi-a dat nume și detalii ale cazului, atmosfera între noi a devenit amicală și atunci l-am invitat la masă cu soția. A acceptat cu plăcere, înțelegând că o masă este un loc mai prielnic pentru o discuție serioasă decât o sală oficială sau un coridor zgomotos. A urmat masa la care l-am informat că am transmis lista lui și sper să primim un răspuns afirmativ. „Perfect, mi-a zis el, dar mai este o problemă. Aș vrea mult ca să-i întâmpin la sosirea lor și aș avea nevoie de detalii privind gara sau aeroportul unde descind.“ Am procedat în consecință și ceea ce urma să fie un punct politic câștigat s-a transformat într-un adevărat triumf. La descinderea din tren, la gară, emigranții au fost întâmpinați cu flori de congresmen, fotografi și ziariști, în timp ce, discret și sigur, clauza câștiga încă un vot.

Viața la ambasadă era animată. Discuții cu viitorii participanți la dezbaterea publică, tratative cu sindicatul de marinari care intenționa să boicoteze mărfurile din țările de Est, prieteni de la Universitatea din Maryland, români din Cleveland și împrejurimi.

Contactele cu românii stabiliți în SUA nu erau ușoare. Spre deosebire de foștii cetățeni ai Greciei, care roiau în jurul unui consul chemat să asiste la căsătorii, botezuri, sărbători de familie sau înmormântări, din cele ce-mi relata el, ai noștri formau mereu fracțiuni adverse și grupuri ce se ignorau. Într-o călătorie, o biserică ortodoxă condamna prezența mea în oraș și alta organiza o masă a enoriașilor pentru mine. Mai puțini, aflați în categoria intelectualilor, puteau să dea semne impresionante de solidaritate cu țara-mamă și interesele ei. Iar eu balansam ca expresia franceză: „Nici acest exces de onoare, nici această indignitate“.

Roza vânturilor

Pe Mississippi în jos. Mă aflu în statul Minnesota, cu orașele mari Minneapolis și Saint Paul care formează o pereche de metropole. În zadar ai căuta capitala vreunui stat în principalul său oraș, deoarece, considerată un centru pur administrativ, fără implicații politice, este plasată într-un orașel oarecare. Astfel, New Yorkul stat nu are New Yorkul oraș drept capitală, ci aceasta este la Albany, sus pe fluviul Hudson. Mă delectez de cuplul de orașe, cunoscute pentru vocația lor artistică. Aflat ca dirijor la o faimoasă orchestră, muzicianul nostru, Liviu Ciulei, care se afla temporar acolo, m-a dus la concerte, mi-a arătat orașul și mi-a povestit cum e viața într-un oraș ca Minneapolis. Aveam ca temă a deplasării mele contactul cu un centru de computere, a cărui colaborare era căutată de industria română. Discuțiile au fost încurajatoare, plăcute și, pe parcurs, colegiale și amicale cu directorul lui executiv. La masa la care mă invită, îmi spune că i-ar face plăcere să mă ducă la ferma lui nu prea îndepărtată, mărturisindu-mi că asta este pasiunea și slăbiciunea lui principală.

În ziua următoare mă ia cu mașina și ajungem la destinație, trecând pe drumuri bune prin arii cultivate. Îmi spune cu mândrie că nu apelează la mână de lucru din exterior. Ferma este automatizată și este dată pe mâna membrilor familiei sale, nouă persoane la număr, dintre care patru erau copiii. Cei doi fii și cele două fiice cu încă o noră și un ginere ocupau poziții strategice. Ei aveau în răspundere și corespondența administrativă, iar ceilalți erau supraveghetorii principalelor activități: crescătoria de vaci, crescătoria de porci, centrul de comenzi al sistemului automat, centrul energetic, transporturile. Trăiesc clipe de science-fiction. Văd butoanele calculatoarelor care declanșează hrănirea fiecărui grajd sau coteț. Mi se arată stația de urmărire vizuală a animalelor și a problemelor care apar. Camioane și camionete

pentru transporturi. Căsuțele personalului dirigent. Vizitez localurile, curate ochi, tot prin sistemul de activități automatizate. Pun și întrebări: „Ce faceți dacă sistemul se oprește din cauza unui circuit sau a unei piese?” „Ah! Suntem asigurați la o firmă care trimite în timp record o echipă de specialiști și tot în timp scurt situația revine la normal.” „Pentru boli?” „Este convocat de urgență medicul veterinar al unei ferme cu care colaborăm.” „Deci totul este prevăzut și dormiți liniștiți?” S-au uitat unul la altul. „Nu tocmai. Nu putem ști dinainte când fată scroafele, uneori în miez de noapte.”

Surpriza mea a fost când am aflat că, în ciuda eficienței sistemului, ferma în totalitatea sa nu câștiga mare lucru și chiar cerea din când în când finanțare de la șeful suprem. Dar colectivul lupta ca să dreagă lucrurile. Au pus în vigoare un sistem de plasare avantajoasă a produselor prin pachete cu bucăți mixte: cu oase, fără oase, cu pulpă, spate și piept etc. Urmărește expozițiile animale și duce cu camionul viței sau purcei spre vânzare.

Au organizat o masă cu tot personalul, în care am răspuns la întrebări ale copiilor: „Ce este aia ambasador?” „Ce face el?” „Unde este România, are iarbă bună, vaci frumoase, cu ce fel de mașini se lucrează pământul?” Răspundeau albumele pe care le-am adus și cereau lămuriri.

Ne-am despărțit prieteni. Dar nu am ținut o legătură cu ei, furat cum eram de crizele prin care trecea clauza. Cu regret și multă compasiune, am aflat de evenimentele care i-au încercat pe „automații” mei amici. În primă fază, entuziasmat, șeful suprem a cumpărat a doua fermă vecină cu prima. Încurajat de rezultate, a vrut să-și întemeieze propria firmă și alege ca temă mori electrice de vânt, de instalat pe câmp și la ferme. Din nefericire pentru el, energia electrică din alte surse rămânea mai ieftină și, astfel, a dat faliment. Cum se îndatorase mult, a fost nevoit să vândă cele două ferme.

Și cu asta se încheia un episod destul de frecvent în economia americană, când riscul nemăsurat și proiectele prea îndrăznețe sunt corectate și pedepsite prin eșec și dispariție.

Sub Minnesota se află Iowa, și ea prolifică în agricultură. Mă aflu tot cu mandat. Importam porumb hibrid din Iowa, de bună calitate și cu preț convenabil. După cum se știe, acest porumb nu se reproduce și deci contactul cu sursa se impune. Am fost primit nu doar de firmă, ci și de autoritățile de stat care considerau agricultura ca îndeletnicirea lor emblematică. M-am plimbat prin lanurile de porumb și am făcut poze împreună. Am observat și aici progrese tehnice și științifice. Operațiunile care se făceau pe câmp erau efectuate *in vitro* în laboratoare.

Des Moines, orașul pe care îl vizitez și care a devenit capitală, are un nume care evocă prezența francezilor. Iată-i în istoria regiunii ca exploratori

în secolul al XVII-lea, Părintele Marquette, Joliet și mai târziu La Salle, iar un francez canadian deschide aici mine de alamă. Imaginea predominantă a regiunii era preeria cu iarbă înaltă și curcani sălbatici. Aparținea triburilor de indieni, dintre care unul era din seminția Iowa. Când la 1803 Louisiana este cumpărată de la francezi, Iowa intră în posesia americanilor. Dar abia după înfrângerea indienilor în Războiul Șoimului Negru, la 1832, începe adevărata organizare, iar Des Moines devine capitală. Imigranți europeni germani, cehi, olandezi și scandinavi aduc cu ei tehnici avansate de agricultură. Și astfel, cu solul și râurile care o plasează în frunte – deține 25% din pământul cultivabil al Americii cu gradul de calitate 1 –, Iowa devine un punct de excelență pe harta SUA. În vizita mea am putut măsura toată dedicația, mândria și energia actualei generații de a trăi la înălțimea calităților aproape legendare ale acestui ținut și ale populației sale.

La granița cu Iowa, de cealaltă parte a fluviului, se află statul Illinois, cu faimosul său centru de pe malul lacului Michigan, Chicago. De la el se întinde peste Michigan un stat peninsular al nordului, acea regiune industrială care a fost timp de un secol ținta emigrației românești. Este greu să parcurgi toate atracțiile orașului, care excelează în arhitectură, artă, teatre și săli de concerte. La fama orașului contribuie universitatea sa.

Eram legat de ea printr-o împrejurare care ține de matematici. În anii '70, lucrasem la București intens într-o arie care apropia această știință de meseria mea paralelă, diplomația. Ea se intitula „modele matematice” pentru științele sociale și ale omului, incluzând un capitol special de diplomație și relații internaționale. Cum comunicările rezultatelor din acest domeniu aveau circulație internațională, au atras atenția și profesorului Harold Guetzkow din Chicago, care se ocupa tot de modele. Astfel că, în acest oraș, mă aștepta un coleg pregătit să facă împreună cu mine „ședințe de modelare”. Era, într-adevăr, priceput și meticulos. Dar după ce ne făceam datoria față de știință, aveam în el cel mai bun ghid pentru cunoașterea orașului.

Universitatea este o instituție mare și bogată. Are și editură proprie cu expunere internațională, muzee, dintre care unul a devenit Muzeul de Istorie Naturală din Chicago, cu colecții de antropologie și geologie. Expediții speciale îmbogățesc muzeul. Universitatea are observatoare astronomice și o bibliotecă, galerie de artă, stație radio și numeroase institute de cercetări.

În Urbana-Champaign funcționa ca parte sau filială a Universității din Chicago, sub numele Universitatea din Illinois, o grupă de cercetare în domeniul științelor politice și internaționale, pe care am întâlnit-o la Uniunea Internațională de Științe Politice și Sociale. Avusesem schimburi de idei și publicații și după aceea mă invitaseră la reuniuni de teoria și practica

negocierilor. Am dat o fugă și la ei, i-am găsit antrenați într-o dezbatere deschisă și am luat, la invitația lor, cuvântul, strângând astfel relațiile și mai mult cu statul de la Lacul Nordic.

Ohio, Columbus. Primesc o invitație de la această universitate, în octombrie 1982. Sunt surprins să găsesc o broșură care anunță conferința mea despre „Relațiile Româno-americe, Trecut, Prezent și Viitor“, sub egida Centrului de Studii Est-europene și a Departamentului pentru Limbile și Literaturile din Europa de Est, împreună cu un program încărcat de la 9 dimineața la 8.30 seara și cu un CV al meu de trei pagini și jumătate. „Ce pregătiri, mi-am zis eu, ce atenție!“ În scurt timp am aflat că se datorau profesoarei de limba română, dr. Rodica Boțoman. Am asistat la un curs ca demonstrație, unde era prezent un mare număr de studenți. Am cerut lămuriri și mi s-a spus: „Cei ce urmează cursurile de limba română cu doamna Boțoman sunt cei mai numeroși elevi americani studiind o limbă străină, depășindu-i cu mult pe cei de la limba franceză“.

Un record neașteptat. Autoarea era însă un personaj și mai uluitor. După cursul ei și conferința mea, membrii Clubului românesc al OSU (Ohio State University) mi-au cântat *Bine ați venit*, aproape toți în costume populare românești, la expoziția de artă populară românească.

Am fost primit de președintele universității. Am început prin a-l felicita pentru ceea ce știu și văd despre universitate. O facultate de sociologie, printre puținele din lume, care recurge la modele matematice. „La noi?“, m-a întrebat el. „Da, la dumneavoastră.“ Nu părea a fi la curent. Îl congratulez pentru atenția de care se bucură limba română, cu un număr record de studenți. „La noi?“, mă întreabă el iarăși, mirat. Și pe urmă mă lămurește. În calitate de președinte al universității, el nu se ocupă de cursuri. Ele sunt atribuția unui vicepreședinte executiv. Președintelui îi revine doar sarcina de a asigura bugetul universității. „Uite cum fac, a explicat el. Bugetul de 600 000 dolari îl împart în trei: o treime rezolv de la statul Ohio, altă treime din bugetul central al SUA și a treia parte prin donații de la alumni. Absolvenții noștri ocupă posturi importante și au mijloacele necesare. Am creat o asociație a absolvenților cu ei și îi invit anual la o zi festivă, iar ei fac donații universității.“

O mai clară și candidă imagine privind o universitate americană uriașă cu sute de mii de studenți.

Mai rămânea să dezleg meritele profesoarei în a-i determina pe tinerii americani să danseze dansuri românești, în costumele noastre țărănești și pe melodiile folclorului nostru. Din lecția ei și din ce mi-a explicat ulterior, am înțeles că avea un stil *sui generis*. Adresându-se studenților, alterna tonul ei între unul care aprecia calitățile lor deosebite – deștepți, harnici,

inteligenți – și unul în care îi critica dur, ca leneși, incuți, înapoiți, în așa fel că ei nu mai știau unde se încadrau. Dacă ne referim la metodele de stimulent și pedeapsă din teoriile privind reflexele condiționate pe care le susținea Skinner la Harvard, am putea găsi un model explicativ: promiți și ameninți, răsplătești și pedepsești, iar rezultatul acestei balanțe poate fi unul de echilibru acceptabil.

Vanik m-a luat cu el la Cleveland, Ohio. Era orașul în care găsisese sprijin pentru candidatura lui în Congres. Avea și numeroși români din veche imigrație. A fost fericit când, plimbându-ne pe stradă, un constructor i-a strigat de la înălțimea unei schele: „Hei, kongresmen, ai venit să ne vezi?” Împreună l-am vizitat pe primar, de origine sârbească. „Ați ajuns tocmai bine, ne-a spus el. Azi este ziua emigranților din estul Europei. Defilează în fața primăriei, ca semn că își mențin tradițiile și solidaritatea.” Am stat lângă el, în timp ce grupuri de cehi, maghiari, polonezi, bulgari treceau în frunte cu unul dintre ei, care ducea steagul țării sale. Animație, lume încântată, aducerea unui omagiu Americii care i-a primit. Se termină defilarea, îl felicit pe primar, dar subliniez că n-am văzut grupul românilor atât de numeros la Cleveland. Primarul spune: „Fără îndoială că i-am invitat”. Și puțin jenat adaugă: „Dar românii nu s-au pus de acord cine să țină steagul lor”.

Ce trăsături neplăcute ale discordiei interne scoteau la iveală! Într-adevăr, erau divizați. Erau doi preoți ortodocși, unul trimis de Patriarhia română și celălalt venit de demult. Se certau pentru sediul bisericii, pe care o ocupa în prezent preotul vechi. L-am invitat pe preotul ortodox la o întâlnire cu românii „patrioți”. Erau numeroși, vorbeau o limbă românească plină de termeni americani. Li se atribuia propoziția: „Stam în car și figuram”, ceea ce însemna „Stăteam în automobil și calculam”. O primă generație de copii a învățat limba română, dar pe măsură ce a trecut timpul, copiii nu mai știau românește. Un om între două vârste îmi recita versuri: „Mai lungă-mi pare calea, / Acum când vin acasă”. Mi-a rămas în minte căldura cu care încercau să păstreze în memorie și în grai legăturile cu țara-mamă.

Credeam că grecii, pe care i-am găsit certăreți la ei acasă, vor fi și în exterior divizați. Dar consulul grec de la Washington mi-a spus că nu prididește să satisfacă invitațiile comunității grecești. „Nu mai pot, se plângea el. Nu este botez sau înmormântare, comemorări, aniversări și sărbători ale grecilor la care să nu fiu solicitat.”

Coasta Pacificului. Eram nerăbdător să ajung la Pacific și după o familiarizare cu Coasta de Est a Atlanticului, ce acoperea statele New Hampshire, Massachusetts, Connecticut, New York, Pennsylvania, New Jersey, Delaware, am primit o invitație să vin pentru o reuniune la Portland, Oregon. Mi-au

plăcut atât de mult diferențele între cele două regiuni mari de la extremitățile SUA, încât am repetat vizitele în vest. Cu mare interes am asistat la o sesiune a Academiei de Artă și Știință la Vancouverul canadian, urmată de o ședere la Seattle în statul nordic Washington. A apărut aici un personaj care mă vizitase la Washington: Kristof. Îmi povestise viața lui de bucovinean, care a învins mii de obstacole pentru a ajunge și a se stabili în America. M-a căutat la Seattle, unde aflase că poposesc. S-a arătat dispus să mă ducă la el acasă, în sud, cu mașina, precizând că pot înnopta acolo. Ceea ce mi se părea o idee atrăgătoare, înainte de a lua avionul spre Washington.

A reluat cu amănunte firul vieții lui, spunând că a purtat nestinsă pasiunea lui din copilărie pentru pădure. Tatăl său avusese o pădure, cu o instalație de tăiat lemne și de fabricat scânduri. Dădea și el o mână de ajutor, dar tatăl, care era destul de bogat, îl pregătise pentru o carieră intelectuală, trimițându-l la studii superioare în Cehoslovacia. Intervenise războiul și apoi schimbarea de regim în România, naționalizarea întreprinderii și a pădurii, aruncarea familiei în neant. După aceea, tânărul student fuge în Iugoslavia, trecând Dunărea înot. Dar țara de refugiu îl privește cu suspiciune, îl arestează, scapă, fuge în Austria, unde un cerc de refugiați români, deținători ai unei arhive haotice, îl angajează ca ajutor bibliotecar. Adună ceva bani, emigrează în SUA, unde reușește să lucreze la îngrijirea de păduri, face studii, găsește un post bun, întemeiază o familie, strânge bani și, în fine, cumpără un petic de pădure.

Soția sa era englezoaică și o chema Shakespeare. Nu am putut stabili o descendență atât de glorioasă. Au un copil, e mare, a făcut studii frumoase, s-a căsătorit cu o chinezoaică și acum e ziarist în New York.

A doua lui pasiune a fost cea a cărților. Este un colecționar și lector pasionat. Cu studiile încheiate, a fost numit profesor. „Mai multe vă voi povesti când ajungem“, mi-a spus el. Am văzut că nu ne oprim în oraș și că ne abatem pe un drum care duce la o pădure. Îmi zice că el și-a construit casa la care mergem în pădure, dar n-a precizat că ar fi la marginea ei. Și după un drum îngust și întortocheat între arbori măreți, ajungem în fața unei case frumoase, lângă care își face apariția o clădire de aceeași înălțime. Masa ne așteaptă. Doamna Shakespeare este o persoană demnă, amabilă, mult însă mai tăcută decât pădurarul ei soț. Dar vorbeau de copil, pe care îl pierdeau din vedere, devenit corespondent al *New York Times* în Japonia, Filipine, Coreea și alte țări asiatice.

După cină, Kristof m-a dus cu el în casa lui vecină. Era formată dintr-un hol imens, ridicat cu un etaj invizibil și cu pereții ocupați de jur împrejur cu rafturi de cărți. Cele mai recente nu mai găsiseră loc și formau grămezi

ordonate pe podea. Dar la ușă am încremenit. Întins în dreptul intrării se afla un animal uriaș, de mărimea unui tigr, de o culoare maronie de la un capăt la altul, cu ochi ce străluceau amenințător. Kristof a râs, spunând domestic: „E puma mea“. Nu îmi imaginasem că respectiva felină trăiește și în păduri ale Americii de Nord. „Am împăiat-o, i-am pus lentile și acum păzește biblioteca.“ Nu am vorbit despre vânători și zoologie, ci ca simpli cititori de cărți. Colectase și cărți vechi, istorice, multe privind originile lui est-europene.

Am dormit în camera fiului și chiar în patul său. Nicholas Kristof și Sheryl WuDunn. Pentru articolele lor, au primit Premiul Pulitzer, cea mai înaltă distincție pentru literatură și ziaristică. Având drept subiect China, cartea lor se intitulează *China se trezește*. Mai târziu, în 2000, vor publica împreună *Tunete dinspre Răsărit. Portretul unei Asii care se ridică*, o carte căutată și apreciată.

Voi duce cu mine din pădurile de la Pacific amintirea unui eveniment petrecut acolo și care poartă numele Kristof.

Statele din sud. Texas. Într-un grup de ambasadori am fost invitați împreună cu soțiile noastre de autoritățile Texasului ca să participăm la o aniversare istorică a lor, în care voiau să-și sublinieze vocația internațională și comercială. Bineînțeles, cu personalitatea specific texană. „Sunt texan“, răspunde un călător venit din America, o calitate pe care o invocă unui interlocutor european, pentru a se identifica. Pălăria mare, calul și pistolul sunt apoi simbolurile cele mai iubite. Texas este o țară de cowboys. În familiile pe care le vizitam mi se vorbea de calul familiei, unde stătea, unde îi aștepta.

Ne aflam la Dallas, capitala în care se petrecuse sinistrul asasinat al lui J.F. Kennedy. Parcurgem și noi cu mașina traseul din vizita sa, privim și fotografiem clădirea cu etaj și cu fereastra de la care s-a tras în președintele aflat în coloana oficială de jos, ni se dau amănunte și constatăm încă o dată că misterul nu este complet dezlegat, așa cum arată numeroasele cărți ce apar și versiunile lor.

Suntem bine tratați, vedem muzee, instituții de cultură, clădiri noi în stiluri moderne. În final, ambasadorilor li se înmânează un carnet de cetățean de onoare al Texasului și o pălărie de cowboy, cu mențiunea că la a doua călătorie vom primi și o pereche de cizme.

Se simte peste tot aerul prosperității, deși aceasta are lângă puțurile de petrol mirosul din spațiul erbaceu și floral al câmpiilor.

Este unul dintre statele atașate târziu Statelor Unite ale Americii. Povestea lui începe ca și în alte locuri cu indienii locali, comanși sau apași, conturbați de misionarii francezi sau spanioli care aduc după ei soldați și imigranți ai marilor puteri care-și dispută țărmurile Golfului Mexic. Înainte de a fi

american, statul Texas a fost pe rând spaniol, francez, mexican, autonom și, în final, american. Se remarcă tenacitatea și vigoarea noii formații a Statelor Unite, care adaugă la calitățile lor iscusința politică și diplomația, ca să obțină pentru sine ce rezulta din luptele marilor imperii. Vecină cu Texasul este Louisiana, un alt caz de concurență și de luptă între cei trei mari ai vremii. Cine nu-și amintește de cunoscutul moment în care Jefferson al Americii cumpără Louisiana de la Napoleon în 1803, înainte de a deveni o parte a SUA?

Texasul se revoltă împotriva spaniolilor în 1835 și în războiul cu Mexicul Alamo a devenit un loc de apărare crâncenă a americanilor, care prin Houston îi înving pe spanioli. În 1845, Texasul este anexat și în curând cowboys cu pălării largi înviorază economia, care la sfârșitul secolului al XIX-lea se baza pe ferme și crescătorii de animale. Este un proces lung în care dispar nu numai imperiile vremii, ci și indienii locali. Unde sunt cei care au fost în lume, cum zice imnul studentesc? Americanizarea s-a făcut cu diplomație, dar și cu violență.

Spre divertisment și pentru a ne aduce în actualitate, gazdele ne-au invitat să vizităm locurile unde s-a filmat serialul atât de larg circulat, intitulat *Dallas*. Casele se aflau pe marginea unui câmp deschis. „Ce mici sunt, observa soția mea, față de cum mi se păreau în filme.”

Prietenia mea cu Texasul a fost pusă la grea încercare spre sfârșitul șederii mele în 1984. În sud, pe malul Golfului, se afla centrul economic și industrial al Texasului, Houstonul, care își trage numele de la Simon Houston, eroul istoric, și faima de la prosperitatea lui. Vechi, tot de la 1836, el se transformă în orașul comerțului. După 1920 și apariția sondelor de petrol în preajmă, orașul ocupă un loc vital în viața Americii, devenind și cel mai populat oraș al statului.

M-a adus aici o împrejurare nefericită. Un mare lot de tuburi din oțel importate din România a fost descărcat aici cu constatarea că proasta lui împachetare a adus grave stricăciuni conținutului. Iar cumpărătorul refuza preluarea lor. Ambasada a intrat în focul reclamațiilor, răspunsurilor, anchetei, analizei și, în fine, o delegație de funcționari, ingineri și juriști vine din România și se îndreaptă spre Houston, luându-mă cu ea, conform instrucțiunilor. Au urmat scene penibile de acuzații și încercări de dezvinovățire la care asistam, tulburat fiind și de ideea că în acei ani, printre relele care se abătuseră peste noi, era și munca proastă, neprofesională și lipsită de răspundere. Până la urmă, „măsuri” luate în interior, ministrul schimbat și alte gesturi, care nu ne scuteau de pierderile considerabile din întreaga afacere.

Am rupt câteva ore, din când în când, să admir cum pulsează viața în cel mai mare și mai prosper oraș al Texasului.

Georgia. Tot în sud, după Texas, Louisiana, Mississippi și Alabama, aflate la Golf, urma un stat care ieșea, în fine, la Atlantic: Georgia. De data aceasta invitația venea din sectorul privat: ne-a adresat-o compania Pepsi-Cola. Cine nu știe ce înseamnă puterea și mijloacele unei companii internaționale s-ar mira și ce ne pune ea la dispoziție. Un mic avion pentru familia mea și a unui colaborator din ambasadă, patru persoane, pentru a zbura la Atlanta. Apoi program, protocol, însoțire, mijloace de transport și restul, în mâna unui staff specializat.

Îi cunoșteam din vizitele mele pe câțiva președinți de corporații. Cât ținea audiența nu li se dădea telefonul. Dar dacă pe un telefon special îi chema vreo somitate politică sau financiară, gazdele se întorceau spre noi și le puteam auzi cum se tutuia cu magnai și cât de ageri și interesați deveneau. Titlul unei cărți din biblioteca mea: *Corporațiile conduc lumea*. Poate e exagerat, dar un pic de adevăr există. Rețeaua lor era enormă. Capitalul lor rulant era mai mare decât PIB-ul multor state, în putere economică. Astfel, ele cucereau piețe și zone de influență, câștigau aliați pentru țara mamă, conduceau economia țării-gazdă, își formau elite prietene și oameni credincioși.

Probabil că în zona Pepsi versus Coca implicațiile politice erau mai puțin vizibile, în schimb, numărul de oameni care le țineau sticla în mână pe glob era aiurisant.

Primire și ședere atât de „sic“, mai rar. Și acum răsfoiesc cu emoție albumul de fotografii care mi s-a dat la plecare. Vizită la guvernator, vizită la primar, vizite la muzee și expoziții. Totul se petrecea în octombrie 1984, cu câteva luni de la rechemarea mea din post. Iată că la Atlanta, ziceam adio unei țări pe care o știam și o prețuiam, dar și carierei mele diplomatice.

Am făcut împreună cu soția mea o vizită la mormântul lui Martin Luther King, unde am depus o coroană. Apoi am vizitat Centrul de Schimbare Socială Neviolentă, care îi poartă numele. Acest lider al mișcării de emancipare a negrilor, asasinat mișelește în 1968, a fost admirat și urmat de milioane de oameni. N-am să uit imaginea acelei mulțimi uriașe care în Washington umpluse în 1963 spațiul dintre statuia lui Lincoln până la monumentul lui Jefferson și care sorbea, plângând, cuvintele lui: „Am un vis că într-o zi pe dealurile roșii din Georgia, copiii foștilor sclavi și copiii foștilor proprietari de sclavi vor fi în măsură să stea alături la masa înfrățirii... Am un vis că cei patru copii mici ai mei vor trăi într-o zi într-o națiune unde nu vor fi judecați după culoarea pielii, ci după conținutul caracterului lor“. Și tot el, în același an: „Injustiția oriunde este o amenințare a justiției peste tot“.

Fără oameni ca el, transformarea populației de culoare în cetățeni egali, cu drepturi, nu s-ar fi realizat pas cu pas în deceniile care au urmat.

În 1957, auzisem de la prieteni americani o întâmplare. Au angajat, în scris, pentru îngrijirea copiilor lor o tânără negresă din sud. Au așteptat-o la gară. Ea a coborât și apoi a leșinat. Îngrijorați, au făcut-o acasă să-și revină și au aflat că tânăra a stat în picioare în tren o zi și jumătate. „N-au fost locuri, ce s-a întâmplat?” Și ea a răspuns: „Au fost locuri libere, dar mi-a fost frică să mă așez. Acasă n-aveam acest drept“.

În Georgia mi-am permis și o ieșire din program. Îl căutasem la telefon pe fostul ministru de Externe, Rusk, știind că era din Atlanta. M-a invitat la el la universitate, să luăm masa împreună. Cu mașina, nu era chiar departe. Universitatea se afla în Athens, un orașel care apărea între dealuri, după ce treceai de un râu, Apalachee. Era explicabil de ce râul avea nume indian, dar de ce orașul era grecesc? Profesorul Dean Rusk mă aștepta la o masă mare cu mulți profesori invitați, unde trebuia să rostesc și eu câteva cuvinte despre relațiile româno-americanе pe care le slujeam. Zămbind, ei mi-au explicat originea numelui. Când un grup de imigranți a ales locurile pustii atunci pentru a întemeia o așezare, a căutat nume pentru ea. Și unul a spus: „Parcă a fost în Antichitate un oraș faimos întemeiat pe șapte coline? Care era el?” Confundând Roma cea cu coline cu Atena, ei au ales Atena drept nume. „Eroare de tipar”, ziceau ei amuzați. Rusk s-a întrecut pe el povestind momente din anii '60, când s-a împrietenit cu ministrul român de Externe, Mănescu, și cu mine și cât de fructuoasă a fost atunci colaborarea noastră ani în șir.

Poate că, la despărțirea mea de America, un moment diplomatic și o personalitate a trecutului, precum cele din Atena, cădeau tocmai bine.

Utah. Din câte seve ciudate s-a format America, ne-o arată acest stat întemeiat în deșert. Vedem o îngrămădeală de căruțe purtând oamenii unei secte creștine nerecunoscute și prigonite. Aceștia ajung într-o pustietate dintre Colorado și Nevada și se stabilesc în Valea Marelui Lac Sărat. Se întâmpla în vara anului 1847. Și-au definitivat și numele doctrinei lor: Biserica Reorganizată a lui Iisus Christos a Sfinților Ultimei Zile. Li se zicea mormoni de la *Cartea de aur a Mormonilor de sub conducerea lui Joseph Smith*, apărută cu șaisprezece ani în urmă la Palmyra în statul New York. De atunci, bătuți cu pietre de populația care îi respingea ca eretici, arestați de autoritățile care voiau să scape de ei, uciși în temnițe ca întemeietorul Smith și fratele lui, au colindat în căutare de reședință prin regiuni și state precum Illinois și Missouri. Un nou conducător, Brigham Young, bazându-se pe disciplina de fier a acestor credincioși fanatici, reușește să așeze comunitatea, să o stabilizeze și să o pună la lucru. Rezultatele s-au văzut, pentru că în 1850 au devenit teritoriul Utah. Controversele și adversitățile n-au încetat, deoarece erau acuzați că practicau poligamia și metode drastice interne. În Uniune

n-au intrat decât în 1890, dar după aceea prosperitatea pe care și-o asiguraseră le-a dat îndrăzneala să ridice temple mormone în alte state și să trimită peste hotare tineri și predicatori.

O întâmplare m-a pus în contact cu ei. Veneam cu un avion de talie mijlocie dintr-o călătorie și am observat că era aproape în întregime ocupat de un grup de tineri îmbrăcați la fel; ei se mișcau ca maimuțele la semnele câtorva seniori. La o simplă întrebare de curiozitate pe care am adresat-o unui vecin de scaun cu privire la ce anume citea, acesta mi-a arătat o carte mormonă și a declanșat o mobilizare prin semne a întregului grup de a-mi satisface curiozitatea și de a dezvolta un interes posibil. Au apărut mai multe broșuri și cărți, toate ținând de filosofia lor și, după ce mi-au smuls o carte de vizită, ele s-au multiplicat în biblioteca mea.

Am aflat că, pe cont propriu, fiecare tânăr trebuie la o anumită vârstă să petreacă în străinătate doi ani de ucenicie în arta predicatorilor și să lege prietenii pentru comunitatea lor. Cred că perseverența, hărnicia și ordinea sunt caractere americane larg împărtășite, dar unele duse la intensități pasionale și credințe absolute nu s-au văzut ca la mormoni.

Într-o perioadă ulterioară, când îi vedeam pătrunși în lumea politică americană, după ce excelsaseră în cea economică, am răspuns pozitiv la invitația lor de a-i vizita. Și într-un drum spre California m-am oprit la Salt Lake City, pe marginea Lacului Sărat. Primirea a fost amabilă și într-un ton moderat, menit să exprime normalitatea mormonilor. Încercam să văd sau să deduc ce se afla sub masca acelei ordini calme. Rezultatul era fața reală a disciplinei aspre.

Mă gândeam că nu era doar un record american, ci unul mondial, pentru că nicio tiranie sau dictatură politică sau militară, niciun totalitarism iubitor de disciplină n-au atins gradul de funcționalitate productivă ca grupul acesta așezat în deșert și care a învins toate obstacolele și adversitățile.

West Virginia. Iată-mă în West Virginia, aflată deasupra Virginiei Washingtonului, de care o despart vestii Munți Apalași, la gura unei peșteri conducând la o mină de cărbuni. Oameni cu caschetă mă așteaptă cu zâmbete și flori, iar lângă ei, probabil, membri ai familiei și copiii. A venit ambasadorul României în vizită la ei, invitat de fostul senator Gore.

Reprezentam țara care i-a scos din durerosul șomaj. Dacă România n-ar fi semnat contractul convenabil și de durată cu firma lor, ar fi manifestat la Charleston în piață, cerând muncă și pâine.

Mai fusesem în mine de cărbune închiriate de români. Cărbunele nostru exista, dar nu avea calitatea cerută de industria românească de oțel, ce constituia o prioritate a politicii naționale. Una dintre mine era într-un munte la

o înălțime de 3 500 m deasupra nivelului mării, în Peru. Șoferul peruan refuzase să urce atât de sus, întrucât acolo erau „spirite”. Cel de la ambasadă s-a încumetat. Dar locul era mai pustiu decât deșertul, nici oameni, nici spirite.

Senatorul avusese succes în politicile statului său cunoscut pentru asprimea cu care se guvernau partidele, punând în ziare Virginia de Vest sub semnul întrebării. Bineînțeles că atunci când inspirase contractul cu România se gândea la soarta votanților lui.

Când am intrat în mină, mă așteptam din alte vizite similare să văd fețe de oameni vopsite în negru, cu haine măzgălite și mizere și cu o privire care exprima orice, dar nu și siguranță. Câți dintre ei nu fuseseră zdrobiți de căderea pereților și a stâncilor? În fața mea se deschidea un coridor curat, de culoare maronie, care semăna cu sala de așteptare de la metrou. Alte coridoare, tot frumoase și curate. Am înțeles că situarea zăcămintului permitea folosirea unor tractoare mici, cu sapă automată, oferind alte condiții minerilor decât cele clasic mizerabile.

M-au invitat să văd și niște locuințe din apropiere, unde iarăși curățenia era evidentă, chiar la nivelul unei familii de miner, plătit cu ziua.

Senatorul era un om plăcut, cu înțelepciunea unei cariere bogate în evenimente și experiențe, care spera ca România să parafeze din nou contractul. Fiul senatorului era și el angajat în politică. Vrând să-i cer ajutorul în problemele ce mă ardeau, cum era clauza, am observat că păstra un ton mai rezervat decât al tatălui său. A avut o ascensiune politică deosebită și l-am întâlnit când lansase inițiativa de a invita Clubul Romei să țină o reuniune în SUA.

Florida. Doi prieteni mă legau de Florida, unul în nordul ei și altul în sud. Nicolae Cristescu era profesor la Gainesville University, sus, lângă Atlantic, iar Vanik, kongresmenul, mă invitase la căsuța lui de vacanță, în sud, la Palm Beach, nu departe de Miami.

Să încep cu universitatea. Cu Nicolae Cristescu, eram coleg la Facultatea de Matematică atunci când am început acel amuzant curs militar din care trebuia să ieșim ofițeri de artilerie antiaeriană. El și cu Marcus au dat examenul, dar eu am pierdut gradul militar, chemat la București de Sadoveanu pentru Centrul lui de pace. Familiile noastre se întâlneau des, făceam excursii sau luam mese împreună. Soția lui era astronom. Trimis pentru un stagiul la SUA, a prins gust pentru universitate, care l-a angajat. Venit acasă după încurcături cu viza română, a plecat tot acolo a doua oară și, în fine, a semnat cu universitatea un contract de lungă durată.

Era elev al lui Moisl și deprinsese de la algebrist ușurința de a formula ecuații pentru uzul fizicii matematice sau al mecanicii. Arta lui s-a perfecționat și, cu o inspirație pe care numai cercetătorii de vârf o pot avea, și-a

propus să scrie mecanică și pentru alte medii decât cele fizice sau fluide clasice. A scris o nouă mecanică a prafului, aplicabilă la fabricile de făină sau medicamente, o nouă mecanică pentru mediul nisipului, a treia pentru pietre și stânci, încă una pentru noroi și mlaștini, una pentru nori cu mici picături invizibile, de apă. Citez ecoul ultimei mecanici. Marile companii de aviație erau interesate de mediul norilor care le crea probleme și au oferit universității un contract de studii, dat lui Cristescu spre rezolvare. În curând, alte firme industriale au cerut modele matematice pentru mediile care le interesau, iar universitatea a văzut în Cristescu o mană cerească aducătoare de fonduri. I-au creat laborator special. Se bucura de tratament privilegiat și avea cheia de intrare în institut și laborator, chiar la miezul nopții, când universitatea era pustie.

Cristescu a început să fie căutat de universități care în acea perioadă îmbogățeau curriculumul mecanicii cu inovațiile lui. Cărțile sale deveniseră manuale. În SUA există o medalie care se acordă celui mai bun specialist în mecanică. A venit și momentul când i-a fost înmănată lui Cristescu. În paralel, s-a ocupat de școala de mecanică de la București, unde au apărut emuli prețioși. Iar Academia Română l-a ales membru permanent. E pensionar acum, dar zilnic își vizitează laboratorul din Florida. Iată de ce acest stat, care prețuiește comorile, rămâne asociat unui om de știință român, cu titluri mondiale de recunoaștere.

Florida de Sud era paradisul bătrânilor americani bogați. Era brăzdată de automobile lungi de lux. Avea atracția plajelor, a ieșirii cu iahtul pe ocean, dar și mlaștini greu de pătruns, cu aligatori și papagali. Era o Floridă a vacanțelor și a recreerii. Aer curat, soare, boare de vânt oceanic, bărci, iahturi, pescari amatori.

Prietenii noștri, Vanik și soția, aveau o casă din lemn în Jupiter, Florida, pe un ponton ce ieșea din apă. Ne-au invitat să petrecem câteva zile cu ei. Vanik, om practic, îmi pregătise o surpriză. Aranjase o masă mare la un restaurant, unde un afiș mă anunța ca vorbitor pe o temă de comerț și prietenie româno-americane. Iar în prezidiul adunării improvizate se găsea chiar un congresmen al Floridei, ce urma să voteze pentru clauză.

Ca și în alte state ale sudului, în Florida istoria pare a avea aceleași faze. Întâi, indieni specializați în blănuri, misionari spanioli, apoi soldați spanioli, corsari englezi, ocupație engleză și după ani de diplomație, americanii se instalează în 1819, devine teritoriu și are guvernator pe cuceritorul ei, în 1821. Devine un mare producător de tabac și bumbac. Atrage vizitatori, înalță clădiri frumoase și îmbunătățește drumurile, înflorește după Primul

Război Mondial și apoi își adaugă cununa de instituții moderne, ca universitățile și centrele de cercetări ale naturii.

Tennessee. Venisem în acest stat ca să-l întâlnesc pe Roosevelt. În strategia acestui mare președinte de a combate criza figurau proiectele mari ale statului, capabile să ofere locuri de muncă ce reduceau rata șomajului. Statul Tennessee era brăzdat de ape, cea mai importantă fiind fluviul de la care statul și-a luat numele. Acesta străbate întregul stat, coborând din nordul său, din Kentucky, oferind condiții ideale pentru construcțiile hidroelectrice. Roosevelt îl alese pentru unul dintre proiectele majore și crease în 1931 în acest scop o corporație independentă numită TVA: Tennessee Valley Authority. Era o instituție de stat, cu locația în regiune și nu în capitală, ceea ce o făcea să aibă un caracter și mai special. Ea prevedea construirea de baraje și de rezervoare. Amploarea se deduce din timpul cerut pentru a le realiza. Succesul încheierii unui baraj și bazin a fost anunțat începând cu anul 1936 și terminând cu 1945. Capacitatea uzinelor hidroelectrice atinsese două milioane de kilowați. Pe această structură se lipeau fabricile chimice, de mașini, oțel, aluminiu, iar în timpul războiului TVA și-a adus partea sa la sprijinirea armatei.

Însă faptul că instituția în speță era de stat a provocat protestele economiei liberale, care o luau drept ilustrare a intervenției inacceptabile a statului în economie și vădită încălcare a dreptului și a intereselor sectorului privat. Ghidul nostru spunea nu fără ironie: „Să vă arătăm acum cum era «socialismul american»“. Unii autori numiseră TVA „o aventură a planificării“.

Nicio critică nu l-a clintit pe Roosevelt de la acțiunile lui de înființare neîntreruptă de instituții de stat, convins fiind, ca și economiștii săi, că în cazul crizei nu cei care au provocat-o sunt în măsură să o repare și că în statul lor își pun cetățenii speranța de a fi salvați și ocrotiți.

A doua oară când am venit în Tennessee aveam ca motiv și scop ținerea unei conferințe la acele reuniuni pe care Consiliul de Relații Internaționale le organiza pentru public, invitând și vorbitori străini, când îi găsea. Locul era Nashville, cunoscut pe scară largă în SUA ca un oraș al muzicii moderne. În Nashville era și Universitatea Vanderbilt, unde predă economistul Nicholas Georgescu-Roegen, pe care speram să-l întâlnesc. Iată-l în sală. Conferințele aveau un tipic al lor. Asistență pestriță, tineri și bătrâni, oameni de profesii diferite, interesați de ce se întâmplă în lume și, poate, în vârstă înaintată, una dintre „fiicele revoluției“, cum erau numite bătrânele cumiți ce nu ratau nicio întâlnire publică. Una din această categorie, necunoscând bine semnificația termenilor pe care îi folosea, îl îndemnase plină de admirație pe U Thant să-și tipărească opera „postum“ și „cu cât mai repede, cu atât mai bine“. Îmi alegeam întotdeauna teme economice și comerciale și

mă feream de lucruri care m-ar fi plasat în grupa „sateliților estici“. Și nici numele lui Ceaușescu nu era nevoie să apară. Dacă-l citai, primeai întrebări despre „drepturile omului“.

De fapt, la început era masa și vorbitorul nu lua cuvântul decât după felul principal și înainte de desert. Erau, de obicei, puține întrebări și comentarii, iar dacă nu spuneai vreo glumă sau ceva hazliu, erai prost cotate.

După masă, Georgescu-Roegen m-a invitat la el acasă, unde el și cu soția m-au primit cu plăcerea de a vedea un român necântăreț în Nashville. Profesorul era deja recunoscut și chiar revendicat pentru știința română, după apariția cărții sale în 1979, *Legea entropiei și procesul economic*. La ora aceea era cunoscut și apreciat și în rândurile economiștilor, dar și ale personalităților politice. Ministrul mexican de Externe îmi cerea să-i explic „entropia“.

Gazda povestea la un moment dat ce i s-a întâmplat recent la Viena. Participa la un congres internațional, când i s-a spus că prim-ministrul, cancelarul, cum se numea în Austria, ar fi fericit să-l întâlnească. A acceptat, deși nu sesiza sensul invitației. Al doilea semnal preciza că pentru a oferi un cadru mai puțin formal, cancelarul ar vrea să ia masa la un restaurant în oraș cu el. Misterul era și mai mare. În fine, ajuns la restaurantul cu pricina la ora indicată, e condus pe terasă, unde îl aștepta cancelarul binedispus, colocvial, amical. Cum se simte la Viena, cum e în America, ce se întâmplă în lume? Deși participa la dialog, profesorul continua să se întrebe unde bătea politicianul și ce voia de la el? Spre sfârșitul mesei, uitându-se în dreapta și în stânga conspirativ, cancelarul îl întreabă: „Domnule profesor, te rog să-mi spui ce ai face în locul meu pentru Austria? Ca economist, ce măsuri ai lua?“

Pe atunci, Georgescu-Roegen își făcuse un nume în lumea științifică. Fostul economist și statistician, cunoscător al matematicii și prieten cu Onicescu, la București, rău privit după 23 august de cei care făceau lista celor care au fost, de la directori în sus, deținători de posturi, revine în America, unde studiasse și lucrase și unde produce studii după studii. Unul dintre ele se referea la motivația individului și autorul începe să se întrebe dacă nu cumva concepțiile consacrate ale economiei nu neglijează fenomene-cheie cum ar fi „satisfacția“. Lărgeste din ce în ce mai mult câmpul economic în direcția socială și psihică. Ba chiar critică modelul „aritmomorfic“ care-l consacrase la început ca economist. Se distanțează de „economia standard“ și de epistemologia pozitivistă și, până la urmă, pune sub semnul întrebării și raționalitatea.

Această fază neconformistă a fost urmată de alta mai radicală. Pornind de la teoria căldurii, pune „entropia“ în centrul metodelor lui. Or, legea entropiei stipulează că ea crește în orice sistem închis, ducând dezordinea și declinul la un sfârșit inevitabil. Chiar dacă sistemele omenești sunt relativ

deschise, amenințarea sumbră a entropiei a influențat gândirea profesorului, înclinând-o spre pesimism. El vedea în distrugerea surselor neregenerabile de energie un mers fatal spre dezastru. Prevedea epoci de „economie rară” care ar fi dus la limitarea consumului până la reintroducerea cartelelor de război. Liberalismul dispărea de la orizont ca și consumismul într-o societate în care ți se cere un document scris pentru a cumpăra o pâine.

Evident, Georgescu-Roegen nu propaga acest pesimism în scris și viziunea escatologică, dar în conversații libere le aborda.

Chiar dacă lăsam la o parte o anumită exaltare a entropiei și efectele ei în destinul omenirii, Georgescu-Roegen (Roegen era o parafrază a numelui său, pentru a-i facilita circulația în mediul american) – trebuie să recunoaștem – era un personaj dificil. Fața lui avea o expresie de permanentă nemulțumire. Intra ușor în polemică pentru motive ne semnificative și combătea orice propoziție pe care o estima falsă sau neconvenabilă. Constatam acest lucru cu un regret imens. Pe Georgescu-Roegen, admiratorii lui din branșă voiau să-l propună pentru Premiul Nobel. Încă puțin și i se acorda. Tocmai atunci, profesorul își înțește criticile, acuzându-și colegii că falsifică știința economică, vocal și într-un ritm susținut. Cât de mult i-au lipsit câteva ore de bunăvoință și de înțelegere a ceea ce este diplomația!

Am trăit dezamăgirea în urma unei întâmplări. Voisem să-l ajut să intre în cercuri mai largi și i-am convins pe cei din Clubul de la Roma să-l invite la o proximă reuniune în care ar fi putut contribui. Rezultatul: s-a certat cu toată lumea. Cum auzea o opinie, sărea să o combată. De ce acest om, cu idei mari, înnoitoare, cu demonstrații bine construite și edificatoare, lipsit de invidii sau de dorința de strălucire sau câștigarea de favoruri dădea cu piciorul printr-un comportament inadecvat unei șanse care se deschidea nu numai pentru el, ci și pentru prietenii lui, țara de origine și țara de azil și, mai ales, pentru ideile pe care le crease și rodise?

Relațiile noastre au rămas constant amicale și niciodată n-a intervenit între noi vreo supărare sau neîncredere. Am fost și sunt admiratorul lui și mereu în viață am asistat la lucruri care mi-au confirmat valoarea ideilor sale.

Vermont. Nu aș fi acceptat să vin până la acest îndepărtat, mic, nordic, dar istoric punct, mai aproape de Montrealul canadian decât de orice alt centru american, dacă n-ar fi existat o invitație a Academiei de Artă și Știință, cu colegi de care mă simțeam legat. Ne întâlneam la Middlebury College din Vermont. Acesta din urmă este ales al 14-lea stat al Statelor Unite în 1791. Se distinge prin apele sale, începând cu Champlain, prin Munții Verzi cu sursele lor de marmură, prin porumb, orz, cartofi, mere și, mai ales, prin siropul de arțar în care este campion al SUA. Istoria este asemănătoare cu a

altor state; întâi indieni, apoi francezi certându-se cu englezi, iar aceștia din urmă cu americanii, care și în regim colonial se solidarizează într-o asociere de state americane de est.

După ce reuniunea noastră s-a terminat în acea toamnă splendidă din 1984, am luat mașina și cu harta mea am urmat un drum care trece prin New Hampshire ca o secantă și duce la Boston. Șoseaua străbătea păduri și acestea păreau că ieșeau din povești în culori vii verzi, galbene și roșii. Spectacolul era unic. Un film despre SUA cu astfel de imagini trebuia să înceapă, ca să releve latura artistică, poetică și armonioasă, neglijată în prezentările standard ale unei populații practice și pragmatice.

Aceeași mângâiere ne-a adus-o și New Hampshire. Mai târziu, când fiica mea, Mihaela, parcurgând o listă cu numeroase colegii care îi ofereau cursuri de informatică, s-a oprit și a rămas la New Hampshire, am considerat că din punct de vedere geo-climato-naturalist și psihic a făcut optima alegere.

Am ajuns la Boston și am revăzut rapid locurile din port, unde puteai zări micul vaporas la bordul căruia răsculații împotriva englezilor au spart ca protest butoaiile cu bere. Bostonul e cel care deschide dosarul impresionant al revoluției americane, care la câțiva ani după a fost urmată de revoluția franceză. Ambele se hrănesc din cultura luminilor și amândouă marchează salturi în istoria civilizației.

Eram interesați de Bostonul de lângă fluviu, și anume de Cambridge, unde funcționa MIT, care ne invitase. Așa am încheiat, prin expunerea mea și masa cu gazdele, încă un capitol – cel științific – înainte de îndepărtarea mea care se apropia cu înfrigurare.

Boston. Boston a însemnat pentru mine un pachet de întâmplări care spulberă ideea că diplomația este monotonă, rece, formală și atât de convențională, încât hazardul nu are aproape nimic de spus. Începe cu un eveniment banal, o masă diplomatică dată la Washington în cinstea unei ambasadoare nou-numite care pleca în misiune la Viena. Părea destul de emoționată de numire, dar colegii o încurajau și atmosfera era destină. În dreapta mea la masă stătea o doamnă de vârstă mijlocie, care pentru a nu fi întrebată a zecea oară din ce țară venea, spunea de la bun început: „Sunt americancă, nu sunt diplomată, nici eu, nici soțul”. Era pusă pe povești și am văzut că se ținea la zi. „Știi cine a fost numită ambasadoare în Austria? Dactilografa lui Reagan. Președintele mergea spre biroul lui trecând prin sala de secretariat și s-a oprit la o fată care bătea la mașină. «Ce faci aici?» «Bat la mașină.» «Da, dar văd că nu e în engleză.» «Da, e o corespondență ce trebuie redactată în germană.» Reagan a spus că tocmai atunci i se prezentaseră propuneri de numire a unor candidați care nu-l încântau pentru postul de ambasador în Austria. «Ce-ar

fi dacă ar fi numită ea acolo?» Crezând că era o glumă, ea a răspuns calm și zâmbind că și-ar face datoria. Reagan a chemat-o la el, a mai iscodit-o, a găsit-o inteligentă și îndrăzneță și a decis s-o numească ambasadoare. Iat-o acum văzând că președintele nu glumește.“

După alte comentarii în care interlocutoarea mea se simțea în largul ei, mi-a mărturisit că ea și soțul ei sunt căutați dintr-un singur motiv. El fusese odată un comerciant de succes în ramura lui. I se spunea „regele pieilor“. Câștigurile considerabile i-a făcut să cumpere tablouri și, cu anii și treptat, până la acea dată, când era retras din activitate, au ajuns la o colecție considerabilă de pictură franceză impresionistă, cu piese rare și scumpe. „Zic unii că e cea mai mare colecție privată de acest gen.“ Conchid că diplomații știu cu cine să se împrietenească.

Încă o recepție, ne întâlnim din nou și deoarece o ascultasem cu atenție, mi-a vorbit iar despre colecție. Când asigurările au prevenit-o că trebuie să trateze securitatea colecției cu cea mai mare grijă, proprietarii au început să analizeze situația. Și pe atunci se învâneau în cercuri diplomatice, asistau la numeroase convorbiri în care era citat mereu pericolul unui război nuclear. Întrebarea pe care și-au pus-o a fost ce se va întâmpla în acest caz atotdistruător cu colecția? Au ajuns la concluzia că teritoriul SUA nu oferea condițiile de siguranță cerute. Trebuiau deci să se mute într-o regiune mai ferită. America Latină, de pildă, unde colecția ar fi ferită de primejdii.

Au început discuțiile asupra punerii în aplicare a acestei soluții. Au găsit mai multe țări posibile, dar a apărut problema pe cine din familie vor lua cu ei. Doar nu-i vor lăsa în pericol de a fi nimiciți. Când au întocmit lista, au văzut că pe ea se aflau 34 de nume. Nu asta a fost problema. Dar aflând că era vorba despre o emigrație în toată regula, în familie au început certurile în privința ordinii pe listă și a meritelor unora sau ale altora. A ieșit o dandana întreagă. Au renunțat la soluție și au căutat alte formule de a se pune la adăpost. Mai rău era faptul că, începând cu copiii și cu rudele mai apropiate, a apărut ideea să se fărâmițeze colecția în bucăți și tablourile să intre separat în proprietatea fiecăruia dintre cei îndreptățiți. O mai urâtă și josnică sfidare posesorii colecției indestructibile și unitare nu puteau concepe. Relațiile de familie s-au răcit și problema a fost scoasă din orice discuție.

La următoarea întâlnire, doamna a găsit de cuviință să mă invite la ei acasă, de vreme ce am ajuns să cunosc în detaliu problema care-i frământa. Stăteau aproape de șoseaua care leagă New York de Boston, trecând prin Connecticut, unde se aflau ei. Este un drum de câteva ore, dar l-am întreprins. Mă aștepta o vilă frumoasă și curată, cu o livadă ce se lărgea pe o arie

mare de iarbă verde, liniștitoare, fără zgomot, într-un loc ferit, nu departe de șosea. Nimic nu era ostentativ, încărcat sau provocator, simplitatea însăși.

Mi-au povestit apoi la masă că au rezolvat problema colecției într-un mod care îi menținea integritatea. În plus, colecția le poartă numele și este pe mâini sigure, donată fiind în întregime Universității din Boston. Semnificația gestului consta în cea mai mare măsură în reacția lor la comportamentul ingrat și distrugător al familiei lor. Nu avusesem contact cu Universitatea din Boston, relațiile mele ținând de Cambridge, unde predomina cercetarea științifică. Directorul centrului de informatică MIT, Patrick Winston, făcuse parte din echipa cu care scosesem *Învățarea nu are limite*, raportul Clubului de la Roma, cu puțin timp în urmă, în 1979. Dar Universitatea din Boston n-o vizitasem.

Din vorbă în vorbă, întrebându-mă ce fac eu, le dezvălui câteva dintre problemele curente și nesofisticate care mă preocupau, cum ar fi să serbez cu studenții undeva o sărbătoare națională a României. Gazda mă întrerupe: „De ce nu-mi spui mie? După ce am dat tablourile, universitatea m-a ales membru de onoare al consiliului de conducere și mereu sunt invitat la ei. Să-l sunăm pe director“. Pune mâna pe telefon, îl găsește, îi zice că e cu prietenul său care caută un loc unde poate vorbi studenților despre istoria țării lui. „S-a făcut, îi răspunde rectorul. Să vină la mine și fixăm data.“ Cine ar fi bănuir că voi proiecta imagini din istoria României și că voi vorbi despre Cuza studenților din Boston datorită unei întâlniri întâmplătoare cu soția fostului rege al industriei pieilor din SUA și a dramei unei faimoase colecții, la care mă luase drept martor?

Universități și personalități

Instituția pe care o stimam a fost întotdeauna universitatea. Dincolo de apartenența mea profesională continuă la o universitate românească, în SUA aveam motive speciale de a o căuta, dat fiind rolul decisiv al studiilor și al cursurilor universitare, într-un grad superior de civilizație, pe care SUA îl atinsese față de toate celelalte țări. Observam că în America învățământul primar era extrem de permisiv și chiar haotic. Nici liceele nu erau prea exigente sau disciplinate. Învățământul superior obliga însă tinerii la o muncă intensă, cu examene dificile și necruțătoare, cu formarea gustului pentru lectură și biblioteci și o trăsătură caracteristică americanilor pragmatici, cu scopul de a-i face apti de a se integra rapid în sectorul productiv sau în cel al serviciilor. Îi cunoscusem pe profesorii acestor școli superioare în organisme

internaționale în care eram membru. Clubul de la Roma, Universitatea de Artă și Știință, uniunile internaționale de cercetări, de la cele ale științelor exacte la cele politice și sociale ale căror manifestări în orașe diferite de pe glob ne atrăgeau continuu. De aceea, puteam lesne asocia universitățile americane cu reprezentanții lor cu care avusesem un dialog sau chiar un proiect comun.

Încep cu Harvard University, poate cea mai faimoasă dintre ele. Coechipierul meu din *Învățarea nu are limite*, James Botkin, m-a dus acolo prima dată, iar la expunerea mea despre proiectul Clubului de la Roma a participat însuși șeful școlii filosofico-educative. Nu a agreeat mult ideile care nu armonizau cu viziunile lui bazate pe reflexele condiționate, dar nu a făcut caz de acest lucru. În altă împrejurare am ținut o expunere despre relațiile româno-americane.

În direcție opusă, la Stanford University, unde am fost de mai multe ori, principalul interlocutor era filosoful și logicianul Patrick Suppes. La Universitatea din Chicago prietenul meu era Guetzkow, care lucra ca și mine la elaborarea modelelor matematice.

Dar grupul cel mai însemnat, care mă solicita des, era cel de la MIT de lângă Boston. Patrick Winston, directorul Laboratorului de Inteligență Artificială, colaborase la proiectul Clubului de la Roma. În ciuda titlului de politehnică, științele umane, în special cele legate de relațiile internaționale, aveau un Centru de Cercetări Politice condus de Lincoln Bloomfield. Îl cunoscusem demult, când în anii '50 eram la ambasada ONU, New York, iar el, ca secretar adjunct la Departamentul de Stat, se ocupa de relațiile cu organisme internaționale. Cum multe dintre subiectele care ne preocupau pe amândoi erau înrudite, am menținut ani în șir o corespondență. Îmi trimitea cu regularitate articolele pe care le publicase. Asociata lui, profesoara Nazli Choucri, publica lucrări privind modelele matematice în relațiile internaționale.

La New Haven University, în Connecticut, profesorul care răspundea de *Journal of Conflict Resolution*, Bruce Russett, participase la o conferință internațională de „Matematică în Relațiile Internaționale”, organizată de noi la Poiana Brașov în 1974.

Relații amicale aveam și cu Hayward Alker la MIT, care a participat la seminarul nostru de la Brașov și apoi a răspuns invitațiilor primite de la ADIRI.

La Syracuse University, în statul New York, am fost invitat de Magda MacHale să țin o conferință, „Abordări matematice ale relațiilor internaționale”.

La Boston University, Centrul de Relații Internaționale, am vorbit în ianuarie 1983 despre „Relațiile România–Statele Unite, trecut și viitor”.

La Lafayette College în Easton, Pennsylvania, conferința mea s-a ținut în capela colegiului. Fusesem invitat de Centrul de Afaceri Internaționale și de Departamentul Religiiilor, de fapt, de profesorul Pope, un român care, în casa lui unde organizase un bufet, scrisese *Bine ați venit, Ambasador al României!* pe un mare panou plasat deasupra șemineului (1983).

La Los Angeles, Universitatea Californiei, Centrul Internațional al Studenților, expunerea despre relațiile americane (1948) în timpul olimpiadei.

La Maryland University, cu titlul „Personalități și instituții în procesul de stabilire a păcii” (*Peace making*), adus de invitația profesorului Edward Azar, un cercetător de origine albaneză cu importante contribuții la teoria negocierilor. Cu el și cu partenerul lui englez, John Burton, întrețineam relații de amicală conlucrare.

Ohio State University îl avea pe profesorul Chadwick Alger, directorul programului de cooperare intelectuală transnațională, și ne cunoșteam de când, în 1979, ținuse la noi comunicarea interesantă *Structura feudală a sistemului de organizații internaționale*, la Brașov.

La Wilmington College, New Castle, Delaware, am participat la o dezbatere privind educația adulților. Țineam legătura și participam la activitățile unor asociații ca ICIS, Centrul Internațional de Studii Integrative, Clubul Diplomatic din Washington (Conferință despre „Diplomația și Studiul Viitorului”), membru al Asociației Americane pentru Promovarea Științei.

*

O audiență publică mai largă decât seminariile și conferințele universităților o aveau congresele organizațiilor din diferite domenii: cultură, economie, societate. Societatea Viitorului Lumii a făcut din cea de-a cincea adunare generală un congres mamut cu 4 000 de participanți, cu titlul *Privire asupra lumii '84*. Participau și membri ai Senatului, Spark Matsunaga din Hawaii, pe care îl cunoșteam ca promotor al unui institut al păcii, înființat, până la urmă, la insistențele lui. Erau invitați și europeni cunoscuți în materie de perspectivă ca Bertrand de Jouvenel (Franța). Am fost invitat să particip și, astfel, am apărut cu poză în broșura congresului, la poziția 1 202, cu titlul *Rolul organizațiilor internaționale în lumea viitorului*. Spre marea mea satisfacție, m-am trezit între prieteni. Moderator era Harlan Cleveland, care mă introdusese în Academia de Artă și Știință. Iar coechipier era Mahdi Elmandjra, coautorul de la Raportul Clubului Romei și atunci rector la Universitatea din Rabat, Maroc. Cum reprezentam cercetările prospective din singura țară estică prezentă, mă bucuram că introduceam România pe lista ținută în mână de 4 000 de oameni și apoi citată de presă. Harlan Cleveland este un om de care mă leagă multe amintiri. La un moment, după

ce fusese decan al Universității din Syracuse, rector al Universității din Hawaii și decan al Institutului de Afaceri Publice din Minnesota, a fost numit secretar de Stat adjunct pentru legăturile cu organizațiile internaționale. Retras din pozițiile oficiale, s-a dedicat problemelor cooperării internaționale. A înființat o Academie de Artă și Științe, existentă și în prezent, în care m-a numit ca membru (WAAS). De atunci nu lipseam la reuniunile pe care le organiza. Ideile lui profund umaniste vizau și răspunderile liderilor, o profesie care însemna „a pune totul laolaltă”. Am învățat de la el multe lucruri folositoare unui diplomat. L-am vizitat din nou după ce s-a retras la casa mică de odihnă și am trecut în revistă evenimente trăite în comun.

Bine îmbrăcat, în smoching, așa cum am apărut în *Washington Post*, am participat la Festivalul internațional al copiilor, consacrat protecției acestora. Eram citat pentru cuvintele spuse unui ziarist: „Ambasadorul român Mircea Malița, reîntors proaspăt de la triumful țării sale la Olimpiada de vară, unde România a fost singura est-europeană prezentă, spunea: «Nu-mi amintesc o vară mai încărcată. Verile erau, în mod obișnuit, liniștite pentru diplomați, dar vremurile se schimbă»”.

Cunoscusem înainte de anii '80 numeroase personalități la reuniuni internaționale, vizite sau șederi în alte țări, printre care apăreau americanii notorii. Una dintre împrejurările propice fusese Salzburg, unde lansasem cartea *No limits to learning*. Erau prezenți Dwight Allen, Old Dominion University, Jack Austin, Harvard, Duncan Ballantine de la World Bank, James Burgiryn, West Chester University, Philadelphia, George Christie, International Center for Integrative Studies, New York, Thomas Eliot, fost Chancellor la Washington University, Saint Louis, Missouri, John Fobes, Duke University, North Carolina, John Harris, președintele Asociației Americane pentru Clubul de la Roma, Hazel Henderson, care lucra la Congres, Cheryl Hollmann Keen, din nou Harvard, ca și James Keen și Clark Kerr, Carnegie Council, Berkeley, California, Rudolf Knoepfel, Solvany Corporation, New York, Sheila Lane, Harvard, Donald Lesh, Clubul Romei, Washington, Magda McHale, Huston University, Donald Michael, University of Michigan, Ann Arbor, James Perkins, International Council for Educational Development, New York, John Richardson, American University, Washington, Patrick Suppes, Stanford University, Patrick Winston, MIT, Cambridge Massachusetts, Burns Weston, Iowa University, John Zeisel de la Harvard.

Se poate că meritele acestor masive participări americane să fie opera lui Aurelio Peccei de la Clubul Romei, sau activitatea Clubului în America prin Donald Lesh, sau simplu, perspectiva unei călătorii la început de vară, într-un loc istoric și pitoresc.

Erau și alte prilejuri de întâlnire în Europa și unul dintre ele a fost inițiativa UNESCO de a deschide dezbateri cu personalități ale vremii privind problemele omenirii. S-a ținut la sfârșitul anilor '70, trei ani la rând, ceea ce a permis participanților să lege relații durabile.

Îi voi aminti pe americanii prezenți și activi, cum erau Schuyler Chapin de la Columbia University, New York, cunoscut pentru faptul de a fi fost director al Operei Metropolitane din New York. Buckminster Fuller era inventatorul domului geodezic, atât de iute asimilat de constructorii altor țări, scriitor și polemist talentat, de o mare originalitate. Persoana care mi-a lăsat o amintire neștersă a fost Hephzibah Menuhin, care studiasse pianul cu Enescu, în România. Eram alfabetizat așezat pe scaune vecine și amintirile lui Hephzibah despre România lui Enescu nu mai conteneau. Era o personalitate de mare ținută umanistă, bună și atrasă de cauzele celor neîndreptățiți în lume. La New York ea m-a prezentat fratelui său, Yehudi Menuhin, care după moartea tragică a lui Hephzibah, m-a invitat la școala lui de la Gstaad în Elveția. Când în anii '90 am înființat Fundația Universitară a Mării Negre, a acceptat să fie membru în Consiliul ei științific, ceea ce arăta consecvența unei prietenii.

O personalitate din SUA era și jurista Nancy Reeves, una dintre protagonistele mișcării feministe din America, autoare neobosită de cărți ce pledeau pentru drepturile femeii peste tot în lume.

Cu noi la Paris, se afla Peter Ustinov, actorul, dramaturgul, cineastul și scriitorul. Când am ieșit cu el pe bulevard la Paris, lumea se oprea ca să-l salute și vedeam cu ochii de ce faimă se bucurau filmele lui. Se oprea și el, strângea mâini și conversa cu francezii. Mi-a spus că, vrând să viziteze România, a învățat câteva cuvinte românești și mi le repeta amuzat ca un școlar. Într-o zi, după ce discutasem despre cultură și dezvoltare și făcusem elogiul diversității culturilor, Ustinov s-a mirat că reprezentantul unei țări din estul cu regiuni totalitare și colectiviste aducea un omagiu diversității ca factor de dezvoltare a societății. Pe lângă multele lui calități artistice, desena frumos și în timp ce vorbeam, pe o foaie de hârtie a desenat un lung șir de poștași (*facteurs* în franceză) îmbrăcați la fel și identici la chip, iar dedesubt a scris „Factorii diversității“. Caricatura avea mai multă ironie decât ostilitate și, într-adevăr, nu m-am supărat și am păstrat desenul care, purtând semnătura lui, merita a fi pus în cadru.

Personalități în anii '80. Unul dintre cei mai remarcabili interlocutori deveniți ghizi în cunoașterea Americii a fost Daniel J. Boorstin. Era istoric, predase mulți ani la Universitatea din Chicago și când l-am cunoscut era „Librarian of Congress“, titlu care în America este cea mai de sus treaptă de răspundere în materie de cultură. Pentru o țară care nu avea un minister sau

secretariat al Culturii, postul de director al Bibliotecii Congresului echivala cu ceea ce europenii numesc ministru al Culturii. Era foarte umblat prin țări străine, fiind „visiting professor“ la Roma, Kyoto, Porto Rico, Geneva și la Cambridge-ul englez. Opera lui principală a fost trilogia intitulată *Americanii*, o istorie a Americii povestită într-un stil cuceritor, care nu face nicio concesie însă unei documentări perfecte. Pentru ultimul volum, a primit Premiul Pulitzer, cea mai înaltă răsplată americană a culturii scrise. M-a primit amical, știind că am fost și eu bibliotecarul Academiei. Mi-a spus că știa și mai multe și mi-a arătat pupitrul de la litera M cu fișele autorilor printre care, spre surprinderea mea, figuram cu multe lucrări. Interesul special pentru România îl arăta ca urmare a dorinței soției lui, o persoană foarte înzestrată, care îi editase toate cărțile, de a călători la București. Ea mă ruga să-i dau îndrumări și puncte de referință. Voia să-i vadă și pe cei de la cinematografie.

În toate dialogurile noastre, Boorstin era un povestitor, iar eu mă transformam într-un student plin de întrebări. Aflând că am fost rechemat în țară, în ultima zi a șederii mele am primit cartea *Descoperitorii. O istorie a încercării omului de a-și cunoaște lumea lui și pe sine*, un volum splendid cu peste 600 de pagini, dedicat nemeritat „unui partener descoperitor, cu o prețuire caldă“.

Mai legate de politică erau convorbirile cu autorii unor studii privind problemele contemporane. Fusesem martor la alegeri de președinți, în șederile mele în SUA. În 1956, Eisenhower, în 1960, Kennedy, l-am cunoscut pe Nixon cu puțin înainte de alegerile din 1984. Văzusem ce pasiuni formidabile și ciocniri aspre de idei și interese aduceau alegerile în societatea americană. Despre partea lor nevăzută și de intrigile, alianțele și strategiile nedeazăluite am aflat în conversațiile cu cel mai bun expert al SUA în materie de alegeri, Theodore White. El surprinde fenomenul adânc al unei căutări a unității care trece prin drama paradoxală a ruperii societății în două părți adverse. Ca să-i înțeleg mai bine ideile, mi-a dat cartea *America în căutare de sine. Nașterea președintelui între 1956–1980*, publicată în 1982. Portretele președinților, ca Reagan și Jimmy Carter, cu surprinderea ideilor și a forței care i-au condus sunt remarcabile. Erau studiați și pierzătorii și motivele insuccesului lor. Ceea ce m-a impresionat a fost concluzia lui că „bietul om este sub vremuri“ și nu invers. Înseamnă că vechi judecăți de înțelepți sau cronicari nu ar trebui să fie nesocotite. „Am învățat că asemenea oameni (precum cei care au dominat politica americană) sunt croiți de evenimente și forțe mai mari decât ale individului.“

Pe George W. Ball, fostul ambasador la ONU și subsecretar de Stat, îl cunoscusem în anii '60. Spre sfârșitul anilor '70, era retras la pensie și

rememora trecutul, ca în cartea *Trecutul are o altă schemă* (1982). Era comunicativ și senin, dornic să rememoreze anii Kennedy, Criza cubaneză, președinția lui Johnson, Aberația Vietnamului și pe Nixon. Foarte interesante erau tensiunile din Partidul Democrat și relația lui cu Stevenson. Se vedea bine cum fricțiunile interne au erodat șansa partidului de a-i întrece pe republicani. Relațiile franco-britanice iarăși sunt amănunțit prezentate împreună cu imaginea lui de Gaulle, care a creat atâtea probleme în sânul alianței vestice. I se părea pentru vremurile actuale că SUA nu și-au consumat dezamăgirile care le-au încercat în anii '60 și că resimt seismele erorilor făcute: sfârșitul oligopoliei nucleare, alienarea Europei, calvarul modernității. Dar nu vrea să-și încheie viața, frumoasă totuși, cu un ton pesimist.

Europa

Nu neglijam relațiile cu organisme și personalitățile internaționale și, în special, cu Europa. Ceea ce face că în anul 1983, în timp ce eram la Washington, am desfășurat o intensă angajare cu tot ce avea legătură cu diplomația. Voi cita câteva demersuri: Academia Păcii, cu Arthur Lall. Centrul European de Coordonare a Cercetării și Documentare în Științele Sociale de la Viena, unde eram membru în consiliul de conducere. Am participat la o sesiune în Pécs, Ungaria. *Futuribles*, Paris, cu Hugues de Jouvenel, ca membru în consiliul de administrație. Centrul de Studii pentru Istoria Științei, Tehnologiei și Dezvoltării (ICPCS), cu Rahman, UNESCO. Membru al comitetului de conducere al revistei *Impact of the Social Sciences*, cu Richardson. Centrul de Cercetări Empirice în Relațiile Internaționale (Pierre Allan și Urs Luterbacher), Geneva.

Eram, desigur, în contact cu ambasadorii europeni de la Washington. În afară de ambasadorul turc a cărui ambasadă se învecina cu a noastră, pe ceilalți îi vedeam mai rar, în fluxul de recepții care ne fura toate serile. Există un Club Diplomatic, unde ne vedeam la conferințele organizate pentru noi. Am fost invitat să țin și eu una, cu subiectul sugerat de Club: *Diplomația și studiul viitorului*.

Firește, aveam relații bune cu ambasadorii țărilor din Est, iar primul loc îl ocupa A. Dobrinin, care reprezenta URSS de mai mult de un deceniu. Avea relații bune în întreaga sferă politică. Era prieten cu Kissinger. La telefon vorbeau „Dragă Henry“, „Dragă Anatoli“. Dobrinin era cunoscut în toate instituțiile mari, iar la Departamentul de Stat era primit fără a fi necesară identificarea la intrare.

Cu Dobrînin, pe care îl cunoscusem la ONU în anii '50, eram în termeni buni, cordiali. În perioada despre care vorbesc plana, desigur, o îngrijorare privind România, cu pretențiile ei de independență și, mai ales, cu poziția sa privilegiată în relațiile cu SUA, în comparație cu celelalte țări din lagărul socialist. De aceea, cordialitatea nu făcea și pasul prieteniei. Venise din țară o dispoziție pentru toți ambasadorii români de a nu participa la ședințele de consfătuire care se practicau de zeci de ani, convocate fiind de ambasadorul sovietic. „Să nu se creadă că politica externă ne-o fac sovieticii.“

Am înștiințat în termeni lipsiți de gravitate și semnificație acest lucru lui Dobrînin, adăugând de la mine o îndulcire a situației, care nu voiam să treacă drept un afront: „Aveți, de obicei, și o masă dată celor chemați la ședință, la care vin cu plăcere. Invitați-mă doar la masă“. Așa s-a și procedat.

Iată că în 1982 moare Leonid Brejnev și urmează Iuri Vladimirovici Andropov, un om bolnav care este succedat de Constantin Cernenko. Gorbaciov nu preia postul de conducere decât în 1985. În SUA, în 1981, președinte este Reagan. Kissinger iese din scenă, relațiile cu URSS se strică. Iar semnele unei poziții speciale dispar. Dobrînin este identificat ca orice alt vizitator în instituții, este ocolit, nu i se mai cer sfaturi sau opinii.

Momentul cel mai dramatic intervine în 1983. Reagan anunță și dezvoltă Inițiativa de Apărare Strategică (SDI), prin urmare, și amplasarea unui nou sistem antirachetă. Cheltuieli imense vizează creșterea potențialului militar al SUA. Reagan numește URSS-ul „un imperiu al răului“. Noile arme, strategii și atitudini ale SUA creează o panică în conducerea URSS, care este una slabă, indecisă, nepricepută, o simplă punte între Brejnev și Gorbaciov, care ia cârma abia în 1985. La Moscova este formulată ipoteza unui război cu SUA și credința că va fi declarat curând. L-am întâlnit pe Dobrînin în acele zile. Spre uimirea mea, și el credea că războiul bătea la ușă. Promise doar informații pe care le considera sigure de la Moscova. Vedeam și pe fața lui gravitatea situației. I-am spus că nu cred că Reagan va lua o asemenea decizie. L-am studiat îndeajuns să constat că, într-adevăr, actoria și stilul ei nu l-au părăsit. A exagerat pericolul Moscovei, ca să primească de la Congres sume uriașe pentru cheltuielile de înarmare. Să nu confundăm strategia cu mișcările tactice, care se modifică după împrejurări. Perioada belicoasă a lui Reagan se va schimba în disponibilitate pentru dialog și, poate, chiar înțelegere. Nu cred că l-am convins. A putut însă constata că ceea ce i-am spus s-a întâmplat. La întâlnirea lui Reagan cu Gorbaciov, acordul apărea în proporții neașteptate. La un moment dat, ambii președinți voiau să renunțe la armele atomice deodată și pentru totdeauna. Am citit mulți ani după aceea memoriile lui Dobrînin. Nu mă citează deloc și nici opiniile în care am vrut să îl liniștesc.

În ceea ce-l privește pe „Dragă Henry“, nu scoate la iveală ceea ce analizele din vremea noastră dezvăluie în privința rolului său agresiv și neiertător în reprimarea încercărilor latino-americane de a se dezbăra de supremația americană.

America Latină

În 1982, am urmărit de la Washington războiul pentru insulele Falkland purtat între Anglia și Argentina. Insulele se află pe țărmul Atlanticului de Sud și au aparținut Spaniei în 1767–1820, apoi Argentinei, pentru că în 1833 s-a între sub ocuparea Imperiului Britanic. Este vorba despre un grup de mici insule cu circa 2 500 de locuitori, două fiind ceva mai mari: East Falkland și West Falkland. Capitala este în portul Stanley. Totul are aici două nume. Falkland sunt pentru argentinieni Malvinas. Creșterea animalelor și pescuitul, inclusiv cel al balenelor, sunt îndeletnicirile locuitorilor.

În 1982, argentinienii debarcă pentru a integra insulele în patrimoniul național, iar Doamna de Fier a Angliei, Thatcher, declară război Argentinei și trimite flota britanică în acest scop. Premierul britanic era în cele mai bune legături cu Reagan, de multe ori fiind citați împreună în materie de politici economice. Am observat însă că SUA nu manifestau entuziasm față de poziția engleză. Marea tradiție anticolonialistă a americanilor nu abdicase și nici respingerea ideii că europenii n-au ce căuta în zonă. Îl vedeam pe ambasadorul Argentinei, pe care îl cunoșteam de la ONU, continuând să aibă contacte și să poarte discuții normale cu americanii, care, teoretic, erau aliații dușmanilor lor. Pentru englezi, era greu să ducă un război la distanțe mari, dar iluzia că americanii îi vor sprijini s-a evaporat. Războiul dus pe mare și pe uscat s-a terminat în favoarea englezilor și Malvinas au rămas Falkland.

Dezamăgirea doamnei Thatcher de a nu fi asistată de prietenul ei a rămas apoi intactă și, spre sfârșitul carierei, privea cu neplăcere că era citată în presă și comentarii împreună cu Reagan. O cunoșteam pe Doamna de Fier de când era pașnica membră a guvernului în materie de educație. Între timp, politica a făcut-o pasionată, trăsătură care a condus-o la eșec în 1990.

Olimpiada

Se apropia Olimpiada de la Los Angeles. În țară se făcuseră pregătiri mari și se anunțase participarea. În fruntea celor două organisme, unul olimpic și altul un consiliu național care echivala cu un minister al Sporturilor, se afla

generalul de corp de armată, Marin Dragnea. Acesta condusese echipa țării noastre la Jocurile Olimpice de la Montreal și obținuse un rezultat remarcabil, al cincilea loc pe națiuni, cu 27 de medalii dintre care patru de aur și nouă de argint. Atunci se produsese miracolul Nadiei Comăneci, cu trei medalii de aur care avuseseră un ecou internațional ieșit din comun. Rezultatele fuseseră bune și la Moscova (din nou Comăneci cu două de aur și două de argint), locul șase pe națiuni.

În cursul acestor două jocuri olimpice, generalul Dragnea înțelesese că factorul decisiv era pregătirea. Și aceasta depindea de baza ei materială; așadar, a reușit să obțină fondurile necesare pentru modernizarea sălilor, bazelor nautice, terenurilor și stadioanelor sportive în zeci de centre din țară. Este interesant de observat faptul că a protejat știința în acest proces, cu noi centre de cercetări. De asemenea, după Montreal a convins autoritățile să mărească recompensarea în valută a medaliaților.

În acest proces am remarcat cu admirație modul fericit de a îmbina factori esențiali în pregătirea sportivilor: exigența (nu dobori performanțe în competiții străine dacă nu realizezi acest lucru acasă), motivația personală și dublarea pregătirii fizice cu cea a minții sportivilor.

Și deodată apare un nor pentru toți: politicieni, organizatori, sportivi și diplomați. Moscova declară că îi va boicota pe americani și nu va participa la Olimpiada de la Los Angeles, ca răspuns la absența lor de la Olimpiada de la Moscova în 1980. Începe cearta între Cabinete. Elena Ceaușescu: să nu-i supărăm pe ruși, Nicolae Ceaușescu: să nu-i supărăm pe americani. Din Washington, trimiteam telegrame în care comunicam opiniile altora și motivele lor, încercând să aduc cât mai multe elemente în favoarea participării. Pe de altă parte, autoritățile olimpice presau Bucureștiul să-și mențină cuvântul dat, care a fost luat de ei în calcul.

Pe ultima sută de metri, răspunsul pozitiv a fost dat. Elena Ceaușescu, în furia sa nedisimulată, s-a răzbunat prin schimbarea în ultimul moment al conducătorului lotului românesc, înlocuindu-l pe generalul Dragnea cu un anonim devotat ei. Cred că efectul asupra lotului stupefiat a fost unul viguros: vom face ce ne-a învățat!

Ca ambasador al unei țări prezente în concursuri, sunt invitat la Los Angeles. Iată-mă pe marea arenă, unde defilează cu steagul propriu loturile naționale de sportivi. Drept în fața tribunei în care sunt instalat, de cealaltă parte a arenei, se ridică deasupra ei o mică lojă închisă, în care se afla președintele SUA cu încă două-trei persoane. Îl puteam vedea destul de clar și urmări. În cursul defilării a stat pe un scaun și observa festivitatea. Am numărat de câte ori s-a ridicat, de trei ori, atunci când a trecut și a fost anunțată

echipa SUA, când a trecut în aplauzele mulțimii cea română și când au defilat chinezii, care nici ei nu-i imitaseră pe sovietici. „Nu pot să aștept o recunoaștere mai mare decât aceasta“, mi-am spus eu. Dar „așteaptă un minut“, cum zic americanii, pentru că surpriza cea mare ne-o vor revela sportivii noștri.

În zilele care au urmat am fost invitat la românii din Los Angeles, care formau o comunitate mai solidară decât în alte orașe, ocupând posturi și poziții bune în comerț, servicii sau instituții. Erau mândri și fericiți în adâncurile ființei lor de prezența echipei românești și acest lucru se putea ușor observa. Pentru moment, sportivii nu erau abordabili personal și afecțiunea se revărsa asupra celor de la ambasadă. Ei m-au dus într-o vizită la Hollywood.

Iată-mă invitat la *Los Angeles Times*, marele cotidian californian, dar nu pentru un interviu oarecare care s-a și produs și repetat, ci pentru a-i întâlni pe ziariștii de frunte care voiau să-și exprime satisfacția lor pentru gestul românesc.

Sistemul universitar s-a manifestat și el. Colegii m-au dus la Claremont, unde expunerea mea s-a făcut având în spate Munții San Gabriel cu inegalitățile lor canioane care-i brăzdează adânc. O altă conferință am ținut-o la Universitatea din California, Santa Barbara.

Aici, numele geografice ale întregii regiuni a îngerilor (Los Angeles) nu încetează să-ți amintească că până în secolul al XIX-lea ea a aparținut Spaniei și Mexicului și a fost pentru acestea o capitală a Californiei de Nord.

Plimbările turistice nu mă îndepărtau prea mult de olimpicii noștri. Ca să-i vizitez pe cei de la caiac-canoe și pe Ivan Patzaichin, maestrul aducător de aur și argint, am ajuns pe coasta Pacificului la Santa Monica. Înregistram în conversație cu ei o neașteptată siguranță de sine și bunădispoziție marinărească.

Cele mai instructive clipe au fost vizitele făcute micilor campioane ale gimnasticii feminine, principalele surse de aur și argint. Le-am căutat la hotelul de găzduire și le-am văzut înșiruite cu tava în mână, pregătindu-se pentru masa de prânz. O sufragerie imensă avea în bufetele ei din sticlă alimente alese și opulente, fripturi, mâncăruri clasice sau meridionale, ca să răspundă nevoii de energie a sporturilor de la luptele greco-romane sau ridicarea de greutăți. Firul subțirel al fetelor noastre se oprea doar la sectorul fructe, luau fiecare câte un ciorchine și plecau. Trebuia să înțeleg din asta că performanța lor nu stătea în forța brută, ci în artă fină.

Le-am urmărit în sala de mese, unde instructoarea a anunțat vizita ambasadorului român. Nicio reacție, niciun zâmbet, nicio tresărire; pentru ele, nu exista niciun ambasador. Cât am stat acolo, am schimbat cuvinte cu instructoarea, prin care am felicitat echipa, apoi am ieșit, fără ca plecarea mea să producă mai mult interes decât venirea.

„Bingo, mi-am zis eu. Te-ai lămurit?“ Concentrarea e secretul. Puterea concentrării este cheia succesului. Pentru aceste campioane, lumea exterioară dispare. Când intră în amfiteatrul competiției, produce o înfrățire izolată de lume: ele și aparatul. Concentrarea e rezervată atingerii și păstrării acestei asocieri. Nu există lume, este ca și bârna îngustă. Cum să nu stăpânești un lucru atât de ferm, precis delimitat, care îi spune: „Eu sunt lumea ta și numai tu mă stăpânești“. Mă simțeam gata să scriu pe această temă un eseu. De ce n-am știut de meritul absolut al concentrării când am redactat raportul despre învățare la Clubul de la Roma și am vorbit despre faptul că învățarea trebuie să fie participativă și anticipativă? Ca învățarea să se producă, ea cere concentrare, puterea de a o avea și disciplina de a o susține.

Acești concurenți au produs miracolul de la Los Angeles. La Montreal, se obținuseră 27 de medalii, dintre care patru de aur și nouă de argint, la Los Angeles, 53 de medalii, dintre care 20 de aur și 16 de argint. La Montreal, România fusese pe locul cinci între națiuni și la Los Angeles, pe locul al doilea. Atunci fuseseră 166 de sportivi, iar în LA, doar 127.

Am întâlnit o persoană fericită. Era Nadia Comăneci, care nu mai concurase și totuși se simțea răsplătită prin gloria noii generații. Grupa masculină obținuse șase medalii de aur și nouă de argint, iar cea feminină, 14 de aur și șapte de argint.

Pentru a corecta nedreptatea care îndepărtase un actor neprezent la Los Angeles, președintele Comitetului Olimpic, Juan Antonio Samaranch, îl decorează pe generalul Marin Dragnea cu Ordinul Olimpic din partea Comitetului.

Întreaga perioadă de două luni până la rechemarea mea în țară, am putut măsura valoarea „aurului“ câștigat de România pe planul internațional al recunoașterii și al aprecierii. Nu exista dialog în care să nu fie invocat Los Angeles de partenerii mei. Aceasta era sursa satisfacției mele și nu insistența cu care cerusem prezența noastră, care nu era decât o elementară obligație profesională. Bucuria era însă repede spulberată, deoarece știam că ancorarea celor două Cabinete în erori istorice era definitivă și căderea pe verticală, sportul lor zilnic.

Adversități și rechemare

Felul în care se încheia anul 1984 estompa toate necazurile pe care le avusesem pe plan personal, penalitățile de care Cabinetul doi nu mă lipsea și, mai ales, intriga de a distruge, desființa, desfigura toate acțiunile menite să ne

aducă beneficii și recunoaștere. Coșmarul clauzei fusese coșmarul meu. Nu aveam nicio îndoială că mă aflu pe lista celor „nedoriți și pedepsiți” și de fiecare dată când eram sigur de iminența chemării acasă, intervenea câte un eveniment nou, cum a fost Olimpiada care amânase execuția. Dar iată că anul se încheia, clauza fusese prelungită a treia oară din 1982 de când venisem eu și relațiile cu SUA arătau o cotă nesperat de bună, Maurul poate să plece.

Avusese loc vizita lui Manea Mănescu, prim-ministrul. Ne cunoșteam de multă vreme și colaborasem în promovarea informaticii în sistemul economic și, mai ales, în cel educativ, el având ambiția unei facultăți speciale în cadrul ASE. Îmi cerea articole pentru publicațiile pe care le supraveghea și totul părea în ordine. Cu multă claritate, îmi spune că își dorește o primire la Reagan. Îi explic că protocolul lor are în vedere întâlnirea președintelui cu șefii de stat și rareori cu prim-miniștri foarte activi din țările în care președinția este simbolică. Nu. El are un mesaj pe care trebuie să-l comunice chiar lui Reagan. Am încercat să conving pe cei de la Departamentul de Stat să facă tot ce pot pentru primirea lui Mănescu și, în fine, vizita se aprobă și are loc, eu asistând și în calitate de translator. Mesajul nu este decât un salut călduros al lui Ceaușescu și ce face acesta în favoarea unor bune relații cu SUA. Ce dorea să obțină de la Reagan era invitația adresată lui Ceaușescu de a veni în SUA, fiindcă vizitele lui atât de dese sub alți președinți înghețaseră.

După ce Mănescu epuizează toate melodiile ceaușesciene, Reagan ia cuvântul și, fără referire la Ceaușescu, confirmă că relațiile sunt bune și în această privință a putut observa eforturile ambasadorului de la Washington, care are un mare merit în realizarea lor.

Știam că dacă vorbele lui Reagan ar fi ajuns la Ceaușescu, cariera mea diplomatică s-ar fi sfârșit fără discuție. Încercam ca în traducerea în românește să nuanțez pe cât era posibil afirmațiile lui Reagan. Acesta mă întreabă și spune: „Nu ai tradus bine, eu am vorbit despre «merite». Spune-î”. În fine, apar și alte idei. Cât de fericit este Reagan pentru participarea echipei noastre la Olimpiadă și ne felicită pentru performanța sportivilor. Mai întreabă și despre cum merge comerțul și cu asta „tête-à-tête”-ul cu președintele se termină.

Mănescu este necăjit și direct speriat de ceea ce va trebui să-i raporteze lui Ceaușescu. Nu poate spune că „eu am vorbit despre dumneavoastră și el mi-a vorbit despre Malița”. Dar, oricum, chiar dacă va inventa un mesaj de prietenie pentru Ceaușescu, acesta nu se va preocupa decât de ce se întâmplă cu vizita lui.

După rechemarea mea în decembrie, mulți colegi erau de părere că vizita lui Manea Mănescu a fost cea care a precipitat chemarea mea. Alții

însă se refereau la niște vize pe care le-am acordat fără aprobarea de acasă. Este vorba despre vizita lui Mark Siljander, un deputat republican, flancat de doi britanici și de consilierul președintelui SUA pentru cultele protestante. Directorul organizației Christian Response International dovedea, dacă mai era nevoie, că tema era cercetarea la fața locului a încălcărilor drepturilor religioase în România. Chiar așa s-au prezentat de la început, în mod foarte ofensiv, cerând să-l vadă pe Gheorghe Calciu Dumitreasa, eliberat din închisoare, și, lărgindu-și aria de acuzare, au vorbit despre drepturile încălcate ale minorității maghiare. Se căuta vinovatul pentru această „catastrofă” și, evident, mi se reproșa totul mie.

Întrevederea la Reagan mi-a creat probleme. Ce îl făcuse să se ocupe de mine? Bănuiam că cei de la Departamentul de Stat aflaseră că numele meu la minister producea reacții nefavorabile mie și că nu se ținea seama acolo de faptul că m-am luptat enorm pentru clauză sau interesele României. Am aflat mai târziu că, pur și simplu, Reagan se înfuriase din cauza faptului că după ce a fixat un termen scurt, 15 minute pentru întrevedere, ele au fost consumate toate de Manea Mănescu și de trivialitățile lui. Ele nu conțineau nicio referință la probleme umanitare, esențiale în raporturile cu SUA și în care ar fi putut da un semn cât de mic de preocupare. Se spune că indispoziția lui Reagan a fost atât de mare, încât a cerut să nu i se recomande nicio dată să mai primească vreun delegat român, ordin rămas aplicat și valabil până în 1989, cu excepția acreditării de noi ambasadori.

Mă intriga faptul că interlocutorii mei de la Departamentul de Stat știau mai multe decât mine despre situația mea în minister și că la tonul lor de prietenie se adaugă o notă de compasiune.

În fine, a sosit și telegrama prin care mi se anunță că mandatul meu încetează și că trebuie să mă întorc cât mai curând, până la sfârșitul anului. Am răspuns că am luat la cunoștință și că mă conformez deciziei luate, dar că nu cred că relațiile noastre cu America ar câștiga dacă plecarea ar fi făcută grăbit și că ar fi mai bine să respect regulile protocolare de părăsire normală a postului. Ideea a fost acceptată și mi s-a spus să fac vizitele de plecare.

Am avut surpriza să constat că Asociația Ziariștilor îmi oferă o masă de adio în Georgetown, cartierul istoric al Washingtonului în care mă plimbam cu soția în duminicile libere. Am vizitat Departamentul de Stat, unde colegii mei erau întristați și indignați. Cineva le transmisese că la București s-a auzit într-o conversație cu oameni ai sistemului că mă fac vinovat de a susține mai degrabă interesele SUA decât pe cele ale României.

Președintele nu-i primea, conform protocolului, pe ambasadori la plecare și m-am adresat lui Bush. Acesta m-a primit și și-a exprimat marele lui

regret că plec și în cuvinte calde a apreciat activitatea și eforturile mele de a face ca relațiile bilaterale să fie bune și fructuoase. Indispoziția lui se citea pe față și în gesturi. „M-ai luat pe nepregătite, a zis el. N-am nimic ce să-ți dau ca amintire.“ Și apoi a adăugat: „Un moment“. A tras sertarul, a căutat în el și a scos o cutie mică, pe care am deschis-o cu emoție. Înăuntru era o pereche de butoni pentru cămașă cu inscripția „Vicepreședintele Statelor Unite“. Trage alt sertar și zice: „Mai e și asta“. Era cămașa lui de tenis, care avea imprimat același titlu. Mi-a mulțumit pentru ajutorul dat în călătoria de la București, de care își amintește cu plăcere. Era evident sincer și îmi ura să rămân sănătos și activ, ceea ce speram și eu în lugubra mea plecare.

În termeni cordiali și vizibil îngrijorați de ceea ce ar putea urma, ambasadorii colegi își manifestau și ei solidaritatea cu mine.

Cu corpul ambasadorial, eram în termeni buni. Erau persoane însemnate în țara lor pentru a fi numite într-un loc ca Washingtonul, ca algerianul Layachi Yaker, un veteran al luptei pentru independență și specialist în problemele dezvoltării; ambasadorul Argentinei, Garcia del Solar, care a petrecut mulți ani la ONU; Thomas Klestil al Austriei; Raoul Schoumaker al Belgiei, cu o colecție impresionantă de piese de porțelan și jad, la locuința lui; Stoian Iliev Julev al Bulgariei; Abdallah Ould Daddah al Mauritaniei, pe care îl voi vizita în viitor în casa lui din Nouakchott; Allan Gotlieb al Canadei, cu un roman despre diplomați; Ying Wenjin al Chinei, al cărui sediu se transformase sub ochii noștri într-un mic muzeu de porțelanuri chinezești; Egiptul cu Ashraf Ghorbal; Bernard Vernier-Palliez, fost președinte la Renault; ca și el, ambasadorul Mexicului, Jorge Espinosa de los Reyes, era legat de industrie, Petróleos Mexicanos, în cazul lui; Janos Petran al Ungariei, cu stagii în problemele dezarmării; Kocheril Raman Narayanan, despre care se știa că aparținea castei celei mai năpăstuite „a celor ce nu pot fi atinși“ (*untouchable*); cu Meir Rosenne, ambasador al Israelului și jurist de vază cu studii la Sorbona, mă amuzam citind poezii românești, pe care le știa în original ca membru al unei familii plecate cândva din România; Wilhelm Wachtmeister al Suediei era o veche cunoștință de la ONU, unde fusese asistent al lui Hammarskjöld, secretarul general; Şükrü Elekdağ, ambasadorul turc, era vecinul meu ca sedii și aveam mereu conversații, teama lui principală fiind să nu i se pună bombe de teroriști.

Ni s-a întocmit un dosar al diplomaților, un ghid al celor ce vizitează Washingtonul internațional, în care ambasadorii sunt trecuți în revistă, pozați și comentați. M-am găsit după alfabet. Am fost nu surprins, ci mai rău, flatat, de felul în care eram văzut. Începea peremptoriu cu afirmația: „Scholarly and candid“, ceea ce s-ar traduce „Om de știință (savant) și sincer“ și continua cu

„este un diplomat, tradițional și exemplar“. Urma ceva despre cărțile și articolele publicate și că sunt expert în crearea de modele matematice, care, spune el, „completează datoriile sale la ambasadă. Există modele matematice pentru orice, incluzând diplomația, explică el. Sunt bune dacă nu te încrezi prea mult în ele“. Sunt menționate apoi activitățile mele la universitate, la ONU, ministru adjunct la Externe, ministru la Educație, ambasador în Elveția. După aceea continuă: „Observând că sarcina lui cea mai importantă este să susțină un dialog între România și alte țări, Malița a fost dornic să se asocieze cu universitățile americane și a ținut lecții în campusuri de-a lungul țării“. „Te lupti să faci loc culturii tale. Există o tendință teribilă de periferializare“, a spus el.

Se vorbește și despre familie, despre soția Tatiana, profesoară universitară, și despre cele trei fiice, două dintre ele matematiciene, care trăiau în România.

În încheiere, se arată că România merge pe o sârmă subțire în relațiile cu URSS și că președintele ei a denunțat în 1968 invazia Cehoslovaciei. Cuvinte finale: „Țara s-a industrializat, dar a rămas în urmă în bunuri de consum și libertăți personale. Sunt multe resurse naturale, petrol, gaz și aur, argint și minerale“.

M-am minunat de simpatia care se degaja din tabloul schițat de autori, mergând până la ideea că s-ar cădea să îl anexez la raportul de activitate sau chiar la CV-ul meu personal.

I-am făcut o vizită de adio lui Dobrinin. Cu el, dezvoltasem o relație amicală, în ciuda relațiilor încordate între URSS și România, punctate intern de gesturile primitive și necântărite ale lui Ceaușescu. Ne interzisese să participăm la consfăturile tradiționale ale esticilor la sediul Ambasadei sovietice. I-am explicat de ce nu pot să iau parte, am încercat să de-dramatizez situația și să-i sugerez să facă după ședință o masă colegială la care aş apărea și eu, ca la un eveniment obișnuit. Dobrinin, deși nu a citat în memoriile lui această întâmplare, își amintea, desigur, că în momentul în care Reagan arunca peste bord relațiile cu URSS, el trăise momente grele. Omul care intra la Departamentul de Stat ca la el acasă și care vorbea cu secretarii de Stat ca în cazul lui Kissinger, pe numele lor mic, se vedea brusc tratat la un rând cu ceilalți. În panica pe care mi-o arăta, spunea că mergea până la teama „unui război deschis“ pregătit de americani. Îl încurajasem atunci, zicând că nu ține seama de capriciile unui fost actor care e în stare să treacă pe nepusă masă la antipod, devenind amabil și deschis la negocieri. Ceea ce s-a întâmplat mai târziu, după plecarea mea, dar în 1984 tonul se moderase deja. Dobrinin voia să știe motivele rechemării mele după mai puțin de trei ani de activitate, dar, din păcate, nu aveam cum să-i satisfac curiozitatea.

Secolul meu scurt

Am dat, în final, o recepție pentru gazde și colegii mei, la care a venit multă lume. Râzând, Vanik îmi spune: „Afganistanul te paște“. Dar o spunea cu amărăciune. Urma să fie mai rău decât Cambodgia, sugerată de alții. La colegii mei americani se simțea o tristețe rău prevestitoare. Asta însemna că voi fi tras la răspundere și pedepsit. Nu erau departe, dar nu știau că la noi puteai fi pedepsit și fără a-ți fi comunicată greșeala.

La reîntoarcere m-am oprit la New York. Aveam să-i salut pe prietenii de la ONU. Dar știrea ajunsese la ei și își manifestau regretul în fel și chip. Președintele Consiliului de Securitate m-a invitat la o masă de adio. New-yorkezii, pentru a nu cita decât masa dată acasă la el de Alvin Toffler, autorul *Celui de-al Treilea Val* și al altor studii prospective, m-au tratat cu cordialitate.

Și așa am ajuns acasă, primit cu fericire de fetele mele, de rude și de prieteni, cu o răceală enigmatică de cunoștințe și cu cele mai proaste vești de la stăpânire. Toate funcțiile mele, pe plan politic, diplomatic sau oficial dispăreau fără urme, ușa ministerului se închidea și, așadar, respins din toate părțile, șomer desăvârșit, trebuia să-mi caut o slujbă și să improvizez o existență cât de cât viabilă.

IX. CINCI ANI FURAȚI

Exil intern

Întâlnirea cu familia la București, în apartamentul nostru, a mai șters îngrijorările pe care le declinasem în minte, în avion. Au venit și familii prietene și, cu titlul speculației rapide, se emiteau și păreri privind viitorul. Unul dintre amicii mei, pe un ton mai pesimist, a spus că ar trebui să mă gândesc și la posibilitatea unui transfer la o altă instituție, cum ar fi, zicea el, profesor la Universitatea de Partid, unde se predau și relațiile internaționale. În fine, nimeni dintre noi nu aborda cu plăcere un subiect atât de încărcat în variante și niciunul nu vedea la orizont dezastre.

A doua zi m-am înfățișat la Ministerul de Externe și îmi era mai în drum serviciul administrativ. M-am oprit să văd cum stau cu salariul, când se dă și dacă mai sunt suplimente de încasat. Spre mirarea mea, primesc primul anunț grav: „Scuzați-ne, dar numele dumneavoastră nu apare în lista funcționarilor din acest an pe care o primim de la Cadre“. Nu avea rost să adâncesc subiectul, ci am întrebat de soarta celor 2 000 de dolari care mi se reținuseră pentru a fi păstrați acasă. „N-ați înțeles bine, era contribuția la un fond al Ministerului etc.“. Mi-a trecut prin minte că, dacă mai stau mult de vorbă cu cei de la administrativ, mă voi trezi că îmi vor vorbi de sumele pe care le datorez eu ministerului. Am mulțumit și am plecat.

Mă primește ministrul personal, cu o mică așteptare la secretariat. Ștefan Andrei nu se deplasează de la biroul lui, îmi întinde mâna fără o cută specială a feței și fără un ton deosebit al vorbei. Trec direct la subiect și spun că mi s-a comunicat de jos că nu aș figura pe lista cadrelor din 1985. „Ce să înțeleg prin asta?“ „E foarte simplu, răspunde el. S-a luat hotărârea să nu mai lucrați la Externe.“ Calm, l-am rugat să îmi precizeze care este motivul acestei subite schimbări. „Nu am cum să comentez această decizie a conducerii partidului, a spus el, dar înțeleg că ați pierdut încrederea pe care v-au acordat-o.“

„Trebuie să fie o gravă greșeală a mea ca să se producă așa ceva. Prin ce i-am dezamăgit?“ „Nu știu, a zis el. Ministerul v-a transmis întotdeauna aprecieri pentru cum funcționează ambasada, una dintre cele mai bune, dacă nu cea cu cele mai bune rezultate, dar nu pot să afirm ce anume a produs atitudinea lor actuală, care pare definitivă.“ „Am pregătit un raport de activitate, am adăugat eu. Nu am fost perfecți, dar rezultatele se văd în starea relațiilor cu SUA: comerț, industrie, un miliard la totalul schimburilor, cu trei sferturi din el la exportul românesc. Vă spun aceasta pentru simplul fapt că nu văd nicăieri o fisură care să justifice o măsură atât de gravă a scoaterii mele din diplomația pe care o servesc de treizeci de ani împliniți.“ „Uitați ce aș putea spune. Pierderea încrederii e un lucru grav. Știți povestea mareșalului Erwin Rommel, eroul nemților în cucerirea Africii de Nord, care când a revenit acasă a fost acuzat de pierderea încrederii.“ („Încrederea lui Hitler“, mă gândeam eu, ascultând această sinistă comparație.) Dar mai rău a fost ce a urmat, ceea ce m-a lăsat fără glas. „I s-a spus atunci: «Ai pierdut încrederea, ai două soluții: facem procesul și ești executat sau te sinucizi cu propria armă și atunci, familia nu este atinsă cu nimic, iar în istorie rămâi cu succesul din război.»“ „Dumnezeule mare, m-am gândit eu, trudes de trei ani în șir rezolvând problemă după problemă, obținând de trei ori clauza, predau gestiunea relațiilor într-un moment de vârf al satisfacției, bănuiesc reciproc, și acum mi se sugerează ideea să-mi pun capăt zilelor?“ Am tăcut, am zis că îi mulțumesc pentru primire și clarificare și că voi lucra acolo unde mi se va indica. „Aveți o oarecare idee unde voi fi transferat, conform practicii ministerului?“ „Nu știu încă, a răspuns el, probabil că se va decide și veți afla.“ Am încercat timp îndelungat să descopăr motivul rechemării mele, dar fără niciun rezultat. Explicația am primit-o citindu-l pe George Orwell: 1984. Se întâmpla ca anul în speță să fie anul meu fatidic. Orwell simpatizase cu stânga în războiul din Spania. Apoi a văzut cum oamenii mișcării erau lichidați ca teroriști. A ajuns la concluzia că „politica este irațională“. Și cu această simplă constatare, a scris cartea nimicitoare împotriva totalitarismului. Am înțeles atunci de ce eram prigonit de doamna de la Cabinetul doi. În capul ei nu exista rațiune, ci doar instincte primare de distrugere, prejudecăți și ficțiune.

În zilele ce au urmat, întregul tablou al demiterii mele apărea în toată plenitudinea unei pedepse enorme ce se compunea din: interdicții, restricții, șomaj, scoaterea din societate, cultură și profesiuni.

La secretariatul CC, unde îl caut pe șeful acestuia, Duma, se confirmă excluderea din minister de care îmi vorbise Ștefan Andrei, cu sfatul unui ardelean prietenos: nu e cazul să mă agit și să fiu văzut prin instituții sau organizații. La ADIRI n-am ce să caut, să nu particip la nicio activitate sau

manifestare a lor. În privința unei slujbe, se caută, dar nu s-a găsit nimic. Mai bine să mă ocup eu de rezolvarea acestei probleme. Nu mai e cazul să am relații cu străinătatea, nici personal, nici prin scrisori. M-a atins rău interdicția privind contactul cu ADIRI. Eram fondatorul acestei instituții, unde figuram ca secretar general, asistent al președintelui Maurer al asociației create cu 20 de ani în urmă și care își avea sediul pe strada mea, la un pas de locuință. Ieșeam în acele zile pe Kiseleff pe poartă și vedeam cu ochii minții prima tablă pe care scria „Interzis”.

Suprimarea contactului cu străinii era una dintre cele mai articulate categorii de restricții. Consta în refuzul de a vorbi cu orice străin care mă caută sau pe care îl întâlnesc. Ambasadele străine din București sunt în prima linie. Nu pot să adresez scrisori în străinătate și nici să le primesc pe adresa mea. M-am convins repede că poșta veghea atent ca lucrul acesta să nu se întâmple. Nu mai aveam drept la pașaport.

Nu peste mult timp culeg exemple de strictă observare a măsurilor luate. În primul rând, sunt pus sub controlul serviciilor de informații, care își delegă oameni pentru supravegherea mea. Îi văd când ies pe ușă, în autobuz, la locul de sosire, îi zăresc pe geam în curte și în parc când mă plimb. În parcul Herăstrău observ că unul se ține la considerabilă distanță, purtând o geantă groasă și grea. Prietenul meu care mă însoțea mă lămurește că astea sunt aparatele de înregistrare de ultimă oră, care acoperă arii mari de teren. Nimeni nu mă atinge, nu mă bruschează, nici nu se apropie prea mult de persoana mea. Per total, cum se spune, constat cu mirare și nelămurire că umilei mele ființe i se acordă o atenție atât de mare, încât echipe întregi de oameni mă urmăresc zi și noapte. Ce poate să însemne asta? Intimidarea, înspăimântarea mea, crearea unei amenințări continue ca în cazul șobolanului din vasul transparent în jurul căruia se află pisici?

Sosește în țară președintele organizației Est-Vest, John Edwin Mroz, în vizită de lucru. Îi cere ministrului să mă vadă. I se spune că nu se poate, pentru că sunt bolnav. Deoarece nu era bine instruit, altcineva îi zice că nu se poate, fiindcă pe strada mea și la casa mea se fac reparații. Când el revine cu cererea, ministrul îi spune că îl roagă să renunțe, întrucât nu poate să mă întâlnească. Acesta amenință că, dacă un membru vechi din conducerea organizației lui este tratat astfel, își întrerupe vizita și părăsește România, ceea ce a și făcut.

Ce mă tulbura mai mult era întârzierea acordării unui alt loc de muncă. Nu știam de vreun precedent în această materie. Chiar dacă desemnau persoanei care părăsea ministerul o destinație îndepărtată sau un loc de muncă manuală, o alternativă tot i se oferea. Știam pe de rost soarta colaboratorilor

mei mai tineri din această categorie, presărați în șantiere de construcții, industrii și corvezi, aproape toate în afara capitalei.

Recapitulam șirul de măsuri care mă priveau, trăgând linii pe hârtie. Mă mișcam în interiorul unui poligon închis care reprezenta esența și funcțiunea unei închisori. Nu eram exilat în alte țări, ci în țara mea, într-un spațiu bine delimitat. Eram tratat ca un pericol de mare calibru, cu toate valențele unui disident și ale unui contrarevoluționar care trebuie vegheat continuu și total. Dar nu acorzi atâta atenție unui curcan, decât dacă ai în vedere că îl sacrifici de sărbători. Ce mizerabil scop final se construise la Cabinetul doi, singurul loc de unde puteau porni în toate direcțiile acțiuni privind strivirea mea definitivă? „Probabil, îmi ziceam eu, se pune la cale un atac final, judecată aspră și apoi pierderea libertății, cu un ceremonial special de condamnare.“

Mai târziu, după prăbușirea regimului Ceaușeștilor, am aflat de la Paul Niculescu-Mizil că, într-adevăr, la indicația Cabinetului doi se pregătea un proces de mare anvergură. România ieșise din criza economică grav afectată. Întreaga națiune fusese supusă la foamă, lipsuri și mizerie, pentru a se face o totală și cât mai grabnică plată a datoriilor. Aceasta s-a petrecut în jurul jumătății deceniului. Deci începând cu 1986, era bine ca întregul popor să-i cunoască pe cei care se făceau vinovați de îndatorarea României și care deveniseră astfel răspunzători de suferințele întregii populații din țara pe care au trădat-o. Or, cuvântul „trădare“ implica și pedeapsa corespunzătoare, așa că spânzurătorile puteau fi instalate de îndată ce acuzațiile vor fi evaluate și demonstrate cu un stil juridicește impecabil. Mizil, care fusese ministru al Finanțelor și era unul dintre inculpați, mi-a precizat că o comisie secretă se instalase la Ministerul Finanțelor pentru a aduna documentația necesară. „Bine, l-am întrebat eu, dar toți cei enumerați au lucrat în domeniul economic sau finanțare și atunci eu, care n-am avut tangență cu problema, ce caut între ei?“ Mizil mi-a spus că mă înșel și se pare că dosarul meu era unul dintre cele mai groase. Ce putea să conțină? Simplu, nenumăratele telegrame pe care le trimiteai din Elveția și America privind întâlnirile și discuțiile cu directorii de bănci și cu autoritățile financiare. Da, le scrisesem cu toate detaliile obținerii de avantaje pentru plata datoriilor, dobânzi sau termene care, conform ordinelor primite, trebuia să le procur pentru ușurarea plății datoriilor și, bineînțeles, nu pentru crearea lor.

Îmi venea în minte conversația dintre lup și miel, acesta din urmă fiind acuzat că a tulburat apa pârâului din care bea lupul. Da, am băut și eu apă din pârâu, dar eram la vale de dumneata și nu în susul apei care te-a supărat.

Se pare că în timpul pregătirilor au apărut factorii contrari operației „responsabilii datoriilor“, unii pe plan internațional. Dar alți factori erau

chiar prin natura documentelor. Fiecare îndatorare avea aprobarea și semnătura lui Ceaușescu, pe actul deciziei îndatoririi. Ce să facă nenorociții de anchetatori cu aceste semnături? Dacă rupeau foaia, dispărea îndatorarea și dacă nu o rupeau, cum să șteargă semnătura? Și astfel lucrările comisiei au fost suspendate și nu au mai fost reluate. Iar din punctul de vedere al secretului, ele nici nu au existat.

Vasăzică, mai fusese posibil și un moment final, cu sacrificiul celor supravegheați atent, pentru a fi aduși întregi în fața judecătorilor și apți de aplicarea pedepselor celor mai aspre pe care le cerea vina criminală a trădării țării.

Pe măsură ce treceau anii, mai ales după primii doi, se simțea o oarecare oboseală a paznicilor și o tocire a problemei ce mă privea, pentru că nu aveau energia necesară urmăririi unui proces mai larg într-o țară oferind multă justificare suferințelor populației, care se puteau observa. În acest fel, tentativele de a opune regimului opriment soluții de supraviețuire deveneau mai posibile și mai realizabile.

Canale albe

Un profesor de Drept roman de la Universitatea din București se făcuse cunoscut în justiție prin teoria „Canalelor albe”. Legi, instrucțiuni și norme se aplicau comportamentului unei populații bine delimitate, pe o suprafață bine trasată, dar acoperind doar arii din ea, după subiect: crime, delincvențe, obligații, drepturi. Pe această hartă juridică, petele rotunjite nu acopereau întreaga suprafață a teritoriului și între ele rămâneau niște canale neprevăzute în legi și texte și pe care le numea „canalele albe”. Puteai să navighezi pe ele, fără să te tragă cineva la răspundere.

La noi, îmi ziceam eu, din cauza proastei orânduiri, a textelor juridice pline de goluri sau contradicții, trebuiau să fie numeroase canale. Cine le cunoșteau bine erau escrocii, criminalii, mafioții care țineau barca lângă poartă. Nu voi putea și eu să identific câteva, ca să mă pot strecura evitând ariile supravegheate?

Prima idee a fost Academia Română. Eram membru corespondent de peste 10 ani și lucrasem la proiecte în sânul ei. Era și nu era instituție de stat. Ca buget în mod parțial, ca organizare în mod cvasiautonom, iar ca domeniu de activitate, aproape complet liberă. M-am înfățișat președintelui, pe atunci Radu Voinea, și i-am expus problema mea, aceea a unui șomer itinerant. M-a întrebat dacă sunt acuzat de vreo abatere sau greșală și dacă mi se impută ceva anume. „Nu, am răspuns eu. Nu pot să aflu nimic, dar nu mi se

aduce nicio acuzație.“ „Atunci, a spus el, nu avem niciun motiv de reținere. Lucrezi ca și până acum în secția la care aparții, la subiectele pe care convenim să le aprofundezi. Fii binevenit.“ Perfect, mi-am zis eu, iată prima instituție pe care o frecventez cu capul sus.

Vor mai fi și altele. M-am dus la Ministerul Educației. Adjunct al ministrului era un matematician și cunoștință veche. Cred că atunci când eram ministru îi oferisem un post în minister, unde n-a încetat să evolueze. I-am ținut aceeași expunere ca la Academie, reamintindu-i că sunt profesor plin la universitate cu concurs dat și aprobat și că, până recent, am fost în concediu temporar, așa cum făceam de câte ori eram trimis în misiuni mai lungi, mai scurte, luând concedii și revenind apoi la Alma Mater.

Colegul meu a rămas pe gânduri. A zis: „Sunt, într-adevăr, puncte de suport, dar trebuie procedat cu grijă. Mai consult colegii, văd ce schemă va fi bună“. Peste două zile mi se face semn să vin la el. Avea o strategie întreagă elaborată. 1. Se merge senin la facultate. Ați fost în concediu și reveniți la cursuri. Ei ne vor consulta și noi le vom preciza ce soluție să adopte. Ea constă în nesemnarea niciunui alt document de preluare, revenire etc. Ca și cum ați fi plecat ieri. 2. Luați două cursuri, care să aibă însă subiecte noi pentru facultate. Alegeți ceva în care ați lucrat: modele, aplicații în informatică, logică matematică. 3. Evitați total contactele cu străinii, chiar colegii din alte țări. Fără colaborări externe cu universități. 4. Țineți-vă de program, nu angajați prea multe conversații în facultate: venire și plecare de la curs. Sunteți ocupat.

Am urmat cu recunoștință indicațiile și schema s-a dovedit viabilă. De la minister s-a comunicat facultății: „Dacă e profesor și a avut concediu, asta este. Nu există niciun motiv să fie oprit să revină la postul său. Noi n-avem motive și credem că nici voi“. Am fost întrebat la facultate ce cursuri doream să țin, fiindcă subiectele ajunseseră atunci la mijlocul anului, distribuite și tratate de profesori. Am sugerat: 1. Modele matematice în științele sociale și ale omului și 2. Logică matematică în științele informatice. Temele erau noi și, poate, și utile pentru studenți. Și am început să vorbesc la tablă în trimestrul ce se deschidea. Se rezolvase problema cea mai grea, eram pe statul de plată al unei funcții și obsesia șomajului și așteptarea locului de muncă pe care-l căutau autoritățile (!) dispăruseră din agenda mea.

Încurajat de canalele pe care începusem să merg cu barca, mi-am amintit că în București funcționează mai multe organisme internaționale și cel mai important era CEPES-ul, Centrul European pentru Învățământul Superior de lângă parcul Cișmigiu. Era condus de un director numit de UNESCO, asistat de un co-director român desemnat de Ministerul Educației. La o cârmă internațională lucra deci prietenul meu mai vechi Dumitru Chițoran,

un strălucit profesor de lingvistică, și m-am adresat lui. A spus din capul locului că ușa îmi va fi întotdeauna deschisă și că orice problemă aș avea pe plan local, ele nu pot atinge statutul meu de membru-fondator al Centrului. Să ne gândim, a zis el, cum această normală frecventare a instituției de către mine ar putea avea și o implicare concretă, dincolo de articolele pe care le-aș putea scrie în publicațiile lor. Ceva mai substanțial ar fi o carte, un volum de studii colective, sub conducerea mea. Și în curând mi-a propus *Informatica în învățământul modern*, el fiind coechipier și coeditor, cu alte cuvinte va face toată treaba, cerându-mi doar un studiu introductiv. Splendid, am spus eu.

Mersul și venitul de la CEPES i-au derutat pe însoțitorii mei chemați să mă vegheze, întrucât nu puteau intra în sediu fără să se legitimeze. Într-o zi, un amic care conducea la acea vreme Televiziunea Română mi-a povestit următoarea întâmplare. El, venind de la slujbă și trecând prin fața CEPES, mă vede pe cale să intru în clădire, îmi face semn și apoi conversăm puțin la poarta Centrului. Eu intru, el pleacă și observă că un om din apropiere îl urmărește. Trece strada, acesta la fel. Iritat, intră la magazinul cu etaje multiple, pline de lenjerie și întotdeauna cu cumpărători numeroși, se strecoară prin mulțime, urcă subit la un etaj, coboară la altul și reușește să zăpăcească următorul, care îl pierde, renunță și pleacă. Îmi spune: „Ce naiba ai făcut, de a ajuns să fie important și cel cu care dai mâna, nu numai tu?”

Am trasat cu creionul în lista mea. Destule explorări, acum muncă neîncetată și efort. Începea primăvara, se făcea frumos afară. Ieșeam în grădină, sub un copac instalasem o masă și un scaun de stat și altul pentru cărțile consultate. Lângă mine se așeza, între plimbările în care gonea pisici, câinele meu, Pepe, un adevărat camarad inteligent. Era din rasa dobermanilor de talie mică, negru la culoare, adus din Franța de fiica mea care se stabilise pentru o vreme la Metz. Pepe nu moștenise de la strămoși înălțimea, ci agerimea mentală și aflasem că e folosit la apărarea și dirijarea turmelor de animale, cai, vaci, oi. Pe mine, mă apăra doar. Uneori, ca semn de prietenie, fura un șnițel de la masă și îl băga sub perna mea în pat, ca să-mi alung foamea.

Îl citez pentru că mereu mi-l amintesc în curtea în care a fost mai târziu îngropat. Este singurul câine pe care l-aș menționa într-un CV la capitolul Relații.

Pregătirea lecțiilor era absorbantă. Întrerupsesem contactul activ cu matematicile în anii '70, aproape total în perioada imediat parcursă (1980–1984), ultima carte apărută în Anglia fiind din 1980. Reorganizam cunoștințe bune și viabile, completam cu noutăți și scriam lecțiile ordonat, formulă după formulă. Mă simțeam mai în largul meu cu modelele matematice care își păstrau actualitatea. În schimb, în informatică apăruseră inovații considerabile

și se deschisese drumul inteligenței artificiale. Dar orice ar zice informaticienii, ea trebuia să aibă o bază matematică și aceasta era sfera logicii, căreia mă consacram în acea perioadă. Țin minte că la un moment dat am ajuns la un capitol mai atractiv, și anume programarea logică ce premerge celei practicate la computer.

Și așa trecea vremea, fără multe evenimente, dar cu mai multe crize. *Sic transit gloria mundi*.¹ Îmi scăzuse interesul pentru soarta omenirii, dar urmăream agenda mondială, în timp ce pe plan intern știrile păreau trase la șpirograf, cu titlurile standard ale măsurilor de autodistrugere.

În căutarea de ferestre la enclavă, exploram șansele pe care le aveam de a fi publicat în reviste. Nu în cele bucureștene care să provoace reacții ostile, ci cât mai departe, discrete și necitite în capitală. Am consultat trei amici, toți trei poeți. Conduceau reviste la Oradea, Cluj și Craiova.

La Oradea, reacția a fost pozitivă și peste așteptări, entuziastă. Alexandru Andrițoiu, îmi rezerva la *Familia* cel puțin o pagină mare pe lună. Eseu să fie și dacă se poate să devină ciclu cu temă susținută în timp. Ideal pentru mine. La Craiova, Sorescu mă primea și îmi rezerva spațiu la *Ramuri*. Iar la Cluj, la *Steaua*, Aurel Rău își declara ospitalitatea.

În grădina în care îmi instalasem, odată cu primăvara, masa de lucru, între copaci erau sârme de culori diferite pentru uscarea rufelor. Acest fapt mi-a inspirat o strategie. Dedic câte o sârmă unui subiect și apoi agăț de ea eseul care o privește. Organizez o cursă între ele, să vedem în ce sunt mai inspirat și productiv. S-ar fi putut zice că, de fapt, claustrarea îmi dădea halucinații, dar e greu de crezut cât m-a ajutat strategia jocului.

Oradea, *Familia*. Război și pace, temă. Exemple de articole: „Absența rațiunii“, „Cataclismul nuclear“, „Excesul de rațiune“, „Impulsuri subterane“, „Porniri ancestrale“, „Războiul general“, „Războiul stelelor“, „Sabia și plugul“.

Oradea. *Evocări*. Exemple: „Sadoveanu în Sala Pleyel“, „Enescu și Menuhin“.

Oradea. *Metafore*. „Metafora calculatorului“, „Metafora focului“, „Metafora jocului“, „Metafora râului“.

Craiova, *Ramuri*. *Metafore* (se preia torța de la Oradea). Exemple: „Mintea ca oglindă“, „Două metafore-cheie“, „Mintea cea socotitoare“, „O metaforă a minții“, „Mintea ca oglindă“.

Se întâmplă un eveniment încurajator. Scriitorii mă consideră un coleg îndreptățit ca membru al Uniunii lor și îmi oferă pagini la revista lor, *Viața Românească*. Reiau seria din anii '70. „Omul și oceanul“, „Tehnologia și omul“, „Omul și învățarea“, „Orașul“, „Trebuințele“, „Munca“.

¹ Așa trece gloria lumii (lat.) (n.red.)

Văd că metaforele trezesc interes și le tratez și la scriitori.

Viața Românească. Metafore. „Ceasornicul“, „Lumina“, „Neantul“, „Destinul“.

De ce îndrăgisem canalul deschis al revistelor, în grădina mea de meditații și scris? Fiindcă aproape fiecare dintre subiecte, prin acumularea stăruitoare pe sârmă, s-au transformat în cărți. Le culegeam cu grijă, le înșiruiam într-un cuprins și le dădeam la edituri, mai curând sau mai târziu, când momentele erau propice.

Seria de la Oradea s-a transformat în *Între Război și Pace* (2007), metaforele minții, în *Mintea cea socotitoare* (2007), călătoriile, în *Zidul și iedera* (2006), iar evocările, în seria de memorii începută în 2011.

În sertare, mereu amânate au rămas nepublicate în carte metaforele gândirii de la *Viața Românească*, având capitolele: *Lumina*, *Organismul*, *Lupul*, *Flacăra*, *Teatrul*, *Jocul*, *Ceasornicul*, *Neantul*, *Filosofia*, *Calculatorul*, *Eminescu*, *Beethoven*.

Prezența mea în aceste trei orașe, București, Oradea, Craiova, a făcut ca și alte reviste să fie interesate și nu ezitam să scriu pentru *România Literară*, *Magazin istoric*, *Lumea* sau *Almanahuri*. Zece ani după aceea am susținut o *Cronică a anului 2020 în Privirea*.

Evoluasem în materie de stil. În eseurile mai vechi, de călător, musteam de istoria monumentelor culturale. După aceea, fremătam idei și mă îndreptam spre stilul povestitor cu care am intrat în noul secol XXI. Am rămas însă marcat de disciplina și de efortul continuu pe care mi le-a impus viața în grădina exodului, încheiată la sfârșitul celor cinci ani. Ceea ce îmi rămăsese după furtul cincinal a fost câștigarea unui prieten ce mă va însoți credincios: condeiul. Seneca spusese: „Oricare ar fi culoarea vieții, voi scrie“.

Ograda și lumea largă

În grădină, sub copaci, îmi pregăteam de zor lecțiile de matematică, făceam pauze și mișcări, mai deschideam ziarul, mai ascultam radioul portabil. În aceste mișcări obligatorii, ca la sport, gândul mă ducea și la ce se petrecea în lumea largă. O piesă de teatru absurd reprezenta un coș mare de gunoi care își ridica încet capacul, scoțând la iveală capul unui bătrân îngânând îngrijorat: „Ceva se întâmplă“. Nu era chiar coș locul meu. Vedeam doar un cerc roșu pe iarba verde care mă înconjură.

Ceea ce mă intriga era sentimentul unui proces mocnit și profund de schimbări care se anunțau sau se produceau, chiar. Încordarea, destinderea

parcă ar fi dansat stepul. Injurii și apoi destindere, expulzări și summituri, ce e cu tapajul ăsta?

La americani, deși obosit și hăituit, Reagan se agită. Un nou conducător la Moscova, Mihail Gorbaciov, intră în scenă zgomotos, anunțând restructurarea Uniunii Sovietice (*perestroika*). Vrea dezgheț cu America. Îl are. În 1986, Reagan și Gorbaciov se întâlnesc la Reykjavík în Islanda, la mijloc de drum, pe teren neutru. Summit strălucitor. Merg cu promisiunile reciproce până la limitarea, apoi reducerea și, în fine, desființarea armelor nucleare, când experții lor îi trag de mânecă și îi liniștesc. Dar ei nu se lasă și încep acțiuni ca Tratatul privind armele cu rază medie de acțiune, pe care îl semnează împreună la Washington în anul următor (1987). Încă un summit la Moscova al celor două superputeri (în 1988). Ultimul pentru Reagan, pentru că Bush îi urmează la președinție (în 1989). Și Gorbaciov devine președinte al URSS în același an.

Întreaga suită de evenimente care s-au petrecut în timpul exilului meu de cinci ani se îndrepta în pași iuți de trap spre o destinație fixă, unde se anunțau schimbări mari. Era anul 1989. Cea mai importantă dată pentru noi, în România, era prăbușirea regimului lui Ceaușescu. Dar aceasta m-a dus la un nou capitol, radical modificat, al întregii mele vieți. Pentru marile puteri și alte țări, mai erau multe momente dramatice de trăit.

În 1989, cade Zidul de la Berlin. Problema germană devine preocuparea numărul unu a europenilor și enigma marilor puteri de dezlegat.

Al doilea eveniment pe acest calendar de buzunar al meu este înregistrat în decembrie 1989, prin întâlnirea de vârf americano-sovietică, la Malta. Probabil că inspirația venise de la Roosevelt, care iubea întâlnirile politice pe vase militare în largul oceanelor. Dar ideea nu a fost prea bună, pentru că era vreme rea pe Mediterană și vasul american era zguduit din temelii. Însă discuțiile au fost calme și constructive. Nu se știe prea mult ce s-a discutat, deși se bănuiește că alături de destindere și acorduri bicefale, s-a abordat și problema sferelor de influență, soarta altor țări, stingerea unor conflicte. Ceea ce presa a înregistrat din declarațiile finale a fost încrederea și satisfacția președinților celor două mari puteri, care constituie un adevărat sfârșit al Războiului Rece, o calificare direct istorică.

Problema germană găsește peste un an soluția mult căutată și controversată. Depinde unde situăm anul 1990. În cronologia românească anul în speță aparține unei ere noi, deci mai așteptăm să o discutăm pe firul desfășurat de pe mosorul marilor schimbări, care se termină pentru noi în 1989.

O cercetătoare din Anglia, făcând analiza începutului Primului Război Mondial, ajunge la două concluzii. Prima că „omul este sub vremuri” și nu

invers, care are multe confirmări și aparține unei vechi înțelepciuni cronică-rești. A doua este că, deși evenimentele îi scapă din mâini, reacția sau soluția depinde de mintea oamenilor politici. Unde toți sunt slabi la acest capitol, nu e mare speranță și un război începe acolo unde capetele luminate l-ar fi putut evita.

Această abordare ne sugerează să-i examinăm pe eroii acestei faze a noastre de tranziție. Suflul schimbării n-a venit deci de la ei, ci peste ei. Dar ce au înțeles, cum s-au comportat, pentru ce soluții au militat?

Eroii noștri în cei cinci ani de schimbări masive până în 1990 sunt, în primul rând, Reagan și Bush pentru Vest, cu sfetnici europeni ca Thatcher și Mitterrand, iar din Est Gorbaciov, vorbind pentru Rusia sovietică, dar având ochiul asupra sateliților vecini, toți cu busolele stricate și încercați de presiuni interne rău prevestitoare.

Reagan, bolnav, acuzat de erori în politică față de unele țări aliate sau protejate, nu era în forma cea mai adecvată pentru a lua decizii vitale privind marea strategie. Doamna Thatcher îi dădea sfaturi și îl susținea apoi. Ea i l-a recomandat pe Gorbaciov, ca un personaj responsabil cu care se poate discuta. Dar lui Reagan i s-au aprins becurile jucătorului de pe marea scenă și a surprins lumea prin înțelegerile din Islanda cu Gorbaciov. Este cel care a declanșat un proces continuu al conlucrării cu Uniunea Sovietică, în toate direcțiile, începând cu cele bilaterale, apoi regionale și, de ce nu, cele ce priveau destinul unei țări cum ar fi Germania.

George Bush, vicepreședintele lui, preia torța când îi urmează la conducere, în stilul propriu diferit de cel al lui Reagan. Nimic din spontaneitatea îndrăznească a lui Reagan. Bush proceda lent și fără gesturi mari. Și când era forțat de împrejurări să ia răspunderi mari pentru rezolvarea unei probleme, se oprea brusc când ea era rezolvată, fără să acorde atenție celor ce urmează. A învins Irakul în război, l-a scos din teritoriile pe care le invadase, l-a lăsat să se retragă în frontierele sale, cu ce-i rămăsese din armată, spunându-i: „Acum să fii cuminte“. Peste ani și ani Bush jr. avea să-i dea Irakului lovitură finală, e drept, cu un preț total nefericit.

Deci, după ce George Bush a reluat conștiincios bunele relații cu Gorbaciov, ritmul acțiunilor s-a încetinit. Relațiile au fost în continuare bune, dar el nu avea viziune, iar acțiunea îi era lentă, în timp ce Gorbaciov avea viziune arzătoare, acțiunea fiindu-i însă imprudentă sau eronată. Încep cu o critică la adresa acestui om minunat, care a bine-meritat faptul că lumea a vorbit despre o perioadă „gorbacevistă“. Viața a vrut ca pe cei doi, Bush și Gorbaciov, să-i întâlnesc, să-i cunosc îndeaproape și să convorbim. Cu Bush, în mai mare măsură, cu Gorbaciov, mai târziu și mai în fugă.

Unde cred că a greșit Gorbaciov? Chiar la minunata lui lozincă și program: restructurare și transparență (*perestroika, glasnost*), ambele valide, strălucite. Dar în ce ordine le faci? Bunul-simț și înțelepciunea populară spun că întâi mergi cu plugul la arat și apoi culegi și sărbătorești, mâncând și cântând. Ce se mai spune? Nu pune roata în fața boilor. Dau pe latinește: „Primum vivere, deinde philosophari“. Trăiești și apoi filosofezi. Primordială a fost transparența și apoi construcția și producția. Se pare că ordinea i-a sugerat-o soția lui, care era profesoară de filosofie. Întâi luminează mințile oamenilor, ca să înțeleagă ce au de făcut. Poate că da, dar „transparența“ nu făcea decât să îndemne oamenii să vorbească deschis și fără reținere. Și asta s-a întâmplat. Societatea s-a pus pe vorbit, faza următoare fiind controversă, apoi conflictul și, în final, haosul, care în această suită a sfârșit prin a distruge sau zădărnici orice încercare de restructurare eficientă.

Erodarea lui Gorbaciov și a ideilor lui a început la semnalul și la invitația *glasnost*-ului. A fost un proces vizibil, măsurabil și implacabil, care îl sfârșește în 1991.

Au stat, oare, aceste mari personalități văzute de noi cu cârma în mână sub vremuri sau peste ele, dirijându-le? Se pare că schimbarea era o toană a istoriei, ceva ce se declanșa deasupra lor, iar ei dansau la melodia ei. Așa pregătise secolul al XX-lea, treptat, mai pe față, mai ascuns, un sfârșit care strângea toate experiențele lui într-un mănunchi de consecințe, care să îi încununeze erorile și să îi termine maladiile. Nu hotărau președinții superputerilor ce țară să își schimbe regimul și când. O mare mătură a istoriei le îndepărta aproape concomitent pe toate. Nu Malta a schimbat guvernele țărilor din răsărit, ci un imens curent care le înlătura pe rând, implacabil, definitiv.

Și cu asta ajungem la schimbările ce urmau, una după alta, în țările socialiste din fosta zonă a Moscovei. Gorbaciov își luase mâna de pe ele. Le vizita și le spunea ca la București: „Acum vă decideți singuri soarta“. Le primea la el și era și mai drastic: „Căutați cu capul vostru soluții la problemele pe care le aveți“.

În ceea ce privește situația țării noastre, ea era mai ușor de observat și urmărit de la fața locului. Ea se înscria în procesul decadenței și al pieirii prin cuvinte de foc, ca blestemele ce apăruseră pe pereții faraonului din Antichitate.

Primele erau *Anii demolărilor*. Conducerea, începând cu Cabinetul doi, mai preocupată decât alții de viața socială și de credințele oamenilor, fusese bântuită de o febră nemaiîntâlnită de dărâmare a clădirilor. Sub stindardul curățirii orașelor, dispăreau peste noapte biserici, turnuri și clădiri. Predilecția arătată acestei categorii se vedea la București. Au pierit sub buldozere

Mănăstirile Văcărești, Olteni, Spiridon, Sfânta Treime, Dudești, Sfântul Ștefan. Bucureștiul era înconjurat în această campanie de 28 de biserici. Nu putea exista un subiect mai vexator pentru cetățenii capitalei, decât biciuirea și sfidarea credinței lor. Lumea era revoltată la culme.

Al doilea cuvânt tiranic viza restul țării ce nu putea fi neglijat: *Sistematizare*. Sub acest slogan, pe o scară mai largă ca a bisericilor, au fost scoase din peisaj și de pe hartă zeci de sate și de localități. Multe erau vechi și aveau valoare istorică, la fel ca și clădirile din București sau alte orașe, scoase la fărâmițat. Așadar, se putea spune că indignarea și revolta se întindeau la orașe și sate, în întreaga Românie.

Ambele acțiuni au stârnit proteste în țară și în străinătate. Comitete de salvare a monumentelor istorice se formau la noi și peste granițe. Fața conducătorilor, considerată atunci simplu ca una marcată de crimă, își dezvăluie ulterior și primitivismul. Era distrusă cultura însăși.

A apărut al treilea cuvânt director: *Mizeria*. Populația era supusă foamei. Magazinele se goliseră de alimente, ca și piețele. Să fie protest nevăzut al țăranilor? Mai fuseseră crize în acest domeniu, dar niciodată cozile nu fuseseră atât de lungi, în locul în care cineva striga „vine carne“ sau „vine pâinea“. Restaurantele se închideau, prin decret, la nouă seara. Medicii erau puși să avertizeze populația de pericolele excesului de consum.

După mizerie și lipsa de hrană vine *Întunericul*. Apăruse o criză de energie. Nu se putea asigura iluminatul public. A fost declarată oficial starea de necesitate. Curgeau instrucțiunile privind utilizarea abuzivă (?) a energiei și se repetau înăspriți sancțiunile celor care o risipeau la consum, încălzire sau lumină. O culme a disperării s-a atins în 1987. Adăugați: poporul român era în acei ani flămând, mizer, ros de corupție, bombardat de minciună, trăia în întuneric și era umilit și disprețuit în sistemul internațional. După plata datoriilor, concepută abuziv și pierzător, steagul lui era o cârpă stoarsă.

Legată de mizerie și îmboldită de ea era apoi *Corupția* pe acel mare perete al plăgilor care lovesc o țară. Nu puteai avea nicio consultație medicală, serviciul niciunui ghișeu, solicitarea unei iscălituri sau aprobări, fără cele două ingrediente obligatorii: sticla cu alcool și pachetul cu țigări străine. Neînarmați cu ele, părinții nu-și puteau duce copiii la doctori și nici la școli nu se putea vorbi cu profesorii despre vreo problemă a lor.

În cazul României s-a făcut un pas original și inovativ: corupția a fost instituționalizată prin măsuri ale statului. Era opinia Cabinetului doi dusă la obsesie, că statul răsplătește lenea. Adică tu, serviciu de informații, să scrii câteva note acolo și să nu muncești pentru ele? Puneți-vă mintea la treabă, câștigați-vă existența. Iar tu, de la comerțul cu străinătatea, transporti niște

bunuri ale poporului de ici acolo și aștepti salarii și cheltuieli de deplasare? Și dintr-odată, două categorii mari erau îndemnate „să-și câștige banii”, ceea ce aducea corupției nu doar absolvirea ei, ci și rangul de datorie patriotică. Felul ăsta de corupție a fost dus de purtătorii infecției și ai regimului post-ceaușist, numit al tranziției, ca o moștenire silențioasă, toxică. Și acest soi de „comunism” al Cabinetelor bolnave a fost luat de noile generații drept imagine a trecutului. Dar se uită că este vorba despre o boală a descompunerii, localizabilă în timp, spațiu și persoane, mai precis cu intensitate din jumătatea a doua a anilor '80, în sediile CC, la Elena Ceaușescu, care prelusea frânele din mâna soțului, și a propriei armate de acoliți. Un sistem atât de diabolic nu putea rezista mai mult de câteva nenorocite de decenii.

Politica noastră externă se reducea la o mimică de sfidare generală prin gesturi (scoți limba, duci degetele la frunte în semn de dispreț, strângi pumnul și scuturi mâna) a întregii lumi: SUA – că ți-au întors spatele și te înfiează în sistemul internațional, URSS – că trădează comunismul pe care îl reprezinti în esența ta, vecinii – că și-au pierdut vloga ideologică, mai cauți câte un dictator feroce din Africa Centrală și încerci să obții pentru doamnă două-trei diamante. Cine n-a auzit de Jean-Bédél Bokassa? Tratezi diplomații ca pe niște profitori ordinari, le reduci camerele în care pot sta, iei ca măsură cât dă lunar guvernul țării-gazdă, o împarți la jumătate și o dai salariu ambasadorului. Vremea luptei pentru clauză a trecut, s-a renunțat la ea în 1988.

Îl primești pe Gorbaciov și îi explici că trădează comunismul, când înaintașii tăi încercau să facă mici reforme pe care azi el le aplică pe o scară mare. Te duci la întâlnirile europene și opui vetoul românesc unor hotărâri privind drepturile omului. Acestea sunt gesturi de oameni degenerați, iresponsabili în acte politice. Funcția diplomatică a dispărut, practic, precum și splendidele tradiții ale solilor români medievali. Ca să scrie „panegiricul” sistemului, căutați un fost diplomat ca să-și descarce tot veninul.

Pentru ca, în sfârșit, confuzia să fie totală, următorul cuvânt pierzător a fost *Grandomania*. În purpură să-i îmbraci, coroane de aur să le pui pe cap, stropește-i apoi cu diamante și nu atinge gradul seniorial, regal, de drept divin al conducătorilor români în deceniul prăbușirii lor în neant. Doamna de la Cabinetul doi pusese să i se facă într-o vilă de odihnă la mare un vitraliu reprezentându-l pe împăratul bizantin și pe soția lui, pe care o pusese pe tron alături de el.

Grandomania era aplicabilă și la rezultatele economiei interne. Era anunțată cea mai mare recoltă din istoria României în 1987. Normele de producție, cereale pe hectar, cereale pe cap de locuitor, cereale pe județ erau dublate față de orice cerință normală. Rapoartele nu se prezentau fără a avea cifre

uriae. Erau prezentate întâi secretarului județean de partid, care adăuga câte un zero la sfârșitul lor, ca să fie „pe linie“.

Grandomania nu se putea fără *Minciună* și iată un ultim cuvânt ce apare pe perete. Minciuna stătea la masa Cabinetelor, care respirau odată cu aerul spray-uri de ficțiune pură.

Se poate pune întrebarea: nu e multă ranchiună, răzbunare și subiectivism în redarea acestui tablou odios? Răul nu poate atinge asemenea extreme de autodistrugere. Nu? Dar istoria confirmă în nenumărate instanțe acțiunile suicidare, crimele și apoteoza lor, decadența imperiilor, declin lent sau dezastru brusc. Imaginați-vă un Nero, cântând din harpă, privind cum ardea Roma, căreia îi dăduse foc. E adevărat însă că analistul cade la îndoială asupra naturii fenomenului descris. Nu știm bine dacă e boală mintală, caracter infect, răutate extremă, complex câștigat sau moștenit și nici dacă e un compus al tuturor acestor maladii sau trăsături.

Dar în privința sfârșitului lor știm, oare, mai multe? E în fiecare caz vreo revoluție sau lovitură de stat? E necesar neapărat un război civil? Toți șefii de stat care dispar în acești ani în statele de Est se sinucid cu mâna lor? Este, oare, justificată mândria fiecărui popor de a fi făcut curat în casa proprie? După ce cântărim totul și vedem coincidențele în timp și radicalitatea tuturor schimbărilor, ne vine în minte imaginea măturii care șterge tot și pretutindeni în momente anumite ale istoriei. E mătura ei care face periodic curățenie generală.

Pădurea cenzuraților

Cu subiectul modelelor matematice, mă simțeam confortabil. Dar la cursul de informatică simțeam că era greu să te miști. Peste noapte apăreau nou-tăți, limbajele se succedau în ritm accelerat. Așa că m-am adresat fiicei mele, Mihaela, informaticiană, aflată din nou în București, după rondelul penitenței prin țară. Să ne ocupăm de inteligența artificială. Dar pas cu pas, începând cu bazele ei. Ar putea apărea apoi și alte volume. Zis și făcut. Ea e harnică. Avea, cum zicea conducătorul ei de doctorat rămas în paragină, „imaginație abstractă“. E și asta o calitate. Să lucrezi cu abstractul ca și cum ai frământa lut.

Și, încet-încet, creștea volumul nostru *Bazele inteligenței artificiale*. Subtitlul 1. *Logici propoziționale*. Lucrând, ne minunam cât s-a scris în acest domeniu. După logica clasică, a urmat calculul propozițiilor, algebrele booleene, logici polivalente, modale, temporale și probabiliste. Mă gândeam cât de ciudat suna imputarea banală că cineva „nu gândește logic“, când sunt peste 200 de logici studiate și aplicate.

Când am avansat cu elaborarea volumului, am căutat o editură. Cea mai adecvată ar fi fost una de profil potrivit. Am mers la Editura Tehnică și ne-am adresat directorului ei, Ion Iliescu. Ne cunoșteam bine și ne lega o prietenie, de când, prin 1948, cu patru decenii în urmă, el era președintele Asociației de elevi, iar eu, a celei de studenți. Atunci sistemul asociațiilor era tipic internațional, dar la noi n-a durat decât un an și brusc tot tineretul a devenit „muncitor”. Ne-a primit cu bunăvoință, a salutat tema cărții și a spus că o va include în plan. L-am prevenit că e doar numărul unu dintr-o serie care poate atinge patru sau cinci volume și a zis „cu atât mai bine”.

Cartea începută prin 1985 a fost gata în 1987, când a apărut cu cele 260 pagini, frumos tipărită la Editura Tehnică. Am avut grijă, Mihaela și cu mine, să consultăm specialiști, mai ales pe latura aplicațiilor tehnice. De la Politehnică ne-au fost utile comentariile lui George Ștefan, conferențiar, care mai târziu a devenit soțul fiicei mele. Cartea a fost bine primită și introdusă chiar în bibliografie universitară.

Încurajați de reușita primului volum scris împreună, l-am început pe cel de-al doilea. Veneau la rând familia de metode nelineare, unde ecuațiile prezentau variabile ridicate la pătrat. Cu experiența câștigată, aveam o productivitate sporită. Când am trecut de vreo 60 de pagini, directorul Iliescu ne-a chemat ca să ne dea o veste tristă: nu mai poate publica volumul, fiindcă a fost șters din planul său de tipărituri pe anul curent. Cum adică șters? nu ne dumiream noi. Simplu: editurile respectă linie cu linie ce se aprobă în planul lor anual. El a propus volumul doi al cărții și a fost respins. A cerut explicații și i s-a precizat că fiica mea figurează pe un tablou mai vechi, de prin 1980, ca pierzând dreptul de a apărea ca autor de carte. Regretul lui era vizibil. „Să mai așteptăm, spunea Iliescu, să nu ne descurajăm. Poate reușim în anul ce vine.”

Funcționa deci foarfecele inchiiziției. Nu puteam situa în istorie o pagină mai rușinoasă pentru civilizația omenească. În secolul al XVI-lea, biserica de rit catolic examina un manuscris în lumina adevărului biblic, al creaționismului și al respectului pentru învățătura creștină și decidea: „Opus igne, auctor patibulo dignus” („Cartea la foc, autorul la cazne”). Dar să repeți asta în secolul al XX-lea mi se părea o crimă rușinoasă.

La noi însă, la toate observările, anomaliile, maladiile perioadei ce coincidea cu exilul meu intern, se cerea a fi introdusă o instituție totalitară: *cenzura*. Funcționa destul de bine. Prin sîta ei, se strecurau totuși propoziții din literatură și, mai ales, versuri ale poezilor. Aveau strategii diferite. Introduceau, ca Adrian Păunescu, în cuprinsul unei poezii ce trecea aproape o odă partidului, propoziția „sub cuvinte sunt popoare pașnice și răbdătoare”, ceea ce însemna că peste capul nostru se înalță tirania ideologiei. Ieșeau

scandaluri ca urmare a versurilor Anei Blandiana. Dar ce ai, domnule, cu o carte de știință, altceva decât un impuls de tiranie medievală?

Trebuia să trecem și peste această nouă încercare care ne sfida. Am încercat să recurg la canalul ce se dovedise alb pentru mine, al articolelor. Și în parte am reușit. Au apărut sub numele nostru, împreună, articole cum ar fi: comunicarea tipărită despre „Perspectivele în problematica logicii formale” (decembrie 1987), „General și specific în inteligența artificială”, la Academie (octombrie 1987), „Incertitudinea în sistemele expert” (iunie 1988).

Slabă consolare față de pierderea unui serial de cărți. Nu mă simțeam singur în ostracizarea mea. Prietenii mă ajutau și uneori înfruntau obstrucțiile pentru a mă vizita la domiciliul meu forțat. Îi voi evoca cu recunoștință.

Ursu

Era prin anul 1959, în timp ce aveam funcția de consilier la reprezentanța României la ONU, când la Ambasada din New York vine un fizician clujean aflat în stadiu de studii în America pentru a-și anunța prezența. Era Ioan Ursu. Sunt bucuros de oaspeți, mai ales ardeleni de vârsta mea. Aflu că lucrează la faimoasa Universitate Princeton, nu departe de New York. Profesorul de fizică atomică și nucleară care se ocupa de el era John Turkevich. În conversația noastră nu-și ascunde nostalgia pentru familia lui și singurătatea care îl apasă. I-am spus că îmi va face plăcere să-i prezint familia mea și că e oricând binevenit în locuința mea de bloc new-yorkez. În următorul weekend l-am dus la mine acasă, unde cele trei fiice ale mele l-au asaltat, în ordinea vârstei lor: Mihaela, Ghighi și Mița. Cea mai volubilă, Ghighi, și-a prezentat surorile: cea mai mare, cea mai mică și pe ea însăși, care este cea mai mijlocie. Ioan Ursu era amuzat, s-a înșeninat la clinchetul de voci ale copiilor. Soția mea, Tania, a servit mâncăruri precum acasă și ne-am împrietenit. Prin el, și noi alungam singurătatea noastră în vacarmul new-yorkez.

Era de o modestie formidabilă. Aflu totuși că a făcut o comunicare științifică, nu singur, ci în colaborare. „Cu cine?”, m-am interesat eu. „Cu Turkevich, profesorul”, mi-a răspuns Ursu. Abia venit și să faci o comunicare cu profesorul șef mi se părea o performanță deosebită. „Altceva nu fac, povestea el. Stau în laborator. Cercetătorii din lumea întreagă nu sunt prea comunicativi. Unul se plimbă tot timpul, de la un grup la altul. E japonez. La un moment dat îl întreb de ce nu folosește mai bine șansa de a dispune de tehnologii avansate și de un laborator bine dotat. El mi-a zâmbit și bătând cu palma pe piept unde avea un aparat de fotografiat, îmi șoptește: «Crezi că stau degeaba? Am înregistrat totul, până și clanțele le-am fotografiat.»”

În timp ce melancolia distanțării de cei dragi ai săi se mai liniștea, aflam din fragmente în care lipsea orice urmă de egocentrism sau autosatisfacție că prietenul meu avea o sete de cunoaștere aproape nelimitată. A urmat trei facultăți, simultan sau consecutiv: matematică, fizică-chimie și științele naturii, cu licențe la toate și cu un doctorat cu Horia Hulubei, la fizică.

Deci balanța se fixase prin anii '50 pe fizică, apoi era conferențiar, ca la plecarea din SUA în '60 să devină profesor, șef de catedră în fizică nucleară. În 1960, când Gheorghiu-Dej a venit la Sesiunea ONU, l-a chemat pe Ursu ca să-l cunoască și să își facă o idee despre activitatea românilor în stagiile lor din străinătate și a rămas cu impresia că România își câștiga în lume un rol pe care îl merita în domenii-cheie. Și eu am fost rechemat în țară în acel an și astfel am putut relua la București întâlnirile cu prietenul meu de la Princeton.

Se născuse într-o familie de țărani și rămăsese fiul ei credincios, cu un caracter ce se structura pe formula de la origine, a muncii minuțioase și rodnice, care prin împrejurări norocoase, mutase doar arena de activitate de pe ogorul familiei în laboratorul științific. Adusese cu el intacte calități ca vorbă puțină, reflecție adâncă și îndelungată, răbdare perseverentă. Era un teren nou, însă propice unei flori rare, care era inovația, invenția și descoperirea științifică.

Mai târziu, voi fi martor la scena în care președintele Comitetului de Stat pentru Energie Nucleară îl conducea la braț pe tatăl lui, în costum țărănesc, într-un laborator, ca să-i arate locul de muncă al fiului său.

Ardelenii sunt întotdeauna încurcați la întrebarea: unde ai învățat să muncești așa, să gândești așa și să te porți așa? Ce să zică? De la părinți, de la strămoși, de la lupta surdă și răbdătoare a unui mileniu în care ei nu s-au bucurat de libertate?

În curând, titlurile au început să curgă pentru Ioan Ursu. Până în 1968, rămâne la Cluj, unde este profesor, șef de catedră, vicerector la universitate, reușind să facă din orașul de la poalele Feleacului un centru în materie de fizică nucleară, braț drept al Centrului de la București. Să nu uităm că, mai târziu, fabricarea apei grele a fost realizată în România, cu formula fizicienilor clujeni. În 1963, fiind la Cluj, Ursu este ales membru corespondent al Academiei Române.

După mutarea la București, devine director al Institutului de Fizică Atomică, președinte al Comitetului Român de Fizică, președinte al Comitetului de Stat pentru Energie Nucleară (1969–1976), iar în 1974, membru plin al Academiei Române. Ne întâlnim des, Luci, soția lui, fiind neîntrecută în organizarea de mese în grădină, care reuneau familia Ursu și numeroșii lor prieteni.

Realizările lui cuprinse în zecile de comunicări publicate în țară și în străinătate apar sub formă de tomuri. După cartea de 150 pagini prefăcută de Hulubei, sunt editate tratatele privind rezonanța electronică de spin, cea paramagnetică electronică, energia atomică, având 400 de pagini, apoi 500 și 550. Al doilea volum e publicat la Paris, cu prefăcuta laureatului Nobel, Alfred Kastler. Lumea științifică începe să viziteze asiduu Bucureștiul. Pe unde se putea, mă chema și pe mine. Îmi amintesc cum la masa festivă a unei reuniuni internaționale, când eram ministru la Educație, m-a pus lângă Kastler.

Prestigiul lui crește în Europa și după ce este vicepreședinte al Societății Europene de Fizică, va fi ales președintele ei. Ceva mai târziu, Uniunea Balcanică de Fizică îl alege și ea președinte.

În Uniunea Sovietică îl întâlnește pe un fizician care întreprindea cercetări cu aceleași problematici ca ale lui. Este Alexandr Mihailovici Prohorov. În locul unei rivalități, se încheagă o conlucrare. Lui Ursu i se publică o carte în limba rusă, iar în trei cărți din 1988 și 1990 este coautor cu Prohorov, care primise Premiul Nobel. Se putea observa că grupul de fizicieni care îl aprecia cuprindea un număr mare de „nobeliști”, cum ar fi Abdus Salam de la Trieste, George Palade, Dorothy Hodgkin, pe lângă Prohorov și Kastler. Numărul de academii și de societăți crește în SUA, Italia, Belgia, URSS, Elveția. Sunt grăitoare calitățile lui de guvernator și de vicepreședinte la Agenția Atomică a ONU, iar în Suedia este membru al Comitetului elector al premianților de fizică.

Ajungem la un moment care frânează această ascensiune și creativitate și care este începutul unei ere de referință. În 1979, era al șaptelea an de când prezida Consiliul Național pentru Știință și Tehnologie. Elena Ceaușescu, care se considera o chimistă îndreptățită să conducă toate activitățile științifice ale țării, râvnea la acest post și în 1979 preia conducerea Consiliului. Întrucât nu pricepea nimic din treburile acestuia și era înspăimântată de numărul ridicat de decizii, corespondență, aprobări ce îi reveneau, l-a păstrat pe Ioan Ursu în calitate de prim-vicepreședinte. Situația a durat în această formulă până în 1990.

Nu m-am sfiiț să-i spun lui Ursu că i se pune un jug greu de suportat, nefast pentru cariera lui științifică, toxic și insuportabil, cunoscând toanele și extravagantele președintei. A urmat deceniul său de iad deschis și clocotit. Mi-a răspuns vag la început că e nevoie de el ca știința să fie asistată, apoi mai clar că știința se prăbușește în mâini nepricepute, și mai explicit: „Nu înțelegi că e capabilă să distrugă tot ce e în cale?” sau că: „Nu îi cunoști puterea ei de a ruina orice sistem, orice proiect”. Mai apoi mi-a spus că: „E răzbuunătoare, îi nimicește pe cei ce-i consideră dușmani”, și mai limpede: „Mi-e

teamă că o să-mi distrugă familia, copiii“. Mi-am dat seama că era un captiv. Gândul mă ducea la Timur Lenk, mongolul care purta cu el o cușcă din aur în care îl închisese pe sultanul otoman, Baiazid.

Primul motiv pentru care Ursu acceptase rolul oferit era teama că altfel mâna cea neagră îl va nimici pe el și pe ai săi. Dar temerea lui cea mare era că Elena Ceaușescu va distruge tot sistemul pe care se bazează instituțiile de cercetare, universitățile și educația. Îmi spunea cum, într-o zi, enervată de bugetul ridicat al Academiei a țipat: „Risipă. Ocupă posturi fără să facă nimic. Dă-mi ordine prin care să reduc schema de personal la șapte oameni. Nu mai mult“. Evident, nu știa ce vorbea, pentru că la Bibliotecă și la rețeaua sa erau pe schemă vreo 300 de bibliotecari. Ursu a spus „da“, va aduce decizia. Dar a întârziat-o cât mai mult până când, mișcată și de unele gesturi de adulație ce veneau din partea academică, a uitat de anihilarea Academiei. „Nu înțelegi că distruge tot, mai rău ca o bombă nucleară?“ Ursu o ținea ocupată cu proiecte fictive care îi plăceau și cu măsuri de reducere a cheltuielilor. Circula cel mai teribil subterfugiu care a asigurat chimiștilor posibilitatea de a importa substanțe necesare unor experiențe. În loc de a scrie de câte kilograme era nevoie, se trecea cantitatea în tone cu cifre care începeau cu zero. „Vezi că au învățat cum să facă economie“, spunea ea, în neștiință că tona reprezintă 1 000 de kilograme.

În anii '80-'84, eram în misiune, întâi în Elveția, apoi în SUA. Veneam acasă și conform uzanțelor, făceam la Comitetul Central raportul la președintele statului, evitând cu grijă și teamă vizita la Cabinetul doi. Pe coridor îl văd pe Ursu mergând înspre acel cabinet. Îl salut, schimbăm două vorbe și observ că scoate o pilulă și o înghite. „Ești bolnav?“, l-am întrebat eu. „Nu, a răspuns el. E un calmant elvețian și fără el n-aș putea să vorbesc cu ea.“

Acest om al datoriei, dar și al prudenței, își jertfea și ultima resursă, sănătatea. Între timp se petrecuse și drama Premiului Nobel. Fizicienii l-au propus pe Ursu pentru activitatea și inovațiile lui. Știrea a căzut ca un trăsnet pe capul lui Ursu. Știa că Ceaușescu visa să obțină Premiul Nobel pentru Pace și în acest sens a pus în mișcare diplomația română care se lupta cu noua îndelnicire. Ursu a înțeles că însăși candidatura lui ar fi o sfidare la expectațiile șefului suprem și că el ar fi automat trecut pe lista celor mai mari trădători, un impostor necunoscut barând drumul președintelui, care merita acest titlu pentru întreaga politică externă a României, recunoscută peste tot în lume. Ursu a dat telefoane disperate prietenilor lui care erau pe punctul de a-și anunța candidatul și i-a implorat să uite de această inițiativă, din motive vitale pentru el. Unora le spunea deschis că „îi semnează sfârșitul“.

Din 1985 încolo, la cușca mea din scândură, venea și deținătorul cuștii din aur. Vedea și era la curent cu efectele mâniei Cabinetului doi asupra

familiei și îl rugam ca prin autoritatea de care se mai bucura să ușureze soarta fetelor mele chemate la interogatorii lungi la miliție, pe teme halucinante, furturi sau delictе. Ursu știa prea bine de unde provenea hărțuiala mea continuă, dar îl mai cunoștea pe câte un ministru rezonabil. Intervenea pentru mine. Căuta ieșiri din situația în care mă aflam. M-a strecurat pe lista vorbitorilor la Academie la omagierea lui Ceaușescu. Am vorbit, lumea a aplaudat. N-am constatat însă niciun gest de îndulcire a regimului la care eram supus. Până la urmă, în 1988, m-a strecurat în delegația din China.

Când cortina a căzut, l-a găsit pe Ursu în cea mai gravă situație posibilă. Diabetul își făcuse drum, suferea intens. Calitatea de membru al Biroului Politic îl situa în boxa acuzațiilor. Erau însă numeroase personalități în România care îl cunoscuseră ca fiind susținătorul bunelor cauze, străin total de politică, salvând oameni și instituții de furia Cabinetelor. Știa că soarta acestora era pecetluită și că schimbarea va interveni, fiindcă sistemul se afla în cădere liberă.

Autoritățile au fost imediat sesizate de fizicienii iluștri, cei cu Premiul Nobel și cei care conduceau academii și universități. „Îl cunoaștem, îi știm meritele remarcabile în știință, îl apreciem pe cel care a condus instituții internaționale. Nu a făcut rău nimănui și își iubește țara, nu partidul. Scoateți-l din orice acuzare sau reproș, redați-ne colegul.” A și primit invitații, precum cea de la Trieste, împreună cu soția, care a fost aprobată. A fost eliberat din arest, în urma studierii unui dosar întocmit de avocați. Unul îmi ceruse o declarație scrisă și am elaborat-o, cunoscându-i gândirea și comportamentul și neuitând pilula ce o lua când era chemat la Cabinetul doi.

Ursu și-a reluat activitatea la Academie, am avut parte de noi reuniuni ale familiei lărgite atât de mult, încât bufetul era instalat în grădină. Același zâmbet bun și îngăduitor al omului care nu se considera victima unui destin nemilos. Din contră, ardeleanul din munți ajuns om de știință în orice loc ar fi muncit până la ultima picătură de energie și în orice împrejurare i-ar fi ajutat pe cei năpăstuiți, fiind atât de răsplătit de larga sa familie și de prietenii lui. Se bucura că poate ușura soarta fetelor mele.

Cândea

Prima întâlnire cu Virgil Cândea s-a produs la Biblioteca Academiei în 1950. Făcând cunoștință cu echipa care mă va ajuta în noua mea sarcină de care mă lega doar pasiunea cărților, am constatat cu plăcere că un lot nou de tineri absolvenți fusese repartizat Bibliotecii. Așa că Biblioteca se întinerea.

Un grup cu Dimitrie Popovici și Alexandru Elian forma un sfat al înțelepților, care încă lucrau sub faimosul creator al Bibliotecii. Unul dintre tinerii veniți în ultimul timp era deja în fruntea secției de artă (picturi, desene), iar altul, la secția de documente (istorice).

Cuvintele schimbate cu Virgil mi-au atras atenția. Era cult, citit și surprinzător de informat în literatura veche. Am aflat că a făcut și teologia, alături de filosofie. Cele două licențe le obținuse cu un an în urmă (1949). În câteva zile puteam vedea că nu era temă în care să îi cer opinia, fără un răspuns util, la subiect și cu rețeta acțiunii ce se cerea. În curând va fi omul care mă sfătuia ce să citesc, îmi semnala unicatele din comoara Bibliotecii. Devine bibliograf principal și apoi șeful secției de documentare pe care o conduce până în 1961.

În această primă perioadă de cinci ani, până la plecarea mea în diplomatie, am fost parteneri și prieteni, realizând împreună un vis comun. Biblioteca, sub forma unui institut de cercetare în bibliologie, cu o bună parte din salariați în posturi de cercetători, la același rang ca institutele Academiei. Ne-am văzut proiectul încheiat în 1955, când a apărut volumul I al revistei noastre de studii. În el apărea și prima mea comunicare în materie bibliologică: *Manuscrisele tezei de doctorat a lui Spiru Haret*. Fiindcă descoperisem că nu era unul, ci două, cu diferențe revelatoare.

Timp de cinci ani am corespondat și ne-am întâlnit într-o vacanță în 1958. Dar cu forțe sporite am colaborat după aceea la realizarea unor proiecte mari: aducerea în țară a unor balcanologi de vârf și constituirea la București, ca sediu, a Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, de care va fi legat din 1962 până în 1994. Dar, mai ales, au fost stăruințele mele de a face în diplomatie ceea ce fusese posibil în Bibliotecă: diplomația ca parte esențială a științei relațiilor internaționale, diplomații ca istorici, cercetători, teoreticieni.

Așa a fost creată Asociația de Drept Internațional și Relațiile Internaționale, având ca sediu casa lui Titulescu, de pe șoseaua Kiseleff. Îl văd pe Cândea studiind alături de mine la primele reuniuni, la primirea primilor delegați străini și la elaborarea primului număr al revistei ADIRI. Colaborarea noastră duce și la șirul de articole despre istoria diplomației românești și apoi la apariția cărții: Cândea, Giurescu și Malița, *Pagini din trecutul diplomației*, 1966, prefatăă de profesorul Constantin Daicoviciu. O consider ca fiind o încercare de a face „istorie povestită”, de care voi fi constant atașat în deceniile următoare.

Există o perioadă orientală în viața lui Virgil. Este pasiunea lui pentru icoanele melchite și arta creștină din Liban. S-ar părea că ne despărțim

oarecum. Dar următoarele întâmplări demonstrează cum el rămâne în continuare un consultant al diplomației de vârf. Într-o călătorie mai lungă în Liban face un salt la o mănăstire siriană, unde găsește în arabă o istorie a românilor. Fotografiază manuscrisul, îl studiază. La București se pregătea o vizită a lui Ceaușescu în Liban. Îi vorbesc despre descoperirea lui Cândea și iată manuscrisul într-un dosar frumos, ce va fi donat în semn de prietenie președintelui Libanului. Telegrama disperată de la Damasc. Președintele Siriei a aflat despre darul făcut la Beirut și spune că descoperirea e făcută într-o mănăstire a sa. Producem al doilea dosar Cândea pentru președintele Siriei, care rămâne impresionat de tradițiile istorice ale țării noastre și a interesului ei pentru vecini.

Vine și vizita la Gaddafi. Sfat cu Virgil. „Nu știu nicio mănăstire pe acolo. Dar am o idee. Ia Coranul. Biserica l-a tradus în românește, ca să poată să îl combată mai bine. Deci scoți introducerea. Ți-l aduc. Pune-l în piele verde și asta e tot.” Gaddafi, destul de sobru și înțepat, îl primește pe președintele român. Acesta îi prezintă drept omagiu cartea. „Ce carte e asta?” „Coranul, îi răspunde Ceaușescu. În limba română.” Uimită, gazda ia în mână Coranul, îl deschide, se apleacă, îl sărută și rămâne așa, ca electricizat. Când revine la poziția inițială e alt om. Deschide mâinile larg și așa va face tot timpul, semnând contracte după contracte: șosele, explorări petroliere cu specialiști români, fermă de berbeci, export-import, ambasade și reprezentanțe economice în ambele capitale. Din punct de vedere economic, nu existase un summit la nivelul acestuia din 1974.

În anii '70, cu un dar al minuției cititorului de documente, Cândea începe studiul și editarea operelor lui Dimitrie Cantemir, Constantin Cantacuzino, Nicolae Milescu, Udriște Năsturel, Alexandru Odobescu și Nicolae Iorga. Este o întreprindere pe termen lung. Operele lui Cantemir apar în șase volume, publicate în peste douăzeci de ani. Tot de mare anvergură este seria „Prezențe românești peste hotare”, unde Cândea reușește să facă inventare uluitoare a unor bunuri românești în muzee, biblioteci, colecții oficiale și particulare pe o arie amețitor de largă. America Latină ocupă un volum, Muntele Athos altul. Dar apoi vin la rând Istanbulul, Ierusalimul, Paros, Patmos, Sinai, Alep și pe urmă nouă țări europene. Începută în 1970, peste douăzeci de ani mai apar Albania, Grecia, India și Olanda. Virgil Cândea nu mai era doar un nume de editor și comentator critic, ci un mare laborator de producție, o firmă și un izvor nesecat. Cred că după Iorga, prestigiosul nostru istoric, numai Cândea poate concura la un universalism atât de cuprinzător. În curând, comenzile veneau și din alte țări și grupuri din Orientul Mijlociu și apropiat.

Eram uluit că, având acest program copleșitor, mai avea timp și pentru mine. Dar cooperarea de care beneficiam continua și nu ținea seama de cadrul geografic.

Am fost concomitent îndrăgostiți de Elveția. Aveam un prieten comun, vechea mea cunoștință Jacques Freymond. Dispunea de un institut faimos de înalte studii diplomatice, dar calitatea mea ambasadorială mă împiedica să țin cursuri continue, mulțumindu-mă cu comunicări la sesiuni și reuniuni. Dar lui Căndea, Freymond îi oferă o catedră și îl face profesor permanent al Institutului. În perioada în care am locuit amândoi la Geneva, păstrându-mi postul de la Berna, întâlnirile erau fapte curente. Odată am vrut să-i fac o surpriză și am pornit cu mașina spre Alpi. Era un drum care urca în spirale un munte, de unde se vedea Berna ca în palmă. Vremea a fost ingrată. Ninge, mașina aluneca primejdios de aproape de prăpastie și la un moment dat s-a troienit. Și ceea ce a trebuit să fie surpriza a fost exercițiul cel mai crunt al unui musafir în pantofi, pășind pe zăpada adâncă și încercând să împingă un automobil greu ca de ambasador. Multă vreme întâmplarea a rămas piesa albă de umor negru în amintirile noastre.

Când am devenit ambasador la Washington, după 1982, am făcut în așa fel ca Virgil să vină și el. A fost simplu. Am dat CV-ul lui impresionant la Centrul Internațional de Studii Lincoln din Washington, care avea bunul obicei de a vizita doar personalități recunoscute, cărora le asigura timp de un an toate facilitățile pentru a scrie o carte nouă. Unul dintre ei fusese istoricul francez Fernand Braudel.

Virgil a fost invitat și, după obiceiurile casei, a venit cu soția, a primit un apartament în oraș și a început să scrie. Dacă voia să dicteze, avea dactilografă. Dacă voia să vadă o bibliotecă în State, primea bilet de avion sau tren. Ne întâlneam des și se făcea cu ei lumină într-un calendar supraîncărcat. În 1984, ultimul meu an la Washington, îmi spune că pleacă la Harvard, în Nord. Cu ce se întoarce de acolo? La Biblioteca Houghton Library a universității găsește manuscrisul latin al scrierii *Istoria Creșterii și Descreșterii otomane*, exemplar cu care Cantemir și-a dobândit recunoașterea de care s-a bucurat în Europa. Am sărbătorit acest act al descoperitorului neobosit, în timp ce centrul său, sensibil la descoperiri începând cu Cristofor Columb, celebra și el importanța lui.

Au urmat apoi anii de restriște pentru mine. Cinci ani de pedeapsă nemotivată și de exil intern, cum i-am spus. Prietenii, mulți au fost, puțini au rămas, dar în sită se afla alături de mine, netulburat și constant, Virgil Căndea. Iată-l în grădina mea. Continuând să-l consult, îi ceream părerea, continuu benefic. Și când coșmarul dispare, după 1990, titlurile curg pentru

Virgil. Devine academician, mai târziu e vicepreședinte al Academiei patru ani la rând. Societăți străine din America, președintele Libanului, Academia braziliană. În 2002, la 75 de ani, a fost sărbătorit de întreaga comunitate intelectuală. Îmi amintesc cu durere că în ultima vizită, când era pe patul de suferință, i-am strâns mâna ultima dată. Era în 2007.

Marin Sorescu

Cel mai liniștit, calm, zâmbitor prieten al meu, poetul Marin Sorescu, ascundea sub imaginea lui un temut revoluționar al vremii noastre. Cred că pentru distrugerea convenționalismului curent ce strica minți și devora popoare, avea mai multă dinamită decât toate curentele modernizatoare în artă, muzică și litere, care au subminat vechile tipare la început de secol XX. Arma lui principală era râsul, care urmărea ce spuneau și ce făceau autorii de rețete, doctrine, teorii scrobite, oficiale și solemne. Primul exercițiu al vieții lui de scriitor a fost să caricaturizeze stilul autorilor în vogă, prin pastişe hilariante. Văzând că lupta cu moda și cu prejudecățile nu era atât de grea cum părea, și-a întins plasa în istorie și filosofie, unde eroii sufereau o operație de demitizare și de aducere la numitorul comun. La Biblioteca un moment dat, am simțit primejdia unui anarhist în inima culturii noastre, pentru ca repede să-mi schimb părerea. Era suficient să vezi că, după ce-și trata eroii ca pe niște colegi de școală, curățați de titluri, glorii și coroane, le dădea atribuții noi și misiuni epocale. Iar ca principiu general, nimic nu va atinge dragostea de o țară, pe care o iubește peste măsură, pentru că e frumoasă, splendid dotată de natură, cu oameni simpli și harnici.

Ne spune într-un poem că Eminescu n-a existat. Apoi descrie splendorile țării lui și strălucirea ei și că pentru a i se da un nume acestei minuni, i s-a zis cu un simplu cuvânt „Eminescu“. Shakespeare cu teatrul lui a făcut lumea în șapte zile. Pe toți domnitorii noștri vestiți îi convoacă îmbrăcați în zale peste cămașa morții, ar vrea să se așeze pe genunchii lor, să-i întrebe ce mai fac în afară de lupte și apoi să-i roage să-l ia cu ei.

Acest om minunat, vizitator al divinității, cosmosului, oceanelor și al munților și care frecventa colegial marile nume ale culturii universale, mă vizita în anii mei de restriște și sub un copac în grădină evocam amintiri și făceam schimburi de experiențe precum cele petrecute în alte țări. Făcusem cunoștință unde? La munte, când Pelișorul fusese dat scriitorilor, ca sediu de vacanțe și loc de reculegere. Îl citisem și-i gustam opera. Ne-am plimbat pe munte, ne-am împrietenit, nu era lume în jur ca să ne deranjeze și, după

aceea, la București, am păstrat obiceiul de a ne vedea, singuri sau în familie și uneori cu alți prieteni.

Marin îmi inspira întotdeauna o stare de confort mental, o securitate personală sporită. Avea un mod de a începe dialogul sau de a interveni, tușind ușor și zâmbind pe sub mustață, ca și cum ar fi simțit șansa de a descifra caricatura unei situații și de a o pune într-un vers scurt. Era exact medicația ideală pentru perioada de persecuție și șicană pe care o parcurgeam. Nu făceam politică, nu aveam referințe la ea. Pentru el, acest subiect nu exista și nu-i căuta nici nume. Mâna lui care îndepărta temele dezagreabile părea că mătura tot răul din lume.

Spusese cu curaj cuvintele „pe mine să nu contați“. Poemul se numește *Eu, neabătutul*: „Nu vreau să mai întâmpin nimic, / Nu mai cinstesc, / Nu mai sărbătoresc, / Nu aniversez (...) / Nu vibrez la magistrale (...) / Nu înfier / Nu aplaud, nu scandez (...) / Nu mă angajez ferm (...) / Un singur gând, un singur țel, o singură voință / Mi se pare prea puțin pentru o singură viață! (...) / Nu acționez neabătut... (...) / Nu contați pe mine! (...) / Eu sunt mic, uitat, neăgat în seamă, (...) / Eu nu sunt decât poporul român / – Nu contați pe mine!“

Degajarea lui totală din sfera politicii contemporane încurajează îndrăzneala poetului de a se alătura fără ezitări, ca actor activ în piesele sale, marilor eroi ai literaturii și ai culturii, care prin demitizarea lor, sunt transformați în colegi și prieteni. Cred că *Vărul Shakespeare* este piesa teatrală care ilustrează cel mai bine această operație de la limita superioară a fanteziei.

Personajele centrale sunt Shakespeare și Hamlet. După soția și iubita primului și un dramaturg al epocii, Ben Jonson, urmează la rând, în cele două duzini de personaje, Sorescu și un danez. Deține o poziție. Sorescu negociază între prietenii săi, Shakespeare și Hamlet, apariția unei noi ediții revăzute a lui Hamlet, întrucât cea veche îl dezavantajează și îl indispuce enorm. Citești această piesă cu admirație pentru migala și probitatea cu care se exprimă actorii, în modul cel clasic știut, care-i caracterizează și le dă identitatea cu grijă menționată de autor. Vorbesc așa cum i-a văzut istoria. Sorescu îi face lui Shakespeare reproșuri referitoare la unele formulări ale lui: „Încurajam deci lenea îngâmfată, / Prostia impotentă, bobul sterp? / Părerea ta n-o împărtășesc!“ Iar Shakespeare îi răspunde: „Mă iartă... / Sunt amețit... Că-i rupere de oase / Să rupi ce-ai scris o viață...“

În conversația cu Hamlet, acesta îi spune lui Sorescu că se gândește că dintre cei trei prieteni, unul sau doi ar putea fi țicniți. „Din noi trei, unul, zău, nu are-o doagă. / Unul sau doi... Ori tu, ori eu, ori Shakespeare...“ Sorescu încearcă să-l convingă că ei sunt zdraveni „la terteguță“. „Nebun e

Shakespeare?“, se întreabă Hamlet. „Fugi d-aici! zice Sorescu. El doage pentru-o Anglie întreagă ar face...“ Și își spune părerea: „Nici unul, dragă amice. Din balamale poate-i sărită vremea...“ „Bizareriile parvin din faptul că, trăind în vremi diferite, ne înțelegeam ca niște contemporani... / Formam, cum s-ar zice, aceeași gașcă (...) Există niște cute ale timpului, am citit asta într-o carte, care fac să se atingă spirite, trăind la mari distanțe de timp.“

În piesă sunt reflectate tulburările vremii: comploturi, decapitări, intrigi, vrăjitoare, numeroși dușmani ai lui Shakespeare. Într-un intermezzo, valahul Voicea, în căutarea capului lui Mihai Viteazul, îi povestește drama: „Țările noastre, toate trei la un loc, așa cum le-a adunat el mănunchi, cu sabia lui, nu-s mai mari, pe hartă, decât acest cap... Trebuie îngropat în taină, la noi acasă“. Shakespeare, îndrumat de Sorescu, îl apreciază pe Mihai. „El un erou grozav a fost și-mi place / C-așa modest cu capu-n palme vine, / Iar trupu-i prinde rădăcini în grâne (...) / Ca pe-un chivot îl țină-n palme țara / Ce l-a născut...“

Dar pentru moment Shakespeare e în urmă cu opera lui și îi preia subiectul. În final, călăul îl ia pe Shakespeare să-l execute. Sorescu suferă profund. Nu mai are sens să trăiască, se sinucide și moare. „Adio, Shakespeare, stălp de foc, ești rece. / Ți-aprind cu viața mea o lumânare.“ Dar înainte de a cădea cortina, reapare surprinzător Shakespeare. „Căci mi-a trecut și moartea într-o clipă. / Și ea degrabă, tot ca viața, curge... / M-am odihnit murind... / Acum, la lucru.“

Când ții în mână opera completă a lui Sorescu în vreo 12 000 de pagini începi să te simți în preajma unui vulcan care a aruncat nu lavă fierbinte, ci creații accesibile de artă și cultură. Ți este greu să le atribui unui singur om și de aceea recurgi la stilul lui. Nu există Marin Sorescu, ci mai mulți. Și fiecare dintre ei este șef de școală. Dacă ar fi să-i luăm pe rând, l-am întâlni la începuturi pe jurnalist. După studenția lui la Iași, scrie pentru *Luceafărul* și devine redactor la *Viața studentescă* în 1960. Un alt Sorescu își face nume din *Singur printre poeți*, devine un critic literar *sui generis*, parafrazându-i pe autorii cunoscuți ai vremii. Poetul cu același nume publică *Poemele* în 1966. Începu: „Am zărit lumina pe pământ. / Și m-am născut și eu. / Să văd ce mai faceți“. Avem drum liber și caleștile poetice urmează în șir: *Moartea ceasului*, *Tineretea lui Don Quijote*, *Tușiți*, *Suflete bun la toate*, *Și aerul*, *Descântoteca*, *Sărbători itinerante*, *Fântâni în mare*, *Apa moartă*, *Ecuatorul și polii*.

Să ne oprim aici, ca să facem loc pentru un Sorescu al teatrului. Începe cu Iona în pântecul balenei, care nu e decât una dintr-un șir infinit de balene care se înghit una pe alta. Așa vin în șir și piesele: *Paracliserul*, *Matca*,

Pluta Meduzei, Casa Evantai, Există nervi, Desfacerea gunoaielor, Luptătorul pe două fronturi, Răceala, A treia țeapă, Vărul Shakespeare.

Urmează istoricul cu *Biblioteca de Poezie Românească*. Dar dacă aici sunt câteva zeci de evocări, ele devin sute în cele risipite în presă și în înscrisuri. Un titlu mărturisește un crez: „Să ne întoarcem din stele pe pământ și de pe tot globul în satul nostru“.

Dar pentru sat apare un oltean, ins autentic. *La Lilieci* (1986), o evocare în șase cărți, un studiu poetic al vieții satului său, mai vast decât orice studiu sociologic pe care l-ar fi întreprins școala lui Gusti. Este omagiul unuia care voia să rămână fiul tradițiilor, hărniciei, omeniei și nenorocului trăite de confracții lui.

Nu uitați de romancierul Marin Sorescu: *Trei dinți din față, Viziunea Viziunii, Țiuri și ventuze, Japița și Proza scurtă*.

Cu niciunul dintre căpeteniile tribale nu mă întâlneam la masa lungă de sub copac în anii hărțuirii mele. Dar descindeau prieteni și colegi senini care spuneau că era singurul loc din București unde simțai că nu se întâmpla nimic. Sorescu respira după truda despre care nu vorbea. Deoarece în perioada de cinci ani apăreau unul după altul *Tratatul de Inspirație, Ușor cu pianul pe scară, La Lilieci, Adam Puslojič, Apa vie, apa moartă, Micii grădinari, Augustin Buzura și Drumul cenușii, Ecuatorul și polii*. Nu făcea nicio referire la scrierile lui, prezente și trecute. Povesteam din ale vieții. Îi plăcuseră călătoriile și se întâmpla să fi văzut aceleași monumente ca în Mexic. Iubea colecția lui de convorbiri cu mai-marii literelor. Am observat că nu le cerea un interviu ca un reporter în căutare de autori, ci pe toți îi vizita amical, colegial, de pe poziții egale: un scriitor ce dorește o convorbire cu alt scriitor. La Jorge Luis Borges, de pildă, admirația e însoțită de întrebări critice și de comentarii personale, lucru care-l fermecase pe marele scriitor orb.

Îmi plăcea această prețuire a „egalității“ pe care o puteam gusta doar la Națiunile Unite și nici acolo deplin, dacă ținem seama de vetoul marilor puteri. Îmi convenea de minune faptul că exclude teoria în favoarea faptelor trăite și a experienței de viață. Desigur că interesul meu pentru perspectivă nu stârnea mare ecou la unul care avea pisică prevestitoare. Față de știință, de asemenea, nu manifesta mare atracție: „Știința se transformă-n neputință. / Și, după mii de ani de cercetare / Cuvântul «soartă»-l schimbă cu «programare» / Și asta e, oricum, o biruință“. Mă întreba însă: „Ai ceva pentru noi?“, asta însemna pentru revista sa, *Ramuri*. În 1989, au apărut vreo patru eseuri de-ale mele și în același an șirul s-a încheiat printr-o interdicție a cenzurii.

Famiile noastre se cunoșteau și amplificau simpatia reciprocă. Fetele mele îl citeau cu sete și apoi exclamau: „Nu știam, nu știam că am atâta geologie în

mine“ și „Aseară am uitat un ochi deschis / Și toată noaptea m-a tras / Întu-
nericul“, „S-a anunțat, cred, la apocalipsă, / Nu țin bine minte, / Că un mare
uragan de hârtie / Se apropie din direcția N-V / Și din toate direcțiile. / Ura-
ganul va pustii totul în calea sa, / Prefăcând totul în hârtie. / Oamenii vor
țipa de groază (...) / Vor deveni pe loc șerpi de hârtie, / Și apoi ei înșiși se vor
desface hârtie: / Hârtie de împachetat, hârtie de plicuri, / Hârtie de saci, hâr-
tie de biblie, / Hârtie de țigarete. / Și mai ales ziare.“ „Oriunde mă duc/ Îmi
iau trupul cu mine, / Fiindcă n-am unde să-l las / Mi-l fură pământul / Cerul
și apa.“ „Oaia ce-a mâncat-o lupul / A format cu el un cuplu.“

Multe întâlniri în 5 (noi) + 2 (ei) se făceau la mare, în vacanțe. Aveau loc
plimbări pe plajă ale lui Sorescu cu fetele, în timp ce ceilalți conversau sub
un cearșaf ce se dădea drept cort. Era o omenire goală care-l inspira pe poet,
cu bâzâiala ei înecată de plescăitul valurilor. Seninătate pentru toți, s-o cari
acasă cu grijă.

O vreme am fost aproape vecini și cu atât mai frecvente erau întâlnirile
celor două tabere. Locuiam pe Alecsandri, nu departe de Muzeul Stork, iar
Soreștii aveau casa lor pe Alexandrescu, după colț. Puteam sta în grădina
casei în care locuiam, cu un boxer protector la picioare. Prietenia noastră
avea de-acum iz domestic.

Dar acest lucru se petrecea în anii mei buni, care aparțin deceniului des-
chiderii, între 1960 și 1970.

După 1985, anul dezastrului, a urmat în 1990 ceea ce nu era epoca mult
așteptată, ci o tranziție neclară, în care am ocupat roluri inventate de mine,
precum cel de la Fundația Universitară a Mării Negre. Mă bucuram că
Marin Sorescu descoperea o nouă dimensiune în expozițiile personale de
pictură, că meritele lui erau recunoscute prin Premiul Herder în 1991, ale-
gerea lui la Academie (1992) și numirea lui ca ministru al Culturii (1993).
Dar boala a întrerupt acest curs și Marin Sorescu se stinge. Murind, ne
spune adio, cu zâmbetul cu care ne-a obișnuit. „A plecat fără să mai verifice
/ Dacă a închis gazul / Și dacă a strâns robinetele de apă. / Nu s-a mai întors
de la poartă, / Că-l strâng pantofii cei noi / Și să-i ia tot pe cei vechi, / Ori c-a
uitat ceva. / Acum n-a uitat nimic. / A trecut pe lângă câine, / Fără să stea de
vorbă cu el, / Iar acesta s-a mirat, apoi s-a liniștit: / «Înseamnă că nu se duce
prea departe, / Vine îndată»“.

Tema morții fusese altă dată tratată drept un joc de șah: „Eu mut o zi
albă, / El mută o zi neagră. / Eu înaintez un vis, / El mi-l ia la război. / El îmi
atacă plămânii, / Eu mă gândesc un an la spital, / Fac o combinație stralucită
/ Și-i câștig o zi neagră. / El mută o nenorocire / Și mă amenință cu cancerul.
(...) / – O să-ți dau șah și-ți pierzi optimismul, / Îmi spune el. / – Nu-i nimic,
glumesc eu, / Fac rocada sentimentelor“.

Dar acum, la încheiere, îi rămăsese doar o lucidă resemnare: „Un fir de păianjen / Atârna de tavan. / Exact deasupra patului meu. / În fiecare zi observ / Cum se lăsa tot mai jos. / Mi se trimite și / Scara la cer – zic, / Mi se aruncă de sus. / Deși am slăbit îngrozitor de mult / Sunt doar fantoma celui ce am fost / Mă gândesc că trupul meu / Este totuși prea greu / Pentru scara asta delicată. / – Suflete, ia-o tu înainte. / Păș! Păș!”

Ești nepieritor, prietene. Stai în vârful muntelui. Te uiți la ocean, cu un ocean. Și la lumea largă, cu un zâmbet iertător.

Gogu Rădulescu

Persoana care continua să mă vadă în perioada critică, într-un fel ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat, era sus-pusă, membru al guvernului și pilon al economiei. Era Gogu Rădulescu, ministrul Comerțului. Conducea această ramură a economiei cu pricepere și bilanț bun. Nu era în ceartă cu nimeni, dar avea criterii stricte de a-și selecta interlocutorii. Pe cei pe care nu-i agreea îi ignora și îi evita. Criteriile țineau de cultură, lectură și intelect. Mai popular am zice împărțirea între proști și deștepți. Așa se întâmpla cu cei de la Externe care nu se bucurau de atenție, în frunte cu Corneliu Mănescu, urmat de întreaga instituție.

Ca ministru al Comerțului, era reprezentantul român la Comisia Economică pentru Europa a ONU, o instituție puternică în anii '50-'60, după care a fost umbrată de Comisia Europeană în plină ascensiune și care își revendica în zona de influență întregul continent. Dar Comisia, fiind organism al ONU, intra și în răspunderile mele de la Externe. Nu aveam de gând să-i deranjez gestiunea problemei, dar a trebuit să-mi fac o scurtă apariție la Geneva, în timpul sesiunii anuale. Gogu Rădulescu m-a primit cu scepticismul lui, însă după o rundă de conversații și schimburi de idei, m-a trecut în categoria „intelligență” pe care o lua în seamă. Așa că a prins obiceiul ca de câte ori intervenea dimensiunea diplomatică a unei reuniuni, să mă ceară el de la Externe. Astfel că la marea Conferință de Comerț și Dezvoltare a ONU de la Geneva, în 1964, eram adjunctul lui în conducerea delegației și chiar locțiitorul său în perioadele lungi ale conferinței, când era solicitat la București. Până și actul final care s-a semnat la sfârșitul Conferinței a fost semnat de mine în locul lui.

Aș zice că asta a fost perioada celei mai intense colaborări. Nu se descărca de răspunderi. Prezența lui era activă și importantă. Conta mult faptul că era prieten al ministrului de Comerț egiptean, care fusese ales

președinte al Conferinței. O prietenie care mergea până la vizitarea reciprocă a familiilor lor.

Exista o problemă delicată la această Conferință. România votase într-un mod diferit anumite rezoluții, iar atunci se punea din nou în evidență faptul că sovieticii se abțineau la rezoluțiile care măreau obligațiile țărilor dezvoltate față de cele în curs de dezvoltare, în timp ce noi nu eram vizați de ele. Cu mult tact, Gogu Rădulescu a explicat poziția noastră delegației sovietice, cu care era în relații frecvente – vezi lucrările Comisiei Europene – și lucrurile s-au aranjat. Până la urmă, au fost nouă instanțe în care a existat diferențe între votul nostru pozitiv și abținerea sovieticilor.

Cu știrea și sprijinul lui Gogu Rădulescu, a fost realizată la această sesiune cea mai intensă corelație a României cu lumea a treia, în speță a țărilor în curs de dezvoltare. Pentru politica externă a României care începuse după Criza Caraibelor, să afirme cu o hotărâre sporită și un grad de independență crescut în funcționarea blocului estic la care aparținea, să se apropie de țările în curs de dezvoltare și neangajate, acestea reprezentau un element esențial. Legăturile stabilite în cursul lucrărilor au dus chiar la o invitație a grupului celor 77 de țări, cum se numeau la ONU țările în curs de dezvoltare. Considerasem acest lucru un adevărat triumf diplomatic, dar, spre dezamăgirea mea, de la București a venit dispoziția amânării acestei adunări. La acel moment Gogu Rădulescu se afla la București și nu știam ce poziție luase. Se pare că totul se datora unei prudențe politice de a nu încărca prea mult dosarul divergențelor cu URSS. Era momentul declarației de independență economică, redactată la București, constituind un subiect de acută desprindere din blocul estic.

Am petrecut patru ani după aceea momente plăcute în cadrul Conferinței următoare de Comerț și Dezvoltare, de la New Delhi. De data aceasta, Gogu Rădulescu avea cu el și un alt discipol, prieten cu mine, Costin Murgescu. Director al Institutului de Cercetări Economice, el era un om distins, un expert stimat și un autor desăvârșit. Dacă n-ar fi intervenit o rebelă febră asiatică ce a dăruit delegația, viața la Delhi ar fi fost minunată cu formula maestrului cu doi asistenți. Nu doar problemele Conferinței, unde România se prezenta ca țară în curs de dezvoltare, chiar neavând legitimația grupului celor 77, ne preocupau, cât viziunea unei lumi care se vedea altfel de la New Delhi. Primirea lui Gogu Rădulescu la doamna Gandhi, președinta Indiei, și discuția amicală la care asistam ca însoțitor al ministrului nostru a fost prilej unic de a participa la schimbul de idei al celor două personalități. Iată-l apoi pe Gogu Rădulescu însoțit de Murgescu și de mine, mergând la mormântul lui Nehru, unde delegațiile la Conferință depuneau

în acea zi coroane de flori, în grupul de participanți cu U Thant, secretarul general venit să ne viziteze lucrările.

Când eram din nou în formație de trei, Gogu Rădulescu arbitra neînțelegerea și cearta mea cu Costin Murgescu provenită din reacțiile noastre opuse la aprecierea Indiei. O vedeam grandioasă, atrăgătoare, plină de monumente, cu un rol special în lumea noastră, în timp ce Costin Murgescu nu distingea în ea decât mizeria de nedescris, sărăcia generalizată, absența eforturilor concrete de a-și depăși această situație tolerată de o populație fatalistă și înapoiată. Gogu Rădulescu se complăcea în ținerea unei balanțe echitabile între opiniile noastre înverșunate.

Cu un an înainte de Conferința de la New Delhi din 1968, Gogu Rădulescu mă cere de la Externe ca să vin cu el în Egipt. Fusese invitat de colegul lui de breaslă, dar momentul avea o încărcătură politică deosebită. Egiptul fusese înfrânt de Israel într-un război rapid și nemilos. Toate țările socialiste urmașeră exemplul URSS, rupând relațiile cu Israelul pentru vina de a fi declanșat acest război. România însă nu-și exprimase dezaprobarea Israelului printr-o măsură spectaculară, dar inefficientă. Nu spargi telefonul în timp de criză, ca protest. Dar poziția sa nu-i încânta deloc pe arabi și Gogu nu știa cum va fi primit la Cairo. Călătoria devenise mai mult diplomatică decât comercială și zicea că era bine să fiu aproape.

În Egipt primirea a fost cordială. Nicio aluzie la poziția României. „Ați fost și rămâneți prietenii noștri, orice evenimente ne-ar tulbura.“ Întâlnirea lui Gogu Rădulescu cu amicul lui era tot atât de cordială ca și în trecut. Inima i s-a liniștit la loc. Urma vizita la Nasser, și mi-a spus: „Vii cu mine“. Dacă ar fi o piesă de excepție în albumul meu mintal de fotografii sau filme, aceasta ar fi reședința relativ modestă a lui Nasser, paza mare de pe stradă și apoi salonul în care noi doi, așezați pe scaune, așteptam venirea lui Nasser care întârzia.

Pe șemineu erau înșirate fotografiile lui Nasser cu alți șefi de state. Nimic pompos sau izbitor în acest decor liniștit și relativ modest. Am așteptat cam mult și deodată ușa se deschide, Nasser, un general înalt, cu un păr creț tălat scurt, își face apariția zâmbind și scuzându-se pentru întârziere. Pe frunte și pe față avea broboane de sudoare, ca după o baie cu aburi. Mi-am zis repede: „E bolnav, vine de la un tratament“. Intră în subiect, spunând că între atâtea vești proaste, iată că e o plăcere să vezi că prietenii nu te uită. Nu știam despre ce era vorba, dar mai târziu Gogu Rădulescu mi-a explicat. Cu câteva zile înainte, crezând că egiptenii n-au de mâncare, a trimis de urgență o cantitate mare de grâu, care figura în programul pe acel an. Deci vizita însoțea, de fapt, un transport mult apreciat de grâne. Am adus în sinea mea omagiu lui Gogu Rădulescu ca diplomat.

Tot ce a urmat a fost sub semnul prieteniei. Am fost invitat de colegii de la Externe la o masă pe Nil, unde adjunctul de la Externe, colegul meu, mi-a cerut să-l ajut la viitoarea sesiune a Adunării Generale. A fost foarte explicit în rugămintea sa și, într-adevăr, misiunea mea s-a transformat în cel mai prețios exemplu de conciliere, discretă până la punctul de a nu exista formal în niciun fel. La întoarcere, de la cel mai înalt nivel, unde îl asistam pe Gogu Rădulescu ce raporta misiunea în Egipt, mi s-au dat dezlegările necesare de a acționa în timpul sesiunii. În memoriile mele, ele sunt descrise pe larg, dar acum subliniez că dacă ele sunt datorate hazardului, în acest caz el poartă numele lui Gogu Rădulescu.

Au venit vremuri bune și rele pentru mine la București. În cele rele, prietenii s-au împuținat, descurajați fiind de paznicii mei încruntați. O ușă a rămas mereu deschisă. A lui Gogu Rădulescu. „Vino diseară la noi la masă. Ai să-ți întâlnești colegi și amici.” Eram tratat normal, ca și cum n-aș fi purtat un blestem pe umeri. Dar în această perioadă cele mai semnificative erau întâlnirile în doi. Îl știam: un conformism ce refuza să intre în controverse politice. Nu se pronunța în niciun fel. Își apăra o atitudine profesională care nu se abătea de la treburile și răspunderile pe care le avea. Când eram singuri nu se sfia să-și arate nemulțumirea de felul în care în acei ani, după 1985, mergeau lucrurile. Nu pronunța niciun nume. Pentru a sugera că originea unui act stupid și eronat era Ceaușescu, îndrepta un deget înspre tavan. Dacă idioțenia era comisă de soarta lui, indica pe deget un inel absent. Dacă voia să-mi spună să fiu atent la cei care mă urmăreau, ducea mâna la umeri, unde bătea nevăzute grade militare. Îmi zicea că dacă ne-ar vedea cineva vorbind astfel, ar considera că era un dialog între surdomuți. Indiferența lui reprezenta doar un scut. Dar sub el suferea, clocotea și se revolta, văzând cum țara se afla în cădere liberă, cu sistemele ei cu tot.

Așa ne-a găsit acel decembrie înnoitor pe care-l prevăzuse și așteptase. Deși în iarna aceea judecățile nu mai admiteau nuanțe și oamenii erau învinovați fără replică.

Mia Groza

Singura fiică a lui Petru Groza mai are trei frați, dar ea este aleasă de tatăl său pentru a-i oferi sprijin constant și asistență permanentă. Fiica își adora tatăl și îl urma în calitate de însoțitoare, traducătoare și colaboratoare în viața lui politică agitată. Vechi ministru, șef de partid politic și apoi șef al guvernului între 1945–1952, Petru Groza a fost unul dintre cei mai populari

politicieni ai vremii. De la el, Mia Groza moștenește tăria disciplinei și munca neîncetată, dedicația pentru marile probleme ale țării. Absolventă a Academiei de Studii Economice, devine cadru didactic în 1946, în paralel cu activitatea politică.

Între 1966 și 1970, Mia Groza participă ca delegat la Adunările Generale ale ONU. Între acești ani suntem colegi o dată pe an la New York. Am admirat-o pentru capacitatea sa de a-și forma prieteni, de a duce la capăt proiecte în cadrul Comisiei a III-a, dedicată problemelor sociale și drepturilor omului, aleasă pentru calitățile sale președintă a Comisiei, timp de un an.

Nu știam ce să prețuiesc mai mult la ea: simțul de răspundere și tenacitatea sau abordarea senină, amabilă, cu un surâs amical continuu și armonia ce o stabilea în colectivul său. Mi-a povestit multe obiceiuri și întâmplări din viața sa. Tatăl ei, un conservator autoritar, lua masa cu familia, care îl aștepta să apară și ridicându-se în picioare când intra în sală.

A avut momente grele, dar nu admitea să se schimbe un curs odată adoptat. Logodnicul ei era țărănist din partidul lui Maniu, însă a devenit și el secretar al lui Groza. De la el am aflat cum s-a derulat procesul câștigării de către Groza a promisiunii lui Stalin că va susține revenirea Transilvaniei la România, la Conferința păcii. „O să te condamne urmașii că ai pactizat cu comuniștii“, i-a spus Maniu. Iar Groza a răspuns: „Dacă obținem Transilvania, nu-mi pasă, să mă blesteme toți ce vin după mine“. Logodnicul era pe lista celor învinuiți de a fi fost în grupa lui Maniu. Groza l-a ajutat să plece în SUA și ca să fie sigur că va fi lăsat să se imbarce în avion, l-a petrecut la plecare. N-a mai revenit din America. El a rupt logodna, dar Mia nu a anulat-o. Ea a rămas consecventă tot restul vieții. Luase un angajament. Nu a putut fi realizat. Nu e un motiv să fie suprimat. Mia nu s-a mai căsătorit cât a trăit. La Groza, sub adaptările lui la cursul evenimentelor, se ascundea oțelul. Fiica lui îl moștenise.

Alături de tatăl său, Mia a văzut lumea Estului. L-a acompaniat în călătoriile lui în China, Rusia, Bulgaria, Iugoslavia, Cehoslovacia, Polonia. L-a ajutat să scrie o carte despre vizita în China.

Pe măsură ce dr. Petru Groza se retrage – între 1952 și 1958 este încă președinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale, ceea ce însemna un șef al statului –, Mia Groza ocupă funcții importante: vicepreședintă a Consiliului Național al Femeilor și apoi ministru adjunct în Ministerul Afacerilor Externe (1978–1988). În acel an se retrage de la ASE și MAE și pleacă la Deva, unde va muri în 2003.

Pentru mine, a manifestat aceeași prietenie la bine și la rău. Când am fost supus la represalii dure și nemeritate, a apărut la ușa noastră, neglijând

obiecțiile la care se putea expune în calitatea sa de ministru adjunct la Externe, ca să se intereseze de sănătate, încurajându-ne.

În literatură și istorie mi-a plăcut întotdeauna să întâlnesc stoici, dar după câte știu toți eroii erau bărbați. Dacă autocontrolul este principiul lor călăuzitor, atunci Mia Groza poate fi numărată printre ei, cu mențiunea că oțelul nu era niciodată vizibil. Falduri mari de seninătate și afabilitate produceau în jurul ei zone de armonie. Mai e o calitate care trebuie menționată. Era ardeleană și aparținea prin tradiție trăirii vieții pe termenul ei lung. Iar ceea ce rămânea neschimbat, în ciuda vicisitudinilor, era o mare dedicație patriotică și un respect al interesului comun. Nu a schițat niciodată un gest de preocupare pentru un câștig personal de bunuri sau glorie. De aici autoritatea de care se bucura. Încrederea de care au parte cei care se consacră îmbunătățirii sortii celorlalți.

Liviu Bota

Din prima mea întâlnire cu Liviu Bota, mi-am dat seama că va fi un diplomat de cursă lungă. Ocupându-se de probleme ONU la minister, în 1961, devine pentru patru ani membru al Misiunii noastre de la New York, ca după aceea, la București, să se ocupe de ONU în minister. Când s-a deschis un Centru de informare al ONU la București, i-a preluat conducerea, ca după aceea să ocupe o poziție de șef al Centrului ONU pentru dezarmare de la New York, pentru ca în 1980 să devină directorul Institutului ONU pentru Cercetări de Dezarmare (UNIDIR), la Geneva. Era cea mai înaltă însărcinare a unui funcționar român.

Nu scapă atenției răuvoitoare a Elenei Ceaușescu, o dușmană înverșunată a diplomaților și cu atât mai mult a celor din serviciul ONU. De aceea a fost reținut în mod abuziv în țară, unde călătorea (1985). În ciuda protestelor și intervențiilor ONU, doamna de la Cabinetul doi care preluase, practic, conducerea din mână „bolnavului ei soț” s-a încăpățânat și nu i-a aprobat reluarea funcțiilor la ONU, timp de aproape trei ani. A fost nevoie de o hotărâre a traducătorilor care refuzau la reuniunile ONU să redea orice text venit de la pupitrul României, de o campanie de presă, de o acțiune de sprijin declanșată la Geneva de soția lui, de o vizită a secretarului general ca lui Bota să i se redea pașaportul. L-am văzut așteptând calm rezolvarea cazului său la București. Din păcate, nu ne puteam ajuta unul pe altul, eu fiind lovit în „exilul” meu intern.

Timp de 28 de ani, Liviu Bota a lucrat la ONU, cu gradul cel mai înalt atins de vreun funcționar român, echivalat cu poziția de subsecretar general

adjunct al organizației. Este mereu pe drumuri pentru a stinge conflicte, începând cu Somalia (UNOSOM, 1992), șef al misiunii de observatori în Tadjikistan (UNMOT, 1993–1995), reprezentant special și șef al Misiunii de Observatori ONU din Geneva (1995–1999). În afară de aceste sarcini de teren, este mereu reprezentant al secretarului general în grupurile de lucru, cum ar fi cel al Drepturilor Omului, la Geneva.

Putea să continue această ascensiune la roluri, dar România, care era antrenată în activitățile OSCE, dorea să obțină postul de președinte al Consiliului Permanent al acestei organizații a statelor europene. Avea nevoie însă de un nume „forte“, cunoscut și respectat de toți. Toată lumea a privit spre Bota, care a acceptat să devină în acest scop ambasador al României. Părăsește deci teritoriul său familiar și conduce, cu rezultate remarcabile, organizația cu sediul la Viena.

Opera lui este cunoscută și răsplătită. Când îi înmânează titlul de „Ofițer al Legiunii de Onoare“, în 2009, ambasadorul francez exprimă lui Bota admirația sa pentru „un mare diplomat, un mare funcționar internațional, un mare amic al Franței și un om liber“.

După pensionarea lui a continuat să fie prezent în toate inițiativele tag-meii diplomaticești, chiar și când ea s-a arătat interesată de muzică. A fost mereu consultat și invitat la reuniuni diplomatice. La București a acceptat să fie președinte al Fundației Universității Mării Negre. Capitala este astfel solid plasată pe axa New York–Geneva–Viena ca oraș privilegiat. Alături de Alexandra, soția lui, onorează mereu congrese, întâlniri și proiecte care fac din calitatea sa diplomatică o chemare perpetuă.

Ilya Prigogine

Dacă i-am evocat pe prietenii mei de acasă, de ce nu i-aș cita și pe prietenii mei iluștri din alte țări, care se interesau de soarta mea, devenind apoi sprijinitori constanți ai proiectelor pe care le inițiam după revenirea la normalitate? Pe Ilya Prigogine îl întâlnisem la Conferința europeană de la Praga, în 1991, printre personalitățile cu care Mitterrand și Havel discutau un proiect care va eșua înainte de a începe. L-am invitat să scrie ceva pentru UNESCO despre comunicarea profesorului cu lumea, dar politicos m-a refuzat și mi-a arătat care erau adevăratele probleme ale universităților. Era cunoscut și apreciat. Nu atât pentru Premiul Nobel câștigat în chimie cu structurile disipative, cât pentru insistentele sale preocupări față de falia între științele naturale și cele sociale.

Conceptele-cheie pe care le folosea în cercetările chimice erau structuri disipative, termodinamica sistemelor în situațiile de dezechilibru, structura disipativă și autoorganizarea. S-a concentrat asupra rolului indeterminismului în sisteme neliniare, propunând noi tipuri de spații în mecanica cuantică. Totuși, cu cunoștințele mele care se reduceau la înțelegerea entropiei, nu-mi făceam o idee prea clară despre termodinamica proceselor ireversibile. Noroc cu cărțile lui în care se ocupa de aspectele filosofice ale cercetărilor sale.

În cartea *Sfârșitul certitudinii* se preocupa de timp, haos și de noile legi ale naturii. Nu era de acord cu principiile determinismului, pe care le considera nevalabile. „Cu cât știm mai mult despre universul nostru, cu atât mai dificilă devine credința în determinism.” Ca să se despartă de vederile lui Newton, Einstein și Erwin Schrödinger, el insista asupra ireversibilității și instabilității. În fizica deterministă cu timp reversibil nu exista o săgeată a timpului, pe care Prigogine o reintroduce. El arată că ireversibilitatea este prezentă în fenomenele fizice și în evoluția vieții. Nu mai putem recurge la explicații deterministe, ci doar să ne bazăm pe probabilități și statistică.

Cartea din 1996, *Ordinea din haos*, care a produs multe dezbateri în literatura filosofică contemporană, a avut-o drept coautoare pe colaboratoarea lui, Isabelle Stengers, cu care va publica mai târziu și *Noua alianță*. Oricât de bună a fost impresia mea despre sfârșitul certitudinii, nu puteam accepta o idee pe care o combătusem. În dorința sa de a apropia știința de cultură, cartea aborda ideea că știința face parte din cultură, ceea ce contravenea distincției pe care o apăsasem în *Zece mii de culturi, o singură civilizație*. Intenția însă era valabilă și utilă. Cartea urmărea, în fond, să arunce punți, să intensifice conlucrarea spre o lume cât mai armonioasă și să apropie cât mai mult două domenii, oricât de diferite în esență, știința unică universală și culturile distincte și variate. Acesta era, de fapt, și scopul urmărit de revista *Millennium*, în conducerea căreia Prigogine se afla de la bun început.

Este uluitor să vezi ce consecințe are un sistem dacă una dintre axiomele sale de bază dispăre. Este suficient ca timpul să nu poată fi „înainte” și „după”, ci numai „după”, ca o săgeată, ca termodinamica tradițională să fie înlocuită de cea a proceselor ireversibile, neliniare. Iar imediat după aceea să apară o nouă concepție în relațiile dintre om și natură, să se ia distanță față de Newton și Einstein, să apară autoorganizarea în sistemele chimice și cu viață, o trecere filosofică de la fatalism la alegere. Nici omul nu rămâne atotputernic și se vede silit să stabilească o nouă alianță cu natura, odată ce nu o mai privește din exterior, din sânul ei.

„Ne aflăm, spunea Prigogine, într-o lume riscantă, o lume în care reversibilitatea și determinismul se aplică doar în cazurile simple, la limită, în timp ce ireversibilitatea și nedeterminarea fac regula.“

Legătura științei cu filosofia este de mult cunoscută, dar mai puțin relația cu cultura. Teoria fizicii ne impune „respectul“ față de natură, care îl au și celelalte abordări intelectuale sau culturale omenirii. Putem spune că lumea noastră „este o lume pe care o putem înțelege ca fiind naturală din momentul în care înțelegem că îi aparținem, dar din care dintr-odată au dispărut vechile certitudini: fie că este vorba despre muzică, despre pictură, despre literatură sau despre moravuri, niciun model nu mai poate avea pretenția legitimității, niciunul nu poate fi exclusiv. Pretutindeni în jurul nostru asistăm la o experimentare multiplă, mai mult sau mai puțin riscată, efemeră sau reușită“. Sub semnul insecurității radicale, climatul cultural generează și amplifică descoperirea științifică. „A venit timpul... de a asuma riscurile aventurii omenești, pentru că de acum înainte aceasta este modul participării noastre la evoluția culturală și natură, aceasta este lecția naturii când știm s-o ascultăm.“

Thor Heyerdahl

Pe Thor Heyerdahl, exploratorul norvegian, nu l-am cunoscut decât prin corespondență, dar el făcea parte din faimoasa listă de colegi a lui Băcescu. Este suficient să evocăm o singură expediție a lui, cea de pe Kon-Tiki, despre care a scris o carte tradusă în 70 de limbi și care este și subiectul unui film premiat.

Kon-Tiki este numele unei plute construite din materiale ale populațiilor din insule, pentru a demonstra că indigenii aveau mijloacele de a călători în Oceanul Pacific, din America de Sud și până în Polinezia. Pe cât de mică și de primitivă era construcția plutei, pe atât de uriașe erau datele călătoriei. În august 1947, ea a străbătut, plecând din America de Sud, 8 000 de kilometri în 101 zile, dar s-a oprit sfârșimându-se de o stâncă în Raroia din insulele Tuamotu. Kon-Tiki era spațioasă și putea duce o cantitate mare de pește, ceea ce însemna pentru echipă hrană, dar și apă de consumat, care altfel nu se poate procura.

Nu era doar o demonstrație fizică a posibilității de a circula în vechime între continent și insule, ci și confruntarea cu teza lingviștilor care susțineau că migrația s-a produs începând cu țărml asiatic.

Heyerdahl pleca de la legendele care vorbeau despre o divinitate a soarelui, Kon-Tiki Viracocha, numită așa de o populație cu pielea albă. Preotul suprem al acestui cult se numea Kon-Tiki, de la care au rămas urme pe malul lacului Titicaca. Populații de culoare închisă i-au masacrat, dar unii s-au salvat ajungând la Pacific. Legende spun că incașii i-au alungat pe oamenii „divinității albe”, care apoi, ajunși la Pacific, au pornit spre insule.

Heyerdahl susține teza că insulele polineziene nelocuite, mergând în nord până la Hawaii, în sud până la Noua Zeelandă, între Insula Paștelui și Samoa, au fost colonizate pe la anul 500 al erei noastre de populațiile Tiki ale peruvienilor de pe coasta Pacificului. Lingviștii cred însă că singura sursă a acestei teze sunt legendele și că nu este niciun argument științific în favoarea ei.

Heyerdahl nu se dă bătut și organizează o nouă expediție la Rapa Nui (Insula Paștelui), pentru a-și susține teza. Se ocupă și de alte regiuni. Face patru călătorii la Azerbaidjan între 1981–2000. Pentru a demonstra originea din vechiul Aser sau Aesir a unor invazii în nord, se ocupă atent de soarta acestei țări mitologice. Ajunge la concluzia că ea a existat în regiunea Azerbaidjanului de azi „la est de munții Caucaz și de Marea Neagră”. Iată-l pe explorator în vecinătatea țării noastre. Pe azerbaidjeni îi îndeamnă să fie mândri de cultura lor veche. „E tot atât de bogată, veche ca și cea a Chinei și Mesopotamiei.”

Situația actuală a locurilor pe care le studia nu-l găsea nepăsător, ci adânc tulburat de mizeria pe care o întâlnea în insule sau în teritoriile cercetate. Îl vedem în contact cu Națiunile Unite, ca un antropolog preocupat de problemele și politicile contemporane.

Când a acceptat să devină membru al Fundației Mării Negre, am considerat că un „gigant” al istoriei mărilor și oceanelor ni s-a alăturat, fiind o sursă neconținută de inspirație și de încurajare.

Harlan Cleveland

În anii '60, Harlan Cleveland ocupă poziții de răspundere în guvernul american. Între 1961–1965, este ministru adjunct (subsecretar de Stat) la Externe pentru organizațiile internaționale, iar apoi ambasador al SUA la NATO (1965–1969). După această dată își urmează vechea lui chemare universitară. Deprinsese această înclinare la Princeton University și la Oxford, unde fusese „Rhodes Scholar”. Devine președintele Universității din Hawaii. Din 1990, este președinte al Academiei de Artă și Știință, al cărei membru

eram și eu. S-a purtat ca un maestru inovator, cu un stil moderat și tolerant. În 1985, publică o carte intitulată *The Knowledge Executive*, un îndrumar al managerilor vremii noastre. Ideea sa de bază era radicală: trăim o vreme de schimbări totale și ne scuturăm cu greu de mentalitatea formalistă a instituțiilor „scrobite”. Ținea mult la cartea care arăta acest lucru și având titlul: *Nimeni nu e la cârmă* (în poziție de responsabil): *eseuri privind viitorul conducerii* (*Nobody in Charge: Essays on the Future of Leadership*). Îl priveam uneori drept un ciudat revoluționar nihilist, cu conduită impecabil de tăcută și pașnică indulgență.

Ne-am întâlnit pe platforma Clubului de la Roma. I-am vorbit despre experiența Fundației de la Marea Neagră și s-a arătat interesat de ea, mai ales când a aflat că nu avea un regulament de funcționare. Îmi cerea să vorbesc la reuniuni despre experiența de la Marea Neagră, odată ce-i surprinsese spiritul de inovație și nonconformism. La Universitatea din Minnesota crease un Institut Hubert Humphrey de probleme publice. M-a chemat la lansare și am văzut cât de simplă era nașterea unui centru de gândire și cercetare. Făcea aceasta și în alte locuri, promovând noile forme „online” ale educației, noile metode de învățare și de gestiune. Nu avea un domeniu de preferință. Se ocupa de metode. Împreună cu Bertrand de Jouvenel, a luat un premiu internațional (Prix de Talloires) acordat pentru meritele lor ca „doi generaliști perfecți”.

Am reflectat mult la noua lui doctrină și m-a nemulțumit o contradicție. Negând „persoana care conduce”, el distrugea și rolul autorității personale. Dar tot ce întreprindea el era o mărturie a acestui lider necontestat căruia îi datoram toți activarea și înflorirea Universității de Artă și Știință. Însă pe măsură ce îmbătrânea, devenea tot mai mult un protestatar tânăr. Mai târziu i-am fost recunoscător că în 1988, când mă aflam la București în situația „exclușilor” din viața politică, într-o carte, *Rethinking International Cooperation*, mă număra în lista Grupului de Studii, alături de alte personalități ale vremii.

Ca mulți americani în vârstă, își căuta un loc de retragere, departe de zgomotul orașelor și într-o clinică mai clementă. În unele locuri din statele de sud se construiau parcuri de mici clădiri, aproape lipite între ele, care dispuneau și de asistență medicală promptă. L-am vizitat în noua lui locuință și mi-a spus că se bucura când cineva îi întrerupea liniștea pe care și-a dobândit-o cu insistență. Mi-a descris cu amănunte obiceiurile casei. Înainte de culcare se bea degețelul de whisky (burbon în cazul soției) tradițional. Mai târziu, îmi aminteam de „strategia retragerii” a soților Cleveland, spunând

că sunt și forme resemnate, demne și chiar agreabile de a te desprinde de lumea în care se muncește cu deprinderi greșite.

Yehudi Menuhin

Ziua ONU cade în mijlocul sesiunii Adunării Generale, la 24 octombrie. Cu atât mai mare era participarea personalităților diplomatice la concertul oferit în aula mare de ONU. În acel an l-am văzut pentru prima dată pe Yehudi Menuhin. Era un concert neobișnuit, dat de două persoane: Menuhin la vioară și Ravi Shankar, din India, cu sitarul. Întrucât indianul venea în cămașă, Menuhin, ca să nu contrasteze, a renunțat la costumul vestic și a venit și el în cămașă. Din punct de vedere muzical, nu eram pregătit să apreciez instrumentul muzical indian, dar gustam din plin mesajul umanist al duetului, care simboliza, fără îndoială, unitatea omenirii de pe toate continentele.

Peste vreo zece ani, am prilejul să fac cunoștință cu sora lui Menuhin. Eram la o conferință UNESCO la Paris, unde participanții erau așezați alfabetic, după numele lor. Și devin, astfel, vecinul lui Hephzibah Menuhin, sora lui Yehudi, și ea prețuită pentru arta pianului. Când a auzit că veneam din România, s-a înșeninat. Pentru ea, era țara în care cu fratele ei au fost elevii lui Enescu. Imagini din Sinaia îi veneau în minte și, bineînțeles, totul se întâmpla avându-l în centru pe maestrul Enescu, pe care îl considerau părintele lor. Era blând, vorbea senin și calm. Era însă neîndurător la erori. Ele nu erau permise și tolerate. Pentru Enescu, muzica echivala cu perfecțiunea. Acei câțiva ani, se pare, au fost considerați de tineri ca timpul în care vocația muzicală a devenit pentru ei legea vieții ce le stătea în față. Primul concert înregistrat l-a avut Menuhin la Londra. A urmat Parisul și apoi a înregistrat toate sonatele lui Bach.

În cursul războiului, a cântat pentru soldații aliați, iar după război, călătorind mereu în Europa și America, părea a fi în căutarea unui punct fix. Poate că l-a găsit, acceptând să fie director artistic al concertelor Festivalului de la Bach. Avea mereu inițiativa de a crea școli și cursuri muzicale, cea mai stabilă devenind Gstaad, în Elveția, unde admiratorii lui au fondat Academia Internațională de Muzică Menuhin.

Vecinătatea de la UNESCO s-a repetat de două ori și de fiecare dată îmi îmbogățeam cunoștințele despre activitățile lui Hephzibah și ale fratelui ei. La ambii, principiul cardinal de viață era umanismul. De o seninătate totală și în mod neobosit dedicați acțiunilor umanitare, erau cristale în țesătura sumbră a vremii.

Soțul lui Hephzibah, mai în vârstă decât ea și care o urma peste tot, trecuse în timpul războiului prin încercarea maximală a lagărului din care a scăpat cu viață. Îmi spunea că viața ne cere să fim activi fără oprire sau oboareală. El mereu făcea proiecte, care uneori eșuau lamentabil. Ideea de a adopta mulți copii ai străzii s-a terminat prin intervenția poliției, pentru că luaseră la ei și copii borfași. Iar propunerea de a merge într-o închisoare și de a discuta cu cei încarcerați, pentru a le ridica moralul, s-a încheiat cu convingerea acestora că vizitatorii au fost trimiși de poliție ca să-i spioneze și că nu vor scăpa de ei decât ucigându-i. Seninătatea naivă cu care Hephzibah accepta aceste inițiative mă uimea. Adevărul era că sub această candoare stătea o bunătate rară.

Aflat la New York cu treburi ONU în timp ce Hephzibah se ocupa acolo de o societate feministă, am vizitat-o, neștiind că pentru ea a început drama. S-a stabilit că suferea de un cancer netratabil și că voia să folosească timpul rămas pentru a-și lua rămas-bun de la prieteni. A vrut să vin la concertul pe care Yehudi și cu ea îl dădeau la Metropolitan Center, pentru a mai fi o dată între prieteni. Am fost la acest concert, la care o asistență care aflase de tragedia ce îi lovise avea ochii în lacrimi. Concertul lor de vioară și pian a fost una dintre cele mai mișcătoare muzici auzite vreodată. La sfârșit, m-a dus la cabina lui Yehudi pentru a mă prezenta. Totul cu un calm adânc, nederanjat de înfrigurări sau panică. Evenimentele s-au succedat rapid. Eram în Elveția ca ambasador în anul următor și am asistat la un concert al lui Menuhin, la sfârșitul căruia ne-a anunțat că Hephzibah murise. Se desfășura atunci în Elveția un festival Enescu, care constituia o sărbătoare a lui Menuhin. Sub bagheta lui Mihai Brediceanu, s-a produs la Lucerna pe scenă simfonia *Oedip* a lui Enescu și toată sala vibra când, în actul II, întrebat de Sfinx ce e mai tare decât destinul, Oedip răspunde: „Omul, omul“.

Atașamentul său față de maestru nu avea limite. Spunea despre Enescu, că „tot ce face el poartă pecetea lui Enescu“ și că „era o forță a naturii“. „Era cel mai cultivat violonist pe care l-am cunoscut vreodată.“ Dincolo de vioară, „avea un respect înăscut și compasiune pentru viața și strădania oamenilor, o iubire nețărnută și o nesfârșită blândețe.“ Reciproc, Enescu îl considera pe Menuhin ca „un discipol de excepție“. Vioara lui, „Guarnerius, filius Andreae“, care l-a însoțit în toate turneele sale, i-a lăsat-o lui Menuhin, „fiindcă e singurul în care am o încredere deplină“. Menuhin m-a invitat la el la Gstaad. Cursurile se țineau într-o biserică. Am fost surprins să văd că în echipa lui erau mulți tineri români. Nu auzai exerciții ale bucatărilor muzicale, ci prezentarea lor în forma care era așteptată la concertul deschis publicului. Am stat ore întregi copleșit de muzica frizând perfecțiunea.

Peste un deceniu, când mi-am încheiat perioada nefastă și am întemeiat Fundația de la Marea Neagră, l-am rugat pe Menuhin să onoreze instituția ca membru al consiliului științific. A acceptat fără ezitare și fără detalii. A spus în glumă: „Fac ce doriți, dar nu mă convocați la ședințe“. A fost printre primele personalități care au făcut parte din consiliu, dar acceptarea lor era de acum ușurată de prezența deja confirmată a lui Menuhin. Sentimentele lui față de Enescu erau de mult extinse asupra României, pe care o privea în mod natural drept „țara cea mai muzicală din Europa“. L-am simțit alături de noi atunci când cursurile internaționale de la Marea Neagră traduceau în faptă ideea unei lumi ilustrate de pe broderia multicoloră și armonioasă a cooperării.

Pamela Aall

Pe Pamela Aall am cunoscut-o în dese călătorii vizând educația, la Washington, unde activa în institute (International Education), fundații (Rockefeller) și Consiliul Internațional pentru Educația Internațională. Se înființase după ani mulți de lobby și discuții o instituție nouă și neobișnuită. Era USIP, un institut al păcii aflat sub autoritatea Senatului. Îl cunoscusem pe promotorul ideii, senatorul de Hawaii. Pamela Aall (numele e suedez) a fost numită director al Programelor de Educație la USIP. O vizitam deci în această ultimă calitate și puteam să-i sugerez o reuniune internațională în colaborare cu Fundația Universitară a Mării Negre. După ce a cules aprobările de rigoare, proiectul intră în pregătire. Ca să ușureze finanțarea, Pamela Aall s-a asigurat de copatronajul CEPES/UNESCO, unde avusese un cuvânt de spus în Conferința Rectorilor Germani (HRK). Subiectul mi-a fost inspirat de o discuție a mea cu Martin Leer de la UPAZ (Universitatea de Pace a Națiunilor Unite), care și-a trimis apoi reprezentant la sesiune. Ea s-a ținut la Sinaia, în februarie 2001.

Dintre toate experiențele mele, acesta a fost una dintre cele mai reușite, serioase și constructive. Era vorba despre îmbunătățirea pregătirii celor care se ocupau de relații internaționale și diplomatie. Mai explicit: se numea Relații Internaționale, Studii Actualizate și Formare.

Organizatoarea a fost de o totală discreție. Nu voia ca reuniunea să apară drept o acțiune americană. Participanții veneau toți din regiunea noastră: Turcia, Rusia, Moldova, Ungaria, Germania, Croația, Bulgaria, Azerbaidjan, Armenia și Albania. Erau toți profesori sau experți din 14 țări. Îi cunoscusem pe Yenokian al Armeniei și pe Abdullayev din Azerbaidjan și eram sigur

că faptul că țările lor se aflau în stare de război nu va afecta atmosfera colegială a lucrărilor. Toți delegații români erau legați de activități universitare în acest domeniu: Vasile Secăreș, Dionisie Duma și Vasile Pușcaș de la Cluj și Constantin Ciupagea.

Într-o stațiune ca Sinaia, plimbările pe zeci de trasee deveneau ușor locuri în care se schimbau idei cu folos. Așa că grijile doamnei Aall în privința comportamentului unor balcanici sau orientali războinici au fost rapid risipite. Am pus la încercare capacitatea mea de a face o comunicare inovativă, deși era greu să spui ceva nou în materie. Am prezentat totuși un program modular. Presupuneam că tinerii puteau să opteze pentru una din zece cariere legate de relațiile internaționale: diplomați, funcționari de instituții (ministere), manageri, economiști, finanțiști, istorici, conducători de proiecte internaționale, educație, jurnalism și domeniul militar. Este constituit fondul de module: 50 de lecții. Apoi se desemnează cele 20 de lecții pentru fiecare specialitate, studenții alegându-și-le pe cele de interes pentru vocația lor.

Ideea era prezentată în cuvinte puține, dar erau anexate liste ușor de parcurs de cursuri distribuite fiecărei specialități.

Genul de cursuri era cel pe care îl țineam și la Marea Neagră, adresat îndeosebi postuniversitarilor, cu țările adoptate sau în curs de alegere. Era și cel urmărit de Universitatea ONU din Japonia și de doamna Aall la Washington.

„N-ați vrea să tipăriți cartea? Intră în costurile cursului, desigur.“ Și așa a ieșit *International Relations*, publicată de Fundația Mării Negre în limba engleză, cu 130 pagini.

Colaborarea nu s-a oprit aici. În curând, la Marea Neagră primim o ladă de cărți publicate de USIP.

Și când te gândești că totul se datora doamnei Aall, cu calmul, discreția și competența ei. Nu era doar un manager impecabil. În colaborare cu alți cercetători, a publicat cărți importante ca: *Managing Global Chaos: Sources and Responses to International Conflict* (1996) și cu doi ani înainte de seminarul nostru: *Multiparty Mediation in a Complex World* (1999). O personalitate care a sprijinit Fundația Universitară a Mării Negre.

Ernst Ulrich von Weizsäcker

Fiul unui fizician celebru și nepot al unui președinte al Germaniei, a devenit cercetător și om politic, membru al Parlamentului. Membru activ al Clubului de la Roma, a ajuns în prezent președintele lui. A călătorit mult.

Fiica mea care predă informatică la un colegiu din New Hampshire, în SUA, mi-a semnalat în 2010 prezența lui la colegiu, unde a ținut o conferință.

Lucrarea care l-a făcut celebru este o inspirată analiză a producției mondiale, care ar putea fi amplificată considerabil. Ea este intitulată: *Factorul Patru: Dublarea averii, înjumătățirea uzului de resurse*. A mai scris o carte despre *Limitele privatizării*.

Cea mai recentă este *Factorul Cinci*, pe care prezentat-o la București, la o reuniune internațională în 2013.

A fost o adevărată relaxare a minții, când am parcurs referințele lui mature și responsabile în problemele în care suntem înconjurați de formațiuni militante de „triumfalism al pieței”. După ce a analizat rațiunile care i-au condus pe Reagan și pe Thatcher, autorul arată că „după 1990, ceva s-a întâmplat, ceva ce nimeni nu a planificat sau prezis: capitalismul, conștient de victoriile sale complete, a devenit din ce în ce mai unilateral și arogant. Practici anterioare de includere socială s-au prăbușit și au fost înlocuite de maximalizarea avantajelor unei investiții... Această metodă a câștigat la început admirația pe piețele financiare, dar și titlul reprobabil de «lăcustă» în cercurile de critici ai globalizării... Dereglementările, tăierea taxelor pentru corporații au redus beneficiile sacrale pentru muncitori... Niciun spațiu n-a fost lăsat pentru mediu și gândirea de termen lung. Pentru mulți ani, prăpastia între bogați și săraci s-a lărgit în aproape toate țările... Piețele au triumfat asupra statelor și i-au forțat pe politicieni să adopte politici plăcute investitorilor... Dominația pieței au mers mână în mână cu dereglementările, liberalizarea și privatizarea unor funcțiuni publice ce aparținuseră statelor.”

Aceste considerații preced o sobră analiză a crizei din 2008. Ideile despre rolul statelor sunt tratate cu același obiectivism și realism. „Ceea ce am numit un «stat puternic» nu e, desigur, un stat birocratic, sau protecționist. Există vreo soluție de a restabili o balanță echitabilă între bunurile publice și interesele private?” Ceea ce autorul susține este o guvernanta globală, adică „reguli și instituții ce trebuie dezvoltate mai departe și adaptate și care vor trebui respectate de afacerile private din toate țările”.

Era, cred, de așteptat că oamenii care susțin primatul economisirii resurselor naturale, cum proceda von Weizsäcker, să adopte axioma rolului respectat al statelor, instrumentul principal de a o realiza.

Într-un spațiu vast, cartea analizează aplicarea Factorului 5 în sectoarele construcțiilor, industriei grele (oțel și ciment), agricol, camioanelor grele și aviației. Cititorii se lămuresc și ce este acest misterios factor. Aș putea să-l rezum, poate imperfect și simplificat, prin vizitarea unei camere dintr-o clădire. „E mereu frig aici”, spune proprietarul. „Și așa va fi dacă veți menține

aceste geamuri, acești pereți, această podea. Înlocuindu-le cu materialele potrivite, ele ar putea salva căldura. Ele ar fi capabile să înmulțească de cinci ori productivitatea resurselor. Și veți avea căldură, micșorând prețurile pentru combustibil.”

Când am lansat revista *Millennium III*, pe a cărei copertă scria „Atelier de Idei și Proiecte pentru Integrare Europeană și Civilizația Globală”, l-am rugat pe von Weizsäcker să fie membru în comitetul ei științific. Pe câțiva dintre ceilalți membri îi cunoștea de la Clubul de la Roma și a acceptat. Cred că la multe lui domenii de reflecție, populație, mediu, resurse, dezvoltare, a adăugat cu folos și bine inspirat problemele viitorului și studiile prospective. Este acum membru al Consiliului Viitorului Mondial.

Elisabeth Mann-Borgese

Am întâlnit-o în Elveția, când participam la o reuniune internațională ce s-a ținut la Zürich. Era la începutul anilor '80, când lucra ca profesoară la Universitatea Dalhousie din Canada, pentru studiul oceanelor în care se specializase. Cu austrieii, se afla în relațiile cele mai bune. Ei o invitaseră ca expert să facă parte din delegația Austriacă la Conferința Dreptului Mării ce a durat nu mai puțin de 13 ani. Astfel că drumurile noastre se încrucișau pe terenul ONU. De Elveția o legau amintiri speciale, ca mezină a marelui scriitor german Thomas Mann, refugiat în Elveția la venirea la putere a lui Hitler.

În cursul conversației în care apelam la lecturile mele din Thomas Mann, m-a invitat să vizitez fosta lor locuință în refugiul din anii '30, devenită casă memorială deschisă publicului. Am văzut că trăia emoția revederii acelui loc al adolescenței sale și că era o adevărată aduloare a tatălui său. Locuiseră aici până în 1938, când și-au continuat refugiul și apărarea de mânia nazistă în Statele Unite ale Americii.

Elisabeth evoca perioada elvețiană și cu pasiune povestea ce făcea și ce scria tatăl său. Fiind fiica mai mică, o poziție mai înaintată în ierarhie avea Erika, sora sa mai mare, care îl însoțea peste tot și chiar colabora în scris cu tatăl ei. Scriitorul se afla la un punct de azimut în cariera lui literară. Luase în 1929 Premiul Nobel pentru Literatură. Încheiase o perioadă glorioasă cu cărți care făcuseră ocolul lumii, începând cu *Casa Buddenbrook*, trecând prin *Confesiunea escrocului Felix Krull*, *Moarte la Veneția*, *Mario și vrăjitorul*, *Muntele vrăjit* într-o listă mult mai cuprinzătoare. În faza elvețiană finalizase trei dintre cele șase volume ale lui *Iosef și frații lui*. În America va scrie *Lotte la Weimar* și *Doctor Faustus*. Mi l-am reprezentat ca un psiholog

pătrunzător care cerceta cu minuție psihicul omenesc, transformând teoriile în cazuri palpitate. Aici deci îl văzuse pe tatăl său lucrând la masa lui de scris, desfăcând plicurile unei vaste corespondențe, răsfoind revistele care scriau despre el și, mai ales, așternând rânduri noi pe hârtia albă.

Peste câțiva ani, întâlnind-o din nou, i-am vorbit despre Fundația Mării Negre, care putea interesa un oceanograf. A răspuns invitației de a ține o conferință la cursurile de vară. Iat-o în vizită, interesată în convorbiri diplomatice despre Legea mării și problemele unei mări cvasiînchise ca Marea Neagră. A vizitat și centrele de cercetări ale academicienilor noștri de la Constanța. Ea era autoarea unei cărți, *Drama oceanelor*, și pregătea alta despre gestiunea mărilor ca resurse globale. Universitatea din Constanța i-a acordat titlul de doctor de onoare, iar lumea o întâmpina cu interes, admirație și chiar cu flori.

În articolul său, „Schimbările mileniului“, pentru revista noastră, scria: „Este, într-adevăr, posibil ca schimbările în harta geo-politică a lumii să nu fie mai puțin pătrunzătoare decât cele de pe harta mileniului al doilea“. Era pasionată de opera la care participa – elaborarea unei noi ordini în domeniul oceanelor – și unde vedea modificări majore ale vechilor concepte „proprietate“, „suveranitate“ și „guvernanță“. Oceanele încetau să fie o proprietate a nimănui, susceptibile de dominația unilaterală a unor mari puteri și intrau într-o proprietate comună a omenirii. În acest sens, se apropia de vederile și interesele lumii mai puțin privilegiate și își manifesta rezerve față de doctrinele Vestului dezvoltat. „Modelul european al democrației, bazat pe sistemul de partide, dă semne de uzură și ruptură, de corupție și comercializare, chiar în țări unde este stabilit de mult.“ În cazul oceanelor, susținea că sunt factori care transcend piața, transformă suveranitatea și schimbă natura proprietății și care fac mai adaptabil sistemul bazat pe comunitate.

Nu au întârziat alte gesturi de sprijin acordat proiectului românesc. Fundația noastră a devenit membră a Institutului Oceanic de la Malta, privind însărcinarea de a fi un centru de coordonare regională. A acceptat să facă parte din consiliul nostru științific, unde găsea colegi precum Thor Heyerdahl și comandantul Cousteau.

Eleonora Masini

Este o personalitate cu prezență nedezmintită în toate programele a două mari centre: Clubul de la Roma și Federația studiilor de viitor, la care și-a adăugat colegiala contribuție la Fundația Universitară a Mării Negre. La un moment dat, a fost președinta Federației care își ține Adunarea Generală în

China – un debut politic pentru chinezi –, care a pus probleme delicate de organizare în următorii zece ani, 1980–1990. Am admirat metodele ei președințiale, calme, atente, cu respectul detaliilor, dar și al diversității opiniilor. Ca președinte, după ea a urmat Johan Galtung. O vreme, activitățile ecologice văzute în prisma prezentului și viitorului se derulau în prezența acestei harnice și imaginative echipe Masini – Galtung.

A vizitat România și am invitat-o la casa mea din Văleni, unde am primit-o cu soția mea ca în familie. Era atentă la tot ce vedea și traducea în termeni sociologici, ca de pildă la noile construcții de pe centura Ploieștilor.

Educația sa politică s-a făcut în timpul lui Mussolini, când tatăl său și mama figurau pe o listă de arestări și deportări. Au fost ascunși la o mănăstire catolică. Maicile de acolo i-au demonstrat ce era solidaritatea omenescă. N-a uitat acest lucru și, devenită profesoară în studiul prospectivei, a ținut în mod continuu cursuri la Universitatea Gregoriană, aflată sub egida papei. A mai ținut cursuri la Universitatea din Trieste. A coordonat un proiect UNESCO, „Viitorul Culturilor”. Era căsătorită cu un medic, avea trei băieți, dintre care pe cel mai mic l-a trimis la studii în China. Mai târziu, acesta, ca sinolog „en titre”, a ținut lecții de limba chineză la o universitate, care au atras studenți în număr record față de orice altă universitate italiană sau din alte țări. Și alte centre de prospectivă, precum cele franceze sau austriece, o stimau pentru lucrările ei. La noi a făcut expuneri la centrul de prospectivă al Academiei.

Ne întâlneam de multe ori la cursurile de vară de la Dubrovnik, unde făcea parte din conducerea Centrului Interuniversitar (1984–1996).

Eleonora Masini a scris și pentru *Millennium* despre globalizare și ecologie umană, văzute în studiul viitorului. Ceea ce știm și observăm sunt pierderile ecologice ca despăduririle, poluarea și insuficiența apei potabile, ca efecte ale politicilor de economie și tehnologie. Când facem lista țărilor – și Masini o prezintă – vedem că lumea este afectată în toate regimurile ei pe o scară globală. Globalizarea este de acum privită în lumina ecologică și culturală.

„Putem spune că globalizarea este un fenomen ce implică țări, popoare și indivizi”, spunea în concluzie Masini. „E mult citată și acum știm multe despre ea. Dar a existat, poate, o insuficientă reflecție asupra faptului că societatea contemporană suferă din cauza globalității înseși. Chestiuni ecologice manifestă această suferință, la nivelul relației omenire/cultură, mediată de cultura creată de oameni și aflată în constantă evoluție prin cunoașterea crescândă științifică și tehnică. Analiza e necesară în diferite contexte culturale, astfel ca relația ecologie/globalizare să poată fi înțeleasă mai bine în termenii viitorului, ca și în aceia ai diferitelor culturi.”

În acest fel, glasul Eleonorei Masini se alătură la semnele de alarmă pe care colegii săi le dau, atunci când curente aparent atrăgătoare conțin germinii malefici ai declinului, afectând generațiile prezente și viitoare.

Jean d'Ormesson

Un om de mic de statură, cu zâmbet permanent și cu ochi mișcători, pătrunzători și purtând mesaje. L-am întâlnit la UNESCO, Paris, unde conducea atunci Consiliul Internațional de Filosofie și Studii Umaniste. Din primul moment, mi-a spus că a copilărit în România, când și-a urmat tatăl, ambasadorul Franței la București, marchizul André Jean d'Ormesson. Era uimitor câtă familiaritate avea cu cultura, întrecută doar de istorie, dar și aceasta construită pe o pasiune personală pentru vechimea și nobilitatea familiei sale. Se privea ca un inel de aur agățat pe firul de mătase împletită al unei generații ce se pierdea în trecutul îndepărtat. Întreaga lui persoană vibra de o neliniște interioară care îl ducea mereu în direcții noi. Pentru mulți, a fost o vreme directorul ziarului *Le Figaro*. Pentru alții, este însă academicianul care a ocupat locul lui Jules Romains, devenind mai târziu decanul Academiei. Pentru cei mai mulți, a fost însă scriitorul care nu lăsa pana din mână. Cele mai multe scrieri ale lui sunt biografice în mod direct și mărturisit, dar și travestit în personajele sale sau ascuns în inima unor strămoși nobili. M-am lăsat delectat citind *Gloria Imperiului*, un imperiu care n-a existat, dar prin care înțelegi ce făceau toate imperiile. Apoi *Vagabondul care trece sub o umbrelă găurită*, unde, ca în toate scrierile lui, domnește umorul și capacitatea de a se lua în derâdere binevoitor. În *Istoria evreului rătăcitor* se află o istorie succintă a omenirii. Printre alte scrieri, se numără *Și tu, inima mea, de ce bați?*, *Creația lumii*, dar și *E un lucru ciudat la sfârșitul lumii* și, în fine, *Într-o zi voi pleca fără să spun totul*.

Sunt numai câteva titluri care îmi vin în minte. Adevărul este că, dacă îi vedeam numele pe o carte, o luam imediat. Premiile și distincțiile, titluri și decorații veneau de peste tot. A fost bucuros când România i-a acordat premiul Ovidiu, ca recunoaștere a operei sale.

Pe cartea *Gloria Imperiului* a scris următoarea dedicație: „Pentru Fundația Universitară a Mării Negre, care efectuează o muncă ce l-ar fi încântat pe împăratul Alexie, cu gratitudinea mea și urările mele călduroase pentru proiectele lor și o vie simpatie, Jean d'Ormesson“.

Pe cât de generos și amical este el, pe atât de frământată este mintea lui. Își face mereu examenul și se acuză de toate slăbiciunile. În *Din partea lui*

Jean, primul capitol este intitulat *Sunt un prost*. Se acuză de lenevie și ușurință. Începea mereu cărți și apoi se oprea la pagina 30. Ura „sistemele” care-i dădeau amețală. Are atracție spre o viață rătăcitoare și nomadă. Dezordinea este privită cu simpatie: „E tinerețea lumii”. El, care a condus unul dintre cele mai mari ziare ale Franței, spunea: „Detest aceste jurnale, pentru josnicia și ticăloșia lor, pentru că mă duc într-o lume de care mă despart reveriile. Le iubesc pentru că îmi aduc zgomotul de voci, acel murmur și agitația mulțimilor care trăiesc, urăsc, adoră și mor”. Dar se apropie de mesajul său: „Iubesc această lume în care trăiesc, ceea ce îmi procură și ceea ce îmi impune: soarele pe zăpadă, biroul de luni, revoluția de mâine, curajul și disperarea, războiul și pacea, așteptarea, triumfurile, insuccesele, dragostea, aproape nimic. Ce fericire să trăiești în lume! Și că totul ne este dat”. Izbucnește apoi în concluzie. Ne spune că el călătorește fără destinație, fără piloți și fără sens. „Deschid doar ochii pentru a vedea cum defilează timpul, norii, pasiunile altora. Îmi vine chiar ideea că nu voi muri niciodată, pentru că am trăit. Salut imortalității. Salut timpului care trece. Salut tuturor eșecurilor. Salut amorului nebun, disperării și eșecurilor. Salut soarelui. Salut serii care vine. Salut zilei morții mele care va veni totuși. Salut indiferenței, închisorilor, revoluției care începe. Salut. Salut. Salut. Salut la tot. Salut la nimic... Strig. Că viața e foarte frumoasă și că lumea îmi place... Și mă binecuvântez de a fi în lume. Și îmi spun că poate și eu voi descoperi ceruri.”

Cititorul ajuns aici îi va spune „Salut!” că a ajuns la o idee atât de simplă și strălucitoare, dar până aici, câtă frământare creatoare, câte vise, câte proiecte, câte încercări, câte înfrângeri și câtă glorie.

Rei Shiratori

Pentru noi, Rei Shiratori a însemnat Japonia. A fost atât de câștigat de ideea Mării Negre, încât a adus nu unul sau doi studenți, ci grupuri mari. Evenimentul cel mai răsunător a fost combinarea unui curs special cu o masă rotundă de istorici japonezi și români pe tema Balcanilor. Japonezii, un popor atât de omogen, nu înțelegeau bine de ce o regiune mică a Europei adăpostește o varietate atât de mare de națiuni, limbi și culturi. Am organizat cursul pentru cei 20 de studenți japonezi, care l-au urmat cu o conștiințiozitate remarcabilă. Iar pentru masa rotundă, am închiriat un fost castel cu bazin la mijloc, înconjurat de mese confortabile.

Cu toate că studenții formau un grup compact, iar fetele mergeau prin oraș ținându-se de mână, s-au produs și întâmplări neașteptate. O fată s-a

îndrăgostit de un român în mare secret. Fiind în Japonia, m-a căutat, spunând că vrea să vină în România în afara programelor Fundației, ca să-și viziteze viitorul soț și familia lui. Mi-am dat, desigur, acordul și l-am chemat pe alesul inimii ei. I-am zis că e păcat, cu calitățile pe care le dovedește, să stea ca funcționar mărunț la Ministerul Economiei și Industriei. M-a rugat să nu fac una ca asta, întrucât ceea ce a impresionat-o pe noua lui prietenă a fost tocmai că lucrează la acest minister, foarte respectat în Japonia. Fata a venit, tinerii m-au vizitat fericiți, familia agreea căsătoria. Soarta le-a fost însă ursuză și evenimentele, împotriva. Invitația de a vizita Japonia, pe care a primit-o tânărul, a fost confiscată de directorul lui de minister, care a folosit-o pentru el.

În aceeași călătorie în Japonia, gazdele mele din cercul lui Shiratori îmi solicită să primească o japoneză pentru a petrece o ședere mai mare la cursuri. Este o economistă de prim rang care a avut neplăceri cu sănătatea (o depresie, de fapt) și această experiență i-ar ajuta refacerea. De acord, desigur. Vine în țară, o invit la o masă colegială pentru a înțelege mai bine situația și îmi relatează următoarea istorie a suferințelor sale. Era invitată în America, unde în intervențiile sale a făcut elogiul Japoniei, subliniind superioritatea ei economică față de SUA. S-a lăsat condusă de o trufie nejustificată, pentru că între timp Japonia intrase în criză. „Am greșit, trebuie să plătesc.“ „Și ce ai făcut?“ „M-am sinucis“, mi-a spus ea calm. „Adică?“ „Mi-am tăiat venele, dar am fost salvată de colegi și m-am vindecat. La spital am fost îngrijită de o călugăriță catolică și am adoptat religia ei.“ Nu mă mai miram că drama aceasta i-a produs o depresie mai adâncă. Se pare că, cerându-i și expuneri teoretice pe lângă cursurile la care asista, s-a făcut mai bine și a putut să-și reia cariera didactică și de cercetător, după aceea la ea acasă.

Aceste întâmplări mai degrabă exotice care se produceau în relațiile cu japonezii dezvăluie mult din complicata lor cultură, mentalitate, tradiții vechi în veșmânt modern, dar ne-au arătat ce înseamnă, pentru un proiect ca al nostru, să își dezvolte latura internațională în alte orizonturi.

Rei Shiratori a publicat în *Millennium III* un substanțial studiu (de circa 30 de pagini) cu titlul *Economie, Cultură și Politică: câteva reflecții despre pace*. El pornește de la faptul că existența și stabilitatea unui sistem politic sunt analizate în lumina diferențelor în formele constituționale și în această perspectivă încearcă să înțeleagă prevenirea conflictelor în sistemele politice din secolul al XXI-lea în Europa și Asia, făcând apel la o teorie a politicilor bazate pe subculturi. Cheia oferită, de obicei, pentru explicarea democrației și a evitării conflictelor violente era nivelul dezvoltării economice. O analiză nouă este aceea care pornește de la „subculturi“, cum a procedat Stein Rokkan. Cum vedem conceptele „centru“ și „periferic“? Ele pot fi privite

dintr-o perspectivă globală. Se pare că suntem la punctul în care în loc de democrație națională vorbim de una „trans-națională“, de la democrație numerică trecem la o democrație bazată pe consensul ținând seama de minorități. Analizele privind Europa se aplică și Asiei, unde sursa conflictelor politice majore constă în procesul rapid de formare a națiunilor. Cu aceste considerații, se ajunge la „clivajele“ (rupturile) între subculturi, care pot fi teritoriale, culturale, economice și politice. Ele ne ajută să determinăm situația balanței centru/periferie. Cu aceste considerații, este prezentată harta conceptuală a Asiei, care poate surprinde prin grupurile de state manifestând asemănări sau diferențe în condițiile în care „clivajele“ pot deveni esențiale pentru securitatea lor.

În alt studiu (vol. 15–16), Shiratori se ocupă de *Țara divizată și guvernul democrat*, o problemă care a apărut atât în Europa, cât și în Asia. În lumea a treia, state stabilite cu frontiere coloniale, care divid națiunile sau includ națiuni plurale. Opțiunile pentru viitor ar putea fi exprimate prin: 1. Diviziunea în mai multe state rivale; 2. Hegemonia unui sector majoritar și 3. Coexistență pașnică, ce conduce și la stabilirea unui regim democratic.

Sunt discutate și teoriile contemporane, cât și condițiile unui guvern democrat într-o țară divizată ca federalismul, proporționalisme în toate sectoarele, împărțirea sectorială a puterii și vetoul minoritar. Iar apoi apar răspunderile elitelor, toleranța, respectul, excluderea violenței, dezvoltarea economică, stagii de integrare în căutarea unei permanente coexistențe.

Shiratori oglindește în studiile și cercetările lui nevoia japonezilor de a studia și cunoaște experiența altor țări, pentru o mai bună desfășurare a vieții democratice în sânul ei. În această arzătoare năzuință se oglindește modul de gândire analogic care îl înlocuiește pe cel deductiv al Occidentului. Ei nu se întreabă „cine sunt ceilalți?“, ci „ce fac ceilalți“ și, mai ales, „cum?“. Prin aceasta, se dovedesc însă a fi la fel de pragmatici și realiști ca și cei cu care au purtat războaie sau au creat colaborări profunde.

Roseann Runte

Se afla printre noi, în cercurile celor preocupați de problemele educației, o profesoară care reprezenta un perfect simbol al universității: Roseann O'Reilly Runte. În faza în care am cunoscut-o, era președinta unei universități canadiene, Carleton University din Ottawa. În alta, era președinta Universității Old Dominion din Virginia, la Norfolk, cu trecut istoric. A mai fost președintă la Victoria University din sud-vestul Canadei și încă

în două locuri ca membră a Clubului de la Roma. Acolo am întâlnit un alt om preocupat de educație, spaniolul Ricardo Díez-Hochleitner, un fost ministru al Educației, care ne-a invitat prin anul 2000 pe amândoi la Madrid la o reuniune internațională. Cu acesta din urmă, relațiile erau „avansat” amicale. Mi-a prefăcut cartea *Zece mii de culturi, o singură civilizație*. La recepția dată sesiunii, a participat regele Carlos, pe care îl întâlneam a doua oară în subiecte legate de educație, prima dată fiind în 1979.

Roseann Runte avea un stil doctoral, măsurat, bine organizat și întotdeauna la subiect. Era specializată în gestiunea universităților, dar când vorbea despre cunoștințe și idei, le trata cu rigoare și ordine. Cu surprindere, am descoperit că sub această față a preciziei și clarității se afla o inimă caldă și emotivă. Scrisa versuri și chiar bune. O carte se intitula *Cântece melancolice*, urmată de *Călătorii în interior*. A fost tradusă în mai multe limbi, inclusiv în română. Pe această temă, universitățile Vasile Goldiș din Arad și Universitatea din Timișoara i-au acordat titluri de doctor honoris causa.

Iat-o deci pe prietena Universității Mării Negre solid ancorată în cultura noastră contemporană.

Din articolul ei trimis revistei *Millennium*, la primul ei număr se vede claritatea și convingerea cu care își apără ideile. Se consideră o partizană a limbajului și culturii, adică a substanței profesiei ei. Le analizează în „contextul unei schimbări tehnologice rapide asumate”. Pentru aceasta, dezbată limbajul ca parte a culturii, discută rolul metaforei în cunoaștere și rolul de bază în comunicare. În plus, dialogul trebuie reținut în inima învățării.

Urmează o demonstrație că succesul economiei de piață depinde de abilitatea comunicării. Are legătură cu știința și în acest sens îl citează pe Ilya Prigogine, care spunea că știința constituie un dialog cu natura, iar natura este definită de cultură. Concluzia autoarei este plină de încredere. „Expansiunea schimburilor culturale va conduce la noi vocabulare, noi limbi și noi culturi, rezultând din reinventarea perpetuă a naturii.” Iar viitorul nu aparține lui Esperanto, nici englezei, ci va fi „ca o grădină botanică, o continuă demonstrație a invenției omenesci”.

La începutul articolului său (*Millennium*, 1999/2000), „Globalizarea și Universitatea”, autoarea nu își ascunde nemulțumirea față de globalizare. „Vorbim mult despre ea, dar, de fapt, nu avem multă gândire globală.” Situația nu este încurajatoare: „Țările dezvoltate sunt disperate de «brain drain» (scurgerea creierelor), în timp ce țările în curs de dezvoltare suferă o nouă formă de exploatare: colonialism intelectual, facilitat de tehnologie. Transferul de tehnologie implică intensificarea dependenței economice și ciclul sărăciei și puterii au o continuitate garantată. Această îmbrățișare egoistă,

bazată pe profit este sărutul morții, antiteza globalității...“ Dar „dacă globalismul este încă un concept nerealizat, el poate fi conceptul drept scop? Într-adevăr, există o dimensiune a universității numită, de obicei, «internățională». Dacă o acceptăm pentru definirea unei globalizări posibile: globalizarea populației (schimburi de studenți), a cercetării (comunicare, proiecte comune, conferințe etc.), a învățării (curriculum, subiecte de interes comun), administrativă (organizare, dotare). Iată scopuri, obiective și subiecte de acțiune pentru globalismul universităților. Dacă toți studenții lumii ar fi să beneficieze de o experiență comună, ei ar avea o bază pentru discuții și dialog“. Am fost plăcut impresionat că în bibliografie citează și raportul *No limits to learning* către Clubul de la Roma.

Pentti Malaska

Pentti Malaska era un economist finlandez de care mă apropiasem vârsta, apartenența la aceleași organisme internaționale ca Universitatea de Artă și Știință sau Clubul de la Roma și o admirație pentru puterea lui de muncă. Era cel mai harnic și mai fidel dintre toți susținătorii și prietenii Fundației Mării Negre. Desigur că ne vedeam des, la întâlnirile internaționale, dar ne invitam și reciproc, fiecare în țara lui.

Deși cunoscusem Finlanda într-un turneu diplomatic din iarna anilor '69-'70, îi răspund invitației cu interes, în altă iarnă și mai cumplită ca prima. Am verificat de la aeroport continuitatea de preocupări. Îl întreb ce mai scrie și ce îl preocupă. „Ți se va părea ciudat, a spus el, dar mă ocup de omul primitiv.“ „Închipuie-ți că eu sunt tot pe acolo, la începutul istoriei, să mă lămuresc când, între cine și de ce au apărut războaiele.“ Malaska m-a familiarizat cu forma mentală a Finlandei. Predomină frigul. Casele sunt construcții modeste, de mică înălțime ca să evite vântul, pitulându-se în locuri ferite. Sunt muncitori. Vorbesc puțin. Se zice că un copil își neliniștea familia nepronunțând niciun cuvânt. Într-o bună zi, când aveau musafiri, copilul începe să vorbească destul de coerent și de corect. Părinții sunt uimiți. Îi spun când rămân singuri: „Ce-i cu tine? De ce n-ai vorbit niciodată, deși știai s-o faci, așa cum ai dovedit azi?“ „Simplu, a zis copilul, n-am avut niciodată ceva de zis.“ În case, lumea umblă fără pantofi, în ciorapi groși sau papuci. Se respectă curățenia, simplitatea și intimitatea. Cred că se apropie de alți oameni, vecini sau călători, încet, cu grijă și prudent.

Știu să îndure nu numai frigul, ci și ocupațiile străine. Au fost când sub ruși, când sub suedezi. Dar astăzi le arată monumentele lăsate de ei în orașe,

cu o mândrie egală cu cea față de propriile construcții. S-a vorbit mult de Războiul Rece, de mentalitatea de nezdruncinat a Finlandei ce păstra relații bune cu Estul și Vestul deopotrivă. Evenimentul pentru care au lucrat cu mai mult interes și cu o pasiune de care nu au fost bănuți în trecut a fost găzduirea conferinței paneuropene din anii '70.

În articolele sale pentru *Millennium*, Malaska reflectă înclinarea culturilor din nord spre problemele practice, actuale și spre soluțiile ce pot fi concepute. Într-un studiu amplu (*Millennium*, 1999) el analizează „Elemente socio-cibernetice de tranziție ale muncii în perioada industrială târzie”. După sublinierea importanței muncii, drept concept fundamental, el se ocupă de ciclurile lungi, precum cele ale agriculturii, urmată de industrie. În prezent, în perioada parcursă, societatea devine postindustrială. Cel care a creat termenul, Daniel Bell, crede că în SUA societatea postindustrială a și început odată cu anii '70. Se produce o evoluție de la creșterea extensivă la cea intensivă. Secundează faptul că ne apropiem de o societate informațională.

Sunt foarte instructive evoluțiile muncii de la agricultură la industrie și se dau exemple, inclusiv al Finlandei. Când industria a depășit agricultura, a apărut al treilea candidat la împărțirea rolurilor: serviciile. În industrie s-a trecut de la faza extensivă la cea intensivă, iar valoarea economică e creată din ce în ce mai mult de servicii. Sunt importante și implicațiile pentru formarea forței de muncă. I-am spus lui Malaska că întrevăd, după ce l-am citit, o creștere profesionalizare a educației.

Într-un alt eseu al lui, se referă la forțele care reflectă dezvoltarea tehnologiei, degradarea naturii și stilurile de viață adoptate pe scară globală. Programul se realizează în condiții de limite, care apar când sunt aspre ca niște forțe de recul. Forțele avute în vedere sunt: globalizarea, integrarea, regionalizarea, fragmentarea. Iată-ne din nou introduși în problematica de actualitate în care suntem nevoiți să cântărim avantajele și dezavantajele progresului tehnicii și ale științei, cerându-le un certificat al „etosului” pe care trebuie să îl respecte.

Serghei Kapița

Fiul lui Piotr Kapița, fizicianul care deținea Premiul Nobel, iar reîntors de la Londra la Moscova a contribuit la perfecționarea armelor nucleare, a urmat cariera de fizician a tatălui său. Nu a fost lipsit de succese el însuși în electrodinamica aplicată și în domeniul fizicii acceleratoarelor sau în funcționarea microtronilor ce produceau fluxuri de electroni. Treptat, atras de probleme ale istoriei științelor și de interfața științei cu societatea, s-a făcut

cunoscut pentru cercetări demografice și modelele matematice ale acestui domeniu. Și mai mult succes a întâmpinat când a condus un program de televiziune pentru popularizarea științei, intitulat „Evident, dar incredibil”, urmărit de un larg public și răsplătit de premiul Kalinga al UNESCO.

L-am întâlnit la Clubul de la Roma în care era membru și am stabilit o relație amicală, amuzându-ne și de asemănarea numelor noastre. Făceam un duet bun, Kapița și Malița. Era un pacifist convins. Frecventa și reuniunile mișcării de la Pugwash. Descria primejdiile fără precedent ale unui război nuclear și cum ar arăta „iarna nucleară” pentru omenire. Pe aceste teme era căutat de numeroase organisme internaționale, inclusiv ONU.

A acceptat să fie membru al Fundației și și-a manifestat sprijinul, publicând un articol în revista *Millennium III*, 1999. În acesta, ocupându-se de dimensiunea securității globale, el pleacă de la rapida creștere a populației, care produce resurse de muncă ieftină pentru dezvoltare sau facilitează progresul tehnic. Transformările rapide de acum durau altădată circa un secol. Luând în considerație factorii militari, economici și ecologici ai securității globale, cel dintâi care cere a fi evaluat este factorul demografic. Iată de ce este necesară o interacțiune și multiplicare a expertizei și eforturilor cercetătorilor din diverse domenii.

Următorul pasaj este semnificativ pentru felul lui de a gândi. „În ajunul Revoluției Franceze au fost scrise *Enciclopedia Franceză* și *Eseul asupra principiului populației*, ale lui Malthus. La sfârșitul Primului Război Mondial, a fost publicat *Untergang des Abendlandes*, a lui Oswald Spengler, și au fost făcute descoperiri mari în știință. Recent, unii istorici au scris despre sfârșitul istoriei și ciocnirea civilizațiilor, în Rusia un val de pesimism se face vizibil. Dar astăzi, cred că este de datoria tuturor de a avea îndrăzneala, dacă nu aroganța, de a vorbi despre aceste probleme în termeni catastrofici cum a remarcat Kennedy, dar căutând o lumină în tunelul istoriei, în ciuda primejdiilor reale sau imaginate. Cred că lumina este pe punctul de a veni și prima noastră răspundere este să o căutăm, mai degrabă decât au procedat autori de ultimă oră. Sper că gândirea Clubului de la Roma va produce acest gen de optimism istoric, care se pare că acum lipsește lumii.”

Kapița a răspuns invitației noastre de a vizita Bucureștiul și a fost primit cu căldură de comunitatea științifică. Ne-a invitat și el la Moscova, în 1991, când am ținut cursul de la Institutul Diplomatic. Locuia într-un cartier de blocuri mijlocii, cu apartamente ce vizibil serveau înalților demnitari. A spus că a menținut locuința tatălui său. Pereții erau căptușiți cu cărți. Pentru a păstra armonia numelor noastre, soțiile se numeau amândouă Tatiana. A fost o întâlnire amicală și veselă. Soțiile au abordat subiecte de nomenclatură și

genealogie interesante. Ca o culme a coincidențelor, numele de familie a soției lui se regăsea în lungul șir genealogic al soției mele, la un strămoș îndepărtat: Damir.

Relațiile noastre nu țineau seama de fricțiunile din dialogul româno-sovietic al acelor ani. Făceam tot ce se putea pentru caracterul științific și obiectiv al activității Fundației Mării Negre. Ar fi fost total dăunător ca marile două puteri de la Marea Neagră, Rusia și Turcia, să simtă cadrul de colaborare oferit de organizația noastră ca fiind politizat și neprimitor. Uniunea Sovietică a fost mereu prezentă și activă, datorită unor capete luminate precum acelea ale lui Kapița și Lebedeva.

Saburo Okita

Pe Okita l-am cunoscut în vizita mea la Universitatea Internațională de sub egida ONU la Tokio. Se ținea un seminar pe care îl patrona ca membru activ al universității al cărei președinte va deveni după 1980. Era un economist de frunte legat de Institutul de Cercetări Economice al Japoniei, care la rândul lui l-a ales președinte. Îl întâlneam deseori la Clubul de la Roma. În 1982, când Clubul și-a ținut ședința anuală la Tokio, el era gazda principală, organizând contactele cu autoritățile japoneze, incluzând recepția pe care ne-a oferit-o fiul Împăratului și moștenitor al tronului. Învățai multe de la el, dar mai ales te copleșea modestia și bunăvoința constantă. Avea mereu funcții publice, la un minister sau altul.

L-am întrebat în una dintre conversațiile noastre: „Domnule Okita, toți cei cu care vorbesc vă acordă o mare stimă. Spun că vă revine meritul de a fi conceput «miracolul economic japonez» și de a vă afla la originea lui”. „Nu există așa ceva. La dezvoltarea economică au lucrat mulți oameni. Și timp îndelungat.” „Totuși, am insistat eu, deși un proces ca ăsta a durat vreo patru decenii, câte formează la dumneavoastră un pas istoric, încheindu-se strălucit în admirația întregii lumi, de undeva tot trebuia să înceapă. Sunteți legat de acest moment?” „Pe vremea aceea lucram la un centru economic de studii și eram implicat în ele. Odată, își ținea ședința la etaj un grup mai important de personalități. Cineva a venit în birourile noastre de jos și a spus că se caută ieșirea din impas, dar nu prea știu cu ce să înceapă. «Voi aveți vreo idee?» Nu era greu să vezi problemele mai arzătoare. Te uitai pe geam și vedeai că e seară și nu e lumină. Ziceai: energie. Vedeai oameni flămânzi și ziceai: orez. Observai că dorm în stradă și spuneai: locuințe. Atunci, pe o bucată de hârtie am scris cinci idei: energie, orez, construcții și încă două și

i-am dat-o. Se pare că sus au citit și au reținut totul, cuvânt cu cuvânt, ca priorități absolute. Și apoi unii m-au asociat acelei decizii la care n-am participat, rămânând în scaunul meu de lucru.“

„Doamne“, mi-am zis eu, cu gândul la o ședință similară de la noi în care se discuta planul cincinal în față cu o masă uriașă de dosare aduse cu cărucioarele. „O pagină? Cinci linii?“ „Da, a răspuns Okita, asta a fost tot.“

Există o formă specială a minții asiatice și una proprie a celei japoneze. N-a aplicat Japonia la restaurarea dinastiei Meiji acea formulă inovativă a unui stat cu sistem de civilizație tehnică vestică, cu știință, armată și instituții politice occidentale, dar cu o cultură total japoneză, ce păstrează intacte identitatea și tradițiile? Nu a reluat această dualitate strictă în secolul nostru China, cu economie corporatistă și instituții politice comuniste, cu un succes la fel de strălucit?

Încercam în discuțiile noastre să îi aflu părerea în ceea ce privea România pe care o vizita. Ce ar trebui să facem pentru a avea un proces de dezvoltare rodnic și răsplătitor? Saburo Okita a zâmbit și a răspuns: „Vin dintr-o țară al cărei pământ arabil e doar 20% din total. Îmi vine greu să emit păreri pentru alții. Mai ales când e vorba de România, cu cele 10 000 ha arabile, adevărat grâнар european, exportator prin tradiție. Asigurarea hranei pentru întreaga populație e rezolvată de natură și rămâne să fie doar pusă în practică.“

Johan Galtung

Numele lui Galtung este asociat, în primul rând, Institutului de Cercetare a Păcii de la Oslo, prima instituție postbelică ce s-a consacrat explicit și direct problemelor păcii, și de *Journal of Peace Research*, intrat în al treizecilea an de apariție. El este legat apoi de unele teoretizări de mare ecou ale imperialismului și ale violenței în care a propus vederi îndrăznețe și relevante. În sfârșit, se impune vasta lui activitate practică în domeniul rezolvării conflictelor și al creării de organisme neguvernamentale internaționale ca Transcend, ce încep să se impună ca factor activi pe arena lumii.

Treptat, subiectele lui au cuprins ariile culturilor și ale istoriilor care își spun cuvântul în problematica păcii și a războiului, în relațiile internaționale și în manifestarea violenței. Profesoratele lui din Europa și Hawaii, din China și Japonia i-au deschis un orizont larg și i-au oferit puncte de observare și de experimentare utile.

Teoria lui asupra imperialismului și a structurii de putere în lume, folosind limbajul structural al centrului și periferiei, al dominației și inegalității,

al acțiunii directe vizibile în conflictele deschise și război sau al acțiunii structurale, ascunsă în relații și în opera instituțională sau juridică, au fost elementele pe care s-a construit școala teoretică de relații internaționale numită a „dependenței”. Dacă țările în curs de dezvoltare au găsit în această teorie baza conceptuală pentru explicarea situației lor și pentru revendicările din „noua ordine economică internațională”, largile mișcări contestatate din Occident au îmbrățișat fără ezitare teoria violenței structurale a lui Galtung.

Violența este, după Galtung, o insultă evitabilă la adresa necesităților omenești fundamentale și, mai general, la adresa vieții ce coboară nivelul real al satisfacerii cerințelor sub ceea ce, potențial, este posibil. Tabloul tipologiei violenței după necesitățile de bază pe care le sfidează și le lovește ilustrează atât gândurile, cât și metoda lui Galtung.

Dacă războiul este prototipul violenței directe, ce are el drept corespondent pe planul structurilor? „Arhetipul structurii violente are, după mine, exploatarea ca piesă centrală. Aceasta înseamnă că unii (Galtung folosește curent sintagma *topdogs* pentru aceștia, cei din ierarhia de vârf) obțin mult mai mult, măsurat în termenii nevoilor, prin interacțiunea din structură decât alții.”

Pentru a ilustra violența culturală, Galtung citează domeniile religiei, ideologiei, limbajului, științei teoretice și științei experimentale și cosmologiei, care îi oferă posibilitatea de a o depista și a analiza sub aceste titluri diverse.

Prin adăugarea stratului cultural, Galtung îmbogățește și teoria păcii, care până acum era descrisă în două dimensiuni: directă și structurală. Violenta devine un triunghi: directă, structurală și culturală, iar pacea se înscrie în alt triunghi similar. Este directă: acte de cooperare, solidaritate și prietenie; structurală: simbiotică, relații echitabile între parteneri; și, în sfârșit, pace culturală. Pentru studiul păcii, acest nou vârf de triunghi înseamnă o deschidere spre noi arii de competență cum sunt studiile umane, istoria ideilor, filosofia, teologia.

Galtung a închinat mult efort teoretic și practic în prevenirea și mai ales în rezolvarea conflictelor. A inspirat în această direcție o școală și un organism. Numele acestuia este Transcend și conține miezul demersului său. Pentru a fi tratat și vindecat, un conflict trebuie scos din termenii lui imediați, din situația și pozițiile sale, din definiția intereselor și limbajul lui; conflictul trebuie supus, cu un cuvânt, unui proces de transcendență. Ideea coincide cu cea mai importantă metodă a diplomației inovative care în materie de negocieri procedează la suplimentarea celor oficiale, rigide și adeseori împotmolite, cu negocieri paralele, în care alți actori mai liberi și mai creatori pot ataca astfel aceeași agendă, cu resurse noi. Din studiul negocierilor inovative, rezultă că mai mult decât schimbarea sediului și a actorilor (*track 2*) poate juca un rol

decisiv modificarea agendei (*track 3*). Paradoxală prin faptul că oferă soluții care nu țin aparent de conflictul în curs, mutându-l pe alt teren, această mișcare este practică în cadrul Transcend. Un exemplu este conflictul de frontieră dintre Peru și Ecuador, ambele țări revendicând același teritoriu din jungla Amazonului într-o zonă unde frontiera nu era trasată cu precizie. Școala Galtung de rezolvare a conflictelor utilizează trei pași: diagnoză, prognoză și terapie. Astfel, conflictul Ecuador-Peru (din 1995 încoace) este prezentat inițial astfel:

D: Dispută clasică teritorială; militarii caută legitimitate.

P: Elaborarea unei scheme pentru războiul interstatal în America Latină.

T: Zonă binațională, utilizarea ariei disputate ca zonă de pace.

Ea cuprinde: stabilirea precisă a zonei în litigiu; părțile ar putea conveni crearea unui parc natural comun cu sprijinul organismelor internaționale de resort, construirea de facilități pentru acces: turism, tineret, cercetare, zonă economică, *joint ventures*¹; dezangajarea trupelor din ea, cu convenții de proceduri comune de securitate și pază: ajustarea codurilor legale pentru aplicarea în zonă; cultivarea zonei ca ocazie pentru stingerea unei istorii de ostilitate; un pas mai departe ar fi internaționalizarea zonei, adăugând standardele ONU și OSA.

În acest caz, chiar dacă programul în speță nu a fost realizat *ad-literam*, în cazul Ecuador-Peru escaladarea s-a oprit, coborârea pe spirală a început și pericolul confruntării militare a trecut. Metoda a fost aplicată de Transcend, cu adaptări specifice, în cazul a 40 de conflicte contemporane.

L-am cunoscut pe Johan Galtung la conferința europeană a ADIRI din 1969. A fost plăcut impresionat de problematică și participanți și s-a antrenat cu toate forțele. Atunci i-am văzut și programul pe anul în curs. Avea încă 20 de locuri de vizitat. Mobilitatea lui extremă îl caracteriza. Se mișca rapid de la o reuniune la alta. Dacă într-un avion auzai zgomotul unei mașini de scris, puteai fi sigur că Johan se afla în avion. Nu ajungea la o destinație fără intervenția scrisă, pe care cu aceeași iuteală o transforma în articol de ziar și de revistă. Îl văd în curtea mea cu nuci de la Văleni, poposind cu editorul lui și lucrând pe rupe la primele sale volume, care în curând vor număra mii de pagini.

În a doua lui căsătorie din care au rezultat alți doi copii, cu japoneza Fumi, a găsit un manager perfect care l-a ușurat de treburile administrative. A avut vreo patru sedii, în casele sale din Hawaii, Franța colț cu Geneva, Spania, Norvegia, în care se oprea atunci când nu-și prezenta ideile forurilor

¹ O înțelegere economică între două sau mai multe companii (n.red.)

de opinie cele mai diverse. În China a fost primit cu interes și căldură. Când am sosit în Hawaii la îndemnul lui, credeam că îl voi întâlni, dar era pe drumuri și Fumi m-a preluat ca invitat al casei.

Într-o perioadă politică frământată, tineretul universitar din multe țări îl adoptase ca mentor și ghid. De aceea, era copleșit de solicitările care îl duceau dintr-un colț al lumii în altul.

S-a interesat mult de fundația noastră. A ținut lecții și expuneri la Marea Neagră. În 1971–1972, am organizat la București pentru el un ciclu de conferințe pe parcursul a mai multor săptămâni. Aranjam excursii care să îi dezvăluie colțuri pitorești ale țării noastre și așa am ajuns împreună în Delta, sub pretextul unei vânători de rațe. Mă bucuram că relatările mele din experiența diplomatică îl interesau. Iar eu adoptam din practica lui și experiența din America de Sud, unde reușise să își aplice metodele, multe idei prețioase, ca teoria proiectului comun în stingerea sau prevenirea conflictelor. Am avut împreună un lung parcurs de schimburi amicale de idei, poate cel mai răsplătitor și constructiv, din experiența vieții mele.

Paul-Marc Henry

Cred că în primii ani ai sosirii mele la sediul ONU din New York, în vizitele pe care le-am făcut pentru aclimatizare, l-am întâlnit pe Paul-Marc Henry ca secretar general al unei comisii pentru Africa. În cei șase ani africani ai lui a scos acel faimos album *Africa*, lucrare conținând sute de pagini de fotografii și texte care oglindeau perfectă lui cunoaștere a subiectului. Ceea ce mă interesa nu era atât regiunea, cât funcționarea sistemelor de asistență ale ONU pentru țările în curs de dezvoltare. M-am lămurit deplin, când el era administratorul adjunct al programului care acorda aceste ajutoare, între 1961–1971. Insistam la București ca România să încerce să se înscrie în asistența dată lumii a treia și mă izbeam de opoziția unor capete pătrate care afirmau că „fiind socialistă, România e o țară dezvoltată care în niciun caz nu acceptă să primească donații capitaliste, nu ar fi de demnitatea ei”. Când l-am înlocuit pe Mezincescu în postul de adjunct al ministrului pentru ONU am avut câștig de cauză. Am apelat la ajutorul lui Paul-Marc, care a înțeles că ne abăteam de la regulile și mentalitatea blocului răsăritean. Primul val a constat în dotarea Centrului Meteorologic de la Băneasa cu aparate de observare și analiză a norilor, a Institutului de la Fundulea cu un ciclotron de selectare a semințelor, a Politehnicii din București cu computere. Valul următor a fost colectivul internațional de experți pentru proiectul

masivei operații de irigații și plasarea în România a unui hotel-model funcționând ca un centru internațional de formare a personalului hotelier. Ministerul de Externe devenise sediu de negocieri pentru înființarea și derularea operațiilor de asistență tehnică și economică, consacrat unui gen nou de diplomație economică multilaterală. Paul-Marc îndruma redactarea formalităților necesare, o aproba și aranja în paralel aplicarea la diversele instituții ale ONU. La Biroul Internațional al Muncii (Geneva), aveam de acum un sprijinitor, iubitor al României, un basc pe nume Eschatz. El bănuia că a existat o înrudire între basci și daci, și unii, și alții fiind păstori de oi și purtând pe capete căciuli îmblânite.

Într-o zi, Eschatz îmi spune că ar vrea să discute ceva important cu mine și mă invită pentru o mai mare discreție la el acasă. Locuia peste granița cu Franța ce trecea pe lângă Geneva, unde era sediul BIT-ului, în clădirea unui birt medieval bine păstrat, scufundat puțin în pământ, cu un șemineu imens care la sosirea mea era pâlpâind. Tonul misterios și locul ascuns al invitației mă făcea să fiu precaut, gândindu-mă la cine știe ce prăpăstioase idei îmi pregătea gazda. După discuții generale și cu fond istoric, cum ne aflam cu paharele de coniac în mâini, Eschatz, tot ermetic, îmi dezvăluie tema: „Aș vrea să știi de la tine, voi cum ați făcut?” Nici mai mult, nici mai puțin, chestiunea era: de ce romanii-daci și-au menținut identitatea și și-au creat stat propriu și independent, în timp ce bascii nu au izbutit?

Îi povesteam aceste aventuri cu prietenii din ONU lui Paul-Marc Henry, care se amuza copios. În anii aceștia, sub privirile și cu ajutorul lui, exercitam rolul nou de întreprinzător economic.

L-am reîntâlnit pe Paul-Marc în diferite reuniuni ale ONU. Mă invita la unele seminarii internaționale. Îi cunoșteam soția, o americană dintr-o familie distinsă ce conducea o revistă, copiii și mă bucuram de ospitalitatea lor de la Paris și de la o întinsă vie de struguri care dădea un vin de clasă mare. Nimic nu părea să dezavantajeze acest tablou de prosperitate. Au urmat ani când Paul-Marc a funcționat ca ambasador al Franței. În anii războiului civil din Liban e ambasador acolo. Un terorist vrea să-l asasineze, trage în el cu pistolul, nu-l nimerește. Oamenii din garda sa vor să-l execute pe loc, dar ambasadorul îi oprește. „Luați-l, mâine vreau să discut cu el.” L-am întrebat ce dorea să afle de la libanez. „Pur și simplu, voiam să-i cunosc motivația: un gest împotriva Franței, împotriva mea, împotriva celor care discută cu guvernul trădător? Am aflat o poveste încălțită, fără multă raționalitate, cu multă pasiune oarbă și a unei sarcini date de echipă.”

Nici în al doilea loc în care diplomația l-a dus, lucrurile n-au decurs normal. Ca mediator în conflictul Pakistanului cu India, pe teritoriul noului

Bangladesh, vede că cetățenii străini, europeni și americani, se află expuși în luptele ce au loc și ia măsuri rapide de evacuare a lor într-un loc sigur, care i-a salvat.

Nu e de mirare că obține o recunoaștere deosebită la Paris, unde i se acordă titlul „Ambassadeur de France”, demnitate de care au parte cel mult o duzină de diplomați, și Legiunea de Onoare. Și după acest apex începe seria de necazuri. Face o pasiune trecătoare pentru o tânără frumoasă, se afișează cu ea, soția îi cere o desfacere amiabilă a căsniciei, el acceptă fără să observe că, întrucât se căsătorise în SUA, despărțirea se făcea după legile americane. Și, astfel, aproape toată averea lui rămâne la americană, se duce și via, din care îi rămâne o fâșie mică și un adăpost îngust pe ea. Fluxul de „președinții” de asociații, comitete, grupuri de lucru se micșorează până la dispariție după 1990.

Ne întâlnim după ce în 1992 lansez Fundația Universitară a Mării Negre. Îl găsesc neschimbat intelectualicește, având un asistent permanent, ca gardă personală, prevăzut în demnitățile pe care le primise. Îl invit la cursurile de vară și apare la Mangalia însoțit de Sancho Panza al lui.

Cursurile de relații internaționale și de economie mondială pe care le-a ținut au fost o încântare pentru studenții noștri. Iar profesorii români și străini se întreceau în a-i câștiga atenția și încrederea. Pe balconul deschis spre mare, în seri prelungite, îl puteai vedea împreună cu reprezentantul spaniol al Comisiei Europene la București, având și el o experiență internațională considerabilă, întârziind în conversații cu o sticlă cu vin pe masă.

Românii cunoșteau cum se manifestase prietenia cu ei când lucra la ONU și acum devenea vicepreședinte al Fundației Mării Negre și membru de onoare al Academiei Române. Acest nou mediu amical l-a reconfortat și în fiecare vară venea la cursuri. În București m-a dus la cunoștințele lui, ce aparțineau sectei rupte din islamici care o persecutau, a baha'i-lor. Erau oameni corecți, departe de orice fanatism, care se risipiseră prin Europa, în țări tolerante. Unul dintre ei era medic la un spital. Alții își croiseră alte cariere profesionale, în total câteva zeci de persoane.

Paul-Marc era un bun scriitor. În *Africa Aeterna*, istoria Africii este un document pasionant. Alte cărți erau *Tăria celor slabi*, *Grădinarii iadului*, *Imperiul limitelor*, conținând prospectivă. Avea umor: un volum conținea dialogul cu câinele lui, ilustrat de actorul Peter Ustinov, o cunoștință comună.

De ce sfârșitul poate fi atât de trist, rapid și neîndurător? De ce spaniolul cu soția lui româncă și fata adoptată cad cu avionul care pleacă de la Otopeni? De ce lui Paul-Marc i se trimit știri proaste, dar neclare, din Paris? Ne spune „trebuie să mă întorc” și întrerupem șederea la mare. Îl aduc cu mașina la

București, îl văd îngândurat și neliniștit. Spun tot ce găsesc ca să-l îmbărbătez. Ne despărțim. Peste mai multe zile, reconstruiesc sfârșitul. Ajunge la Paris și se îndreaptă spre locuința lui. În apartament sunt însă instalați noi chiriași, introduși fără știrea sa. Prietena, doctorița, de negăsit. Ea dăduse apartamentul unor necunoscuți. Paul-Marc nu avea casă unde să tragă. În disperare, se duce la vie, unde știe că este căsuța de ținut unelte, ce-i aparține. Rămâne acolo. Nu găsește pe cineva să-l ajute. Nu are hrană. Mai stă două zile și moare. Unde face soarta căderi mai mari, de la înălțimea vieții pline, triumfătoare, creatoare, la o groapă mizerabilă într-o vie părăsită?

Jacques Freymond

În desele și prelungitele participări la Geneva, la lucrările Comisiei ONU pentru Dezarmare, în anii '60 și '70 am făcut cunoștință cu Jacques Freymond. Din poziția lui de director al Institutului Internațional de Înalte Studii Diplomatice de la Geneva, se interesa în mod special de cele care-și aleseseră Elveția ca țară-gazdă. Din capul locului, am înțeles că era un profesionist de talie „înaltă” și el dornic să compare realitățile vii cu teoriile pe care le preda la cursuri. „Ce e nou?”, mă întreba el. Îi povesteam unele probleme, căutând să respect și confidențialitatea care domnea la dezarmare, cu problemele ei politico-militare complexe. „Dar care este tema esențială în activitatea diplomatului?” „Negocierea, i-am răspuns eu, o știință și o artă cu stiluri diverse.” M-a invitat să țin o lecție despre ea la institut. Prietenia care s-a legat și-a manifestat-o în acordarea a zece burse de doctorat pentru candidații români. Și, într-adevăr, au venit, mi s-au plâns de exigența și rigoarea de la institut, dar au făcut față. Unul dintre ei, Meleșcanu, la câțiva ani după stagiul de la Geneva, a revenit ca diplomat acolo și în 1980 era consilierul principal al reprezentanței la ONU.

Când am devenit ambasadorul misiunii noastre geneveze, funcționa din plin triumghiul Freymond-Meleșcanu și cu mine. La Institutul de Înalte Studii eram un lector frecvent, invitat la toate reuniunile internaționale organizate de el. Freymond era și principalul meu sprijin în stabilirea de relații în Elveția. La masă la el, l-am cunoscut pe Denis de Rougemont, filosoful. A devenit și el un prieten al României și pentru argumentul prozaic, că fiind în termeni buni cu doamna Aslan, aveam întotdeauna pilulele miraculoase pe care le căuta.

De ce autoritatea lui Freymond era remarcabilă în societatea elvețiană? Primul lucru era faptul că el era colonel în armata elvețiană. Acesta era un

titlu suprem pentru o țară care nu avea generali. Al doilea factor era preocuparea lui față de organizațiile internaționale cu sediul în Elveția, cum era Crucea Roșie Internațională.

În 1969, era președinte ad-interim al CICR (Comitetul Internațional al Crucii Roșii). În 1976, și-a publicat cartea *Războaie, revoluții, Crucea Roșie. Reflecții asupra rolului CICR*, devenită o referință de bază a acestei organizații. Pentru CICR, a efectuat multe misiuni în SUA, Vietnam și Orientul Mijlociu.

În al treilea rând, era ca formație și lucrări un bun istoric. Când s-au adunat colegii să-l sărbătorească, au făcut-o elogiindu-l, dar publicând și eseuri și lucrări pe teme importante, în maniera cea mai bună de a prețui un om de știință. Am fost și eu inserat în *Festschrift*-ul voluminos care s-a publicat, cu reflecții asupra rolului țărilor mici în istorie.

Istoria pe care a cultivat-o și a reprezentat-o se ocupa, de preferință, de evenimentele politice, în ele evidențiindu-se cele internaționale. Între 1964 și 1967, Freymond a fost președintele Asociației Internaționale de Științe Politice.

O carte în care vocația autorului s-a desfășurat pe o gamă bogată de idei a fost *Secolul XX între război și pace*. Alta, mai apropiată de actualitate, se intitula *Pacea primejdioasă* (Evoluția lumii și a ideilor), în 1986. Freymond mi-a vorbit despre motivele care l-au condus la scrierea ei. „Cunoaștem, spune el, evantaiul larg al formelor pe care le ia agresiunea. Ea e mult studiată și aprofundată, odată cu problemele păcii și ale războaielor. Iată însă că în timpul nostru, în care contactele internaționale s-au multiplicat, cu forme și tehnologii noi, se pot comite agresiuni ascunse și greu de identificat. Să zicem că o țară întreține o ostilitate profundă față de o altă țară. Războiul nu este indicat ca un mod de a-și lovi adversarul. Atunci, pe o scară cât se poate de largă, mobilizează media de care poate face uz și lansează o campanie vitriolantă împotriva țării dușmane. Cum să se apere aceasta din urmă când este terfelită în lumea întreagă, unde informația denigratoare circulă liber? Aceasta nu e o nouă formă perfidă a agresiunii?”

Tot ce scria Freymond viza, în primul rând, țara lui, Elveția. Aici nu fusese uitată perioada ultimului război, când Elveția a fost amenințată cu ocupația străină, aflându-se la un pas de ea. Neutralitatea pe care o apăra era un argument firav, încălcat în alte cazuri. Nu doar istoria, diplomația și politica internațională a Elveției de azi reflectă dramatismul momentelor din timpul războiului, dar tot ce se vede poartă pecetea acestor încercări. Orice teren ce se poate cultiva este lucrat pentru asigurarea hranei în caz de necesitate, toate tunelele se transformă în uriașe adăposturi, pe șosele se ridică automat obstacole ce opresc tancurile, aviația dispune de cele mai performante avioane,

exercițiile militare se desfășoară fără întrerupere, scoțând din casă elvețieni în costume militare și înarmați. Supraviețuirea este suprema datorie. Dar ca filosofia asta să devină miezul minții lor, elvețienii au nevoie de colonei instruiți, buni cunoscători ai politicii și ai diplomației, deprinse în înalte centre de studii.

China

În 1988, an în care eram încă ostracizat, o poartă mai înaltă ca bradul din curte s-a deschis pe neașteptate și sfidând imaginația. Era poarta Orientului; plecam în China. Ursu mi-a spus cum se întâmplase. Veniseră invitații pentru Conferința anuală a Federației Internaționale de Studiul Viitorului, ce se ținea în China. El a făcut „sus” o propunere să se aprobe participarea celor ce sunt membri ai organizației. Nenominală. S-a aprobat și când s-au eliberat pașapoartele, era și al meu. „Repede, mi-a zis el, fără zgomet.”

Și iată-mă în avion, zburând peste Himalaya. Alesesem o linie de-a noastră cu destinația China. Văd sub noi Kașmirul, colțul de rai, pentru soarta căruia discutasem sesiune după sesiune la ONU. Se pare că punctele acestea atrăgătoare atrag conflicte perene. La început, înălțimi albastre și creste cărămizii, apoi zăpada. Stau cu harta pe genunchi și observ că partea răsăriteană nu e mai prejos decât cealaltă, unde este Everestul. Atenție, se scrie Chomolungma. Aici, vârfurile de sub noi au circa 8 000 de metri înălțime. Everestul are peste 8 800. Să uit numele acesta, pentru chinezi nu există. Ce e și cu pasiunea omului pentru recorduri și performanțe. Nu se poate înțelege bine acest imbold. Când Edmund Hillary a atins primul vârful în 1953 a fost întrebat: „De ce ați escaladat Everestul?” A răspuns: „Deoarece era acolo”.

Vedem ghețari și morene care alunecă, văi și păduri, văi pe care ne imaginăm păstori cu măgari și berbeci. La stânga este deșertul Gobi, distingem Fluviul Galben, ne vin în minte Marco Polo și Mongolia.

De ce iubim munții atât de mult? Fiindcă ne vedem pe noi în ei. Omul este încăpățânat ca muntele, tare ca roca, persistent ca piatra. Facem noi elogiul inteligenței adaptabile, flexibile, acomodabile, dar se pare că n-ar dezlega misterele supraviețuirii fără fermitate, insistență, perseverență. Câte nume nu are încăpățânarea aceasta?

Dar încă o dată, atenție la nume geografice, în China, Tibet? Nu se înțelege ce spui. Poate că de Xizang e vorba?

*

Chinezii întreprind lucruri după matură chibzuință. Decizia de a găzdui un congres al viitorologilor nu venea din senin. În China se pregăteau

schimbări mari. În 1976, când moare Mao Zedong, mulțimea demonstrează pentru eliberarea lui Deng Xiaoping, proscrisul, victima Revoluției culturale, politicianul scos din rol. În 1984, el e din nou activ. Îndrăznește să susțină idei favorabile economiei de piață. În același an, Anglia anunță că respectă vechiul tratat de retrocedare a Hong Kong-ului, mănoasa lor colonie. În 1988, Deng se afla în fruntea partidului. Deci nu doar reforma Uniunii Sovietice era pe ecran, cu Gorbaciov drept erou și călăuză, ci și Marea Chină, iar Deng Xiaoping era apostolul. Spre deosebire de sovietici, Deng nu se atinge în niciun fel de Partidul Comunist și de sistemul politic. Era acea linie clară care va despărți în viitor aspectele politicii conservatoare de economia vestică. Aceasta din urmă era avută în vedere de Deng. O rezumase într-o propoziție care a făcut turul Chinei și apoi al lumii: „Nu contează dacă pisica e neagră sau albă, atât timp cât prinde șoareci“.

Dorința de reformă economică viza viitorul apropiat și așa cum s-a văzut s-a manifestat din plin înainte de moartea lui, în 1997, și apoi cu toate motoarele după aceea. Lui îi aparține simpla și profunda ei filosofie. Distincția netă între obiective, priorități clare. Din păcate, alți lideri ai reformelor, ca Gorbaciov, nu au avut-o. O discuție despre viitor, credea el, cu oamenii din branșă, ne-ar permite să le spunem cum nu vedem viitorul și să aflăm cum l-ar vrea ei în Occident. Iar organizația lor este internațională, cu multe țări din lumea terță reprezentate. Deci aceasta este rațiunea pentru care invitația atât de râvnită de alte asociații internaționale ne-a fost adresată nouă.

Recunoșteam aceste idei în comportamentul colegilor chinezi din conferință. Căutau să spună cât mai mult despre prospectiva economiei chineze și să atingă relații amicale și de colaborare cu noi.

Ce așteaptă nerăbdători să vadă vizitatorii Chinei este, fără îndoială, Zidul chinezesc. Este o construcție uriașă, fără egal, care nu a putut fi ridicată decât de statul cel mai popular din lume, cu perseverența cea mai tenace a oamenilor și cu disciplina lor de furnici. Gazdele ne-au dus pe el. Ne-au lăsat să ne plimbăm și să ne oprim, să discutăm de-ale noastre, ca să ne amintim toată viața seminarul de pe Zid.

Câteva date. Întâi lungimea. Peste 5 000 de kilometri. De înalt, nu e prea înalt. Să zicem șapte-opt metri. În lățime ar cuprinde vreo cinci cai. Pe acest șarpe imens sunt ridicate din loc în loc turnuri cu două etaje, platforme de observare, camere de gardă, porți arcuite. Ce vârstă are? Ne situăm la anul 300 înainte de era noastră. Statele războinice încep să dispară în favoarea unui stat unitar. Se dau jos zidurile ce le despart și se construiește unul care le îmbrățișează. Un dramaturg, Bertolt Brecht, se va întreba: „Unde s-au dus zidarii, în seara în care s-a terminat zidul?“ Am putea zice că au plecat să

sape canale. Deoarece China a avut șerpi de piatră și șerpi de apă. Au fost maeștri ai canalelor. Și ele au mii de kilometri lungime. Au și ele funcțiuni militare. Cu maluri abrupte, sunt greu de trecut.

În tratatul lui nepieritor de artă militară Wu Qi răspunde la întrebarea prințului. „Dacă o forță superioară atacă forța mea mai redusă, ce soluție există?” „Dacă terenul este ușor, evită-l; într-un defileu, înfruntă-l. Fiindcă se spune că atunci când unul atacă zece, nu este un loc mai bun decât un defileu, iar când zece atacă o sută, nimic nu este mai bun decât un loc abrupt.”

Dar nici obstacolele din piatră și nici abruptele canale n-au oprit invazia Chinei și cucerirea părții sale nordice, inclusiv Beijingul, de către mongoli. În era noastră, la 1203, Ginghis Han atacă vasta Chină și la 1215 o stăpânește. Venind din stepe, tătarii n-aveau decât soluția să li se alăture și să devină chiar promotorii lor devotați. În China, istoria se împarte după împărații ei. Dinastia chinezească Song, cu realizări strălucite în școli de gândire și artă, succede dinastia Yuan întemeiată de nepotul lui Ginghis Han, Kubilai Han. Marco Polo a elogiat realizările lui. Și, în fine, după dinastia Yuan (1271–1368), urmează dinastia longevivă și glorioasă Ming (1368–1644).

Dinastia Ming a început cu un împărat ce fusese preot budist. Ideea ei de bază a fost ștergerea urmelor mongole și reușește să-i scoată în afara granițelor pe mongoli cam prin 1375. Teritoriul Chinei se lărgeste, el se întinde între Birmania și Coreea. În materie de artă atinge apogeul cu vasele din porțelan monocromatic al acestei epoci. Albastrul este culoarea tradițională a vaselor chinezești, de când un împărat decretase, pe la 950, ca ele să aibă culoarea cerului când apare printre nori, după ploaie. Suveranii occidentali considerau un vas chinezesc cel mai prețios dar pe care și l-ar putea face unul altuia. După 1450, se produce o criză a albastrului de cobalt și chinezii acceptă culori suplimentare. Îl procură, până la urmă, de la arabi, la un preț de trei ori mai mare decât al aurului. Decât să urmărească sinusoidalele aceste incerte, europenii au trecut și ei la fabricarea de porțelan și, în curând, Delft-ul olandez devenea un concurent temut.

Dinastia își propune să reconstruiască zidul. O parte sudică a lui o poți vedea din avion când zbori spre India. Are și ea vreo 3 000 de kilometri lungime. Intervine o observare care pune sub semnul întrebării strategia Ming. Zidurile nu mai erau pândite de dușmani ca să-i oprească. Nu mai erau ziduri de apărare, ci de izolare. China se închidea între zidurile sale. Consecințele asupra comerțului sunt slăbirea și descurajarea lui. După ce dă mână liberă portughezilor, apoi olandezilor și englezilor, brusc imperiul se închide spre exterior. Cine nu știe drama celei mai mari flote din lume, cea chineză, care ajunge pe marginile vestice ale Africii? Se întoarce cu glorie și, iată, corăbiile

sunt arse, nu se mai iese pe mare, se manifestă o nouă și dezastruoasă formă a complexului izolaționist al dinastiei Ming. Ce temei putea avea el? Este posibil ca o forță conservatoare să nu se teamă că Occidentul aflat în plin proces de avânt științific, cultural și al artelor să nu profite de civilizația chineză? Era interzisă scoaterea viermilor de mătase. Praful de pușcă fusese de mult furat.

Îl consultasem mai demult pe Joseph Needham, acest savant englez care s-a întrebat de ce nu și-au dezvoltat chinezii știința, după ce avuseseră rezultate inițiale remarcabile? De ce au pierdut cursa cu Vestul și au inhibat cercetarea? Ca rezultat al acestei frământări, a scos o carte despre știința chineză în mai multe volume, simțindu-se obligat să facă și analiza tuturor școlilor de gândire chineze. Iată concluzia finală. Chinezii aveau la dispoziție tot angrenajul metodic al științei: experimente, inducția, interes în natură, prezicerea eclipselor și un calendar bun. Dar „numai o cultură mercantilă a fost în stare să realizeze ceea ce civilizația birocratică agrară nu a izbutit – să ajungă la punctul de fuziune a două discipline separate, matematica și cunoașterea naturii”. Pe scurt, ai comerț, ai știință. Frânezi comerțul, alungi știința. E ceea ce a ignorat lunga dinastie Ming.

Unul dintre împărații Ming (1873–1620) este Wanli, faimos pentru o deplasare de la albastru la roșu în culorile vaselor de porțelan. Suntem duși la mormântul lui în valea celor 13 morminte, după cei 13 împărați din dinastia Ming îngropați în ele. Ca să ajungem acolo, urmăm un drum sacru de vreo șase kilometri. După un arc din marmură albă, urmează o poartă roșie, un pavilion și apoi aleea Ming, cu un șir de sculpturi de animale, cămile, elefanți, cai, animale mitologice, mandarini și înțelepți, care te pregătesc la apropierea de mormânt. După ele vin terasele păzite de a stelă de pe spina-reă unor broaște-țestoase.

Coborâm și, la fiecare nivel, o inscripție anunță cât mai e până la „zidul de diamant”. Sălile apartamentului se succed în linie sau ramificații. În sala finală, după lungul coridor, este mormântul lui Wanli cu cele două soții. Una dintre ele s-a plimbat prin mai multe săli, în funcție de poziția pe care o ocupau urmașii. Tronuri din marmură pentru colocviile familiei. E o lampă pe o masă joasă, demult stinsă, cu un desen albastru. În camera din spate, sicrie mari roșii și lăzi cu bogății. Le vezi în muzeul de sus. O coroană a împărătesei principale are pe ea 12 dragoni și nouă păsări Phoenix.

Nu se știe dacă frica de prădători sau cea de duhuri rele i-a făcut pe împărați să-și ascundă locul de veci. Era secretul absolut. Dar se știe și se vede că morții sunt pentru chinezi sfinții lor, venerați prin sacrificii, mirodenii, altare, meditații și reculegeri. Se mai știe că tradiția este împărțită de toți chinezii. E citat emigrantul care agonisește o viață întreagă, ca să acopere

costul transportului lui după moarte, acasă la el, în China. Iar dacă mai era nevoie de o dovadă de bogăție, măreție și sacralitate a dinastiei Ming, mor-mintele lor o aduc cu prisosință.

*

Un intermezzo. Cum se face că Brucan mi-a tulburat liniștea în cursul călătoriei în China? S-a întâmplat chiar la Zidul chinezesc, unde bucuroși de a se reîntâlni, amicii mei vechi povesteau întâmplări recente și noutăți. Văd și acum grupul în care se aflau Eleonora Masini și Johan Galtung. Un coleg mai tânăr îmi spune: „Ne-ai pus pe gânduri cu absența ta plină de mistere. L-am întrebat pe Brucan ce se întâmplă. Dar evită subiectul“. „Pe Brucan, am zis eu, dar unde l-ați întâlnit?“ „Oh, ne vedem des. Stă la universitatea germană și de acolo călătorește mereu, participând la congrese și reuniuni. Ce om agreabil! Întotdeauna are câte o întâmplare veselă de povestit.“ Iar alți colegi care trăgeau cu urechea se grăbeau să confirme.

Știrea despre Brucan m-a consternat. Adică în timp ce sufăr pedeapsa prelungită a unui exil intern, cu excepția acestei minuni de călătorie în China, Silviu Brucan este profesor ce se plimbă prin universități străine, activ la culme, curios, implicându-se, strecurându-se în cercurile cele mai calificate de a reflecta la politica și la viitorul lumii. Cine știe ce se întâmplă în țară? Așa cum e dictată persecuția de dictatura celor două Cabinete, binecuvântarea (tot de acolo provine. Dar ce se dă celui care o răscumpără, printr-un serviciu mare pe care îl aduce? Și cu cât mai însemnată este contribuția, cu atât mai generoasă este recompensa. O aprobare a plecării lui în străinătate, în călătoriile cele întreprinse, venind și plecând din București cu dezinvoltură în funcționarea sistemului politic român, nu putea veni decât dintr-un singur punct al autorității, și aceasta unică. Ce putea să-l intereseze pe Ceaușescu pentru a-i da vreo misiune și care este ea?

Am învățat din logica lui Karl Popper că poți mai bine demonstra o teoremă dacă pornești de la ipoteza că ea este falsă și dacă nu reușești să găsești argumente pentru a-i susține falsitatea, atunci poți concluda că ea e adevărată. Am luat pe rând toate propozițiile care îi asigură lui Brucan integritatea, cinstea și dedicarea sinceră a minții lui cercetării pure și dezinteresate. Istoria pe care o cunoșteam nu procura nici cea mai mică dovadă în favoarea lui. L-a sprijinit întotdeauna pe șeful suprem care îl ocrotea, Ana Pauker, trădată în favoarea lui Chișinevski, trădat în favoarea lui Gheorghiu-Dej, uitarea acestuia în favoarea lui Ceaușescu. Răsplata era poziția înaltă, sigură și răsplăti-toare de ambasador, mijlocitor în comerț, agricultură și industrie (vezi America), interese exclusiv personale, lovirea dușmanilor potențiali (inclusiv a persoanelor care îl cunosc), acoperire totală, mască și fraudă permanente.

Ceaușescu n-ar avea nimic să-i ceară. Cade afirmația, pentru că el se temea că în Vest și în Est se pregătea răsturnarea lui. Cităm un caz care cere descifrare. „Ai făcut treabă bună, voiai să vii acasă. Întârzie, du-te și în Uniunea Sovietică și apoi te întorci.” Da, pentru că Ceaușescu se temea de ceva și mai rău: că marile puteri vor cădea de acord, ca împreună să înlesnească și grăbească această schimbare. S-ar putea zice că un om ca Brucan n-ar putea să-l ajute în această situație. Ba da, dovedise întotdeauna o capacitate de a se infiltra în cercurile cele mai informate și apropiate deciziilor mari și în acele zile, sub forma modestă și cinstită a unui disident universitar, persecutat în țara lui, avea acces la Kremlin, ca și la Secretariatul American al Relațiilor Externe.

Falsul total al acestui personaj se citește în tactica lui de a începe discuția râzând. Este, de fapt, dezarmarea preopinentului, pregătirea lui pentru a fi manipulat și, în final, obținerea datelor pe care le căuta sau a sprijinului de care avea nevoie. Iar rapoartele la uzufructuar erau de așa natură ca să spună: „Bine, continuă. Atenție: surse bune, știri concludente”.

Ipoteza inocenței ar spune că după căderea lui Ceaușescu ar fi venit în ajutorul binefăcătorului aflat în pericol. Dar numai ideea că la un viitor proces deschis al lui Ceaușescu, acesta l-ar putea cita pe Brucan, l-a făcut pe Iliescu să recomande ca execuția lui Ceaușescu să se producă urgent, fără nicio amânare, pentru a-l scoate din joc pe cel mai periculos martor al lui.

Este puțin ciudat că trebuia să merg în China ca să construiesc o imagine veridică a unui personaj care a ilustrat ca nimeni altul fraudă și înșelăciunea și o viață fără alți oameni, cu un singur actor pentru o scenă mult prea mare pentru el.

*

Istoria Chinei se povestește pe capitole, iar fiecare capitol semnifică o dinastie. Sunt o puzderie înaintea erei noastre și în era noastră. Ritmul schimbărilor încetinește după 220 (patru dinastii până în 420). Apoi, până la 600, iarăși sunt puține, ca după 618 să apară dinastia Tang. Calendarul se simplifică mult, pentru că domnește până la 907. De ea aveam nevoie la muzeu, unde am dat de legături chinezești posibile cu regiunile țării noastre înainte de principate. Iată cum s-au întâmplat lucrurile: cu ocazia vizitei din 1988, mă aflu la Muzeul de Istorie Chineză (Museum of Chinese History), Piața Tiananmen, Beijing. Am văzut la etajul 2 (Hall 2), ce prezintă Dinastia Tang (618–907 A.D.), o hartă pe perete, cu drumul mătăsii. Erau indicate două drumuri spre Constantinopol, unul sub Marea Neagră și altul peste Marea Neagră, străbătând teritoriul României de azi (prin Dobrogea).

Sub hartă era un pupitru cu literatura vremii, probabil cărțile pe care se baza harta.

Deși am semnalat acest lucru, nu am trezit ecou. Văzând însă că în cercetările actuale întreprinse în cadrul UNESCO, varianta Dobrogea nu figurează, cred că este important să adâncim această informație istorică.

Revenit în țară, am scris un articol pentru *Magazin Istoric* și am transmis muzeului, la Beijing, rugămintea de a-mi trimite întregul text referitor la Drumul Mătăsii prin Dobrogea sub dinastia Tang. Am rugat și ambasada să se intereseze, dar răspunsul a fost dat oral: „Suntem în curs de reorganizare a colecțiilor“.

Oricâtă vreme am pierdut de la modesta mea incursiune istorică, față de secolul al IX-lea, problema poate fi reluată oricând de cercetători mai apti și mai norocoși.

*

La fel cu rolul dinastiilor de a bate ceasul istoriei politice, numele înțelepților este cel folosit pentru a distinge școlile succesive de gândire. Cititorul din alte regiuni ale lumii trebuie să fie prevenit: în China nu există filosofie, ci gândire; nu există filosofi cu școli filosofice, ci înțelepți urmați de discipoli. A iubi înțelepciunea cum face filosoful european antic sau contemporan este un lucru prea banal, față de obligația de a o practica, dezvolta și difuza, pe care o au chinezii.

Înțelepții Chinei au rădăcini vechi. Confucius, cu numele lui chinezesc Kong Fu Zi, trăiește între 552 și 479 î.e.n. El caută concepte de bază, exprimând principii fundamentale. Se spune că, întrebat cu ce s-ar ocupa dacă ar fi rege, a răspuns: „Cu clarificarea conceptelor“. *Ren* este cel pe care îl alege: cum să te domini pe tine însuși și să te întorci la normele raționale de comportare. Ideea însoțitoare este cea care a lăsat urme: normele se învață. Deci te cultivi, studiezi, înveți. Oamenii de bază în China parcurg acest stadiu academic obligatoriu, pentru a deveni apoi maeștri în apărarea ordinii și în aplicarea normelor. Iar omul se perfecționează prin învățătură. Cei ce urmează după Confucius sunt gânditori confucianiști, Mencius (Mengzi) și Xunzi și apoi mulți alții, până în zilele noastre, când toate centrele culturale chineze din lume se numesc Confucius.

În cursa contemporană Estul și restul, sau China și Occidentul, indicii economici sunt relevanți. La creșteri, 7,3% ritm anual la China, 2,3% SUA și 0,8% aria EURO. Dar poate mai mult decât ei ar trebui să vedem „mentalul“ lor distinct. Aceste vechi școli chinezești se disting prin insistența pusă în „timpul ideal“ al înțeleptului, format în disciplina autocontrolului și a răspunderii. Portretul ideal al Occidentului n-a fost înțeleptul, ci omul inteligent. Deosebirea este mare; inteligența nu are restrângeri etice, poți fi deștept în cauze bune sau mășave. Dar înțeleptul se bazează pe răspunderea față de un obiectiv etic al binelui omenirii.

Finețea acestei gândiri este considerabilă încă înainte de era noastră. Religiile vestice încep cu divinitatea ca origine a lumii. În doctrina chineză Dao, aceasta este o entitate primordială și eternă. Dar atenție, nu are nume, fiind mai presus de o rostire omenească. „Dao care poate fi rostit / nu este eternul Dao, / numele care poate fi numit / nu este eternul nume: / fără nume, / este obârșia Cerului și Pământului, / nume având, / este mama celor zece mii de lucruri.“

Înțelepciunea permite omului să cunoască lumea întreagă, fără să iasă pe ușă și să-l vadă pe Dao ceresc, fără să se uite pe fereastră.

Tot ce este mai avansat în filosofia occidentală, ca opuzii inseparabili, se află în vechile texte chinezești. „Când tot Subcerescul știe / că ce e frumos e frumos / se ivește și urâtul, / iar când fiecare știe / că ce e bine e bine / se ivește răul.“

Opus unei inteligențe clocotitoare și neliniștite, înțeleptul este un izvor al armoniei și al liniștii. Crisparea și truda inteligenței ambițioase nu-l caracterizează pe înțeleptul senin și netulburat: „Prin urmare, Înțeleptul fără făptuire își îndeplinește lucrările și fără cuvinte își oferă învățătura“.

Sunt oferte atractive pentru o lume care trăiește în sânge, sudoare și lacrimi și pentru o civilizație care face eforturi nevricose pentru a-și asigura supraviețuirea.

Înțelepții

„Înțeleptul șade senin și netulburat. Gong formidabil.“ (G. Călinescu, *Șun*) Dacă Palatul imperial din Pekin ar fi luat drept unitate de măsură, multe palate din lume, oricât de somptuoase și mândre, ar trebui să-și caute un alt nume. Este vorba, în realitate, de un oraș, altădată interzis, de clădiri separate de curți largi, de grădini, chioșcuri și podețe, de porți, pavilioane și cartiere mărunte. Edificiile centrale dau senzația unei flote de vase grele, ducând prin istorie încărcătura lor de colecții prețioase, smulse din somnul veacurilor. În pântecul fiecăreia, bronzul, ceramica și mătăsurile se întrec cu lemnul sculptat. Iau note pe măsură ce mă urc la bordul lor, dar după un timp, observ că nu mai disting sala „supremei armonii“ de cea a „perfectei armonii“ și de sala „păstrării armoniei“, că palatul „purității cerești“ se confundă cu cel al „liniștii pământene“. Văd doar că edificiul „cultivării minții“ este vecin cu cel al „abstinenței“ și că „pacea și longevitatea“ intră în nomenclatura unui singur palat. Totul te îmbie și te oprește, de la blocul imens din piatră cu dragon, peste care trecea lectica imperială de-a lungul scărilor din curte, și până la plafoane și tronuri. Poți să privești în interiorul apartamentului, unde un

împărat-copil comunica dregătorilor instrucțiuni șoptite de mama lui, ascunsă în spatele unui paravan. Iată „Poarta Divinei Demnități”, construită ca și palatul pe la 1400, pe care a fugit ultima împărăteasă peste cinci secole numărate. Nu departe se află cele „șase palate de apus”, în seria cărora „Palatul Eleganței Acumulate” găzduiește imagini din *Visul din pavilionul roșu*, faimoasa carte a lui Cao Xuequin. Din profuziunea aceasta de artă, istorie, comori, suplimentată de revelația obiectelor recent descoperite în subsolul Chinei, mă salvează zâmbetul – de pe o pânză de mătase – al unui filosof, zărit prin geamul unuia dintre apartamentele laterale. Seamănă cu unul dintre portretele de călugări, înțelepți și poeți ai școlii Liang Kai de după anul 1200, ce mi-a rămas întipărit în minte prin surâsul său sardonice. Să încerc să-l iau drept ghid și să-i urmez raționamentul.

Palatul Imperial nu este locul de unde să pleci cu emoții artistice. Ar fi prea puțin. Aici totul are sens și semnificație. Dacă domină culoarea purpurie, este pentru că nuanța asta e atribuită Steii Polare – punctul fix al cerului. E luată drept simbol în palat, pentru că împăratul este punctul fix al Pământului. El unește cerul, omul și Pământul, ca în linia verticală ce leagă trei linii orizontale în ideograma „suveranului”. Arhitectului îi revine rolul să descifreze stilul de construcție a palatului. Ține însă de competența filosofului să te conducă prin stilurile imperiilor. Oricât ar fi de mare, puterea nu poate lega elementele unui imperiu. Liantul veritabil este viața lor materială explicitată prin idei. Ca să reconstituim imperiile și formațiunile istorice, trebuie să le căutăm gânditorii. Ei sunt zidarii ce amestecă mortarul și, căfărați pe schele, prind în el substanța zidului. Cred că are dreptate ilarul meu personaj. În puține culturi se simte preeminența filosofiei ca în cultura chineză. Este situată deasupra artei războinice, mai sus decât toate artele, decât administrația și decât religia. Are și calitatea de a fi fost cultivată secole și milenii în șir. Până și disputele contemporane găsesc natural să invoce cu ardore și pasiune filosofi născuți în secolul al VI-lea î.H.

Prezicerea, în trecutul chinez, nu este mistică, vulgară; ci prilej de meditație filosofică. Dacă într-una dintre curțile marginale ale cartierelor palatului, unde forfoteau mica nobilime și funcționăria, aș fi întâlnit un ghicitor cu taraba lui mișcătoare, aș fi fost izbit de curățenia mijloacelor lui. Pentru cunoașterea destinului, chinezii nu despicau mieii, cum făceau babilonienii sau cum proceda haruspiciul roman. Nu-ți cereau palma pentru a citi în ea, nici nu se interesau de ceea ce visaseși cu o noapte în urmă. Procedeu lor consta în împărțirea a cincizeci de bețe lungi și subțiri din lemn în două grupuri, de șase ori la rând. Rezultă printr-un calcul simplu, ce angajează împărțirea în clase a numerelor, un șir de șase numere (9, 8, 7 sau 6). Când

nu are bețe, prezicătorul aruncă în aer 3 monede, având drept fețe pe doi și trei (suma rezultatelor conduce din nou la 9, 8, 7 sau 6). Pentru 9 și 7, marcăm o linie neîntreruptă, pentru 8 și 6, una întreruptă. Așa facem cunoștință cu cele mai vechi și cele mai persistente idei ale gândirii chinezești. Linia neîntreruptă este *yang*, iar cea întreruptă – *yin*. *Yang* este în același timp cerul, tatăl, acțiunea, ordinea, controlul, capul, uscăciunea, *yin* este pământul, mama, docilitatea, subordonarea, receptivitatea, pasivitatea și umiditatea. *Yang* este componenta activă, luminoasă și puternică a universului, în timp ce *yin* este elementul pasiv, întunecos și slab. Mai mult pentru a ține minte și a simplifica, se zice că *yang* este masculin și *yin* este feminin. Toate lucrurile manifestă prezența într-o anumită proporție a acestor două principii. Sunt opt combinații de câte trei elemente, numite trigrame. Trigrama li reprezintă focul sau adeziunea, iar trigrama sun este lemnul, vântul sau principiul ales, generos. Combinând trigramele, obținem 64 de hexagrame. Hexagrama se numește *ting*, căldarea, pentru că se compune din lemn dedesubt și foc deasupra. Mult timp un vas de ofrande, *ting*, vasul trepid era pentru chinezi expresia sacralității. Descoperirea unui vas de bronz *ting* la anul 116 î.H. (și pe acea vreme se făcea arheologie!) a fost un eveniment atât de senzațional, încât împăratul și-a schimbat numele în Iuan Ting. Un oraș de pe malul Fluviului Galben s-a numit la 722 d.H. „Orașul prețiosului trepid“, după dezgroparea unei căldări din bronz. Hexagrama *ting* face aluzie deci la cultură înaltă, rafinată. Armonia simbolului rezultă din faptul că valorile sunt întreținute de o combustie reală, lemnul care întreține flacăra. Comentariul va fi deci: „Șansă supremă și succes“. Omul de astăzi constată cu uimire că cele 64 de semne ale acestui sistem de clasificare a situațiilor nu sunt decât numerele de la 1 la 64 în scrierea cu două semne a mașinilor de calcul electronice. Uimesc și cele opt entități materiale cu nume, semne și funcțiuni bine determinate, mișcarea ca principiu primordial și aspirația la unitate și întreg. Prezicerea, bazată pe corespondență între cel ce desface bețele, în felul său personal, și hexagramele ce indică o configurație sau alta, este secundară. Față de adâncimea meditației, ea pare mai degrabă un mijloc ingenios de a propaga filosofia. Sistemul este descris într-una dintre cele mai mari creații ale culturii, *Cartea schimbărilor (I dzing)*, scrisă după unii în anul 1000 î.H., iar după alții numai în 800 î.H. Eram obișnuiți să cred că din vechile timpuri ne-au rămas numai epopei. N-am știut până la *I dzing* că gândirea și-a găsit o cale de exprimare încă de la începuturi, într-o combinatorică prezentând rezonanțe atât de actuale. Încă din *I dzing* gândirea chineză își arată înclinarea sa spre dialectică.

Principiul identității, al necontradicției și al terțului exclus nu este recunoscut. Pentru un urmaș al lui Aristotel, un lucru există sau nu există. Pentru un chinez, un lucru conține permanent în sine tensiunea conflictuală a două principii, dintre care unul poate să aibă ascendență asupra celuilalt. „Un Yin și un Yang: acesta este *dao* (calea, logosul).“ Sunt cele două forțe fundamentale ce operează în univers, dominând pe rând într-o succesiune unduitoare. În secolul al V-lea î.H. se poate citi în *Dao dă dzing*: „Existența și neexistența se generează reciproc una pe alta; greul și ușorul se completează reciproc; lungul și scurtul se vădesc unul pe altul; înaltul și josul se explică mutual; instrumentul și vocea se armonizează între ele; înainte și după își urmează unul altuia“. Prezența simultană a contrariilor călăuzește și cunoașterea oamenilor. „Oamenii buni se nasc hotărâți de o zodie bună, iar ticăloșii, de-o ursită crudă. Primii vin pe lume să așeze ordinea, iar ceilalți să aducă nenorocirile și zbuciumul... Vorba neprefăcută și puterea de judecată – semnele bune care stau la temelia universului – sunt însușirile celor aleși. Cruzimea și violența – semnele rele care stau deopotrivă la temelia universului – sunt însușirile celor ticăloși... Cele două forțe nu se pot nimici una pe alta, ci se luptă fără ostiie, ca vântul și apa, tunetul și trăsnetul“, spune un personaj din *Visul din Pavilionul Roșu*, roman din secolul al XVIII-lea.

Faptul că au pus din vechime relația înaintea substanței și mișcarea mai presus de elemente îi apropie pe chinezi de multe dintre tendințele gândirii moderne. Nerecunoașterea principiului terțului exclus, ce a funcționat în gândirea europeană, bazată pe da și nu, îi așază din timpuri imemorabile în domeniul logicii polivalente sau al logicii nuanțate, la care lucrează matematicienii de astăzi. Se naște însă o întrebare: oare nu tocmai faptul că au procedat invers, subtilitatea împiedicându-i să adopte legile aspre ale logicii obișnuite pe care se bazează rezultatele clasice ale tehnicii și științelor, le-a creat o întârziere în raport cu Occidentul? La această chestiune încearcă să răspundă un savant englez, Joseph Needham, autorul unei impozante lucrări în 12 volume despre știința și civilizația Chinei. El îi cheamă la bară pe marii doctrinari ai filosofiei chineze și îi examinează ca un judecător cu textele în mână, pentru a deduce dacă gândirea lor a favorizat sau nu progresul științelor.

Primul chemat la apel este maestrul Kong Fu Zi (în latinește Confucius). A trăit între anii 552 și 479 î.H. Acest filosof, ce a trecut pentru multă vreme și în ochii europenilor drept un purtător de cuvânt al umanismului, a formulat scopuri de bunăstare și de fericire, a îmblânzit moravuri, a predicat bunătatea, compasiunea și a pus virtutea cunoașterii mai presus de celelalte merite. Într-o eră când tânăra generație învăța numai mânuirea arcului și a săgeților, el a inițiat primele școli de cunoștințe și comportament. Etica lui se

desprinde din cuvintele: „Din orice gest și atitudine, să îndepărtezi orice urme de violență și de aroganță; prin fiecare trăsătură a feței, să transmiți sinceritate și din fiecare cuvânt, să elimini ce este josnic și vulgar“. Toate acestea sunt frumoase și seducătoare, spunea Needham, dar în realitate Confucius a creat o doctrină pentru uzul unei pătri de nobili decăzuți, deveniți funcționari, secretari, specialiști în sacrificii și în cel mai bun caz în artizanat.

Cu ajutorul doctrinei ordinii sociale, din scribi slăbănogi ei, reușesc să ajungă administratori neîncoronați ai imperiului, de care nimeni nu se mai putea dispensa. Deschizând, pe bază de merit, accesul oricui la această pătură, ei au ținut în șah aristocrația nobiliară, asumând până și dreptul de răzvrătire împotriva ei, în cazul nerespectării principiilor. Pe de altă parte, ei s-au dovedit a fi cei mai consecvenți apărători ai unei ordini bazate pe dominație și ascultare. Au formulat ideologia supunerii: „Prințul are virtutea vântului, poporul, a ierbii. Iarba trebuie să se îndoie când suflă vântul asupra ei“. Prin intermediul cui se exercită autoritatea? Toate imperiile au răspuns: prin armată. Confucius a oferit alternativa mandarinilor erudiți. Văzuți de astăzi, ei sunt o formă primară de tehnocrație care, în ciuda manierelor, și-a exersat eficient apărarea de clasă. Au încurajat sau nu știința? Aparențele le sunt favorabile: erau raționaliști, cereau reguli, au împins ceremonialul la perfecțiune și au supus viața omului unor reguli stricte ce dominau și cel mai mic gest.

În sala supremei armonii se țineau concursurile pentru funcțiunile publice, iar în sala păstrării armoniei, unde se primeau ambasadorii străini, se întruneau și comisiile de doctorat. Cu toate acestea, raționamentul lor a fost antiștiințific. O doctrină îndreptată exclusiv spre om a întors spatele naturii, nefiind muncită de întrebările asupra misterelor pe care le ignora. Maeștrii eticii confuciene nu se întrebau de ce cometele străbăteau cerul sau de ce pământul era zguduit de cutremure, stingând astfel resorturile curiozității și ale imaginației care au împins întotdeauna știința să caute, să experimenteze, să cerceteze.

Vine la rând Lao Tzu. Acesta trăiește tot cu 500 de ani înainte de Hristos, pe vremea pe când în insulele grecești Anaximandru, Parmenide, Empedocle și Thales se ocupau de principiile fundamentale ale universului. Tema fundamentală a lui Lao Tzu este căutarea virtuții, calea de a ajunge la ea. De aceea, curentul pe care l-a fondat s-a numit *Dao* (cale). Controversele în jurul interpretării și traducerii conceptului nu s-au terminat și ocupă tomuri întregi. În toate accepțiunile, *Dao* îmbrățișează ordinea, întregul, responsabilitatea și eficacitatea. Este o ordine eficace ce domină ca putere nedefinită ansamblul realității aparente. Dar reduta daoistă ce trebuia cucerită se afla la

antipodul confucianismului. Nu trebuia căutată la oameni, ci în natură. Nu ținea de convenții, ci era dezordonată. Daoiștii aveau obsesia unității, nu a diviziunilor. Apa cu fluiditatea ei era pentru ei un principiu primordial. Un mare efort este consacrat legilor mișcării: „Principiile determinând ordinea în care își urmează unele altora, influențele reciproce, acum acționând direct, acum dând înapoi; cum atunci când sunt epuizate reînvie; și cum se termină numai pentru a reîncepe din nou și din nou – acestea sunt proprietățile aparținând lucrurilor. Cuvintele pot să le descrie și cunoașterea poate să le atingă...” (*Cartea Maestrului Chuang*). Pentru a fi mai aproape de natură și a-i pătrunde secretele, daoiștii se retrăgeau din societate, devenind obiect de derâdere și de persecuții. Mulți dintre cei care nu i-au înțeles au crezut că prin *u vei* (negația acțiunii) daoiștii formulează o doctrină a pasivității. În fond, ei refuzau numai acțiunea contrară naturii, capabilă să o stânjenească sau să o vatăme. Contrară lui *u vei* este agitația care scoate lucrurile din echilibru, din linia mijlocie, împingându-le spre extreme și trecerea în contrariul lor. Școala care considera că orice înclinare, chiar păcătoasă, este mai bună decât înclinarea perversă spre putere, dominare și autoritate se dedica în întregime cunoașterii, calmului și siguranței. Ea se afla mai degrabă sub semnul principiului *yin* decât sub semnul principiului *yang*, care prezida gândirea lui Confucius. Daoismul și confucianismul amintesc de confruntarea epicurienilor cu stoicii. Mistici și dezordonați, angajați în ocultism, daoiștii au încurajat știința, au pus întrebări, s-au orientat spre natură, au avut respectul activității manuale și meșteșugărești, au cultivat experiența, au fost un resort al progresului. Același raționament restabilește în drepturi alchimia europeană în raport cu scolastica.

Moiștii sunt mai tineri, din jurul anului 400 î.H. Ciudata doctrină *Mo-dzia* aparținea unor cavaleri care predicau pacea, cultivând artele militare. Lor li se atribuie construirea de fortărețe și perfecționarea armelor. În consecință, se orientau spre fizică și mecanică. Dacă daoiștii considerau (ca Rousseau) că omul este bun de la natură și că se alterează îndepărtându-se de ea, moiștii porneau de la starea primară a conflictului (ca Hobbes), ce trebuie stăpânit și împlânzit treptat prin civilizație. La examen ei se prezintă cu canoanele în care au înscris rudimente de filosofie a cunoașterii, dintre care cel mai interesant mi se pare gustul pentru model. Sunt obsedați de urmărirea modelelor sau a tiparelor în natură. Toate pătratele sunt la fel, indiferent din ce ar fi făcute, și calitatea „de a fi pătrat” se poate recunoaște oriunde. Suntem îndemnați să căutăm deci structuri comune care strâng lucrurile în câte o grupă sau clasă. Cu această preocupare, școala *Mo-dzia* a împărțit propozițiile științifice în mai multe tipuri. Primesc notă bună.

Înrudiți cu ei, logicienii din curentul *Ming-dzia* sunt cu o sută de ani mai tineri și au meritul de a fi explorat gândirea științifică și logica, ocupându-se mult de paradoxurile care amintesc de sofistii greci sau de temele care l-au chinuit pe Bertrand Russel.

Ultimii interogați sunt *legiștii* (*fa-dzia*). Deși mai vechi, înflorirea lor este contemporană cu a logicienilor. Ca scop doctrinar, se aseamănă cu confucianiștii în măsura în care urmăresc întronarea ordinii. Mijlocul adoptat nu este însă morala individuală sau puterea monopolizată de o clasă de erudiți, ci legea scrisă, pozitivă, *fa*. Se declanșează o luptă între *li* (obiceiul, convenția, ritualul) și *fa*. Legea trebuie scrisă în amănunțime și respectată. Nu trebuie să ne bazăm pe morala individuală și pe bunele intenții. Caracterul riguros, strâns, apăsător al doctrinei pe care o consideră ca o trecere de la feudalism la birocratism îi repugnă lui Needham, care dă legiștilor o notă mijlocie. Cred că merită mai mult, pentru că ideea de lege în societate este o reflecție a recunoașterii legii în natură și o invitație de a o adânci. Legiștii au promovat egalitatea tuturor în fața legilor. Ei au exprimat judecăți interesante, vizând împrăștierea societății și lichidarea abuzurilor, precum aceasta: „A-l înlocui pe cel tare prin mijloacele celui tare aduce slăbiciune; a-l înlocui pe cel tare prin mijloacele celui slab aduce tărie“. Puterea de unificare a legii a contribuit mult la crearea statului, când prințul din Țin a devenit împăratul unui singur stat, în secolul al III-lea î.H. Legiștii au introdus standarde, statistici, numărători, au încurajat matematica, geometria și metrologia. Datorită lor, roțile au ajuns să aibă peste tot aceeași dimensiune. „Cele zece mii de evenimente sunt toate strânse într-o singură unitate, cele o sută de măsuri se conformează unei legi. A fi strâns într-o unitate este punctul culminant al simplității. A te conforma unei legi este steaua polară a înlesnirii.“

Mă simt vinovat față de Palatul de Iarnă și Orașul interzis. Câte elemente de arhitectură, de culoare și de decorație, câte piese rare nu mi-au scăpat în timp ce gândurile mă furau la dialogul înțelepților cu lumea, la „gâlceava lor“, cum o numește Cantemir. Dar fără ei n-aș fi înțeles de ce arhitectul a pus cinci poduri peste râul din curtea principală a palatului. Cinci este un număr fundamental al gândirii chineze. Sunt patru puncte cardinale și cu centrul, cinci, *yang* este trei, *in* este doi, împreună fac cinci. Muzica are cinci sunete de bază, universul, cinci elemente, cunoașterea, cinci virtuți. Cele patru numere din *I dzing*, șase, șapte, opt, nouă fac adunate 30, număr esențial pentru alcătuirea calendarului. Lor le corespund anotimpuri, gusturi și culori. (Rimbaud asociază culorile literelor.) Câte dintre obiectele văzute nu-și ascund semnificația din lipsa mănuirii codului acestei civilizații? Acum este

iarnă, domină șase, sunt sub semnul apei și al gustului sărat. Dacă sunt șase palate în aripa de apus, trebuie să le legăm de familia soarelui. Cele opt săli exterioare sunt incompreensibile fără cunoașterea clasificării prin opt a regulilor de etichetă și a celor opt vânturi ce trebuie stăpânite. O comisie bună de experți se compunea din opt membri. Trigramele sunt în număr de opt. Fără filosofi, vezi semnul, dar nu și semnificatul. Fără daoști, n-aș fi făcut legătura între lipsa de perspectivă a desenelor chinezești și poziția antiantropocentristă a acestei școli. Este un punct de vedere egoist și exclusivist să privești lumea dintr-un singur unghi. Este o înfumurare pe care filosoful naturii nu o admite, iar artistul îi urmează preceptele, mutându-se din loc în loc, ca să surprindă succesiunea și mișcarea, meritul de a exista al fiecărei configurații. Și n-aș fi înțeles de ce acel filosof zâmbeste ironic privindu-mă din gândirea lui milenară, plurivalentă și mișcătoare, în lumina căreia un sistem european este cel mult un caz particular, rigid și static, asemănător jucăriilor târzii din tezaurul Palatului Imperial.

Familia

Începeam să cred în anii '70 că aveam o familie încheată, în care soția mea, Tatiana, era profesoară de limbi străine la Facultatea de Agricultură, iar fetele, Mihaela, cea mai mare, Maria, pe care o numeam Ghighi, și Mița, Miorița, cea mai mică, învățau de zor, scoțând în evidență talente și vocații care începeau în aceeași ordine: prima pentru matematici, a doua pentru pictură și arte, a treia din nou matematici. Le admiram pe toate, pentru că munceau și se străduiau neconținut. Tania își luase doctoratul în litere, Mihaela era cooptată de mine pentru comunicări științifice, Ghighi îmi aducea picturi și desene pe care le am și azi pe pereți. Nu știm de ce în prima serie modernistă Ghighi desena bolovani de diverse culori. Să fie presimțirea că o vor apăsa în viitor, mai ales pentru faptul de a se fi născut cu o deficiență a inimii? Prin '71-'72, când eram ministru al Educației, am profitat de o invitație în Franța, ca să o iau cu mine pe soție și pe Ghighi pentru consultarea unor specialiști. Ne-au liniștit, spunându-ne că va „compensa” mulți ani în șir, dar după trei-patru decenii va fi nevoie de operație pe cord. Așa se desfășura viața noastră, armonioasă de altfel, dar și cu griji care nu lipsesc din cea mai fericită viață.

Am ajuns astfel în anii '80, când am plecat pentru cinci ani ca ambasador. Nu puteam să iau copiii cu mine – așa era regula –, dar puteam să le chem una câte una să mă viziteze. Și în acești ani am simțit ura profundă a Elenei

Ceaușescu față de mine – îi dădămasem în problema clauzei câteva inițiative eronate și nu mă mai ierta. În acești ani am simțit că mă și detestă și că mă persecută. Neputând să mă lovească atunci când eram departe cum voia, le-a înscris pe fetele mele în lista prizonierilor.

Erau ușor de inventat pretexte la București. Au fost dintre cele ordinare și nemiloase. Una care divorțase din prima căsătorie a fost acuzată că și-a furat propriile bunuri. Alta că a perturbat liniștea blocului printr-o reuniune dansantă în propriul apartament și deci putea fi gonită din casă.

Fetele au răbdat greu aceste regizări agresive și cum ele se repetau sistematic, au tras concluzia că viața le-a devenit insuportabilă la București. Le-a venit în minte celor două mai mici că s-au născut în America și s-au hotărât să plece. Ghighi a fost prima care a rupt rândurile. A plecat în SUA cu soțul ei.

Surorile ei au dat un curs moderat și prudent vieții lor. Dar și pe ele le-a scos prigoana din țară. Mihaela a mers în SUA cu o bursă Fullbright și, obținând un post profesoral în materie de informatică la colegii, a rămas acolo, schimbându-le mereu până a găsit unul convenabil în Hampshire, unde se află și astăzi. Miorița a mers în Franța cu o bursă a soțului ei și a rămas acolo. Mihaela are o fată, pe Melania, iar Mița are doi copii: Mircea (îi zicem Mircea mic sau junior pentru a ne distinge) și Maria, ambii duși de vocație în locuri stabile de muncă.

Iată tabloul general, cu suișuri și coborâșuri, cu bucurii și dureri, cu succese și drame, care a rămas imprimat în memoria a doi părinți bătrâni care se încurajează cu dictonul „Când respir, sper”. Ei au reușit în cursa de supraviețuire să își găsească mângâierea în tână generație care s-a prins mai bine la firul vieții promițătoare.

Cade cortina

„Cad frunzele platanilor / Și în Ardeal e toamnă.“ În zidul care mă înconjură, încă de la sfârșitul anului 1989 se lărgiseră găurile. După ce am comunicat prin reviste cu restul lumii, primeam și invitația de a ține conferințe. Mai la margine, desigur, și ca audiență, și ca subiect. M-a atras invitația Universității Populare din Baia-Mare de a veni la ei ca să vorbesc despre „pace și progres” sau ceva asemănător, dar vag și neutru, generalități să fie. Am luat trenul într-acolo, spunându-mi că este un prilej ca apoi să întârzii și la Oradea. Tocmai îmi sosise prin universitate numirea într-o comisie ce trebuia să definitiveze pe post un profesor într-o localitate mai mult rurală decât urbană. Am o agendă încărcată deci și nu contează cât de periferice sunt locurile, dacă sunt aproape de rădăcinile mele.

Primire caldă la Baia-Mare. Mai fusesem acolo cu o reuniune medicalo-socială pe care o organizase un prieten, doctorul Popescu, și unde reușisem să captez interesul publicului. Scepticism, umor, speranță, cocteilul meu obișnuit. Se fac pregătiri în sala mare a orașului și iată că brusc gazdele se înnoarează, se întristează și protestează. Sosește o telegramă de la București că nu s-a aprobat să se țină conferința mea. Mă primește secretarul de partid al județului. E urât ce se întâmplă, de neînțeles. Dar interdicția superioară era luată drept dovadă că sunt considerat un personaj periculos, un disident important. De aceea, șeful județului devine amical și se arată interesat de ce se întâmplă în acea pătură ce se lărgește peste tot, care reprezintă protestul față de starea mizerabilă a societății românești. Nu știam dacă vrea să adere și el sau să culeagă câteva declarații care ar fi apreciate „sus”, întărindu-i un rol între „vigilenți”.

Aceeași dilemă apare și mai explicit în ziua următoare. Directorul cultural al județului, care organiza conferința, îmi spune: „Nu ne dau nouă aici dispoziții ce să facem. Conferința se va ține în alt loc” și indică o comună a județului. Într-adevăr, plecăm spre ea, oprim la școală, public mare, intrăm în sala cu bănci de școală, sunt prezentat ca o personalitate mare a culturii naționale și, în fine, la reîntoarcere, în mașină, directorul își deschide cutia nemulțumirilor. Face praf conducerea de partid, îi înjură pe Ceaușescu și adunătura de secături de lângă el, consideră că situația este intolerabilă și că răul va fi curmat curând. Îl ascultam cu atenție, privind mereu și la șofer care dădea mereu din cap aprobator, când tovarășul vorbea. Iar eu, din nou, cu dilema mea: vorbește ca să se afle în tagma mea de contestatari sau culege declarații care mi-ar putea aduce o pereche de cătușe, înainte de a ajunge la București?

Nici oracolul din Delphi nu putea enunța fraze de înțelesuri multiple, ascunse, alunecoase precum cele emise de mine în turneul nord-transilvănean. Am invocat și durerea de cap, răul pe care mi l-a făcut mașina, oboseala. Văzându-mă în starea mea, noul meu confrate, directorul, are o idee care mă salvează. Să plecăm din oraș, să lăsăm nebunia în urmă și să mă ducă la o mănăstire în munți, cu liniște și aer curat, departe de vâltoare și de încălețare.

La mănăstirea Rohia, munții, pădurile, tăcerea și aerul se întrecuau în a liniști mintea oricărui vizitator, muncit de dileme și simțind prin toți porii că vin zilele schimbărilor radicale, că adâncimea apei crește și crește, inundă în curând o țară învechită și lasă una spălată, curată, nouă. Dar dilema a reapărut. De data aceasta, starețul în vârstă, teolog vestit, cercetător de manuscrise, autor de cărți teologice, se apropie de mine cu un ton protector și amical. Trebuie că eram o persoană importantă dacă „județul” îmi purta o asemenea grijă și un respect pe care numai un fruntaș al opoziției îl poate

atrage. Deci ce confesiuni aștepta? Despre societatea subterană care ieșea la lumină, gata să schimbe țara și apoi cui i le va comunica? Oare cerului sau Cabinetelor directoare? Divinității sau instituțiilor de profil? Starețul îmi povestea că Steinhart, protestatarul care s-a călugărit, a stat o bună vreme aici la mănăstire, așa că n-aș fi primul caz de înțelepciune a revoltaților.

În fine, m-am cufundat în muțenia recuperatoare, am scos o carte de filosofie pe care o rumegam, am început să povestesc idei și întâmplări unui caiet de însemnări, atât de neutre și de codificate, încât să nu fie invocate în vreun tribunal.

Am plecat, lăsând prieteni și întrerupându-mi lecturile și conversațiile de teologie conspirativă.

În jurul Oradei, nu departe de frontieră, era o comună în care un profesor urma să fie „uns” în funcție, de câțiva universitari. Totul era formal, fără probleme, ca o liturghie. Ceea ce așteptau toți era masa cu bunătăți tradiționale și cu țuică și vinul locale. Mă desprind de grup după masă și fac câțiva pași în grădina din spatele casei, împreună cu un inginer de terenuri rurale, măsurători topografice și hărți, care se vedea că frecventa orașele și mai trecea și frontiera. Începe cu o critică a regimului și sinuciderea lui sigură. Am crezut la început că dilema maramureșeană a coborât după mine spre sud. Dar ce mi-a spus m-a convins că e chiar „apa care se ridică”. „De ce am terminat cu Ceaușescu și de ce știm că jocul lui s-a sfârșit? Am acceptat cu dinții strânși să ne sărăcească, pentru a plăti datoriile. Când a terminat operația, lichidându-le, avea șansa unică de a câștiga tot sprijinul oamenilor și am așteptat să spună: «Ați suferit, am plătit, acum să ne ocupăm de buna stare a românilor». Și el, cap scrântit ce este, face un discurs în care ne cere să strângem cureaua, să acceptăm noi constrângeri, ca să realizeze cine știe ce construcții grandioase. Până aici, mi-am zis eu. O cuvântare în care ai plecat de lângă noi pentru totdeauna. Dar nu e mult până atunci. Aștept cu încredere.”

Rar mi-a fost dat să aud o analiză atât de profundă și de coerentă. Am înțeles: a început sfârșitul.

La Oradea, primul lucru era să dau o fugă până la Tilecuș, satul mamei mele, și să pun flori la mormintele din curtea bisericii din lemn, unde se odihneau doi bunici și doi părinți. Și cu rudele din sat, întrebări de sănătate și cum merge viața. „Iaca, mere și ea.” Dar un țaran mă ia de-o parte: „Nu știi ce să fac. Lucrez la «colectiv», muncim mult și scoatem peste 3 000 la hectar. Vine ordin să raportăm patru. Acum, dacă îmi cere să strig «Ceaușescu» la adunări, o fac, că mi-e tot una. Dacă asta-i place, strig. Dar dacă-mi cere să dau patru în loc de trei, nu pot face asta, că nu-i drept. Ce-am auzit? Că prefectul când vede patru schimbă în cinci. Doamne, ce-i cu lumea sta? Dacă-i așa, ne-om prăpădi”.

Secolul meu scurt

La Oradea, prietenul meu și văr mai depărtat, director de școală, mă primește cu ochii roșii, speriat. „Vin de la miliție. Mă cheamă-n fiecare dimineață să mă ancheteze.“ „Care e necazul?“, zic eu. Se uită în dreapta și în stânga și șoptește. „Portretele.“ „Care portrete?“ „Cele mari de pe pereți. Le scot copiii noaptea și-și fac treaba pe ele.“

Mă puteam aștepta la acțiuni de protest oriunde, dar la o școală de copii, mai puțin. Le puneam cap la cap, evenimente, conversații, mărturisiri și ieșea un cuvânt: „Vine“. N-am ajuns bine la București și a venit. Eram în decembrie. Sună telefonul. Fata mea, pictorița, era la Timișoara, pentru o piesă de teatru, unde exersa ca scenaristă. Nu vorbește, ci strigă: „Gata, a început. E revoluție. Vine și la voi“. Închide.

A venit și la București. Adunare populară. Președinte huiduit. Se bălbaie și fuge. Scrisesem un articol citând revoluția din 1848: „Tată vodă, ce ocară / Fă-ți lădița/ Ia-ți domnița și te cară“.

A căzut cortina. Istoria a măturat regimul. Încercam o bucurie atât de mare, încât avea în ea și sămburi de teamă și de neîncredere.

X. TRANZIȚIA

Thatcher, Londra

În noiembrie 1990, ambasadorul englez Michael Atkinson mă invită la o masă de seară, cu câțiva colegi de breaslă, reprezentanți MAE. Îmi spune cu voce tare, și ambasadorii ascultă plini de interes, că premierul, doamna Thatcher, s-a interesat de mine și a întrebat dacă n-am vreun drum prin Anglia. A rostit solemn că doamna Thatcher transmite prin el „un salut prietenului său”. La coniac, mi-a precizat că este vorba despre o invitație pentru o ședere de circa o săptămână, în ianuarie 1991. Vom aborda detaliile mai încolo, întrucât se pot petrece schimbări până atunci. El se referea la posibile evenimente în România, toți ambasadorii urmând problemele pe care le avea de rezolvat țara noastră și modificările posibile în formula guvernamentală.

Nu după mult timp schimbarea s-a produs, dar nu unde o aștepta ambasadorul, ci la el acasă. Doamna Thatcher pierduse votul partidului său și demisionase. Evenimentul face turul lumii, care nu se așteptase la așa ceva, după cum riscul fusese neglijat chiar de Doamna De Fier. Ambasadorul îmi transmite că invitația se menține. Într-adevăr, trimite invitația oficial. Programul prevede o temă academică pentru o vizită de studii: *Cercetarea științifică în universități*. Începe în 13 și se termină la 20 ianuarie, o săptămână plină ca un ciorchine de evenimente și persoane, de deplasări și mese, totul meticolos și orar. Întâlnirea cu doamna Thatcher era programată pentru 15 ianuarie, ora 16.00. În dimineața zilei voi fi înștiințat cu scuze că întâlnirea se va desfășura la ora 17.00, după finalizarea unei ședințe de parlament.

Ajung seara la Londra și sunt așteptat de doamna Anne Kennedy de la Foreign Office¹, secția Overseas Visitors². Mă duce la hotelul St. Ermin, în inima Londrei. Eleganță veche și victoriană. Stau la Club, am cheie la ascensor.

¹ Biroul Externe (engl.) (n.red.)

² Vizitatori de peste mări (engl.) (n.red.)

O mașină va fi disponibilă. De ce înregistrez atâtea detalii? Fiindcă două persoane, care nu mai au niciun titlu oficial, se întâlnesc cu titlu personal, dar cu un protocol cvasioficial, care menține stilul impecabil în materie de eleganță, solitudine și detaliu al ospitalității Marii Britanii.

A doua zi mă preia ca însoțitoare doamna Pauline Butler, pensionară, soție de ambasador, pentru a mă conduce la Ministerul Educației și Științei (DES), în trecut sub suveranitatea doamnei Thatcher. Mi-a fost descrisă activitatea celor cinci consilii de cercetări și politica științifică a Marii Britanii. Răspundere de stat deci. Ce-o fi făcut doamna Thatcher cu rezerva ei față de acest concept politic? Statul publică broșuri și cărți care mi se oferă. Privirea mea, îngrijorată de cantitatea ce se va alătura geamantanului meu, a făcut-o pe vorbitoare să mă asigure că va trimite documentația prin minister. A urmat Centrul Marea Britanie-Europa. O secretară bătranică, din seria glorioasă a femeilor care duc pe umerii lor instituțiile Imperiului, mi-a spus că își amintește prezența mea din 1971. Oricum, sunt două decenii de atunci.

La masă aflu că se organizează un seminar politic britanic-român curând la București și mi se arată chiar lista participanților români. Recunosc cu oroare numele unui extremist de dreapta țărănist, fost activist al Comitetului Central al Partidului Comunist, căruia îi dădeam o notă diplomatică sub zero, unde îngheață apele.

Mergem la Royal Society (Academia). Vicepreședintele Michael Epstein, după un schimb de informații și idei, acceptă să patroneze cu Academia Română o masă rotundă la București. Un prim succes. Ne îndreptăm spre un restaurant, trecând prin parcul St. James, unde lebedele (care au patronajul reginei), găștele, rațele și pelicanii ies din lac și se plimbă printre trecători.

În noaptea de 14 urmăresc la TV evenimentele din Golf, după ocuparea Kuwaitului de Irak. Știam că începea un mare război, mare din cauza petrolului opulent al regiunii. Spusesem colegilor la București că voi privi începerea ostilităților de la Londra. N-a fost atunci, ci în 16 și americanii au adus o armată zdrobitoare care i-a învins pe irakieni.

În ziua de 15 programul este încărcat. Încep cu London School of Economics. Apare un cercetător grec interesat de securitatea balcanică și iață proiectul gata pentru o masă rotundă la București. Nu rezist, intru într-o librărie și cumpăr cartea lui Ole Holsti despre teoria relațiilor internaționale. Programul continuă la School of Slavonic and East European Studies de la King's College cu Denis Deletant – știe tot și Martin McCauley pe care-l vom primi la București. Pentru masă, mergem la Clubul Travelers, unde pe scara interioară ce urcă din salon o șipcă ajutătoare a fost instalată pentru faimosul Talleyrand, care era șchiop.

Mă întrețin cu Sir Peter Marshall, fostul meu coleg de la Geneva, care se ocupă acum de Commonwealth, nu de organizații neguvernamentale cum fac eu ca pensionar. Îmi dă cartea prefațată de doamna Thatcher și îmi spune să i-o arăt ca s-o semneze ea. La Ministerul de Industrie și Comerț mi se explică modul în care a vrut doamna Thatcher să lege universitățile de industrie prin proiectul LINK. Ne include și pe noi într-un proiect de cercetare a inovării.

Ajung la ora cinci la Eaton Square pentru evenimentul principal. Duc și eu, ca Brătianu când l-a vizitat pe Gladstone, două albume frumoase. Sunt uluit de instalațiile de securitate ale locuinței doamnei Thatcher. E bine păzită după încercarea de asasinat de către un irlandez. Este proaspătă și zâmbitoare. Să facem poză împreună pe un divan și apoi să ne așezăm confortabil pentru ceaiul cu biscuiți. „Am întrebat de tine și la Budapesta, și la Praga. Te-am găsit, în sfârșit. Ce face familia, copiii?” Venea de la Parlament, unde s-a dezbătut Golful. Nu părea preocupată. În schimb, comenta aprig evenimentele din țările baltice. La Vilnius, armata sovietică s-a bătut cu populația și erau 13 victime. „L-ai văzut la TV pe soldatul acela care dădea cu pușca-n oameni? Oribil. Gorbaciov spune că el nu știa și probabil că așa a fost.” Parcă era trădată de fostul ei protejat, pe care îl recomandase Occidentului. „I-am zis lui Gorbaciov că nu poate păstra țările baltice. Ce v-a dat Hitler trebuie să dați înapoi. Situația nu poate dura.” Deși părea că voia să îl scuze pe Gorbaciov, nu-i ierta pe ruși. „Rușii nu se lasă de șmecherii și trucuri. Tancurile ce trebuiau distruse conform dezarmării europene au fost trimise dincolo de Urali. Cei ce trebuiau reduși la infanterie sunt transferați la Nave. KGB-ul nu încetează să fie activ în străinătate.” Au fost balticii la ea și le-a spus: „Negocieri, negocieri, negocieri”.

Presa insistase asupra neînțelegerilor ei cu francezii. Dar ea ținea să afirme că s-a înțeles bine cu Mitterrand. „I-am zis lui Mitterrand că trebuie să facem ceva pentru ca Spania și Portugalia în care sunt semne că o iau înapoi să nu întrerupă cursul democrației. M-am sfătuit cu el și am ajuns la ideea să fie primite în Uniunea Europeană, fără prea multe formalități.”

M-a întrebat cum stau lucrurile la noi. I-am vorbit despre o unanimă dorință de schimbare politică și de introducerea economiei de piață. Ca în orice tranziție sunt și confuzii. Carantina care ni se aplică este nefastă. Îi încurajează pe extremiști care spun: „To hell with Europe” („La naiba cu Europa”). „Vasăzică, vreți să intrați în concertul european. Eu sunt pentru primirea tuturor țărilor din Est.” Doi conservatori britanici tocmai ne torpilaseră. Și-a afirmat înclinarea spre „lărgire” în defavoarea „adâncirii” favorizate în cercurile Comunității.

Pe un ton pozitiv, am amintit de întâlnirea sa cu președintele Iliescu. „Am aflat de la el ce speranțe și aspirații are țara.“ A adăugat: „Este o inerție a populației în răsărit. Lumea se blochează la ideea inegalității. Este un trecut care apasă inițiativa“. Iarăși Moscova: „Trimiți businessmeni pentru afaceri și se întorc contaminați de birocrație“.

Mi-a plăcut comentariul ei despre democrație. „I-am spus lui Gorbi (Gorbaciov), dar acesta pare a nu fi înțeles că libertatea nu e echivalentă cu lipsa de autoritate. Oamenii însă trebuie să întreprindă. De ce nu-i lasă pe țărani să lucreze?“ Dar într-o parte a lumii, la ruși, la germani, toate s-au petrecut invers, de sus în jos. O definiție a stării de drept: „Să știe fiecare om că are unde să se adreseze când crede că e neîndreptățit“.

A urmat partea științifică. I-am menționat că am dat peste tot în Marea Britanie de ideile ei: parcuri științifice, LINK, știință și industrie în universități. „Da, trebuie învinsă indiferența universităților față de latura practică. Trebuie interesate în valorificarea rezultatelor. Oxford și Cambridge încep să miște. Te duci acolo?“ „Da, chiar astă-seară.“ M-a impresionat cu o remarcă: „Data trecută mi-ai vorbit despre educația matematică la copii (asta era cu douăzeci de ani în urmă). Știi, nici acum problema nu e rezolvată“. I-am spus că organizăm la București, la CEPES, UNESCO, sesiuni despre problema predării matematicilor. Am adăugat că îmi pare rău că ideile sale, precum cea despre democrație, nu le aud studenții chiar de la ea. Universitatea noastră principală ar fi mândră să îi confere titlul de Doctor Honoris Causa și cu acel prilej se va adresa studenților și publicului larg. După unele ezitări și întrebări suplimentare („E universitatea ta?“), mi-a replicat că, dacă i se adresează rectorul printr-o scrisoare, ar fi încântată. Poate că tot atunci va veni, dacă primește o invitație oficială. Am adăugat că întrucât a creat un curent care îi poartă numele (thatcherismul), ar fi bine să îl propage printr-un institut care să fie legat de alte centre europene, prezidat de ea, cu teme legate de toate problemele actuale, de la amenajarea urbană la ecologie. S-a uitat înspre asistentul ei și a zis: „Very much in our line of thinking, isn't it?“¹ Am reluat ideea potrivit căreia contactul cu tradiția culturală britanică este benefic pentru europenii cu o gândire de sus în jos, cu dogme și teorii sau neglijarea experimentului. Cum în materie doctrinară apăruse cartea *Reagan și Thatcher*, pe care i-am amintit-o, a avut o reacție neașteptată. Nu-i plăcea să fie asociată mereu cu colegul său american. Deci vestitul parteneriat în doi nu se bucura de atenția ce i se atribuia și, mai rău, erau vizibile elemente de dezacord. Să fie lipsa sprijinului în războiul din Argentina?

¹ Este exact pe linia noastră de gândire, nu-i așa? (în lb. engleză) (n.red.)

I-am amintit că în prezent sunt „neguvernamental” și liber de orice „ties”¹ și mi-a răspuns: „Ca și mine; suntem în situații similare”. „Până la un punct”, am replicat eu, scara ei fiind de gen global. Mi-am dat seama că în acest lung seminar de idei formulate amical și sincer de către o membră a constelației politice mondiale, a venit timpul să ne oprim și, după ce a semnat cartea, a spus simplu: „Să ne revedem”. Mi-am luat rămas bun.

Am ajuns cu trenul la Cambridge. Trăiesc bucuria de a-l revedea pe prietenul meu, Kendall, un probabilist celebru, în contact cu colegii români. Cu el la clubul profesorilor, comentăm starea omenirii. Este ziua în care izbucnește un mare război. Programul mă duce apoi la Swindon. Pe drum, Pauline îmi rezumă întâlnirea cu doamna Thatcher: „I-a plăcut”. Îmi spunea că doamna Thatcher i-a mărturisit că atunci când stai mult în funcție, îți faci dușmani mulți. Admira seninătatea în care își considera retragerea. Nu-și ascundea plăcerea că a asistat la un dialog armonios Est-Vest, în care s-au întâlnit culturi și politici atât de diferite, identificând totuși atâtea puncte de conlucrare. Am trăit cu intensitate și restul programului, cuprinzând Oxford, Balliol College, Chatham House, British Council, Imperial College, Athenaeum Club, Westminster Abbey, Tate Gallery, cu Brâncuși la camera 13. Masa finală oferită de ambasadorul României, Sergiu Celac, și încercarea de a face un bilanț al acestei experiențe, ca recompensă pentru mine și cinci ani pierduți, prin grația și caracterul doamnei Thatcher. În seara plecării, primesc albumul Thatcher cu dedicație și cu scrisoarea secretarului ei: „Doamna Thatcher a fost încântată să vă vadă marți și a apreciat foarte mult convorbirea avută”.

Praga

La începutul verii anului 1991, al doilea eveniment asemănător cu cel de la Londra se petrece, prin Conferința Europeană de la Praga. Mi se face onoarea să primesc o invitație personală semnată de Mitterrand (Franța) și Havel (Cehoslovacia), de a participa la lucrările reuniunii europene. Invitațiile au fost înmânate de ambasadorul francez la București, Jean-Marie le Breton. Văd că este o delegație română numeroasă, compusă predominant din partidele de opoziție, dreapta clasică sau extremistă. Doi intelectuali independenți și apolitici au fost incluși, probabil tot la un aviz al ambasadorului: profesorul Virgiliu-Nicolae Constantinescu, rectorul Politehnicii, și cu mine. Eram singurul fără nimic instituțional în titlu, poate doar Academia. Oricum, am

¹ Cravată (engl.) (n.red.)

luat-o drept o recunoaștere a străinătății, de genul Londra-Thatcher, a faptului că fosta dictatură a ținut cinci ani cizma pe gâtul meu.

Două cuvinte despre profesorul Constantinescu. A fost cel mai mare savant român în domenii speciale ale mecanicii, aerodinamică și mecanica fluidelor, în care se afirmase ca somitate Elie Carafoli. Dar din aceste domenii mai largi, Virgiliu-Niculae Constantinescu și-a rezervat câmpuri de explorare în care metodele clasice eșuaseră, cum ar fi problemele legate de lubrificație (ungere) și tribologie (frecare). Fusesse profesor sau cercetător, ani în șir în SUA (1969–1970, 1972–1974), iar Franța, cu Poitiers și Lyon, va urma în anii următori: 1993, 1994. Rezultatele lui și aplicațiile în aeronautică s-au bucurat de recunoaștere internațională începând cu anii '60. Ca membru fondator al Consiliului Internațional de Tribologie din Londra, englezii îl vor răsplăti cu Medalia de Aur pentru Tribologie, în 1996. Ca savant de talie europeană, avea toate motivele să fie invitat la un congres dedicat viitorului continentului nostru.

Eram onorat de faptul că mergem împreună la Praga și foarte repede am observat ce pecete pune etosul științific pe mintea unui cercetător din domeniile cele mai rar vizitate, când abordează problemele economice, politice și sociale.

Restul delegației, destul de numeroasă, era compusă din rândul formațiunilor de dreapta care atacau dominația – consfințită de vot – a partidului socialist. Iar între ei se aflau și extremiști, mânați de ură și ghidați de pancarte. Jos, jos până sus. Se distingea o tânără arhitectă cu vocații sociopolitice, capabilă să măture orice grupare adversă. A organizat rapid o ședință, fără cei doi independenți, de repartizare a delegației pe secții. Rămânând nedistribuite, pentru noi, au rămas două secții ce păreau marginale: transporturile și colaborarea tehnică și științifică. Așa că m-am trezit la transporturi, în timp ce Constantinescu lua ce i se cuvenea de drept.

Bănuiam că secțiile nu pot elabora vreun document important, dar ce era mai grav era că întreaga conferință stătea sub semnul unui nerealism total, urmărind ficțiuni și utopii. Numai un visător ca Mitterrand, autor de eseuri semiliterare, și un novice naiv ca Havel, puteau visa la o „confederație europeană de la Atlantic până în Urali“. O neinspirată hartă uriașă domina o sală mare de reuniuni, reprezentând o mică Europă, continuată de un Est fără sfârșit. Dar niciun politician și nicio organizație nu luau în considerare o asemenea ipoteză. Cei din Vest erau obsedați de propria integrare și când spuneau „Europa“ se refereau deocamdată la partea ei pur occidentală, în timp ce Estul eliberat de lagărul socialist al Moscovei căuta parteneri și sprijin din partea vesticilor comunitari pentru propriul lor viitor. În afara

vanității celor doi inițiatori care se vedeau pe afiș, nimeni nu întrevădea vreun beneficiu adus de monstruoasa creație de pe harta neatrăgătoare care începuse să ne indisponă.

Conferința oferea o șansă de ne-neglijat. Erau numeroase personalități cunoscute din literatură și presă. Venind cu autobuzul de la hotel la sediul conferinței, mă trezesc pe scaun lângă Ilya Prigogine, faimosul chimist de la Bruxelles, ale cărui cărți de filosofie și problematica științei contemporane aveau mare trecere. Mă prezint, îi vorbesc despre audiența pe care o are el în România. Este amabil, modest, fără aere de magistrat. Îi spun că la UNESCO local, CEPES, se lucrează la un studiu privind comunicarea universităților cu societatea. Ne-ar onora să publicăm și opiniile lui. Zâmbește, tace și apoi își formulează rezerva: „Vezi, domnul meu, problema noastră nu este cum să comunicăm cu exteriorul. Universitățile sunt bântuite de altă lipsă. Sunt incapabile să comunice în interior, profesorii între ei. În loc să coopereze, se ceartă, sunt rivali și dușmani și rezultatul este o suprapunere a cursurilor și concurența lor, un haos. Nici vorbă să comunice urban și în avantajul reciproc“. Dacă n-am câștigat un coautor, m-am ales cu o bunăvoință amicală, vizibilă și în acceptarea de a fi membru al Consiliului științific al revistei *Millennium*, pe care a scos-o Fundația Universitară a Mării Negre în anul următor.

Întâlnirea pe teren politic cu un interlocutor competent s-a produs uitând-mă la lista delegației mele. G.K. Șahnazarov, de unde știu numele acesta? La o conferință a Uniunii Internaționale de Științe Politice, delegatul principal rus era un Șahnazarov. L-am remarcat pentru ținuta și stilul lui care nu oglindeau deloc disprețul și rezerva marxist-leniniștilor față de așa-zisele științe sociale sau politice din Occident. Evident, aparținea unei alte școli de gândire, dar acest lucru nu împiedica în niciun fel un dialog științific și găsirea de puncte general valabile. Deschiderea lui avea și alt temei. Intenționa ca o sesiune viitoare de științe politice să se țină la Moscova. Și peste o vreme am văzut că dezideratul acesta s-a realizat. Lucra la Comitetul Central și deci nu putea avea această poziție înnoitoare fără încurajarea unor personaje de autoritate.

L-am căutat. Ne-am amintit de Edinburgh și de temele teoretice de atunci. În acele zile era preocupat de situația internațională în era marilor schimbări. Făcea parte dintre consilierii lui Gorbaciov, care îl lua cu el la tratativele cu americanii. De fapt, aceasta era preocuparea lui principală și numai despre ea vorbea. Nu avea aproape nimic de remarcat în privința Conferinței de la Praga. Era convocată de factori din linia a doua sau a treia a frontului politic, care nu erau la curent cu ceea ce se petrecea. Nu este rău să vezi că țările europene vorbesc despre viitorul lor, luând în ecuație și existența Rusiei și a

țarilor din Est. Dar celelalte aspecte sunt simple speculații, ipoteze, nu răuvoitoare, doar fictive.

Era clar că rușii nu dădeau doi bani pe utopia Mitterrand-Havel. Ei credeau însă că discuțiile și negocierile cu Statele Unite au avut rezultate bune și sunt în prezent puse în practică. Un optimism vizibil era afișat de Șahnazarov. Îmi explica pe larg despre ce era vorba. Superputerile s-au înțeles și au ajuns la un acord. Gorbaciov ceruse un singur lucru de la americani. Să nu se amestece în perioada lui de reforme în treburile URSS și nici în ale grupului de state estice. Este aproape sigur că și ei se gândiseră la schimbări asemănătoare, dar prezența și declarațiile lor micșorează puterea de acțiune a sovieticilor. „Vă ținem la curent, vă informăm, vă cerem chiar opinia, dar nu vă implicați.“ Și americanii au fost de acord. „Atât timp cât nu sunt atacate sau vizate direct, ne lasă să ne facem ordine noi singuri.“

Dacă aș fi fost în 1989, când s-au consumat marile înțelegeri cu americanii, iar Gorbaciov câștigase admirația lor pentru recunoașterea Germaniei, aș fi găsit motive pentru optimismul colegului meu. Gorbaciov a fost lăsat în pace de intervenții externe. Dar ulterior în interior se multiplicau contestările. Un vechi susținător, ministrul de Externe, Eduard Șevarnadze, îl părăsise sonor la sfârșitul anului trecut. Iar în iunie, rivalul său, Boris Elțin, este ales președintele Republicii Ruse. Nu bănuiam, desigur, că un puci intern îl va lovi și paraliza temporar peste două luni și nici că suntem în anul dispariției URSS-ului. Totuși, l-am ascultat pe Șahnazarov cu mult interes, cu vaga senzație că și cei mai realiști oameni cad pradă ficțiunilor. Cum ziceam noi la dezarmare că încep războaiele? Din eroare, prin greșală de raționament și accident. Dar se vede că hazardul, pe seama cui se pun toate relele, apare ca un accident greu previzibil. Însă nu puneți în cărca „întâmplării“ ceea ce ține de mintea proprie.

Chestiunea prezentei conferințe, privită cu îndoială de opinia publică și cu dispreț de cercurile politice, total proastă pentru cei din mișcarea integrării europene, nulă și neavenită pentru marile puteri, a apărut într-o nouă lumină chiar și pentru organizatori. Primii au fost cehoslovacii. Ei porniseră campania de apropiere instituțională de Europa și erau întrebați: „Parcă la Praga voriați altceva?“ Francezii nu luau în serios întotdeauna ceea ce întreprindea președintele cu mantale romantice. Când un prim-ministru, Paul Painlevé, a stat în funcție doar câteva săptămâni, francezii cântau în cor: „A peine levé, il est tombé“¹. Cam așa și cu conferința noastră. Abia începuse și s-a veșejit. Acest lucru se vedea în activitatea comitetelor.

¹ Abia instalat, el a căzut (în limba franceză) (n.red.)

Conferința de la Praga nu a reușit să fie numărată printre pașii de evoluție a integrării europene. În schimb, a oferit din plin prilejul de a măsura instabilitatea acestui an plin de prăbușiri și de schimbări drastice în care vârfurile politice au ratat toate șansele date unei cooperări de substanță, de a soluționa conflicte și a restaura puterea căilor pașnice. Ce risipă, ce capcane, ce constelație de somnambuli. Modernizarea Rusiei se va transforma într-o farsă pierzătoare, victoria militară din Irak s-a pierdut pe plan politic, apare sfidarea extremismului islamic, a terorismului, a marilor crize precum cea din Afganistan. Praga, Praga, numai de perspectivă n-ai fost în stare.

Moscova

A treia invitație pe care o prețuiam în acel an 1991 venea de la Institutul de Relații Internaționale de la Moscova, un centru de studii superioare ce se bucura de autoritate și de prestigiu. Putea fi comparat cu școlile superioare franceze, create de Napoleon, din care ieșeau mari specialiști. Cam toți politicienii și funcționarii superiori erau absolvenți ai École Normale, iar inginerii, de la École Polytechnique. Diplomații și oamenii de știință erau profesori de elită în URSS. Erau singurele domenii în care meseria preleva asupra teoriei marxist-leniniste. Aveau și o oarecare stabilitate. Gromîko, care era și membru al Academiei, a fost ministru de Externe timp de 28 de ani. Dobrinin, ambasadorul URSS în SUA, a stat în postul său 24 de ani.

Am acceptat cu plăcere. Era vorba despre un curs pe un subiect la alegerea mea. Am zis „L'honneur oblige”¹ și mi-am propus un subiect mai puțin vizitat, și anume *Negocierile multilaterale*, în care să fim în stare de a spune lucruri noi. Eram invitat cu soția. Totul era bine organizat. Durata: circa două săptămâni. Cinci expuneri de câte o oră, la intervale de câteva zile, urmate de întrebări și răspunsuri, întâlniri și conversații cu profesorii, program special cu tema „Literatura rusă” pentru soție, vizitarea de muzee, spectacole și altele. Locuiam la un hotel într-una dintre cele patru construcții ale erei staliniste ce trebuiau să fie mici zgârie-nori în stil rusec. Gazdele dădeau oaspetelui toată atenția, într-un moment în care bunăstarea și resursele erau în mare deficit în țară. Am primit ca însoțitoare un cadru didactic al institutului.

În holul institutului era afișat programul cursurilor în cel mai mare detaliu și un calendar de desfășurare (cursul se ține întotdeauna între 3 și 4 p.m.). Cum luam masa înainte de curs la institut, aveam întotdeauna unul sau mai mulți profesori interesați în subiecte teoretice, dar și în experiențe din viața

¹ Onoarea obligă (fr.) (n.red.)

diplomatică la ONU sau ca ambasador. Am observat de la început că temele de actualitate și evoluția politică actuală erau sistematic evitate de interlocutorii mei. „Suntem într-o perioadă de tranziție... nu se știe... mai așteptăm...” Numele lui Gorbaciov nu era invocat. Toți se pronunțau cu prudența celor care așteptau în tăcere și resemnare evenimente mari, zgometoase și, poate, istorice.

Trăiseră toți momente de maximă încordare. În 19 august se produce o lovitură de stat de către un grup extremist din guvernul lui Gorbaciov, care îl debarcă și îl țin în arest de domiciliu în Crimeea. Ei își propun să asigure unitatea și refacerea națională. Electoratul aprobase proiectul de Tratat al Uniunii propus de Gorbaciov. Rebelii nu îl acceptă însă și prin lovitura lor împiedică să fie semnat. Intră deci în joc un nou personaj, care în iunie devine președinte al Republicii Ruse: Boris Elțin. Acest om, pe care unii îl considerau un bufon bețiv, declară ilegalitatea noului guvern, în capacitatea sa de președinte al Republicii Ruse, mobilizează lumea să apere Casa Albă, sediul său, se urcă pe un tanc din stradă, filmat de toate camerele de televiziune, declarând nulă lovitură de stat. Prin acest act de curaj, câștigă încrederea și susținerea populară, puciștii sunt arestați și Gorbaciov se întoarce din Crimeea după trei zile de absență. Partidul Comunist este zguduit din temelii. În Rusia lui Elțin, el e desființat în noiembrie. Dar și Gorbaciov demisionează din postul de secretar general al Partidului Comunist. Se închide deci capitoul istoric al partidului, dar rămâne deschisă problema statului sovietic. La 1 decembrie Ucraina se desprinde de URSS. În acest climat nu este de mirare că nimeni la Moscova nu avea o altă poziție decât așteptarea. Era evident că eroii competiției de putere erau Elțin în creștere și Gorbaciov în declin.

La 6 decembrie deschid cursul cu prima lecție. Văd cu această ocazie cui vorbesc. Un auditoriu de studenți maturi, aparținând nu doar rușilor, ci veniți din SUA și multe țări europene, printre care și, prin tradiție, cei din țările blocului estic. Nicio dificultate la vreunul de a urmări un curs ținut în limba engleză. Credeam că le câștigam interesul, subliniind faptul că teoria negocierilor multilaterale era în curs de a fi elaborată. Și dacă au vreo idee proprie, nu este târziu să și-o enunțe. Cele cinci lecții s-au ținut în 6, 9, 10, 11 și 13 decembrie.

Ca să faci atractive ideile tale, este necesar să-ți placă și ție. Așa că țineam la studiul meu despre negocierile multilaterale. Pentru două părți, o negociere este ușor descriptibilă. Nici cazul tripartit nu este complicat. Dar când o adunare de 120 de state negociază reglementările unei probleme internaționale, nu sunt cunoscute regulile și metodele care conduc la un acord final sau cele care nu îi sunt propice. Luasem ca punct de plecare cinci cazuri de

conferințe mari, în care erau urmărite acorduri internaționale. Regimul mării, în care negocierea a durat 13 ani (1970–1982), dar care a avut un rezultat remarcabil, negocierile GATT de comerț și tarife (Runda Uruguay, 1986), negocierile europene pentru înființarea pieței comune (1986), Comitetul de dezarmare (1959–1988) și Conferințele UNTAD de comerț și dezvoltare (1964–1990). Am făcut un tablou apoi cu cinci linii (cazurile studiate) și 15 coloane cuprinzând trăsăturile fundamentale, începând cu dimensiunea, durata, continuitatea și terminând cu formalismul, consensul, suprapunerea, simetria, iar în tablou am notat cu +, – sau ± prezența unei calități la fiecare conferință. Întrebarea la care căutam răspuns era care au fost trăsăturile prevalente în negocierile de succes (Dreptul mării, Comerț și Europa)? Din tablou reies ca esențiale următoarele calități: Proiectul comun, Lipsa polarizării, Flexibilitate, Comunicare și Context mondial.

Îl aveam la Moscova ca prieten pe ambasadorul României, Vasile Șandru. M-a invitat cu soția la ei la masă, unde ne simțeam ca în familie. Lui Șandru îi ceream sfatul și îl puneam la curent cu teoria negocierilor. Îl consideram un as al meseriei noastre, cu experiențe directe în cea mai inflamabilă zonă a Europei, Balcanii. Citea enorm. Economisise bani ca să-și cumpere zecile de volume ale *Enciclopediei Britanice*, pe care mi le arăta cu mândrie. Cu el, nu aveam restricțiile de tăcere și de prudență în privința situației politice din URSS. Iar părerile lui aveau greutate. Simțea că situația s-a degradat într-un mod iremediabil, că prăbușirea lui Gorbaciov era iminentă, iar țara, în pragul unor schimbări drastice. Cursa va fi câștigată definitiv de Elțin, un om cu un comportament greu previzibil. Zona aceasta de final o numeam între noi „mișcați puțin“, cuvintele unei glume sinistre cunoscute în lumea cercetătorilor de conflicte și de războaie. Suna cam așa: „Un general japonez și unul chinez, foști colegi ai unei academii militare într-o vreme când nu erau în război, se reîntâlnesc în împrejurări grave: chinezul este într-un lagăr japonez, condamnat la moarte, iar japonezul trece din întâmplare și îl recunoaște. «Ce faci aici?» Chinezul îi descrie starea sa jalnică și ce îl așteaptă. Japonezul îi spune că regretă enorm, dar în disciplina lor inegalată, nu poate face nimic pentru el. «Poți, îi spune chinezul. Erai cel mai bun luptător cu sabia între noi. Execută-mă tu, ca să nu sufăr din cauza unor amatori.» Japonezul consimte. A doua zi apare costumat ca un călău, se roagă conform obiceiului, ia sabia, o sărută, o învârte cu o repeziciune uimitoare și dă lovitura. Cu un deget, chinezul arată întrebător spre capul lui care era la locul său. «Mișcă puțin», îi spuse autorul unei execuții impecabile și capul, perfect tăiat, căzu“.

Într-adevăr, în acea primă jumătate a lui decembrie, capul lui Gorbaciov aștepta să cadă, ceea ce s-a întâmplat la Crăciun: în 25 ale lunii nu mai era

președinte și Uniunea Sovietică înceta să existe. Făcusem drumul de reîntoarcere, ajunseseam la București și știrea șocantă mi-a venit pe urme. Mi-a părut rău de Gorbi. Fusese autorul unei schimbări la față a comunismului sovietic. Îl umanizase. Renunțase la supremația externă, lăsând toate țările blocului să-și hotărască soarta. Au plecat toate. A renunțat la jugul intern, spunând ca fiecare să își facă viitorul și, ca urmare, au plecat vreo șase țări socialiste sovietice. Era în întârziere cu formulele înnoitoare care trebuiau să mențină o solidaritate a vecinilor. Era în întârziere în înlocuirea structurilor interne vechi cu altele noi, viabile și, mai ales, cu randamentul „perestroică”, adică reconstrucția și producția.

Îmi amintesc cum l-am cunoscut de aproape în Germania, unde Clubul de la Roma ținea după unificarea Germaniei sesiunea anuală la care participam și unde fusese invitat la o masă de onoare împreună cu soția. Era așezat la masa rotundă din centru, în timp ce membrii CoR luau loc la mesele rotunde care o înconjură pe cea centrală. De la câțiva metri distanță nu mă săturam să gust priveliștea. Am fost martor la scena următoare: cu întârziere, după ce toți se așezaseră, apare și regina Spaniei, invitată de onoare. Își caută locul, se așază, o vede pe doamna Gorbaciov îi face semn cu capul și cu mâna, aceasta mai stângace în reuniuni internaționale abia îi răspunde, atunci regina se ridică, se duce lângă ea să o salute. Doamna președintă rămâne pe scaun și întinde o mână neentuziasă către ea, regina continuă dialogul în picioare, dar nu primește decât câteva bâlbâieli și pleacă mirată spre locul ei. Îmi venea să-i strig: „Nu așa se face politica, fă! Mișcă-ți spatele în asemenea situații, zâmbește, fii urbană. Cu mintea asta, mi-am zis eu, ți-ai sfătuit soțul să nu înceapă cu restructurarea, ci pe dos, cu transparența ta, idee de profesor improvizat de filosofie ce ești”.

La ieșirea din casa de oaspeți, am văzut cu ochii apogeul lui Gorbaciov. Întreaga Germanie știa că recunoașterea unificării ei, în care Anglia, Franța și SUA manifestaseră opinii diferite, se datorează neașteptatei și promptei aprobări a URSS. Se adunase brusc lume, se oprise circulația, se formase aproape un miting improvizat în care oamenii strigau urale pentru Gorbaciov. Am văzut cum o persoană necăjită, care era, probabil, femeie de serviciu pe undeva, s-a apropiat de el și i-a dat un plic cu 10 mărci ca gest de mulțumire. Cadouri au curs peste tot; de la industrie un automobil, de pildă. Când a părăsit scena politică și a întemeiat o fundație de studii, sponsorii germani se întreceau în a o susține.

Înainte de plecarea mea din Moscova am făcut și o vizită la guvern. Mă invitase Șahnazarov, cel de la Praga. Se vedea pe chipul lui că trăia momente de încordare care făcuseră să dispară tonalitățile optimiste de altădată. La

întâlnire participa și alt membru al secției sale. Nicio referință la actualitate, nici invocarea lui Gorbaciov. Folosea prezența mea la Moscova pentru a-și exprima o nedumerire. Poate îl lămuresc. „De ce se aud în România voci în presă sau la radio și opinii ale unor oameni politici, ostile Uniunii Sovietice, tema exploatată fiind luarea Basarabiei de la români? Ce aveți acum cu Basarabia? mă întreba el. Nu mai este a noastră, este un stat independent. Nu am protestat la plecarea ei, am fost de acord cu soluția. Ce putem face mai mult, odată ce nu ne amestecăm în treburile ei? Brusc apare pretenția României de a o anexa. Acest lucru nu va fi admis în lumea de azi, nici de noi. Cu ce vă supără o soluție care ne-a depărtat de ea?”

Începem să ne întrebăm dacă nu se amestecă alte puteri și alte interese. America a spus la un moment dat că nu se amestecă. „De unde fervoarea asta și ce vină ne atribuți?” Părea mai mult o nedumerire amicală decât un demers oficial. Deși am înțeles că poziția română, deschis antisovietică și antirusă, dezamăgește și irită Moscova.

Am spus că, în condițiile câștigării unei libere exprimări a opiniilor, găsești partide sau grupuri de oameni care reînvie o temă veche, cu mulți adepți. Dar, din câte știu și văd, politica română este una de pace și de cooperare, începând cu vecinii ei. Mi-a precizat că nu e un demers oficial, știe că n-am atribuții de acest fel, dar roagă s-o rețin ca pe o nedumerire a unui prieten. În sinea mea, dezaprobam extremismul manifestat de naționaliștii sonori ai țăranștilor, dar știam că la Externe erau oameni echilibrați și competenți, așa cum ministrul de Externe, Teodor Meleșcanu, a fost într-adevăr.

Ambasada i-a invitat cu ocazia prezenței mele pe cei de la institut cu care am lucrat, dar au chemat și foști colegi, ca Dobrinin sau personalități care contau în relațiile româno-ruse.

Iată-ne sosind cu trenul în ajunul Crăciunului acasă. Petrecusem zile frumoase de teorie a diplomației, dar și zile de încordare în așteptarea mută a unui deznodământ. Nu-mi putusem închipui că momentul lui era așa de apropiat. De Crăciun, Mihail Gorbaciov iese din scenă, iar Uniunea Sovietică dispare, făcând loc Rusiei și noii sale federații a celor ce rămân în sânul ei.

Elveția și SUA

În 1990–1992, am făcut vizite în Elveția, pe care le înscriam cu plăcere în lista celor care mă invitau. Eram vechiul ambasador de cu zece ani în urmă, supus între timp acasă unui tratament nedemn. Gazdele a fost generoase. De la Pro Helvetia, autoritatea lor în turism, am primit un carton miraculos

care îmi dădea acces liber pe toate mijloacele de transport, în orașe și între ele. Puteam vedea toată țara, să merg, să văd și să mă întorc fără ghid și fără program fix.

Am profitat, m-am urcat în tren și mi-am propus să ajung la locurile neglijate în alte voiaje. Am luat-o de la începuturile istoriei lor. Am ales orașul Schwyz ca țintă, am luat trenul și l-am găsit. Este unul dintre părinții fondatori ai Elveției. Aici s-a semnat Carta din 1291 între comunele rurale din Uri, Schwyz și Unterwalden. În 1353, s-au alăturat Glarus, Zug și Lucerna, Zürich, Berna. Pe la 1500, Federația veche cuprindea opt state.

Schwyz este un oraș liniștit la poalele Munților Mythen între Lacul celor patru cantoane și Lacul Laurez. Ajuns acolo, caut Arhivele, o frumoasă construcție muzeală. Iată și originalul act din 1291. Mă așteptam la un document ros de vreme, scris de oameni cu moravuri simple. Spre mirarea mea, era un document cult, civilizată, cu pagini impecabile, într-o latină perfectă, cu scriere îngrijită și litere ornamentale, ca în documentele medievale mănăstirești. Era mână de jurist, artist, scriitor, un om cu carte. Mi-am amintit că pe la 1500, deci mai târziu, la Florența, Machiavelli scria că cel mai mare pericol pentru Italia sunt elvețienii. Toate cetățile și-au angajat soldați elvețieni și dacă îi aduni pe toți, nimeni nu le poate sta în cale. De unde proveneau? Din Schwyz, cea mai însemnată sursă de mercenari pentru export. Erau căutați și în Franța.

Al doilea obiectiv al turneelor mele a fost Via Mala. Îmi amintea de romanul cu acest titlu. Este situată sub Chur, pe Rin, între orașele Thusis și Zillis. Dacă ținem drumul în jos, dăm de marile trecători de la San Bernardino și Splügen, după care toate numele sunt italienești. La Thusis suntem în Graubünden, la 2 000 m, la ruinele unui castel-refugiu de deasupra Via Malei. Thusis este un mic oraș turistic. Via Mala este o strâmtoare cu galerii în care se poate descinde și care oferă vederile cele mai caracteristice. Între prăpăstiile dimprejur sunt trei poduri. Sub unul dintre ele, la 70 m în jos, curge Rinul. Din cauza acestei prăpastii care îți dă fiori, Via Mala a fost secole la rând obstacol de trafic între două regiuni elvețiene. O părăsim pentru ca, la Zillis, să vedem una dintre cele mai frumoase și vechi biserici romane.

A doua vizită a fost pregătită de colegii mei. Jean Freymond conducea atunci Centrul de studii practice ale negocierii internaționale. Am participat la unele reuniuni sub egida lui, precum cea în care un economist francez a vorbit la grupul de lucru „Știință, tehnologie și relațiile internaționale”, unde am luat cuvântul. Altă instituție era condusă de Jacques Freymond, tatăl: Centrul European al Culturii, fondat de Denise de Rougemont. Edita o revistă remarcabilă, *CADMOS Noua Revistă Europeană*, în care a publicat

eseul meu, *Rolul țărilor sud-est europene în noua politică europeană actuală*, în 1992. Mă invita la manifestările organizate de el, cum a fost cea din Portugalia, într-un mediu nou pentru mine.

În 1992, înregistram totuși o schimbare de ton și de dispoziție cu colegii mei. Întâlnirea cu Georges-André Chevallaz, ministrul și istoricul, la Lausanne, mi-a arătat destul de clar că se produceau schimbări nu doar de generații, ci și în politica europeană. Acționa în forță expansiunea ideilor integratoare, care îi nelinișteau pe elvețieni. „Simțim, spunea el, atracția crescândă a culturilor mai mari ale vecinilor noștri germani, italieni și francezi asupra elvețienilor care vorbesc aceste limbi. Sunt vizibile forțe centrifuge care slăbesc unitatea și solidaritatea tradițională.“

Vedeam cu ochii mei noua filosofie vestică a supremației formei asupra conținutului, a antiraționalismului și antirealismului și n-a trecut mult timp până când sobra și cultivată revistă *CADMOS* se va prezenta într-o nouă ediție, cu subiecte la modă, cu poze și literatură.

În 1991, invitat de Asociația Est-Vest condusă de polonezul care îmi sârise în apărare în anul ostracizării mele, am mers la New York, unde se afla și lucra fiica mea. Asociația organizase o adunare somptuoasă, în ținută oficială, care acorda un titlu de onoare ministrului de Externe iugoslav. Nu era prima dată când Asociația se orienta după interesele la zi ale SUA. Ne aflam sub președinția lui George Bush, tatăl, pe care îl însoțisem în avion la vizita lui în România, pe vremea în care eram ambasador la Washington. Deși fusese un războinic în conflictul cu Irakul, nu aceasta era trăsătura lui principală. Demonstra în relația cu Gorbaciov că aprecia și aplica abordarea pașnică a înțelegerii diplomatice. Începuseră conflictele între Belgrad și sloveni, urmați de croați și macedoneni. Lui Bush nu-i plăceau aceste semne de polarizare, sârbii apărând ca sprijiniți de sovietici, iar protestatari, de Occident. Îl trimite pe ministrul de Externe la Belgrad în 1991, să-i asigure pe sârbi că SUA sprijină „o Iugoslavie unită și democratică“.

Cam în această idee se înscria și încercarea Asociației de a menține bunele relații cu sârbii. Am remarcat la recepție și adunare că oaspetele sârb nu manifesta prea multă simpatie acestei „apropieri“ și că reacția lui nu era la înălțimea așteptărilor.

Din conversațiile mele cu colegii americani, se desprindea îngrijorarea lor că peste tot, la sovietici, în Balcani, nemaivorbind de războiul din Orient, lumea se îndrepta spre nesiguranță și tulburări. De fapt, la sfârșitul anului, când am făcut bilanțul, am putut constata că un an prăpăstios ca ăsta nu s-a mai trăit de mult. Atacul iugoslav împotriva Sloveniei din 1991 a fost urmat de un război regional care nu s-a domolit decât prin 1995, ca apoi să

se reaprindă și să ocupe restul deceniului. Uniunea Sovietică se prăbușise la sfârșitul anului 1991.

Nu știam atunci că în curând „schimbarea” îl va lovi cu aripa pe Bush, pentru că în 1993 democrații îl înlocuiesc cu candidatul lor, Bill Clinton. El va fi reinvestit în 1997.

În tot acest deceniu am putut urmări câteva neajunsuri pe care le au sistemele occidentale în ciuda democrației lor. Existența a două partide, care sunt în perpetuă luptă pentru putere în SUA, face ca la schimbarea macazului, idei și acțiuni meritoase să fie, pur și simplu, puse la coș. Întreaga lume trebuie să se acomodeze cu noile viziuni și practici ale unei superputeri hegemonice. Între vederile lui Bush și Clinton erau prăpastii mari. Clinton, mai puțin serios și responsabil decât predecesorul lui, a făcut din drama iugoslavă un teren de exercițiu militar, pe care i-l sufla în urechi un alt personaj războinic, doamna Madeleine Albright. Când aceasta participa la o expoziție a Pentagonului de arme noi, i-a întrebat pe organizatori: „Spuneți-mi, le folosiți undeva? Vă gândiți și la faptul că ar trebui să se facă uz de ele?” S-ar fi putut crede că republicanii și democrații au făcut schimb de doctrine.

Ceea ce oamenii politici ai anilor '90 au pierdut din vedere au fost toate șansele care s-au ivit în tranzițiile care aveau loc, pentru a stinge conflicte în loc să le ațâțe, să dezvolte cooperarea internațională în loc să o slăbească, să rezolve probleme care atingeau interesele și viața pe tot globul în loc să viseze la globalizare ca la un mijloc de dominație mondială, precum Clinton.

Atâta speranță și-a pus în promisiunile globalizării, ca promotoare a intereselor americane desigur, încât o carte apărută la Oxford despre noul secol arăta că, într-un fel, conceptul-cheie al omenirii va fi, după 2000, globalizarea. Eronată predicție, fiindcă ea nu s-a realizat nici pe plan economic, nici pe plan politic, rămânând doar un triumf al computerelor, un succes al lor pe planul comunicării universale. Ne gândim mereu la cine conduce lumea? Cine ne conduce pe noi? Un lucru pare sigur. Nu sunt apti în a exercita autoritate, deci de a câștiga încrederea cetățenilor, decât oamenii care se gândesc numai la interesul comun și în niciun fel și prin nicio măsură la interesul personal. Măsurați dacă au un gram de lăcomie sau de vanitate și dacă da, descalificați-i definitiv și iremediabil.

Turcia

Încep cu Istanbulul, fostul Constantinopol, atât de legat de istoria românilor. Este un oraș enorm și monumental, atât de populat, încât are mai mulți locuitori decât au fiecare dintre cele 100 de țări care urmează Turciei

în lista Enciclopediei Statelor. Stă pe cele două țărmuri ale Bosforului, care iese din Marea Neagră ca linie de separație a două continente. Face o cotitură pe țărmul european, formând Golful Cornului de Aur. Apoi revine și se prelungește în Marea Marmara. Nu neglijează țărmul estic, asiatic, legat de celălalt de porturi uriașe.

Nu am elaborat un program pentru acest cosmos plin de săgețile spre cer ale minaretelor, pentru că, oricum, îl începeam cu cea mai importantă mărturie a Bizanțului. Este Sfânta Sofia, Hagia Sophia. În 1453, când sultanul Mehmed al II-lea a intrat cu calul în biserica de rit creștin, gestul lui a fost ales drept simbolul căderii Constantinopolului. Deși a ordonat convertirea ei în moschee, structura și mozaicurile au rămas intacte. Și cu toate că un minaret a fost ridicat pe o cupolă (acum sunt patru, ridicate în secolul următor cuceririi), decorații originale au supraviețuit, iar sultanii au purces la restaurări și completări, dându-și seama de valoarea eternă a monumentului; unii dintre ei chiar și-au stabilit mausoleul în colțurile ei.

Ce loc minunat pentru o meditație asupra clădirii care fusese o întruchipare a creștinismului ortodox. Îmi aminteam de Blaga, care făcea o distincție filosofică între ortodoxism și catolicism. Primii cred că divinitatea coboară spre ei, iar ceilalți că oamenii năzuiesc să urce spre ea. De aceea, Vestul este plin de catedrale înalte cu turnuri mari, în timp ce ortodocșii largesc suprafața catedralelor lor, întinzându-le lateral, ca pe niște platforme de aterizare confortabile pentru Duhul Sfânt. Toate bisericile ortodoxe, inclusiv cele ale Țărilor Românești, au adoptat stilul unor receptacole ospitaliere pentru tot ce coboară spre ele din cerul divin.

Dacă analizăm în continuare deosebirile, suntem izbiți de modul diferit în care cele două biserici relaționează cu puterea civilă. În timp ce în Occident a domnit concurența și rivalitatea lor, în Bizanț legătura era armonioasă, mergând până la faptul că împăratul era considerat cap al bisericii. În cazul românilor sub ocupație străină, biserica întreținea tacit o funcție de rezistență politică.

Părăsesc Sfânta Sofia încărcat de idei și sentimente îmbogățite, dar în imediata apropiere se ridică un alt monument ce merită vizitat. Replica islamică a Sfintei Sofii a apărut cu o întârziere de două secole. Moscheea albastră îl impresionează pe vizitator în primul rând prin dimensiuni: înaltă de 23 de metri, cu șase minarete, cu 260 de ferestre, cu zeci de mii de plăci de faianță și cu 30 de cupole. Prețioasă și greu egalabilă este decorația de mare finețe a balustradelor din marmură. Moscheea albastră era un centru spiritual de la care, într-o vreme, plecau pelerinajele la Mecca. Numele „albastru“ vine de la culoarea dominantă a faianțelor. I se mai spune și Moscheea

Sultanului Ahmet, după întemeietorul îngropat în complexul de clădiri din vecinătate, consacrate școlilor teologice (*madrasa*).

În apropierea catedralei și a moscheilor se află un monument subteran ciudat. De data aceasta religia conlucra cu igiena orașelor. Este o construcție subterană cu apă caldă, ce avea printre cele 336 de columne și o biserică. Locul poartă numele din timpul lui Constantin cel Mare: Cisterna Basilică. Gustul băilor, reci sau fierbinți, se trage de la romani, care oriunde ajungeau făceau drumuri și căutau izvoare. Până și azi cisterna furnizează apă rece clădirilor din vecinătate. Un bazin mare din care ies columne de marmură are pe margini trotuarele pentru vizitatori străjuite de alte columne.

Nu părăsesc regiunea, doar mă apropiu de vârful pintelui european, acolo unde distanța de regiunea asiatică se micșorează și unde ai deasupra ta Cornul de Aur și dedesubt Marea Marmara. Poziție strategică, desigur. Locul este fortificat. Străbatem ziduri de apărare și ajungem la monumentul supremei autorități a sultanilor, la Topkapî. Din nume, se deduce vocația marelui palat: înseamnă Poarta Tunului. Este o construcție uriașă înconjurată de ziduri, un sediu permanent al sultanilor și locul de unde plecau deciziile privind un mare și temut imperiu. Dar care le oferea și un maxim de securitate. De aceea, mărimea zidurilor de apărare trebuie menționată pe primul loc: un kilometru și jumătate. Întrucât din 1472–1478, când începe construcția și până pe la 1850, toți sultanii au reparat palatul, l-au completat cu noi încăperi și l-au fortificat, toate stilurile și gusturile s-au amestecat, până la ultimul pavilion construit, care astăzi este restaurant, unde am luat cafeaua.

Clădirile sunt parcurse pe rând, sub numele „Curți”. Prima e Curtea Ceremonială. Importanța se simte după poarta de intrare. A doua este Curtea Respectului, modificată în timpul lui Suleiman și Mustafa al II-lea, familiarii pentru principii români. Dăm de Noul Palat, de locuințele slujitorilor și de dormitorul vizirilor. Undeva un drum duce la Harem și altul la „eunucii albi”. În fine, sala tronului, redecorată în secolul al XIX-lea. A treia Curte asigură găzduirea vizirilor și a ambasadurilor străine. O bibliotecă și atelierul artiștilor și muzicanților anunță eforturile de modernizare, bibliotecile stând cot la cot cu moscheile. Există medici și grădini. Un pavilion numit al Bagdadului deschide vederi impresionante ale Cornului și ale mării. Haremul are 250 de camere, supravegheate de „eunucii negri”, a doua specie de acest fel. Întreaga bogăție a Topkapî-ului a devenit muzeală. Dar este un muzeu care te duce cu gândul la lupte, rivalități, răskoale, sânge și războaie. În interior se călca pe covoare scumpe, în lupte pe vieți fără nicio valoare.

Gândul mă ducea la soarta Principelui Brâncoveanu. În ce stare a minții tale de sultan strateg l-ai arestat pe Brâncoveanu, l-ai acuzat de trădare și l-ai

decapitat împreună cu întreaga sa familie? Fără îndoială, simțai în ce cădere liberă era imperiul după ce n-a reușit cucerirea Vienei (1683). Când v-ați retras, nu v-ați oprit până acasă, cedând teritoriile Austriei, Ungariei și ajungând în Balcani. Nu vă mai încredeați în nimeni, începând cu voi. Și, astfel, acționați ca o vită mușcată de streche. Distrugând ultimii domnitori valahi și înlocuindu-i cu înalți funcționari greci din Fanar, cărora le-ați închiriat Principatele Române spre exploatare maximă; i-ați pierdut mai întâi pe greci, deveniți independenți peste un secol, apoi ați rămas fără Principatele Române. În 1714, erați în starea numită de Dimitrie Cantemir „a descreșterii“, după ce ați crescut până la plesnire. În actul uciderii prințului meu preferat între toți pentru capacitățile lui diplomatice, citesc doar nebunia disperării. Mă simt prost dacă continui vizita cuibului vostru, sultanilor, care a devenit muzeal ca toate construcțiile voastre albastre.

Nu departe de el se află închisoarea Edicule sau clădirea celor șapte turnuri, muzeu singuratec și el astăzi. În el au fost aruncați la sosire prințul valah cu ai lui. A înțeles ce i s-a întâmplat: trădarea boierilor cantacuzini. Ei au fluturat la nasul sultanului și pașilor lista imenselor averi ale valahului și lista loviturii date în spate otomanilor în conivență cu dușmanii lor.

Îl comparasem la cursurile mele pe Brâncoveanu cu Bismarck. Era singurul om politic european care ca și Bismarck a avut destoinicia și arta menținerii în aer a patru bile fără să cadă, ceea ce însemna cel puțin patru relații vitale pe care le asigura simultan. Bilele lui Brâncoveanu erau trei imperii (turc, rusesc și austriac), iar a patra era aceea a boierilor. Este exact cea care a căzut, trăgându-l jos. Edicule a fost concepută de bizantini ca o „poartă de aur“ a palatului principal ce va deveni Topkapî. Cuvântul „aur“ se potrivește, pentru că aici își țineau sultanii bogățiile. După aceea a devenit închisoare. Execuțiile se făceau lângă turnul de sud care flanca Poarta de aur. Capetele erau aruncate într-un puț (fântâna sângeroasă). Pe turnul din est, prizonierii străini își marcau inscripțiile, de aceea i se zice „turnul înscris“. Vedem acum unde a fost decapitat Prințul, forțat să asiste la uciderea, unul câte unul, a membrilor familiei sale. Este crimă, dar este și sinucidere de sultan nebun.

Încerc să alung viziunea celor șapte turnuri macabre și să mă îndepărtez. Sunt la Marea Marmara și ea mă va vindeca. Într-adevăr, peste ani sunt invitat la sărbătoarea de încheiere a cursului școlar, la Universitatea Marmara. Cum am ajuns la ea? În 1971, îl aveam ca invitat pe colegul meu turc, dr. Orhan Oğuz, ministrul de Educație al Turciei. Acesta s-a consacrat creării unei noi universități cu toate calitățile modernității. Era făcută pentru oameni în contact cu lumea, cu un intens program de limbi străine. Mai mult decât atât. Unele domenii erau predate total sau parțial în limbi străine: medicină,

economie și business, inginerie și în cele cinci institute de studii postuniversitare. Inaugurată în 1982, în momentul în care am primit invitația, prin 1991, avea serii care parcurseră ciclul. Pentru mine, nu se putea un moment mai nimerit. Coincidea cu ieșirea mea din vechiul regim și din lunga perioadă de „azil intern“. O puneam în linia reconfortantă a invitațiilor primite din Anglia, Praga, Moscova, Elveția și SUA. Vedeam peste tot o lume cu gustul schimbării, chiar dacă speranțele acelor momente nu au fost împlinite.

Oğuz m-a prezentat publicului din aulă, spunând că îi sunt un vechi prieten care iubește Turcia. Oricât de ciudat ar părea acest lucru, după contactul cu stafiile sultanilor, această afirmație era adevărată, întrucât, într-adevăr, admir cu toată simpatia Turcia, de la Atatürk încoace. Și mai mult încă după ce am aflat că Titulescu a iubit și conlucrat cu Turcia înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Ca să-și întărească afirmația, Oğuz mă invită la tribună și îmi dă o sarcină de onoare: cincizeci de studenți să își ia diploma de absolvire de la mine. Am înțeles adâncul patriotism în care fuseseră crescuți, auzind jurământul de credință față de Turcia rostit în cor, în emoția cu care studenții și părinții lor (unii lăcrimând) reacționau la obținerea titlului, ce devenea un simbol al unui tânăr devenit un cetățean cu răspundere față de țara-mamă.

Trebuie să plec din Istanbul ca să descopăr restul Turciei, dar păstrez în memorie cu grijă amintirea Taksimului, unde era hotelul, a Galatei, cu podul său și turnul bizantin în jurul căruia roiau negustorii genovezi, Palatul Dolmabahçe al sultanilor, începând cu jumătatea a doua a secolului al XIX-lea și terminând cu 1922, când califatul a fost abolit, bazarul acoperit, un adevărat orașel cu străzi interioare, apoi seria nesfârșită de muzee, bogat dotate și bine întreținute.

Am căutat, până am găsit la muzeul de arheologie chiar de la Topkapı, sabia lui Ștefan cel Mare. Este întreținută bine, ca relicvă a exercitării suzeranității Moldovei. Dacă Brâncoveanu a fost un miraculos diplomat, iar Cantemir unul dintre marii istorici ai creșterii și descreșterii Imperiului Otoman, Ștefan cel Mare i-a întâmpinat pe turci cu sabia în mână. Cu aceasta a înregistrat cele două victorii, spulberând armate mult mai numeroase ca a lui (Vaslui, 1474 și Valea Albă, 1476), ele având, pe lângă valoarea militară indiscutabilă, una diplomatică ascunsă. O poți citi în mesajul lui către Senatul Venetiei. Ștefan știa că nu se putea opune imperiului care-și propunea să îngenuncheze întreaga Europă, dar credea că aplicarea unor lovituri dureroase îi va convinge că moldovenii nu erau ușor de mestecat sau de înghițit. Și chiar dacă se obținea supunerea lor, vor face un iad din relațiile cu ocupații. Greu de cucerit și greu de administrat. Acest avertisment a fost aplicat respingerii în ani succesivi a invaziei, una condusă de sultanul însuși

(Mahomed, 1476). Salut sabia lui Ștefan, cumpăr un cuțit de birou cu forma ei miniaturală și îl folosesc tot timpul: „Dă-mi sabia lui Ștefan cel Mare”.

Cine crede că parcurgând Turcia va întâlni „Istanbuli” în miniatură se înșală. Fiecare colț al ei te întâmpină cu o originalitate neegalată și nu știi bine de unde vine aura aceasta, de la natura înconjurătoare, din monumentele sale sau din paginile de istorie pe care le ilustrează.

La Ankara, capitala stabilită de Atatürk în inima Asiei Mici, fusesem în 1974 într-o misiune oficială. Era o comunicare între președinți privind evenimentele din Cipru. Am depus o coroană la Mausoleul lui Atatürk, la care urci pe o mulțime de scări la capătul cărora ajungeai extenuat și umil. Doi soldați solizi duceau florile. Comandantul Armatei pentru Independență și fondatorul Turciei moderne este aici obiectul unei adorații de mare întindere în populația Turciei și al admirației celor din afară. Am vizitat și Muzeul Civilizației Anatoliene, cu cea mai completă informație care se poate oferi în materie de hitiți și de imperiul lor. Iar, apoi, orice diplomat este impresionat de cel mai vechi tratat scris din lume sub forma corespondenței și acordului între hitiți și egipteni, din anul 1274 î.H. Există și aici o replică a tratatului sculptat literă cu literă într-o piatră în timpul lui Ramses al II-lea și a lui Hattusili al III-lea. Una se află la Muzeul Arheologic din Istanbul. Templul lui Augustus și multe relicve romane arată poziția acestui oraș în harta strategică a Romei.

La sud-est de Ankara, nu departe, se află biblica așezare Cappadochia, care îl fascinează pe vizitator, în primul rând, prin ciudățeniile naturii. Din sol, se ridică stâlpi din piatră ca niște siluete albe de soldați în formație de luptă. Ceea ce este incredibil este faptul că fiecare are în vârf un coif natural din piatră cenușiu-închis. Dar de un câmp plin de foci albe de piatră, cu capete ascuțite și fără pălării, de astă dată, ce zici? După aceea urmează cenușii sau rozalii înălțimile muntoase cu ferestre largi și uși. Da, au fost locuințe. Sub formă de blocuri moderne în care te urci la etaj, aici locatarul se cățara pe zid, strângea funia după el și se pune la adăpost. Îl cunoaștem pe omul cavelor săpate sau găsite în poalele munților, dar imaginea grotei la etaj, cu uși și ferestre vizibile de jos, este surpriza pe care ți-o oferă Cappadochia.

Puțină istorie clarifică miracolul de piatră. Cappadochia se află pe marele drum de la Răsărit la Apus pe care au luptat și arabii împotriva bizantinilor. Regiunea devenise nesigură pentru locuitori între secolele al VII-lea și al XII-lea d.H. Creștinii din regiune încercau să își găsească adăposturi. Primele au fost săpăturile subterane din localitățile lor. Într-un loc, un astfel de adăpost rivalizează cu adăposturile împotriva bombardamentelor din secolul trecut, având 12 etaje suprapuse cu 1 200 de camere subterane. Pe urmă și-au mutat capelele în stâncile vulcanice din munți. Mănăstiri întregi și-au

găsit adăpost în pereții săpați ai munților. Iar unde muntele era mai înalt, nu se sfiau să lipească de el un oraș întreg. Este o lecție de arheologie în care nu faci săpături, fiindcă le-au efectuat oamenii înainte de tine și acum te plimbi ca la o ciudată expoziție.

După Anatolia Centrală, vizitatorul este solicitat în toate direcțiile, așa că le luăm pe rând. Prima este aceea a Anatoliei de sud-est, unde predomină barajele și hidroelectricitatea, irigațiile și industria. A doua este Regiunea Mării Negre, coasta de est și coasta de vest, cu care Fundația noastră a Mării Negre întreține cele mai cordiale relații și unde urmele romane și bizantine par realități apropiate. La a treia, atracția este istorie pură, la care Europa se referă ca la originile civilizației ei: Izmirul și Regiunea Egeeană. Izmirul este Smyrna lui Homer. În Egee, referința de bază este Grecia dinainte de venirea turcilor. Cele șapte biserici ale Apocalipsului sunt: Ephesus, Smyrna, Pergamos, Thyatira, Sardis, Philadelphia și Laodiceea, astăzi toate orașe grecești. Troia regelui Priam este aici, capitala regelui lidian Cresus se află tot în zona noastră, templul Cybele, Templul lui Hadrian e la Efes, locul în care Sfânta Maria, mama lui Cristos, și-a trăit ultimele clipe este acum la Bulbul Dagi, vechea Cetate Herakleia este lângă Munții Beşparmak, Halicarnasul în care s-a născut Herodot e acum Bodrum. Lista este nesfârșită. Dar este clar că, dacă vrei să vezi ruinele Troiei, vii la Tevfikiye.

Românii sunt în special atașați de această regiune. Întemeietorii orașelor Tomis, Histria și Callatis au plecat din coasta estică a Mediteranei, către țărmul Pontului Euxin.

Hawaii

În cei vreo opt ani cât am locuit în SUA ca diplomat, căutam pe hartă un punct de turism exotic care să mă scoată din urzeala seacă a zilelor și cu recurență obiectivul căutat era cam departe, totuși stat al uniunii, Hawaii. Până și numele căpătase rezonanțe romantice. Dar ocazia nu mi-a surăs niciodată. Eram denumit un „fost diplomat“ în 1992, când am primit o invitație la o reuniune internațională ce se ținea în Hawaii. Paradoxal, nu venea din surse americane, ci de la o sursă neașteptată: Universitatea Japoneză din Honolulu. Era ciudat că cei care declanșaseră al Doilea Război Mondial într-un port havaiez, care acum este simbol al unei agresiuni nemotivate, genul crimei premeditate, să mă invite ca să văd, bineînțeles, și locurile istorice. Explicația era simplă. Colegul meu japonez de la Fundația Universitară a Mării Negre făcea parte dintre cei care organizau reuniunea, plasând-o în grija universității lor

din Hawaii și, din amicitie, a scris și numele meu pe lista invitaților. Subiectul era din domeniul evoluției învățământului superior în lume.

Folosesc prilejul pentru a mă opri la New York, ca să îmi vizitez cunoștințele neglijate în neprielnicii ani '80 și timp de câteva zile nu prididesc să fac față listei lungi de obligații. Urmează zborul spre Hawaii, care, într-adevăr, este la capătul pământului. De la San Francisco sunt vreo 3 800 de km de parcurs. Titlul oficial al arhipelagului de insule Hawaii este Teritoriul Hawaii. De sus nu se văd decât munți, vulcani și o puzderie de insule din care rețin Hawaii cea mai mare și Oahu, în care se află guvernatorul și universitatea. În ciuda reliefului stâncos, rămân suficiente spații pentru cultura legumelor. Trestie-de-zahăr, pepeni, bumbac, cafea. La începutul secolului al XIX-lea, insulele erau unite sub conducerea unui rege, având un comerț bogat în special cu China. Pe la sfârșitul secolului, comerț cu SUA. Legăturile se intensifică și interesul SUA pentru teritoriu crește. Anul 1900 găsește insula cu guvernator american. Abia în ajunul războiului, majoritatea se pronunță pentru cetățenie. Războiul consolidează prezența americanilor, care consideră insula un punct strategic. Cu toate aceste schimbări și a diversității populației (filipinezi, chinezi, europeni și alții), populația havaiană rămâne ferm atașată limbii, istoriei, culturii și tradiției sale. Voi întâlni grupuri de tineri, mai ales în universități, explorând diferite direcții prin care își apără cu demnitate o identitate ce nu cedează nici americanizării, nici apelurilor de modernizare sau globalizare.

Întrucât prietenul meu, Johan Galtung, care ținea cursuri în Hawaii (când nu era în China, Spania, Norvegia și Elveția, unde avea de asemenea cursuri), era plecat în rețeaua lui densă de reuniuni, am fost așteptat de Fumi, soția lui japoneză și de câțiva amici locali. Aloha, bine ai venit, și m-am pomenit cu o coroană de flori tradițională havaiană. Priceperea ei de a gestiona o casă atât de anarhică era remarcabilă și nicio absență a lui Johan nu o descuraja să-l suplinească prompt. M-a lăsat la hotelul rezervat de japonezi și mi-a dat sfaturi prețioase, precum și lista amicilor lui Galtung, la care pot apela cu încredere.

Totul a mers perfect la universitatea japoneză. Întâmpinare cordială, expunere bine primită, numeroase poze în sală, în curte sau la masă. Făceam reclamă noii Universități a Mării Negre, care s-a dovedit rodnică, atunci când un grup mare de japonezi, studenți cu profesorii lor, s-a prezentat la cursurile de la Mangalia.

O ținută foarte competentă avea Universitatea din Hawaii. Prietenii lui Galtung mi-au aranjat vizite și convorbiri, uneori mese de lucru, cu profesorii înrudiți cu specialitățile mele de modele matematice, teoria jocurilor

și logică. În lumea comunicațiilor rapide și universală, nu erau deloc parohiali sau învechiți. Se țineau la zi. Făceau călătorii dese în alte continente, la Est și la Vest de ei și se bucurau de vizitatorii pe care îi examinau cu interes. Pe planul intelectual deci, fie cu japonezii, fie cu havaienii, climatul era plăcut și răsplătitor.

Următoarea întâmplare va scoate la iveală și alte satisfacții. Cineva îmi spusese că la Honolulu predase spaniolă un român, Iosif Baciuc. Ce-ar fi să îl caut? Prin universitate, n-a fost greu. Era pensionar și trăia retras într-un azil/hotel/casă de bătrâni pe numele ei Arcadia. Am căutat și, într-adevăr, am dat de locul în care se refugiase Baciuc până și de el însuși. Îl știam din România. Primise de la Fundația Regală un premiu după un concurs sever, care căuta tineri dotați, speranțe ale culturii românești. Poezia lui era delicată și intimă.

„Știi, oare, bucuria orelor de ceai / Și aurul dulceții din chisea? / Cum știi tu șoapta ceștii de email / Și foșnetul ce-l ții ascuns în rochia ta? / Târziu vom sta la sfat, sorbind alene / Din ceștile ce nu se mai răcesc, / Și-om sta cu întunericul sub gene / Și-om asculta cum lemnele trosnesc.“

Telefon, ideea unei vizite rapid acceptate și apoi intrarea în clădirea Arcadii. La un etaj, un apartament mic, cu numele lui Baciuc pe ușă. Mă întâmpină un om care arăta bine pentru vârsta lui, într-un salon împărțit în două platforme la nivele ușor diferite. Prima sală era sufragerie și salon de oaspeți, a doua un mic dormitor personal. Numeroși oameni pe care vârsta îi scotea din circuitul social închiriau mici apartamente în care erau asigurate hrana și îngrijirea medicală, constituind un habitat cu un aspect normal, dar care funcțional se adresau unor persoane ce cereau îngrijiri sub formă de supraveghere discretă și asistență medicală.

Un mod civilizat, omenesc și demn, de a asigura „un capăt de drum“, cum îi spune Blaga acestei faze a vieții.

Baciuc se simțea fericit că un concetățean, profesor și el și peste toate și ardelean, îl căuta în ascunzișul lui de la capătul lumii. Mi-a spus că nu se simțea singur, fiind mereu căutat de tinerii asistenți sau doctoranzi în lingvistică, în căutare de sfaturi și idei. Și foști elevi veneau din când în când.

Mi-a descris viața de după trofeul din tinerețe, când fusese declarat un talent al poeziei ardelenesti. Războiul l-a făcut să caute o ieșire, a studiat spaniola în Spania, a predat-o în America Latină, s-a specializat în problemele ei lingvistice, studii comparate și alte științe conexe, ca apoi să fie profesor de studii spaniole în America. Postul cel mai bun l-a găsit aici, unde a rămas. Acum e singur pe lume, întreaga familie s-a prăpădit. Mi-a citit și mi-a dăruit versuri recente pe care le-a creionat. M-a rugat să dau telefoane în țară unor cunoscuți sau rude.

L-am părăsit cu melancolie pe Baciul din Arcadia. În stradă, luând-o pe jos, am observat un fenomen climatic neobișnuit. Era udă, fără să cadă ploaia. Erau nori de ceață fină neobservabilă care învăluiau orașul.

Momentul de istorie l-am pregătit cu grijă. Am căutat pe hartă drumul de la Honolulu la orașul Pearl City, înainte de care se afla Pearl Harbor, unde se adăpostise flota americană. Apa este adâncă și vasele mari aveau aici un loc propice. Intrată în funcție prin 1900, a devenit o bază importantă a flotei Pacificului. La 7 decembrie 1941, într-o duminică dimineată, o flotilă de avioane japoneze a coborât peste Oahu și la Pearl Harbor a scufundat sau distrus opt vase mari de război americane și altele mai mici cu hangarele lor sau alte instalații militare. Răspunsul american la această agresiune n-a întârziat. A doua zi, la 8 decembrie, SUA, Anglia, Olanda, Austria, Noua Zeelandă și câteva țări latino-americane au declarat război Japoniei și după câteva zile cel de-al Doilea Război Mondial era în desfășurare.

Războiul din Pacific a fost lung și crud. Până în 1942, Japonia are un avans considerabil, cucerind Filipine, Malaysia, Birmania, Indonezia și altele, dar în acel an începe ofensiva americană, bombardarea Japoniei și recucerirea insulelor și a teritoriilor. Japonia a luptat până în ultima clipă (bombele atomice din 1945) cu o înrâncenare și o pasiune neobișnuite.

Și iată acum reconcilierea miraculoasă a acestui imens teren de lupte, universitate niponă în Hawaii și japonezi cuminți peste tot, cu insule numeroase ieșind din apele Pacificului ca noi state membre ale ONU.

Stau pe țărm și privesc locul unde sunt scufundate Arizona și alte vase mari. Privesc apa sub care zac ele și observ cu mirare că la suprafață, deasupra vapoarelor, se mai ivesc bule de aer, ca un semnal tăcut al celor ce nu vor să fie uitați.

Sub puternica impresie lăsată de Pearl Harbor, petrec ultimele zile în insulele care oferă turiștilor un evantai larg de evenimente, concerte, spectacole, festivaluri Aloha, celebrări precum aceea a primului monarh havaian, regele Kamehameha. Duc cu mine o experiență de neuitat în acest ungher îndepărtat, unde este păstrată moștenirea unei identități de excepție, în inima unor peisaje de vis, cu vulcani fierbinți și țărmuri răcoroase.

Doamna Bhutto

Am văzut-o la televizor pe doamna Bhutto fericită și încrezătoare, în ultimele zile ale anului 2007, cum strângea mâinile întinse din mulțimea admiratorilor și susținătorilor ei, în manifestația de la Rawalpindi, lângă Islamabad,

ca apoi să intre în mașina în care a fost secerată de gloanțe. A fost un moment cutremurător pentru întreaga lume. Nu știu cum să-i omagiez mai bine memoria decât evocând zilele în care am întâlnit-o și împrejurările în care l-am cunoscut pe tatăl ei, Ali Zulfikar Bhutto, premierul sfârșit în ștreang. Paginile rupte din caietul amintirilor sunt pentru mine fragmente dintr-o tragedie greacă.

New York, toamna 1965. Mă aflu la sesiunea anuală a Adunării Generale a ONU, secondându-l pe ministrul de Externe, Corneliu Mănescu. Era pentru mine a zecea Adunare Generală la care participam și cam toate subiectele reflectau rutina. Aproape toate discursurile se repetau, fie că era vorba de crizele recurente, fie de dezbaterele privind cei 4D: dezvoltare, dezarmare, decolonizare și drepturile omului. De aceea, nu m-am mirat când m-a căutat Aziz Ahmed. Ne cunoscusem prin anii '50, când eram amândoi consilieri la misiunile permanente ale țărilor noastre. În acele zile era secretarul ministrului de Externe al Pakistanului, Ali Bhutto. Voia să stabilim o întâlnire a celor doi miniștri, unul dintre zecile de contacte care aveau loc în timpul sesiunii. Probabil, era vorba de tema principală: conflictul din Kașmir, mi-am zis eu, și vrea un vot favorabil pentru Pakistan la rezoluție. Conflictul peren dintre India și Pakistan pentru Kașmir era pe ordinea de zi din 1948 și îl ascultasem pe Krishna Menon, ministrul indian, celebru pentru recordul retoric înregistrat de el la Consiliul de Securitate, unde a vorbit șapte ore în șir pe această temă, leșinând în final. Nu m-am înșelat. Când cei doi miniștri cu cei doi adjuncți s-au întâlnit la sediul Misiunii României, frumoasă și elegantă, aflată între Park Avenue și Madison, în Manhattan, Ali Bhutto despre Kașmir voia să vorbească. Începuse în septembrie un nou război între India și Pakistan pentru Kașmir. Era un bărbat frumos și cult, cu maniere occidentale, provenind dintr-o familie veche și bogată, care a dat mulți oameni politici Pakistanului. Calm, degajat, lipsit de asprime, își prezenta vederile cu claritate și coerență.

Dar ceea ce spunea depășea cu mult previziunea mea. Bhutto îi propunea lui Mănescu, nici mai mult, nici mai puțin, decât ca România să medieze între părțile combatante încheierea unui armistițiu. Chiar dacă se știa că România începuse să se distingă printr-o poziție diferită de cea a grupului răsăritean, cum era numit lagărul socialist aflat sub bagheta Uniunii Sovietice, manifestată la unele voturi în inițiative cum ar fi, în 1965, rezoluția despre cooperare europeană, prin apropierea de țările în curs de dezvoltare, prin neangajare în disputele vremii (China – URSS, lumea arabă și Israel, de pildă), un rol atât de important nu i se oferise explicit. Credeam că Bucureștiul va accepta să medieze. Am fost dezamăgit când s-a primit un refuz, politic, desigur. Treptat, am înțeles de ce s-a dat la o parte șansa unei glorii

trecătoare. Abia peste doi ani, tot la New York, I. Gh. Maurer îmi explica de ce România nu face nicio mediere, dar lucrează printr-o metodă proprie la cazurile de reconciliere a părților aflate în conflict. Tot cam în acest răstimp, mi s-a clarificat explicația faptului că Bhutto ne-a ales pe noi. Configurația internațională suferea schimbări: apăruseră conflictul sovieto-chinez, conflictul chinez-indian, conflictul mocnit pentru controlul Afganistanului, conflictul americano-vietnamez, toate privind Asia.

După refuzul României, Pakistanul se va adresa Uniunii Sovietice, care acceptă medierea. Ea va fi fructuoasă; armistițiul se realizează în ianuarie 1966 prin pacea de la Tașkent. Dar armistițiul e prost receptat în Pakistan, considerat a fi în favoarea Indiei. Regimul președintelui general Ayub Khan se clatină. Ali Zulfikar Bhutto își dă demisia. Înființează un partid pakistanez al poporului (P.P.P.), dedicându-se apoi construcției și extinderii influenței acestuia. În 1969, Ayub Khan pleacă, se fac alegeri în 1970, P.P.P. le câștigă și Bhutto devine președinte al Pakistanului între 1971 și 1973, rămânând prim-ministru până în 1977. Desprinderea Pakistanului de Vest (azi Bangladesh) și războiul indo-pakistanez întunecă începutul de guvernare. Când ministrul lui de Război, Zia-ul Haq, dă o lovitură de stat, în 1977, lui Bhutto i se încscenează un proces de corupție și e executat prin spânzurare, în 1979.

Fusese primul conducător politic ales prin vot liber în istoria Pakistanului. Un act ce se impregnase în memoria colectivă. Cea care a preluat ștafeta, dedicându-și întreaga viață programului politic al lui Zulfikar Ali Bhutto, a fost fiica lui, Benazir Bhutto. Ea este cea care a menținut partidul său viu sub călcâiul dictaturilor și sub persecuția altor regimuri, cea care a luptat pentru alegeri democratice și pentru emanciparea societății, fără răgaz, prezentă sau în exil, liberă, închisă sau sub arest la domiciliu, într-o viață în care succesele și înfrângerile s-au succedat după o stranie lege sinusoidală. Numai o personalitate cu convingeri ferme și nervi puternici poate trece prin această vale tulburată a Indului.

Islamabad, toamna 1995. Suntem invitați la un Congres al intelectualelor din capitala Pakistanului, patru persoane din România, președintele Academiei, Virgiliu N. Constantinescu, academicianul Răzvan Theodorescu, Ion Rațiu, cunoscutul lider țărănist, și cu mine. Îi acordam o mare stimă președintelui, cu care mai fusesem în 1970 într-o delegație românească la Conferința europeană de la Praga, convocată de Mitterrand și Havel. Ca și atunci, invitațiile erau nominale și porneau de la nivel înalt, în cazul de față de la doamna Bhutto, șefa statului, ce patrona reuniunea. Pe Răzvan Theodorescu îl cunoșteam și îl prețuiam din cercetările lui în istoria culturii, iar cu Ion Rațiu a urmat o cordială relație, probabil știindu-mă, ca și el,

ardelean cu un tată care a fost la Alba Iulia în 1918. Spun asta pentru că aveam să suferim împreună toate încercările schimburilor nocturne de avioane până la destinație și apoi să ne supunem la conferință la același regim de strictă supraveghere. Nu era brutală, stăteam la hoteluri diferite, convenabile, fiecare însoțit de un înger păzitor care nu ne scăpa din ochi. Însoțitoarele erau studente simpatice și instruite, care ne-au explicat că ne veghează pentru siguranța noastră, ieșirea pe străzi nefiind tocmai indicată. Vorbeau limbi străine și își făceau datoria cu o anumită discreție.

Reuniunea era pestriță: multe țări musulmane, din Orientul Mijlociu, asiatici, europeni de toate nuanțele. Deschidere solemnă și, din discursul doamnei președinte, înțelegem că dorește să încurajeze dialogul propriei intelectualități cu lumea de afară. Din sală se desprinde o doamnă mai în vârstă, care merge neinvitată la prezidiu, unde ocupă un loc gol. Este mama doamnei Bhutto. Dl Constantinescu îmi spune că studenta lui i-a șoptit că sunt neînțelegeri între mamă și fiică.

Un antioccidentalism total îi unește pe delegații locali și regionali. El atinge o culme greu imaginabilă când un delegat libanez invocă necesitatea combaterii și eradicării creștinismului. Îi întreb pe colegii libanezi ce vorbeau bine franceza dacă e un punct de vedere împărtășit la ei sau o răzvrătire personală. „În niciun caz nu e o idee libaneză, au răspuns ei, dar suntem de două feluri, creștini și mahomedani. Dar, știți, situația e specială în Liban, după războiul civil. Apar tot felul de intruși și extremiști. Nu-i dați atenție, vă rugăm.” Tonul precumpănitor critic la adresa valorilor occidentale l-au iritat pe dl Rațiu, care, spre surpriza mea, a cerut cuvânt în replică și i-a admonestat sever pe cei care nu-și dau seama că tocmai acest Occident hulit a inventat libertatea de expresie pe care o folosesc ei; el i-a învățat pe oameni că au drepturi pe care ei le disprețuiesc; Occidentul cultivă ideea de cooperare, iar alții răspândesc ura și atâta conflictele. Ieșirea acestui bătrânel elegant, politicoș și zămbitor i-a lăsat pe mulți cu gura căscată, în timp ce eu admiram resorturile nebanuite ale unui adevărat descendent din luptătorul fruntaș al Unirii din 1918.

La recepția doamnei Bhutto, am profitat de prilej să-i reamintesc întâlnirea cu tatăl ei la ONU și ce stimă au avut românii pentru el. A părut impresionată, a exprimat și ea prietenia pentru țara noastră și l-a întrebat pe președintele Academiei pakistaneze care stătea lângă ea dacă are grijă de delegație.

A urmat excursia. Ni s-a propus Peshawar, despre care știam că era punctul de aprovizionare cu arme a luptătorilor din Afganistan și că puteai cum-păra de la piață nu numai puști și mitraliere, ci și tunuri. Am zis nu. A doua destinație posibilă era ceva mai încoace de fluviul Indus, Taxila, pe unde a

trecut Alexandru Macedon. „Da“, am zis eu, cu entuziasm. Și iată-mă în grădina unui han unde s-a oprit autobuzul, la o masă la care am invitat-o și pe însoțitoarea mea, care discuta cu niște colege. Voiam să aflu tot ce se poate despre Macedon. Am abordat subiectul cu prudență: mai știi cu poporul acesta xenofob? Spre mirarea mea, studenta a spus: „Îl iubesc pe Alexandru, dacă aș avea un băiat, l-aș boteza Iskander“. Aici la Taxila a venit cu prietenie și a făcut daruri peste tot. Eram interesat de ce s-a petrecut în urmă cu 23 de secole și mai bine. Cum a ajuns aici la poalele Himalayei și la fluviul mitologic Indus acest erou care se credea coborât din zei, care-i urseau să fie cuceritor al întregii lumi? Se considera și urmașul la tron al lui Darius în împărăția persană și voia să pășească în toate locurile în care acesta a domnit. Dar mai departe? Ostenit de miile de kilometri parcurși prin Asia Mică, Egipt, Mesopotamia, Persia, epuizat de excesele necugetate și cu remușcări că și-a ucis prietenul cel mai bun la o beție, că a răspândit spaimă și groază, că a ars cetăți și a ucis populații, ajuns aici s-a întrebat, în acest popas la Taxila, încotro să o ia? Peste Himalaya spre China sau în jos spre India? E în al șaselea an de la victoria finală împotriva perșilor. Se îndreaptă spre India, spre Hydaspes, unde are un eșec în 326 î.H. Mai are trei ani până când moare la vârsta de 33 de ani, lăsând în urma lui orașe noi, începând cu Alexandria. Dar Taxila n-a fondat-o el, a dezvoltat-o și dotat-o. A găsit greci aici, foști mercenari ai perșilor, care se temeau că Alexandru îi va pedepsi. Grecii locali l-au convins pe Alexandru că Taxila, ca și apropiata Murrea, sub munte, sunt create de zeul grec Dionisos, iubit de Alexandru, aducându-i și viță de vie din regiune ca dovadă, și astfel simpatia lui s-a extins asupra acestor locuri vizitate de el.

Părăsesc incursiunea istorică și trec la actualitate. Mă situez în aria științelor politice pe care le studiază însoțitoarea. Nu are ezitări în materie de analiză necruțătoare. – Ce te gândești să faci? – Tinerii de aici n-au nicio perspectivă. Bursele le iau fiii bogătaşilor. Ei se nasc oxfordieni. Loviturile de stat militare se succed cu regimurile civile. Ambele sunt corupte. Nicio speranță. – Dar când te uiți în jur, ce țară îți inspiră încredere? – Iranul. – Nu te deranjează vâlul, regimul femeilor, dictatura mulahilor? – Nu văd niciun obstacol ca femeie în realizarea unei cariere. În rest, admir ordinea ce domnește. (Înțeleg că cele două formule, una dictatorială a militarilor, alta democratică a corupților au înșelat așteptările acestei generații, care caută o altă soluție, mai promițătoare, după părerea lor. E o situație ce se întâlnește în multe țări din lumea a treia.) – Dar doamna Bhutto? – N-are niciun viitor. Mai rezistă, poate, doi ani. Iau notă de această fermă predicție și, când doamna Bhutto își va pierde postul, în 1997, înlocuită de un alt politician, Nawaz Sharif, îmi voi aminti de aceea memorabilă discuție în umbra marelui Macedon.

O întrebare neexprimată nu îmi dă pace. Cum se poate ca sub aparențele protocolare să zacă un strat atât de gros de nemulțumire și de protest exprimat deschis de însoțitoarea mea și de celelalte interprete ale delegaților români? Care sunt instituțiile relevante aici? N-a căzut Pakistanul odată cu SUA în capcana istorică de a forma și înarma, pentru victoria antirusă din Afganistan, forțe devenite apoi ostile, ca talibanii, instalate în regiuni ca puteri subterane, nevăzute și mișcate de mecanismele complotului, subversiunii și ale forței brute? Nu au devenit, oare, atât de puternice, încât nici succesiunea militară/civilă să nu conteze în spectrul politic unde își dispută supremația?

Post scriptum. Doamna Bhutto revenise din exil pentru a se prezenta la alegerile ce urmau în 2007 cu platforma partidului său, P.P.P. A vrut să facă o mărturisire de credință publică, o înfățișare a crezului ei și a ideilor care o ghidează. A scris o carte. A închinat-o ideii de reconciliere, ce apare în subtitlu. Conținutul îl anunță de la început: *Islamul, Democrația Vestul*.

Cea mai mare parte a cărții se referă la islam, văzut prin ideile Coranului și ale interpretărilor de autoritate. Religia căruia aparține este una de consultare perpetuă, de reconciliere, de metode pașnice, afirma ea. A o invoca în scopuri teroriste înseamnă a o uzurpa, a o falsifica, un furt. Coranul interzice să uciți oameni nevinovați sau să ridici mâna împotriva unui coreligionar. Respectul față de religiile înrudite monoteiste este afirmat peste tot în Coran. Moise și Hristos sunt recunoscuți ca profeți ai aceluiași unic Dumnezeu pe care-l recunosc musulmanii. Două concluzii se desprind pentru ea; această religie este o bază propice și nu contrară democrației, fiind totodată o sursă posibilă a reconcilierii globale. Vederile sale despre democrație sunt destul de realiste: ea nu se transplantează, ci se susține prin instituții proprii. Educația e vitală, iar bunăstarea cere străduință în relație cu lumea și nu împotriva ei.

E un mesaj nobil și coerent. Personalitatea, care s-a distins prin efort perseverent, are gânduri limpezi, bine argumentate și actuale. După ce urmasa o școală de călugărițe la Murrea, localitatea dionisiacă pe care o vizitase Alexandru cel Mare, unde a surprins-o războiul din 1965, a făcut studii temeinice la Oxford și Harvard. Este la curent cu literatura vremii noastre și nu ezită să fie în dezacord cu Huntington, autorul *Ciocnirii civilizațiilor*, spre marea mea satisfacție. Nu comentez pe larg această carte, *Reconcilierea*, a doamnei Bhutto, pe care am citit-o cu interes. Aș aminti doar ceva legat de dictonul latin „cărțile au soarta lor”. *Reconcilierea* e un adevărat testament. Doamna Bhutto a trimis ultima corectură editurii în ajunul asasinării ei. Este

nu numai o carte-manifest a reconcilierii, dar și un gest de solidaritate cu o lume în căutare de drumuri.

Revoluție sau restituție

În 21 decembrie 1989 s-a produs și în România schimbarea inevitabilă de regim politic. Moment de răscruce în care mătura istoriei încheia era dominației sovietice asupra unui bloc de state estice. Aproape concomitent se încheiau procesele declanșate în celelalte țări estice și, una după alta, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și Bulgaria abrogă odată cu regimul totalitar și dependența de Moscova, instaurând rapid instrumentele proprii democrației și independenței. La noi revoluția s-a produs brusc și a avut forma unei revoluții pașnice: o masă de oameni cere plecarea dictatorului Ceaușescu și acesta pleacă, luându-și zborul odată cu triumful manifestanților. Era o formă magnifică pentru cetățeni de a-și recâștiga statul ce fusese furat de la ei și deținut de o clică dictatorială. Aceasta era esența revoluției încheiată fără valuri de sânge: „Vrem statul înapoi și cară-te“.

Era prea frumos să fie adevărat. Moștenirea vechiului regim era mizabilă. O țară sărăcită la maximum, cu toate libertățile suprimate, cu conducători grav atinși de filoxeră și vizitați de himere, cunoscuse un an de corupție fără precedent și de fenomene de decadență dintre cele mai acute. Corupții, hoții și borfașii formaseră deja o crustă groasă pe întreaga suprafață a țării. Nu puteau admite ca mătura revoluției să-i îndepărteze pe ei.

Formula statului restituit cetățenilor este completă și după ce restituirea este efectuată, nu rămâne decât respectarea și aplicarea ei. Un stat care se respectă aplică legile și nu lasă nepedepsite gravele lor sfidări. Sumbre perspective pentru grupuri de interese precum comercianții iliciți, serviciile secrete corupte, funcționarii care se uitau la un om când își ridicau ochii după pachetul de țigări sau sticla cu whisky și pentru toți deținătorii de fonduri în bănci străine.

A schimba un regim este ca și a te muta în altă țară. Cine descinde în cea nouă? Să vedem cine o popula pe cea dizolvată. Anii '80 fuseseră un coșmar pentru țară. A început cu criza economică declanșată de împrumuturi ce nu puteau fi returnate. Lipseau banii, dispăruseră lichiditățile. Țara a intrat în regim de austeritate, un eufemism pentru sărăcie, foame. Oamenii puteau rămâne flămânzi, dar cinstiți. Să nu recurgă la furturi, violențe și jaf. Dar nu a fost așa, pentru că societatea s-a îmbolnăvit de corupție ca de o boală. Statul avea bunuri care puteau fi jefuite. Și astfel țara a intrat în faza celei mai devastatoare corupții pe care a avut-o de la fanarioți încoace.

Cine a deschis porțile flagelului? În mod paradoxal și neșteptat, procesul de corupere a societății a pornit de la Partidul Comunist Român. Iată cum s-au întâmplat lucrurile. Cabinetul doi al Elenei Ceaușescu copleșea de acuzații Cabinetul unu al lui Nicolae Ceaușescu că nu este capabil să găsească banii căutați. „Vă spunem noi cum vom proceda. Luăm pe rând serviciile considerate parazitare, adică cele care încasează lefuri fără să muncească și le spunem: de acum înainte vă plătiți singuri salariile. Luați în mâinile voastre sectorul în care lucrați, îl organizați cum trebuie și dacă reușiți, din ce rămâne vă luați salarii. Nu ne mai privește.” La prima vedere, ideea era aceea a unei privatizări în sectoare de stat devenite neproductive. Dar nu putea fi vorba de o cedare de proprietate, ci de un simplu act de autonomizare: „Fă ce știi, e treaba ta”. Comerțul de stat era un caz pertinent. Deci țara s-a umplut de firme, necontrolate de stat, care trebuiau să se organizeze astfel ca să câștige bani suficienți și pentru plata salariilor.

A venit și rândul serviciilor secrete. „N-aveți decât să vă puneți mintea la contribuție și să faceți rost de bani. Deschideți-vă și voi firme de producție sau de comerț.” Comercianți americani se plângeau la ambasade că n-au primit autorizația de a face export sau import, decât după plata unei taxe fixate de persoanele care eliberau aprobarea. Concluzia imediată a acestui proces era că, în absența unui for de control fiscal al acestor unități, imputernicirea dată de partid era echivalentă cu o autorizație a fraudei, interesului propriu și câștigului ilicit, a celei mai totale și deșănțate corupții. Consecința pe plan social a fost rapidă. Într-un domeniu, precum cel comercial, întregul personal se constituia într-o clică de interese care își forma aliații și adopta metode proprii pentru ca fructele corupției să răsplătească străduințele de a o practica.

Iată cum se descindea în noua țară a României: clicile corupte ale regimului comunist, în toată opulența și impertinența la care au ajuns. Dar schimbările puteau să le fie defavorabile. Ce se va întâmpla dacă statul recuperat de cetățeni va analiza în lumina legilor sale normale și cinstite fraudele pe care le-au comis și câștigurile abuzive pe care și le-au însușit?

Soluția lor a fost simplă. Nu intrăm în țara noastră pe ușa din dos, ci pe cea triumfală. Suntem forțele de eliberare a țării, statul ce se desemnează este al nostru. Iar ca să intrăm sub un steag eroic, trebuie să facem o revoluție. Ce stat este acela care se formează la un miting popular?

Toate clicile au susținut ideea imediată a revoluției care îi va înnobila. Este floare la ureche să faci revoluții când ai două corpuri eroice susținătoare ale ei, armata și serviciile secrete. Pe blocuri vor fi instalate mitraliere cu luptători necunoscuți care vor speria populația și o vor ține sub teroare. Apoi actorii vor dispărea și se va celebra un stat al forțelor luptătoare pentru libertate.

Urmările pentru situația internă sunt ușor identificabile. Democrația, prezentă în lozinci, nu a fost aplicată. Au simțit, oare, cetățenii că statul este al lor? Clicile au sistemul lor politic preferat: oligarhia. Este tot o formă colectivă de conducere, dar ea este asigurată de o pătură sau strat care deține puterea. Să ne lase americanii în pace cu lecțiile lor de democrație, când știm că ele sunt conduse, în fond, de marile concerne. Clicile încurajează o formă de nesiguranță, haos, mici conflicte neconcludente, bune pentru știrile de presă, pentru a se putea asigura că obiectivele lor întrețin, în realitate, funcționarea fraudei și a corupției.

Tranziția care a urmat a fost lungă și confuză. Niciodată obiectivele ei nu s-au încheat într-un program coerent de promovare a interesului național, public și colectiv. A fost un drum prelung fără destinație finală. La 25 de ani după începerea ei, ea continuă să orbecăiască fără direcție și sens.

Vor fi invocate, poate, ca semn de emancipare, viața politică din România, numărul partidelor, confruntarea lor liberă, alegerile, *Constituția*. Din păcate, deși partidele se consideră un punct al democrației, suferă de o boală: este setea de putere. Distincțiile între ele se pierd în ceea ce privește promisiunile retorice generoase vizând fericirea viitoare a societății pe care o vor asigura. Tot ce fac însă este să ducă o aproape sălbatică luptă pentru putere. Clicile sunt prezente în fiecare dintre ele, deși preferința lor rămâne în mod tradițional „dreapta”.

Țara nouă era ca și cea veche, bântuită de lipsuri materiale, fără instituții sociale valide și în imposibilitate de a satisface nevoile de bază: hrană, sănătate, muncă, educație, eficiență, profesii la nivelul civilizației contemporane. Era de presupus că se va pune accent pe dezvoltare, ca și în cazul unui mare număr de țări din lume. Dar aceasta nu era în interesul clicilor oligarhice. Cu o îngâmfare de parvenit, ele au considerat că țara este pregătită să intre îndată și total în familia occidentală a liberalismului economic și să se bucure din plin de calitățile pe care le aduce modernizarea după prototipurile ei. Producția și industria au fost considerate lozinci comuniste depășite, o puzderie de servicii s-au înființat în numele modernizării. Dar ceea ce a fost mană cerească pentru clici și sursa lor principală de câștig a fost lichidarea patrimoniului existent și vânzarea unor firme străine a întreprinderilor, care erau lăsate să falimenteze sub gestiunea unor cetățeni români. Ele se prăbușeau ca parte a complotului de clici. Se invoca fără încetare lipsa de competență a românilor în materie de management, în timp ce în țară nu exista un sistem de educație adecvat pentru formarea lor. Ceea ce consideram eronată și primejdioasă era politica externă, care eroda și micșora sistematic independența și suveranitatea statului, precum și înlocuirea vechii noastre adeziuni la menținerea păcii, după cum ne învățase Titulescu.

În tot cursul acestei tranziții nu s-a remarcat și discutat în presă capitolul de succes al țărilor emergente, care într-un număr impresionant au reușit să treacă bariera subdezvoltării, câștigând prin eforturi conduse de state autoritare încăpățanate medalia de merit a categoriei de „țări dezvoltate”. A rămas un mister categoria la care putea fi încadrată România.

Este posibil ca în acest tablou critic să manifest propriile mele nemulțumiri și izolarea pe care mi-au impus-o clicile culturale sau economice. Nu se poate nega faptul că în faldurile acoperitoare ale clicilor n-au supraviețuit creații de merit în diverse domenii: teatru, muzică, sporturi, cercetări științifice remarcabile, precum cele din informatică, sector care, în ciuda greutăților, a fost promovat sub vechiul regim, grație lui Moisiș și a politehnicienilor.

A fost o necesitate a clicilor de a-și încuraja pături noi de clienți din clasa mijlocie și, într-adevăr, aceasta a fost după ele al doilea strat cu un nivel mai ridicat.

Nimeni nu poate nega eforturile unui președinte ca Iliescu de a face eficientă prezența statului în viața cetățenilor săi, în momente în care, după cum ar spune de Gaulle, cocoțați pe scaune, mulți oameni behăiau ca iezi „piața, piața”. Nici eu nu mă puteam plânge de sprijinul unor oameni ca ministrul de Externe, Meleşcanu, sau de politicieni mai luminați, pentru a crea și dezvolta activitățile de cercetare și formare de la Fundația Universitară a Mării Negre. Aceasta recompensa toate eforturile, dar inițiative asemănătoare se luptau cu o clică politică specială: „Extremiștii de la țărâniști”.

Dar chiar dacă judecățile grave pe care le formulez la auzul cuvântului „tranziție” pot fi atribuite unui subiectivism exagerat, includerea lor în grosul dosar al lucrărilor care au încercat să trateze complicatul, haoticul și pierzătorul episod de două decenii și mai bine și-ar găsi un rost justificat.

Vestul stinge luminile

Metafora luminilor a fost preluată de la religii de către societatea civilă când a fost creat curentul luminist care a trezit pentru omenire impulsul modernității. Rădăcinile erau în *Enciclopedia franceză*, care propaga ideile rațiunii omeneste ca stâlpi ai gândirii ce înlocuiau credințele și superstiția, ai priorității științei și cunoașterii. Iluminismului i se atribuie influența decisivă a izbucnirii a două mari revoluții, cea americană și cea franceză, aproape simultan. A urmat un secol al luminilor. În Transilvania, românii în căutare de drepturi apelau la filosofia luminilor și adoptau strategia „emancipării prin cultură”. Din Germania cu „Aufklärungul” ei și până la Ecaterina, țarina Rusiei, intelectualitatea și oamenii de stat afirmau apartenența la iluminism.

Apariția unui curent nou, romantismul, a corectat mult în gustul public îndreptarea spre rațiune, înlocuind-o cu sentimentele, lirismul, poezia. Și cu toate acestea, Luminile au rămas cea mai puternică sursă a înnoirii. Cât de trainică este se vede și din încăpățânarea iraționalilor de tot felul de a o denigra și combate.

La un moment dat se disputa între Est și Vest rolul principal în oferirea de lumină pentru omenire. Vestul și-a justificat supremația prin luminile pe care le aduce și binefacerile economice care rezultă din ele. Iar Estul, după Revoluția din octombrie, a ținut să sublinieze faptul că „Lumina vine de la Răsărit“. Este un fapt indiscutabil că prioritatea științifică și capacitatea de perpetuă inovare au fost trăsături ale civilizației vestice. Asia a rămas devotată credințelor, cu islamii care îngenunchează de cinci ori pe zi sau budiștii care cad în meditații prelungite.

Românii în cursul lichidării regimului de dominație sovietică s-au îndreptat, în mod spontan și natural, spre Vest, pregătiți să preia chiar cu întârziere de la această sursă de lumină idei călăuzitoare, obiceiuri noi și deprinderi care reprezintă Vestul. Din nefericire, luminile raționale ale acestuia scăzuseră în intensitate și începuseră să se stingă.

Noi curente de gândire și-au făcut loc în mentalitatea și gustul public, noi filosofii și doctrine câștigau teren. Ele ajung să fie „la modă“ și în curând oamenii politici influenți își arată interesul sau chiar admirația pentru ele. Sunt ușor de identificat prin prefixele pe care le-au pus în fața numelui lor. Prin aceasta, au vrut să arate că nu fac decât să corecteze tezele existente, care s-au sleit prin uz și ezitări și care au nevoie de intervenția energizantă a unor oameni ce nu se tem de a apăra poziții extreme.

Astfel, neoliberalii continuă, corectează și completează tezele unei filosofii liberale, vechi de secole, unii atribuindu-i lui Adam Smith tezele de bază despre „piața liberă“, în secolul al XVIII-lea. Liberalii au militat întotdeauna pentru neamixtiunea statului în treburile economiei în care nu se pricepe. „Laisser faire, laisser passer“, una dintre lozincile lor, voia să spună „Lăsați-ne să ne vedem de treburile noastre“. Dar se putea înțelege că un polițist de stat era bun de a se plimba prin piață, deci rolul statului trebuia doar temperat sau limitat. Mai mult decât atât, statele au observat că puterea de penetrație a comercianților este mai mare decât capacitatea politicianilor de a forma alianțe sau de a câștiga prieteni. În mod oficial, ele au dat sectorului privat sarcina de a stabili și dezvolta relații pe plan economic, cum a fost faimoasa doamnă Gandhi în India, ca mai târziu sarcina de control al țării să revină militarilor și politicianilor. A existat deci un echilibru fericit între competențele sectorului public și cele ale celui privat, acestea completându-se reciproc.

Liberalismul clasic a înțeles că rolul statului poate și trebuie să fie limitat doar la anumite activități, ca fixarea prețurilor care revin pieței. E și normal ca statul cu instituțiile sale publice, care nu cunosc fenomenul de competiție între ele, să nu aibă competența necesară pentru reglementarea relațiilor private, eminentamente competitive, în comerț de pildă.

Dar iată că doi economiști care încercau să găsească noi surse de stimulare a economiei au reformulat cererea neintervenției statale, în mod extremist și total. Statul nu trebuie să aibă niciun fel de amestec. Activitățile economice au un alt stăpân: este piața cea care decide prețuri, formulează cereri noi, inovează și aplică schimbări, fără niciun stat care să se uite peste umerii ei.

Acest curent întemeiat de Friedrich Hayek și Milton Friedman în jumătatea a doua a secolului trecut s-a numit neoliberalism. Scăpați de controlul statului, oamenii economiei și finanțelor puteau să introducă reguli de risc mai mare, norme mai complicate, „inginerii financiare” convenabile băncilor. Adoptate în câteva țări latino-americane, ele au avut efecte spectaculare de stimul, fără să se observe că ele vizau categoria întreprinzătorilor de vârf și aduceau beneficii pe seama păturilor de jos, ale căror condiții se alterau.

Cererea extremă devenise legendară: nu numai că statele erau scoase din jocul economic, dar ele erau denigrate total într-un război de uzură. Neoliberalii proiectau pentru public imaginea unui stat îmbătrânit, uzat, inutil, birocrat, incapabil de a ține pasul cu progresele tehnologiei și ale economiei, un balast în rezumat.

Când președintele SUA, Reagan, a spus: „Statul nu rezolvă probleme, el este problema”, a pus o pecete oficială pe noua doctrină. Premierului Marii Britanii, Thatcher, i se atribuie convingeri asemănătoare. De fapt, în mod vizibil, ea purta cu ea scrieri ale frunțașilor neoliberali.

Din acel moment din anii '80, începe un război deschis între partizanii statului și cei ai pieței. Cei din urmă vor să găsească un fundament științific solid pentru axioma lor că piața găsește singură, fără intervenție externă, echilibrul său. În mod aproape hilar este invocată o teoremă „a punctului fix” din matematică. Matematicienii, fără ezitare, au spus că „punctul fix” nu este aplicabil la mulțimi de felul schimburilor comerciale.

Consecințele sunt funeste. Prestigiul statelor scade. Se duce de răpă răspunderea sa de a asigura cerințele fundamentale ale întregii populații. Decad instituții ca școli, spitale, construcții de drumuri, urbanistică și multe altele.

Dar efectele lor sunt de o magnitudine greu de imaginat. „Ingeria băncilor”, măsurile și riscurile financiare, politica hrăpărească a creditelor declanșează la douăzeci de ani după începerea conflictului stat-piață o criză economică gravă care a zguduit direct toate statele lumii și apoi a rămas ca o coadă de cometă în procesele chinuite și neizbutite de recăștigare a normalității.

E adevărat că după analizele atente ale fenomenului nu s-a mai vorbit despre neoliberalism, deși moștenirea lui persistă în a îngreuna fluxul și circulația banilor peste tot în lume.

Un alt curent înrudit este neoconservatorismul. Din cauza sensului dat în limbajul american „liberalilor“, acest curent american vrea să se distingă de neoliberalismul altor țări, deși unele teze de bază rămân aceleași. Este plin de paradoxuri. Este postmodern în sensul că este un cocteil de doctrine existente, care combină tot ce se poate: imperialism militarist a lui Theodore Roosevelt, cu școala de Drept a lui Woodrow Wilson. Principala lui preocupare a fost susținerea tezei unilateraliste a politicii americane și a pretenției sale la hegemonism global și total. Poziția sa a fost considerată de comentatori drept pendantul teoretic al politicii lui Bush, iar războiul din 2003 a fost privit ca principala lor realizare și încoronare. Să nu uităm că sub ochii lor, un neoliberalism „nemărturisit“ deschidea drumul sectorului privat chiar și pentru armată. America a oferit spectacolul cel mai absurd din lume în această privință. Armata sa din Irak era „apărată“ și „ocrotită“ de o societate privată de supraveghere, având contract cu statul. Lipsa contactului cu realitatea este o trăsătură comună a practicii și a filosofiei lui Bush. După purtătorii lui de cuvânt, „suntem un imperiu acum și când acționăm creăm propria noastră realitate“.

Un gânditor american cunoscut, Francis Fukuyama, a avut inițial simpatii față de curentul neoconservator. Dar apoi a analizat într-o carte intitulată *Neoconii* defectele de construcție ale teoriei neoconservatoare.

Doctrina și practica au dispărut odată cu eșecul întreprinderii războinice a lui Bush. Aceeași mătură istorică a șters eroul și complicii lui neoconi.

Mai delicată este situația unui curent de gândire fără conotații economice și politice vizibile, ce vrea să schimbe filosofia de bază a omenirii sub titlul său de postmodernism. La început a trecut drept o ciudățenie artistică: era axată pe practicarea colajului, un amestec de stiluri care ne face să vizităm o piață cu o construcție în stil roman, alta în formă clasică europeană, a treia în futurism sălbatic și alta cu ziduri transparente. Are meritul de a-l uimi, surprinde și intriga pe spectator. Postmodernismul este antifundamentalist. Nu există baze care să susțină stiluri, preferințe, interpretări. Odată cu fundamentele sunt evacuate conceptele perimate construite pe ele: nu există cunoaștere, nu există adevăr, nu există știință și nici chiar societăți. Tot ce se vede este combinație capricioasă a hazardului. Adevărul este înlocuit de opinie, societatea de grup, adevărul de imaginație, realitatea este propria noastră construcție.

Este greu de conceput o viziune a lumii mai nihilistă, distrugătoare, înlocuind lumea reală cu bizare construcții fictive. Observatorii acestui haos

delirant își freacă mâinile când din punctul lor de observare văd câtă confuzie, incertitudine și teamă cuprind omenirea, dacă am avea un concept acceptabil pentru ea.

Ce concluzii putem trage?

Într-adevăr, suntem invadați de doctrine ale paradoxului, irealității și iraționalității care conțin toate caracteristicile unei decadente sigure, ale unui proces de dizolvare și declin. Atenție: sunt ușor de detectat. Toate poartă prefixe ca „neo“, „post“, „ultra“, „trans“. Toate conțin rețete sigure de decadentă a unei societăți. Ele te situează în perioadele în care s-au destrămat imperiile sau au dispărut state întregi. Au calități exotice atractive și găsesc în grupurile de tineret hippy & comp. susținători, ca parte a programului lor de amuzament. Ce haz declanșează un om care și-a stricat mintea, încercând să lucreze cu concepte sfărâmate, fără reguli și norme.

Dar ce nefericire pentru o țară a cărei populație îmbrățișează un neo-crez sau un post-enunț, lăsându-se învăluită de chemarea pierzătoare sau sinucigașă și intoxicată a drogurilor otrăvite și ce tragedie să trăiască sub norul și pata autodeclinului!

Obstrucție

Cu cât gesturile de prietenie ale confrăților mei de peste hotare erau mai amicale, cu atât în peisajul intern au scos dinții cei care mă dușmăneau. Nu pe ascuns, ci la lumina zilei, aroganți, ostili și vicioși. Nu suportau ideea că cel care îi cunoaște, având în spate cărți, experiență, intrat și acceptat în rețeaua internațională a celor ce nu scriu istoria, ci o fac, să se facă auzit la noi, să urce pe scenă și să se adreseze publicului. Spaima e a borfașilor. A celor ce schimbă masca. A creatorilor de cliți. A tuturor celor care se pregătesc de cucerirea libertății de a înșela, sub stindarde și o retorică false.

Iată momentul în care au vorbit, 27 decembrie 1989. Ședința Consiliului Frontului Salvării Naționale. Ion Iliescu în calitate de președinte dorește să procedeze democratic și deschis. (Stenograma ședinței a fost dată apoi publicității și a apărut în presă în 1996.) Nu știu dacă procedul a fost potrivit sau nu, dar faptul că a anunțat cu seninătate poziția de mare autoritate pentru briganzii cunoscuți, carieriști și slugi devotate lui Ceaușescu m-a înghețat în așa măsură, încât continuarea declarației mi s-a părut lipsită de orice sens. Acești oameni cărora li se potrivea doar exilul erau Silviu Brucan și Dumitru Mazilu. Primului i se oferea conducerea Comisiei pentru politică externă, iar lui Mazilu, prim-vicepreședinția și coordonarea comisiilor judiciare și

drepturile omului. Iliescu: „Domnul Mazilu a fost un simbol, dar are și calități reale. Este un profesionist și un om de suflet“.

La un moment dat, președintele afirmă că la cele 10 comisii create ar putea adăuga ceva: „Mai am o idee, dar nu am putut-o concretiza. Aș vrea și un grup de consilieri, un «sfat al bătrânilor», la care să apelăm în probleme importante. Mă gândesc la Alexandru Bărlădeanu, poate Malița, Corneliu Mănescu“. Odată ce numele meu a fost enunțat, reacția clicii formate înainte de orice altă instituție a statului n-a întârziat. Mircea Dinescu: „Am toată stima pentru Malița, dar fiți atenți pentru că și la televiziune a ținut un speech covăsit. Să fie deasă sita, să nu fie găuri mari să treacă oricine“. Andrei Pleșu, care era liderul clicii culturale din care făcea parte Dinescu, a comentat propunerea mea, în contextul situației învățământului: „Învățământul a funcționat catastrofal. Liceele nu există, practic. Este o instituție compromisă, fără cadre, nu avem programe, manuale, sistemul de admitere în facultate este dezastruos. Ministrul Educației și Învățământului este ministerul formării oamenilor. Foarte ocupat în ultimul timp, Malița nu a făcut mare ispravă. A făcut tot felul de drăcii“.

Cu aceasta, se punea capăt oricărei participări a mea în treburile publice sau acceptării pe scena culturală. Obstrucție. Opinia lui Pleșu a fost exprimată de el din nou în cărți, articole, interviuri. Se trata cu dispreț activitatea mea în specialitatea proprie. A putea fi confundat cu Moisi! i se părea un defect mintal al celui care nu vedea nu distincția, ci prăpastia între mine și mentorul meu. Trecutul de adulador al dictatorilor comuniști rezulta din publicarea dedicațiilor pe cărțile mele către Elena Ceaușescu. Liiceanu îi ținea isonul în cărți și articole, iar Dinescu era fericit să repete ori de câte ori avea ocazia formula transformată în pecete: „Covăsitul“. A trebuit să verific în dicționar, ca să nu greșesc sensul. E lapte dulce, închegat și înăcrit. Deci este generozitate la poetul român. Acceptă că laptele înăcrit a fost odată dulce. Concluzia era însă aceeași: nu este utilizabil acum, nu are întrebuințare în noua societate democratică.

Când însă descifram mesajul lui Pleșu, mai ales motivația și construcția lui, îmi spuneam: „Stai puțin, l-am mai studiat o dată pe îndelete“. Atunci am fost nevoit să am cea mai clară imagine psihologică posibilă. De ce atunci să mă străduiesc din nou? Atunci dezvăluise complet o față: eul meu – centru al lumii, iar lumea externă este zero. Acum spune: eul meu este în centrul lumii și ea mă adoră și mă slujește. Reiau vocația mea teatrală.

Toate celelalte constatări sunt valabile și astăzi. M-au izbit în special următoarele: 1. Un „eu“ exacerbant. Lipsa totală de interes pentru orice temă care nu îi aduce satisfacții mari, materiale sau de prestigiu. 2. Rezerva extraordinară pe care o manifestă împotriva oricărei săgeți de sensibilitate, percepție sau

cunoaștere, care l-ar abate de la obiectiv. 3. Ascunderea perfectă, prin comportament și activități a egocentrismului său, ducând la culmi înalte arta disimulării. A vrut acest om să-și ascundă o imoralitate funciară totală? A scris o carte despre morală. De aici porecla dată de cei care îl cunoșteau. E Tartuffe, personajul lui Molière, care cu crucea în mână făcea vizite unor doamne pe care le pipăia apoi sub rochii. 4. Existau apoi doi factori dominanți: aroganța și lăcomia.

Aventura mea în cazul meu merită să fie citită cu însemnările, documentele și conversațiile din urmă cu peste zece ani.

În vara anului 1978, primesc la București invitația Federației Mondiale de Studiul Viitorului, din care făceam parte, de a participa la o Conferință Internațională „Arta și viitorul”, care se va ține în Indonezia, între 8–15 iulie. Organizatorii pregătiseră o reuniune de mare ținută pentru vreo 50 participanți. Ne deschideau peste tot comorile, cu o reuniune la Jakarta, alta în Java Centrală la Yogyakarta și ultima în insula Bali, cu vestitul său templu. Înregistrarea se făcea până la 15 iunie 1978. Mă durea inima citind prospectul și măsurând șansa ce intervine rar pentru zona aceea a lumii. Dar eram ocupat până peste cap de obligații interne și altele ce țineau de calendarul Națiunilor Unite.

În casa noastră venea des o studentă de la Arte, prietenă a fetelor mele. Mereu făcea referințe la un tânăr superdotat care vorbea frumos și avea o cultură vastă, pe nume Pleșu. Mă interesez puțin dacă ne poate reprezenta țara într-un congres, de pildă. „Mai bine ca oricine”, susținea ea. Și așa, am înclinat spre o soluție Pleșu. Am avut o conversație prealabilă, a acceptat cu plăcere. L-am prevenit că ar putea fi obiecții la viză în cazul lui, dar mi-a spus că nu există nicio problemă și că a primit vize de la evenimentele critice. Nu știam la acea dată că-i trimisese o scrisoare lui Ceaușescu, asigurându-l de loialitatea sa, verificabilă și la „lucrătorii de la Interne”. I-am mai spus că am prieteni numeroși la Federație, în frunte cu organizatorii, ca Eleonora Masini din Italia, care îl va întâmpina amical. Cheltuielile urmau să fie decontate la sfârșit (biletele de călătorie, șederea și întreținerea), așadar, acest capitol era asigurat. I-am scris Eleonorei explicându-mi absența și l-am recomandat pe înlocuitorul meu, un mare teoretician al artei.

Am scris o scrisoare ministrului adjunct Vasile Gliga, rugându-l să autorizeze ambasada să avanseze reprezentantului român sumele de care are nevoie până la decontarea finală, de care mă voi ocupa personal la Federație. Tot pentru uzul Externelor și al Ambasadei am scris o pagină și jumătate de explicații, cu adresele precise ale organizatorilor indonezieni, ca să evit neînțelegeri și să obțin pentru participanți maximum de atenție. Externele trebuiau să știe

că articolele pe care le va scrie Pleșu în România la reîntoarcerea lui vor contribui mult la apropiere și colaborare între țările noastre. M-am înșelat crezând că nu mai încap loc niciunui accident, eroare, sau judecăți greșite. Întrucât ceea ce a urmat a fost un dezastru.

Pleșu a ajuns cu întârziere la Jakarta. Conferința își începuse lucrările. Erau deja în primul act al spectacolului. Nu pot să reconstitui detaliile sosirii, cum a coborât din avion, cum a ajuns la un hotel. Știu doar că a ajuns la unul, a luat o cameră și că a rămas acolo. Nu a mers nicăieri, a stat la un hotel o săptămână întreagă, cât a ținut deplasarea colegilor lui de breaslă. Nu știu cu certitudine decât acest fapt: nu a participat la nicio ședință și că s-a întors așa cum a plecat, „ca cufărul prin gară“, cum zic ardelenii.

Am fost înșelat de el prima oară, acceptând să meargă la o conferință la care n-a ajuns, trebuind să mă reprezinte ca un coleg din România, dar nu m-a reprezentat nicăieri nici pe mine, nici școala română de arte. Am fost înșelat și păgubit a doua oară, întrucât în termeni respectuoși am fost informat că Federația nu este singura organizatoare, ci și Comitetul de la Jakarta, ale căror reguli prevăd că nu se decontează decât cheltuielile participanților, excluzând orice alte persoane care nu au fost prezente. Nota mea era de 340 de dolari și urma să fie returnată Federației care a avansat suma pentru Pleșu. Am avut norocul unor plăți primite de la edituri străine care m-au publicat și am achitat suma de 340 de dolari la totalul pierderilor moralo-politice-diplomatice câte încăpeau în această situație jenantă.

Trebuia să mă lămuresc ce era cu autorul. Se știe că geniile au momente de întunecare a minții. O fi un geniu neînțeles? O fi o alterare temporară a capacității de decizie sau a comportamentului? Am încercat în unele discuții la București să fac portretul psihologic al eroului. Fișa mea de observare a avut următoarele. Vorbire coerentă în limba maternă și alte limbi: normal. Dorința de a întreprinde o călătorie îndepărtată cu temă de teoria artei: normal. Comportament ulterior: indiferență, nimic special. Explicarea absenței: se răspunde la toate întrebările. „Nu m-au căutat.“ „Ai încercat să-i contactezi? Ai cerut ambasadei să te ajute? Ce ai făcut?“ „Nimic, am așteptat. N-a venit nimeni.“

Am recurs la cea mai simplă caracterizare. Nu este un om pe care te poți baza.

Profesorul

Pe la începutul tranziției s-a prelungit vârsta de pensionare a profesoriilor, iar pentru membrii Academiei era nelimitată. Eram pensionar la acea dată – mă grăbisem în vechiul regim – și, astfel, m-am lăsat sedus de ideea

unei catedre. Invitația a venit de la Oradea, care avea o universitate tânără în plin avânt și pe lângă salariu mi se asigurau transporturile și locuința. La secția de Economie se predau și Relațiile internaționale, astfel că eram din nou în mână cu vechea mea carte, *Diplomația*. Studenții erau harnici și interesați, mulți îmi cereau subiecte de aprofundare pentru studii sau comunicări.

Coabitarea cu rectorul nu era însă ușoară. Era un băutor neistovit și momentele de luciditate își făceau cu greu locul într-o stare de amețeală perpetuă. La mesele pe care profesorii le luau deseori împreună, scene frivole cuprinzând un rector îngenuncheat nu mai șocau pe nimeni.

Cei doi-trei ani petrecuți în frecvențele deplasări și șederi la Oradea i-am folosit și în interes personal. Moștenisem puțin pământ în comuna natală a mamei, pe care trebuia să îl împart cu alte rude, și un teren pe dealul de lângă Crișul Repede, pe care l-am găsit invadat de cei ce abuzaseră de vreo aprobare falsă smulsă de la Primărie. Am pus piciorul în prag, în locul lui am primit un alt teren la marginea orașului, unde am construit în grabă trei vile cu un etaj, care vândute au fost surpriza anului pentru cele trei fiice ale mele. Cariera mea de om de afaceri a început și s-a terminat la Oradea.

Nu mai aveam moșteniri sau terenuri, iar în București rămâneam un chiriaș consecvent pe tot parcursul vieții. Aveam, în schimb, casa de la Văleni, „Locuința mea de vară / e la țară”, unde țineam și biblioteca mea.

Cu nostalgie, în Oradea vizitam liceul Gojdu, vechea casă a familiei de lângă parcul de la ștrand, chiar și localul școlii primare. Mă simțeam orădean cu o pasiune istorică a unui om care își căuta rădăcinile și le găsea.

Un nou post de profesor consultant mi-a fost oferit în București la Școala Națională de Științe Politice și Administrative. Conducerea era tânără și ambițioasă, cu proiecte mari, care nu erau duse la capăt sau se terminau în forme ineficiente și neamabile. Cursurile de Relații internaționale erau sub forma „master” și cuprindeau studiile și obținerea diplomelor de doctorat. Localul era comod, situat în mijlocul orașului, nu departe de ASE. Obligațiile de aici erau mai pretențioase și, încet, deplasările la Oradea s-au rărit, ca apoi să înceteze.

Am scris și scos la șapirograf trei cursuri de științe diplomatice, care mai târziu, corectate și ameliorate, vor deveni cartea din 2007 de la Editura Beck, *Jocuri pe scena lumii. Conflicte, negocieri, diplomație*.

Aveam colegi pe care îi respectam pentru competența și probitatea lor, ca generalul Ionescu. Ne sprijineam reciproc, fiecare participând la examinarile parțiale sau finale ale doctoranzilor celuilalt.

În acea perioadă am suferit și cea mai grea încercare din cariera profesională. Am dat sprijin unei studente și doctoratul l-a dat cu mine. Harnică,

ambitioasă, un perpetuu zâmbet calm, binevoitor și respectuos, a răspuns pe agenda mea de sprijin ulterior în publicarea de cărți sau desfășurarea de activități publicistice și cercetări. Ca după vreo două decenii să aflu că avea cazier judiciar și făcuse închisoare pentru șantaj, iar activitatea sa de studii, cercetări, publicații nu era altceva decât un imens și bine construit paravan, menit să șteargă urmele unei vieți care continua să fie frauduloasă.

Nu puteam să spun că se poate întâmpla oricui. Meseria mea împiedica lucrul acesta. Pregăteam diplomați de ani de zile și îi îndrumam, subliniind că una dintre calitățile lor de bază este aceea de a nu se lăsa înșelați de aparențe, de a nu acorda credite celor văzute, auzite sau citite, de a fi permanent vigilenți și neîncredători chiar. Cum am putut uita asta și cum am căzut eu pradă unor aparențe oricât de bine truate ar fi fost ele?

Am ținut apoi cursuri de masterat la Academia de Studii Economice, grație profesorului Silviu Neguț, un eminent geograf și geopolitician, care mi-au adus satisfacții mari. La început, masteratele care nu intraseră pe mâna stilului european admiteau la Relații internaționale studenți din toate facultățile. Logica era simplă: un medic care își dorește un stagiu în străinătate și altul care vrea să lucreze la Organizația Mondială a Sănătății din sistemul ONU simt nevoia unui curs de Relații internaționale. Cel mai bun student din sală la cursurile de diplomație era un medic. La aceste cursuri, am avut o revelație. Am observat că lecțiile de diplomație teoretică sunt primite cu o atenție de nivel mediu, dar în momentul în care evoc momente trăite de mine, ilustrative pentru activitatea unui diplomat, toți ochii sunt îndreptați spre mine, iar, în final, întrebările curg.

Am transformat această practică în metodă sistematică și am prezentat partea teoretică și istorică drept povestire, iar cea aplicată, drept memorialistică pură. Spre marea mea surprindere, am găsit gânditori ca Ortega y Gasset, care considera povestea o formă de bază a raționalității istoriei. Și astfel am abordat „istoria ca poveste” la prezentarea trecutului recent al vieții politice, publicând *Tablouri din Războiul Rece. Memoriile unui diplomat român*, tot în 2003. M-am atașat mai mult de ASE decât de alte universități. Îi suspectam pe bucureșteni de postmodernism sau de orice curent la modă în Occident. Economisții, prin vocație, trebuiau să fie realiști, ancorați în interesele și practicile vremii. Le vorbeam sincer despre riscurile neoliberalismului, iar ei îmi atrăgeau atenția discret că mă contrazic cu unii dintre profesorii lor.

Când facultatea de la ASE mi-a acordat un titlu de doctor onorific, mi-am luat inima în dinți și am adus asistenței din aulă vestea că neoliberalismul a decedat, după ce s-a îmbolnăvit serios în timpul crizei economice mondiale, nesuportând acuzațiile că el a provocat-o. Aveam relații bune cu ASE-ul.

O profesoară de la ASE, Gabriela Stănciulescu, a ajutat mult la dezvoltarea Universității Mării Negre, pregătind timp de doi ani crearea unei rețele a universităților de la Marea Neagră. Iar profesorii Neguț, Dan Dungaciuc și Marius Cristian Neacșu sunt activi la această Fundație, în forma ei nouă de după anul 2012.

Scrieri

Hărnicia mea a fost fluctuantă. Splendidă în deceniul șapte, moderată în anii '80, ocazională în '90, revine în anii 2000. La început au existat și cititori. Populare au devenit *Aurul cenușiu* în trei volume și *Cronica anului 2000*, din anii '70. Tot atunci au apărut cele patru note de călătorie (*Repere, Sfinxul, Pietre vii, Fire și noduri*), a căror contopire și completare au produs *Zidul și iedera*, de aproape 500 de pagini, ilustrată de Marcel Chirnoagă (1977). Anul 1979 mi-a adus cartea cu doi coautori (din SUA și Maroc), *Orizontul fără limite al învățării* (*No limits to learning*), tradusă într-o duzină de limbi străine. După cartea cu Silviu Găiașu apărută în Anglia în 1980, am mai publicat trei cărți de matematică în colaborare. Și cu asta sar la anul 2001, an al tranziției. Reiau scrisul cu un eseu intitulat *Zece mii de culturi, o singură civilizație*, prefăcut de Ricardo Díez-Hochleitner. N-am convins prea multă lume că „cultura“ are numai plurale, în timp ce civilizația este una singură. Rămân ferm atașat tezei mele, neglijată de filosofi.

Tradiția confuziei este atât de puternică, încât nu ia în seamă încercările de clarificare. Mă izbise întotdeauna sensul diferit pe care îl acordă diferite limbi. Dacă reprezentăm civilizația și cultura cu două cercuri, la francezi cercul civilizației acoperă cercul mai mic al culturii. La germani însă, cultura este cercul cel mai larg și în interiorul lui dăm de civilizație. Iar în engleza Angliei și SUA, nu se face distincție între ele și sunt considerate echivalente. Or, este atât de simplu și de clar că numai civilizația poate tinde spre universalitate, în timp ce culturile rămân distincte, specifice și locale, inapte de a deveni internaționale.

Confuzia a ajuns să aibă consecințe politice. Uniunea Europeană integrează toate activitățile omenești, uitând de faptul că nu sunt integrabile culturile. Este o eroare care pune sub semnul întrebării formulele și limbajul atotintegrator al cercurilor extremiste ale unor State Unite Europene, în care vor conviețui fostele state cu calitatea de nobile provincii.

Credincios temei îndrăgite prin activitatea la catedră sau la minister, dar și prin recunoașterea rolului ei cardinal în viața societății, și anume aceea a învățării și a învățământului, am publicat împreună cu Orio Giarini, colegul

meu de la Clubul de la Roma, un al doilea raport privind acest subiect. S-a numit *Dubla elice a învățării și a muncii*. Giarini era specialist în componenta muncii, așa că ne completam armonios. Din cauza unor defecte în funcționarea de atunci a Clubului de la Roma, ediția engleză n-a fost tratată ca un raport, cu publicitatea de care acestea se bucurau tradițional. Ca aproape la toate cărțile mele, sufeream – poate prin incompetență – la capitolul „difuzare”, trezirea interesului, suportul presei și al recenziilor. Cartea conține o teză pe care continui să o apăr în studii și articole. Personajul central al învățării nu este cel care-l „învăță pe altul”, profesorul în speță, ci cel în mintea căruia se desfășoară procesul învățării, adică elevul. Nimeni nu poate învăța pe cineva, profesorul „nu-l învață pe elev”, ci are un rol de mediere, mijlocire sau facilitare a operațiilor mentale din capul elevului, care învață prin el și pentru el, oricâtă asistență și îndrumare ar primi de la „tutorii” lui, cum ar trebui să se numească învățătorii și profesorii săi. Catedrele își pierd sensul și valoarea. Lecțiile la fel. Laboratorul și experiențele sunt componentele principale ale școlii. Scăpăm și de boala atât de răspândită care pune teoria și asimilarea ei în centrul învățării, când singurul lucru dobândit trainic de un om care învață este cel la care el ajunge singur, cum spunea Jung, celebrul opozant al lui Freud.

În primul raport din 1979 către Clubul de la Roma susțineam ideea că societățile, statele sau grupările de oameni învață ca și indivizii. Dacă își recunosc erorile, înseamnă că au învățat ceva. Dacă introduc o inovație legislativă sau instituțională ce îmbunătățește viața populației, înseamnă că procesul de învățare este prezent în istoria ce și-o creează. Deci învățarea are și o dimensiune în sfera politicii, care trebuie acceptată de politicieni, și una în sfera economiei, care trebuie înțeleasă de economiști.

Dar pentru a înțelege cum învață oamenii, este nevoie să știm cum gândesc. Dificultatea cea mare aici începe. Mintea se află într-o cutie a cărei funcționare știința n-a putut s-o dezlege și cutia a rămas închisă secole la rând. Cea mai importantă cercetare a vremii noastre în noul secol este aceea a funcționării creierului și minții omenești. Vor trebui scrise noi tratate în toate științele societății și ale omului, atunci când rețelele de neuroni din creier își vor dezvălui gramaticile în care comunică între ele și cu întregul sistem nervos.

Până atunci, căutând căări de acces neconvenționale la funcționarea minții, am fost impresionat de rolul metaforei, o simplă figură stilistică a vorbirii, în cunoaștere și chiar în cercetările științifice.

Fiind pironit în anii exorcismului 1985–1989 în grădina mea cu masă de scris, am întreprins o cercetare a metaforelor celor mai frecvente în reprezentarea lumii ca Lumina, Neantul, Focul, Teatrul, Organismul, Jocul, Riscul, Calculatorul și altele. *Viața Românească*, îngrijită de Uniunea Scriitorilor în

care eram membru, a avut bunăvoința de a le publica sub forma unui serial eseistic. Tot la ei au fost publicate articolele *Omul și învățarea*, *Omul și orașul*, *Omul și trebuințele*, *Omul și munca*, *Omul și armele și alte fețe ale sale*. Iar serialul *Pacea și războiul* a apărut în *Familia* din Oradea. Titlurile vorbesc de la sine: *Cataclismul nuclear*, *Excesul de rațiune*, *Absența rațiunii*, *Impulsuri subterane*, *Războiul stelelor*, *Sabia și plugul*. O altă cronică a apărut în *Privirea* în anii '90: *Avuția*, *Ce-aveți cu luminile?*, *Cei ce pot, cei ce nu pot*, *Două scenarii extreme*, *Nevoia de recunoaștere*, *Statele*, *Un război mondial?*, *Catastrofismul*, *Tigrul cel mare*, *Un precursor*, *Ochi în frunte, ochi în ceafă*, *Discursul ideal*, *Optimism moderat* și altele.

Aceste seriale sau cronici par risipite și răsfirate, dar pentru mine au fost miezul cărților de eseuri pe care le-am publicat. Metaforele minții sunt reluate în volumul *Minți senine, minți involburate* din 2009.

În anul 2007, am publicat concomitent la Editura Beck trei cărți: *Tablouri din Războiul Rece. Memoriile unui diplomat român*, *Între Război și Pace și Jocuri pe scena lumii. Conflicte, negocieri, diplomație*. Prima deschide în activitatea mea capitolul memorialistic, care va domina după 2010.

În *Între Război și Pace* am avut prilejul să fiu cât mai literar și afectiv, ca apărător al păcii. Capitolele sunt intitulate: *Dansul ielelor*, *Sabia și plugul*, *Trufașul Marte*, *Irina cea harnică*, *Surorile Irinei* (lungul drum al umanizării războiului) și *Discipolii Irinei* și se încheie cu un studiu de perspectivă.

În *Jocuri pe scena lumii* am încercat să prezint ideile noi care au intrat în joc după 1970 când publicasem *Diplomația. Școli și instituții*. Astfel, am putut prezenta pe larg un studiu al negocierilor multilaterale, dar și considerații comparative privind mentalul negociatorilor.

Ceea ce a urmat după triada din 2007 a avut pecetea evocărilor, abordate în *Minți senine, minți involburate*: Sadoveanu, Arghezi, Blaga, Moisiu la noi, doamnele Roosevelt, Thatcher și Bhutto în alte orizonturi. Nu întocmesc un bilanț, pentru că unul a fost elaborat în *Bibliografia* prefațată de Remus Pricopie. Nu numerele contează; cincizeci de cărți și tot atâtea traduceri în alte limbi nu spun mare lucru. Autorul a avut o intenție și un obiectiv: te întreabă și socoate, ce e nou și ce e bine, în fond, cât impuls și încurajare dă minților și sârmelor din cutiute?

Ghichi

Dragă Ghichi, faptul că îți scriu îmi întărește iluzia că deși ești departe, se poate comunica totuși cu tine. Altă idee este că poți să vii să mă vezi și să stai într-un fotoliu, ca să auzi ce spun și să înțeleg ceea ce vrei să-mi transmiți.

Oriunde te-ai afla, pentru mine ești oricând prezentă. Așa ai fost din primul moment al venirii tale pe lume. Ne aflam în căldura verii la o pajiște răcoritoare pe un deal sub care curgea Hudson-ul. Aveai abia câteva luni, ai gângurit ceva și după aia ți-am spus toți „Ghighi“. Venisem de la București cu sora ta cea mare și doi ani după aceea te-ai născut tu pe alt continent.

De la început ai fost amatoare de mult lapte, bucuroasă de multă atenție, doritoare de a te afirma. O umbră a apărut peste fericirea inițială. Te-ai născut cu un defect la inimă. Și pe măsură ce creșteai, te întrebai ce vor oamenii aceștia de te examinează atent, te ascultă pe față și pe spate, te duc la niște mașini grozave care bâzâie și scot desene negre. Toți ne spuneau însă că nu este grav, se compensează. Mai târziu vor fi probleme, după 40 de ani. Nu suntem pentru operație.

Când aveai trei ani, ai venit cu vaporul în țară, unde te așteptau bunicii fascinați de tine. Spuneai vorbe și amestecai cuvintele mai grav decât în Turnul Babel. Cereai „laptin“ la masă pe vapor. De acum aveai o soră mai mică. Le explicai tuturor care era cea mai mare și cea mai mică, tu fiind cea mai mijlocie. Spectacolul celor trei ursuleți îmbrăcați la fel, în alb total, de pe punte, îi încânta pe toți pasagerii. Făceai însă cu încăpățănare progrese rapide și îi fermecai pe prietenii noștri cu „sociabilitatea ta“. Să fie mulți, să râdă și să vorbească. Începe grădinița, apoi școala. Apar aventurile. Nu vii acasă, te căutăm peste tot. Te găsim în clasă, pe catedră, bălăbănindu-ți picioarele și dialogând la nesfârșit cu femeia care făcea curățenie. Anii trec. Ne mutăm dintr-o casă în alta. În fine, pe Alecsandri avem curtică: în ea, un câine și flori. Musafirii, unii ciudați, din Africa sau Asia, mese ce începeau în salon și se terminau pe verandă, nu înainte ca tu să te prezinți și să încerci să dialoghezi cu ei. Atunci mergea și franceza, și puțin engleza.

Lipseam mult din țară. Nu eu te creșteam pe tine, ci mama ta. Te iubea mult și era reciproc. Când veneam acasă, voi trei și mama ta și cu mine așteptam masa de la sosire, apariția ciocolatei, a gumei de mestecat, a creioanelor și alte surprize, în timp ce voi îmi povesteai succesele de la școală. Mezina crea niște probleme, cerând drepturi speciale. Circula între voi o întâmplare mai veche, când Miorița cea mai mică avea vreo patru-cinci ani. Dacă era întrebată zgomotos și nervos: „Mița, cine-a scris *Război și Pace*?“, ea răspundea repede: „Ghighi, Ghighi“. Aceeași întrebare, mai târziu, pusă dulce și zâmbitor primea răspunsul de la Mița: „Eu, eu“.

Etapa școlară a fost și aceea a călătoriilor împreună. Cele mai simple erau inspecțiile mele școlare de o zi, în diferite orașele din țară (lucram la Ministerul Educației atunci), când te lua în grijă o profesoară tânără ca să-ți

arate clădirile importante și istoria locului. Aproape întotdeauna era greu să fii recuperată, într-atât îți plăceau noile experiențe de viață.

Veneau apoi excursii mai ample. Mergeam cu mașina împreună spre Bucegi. Ne opream la poalele unui deal, urcam la casa pădurarului sau a vânătorilor, frigeam cârnați la focul din cămin, dormeam apoi până dimineața, când noi doi plecam la drum, urcam mai mult și treceam de cealaltă parte a muntelui și coboram cu emoția singurătății și a poveștilor cu urși și lupi, ca să ajungem la mașină, porneam către un nou loc pitoresc, unde vedeam instalată pe copac carnea ce ademenea ursul așteptat noaptea viitoare. Ce făcea Ghighi cu impresiile sale? Le desena. Acest talent și-l descoperise și o încânta. Voia să se mute la școala de arte, ceea ce a avut repede loc.

Având o invitație personală de a ține o conferință la Viena, la Academia diplomatică, urmată de un zbor la Geneva pentru ceva asemănător, am considerat că nu sunt în misiune oficială și că astfel o pot lua pe Ghighi cu mine. Totul a decurs bine, vizitând Viena, desigur și faimosul ei loc de jocuri pentru copii, luând mese la restaurante bune și unde ne și certam. Voiam să-i cumpăr o rochie pentru atâtea momente speciale și ea nu accepta în ruptul capului să poarte altceva, decât bluza și fusta, ambele simple, în alb și negru. Apoi a venit Geneva, unde am mers de mână la Palatul Națiunilor sau la prietenii mei acasă, care mai toți aveau câini lupi mari și firoși în grădină, față de care Ghighi nu arăta nici cea mai mică teamă. Am venit cu trenul apoi și la Roma mă aștepta familia Sorescu, cărora le-am dat-o pe Ghighi, cu rugămintea ca atunci când se plictisesc de ea, s-o pună pe tren spre București. Eu am plecat spre Belgrad, unde era aranjată o întâlnire cu oamenii care doreau să mă vadă.

După această aventură din anii '60 au venit noi evenimente pentru tine, Ghighi. Ai dat examen de admitere la Arte (pictură) și n-ai reușit. Te-ai mai pregătit un an și ai fost acceptată. Ridic ochii după ceea ce scriu, mă uit pe perete la *Fata ce șade*, pictată de tine cam atunci și văd stilul care te-a animat: modernist, desen rudimentar, dar colorit impresionant, curaj, fermitate, talent. În alte părți ale casei am seria de sfârșit a facultății. Ai pictat bolovani în diverse culori, imenși, din piatră, care păreau din clasa celor pe care îi ridica pe munte Sisif și îi răsturna ca pedeapsă. Cred că ideea ta era că soarta omenirii este să care tot timpul bolovani grei.

În urma mai multor necazuri care ți s-au făcut – și pe care suspușii noștri le îndreptau spre mine –, după repetate tracasări, ai hotărât să pleci din țară. „M-am născut în America, mă întorc acolo.” Am insistat, am încercat să te conving, zadarnic. „Tată, mi-ai spus tu, ai uitat de cele vreo șapte ore câte m-ai așteptat în holul miliției, cât timp pe mine mă anchetau la etaj? Eu nu le uit.”

În fine, cu soțul tău pe care l-ai ales, trecând peste toate îndoielile mele, ai luat drumul Americii. A fost examenul vieții tale. L-ai trecut cu o voință și o hotărâre pe care nu cred să le fi întâlnit în viața mea. Nu aveai un ban. Ai lucrat urgent ce era la îndemână. Garderobieră la un restaurant. Apoi câteva comenzi de desene. Și mai multe. Ai ajuns, din treaptă în treaptă, să faci desene pentru o firmă de cravate, șaluri, fețe de masă, perdele de pe Fifth Avenue, acolo unde se plimbă protipendada metropolei. Și acolo, urcușul s-a făcut cu răbdare și tenacitate. În final, erai șefa colectivului de desene, vreo douăzeci de oameni cu instalații de computere pe care învățaseși să le mănuiști.

Soțul tău a murit subit de inimă. Nu se acomodase. Căzuse la examenul vieții. Ți lăsase datorii mari, care te-au înspăimântat. Și de data asta ai supraviețuit. Te-am găsit în locuința ta cu două camere, pe punctul de a închide un trecut ce avea morți și răniți, dezastre, catastrofe, nenorociri.

Ți-am produs necazuri la vizita mea. M-am urcat prosteste pe un scaun cu roțile ca să aranjez ceva la o fereastră. Scaunul a plecat, eu am căzut și mi-am rupt mâna. În loc să mergem la cinema sau să ne tratăm cu mâncare chinezească, m-ai luat de mână, m-ai dus la un spital, am așteptat în sala cea mare, unde s-au apropiat de mine o femeie de la o asociație caritabilă ca să mă consoleze și îmbărbăteze și un avocat care îmi cerea detalii despre accident, ca să-l dăm în judecată pe proprietarul scaunului. Cel mai mult m-a îngrozit însă vederea paturilor, de care hoții răniți de gloanțe erau legați cu lanțuri, așteptând să se încerce salvarea lor. La mine a venit într-un târziu un medic tânăr chinez, care m-a luat în sala lui, mi-a pus scândurile la mână și m-a pansat. Nu puteam să-mi iert că în loc de mângâiere ți-am adus agitație și spitale de noapte.

S-au împlinit 40 de ani de la semnalul problemei inimii, te-ai hotărât să te operezi. Ai cercetat atentă listele chirurgilor de inimă de pe internet cu biografiile lor. Sunt amănunțite și au succesele și pierderile. Te-ai oprit la unul, l-ai vizitat, ai avut o discuție cu el. Te-a avertizat că e greu, mai ales că doreai o dublă operație, din care una de transplant din corpul propriu. A spus că e grea, a fost realizată în Anglia și încă e puțin împământenită în America. I-ai zis: „OK, am încredere în dumneată”. Mama ta și cu mine am petrecut multe ore în spital, așteptând ca operația să se termine. S-a încheiat cu bine. Ai avut o criză postoperatorie a întregului tău organism, ai învins-o și pe aceasta. Ai reparat ceea ce te supăra de la naștere. Tu și voința, și răbdarea ta. Pe acest om nou l-am lăsat revenit în activitatea sa artistică.

A venit anul 2011 și tu stăteai în coridorul blocului de pe Fifth Avenue și ai văzut cum cădeau turnurile din Manhattan, lovite de avioanele teroriste. Te-ai umplut de spaimă. Așa ceva e ca apocalipsa. Ai decis pe loc: „Plec din

acest oraș. Vor mai fi explozii“. Te-ai căsătorit în grabă cu un desenator canadian și ai hotărât să vă mutați în Canada.

Prea drastice și pripite decizii. S-au dovedit a fi începutul sfârșitului. Căsătoria nu mergea, loc de muncă n-ai găsit și după puțini ani ai plecat să reconstruiești altfel viața, în urma încercărilor mărunte care mergeau până la repararea vaselor pictate chinezești. Parisul. O aveai pe sora ta acolo, dar n-ai tras la ea. Adaptarea la locul de muncă te-a dezamăgit din nou. Într-o vizită fulger la București, când mama ta cu ruptură de femur se afla în spital, ai venit s-o vezi. Ești, ca de obicei, rapidă și eficace. L-ai vizitat pe directorul spitalului și pe medici, te-ai asigurat că totul este bine și te-ai reîntors la Paris. Nu ai mai avut răbdare acolo și ai luat a doua oară decizia: înapoi la New York, acolo îmi e locul.

Ce a urmat s-a desfășurat cu viteză. Găsirea apartamentului într-un bloc în nord din apropierea podului de peste Hudson, aranjarea lui cu toată arta decorării, cu toate obiectele de artă pe care le cărai după tine: vase, tablouri, ornamente. Firma de pe Fifth Avenue nu te reprimise, dar ai găsit singură un job bun. Și când făceai bilanțul acestui efort fantastic, te-ai rezemat de zidul casei tale, simțind că te prăbușești. Erai bolnavă. „Plămânii, ai zis tu. Am răcit, mi-am neglijat sănătatea în iureșul acțiunii.“ Un prieten te duce la spital. Analize și apoi sentința: „Aveți cancer generalizat, nu se poate face nimic, mai aveți două luni de trăit. Decizia vă aparține“. E propriu stilului american de a nu ascunde nimic bolnavilor. Ai avut o reacție neașteptată. Ai luat un obiect tare de pe masă, l-ai izbit de ea și ai strigat asistentei încremenite: „Nu accept ce spuneți. Sunt bolnavă, vin la spital, cu asigurarea socială în mână, ca să fiu îngrijită și vindecată. Rămân aici până vă faceți datoria“. Doctorii n-au spus nimic, au internat-o, s-au sfătuit și au hotărât să înceapă un tratament intensiv, oricât de inutil ar fi fost. Era un spital ce ținea de o universitate și erau deschiși pentru cazuri neobișnuite, să le studieze cum trebuie.

Sora cea mare, Mihaela, se afla în America în urma unei burse de studii și a venit de urgență la spital. Sora cea mai mică se afla la Paris și a venit și ea. Cele două împreună, sau câte una, au stat lângă Ghighi. Au apărut prietene de-ale ei alarmate din Germania și alte locuri. Cercul prietenilor tăi era de dimensiunile unui trib. Spuneai „Ghichi“ și imediat apăreau venind din America și alte țări.

De la început Ghighi a preluat conducerea operațiilor, vizitelor, contactelor. Ordinul nr. 1: Părinții se țin departe. Îi informez eu telefonic cu știrile pe care le așteptau. Ordinul nr. 2: Nimeni nu pomeneste de boală sau de numele ei. 3. Nimic tânguitor sau trist. O boală obișnuită care se tratează. N-ai mai văzut oameni bolnavi îngrijiți în spitale?

După o perioadă mai liniștită, boala care atinsese creierul, plămânii și oasele își arăta simptomele. Un picior s-a rupt din nimica toată. Stările de epuizare se făceau simțite. Tot mai mult somn, tot mai multe calmante.

Și zi de zi cancerul se întindea și puterile bolnavei slăbeau. Auzeam vocea ei la telefon. „Totul merge bine, nu vă îngrijorați. Am răcit, am avut probleme cu plămânii, dar stau cu răbdare până mă refac.” Surorile erau sub interdicție totală de a nu ne spune altceva. Musafirii la fel. Au venit și nepoții de departe să facă și ei de gardă când era nevoie, mai ales noaptea. Iar noi descifram mesajele și înțelegeam prea bine că starea este rea și amenințarea gravă.

Nu au fost două luni de viață, ca în prima evaluare, ci aproape trei. Într-o zi, dimineața, cu Mihaela la căpătâi, părea că dormea, dar murise.

După disecție, corpul a fost dat familiei care adusese coșciugul și dus la apartament, cu fața dezvelită pentru rămas-bun. Prietenii au umplut sala și coridoarele. Alături de durerea ce se vedea pe fața lor, era și o nedumerire: cum putea să i se întâmple ei, care ocupa locul central de încurajare și dragoste de viață al grupului și al generației ei? Erau supărați ca și cum ar fi asistat la o nedreptate.

Dificultățile transportului care cerea timp au făcut ca fetele să decidă, cu consimțământul nostru, incinerarea.

Și așa, noi, părinții, te vedeam în pulberea din vas, încremeniți în fața urnei. Te-am dus apoi la un mormânt al unor rude, care aveau spațiu subteran, unde s-a pus urna celei anunțate de crucea de pe mormânt.

Dragă Ghighi, ți-am scris această poveste a vieții tale, ca să mai simt o dată că ai fost o faptură de excepție, ieșită din rândurile noastre banale pentru a străluci ca o personalitate dăruită artei tale, cu trăsături de noblețe și bunătate, modestie și dăruire. Ai răspândit în jur o stare de armonie și de cooperare, de prietenie și de solidaritate, pe o scară impresionantă a generației tale. Și în mod neașteptat și unic, ai avut rezistența la asalturile unui hazard neprietenos, întocmai acelei sfere din marmură în care, se spunea în Antichitate, șerpilor otrăviți își rupeau dinții. Era imaginea prin care se defineau înțelepții. Ai suferit totuși un crud accident, o boală incurabilă care te-a scos din mijlocul nostru. Dar poți spune în lumea virtuală în care te afli acum, paralelă cu cea reală, tot ca anticul poet: „Nu voi muri de tot”.

Marea Neagră

În avatarele tranziției, alături de numeroase mizerii, tracasări și obstrucții, strălucește un proiect în stare să umbrească toate neajunsurile trăite. Era consacrat cooperării intelectuale a țărilor de la Marea Neagră. A fost principala

mea preocupare, funcție și chemare timp de două decenii. Dar primul dintre ele, între 1992 și 2002, a fost cel care a recompensat și a întrecut așteptările inițiale. De aceea evocarea mea se concentrează pe actul aniversar din 2002.

Cum s-a născut acest proiect? În 1992, se întâlnesc la Istanbul șefii de stat ai țărilor din această zonă. Erau 11 țări la număr: România, Bulgaria, Turcia, Rusia, Georgia, Ucraina, Moldova, la care se adăugau în virtutea istoriei Grecia, Albania, Azerbaidjan și Armenia. Însoțindu-l pe președintele Iliescu, se afla consilierul său, Traian Chebeleu, un vechi coleg din perioada mea diplomatică. Îi transmit o telegramă prin care îl rog să propună președintelui să intercaleze într-un discurs inițiativa unor intelectuali români de a forma un centru de promovare a cooperării culturale și educative a țărilor membre ale organismului guvernamental care se înființează. Președintele acceptă, face comunicarea în ședință, preluând primul o inițiativă la care reflectau și alte țări. Și astfel primim „lumină verde” pentru proiectul nostru, formal înregistrat sub titlul „Fundatia Universitară a Mării Negre”.

Îndrăzneala de a aborda acest subiect venea de la desele întâlniri și convorbiri cu profesorul Băcescu, directorul Muzeului de Științe Naturale din București. Biolog, stimat pe plan internațional, participase la numeroase expediții internaționale pe alte continente, preluând astfel o ștachetă moștenită de la Grigore Antipa. Băcescu era în relații de prietenie cu asul francez al mărilor, comandantul Jacques-Yves Cousteau, căruia i-a propus să devină președintele de onoare al Consiliului Științific al Fundației, ceea ce el a acceptat într-o scurtă vizită la București. Președinte propriu-zis era Băcescu. S-au alăturat în comitet doi academicieni distinși, Marian Traian Gomoiu și Nicolae Panin. Prestigiul trebuia pregătit în faza înființării. Personalitățile îi obligau pe cercetători să practice exigența maximă în studiile lor.

Ne-am instalat sediul în corpul de clădiri de la fosta reședință a lui Ceaușescu, pe strada Primăverii. Aveam două camere într-o clădire din grădină. Într-una se afla biblioteca și cu mine, în alta secretariatul și administrația. Încă două camere au fost câștigate în imediata vecinătate din curte, ca sediul unui organism creat în paralel: Centrul de cultură europeană, gestionat de echipa Fundației.

Iată-ne la lucru, organizând la mare cursurile de vară. Se adresau studenților, de preferință în ajunul încheierii studiilor, doctoranzi și tineri care păseau pe terenul profesiei lor. Practic, erau cursuri de perfecționare post-universitare. Fundația avea drept cuvinte de ordine: Educație și Formare. Pentru predarea cursurilor, făceam apel la universitățile românești. Dar nu scăpam alte ocazii, cum a fost aceea a lectorilor americani. În baza schimburilor culturale, numeroși tineri absolvenți în SUA erau trimiși în țările

străine, ca stagiați bursieri. În virtutea unei șederi fructuoase, ei se puteau bucura de o bursă de revenire în țara în care lucraseră și acesta era chiar cazul României. Am profitat de prevederea bursei Fullbright și am invitat încă din prima serie de cursuri câțiva lectori din Statele Unite. În 2002, bilanțul relațiilor cu universitățile americane și cu bursierii Fullbright se ridică la o duzină de cazuri.

În Consiliul Fundației condus de Comandorul Cousteau au acceptat să fie membri: Elisabeth Mann-Borgese, președinta de onoare a Institutului Internațional al Oceanelor, fiica marelui romancier german Thomas Mann, Lordul Yehudi Menuhin, elevul violonist al lui Enescu, Paul-Marc Henry, Ambassadeur de France (un titlu ce este acordat la 12 persoane), Saburo Okita, fostul ministru de Externe al Japoniei și părintele „miracolului” economic japonez, Thor Heyerdahl, norvegianul care a trecut Pacificul cu o plută construită de el după modelul insularilor, Jacques Freymond, rectorul Institutului Universitar de Înalte Studii Internaționale de la Geneva. Pe toți aceștia i-am comemorat la reuniunea aniversară din 2002. Alții erau în plină putere de creație, ca Lawrence Klein și Ilya Prigogine, laureați ai Premiului Nobel (Economie, respectiv Chimie), Federico Mayor Zaragoza, președinte al Clubului de la Roma, academicianul francez Jean d'Ormesson, filosoful american Stephen Toulmin, Roseann Runte, rector al unei mari universități canadiene, și E. U. von Weizsäcker, viitorul președinte al Clubului de la Roma.

Calitatea cursurilor și nivelul expunerilor se poate vedea în două cazuri, care au atras studenți și chiar profesori participanți din Europa occidentală.

Primul este acela al unui curs ținut de savantul american în informatică, Gregory Chaitin, despre conceptul cunoscut sub numele „Complexitatea Chaitin”. În aducerea lui la Marea Neagră a avut un rol decisiv colaboratorul nostru, elev al lui Moisil, Cristian Calude, stabilit la Universitatea Auckland din Noua Zeelandă. N-a fost ușor, întrucât Chaitin, ca mulți ași ai vieții științifice, era bântuit de idei fixe și de ciudățenii. Astfel, considera că cel mai bun loc în care poate lucra este la poalele unui vulcan care încă fumează. A trebuit să i se descrie vulcanii noroioși ai României din județul Buzău, pe care apoi i-a vizitat, ca să-i trezească interesul vizita la Marea Neagră în 1995.

Al doilea curs, cuprinzând idei recente sau în curs de cercetare, a fost cel ținut de laureatul Premiului Nobel, Ivar Giaever, sub titlul *Curs avansat în bioelectronică*.

În momentul în care abordam subiecte actuale și cu un grad avansat de complexitate, interesul se manifesta din regiuni neașteptate. Aveam pe agendă *Studii Comparative în Management* și o masă rotundă despre *Subculturi. Formarea națiunilor și formele de guvernământ: cazul Europei Centrale*.

S-au înscris studenți ai Institutului de Cercetări în Științele Sociale de la Universitatea Tokay din Tokio. Grupa de tineri care a sosit la Mangalia număra 20 de studenți și studente. Conducătorul lor, asistat de mai mulți profesori, a devenit un activ sprijinitor al Fundației și al relațiilor cu instituțiile din Japonia. Fundația noastră a ales un loc special pentru prietenii japonezi, cu mese pe marginea unui bazin cu apă – căldura era arzătoare – într-o fostă vilă cu arhitectură de mic castel.

Temele noastre încercau să analizeze probleme nerezolvate în domeniul literaturii clasice, cum ar fi rezolvarea și prevenirea conflictelor. La o reuniune internațională pe țărmul mării, la Mangalia, l-am invitat pe directorul BSEC-ului (organizația de cooperare guvernamentală) cu sediul la Istanbul. El ne-a explicat că spre deosebire de BSEC, unde guvernele nu se simt capabile să stingă conflictele precum cele din Azerbaidjan/Armenia, în cadrul nostru educativ-formativ suntem liberi să le discutăm fără restricții. Îmi amintesc că soluția pe care am declarat-o „panaceu universal” a fost aceea a „proiectului comun”, adică angajarea statelor în proiecte, care, în urmărirea aceluiași interes, se angajează în operații de cooperare, chiar dacă în alte domenii țările au puncte de vedere ce nu coincid. Am creat pe lângă Fundație un Centru de Studiu al Prevenirii Conflictelor, condus de ambasadorul Vasile Șandru, pe care îl respectam ca pe un om perfect onest și capabil, cu activități ambasadoriale de excepție. Rămăsesem impresionat de ceea ce învățasem de la I. Gh. Maurer în teoria și în practicarea concilierii.

În cadrul fundației s-a creat un Centru Național de Dezvoltare Durabilă, condus de Călin Georgescu, a cărui impresionantă inițiativă a fost aceea de a elabora prima strategie națională de dezvoltare durabilă, cu participarea activă a peste 200 de politicieni, economiști, academicieni, oameni de afaceri și de comerț, acceptată apoi cu mici amendamente de guvern.

Odată pornit, motorul tinerei generații nu prididea să dea rezultate în antrenarea altor centre din țară și străinătate. Treceam drept un loc ospitalier pentru idei și Academia Mondială de Artă și Știință (condusă de H. Cleveland) ținea la noi, la Mangalia (1994), conferința consiliului său ce pregătea congresul Academiei din Minneapolis. Banca Mondială organiza (găzduită de Fundație) în același an o școală de vară regională. Iar simpozionul Clubului de la Roma: *Cum să stăpânești valul global – Evitarea crizelor și războaielor*, ținut la București în 1999, se baza pe oamenii de la Fundație. În 2001, Institutul (nou creat) de Pace al Congresului American împreună cu Conferința rectorilor germani vrea să organizeze un „atelier” privind îmbunătățirea conținutului Programelor de Relații Internaționale și ne alege drept gazdă și organizatoare a reuniunii. Publică apoi în engleză lucrările.

Contribuția oamenilor de știință de la noi era un factor esențial. Datorită lucrărilor lui Panin și Gomoiu, suntem considerați de Institutul Internațional al Oceanului de la Malta drept un centru regional al său. În fine, în activitățile BSEC, organizația oficială ne invită la manifestațiile sale, din care am reținut una total exotică, în care m-am deplasat în Republica URSS a Ciuvașilor.

Millennium III

Când după cinci-șase ani de activitate, Fundația își crease un nume ca un catalizator bun al relațiilor culturale și al schimburilor de idei, s-a simțit nevoia unei reviste internaționale în limba engleză. În 1999, apare șansa unui sprijin logistic. *Curentul*, un ziar mare, instalat confortabil în Casa Presei Libere, având și camere numeroase la dispoziție, s-a oferit să ne sprijine. Pe copertă va fi scris: „Această revistă este publicată de S.A. Curentul în colaborare cu (patronii indicați de noi) Academia Română, Asociația Română pentru Clubul de la Roma și Fundația Universitară a Mării Negre“. În grupul editorial figuram ca director, secundat de profesori precum Constantin Ciupagea și Silviu Neguț. Ne dezvăluiam intențiile încă din primul număr. Consideram că „studiile viitorului au revenit după un lung șir de eșecuri“. Viziunea este globală, iar abordarea temelor se face pe termen lung. Românii sunt special interesați „să înțeleagă acele forțe și tendințe care modifică jocul mondial, pentru a împărtăși cu el avantajele și beneficiile în folosul propriei generații“. Rubricile erau următoarele: *Perspective Mondiale* (Mugur Isărescu, Sergiu Celac, Constantin Ciupagea), *Societate, Politică, Economie* (Marie-Paul Verlaeten, economistul belgian consilier al Ministerului de Externe, A. Miron și Marin Francu), *Știință și Tehnologie* (Solomon Marcus, Marius Iosifescu, Orhan Güvenen, consilier al prim-ministrului în Turcia), *Cultură, Artă, Literatură* (Roseann Runte, rector al Universității Victoria, Toronto, Christopher Norris, profesor al Universității Warwick, Anglia, și Doina Uricariu), *Natură, Ecologie, Habitat* (Nicolae Panin, Marian Gomoiu, Mihai Băcescu, A. Marinescu, Silviu Neguț).

Nu condusesem niciodată până atunci publicarea de reviste. De aceea, considerând că numărul 1 a avut o ținută mulțumitoare, am adoptat structura celor cinci capitole și pentru următoarele numere. Interesul pe care revista l-a trezit ținea în cea mai mare măsură și de numele celor ce o patronau în Comitetul Științific. Alături de intelectualii români Matilda Caragiu Marioțeanu, Virgil Cândea, Dan Hăulică, Mugur Isărescu, Virgil Nemoianu, Gheorghe Păun, se aflau personalitățile străine Serghei Kapița, Pentti

Malaska, Federico Mayor Zaragoza, Jean d'Ormesson, Ilya Prigogine, Roseann Runte, Stephen Toulmin și Ernst Ulrich von Weizsäcker.

Era suficient să observi că Lawrence Klein și Ilya Prigogine sunt laureați Nobel ca să acorzi credit revistei în năzuințele sale de a-și situa problematica în cadrul noului mileniu și al problematicii întregii omeniri.

Numărul 2 a avut și el colaboratori străini: John Bradley, profesor la Dublin, Irlanda, Johan Galtung, directorul norvegian al rețelei pentru pace TRANSCEND, Peter Brain, director al Institutului de Cercetări Economice și Industriale din Australia, Ray Barrell și Nigel Pain, Institutul Național Londra, Rei Shiratori, decan al Școlii de Economie la Universitatea Tokay, Tokio.

Numărul 3 a fost un număr de excepție. În 1999, s-a ținut la București Simpozionul Clubului de la Roma, *Cum să stăpânești valul globalității. Evitarea Crizelor și Războaielor, Construirea Proiectului Comun*. Partea română a fost reprezentată de Ion Iliescu, Mugur Isărescu, Daniel Dăianu, Sergiu Celac și alți cercetători și profesori. Invitații din alte țări au reprezentat un evantai de personalități cu totul remarcabil. A fost o participare de zile mari pentru gazdele române în care Fundația Universitară a Mării Negre jucase un rol esențial. Iată-i în ordinea în care au ținut expuneri: Pentti Malaska (Finlanda), Rei Shiratori (Japonia), Keith Suter (Australia), Serghei Kapița (URSS), Torsten Husén (Suedia), Prințul El Hassan bin Talal (Iordania), Orhan Güvenen (Turcia), Sir Nicholas Bonsor (Anglia), Roland Schoenfeld (Germania), Hans Gießmann (Germania), Gábor Hunya (Austria), Eberhrad von Koerber (Germania), Blagovest Sendov (Bulgaria), Mehmed Elezi (Albania), Derrik de Kerckhove (Canada). Se adaugă cei care au intervenit în dezbateri: James Botkin (SUA), Paul Geogescu (Venezuela), Ricardo Díez-Hochleitner (Spania), Marina Lebedeva (URSS), Ruud Lubbers (fostul prim-ministru al Olandei), Elisabeth Mann-Borgese (Canada), Manfred Max Neef (Chile), Grahame Thompson (Anglia), Radovan Vukadinović (Croatia).

Am asistat la multe dezbateri ale Clubului de la Roma, dar cu greu găsesc unul care să-l depășească în ardoare și în competență pe cel din București.

Numerele 4 și 5 din anul 2000 sunt la nivelul stabilit la începuturi. În mod continuu crește numărul prietenilor Fundației și ai Revistei în alte țări, împlinind scopul urmărit de ele de la bun început. Îi menționez pe autorii Carlos Martín Vide (Spania), Tom Head (SUA), Winston Temple (Peru), Joseph Kelemen (Slovacia), Mohamed El-Kassas (Cairo), Bodo Hombach (Germania), Michael Emerson (Anglia), Theodore Couloubmis (Grecia), Wim van Meurs (Olanda), Aretē Dēmōsthenous-Paschalidou (Grecia), Robert Pestel (Germania), Peter Johnston (SUA), Lawrence Klein (SUA).

Numărul 5 este ultimul din prima epocă a revistei. Încetează sprijinul de la *Curentul* și ziarul nu mai apare ca patron al revistei. Prin aceasta, revista își pierde sediul și redactorii. Intră într-o fază de acomodare la restrângeri și strategii noi. Cu mijloacele improvizate la Fundație, revista va apare cu numere duble. Au apărut în total șase numere duble: 6–7, 8–9, 10–11, 12–13, 15–16, 17–18. Faza aceasta este a declinului, care se produce treptat, dar sigur până la suspendarea *sine die* a revistei.

Numărul 6–7 nu s-a depărtat mult de normele stabilite anterior. A apărut în 2001, la un an după numărul 5. Întâlnim nume proaspete printre autorii din alte țări. Ian Witten (Noua Zeelandă), Johann Summhammer (Austria), Karl Svozil (Austria, apoi Noua Zeelandă), Walter Meyerstein (Spania), Douglas Bridges (Noua Zeelandă), Piergiorgio Oddifreddi (Italia), Daniel Greenberg (SUA). Toți sunt matematicieni și buchetul lor nu putea fi strâns decât de prietenul nostru din Noua Zeelandă, Cristian Calude. Sunt și alții interesați în soarta Fundației noastre, ca Thierry de Montbrial (Franța), Federico Mayor Zaragoza (Spania), Ricardo Diez-Hochleitner (Spania), Richard Gardner (SUA), Nicholas Kristof (SUA), Janusz Symonides (Polonia), Massimo Bianchi (Italia).

Pentru numărul 7–8, sarcina ne-a fost ușurată de ținerea unui simpozion internațional generat de Fundație, ca titlul *Noua generație de conflicte în secolul XXI*, în decembrie 2001. Așa că, în 2002, *Millennium* prezenta lucrările care ne aduseseră mulți oaspeți, mai ales din estul Europei. Îi voi cita pe Leonidha Mertiri (Albania), Filip Tungic (Slovenia), Theodore Couloumbis și Aristotile Tziampiris (Grecia), Peter Atanasov (Macedonia), Mehmed Elezi (Albania), Qemal Sakajeva (Albania), Natalia Nevednicii (Moldova), Marina Elbakidze (Georgia), Aghasi Yenokyan (Armenia), Kamran Abdullayev (Azerbaidjan), Peter Janku (Germania), Radovan Vukadinović (Croatia), Marina Lebedeva (URSS), Jonko Jotov (Bulgaria), Jan Oberg (Danemarca). În acel moment exista un Minister al Informației Publice care ne-a felicitat apariția.

Deschis de un mesaj al președintelui Iliescu, numărul 10–11, apărut cu o întârziere de doi ani, în 2004, este consacrat problemelor europene. În mod natural, Europa răspunde cu intervenții remarcabile ale lui José María Gil-Robles (Spania), Michael Emerson (Anglia), Erhard Busek (Austria), Peter Johnston (Comisia Europeană), Gustav Fahrenkrog (Olanda), Pavel Zgaga (Slovenia), Emil Konstantinov (Bulgaria), Antoni Kukliński (Polonia).

Iar în 2005, anul marilor răscruci în politica internă a României, revista cu numărul 12–13 dedică o parte unei conferințe româno-japoneze (Rei Shiratori, Alberto Gasparini, Hiroshi Shiratori, Shugo Minagawa, P. Baldocci,

Hiroyuki Hara). Cum este văzută Europa? Din Bangkok, ne spune Ioan Voicu, din Australia, Keith Suter, din America, Virgil Nemoianu, eu de pe Mosella, unde am călătorit, și din Polonia, Antoni Kukliński. Gerhard Michael Ambrosi îl evocă pentru diplomația română uitată pe David Mitrany, iar André Jaumotte îi aduce un omagiu lui Ilya Prigogine, membru al consiliului revistei, la moartea lui. Un element de noutate îl conține acest număr al revistei care anunță că Fundația Universitară a Mării Negre a decernat premii pentru studii merituoase și publică articolul premiat al lui Panagiota Manoli, de la Centrul de Studii ale Mării Negre de la Atena, precum și articolul distins în același timp al moldoveanului Nicu Popescu din Chișinău.

Numărul 15–16 apare având ca pretext faptul că împlineam, în 2007, 80 de ani, iar revista voia să fie un *festschrift*¹. În practica internațională, aceasta nu înseamnă că articolele se ocupă de viața sau realizările celui sărbătorit, ci că ele sunt comunicări științifice cât mai substanțiale. M-au onorat în acest mod cu articolele vechi prieteni și colaboratori ca Hayward Alker (SUA), Pierre Allan (Elveția), Lincoln Bloomfield (SUA), Theodore Couloumbis (Grecia), Federico Mayor Zaragoza (Spania), Jan Sadlak (Polonia), Ivo Slaus (Croatia), Jean-Marie le Breton (Franța), Pentti Malaska și Karin Holstein (Finlanda), Eleonora Barbieri Masini (Italia), Klaus-Heinrich Standke (Germania), Ernst Ulrich von Weizsäcker (Germania), Pasquale Antonio Baldocci (Italia), Anneli Ute Gabanyi (Germania), Rei Shiratori (Japonia), Johan Galtung (Norvegia), Marina Lebedeva (URSS) și distinși prieteni și colegi români.

Lumea se poate întreba de ce vorbind despre revistă și Fundație, evoc cantități uriașe de nume străine care au colaborat cu ele. Recunosc slăbiciunea și subiectivismul meu. Pentru mine, ele sună ca o melodie, ca un cântec triumfal al unui efort de decenii, în care cu obsedantă încăpățănare am urmărit ce putea să viseze pentru țara lui un diplomat: „cât mai mulți prieteni“.

¹ O colecție de articole sau o carte onorând o persoană respectabilă, în special academician (ger.) (n.red.)

SCURTĂ CRONOLOGIE

- 20.02.1927** Născut la Oradea, România. Părinți: Veturia și Pavel. Bunici: Lucreția și Vasile Chirilă, preot ortodox în Tilecuș, Bihor
- 1931-1933** Grădinița Notre Dame
- 1933-1937** Școala primară
- 1937-1940** Liceul Emil Gojdu, Oradea, clasele I-III
- 1940-1941** Refugiat din Ardealul de Nord, Liceul Făgăraș, clasa a IV-a
- 1941-1944** Liceul Samuil Vulcan, Beiuș, clasele V-VII
- 1944-1945** Liceul Gheorghe Lazăr, București, clasa a VIII-a și bacalaureat
- 1945-1949** Facultatea de Matematici și Facultatea de Filozofie din cadrul Universității București
- 1948** Președinte al Uniunii Naționale a Studenților
- 1949** Student participant în delegația Conferinței Păcii de la Paris, condusă de Mihail Sadoveanu
- 1950-1952** Director al Bibliotecii Academiei
- 1952-1953** Secretar în Comitetul Păcii, președinte Mihail Sadoveanu
- 1952-1955** Director al Bibliotecii Academiei
- 1956-1960** Consilier al Ambasadei României la ONU, New York
- 1960-1962** Director în Ministerul Afacerilor Externe
- 1962-1969** Ministrul adjunct în Ministerul Afacerilor Externe
- 1970-1972** Ministru al educației
- 1973-1980** Consilier diplomatic, Consiliul de Stat
- 1974** Ales Membru corespondent al Academiei Române
- 1982-1984** Ambasador în SUA, Washington
- 1985-1989** Excluz din orice funcție publică (cei cinci ani pierduți). Cursuri de matematică la Universitate
- 1989** Pensionare
- 1990-2000** Cursuri de relații internaționale la Universitatea din Oradea
- 1991** Cursuri și reuniuni internaționale la Praga, Moscova, Londra și New York
- 1994** Membru titular al Academiei Române
- 2000-2008** Cursuri la Academia de Studii Economice și Școala Națională de Studii Politice și Administrative
- 2000** Participă activ la programele Academiei Mondiale de Artă și Știință, Academiei Internaționale de Perspectivă Socială, Federației Mondiale de Studiul Viitorului, Academiei Internaționale Leonardo da Vinci din Roma și a Clubului de la Roma. După 2000 se consacră studiilor de relații internaționale și ale problemelor mondiale, bibliografia sa cuprinzând 42 de cărți publicate în limba română și altele în limbi străine.
- 2003** Membru fondator al Centrului European de Cultură și al Fundației Universitare a Mării Negre

LISTA CĂRȚILOR PUBLICATE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

1. *Pagini din trecutul diplomației* (împreună cu Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu), Editura Politică, București, 1966, 254 p.
2. *Repere*, Editura pentru Literatură, 1967, 125 p.
3. *Programarea pătratică* (împreună cu M. Dragomirescu), Editura Științifică, București, 1968, 392 p.
4. *Sfinxul. Însemnări de călătorie*, Editura pentru Literatură, București, 1969, 136 p.
5. *Cronica anului 2000*, Editura Politică, București, 1969, 286 p.
6. *Diplomația*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, 578 p.
7. *Matematica organizării* (împreună cu C. Zidăroiu), Editura Tehnică, București, 1971, 415 p.
8. *Aurul cenușiu. Eseuri rostite*, vol. I, Editura Dacia, Cluj, 1971, 172 p.
9. *Teoria și practica negocierilor*, Editura Politică, București, 1972, 298 p.
10. *Modele matematice ale sistemului educațional* (împreună cu C. Zidăroiu), Editura Didactică și Pedagogică, 1972, 292 p.
11. *Programare neliniară* (împreună cu M. Dragomirescu), Editura Științifică, București, 1972, 280 p.
12. *Teoria grafurilor cu aplicații în științele sociale*, part. 1-2, Universitatea București, 1972.
13. *Aurul cenușiu. Eseuri rostite*, vol. II, Editura Dacia, Cluj, 1972, 146 p.
14. *Pietre vii*, Editura Eminescu, București, 1973, 174 p.
15. *Triade* (împreună cu Silviu Guiașu), Editura Științifică, București 1973, 228 p.
16. *Aurul cenușiu*, vol. III, Editura Dacia, Cluj, 1973, 154 p.
17. *Idei în mers*, vol. I, Editura Albatros, București, 1975, 334 p.
18. *Fire și noduri*, Editura Eminescu, București, 1975, 166 p.
19. *Hrana, problemă vitală a omenirii*, Institutul de științe politice, București, 1976.
20. *Zidul și iedera*, Editura Cartea Românească, București, 1977, 478 p. (Alte ediții: Cartea Românească, 1978; ediție cu ilustrații de Marcel Chirnoagă, Editura Tehnică, 2006, 652 p.)
21. *Carta ONU, document al erei noastre* (împreună cu A. Bolintineanu), Editura Politică, București, 1979, 358 p.
22. *Incertitudine și decizie* (împreună cu C. Zidăroiu), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1980, 472 p.
23. *Viitorul mărilor și al oceanelor* (împreună cu Mihai Băcescu), Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, 265 p.
24. *Orizontul fără limite al învățării* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Editura Politică, București, 1981, 203 p.
25. *Idei în mers*, vol. II, Editura Albatros, București, 1981, 400 p.
26. *Bazele inteligenței artificiale. Logici propoziționale* (împreună cu Mihaela Malița), Editura Tehnică, București, 1987, 263 p.

27. *Zece mii de culturi, o singură civilizație. Spre geomodernitatea secolului XXI*, prefată de Ricardo Díez-Hochleitner, Editura Nemira, București, 2001, 368 p.
28. *Dubla spirală a învățării și a muncii* (împreună cu Orio Giarini), Editura Comunicare.ro, București, 2005, 166 p.
29. *Jocuri pe scena lumii. Conflicte, negocieri, diplomatie*, Editura C.H. Beck, București, 2007, 362 p.
30. *Tablouri din Războiul Rece. Memoriile unui diplomat roman*, Editura C.H. Beck, București, 2007, 216 p.
31. *Între Război și Pace*, Editura C.H. Beck, București, 2007, 408 p.
32. *Reprofesionalizarea României* (în coordonare împreună cu Călin Georgescu), Institutul de Proiecte pentru Inovație și Dezvoltare, București, 2008, 86 p.
33. *Mintea cea socotitoare*, Editura Academiei Române, București, 2009, 330 p.
34. *Minți senine, minți învolburate*, Editura Scripta, București, 2009, 398 p.
35. *România după criză. Reprofesionalizare* (în coordonare împreună cu Călin Georgescu), Editura Compania, București, 2010, 375 p.
36. *Cumințenia pământului. Strategii de supraviețuire în istoria poporului român*, Editura Corint, București, 2010 (ediția a II-a, 2012), 312 p.
37. *Zid de pace, turnuri de frăție. Deceniul deschiderii: 1962-1972* (împreună cu Dinu C. Giurescu), Editura Compania, București, 2011, 248 p.
38. *Homo Fraudens* (cu ilustrații de Eugen Mihăiescu), Editura Rao, București, 2012, 218 p.
39. *Biobibliografie* (prefată de Lucian Pricop și Remus Pricopie), Editura Comunicare.ro, București, 2012, 263 p.
40. *Istoria prin ochii diplomatului* (împreună cu Dan Dungaciu), Editura Rao, București, 2014, 380 p.
41. *Apa, focul și jocul. Metafora, o nouă filosofie a realului*, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, București, 2014, 328 p.
42. *XXI. Totul pe scurt*, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, București, 2015, 121 p.

LISTA CĂRŢILOR PUBLICATE ÎN LIMBI STRĂINE

1. *Kronika roku 2000*, Alfa, Bratislava, 1972.
2. *A 2000 Ev Kronikaja*, Kozgazdasagi es Joji Konyokiado, Budapesta, 1972.
3. *Kronika roku 2000*, Zsiasta i Niezda, Varşovia, 1973.
4. *Chronik für das Jahr 2000*, Kriterion Verlag, Bucureşti, 1973.
5. *Cronica del ano 2000*, Juares Editura, Buenos Aires, 1975.
6. *Romanian Diplomacy. A Historical Survey*, Meridiane, Bucureşti, 1970.
7. *La diplomatie roumaine*, Meridiane, Bucureşti, 1970.
8. *Rumânskaia Diplomația*, Meridiane, Bucureşti, 1970.
9. *Mathematics of Organization*, Abacus Press, Tunbridge Wells, Kent, 1974.
10. *Oro Grigio*, Nagard, Milano, 1977.
11. *Eszmekfaggatása*, Albatros, Bucureşti, 1975.
12. *No limits to learning. Bridging the human gap, Report to the Club of Rome* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Pergamon Press, Oxford, 1979.
13. *Imparare il futuro. Settimo rapporto al Club di Roma* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Mondadori, Roma, 1979.
14. *Aprender, horizonte sans limites* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Santilliana, Madrid, 1979.
15. *Das menschliche Dilemma. Zukunft und lernen* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Molden, Viena, 1979.
16. *Zukunftschanse Lernen* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Wilhelm Goldman Verlag, München, 1979.
17. *Optimisen uudet haasteet: raportti Rooman klubille* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra, Antti Vahtera), Weilint Göös, Helsinki, 1979.
18. *On ne finit pas d'apprendre* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Pergamon Press, Paris, 1980.
19. *Coalition and Connection in Games* (împreună cu S. Guiaşu), Pergamon Press, Oxford, 1980.
20. *Orizontul fără limite al învăţării* (în japoneză) (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Tokio, 1981.
21. *Orizontul fără limite al învăţării* (în arabă) (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Cairo, 1981.
22. *A gondolkodás új útjai*, Kriterion Könyvkiadó, Bucureşti, 1981.
23. *Uczyć się – bez granic: jak zewrzeć „lukę ludzką”?* (împreună cu J. Botkin, Mahdi Elmandjra), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varşovia, 1982.
24. *Innovative Negotiations, Papers of the Conflict Prevention Studies Center*, Black Sea University Foundation, Bucureşti, 2002.
25. *The double Helix of Learning and Work. A report to the Club of Rome* (împreună cu Orio Giarini), UNESCO-CEPES, Bucureşti, 2003.
26. *Cold War Diplomacy. A Romanian Diplomat's Memoirs. Small Players / Big Gambits*, Amazon, New York, 2014.